

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्गलिताकारादिवर्णकमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गलितवङ्गलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम् ।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितम् ।

प्रथमः काण्डः ।

स्वरवर्णः ।

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: बाराणसी :: पटना

प्रकाशक :

सुन्दरलाल जैन

मोतीलाल बनारसीदास

बंगलो रोड, जवाहरनगर

दिल्ली-६

मुद्रक :

शान्तिलाल जैन

श्री जैनेन्द्र प्रेस

बंगलो रोड, जवाहरनगर

दिल्ली-६

ग्रन्थोऽयं भारतीयाधिशासन विनियोगतावश्यकालभ्यसस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितः ।

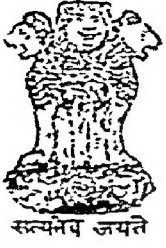
This book has been published under the Scheme
of reprinting of important out-of-print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India.

Price Rs. 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्

मोतीलाल बनारसीदास

१. बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली-६
२. नेपाली खपरा, वाराणसी
३. बांकीपुर, पटना

संयुक्तशिक्षा-सचिव
भारत सरकार

महानेष्ट आनन्दस्य विषयो यत् सर्वश्रीमोतीलाल
बनारसीदासै राजाराधाकान्तदेवविरचितः शब्दकल्पद्रुमः कल्पद्रुम
इव सुरभारतीप्रणयिनां जिज्ञासिताथेप्रदायकः सपरिश्रमं सोऽसाहं
समये प्राकाश्यमानायि ।

सत्स्वपि परःशतेषु संस्कृतशब्दकोषे खूपलभ्यमानेषु
ग्रन्थस्यास्य परमोपयोगित्वं वरीवर्त्येव, विशेषतः परम्परागत-
पद्धतिपरायणमानसानां पण्डितधुरीणानां दृष्ट्या । लघु-
वितरणार्थमप्युत्तमं ग्रन्थमिमं प्रकाशितवद्भिर्ग्रन्थकृद्भिर्मयि उदारभावः
प्रकटीकृतः स त्वद्यापि पुष्पाति कामप्यलोकसामान्यामभिरुच्याम् ।
तथापि तस्माद्भूतोः प्रारम्भत एव नासीद् ग्रन्थ एष सर्वसुलभः ।
पुनश्च मुद्रणामावादस्यालभ्यतां दुर्लभतां च विभावं विभावं
चेत्स्तिनन्तैस्स चेतांसि भारतीयानां पाश्चात्यानां च विपश्चिताम् ।

तमिमं वर्षेभ्योऽनुवर्ध्यमानमभावमपनेतुकामः केन्द्रीय-
शिक्षा मन्त्रालयः सपदि दिदृक्षते ग्रन्थस्य कृत्स्नस्यास्य प्रकाशनं
सुगमतया ऽल्पमूल्येन सर्वत्रोपलब्धिं च, कामयते च सर्वतः प्रसारि
मंगलं भारतजनगणमनसां, प्रकाशकानां, विज्ञवस्मिन्-नस्मिद्भगति
च विराजमानानां विद्यावदातानां सुधियां पाठकानां च ।

जाप्रसन्न नायक
रमाप्रसन्न नायकः
संयुक्त सचिवः

केन्द्रीयशिक्षा मन्त्रालयः नई दिल्ली-
मार्गशीर्ष कृष्ण सप्तमी, २०१८ वि०

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT
ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA. BY THE
LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB,
BAHADUR, K. C. S. I. OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

*Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris,
dated 5th May, 1835.*

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

*Extract of a letter from His Excellency W. Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of
Denmark, dated 10th May, 1854, Danish Legation.*

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen.

*Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin,
dated 26th March, 1858.*

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma. It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

*Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal,
dated 7th July, 1836.*

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopaedical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking; while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

*Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic
Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I. vol. 2nd
Ap. P. LXIII.*

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopaedical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt. Low and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fallerton; and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

*Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain,
and Ireland, dated 6th April, 1845.*

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—Le système de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en faisant usage, on n'y réussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d'autant plus méritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1848.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Couper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII.

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the *Sabdakalpadruma*, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The *Sabdakalpadruma* must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P. 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The Sabdakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 183 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopaedical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryāya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prīyashchitta* analogous in form and nature to that on *karmatipaka* which we mentioned above: we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelé, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la littérature Indienne par la publication de votre *Sabda Kalpa Druma*, véritable trésor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai déjà pu voir par le examen rapide de plusieurs articles étendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage qu'est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à rebout honorable de populariser la belle langue et la littérature intéressante de leurs pères.

Translation

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta*, *Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte ; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau présent que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile *Sabdakalpadruma*. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful *Sabdakalpadruma*. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms ; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says : " Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr. Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars ; tell him, I beg you, that his *Sabdakalpadruma* shall be a "*Namayasdruma*."

Ditto. Dated Paris 20th March, 1859.

Your very valuable work, the *Sabdakalpadruma*, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * * You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you : *Exergiste monumentum ære perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with *q* will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāṣā-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable *Sabdakalpadruma*. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

*Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A.
Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.*

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

*Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha,
dated Lahore, 9th June, 1852.*

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

*Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated
7th August, 1852.*

By the completion of the *Sabdakalpadruma* one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your *Sabdakalpadruma*, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The *Sabdakalpadruma* forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1855.

The *Sabdakalpadruma* will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Wörterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol. 1, 1855.

Radhakanta's *Sabdakalpadruma*, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse Zahl von unedirten indischen Wörterbüchern und von commentaren zu diesen Wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Auch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakant's *Sabdakalpadruma*, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

*Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847.
Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 331.*

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Sanhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

नमो च भुक्तिः यावदस्मिंस्तोके पुरपुष्टेन कर्मणा द्यूयते तावदयं स्वर्गं लोके वसतीति।

Extract of a letter from Dr. Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

India Office, 28th July, 1859.

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908

एषदमच पाठशास्त्रायां हालसाहिबु सन्नीपे भवदीयं महान्तं समस्तप्रबन्धनूतकोशगणानिबर्तनम् अथैषशास्त्रविषय-
संपदसमोदरं काममवालोकायम् सम्यक् परिचित मुद्रित यद्वाचरतपाच्च हालसाहिबेन तदालोचनाय नियोजितः अथमं
सप्तमकाण्डमुखोपन्यस्तं मुखबंधनाभिधप्रकरणं यथातथम् अद्राचम् तच्च श्रीमतां भवताम् रतत्काशसमर्पणविषयं सततवृत्तमान
मौदार्यातिमयम् उपलभ्य रतत्कामप्राप्तावुत्कृष्टितचेता इमं वर्षद्वयं भवत् सविधे प्रस्तापयम् ॥

Translation.

I have seen in this College, with Mr. Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of Sastras. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your over increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

द्वैतध्वान्तविनाशनेकविलसत् सिद्धान्तरत्नप्रदम् ।

प्राविन्दं खलु नान्तमेव नितरां श्रीशब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरिताभिरचित शब्दकल्पद्रुमग्रन्थं दर्शं दर्शं सखाकम् सखात् सदेमण्डकपण्डितानाञ्च भूयोभूयोऽखण्डिता परमवृष्टिर्जायते युत्वा तमपि आलोकयच्च सखाभिः तैश्च नानादर्शनपरिशीलिततत्त्वम् अवगन्तव्यम् ।

Translation

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tübingen, 14th March, 1859.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859.

यावच्चन्द्रदिवाकरौ चितितले खेनाम्बना राजत-
स्त्रावदेववरस्य कीर्तिरतुला कल्पद्रुमात् आस्यति ।
राधाकान्त एषस्य भूपुत्रस्य भूषण्डले समुदा
जीयादै सच पुत्रपौत्रसहितः श्रीशेन संरक्षितः ॥

धनात् सर्वं सर्वं नच धनयुताः पण्डितगणाः ।
कथंवेपां सर्वं विदितमिव स्यात् पुस्तकं मतात् ॥
सुखात्सारं प्राप्ताः सुगमविधिना यस्य छतितः ।
चित्तौ राधाकान्तो जयतिहि विशेषाम्बरपतिः ॥

Translation

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by Srisa, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

मुखवन्धनं ।

—०७५००—

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कीर्तितः ।
उपासकानां कार्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्यो गणेशो विष्णुरेव च ।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
राजावाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नयक्रमयुतं कृतवान् वज्रयन्तः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणवीजं ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं । तस्यैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तल्लिखितो स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरण-रूप-मुखवन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं । किन्त्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्र्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाय-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आदृतत्त-धृतश्रुतौ,—

“श्रीङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वैवेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंख्यकासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गौर्वाणवाणी । अतः स्रवात्तृष्टा सर्वत्र समरूपा सर्वजनमान्या च । देवैर्देविभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनानार्थ-युक्त-वज्रविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्ग्रन्थैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गसारणाभावात् प्रयोजनीय-पर्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करा । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-पङ्क्ति-पर्यन्त-कान्तादि-हान्तशब्द-निवद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समय-शब्दार्थयोर्लोभाभावः । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परोपकाराय पठदृशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्यन्तं वज्रतरपरिश्रमै-धीरवर-निकर-साहाय्यैरेतद्देशप्राय-समस्तकोष-वेद-वेदान्तवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-चन्द्रोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-सूत्र-पुराणेतिहास-तन्त्रा-गम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य-गोखामि-ग्रन्थादिभिः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहञ्च सङ्कलय्य सकलशब्द-धात्वर्थानामनयासेन लाभार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डा-त्मक-वृहत्कोषं स्वीयकोष-व्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेण नानादिदेशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो बन्धुवर्गेभ्यो वाचकेभ्यश्च दत्तवान् ॥

ग्रन्थस्य नामकारणं ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-मन्त्रिधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-र्भवत्येव । मत्कृतमर्त्यै-य-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रह-द्विरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-ग्रम्यति नामधेयं कृतं । तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृक्षरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञा कृतवान् ॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमञ्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च भटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्विकाकारादि-चकारान्त-पञ्चाषट्कर्णानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वं । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताचरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्यं । पदसाधने येषामन्याचराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तत्तच्छब्दोपरि विन्यस्ताः । अनुस्वार-विसर्गाणां षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्थलाभिधानान् चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान् । येषां धातुनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थानं विन्दुयुक्तमथवा शुन्यमासे । तदनन्तरं सकल-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धात्वर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तरं

तदीयपर्यायाः देशभाषाश्च तथा प्रत्येक-धातुर्थानन्तरं तद्दीका धातुदीपिकोक्तव्याख्यापदादीनि विहितानि सर्वशेषे तेषां प्रमाणानि । इभावे तत्प्रयोगाः तद्विरहे तद्व्युत्पत्ति-लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग-जकारान्तःस्थकारौ मूर्द्धन्य-एकार-दन्त्यनकारौ वर्गवकारान्तःस्थकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यषकार-दन्त्यसकाराः सन्ति । एतदखिल-वर्णादि-शब्दानां धातुनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान् । वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-दन्त्यसकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशधृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति । सा यथा,—

“उदूटौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विजानीयात्तदन्यो वर्ग उच्यते” ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोऽयदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा वङ्ग-प्रयत्नै-र्वकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णान्तु रवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्वतन-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसञ्चयो न कृतः शब्दमात्रसंग्रहः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं सर्वोत्तम-वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१७५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान् । तत्र १३२ अकारान्त-धातवः । २४ आकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । ३२ उकारान्त-धातवः । १३ ऊकारान्त-धातवः । २१ एकारान्त-धातवः । १६ ऋकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ ककारान्त-धातवः । २१ खकारान्त-धातवः । २७ गकारान्त-धातवः । २० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ ङकारान्त-धातवः । ७२ जकारान्त-धातवः । ३ भकारान्त-धातवः । ७१ टकारान्त-धातवः । २३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-धातवः । २८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३७ धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । ६४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-धातवः । ४५ वकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३३ मकारान्त-धातवः । ३१ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः । ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः । ५० हकारान्त-धातवः । ४२ सौत्र-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकष्टकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । सौत्र-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः । एतत्समुदाय-धातुगणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश । अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भायदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनव्यादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विप्रेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-सकलं कथितवान् । किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साङ्केतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं ।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिलिखितः । तस्यान्तिम-शब्दादेर्वर्णं व्यञ्ज-पर्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्विधिमात्रेण यदन्तर-पर्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठारूढो भूतस्तद्वोधो भविष्यति । तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य सङ्केतः “पुं” । स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेपः “स्त्री” । क्रीवलिङ्गस्य चिह्नं “क्री” । वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् त्रिलिङ्गस्य लक्षणं “त्रि” । एवम-व्ययशब्दस्यैक-देशस्य “व्य” इत्यन्तरस्य ग्रहणं कृतं ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-वङ्गवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपंक्तिशेषे एका चुट्ट-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (I) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (II) विन्यस्तं । प्रथमकाण्डे कचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-द्वि-व्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं “ } ” दत्तं ॥

विशेषवृत्तान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्वञ्च पुष्पाकारचिह्नं (*) कृतं । एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-कारेणाङ्कितं ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामङ्कपातः कृतः । तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकत्वेन गणयित्वा तत्पर्याये व्यादि-संख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्वादित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिखन्ते ॥

अ.—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा धक्क नक्क क नाशने इति ॥

आ.—निष्ठाभावादि-कर्मवेद । आकारेता धातोर्भावे आदिकर्मणि च विहिताया निष्ठाया वा इदित्यर्थः । यथा इर्मिशा स्नेहे भावादित्थे वेति मित्रं मेदितं तेन । प्रमित्रः प्रमेदितः सः । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इदं इत्यर्थः । यथा आदित इति मित्रः मित्रवान् ॥

इः—नुन्वान् । वदिङ्-नुत्यभिवादयोः । अतएवेदितो नुन् वन्द्यते विष्णुः ॥

इर्—वा आङ्वान् । च्युतिर् चरणे इरित्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

ईः—अनिङ्निष्ठः । दीपीङ् य दीपने । नेमडीयीति दीपः दीपवान् ॥

उः—क्तावेट् । चमु भक्षणे । पु क्रिष्टदिन इम् इति चमिता चान्त्वा ॥

ऊः—वेट्कः । यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्व तस्य वा इम् इत्यर्थः । पिधू शिवे शास्त्रे । वेमूदिदिति असेधोत् असेसीत् ॥

ऋः—चङ्गह्रस्वः । चङि ञेः परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान् । यथा ढौहङ्-गत्यां । अरुडुङ्-इत्यत्र ऋदिद्वर्जनात् अङ्गौकत् ॥

ऋः—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्तते । कण् आर्त्तस्त्रे । भ्राज भाषेति अचीकणत् । अचकाणत् । येषां सप्तम-स्वरानुबन्धः कैश्चित् पथते कैश्चिन्न पथते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः ॥

स्वः—अङ्गवान् । आगन्तु गत्यां । ग्राम्-च्युत्पुषादेरिति अगमत् ॥

एः—मिचि अवृद्धिः । मिचि व्याविहितसौ । ए कट् वृत्तौ वृषि । हसादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐः—यजादिः स्यात् । यजे औ देवार्चने । व्यग्रहेति जिः इयाज । ग्रहस्वपाद्योरिति इव्यात् ॥

ओः—निष्ठातनः । निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः । रुजो शौ भङ्गे । सुल्पाद्योदिदिति रुग्ः रुग्गवान् ॥

औः—अनिट् । औ गम्-इत्यत्र गत्यां । वसेरस्येत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

कः—चुरादिः । गणत्क संख्याने । चुभ्यो जिर्व्वेति गणयति ॥

किः—चुरादिर्वा । पचे गणान्तरनियमाभावात् भ्रादिर्नित्यः । युज कि संयमे योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्व्विकल्प्यते तथाप्यन्येषामनुरोधादिदमुक्तं । अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति । स्वमते तु चुभ्यो जिर्व्वेत्यत्र वाग्वदस्य व्यवस्थापित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

गः—क्र्यादिः । डु क्री ज ग द्रव्यपर्य्यये । दिवमुतुदेति क्रीणाति ॥

गिः—घ्रादिरपि । अपिशब्दात् क्र्यादिश्च । पू ज गि शोधे । घ्रादेः स्व इतिह्रस्वः पुनाति । अपूः स त्वादिः । पूर्वर्जितः स घ्रादिर्नादिश्च स्यात् ।

लू जगि छिदि लुनाति । सुल्पाद्योदिदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ ज्या म्लाहात्वादेरिति लूनिः ॥

घः—रदादिः । लघिर रद रोदे । रुङ्गोऽयोह्रस्वस्येन इति रोदिति । रदाद्यस्तीति ईम् अरोदौत् ॥

ङः—तङ्गवान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये तङ्गवान् आत्मनेपदौ । एध ङ वृद्धौ । नवशः पसे इति एधते ॥

जः—ज्वलाद्यः । ज्वल ज्म चलविधौ । दूनीभूज्वलाद्येति णः ज्वालः । पचे पचादित्वाद् ज्वलः । एवं कुच ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । दूनीभूज्वलाद्येति णः कोचः । पचे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

झः—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञः—आत्मने । आत्मने आत्मार्थं फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः यज औ देवार्चनां यजते यजमानः यजति याजकः ।

चूरादेस्व स्वार्थविहित-ञ्जकारेण जित्तेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वम जक् वितर्के इत्यादेर्जातुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

जिः—अद्यक् । अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् स अद्यक्तः । जि ष्टा स्याने । ज्ञार्च्च्चार्यञ्जीच्चीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

डुः—सायुः । डृ ङ वेप चलने । द्वितोऽयुरिति वेपयुः ॥

ठः—फणादिः । इति केचित् ॥

डुः—त्रिमग्युतः । छ ज द डु क्तौ । द्वितस्तज्जे इति क्त्रिमं ॥

णः—फणादिः । फण ण निक्षेहे । ढ फल भवेति फेणतुः पफणतुः फेणिय पफणिय ॥

तः—अदन्तः । अदन्तानां पृथग्गर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

दः—तनादिः । तन दु ज विसृत्तौ । तन्मः श्रुतिं तनोति । सेर्लुक् तथाभोरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । वनतनाद्यनिमामिति प्रतत्य ॥

धः—रुधादिकः । रुभिर्धौ जि ज आट्टतौ । दिवसु तुदेति रुणद्धि ॥

नः—स्त्रादिः । पु ज्ण सन्वाक्तेदपीडमन्ये । दिवसु तुदेति सुनोति ॥

पः—सुचादिः । सुच्ञ श प औ सोचे । सुण्-रधोसुचामिति सुञ्चति ॥

भः—ग्रमादिः । ग्रसुभिर्यं शसे । यन्योग्रमादीति ग्राम्यति ॥

मिः—घटादिः । निर्व्विक्तमोर्दीर्घा वा । दीर्घा दीर्घवान् । घट य म ङ चेष्टे । जीवन्मोर्धुर्ध्वेति अघटि अवाटि घटं घटं घाटं घाटं । निचि

ह्रस्वः सोऽनुवर्त्तते । निचि औ ह्रस्वः ह्रस्वान् । घटादि जनीति घटयति ॥

मिः—वा । निचि ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । फण मि ण गतौ । वा सम यम फणेति फणयति फणयति ॥

यः—दिवाद्यः । दिव्यु जिगीषेच्छादौ । दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

रः—वैदिकः । वेदेवेव प्रयुज्यन्ते नतु भाषायामित्यर्थः । गार्लिस्तुतौ जञ्जनि । जगति ॥

लः—अदादिकः । अहौ भजे । लुगङ्गोऽपः अत्ति ॥

लिः—झादिः । झादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाददादित्वसूचकानुबन्धो न कृतः । अथवा लुः खपादिश्च लिङ्गादिरित्येकं वाक्यं । लु लि एतदुभयानुबन्धौ धातु क्रमात् खपादिङ्गादौस्तः । चकारस्योभयत्र सम्बन्धाददादौ चेत्यर्थः । झादिः प्रथक्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

“झाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दादिः खादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनत्र्यादिवुरादयः” ॥ इति ।

ऊलि होमेऽदने । झादौ रे दिः जुहोति ।

लुः—खपादिश्च । चकाराददादिश्च । खमते खपादेः प्रयोजनं नास्ति । दरिद्रतीत्यादौ खपादित्वादजादौ शार्ब्धधातुके । आद्युदान्तत्वमिति नोपदेवः ॥

वः—वृतादिः । वृत ऊ व ऋ वर्त्तने । वृज्यानेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्तति विवृत्तति । आत्मनेपदे तु वर्त्तिष्यते विवर्त्तिष्यते । अन्यत्र विवर्त्तिष्यते विवृत्तम् ॥

शः—तुदादिकः । तुदौ ज श व्यथे । दिवसुतुदेति तुदति ॥

शिः—कुटादिश्च । चकारात् तुदादिश्च । कुटां सुव्री ङिति इति नियमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । ए ङि सवने इत्यादीनां अनुव्रीदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वादुव च ॥

षः—ऊदडवान् । आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थं ऊदिति विशेषणं । खमते त्वभयत्र ऊ एव । डू औ श पच पाके । भौषि चिन्तीति पचा ॥

चः—जचादिः । जच च लु घ भचक्षसयोः । हिरुक्त जचादौति द्विसंज्ञायां भवन्तस्य त्रिदचोऽद्वेरिति न नुण जचत् । क्लीवे जस्प्रसोस्तु द्वेः शतुर्नृष इति जचति जचन्ति । आख्यातिकोऽन्तोऽन्तो द्वेरिति जचति । अनुस् सिद्धेरिति अजचुः । इति धातुदीपिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं ।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणेकाभिधानं । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽप्यथवर्गः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भूपुराद्विनौषधिभिर्हिंदादिवर्गः । ततो नृपद्मचक्रविट्शूद्रवर्गः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित् कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-लिङ्ग-वर्गमङ्गीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंग्रहवर्गस्य योगं कृत्वा स्वीयकोषं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान् । इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकाषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तयद्यत्कोषादितः शब्दादयः संगृहीतास्तेषां संज्ञाः पञ्चास्तिष्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं ..	..	नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुरुषोत्तम देवकृतः ..	..	त्रिकाण्डशेषः ..	१५
वज्रयमालकृतः ..	..	नानार्थसंग्रहः ..	२	तत्कृता ..	..	हारावली ..	१६
गदसिंहकृता ..	..	नानार्थध्वनिमञ्जरी ..	३	भावमिश्रकृतः ..	..	भावप्रकाशः ..	१७
चक्रपाणिदत्तकृता ..	..	शब्दचन्द्रिका ..	४	मथुरेशपण्डितकृता ..	..	शब्दरत्नावली ..	१८
जटाधराचार्यकृत ..	..	पर्यायनानार्थकोषः ..	५	महेश्वरवैद्यकृतः ..	..	विश्वप्रकाशः ..	१९
दण्डाधिनाथकृता ..	..	नानार्थरत्नमाला ..	६	मेदिनीकरवैद्यकृतः ..	..	नानार्थशब्दकोषः ..	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता ..	..	धातुदीपिका ..	७	रामेश्वरशर्मकृत ..	..	शब्दमाला ..	२१
धनञ्जयकविकृता ..	..	नाममाला ..	८	रत्नमालाकरवैद्यकृता ..	..	आयुर्वेदार्थवोक्तितपर्यायरत्नमाला ..	२२
धरणिदासमहाकाव्यकृतः ..	..	सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः ..	९	वैपदेवविप्रकृतः ..	..	कविकल्पद्रुमः ..	२३
नरसिंहकाशीरपण्डितकृतः ..	..	निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्टुः १०	१०	श्रीनन्दनमहाचार्यकृतं ..	..	वर्णाभिधानं ..	२४
नारायणदासकविराजकृतः ..	..	राजवल्लभः ..	११	श्रीरामशर्मकृतः ..	..	उणादिकोषः ..	२५
पद्मनाभदत्तादिकृतः ..	..	भूरिप्रयोगः ..	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृत ..	..	उणादिवृत्ती ..	२६/२७
पुरुषोत्तमदेवकृतः ..	..	एकाक्षरकोषः ..	१३	हृषा युधमदृकृता ..	..	अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः ..	..	द्विरूपकोषः ..	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	..	अभिधानचिन्तामणिः ..	२९

अप्राप्तकाषनामानि ।

एतद्भिन्नानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये वङ्गकोषाणां प्रयोगप्रमाणानि अमरटीकाधृतानि आसादितानि । एवं विश्वमेदिनीकोषे तत्सकलाभिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरित्वेन वक्ष्यमाणसमस्त-प्राचीनकोषाणां शब्दाः एतत्कोषान्तर्गता भूताः ।

विश्वप्रतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र ..	१	वाचस्पति ..	४	मङ्गल ..	६	नागुरिरचितकोषाः ..	१०
कात्यायन ..	२	व्याडि ..	५	सुमाङ्ग ..	७		
चाङ्गसाह ..	३	विश्वरूप ..	६	वैपालित ..	८		

मेदिनीप्रतप्राचीनकोषाः ।

उत्तलिली ..	१	रन्तिदेव ..	७	गङ्गाधर ..	१३	चन्द्र ..	१८
शब्दार्थः ..	२	रत्नापरनामहर ..	८	वामट ..	१४	त्रिभुजादित्य ..	२०
संसारवर्तः ..	३	गोवर्द्धन ..	९	माधव ..	१५	गैमिरचितकोषाः ..	२१
नाममाहात्म्यः ..	४	रत्नचमाल ..	१०	घर्म्म ..	१६	पाणिनिप्रदानुशासनस्य ..	२२
वररुचि ..	५	रुद्र ..	११	नारपाल ..	१७		
शान्द ..	६	चमरदत्त ..	१२	वामन ..	१८		

एतदन्ये वल्लभप्रसूतिरचितकोषाः सन्ति ॥

लघुलक्ष्मणकोषटीकानामानि ।

अन्यकोषश्च धर्मप्रामाणिकः सुत्पादकश्च । तस्मात् वल्लभप्रतीकारैस्तस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलघुटीकानां समाप्तिं शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाह्यनामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

क्षीरस्थानी ..	१	माधवी ..	११	कोलाहलाचार्यः ..	२१	हृता व्याख्यासुधी ..	३०
सुभूतिः ...	२	मधुमाधवी ..	१२	श्वरस्थानी ..	२२	अधुतोपाध्यायकृतव्याख्या-	
हृदयचन्द्रः ..	३	सर्वानन्दः ..	१३	रामतर्कवागीशः ..	२३	प्रदीपः ..	३१
कलिकः ..	४	अग्निनन्द ..	१४	नटनानन्दः ..	२४	मयुरेश्वरविद्यालङ्कारकृता	
कोट्टः ..	५	मल्लिनाथः ..	१५	विद्याविनोदः ..	२५	चारुसन्दरी ..	३२
सर्वधरः ..	६	रायमुकुटनटिः ..	१६	रघुनाथचक्रवर्ती ..	२६	नारायणचक्रवर्तिरुक्ता पदार्थ-	
राजदेवः ..	७	गीलकण्ठः ..	१७	व्याख्यानन्तः ..	२७	कौमुदी ..	३३
गोवर्द्धनः ..	८	चरुणः ..	१८	टीकासर्वस्वः ..	२८	रमानाथविद्यावाचस्पतिरुक्ता-	
द्राविडः ..	९	मगौरयः ..	१९	सन्देशनक्षिका ..	२९	त्रिजालविवेक ..	३४
भोजराजः ..	१०	जगदित्यः ..	२०	रामानन्तापरनामनागुरीरुक्ता-		मरतमल्लिककृता सुगवोद्य	

रतङ्गिना अपि टीका वर्तते ।

सम्भवा टीका .. ३५

अत्राष्टवविषयवृत्तं शब्दसिन्धुसुतरतश्च विज्ञापयामि ।

कोषगणतिरिक्तनानाशालोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाड्दर्शनिकसतविवरणपदार्थकर्तृपातनाज्ञानकाण्डत्रयानिरूपण-वेदाङ्गमिसादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिकहान्दिकलक्षणवृत्तिमात्रानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिवन्धादयः । औत्तमार्त्तयज्ञसम्भवादी-लक्षणदायभांगाधौचसंस्कारप्रायश्चित्तोदाहृतिविधयजन्माष्टमौदुर्गोत्तवाष्टादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्याद्युपवासनिर्णयतङ्गाभवनवृत्तौत्तमवृत्तप्र-तिष्ठापरीक्षाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षास्तिकाचारनासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्मविपाकदादश्यात्राधिकरणदत्तकव्यवस्था-दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णनलक्षणार्कचान्तर्पणपूजासुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिष्ठानस्तवकवचनाहात्यभुवनस्वर्गनरकदेवतादानवतीर्थावतारगन्धर्वादीदे-शभेदपीठपर्वतवृत्तराजनीतिवर्णनमधर्मवर्णनसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादाननिधिरत्नाद्युत्पत्तिस्थितिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । ज्योतिषिक-मैङ्गलान्तिकवागतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्तुपक्षवर्षायनजातफलकालग्रहणलक्षणचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुत्पादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्त्रोदयगणिताङ्गवेत्त-व्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलदृगोलवर्णनादीनि । आधुनिकदीयजन्मक्रमशरीररन्ध्ररोगनिदानपूर्वरूपसम्याशुपश्याचिकित्सौषधप्रत्यगुपाचनजारणमा-रणपथ्यापथ्याङ्गीमूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्मपञ्चसोत्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वराताललयतानमानग्रामश्रुतिनूतनारगारगणिता-त्यक्ततङ्गार्यागानसमयभुवकगमकन्ययकनासिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुग्रन्थीयनीतिद्वन्द्वनगरीवास्तुराजगृहविशेषसामान्यासनेपकरणलङ्कारात्त-यात्रायुक्तयः तथा चतुष्पदद्विपदनिष्पदयानोद्देशाः । पञ्चकौमुदीयपत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्र-तिप्रकरणदीनि । कुलाचार्यादिग्रन्थीयत्राङ्गवैद्यकायस्थानानुत्पत्तिवङ्गोचप्रवरपर्यायश्रोत्रियकुञ्जीनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्व्यवस्थानामानि वाङ्मयमिमांसा नेक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कलापमुग्धवोधटीकाधृतश्लोके ।

अदृष्टं भाव्यकारश्च कुशाग्रवीयधियाबुभौ ।

नैव शब्दानुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्ताभावेन न संगृहीताः । अथवा भ्रमवशात् पतिताः । एवं यस्य यस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि । एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं । एवं दीकारोत्तरक्षकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्खलनं जातं । एवं अकाराद्यादिवर्गवकारादिपर्यन्तधातूनां तत्तद्दीकाष्टतपदोदाहरणादयः पुरा न लिखिताः । एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि । अतः परमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डोपशब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति । किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या मद्रन्धुवर्गा ममान्तिके वज्रशः प्रार्थयन्ते । किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विवृत्तोऽस्मि । यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किम्वा विषयो खोयलाभार्थं मत्कृतेतदग्रन्याधिकारं यथारोति गृहीत्वा अस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्नास्तीति ॥

शाके वल्लिसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, याते खान्निमिताब्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।

काण्डैः सप्तभिरन्विता भगवतोऽनुकोशतः, पूर्णतां प्राप्नो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् क्षम्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोऽनविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथामृतञ्चैकरूपमवाङ्मनसगोचरम् ॥
सर्वातीतं सर्वगतं चिदेकरसमेव च
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वग्रहमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि ओन्नहोर्न ओतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तथोपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्षविपाकाशयापरामृष्टमेव यं ।
निर्माणाकायमास्थाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुग्राहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशुपताः सर्वे ब्रुवन्ति सततं भुवि । ५ ।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ । ७ ॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः । ८ ।
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ । १० ॥
निरावरणमित्येव प्रलपन्ति दिगम्बराः । ११ ।

यमुपास्यत्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च ॥ १२ । १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते । १४ ।
शिल्पिनो विश्वकर्मेति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम् । १६ ।
सौराष्ट्रेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ । १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्तिं यमाङ्गभक्तवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसुतं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राधातिशययत्नतः ।
शब्दादीन्यवशिष्टानि संगृह्य वज्रशास्त्रतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणानां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनानां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न संगृह्योऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा ब्रह्मनिष्पत्त्याः पञ्चाद्यात्मनः ।
 वैदिकानाञ्च श्रद्धात्मानमिष्टाचीयकोषकः ॥
 तन्मात्रं देहे विस्मयप्रकारेण तद्वत् ।
 पर्यायशब्दमन्त्रैः केनापि बोधकारिणः ॥
 न संसृष्टीतमन्त्रेतादुर्लभोऽयुत एव च ।
 प्रायो वैदिकश्रद्धायां बोधकान् भवेन्नहि ॥

अनसृष्टमाध्याये द्वितीये च तृतीये ।
 देशां म्दिनानां श्रद्धायां पर्यायान् परिमिश्रणान् ॥
 करिष्याम्यस्य निवे हि तेषां वगन्तु नाम च ।
 तथा मन्त्रा विमिश्रितानि लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
 चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दम् ।
 तत्पर्यायस्य बोधकं चाभावात्ताव गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	वङ्का	वर्गः	नाम	वङ्का	वर्गः	नाम	वङ्का	वर्गः	नाम	वङ्का
१	पृथिवीरामधेयानि ..	२१	५	कुरुदिवानामनि ..	२२	४	मृद्वानामनि ..	२२	२७	पुष्पाद्यानामनि ..	६
२	हिमवतानामनि ..	१५	६	कान्तिकर्माणाः ..	१८	५	परिवरयकर्मणाः ..	२०	२८	वृक्षानामनि ..	६
३	कनकरीश्वरानामनि ..	१६	७	कद्रवानामनि ..	२०	६	सुखानामनि ..	२०	२९	दिग् उत्तरादि नामानि	२६
४	साधारणानामनि ..	६	८	कृत्तिकर्माणाः ..	१०	७	रूपानामनि ..	१६	३०	द्यावापृथिव्योर्द्वानधेयानि	२७
५	रश्मिनामनि ..	१५	९	वत्सानामनि ..	२०	८	प्रसूतानामनि ..	१०	इति वैदिकवङ्कौ तृतीयाध्यायः ।		
६	दिङ्गानामनि ..	८	१०	घटानामनि ..	२०	९	प्रज्ञानामनि ..	११	चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।		
७	रात्रिनामनि ..	२३	११	गोदानामनि ..	६	१०	वय्रानामनि ..	६	वर्गः	पदं	वङ्का
८	राक्षसानामनि ..	१६	१२	ब्रह्मविकर्माणाः ..	१०	११	मध्यविकर्माणाः ..	८	१	इहा इत्यादिपदानि	६२
९	कश्यपानामनि ..	१२	१३	क्रोधानामनि ..	११	१२	उत्तरादि पदानि सर्व-	६	२	सन्निनिद्यादिपदानि	८४
१०	मेघानामनि ..	३०	१४	गतिविकर्माणाः ..	१२२	पदसमाप्तावय		६	३	आत्मसुखादिरिद्यादि-	
११	वायुनामनि ..	५७	१५	त्रिभुवनानामनि ..	२६	१३	उपमानामनि ..	१२	पदानि .. १३२		
१२	उदकानामनि ..	१००	१६	कान्तिकर्माणाः ..	११	१४	कर्मविकर्माणाः ..	४४	इति वैदिकवङ्कौ चतुर्थाध्यायः ।		
१३	तदीयानामनि ..	३७	१७	संक्रान्तानामनि ..	४६	१५	मेधाविनामनि ..	२४	पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।		
१४	अश्वानामनि ..	२६	१८	द्याविकर्माणाः ..	१०	१६	कोटयानामनि ..	१३	वर्गः	पदं	वङ्का
१५	सावित्रीमधेयानामनि	१०	१९	वधकर्मणाः ..	३३	१७	प्रज्ञानामनि ..	१५	१	अग्निरिद्यादिपदानि	३
१६	जन्तविकर्माणाः ..	११	२०	वक्त्रानामनि ...	१८	१८	श्रुतिवृत्तानामनि ..	८	२	द्रविरोदा इत्यादि-	
१७	जन्तो नामधेयानि	११	२१	देवविकर्माणाः ..	४	१९	वाक्त्राकर्मणाः ..	१७	पदानि .. १३		
इति वैदिकवङ्कौ प्रथमाध्यायः ।			२२	ईश्वरानामनि ..	४	२०	दादकर्मणाः ..	१०	३	अथ इत्यादिपदानि ..	३६
द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।			इति वैदिकवङ्कौ द्वितीयाध्यायः ।			२१	अध्वेयविकर्माणाः ..	४	४	वायुरिद्यादिपदानि ..	३२
वर्गः	नाम	वङ्का	तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।			२२	सप्तविकर्माणाः ..	२	५	ह्येन इत्यादिपदानि ..	३६
१	कर्मनामनि ..	२६	वर्गः	नाम	वङ्का	२३	कूपानामनि ..	१४	६	अग्निवादिपदानि	३१
२	अपमनामनि ..	१३	१	वृक्षानामनि ..	१२	२४	नैदवानामनि ..	१४	इति वैदिकवङ्कौ पञ्चमाध्यायः ।		
३	वृक्षानामनि ..	२५	२	वृक्षानामनि ..	११	२५	निर्दोषानामनि ..	६			
४	वाङ्मनामनि ..	२२	३	मृद्वानामनि ..	२५	२६	दूरानामनि ..	५			

अथ अन्तर्यामिनिश्चयविशेषाद्विद्वत्तानामवधारणं वृत्तव्यम् ।

अन्तर्यामिनिश्चयविशेषाद्विद्वत्तानामवधारणं वृत्तव्यम् ।
 पूर्वं सप्तमकाण्डायमुपलब्धे प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयाकया ॥

अथाश्मपत्राणां वङ्गीकृत्यतन्मन्त्राविवारणं हेतुपद्धत्यादि ।

रदानां परिमिश्रितवङ्कानामवधारणम् ।
 यन्त्राद्यन्त्रमुत्पन्नवङ्गीकरणमभित्याः ॥
 अतस्तत्तन्मन्त्राणां नामवङ्कुर्याद्विद्वत् ।
 तच्चैतन् तदा अन्तर्यामिनिश्चयं समजायत ॥
 किन्तु सांश्रतनाद्विद्वत्तानामवधारणं नवीनम् ।

तापो ज्ञानाद्विद्वत्तानामवधारणम् ।
 यन्त्रो परिमिश्रितवङ्कानामवधारणम् ।
 देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
 मुद्राङ्कितं प्रवृत्तिं यन्त्रेणानिमयेन च ।
 तस्य प्रकाशात्तानामवधारणं नवीनम् ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्विश्वरूपनक्षोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेश्वररूपकः ।
 कायस्थानां कुले देववंशस्योद्भवश्चेतुकः ॥
 सुरशिवावादनगरासन्ने खजनपालकः ।
 कर्णस्वर्णनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदाभोजयुगलध्यानकारकः ।
 गौडन्यगोत्रजातानामेष वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दृगावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः । २ ।
 तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विघ्नेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
 सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ।
 खानोपाधिस्तत्तनयः पीतगुम्बर इति स्मृतः ॥
 अद्भुतशालिशालिलाङ्गान्यपीताम्बरेति च ।
 विख्यातो भूवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुरुनन्दनः । ७ । ८ ।
 चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्दशनिवासिनः ॥
 प्रथमः शिवदाषाख्यश्चौखण्डिख्यातिसंयुतः ।
 मलयुयीनामके देशे वासस्तेन सदा कृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः ।
 कृतसौदपुरावासे नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि रायेत्युदाहृतः ।
 तालाग्रामकृतावासश्चतुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरकृतायनः ।
 सदा श्रीनाथचरणभोजार्चनपरायणः ॥ ९ ॥
 नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः ॥ १० ॥
 चण्डीवरस्तस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
 तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काशीनाथश्च विजयावल्लभस्तत्कुमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ।
 विजयावल्लभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्तितः । १५ ।
 विद्याधरस्तस्य सुनू रायोतिख्यातिमागतः ॥
 आदौ नाजरायामवासी निताड़ावासकृत्ततः । १६ ।
 तस्यात्मजो हरिहरो जातो हरिहराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता ॥
 द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो लक्ष्मणो मतः ।
 देवीदासस्तृतीयोऽभूत् मजुम्दार उपाधितः ॥
 परोपकारनिरतः सदा बन्धुभिरारुतः ।
 मुङ्गागाढादिदेशानां कानुनगोपदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्वर्णसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्यतः ॥
 दुर्गादाषः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदासमजुम्दारतनयाः षट् प्रजाभृतः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्जितः ॥
 चण्डीशरणसंज्ञस्तु मध्यमश्चण्डिकार्चकः ।
 तृतीयः पुण्डरीकाक्षः संहस्ताक्षस्तुर्धकः ॥
 महावज्रज्ज्ञतो यो हि पदे पैत्र्ये नियोजितः ।
 सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
 कामारपोलग्रामान्तर्वासस्तेन विनिर्मितः ।
 कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो वज्रभिर्ज्ञातिभिर्भृतः ॥
 मुङ्गागाढाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे ह्यधिष्ठितः ।
 स च केशवरायस्य चत्रियस्य विशेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्ये नवावेन नियुजितः ॥
 अपश्यञ्जवहारांश्च तद्राज्यशासने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्त्तेति कीर्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिकाः कर्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्यं पदं प्राप्तः कृतश्रमः ।
 महावज्रज्ज्ञतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 तृतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तृतीयकः ।
 रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां यतः ।
 एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावमुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमो रामचरणो गुणैर्वज्रभिरन्वितः ।
 व्यवहर्त्तापाधियुक्तो गोविन्दपुरसंस्थितः ॥
 स च द्विजलीतमेलिप्रमहिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः ॥
 कटकादिप्रदेशस्य महावज्रज्ज्ञतस्ततः ।
 देवान्नीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् वज्रमानितः ॥
 वज्रलैर्वागभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः ।
 मंगामं तुमुलं कृत्वा रणमध्ये निपातितः ॥ २२ ॥
 देवानरामचरणव्यवहर्तृमहाशयात् ।
 समुत्पन्नान्तयः पुत्रा श्रेष्ठकुशलालयात् ॥

व्यवहत्तापाधियुक्तो रामसुन्दर आदिमः ।
 विद्यान्मौषधदानेन गलनीयः स चाग्रिमः ॥
 पञ्चकोटादिदेशे सोऽभवदध्यक्षमत्तमः ।
 माणिक्यचन्द्रदेवस्य मध्यमः पुण्यकृत्तमः ॥
 अर्द्धपिधरणीचन्द्रमाणे हिजरिहायने ।
 दिक्षीयप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभकृते ॥
 फर्माननामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
 मन्त्रवानां सहस्रं सादिपञ्चममेव च ॥ * ॥
 कनिष्ठो नवकृष्णख्यदेवो जातो गुणकरः ।
 आसीत् किलकिलारूपामरावत्यां पुरन्दरः ॥
 रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डिताश्रयः ।
 कुलश्रीलादिमन्त्रो गोष्ठीपतिमहाश्रयः ॥
 रत्नेषुसिन्धुशुभ्रांशुमाने इरेजिहायने ।
 कोम्पानिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
 सोऽभवत् कारणं तेषां वङ्गराज्यस्य शासने ।
 ततः किलकिलापुर्यां वाणिज्यकार्यसाधने ॥
 स्थितान् इरेजनिचयान् नवावो वलमाश्रितः ।
 सेराजहौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्ततः ॥
 अथ तत्परवर्षे तु कर्णेल् क्लाड्व महाबलः ।
 आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहितः किल ॥
 योद्धुं ययौ नवावेन सार्द्धं स्ववलसंवृतः ।
 गत्वा पलाशियामे स युद्धं कृत्वाजयत् ततः ॥
 धरणीरसवाजीन्दुमित इरेजिवत्सरे ।
 काममालीखाननामा नवावोऽभ्युत्ततः पुरे ॥
 स एवेरेजपत्नीयान् प्रधानराजपूतवान् ।
 निहत्य साधयामास निखिलान् स्वसमोरयान् ॥
 मेजर आदम् ततः शीघ्रं सार्द्धं तेनैव मुन्सिना ।
 गत्वा हृदयनालायां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
 विजित्य वज्रवन्तं तं नवावं सेनया सह ।
 निष्कण्टकमिदं राज्यं कृतवान् म भयापहः ॥
 वाणर्तुसिन्धुशुभ्रमितइरेजिवत्सरे ।
 भूत्वा गवर्णरो लार्ड क्लाड्व किलकिलापुरे ॥
 समेत्य मुन्सिना सार्द्धं परान्त्य च विस्तरं ।
 जाफरालीखानसंज्ञं नवावं मतिमत्तरं ॥
 वङ्गदेशस्य च सुवादारं कृत्वा ततः परं ।
 मोजफूर्जङ्गनामानमतिबुद्धमतां वरं ॥
 तं नायेवसुवादार चकार गुणसागरं ।
 पञ्चविंशतिलक्षन्तु मुद्राणां कृतवान् स्थिरं ॥
 तयोर्व्ययार्थं प्रत्यब्दं ततः क्लाड्व गुणकरः ।
 तेनैव मुन्सिना सार्द्धं दिक्षीं गत्वा च सलरः ॥
 शाहलम्वादशाहेन नवावेन च धीमता ।

सुजाहौला नामकेन स सन्निभकरोत् सदा ॥
 अर्द्धाब्धिचन्द्रभूमाने हिजरिसंवत्सरे ततः ।
 शौषालस्य दितौयाहे नवकृष्णाय तोषतः ॥
 श्रीशाहलम्वादशाहो फर्मानाख्यलिपिं मुदा ।
 दत्तवान् यत्र लिखितं दिक्षीशेन सुसम्पदा ॥
 सहस्रपञ्चकश्चैव मन्त्रवानां हि सादिनां ।
 सहस्रत्रितयं वीर्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
 उत्तमं शिविकायानं भक्षरेण सुशोभितं ।
 नकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं तेगेतिनामितं ॥
 राजवाहादुरोपाधिं मानवद्विगुणशूरं ।
 कृपया दत्तवानस्मै वज्रमानपुरःसरं ॥
 सुजाहौला नवावस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
 खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
 तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
 नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूभृते ॥
 महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधिं मानवद्वितः ।
 दापयामास शाहलम् वादशाहसमीपतः ॥
 ततः स सहितो लार्ड क्लाडवेन महात्मना ।
 काशीधाम समागम्य बभूवामौ महात्मनाः ॥
 महाराजोपाधिकश्रीवलवन्ताङ्गयेन च ।
 सिंहेन हि सुवे वाराणस्याः सुनियमं स च ॥
 कृत्वा विजयस्थायी नाथमन्दिरमथतः ।
 नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तिः ॥
 ततः पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
 शेतावरायेण सह सुवे वेहारकृत्य च ॥
 कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि सः ।
 कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालसः ॥
 ततस्तुष्टमनाः क्लाड्व कोम्पानेर्दत्तवान् पदं ।
 देवानीसंज्ञकं तस्मै राज्ञे वज्रलमानदं ॥
 रत्नसिन्धुभूमाने इरेजिहायने पुनः ।
 शाहलम्वादशाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मनः ॥
 समीपतः फर्मानाख्यलिपिमानीय यक्षतः ।
 तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमतः ॥
 यत्रास्तीदं खिलिखितं दिक्षीशेन सता स्वयं ।
 मन्त्रवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टयं ॥
 सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्मै प्रदत्तवान् ।
 एवं सुवर्णवटितं पदकञ्च ददौ महान् ॥
 यत्र सुद्रितपासस्यभाषयास्तीति वर्णितं ।
 इरेजकोम्पानिकर्म्मोत्तमरूपेण साधितं ॥
 प्रशतो वादशाहस्य समीपात् सननामके ।
 सप्ताशीत्यधिके चैव रुद्रसहस्रघतेऽब्दके ॥

राशोपाधेस्तथा वाचादुरोपाधेस्तथैव च ।
 भूपालमवकृष्णाभिधानवाचादुराय च ॥
 दातुं दयाभवत् लार्ड क्लाइवस्य महामते ।
 तस्मया सद्धितं चिह्नं कोम्पानेस्तन्महीस्थिते ॥
 दत्तं तथा दशविधं खेलातं वस्त्ररूपकं ।
 किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारश्च मौक्तिकं ॥
 फलकं करवालिश्च दण्डं चामरमुत्तमं ।
 मयूरपुच्छयजनं घटीयन्त्रं मनोरमं ॥
 हस्त्यश्वं भृङ्गरैर्युक्तं शिविकायानमेव च ।
 लार्ड क्लाइव् ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
 एवं सिपाइसंज्ञानां नृणां तद्धारपालने ।
 आज्ञां दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वरासने ॥
 हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुरं प्रेरितवांस्ततः ।
 हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्बज्रदीनेश्च संवृतः ॥
 स च राजा रौप्यमुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेश स्वं पुरं रम्यं सर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्ररसवाजीन्दुमाने इन्द्रेजिहायने ।
 स लार्ड क्लाइवो मेस्तर् वाल्टेराय महात्मने ॥
 राज्यभारं समप्याय स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवानीकर्म पूर्ववत् ॥
 तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
 अनेकलक्षमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
 ततः कोम्पानिसंक्रान्तं कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभून्महामतिः ॥
 अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्माणायां प्रयाचितः ।
 मूल्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुसिन्धुमुनिचौलीमाने इन्द्रेजिहायने ।
 सुतानुश्रादिकं ग्रामं प्राप्तवानिह पत्तने ॥
 तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
 प्रजा भूता हि वज्रला एतन्नगरवासिनः ॥
 समुद्रवसुभूमौन्दुमाने वज्रख्यकाब्दके ।
 हेष्टिस् गवर्णरश्चाक्ल्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देशे तच्च महाराजं साजाश्रौलीतिनामके ।
 कार्यं निग्नोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
 राज्यस्य शासनञ्चैवं राज्ञो राज्यास्तथैव च ।
 समग्रविषयस्यैव सुन्दरं नियमं स च ॥
 कृत्वा राजकरान् सर्वानादाय वज्रहस्ततः ।
 खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
 एवं रसवसुचौलीन्दुमे वज्राख्यवर्षतः ।
 महाराजाधिराजो यस्तेजस्यन्देति संज्ञितः ॥
 चतुःसप्रतिसाहस्राधिकाष्टलक्षमुद्रिकाः ।

तथा सप्तशतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
 कृत्वा महाभागो महाराजयकाग्रतः ।
 राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
 ततो गवर्णरस्यैव ह्यनुमत्यनुसारतः ।
 खालिसासंज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
 क्रमशः क्रमशस्यैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्षतः ।
 आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
 रामर्षिशशिभूमाने वज्रसंवत्सरे स च ।
 श्रीमद्राधावल्लभस्य सेवनार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वल्लभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुद्रा ।
 श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
 आनरपुरेतिख्यातायां परगणायां प्रयत्नतः ।
 चारयामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथायदीपतः श्रीमद्रोपीनायं मनोहरः ।
 विग्रहं वल्लभपुरात् श्रीराधावल्लभं परं ॥
 एवञ्च खड्गदह्यामात् श्रीश्यामसुन्दराक्षयं ।
 श्रीमन्नन्ददुलालाख्यं शार्ङ्गद्वनारामतः स्वयं ॥
 स्वकं पुरं समानीय स राजा वज्रयत्नतः ।
 विधिवोधितरूपेण चिरं संसेव्य संयतः ॥
 नानाविधानलङ्कारान् सुक्तावज्रविभूषितान् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांश्च तान् ॥
 पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाह्वयाय पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
 श्रीमद्रोपीनायसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
 विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोदाराधनं वरं ॥
 वेहालाग्राममारभ्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
 स स्वययेन पन्थानं कृतवान् सर्वतः समं ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरेऽतिशयविस्तृतं ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
 नेत्राश्वराखिभूमाने शकसंज्ञकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणांश्चानीय स्वनिकेतने ॥
 स च द्वाविंशपर्यायिसुखानां वज्रयत्नतः ।
 कुलीनानामेकयायीमकरोद्भुरिदानतः ॥
 आम्नायाम्बरपद्मेन्दुमानेऽसौ वज्रवत्सरे ।
 विहाय देहमर्गमत्पादाम्भोजयुगं हरेः ॥ २२ ॥
 रामसुन्दरदेवस्य रायख्यातियुतस्य च ।
 अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्ता जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 व्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
 गोपीमोहनदेवश्च तृतीयो भुवि विश्रुतः ।
 भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्थो निरपत्योऽभदेवो गोलोकसाहनः ।
 कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्तो देवो भुवनमोहनः ॥ * ॥
 माणिक्यचन्द्रायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः ।
 ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागणः ॥
 गोपीकृष्णख्यदेवन् कनिष्ठो देवार्चकः ।
 शृङ्गाचारः कृत्वा दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २२ ॥

पुत्रादुभौ महाराजनवद्वणस्य चाग्रिमः ।
 गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्थः स च दक्षिमः ॥
 कौन्सेलाध्यक्षजान् दृष्टे विलम्बाभिधानकस्य च ।
 एवमादिमजेन्रेल् जान् कार्णकस्य तथैव च ॥
 गवर्णरमेक्षार्धनस्य देवानीसंज्ञकं पदं ।
 स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदं ॥
 तथात्र मत्स्यविपणैर्ब्रह्मार्थं वज्रमूच्यकं ।
 कोन्मनय ददौ स्वानं सर्वेषां हितकारकं ॥
 शृङ्गेन्दुपक्षभूमाने वज्रसंज्ञकहायने ।
 पौत्तोद्वाहार्थमाह्वय स तु यत्रात् शुभे दिने ॥
 कुलाचार्यान् कुलीनाञ्च गृहीत्वा तत्समक्षतिं ।
 कनिष्ठपङ्कभाजयोः कुलयोद्धिगंसंस्थितिं ॥
 कृतवानथ न्यूत्रा स तुलापुरुषदानकं ।
 कारयामास यन्नेन ययोक्तविधिपूर्वकं ॥
 ततश्च मादकृत्ये स सुवर्णदानसागरं ।
 कृत्वा ददौ दिजाग्र्योभ्यस्तानाह्वय च सादरं ॥
 रामाग्निनागभूमाने इरेजाब्दे स मानदं ।
 गवर्णस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
 राजवाहादुरोपाधिं सुवर्णान्वरसप्तकं ।
 अनेकरत्नघटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
 तथा सन्मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ।
 शक्तिघटसङ्घपत्तीनां शिविकाग्रमार्थकं ॥
 श्राज्जाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि वज्रमस्मानपूर्वकं ।
 चिरमाश्वादिरहितः कृत्वा राज्यमकण्टकं ॥
 वल्लिवेदाक्षिशभूमाने वज्राख्यहायने ।
 सौरचैत्रे शृङ्गपक्षसैकादश्यां तिथौ दिने ॥
 अर्द्धं नारायणसेत्रेऽन्यार्द्धं कारणजीवने ।
 देहस्थाधायाम्भजनैर्गीयमाने जनार्दने ॥
 भावयन्निष्टदेवस्य रूपं हृदयसेखितं ।
 जानतः स महीपालः संप्राप्तोऽय मृतेऽमृतं ॥ * ॥
 कनिष्ठो राजकृष्णख्य औरसेा गुणिमानकृत् ।
 राजायगण्डो मान्यश्च वदान्यो गानशास्त्रवित् ॥
 स च त्रयोविंशसंख्यपर्यायाणां महात्मनां ।
 कुलीनावामेकयायी कृतवान् गुणशालिनां ॥
 तथा कुलप्रदीपाख्यं कूलशान्तं प्रयत्नतः ।

कुलीनानन्दजनकं चकार कीर्त्तिलाभतः ॥
 यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
 तथा राष्ठा कृतञ्चेति जनाः कुर्वन्ति कीर्त्तनं ॥
 रामाग्निवसुशुभ्रांशुमावे इरेजिवत्सरे ।
 गङ्गातीरे जानपूर्वं मृतोऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २३ ॥
 कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुधीलदौ ।
 राजनारायणख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ * ॥
 व्रजमोहनदेवस्यापुभौ पुत्रौ तयोः परः ।
 धार्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः ॥ * ॥
 गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च ।
 तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिसात्विकः स च ॥
 श्रीलोककुलकृष्णस्तु मध्यमो गुणसागरः ।
 वाङ्मालवेङ्गे नाथदेवानीकर्मतत्परः ॥
 गोपेन्द्रकृष्णगोपेशकृष्णौ सन्तानवर्जितौ ।
 तृतीयकतुरीयौ च वान्ये देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥
 वाणान्वरधिभूमानसमायां शकभूपतेः ।
 गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
 श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्तोऽभ्यजायत ।
 वज्रविद्यां तथा हिन्दीं पारसीमारवीं ततः ॥
 इरेजीं संस्तुतश्चैवाधीतवान् सोऽतियत्नतः ।
 तथा चतुर्धुरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतः ॥
 सर्वग्रामान्यस्य गोष्ठीपतेर्भौलिकराजतः ।
 सिंहेत्युपाधियुक्तस्य प्रपौत्तौ स उपायत ॥
 गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्यादिसम्मतः ।
 वज्रलण्डफ्रान्सगर्मान्डेन्मार्कादिप्रदेशतः ॥
 हवियामेरिकासंज्ञदेशानाञ्चैव मध्यतः ।
 विद्यादिविषयाणान्तु सभानां सभ्यतामिति ॥
 एवं धर्मभभायाञ्च तयान्दामां सभापतिः ।
 वभूव वज्रमस्मानपूर्वकं स महासतिः ॥
 स वाणाश्रीभशभूमित इरेजिवत्सरे ।
 प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
 गवर्णस्यैवेच्छातो माजिष्ट्रेटीयकं पदं ।
 यदेवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
 सुन्यग्निनागभूमाने ऐरेजाब्दे तु दैवकं ।
 राजोपाधिञ्च कौन्सेलात् वसनं भूषणादिकं ॥
 मानवर्द्धनपत्रेण सहितं वज्रमूच्यकं ।
 तथा गवर्णस्यैव सभायामादिपीठकं ॥
 प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यल्लोके मानदायकं ।
 अर्द्धवेदाक्षिभूमाने वज्राब्दे विधिपूर्वकं ॥
 गयातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पथिमध्यतः ।
 सुरगिदावादनगरे श्रीनवावसभाङ्गतः ॥

सम्मानितः स च समादरतस्तत्समीपतः ।
 राजाहं हेमवसनं सप्तकं सप्तरूपतः ॥
 होमाख्यपत्तिपुच्छेन युक्तं युगं किरीटकं ।
 लुण्डलं मौक्तिकं द्वारं फलकं करवालकं ॥
 यत् सदा भूपतीनां हि भरिसम्भ्रमवर्द्धकं ।
 प्राप्तवांस्तत्तु दुष्प्राप्यं वज्रसन्मानपूर्वकं ॥
 अथेन्दुरसपचाजमाने वज्राख्यहायने ।
 पौलोद्वाहोपलक्षणे सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
 समाह्वय कुलाचार्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
 कायस्थानां चतुर्विंशपर्यायाणां तथैव च ॥
 सुखस्थानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
 एवं षड्भ्रातृजातानामेकयायीं चकार सः ॥
 तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि सुद्वितं ।
 कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
 पाठशालाध्यापनाय गन्धर्वाण्युद्देशितः ।
 स्कुलवृक् खोसाइटीनाम या सभासिन् प्रदेष्टतः ॥
 स तदर्थं नीतिकथा वांलाशिचादिपुस्तकं ।
 कृतवान् हेक्मते आश्रजार् दत्तायुर्वेदवाचकं ॥
 पुस्तं पारसभाषात इरेजीभाषया पुनः ।
 अनुवाद्य घोटदृष्टनदेशे राज्ञो महात्मनः ॥
 स च रादयल् एसियाटिक् समाजे प्रेरयन्ततः ।
 तच्च बुद्धाङ्कितं कृत्वा तत्शतं परिमाणतः ॥
 अनुवादकसान्निध्ये तस्यैव दर्शनार्थतः ।
 कृपया प्रेषयामासुस्तत्सदःस्थाः प्रयत्नतः ॥
 तथाह वयस्यायसकालसन्पादनीयकं ।
 शब्दकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डकं ॥
 परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभवदपिता ।
 यत्प्राप्यालोक्य सन्तुष्टाः सर्वदेशीयपण्डिताः ॥
 प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिकं ।
 विशेषतो दिनेमारराज्येशोहेमहारकं ॥
 स्त्रीयाख्यचिह्नसंयुक्तपदकोत्तमधारकं ।
 ग्रीत्या संप्रेषयामास राज्ञोऽर्थं मानदायकं ॥
 पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिश्रमात् ।
 निर्माय सुद्वितं तेन प्रदानार्थं वज्रव्यात् ॥ २४ ॥
 अत्रैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
 सङ्क्षेपेण च तद्राज्ञो लोकविस्मयकारणं ॥
 नागवेदाष्टभुजाने इरेजान्दे हि वैरिणा ।
 टाकीग्रामनिवासेन केनचित् ख्यातमुन्मिना ॥
 दुष्टेनाभीष्टसिद्धयर्थं दण्डपाख्यसंज्ञके ।
 विवादस्य पदे मान्यजनानां माननाशके ॥
 कारितो मिथ्याभियोगस्तस्य निर्दोषमृगतः ।

ऊर्लीयामस्य मेजिष्ट्रेट् नामकेनाविचारतः ॥
 पोलिससुपरिण्डेण्डेण्डेसंज्ञकस्य समीपतः ।
 क्रुधा तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
 तेन सेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
 सोऽपि तैर्बुद्धधा चेष्टां कृतवान् तदुत्तरार्थतः ॥
 किन्तु सेशन्जवाख्यस्य प्राड्विवाकस्य धीमतः ।
 अतिसूक्ष्मविचारेण राजा निर्दोषतां गतः ॥
 तस्माद्विपक्षपक्षाणां क्रूराणाञ्च विशेषतः ।
 तेषामुद्यमभङ्गनं लज्जाधिक्यमजायत ॥
 तेन सर् हर्बर्ट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
 खेदेनास्त्रिभङ्गदयः सदयश्चातिसत्वरः ॥
 आह्वानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
 स चानीय स्वभवने तच्च सम्मानपूर्वकं ॥
 सान्त्वयित्वा जयान्तस्मै धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
 एवं गवर्णरो जेनरेल् लार्डडेल्हौसिरात्मवान् ॥
 स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
 तद्राज्ञो दक्षिणं हस्तं गृह्णीत्वातिप्रयत्नतः ॥
 लार्डेन च तथा लेडी केनिङ्गेन सहोत्तुकः ।
 साक्षात् तं कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
 पूर्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
 उद्योगजन्यदाषस्याप्यकरोत् चालनं स च ॥
 स तु सुन्सी पुनरपि दण्डपाख्यवादतः ।
 फरासडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
 राजकृष्णस्य नृपतेर्जाता बसुमिताः सुताः ।
 शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
 रूपवान् गणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
 दयालुर्बुद्धिमान् मान्दो धार्मिको मानवोत्तमः ॥
 इरेजीभाषया सोऽपि महानाटकनामकं ।
 तथा रसलसेत्याख्यमिं रेजानाञ्च पुस्तकं ॥
 वङ्गीयभाषया चैवानुवादमकरोत्ततः ।
 राजवाद्यादुरोपाधिं प्राप्तो गवर्णरेण्डतः ॥
 देवीकृष्णोऽतिसरलो देवभक्तस्त्रुतीयकः ।
 अपूर्वगुणसंयुक्तोऽपूर्वकृष्णस्तु त्रुतीयकः ॥
 देवान् कुडर् नामधेयं गन्धं स चोर्दुभाषया ।
 निर्माणं कृतवान् सोऽपि निजायासव्ययेच्छया ॥
 ततो माधवकृष्णस्तु सुशीलः पुत्रवार्जितः ।
 पञ्चमो देवताभक्तः सोऽन्ये वयसि संस्थितः ॥
 कृतवान् स च वेतालपञ्चविंशतिनामकं ।
 गन्धं पारसभाषातोऽनुवादं यत्रपूर्वकं ॥
 षष्ठः कमलकृष्णस्तु देवे पैश्वे सदा रतः ।
 कार्ये वज्रगणेपेतस्तथा पण्डितमण्डितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्मितः ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुलापुरुषदानश्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
 शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास शोभुकः ।
 भङ्गवित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णेति संज्ञो यः सुतः स तु सप्तमः ।
 रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
 स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् वभूव सदाश्रयः ।
 यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
 तेन दिवान् भोगफकाख्यं पुष्कलक्ष्मोर्दुभाषया ।
 निर्माय मुद्रितं तच्च कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
 गयाधाममृतः सोऽपि पुत्रहीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेषुपचभूमने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
 राजराधाकान्तदेवमाहाय्येन मुदान्वितैः ।
 चपर्यायकुलीनानामेकयायी कृता च तैः ॥ २४ ॥
 श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
 त्रयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
 देवप्राज्ञाभक्तः स बुद्धिमान्श्च गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः सत्यवादी स कर्मदत्तश्च सत्तमः ।
 यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापाक्षिमन्वितः ।
 मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिरावृतः ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
 तत्र यानस्याधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
 पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
 त्रयः सहोदराः सर्वे प्रत्येके लेभिरे समं ॥ २५ ॥
 जाताः पुत्रास्तत्रयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूभृतः ।
 तेषां श्रियुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
 चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीचरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 वभूव यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितः ।
 श्रीदेवोक्तदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तयोर्ज्येष्ठः स च सुतः ।

श्रियुतापूर्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेति ख्यातिसंयुतः ।
 श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्तस्य देहतः ॥
 त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥ २५ ॥
 राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
 पुत्रोऽभवच्चगल्लप्पणामेदानीं मृतः स च ॥
 श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
 गवरन्मेष्टस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
 अध्वरोऽभूत्तत्र कर्मनिर्व्वहकरणेन हि ॥
 तस्मै गवर्णरो लार्डहारडिञ्जः कृपयान्वितः ।
 रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानति तोषतः ॥
 ततो सुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् वङ्गभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लभ्यवानयं ।
 राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥ २५ ॥
 गोपालकृष्णदेवस्य पुत्राश्चत्वार एव तु ।
 श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्वेषामग्रजः स तु ॥
 श्रीमद्भोक्तुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
 श्रीमन्भूपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनन्दिवर्द्धनः ॥ २५ ॥
 श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
 तथा श्रियुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्भिरादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रियुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
 संजातश्च श्रीभूजेन्द्रनारायणेति संज्ञितः ॥ २६ ॥
 श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेति ख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णोऽग्रजातः सरसिज्ञाननः ॥ २६ ॥
 जगल्लप्पणस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
 श्रीमन्नारण्यकृष्णेति नाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
 श्रीमद्भूजेन्द्रादिनारायणः शशधरोपमः ॥ २६ ॥
 इत्येकादिकषड्विंशपुरुषान्तातिनिर्म्मला ।
 देववंशावली या सा समाप्ता मौलिकातुला ॥

नागरी।	English.	बाङ्गला।	उच्चार।	नागरी।	English.	बाङ्गला।	उच्चार।
अ	a	अ	अ	ज	n	ঞ	न
आ (I)	ā	आ (I)	आ (I)	ट	t	ট	ट
इ (i)	i	ई (i)	इ (i)	ठ	th	ঠ	ठ
ई (ī)	ī	ई (ī)	ई (ī)	ड	d	ড	ड
उ (u)	u	ऊ (u)	उ (u)	ढ	dh	ঢ	ढ
ऊ (ū)	ū	ऊ (ū)	ऊ (ū)	ण	ṇ	ণ	ण
ए (e)	e	आ (e)	अ (e)	त	t	ত	त
ए (ē)	ē	आ (ē)	अ (ē)	थ	th	থ	थ
ऋ (ṛ)	ṛ	ऋ (ṛ)	ऋ (ṛ)	द	d	দ	द
ऌ (ḷ)	ḷ	ऌ (ḷ)	ऌ (ḷ)	ध	dh	ধ	ध
ए (ē)	e	अ (ē)	अ (ē)	न	n	ন	न
ऐ (ai)	ai	अ (ai)	अ (ai)	प	p	প	प
ओ (ō)	ō	उ (ō)	उ (ō)	फ	ph	ফ	फ
औ (au)	au	उ (au)	उ (au)	ब	b	ব	ब
...	n or m	...	...	भ	bh	ভ	भ
:	h	:	:	म	m	ম	म
क	k	क	क	य	y	য	य
ख	kh	थ	ख	र	r	র	र
ग	g	ग	ग	ल	l	ল	ल
घ	gh	घ	घ	व	v	ব	व
ङ	ṅ	ङ	ङ	श	ś	শ	श
च	c	च	च	ष	sh	ষ	ष
छ	ch	छ	छ	स	s	স	स
ज	j	ज	ज	ह	h	হ	ह
झ	jh	झ	झ	झ	ksh	ঝ	झ

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्यहे शिवं सत्त्वं सर्वसर्वार्थसाधकम् ।
यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विष्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशेषेषपिष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्यास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्तुताह्नं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमाभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।
अरुणोदयवेलेव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इयं सुन्दरी लयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयैवादाहपिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
मिहचारणगन्धर्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
जयत्वमरभाषेयमासंचाराद् युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोपाः सहस्रयः ।
पूर्वाचार्यकृताः शस्ता विलमन्ति महीतले ॥१३॥
पर्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशामनाः केचित् न तु सर्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसंक्षिप्तजटिलाश्चन्दोवद्वा दुरन्तयाः ।
विनाचार्यं न शक्यान्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्वकोपाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्यकालेऽभीक्ष्णितार्थनम्रातिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरः सर्वकोपेष्वन्यैर्यथा जनैः ।
इष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्वधिगम्यं निर्मातुं कोपं सर्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पत्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
स एवादिगुरुस्तस्मात् कोपाणामीदृशात्मनान् ।
यः सर्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्गमे ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोपस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरवं गतः ॥२३॥
दंष्ट्रादण्डेन दैत्यारिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधी ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुददीधरत् ॥२४॥

कलौ तु धरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
 उद्धृत्याऽनन्तकालाब्दे देवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
 न दृष्टं न श्रुतं कापि तद्धि शास्त्रं बुधैर्भुवि ।
 ययैवोद्धृतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदानुद्धृतवान् पूर्वम् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 असौ त्वशेषशास्त्राणि विष्णुतानि समन्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिजैर्ममन्तुः क्षीरनीरधिम् ।
 एकएव ममन्याऽयमपार शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
 पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कौस्तुभाख्यमपां सारं शौरैरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणान्तु लोकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
 ससुद्रोद्धृतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः ।
 श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः ।
 सर्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
 योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महीषधम् ॥३५॥
 सर्वेषामेव धर्माणामाश्रमाणां च सर्वशः ।
 कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्मशालिनः ।
 क्षत्रिया वैश्यशूद्राश्च ये चाऽन्ये वर्णसङ्कराः ॥३७॥
 कर्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 रागिभिर्वीतरागैश्च सर्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यद्यैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदातृभिः ।
 उपजीव्यस्तद्यैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीतृभिः ॥३९॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक् ।
 संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 ओषधीनामशेषाणां गुणपर्यायसंग्रहाः ।
 नानाभाषाप्रचलिता आख्याश्चैवाऽत्र दर्शिताः ॥४१॥
 इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्वमतानुगम् ॥४२॥
 आश्चर्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि ययोराशिः कोषोऽयं तस्य भूयतः ॥४३॥
 मन्दभाष्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधाः ।
 विहीना अपि शौर्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
 तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
 नानादेवार्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाश्चिता ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतोपवासनियमा वलिहोमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥४७॥
 एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
 नवद्वीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽद्य तद्वाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यद्ययं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तिश्च रक्षति ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
 पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्थं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुलं निजम् ।
 अकातर शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थं न्ययोजयत् ॥५२॥
 अस्य कोषमहासिन्धोर्वह्नीः कालात् परं नृपः ।
 स प्रपदे परं पारं भवाब्देरिव निर्धमः ॥५३॥
 सोऽशेषकोषवयजं स्वकापं त्यागिनां वरः ।
 अमूल्यं वरतरन्मूल्यं पिना विज्ञो महायथाः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती चक्रेतरतुलं फलम् ।
 विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
 आमेरिकास्यायूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
 शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
 धीरेन्द्राय नरेन्द्राय ये यत्रासन् तदा भुवि ।
 तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मघाः शस्यमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥

वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
 कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्धते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
 स शब्दकल्पद्रुमकट्टे यत्र जज्ञे तमालयम् ।
 शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थे प्रचक्षते ॥५९॥
 साधारणोपकाराय मेलन देववासिनाम् ।
 विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
 महावङ्गसमाजस्य तद्वशीऽद्यापि कीर्त्यते ।
 अविसंवादितं सर्वैश्चूडामणिरिति चिती ॥६१॥
 एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववशं यशसा नृपः ।
 अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥
 गते बहुतिथे कालेऽकारि कोपेऽत्र दुर्लभे ।
 वरदाकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्गने ग्रहः ॥६३॥
 सुद्रां नीतेऽथाऽविकल शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
 अचिरैरेव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
 पुनरेवाऽस्य दीर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
 गुणांश्चाऽजनि नक्षिते पुनर्मुद्राङ्गने ग्रहः ॥६५॥
 ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्वं यथाविधि ।
 प्रवृत्ता दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥

वङ्गाचरैरितः पूर्वं कोष एष प्रकाशितः ।
 तेनाऽसौ सुखपाव्योऽभूत् केवल वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
 नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकीपयोगिनी ।
 सर्व्वताद्रियते प्रायः सर्व्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
 सर्व्वेषां बोधसौकर्यमतोऽस्माभिर्विधितुम्भिः ।
 प्रशस्तैर्नागरैर्वर्णैरेष कोषः प्रकाश्यते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
 संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
 तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोपे तेन भूभुजा ।
 सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
 जन्मभूमिं प्रति प्रेम्ना तेनोपादानलिप्सुना ।
 अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहता ॥७२॥
 सुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
 तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
 पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
 सयत्नं सेव्यते सर्व्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
 दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरेधते ।
 पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
 अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
 सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥७६॥

प्रलतीर्थाश्चमसरिदेशारण्यमहीभृताम् ।
 सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रयास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
 कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
 अधुनाविष्कृतं तत्तत् धन्यैः पाद्यात्यसूरिभिः ॥७८॥
 अदृष्टपूर्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि वह्नि च ।
 इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
 मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
 वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
 अनुचिन्त्य द्वयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
 अस्माकं ग्राहकानां च खण्डशोऽयं प्रकाश्यते ॥८१॥

परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
 एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
 प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
 अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

सक्तज्ञितसमासानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।

प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्वमेतन्निवेश्यते ॥८४॥

द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।

लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।

ग्रन्थप्रचारविरहादन्वकारश्च स्थिताः ॥८५॥

पाश्चात्यविदुषां ज्ञानापूर्व्यालोकेन तेऽधुना ।

दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥

सार्थप्रमाणास्ते सर्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।

दीयन्ते बुधसाहाय्यान्निजशक्त्यनुसारतः ॥८७॥

कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणायोद्धृतानि च ।

मूलातिरिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥

तेऽपि सर्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।

यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥

शब्दाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।

प्रगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥

स्वशक्तिकाष्ठामान्नित्यं तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।

परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥

इयेष सुद्राङ्गयितुं स राजा नागराक्षरैः ।

पुनरेव स्वकं कोषं सर्वभोगविधितया ॥९२॥

पश्चिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।

निर्भमे सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥९३॥

दुर्विज्ञासात्तु द्वैवस्य हस्तलेखाश्च तेऽखिला ।

कीटैः कवलिता हन्त ! नाशमापुरशेषतः ॥९४॥

चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।

संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्कारणं पुनः ॥९५॥

अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।

पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपत्येच्छानुसारतः ॥९६॥

शब्दकल्पद्रुमस्त्रष्टुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।

पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥

देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभी ! ।

वशावलीं तस्य राज्ञो धारां भोगीरथीमिव ॥९८॥

हे विश्ववासिनः सर्वे सन्तो विद्यानुरागिणः ! ।

सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगीरवात् ॥९९॥

करुणाकणया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।

सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥

भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनान्तरैः ।

भक्तवाङ्माप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

कलिकाता ।

७१, पाथुरियावाटा छ्रीट् ।

शकाब्दाः १८०८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

शब्दकाल्पद्रुमः।

अ,

अंश

अंशु

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ह्रस्वो दीर्घः प्रुतच्च भवति। इति आकारः। अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दक्षतः कुण्डली भूता कुक्षिता वामतो गता। ततोर्ध्वसङ्गता रेखा दक्षोर्ध्वा वासु शङ्करः। विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा। अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते”। इति वर्णोच्चारणतन्त्रं। अस्य तत्त्वं यथा,—

“अद्गु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरदाने। शरच्चन्द्रप्रतीकांशं पञ्चकोणमयं सदा। पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं। दिगुगं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्तिमान्। विन्दुवत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी”। इति कामधेनुतन्त्रं। अस्य पर्यायः।

“अः श्रीकण्ठो नाडकाद्योऽन्तो विष्णुरनुत्तरः”। इति बीजवर्णमिधानं। अन्यच्च।

“अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च जलाटश्चैकमात्रिकः। पूर्वोदरी सृष्टिनेधौ सारस्रतः प्रियन्दवः। महात्राणी वासुदेवो धनेशः केशवोऽन्तः। कीर्त्तिर्निवृत्तिर्व्यापीशो नरकारिर्हरो मरुत्। ब्रह्मा वामाद्यो ह्रस्वः करसुः प्रणवाद्यकः”। प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।

“ब्रह्माणो कामरूपश्च कानेशी वासिनी वियत्। विवेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिधरिर्गिरी। अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकार्ष्णिणी”। इति वर्णमिधानतन्त्रं।

अ, य, अभावः। अत्यः। निषेधः। अनुकम्पा। इति नेदिनी। (नञोऽयमकारः पञ्चिधान् नञर्यान् बोधयति। यथा,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत् तदन्वयता।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्याः यट् प्रकीर्त्तिताः”।

इति। सादृश्ये यथा—अत्राक्षयः ब्राह्मणसदृश-इत्यर्थः। अभावे यथा—अमोजनं भोजनाभावः। अन्यत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटमिद-इत्यर्थः। अत्यत्वे यथा—अनुदरी कन्या अत्येदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधर्मं धर्मघनं, धर्मघनम् अप्रशस्तधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—अधर्मे परापकारः, परापकारः धर्मविरोधी इत्यर्थः।

अ, पुं, (अवति सर्वं व्याप्नोति इति अततेडः) विष्णुः। इति नेदिनी।

“अकारो विष्णुरद्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः।

मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः”।

इति दुर्गादासहृतवचनं। (स्त्री। ब्रह्म। यथा,— अ इ उ ए ओ औ कलाच्च नूनं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अग्निपुराणम्।)

अच्छरी, [न्], चि, (नच्छरी, नञ्त्वमासः। अत्र अशब्देन नञ्ज्ञानः, तथात्वे अच्छरी इत्येव स्यात्। अपितु स्वप्रकृतिरेव तत्तच्च अज्ञाननिपातनात् नात्र सञ्चिरिति ज्ञेयम्।) अच्छरी। अच्छर-ग्रन्थः। अक्षरी। यथा,—

“दिवसस्याह्ने भागे शकं पचति यो नरः।

अच्छरी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते”।

इति महाभारतं।

अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्प-द्रुमः। तालद्योपधः। विभाजन इति भाज त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति धनं वयिक्। इति दुर्गादासहृतघातुदीपिका।

अंशः, पुं, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्मणि घञ्।) विभाजनं। तत्पर्यायः। भागः २। वण्टकः ३। इत्यमरः। विभागः ४ भक्तिः ५। इति जटाधरः। अंशशब्दो दन्त्यसान्त्वोऽपि। अंशांस त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदशनात्। स्तम्भः। इति विद्याविनोदादयः। (वस्त्रेकदेशः। रित्यविभागः। चतुर्विभागः। भाव्याङ्कः। रवि-मूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्तंश्च एव च।

नगो विवस्वान् पृथा च चविता दशमन्तया।

एकादशन्तया तथैवाद्वादशो विष्णुरेव च।

जघन्यजन्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः”।

इति महाभारतम्। एतस्य पञ्चध्वजत्रिंशत्तन्म-भागः। यदुर्वशीयः नृपविशेषः, यथा,—ततः कुरुवत्सः ततश्च अनुरयः ततः पुरुहोत्रो जज्ञे ततश्च अंश इति।)

अंशकं, स्त्री, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अंशकः, पुं, (अवशमंश्च हरति इति अंशं हारीति कन्।) क्षातिः। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः। (अन्यांशः। अन्याये कन्।)

अंशमात्रं, [ञ], चि, (अंशं भजते इति अंश + भञ् + गिः।) अंशी। (दायादः) यथा। बौ-धायनः।

“खवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजतयः।

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृवर्णम्”।

निरुद्धासु न कुर्वीरन्मंशमाक् तत्र सेतुहत्।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं।

अंशुः, चि, (अंशः प्रशस्तस्तम्भः अस्ति अस्य इति अंश + लच्।) अंसदः। बलवान्। इत्यमरटीकायां रमानाथः। (प्रशस्तस्तम्भविशिष्टः)

अंशी, [न्], चि, (अंशोऽस्यास्तीति अंश + इनि।)

अंशयोग्यः। वण्टकविशिष्टः। भागी। यथा या-ज्ञवल्क्यः।

“विभागश्चेत् पिता कुर्यात् स्त्रेच्छया विभजेत् सुताम्। व्येष्टं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः”।

इति। सति तु पितरि पार्वणानधिकारात् पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रस्त्वोपरमे तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वं।

अंशुः, पुं, (अंशयति इति अंश विभाजने। मृग-यादित्वात् कुः।) किरणः। प्रभा। इति नेदि-नी। वेशः। इति धरणी। सूत्रादिसूत्रांशः। इति हेनचन्द्रः। वेशः। सूर्यः। इति विश्वः। (अविशिष्टः। सतावयवः। सामलतावयवः। भागः।)

अंशुकं, स्त्री, (अंशून् कायति। कै शब्दे। आतइति कः। ददा अंशुभिः काशते। काश दीप्तौ। अत्येवपीति डः।) वल्गुमात्रं। सूक्ष्मवस्त्रं। उत्त-रीयवस्त्रं। इति नेदिनी। नृकवस्त्रं। इत्यमर-टीकायां रमानाथः। (अश्वीवस्त्रं।) पर्व। तेजपात इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः।

अंशुवरः, पुं, (अंशूनां धरः। धरति इति धरः। पचाद्यच्।) सूर्यः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अंशुमन्तया, स्त्री, (अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति पला-नि अंशुः। अंशुमानि पलानि अस्याः इति वा। अजादित्वात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः।

अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। ननुप् डीप् च। अंशुमत्याः पलं मूलश्च अंशुमती। अनुदात्ता-देशेति अच्। पलपाकमूलेषु इति लुपि वृक्षवद-भावः।) सालपर्णवृक्षः। इत्यमरः। (परदेवता।)

अंशुमान् [त्] पुं, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति। तदस्यास्तीति ननुप्।) सूर्यः। इति त्रिकाण्ड-शेषः। अस्मन्नपुत्रः सूर्यवर्णेश्वराजविशेषः। यथा।

“सगरस्यासन्नपुत्रो अस्मन्नपुत्रादप्यंशुमान्।

दिलीपोऽंशुमतः मुक्तो दिलीपस्य नगीरयः”।

अं

इति रामायणे वालकाख्ये ७० सर्गः ॥ सूर्यवंशी-
यासमञ्जोराजपौत्रः । यथा,—

“तत्त्वकाराममम्रा गङ्गानयनकारणं ।

लक्ष्मणं तपस्तप्ता ममारं कालयोगतः ॥

दिलीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारणं ।

तपः कृत्वा लक्ष्मणं ययौ लोकान्तरं नृपः ॥

५ अंशुमानस्तस्य पुत्रोऽब्रूद्गङ्गानयनकारणं ।

तपः कृत्वा लक्ष्मणं ममारं कालयोगतः ॥

भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।

तपः कृत्वा लक्ष्मणं ममारं कालयोगतः” ॥

इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥

(विश्वयापिप्रकाशः परमात्मा ।) अंशुयुक्ते त्रिं ॥

सोमनताया अवयवविशिष्टः ।)

अंशुमाली, [न्] पुं, (अंशुनां माला अस्ति अस्य

इति । व्रीह्यादित्वात् इति ।) सूर्यः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (आदित्य इवांशुमाली चचार,

इति विश्वपुराणम् ।)

अंशुलः, पुं, (अंशुः विद्याव्याप्तिः अस्ति अस्य ।

इति । अंशु + लच् ।) चाणक्यमुनिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

अंशुहस्तः, पुं, (अंशुरेव हस्तः यस्य सः ।) सूर्यः ।

इति जटाधरः ॥

अंस, लृक् विभाजने । अंशकरणे । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ ० दन्त्योपधः । विभाजन इति भाज

लृक् तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपं । अंसयति

अंसापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥

अंसः, पुं, स्त्री, (अंस्यते समाह्वयते । अंस समा-

घाते । घञ् । यद्वा अमति अंस्यते वा भारा-

दिना । अम गतौ । अमेः सन् ।) स्तान्धः । इत्य-

मरः ॥ विभागे पुं । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

(अन्यत् सर्वम् अंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

अंसकूटः, पुं, (अंसे स्तान्धे कूट इति ।) ककुद ।

घाडेर भूट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

अंसलः, त्रि, (अंसेऽन्यान्तीति । वत्सांसाभ्यां काम-

बले इति कच् ।) वलवान् । इत्यमरः ॥

अंश्, [स्] स्त्री, (अमति गच्छति प्रायश्चि-

त्तादिना । अम गत्यादिषु । अमेः ऊक् च

इति असुन् ऊगागमश्च । अमति गच्छति

अधोऽनेन वा । अहेरसुना सिद्धे अवेरसुनि

अह इति मा भूदिति अमेः ऊक् चेति सूत्रं ।

तथा च—

“स्यान्मधोप्राचतुर्थत्वमंहसोरंहसस्तथा” ।

इति हिरूपकोषः । एवञ्च ‘दत्तार्थाः सिद्धसङ्घे-

र्विदधतु छयः शीघ्रमङ्गुविधातम्’ इति सूर्ये-

शतके पाठः अतुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति

यदन्ति ।) पापं । इत्यमरः ॥ (दुःखं । विप्लवः ।

सधर्मव्यागः ।)

अंश्चि, स्त्री, (अन्ति दुरितमनया । अन्तेरंहच

इति अतिः ।) दानं । इत्यमरः ॥ रोगः ॥ त्यागः ।

इति मेदिनी ॥

अंश्चली, स्त्री, (अन्तेरंह च इति अतिः, वज्रादित्वात्

डोष् ।) दानं । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

अव

अंहितिः, स्त्री, (अहन् + अति । अंहिदेशः इडागमश्च ।)

दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अंहिः, पुं, (अहि + क्रिय । वंक्रादयश्च इति उणा-

दिसूत्रम् ।) पादः ॥ उक्तमूलां । इत्यमरः ॥

अंहिपः, पुं, (अंहिभिः पिबति इति । पा पाने ।

सुपोति योगविभागात् कः । उक्तः । इति

हृषायधः ॥

अंहिस्तन्धः, पुं, (अंहिः पादः । तस्य स्तन्ध इव ।)

गुल्फः । (कुर्वंश्चिरः ।) इति हेमचन्द्रः ॥

अव, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ म अकथयति अकथति सर्पः । इति दुर्गा-

दासः ॥

अव, इ क लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः । लघ्वा

चिह्नयत्तकरणं । इ क अङ्गयति वस्त्रं रजकः ।

नोपधपाठेऽपि जेनित्यत्वाद्भुङ्गुलोपोऽनावित्य-

स्याप्राप्तौ यगादौ अङ्गते इत्यादौ सिद्धे इदित्

पाठस्यरादेर्जेरनित्यत्वाप्यनार्थः । तेन अङ्गतीत्यपि

स्यात् । तथाच वेपदेवः ।

“सिद्धे नित्यणिजन्तवान्नित्यनुत्वे कितामिदित् ।

निजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुस्मिधिः कश्चिदिति” ॥

अस्यार्थः । कितं फानुबन्धानां नित्यणिजन्तत्वा-

न्नित्यजन्तत्वान्नित्यनुत्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे

इदित् इदनुबन्धकरणं णिचो जेरनित्यत्वबोधार्थं ।

किन्तु अनुस्मिधिनकाराभावः कश्चिदपि न दृष्टः ।

इति दुर्गादासः ॥

अव, इ ड गत्यां । लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

इ अङ्गते । ड अङ्गते पृण्तीर्थेषु वसयुग्मान्यश-

ङ्कितः । इति हृषायधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अव, स्त्री, (न कं सुखं । तद्विषयं वा । नञ्समासः ।

नञः न लोपः ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ॥

अवच, पुं, (नान्ति कचः केशः यस्य सः ।) केतु-

ग्रहः । इति हारावली ॥ वाचलिङ्गान्तं केशग्रन्थे ॥

अवकथ, त्रि, न कथः । नञ्समासः ।) अकथ-

नीयः । अवक्तव्यः ॥

अवनिलः, पुं, (न कनिलः नञ्समासः । वृद्धः । इति

शब्दरत्नावली ।) (वृद्धनि श्रुतसहस्राणि यावद-

कनिलानां देवानां सन्निपतितान्यभूवन् इति जलि-

तविस्तरः ।) कनिलमित्रे वाचलिङ्गः ॥

अवनिलगः, पुं, (अवनिल + गल् + डः ।) वृद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवम्रितः, पुं, (न कम्पितः । नञ्समासः ।)

वौडगयाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कम्प-

रहिते वाचलिङ्गः ॥ (असंदिग्धान् स्वरान् नृया-

दविकृष्टानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रातिशा-

खसूत्रम् ।)

अवरणिः, स्त्री, (न + हञ् अणि ।) चाक्रोश-

विशेषः । श्रापः । यथा तस्याकारनिरेवान्तु ।

इत्यमरः ॥

अवरा, स्त्री, (न + हञ् + अन् । स्त्रियां डोष् ।)

प्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाचलिङ्गान्तु

कररहिते ॥

अवरणः, त्रि, (नास्ति करणा यस्य इति ।) करणा-

अक

ग्रन्थः । निर्दयः । अक्षयः । यथा,—

“रघोर्वैभो कुत्सामकरण समुत्सारयति कः” ।

इति महानाटकं ॥

अकर्कशः, त्रि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्क-

श्यरहितः । कोमलः । इति हेमचन्द्रः । (अकर्कशा

अपरुषा । इति जलितविस्तरः ।)

अकर्णः, त्रि, (नास्ति कर्णो यस्य सः ।) कर्णरहितः ।

यथा,—

“अपाणिपादो जवनो गृहीता

पश्यत्वचक्षुः स श्रुणोत्यकर्णः” ।

इति श्रीधरस्वामिकृतश्रुतिः ।) वधिरः । इति

हेमचन्द्रः ॥

अकर्त्तनः, पुं, (न + कृत् + ल्युट् ।) वामनः । खल्वः ।

इति जटाधरः ॥

अकर्त्तव्यं, त्रि, (न + कृत् + तय । न कर्त्तव्यं । नञ्-

समासः ।) अकरणीय । अकरणाद्यं । अकार्यं ।

यथा,—

“अविरोधी भवाञ्चौ च सर्वमङ्गलमङ्गलं

विरोधी नाशवीजश्च सर्वोपप्रवकारणं ॥

अकर्त्तव्यो विरोधश्च दास्यते क्षत्रियैः सह” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अकर्त्ता, [कृ] त्रि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) अका-

रकः । यथा,—

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्मकर्त्तारमवयम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः ॥

(कर्मनिर्लिप्तः साङ्ख्योक्तः पुरुषः । कुकर्म्मकारी ।)

अकर्म, [न्] स्त्री, (न कर्म । नञ्समासः ।) अक-

रणीयकाय्ये । यथा,—

“किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽमुभात् ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धयश्च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।

१८ श्लोकाः ॥ (अप्रशस्तं कर्म । कर्मभावः ।

दुष्कर्म ।)

अकर्मण्यं, त्रि, (न कर्मणि साधुः । न + कर्मन्

+ यत् । कर्मयोग्यं । कार्यानर्हं । निष्क-

र्मण्यं । अक्रेयुया इति भाषा । यथा,—

“पथिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे

अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशो विना” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अकर्म्मा, [न्] त्रि, (नान्ति कर्म यस्य । वज्र-

व्रीहिः । कार्याक्षमः । निष्कर्म्मा । कार्यानुप-

युक्तः ॥ (क्रियासन्दः । कुकर्म्मा । स्वेच्छाचारी)

अकर्म्माश्रितः, त्रि, (कर्म्मणा अश्रितः न भव-

तीति । न + कर्मन् + अश्रितः ।) कुकर्म्माश्रितः ।

अकर्मविशिष्टः । दुष्कर्मयुक्तः ॥

अकण्ठकः, त्रि, (नास्ति कण्ठकं दम्भः यस्य सः ।

न + कण्ठक ।) दम्भरहितः । तत्पर्यायः । वीत-

अका

अकि

अक्ष

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः। (शास्त्ररहितः। सरसः।)

अकल्य इत्यपि पाठः।

अकल्या, स्त्री, (नास्ति कल्यः अन्धकारनाशिन्यं दम्भम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका। वाचस्पतिस्तु अक्षररहितः। (शास्त्ररहितः। दम्भ-गुणः। सरसः। निर्मलः।)

अकल्पितः, वि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।) कल्प्यरहितः। अकाल्यनिकः। अकल्पितः। अरचितः। (सद्यः। प्रकृतः। अवितथः।)

अकल्यः, वि, (न कल्यः सत्यः। नञ्समासः।) दोषोः। यथा,—

“अकल्यकालस्य विरविषमस्य जितकुमारः।

... .. नाष्टाययेद्वयः”।

इति मितान्तराहतवचनम्। असमर्थः। यथा,—

“अकल्यः स्वाङ्गवेद्यायां शकुन्त श्व पञ्चरे”।

इति भागवते। कल्यो निरामयः तत्र नञ्समासः।

अकल्याणं, स्त्री, (न कल्याणं। नञ्समासः।) अनङ्गं। अशुभं। (वि। कल्याणरहितः।)

अकृष्णात्, अ, अतर्जितं। इटात् १। तत्पय्यायः। सहसा २ सद्यः ३ सपाद ४ तत्क्षणे ५ एकपदे ६। इति हेमचन्द्रः। नञ्समसकिसृज्यस्य प्रत्ययान्तप्रयोगेऽयं। इति केचित्।

अकारणं, वि, (नास्ति कारणं यस्य सः। न+कारणं।) शरणागत्यं। निर्हेतुं। अनिमित्तं। यथा,—

“कुतः पुनः शब्दमद्रमोदरे,

न चापितं कम्पयदप्यकारणम्”।

इति श्रीभागवतः। (कारणं विना। कारण-भावः। यथा,—“कारणमाभाये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम्”। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगुणोत्पन्नगुणः, पुं, (विना कारणगुणं उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारणगुण+उत्पन्न+गुणः।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते विभुत्वविशेषगुणः। यथा,—बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ दम्भः ६ धर्मः ७ अधर्मः ८ भावना ९ ज्ञेयः १०।

(“अतीन्द्रिया विभुतान्ते ये न्युर्वैशेषिका गुणाः।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः”।

इति भाषापरिच्छेदे। अकारणेति कारणगुणपृच्छा रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः। आत्मादेः कारणानावात्। इति सिद्धान्तमुक्तावली।

अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) ह्यपदताराहितं। यथा,—

“क्लोकादपि च दातव्यमदोदेदेव चाकम्पा।

अहन्त्यहनि दत्तिश्चिद्वार्याहं हितं स्मृतम्”।

इत्येकदशतित्वम्।

अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कार्याभावः। अहयं। अधर्मः। (दुष्कर्मः। कुकार्यम्।) यथा,—

विमवायं कथ्यायां दुस्वपं किं हतात्मनां”।

इति श्रीभागवतः।

अकालः, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा।

नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः।

यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अनुकालः।

यथा,—गुरोरस्मात् प्राक् वृद्धते पक्षदशाहः।

तस्यास्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं वा-

काले पक्षदशाहः। गुर्वदिद्ययोगे स्थितिकालः

दशत्रिंशद्दिनादिः।

सिंहे गुरोः स्थितिकालः चतस्रस्त्यूलः। अस्य

विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं

प्राप्यते तदैवं माघं। दक्षिणगुरौ अष्टाविंशति-

दिनं। पूर्वराशिराशनागतातिचारिगुरौ एकवर्षः।

अयमेव गुप्तसप्तत्यरः। पूर्वराशिगन्ततिचा-

रिगुरौ पक्षदशत्रिंशत् दिनं। नीचस्य गुरोः

स्थितिकालः संवत्सरस्त्यूलः। राशियुक्तगुरोः

स्थितिसमयः एकाज्यः स्तूलः। मृगोर्महास्मात्

प्राक् वृद्धते पक्षदशाहः। तस्य महान्ति

दिनततिदिनं। तस्योदयात् परं वाकाले दशाहः।

एतत्तदं शीघ्रान्तमुच्यते। मृगोः पादास्मात्

प्राक् वृद्धते दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः।

तस्योदयात् परं वाकाले दिनत्रयं। एतत्तदं

वक्रान्तमुदितं। मघमासे माघमेकं। मानु-

लहितमासे ज्यमासे च तदेव। भूकम्पाद्य-

वृत्ते चत्वारः। पौषादिचतुर्मासे एकदिन-

चरणाद्वितवर्षये तद्दिनं। दिनद्वयचरणाद्वित-

वर्षये दिनत्रयं। दिनत्रयचरणाद्वितवर्षये

चत्वारः। दक्षिणायने वस्मासाः। ओहृरि-

श्वने चतुर्मासः। चन्द्रसूर्यग्रहणे कर्मविशेषे

एकत्रिंशदिनानि। इति ज्योतिषकृतं।

अकालजः, वि, (अकाले जायते इति। अकाल

+जन+ड। अकालजातः। असमयोत्पन्नः।

अपूर्वकालोद्भवः। यथा,—

“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं”।

इति राजवल्लभः।

अकालजदोदयः, पुं, कुञ्जटी। इति शब्दमाला।

अकाले मेघानामुदयः। यथा रघवंशे—

“यदनीमुखपद्मानां चेहे मधुमदं न सः।

वातातपमिवाद्यानामकानजलदीदयः”।

अकालमेघोदयः, पुं, (अकाले यः मेघानाम्

उदयः।) कुञ्जटी। इति शब्दमाला। अकाले

मेघानामुदयः।

अकिञ्चनः, वि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मय-

रखंस्कादित्यात् वज्रव्रीहिसमासः।) दरिद्रः।

नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः।

(यथा,—“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स रुम्भदाम्”

इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकि-

ञ्चन+तन्।) अकिञ्चनस्य भावः। सा तु परि-

ग्रहणाय रूपयमविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

अकिन्विधः, वि, (नास्ति किन्विधं यस्य। वज्र-

व्रीहिः।) किन्विधगुण्यः पापरहितः। यथा,—

“न नां दोषेऽस्योदयं गन्तुमर्हस्यकिन्विधं”।

इति रामायणं।

अकीर्त्तिः, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।)

अदशः। यथा,—

“अकीर्त्तिं चापि भूमानि कथयिष्यन्ति तेऽप्यथा।

सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्निरगतादतिरिच्यते”।

इति श्रीमगवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः।

अकीर्त्तिकरं, वि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति

इति। यदा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्स-

मासः।) अयश्चक्रः। यथा,—

“कुतस्ता कस्तमिदं विषये समुपस्थितं।

अनार्यजुष्टमस्यैवमकीर्त्तिकरमञ्जु”।

इति श्रीमगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः।

अकुतोभयः, वि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य

सः। मयूरखंस्कादिगणान्तर्गतः। न+कुतः

+जयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः।

यथा। इच्छतामकुतोभयमिति भक्षिरसामन्तः

सिन्धुः।

अकुप्यं, स्त्री, (न कुप्यं, कुप्यादन्यद्विषयः। नञ्स-

मासः।) सख्यं। रूप्यं इति इत्याद्धः। यथा—

कुल्लङ्कुप्यं वसु वाचवोपमः”। इति भारविः।

अकूपारः, पुं, (न कूपारः। नञ्समासः।) कुं

पृथिवीं पिपर्त्ति इति कूपारः। पृ पानन-

परुषयोः। कर्मणि अच्। अन्येषामपीति

दीर्घः।) समुद्रः। इत्यमरः। कूर्मराजः।

पाषाणादिः। इति मेदिनीः। कमठः। इति

त्रिकाण्डशेषः।

अकूर्चः, पुं, (नास्ति कूर्चः कैतवं यस्य। वज्र-

व्रीहिः।) वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः। कैत-

वत्युच्ये वि। (दम्भशून्ये)।

अकृतं, वि, (न+कृत+त।) न कृतं। अनिष्पा-

दितं। यथा,—

“कालातीतन्तु यत् कुर्यादकृतन्तुनिर्दिष्टेत्”

इति स्मृतिः। (नियः। प्रमाणाविषयः। (स्त्री)

मोक्षः। कारणं। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः।

यथा—“अथा निम्नदेशगमनादिलक्षणा प्रकृ-

तिः सा न केनचित्कृता”।)

अकृतञः, वि, (न+कृत+ञ+क।) न कृतञः

इति नञ्समासः।) कृतपूः। हितान्कर्त्ता।

उपकारामानी। उपकारहन्ता। यथा,—

“मङ्गतोऽपि न वे केचिद्भूजत्यमन्तः कुतः।

आत्मारामाः पूयंकामा अकृतञा गुरुदुष्टः”।

इति श्रीभागवतं।

अक्षतित्वं, स्त्री, (उ+क्षतिन्+त्व।) अक्षमता।

अपदुता। कर्माकुशलत्वं। अयोग्यत्वं।

अक्षती, [उ] वि, (न+क्षती। नञ्समासः।) कर्मा-

क्षमः। कार्यकुशलः। क्रियानुपपन्नः।

अक्षत्रिमं, वि, (करणात् जातः क्षत्रिमः। स न

भवतीति नञ्समासः।) अक्षररजः। अक्षयं।

सिद्धं। अक्षररज्जातं। यथा दक्षः।

“चतुर्थे च तथा भगि खानार्थं मर्दमाश्रेत्।

तिम्पपुष्पकुशादीनि खगक्षाक्षत्रिमे श्रे”।

इत्याहिकाचारतत्त्वं ०। किञ्च। कात्यायनः।

“पूर्वपदं समावोक्तं प्राप्तिवर्जोऽपि लेखयेत्।

अक्ष

अक्षे

अक्ष

शोधयेत् पूर्वपक्षान्तु यावन्नोत्तरदर्शनं” ॥

स्वभावोक्तं अक्षत्रिमं । इति व्यवहारतत्त्वं ॥
(अक्रियोत्पन्नः । नैसर्गिकः । अयत्नकृतः । यथा,—

“तदक्षत्रिमसौ हार्दमापत्तपि न मुञ्चति” ।

इति हितोपदेशः ।)

अक्षपः, त्रि, (नास्ति क्षपा यस्य सः ।) क्षपाशून्यः ।
निर्दयः । अक्षरगणः । यथा,—

“वनजौ वनजौ ऋषस्त्रिरामौ सक्षपोऽक्षपः” ।

इत्यनुयुवाचार्थः ॥

अक्षपणः, त्रि, (न क्षपणः । नञ्समासः ।) कार्पण्य-
रहितः । दीनताशून्यः । यथा,—

“महद्वा यस्य न प्राप्नो दीनः क्षपण उच्यते ।

कुलेऽप्यक्षपणे राम संभूतः सर्वकामदे” ॥

इति रामायणं ॥ (पुष्कलः । वज्रलः । यथा,—

“मृश्यां नवपक्षवैरक्षपणैरुतिष्ठ यामो वयम्” ।

इति वैराग्यशतके ।

अक्षणाकर्म, [न] त्रि, (न क्षणं मलिनं कर्म
यस्य सः । न + क्षण + कर्मन् ।) दुष्कर्मरहितः ।
निष्पापः । शुद्धाचारः । अक्षणां निष्पापत्वात्
शुद्धं कर्मण्य । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षेशः, त्रि, (नास्ति केशो यस्य । अल्पः अप्रशस्तो
वा केशो यस्य सः ।) केशरहितः । अल्पकेश-
युक्तः अप्रशस्तकेशविशिष्टः ॥

अक्षैतवं, स्त्री, (न क्षैतवम् । नञ्समासः ।)
कतवाभावः । अक्षपटता । अधूर्तता । अवक्षणा ॥

अक्षोटः, पुं, (न + कुट + भावे घञ् ।) गुवाकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षोविदः, त्रि, (न कोविदः । नञ्समासः ।) अप-
विदः । मूर्खः ॥

अक्षौटिल्यं, स्त्री, (न + कौटिल्यं । नञ्समासः ।)
कौटिल्याभावः । सरलता ॥

अक्ष्मा, स्त्री, (अक्षं दुःखं कायति गृह्णाति इति
कौ शब्दे ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥

अक्षः, त्रि, (अक्षेर्गतौ क्षः । अक्षपरिमाणस्य
वाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यात-
त्वात् । अयत्नं अन्यते वा । अक्ष व्यक्त्यादौ ।
अक्षिप्रसिद्धः क्षः इति औपार्धिकः क्षः ।)
युक्तः ॥ गतः ॥ यत्नः ॥ अनञ् व्यक्त्यगतिवक्षणे
इत्यस्मात् कर्मणि क्षः । यथा,—

“हिकान्धासातुरे पूर्वं तैलान्ते खेद इष्यते” ।

इति चक्रदत्तः । (स्त्रियां अक्ष्मा इति भदं रात्रि-
वाचकम् वेदे प्रसिद्धम् ।)

अक्षुः, स्त्री, रात्रिः । अयत्नं प्रतिदिनं गच्छति
अक्षुः । अक्षु धनि व्यक्त्यगतिवक्षणे बाहुल-
कात् कुः अनिदितामिति नलोपः । वेदप्रचुर-
प्रयोगोऽयं ॥ (आयुधं । किरणः । कान्तिः ।
गच्छन् । खेतः । अज्ञगधृतं । एते अर्थाः
वैदिकग्रन्थे प्रसिद्धाः ।)

अक्षयादः, त्रि, (न क्षयादः । नञ्समासः ।)
यमांसभक्षकः । यथा,—

“क्षयादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं ।

अक्षयादानं वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु ह्यणलं” ॥

इति मानवे ११ अध्याये १३३ श्लोकः ॥

अक्रमः, त्रि, (न क्रमः । नञ् समासः । नास्ति
क्रमो यस्य इति वा ।) क्रमरहितः । व्यतिक्रमः ।
यथा,—

“अक्रमाच्छेषो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः” ।

इति माधवकरः ॥ (क्रमाभावः । क्रमविपर्ययः ।

यथा,—‘इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह
जरास्थिमान्मथा विकाराः’ इति शृङ्गार-
शतकम् ।)

अक्रान्ता, स्त्री, (न + क्रम् + क्त + आप् ।) वृहती ।
इति काचिद्व्रतमाला ॥ अनाक्रान्ते त्रि ॥

अक्रियः, त्रि, (नास्ति क्रिया यस्य । अप्रशस्त
वा क्रिया यस्य ।) अक्रियान्वितः । कुकर्म्म-
विशिष्टः । क्रियारहितः । यथा ‘अक्रियत्वाच्च
सर्वदा’ । इति चरकः ॥ (निश्चेष्टः । स्पन्द-
रहितः । कर्मत्यागी । यथा,—

“अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सत्प्राप्नोति योगी च न निरमिर्गं थाक्रियः” ॥

इति गीतायाम् ।) (स्त्री । क्रियाभावः । क्रिया-
त्यागः । अयथाक्रिया । यथा,—

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्वकर्मिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया” ॥

इति काव्यसङ्गलितः ।)

अक्रूरः, पुं, (क्रौर्यवान् क्रूरः, स न भवति इति
अक्रूरः । यद्वा क्रूर इति भावप्रधानो निर्देशः ।
न विद्यते क्रौर्यम् इति अक्रूरः ।) गान्दिनीपुत्रः ।
श्रीकृष्णपितृव्यः । तस्य पिता श्वफल्कः । (तस्य-
माता गान्दिनी ।) इति श्रीभागवतं ॥ क्रूरताशून्ये
त्रि ॥ (सरले । यथा,—

“स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मयार्थं मनोरमम्” ।

इति मनुः । पुंवि विष्णुः । यथा,—

“अक्रूरः पेश्लो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः” ।

इति भारते ।)

अक्रोधः, पुं, (न क्रोध इति नञ्समासः । नास्ति
क्रोधो यस्य इति वा ।) क्रोधवृत्तिविकारः तद्दि-
परीतः । स तु आश्रमिणां दशधर्मान्तर्गतधर्मः ।
इति जटाधरः ॥ (यथाह मनुः—

“हृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनियमः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” ॥

इति ।) वाचलिङ्गस्य क्रोधरहितव्यक्तौ ॥

अक्षान्तः, त्रि, (न + क्षम् + क्त । न क्षान्त इति
नञ्समासः ।) क्षान्तिरहितः । अनवसन्नः ।
अग्लानः ॥

अक्षिका, स्त्री, नीलीलक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अक्षिककर्म, [न] त्रि, (अक्षिकम् अनायाससाध्यं
कर्म यस्य । वज्रनीहिः ।) अक्षेणेन कर्मकर्त्ता ।
यथा,—

“दूतोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्षिककर्मणः” ।

इति रामायणं ।

अक्षेशः, स्त्री, (न क्षेश इति नञ्समासः ।) क्षेशा-
भावः । यथा,—

“धात्रामात्रप्रसिद्धार्थं खेः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्षेणेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयं” ॥

इति मानवे ४ अध्याये ३ श्लोकः ॥ क्षेशाभाववति
त्रि ॥

अक्षेष्, त्रि, (नास्ति क्षेशो यस्य इति वज्रनीहिः ।)
क्षेशशून्यः । अनायासः । अक्षयः ॥

अक्ष, न ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
न अक्षोति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति
वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिप्यं । आक्ष्यं । इति
दुर्गादासः ।

अक्ष, ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
अक्षति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति वा
इत्यर्थः । ऊ आक्षिप्यं । आक्ष्यं । इति दुर्गादासः ॥

अक्षं, स्त्री, (अक्षोति अक्षति वा अक्ष्यते वा अनेन
अक्ष वा अक्षू व्याप्तौ । पचाद्यच् घञ् वा । अ-
क्षुते अक्ष्यर्थे अश्रू व्याप्तौ । अक्षेदेवेने इति से-
वा ।) इन्द्रियं । (यथा विष्णुपुराणे,—

“शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षानि योगवित् ।

क्षुर्थाश्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः” ॥)

सौवर्चलं । तुल्यं । इति मेदिनी । (चक्षुः । यथा
रामायणे,—

“सर्वे तेऽनुमिमेवैरक्षैस्मनुजुतचेतसः” । इति ।)

अक्षः, पुं, कर्षपरिमाणं । (यथा,—

“ते योऽज्ञाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयं” ।)

याशकः । (अक्षैरक्षान् वा दीक्षति । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) (पाशकोड़ा । यथाह मनुः—

“मृगयाक्षो दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मदः” ।)

कलिद्रुमः । इत्यमरः । (विभीतकलक्षः । यथा
हान्दोये—यथा वै दे वामलके दे कोले द्वौ
वाक्षौ मुष्टिमनुभवति ।) क्षातार्थं । शकटः । अव-
हारः । यद्वाक्षः । इन्द्राक्षः । सर्पः । चक्रं । इति

मेदिनी । (चक्रधारणदासभेदः । यथा,—

“क्षिप्रनास्ये भद्रयुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च” ॥)

आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रा-
मायणे—‘निशम्य राजा सभरे सहास्रकं
कुमारमक्षं प्रसमैक्षताथ वै’ ।)

जातान्धः । गण्डः । इति शब्दरत्नावली । (शिवः ।
यथा भारते—

“अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः” ।

इति संस्कृतपलमा । यथा,—

“चन्द्राग्निनिष्ठा पलभार्जिता च

लङ्कावधिः स्यादिह दक्षिणोक्षः” ।

इति भाष्यतो ॥

“प्रभा शरणा खतुरीययोगा-

दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः” ।

इति जातकार्णवः—

“दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विधुवत् प्रभा ।
शङ्कुच्छाया हते त्रिव्ये विधुवत् कर्णभाजिते ॥
लम्बाद्यथे तयोस्थापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा” ।

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

अक्षकः, पुं, (अक्ष + क) त्रिनिश्लक्षः । इति
रत्नमाला ।

अक्ष

अक्षशीङ्गः स्त्री, (अक्षः वा शीङ्गः) दृवशीङ्गः
पाशकशीङ्गः । यथा, अक्षशीङ्गायां व्यासदुधि-
धिरसंवातः प्रचरति । इति तिच्यादितत्त्वं ।
तद्विवरणं चतुर्दशशब्दे द्रष्टव्यं । ३ । तार्किक-
मुद्रप्रतिपदि तत्तुशीङ्गविधिर्यथा । ब्रह्मपुराणे,—
“अक्षरस्य पुरा द्युतं सत्तुं सुमनोहरं ।
कार्तिके मुद्रमप्येव प्रयमेऽहनि मृपते ।
जितस्य अक्षरस्य जयं लेभे च पार्वती ।
प्यतोऽप्योच्छरो दुःखो गौरी नित्यं सुमोषिता ।
तस्मात् द्युतं प्रकर्तयं प्रभाते तत्र नारदः ।
तस्मिन् द्युते ज्यो यस्य तस्य संवत्सरः सुमः ।
पराजयो विरडन्तु मज्जदाशकरो भवेत्” ।
द्युतक्षप्रतिमिनिः शीङ्गं । यथा मनुः—
“अप्रतिमिर्नित्यं श्रिते तस्मैके द्युतमुच्यते” ।
इति तिच्यादितत्त्वं । ० । दशमीहादयोक्तव्य-
वारान्वितेष्वो यथा । स्मृतिः—
“शार्कं मायं मन्दरश्च पुनर्भोजनमैधुने ।
द्युतमयमुपादक्ष दशम्यां वैष्णवस्यजेत्” ।
शूर्मपुराणं,—
“कान्यं मांसं सुरां चौष्टं हिमं तैलमस्यतान् ।
द्युतशीङ्गां दिवादिनां व्यापनं क्रोधमैधुने ।
हादश्यां हादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ।
इत्येकादशैतत्त्वं । १ । अन्यत् द्युतशब्दे द्रष्टव्यं ।
अक्षजः पुं, (अक्ष + जन् + ड) वक्षं । इति पुरुषो-
त्तमः । अक्षिज इति ह्रस्वि पाठः । (विष्णुः ।
यथा भागवते,—
“अघातेत्यस्य गदया ह्नावसुरमक्षजः” ।
अक्षतं, स्त्री, (अक्ष + हिंसायां) नष्टकं भावेः ।
अनुदात्तोपदेशेयादिना लोपः ।) लाजाः । नष्ट-
कं । इति मेदिनी ।
अक्षतुः, त्रि, (न + क्ष + क्त) अक्षितः । इति
मेदिनी । अक्षितः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथाह मनुः—
“दशस्यानदि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
विष्णु स्यानेषु यदि स्युरक्षतो ब्राह्मणे ब्रूयेत्” ।)
अक्षतः, पुं, यवः । इति मेदिनी । (यथा आश्वलायन-
संह्यारवे,—
“अक्षतसहस्रां नवं कलसं पूरयित्वा” ।)
अक्षमात्रं । इति अमरटीकायां भातुदीक्षितः ।
अक्षताः पुं भू शीति स्त्री । (न क्षताः येषां ते
इति अक्षताः । सुकुटानु अमरस्यास्यानावसरे
लाजाः पुं भुविनेऽक्षतमिति पठित्वा कर्मणि क्तः ।
क्षतं खरितं । न क्षतमक्षतमिति विस्मयं निह-
मुलिङ्गाः नित्यव्यवधानात् लाजा अक्षतमिति
दाषण्ये । तेष्विषु खलुखलुपुला अक्षतनि-
लाङः ।)
अक्षता स्त्री, वर्षटक्षती । कांक्षीक्षती इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका । परपसंसर्गरहिता
स्त्री । स्मृतिः । यथाह चाप्रवन्तः—
“अक्षतायां क्षतायां वा शतः पौनर्मवः पुरः” ।
अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षराणां व्यवहाराणां दर्शकः ।
अक्ष + दृश् + क्तु ।) व्यवहारद्वया व्यवहा-

अक्ष

राणां अक्षरादादिविवादाणां द्वया निर्दिता ।
धर्माध्यक्ष इत्यर्थः । इत्यमरः तट्टीका च । अक्ष-
इति ईराजीयभाषा ।
अक्षदृक्, (अ) पुं, (अक्ष + दृश् + क्तु) अक्ष-
दर्शकः । (व्यवहारस्य ज्ञाता ।)
अक्षदेवी, (न) त्रि, (अक्षैर्दीयति । दिवु शीङ्गादौ ।
सुमीति निनि ।) द्युतशीङ्गकारकः । इत्यमरः ।
अक्षद्युः, पुं, (अक्षैर्दीयति । दिवु शीङ्गादौ । अक्ष +
दिवु + क्तु + उट् ।) अक्षशीङ्गकः । इति व्या-
करणं ।
अक्षधनः, पुं, (अक्ष + धृ + अच् ।) शालोटक्षकः ।
इति भूरिप्रयोगः ।
अक्षधृत्तः, पुं, (अक्षेयु धृत्तः । नमनी शौखैरिति
समानः ।) द्युतशीङ्गकः । तत्पर्यायः । धृत्तः २
अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्युतद्वत् ५ । इत्यमरः ।
क्षुदारी इति भाषा ।
अक्षधर्तित, पुं, (अक्ष + धृ + क्तु) वृषः ।
इति हारावली ।
अक्षमाटकः, पुं, (अक्ष + पाट + क्तु) धर्माध्यक्षः ।
इति जटाधरः । अक्ष इति भाषा ।
अक्षपादः, पुं, (अक्ष + पाद ।) तार्किकः । तत्प-
र्यायः । नैयादिकः २ । इति हेमचन्द्रः ।
अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष + पीडा) यपतिक्ता स्त्रा ।
इति राजनिर्णयः ।
अक्षनः, त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य सः ।) क्षमारहितः ।
क्षमाशून्यः । (अक्षमर्थः ।)
“विष्णुमेवी च नमो वंशानां कोटिमुद्धरेत् ।
हरेरभक्तो विप्रश्च स्वश्च रक्षितुमक्षमः” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते ३३ अध्यायः ।
अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नक्षमासः ।) अ-
क्षान्तिः । ईर्ष्या । इति शब्दरत्नावली । (यथा
किराताकुंभीये—
“अतिपातितशालसाधना
स्वहारेन्द्रियवर्गतापिनी ।
अवद्व नवन्तमक्षमा
दयस्विदेरपनेतुमर्हति” ।
अक्षमाला स्त्री, (अक्षराणां माला) अक्षसूत्रं ।
वक्षिपत्री । इति मेदिनी । (यथाह मनुः—
“अक्षमाली वक्षिणेन संयुक्ताधमयोनिजा” ।
अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादिक्षका-
रान्तवर्णमाला रक्षाक्षमाला च । यथा गौत-
मीये,—
“पञ्चाक्षरिपिनिर्माणा विहितं जपकर्मसु ।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्तिता ।
क्षरं मेरुमुखं तत्र कल्पयेद्भुविस्तम ।
अथवा सर्वसंज्ञायां जपः सर्वसंज्ञिदः” ।
इति तन्त्रसारः । ३ । अन्यत् मालाशब्दे वर्ण-
मालाशब्दे च द्रष्टव्यं ।
अक्षयः, त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य सः । बह्व्रीहिः ।)
क्षरहितः । अक्षयः । कल्याणतया । यथा—
“अक्षराणि पलायान्तरमंगलित्विदं निदं ।
कल्याणतयादस्यन्वाद्यन्वा नाशवर्जिनः” ।

अक्ष

इति मीमांसककारिकाः अपि च । नविय-
पुराणं ।
“चतुर्दश्यां तथार्थस्यां पक्षयोः सुकृष्टयोः ।
योऽप्येकेन न सुजातिं शिवाचंदपरो गरः ।
यत् पुरुषमक्षयं प्रोक्तं सततं सवयाजिनां ।
तत् पुरुषं सत्यं तस्य शिवलोकाश्च गच्छति” ।
इति तिच्यादितत्त्वं । ३ । पापपुण्याक्षयशद-
योगविशेषः । यथा कोटिये,—
“भामवारेऽप्यमावास्या आदित्याहै तु सप्तमी ।
चतुर्दश्यावारे तु अष्टमी च दृष्टस्यती ।
अत्र यत् क्रियते पापमयया धर्मसंक्षयः ।
यथिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयं” ।
इति तिच्यादितत्त्वं । (अक्षयः । अक्षयकालानि-
मानी । अक्षयः वासुदेवः तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य
इति कृत्याया ब्रह्मसिद्धः ।)
अक्षयवतीया स्त्री, (अक्षया वा वतीया त्रियः ।)
वैशाखसुहृवतीया । सा तु सत्ययुगाद्या । तत्र
क्षान्दादादावक्षयपत्नी । इति । स्मृतिः । यथा,—
“वैशाखे नाति रजेन्द्र मुद्रमप्ये वतीयिका ।
अक्षया सा त्रियः प्रोक्ता क्षत्तिकारोहिणीयुता ।
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं सनुदाहृतं” ।
इति तिच्यादितत्त्वं । ३ । विवरणं तु वैशाख-
शब्दे द्रष्टव्यं ।
अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा ।) वारतिथि-
वर्तियोगविशेषः । यथा,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया” ।
इति नवियपुराणम् ।
अक्षरः, पुं, (न क्षरति । क्षर सञ्चलने । पचाद्यच् ।
यद्वा । अक्षते । अक्ष्य व्याप्ती । अक्षः सरः ।) शिवः ।
विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । यथा महामारते,—
“विश्वं विष्णुर्धट्टकारो भूतमयमवतपुः ।
अक्षयः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च” ।
इति ।) (अक्षः । जीवः ।)
अक्षरं स्त्री, (न क्षरति इति कृत्याया ।) ब्रह्म ।
(अविनाशि निर्विशेषं प्रवृत्तस्यं ब्रह्म । कूटस्थः
नित्यः आत्मा । यथा,—
“क्षरादिवदधर्मत्वादक्षरं ब्रह्म मण्यते ।
कार्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते ।
यत्किञ्चिद्वत् लोकैऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतं ।
प्रमाणस्य च तत्सर्वमक्षरे प्रतिपिद्यते ।
यदप्रबोधात् कार्यं ब्राह्मणं यत्प्रबोधतः ।
तदक्षरं प्रबोध्यं यद्येहैश्वरवर्त्मना” ।
अकारादिक्षकारान्तैकपक्षशब्दः । इति मेदिनी ।
अस्योत्पत्तिवारणं । यथा बृहस्पतिः,—
“यान्नास्ति तु स्याति क्षान्तिः संशयते यतः ।
धावाक्षराणि स्यान्ति पञ्चाक्षराण्यतः पुरा” ।
इत्याश्रितत्त्वं । तत्र पञ्चविंशं । यथा,—
“सुशान्तिपिः क्षिप्रान्तिपिनिर्दिष्टेनक्षिप्रमवा ।
सुरित्का दृष्टं सन्ना लिपयः पञ्चधा स्मृताः” ।
इति वाराहीतन्त्रं । ३ । अन्यत् सुशान्ति-
वदशब्दे च द्रष्टव्यं । मन्त्रः । तपस्या ।

अपामार्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ भोक्षः । इत्यमरः ॥
जलं । इति वेदप्रयोगः ।

अक्षरः त्रि, (न क्षरतीति ।) अक्षरणीयः । अक्षुतः ।
यथा,—

“तस्मै स विद्यानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय श्रमन्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वद सत्यं
प्रावाच तं तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” ॥

इति वेदान्तसारधृता श्रुतिः ॥

अपिच ।

“दाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ॥
क्षरश्चाक्षरश्चेति दाविमौ पुरुषौ लोके प्र-
सिद्धौ । तवेवाह । तत्र क्षरः पुरुषो नाम
सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थायवरान्तानि शरी-
राणि व्यविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव परस्पर-
प्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिलाराशिः पर्वत इव
एकदेशेषु नश्यत्सपि निर्विकारतया तिष्ठतीति
कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष उच्यते
विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चक्षुः) लेखकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

अक्षरचणः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चणम्) लिपिकरः । इत्यमरः । मुनूश्री इति
भाषा ॥

अक्षरचुक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चुक्षुः) अक्षरचक्षुः । लेखकः । इत्यमरः ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी
उत्पादिका) लेखनी । कलमः । यथा,—
“लेखन्यक्षरजननी वर्णमाला मसिप्रक्षुः” ।

इति हारावलीति केचित् ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक) लिपिकरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

(“लेखकेऽक्षरपूर्वाः स्युश्चणजीवकचुक्षवः” ।

इति हेमचन्द्रः ॥)

अक्षरजीविकः पुं, (अक्षरैर्जीविका यस्य सः) ।
कायस्थः ।

“लेखकः स्यात्लिपिकरः कायस्थोऽक्षरजीविकः” ॥

इति हारावलीति केचित् ॥

अक्षरतलिका स्त्री, (अक्षराणां तलिका लेखन-
साधनमित्यर्थः) लेखनी । इति जटाधरः ॥

अक्षरविन्यासः पुं, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः ।
लिखनं । इत्यमरटीकायां भगतादयः ॥

अक्षरमुगः पुं, (अक्षराणि मुखे तुगहाये यस्य सः) ।
शिष्यः । कान्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंस्थानं स्त्री, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः) ।
लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ॥

अक्षरवती स्त्री, (अक्षाः पाशकाः सन्ति अग्न्याम् इति
मत्स्यं । लोकात् स्त्रीत्वं) द्यूतक्रीडा । पाशाखेला
इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते,—

“पराजितं मौवलेनाक्षरव्याम्” ।)

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटः परिसरः) ।
मल्लभूमिः । तत्पर्यायः । नियुद्धभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुस्तिर आखड़ा इति भाषा ॥

अक्षवित् [३] त्रि, (अक्षं अवधारं द्यूतं वा वेत्ति
इति विदः क्षिप्) द्यूतज्ञः । व्यवहारज्ञः ॥

अक्षसूत्रं स्त्री, आक्षाणां सूत्रं माला । अक्षमाला ।
जपमाला । इति जटाधरः । यथा—

“पाणौ कामुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पौष्पलः” ।
इति महावीरचरिते ॥)

अक्षायकीलकः पुं, (अक्षस्य नाभिच्छेषकाष्ठस्य अग्रे
अन्ते बन्धनार्थं कीलकः) शूकटचक्रपुरोवर्ति-
कीलकः । तत्पर्यायः । अग्निः २ । इत्यमरः ॥

अक्षी ३ आग्निः ४ । इति भरतः ॥ चाकारखिल
इति भाषा ॥

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमसहने । दिवादिः ।
अस्याधित्वात् क्तिन् । अनुगतिकस्येति दीर्घे नञ्-
समासः) पराभ्युदयासहिष्णुत्वं । भार्यादेः पर-
दर्शनाद्यसहिष्णुत्वं । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

ईर्ष्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्ष्या ३ अक्षमा ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

(“अक्षान्तिसारसर्वसं दुर्वाससमवेहि माम्” ।
इति विष्णुपुराणे ॥)

अक्षारखणं स्त्री, (न क्षारखणम् इति नञ्-
समासः) हविष्यान्नविशेषः । महाहविष्यमिति
ख्यातं । यथा । “अशौचादिभक्ष्यगोक्षीरगोष्ठत-
धान्यमुद्रुतिलयवसैन्यवसामुद्रुलवखात्मकद्रव्यं । छ-
त्रिमात् खणत् भिन्नमक्षारखणं मतं” इदं

मतन्तु स्मार्त्तस्य । रत्नाकरमतं । यथा—
“गोक्षीरं गोष्ठं चैव धान्यमुद्रुयवास्तिलाः ।
सामुद्रं सैन्यवसैन्यमक्षारखणं मतं” ॥

इति नारायणवन्द्यघटीयकृतशुद्धिकारिका ॥
(यथाह मनुः—

“मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यक्षानुपस्कृतं ।
अक्षारखणं चैव प्रकृत्या हविष्यते” ॥)

अक्षि स्त्री, (अक्षुते अनेन । अक्षु याप्तौ संघाते च ।
अशोर्निदिति विभः । यदा । अक्षति । अक्ष
याप्तौ । इन्) चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुर्गोलकः ।
इति केचित् ॥

अक्षिकः पुं, रञ्जनदुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

अक्षिकूटकः पुं, (अक्षि + कूटक) चक्षुस्तारा ॥
अक्षिगतः त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खेद-
कृदित्यर्थः) द्वेषः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज) पुष्टिकालोन्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, नेत्रौषधम्) ।

अक्षिवः पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गति-
बन्धनयोः । आतोऽनुपेति कः) शोभाङ्गनवृक्षः ।
सामुद्रलवण्ये स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षिविप्लवितं स्त्री, (अक्षि + वि + क्लृप् + भापे
क्लृप्) कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीकः पुं, रञ्जनदुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

अक्षीव स्त्री, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति
वा । क्षीव मदे । पचाद्यच्) समुद्रलवणं । इत्य-
मरः ।

अक्षीवः त्रि, (न क्षीवति मायति इति न + क्षीव +
अच्) अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीवः पुं, शोभाङ्गनवृक्षः । इत्यमरः ॥

अक्षुक्षुः त्रि, (न क्षुक्षु इति नञ्समासः) अक्षो-
दितः । अक्षुर्णितः । इति क्षुद्धात्वर्थदर्शनात् ।

अक्षिन्नः । यथा । अक्षुक्षुं परिवप । इति चूडा-
करणे पशुपतिः ॥

अक्षुब्धः त्रि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षुभ-
धातोः क्तप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्धः अक्षुब्ध
इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अक्षेमं स्त्री, (न क्षेमम् इति नञ्समासः) अम-
ङ्गलं । यथा—

“किम् तेषां गृहे क्षेममक्षेमं किम् साम्प्रतम् ।
कथन्ते किम् सङ्गता दुर्दृष्टाः किम् मे सुताः” ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

अक्षोः पुं, (अक्षोति । अक्षु याप्तौ संघाते च ।
वाङ्मलादोऽहः) अक्षुस्येव उटाः पर्णानि अक्ष्य
इति वा ।) अक्षोड्वक्षः । स च पर्वतजपीलु-
वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आखरोट् इति

हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पीलः शैलभवाऽक्षोः कर्परालख कीर्तितः ।
अक्षोऽकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तद्वयः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोडः पुं, (अक्षोति इति अक्ष + ओड्प्रत्ययः) ।
पर्वतोत्पन्नपीलुवृक्षः । तत्पर्यायः । कर्परालः २
कन्दरालः ३ अक्षोडः ४ अक्षोः ५ अक्षोः ६ ।
इत्यमरः तट्टीका च ॥

अक्षोडकः पुं, (अक्षोड एव इति स्वार्थे कन्) । पर्व-
तोत्पन्नपीलुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभः पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः) नास्ति
क्षोभो यस्येति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्प-
र्यायः । आणानं २ शङ्खः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षौरिमं स्त्री, क्षुरिकमूर्धविहितनक्षत्रं । यथा,—
“उत्तरात्रितययान्यरोहिणी-

रौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे ।
भ्रमशुकर्म सकलं विवर्जयेत्
प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान् नरः ॥
चन्द्रशुद्धिर्गदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अक्षौहिणी स्त्री, (ऊहः समूहः यस्मिन् अस्या इति
इनिः । अक्षौहिणाम् ऊहिनी । पूर्वपदादिति
णत्वम् । अक्षौहिण्यामिति ङङिः) । सङ्ख्या-
विशेषयुक्तसेना । तद्यथा । २१८० हस्तिनः ।
२१८० रथाः । ६५६१० घोटाकाः । १०६३५०
पदातयः । समुदायेन २१८००० ।

तथा चोक्तं ।
“अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्यन्ताष्टभिः शतैः ।

अखा

सद्यस्तानि महत्तानि गजानामेकविंशतिः ।
 स्वमेव रथानान् सङ्गानं कीर्तितं बुधैः ।
 पञ्चपटिसहस्रानि षट्शतानि दक्षैव तु ।
 सङ्घातान्तरगान्तरैर्विना रथैर्गुरुरथैः ।
 दृष्ट्वा शतसहस्रान् सहस्रानि नवैव तु ।
 शतानि घोरिणि घानानि पञ्चाशच्च पदातयः” ।
 इत्यमरभरतौ । (अक्षौहिणीपरिमाणं । यथा
 महाभारते आदिपर्वणि,—
 “अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्तथा कृतदन्दन ।
 एतद्विच्छामहे श्रेतुं सर्वमेव दद्याद्यथम् ॥
 अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वर्यदन्तिनाम् ।
 यथावथैव नो दृष्टिं सर्वं हि विदितं तव” ॥
 सौतिरुवाच ।
 “एते रथो गजस्यैको नराः पञ्च पदातयः ।
 अथश्च तुरगानञ्जैः पश्चिरित्यभिधीयते ।
 पत्तिन्तु त्रिगुणमेतामाजः सेनामुखं बुधाः ।
 धीणि सेनामुखान्येको गुणश्च इत्यभिधीयते ॥
 त्रयो गुण्या गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
 स्मृतास्त्रिस्तु वाहिन्यः एतनेति विचक्षणेः ॥
 वसून्तु एतनास्त्रिस्तु गणश्च स्वनीकिनी ।
 पनीकिनीं दशगुणां प्राञ्जराक्षौहिणीं बुधाः ॥
 अक्षौहिण्याः प्रसङ्गात्ता रथानां द्विसप्ततमाः ।
 सङ्घा गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
 शतागुपरि चैवाद्यै तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानाश्च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥
 श्रेयं शतसहस्रान् सहस्रानि नवैव तु ।
 नराणामपि पञ्चाशच्छतानि धीणि घानवाः ॥
 पञ्चपटिसहस्रानि तथागानां शतानि च ।
 दशोत्तराणि षट् प्राञ्जर्यथावदिह सङ्घाया ॥
 एतामक्षौहिणीं प्राञ्जः सङ्घाततत्त्वविदो जनाः ।
 यथा कथितवानस्मि विस्तरण्य तपोधनाः” ॥
 अष्टमं स्त्री, (अश्रुते । अन्त्यास्मै संघाते च । ह्य-
 न्म्यां क्चः । कालः । इत्युणादिकोपः ।
 अखट्टः, पुं, पियाखट्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 पियाखाल इति भाषा ।
 अखट्टिः, पुं, अमखट्टहारः । आखट्टि इति
 रथातः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 अखण्डः, चि, (न खण्डते इति । खडि भेदने
 घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड
 रहितः । पूर्णः । इत्यमरः । (“अखण्डं पुराणां
 फलमिव च तद्रूपमनघम्” इति शाकुन्तले ।)
 आखण्डनः, पुं, (नास्ति खण्डनं विच्छेदो यस्य सः ।)
 कालः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 अखण्डितः, चि, (न खण्डितः अतुरन्त्य इति ।
 बड्गोर्णिः ।) सफलवृक्षादिः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 अखण्डः, स्त्री, पुं, (न एतत् नष्टमात्रः । लान-
 भिन्न इत्यर्थः ।) देवखतं । अखण्डमन्त्रा-
 न्तः । इत्यमरः । अखण्डमिति स्वामी । पुंस्ति
 यथा,—अखण्डो देवखतकः इत्यमरदत्तः ।
 अखण्डः, चि, (न एतत् । अग्रप्रज्ञं विरहं वा
 रादन् ।) लाघादर्थः । अमघ्नः ॥

अग

अखिणं, चि, (न खिणम् अख्य । न + खिण ।)
 सर्वं । इत्यमरः । (खिणमग्रहतं स्थानं । तत्
 न भवति इति अखण्डस्थानं ।)
 अखातः, चि, (न खातः विरुद्धार्थे वा गञ् ।)
 अखातिविशिष्टः । अग्रतिष्ठितः ॥ अग्रमिद्धः ।
 अग, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । म अगयति अगति सर्पः । इति
 दुर्गादासः ।
 अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । गत्यां इ
 अग्रते । इति दुर्गादासः ॥
 अगः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति
 अन्येष्वपि इति वा डः । न गोऽप्राखियु इति
 पात्तिकोऽप्रकृतिभावः ।) पर्वतः । उच्चः । सर्पः ।
 रथः । इति हेमचन्द्रः । (सरीसृपः ।)
 अगच्छः, पुं, (न + गच्छ ।) उच्चः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।
 अगजं, स्त्री, (अग + जन् + ड ।) शिलाजतु ।
 इति रत्नमाला ॥ पर्वतवृक्षजं चि ॥ (गिरि-
 जाते ।)
 अगण्यं, चि, (न गण्यं । नष्ट समासः ।) अगण-
 नीयं । अगण्येयं । अगणित्यं । यथा,—
 “गुणैरगण्यैरतिशोभशास्त्रिभिरिति भारविः” ।
 अगदः, पुं, (गदविरुद्धः । न गदः अस्मात् इति
 वा ।) औषधं । इत्यमरः । आयुर्वेदोक्ताष्टा-
 शान्तगर्गशाखाभेदः । यथा,—
 “औषधान्यगदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः” ।
 तपसैव प्रसिध्यन्ति” । इति मनुः । नीरोगे चि ।
 इति रमानाथः ॥
 अगद्वारः, पुं, (अगदम् अरोगं करोति इति ।
 अगद + क्त + अण् । सुमागमः ।) वैद्यः । इत्य-
 मरः ॥
 अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम + अच् ।
 पञ्चाशच् ।) उच्चः । इत्यमरः ॥ पर्वतः । न
 गच्छतीत्यगमः ।
 अगम्यं, चि, (न गम्य इति । न + गम् + यत् ।)
 अगन्तव्यं । अगमनीयं । गमनायोग्यं । यथा,—
 “अगम्या सामवचन यत्राभूत् स महारथः” ।
 इति देवीमाहात्म्यं ।
 अगम्या, स्त्री, अमैयनाहा नारी । गम्यागम्या-
 विवरयं यथा, यम उवाच,—
 “या या गम्या नृणामेव निबोध कथयामि ते ।
 सस्त्री गम्या च सर्वेषामिति वेदनिरूपिता ॥
 अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
 सामान्यं कथितं सर्वं विशेषं द्रष्टुं सन्देहः ॥
 अगम्यास्येव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
 नृद्व्यां विप्रपत्नी च विप्राणां नृद्व्यामिनी ॥
 अगम्या च निन्द्या च लोके वेदे पतिव्रते ।
 नृद्व्यश्च ब्राह्मणी गच्छेद् ब्राह्मण्यशतं यमेत् ॥
 तत्समं ब्राह्मणी चापि कुम्भीपाकं ब्रजेद्भुवं ।
 यदि नृद्व्यां ब्रजेद्विप्रो वृषणीपतिरेव सः ॥
 स भूयो विप्रजातेषु पाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः ।
 विष्ठातमश्च तपिष्ठो नृद्व्यं तस्य च तर्पयं ॥

अग

तत् पिष्ट्वां सुरागाश्च पृथगे तत् कमं सति ।
 कोटिजम्भार्जितं पृथं सन्ध्यातपसार्जितं ॥
 द्विजस्य वृषणीमोगाद्ब्रह्मण्येव न संशयः ।
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विह्वलोऽपि वृषणीपतिः ॥
 हरिवासरमोऽपि च कुम्भीपाकं ब्रजेद्भुवं ।
 गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रभूम् ॥
 सतां पुत्रवधूं चतुर्भ्यो संगर्भो भगिनीं सति ।
 सोदरभ्रातृजायाश्च भगिनीभ्रातृकन्यसां ॥
 श्रियाश्च श्रियपत्नीश्च भागिन्यस्य कामिनीं
 भ्रातृपुत्रप्रियाश्चैवात्यगम्यामाह पद्मजः ॥
 एतास्तेकामनेका वा यो ब्रजेन्नागवाधमः ।
 स मातृगामी वेदेऽपि ब्रह्मण्यशतं यमेत् ॥
 चकर्माहोऽपि सोऽस्पृश्यो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।
 नृ याति कुम्भीपाकश्च महापापी सुदुष्करः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अगरी, स्त्री, (न + गृ + अच् + डीष् ।) देवताङ्-
 उच्चः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अगर्हितः, चि, (न गर्हितः । नष्टसमासः) अनि-
 न्दितः । यथा,—
 “ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
 ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिर्गर्हितः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये १०६ श्लोकः ॥
 अगर्हः, स्त्री, पुं, (न गरः दुर्मरः अस्मात् इति ।)
 अगर्हः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अगस्तिः, पुं, (विन्ध्याख्यम् अगम् अस्यति इति
 अगस्तिः । अस्यतेः क्तिच् । बाङ्गकालात् तिर्वा ।)
 वक्रवृक्षः । अगस्त्यमुनिः । इति मेदिनी । यथा
 वैद्यके,—
 “अगस्तिः पित्तकफजित् चतुर्थकहरो हिमः ।
 रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिद्रव्यायनिवारणः” ॥
 अगस्तिद्रुः, पुं, वक्रपुष्पवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अगस्त्यः, पुं, (अगं विन्ध्यं स्यायति स्तप्ताति वा ।
 स्यै संघाते । आतोऽनुपसर्गे इति कः । अग +
 स्यै + क ।) वक्रपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्यायः ।
 कुम्भसम्भवः २ मैत्रावरुणिः ३ । इत्यमरः ॥
 अगस्तिः ४ पीताम्बिः ५ वातापिदिद् ६ आग्नेयः
 ७ सौवर्गशीयः ८ आग्निमारुतः ९ षटोद्भवः १०
 इति हेमचन्द्रः ॥ (वदुत्पत्तिर्यथा बाह्यनिर्घण्टे,—
 “तयोरादित्ययोः सघ्ने दृष्टाश्वरसमुर्वशीम् ।
 रेतश्चकन्द तत्कुम्भे न्यपतत् वाश्रतोर्वरे ॥
 तेनैव तु मुहूर्त्तर्त्तने वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
 अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षौ सन्मभूवतुः ॥
 वज्रधा पतितं रेतः कलमे च मले स्थले ।
 स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सन्मभूवर्षिसत्तमः ॥
 कुम्भे त्वगस्त्यः सन्मभूतो वले मत्स्यो महायुतिः ।
 उदिदाय ततोऽगस्त्यः श्रम्यामात्रो महातपाः ॥
 मानेन सन्नातो यस्मात्तस्माद्भान्य इहोत्थये ।
 यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि मधीयते” ॥
 अगस्त्योदयः, पुं, (अगस्त्यस्य गच्छस्य उदयः प्र-
 क्ताने गगने आविर्भावः ।) आकाशे गच्छ-
 रूपेण अगस्त्यमुनेरुदयः । स तु सौरमासस्य सप्त

अथ

दशदिने भवति । अस्यार्घ्यदानं तन्मासीयशेष-
दिनत्रये कर्त्तव्यं । यथा,—
“अगस्त्यार्घ्यदानं सौरेण सिंहराशौ विधानात्” ।
यथा ब्रह्मवैवर्ते,—
“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः” ॥
यथा भीमपराक्रमे ।
“यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे ।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः” ॥
यथा नारसिंहे ।
“शस्त्रे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतं ।
मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥
काशपुष्पप्रतीकाश्च अग्निमास्तसम्भव ।
मित्रावरणयोः पुत्त कुम्भयोर्ने नमोऽस्तु ते” ॥
प्रार्थनन्तु ।
“आतापिर्भक्षितो येन वातापिच्छ मह्यसुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” ॥
गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं ।
विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षि-
णाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्ग-
कर्तव्यमस्त्विति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पक्षार्घ्य-
मन्त्रस्तु ।
“लोपासुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
गृह्याणार्घ्यं मया दत्तं मित्रावरणिवल्लभे” ॥
इति मलमास्ततत्त्वं । (अगस्त्योदये जलानि
प्रसीदन्ति इत्यागमः । तथा च रघौ,—
“प्रमसादोदयादम्भः कुम्भयोर्नेर्महौजसः ।
अगाधः, त्रि, (नास्ति गाधः स्थितिरत्र । नजो-
ऽस्यर्थानामिति वज्रव्रीहिः ।) अतिगम्भीरः । अतल-
स्पर्शः । इत्यमरः ॥ (अतिगम्भीरः । दुर्बो-
धाशयः ।)
अगाधं, क्ली, क्तिन् । इति मेदिनी ॥
अगाधजलः, पुं, (अगाधं जलं यस्मिन् । वज्र-
व्रीहिः ।) ऋदः । इत्यमरः ॥ त्रि । अपरि-
च्छेद्यजलविशिष्टः ।)
अगारं, क्ली, (अगान् ऋच्छति । ऋगतौ । कर्म-
ण्यण् ।) आगारं । गृहं । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च” ॥
इति । ‘खलात् ज्ञेयादगारादा’ इति सनुः ।)
अगिरः, पुं, (अग + इर ।) अग्निः ॥ सूर्यः ॥
राक्षसः ॥ इति जटाधरः ।
अगुः, पुं, (नास्ति गौः किरणो यस्य सः । वज्र-
व्रीहिः ।) राजग्रहः इति दीपिका ॥ किरण-
रहिते त्रि ॥
अगुरु, क्ली, (न गुरु दुर्मरुः अस्मात् इति ।
वज्रव्रीहिः ।) शिंशपाटक्षः ॥ कालागुरु । ख-
नामप्रसिद्धसुगान्धिकावशिष्टः । अगुर इति
ख्यातः । अस्य पर्यायः । वंशिकं १ राजार्हं
२ लोहं ३ क्षमिजं ४ जोङ्गकं ५ । इत्यमरः ॥
गृह्णन् ६ कृष्णं ७ लोहार्थं ८ लघु ९ । इति
रत्नमाला ॥ पीतकं १० वर्णप्रसादनं ११ अनार्थकं

अग्नि

१२ असारं १३ क्षमिजं १४ काष्ठकं १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं । लेपे रूक्षत्वं । प्रणकफवायुवान्तिमुख-
रोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥
अगुरुर्वायुंसीति वोपाहितः ॥ पुमान् इति सर्वा-
नन्दः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा,—
अगुरु प्रवणं लोहं राजार्हं योगजं तथा ।
वंशिकं क्षमिजञ्चापि क्षमिजमनार्थकं ॥
अगुरुणा कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तञ्च ।
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मञ्जति ।
अगुरुप्रभवः खेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अगुरुः, त्रि, (न गुरुः । नञ् समासः ।) गुरुमित्रः ।
लघुः । इति मेदिनी ॥
अगुरुशिंशपा, स्त्री, शिंशपाटक्षः । इत्यमरटीकायां
खामी ॥
अगुरुगन्धं, क्ली, (न गुरुः अत्युत्कटः गन्धः यस्य ।
वज्रव्रीहिः ।) हिङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अगोचरः, त्रि, (न गोचरः । नञ् समासः ।) इन्द्रिय-
जन्यप्रत्यक्षाविषयः ॥ अज्ञातः । यथा,—
“अगोचरहतं व्याघ्रदितं मांसमुत्सृजेत्” ।
इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरचरित्रविचि-
त्रिताय इति शृङ्गारशतके ।)
अगौकाः, [स्] पुं, (अगः ओकः यस्य सः ।
वज्रव्रीहिः ।) शरभः । सिंहः । पक्षी । इति
मेदिनी ॥ (त्रि । पर्वतवासी ।)
अमायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे लृष्ठा-
कप्यभिकुसितेत्यादिसूत्रेण अग्निशब्दस्यैकारादेशो
डोष् च ।) अग्निभार्या । इत्यमरः ॥ चैतायुगं ।
इति जटाधरः ॥ (अमायी साहा च ऊतभुक्-
प्रिया इत्यमरः ।)
अग्निः, पुं, (अज्जयन्ति अग्न्यं जन्म प्रापयन्ति इति
व्युत्पत्त्या हविः प्रक्षेपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाग्निः सन्धावसथौपासनाख्येषु षड्भिर्यु ।
यदा अज्जति ऊर्द्धं गच्छति इति । अग्नि गतौ ।
अज्जेनलोपश्चेति निः नलोपश्च) तेजःपदार्थ-
विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-
भार्यायां जातः प्रथमोऽग्निः । तस्य पत्नी साहा ।
पुत्रास्त्रयः पावकः १ भवमानः २ शुचिः ३ । षष्ठ-
मन्वन्तरं अग्नेर्वैश्वदेवायां त्रिविणाकादयः पुत्राः ।
एतेभ्यः पञ्चतत्त्वाः श्रेष्ठमयो जाताः । सर्वे मिलित्वा
एकोनपञ्चाशदभयः । इति पुराणं ॥ अस्य
पर्यायः । वैश्वानरः १ वज्रिः २ वीतिहोत्रः ३
धनञ्जयः ४ क्षमीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः
७ तनूनपात् ८ तनूनपाः ९ तर्हिः शुष्मा १० वर्हिः
११ शुष्मा १२ कृष्णवर्त्मा १३ शोचिष्कोशः १४ उष-
वर्द्धः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७
वृहद्भानुः १८ कृष्णानुः १९ पावकः २० अनलः
२१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः
२४ शिखावान् २५ शिखी २६ आशुसुक्ष्मिः
२७ हिरण्यरेताः २८ इतमुक् २९ हव्यमुक्

अग्नि

३० दहनः ३१ हव्यवाहनः ३२ सप्तार्चिः ३३
दमुनाः ३४ दमूनाः ३५ शुक्रः ३६ चित्रभानुः
३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अपिच ४० ।
इत्यमरस्तट्टीका च ॥ लृष्ठाकपिः ४१ जुह्वालः
४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरणिः ४५ अगिरः
४६ पाचनः ४७ विश्वप्ताः ४८ क्रागवाहनः ४९
कृष्णार्चिः ५० जुह्वारः ५१ उदार्चिः ५२ भास्करः
५३ वसुः ५४ शुष्माः ५५ हिमारातिः ५६ तमोनुत्
५७ सुशिखः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अपपारिकाः
६० सर्वदेवमुखः ६१ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
गुणाः । वायुकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं । आमा-
शयजनकत्वं । रक्तपित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच ।
“अग्नेर्दुर्द्धता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शोको रोगो लघुसौख्यं सततश्चोर्द्धभासिता” ॥
इति मेघधर्मः ॥ * ॥
अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि । यथा,—
“लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः” १ ।
लौकिके नवगृहप्रवेशादौ ।
“अग्नेस्तु मास्तो राम गर्भाधाने विधीयते २ ।
पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुक्लाकर्मणि शोभनः ४ ॥
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्मणि ६ ।
नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राग्ने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाथ चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्भूतः १०” ।
व्रतादेशे उपनयने ।
“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निरुच्यते १२” ।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-
वर्त्तने ।
“वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४” ।
विसर्गे सायिककर्त्तव्यकर्मविशेषे ।
“चतुर्थान्तु शिखीनाम १५ वृत्तिरग्निस्तथापरे १६” ।
चतुर्थ्या विवाहान्ते चतुर्थीहोमे । अपरे वृत्ति-
होमादौ ।
“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहायाहति होमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे लघोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादौ ।
“लक्षहोमे च वज्रिः स्यात् १९ कोटिहोमे ऊताशनः २० ।
पूर्णाङ्ग्यां ऋद्धो नाम २१ शान्तिके वरदस्तथा २२ ॥
पौष्टिके बलदश्चैव २३ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २४ ।
वश्यर्थे श्रमनो नाम २५ वरदानेऽभिद्रवकः २६ ॥
कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रयादौऽष्टतमोऽग्नौ २८” ॥
इति गोभिलपुलस्त्यसंग्रहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं ।
यथा,—
“पिङ्गभूषणशुक्रेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः ।
क्रागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” ॥
इत्यादित्यपुराणं ॥ * ॥ अथ होमीयाम्नेः शुभ-
लक्षणानि । यथा,—
“अर्क्षिष्णान् पिण्डितशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः ।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात् कार्यसिद्धये” ॥
इति वायुपुराणं ॥ * ॥ वैद्यकमते अग्निस्त्रिधा
भौमः १ दिव्यः २ उदर्यः ३ तत्राद्यः काष्ठेन्धन-
प्रभवः ऊर्द्धज्वलनसंभावः पचनक्षेदादिसमर्थञ्च ।

अग्नि

द्वितीय उदकेत्यनः पर्यगज्वलनशीलो वाडुवः ।
तृतीय उभयेत्यनः पर्यगज्वलनशीलः सुक्तास्या-
हारस्य रसादिपरिणामनिमित्तं विद्युदादिस्य ।
इति विजयरक्षितोपरि सन्देहभङ्गिका ॥ ३ ॥

अपिच,—
“मन्दस्तीक्ष्णोऽयं विषमः समश्चेति घतुर्विधः ।
कषपिचाग्निमाधिकात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः” ।
तर्था कार्यं यथा,—

“विषमोवातशब्दोवातं तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
वगोव्यमित्तया मन्दो विकारान् कषसम्भवान् ॥
ममासमाधेरशिता मात्रा सम्यग्विपद्यते ।
सन्त्यापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाम्रेक्षु देहिनः ॥
कदाचित् प्रपद्ये सन्धक् कदाचित् न प्रपद्ये ।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते” ।
इति माधवकरः ॥ अथान्ततीक्ष्णाग्निरेव हि मस्स-
का उच्यते । स तु व्याहारामावे शोणितादीन् धा-
तुन् पाचयित्वा आनु मारयति । इति रक्षितः ॥ ३ ॥
(दिष्टज्याग्नेः नादोत्पादकत्वं यथा सङ्गीतदर्पणे,—
“आत्मना प्रेरितं चित्तं वज्रिमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरितः सोऽयं क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नामो हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
पुष्टं श्रोत्रे त्वष्टश्च ह्रस्विमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्यते बुधैः ॥
नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते”
अग्नेः सर्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
“त्वमग्ने सर्वदेवानां शरीरान्तरगोचरः ।
त्वं साक्षी मम देहस्य स्वादि मां देवसत्तम” ।
यथा च भारते,—

“आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलस्य ।
दौर्भूमिरापो हृदयं यमस्य ॥
अहं रात्रिच उभे च सन्धे ।
धर्मस्य ज्ञानाति नरस्य वृत्तम्” ॥
अस्य सर्वप्रथमाराधत्वं ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमवृत्ते
उक्तं यथा,—“अग्निमीले पुरोहितम्” । इत्यादि ।
विष्णुः । सूर्यः । १) अग्निर्कोणाधिपतिः । इत्यमरः ।
चित्रकण्ठः । रक्तचित्रकः । मल्लान्तकः । निम्बुकः ॥
पित्तं । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ।
अग्निः । पुं, (अग्नि + सादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोप-
नामरत्तावर्गकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निः । पुं, (अग्नेः कटाः । अग्नि + कट्) अग्नि-
कटाः । सुनिद्रः । इत्यमरः ॥
अग्निः । स्त्री, (अग्नि + आगिका) अग्नि-
कार्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निः । स्त्री, (अग्नि + कार्यः) अमावसेर्वा कार्यः
हविर्दानादिपूर्वकाग्निज्ज्ञानं । तत्पर्यायः ।
अग्नीध्वनं २ अग्नीध्रा ३ अग्निकारिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्वका-
ग्निज्ज्ञानं । अग्नेः सायं प्रातः सन्निधोमादुष्ठानं ।
यथा—
“उपनीय गुरुः शिष्यं गिर्येच्छेधमादितः ।

अग्नि

आचारमग्निकार्यस्य सन्धोपासनमेव च” ।
इति मनुः । १)
अग्निः । स्त्री, (अग्नि + काण्) अग्निरिति ।
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निः । पुं, (अग्नेः कुक्कुटश्च) ज्वलदग्नि-
दण्डोष्णा । ज्वलन्तं गुडा इति ख्यातः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अग्निः । स्त्री, (अग्नेः अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
कोणं) । पूर्वदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरग्निः ।
इति ज्योतिषं । यथा हलायुधतन्त्रं,—
“गत्वेव तीर्थे कर्तव्यं आहुतं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्वाह्नेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ॥
पूर्वदक्षिणे अग्निः । इति प्रायश्चित्ततन्त्रं ॥
अग्निः । स्त्री, (अग्निभिः प्रोडा) अग्निखेला ।
खड्गपादित्यागः । आतश्वाजीति ख्याता ॥
अग्निः । पुं, (अग्निः गर्भे अथान्तरे यस्य सः) ।
अग्निजः । सूर्यकान्तमणिः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (शमीरुक्षः । त्रि । अग्नियुक्तगर्भविश्रितः ।
यथा,—“अग्निगर्भां शमीमिव” । इति शाकुन्तले) ।
अग्निगर्भा, स्त्री, (अग्निः गर्भे यस्याः सा ।)
महाज्योतिष्मतीरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शमीरुक्षः) ।
अग्निचित्, पुं, (अग्निं चितवान् स्वयम् इति चि
चयने । अग्नौ चेरिति क्षिप् तुगागमश्च) ।
अग्निहोत्री । सामिकः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे—
“विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
यतिमिः सार्द्धमनमिममिचित्” ॥)
अग्निजः, पुं, (अग्नि + जन् + ड) । अग्निजः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्निजातमात्रे) ।
अग्निजातः, पुं, (अग्नेः जातः । अग्नि + जन् + क्त) ।
अग्निजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्नि-
जातमात्रे) ।
अग्निजः, पुं, (अग्नि + जार, अग्निं जठराग्निं जार-
यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति षट् कर्म-
ख्यस्य इति पाणिनिद्वयं) औषधविशेषः । अथ
पर्यायः । अग्निनिर्यातः २ अग्निगर्भः ३ अग्निजः
४ वड्वाग्निमलः ५ जरायुः ६ अर्णवोद्भवः ७
अग्निजातः ८ अग्निजालः ९ सिन्धुफलः १० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कषवायुसन्निपा-
तशूलानिशीतरोगनाशित्वं । पित्तप्रदत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निजालः, पुं, (अग्नि + जाल) । अग्निजः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्नेः
ज्वाला इति वा) । जलपिप्पली । घातकी-
रुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निशिखा ।
(वाङ्मलिकी) ।
अग्निजिह्वा, स्त्री, (अग्नेः जिह्वा) । वाङ्मली-
रुक्षः । विषवाङ्मला इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अग्नेः काल्यादिसप्तार्धमि । इति
जटाधरः ॥ अग्नेः सप्तजिह्वाः । तासां नामा-

अग्नि

दिकं सप्तजिह्वस्ये द्रष्टव्यं ॥ (योगविशेषः ।
यथा,—
“सप्तजिह्वादित्ययः सोमवारादिभिर्द्युताः ।
अग्निजिह्वाः सप्त योगा मङ्गलेष्वतिगर्हिताः” ।
इति । योगशास्त्रे) ।
अग्निदमनी, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य दमनी) ।
क्षुपविशेषः । पक्ष्यं पर्यायः । वड्दिदमनी २
वड्दिदमनी ३ वड्दिदमनी ४ गुच्छमला
५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकण्डारिका
८ मर्त्येन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वं । उष्णत्वं । रुक्षत्वं । वातकफगुल्म-
श्लेष्मनाशित्वं । रुचिकरत्वं । अग्निदीपनत्वं । हृद्य-
त्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निदीपनः, त्रि, (अग्नेः जठरानलस्य दीपनः) ।
अग्निवर्द्धकः । जठराग्निकारकौषधविशेषः । यथा
रत्नेन्द्रचिन्तामणौ,—
“भारदान्ततन्त्रवद्गन्धकं ।
मागद्युग्ममरिचैव मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
तिक्तिकुण्डलसेन मर्दितम् ॥
वज्रिमान्द्यदश्वक्लानाशने,
रामवाय इति विब्रुतो रसः ।
संयद्यह्यह्निजुम्भकर्णक-
मानवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु शयकानुमानतः,
सद्य एव जठराग्निदीपनः” ।
“हरीतकी तथा शृङ्गी मद्यमाणा गुडैश्च वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी” ॥
इति च भावप्रकाशः ॥
अग्निदीप्ता, स्त्री, (अग्नि + दीप्ता) मद्याज्यो-
तिष्मतीरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । वज्रि-
ज्वलितः । यथा,—“नामि कण्ठाकारफलकैः
बाणैः नामि विषाक्तैः नाप्यग्निदीप्तफलकैः” इति
कुल्लुकभट्टः) ।
अग्निदेवा, स्त्री, (अग्निः देवः अग्निहोत्री देवता
अस्या इति) कृत्तिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, अग्निदेवः अग्निहोत्री देवः । अग्निः देवः
अस्य इति विग्रहे त्रि । अग्निपूजकः) ।
अग्निनिर्यातः, पुं, अग्निजः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अग्निप्रस्तरः, पुं, अग्निजनकपाषाणः । अग्निमकोर
पाथर इति भाषा ॥
अग्निवर्द्धनं, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य वर्द्धनं हृदि-
कारकम्) । जठराग्निवर्द्धिकारकम् । तथा,—
“जीरकं रुचिहृत् स्वर्गं गन्धाद्यं कषवातनुत् ।
पाके च कटुतीक्ष्णोष्णं गवुषिचाग्निवर्द्धनम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥
अग्निभं, स्त्री, (अग्नेरिव भाति इति) । अग्नि +
मा + क । सूर्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निभूः, पुं, (अग्नेर्भवतीति) । अग्नि + भू + क्तिप्) ।
कार्पिक्यः । इत्यमरः ॥ (पुरा क्षिप तारका-
सुरेण उल्लोङ्गितायां देवाणां रक्षार्थं शिवेन

अग्नि

अग्निरूपं स्ववीजं वज्रिमुखे क्षिप्तं । तेन अग्निना
क्षत्तिकासु क्षिप्तं । तासु देवागतगर्भरक्षायै
श्रवणं प्रविश्य प्रसूताः । तेन अग्निभूरिति
कार्तिकेयः । जले स्त्री । इति वेदपुराणे ॥ यथाह
मनुः,—

“अग्नौ दत्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरङ्गं ततः प्रजाः” ॥

अग्निभूतिः, पुं, (अग्नि + भू + क्ति ।) बौद्धभेदः ।

सच शेषजैनाचार्यप्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमणिः, पुं, सूर्यकान्तमणिः । इति जटाधरः ॥

अग्निमन्त्रः, पुं, (अग्निं मन्त्राति इति । मन्त्रं विलो-

द्वे । कर्मणि अण् ।) गणिकारिकावृत्तः ।

इत्यमरः ॥ (यथा वैद्यके,—

“अग्निमन्त्रः श्वयधुहृद् वीर्योष्णः कफवातहृत् ।

पाण्डुनुत् कटुकक्षितस्तुवरो मधुरोऽग्निदः” ॥

अग्निमन्त्रकुसुमप्रकाशः—

“अग्निमन्त्रमववाचसुनीता

सम्राजमुदके सुसाधिता ।

तत्रतप्तवतयुक्तापाचिता

हिङ्गुना जनितवासवासिता” ॥

अपिच—

“अग्निमन्त्रोऽयं हृद्यश्च त्रिदोषप्रमनः सरः । ।

आधानच्छर्दिहा शोथचक्षुरोगविषापहः” ॥

अग्निमावृत्तिः, पुं, (अग्नौ जठराग्नित्वये मारुतिः

हन्मान् इव । तस्य जठराग्नौ वातापिप्रभृतयो

राक्षसाः भस्मीभूता आसन् । इत्यसौ अग्निमा-

वृत्तिरुच्यते) अग्न्यस्य मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमुखः, पुं, (अग्निः मुखं यस्य, बज्रव्रीहिः ।)

देवता । ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ चित्रकावृत्तः ।

भक्षातकः । इति विन्धः ॥ (स्त्री । अग्नेः पञ्चसु

मुखेषु) ॥

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निरिव मुखं यस्याः । बज्र-

व्रीहिः ।) भक्षातकी (भेजा) । इत्यमरः ॥ ला-

ङ्गलिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निरक्ष्य, स्त्री, (अग्नेः रक्ष्यम् । षष्ठीतत्पुरुषः ।)

अग्न्याधानं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निरजाः, [स्] पुं, (अग्नेः रजः स्फुल्लिङ्ग इव ॥

इन्द्रगोमाख्यकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्त्री—

अग्निवीर्यं । खण्डं) ।

अग्निरुहा, स्त्री, मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निवर्द्धकः, त्रि, (अग्निं जठरानलं वर्द्धयति इति)

अग्नि + वृद्ध् + क्तुल् ।) अग्निवृद्धिकारकौषध-
दिः । आग्नेयः । इति वैद्यकं ॥

अग्निवल्गुमः, पुं, (अग्नेः वल्गुमः उद्दीपकत्वात् प्रियः ।)

साणवृत्तः । राजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥ (काण्डः) ।

अग्निवाङ्, पुं, (अग्नेः वाङ्गिरिव ।) धूमः । इति

जटाधरः ॥ (प्रियव्रतपुत्रः । सायम्भुवमनुपुत्रः ।)

अग्निवित्, पुं, (अग्निं वेत्ति इति विदः क्तिप् ।)

अग्निचित् । अग्निहोत्री । इति हेमचन्द्रः ॥

(अग्निसंस्कारश्च ।) ॥

अग्नि

अग्निवीजं, स्त्री, (अग्निः वीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत् ।

अग्नेः खण्डस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—

“अपामग्नेषु संयोगात् हेमं रूप्यं निर्वभौ ।

तस्मात् तयोः खयेन्येव निर्णयो गुणवत्तरः” ॥

खण्डं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्निवीर्यं, स्त्री, (अग्नेः वीर्यं सार इव ।) खण्डं ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, अग्निमुल्यद्रव्ये) ।

अग्निशिखं, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशरः अस्य ।)

खण्डं । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुङ्कुमं । कुसुमपुष्पं ।

इति मेदिनी ॥ (जाङ्गलिवृत्तः) ।

अग्निशिखः, पुं, (अग्नेरिव शिखा रक्तवर्णः केशरः

अस्य ।) कुसुमवृत्तः । कुङ्कुमं । दीपः । बाणः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

अग्निशिखा, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशरः अस्याः ।)

लाङ्गलिकीवृत्तः । विषलाङ्गला इति भाषा ।

वृत्तविशेषः । तस्य पर्यायः । विशल्या १ अ-

नन्ता २ फलिनी ३ शक्रपुष्पी ४ । इत्यमरः ॥

(अग्नेः शिखा ।) ज्वाला । आगुनेर शिष इति

भाषा ॥

अग्निशेखरं, स्त्री, (अग्नेरिव शेखरं केशरः अस्य ।)

कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निष्टोमः, [पुं, (अग्नेनां स्तोमः । अग्नेः स्तु-

स्तोमसोमा इति षः ।) यज्ञविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ तस्य विधिः । ज्योतिष्टोमेन

खर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमना-

मकयागविशेषस्य गुणविकारोऽग्निष्टोमो नाम ।

तस्य कालो वसन्तः । तत्राधिकारी अधीतवेद

आह्वितामिषः । अथ सोमः । देवता इन्द्रवाय्वा-

दयः । ऋत्विजः षोडशः । तेषाञ्च चत्वारो गणाः ।

होतृगणः १ अध्वर्युगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृ-

गणः ४ । एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः । तत्र

होतृगणे होता १ प्रशस्ता २ अच्चावाकः ३

यावस्तोता ४ । त्रध्वर्युगणे अध्वर्युः १ प्रति-

प्रस्थाता २ नेत्रा ३ उन्नेता ४ । ब्रह्मगणे ब्रह्मा १

ब्राह्मणाच्छंशी २ अग्नीह ३ पोता ४ । उद्गातृ-

गणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्ता ३ सु-

ब्रह्मणः ४ । स च पञ्चाहसाध्यः । प्रथमदिने

दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठानं । तत्र द्वितीय-

दिवसे प्रायणीययागः सोमलताक्रयणं । ततो

द्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सायंकाले

च प्रवर्ग्योपसन्नामकयागानुष्ठानं । चतुर्थदिवसे

प्रवर्ग्योद्वासनानन्तरं अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानं ।

तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पिठपितामहप्रपिता-

महानां मध्ये केनापि वेदे नाधीतोऽग्निष्टोमो

वा न कृतः स दुर्ज्ञाक्षो भवति । तस्य दौ-

र्वाक्षणापरिहारायाश्चिनपशुः कर्त्तव्यः । यस्य

यजमानस्य पिठपितामहप्रपितामहानां मध्ये

केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपान-

विच्छेददोषपरिहारायैन्द्रामपश्वनुष्ठानं कर्त्तव्यं ।

इत्थं त्रयाणां पशूनां युगपदालम्भपक्षे एकस्मि-

न्नेव रूपे त्रयाणां पशूनां बन्धनं । इत्थं पशु-

त्रयानुष्ठानं चतुर्थदिवसे तस्मिन्नेव दिने वा

अग्नि

द्वितीयभागे उत्थाय प्रयोगादम्भः कार्यः । तत्र

प्राज्ञासादनं । प्राज्ञाणि च ग्रहास्त्रयमसाः स्यात्य-

श्चेति । तत्र ग्रहप्राज्ञाणि वितस्त्रिमात्राणि

उलूखाकाराणि । ऊर्ध्वप्राज्ञाणि चमसप्राज्ञाणि

तावत्परिमितान्येव तिर्यगाक्षतीनि कोणचतु-

ष्टयविशिष्टानि धारणार्थदण्डयुक्तानि । स्यात्यो

मार्त्तिकवः । तत आरभ्य सोमलताकाण्डनेन

सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य ग्रहेष्वमसैश्च होमः

कर्त्तव्यः । तत्र सूर्योदयानन्तरं अग्नेयपशुवागः

कर्त्तव्यः । स्वमुक्त्यर्थपर्यायान्ते कृते प्रातःसवन-

समाप्तिः । ततो मध्यन्दिनसवनं । तत्र दक्षिणा-

दानं । दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः । तत-

स्तृतीयसवनं । इत्थं प्रातःसवनमध्यन्दिनसवन-

द्वितीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अग्निष्टोमः प्र-

धानयागः । इतरेऽङ्गयागाः । तृतीयसवनसमा-

प्त्युत्तरमवभृथयागः । उदके वरुणदेवताकण्डो-

डाशहोमः । तदनन्तरमनुवन्ध्या पशुयागः ।

तत्र गौः पशुः । तस्य कलिनिधिज्ज्वालात् तस्य

च निवृत्तात् तत् स्थाने आसीच्छायागः । तत

उदयनीयावत् उदवसानीया । सा च पञ्चम-

दिवसे यावद्वात्रि कर्त्तव्या । तत्समाप्तावग्निष्टोम-

यागसमाप्तिः । इत्यग्निष्टोमयागीयपदार्थकला-

सूची ॥

अग्निष्ठः, पुं, (अग्नौ तिष्ठतीति । अग्नि + स्था + क्तः) ।

लौहमयतण्डुलादिभर्जनपात्रं । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (कड़ा इति भाषा) ।

अग्निसखः, पुं, (अग्नेः सखा इति समासे राजाहः-

सखिभ्यश्च इति समासान्तश्च ।) वायुः ।

वायुसखोऽग्निरिति दर्शनात् ॥

अग्निसन्दीपनं, त्रि, (अग्नेः सन्दीपनम् । सम् +

दीप् + ल्युट्) । वज्रिवर्द्धकौषधादि । यथा,—

“एषा त्वङ्गनागपुष्पाणां मात्रोत्तरविर्द्धिता ।

मरिचं पिप्पली शुक्ली चतुःपञ्चवदुत्तरा ॥

द्रव्याख्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणाद्रकमक्षयं” ।

इति राजवल्लभः ॥

अग्निसम्भवः, पुं, (अग्निः सम्भवे यस्य सः । अग्नि-

+ सम् + भू + क्तप्) । अरण्यकुसुमः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (कार्तिकेयः । त्रि । अग्निसमुत्पन्नः ।)

अग्निसहायः, पुं, (अग्नेः जठरानलस्य सहायः

उद्दीपकः । कपोतमांसस्य अग्निवर्द्धकत्वात् ।)

वनकपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्नेः सहायः

बन्धुः । वायुः ।)

अग्निसारं, स्त्री, (अग्नेरिव सारः वलं यस्य ।)

रसाङ्गनं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निस्तम्भनं, स्त्री, (अग्नेः स्तम्भनम् । षष्ठीतत्-

पुरुषः ।) अन्तौषधिद्वारा अग्नेर्दक्षिणाशक्ति-

निवारणं । तद्यथा,—

“मालूरस्य वसां गृह्य जलौकां तत्र पेययेत् ।

अग्नि

इक्षौ तु सेपयेत्तेन अग्निस्तन्मनुचतम् ॥
मानूरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥ १ ॥
शास्त्रमीरसमादाय खरमूत्रे निधापितं ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तन्मनुचतम् ॥ २ ॥
वायसी उदरं गृह्य मयूकवसया सह ।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेदशु ॥
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तन्मनुचतम् ॥ ३ ॥
रक्तपाटमभूतन्तु चवयुश्च मूलकैः ॥
दिव्यं क्तन्मयते क्षिप्रं पयःपिण्डं जलान्तकं ॥ ४ ॥
मुग्धोतका वचा कुलं मरीचं नागरं तथा ॥
चर्चित्वा च इमं सद्यो जिह्वा ज्वलनं निहेत् ॥ ५ ॥
गोरोचनां भृङ्गराजं चूर्णं क्षिप्य हतं समं ॥
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्थान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥ ६ ॥
योमह्यं अग्निस्तन्मनुचतम् कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥

अग्निस्ताप्ताः, पुं, (अग्निना सक्तु यथा स्यात् एवम्
आत्ताः भक्षिताः, यौतस्मात्ताम्रिदग्धा इत्यर्थः ।
मन्त्रादिस्तुतिषु मूर्धन्यकारणान् एव पाठः ।
मूर्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुलपिष्टगण-
विशेषः । नित्यवज्रवचनान्तश्चोऽयं । इति
शब्दमात्रा,—

“विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निस्ताप्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः” ॥
इति मनुः ।

अग्निहोत्रं, स्त्री, (अग्नये होत्रम् अत्र इति
वज्रवीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं ।
माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-
शेषोऽयं । तदग्नौ यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः
सायं हवनं । तदग्निना यागकर्तुं दाहञ्च । इति
स्मृतिः । तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यानां हतदारपरियद्वायां काण्वान्यत्व-
वधिरत्नपङ्कत्वादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वस-
न्तप्रीत्यश्वरतमु अग्न्याधानं विहितं । अग्न-
यस्त्रयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाग्निः २ आहवनीयः
३ । एषामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः
स्थापनं । तेष्वग्निषु सायंकाले प्रातःकाले चा-
ग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होमस्य
नामधेयं । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म-
णीति अधिकरणवज्रवीहिः । तत्र द्रव्याणि
दश । पयः १ दधि २ यवाम् ३ हृतं ४ ओदनः
५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः
१० । सम्प्रति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्वारवा
च होम-प्रियाचारप्रविद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
नित्यं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा
कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवा-
गूदयेण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाग्निहोत्र-
होमः आरम्भप्रवृत्ति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः ।
प्रथमदिने पूर्वोक्तानां दद्यानां इत्याणां मध्ये
सम्प्रति प्रघसद्रूपादाह मध्ये येन द्रव्येण
प्रथमाग्निहोत्रहोमः हतः तेनैव द्रव्येण या-
वज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमस्य यस्मिन्
दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायं-

अग्नि

काले आरम्भणीयः । तत्र शतहोत्रे सूर्यो
देवता सायंकाले अग्निर्देवता । आधानानन्तरं
प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः क-
र्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो वजेतेति
विधिवाक्यं । तत्र यज्ञायाः । पौर्णमास्यां
त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-
योमीयोपांशुयागास्तयो यागाः । अमावस्या-
यामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्तयः । तत्रामायां
कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्ण-
मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नाम-
धेयं । दर्शस्य पूर्णमासस्य दर्शपूर्णमासाविति
इन्द्रः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पा-
क्षत्रमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्श-
शब्दस्यान्याचक्रत्वात् पूर्वनिपातः । दर्शपूर्ण-
मासावपि यावज्जीवं कार्या । तत्रापि त्रयाणां
वर्णानुपरि लिखितान्यत्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
कीभूतदेशसम्बन्धाभाववतां ह्यत्राग्निधानानां स-
पत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्वण्यारम्भः
प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राहोत्र-
सोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरो-
डाशयागः आच्येनोपांशुयाजयागः । अमायान्तु
आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राग्रपुरोडाशयागः ।
हतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामा-
ग्नेयपुरोडाशयागः आच्येनोपांशुयाजयागः अग्नी-
योमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरो-
डाशयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति
त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
२ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्मकर्त्ता
अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
ऋगवेदकर्मकर्त्ता होता । अग्नीत्तु प्रायशो-
ऽध्वर्योरेवानुयायी तत्परितकर्मकर्त्ता । पुरो-
डाशो ब्रीहितगुलैर्धैवत्यगुलैर्वा कर्त्तव्यः । अग्नि-
होत्रवद्वयेन द्रव्येणारम्भः कृतस्तेनैव द्रव्येण याव-
ज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छैव
नियामिकेत्यादिदिज्ञात्रमिदं । इति यजुर्वेदः ॥ १ ॥
यज्ञाग्निसञ्चयः । तत्पर्यायः । अग्न्याधानं २ अ-
ग्निरक्षणं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निहोत्रः, पुं, अग्निः । हृतं । इति मेदिनी ॥

अग्निहोत्री, [न] पुं, (अग्निहोत्रम् अस्यास्तीति ।
अत इतिठगावितोनिः ।) अग्निहोत्रयागकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । अग्निवित् २ आहिताग्निः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अग्निचित् ४ । इत्यमरः ॥ साग्निकः
५ । इति पुराणं ॥

(“अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहृत्वासमं हि तत्” ॥
इति मनुः ।)

अग्नीध्रः, पुं, (अग्नि + इन्ध + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः ।
तस्य कर्म्माम्निरक्षणं । इत्यमरः ॥ (अग्निदाया
वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । कात्यायनां प्रियव्रतात्
उत्पन्नो नृपभेदः । सायम्भुवमनुपुत्रो राजभेदः ।)
अग्नीध्रा, स्त्री, अग्निकार्यं । हविर्दानादिपूर्वकाग्नि-
व्यापनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्र

अग्नीन्धनं, स्त्री, (अग्नी इन्धनम् । अग्नि + इन्ध् +
करणे ल्युट् ।) अग्निकार्यं । हविर्दानादिपूर्व-
काग्निव्यापनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
“अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः श्रव्यां गुरोर्हितम् ।
यासमावर्त्तनान् कुर्यात् हतोपनयनो द्विजः” ॥
अग्न्यस्त्रं, स्त्री, (अग्निमयम् अस्त्रम् । कर्मधारयः ।)
आग्नेयास्त्रं । अग्निवद्वितालं । वन्दूककामान
इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्नेः आधानं । अग्नि + आ +
धा + ल्युट् ।) अतिविहितामिसंस्कारः । अग्नि-
रक्षणं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-
कुण्डं । इति शट्पाथः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादियु
अग्निविकारः । धूमकेतूल्कापातादिः । अग्नि-
निष्ठोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्ने-
र्दृष्टशक्तिनिवारणं । तत्पर्यायः । उपाहितः २ ।
इत्यमरमन्त्रटीका च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग कुटिलयां
गतौ ऋच्चेन्नेति साधु ।) उपरिभागः । आगा
इति भाषा । अस्य पर्यायः । शिरः २ शिखरं ३ -
इत्यमरः । पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरि-
माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥
(मिच्छाविशेषः । यासचतुर्थम् । “यासप्र-
माणा मिच्छास्यादयं यासचतुर्थम्” इति
स्मृतेः ।)

अग्रं, त्रि, अग्रः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्ने गण्यः । गण्यसङ्ख्याने, यत् ।)
अग्रे गणनीयः । यथा,—
“श्रमनमवनयने यद्वानग्रगण्यः” ।

इति महानाटकं ॥

अग्रगानी [न] त्रि, (अग्ने गच्छतीति । अग्र +
गन् + णिन् ।) अग्ने गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पुं, (अग्ने जात इति उपसर्गां जनेः ङः ।)
व्येकस्मात् । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अधियः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—

“सर्वेषां धनजातानामाददेताग्रजग्रजः” ।)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्ने जाते त्रि ॥

अग्रजद्वा, स्त्री, (अग्रा जद्वा अवयवावयविनोर-
भेदात् (कर्मधारयः । अयवा जद्वाया अग्रं यक्षी-
तत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्गा ।
जङ्गाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न] पुं, (अग्ने जन्म यस्य स वज्रवीहिः,)
(जन् + भावे मङिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव यत्कर्मण्यग्रजन्मनः” ॥

मनुः । व्येकस्मात् । ब्रह्मा । इति विद्वः ॥

अग्रजातकः, पुं, (अग्ने जातं जन्म यस्य स वज्रवीहिः,
(जन् + भावे क्) ब्राह्मणः । समासान्त कः इति
शब्दरत्नावली ॥

त्रोद्दिक्कालयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।)
मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—“हायनस्या-
योऽयहायणः निपातनात् परनिपातनत्वञ्च” ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायः आग्रहायणिके
जातफलं तत्कृत्यञ्च मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥
अग्रहाणं, त्रि, (न ग्रहाणं ग्रहणीयं ग्रह + कर्मणि ।
यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीयं । ग्रहणायोग्यं
यथा,—
“अग्रहाणं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं ।
सालग्रामशिखास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रतां” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अग्रिमः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + डिमन्) प्रधानं ।
उत्तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अग्रजः ।
इति जटाधरः ॥
अग्रिमा, स्त्री, (अग्रे भवा अग्र + डिमन्) जवणी-
फलं । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अग्रियं, त्रि, (अग्रे भवम् अग्र + घ) प्रधानं । इत्य-
मरः ॥
अग्रियः, पुं, (अग्रे भव अग्र + घ) अग्रजः । ज्येष्ठ-
भाता । इत्यमरः ॥
अग्रोयं, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + ङ) प्रधानं । इत्य-
मरः ॥ अग्रजे पुं, । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥
अग्र्यः, स्त्री, (अग्र्यते द्रव्यं गृह्यतेऽनया अग्रि + क्तु
ऊङुत इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात्
नलोपः ।) अङ्गुलिः । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥
अग्रेगाः, पुं, अग्रगामी । इति मुग्धबोधध्याकरणं ॥
अग्नेगू, पुं, (अग्रे गच्छति यः अग्रे + गम् + क्तिप्
ऊचगमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवा-
त्तिक्तेन मलोपः अकारस्य ऊकारः ।) अग्र-
गामी । इत्यादिदृष्टिः ॥
अग्नेदिधुः, पुं, (दिधिं, धैर्य्यं स्यति इन्द्रियदौर्ब-
ल्यात् त्यजति दिधि + सो + अच्च्दृढब्रजम्बु-
कम्बुकलेलूकर्कान्दूदिधु इत्यादिसूत्रेण कु प्र-
त्यक्ष दिधिभुः पुनर्भूयोषित् अग्रे गगनीया दि-
धिभुः द्विरुप्रां स्त्री यस्य सः वज्र० हलदन्तात्
सप्तम्याः संज्ञायामिति, पाणिनिसूत्रेण अलुक्
पुनर्भूविवाहकारिणि जने) द्विरूपैव यस्य कुटु-
म्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिभुः
परपूर्व्व्याग्रे दिधिभुत्तत्परन्निष्क्रः । इति सामा-
न्येन नाममालादश्रणात् । द्वितीयवारविवाहित-
पुत्रादिमती गृहिणीर स्त्री इति भाषा । इत्य-
मरः ॥
अग्नेदिधुः, स्त्री, (प्रागनृप्यज्येष्ठमगिन्याः प्रागु-
कनिष्ठमगिन्यां । अग्रे प्रथमे ज्येष्ठायां भगिन्यां
विद्यमानायां गगनीया दिधिभुः ज्येष्ठा विवाह-
कालासहजगृह्यैर्यजोपकारिणीति विद्यते प्रा-
कपार्थिवादित्वात् समासः मध्यमदलोपश्च ।)
अविवाहितज्येष्ठमगिन्येत्येव अग्रे विवाहिता
कनिष्ठा । यथा,—
“ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुच्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रे दिधिभुर्ज्ञेया पर्या च दिधिभुः स्यता” ॥

इति देवलः । दिधिषूर्दीर्घाकारान्तोऽपि ॥
अग्रेवर्णं, ली, (वनस्याग्रे राजदन्तादित्वात् पर-
निपातः अलुक् । वनं पुरगे आदित्वात् शत्वम् ।)
वनस्याग्रभागः । इति शब्दमाला ॥
अग्रेसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छतीति अग्रे + ह +
टः ।) अग्रे गमनकर्त्ता । तत्पर्यायः । पुरोगः
२, प्रष्ठः ३ अग्रतःसरः ४ पुरःसरः ५ । इत्य-
मरः ॥ अग्रगामी ६ अग्रसरः ७ अग्रगः ८ पुरो-
गमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्रेसरिकः, त्रि, (अग्रेसर्यं गमनम् अग्रे + ह +
भावे अप् अग्रेसरे गमने प्रवृत्तः अग्रेसर + ठन्
अग्रगामिनि ।) अग्रगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अग्र्यः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + यत् ।) प्रधानं ।
उत्तमः इत्यमरः । ज्येष्ठभातरि पुं इति तट्टी-
कायां रमानाथः ॥
अघ इ छ गतौ (अघि गतौ कर्मणि लट् ते इदितो
नुम् धातोर्हिति पाणिनिस्त्रेण नुम् अङ्गते ।
कर्त्तरि लट् ते अङ्गते) । निन्दायां । आहम्भे ।
जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः । इ
अङ्गते । रु, अङ्गते वायुवेगेन गच्छतीत्यर्थः ।
जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
अघ त् क तच्छतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्-
छतिः पापछतिः । अघयति व्याधः । कर्मणो-
ऽर्थमथपाठादकर्मकोऽयं । तथा च,—
“धातोर्थान्तरे ळत्ते धात्वर्थेनोपसङ्गहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥
इति गोयीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्मण उप-
सङ्गहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी
वहति क्षरतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति
घटः । आहते जनः । इति दुर्गादासः ॥
अघं, ली, (अघ पापकरणे घुरां अघयति अघ +
णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । व्यसनं । इत्यमरः ॥
अघमर्षयं, त्रि, (अघं पापं म्रियते उत्पन्नत्वेऽपि
नाशनेन कर्म्मोदात्तत्वात् सङ्गतेऽनेन अघ + म्रष्
+ करणे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्वपापध्वं-
जय्य । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जघ्ने मन्त्र-
भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे द्रुपदादिवेत्यादि) अश्वमेध-
यज्ञाङ्गावभृथस्नानमन्त्रः । वैदिकसन्धान्तर्गत-
मन्त्रकरणकाप्रातर्जलप्रक्षेपरूपपापनाशकक्रिया-
विशेषः । इति स्मृतिः ॥ तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,—
“षडङ्गन्यासमाचर्य वामहस्ते जलं ततः ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः ॥
शिववायुजलपृथ्वीवज्रवीजैस्त्रिधा पुनः ।
अभिमेन्त्रं च मूलेन सप्तधा तत्त्वमुद्रया ॥
निःक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्ध्नि शेषं दक्षे निधाय च ।
इड्याद्यथ्य देहान्तःक्षालितं पापसञ्चयं ॥
छण्डवर्यं तदुदकं दक्षणाद्या विरेचयेत् ।
दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापरूपं विधिन्य च ॥
पुरतो वक्षपाषाणे निक्षिपेदस्त्रमुक्षरन्” ॥
इति तन्त्रसारः ॥
अघवान्, [त्] त्रि, (अघं पापं विधत्तेऽस्त्र अघ +
भतुप्) अघविशिष्टः । यायी ॥

अक्ष

अक्षुभ

अक्ष

अघातुरः, पुं, (अघनामा अतुरः शाकपार्थिवदि-
त्वात् समासः मध्यपदलोपश्च) अघनामातुरः ।
न च कंसराजसेनापतिः । इति श्रीभागवतं ॥
अघोः, [स्] व्य, सम्बोधनं । यया अघो ब्रज इति
बोपदेवः ।

अघोरः, पुं, (न घोरः सौन्दर्यः “या ते रुद्र !
शिवो तनुर्वघोरा पापनाशिनी” इति त्रैदः) ।
महादेवः । इति शिवचतुर्दशीव्रतपञ्चाङ्गं ।
अतिभयानके अभयानके च चि ।

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्तिर्दंष्ट्राः ।
अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतु-
र्दशी । यया,—

“भाद्रे मातृकामिते पक्षे अघोराया चतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्यादगुणेष्विष्वक्पुंशुर्वु” ॥

इति स्मृतिः ॥

अघोषः, चि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र वज्रघ्रीहिः
शब्दशून्ये, न अल्पः घोषः शब्दो यत्र वज्रघ्रीहिः
अल्पध्वनियुक्ते । तथाहि,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः” ॥
इति स्मरणात् ।) आभीरशून्यदेशादिः । शब्द-
रहितः । अल्पध्वनियुक्तः । कलापादियाकरणस्य
संज्ञाविशेषे पुं । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्णाः
श्रयसाक्ष्यः ॥

अघ्नाः, पुं, (न हन्ति विनाशयति खट्वत्वात् न +
हन् + कर्त्तरि यक् । निपातनात् साधु ।) ब्रह्मा ।
इत्युणादिकोपः ॥

अघ्ना, स्त्री, (न हन्यते या हन् + कर्मणि यक्
स्त्रियामाप् । पतिं वो अघ्नाणां धनूनाम् इति वेदः ।
“अदध्याच्च स्त्रियं प्राङ्गस्तियं गेयैर्निगतामपि” ॥
इति निघेधात् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥

अक्ष त् क पदे । लक्ष्मिणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
कण्ठावर्गाद्योपधः । पदं सङ्घासंस्थानं । लक्ष्मि-
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च,—

“अर्धक्रिदेव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा ।

आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽप्यक्रियात्मसु” ॥

इति बोपदेवः ॥

“अक्षयत्वरिचैव्यानि युधि छेपु शायकैः” ।

इति हलायुधः ॥ अक्षयति अक्षाययति । इति
दुर्गादासः ॥

अक्षः, पुं, (अक्षयति चिह्नयति, अक्ष + अच्)
चिह्नं । (सनामकाङ्गां निषखान शायकं इति
रघुवंशे ।) क्रीडं । (सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्गारोह-
यितुम् । इति विष्णुपुराणे ।) रूपकविशेषः ।
अपराधः । रेखा । विभूषणं । समोपं । स्थानं ।
नाटकांशः । इति मेदिनी ॥ (प्रत्यक्षनेत्रपरितो
रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्र-
धृष्टसंदूतः । अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपानोद्भू-
त इति कीर्तितः । इति साहित्यदर्पणे) । पित्र-
युद्धं । इति विश्वः ॥ शरीरं । इत्युणादिकोपः ॥
नवसङ्गा । इति ज्योतिषं ॥ (क्षुभभूषायां ।
प्रसरणे । जने । कटिप्रदेशे । कण्ठे । रक्तो हि

गोयो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरयेवि-
वाङ् । इति कुमारसम्भवे ।)

अक्षतिः, पुं, (अक्षते पूज्यतेऽसौ अन्ध + कर्मणि
अति न्यङ्कादीनाञ्च इति पाणिनिस्त्वैण चस्य
कः । वायुपक्षे अक्षति गच्छति इति व्युत्पत्त्या)
ब्रह्मा । अग्निः । अग्निहोत्री । इति विश्वः ॥ वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षनं, स्त्री, (अक्ष + शिच् भावे ल्युट्) सङ्घासंस्थानं ।
चिह्नयुक्तीकरणं । आकन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणं । यया पराशराद्विरसौ ।

“अन्यत्राङ्गनलक्ष्म्याभ्यां बाह्वनिर्मोचने कृते ।

सायं संयमनार्थं न दुष्येदोषधन्ययोः” ॥

अक्षनं चित्रलादिचिह्नकरणं । लक्ष्मिस्थिरचिह्न-
करणं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अक्षपालिका, स्त्री, (अक्षपालि + सार्धे कः स्त्रिया-
माप् ।) आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अक्षपाली, स्त्री, (अक्षेण क्रोडेन पालयति अक्ष + पा
+ अलि स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अक्षपालिः ।) आलि-
ङ्गनं । धात्री । वेदिकाखगन्धद्वयं । तस्य नामा-
न्तरं कोटिः । इति मेदिनी ॥

अक्षलोचः, पुं, (अक्षेण लोचतेऽसौ लोड + ल्यप्)
चिह्नोत्कल्लः । चैचको इति भाषा । चिह्नो-
डमूल इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वं ।
अजीर्णकारित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजव-
ल्लभः ॥

अक्षितः, चि, (अक्ष + क्त ।) लाञ्छितः । चिह्नितः ।
इति व्याङ्गिः ॥

अक्षी, स्त्री, (अक्षः + स्त्रियां ङीप् ।) अक्षः ।
मृदङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अक्षुरः, पुं, (अक्ष + उरच्) वीजोद्भवः । नूतनेत्यन्त-
र्यादिः । (रमाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाष्ठे
तन्वी स्थिता कतिचिद्वेगं यदागि गत्वा । इति शाकु-
न्तले । अस्य पर्यायः । अभिनवोद्भिद २ । इत्य-
मरः ॥ उद्भेदः ३ प्ररोहः ४ (चूताङ्कुरास्ताद-
कथायकण्डः ॥ इति कुमारसम्भवे ।) अक्षुरः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । रोहः ६ अक्षुरः ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जलं । रक्तं । लोम । इति मे-
दिनी ॥

अक्षुरकः, पुं, (अक्षते टणादिभिर्निर्मोचयतेऽसौ अक्ष
+ उरच् ततः सार्धे क) नोडः । पक्षिवासस्थानं ।
इति शब्दमाला ॥

अक्षुशः, पुं स्त्री, (अक्षते हस्तिचालनार्थमाह्वयते-
ऽनेन अक्ष + उशच् ।) हस्तिचालनार्थलोहमय-
वक्रायास्त्रं । डाङ्गश्च इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शृङ्गिः २ । इत्यमरः ॥ खिः ३ । इति तट्टीका ॥

अक्षुषः ४ । इत्युणादिकोपः । (रामायणे,—
“उद्धान् हयान् खरान् नामान् अक्षुषं कथाङ्गैः ॥
कम्पना अक्षुषा मल्लः कालघ्नो गदास्तथा” ॥)

अक्षुशुद्धरः, पुं, (अक्षुशेन दुर्ध्रियते दुर्धन्यतेऽसौ
दुर् + धृ + कर्मणि खल् ।) दुर्गन्तहन्त्री । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षुशी, स्त्री, (अक्षते आराध्यतेऽसौ यौद्धविशेषः

अक्ष + उशच् स्त्रियां ङीप् । अक्षुशीनाञ्च इति
वक्ष्य कः ।) जिदानां चतुर्विंशतिशासनदेव्यन्त-
गन्तदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षूरः, पुं, (अक्ष + खर्जूरदिवात् उरच् वा उरश्च)
अक्षुरः । अभिनवोद्भिदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षुषः, पुं स्त्री, (अक्षते हस्तिचालनार्थमाह्वयतेऽनेन
अक्ष + उषच् करणं) अक्षुशः । इत्युणादिकोपः ॥

अक्षोटः, पुं, (अक्ष + षोटच्) अक्षोठल्लः । इति
रत्नमाला ॥

अक्षोठः, पुं, (अक्षतेऽनुभूयतेऽसौ अक्ष + षोटच्)
ल्लविशेषः । आकोड इति ख्यातः । धल-
आकुड़ा इति केचित् । अस्य पर्यायः ।
निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोठकः ३ निको-
चकः ४ । इति भरतः ॥ अक्षोलकः ५ बोधः
६ नेदिहः ७ दीर्घकीलकः ८ । इति जटाधरः ॥
अक्षोटः ९ रामठः १० । इति रत्नमाला ॥
कोठरः ११ रेची १२ गूढपत्रः १३ गुप्तखेहः
१४ पीतसारः १५ मदनः १६ गूढवस्त्रिका
१७ पीतः १८ ताम्रफलः १९ दीर्घकीलः २०
गुणाद्यकः २१ कोलकः २२ लम्बकः २३ गन्ध-
पुष्पः २४ रोचनः २५ विशान्तैर्लग्नः २६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वं । खिण्वत्वं । विषलूतादिदोष-
नाशित्वं । कफवायुहारित्वं । सूतमुद्रिकारित्वं ।
रेचकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वं ।
खादुत्वं । श्लेष्मनाशित्वं । गुरुत्वं । बलकारित्वं ।
धातुयोषकत्वं । विरेचकत्वं । वातपित्तदाहक्षय-
दुष्टरक्षणाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अक्षोलः, पुं, (अक्षतेऽनुभूयतेऽसौ अक्ष + षोलच्)
अक्षोठल्लः । आकोड यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-
रटीकाया खामी ॥

अक्षोलकः, पुं, (अक्षोल + सार्धे कः) अक्षोठल्लः ।
इति जटाधरः ।

अक्षोलिका, स्त्री, आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अक्षोलसारः, पुं, (अक्षोलस्य सारः यद्योतव्
स्विरांशः ।) स्यावरविषप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षुः, पुं, (अक्षते वाद्यते हरीतक्याद्यतिर्वाद्य-
विशेषः यः अक्ष + ण्यत् ।) हरीतक्याद्यतिर्वाद्यः ।
पाख्योवाज इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—
“सार्द्धतालत्रयायामखतुर्दशाङ्गुलाननः ।

हरीतक्याद्यतिर्यः स्यादक्षोद्वि स हि वाद्यते ॥

इति भरतः ॥ (अपराधविशेषाणां ललाटादिषु
राज्ञा अङ्गीयः । मनुः,—

“प्रायश्चित्तं कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितं ।
नाङ्गा राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसं” ॥)

अक्ष, त् क पदे । (अक्षयति चेतयति अक्ष + शिच्
अच् ।) लक्ष्मिणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठा-
वर्गाद्वितीयोपधः । पदं सङ्घासंस्थानं । लक्ष्मि-
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च ।

अर्धक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽप्यक्रियात्मसु ।

इति बोपदेवः । अक्षयति अक्षाययति, इति
दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, य सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“अङ्गावेक्षस सौमित्रे कस्मिन् मन्यसे चमूं” ।
पुनरर्थः ।)

अङ्ग, स्त्री, शरीरादेरेकदेशः । आं इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । अवयवः २ प्रतीकः २ अप-
घनः ४ । इत्यमरः ॥ गात्रं । (शृङ्गारतिलके,—
“अङ्गानि चम्पकदलेः संविधाय धाता” ।)
अप्रधानं । (साहित्यदर्पणे,—
“एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽद्भुत” ॥
उपायः । इति मेदिनी ॥ (अङ्गते विषयो बुध्यते
अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मनः ।
अङ्गं मनसि काये चैवभिधानान्तरदर्शनात् ।
यथा । “हिरण्यमर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिरिति
मोघः” ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—
“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसां चयः ।
ज्योतिषमयनश्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु” ॥

शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ ज्यो-
तिषं ५ कृन्दः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्षणं
यथा । तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति
तदीयप्रधानफलजनकत्वं । इति तिष्ठादितत्त्व-
टीका ॥

अङ्गः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-
दिनीकारमते नित्यवज्रवचनान्तशब्दोऽयं । देश-
विशेषः । यथा,—

“वेद्यानां समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।

तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते ॥
इति शक्तिसङ्गमनले ७ पटलः ॥ (अयं देशः
सरस्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र महादेवस्य
ऊङ्गादेय कामस्य अङ्गत्वात् अयं अङ्गनाम्ना
ख्यातः । यथा रामायणे,—

“अनङ्ग इति विख्यातस्ततः प्रभृति राघव ।

स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुनोच ह” ॥

अङ्गः, त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्श आद्यच्
तथा मेदिन्यां अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूमि-
नीवति । स्त्रीवैकत्वे त्वप्रधाने चिक्कङ्गवति चा-
न्तिके इति मेदिनी ।) अङ्गविशिष्टः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥

अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । अङ्गानां दे-
गादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना । इति वै-
द्यकं ॥

अङ्गजं, स्त्री, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सप्तम्यां
जनेर्हं इति पाणिनिस्त्वेष ङः कर्त्तरि) रक्तां ।
इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाचलिकं ॥

अङ्गजः, पुं, पुंसः । केशः । कामः । मदः । इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ मदस्थाने गदः । इति काचि-
मेदिनी ॥ (स्त्रीणां यौवने सात्त्विकभावविशेषः ।
यथा साहित्यदर्पणे,—

“यौवने सत्त्वजातासामयाविंशतिसंख्यकाः ।

अणुशरालात्र भावहावहेलास्योऽङ्गजाः ॥

अङ्गजा, स्त्री, कान्या । अङ्गाज्जात इत्यस्मात् स्त्रि-
यामाप् ॥

अङ्ग

अङ्गयं, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अङ्ग + अधिकरणे ल्युट्
एषोदरादित्वास्तुलम्) अङ्गनं । चत्वरं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-
संयुक्तमेतत्तिलकितेऽङ्गने ।)

अङ्गतिः, पुं, (अङ्गते सेवायै गम्यते अङ्गि + कर्मणि
यति । ब्रह्मणि विष्णौ अमौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः ।
अग्निः । अग्निहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(अग्निहोत्रिपक्षे तु कर्त्तरि यति । अङ्गते गम्यते
ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाङ्मने ।)

अङ्गदं, स्त्री, (अङ्गं यति व्यययति अङ्ग + दा + कः
उपपदसमासः) केयूरं । ताड वाजू इत्यादि
भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—

“धूमनैश्च वासोभिः सृष्ट्यैरङ्गदमूषयैः” ।)

अङ्गदः, पुं, (अङ्गं यति गुडकाले अवखण्डयति
अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः) कपिभेदः । स च बालि-
नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
“कुमदं पञ्चदशभिर्जाम्बवन्तश्च सप्तभिः ।
अशीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विमिद्रे शरैः” ॥

अङ्गदा, स्त्री, अङ्गं देहं ददाति स्वस्वामिनि समर्पयति
या अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः स्त्रियामाप्) दक्षिण
दिग्दक्षिभाष्या । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अङ्गनं, स्त्री, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति
भाषा । तत्पर्यायः । चत्वरं २ अजिरं ३ ।
इत्यमरः ॥ अङ्गयं ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गयं ।
(रामायणे,—

“महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयं” ।)

५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥

अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति
अङ्गात् कल्याण इति नः । कामिनी । सुन्दराङ्गी
स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः” ।)

सार्वभौमनाम्न उत्तरदिशगजस्य पत्नी । इत्य-
मरः ॥ लघुकर्कटकन्यालक्षिकमकरमीनराशयः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गनानां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रि-
यश्च अशोकपुष्पेण स्त्रीयमङ्गमलङ्घयन्ति इति
लोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणदिक्पत्न्याः
प्रियः इतिव्युत्पत्त्या तत्त्वामिनि) अशोकवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥

अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गे पाल्यते संश्लिष्यतेऽनेन अङ्ग
+ पा + अलिः) आलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्त्रियां ङीप् वेदिकाख्यगन्धद्वये ।)

अङ्गमर्दः, पुं, (अङ्गं मर्दयति यः अङ्ग + मर्द + कर्म-
ण्यण् उपपदसमासः ।) अङ्गमर्दनकारकवृक्षः ।
तत्पर्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-
मर्दकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्दौ ४ ।
इति ह्रस्वायुधः ॥

अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्दकः संवाहकः यस्मिन्
तत् ।) अङ्गमर्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गमर्दौ [न्] पुं, अङ्गं साधु मर्दयति संवाहयति
यः अङ्ग + मर्द + गिनि ।) अङ्गमर्दः । इति ह्रस्वा-
युधः ॥

अङ्ग

अङ्गरक्तः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स वज्रग्रीहिः
वाहितान्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्वं वा नि-
पात्यते ।) वृक्षविशेषः । गुग्गुरोचनो इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । पिकाक्षः २ रोचनी ३
लघुपत्रकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कम्पिलः
५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८ । इत्यमरः ॥

अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग +
रक्ष + गिनि ।) अङ्गचाण । सांजोया इति
भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालप्राया ३
व्यासी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमलङ्घयतेऽनेन रज्ज +
करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति नलोपा-
द्विष्य । अङ्गस्य रागः यस्मिन्तत्पुरुषः ।) गात्र-
रञ्जनं । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्यायः । विलेपनं
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—

“स्नानानि चाङ्गरागांश्च माल्यानि विविधानि च” ।)

अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग + राज् +
क्षिप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च
कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोम-
पादश्च रामाशने,—

“सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।

कन्या चास्य मह्यभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥

अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः” ॥

अङ्गलोभः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोभ्यते छि-
द्यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोभः लती-
यातत् पुरुषः । अङ्गलोभ इति पाठे अङ्गेन तद्-
वृत्तस्थितचिह्नविशेषेण लोभः अनुमेयः धातूना-
मनेकार्थत्वादत्र लोडिधातुरनुमानार्थः ।) चिह्नाट-
कटणं । इति रत्नमाणा । अङ्गलोभ इति च पाठः ॥

अङ्गवः, पुं, अङ्गे खदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् लीन-
मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि कः । शुष्कफलं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गविह्वलिः, पुं, (अङ्गानां विह्वलित्विकारो यस्मात्
वज्रग्रीहिः ।) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य
विक्षेपः एकस्यानादन्यस्थाने चालनं यस्मिन्तत्पुरुषः
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । अ-
ङ्गचालनरूपवृत्त्यं । इत्यमरः ॥

अङ्गवैद्यतं, स्त्री, (विद्यति + प्रज्ञादिभ्यश्च इति स्वार्थे
अण् अङ्गस्य वैद्यतम्) आकारः । इङ्गितं । इति
जटाधरः ॥

अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा यस्मिन्
तत् । सम् + क्त + भावे घञ् संगर्थ्यपेभ्यः इत्या-
दिना इति छट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभा-
धानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोदत्त-
नादिः । इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रं ।
इत्यन्ये ॥ खेदादिद्यतदौर्गन्ध्यहरणाय चन्दनादिना
उदत्तनानुलेपनादिः । इति सारसन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । परिकर्मी २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्मी ३ ।
इति कचिवृ पाठः ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्यानादन्यस्थाने

अङ्गना

अङ्गि

अङ्गु

चान्नं पठेतत्पुण्यः।) अङ्गनां स्थानात् स्थानान्त-
रगन्तं। तत्पर्यायः। अङ्गविच्छेपः २। इत्यमरः।
अङ्गराजः ३। इति तट्टीका। स्थिररक्ष्यपथ-
स्तकादिको क्षात्रिणप्रकारः। इति मधुः।
वृत्तिभ्रमरादिदात्रिणप्रकारः। इति रायः। अङ्ग-
न्यादिविद्यान्तस्त्रिणप्रकारः। इति कौमुदी॥

अङ्गराजः, पुं, (अङ्गादि क्रियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग
+ छ + इन् अङ्गादिभ्यश्च इति पाणिनिस्तत्रैव
अधिकरणे इन्। रङ्गभूमिः, रङ्गभूमिश्च।) अङ्ग-
हारः। इति भरतहृतधृञ्प्रत्ययः॥

अङ्गहीनः, त्रि, (अङ्गेन हीनः रहितः एतयोः तत्-
पुण्यः। छ + कर्मणि क्तः।) अवयवरहितः।
अङ्गदानविशिष्टः। (यथा, याज्ञवल्क्यः—
“कालकर्मामवीजानां देयैर्मातुल्यैव च।
गमन्य वैद्यतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः।)
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्वयेत्”॥
इति स्मृतिः॥ कामदेवे पुंलिङ्गः॥

अङ्गाधिपः, पुं, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः पठो-
तत्पुण्यः।) अङ्गदेशाधिपतिः। स च कर्णः। इति
भूरिप्रयोगः॥

अङ्गारः, पुं, स्त्री, (अगि + आरन् इदितो नुम्धातो-
रिति नुम्।) दग्धकाष्ठखण्डः। तच्च गिरमि
सामि च। ययला अङ्गरा इति भाषा। तत्-
पर्यायः। अङ्गलातं २ उल्लूकं ३। इत्यमरः॥
अङ्गलातं ४ उल्लूकं ५। इति तट्टीका।

(“हृत्कुम्भसमा गारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्”।)
अङ्गारः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णमङ्गं यस्य स वज्रव्रीहिः
एयोदरादित्वात् साधु।) मङ्गलग्रहः। इति मेदिनी॥
हितावली। इति वैद्यनाथः॥

अङ्गारकाः, पुं, (अङ्गार + स्वार्थे कः।) मङ्गलग्रहः
इत्यमरः—

(“धरात्मजः युजो भौमो भूमिजोभूमिनन्दनः।
अङ्गारको यमस्यैव सर्वरोगापहारकः”॥

इति पराहपुराणम्।) (रामायणे,—
“दिवीव ग्रहयोगैर्गन्धुधाङ्गारकयोर्महत्।
कौशलागात्र नक्षत्रं व्येष्टा मैत्राप्रदेवतं।
आक्रान्ताङ्गारकान्तस्यौ विशाखामपि चाम्बरे”॥)

अङ्गारः। कुम्भकण्ठकः। इति मेदिनी॥ मङ्ग-
राजः। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गारतैलं, स्त्री, (अङ्गारेण पक्वं तैलं प्राकपार्थि-
यादित्वात् समासः। मध्यपदलोपश्च) खनाम-
रगततप्ततैलं। तस्य प्राकप्रकारो गुरुश्च।

यथा,—
“मूर्त्त्या लाला हरिदे दे मञ्जिष्टा सेन्द्रवाययो।
रुहती सैन्धवं कुण्डं राखा मांसी शतावरी॥
आरुणाणाकैर्गैव तैलप्रस्यं विपाचयेत्।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षकम्”॥

इति सुगन्धोदः॥

अङ्गारकमणिः, पुं, (रक्तवर्णत्वादङ्गारकवत् मणिः
अथवा अङ्गारकस्य मणिः पठोतत्पुण्यः। मानिक्यं
भारद्वारे देयं पञ्चे मुहूर्तां प्रदामयेत् प्रवाहश्च युजे
एवादिवादिना तत्पुण्यप्रतिकाराय प्रवाहः-

दानोक्तेः तत्प्रियत्वं।) प्रवालः। इति राज-
निर्घण्टः॥

अङ्गारकुण्डकः, पुं, (अङ्गारवत् कुण्डमिव कन्) हि-
तावली। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्यन्ते-
ऽत्र धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गा-
राणां धानी ततः स्वार्थे कः। पक्षे अङ्गार-
धानी।) अङ्गारधारणपात्रं। आङ्गटा इति
ख्याता। सांज्ञाश्च इति केचित्। तत्पर्यायः।
अङ्गारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४। इत्य-
मरः॥

अङ्गारपरिपाचितं, स्त्री, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि
+ पच् + स्वार्थे णिच् ततः कर्मणि क्तः।) अङ्गार-
पक्वं। शूलविद्धाङ्गारदग्धमांसं। कागाव इति
ख्यातं। इति शब्दचन्द्रिका॥

अङ्गारपर्णः, पुं, (अङ्गारवत् पर्णे पत्रं यस्य स वज्र-
व्रीहिः। वगमेदे। सोऽस्त्यास्ति ततः अर्ध्वा आद्यच्
तत्स्थानो) चित्ररथगन्धर्वः। इति महाभारतम्॥

अङ्गारपुष्पः, पुं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः
वज्रव्रीहिः।) इक्षुदीवत्तः। जियापुता। इति
ख्यातः। इति रत्नमाला॥

अङ्गारमञ्जरी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जरी मञ्जरी
यस्याः सा वज्रव्रीहिः।) समानान्तविधेरनित्यत्वात्
कर्मभावः।) करञ्जविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी॥

अङ्गारवल्ली, स्त्री, करञ्जविशेषः। इत्यमरः॥
भार्गी। गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म-
धारयः। गुञ्जालता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्ली।)
महाकरञ्जः। भार्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्गारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटं। शकट
+ स्त्रियां ङीप् व्युत्पत्त्यै शकटी। अङ्गारस्य
शकटी यथोक्तत्वरूपः। आङ्गटा इति भाषा।
धुनाची इति) अङ्गारधानिका। इत्यमरः॥

अङ्गारिः, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत
इन् ठनाविति ठन् तस्य इ कः एयोदरादित्वात्
कणोपः) अङ्गारधानिका। इति जटाधरः॥

अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार +
इवार्थे कन् स्त्रियां ङीप्) इक्षुकाण्डः। मलाश-
कलिका। इति मेदिनी॥ (अङ्गारमस्या अस्ति
अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां ङीप्
इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपात्रम्।)

अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार +
मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गारधानिका।
भास्करव्यक्ता दिक्। (सूर्यव्यक्तया अङ्गारवत्
रक्तवर्णा दिक्।) इति मेदिनी॥

अङ्गारितं, स्त्री, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार + क्तिप्
ततः क्तः।) मलाशकलिकोद्गमः। (अङ्गार क-
रोति अङ्गार + णिच् कर्मणि क्तः। मत्वर्थे इतच्
वा दग्धप्रायकाण्डं दग्धे त्रि। इति विश्वः।

अङ्गिका, स्त्री, कश्चुकः। कांचली इति ख्याता।
इति हेमचन्द्रः॥

अङ्गिगः, [स्] पुं, (अङ्गिति ब्रह्मणो मुखाग्निः सरति
अगि गतो + अस् इरच् च) मुनिविशेषः। स च
ब्रह्मणो मुखाब्जातः। तस्य भार्या कर्दममुनि-
कन्या अङ्गि। पुत्रः उतयः १ वृहस्पतिः २।
कन्या सिनीवाषी १ कुहः २ राका ३ पतु-
मतिः ४। इति श्रीभागवतम्॥

अङ्गी, [न] त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन्।)
अङ्गविशिष्टः। अवयवी। यथा येनाङ्गेनाङ्गी
विद्यते मण्डिते तस्मादङ्गाय त्रि। इति मुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः॥ प्रधानं। मुरयः।
यथा। “यद्यङ्गी स्याद्विज्ञाने”। इति ध्वनि-
कारः॥

अङ्गीकारः, पुं, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् छ +
घञ्) स्वीकारः। तत्पर्यायः। सन्निवृत् २ प्यागूः ३
प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रयः ६ सन्देहः ७
अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १०। इत्य-
मरः॥

अङ्गीकृतं, त्रि, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् छ +
कर्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्यायः। ऊरीकृतं २
उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीतं ६
विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १०
उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३।
इत्यमरः॥

अङ्गुरिः, स्त्री, (अगि गतो + उ णिच् रत्नयोरेकत्वं
स्मरणात् तस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली। इत्यु-
णादिकोषः॥

अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्ग + उणिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली।
इत्यमरटीका॥

अङ्गुरीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुरेति तत्र भवं वा अङ्गुरि
+ कः तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं। आङ्गुटी इति
भाषा। अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनीषादित्वात्
तस्य रः। इति भरतः॥ (यथा रामायणे,—
“ददौ चास्य तदा प्रीतः खनामाङ्गमिचिञ्जितं।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः”॥)

अङ्गुरीयकं, स्त्री, पुं, (स्वार्थे कः) अङ्गुलीयकं। इत्य-
मरटीकायां सुकुटादयः॥ रामायणे,—
“रामनामाङ्गित्वेदं प्रगृह्याङ्गुरीयकं”॥

अङ्गुलः, पुं, (अङ्ग + उन् अङ्गौ एते लीयते अङ्गु +
शी + ड) हेमचन्द्रः॥ अङ्गुली॥ इत्यमरटीकायां
रामनाथः॥ अययवपरिमाणं। इत्यमरटीकायां
वाचस्पतिः॥ (अयसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवो-
दरैरङ्गुलमयसंख्यैरिति भास्कराचार्योक्तेः न०।)
(यथा रामायणे,—

“न ह्यविद्धं तयोर्गान्धे वभूवाङ्गुलमन्तरं”।)

अङ्गुलिः, स्त्री, (अङ्गु + उलिच्) करशाला। आङ्गुल
इति भाषा। (यथा मनुः,—

“कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये देवं पिष्ट्वां तयोरधः”।)

अङ्गुलीयकं, स्त्री, (अङ्गुलेः तोरयं वरिष्ठारमिव
बलीतत्पुण्यः) चन्द्रादिद्वारा शकटे एतयोर्द्वय-
यन्त्रः। इति शारावली॥

अङ्गु

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलेः मुद्रं लक्षणया धारयितु-
र्हम्) राति ददाति या अङ्गुलिमुद्रं + रा + कर्त्तरि
कः) साक्षरोन्मिका । प्रसुनाम्ना खनाम्ना वा अ-
ङ्गितमङ्गुरीयकं । कापेर आङ्गुटी मोहरखोदा
आङ्गुटी इति भाषा । इत्यमरः ॥

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्वार्थे कः)
अङ्गुलिमुद्रा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गुलिमोटनं, स्त्री, (अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यस्मिन्
तत् वज्रवीहिः) अङ्गुलिद्वयमर्दनजातशब्दः । आ-
ङ्गुलमट्टकान् इति भाषा । तत्पर्यायः । पुच्छटी २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सख्छटी ३ अङ्गुलिसन्देशः ४ ।
इति हारावली ॥ सुचुटी ५ । इति जटाधरः ॥

सुचुटीतु सुचिपर्याये हेमचन्द्रेण लिखिता ।

अङ्गुलिसन्देशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्देशः
मोटनं यस्मिन्तत्पुरुषः सम् + दिश् + भावे घञ्)
अङ्गुलिमोटनं । इति हारावली ॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्गु + उल्लिच् स्त्रियां वा डीप् पक्षे
अङ्गुलिः) शरीरावयवविशेषः । आङ्गुल इति
भाषा । (रामायणे,—

“कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भातुर्मम स राक्षसः ॥

व्वाजाङ्गुलीभिर्भगवान् विद्युभ्यः स जताश्विनः” ॥)

तत्पर्यायः । करशाला २ । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलिः ३

अङ्गुरिः ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुलः ६ ।) इति तट्टीका ॥

सा क्रमेण पञ्चपा, यथा—अङ्गुलः १ तर्जनी २

मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-

जटाधरौ ॥ हस्तिशुल्कायं । इति मेदिनी ॥

अङ्गुलीकः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्यां कायते निधीयते-
ऽसौ अङ्गुली + कै + घञर्थे कर्मणि कः) अङ्गु-
लीयकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुलीपञ्चकं, स्त्री, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः
द्विगुसमासः राजदन्तादित्वात् पञ्चशब्दस्य पर-
निपातः) हस्तस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुलः १
प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्या अयं तत्र भवो वा अङ्गुली
+ छ तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुलीयकं, स्त्री पुं, (अङ्गुलीय + स्वार्थे कः) अ-
ङ्गुलिभूषणं । आङ्गुटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ऊन्मिका २ । इत्यमरः ॥ अङ्गुरीयकं ३ अङ्गु-
रीयः ४ अङ्गुलीयः ५ । इति तट्टीका ॥ क्रा-
रोटः ६ अङ्गुलीकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुंसि प्रमाणं । अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्या-
ङ्गुरीयकः । इति भट्टिः ॥

अङ्गुलीसम्भूतः, पुं, (अङ्गुल्यां सम्भूतः जातः सप्तमी-
तत्पुरुषः) नखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलः, पुं, (अङ्गो हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति यः अङ्गु
+ कर्त्तरि कः अन्वाम्भगोभू इत्यादिना यत्वम्)
वज्राङ्गुलिः । इत्यमरः । वज्रो आङ्गुल इति भाषा ।
(भट्टः,—

“अङ्गुलमूलस्य तले त्राक्षं तीर्थं प्रचक्षते” ॥)

अङ्गुपः, पुं, (अङ्गति गच्छति अगि + ऊयन्)
नक्षलः । वायः । इत्यादिशेषः ॥

अच

अङ्गः, [सु] स्त्री, (अङ्गते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अघि
+ सर्वधातुभ्योऽसुन् इति असुन्) अङ्गः । पापं ।

इत्यादिशेषः ॥ (सूर्यशतके,—

“विदधतु घृण्यः शीघ्रमङ्गोविघातम्” ॥)

अङ्गिः, पुं, (अङ्गते गच्छत्यनेन अघि + करणे इक्)
अङ्गिः । इति विश्वः ॥

अङ्गिः, पुं, (अङ्गते गच्छत्यनेन अघि + करणे रिः)
पादः । (सूर्यशतके,—“शीघ्रघ्राणाङ्गिपाणीन्” ॥)

वृक्षमूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गिनाम, [न] स्त्री, (अङ्गिरूपेण नमते जलाद्या-
कर्षणेन कल्पते यत् अङ्गि + नम् + अन् णिच्)
वृक्षमूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिनामकः, पुं, (अङ्गिनाम + स्वार्थे कः) वृक्ष-
मूलं । इत्यमरः ॥

अङ्गिपः, पुं, (अङ्गिणा पिवति अङ्गि + पा + ड)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिपर्णी, स्त्री, (अङ्गिपत् पर्णं पत्रं यस्याः सा
वज्रवीहिः स्त्रियां डीप्) एन्निपर्णी । चाकुलिया
इति ख्याता । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गिवस्त्रिका, स्त्री, (अङ्गिवत् वस्त्रिः उपमिति-
कर्मधारयः । स्वार्थे कः) चित्रपर्णीवृक्षः । चाकुलिया
इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या रूपान्तरं अङ्गि-
वस्त्रिः अङ्गिवस्त्री ॥

अच इ पूजायां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अ-
चते । अचु गतिपूजनयोरिति पूजार्थे यः स
एवायं । इदित् पाठः पूजायां नलोपाभावात् ।
उदनुबन्धाभावश्च क्षुधवसपगार्थाद्येयादिना स्ना-
प्रत्ययस्य निष्ठायाश्च नियन्विधानात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

अच इ ज गतौ । स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ इ अचते । ज अचति अचते । इति
दुर्गादासः ॥

अच उ ज गतौ स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अचति अचते । उ अचित्वा (उदितो
वा इतीडभावपक्षे) अक्ता । स्त्रियोक्तिरच्यत्त-
शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अचखी, स्त्री, (चङि कोपने पचाद्यच् इदित्त्वात्
नुम् स्त्रियां डीप् न चङी नञ्समासः) सुशीला
गौः । शान्त गाइ इति भाषा । तत्पर्यायः
सुकरा २ । इत्यमरः ॥ अकोपना स्त्री ॥

अचलः, पुं, (चलति यः चल + पचाद्यच् न चलः
नञ्समासः) पर्वतः । (रामायणे,—

“आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम्” ॥)

कीलकः । इति मेदिनी ॥ अकम्पे चि ॥ (शिवः,

स्थिरः । यदुक्तं,—

“न स्वरूपात् न सामर्थ्यात्

नच ज्ञानादिकात् गुणात् ।

घलनं विद्यते यस्ये-

त्यचलः कीर्तितोऽच्युतः” ॥

अविकारी, कूटस्थः ।

अचलकीला, स्त्री, (अचलः सुमेरुपर्वतः कीलः
स्तम्भस्वरूपो यस्याः सा वज्रवीहिः । कीला

अच्छ

ले श्रे दयोः स्तम्भ इति मेदिनी) एचिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥

अचलत्विट्, [च्] पुं, (अचला स्थिरा त्विट् यस्य सः
वज्रवीहिः) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अचलभाता, [चट्] पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । स
तु शेषजैनाचार्यस्य एकादशशिष्यान्तर्गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अचला, स्त्री, (न चला नञ्समासः) एचिवी । इति
मेदिनी ॥ यथा रामायणे,—

“एचिवीमपि कामं तं ससागरवनाचलां” ॥

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी द्युतिः
कान्तिर्यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी प्रभा
कान्तिर्यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिररोचिः, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्ति-
र्यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

अचिरा, स्त्री, (अचिं ज्ञानोपदेशं राति ददाति
या अचि + रा + कर्त्तरि क उपपदसमासः अच्
+ भावे इक्) अर्हतां मातृविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिरांशुः, स्त्री, (अचिराः क्षणस्थायिनः अंशवः
किरणा प्रभाः यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति
हलायुधः ॥ अचिरात् अचिरं । शीघ्रं ।
अविलम्बं । यथा,—

“अचिरादुपकर्तुराचरे-

दयवात्मौपयिकीमुपक्रियां” ॥

इति नैषधं ॥

अचिराभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी आभा दी-
प्तिर्यस्याः सा वज्रवीहिः) विद्युत् । इति हारावली ॥

अचेतनः, चि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य स वज्र-
वीहिः) चेतनारहितः । चैतन्यशून्यः । अज्ञानः ।
यथा,—

“कामार्त्ता हि प्रहतिक्षपणाश्चेतनांचेतनेषु” ॥

इति मेघदूतकाव्यं ॥ क्षेत्रियं चेतनं त्रयं निरि-
न्द्रियमचेतनं । इति चरकः ॥

अचेतन्यं, स्त्री, (न चैतन्यं चेतना नञ्त्वत्पुरुषः)
निश्चेतना । चेतनाभावः । अज्ञानं । यथा,—

“अचेतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत् ।

न जानन्नपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवलम्” ॥

इति चैतन्यचन्द्रामृतं ॥ तद्वति चि ॥

अच्छं, अच्, (न च्छति सम्मुखत्वात् दृष्टिं नादृशोति
न ह्यो + घञर्थे कः नञ्त्वत्पुरुषः) आभिसुख्यं ।
साम्मुख्यं । इति मेदिनी ॥

अच्छः, चि, (न च्छति निर्मलत्वात् दृष्टिं नादृशोति
नञ् + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्वच्छः ।
निर्मलः । इत्यमरः ॥ (अमरशतके, अच्छकपोल-
मूलगलिते) ॥

अच्छः, पुं, (न च्छति निर्मलत्वात् दृष्टिं नादृशोति
न + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्फटिकः ।
भालूकः । इति मेदिनी ॥

अच्युत

अच्छभक्षः, पुं, (अच्छा निम्नैः मल्लः शस्त्राणीव नखा यस्य सः बज्रघोहिः यथा—मेदिन्यां मल्लः स्यात् पुंसि भक्षूके शस्त्रमेदे पुनर्दयोः) भानूकः । इत्यमरः । तट्टीकाकारमते अच्छो मल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ॥

अच्छा, स्त्री, (अः विष्णुं न्यायते आच्छाद्यतेऽनया, च्छो + करणे षड् । अस्य विष्णोः छा आच्छादनं, षष्ठी-तत्पुरुषः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीय-कोषे ।) विष्णोराच्छादनं । इति मुग्धवोधध्याकरणं ॥ अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति छिद्रं यत्र बज्रघोहिः) छिद्र-रहितं । दोषाभावविशिष्टं । यथा शातातप-पराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निहोमफलैः समं” ॥
इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अच्छिद्रावधारणं, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषरहित-कर्मणः अवधारणं तिङ्शब्दः) दोषरहितकर्म-निश्चयः । तज्ज्ञापकवाक्यं । यथा,—
ततः कर्ममात्रप्राप्ताच्छिद्रावधारणं कुर्यात् ।
तथाच शातातपपराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निहोमफलैः समं” ॥
इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अपि च । विशिष्टः ।

“ततः श्रान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनं” ।
अवधारणं अच्छिद्रावधारणं । इति तिथ्यादि-तत्त्वं ॥ तद्वाक्यं यथा,—अद्यामुके मासि अमुक-पक्षे अमुकतियो मन्वतेतदमुककर्मोच्छिद्रमस्तु ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (छिद्र + कर्मणि क्तः न छिद्रं नञ्-समासः) छेदरहितं । अकर्तितं । यथा गर्गः,—
“श्रुत्वा पुंसस्य वै जन्म हत्वा वेदोदिताः क्रियाः ।
अच्छिद्रगालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितं” ॥
इति शुद्धितत्त्वं ॥

अपि च । शृङ्गः ।

“अश्वध्वानः प्रापाता नास्तिकोऽच्छिद्रसंशयः ।
हेतुनिष्ठस्य पक्षेते न तीर्थफलमागिनः” ॥
अच्छिद्रसंशयः फलोपायेतिकर्तव्यतासु निश्चय-शून्यः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अच्युतः, पुं, (न च्यते स्वरूपतो न गच्छति यः नित्य इति यावत् । च्यु + कर्त्तरि क्तः न च्युतः नञ्-समासः । पीताम्बरोऽच्युतः शाङ्गीत्यमरः) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीर्थ्या-च्युतदत्तहस्तः ।) स्थिरे त्रि ॥ सोऽन्यवेलायामेत-त्वं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रित-मसीति ह्यन्दोग्योपनिषत् ।

अच्युताग्रजः, पुं, (अच्युतस्य अग्रजः) बलरामः । इत्य-मरः ॥ इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अच्युतावासः, पुं, (च्योयते वासः क्रियतेऽत्र आ + वस् + अधिकरणे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः । ‘अश्वत्यः सर्वरक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः’ इति भगवद्गीतायाम् ।) अश्वत्यरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अज

अज क्षेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अजति । इति दुर्गादासः ॥

अज इक भासि (अजि दोषौ घुरा इदित्वाद्भुम् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इक अज्जयति । भासि दोषौ । इति दुर्गादासः ॥

अजः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ् + जन् + अन्ये-यपि दृश्यत इति कर्त्तरि ङः उपपदसमासः ।) (“न हि जातो न जायेद्दुर्गं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः” ॥
इति भारते ।

“धोमामजमनादिषु वेत्ति लोकमहेश्वरम्” ।
इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः । सूर्यवंशीयराराजविशेषः । स च रघु-राजपुत्रः दशरथपिता च । मेघः । इति ज्यो-तिषं । मात्तिकघातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ जन्म-रहिते वाचलिङ्गः । छागः । इति मेदिनी ॥ तत्-परीक्षा । यथा,—

“नक्षत्राणां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयं ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तत्रयं वलौ ॥
ये कृष्णाः शुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्पद्यन्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादयवाज्ञानादलिमन् प्रयच्छति ।
वध रवफलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अजकर्णः, पुं, (अजस्य छागस्य कर्णवत् पत्रं यस्य सः) असनरुद्रः । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके ।
“अजकर्णः कटुस्निग्धः कषायोष्णोऽपेक्षितः ।
कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेघकुष्ठविषत्रयान्” ॥

अजकर्णकः, पुं, (अजकर्णः + स्वार्थे कः) सालरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च इन्द्रः तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरवधे प्रीणयत्यनेन अज क + वा + करणे कः । “कः प्रजापतिरुद्दिष्टः को वायुरिति शब्दित” इत्येकाक्षरीयकोषे) शिव-धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा) वनयवानी । तत्पर्यायः । अजमोदा २ । खराखाइ कारवी ४ । इति रत्नमाला ॥ उग्रगन्धा ५ । इत्य-मरः ॥ रुद्रविशेषः । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥ इति मदनविनोदः ॥ तिलौलि इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । वस्तगन्धा ३ खरपुष्पा ४ अवि-गन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगन्धा ७ ब्राह्मी ८ पूति-मयूरिका ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । वातगुल्मोदररोगवर्धनार्तिशूलनाशित्वं । पीता चेदङ्गने हिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धः यद्येतत्पुरुषः तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् ठस्येक इति ठस्य इकः) वर्न्नीरुद्रः । इत्यमरः ॥ वावरि इति भाषा ।

अज

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ङन् स्त्रियां ङीप्) अजभट्टरीरुद्रः । इति रत्नमाला ॥

अजगरः, पुं, (अजं गिरति ग्रसते यः गृ + पचाद्यच् अजस्य गरः षष्ठी तत्पुरुषः) खनामखातरुद्र-सर्पः । तत्पर्यायः । शृयः २ वाहसः ३ । इत्यमरः ॥ अजगवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं त्रिपुरासुरवधे गीतं षष्ठी तत्पुरुषः) तादृशं गीतं वाति सम्भ-ध्नाति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपद-समासः । “गश्च गीतश्च गौश्चैव गूश्च धेनुः सरस्वती” इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाकः । शिवधनुः । इत्य-मरः ॥ तस्य रूपान्तरं । अजकवं । अजकावं । अजीकवं । अजगोवं ॥

अजगुवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं गीतं षष्ठी तत्पुरुषः) तादृशं गीतमवति सम्पादयति षत् अजग + अव + कर्मण्यच् उपपदसमासः) शिव-धनुः । इति शब्दमाला ॥

अजजीविकः, पुं, (अजः जीविका जीवनोपायो यस्य सः) अजाजीवी । छागपालकः । तत्पर्यायः । जावालः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या रूपान्तरं । अजड़ा । अजभटा ॥

अजड़ा, स्त्री, (अजड़ां जाद्याभावं सम्पादयति या अज-ड़ा + करोत्यर्थे णिच् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः । चालकुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ अजथ्या, स्त्री, (अजानां समूहः अज + थ्यन् स्त्रियां टाप् अजसमूहः । तद्वन्नानावर्षत्वात्) खर्ष-यूथिका । इति दीक्षिताः ॥

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्डः काष्ठ-मस्याः सा स्त्रियां ङीप् । ब्रह्मदण्डीरुद्रकाष्ठेन यज्ञ-विधानात्) ब्रह्मदण्डीरुद्रः इति राजनिर्घण्टः ॥

अजनकः, त्रि, (न जनकः नात्पादकः नञ्समासः । जन-यति जन् + णिच् ण्वल्) अनुत्पादकः । अजन्मदः । अखटा । अकारकः ॥

अजनगिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे नञ्निरिति सूत्रेण निन्दायां भावे अजिः । तस्याजननिरेवासु जननीलोषकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मरहितः । उत्पत्त्यभावः । अकरणिः । शापः । यथा । अजननिरस्तु तस्य । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अजन्यं, स्त्री, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन् णिच् यत्) उत्पातः । शुभाशुभसूचकभूकम्पादिः । इत्यमरः ॥ अजननीये त्रि ॥

अजपः, पुं, (अप्रशस्तं जपति पठति येः । जप् + पचा-द्यच् न जपः नञ्समासः) असदध्यता । कुपाटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अजं पाति रुद्रति यः + अज + पा + कर्त्तरि क उपपदसमासः) छागपालकः । यथा,—

“आयधीर्नामरूपाभ्यां जानते क्षजपा वने” ॥
इति चरकः ॥

अजपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्यतेऽसौ अपितु श्वास

अज

प्रश्वासयोगमनागमनाभ्यां सम्पाद्यते जप् + घ-
जर्थे कः स्त्रियां टाप् नजपा नज्जसमासः ।)
हंसमन्त्रः । यथा,—

“विद्यदङ्गुलितस्तदादिर्गसंयुतः ।

अजपाखो मनुः प्रोक्तेः झर्जरः सरपादपः” ॥*

अस्य देवताङ्गनारीश्वरमूर्तिः । यथा,—

“उद्यद्गानुस्फुरिततडिङ्कारयूष्माभिवोशं
पाशाभीतिं वरदपरम्पुं संधानं कराजैः ।

दिव्यावलम्बेनवमयिमयैः प्रोभितं विश्वमूलं
सौम्याभेयं वपुरवतु गन्धन्नचूडं विनेधं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्वाभाविकविःश्वासप्र-
श्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।

तथाच दक्षिणामूर्तिसंहितायां ।

“अथ वक्ष्ये महेष्वाणि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।

‘मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥

श्रीगुरोः हृदया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।

उच्छ्वासनिःश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥

उच्छ्वासेरेव निःश्वासेर्हंस इत्यक्षरद्वयं ।

तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

नामैकश्वासनिःश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः ।

षष्ठिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ॥

षष्ठिनाष्टा ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ।

एकाविंशतिसाहस्रं षट्प्राणाधिकमीश्वरि ॥

जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दस्यो परां ।

उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं ॥

विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्तरी” ॥

अन्यत्रापि ।

“षट्प्राणानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिं ।

एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा” ॥*

सन्ध्यावन्दनहोना । इति महाभारतं ॥

अजभक्तः, पुं, (अजाणां भक्तः खाद्यः षष्ठोत्पुरुषः ।

भक्त + कर्मणि घञ् ।) वर्ज्यरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजमीढः, पुं, (अजः कृगः यज्ञे मीढः सित्तो यज्ञ
सः तद्देशाधिपः अजमीढ + अण् संज्ञापूर्वक-
रुद्धेरनित्यत्वात् रुद्धभावाः ।) राजा युधिष्ठिरः ।
इति चिकारुष्टेयः ॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो
यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः
सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ ब्रह्म-
दर्भा ३ यवानिका ४ ॥ इत्यमरः । यमानी
द्विविधा ।

एका क्षेत्रयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।

अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषमात् द्वयो-
रपीति सुभूतिः ॥ केचित्तु अजमोदाद्वयं वन-
यमान्यां । ब्रह्मदर्भाद्वयं यमान्यामित्याहुः ।

उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृतक्षेत्रयमानिकेति । य-
मानी दीपको दीप्यो भूतिकस्य यमानिकेति च

रत्नमाणा । इति भरतः ॥ * ॥ वैद्यके तु वन-
यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खराङ्गा २

वन्तमोदा ३ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धदला ६

अज

हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शि-
खिमोदा १० मोदाख्या ११ वक्रिदीपिका १२
ब्रह्मकोशी १३ विशाली १४ हयगन्धा १५ उग्र-
गन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ वि-
प्रल्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
रूक्षत्वं । रुचिकारित्वं । कफवायुशूलान्धानारुचि-
जठरामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ य-
मानी । यथा,—

“अजमोदा खराङ्गा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तथा ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृद्या रुक्षा बलकरी लघुः ॥

नेत्रामयक्षमिच्छार्दिहिध्रुवस्तिरुजो हरेत्” ॥*

अथ खुरासान्नीयवान्नीनामगुणाः ।

“पारसीयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।

विशेषात् पाषाणी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरुः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या ।

मुद् + णिच् ण्वल् स्त्रियां टाप् । अजस्य मोदिका

षष्ठोत्पुरुषः) यवानी । इति वैद्यकं ॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्ये

च) भेकः । इति शब्दरत्नावली । न सन्ति

जम्भा दन्ता अस्य ॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नज्जसमासः ।)

पराजयः । यथा,—

“सुखदुःखे समे कृत्वा क्षामाक्षौ जयाजयौ” ।

इति भगवद्गीता ॥ राष्ट्रदेशप्रसिद्धनदविशेषः ॥

अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि +

कर्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नज्जसमासः ।)

विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजय्यं, त्रि, (जितुमशक्यं जि + कर्मणि “क्षय्य जय्यौ

शक्यार्थे इति यत्” न जय्यं नज्जसमासः ।) जेतुम-
शक्यं । अजेयं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ (यथा

रघुवंशे,—“राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः” ।)

अजरः, त्रि, (जृ + भावे अङ् गुणः स्त्रियां टाप्,

नास्ति जरा जीर्णत्वस्या यस्य सः) जरारहितः ।

वाङ्मयशून्यः । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा) जीर्ण-

फलीनता । रुद्धदारकप्रभेदः । गृह्यकन्या । हत-

कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्यं, स्त्री, (न जीय्यति जृ + कर्त्तरि अजय्यं सङ्गत-

मिति सूत्रेण यत् । तेन सङ्गतमार्थेण रामाजय्यं

द्रुतमिति भट्टिः) सङ्गतं । सौहार्दं । इति हेम-

चन्द्रः ॥ अजरार्थे त्रि ॥ (यथा रघुवंशे,—

“मृगरज्यजरसोपदिष्टमदेष्टवन्धाय पुनर्वन्धम्” ।

अजलमर्जं, स्त्री, (अज इव लम्बाते क्षणवर्षत्वात्

क्षायतेऽसौ लम्ब + कर्मणि ल्यट्) सोतोन्ननं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अजलोमा, [न्] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मल्लरी

अजा

युसं सः) रुद्धविशेषः । गुयाश्रिषा । शूया-
श्रिष्वी इति च भाषा । तत्पर्यायः । शिखी २
केशी ३ महाङ्गसा ४ अग्रपर्णी ५ । इति रत्न-
माला ॥

अजशङ्की, स्त्री, (अजस्य कृगस्य शङ्कमिव फलं
यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) रुद्धविशेषः । गा-
ङ्गशङ्की मेलाशङ्की । इति ख्याता । तत्प-
र्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विषाणिका ३
चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्वी ६ नेत्रौ-
षधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेघ-
शङ्की ९ वृत्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्या १२
तिक्तदुग्धा १३ एतशङ्की १४ कणिका १५ । अस्या
गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफार्शः शूलशोथश्वास-
हृद्रोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं । चक्षुर्हितका-
रित्वञ्च ॥ तत्फलस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलरुचिकारित्वं ।
हृद्यत्वं । लवणाक्षरसत्त्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा सुश्रुते,—

“अजगन्धाश्चगन्धा च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजशङ्की च प्रलेपः श्लेष्मशोथहृत्” ॥

अजखं, स्त्री, (गञ् + जस् + नमिकमिस्त्राजस इत्या-

दिनार नज्जसमासः) निरन्तरं । सततं । इत्यमरः ॥

(यथा रघुवंशे, “अजखदीक्षाप्रयत्नस्य मदगुरोः

क्रियाविधाताय कथं प्रवर्त्तसे” ।)

अजहृत्कार्या, स्त्री, (न जहत् न त्यजन् स्वार्यो यां

रुत्तिं यदा न जहती स्वार्यं या लक्षणा सा ।)

लक्षणाख्यरुत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री-

यार्थात्यागिनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रवि-

शन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरावे लक्षणा इत्यलङ्कार-

शास्त्रं ॥

अजहृत्लिङ्गः, पुं, (न जहत् लिङ्गं यं शब्दं यदा न

जहत् लिङ्गं यः शब्दः इति ।) विशेषणभूतोऽपि

खलिङ्गाद्यागो शब्दः । इति व्याकरणं ॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति यकान्, अनु-

पसर्गास्त्रिभ्यविन्दधारिपरि वेजेजिचेति साति-

साहिभ्यश्च इति पाणिनिद्वयेण चकारस्य

अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः द्वित्वं नञ्त्, स्त्रियां

टाप्) श्रूकश्रिष्वी । इत्यमरटीकायां खामी ॥

अज्याज्ये त्रि ॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते

न + जन् + कर्त्तरि ड नज्जसमासः । अत्र नज्-

शब्दः शिरश्चालने । आद्याशक्तिपक्षे नञ्निघे-

धार्थः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां गमाम इति

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां ।) कृगी । इत्यमरः ॥ माया ।

आद्या शक्तिः । इति पुराणं ॥ (“अजामेकां लो-

हितकृष्णशुक्लां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सख-

याम् अजो ह्येको जुषमाणोऽनुश्रुते जहत्येनां

भुक्तभोग्यामजोऽन्यः”—इति श्वेताश्वतरोपनि-

षद् ॥) ओषधिभेदः । (यथा सुश्रुते,—

“अजा महौषधी घेया शङ्कुन्देनुपाशुरा” ।)

अजागरः, पुं, (न जागरयति सेवनेन लोकान्

निद्रापयति यः, जाग्र + णिच् जाग्रोऽविचिख

अजा

नोदितस इति गुणः ततः पचाद्यच् नञ्समासः ।) मङ्गराजस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ जागरण-रहिते च ॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीयते अत्युक्तगन्धतया त्वव्यतेऽसौ अञ् + अञ् अजादिभ्यश्च इति कर्मणि इञ् । अजेन अजिः द्वतीया तत् । स्त्रियां वा ङीप्) श्वेतजीरकः । कृष्णजीरकः । काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजयवसायेन आजीवति सम्यक् प्राणान् धारयति यः, आ + जीव + पचा-द्यच् अजेन आजीवः द्वतीयातत्पुरुषः) जावानः । छागोपजीवी । इत्यमरः ॥

अजातः, त्रि, (जन् + कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्-समासः ।) अजन्मविशेषः । अनुत्पन्नः । यथा । अजातपत्ता इव मातरं खगाः । इति श्रीभागवतं ॥ (यथा दायभागे,—

“ये जाता येऽप्यजाता, वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
इत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति दत्तिलोपोविगर्हितः” ॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः शत्रुर्न सः) राजा युधिष्ठिरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते,—

“अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्” ।)

(शिवः । काशीपुत्रः । शमीकपुत्रः ।) (यथा हरिवंशे,

“श्यामपुत्रः शमीकपुत्रः शमीको राज्यमावहत् ।

जुगुप्सुमानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ।

अजातशत्रुः शत्रुणां जज्ञे तस्य विनाशनम्” ॥)

(विम्बिसारपुत्रः स च शाक्यमुनिसमकालीनः ॥)

अजातारिः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः अरिः शत्रुर्न सः) राजा युधिष्ठिरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

अजातौल्लिः, पुं, (अजया उपजीवी तौल्लिः मुनिविशेषः शाक्यपार्थिवदत्तात् समासः मध्य-पदलोपश्च । तुल्लस्यापत्यं तुल्ल + अत इजिति इञ्) अजोपजीविसुनिविशेषः । इति मध्यपद-लोपिकर्मधारयसमासे सुपप्रत्ययाकरणं ॥ तुल्ल-स्यापत्यं तौल्लिः अजोपजीवी चासौ तौल्लि-श्चेति । इति तट्टोका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन तदर्थमद्यते मद्यतेऽसौ अद् + कर्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी खाद्या ष्योतत्पुरुषः) क्षुद्रदुरालभा । इति राज-निर्घण्टः ॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिववृषवत् यथास्थानमारो-हिणं नयति प्रापयति । आ + नी + कृत्यल्युटो वङ्लमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । अजश्लागे हरिश्चक्षुधातुमरुहरे रणे इति मेदिनी) उत्तम-घोटकः । तत्पर्यायः । ह्योत्तमः २ वाताश्व-जायः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजानेयः ४ कुलीनः ५ । इत्यमरः ॥ निर्भये च । इति त्रि-काण्डशेषः ॥

अजान्दी, स्त्री, (अजस्य अन्तमिव देहबन्धनमिव अन्तं तदाकारमङ्गरी यस्याः सा पिङ्गौरादि-भ्यश्च इति ङीप्) रुद्रविशेषः । नीलवर्णवोना

अजिह्वः

इति भाषा तत्पर्यायः । नीलवङ्गा २ नील-पुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ कृगलान्ती ६ अन्तःकोटरपुष्पी ७ । इति रत्नमाला ॥ वस्तान्ती । रुद्रदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजापालकः, त्रि, (अजानां पालकः रक्तः षष्ठी-तत्पुरुषः) अजाजीवी । छागरक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अजितं, त्रि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः । जि + कर्मणि क्तः) अनिर्जितं । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिपराजितश्च ॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजित येन-र्थेण । “विधाः शाङ्गोऽजितः क्षणो दृष्टः शङ्क-र्यणोऽव्युत्” इति सहस्रनाम पर्याये ।) विष्णुः । बुद्धः । तीर्थक्षेत्रेणविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अजिनं, स्त्री, (अजति धूल्यादि आद्यणोति यत् अञ् + कर्त्तरि इङ् न वाङ्ल्यात् अजेर्यद्यच् पोञ् इति नवी आदेशः) (अजाजिनं शोणितविन्दु-वर्षं चेति कुमारसम्भवे) चर्म । कृष्णचार्वादि-धार्यक्षणासारादित्क । इत्यमरः ॥ जिनमिन्ने वाच्यलिङ्गं ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म पत्रं पक्षो यस्याः सा) चर्मचटिका । चामचिका इति ख्याता । तत्पर्यायः । जतुका २ । इत्यमरः ॥ जतुका ३ । इति तट्टोका ।

अजीनपत्री, स्त्री, (अजीनं चर्म पत्रं यस्याः सा गौरादित्वात् ङीप्) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिनयोगिः, पुं, (अजिनानां चर्मणां योगिः आकरः ष्योतत्पुरुषः) योगिः स्त्रीपुंसयोश्चस्यादा-करे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिणः । इत्यमरः ॥

अजिरं, स्त्री, (अजति गृहान्निःसरति यच्च अज + अधिकारये किरच् । उठान इति भाषा । अजति गच्छति यः इति वायुः । *अजति गच्छति क्षण-भङ्गरमिति यावत् इति शरीरं । अजन्ति इन्द्रि-याणि गच्छन्त्यत्र इति व्युत्पत्त्या विषयः ।) चत्वरं । (यथा विष्णुपुराणे,—

“पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योदजाजिरे” ।)

वायुः । शरीरं । मण्डकः । विषयः । इति मेदिनी ॥

अजिह्वं, त्रि, (जिह्वि वक्रतायां जिह्वि + मञ् न जिह्वं नञ्समासः) अवक्रं । सरलं । इत्यमरः ॥ मेके पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—

“अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां” ।)

अजिह्वगः, पुं, (अजिह्वं सरलं गच्छति यः अजिह्व + गम् + डः उपपदसमासः) वाणः । इत्यमरः ॥

अवक्रगी वाच्यलिङ्गः ॥ (यथा रामायणे,—

“ते तस्य कार्यं निर्भिद्य रक्तपुष्पा अजिह्वगाः ।

नियोत्तुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥

न ह्यविडं तयोगान्ने वभूवांगुलमन्तरं ।

नानिर्भिन्नं न चाव्यस्तमपि सूक्ष्मजिह्वगैः” ॥)

अजिह्वः, पुं, (नान्ति जिह्वा यस्य सः) मेकः इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जिह्वारहिते च ॥

अजीर्ण

अजीर्णं, स्त्री, (जृ + क्तः, न जीर्णं नञ्समासः) अपाकः । तत्पर्यायः । वायुगण्डः २ अन्तर्वर्मिः ३ पलता-शयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजाजीर्णस्य विप्रक्षणं निदानमाह । अत्यनुपानाद्विषमाश-नाच्च सन्धारणात् स्वप्रविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्वां लघु चापि मुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ सन्धारणात् क्षुद्रातसूत्रपुरीषादीनां । स्वप्रविप-र्ययात् दिवाशयनाद्वाजौ जागरणात् । लघु चापीत्यपिशब्दात् स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“ईर्ष्यामयक्रोधपरिभृतेन

लुब्धेन गदैन्यनिपीडितेन ।

प्रदेवगुहोर्न च सेव्यमान-

मन्नं न सन्धक् परिपाकमेति” ॥

परिभृतेन व्याप्तेन । उक्तकारणेभ्योऽतिमोक्ष-भोजनं विशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णञ्च वङ्ग-व्याधीनां कारणमित्याह ।

“अनात्मवन्तः मनुवद्भृङ्गते येऽप्रमादतः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि” ॥

अनात्मवन्तः अनुद्धिमन्तः । रोगानीकस्य विद्ध-आदेः । मूलं कारणं ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां ।

तन्मूलो रोगसंघातस्तद्दिनाशादिनश्यति” ॥

तद्दिनाशादिनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति रोगसंघात इत्यर्थः । यद्वा तत् अजीर्णं आशात् भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ * ॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।

“ग्लानिर्गौरवमाटोपो भ्रमो मातृमूत्रात् ।

विवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं” ॥

मातृमूत्रात् वायोरवरोधः । विवन्धः मला-प्रवृत्तिः ॥ * ॥ सन्निहृद्यकारणैः सहितानजी-र्णस्य मेदानाह ।

“आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः” । त्रिभिरित्येकशो न तु मिलितैः ।

“अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः” ॥

केचित् सन्नुतादयः । रसशेषतः मुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पचते । मुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्वः स रस-शेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं नत्वामाजीर्णं ॥ * ॥

नन्वामाजीर्णद्रसशेषस्य को भेद उच्यते । आमं मधुरतागतमपक्वं अन्नमेव । रसशेषतः मुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्व इति भेदः । अजीर्णं पच्यमानं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च । निर्दोषं गौरवभ्रमशूलादिदोषाजनकं । दिन-पाकि च आहारोऽहोरात्रेण पाकं यातीति स्वभावः । यत्तु मात्राकालाव्यादिदोषादिनास्तरे पाकं याति तद्दिनपाकि । अतएव आममध्ये न भोक्तव्यमिति वचनं,—

वदन्ति यच्चं चाजीर्णं प्राश्रवं प्रतिवासरं” ।

प्राश्रवं अतिकारकं । प्रतिवासरं प्रतिदिन-

भावि । मुक्तं यावन्नजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते ।

एतदभिधानस्य प्रयोजनं प्राकार्यं वामपाश्वर्यन-

अजीर्ण

प्रियशब्दादिसेवनादिकं ; न चात्राहारस्य नि-
वेधः । प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्य-
तीति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ॥*॥
आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तत्रामे गुस्तोत्क्षेपः शोथो गगडाक्षिकूटगः :
उद्गारश्च यथाशुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

गुस्ता उद्गारयोः । ‘उत्क्षेपः उपस्थितं वमन-
मिव । अक्षिकूटोऽक्षिपुटकः । अविदग्धः अनस्रो
निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमदण्डमूर्च्छापित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधृमास्रः खेदो दाहश्च जायते” ॥

विविधा रुजः औषधोषदाहादयः ॥*॥ विदग्धा-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
‘मशवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनं” ॥

वातवेदनाः तोदभेदादयः ॥ स्तम्भो गात्राणां ।
मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,
“रसशेषेऽन्नविदेषो हृदयानुद्विगौरवे” ॥*॥

एतस्य उपद्रवानाह,—
“मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मृत्विश्च रसशेषतः” ॥*॥

अतिप्रयितेभ्यः आमाशुजीर्णस्थो विस्त्रयादिरो-
गानाह,—

“आमं विदग्धं विदग्धमित्यजीर्णं यदीरितं !
विस्त्रयलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका” ॥

नात्र यथासङ्गं तदा विदग्धादिलम्बिका भवितुं
मर्हति । सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतो-
ऽजीर्णाद्विस्त्रयादित्रयोत्यन्तिः ॥*॥ विस्त्रयादि-
निराक्षिमाह,—

“सूचीभिरिव गात्राणि तदुत्सन्निष्ठतेऽग्निजः ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विदग्धीति निगद्यते” ॥*॥

विस्त्रया निदानमाह,—
“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मुद्रास्त्रामजितात्मानो लभन्तेऽग्निशैलुपाः” ॥

विदितागमाः ज्ञातायुर्वेदाः ॥*॥ विस्त्रया लक्षण-
माह,—

“मूर्च्छातिशयोक्तामयः पिपासा
शूलं भ्रमेद्विदग्धजम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः” ॥

उद्वेष्टनं हृत्पदादयोः । शिरसो भेदः शिरःशूलं ॥
विस्त्रया उपद्रवानाह,—

“निद्रानाशोऽरतिः कम्पौ भूत्राघातो विसंज्ञता ।
अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रयाः पक्ष दाहणाः” ॥

अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशदयः उप-
द्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
विस्त्रयाः पक्ष दाहणा विस्त्रयास्तु पक्षापि यदि
स्युस्तदा दाहणाः प्राणभयङ्कराः ॥*॥ अलसक-
लक्षणमाह,—

“कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताप्येत् परिपूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्ष्यावपरि धावति ॥

वातवर्चो निरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचये दृष्टोद्गारौ च यस्य तु” ॥

आनह्यते आधायते । प्रताप्येत् ग्लायति । परि-
पूजति आर्त्तनादं करोति । कुक्षौ अजीर्णेन
निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं
गच्छतीत्यर्थः । काश्यपस्त्वाह,—

“नाधो याति न चाप्युर्द्धमाहारो न च पच्यते ।
कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्ततोऽसावलसः स्मृतः” ॥

विस्त्रयलसस्योऽरिश्चमाह,—
“यः श्यावदन्तौलुगलोऽल्पसंज्ञः
कूर्द्धादितोऽभ्यन्तरयातेनेव ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धि-
र्यादान्नरः सोऽपुनरागमाय” ॥

सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः
सन्धयो यस्य सः ॥*॥ विलम्बिकाया लक्षण
माह,—
“दुष्टश्च भुक्तं कफमारुताभ्यां
प्रवर्त्तते नोर्द्धमधश्च यत्र ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सा-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः” ॥

भृशदुश्चिकित्सां प्रत्याख्यायोपचरणीयम् । इय-
मसाधैवेति जेज्जटः ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य
लक्षणमाह,—
“उद्गारानुद्विगौरवो वेगात्सर्गो यथोचितं ।
लघुता क्षतिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणं” ॥*॥
अथ चिकित्सा,—
“हरीतकी तथा शुण्ठी भक्षमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥
गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां
पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।
आमेखजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्चो विवर्त्ये च निवमद्यात् ॥
योधं दन्ती त्रिदचिचं कृष्णामूलं विचूर्णितं ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम वलवर्णमिवर्द्धनं ।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं शीघ्रपाण्ड्यामयापहं ॥
सर्वचूर्णसमो गुडो देयः । केचित्तु दिगुणं गुडं
दत्त्वा गुटिकां कुर्वन्ति । रेचकोऽयं योगः ।
गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमेदसैन्धवनागरमरि-
चानि चास्त्रतन्त्रेण । सप्ताहादधिकं पाण्ड्यशो-
नाशनं परमं ॥ औषधमित्यध्याहार्यं,—
“तत्रामे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितं ।
विदग्धे खेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥
वचा लवणतेयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कणासिन्धुवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिर म्मसा ॥
जलमत्र सरावमात्रं । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धवं
कर्षार्द्धमितं । द्वयोश्चूर्णयुतेन जलेन पीतेन ।
“कणादिकल्कं वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते”
इत्यनेनान्वयः ॥*॥
“धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विषक्षणाः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनं ॥
भवेद् यदि प्रातरजीर्णशूलं
तदाभ्यां नागरसैन्धवाभ्यां ।

अजीर्ण

अजीर्ण

विचूर्णितं शीतजलेन भुक्त्वा
भुक्त्वाभुङ्क्ते मितमन्नकाले ॥
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं
दंद्दह्यते हृत् गलश्च यस्य ।

द्राक्षां सितामाक्षिकसम्पयुक्तां
क्षिद्राभ्यां चातिसुखं लभेत ॥

त्रिकटुकमजमोदो सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणघृतानामयमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठरेऽग्निं वातरोगांश्च हन्ति” ॥

अजमोदाच यवानी । अन्तःसंमार्जकत्वात् । जी-
रके द्वे शुक्लं कृष्णश्च । धरणमत्र मानं । तेन
समधरणं घृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुण्ठा-
दीनां भागाः सप्त । तत्रायमो भागो हिङ्गुनः ।
हिङ्गुवृक्षकम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलाः स्मृतः ॥

कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुत्वं त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्वयैः ॥

पुटानि सप्त देयानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरथं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥

भक्षयेद्दिगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देदेदपि ।
अजीर्णारिः ॥*॥

“द्वौ चारौ चिचकं पाठा कश्चं लम्बानि च ।
सूक्ष्मेलापत्रकं भार्गो क्षमिन्नं हिङ्गु पौष्करं ॥

शटी दाव्री चिदनुसं वचा चेन्नयवास्तथा ।
रुक्षां जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुक्षिका ॥

अस्त्रवेतसमन्तीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हृष्यारग्वधं समं ॥

तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लौहकिट्टश्च तप्तं गोमूत्रसेचितं ॥

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्विषसत्रयं ॥

दिनत्रयन्तु शुक्लेन तथाऽङ्कुरसेन च ।
अत्यधिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताभिसमप्रभं ॥

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च ज्विह्वानं गुदजानि च ॥

उदराण्यन्तद्विद्विष अखीनां वातशोणितं ।
प्रणदत्युत्पन्नादोषान्नष्टमग्निं प्रदीपयेत् ॥

द्वौ चारौ खर्जिका यवक्षारश्च । लवणाणि पक्ष ।
रुक्षां विषाग्विल इति लोके । श्रेयसी हरी-
तकी । उपकुक्षिका मगरैला । अस्त्रवेतसामावे
शुक्रं दातव्यं । श्यामा साण्ड । मुष्ककः मेघ इति
लोके । कोकिलाक्षः कोह्लया इति लोके ।
रुहदमिसुखचूर्णं ॥*॥

“सुक्ष्मचिचकैरग्ववर्णं सपुनर्णवं ।
तिनापामार्गकदलीपलाशं तित्तिली तथा ॥

गृहीत्वा ज्वालयेदेतत् प्रस्थं भस्माखिणश्च तत् ।
जलात्के विपक्षयं यावत् पादावशेषितं ॥

सुप्रसन्नं विनिःखाय्य लवणप्रस्थसंयुतं ।
पक्वं निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णोद्धतं पुनः ॥

यवानीजीरकयोपशूलजीरकहिङ्गुभिः ।
तदाभ्यां नागरसैन्धवाभ्यां ।

अजीर्ण

एषमन्तं पौष्टेभिर्यत्किञ्चित् तस्मात् विमिश्रयेत् ।
 आर्द्रं दन्तं रसेनापि भावयेच्छेषयेत् पुनः ।
 श्रीतोऽन्तं तद्वर्णं पिबेत् प्रातर्हि माध्या ।
 तन्मिन् श्रीतेऽन्तमन्त्रोवाद्युपशान्तिरुचैः रसैः ।
 द्विपटवैः भगवतः सुखोऽर्च्योऽजिदीपनैः ।
 रतेनाभिर्विवर्धनं वपुःसरोऽयमेव च ।
 तत्रानुपानं शक्तं हि तत्र वा भोजनं शितं ।
 मन्दाग्न्यन्तर्विषागेषु वातघ्नेष्वामयेषु च ।
 कर्माङ्गनायगेभ्यः शूलगुण्ठोदयेषु च ।
 आभक्त्या शक्यं गदाद्य विमृज्वादिभ्योगिषु ।
 वेदान्तद्वयः ॥ १ ॥

“मासुर्दं भवतं आशमय कर्षमितं बुधैः ।
 शौवर्धनं पञ्चकर्म विडुमैव्यवधान्यकं ।
 पिप्पली पिप्पलीभूलं पत्रकं हृष्यजीरकं ।
 तालीशं केसरं चयमस्येतमकं तथा ।
 द्विकर्षमात्रात्तेनानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
 मरिचं श्रीरकं विडुमेकैकं कर्षमात्रकं ।
 ण्डिमं स्याधनुः कर्षं तगेले षाड्कर्मके ।
 गतघूर्णोऽतं सर्वं भवतं भास्वरामिधं ।
 भक्षयेच्छातमानं तत्तत्प्रमाणवत्प्रज्ञिकैः ।
 वातघ्नेष्वन्तं गुणं श्रीहानुदरं चयं ।
 यशोमि यष्टीं कुण्डं विवन्ध च भग्नदरं ।
 शूलं शायं श्वासकाशवानदोषश्च हृद्भुजं ।
 चयमग्नौ शक्यं रात्रौपि मातृद्वेगं ह्यमोनपि ।
 मन्दाग्निं दोषयेदेतदीपनं पाचनं परं ।
 हृताय सर्वलोकाणां भास्वरैरेतदीरितं ।
 हन्तात् सर्वलोकाणां भुक्तमात्रमसंशयं ।
 निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामुष्यकेकुर्वन्ति” ।
 यद्य वाडिमस्य बीजानां घूर्णं कर्षयत्तुल्यमितं
 देयं । भास्वरगवधूर्णं ॥ सैन्यं समूलमगधा
 चयान्मनागरं पद्या । शमरुद्धि ममिष्टौ वड-
 वानलनामघूर्णं स्यात् । वडवानलघूर्णं ॥ पद्या-
 नागररुद्ध्यांकरुष्विन्वाभिभिः शितातुल्यैः । वड-
 वानल इषु जरयति वडगुणंपि भोजनं घूर्णं
 दितोयं वडवानलघूर्णं ॥
 “एषात्तुल्यतापुष्पाणां माषोत्तरविवर्धिता ।
 मरिचं पिप्पली सुग्री घनुःपञ्च यडुत्तरं ।
 अद्याश्रितानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
 घूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमभिस्तन्दीपनं परं” ।
 समशर्कराघूर्णं ॥
 “इन्द्रासनं सप्तपत्रं विष्णुकायाः पञ्चवटं ।
 पद्मपत्रं सूर्यस्य शितायाश्च घनुःपत्रं ।
 अमृता घृतपुष्पी च तथा हृष्यापराजिता ।
 आगं घूर्णं समादाय पलमात्रं एषक् एषक् ।
 भावयेदेतत् सर्वं भृशराजरेण तु ।
 समाविष्टमिदं घूर्णं विमिश्रमात्रे विनिक्षिपेत् ।
 विनिक्षिप्तं नधर्मिभ्यो मन्दाग्नेः सहसा नरः ।
 नृपते यष्टीरोमात् गुदरोमात् कण्ठाशतम् ।
 मेघं गुदस्य बीजं वातरोमात् शोभितान् ।
 न धातुं परिहारोऽस्ति भोजनं सर्ववर्त्मकं ।
 रोमादीन्प्रशान्तये नृभिः परिकीर्तितं ।
 एषात्तुल्यतापुष्पाणां माषोत्तरविवर्धिता ॥

अजीर्ण

विषमः। एषयोगेऽपि शयते नात्र संशयः ।
 ज्वातामुखीघूर्णः ॥ १ ॥ अथ अजीर्णं रसाः—
 “द्विपटं गन्धकं बुधं पलमेकं पारदं ।
 मृतं मोक्षं तथा तानं कर्षयामितं एषक् ।
 नंघूर्णं सर्वं समिध्या भावयित्वाभियागतः ।
 नम्यगुदुतं समन्तं तत्पद्माङ्गुलदले क्षिपेत् ।
 पुनः संघूर्णं तत्सर्वं लाहपात्रे निधाय च ।
 अम्बोरासैर्दिनं हृत् भवेदधिकुमारकः ।
 बुधगं निवेद्य तद्यदात् नृदुना वडिना पचेत् ।
 रसे तन्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ।
 पञ्चकोलकपायस्य घुमेरुं सहितस्य च ।
 भावनामत्र दातव्याः पञ्चाशत्संख्या शनैः ।
 नृदुद्वन्द्वेन तुल्येन सह नेषयेत् ।
 मरिचेनापि तुल्येन तद्वर्धेन विडुने च ।
 भावयेत् समस्तवत्तत्रयकाशजलेन च ।
 ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत् ।
 रसः क्रव्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
 उक्तः सिंहलराजाय वडुमांसाग्निने पुरा ।
 मन्त्रयेद्भोजनस्यान्ते नापदयमितं रसं ।
 मन्त्रयित्वा रसं पञ्चात् पिबेत्तत्र सैन्यवत् ॥
 अतीवगुणं यद्भुक्तमिनामत्रमपि वा ।
 तत्सर्वं जीर्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य मन्त्रयात् ।
 शूलं गुण्ठश्च विडुमन् श्रीहानुदरं तथा ।
 रसः क्रव्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः”
 क्रव्यादो रसोऽजीर्णः ॥ रसेन्द्रचिन्तामयौ रस-
 रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥
 “क्षारत्रयं सृजगन्धौ पञ्चकोलमिदं नमं ।
 सर्वैर्नृत्या जया भृश्या तदङ्गां शिग्र्या जट्टा ।
 एतत् सर्वं जयाश्रियवडिमाक्षवज्रैर्वैः ।
 भावयेद्विदिनं घर्मे ततो लघुपटे क्षिपेत् ।
 सप्तधाद्रवैर्हृष्टो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
 निष्कोऽस्य मधुना लीलोऽनुपानं गुदनागरं ।
 हन्धजीर्यमतीसारं यष्ट्यमीमिमाद्वयं ।
 यैश्च हृत्तासवमगमास्यमस्त्विति जवात्” ।
 पञ्चकोलं—
 पिप्पली पिप्पलीभूलं चयचित्रकनागरं । जयात्र
 विजया । मार्कण्डे मृदुराजः । लघुपटे गजपटे ।
 आर्द्रमार्दकं । निष्कः टङ्कः । ज्वालानलो रसो-
 ऽजीर्णः ॥ रसप्रदीपे,—
 “टङ्कं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विधात् ।
 कपर्दः खर्जिकाक्षारौ मागधी विषमेवजं ।
 एषक् एषक् कर्षमात्रं वसुभागमिष्टोष्यं ।
 अम्बोरासैर्दिनं हृत् भवेदधिकुमारकः ।
 विष्णुषीशूलवातादिवज्रिमान्द्रप्रशान्तये” ।
 क्षारीयवत्तारः । अमिकुमारो रसो विस्फाद्य-
 जीर्णः ॥ रसेन्द्रचिन्तामयौ,—
 “बुधसत्तं गन्धकं पलमानं एषक् एषक् ।
 हरीतकी च द्विपटा नागरचित्रकः सृतः ।
 हृष्या च मरिचं तदस्य सिन्धुत्वं चिपलं मतं ।
 घनुष्यता च विजया मन्त्रयेद्विष्णुकर्षवैः ।
 पुटानि सप्त देयानि घर्मेमध्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णारिदं प्रोक्षः नद्यो दीपयसावनः ॥

अजीर्ण

भक्षयेद्दिगुणं भक्षं पाचयेच्चदेदिपि ।
 अजीर्णारिः ॥ ० ॥
 “शारदान्तलवङ्गगन्धकं
 भागयुग्ममरिचिर्न मिश्रितं ।
 तत्र आतिथ्यमर्द्धमागिकं
 तित्तिडीपनरसेन मर्दितं ।
 वडिमान्द्रद्वयवङ्गकृष्णो
 रामवाग इति विद्युतो रसः ।
 सङ्घट्ट यष्टि कुम्भवाजं-
 मामवातखरदूषयं जयेत् ।
 दीयते तु घटकाशुनानतः
 सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
 रौचकः कपकुलान्तकारकः
 श्वासकासवमिज्जनुनाशनः ॥
 पारामाग १ विषमाग १ लवङ्गमाग १ गन्धक-
 माग १ मरिचमाग ८ जयपलमाग २ । राम-
 वाटरसोऽजीर्णः ॥
 रसेन्द्रचिन्तामयौ,—
 “पलं चिन्तामयः पलपरिमितं पञ्चलवणं हयं
 सन्धकपिष्टं भवति लघु निम्बुपलरसैः । ततस्तमं
 तन्मिन् पलपरिमितं शङ्खप्रकाशं क्षिपेदारान्
 सप्त भवति तदनेनैव विधिना । पलप्रमाण
 कटुकत्रयश्च पलाङ्गमानेन च द्विगुणागः । विषं
 पञ्चादशभागयुक्तं तावानुको गन्धक एष
 चोक्तः—
 “यदरास्यप्रमाणेन वटीमेवस्य कारयेत् ।
 मन्त्रयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वजीर्णप्रशान्तये
 सर्वोदरेषु शूलेषु विट्पुष्पां विविधेषु च ।
 अमिमान्द्रेषु गुण्येषु सदा शङ्खवटी हृता” ।
 शङ्खवटी अजीर्णः ॥ रसप्रदीपे,—
 “बुधार्कचिन्तामयामार्गरेम्भातिलपलाशजान् ।
 जवराज् मिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ।
 लवङ्गानि एषक् पञ्च आद्याणि पलमात्रया ।
 खर्जिका च यवचारुयष्ट्यं त्रितयं पलं ।
 सर्वं त्रयोदशपलं सृष्ट्वा घूर्णं विधाय तु ।
 निम्बुपलरसे प्रस्यसंमिमे तत् परिक्षिपेत् ।
 तत्र शङ्खस्य शकलं यत् वज्रौ प्रताप्य तु ।
 वाराहिव्यापयेत् सप्त सर्वं भवति तद्यथा ॥
 नागरं त्रिपलं याष्टं मरिचञ्च पलद्वयं ।
 पिप्पली पलमाना स्यात् पलाङ्गं नृदुद्विज्जुनः ।
 यष्टिकं चित्रकं चापि यवानि जीरकां तथा ।
 जतीफलं लवङ्गञ्च एषक् कर्षयद्योग्मिवं ।
 रसोगन्धो विषसाणि टङ्कञ्च भग्नशिना ।
 रतानि कर्षमात्राणि सर्वं संघूर्णं मिश्रयेत् ।
 शरावाङ्गेन घुमेरुं संनीय वटिकाशरेत् ।
 भागप्रमाणां सा वैद्यैर्हृष्टशङ्खवटी स्यात् ।
 सर्वजीर्णप्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ।
 विस्फुल्लसकादीनां सद्यो भवति नाग्निनी” ।
 हृष्टशङ्खवटिका अजीर्णः ॥
 “टङ्ककटान्तराणां सहिष्णुतां सममागः ।
 मरिचस्य मातृद्वयं शिग्रवीर्ज्वली शार्ङ्गा ।
 वटिकां कण्ठापमहरीमेकां दे वा समश्रीयात् ॥

सत्वरमजीर्णशान्ते वज्रेणैवै कफध्वस्त्यै ॥

अजीर्णकण्टको रसः ॥ * ॥

“जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विस्त्रुचिकां ।
सतैलं कारवेक्षाम्बु विधुनेति विस्त्रुचिकां ॥
बालमूलस्य निःक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विस्त्रुचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धनः ॥
विष्यनागरनिःक्वाथेन हन्याच्छर्दिविस्त्रुचिकां ।
विष्यनागरकैडर्यक्वाथस्तदधिको गुणैः” ॥

कैडर्यं कटफलम्,—

“योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।
क्यायविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता
हन्युर्विस्त्रुचीं नयनाञ्जनेन” ॥

मातुलुङ्गी मधुकर्कोटी । अतुभूतमिदम्,—

“अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
अश्वत्थ लालया पिष्टान्यञ्जनाद् भ्रन्ति स्त्रुचिकां ॥
विस्त्रुचामतिवृद्धायां तक्रं दधिसमं जलं ।
गारिकेलाम्बु पेयं वा प्राञ्जनायाय योजयेत् ॥
त्वक्पत्ररास्त्रागुरुश्लिष्युकुष्ठै-
रक्षप्रपिष्टैः सवचाशुताङ्गैः ।
उद्धर्तनं खल्लिविस्त्रुचिकाम्
तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि” ॥

त्वक् तैलम् ॥ * ॥

“कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः चुक्तं तैलं तु तच्छृतं ।
विस्त्रुचा मर्दनं तेन खल्लीमूलनिवारणम्” ॥

कुष्ठतैलम् ॥ * ॥

“पिपासायां तथोत्क्रोशे ज्वरस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं वृत्तं भद्रघनस्य वा” ॥ * ॥

उत्क्रोशलक्षणां,—

“उत्क्रोशस्याग्रं न निर्गच्छेत् प्रसेकलीवनेरितं ।
हृदयं पीड्यते चास्य तमूत्क्रोशं निर्निर्दिशेदिति ॥
सरुग्वानजमुदरमक्षपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठशुताङ्गाहिङ्गसैन्धवैः” ॥
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कम् ॥ * ॥

“तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं

सत्तारमार्तिं जठरे निहन्त्यात् ।

खेदो घटैर्वा वृद्धवास्पपूर्वै-

रूपैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥

विलम्बिकालसकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।

अतएवैतयोर्लक्षं एयक् नेह चिकित्सितम् ॥

तद्भस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमन्दहिमखिरैः ।

प्यन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तत्रैश्च विरेचनैः ॥

अयुद्धतामिश्रान्त्यै माहिपदधिदुग्धसर्पोपि ।

संश्वेतयवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिकां ।

असक्तं पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥

श्यामात्रिष्टपक्वञ्च पयोदद्याद्विरेचनं ॥

यत् किञ्चित् मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनं ।

सर्वै तदत्यभिहितं भुक्ता प्रसपनं दिवा” ॥

सिततण्डुलं सितकमलं छागीक्षीरेण पायसं

सिद्धं । भुक्ता एतेन पुरुषो द्वादशदिवसादुभु-

क्षितो भवेत् ॥ * ॥ अथ विशिष्टद्वयाजीर्णं विशि-

ष्टपापदम्यमाह,—

“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवं ।

कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं वृत्तं ॥

एतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ।

गारिकेलफलतालवीजयोः

पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।

क्षीरमाशु सहकारपाचनं

धारमज्जनि हरीतकी हिता ॥

मधूकमालूरुत्पादनानां

परुषखर्जूरकपित्तकानां ।

पाकाय पेयं पिचुमर्दवीजं

एतेऽपि तक्रोऽपि तदेव देयं ॥

खर्जूरभट्टफण्टकयोः प्रशस्तं

विश्वोषधं कुत्र च भद्रसुतं ।

यज्ञाङ्गवोधिद्रुफलेषु शीतं

सृजे तथा वार्युचितं प्रणीतं ॥

तण्डुलेषु पयसः पयो हितं

दीप्यकन्तु चिपिटै कषायुतं ।

मष्टिका दधिजलेन जीर्यते

कर्कोटी च सुमनेषु गीर्यते” ॥

सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्यते कथ्यते ।

“गोधूममाषहरिमश्वसतीजमुद्ग-

पाको भवेत् भटिति मातुलपुच्छकोण ।

खण्डश्च खण्डयति माषभवं त्वजीर्णं

तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णं” ॥

मातुलपुच्छकः धत्तूरफलं—

“कङ्कश्यामाकनीवाराः कुलत्थश्चाविलम्बितं ।

दधौ जलेन जीर्यन्ति वेदलाः काञ्जिकेन तु ॥

पिष्टान्नं शीतलं वारि क्षशरान् सैन्धवं पचेत् ।

माषेण्डरी निम्बमूलं पायसं मुद्गयुष्मकैः” ॥

वटैवैश्वाराक्षवज्जेन फणीश्रमं पर्पटः श्लिष्यवीजेन

याति । कषामूलतो लङ्कुकापूपश्टाविपाको

भवेच्छक्नुनी मण्डयोः ॥ वैश्वारः वेगर इति

लोके । तद् यथा—

“खेहो निशाहिङ्गुलवङ्गकैला-

धान्याकजीराङ्गकनागराणि ।

अश्लोषणं सैन्धवपूर्णमन्ने

यथोचितं संस्कृतये प्रणीतम्” ॥ इति ॥

श्टा श्टकः पानकविशेषः । मण्डः माण्डे

इति लोके ।—

“किमत्र चित्रं वज्रमत्यमांस

भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।

इत्यद्भुतं केवलवज्रपक्वा-

मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥

प्याममात्रफलं मीने तदीजं पिश्रिते हितं ।

कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ

कपिप्लवानां पिश्रितानि मुक्ता ।

काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं

सुखी भवेन्ना वज्रशो हि दृष्टं ॥

कपोतो धवलः पाण्डुः ।

“श्रावणानि सर्वाण्यपि यान्ति

पाकं क्षारेण सद्यस्तिनानाजनेन ।

घञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकाणां

गायत्रिसारक्षयितेन पाकः” ॥

घञ्चूकं चेचूर इति लोके । गायत्री खदिरः ।

“पलङ्गिकाकोमुककारवेल्ली-

वार्त्ताक्षुवंशाङ्गुरमूलकानां ॥

उपोदिकालावुपटोलकानां

सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता” ॥

मेघरवः अवरार्द्र इति लोके ।—

“विपच्यते शूरणकं गुलेन

तथालुक्तं तण्डुलजोदकोन ।

पिण्डालुक्तं जीर्यति कौरुद्रुमात्

क्षसेरपाकः किल नागरेण ॥

खण्डखण्डुलतायात् सर्पिर्जम्बीरकाशस्तात् ।

मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिकाक्षैर्ल ॥

क्षीरं जीर्यति तक्रोने तद्रव्यं कोष्णमण्डकात् ।

माहिषं माथिमश्वेन शङ्खचूर्णेन तद्धि” ॥

मण्डकः माण्डे इति लोके,—

“रसाला जीर्यति योषात् खण्डं नागरभक्षयात्

सिता नागरमुत्तेन तथेक्षुक्षार्द्रकारसात् ।

जराभिरागैरिकचन्दनाभ्या-

मध्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतं ।

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं

जीर्णो भवेत् क्षारगणस्तथाक्षैः” ॥

इरा मदिरा ।

“तप्तं तप्तं हेम वा तारमशौ

तोये क्षिप्तं सप्तद्वलस्तदभः ।

पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्त्या-

त्तत्र क्षौद्रं भद्रयुक्तं विशेषात्” ॥

तत्र तोयानीर्णं । इति जठराग्निविकाराजीर्ण-

विस्त्रुचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव-

प्रकाशः ॥

अजीवः, चि, (नास्ति जीवः आत्मा अयं स वज्रशीर्षः) ।

मृतः । अवसन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनञ्) नि

रिति सूत्रेण अनिः) जीवनाभावः । अकारणिः ।

श्रापः । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति

सुगंधवाधं ॥

अजुगुप्सितः, चि, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्सित

नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—

“उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं” ॥

इति मानवे ३ अध्याये २०६ श्लोकः ॥

अजेयः, चि, (न जेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्वक-

जिघातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतयः । अ-

जयनीयः । यथा ।—

“अजेयस्त्वच्च संग्रामे ममापि हि भवियति” ।

इति स्कान्दे काशीखण्डे २३ अध्यायः ।

अज्येष्ठत्तिः, पुं, (ज्येष्ठस्य दत्तिः आचरणं षष्ठी-

तत्पुरुषः नास्ति ज्येष्ठत्तिः ज्येष्ठाचरणं यस्य

सः वज्रशीर्षः) ज्येष्ठत्तिरहितः । आठपु पिट-

वदधर्तनाभाववान् । यथा,—

अट्ट

अट्ट + इट् । इत्युणादिकोषः ।
 अट्टीरं, स्त्री, (अट्ट + भावे इच् स्त्रियां वा डीप् अ-
 ट्टीम् अमिकारित्वादि गुण्यं रति ददाति अट्टी
 आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अट्ट +
 ईरम्) खनामखातफलवृक्षविशेषः । अँजिर +
 इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुलं २
 काकोदुम्बरिकाफलं २ । अस्य गुणाः । शीत-
 लवं । खादुत्वं । गुरुत्वं । वायुपित्तकृमिभ्रूल-
 हृत्पीडाकफमुखवैरसनाशिलं । अमिकारित्वञ्च ।
 लघ्वञ्जीरं तस्मादल्पगुणं । इति राजवल्लभराज-
 निर्घण्टे ॥
 अट्टनं, स्त्री, (अट्ट + भावे ल्युट्) भ्रमणं । (यथा सर्व-
 ज्ञत्वमधीश्वरत्वसंगमत् त्वां माञ्च भिक्षाटनं ।
 इति घण्टाकार्यः ॥)
 अट्टनिः, स्त्री, (अट्टति तथा गच्छति यत्र अट्ट +
 अधिकरणे अणि) धनुरग्रभागः । धनुकेरु ङञ्
 इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
 अट्टनी, स्त्री, (अट्टनि + स्त्रियाम्वा डीप्) अट्टनिः ।
 धनुष्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते ।
 अगदगुरुगुणाटणीकृतकरालकोलाहलं) ॥
 अट्टरुषः, पुं, पतत्यनेन वासकवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अट्टरुषः, पुं, (अट्टति मृग्यासे पतत्यनेन अट्ट +
 घञर्थे कः । अट्टं कासाख्यरोगं रोषति नाशयति
 रुष + कर्त्तरि कः । अथवा रुष + कर्त्तरि कः
 अट्टस्य रूपो वा यस्मैतत्पुरुषः । वासकः कास-
 नाशक इति वैद्यके) वासकवृक्षः । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ॥
 अट्टविः, स्त्री, (अट्टति वार्द्धके गच्छति यत्र अट्ट +
 अधिकरणे अवि पञ्चाशति वनं व्रजेदिति) वनं ।
 इति रायमुकुटः ॥
 अट्टवी, स्त्री, (अट्टवि + स्त्रियां डीप्) वनं । इत्य-
 मरः । (यथा रामायणे । आनर्त्ताञ्चैव मार्गध्वं
 कान्ताराण्यटवीलथा) ॥
 अट्टा, स्त्री, (अट्ट + भावे अट्ट ततष्टाप्) पर्यटनं ।
 भ्रमणं । इति रत्नकोषः नीलकाण्ठश्च ॥
 अट्टाद्या, स्त्री, (पौनः पुन्येन अट्टनं भ्रमणम् अट्ट +
 सूचिस्त्रिभूत्राद्यन्तीत्यादिना यङ् + भावे अ ।
 स्त्रियां टाप्) पर्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनः पुनर्भ्रमणं ।
 अतिशयभ्रमणं । इति व्याकरणं ॥) अट्ट क
 तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टट्ट-
 यान्तः । क षट्ठयति । एकटकार उति रामः ॥
 तौच्छमल्पीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट उ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 मूर्धन्यवर्गाद्योपधः । उ अट्टिष्ठते दन्त्यवर्गा-
 योपधः । उ अतिट्टिष्ठते । दन्त्यवर्गादतीयो-
 पधः । उ अट्टित्यपते खलं राजा । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्टं, स्त्री, (अट्ट + अच्) शुष्कं । भक्तं । अट्टं ।
 इति मेदिनी भूरिप्रयोगश्च ॥
 अट्टः, पुं, (अट्टते एकं गृहमतिक्रम्य यत्र गृहे गच्छति
 अट्ट + अधिकरणे घञ्) क्षौमः । इत्यमरः ॥
 हर्म्यादिगृहं । इति भरतः ॥ प्राकाराग्रस्थित-

अड

रणगृहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातगृह-
 विशेषः । इति कौटिल्यः ॥ प्राकारमण्डपस्योपरि
 शाला । इति केचित् ॥ हर्म्यादिवातकुटिका ।
 इति केचित् ॥ मण्डपोपरि हर्म्यागृहं । इति
 केचित् ॥ प्राकारधारणार्थोऽप्यन्तरे क्षौमाख्यो-
 ऽट्टः । इति भरतः ॥ अतिशयः । इति मेदिनी ॥
 अट्टः इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टट्ट च (वीष्वायादिवर्चनम् शकन्धादित्वात् पररु-
 पत्वमस्य अट्टट्टासमशिवं शिवद्वती प्रकार
 हेति घण्टी) अत्युद्यं । इति अट्टाधरः ॥
 अट्टनं (क्षौ) चक्रफलाखं । इति चिकारुप्रेशः ॥
 अट्टहासः, पुं, महत्तरो हासः । शब्दयुक्तहास्यं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-
 नगादोषैः साङ्गहासं मुह्यं शुभः ॥ अम्बकस्याट्ट-
 हासः ॥ मेघदूते ॥)
 अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिशयं हासकः अतिश्वेत-
 एष्यत्यात् हास्यकारीव द्वितीयात्तत् पुरुषः) कुन्द-
 पुष्प वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिशयं
 हसति अट्ट + हस + णिनि उपपद समासः)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टालः, पुं, (अट्टवत् प्रासादगृहवत् अणति भवति
 अण + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति
 श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भव्यमानपुरोद्यानप्राका-
 राट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥
 अट्टालकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादगृहवत् अणति
 भवति अण + अच् स्वार्थे कन्) उपरितनगृहं ।
 अट्टालिकोपरि गृहं । तत्पर्यायः । क्षौमः २
 अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्)
 राजगृहं । तत्पर्यायः ।
 अट्टागारं २ हर्म्या ३ सौधं ४ धवलागारं ५ ।
 इति अट्टाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अट्टित्वाट्टालि-
 वादिभ्यो देशेभ्यः) ।
 अट्टालिकाकारः, पुं, (अट्टालिकां करोति यः अट्टा-
 लिका + क्त + अण उपपद समासः प्रासादकारकः)
 शूद्रागर्भे चित्रकारीरसजातजातिविशेषः । तस्य
 कर्म गृहनिर्माणं । राज इति चैकर इति
 च भाषा ।
 “कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।
 वभूवांटाङ्गालिकाकारः पतितो जारदोषतः” ।
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥
 अट्टा, स्त्री, (अट्टनम् अट्ट + भावे कप् स्त्रियां टाप्
 समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्यटनं । इत्य-
 मरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा,—
 “तौर्यत्रिकं लथाद्या च कामजो दण्डको गणः” ।
 इति स्मृतिः ॥
 अट्ट उ उ गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्मणि)
 अण्ठाते उ अण्ठाते । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट गते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अट्टति । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्ट र न त्यागौ (स्वादिं सेट्) । इति कविकल्प-

अणु

द्रुमः ॥ र वैदिकः । न अट्टनोति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अड उद्यमे । (स्वादिं सेट् परं) । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ अडति लोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥
 अडु अमियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्धन्यवर्ग-
 ततोयोपधः । (स्वादिं सेट् परं अडु + सन् लट्
 तिप्) अडिडुमति । क्षिपि संयोगान्तलोपे अड ।
 अभियोगः समाधानं । अडुति पक्षं विद्वान् ।
 अमि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्द-
 भट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।
 अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । रवः
 शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 अण य उ जीवने । प्राग्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 य उ अण्यते जनो दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अणकः, चि, (अण् + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः
 अधमः । इत्यमरः ॥
 अण्यं, स्त्री, (अणोः सूक्ष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवन
 मुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अणु + यत्) आणवीर्ण
 (अणोः, सूक्ष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्ति-
 स्थानमिति यावत् अण् + घञ् तस्य इहः आदि-
 वृद्धिश्च) । अणधान्योत्पादकक्षेत्रं । इति राय-
 मुकुटः ॥
 अणिः, पुं, स्त्री (अणति शब्दायते अण् + इन् स्त्रियां
 वा डीप्) अन्नायकीलकः । रथचक्राग्रस्थित
 कीलः । इत्यमरः ॥ अणिः । सूक्ष्माद्यग्रभागः ।
 सीमा । इति मेदिनी ॥ तस्य रूपान्तरं । अणी ।
 आणिः (अणति शब्दायते अण् + इच्, अजादि-
 भ्यश्च इति इच्, आणि इति वत्) । इत्यमर-
 टीका ॥
 अणिमा [न्] पुं, (अणु + भावे इमनिच्) अणिमा
 लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वश्च
 वशित्वश्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्व
 कौमुद्याम्) अणोर्भावः । अणत्वं । सूक्ष्मता ।
 इति व्याकरणं । अणविधैश्वर्यमध्ये ऐश्वर्यविशेषः ।
 इत्यमरः ॥ यत्प्रभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय
 सर्वत्र विचरन्ति कैश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति
 तट्टीका ॥
 (“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
 ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावसायित” ॥
 इति व्यासः) ।
 अणीयः, [स्] चि, अतिशयेन अणुः अणु + ईयमुन्)
 अत्यल्पं । अतिसूक्ष्मं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,—
 “प्रशक्तितारं सर्वेषामणीयांसमखोरपि ।
 रुक्माभं सप्रधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं” ॥)
 अणु, चि, (अणति सूक्ष्मत्वं गच्छति अण् + उन् ।
 लवलेसप्रकलाणवः इत्यमरः) क्षुद्रं । सूक्ष्मं । इति
 मेदिनी ॥
 अणुः, पुं, (अण् + उन्) क्षेपः । ग्रीहिविशेषः ।
 सूक्ष्मधान्यं । जिना इत्यादि भाषा इत्यमरः ।
 (यथा मनुः । न गृहीयात् शुल्कमण्वपि ॥)
 अणकः, चि, (अणुप्रकारः अणु + स्थूलादित्वात्

अण्ड

अत

अति

प्रकारार्थे कन् । अणुप्रकारे, अणुशब्दार्थे ची-
नादिधान्ये) घटुरः । निपुणः । अत्यः । स्तोत्रः ।
इति मेदिनी ।

अणुमा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीतिर्यास्याः सा वज्र-
व्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अणुरेवती, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव ।)
रन्तीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अणुव्रीहिः, पुं, (अणुः सूक्ष्माः व्रीहिः, कर्मधारयः,
चीनादि ।) सूक्ष्माधान्यं । तत्पर्यायः । प्रसातिका २ ।
इति रत्नमाला ।

अण्डं, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्तिप् अम् संयोगं
व्यन्ते गच्छन्त्यनेन अम् + डी + करणे ङः ।
पुंसोऽवयवभेदे मुक्के, पक्षिदिने । “तदण्डमभव-
द्भिमं स्रष्टुं शसमप्रमिति” मनुः ।) पद्यादि-
प्रादुर्भावककोषः । अण्डा । डिम् । इति माषा ।
तत्पर्यायः । पेशी २ कोषः ३ । इत्यमरः । पेशिः
४ कोषः ५ पेशीकोषः ६ । इति तट्टीका ।
डिम्बः ७ । इति मेदिनी । मत्स्यपक्षिभूमिणाणां
गुणाः,—

(“नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुष्पाकरसानि च ।
वातघ्नान्यतिसुक्राणि गुरुष्णानि पक्षिणाम्” ।
इति वैद्यके ।)

स्वादुत्वं । कटुपाकित्वं । रुचिसुक्रकारित्वं । वात-
घ्नघ्ननाशित्वं । इति राजवल्लभः । मुष्कः ।
वीर्यं । इति विश्वः । नृगनाभिः । इति केचित् ।

अण्डकः, पुं, (अण्ड + कार्थे कन्) अण्डकोषः । इति
हेमचन्द्रः ।

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे
पुष्पं यस्याः सा वज्रव्रीहिः, स्त्रियां ङीप्) अजान्ती-
रुद्धः । नीलराखा । नीलवुड्गा इति ख्याता ।
इति काचिद्रत्नमाला । अन्तःकोटरपुष्पी इत्यपि
पाठः ।

अण्डकोशः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, षष्ठीतत्-
) अण्डकोषः । इत्यमरटीका ।

अण्डकोषः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोषः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) खनामख्यातशरीरावयवविशेषः । तत्प-
र्यायः । मुष्कः २ रुधिरः ३ । इत्यमरः । अण्डं ४
पेलं ५ अण्डकः ६ । इति हेमचन्द्रः । वीजपेशिका
७ । इति राजनिर्घण्टः । सीमा ८ । इति जटाधरः ।
फलकोषकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः । अर्ण १० ।
इति रामायणं । कोषकोषकमुष्काण्डरुधिरा अण्ड-
कोषकः । सीमा च पेलसीमानौ फलमित्यपि
कुत्रचित् । इति शब्दरत्नावली ।

अण्डकोषकः, पुं, (अण्डकोष + कार्थे कन्) अण्ड-
कोषः । इति शब्दरत्नावली ।

अण्डजः, पुं, (अण्डे जायते अण्ड + जन् + कर्त्तरि, ङ
उपपदसमासः) पक्षी । उर्ध्वः । मत्स्यः । हकलासः ।
इति विश्वमेदिनौ । अण्डजातमात्रे त्रि ।
इत्यमरः ।

(“अण्डजाः पक्षिणः सर्पाः नृका मत्स्याश्च कष्टपाः
यानि चैवंप्रकाराणि अलजान्योदकाणि च” ।
इति मनुः ।)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड + जन् +
कर्त्तरि ङ, उपपदसमासः, स्त्रियां ङीप्) नृग-
नाभिः । कल्लूरी । इति विश्वमेदिनौहेम-
चन्द्राः ।

अण्डालुः, पुं, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड + मत्वर्थे-
आलुच्) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अण्डीरः, पुं, (अण्ड + मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टसामर्थ्य-
वान्) पुरुषः । शक्तः । इति मेदिनी ।

अण्वी, स्त्री, (अणु + वेतोऽणुवचनादिति पक्षे
ङीप्) अङ्गुलिः । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे ।
क्षीया ।

अत, इ बन्धने (इदित्वात् नुम् आदिं सेट् परं)
इति कविकल्पद्रुमः । अतीति बन्धे । शेषो दीर्घा-
दिरित्यन्यः । अतएव अन्यते इत्यन्ते । समते तु
अन्यते इत्यन्ते । कन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः ।
इति दुर्गादासः ।

अत ई बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ।

अत सातव्यगते । इति कविकल्पद्रुमः । सातव्यगतं
नैरन्तर्येण भ्रमणं प्रापणञ्च । अतति वायुः ।
अतति सूर्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अतः, [स्] अ, (एतस्मात्, एतद् + एतदोऽश्रित्ति
पञ्चमर्थे तस् एतद् + इन्द्रस्य अश्रादेशः) कारणं ।
अपदेशः । निर्देशः । इति विश्वः ।

अतएव, अ, (एतद् + तस् पञ्चमर्थे तस् । एतदः
अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव ।
एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—
“अतएव महेशानि रत्नयोः समता भवेत्” ।

इति सारदातिनकटीकायां राघवभट्टः । अतएव
पं । इति वोपदेवः ।

अतटः, पुं, (तद्यते आह्वयते जलेन इति तट् + घ-
जर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य वज्र-
व्रीहिः) पर्वतस्रोतस्थानं तत्पर्यायः । प्रपातः २
भृगुः ३ । इत्यमरः । (यथा शाकुन्तले । मने-
रथानामतटप्रपातः) ।

अतर्कः, पुं, (तर्कतेनेन तर्क + घजर्थे कः । तर्कस्तर्क
हेतुः स नास्ति यस्य स वज्रव्रीहिः) अत्रेतुः । मुष्क-
तर्कपरः । इति महाभारते दानधर्मः ।

अतलं, स्त्री, (नास्ति तलं गाधभागो यस्य तत् वज्र-
व्रीहिः । अतलस्पर्शमिति व्युत्पत्त्यर्थः) प्रथमखण्ड-
पातालं । भूरिप्रयोगः ।

अतलस्पर्शः, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शो-
यस्य स वज्रव्रीहिः) अगाधः । अतिगभीरः)
इत्यमरः ।

अतलस्पृक् [श] त्रि, (न तलं गाधभागः ननुसमासः,
तत् स्पृणति यः अतल + स्पृश् + कर्त्तरि क्तिन्
अतलस्पर्शकारी । कर्मणि क्तिन् तत् स्पृश्यते
येन) अतलस्पर्शः । तत्पर्यायः । आस्यार आस्यारांश्च
अस्तांश्च ४ अगाधं ५ । इति हेमचन्द्रः ।

अतसः, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत् + कर्त्तरि
असच्, स्त्रियां ङीप्) (अतसीरुद्धविशेषः
वायुः । इन्द्रादिकोषः । आत्मा । इति सिद्धान्त

कौसुयानुणादिरितिः । वल्कलनिमित्तवत्त्वं ।
अस्तं । यथा—“अतसः क्षौमं प्रहरणं वायुचेति
धातुरुक्तौ” माधवः ।

अतसी, स्त्री, (अत् + असच्, स्त्रियां ङीप्) कृष्ण-
पुष्पनुद्रुद्धभेदः । मसिना इति ख्याता । तत्-
पर्यायः १ चणका २ उमा ३ क्षौमी ४ रुद्रपत्नी
५ सुवर्द्धा ६ । इति रत्नमाला । पिच्छिजा ७
देवी ८ मदगन्धा ९ मदोक्तटा १० क्षुमा ११
हैमवती १२ तनीला १३ नीलपुष्पिका १४ ।
अस्या गुणाः । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातहारित्वं ।
क्षेपप्रित्तकारित्वञ्च । अद्यातिलस्य गुणाः । मधु-
रत्वं । पिच्छिलत्वं । मदगन्धित्वं । कषायत्वं । वायु-
कफकासनाशित्वं । स्वादुत्वं । उष्णत्वं । अस्तत्वं ।
शक्ते कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टो ।

यथा,—
“अतसी नीलपुष्पी च पार्श्वी स्यादुमा क्षमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुगुणः ।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी” ।
इति भावप्रकाशः । अण्डरुद्धः । इत्यमर-
टीका ।

अति, अ, प्रशंसा । (अत् + इ । पूजायां । अतिरति-
क्रमणे चेति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनि-
रुद्रम्) । प्रकर्षं । लङ्घनं । इति विश्वमेदिनौ ।
अतिशयं । क्रान्तं । पूजनं । असन्भावना । इति
दुर्गादासः । प्रादिविश्वप्रसर्गान्तर्गतोऽयं ।

अतिकथः, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुगतिप्रादय इति
समासः । कथनायोग्यं) अत्युद्धेयः । नष्टः । इति
मेदिनी । नष्टधर्मः । इति हेमचन्द्रः ।

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्मधारयः) ।
अपार्थवाक्यं । अर्थभाषणं । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ।

अतिकन्दकः, पुं, (अतिरिक्तः कन्दो मूलं यस्य
कप्) हृत्किन्दरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिकेशरः, पुं, (अतिरिक्ताः केशराः किङ्कल्याः
यस्य सः) कुञ्जकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिक्रमः, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम्
+ भावे घञ् रुद्धभावः) क्रमोलङ्घनं । तत्-
पर्यायः । अतिपातः २ (अति पत् + भावे घञ्)
उपात्ययः ३ पर्यायः ४ । अभिक्रमः । रणे शत्रून्
प्रति अभीतग्रोधादेर्गमनं । इत्यमरः ।

अतिक्रान्तः, त्रि, (अति + क्रम् + कर्त्तरि क्तः) कृताति-
क्रमः । कृतक्रमोलङ्घनः । राजानमतिक्रान्ता
अतिराजी । इति वोपदेवः । अतीतः । यथा ।
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । इति-
रचितः ।

अतिक्रामकः, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता । क्रमोलङ्घकः ।
अतिपूर्वक्रमधातोः कर्त्तरि क्तः ।

अतिगण्डः, पुं (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे) किङ्कमादिसप्तविंशतियोगमध्ये षष्ठयोगः ।
तत्र जातफलं ।

“कलिप्रियो वेदविनिन्दकश्च
धूर्तः कतघ्नो गणरोगयुक्” ।

सरोमदेहः पुण्योऽतिदीर्घः
प्रकाशगण्डस्त्वितिगण्डजन्मा” ॥

इति कोट्योपदीपः ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः ।) भूत-
लक्षणं । चम्पकः । सुन्दरलक्षः । गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगन्धितः ।)

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति-
गन्ध + मत्वर्थे आलु । अतिशयितगन्धयुक्ते) पुत्र-
दात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगन्धितः, त्रि, (अति अधिको गन्धः कर्मधारयः
सोऽस्य जातः अतिगन्ध + इतच् ।) महाहंसतः ।
अतिशयगन्धयुक्तः । तत्पर्यायः । ससुन्दरः २ ।
इति हलायुधः ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुह्यमतिक्रान्तः कुगतिप्राप्तिरिति
दनासः ।) पुत्रिपथीविशेषः । क्षुद्रचाकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाला । गुहातिक्रान्तो त्रि ॥

अतिघरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण स्वस्थानमतिक्रम्य
परति गच्छतीव अति चर + कर्त्तरि अच्
स्त्रियां टाप् ।) पद्मचारिणीलक्षः । स्थलपद्मिनी ।
इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टः ॥

अतिचारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर
+ भावे घञ् ।) शीघ्रगमनं । अतिक्रम्य गमनं ।
कुजादिपञ्चग्रहाणां राशिभोगकालासमाप्तौ
राश्यन्तरगमनं । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
चारः । परराशिगमने अतिचारः । एतौ गुरो-
स्वेदकालो भवति । गुरुस्तु यदि पुनः पूर्वराशिं
नायाति तदा महातिचारः । तेन लुप्तसम्बन्धो
भवति । ग्रहाणां स्वभोग्यमाग्राश्रवपि वक्राति-
चारो भवतः । तत्र नाकालः । इति स्मृति-
न्योतिषे ॥

अतिच्छत्रः, पुं, (क्रायते आच्छाद्यतेऽनेन कृद् +
णिच् + करणे घञ् । अतिक्रान्तच्छत्रम् इति
व्युत्पत्त्या कृत्रातिक्रमकारी ।) भूतलक्षणं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जललक्षणविशेषः । अखण्डवर्णकुल्या-
खाडा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ कृत्रा ।
काटकाति । भुङ्क्ताति । पोथालकाति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिच्छत्रकः, पुं, (अति + कृत्र + स्वार्थे कण्)
कृत्रलक्षः । क्रातरियाविष इति ख्यातः । तस्य
मूले पत्रे वचाकारः कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥
भूतलक्षणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिच्छत्रा, स्त्री, (कृत्रमतिक्रान्तः, अत्यादय इति
ममासः ।) अवाक्पुथी । मौरी इति ख्याता ।
इत्यमरः ॥ शताक्षः । श्लुपा इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाला ॥ (कृत्रातिकृत्रे जाङ्गलीं जटिलां व्रक्ष-
चारिणीं ॥ इति स्युते ॥)

अतिजवः, त्रि, (अतिशयितो जवो वेगो यस्य सः ।)
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (दवयदतिजवेन
प्राप्तमुर्वीविभागं ॥ इति भट्टिकाये) । तत्प-
र्यायः । जङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ जङ्गलः ३
अतिजलः ४ । इति तट्टीका ॥

अतिजागरः, पुं, (जाग्र + भावे घञ् अतिशयितो

जागरो जागरणं यस्य सः । अतिजागरणयुक्तो वि ।)
नीचकौचः । कालवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिडीनं, स्त्री, (डी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्त
डीनं गमनं कर्मधारयः ।) पक्षिणां प्रचण्डगमनं ।
इति महाभारतं ॥

अतितीव्रा, स्त्री, (अतिशयेन तीव्रा) गण्डदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथिः, पुं, कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य मौचः ।
इति मेदिनी ॥ कोपः । इति विश्वः ॥

अतिथिः, त्रि, (अतति सातथ्येन गच्छति न तिरुति
अत् + इथिन्) अज्ञातपूर्वग्रहागतयुक्तिः । इति
श्रीधरस्वामी ॥ अतिथु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृहगतः ४ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रीलिङ्गे आवेशिको ५ अतिथी ६ । इति
तट्टीकासारसन्दरी ॥ आगन्तुः ७ । इति हड्ड-
चन्द्रः । प्रधूर्यः ८ अन्धागतः ९ प्राघृणिकः १० । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्राघृणिकः ११ । इति विश्वः ॥
प्राघृणः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १३ ॥ तस्य
लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च
स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः
प्रोच्यते ब्रुधैः ॥ १४ ॥ तस्य निवर्त्तने गृहस्थस्य दोषः
यथा,—

“अतिथिर्यस्य भ्राश्रो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

इति पुराणं ॥ * ॥ तस्य ग्रहणकालः । “ततो
गोदोहमात्रन्तु कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अति-
थिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यदृच्छया” ॥ इति
विष्णुपुराणं ॥ * ॥ गोदोहकालश्च मुहूर्त्ताष्टम-
भागः । यथा । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राञ्चो
द्वारावलीकनं । मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीच्यो
ह्यतिधिर्भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ तस्य
मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । “प्रियेवा यदि वा
द्वेयो मूर्खः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्वदेवान्ते
सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” ॥ इति श्रुतातपः ॥ * ॥
तस्य वेदादयो न प्रवृत्ताः ।

“साध्यायगोत्रचरणमष्टापि तथा कुलं ।

हिरण्यगर्भवृद्धा तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

इति विष्णुपुराणं ॥ * ॥ तस्य देशादौ पृष्टे देशः ।

“देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा योऽज्ञं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥

इति स्मृतिः ॥ * ॥ अतिथये शतग्रनुसारेण
दातव्यं ।

“भोजनं घन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ भिक्षादिनक्षत्रं ।

“ग्रासप्रमाणा भिक्षास्यादर्यं ग्रासचतुष्टयं ।

अग्राचतुष्टयं प्राङ्मूर्धन्तकारं दिनेत्तमाः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अतिथिपूजनं, स्त्री, (अतिथेः पूजनं सेवा यस्तीत-
पुरुषः ।) अतिथिसेवा । आतिथ्यक्रिया । तत्प-
र्यायः । नटयज्ञः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदानं, स्त्री, (दा + भावे ल्युट्, अत्यन्तं दानं स्वस-

त्त्वधसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिः, कर्मधारयः ।) बह-
दानं । अपरिमितदानं । यथा,—

“अतिदाने बलिर्बद्धः अतिमाने च कौरवाः ।

अत्रिरूपे हता सीता सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥
इति चाणक्यः ॥

अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिष् + क्तः । अन्यधर्मा-
णामन्यत्रारोपणमतिदेशः यथा,—“तिष्ठन्ति
सार्वधातुकमित्यातिदेशिकसूत्रम् ।) अतिदेशवि-
शिष्टः । यथा,—“न समानगोत्रां भार्यां विन्दे-
तेत्यनेन श्रद्धस्यापि समोत्रा कथं न निषिध्यते”
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो
नत्वतिदिष्टातिदिष्टश्रद्धगोत्रादेः । इत्युदाहृतत्वं ॥
अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विचित्रवर्णतया
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ल्युट् ।)
रक्तचित्रकलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिष् + भावे घञ्) अन्य-
धर्मस्यान्यत्र आरोपणं । यथा,—“इष्टवदिकः”
इत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥ कारिका यथा,—
“प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।
धर्म्माऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रा-
तिदेशः । १ यथा,—“नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यात्
इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः” । २ । कार्य्याति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजास्ताः इत्यत्र कार्य्येण
निषेधेन दर्शयौर्मासधर्मातिदेशः” । ३ । निमि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विकृतौ मौद्गचरयागे
ब्रीहिकार्य्यकारिणि मुद्धे ब्रीहिकार्य्यनिमित्तत्वात्
धर्माः प्रोक्षणादयः कल्पन्ते” । ४ । व्यपदेशा-
तिदेशः ४ यथा,—“मासमभिहोत्रं जुहोति
इत्यत्र माससाध्यायनाख्यायागे अभिहोत्रपदव्यप-
देशात् अभिहोत्रधर्मातिदेशः” । ५ । “रूपा-
तिदेशः” ५ यथा,—“यजमानाद्विभो यूपः इत्य-
त्र यूपे यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजमान-
धर्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आह-
विवेकटोकायां श्रीकृष्णः ॥

अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादीतिसमासः । गोल्लियोरूप-
सर्जनस्येति ऋक्सः ।) अतीतनौकं । नावमतिक्रान्तं ।
नावोत्तीर्णं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयोः
अतिनौः इति रूपं ॥

अतिपतनं, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्युट्) अत्ययः ।
अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपश्याः [नृ] पुं, (अत्युत्कृष्टः पश्याः कर्मधारयः ।
यथैः पूजार्थत्वाच्च समासान्तप्रत्ययः ।) सन्मार्गः ।
सुपथः । इत्यमरः ॥

अतिपत्रः, पुं, (अतिवृहत् पत्रं यस्य सः बह्व्रीहिः ।)
हस्तिकन्दलक्षः । शाकलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) अति-
क्रमः । उपात्ययः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (यथा
शकुन्तले—न चेदन्यकार्य्यातिपातः) ॥

अतिपातकं, स्त्री, (अतिदुष्टतया अन्यत् पातकं
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नवविधपापमध्ये
गुरुतरपातकं । तत् त्रिविधं । पुंसः आलदुष्टिद-

इति भावप्रकाशः ॥

अति

ल्युट्।) अतिशयनं। इति शुद्धरत्नावली ॥ (आ-
धिकां। प्रकर्षः। प्रशंसा।)

अतिशोभनः, चि, (अतिशोभते अति + शुभ +
कर्त्तरि ल्युट्।) अतिशयशोभायुक्तः। अतिप्रशस्तः।
श्रेष्ठः। इत्यमरः ॥

अतिसज्जनं, स्त्री, (अतिशयेन सज्जनं दानं अति +
सज्ज + भावे ल्युट्) अतिशयदानं। तत्पर्यायः।
विशालः २। इत्यमरः ॥ दानं। वधः। इति मेदिनी ॥
(विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् ननु मां प्रापय पत्यु-
रन्तिकं ॥ इति कुमारसम्भवे ॥)

अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मलं द्रवीकृत्य सरति
निःसारयति अति + ह + आधिमत्यबलेऽपि
वक्तव्यमिति वार्तिकसूत्रेण कर्त्तरि घञ् वृद्धिः
दीर्घश्च।) बहुद्रवमलनिःसरणरोगः। तत्पर्यायः।
अन्नगन्धिः २ उदरामयः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अतीसारः ४। इति वैद्यकं ॥ * तस्य निदानं।

“गूर्वातिशयिष्ठोऽप्यन्नद्रव्यपूनातिशयितैः।
विरुद्धाध्यक्षगात्रियैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥
क्षेप्यैरतिशुक्लैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैः ॥
श्रीकाहुल्यान्मसधातिपातैः सात्म्यं प्रययैः ॥
जलाभिरमलैर्वैगविधातैः क्षिमिदोषतः।
दृष्टां भवत्यतीसारो जलघ्नं तस्य वक्ष्यते” ॥

संप्रतिर्यथा,—

“संशय्यापां धातुरधि प्रवृद्धः
शक्तमिन्द्रो वायुनाथः प्रयुज्जः।
सरत्पतीवातिसारं तमाहु-
र्याधि घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥
एकैकशः सर्वशस्त्राणि देवैः
श्रीकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः” ॥ * ॥

पूर्वख्यं यथा,—

हृन्नाभिपायुदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥”

इति माधवकरः ॥ अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सायाह।

“आमपक्वमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः।
अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्नामं पक्वञ्च लक्षयेत् ॥
शमशक्तिस्तथा। तत्रामपक्वयोर्लक्षणं ॥

“संशुभ्रमानेर्देयैस्तु न्यस्तमधु निमज्जति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छलं चामसंक्षितं ॥
एतान्येव तु क्षिप्तानि विपरीतानि यस्य वै।
साधवश्च विशेषेण तत्तु पक्वं विनिर्दिशेत् ॥
न च संशयः दद्यात् पूर्वमातिसारिणे।
एकाले संगृहीतो हि विकारान्कुण्ठते षड्गु ॥
दण्डकालसकाध्मानयष्ट्यर्षोभगन्दरान्।

शोषं पाण्ड्यामयं क्षीघ्रगुणमेहोदरज्वरान् ॥
हिमरसः सविरेष्य वातपित्तात्मकस्य यः।
क्षीणघातुषण्णस्यपि बद्धोद्योऽतिविद्युतः ॥
आमोऽपि क्षमनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत्।
लङ्घनमेकं मुक्ता न चान्यदस्तीक्ष्णभेषजं च लिनः।
समुदीर्गदोषनिचयं तत् पाचयते तथा शमयेत् ॥

अति

लङ्घनयव दोषदुःसहपिपासायां दोषपाकार्थं
षडङ्गविधिनाहं प्रदत्तं योगचतुष्टयमाह,—

“धान्योदीच्यष्टतं तेयं दृष्ट्यादाहातिसारिणे।
ह्रीवेरष्टङ्गवेराभ्यां सुस्तपर्पटकेन वा ॥

सुस्तोदीच्यष्टतं शीतं प्रदातुं पिपासवे।
हितं लङ्घनमेवादौ पूर्वस्वरूपेऽतिसारिणः ॥
कार्यं वागशनस्यान्ते प्रदत्तं लघुभोजनं।
पथ्यादारुवचामुक्तेर्गगरातिविषान्वितैः ॥

आमातीसारनाशाय कायमेभिः पिवेन्नरः।
पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥

“पाठाहिङ्गवज्जमोदोग्रापञ्चकोलाब्दजं रजः।
उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यारमं ससैम्भवं” ॥
पाठादिचूर्णं ॥ * ॥

“हरीतकीं सातिविषां हिङ्गु सौवर्चलां वचां।
सैन्धवश्चापि संपिष्य पावयेदुष्णवारिणा ॥
आमातिसारं योगेन यद्येतेन न शान्तिरिति।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शान्तिरिति ॥

न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः” ॥
चिकित्सति अपनयति। हरीतकीादिकल्कः ॥ * ॥

“वत्सकातिविषा विल्वसुक्तबालकजं प्रदत्तं।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित् ॥”
वत्सकादिक्वाथः ॥ * ॥

“एरुहुरससंपिष्टं पक्वमामस्य नागरं।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं” ॥
नागरस्य पुटपाकः कल्कश्च ॥ * ॥

“धान्यबालकविल्वान्नागरैः पाचितं जलं।
आमशूलविषान्धुनं पाचनं नित्यसेवितं” ॥
धान्यपञ्चकं ॥ * ॥

“पित्तं धान्यचतुष्कान्तु शुण्ठीत्यागाददन्ति हि।
रक्तोऽपि पित्तसाधर्म्याद्धितं धान्यचतुष्टयं ॥”
धान्यचतुष्टयं इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥ * ॥

“सलोभं धातकीविल्वं भुक्त्वात्मास्थिकलिङ्गकं।
पिवेन्नाहिषतक्रोशं पक्वातीसारनाशनं” ॥
लोभादिचूर्णं ॥ * ॥

“अम्बुला धातकी लोभं समङ्गा पञ्चकेशरं।
मधुकारलुविल्वञ्च पक्वातीसारहा गणः ॥”
अरुणः श्लोणाकः। पाठादिगणः ॥ * ॥

“समङ्गा धातकीपुष्पं मङ्गिष्ठा लोभ्रएव च।
शास्त्रलोवेष्टको लोभ्रो दाडिमद्रुफलवचौ ॥
आज्वास्थिमध्यं लोभ्रञ्च विल्वमथं प्रियङ्गु च।
मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घरन्तलगेव च ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः।
ते योगा उपयोगाः स्युः सत्तौद्रास्तुलाम्बुना ॥”

समङ्गात्र लज्जालुः। शास्त्रलोवेष्टको मोचरसः।
दाडिमस्य द्रुमफलयोर्वचौ। प्रियङ्गोर्गुणसकलमत्र
फले वर्तमानत्वात् शृङ्गवेरमत्र शुण्ठीः। दीर्घरन्तः
श्लोणाकः तस्य त्वक्। समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि ॥
“कसृटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्ववर्हिष्ठं। जल-
धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्” ॥
कसृटं चवराई शाकस्य भेदः। कसृटादिभि-
स्तनुभिः पत्रशब्दः सम्बध्यते। वर्हिष्ठं बालकं
गङ्गाधरक्वाथः ॥ * ॥

अति

“मोचरसमुक्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः।
चूर्णं मथितसमेतं खण्डि गङ्गाप्रवाहमपि” ॥
अरुणः श्लोणाकः। मथितं निर्जलं दधि वस्तुपूतं
गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

“मुक्तावत्सकवीजं मोचरसो विल्वधातकीलोभ्रं।
गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्” ॥
क्षितीयं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

“मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोभ्रबालकैः।
विल्वमोचरसाभ्याश्च पाठेन्मयववत्सकैः ॥
आमवीजसमङ्गातिविषायुक्तेर्विचूर्णितैः।
मधुतण्डुलपानीयपीतेर्नश्येत् प्रवाहिकां ॥

सर्वेऽतिसारा ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः।
रुद्धगङ्गाधरं चूर्णं रुन्ध्याद्दीर्घाणवाहिनीं” ॥
समङ्गा लज्जालुः। रुद्धगङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

अङ्गोदमूलकल्कः तण्डुलपयसा समाक्षिप्तः पीतः।
सेतुरिव वारिवेगं भट्टति रुन्ध्यादतीसारं” ॥
अङ्गोदकल्कः ॥ * ॥

“कुटजलवलाभां प्रोक्षणीरे पचेत् भिषक्।
पादशेषं वृत्तं नीत्वा वस्तुपूतं पुनः पचेत् ॥
लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा।
सुक्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं ॥

निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दर्बो प्रलिप्यते।
जलेन ह्लागदुग्धेन पीता मण्डेन वा जयेत् ॥
घोरान् सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्।
अरुणदरं समस्तञ्च तथाशशिं प्रवाहिकां” ॥

कुटजावलेहः ॥ * ॥

“ह्लागलवलां सुदृढं पिष्टेरामलकैर्निषक्।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नाभिमुखं ॥
नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं दृष्ट्वा।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥

पाठा पिष्टा च गोदध्ना तथा रुध्यालगात्मजा।
अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हन्युदरे हृता ॥ * ॥

अथ वातातिसारस्य लक्षणं।
“अरुणं फेनिलं रुद्धमल्पमल्पं मुज्जमुज्जः।
शृङ्गदामं सरुक्कब्धं मारुतेनातिसार्यते” ॥

अरुणमीषद्रक्तं। शृङ्गत् पुरीषं। सरुक्कब्धं
शब्दो गुदे। तत्साहचर्यात् रगपि गुद एव
बोद्धव्यः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा।

“वचा चातिविषा सुक्तं वीजानि कुटजस्य च।
श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातिसारान्तये” ॥ * ॥

अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं।
“पित्तात् पीतं शृङ्गद्रक्तं दुर्गन्धिं हरितं द्रुतं।
गुदपाकादमूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्तते” ॥ * ॥

तस्य चिकित्सा।
“विल्वशृङ्गावाम्मोदबालकातिविषाक्षतः।
कषायोऽह्नयतीसारं सामं पित्तसमुद्धवं” ॥

विल्वदिक्वाथः ॥ * ॥
“रसाक्षनं सातिविषं कुटजस्य पलं तपं।
धातकीशृङ्गवेरञ्च पावयेत्तण्डुलाम्बुना ॥

निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुल्बणं।
अग्निं सन्दीपयत्येतत् शूलमाशु निवारयेत् ॥
रसाक्षनादिचूर्णं ॥ * ॥ अथ पित्तातिसारभेदस्य

अति

रक्तातीसारस्य संप्राप्तिमाह,—

“मित्तकृन्ति यदायर्थं द्रव्याण्यत्राति प्रैतिके ।
वह्नोयाज्यायते शीघ्रं रक्तातीसार उन्मथः ॥१॥
तस्य चिकित्सा ।

वत्सकतत्त्वगात्रं दाडिमफलसम्भवा त्वक् च ।
तद्गुणं पलमानं विपचेदष्टांशसन्मिते त्राये ।
अष्टमभागं घ्रेषं क्वायं मधुनापिबेत् पुरुषः ।
रक्तातिसारानुत्थमतिशयितं नाशयेन्नियतं ।
कुटजदाडिमक्वायः ॥ १ ॥

“कुटजातिविषा मुक्तं बालकं कोप्रचन्दनं ।
घातकी दाडिमं पाठा क्वायमेषां समाक्षिकं ।
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलामसंयुते ।
कुटजादिकषायोऽयं सर्वान्तीसारनाशनः ॥”
चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिक्वायः ॥ २ ॥

“गुडेन नक्षयेद्विलं रक्तातीसारनाशनं ।
आमनूलविबन्धनं कुक्षिरोगहरं परं ॥”
विलं सुक्षिद्रं बालविल्वगर्भं शीतं तत्स्वेदनादकं
आनुमेयं । गुडविलं ॥ ३ ॥

“अन्वाकामलकीनानुकुट्टयेत् पक्षवान्गवान् ।
समृद्धं खरस तेषां अजाक्षीरस्य योजयेत् ॥”
तत्तिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनं ।
अन्वादिखरसः ॥ ४ ॥

“निष्काथ्य मूलममूलं गिरिमल्लिकायाः
सन्धक् पञ्चद्वितयमनुचतुःशरावे ।
तत्पादश्रेष्वसलिलं खनु शोषणीयं
क्षीरे पलहयमिते कुशक्षैरजायाः ।
प्रक्षिप्य भाषकानष्टौ मधुनस्रजं शीतले ।
रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरव्यं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥”
कुटजक्षीरं ॥ ५ ॥

“पीत्वा श्वावरीकल्कं पयसा क्षीरसुगं जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया विडं हृतं नरः ॥”
श्ववावरीकल्कस्तद्वहृतः ॥ ६ ॥

“शोदुग्धनवीनतनु मधुना सितया सह ।
खीणं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं ॥”
नवनीतावल्लेहः ॥ ७ ॥

“पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुजा ।
रक्तातिसारजिह्वरूपिततण्डुदाहनेहनुत् ॥”
चन्दनमत्र चेतं चन्दनकल्कः ॥ ८ ॥

“विरेकैर्जडमिरस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
पथते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादिकं ॥”
आदिशब्देन लेपादिग्रहः ।

“पटोलयष्टीमधुकक्कायेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनं ।
दाहे पाके दितं क्षाग्रीदुग्धं सचौद्रशर्करं ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने ।
गुदस्य दाहपाकयोः ।

“गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीहृतमुत्तमं ।
अतिप्रक्षाल्या नहती भवेद्यदि गुदव्याध्या ।
निद्रान्मूकमांसेन तदा संक्षेदेदेद्गुदं ।
अथ गोधूमचूर्णस्य संगीतस्य नु वारिण्या ।
आकास्य गोशकं हत्वा नन्दु संक्षेदेदेद्गुदं ।
(गुदव्याध्यां) गुदमंशे गुदंक्षेदे रभ्यन्तःप्रवेशयेत् ।

अति

प्रविष्टं खेदयेन्मन्दं मूषकस्याभिषेधं हि ॥”
मूषकस्याभिषेधं काङ्गिकेनोत्खिन्नेन एररु-
पत्रादिस्थापितेन खेदयेत् ।

“मूषकस्याय वसत्रा पायुं सन्धक् प्रलेपयेत् ।
गुदमंशान्निधौ व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ।
चाङ्गेरीकोलदध्यक्षत्तारनागरसंयुतं ।
हृतं विपक्तं पातयं गुदमंशगदापहं ।
चाङ्गेरी चतुष्पत्रा अक्षलोनिका तस्याः खरसः
कोलस्य क्वायः दध्यक्षं दधिरूपमस्तं एतत्रयं
मिलितं हृत्वाचतुर्गुणं । क्षारनागरयोः कल्कः ।
चाङ्गेरीहृतं ॥ १ ॥

“कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितं ।
एतन्निश्चितं निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥”
पद्मिनीपत्रं पुरश्चिपत्रं तत्संशोष्य संचूर्ण्य शर्करा
युक्तं खादेत् । अयन्तु गुदमंशोऽतीसारं विनापि
भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु खिखितः । अत्र तु
गुदस्य दाहपाकव्याधिरुद्धाव् संशोऽपि लिखितः ।
चिकित्सा तुमयत्र तुल्यैव ॥ २ ॥ अथ स्नेहान्ति-
सारस्य चक्षुषः ।

“क्षेप्तं खिगधं घनं विसं शीतलं मन्दवेदनं ।
गौरवावधिसंयुक्तं स्नेहणा सार्थये श्रद्धतु ॥”
विसं स्यादानगन्धि यत् ॥ ३ ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
“स्नेहान्तिसारे प्रथमं हितं चक्षुषपाचनं ।

योन्यस्वामातिसारप्रो यथोक्तो दीपनो गयः ।
चयश्चातिविषा कुष्ठं बालविलं सनागरं ।
वत्सकतत्त्वले पथ्या हृदिस्नेहान्तिसारानुत् ॥”
चयादिक्वायः ॥ ४ ॥

“हिङ्गु सौवर्चलं योषममयातिविषां वचा ।
पोतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषां स्नेहान्तिसारानुत् ॥”
हिङ्गुवादिचूर्णं ॥ ५ ॥

“क्षमिश्रकवचाविल्वेष्टीघ्नान्वाककटफलं ।
रषां क्वायं भिषग्दद्यात् अतीसारे वचासने ॥”
विडङ्गादिक्वायः ॥ ६ ॥ अथ द्विदोषजातिसारणां
सञ्चयानि चिकित्सा च ।

“द्विदोषसञ्चयैर्विद्यादवीसारं द्विदोषजं ।
तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ।
कटफलं मधुकं लोभ्रलक् दाडिमफलस्य च ।
सवण्डुलजलं चूर्णं वातपित्तातिसारानुत् ॥”
वातपित्तातिसारे ॥ ७ ॥

“चित्रकातिविषा मुक्तं बालविलं सनागरं ।
वत्सकतत्त्वले पथ्या वातस्नेहान्तिसारानुत् ॥”
वातस्नेहान्तिसारे ॥ ८ ॥

“मुक्ता सातिविषा मूर्च्छा वचाचकुटजः समाः ।
रषां कषायः सद्योऽत्र पित्तस्नेहान्तिसारानुत् ॥”
पित्तस्नेहान्तिसारे ॥ अथ सन्निपावातिसारस्य चक्षुषः ।

“तन्नायक्तो मोहसादास्यशोभी
वर्चः कुर्यान्नैकरूपं दृषार्तः ।
सर्वोद्भूते सर्वलिङ्गोपपत्तिः
क्षुद्रोऽवाधो बालवृद्धावसानां ॥”
अथ तस्य चिकित्सा ॥ ९ ॥

“पद्मसूलीबलाविल्वगुडूषोमुक्तनागरेः ।
पाठाभूनिम्बवर्हिङ्कुट त्वक्पुष्पैः श्रुतं ।

अति

सर्वज्ञं हन्यतीसारं खरश्चापि तथा वमिं ।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं वापि सुदुस्तरं ।
पद्मसूत्यत्र सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
वाते पुनर्वल्वासे च सा योज्या महती मता ॥”
वर्हिङ् बालकं । पद्मसूत्यादिक्वायः ॥ १ ॥

“अमया नागरं मुक्तं गुडेन सह योजितं ।
चतुःसनेयं गुटिका स्मृतिदोषातिसारानुत् ।
आमातिसारनागाहं सविबन्धं विसूचिकां ।
क्षमीनरोचकं हन्यादीपयत्याशु चानलं ॥”
चतुःसनी मोदकः ॥ २ ॥

“तत्काशाहृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिण्या ।
पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां ।
सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टितां ।
लिप्ताश्च घनपट्टेन निर्दहेद्गोमयाभिना ।
अक्षारवर्णाश्च नन्दं दृष्ट्वा वज्रैः सनुद्धरेत् ।
ततो रसं सनादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
उक्तः हृष्टात्रिमुत्रैव पट्टपाकस्तु कौटजः ।
जयेत् सर्वान्तीसारान् दुस्तरान् सचिरोत्थितान्
कुटजपट्टपाकः ॥ ३ ॥

“कुटजत्वक्कुतः क्वायो वत्सपूतो घनीकृतः ।
स लोष्ठोऽतिविषायुक्तः स्नात्तिदोषातिसारानुत् ।
इच्छन्त्यत्राष्टमांशेन क्वायादतिविषारजः ।
प्रक्षिपेद्वा चतुर्धाशनिति केचिद्वदन्ति हि ॥”
कुटजावल्लेहः ॥ ४ ॥

“पलमश्लोठमूलस्य पाठां दाव्यैश्च तत्समां ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसन्मितान् ।
क्वायादुष्कांश्च तान् कुर्यात्तन्त्रेण तण्डुलाम्बुजा ।
पेषयित्वा श्रद्धयात्तं पानाय गदिने भिषक् ॥

वातपित्तकफोद्धृतान् हन्तवान् सान्निपातिकां ।
हन्यात् सर्वान्तीसारान् वटकौऽयं प्रयोजितः ॥”
अश्लोठवटकः ॥ ५ ॥ अथागन्तुजस्य श्लोकाति-
सारस्य संप्राप्तिपूर्वकं जक्षणमाह ।

तैल्लेर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
वायोष्मा वै वज्रिमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधक्षात् काकयन्तीप्रकाशं ।
निर्गच्छेद्दे विद्विमित्रं ह्यविज्ञा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः ।
श्लोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कथं एव प्रदिष्टः ॥

अयमर्थः । तैल्लेर्भावैर्बन्धुवित्तत्तयादिभिः शोचतः श्लोकं
कुर्वन्तः । जन्तोः प्राणिनः । वायोष्मा वायुः श्लोकज-
देहोष्मा जनिव नेत्रनासाग्रादिषु जलं तेन स-
हितः उष्मा श्लोकजं देहतेजः । स कोष्ठं गत्वा वज्रि-
माविश्य अतराभिं मन्दीकृत्य । वायुसाहित्यादुष्मा-
यापि वज्रैर्मन्दीभाव इति न दोषः । वज्रैर्मन्दीभावादेव
अल्पाशनस्येति जन्तोर्विशेषणं । ततस्तस्य जन्तोः
रक्तं क्षोभयेत् स्वस्यानाशालयेत् । इति संप्राप्तिः ॥
अथ सञ्चयः । तच्च रक्तं अथक्षात् गुदात् काक-
यन्तीप्रकाशं गुह्याफलसदृशं विद्विमित्रं गन्ध-
वत् । अविट् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । श्लोकोत्प-
न्नोऽतिसारः अतिमात्रं दुश्चिकित्सः । श्लोकाप-

अति

नोदनं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । रघोऽतिसारः वैद्यैः कष्टः कष्टेन साध्यः ।
प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः ॥ २ ॥ अथागन्तुजलेन
सान्ध्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण-
मत्रैवाह ।

“भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मलं यदा ।
तदातिसार्यते तन्तु क्षिप्रमुष्णजलप्लवं ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं ।
न भयोपशमाच्छर्मं यस्मिन् स्यात् स भयात् स्मृतः ॥
ज्वल इति ज्ववं जले ज्वमानं । ननु भयाति-
सारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव ।
यत आह । भयेन क्षोभिता दूषिता दोषा मलं
दूषयन्ति । तन्मलमतिसरति । अत्र पूर्वमेव
दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

“रोगद्वेषभयात् ये च ते स्युरागन्तवो गदाः” ।
इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य
त्वमर्थः । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-
कफा अतीसारणाय क्षोभिताः सञ्चालिताः न
दूषिता भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भ-
वात् । अतिसर्तुं चलिता वातपित्तकफा मलं
दूषयन्ति तत् सर्वं वातपित्तकफमलं भयेनैवाति-
सार्यते । पश्चाद्वातसम्बन्धो भयादायुरिति वच-
नात् । अतएव भयातिसारे वातद्वयैव क्रिया
कथितेति समाधिः ॥ २ ॥ अथ तयोश्चिकित्सा ।
“भयशोकसमुद्भूतौ क्षेयौ वातातिसारवत् ।
तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया” ॥
वातातिसारवत् वातातिसारलक्षणेः । तयो-
श्चिकित्सा च हर्षणाश्वासनपूर्विका वातहरी
कार्या ॥ ३ ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं
लक्षणमाह ।

“अन्नाजीर्णात् प्रदुताः क्षोभयन्तो-
दोषाः कोष्ठे धातुसंघान् मलाञ्च ।
नानावर्णैकैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं यष्टमेन वदन्ति ॥
अन्नं भुक्तं तदजीर्णं चेति कर्मधारये अन्नाजीर्णं
तस्मात् प्रदुता उपदुताः । क्षोभयन्तः चाल-
यन्तः । नैकश इत्यत्र नाकादित्वान्नाक्षरविप-
र्ययः । नन्वामेन दोषा दूषयन्ते गुर्वादिभक्ष-
णादिभिरिव ते चातीसारमुत्पादयन्ति । अन्ताम-
भेवातीसारमुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि
दोषज एव किमर्थमयं पृथगुच्यते । उच्यते । आ-
मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं संप्राप्तिपूर्वको
लक्षणविशेषः पृथगुक्तः । कः स चिकित्साविशेष-
स्तमाह । अतिसारेषु सर्वेष्वेव संग्राहकमौषध-
मुक्तमामातीसारे तु ग्राहकं विरुद्धं । यत उक्तं ।
“नामे संग्राहकं विद्यादतीसारे कदाचन ।
संगृहीतो बलादामो विकारान् कुरुते बह्वन्” ॥
इति । बलाद्भोजनबलात् । विकारान् ग्रहण्या-
भ्रानशूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन् ॥ ४ ॥ तस्य
चिकित्सा ।
“वत्सकातिविषा शुण्ठी विल्वश्चिद्रुयवाम्बुदाः ।
त्रिचक्रेण युता रघां क्वाय चामातिसारनुत्” ॥

अति

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्वमुक्तैव ॥ २ ॥
“शोथघ्नोन्मथवाः पाठा विडङ्गातिविषा घनाः ।
क्षथिताः सोषणाः पीताः शोधातिसारनाशनाः” ॥
शोथघ्नो पुनर्नवा । उषणं मरिचं । सशोधातो-
सारे ॥ ३ ॥
“आच्यास्थिमध्यमालूरफलक्वाथः समान्तिकः ।
शर्करासहितो हन्यात् कर्द्यतीसारमुल्बणं ॥”
मालूरफलं विल्वफलं ।
“कषायो भृष्टमुद्रस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्त्याच्छर्द्यतीसारं दृष्ट्यादाहं ज्वरं भ्रमं” ॥
कर्द्यतीसारे ॥ ४ ॥
“दध्ना ससारण्य समान्तिकेण
सुञ्जीत निःसारकपोडितस्तु ।
सुतप्तकुप्यक्षयितेन चापि
क्षीरेण शीतेन मधुशुतेन” ॥
निःसारकः निद्राही इति लोके । सुतप्तकुप्य-
क्षयितेन । सुतप्तसर्वणरजतेतरलोहनिर्व्यापण-
क्षयितेन । सुञ्जीत पथ्यमिति शेषः ॥ निःसा-
रके ॥ ५ ॥
“दीप्ताभिर्निष्परीषो यः सार्यते केनिलं शृणुत् ।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठीं दधि तैलं पयो हृतं ॥
बला विश्वाप्रदं क्षीरं गुडतैलानुयोजितं ।
दीप्ताभिं प्रायेत् प्रातः सुखदं वर्चसक्षये” ॥
पुरीषक्षये ॥ ६ ॥
“तुलां संकुच्य विल्वस्य पचेत् पादावशेषितं ।
सक्षीरं साधयेत्तैलं स्रग्णपिष्टैरिमैः समैः ।
विल्वं सधातकीकुष्ठं शुण्ठीं राक्षा पुनर्नवा ।
देवदारु वचा मुक्तं लोभ्रमोचरसान्वितं ॥
यभिर्द्व्यभिना पक्वं ग्रहण्यशोऽतिसारनुत् ।
विल्वतैलमिति ख्यातमत्रिपुलेण भाषितं ॥
ग्रहण्यशोऽधिकारे ये स्नेहाः समुपदर्शिताः ।
प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां तुल्यहेतुता” ॥
त्रयाणां ग्रहण्यशोऽतिसाराणां । विल्वतैलं ॥ ७ ॥
अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकाव्याधेः संप्राप्ति-
पूर्वकलक्षणमाह ।
“वायुः प्रवृद्धो निधितं बलासं
नुदत्यधत्तादहिताशनस्य ।
प्रवाह्यतोऽल्पं बडशो मलाहं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” ॥
अस्यायमर्थः । अहिताशनस्य अतिशयेन वातल-
भक्ष्यभोजिनः । प्रवृद्धो वायुः प्रवाह्यः कष्ट-
हृद्गलेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः ।
निधितं सञ्चितं । बलासं कफं । मलाहं पुरी-
षमुक्तं अल्पं । बडशः वारंवारं । अधस्तात्
गुदमार्गेण । नुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-
णा वैद्याः । तां प्रवाहिकां । प्रवदन्ति कथ-
यन्ति ॥ ८ ॥
तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।
“प्रवाहिका वातकृता सशूला
पित्तात् सदाहा सकफा कफाश्च ।
सशोथिता शोथितसम्भवाश्च
ताः स्नेहस्तृप्तप्रभवा मतास्तु” ॥

अति

नत्रं स्नेहप्रभवा वातजा । स्नेहप्रभवा कफजा । तु
शब्दात्तोक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च । तासा-
मतीसारवदादिशेषे शिङ्गं क्रमं चामविपक्षताश्च ।
क्रमं चिकित्सां ॥ ९ ॥ तस्याश्चिकित्सामाह ।
“विल्वपेशी गुडं लोभ्रं तैलं मरिचसंयुतं ।
लोह्वा प्रवाहिकाक्रान्तः सत्वरं सुखमाप्नुयात्” ॥
विल्वदिरवलेहः ॥ १० ॥
“धातकीवदरीपत्रकपित्थरसमाक्षिकं ।
सलोभ्रमेकतो दध्ना पिबेन्नर्विहाहिकार्हितः” ॥
एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । निर्विहाहिका
प्रवाहिका । धातक्यादिः ॥ ११ ॥ अथ असाध्या-
तिसारिणोलक्षणमाह ।
“पक्वजाम्बवसंकाशं धृष्टं खण्डनिभं तनुं ।
हृततैलवसामज्ज्वेसवारपयोदधि ।
मांसधावनतोयामं कृष्णं नीलाखण्डप्रभं ॥
कुण्ठं सद्यदालोक्य नातिसारमुपक्रमेत् ।
दृष्ट्यादाहसन्निश्चासहिक्वापाश्चास्थिशूलिनं” ॥
संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं ।
प्रलापयुक्तश्च भिषक् वर्जयेदतिसारिणं । संमूर्च्छा
सकलेन्द्रियमग्न्यां स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुर-
वस्थाविशेषः । संमोहः विहृतमतिवृत्तिः ।
“असंयतगुदं क्षीरं शूलाभ्रानैरुपप्लुतं ।
गुदे पक्वे गतोभ्राणमतीसारिणमुत्तुजेत् ॥
असंयतगुदं गुदसंवरणाक्षमं ।
गुदे पक्वे गतोभ्राणं गुदपाकारम्भके पित्ते
विद्यमानेऽपि शीतगात्रं नष्टाभिं वा ।
“श्वासशूलपिपासात् क्षीरं ज्वरनिपीडितं ।
विशेषेण नरं दृढमतीसारो विनाशयेत् ॥
शोथं शूलं ज्वरं दृष्ट्यां श्वासं कासमरोचकं ।
हृदिमुच्छ्राश्च क्षिप्वाश्च दृष्ट्यातिसारिणं त्यजेत् ॥
हस्तपादाङ्गुलीसन्निप्रपाको भूचनिग्रहः ।
पुरीषस्थोष्णतातीव मरणायातिसारिणां ॥
अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।
मांसामिबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥
बले दृढे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपप्लुतः ।
अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु” ॥
एतेलिङ्गैः पर्योक्तैः पक्वजाम्बवसकाशत्वादिभिः ॥ १२ ॥
अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं ।
“यस्थोद्यारं विना भूचं सग्नवायुश्च गच्छति ।
दीप्ताभेर्लघु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
उद्यारं पुरीषं विना स्थितः निवृत्त उदरामयो-
ऽवातिसारः ॥ १३ ॥ अथातीसारिणो वर्जनीया-
न्याह ।
“स्नानावगाहनाभ्यङ्गगुरुस्निग्धादिभोजनं ।
व्यायाममभिसन्तापमतीसारी विवर्जयेत्” ॥
स्नानमुद्रतजलेन । अवगाहनं नद्यादौ । इत्यती-
साराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अतिसारकी, [न] चि, (अतिसार + स्वार्थे कन्
ततो मत्वर्थे इन्) सातिसारः । अतिसाररोग-
युक्तः । उदरामयी । इत्यमरः ॥
अतिसाम्या, स्त्री, (साम्य समतामतिमान्ता अत्या-
दीति समासः अतुल्यखण्डयुक्तः । इति यावत्) ॥

अनु

ततायस्मिन्धुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः
क्षीतनकश्चैव द्रव्याः । (यस्मिन्धु इति भाषाः ।)
अतिस्फिरः, चि, (स्फायी चोप्याया दृढौ अति +
स्फाय + स्फायितश्चिश्चिक्रीत्यादिभ्यश्च, रक्
पृषोदरादितात् चायभागस्य इ अतिदृढः)
अतिस्फूर्तिशाली । तत्पर्यायः । स्फेष्ठः २ । इति
जटाधरः ॥

अतिहस्तिः, स्त्री, (अतिशयेन हस्तिं हान्यं हस् +
भावे क्तः ।) अतिशयहास्यं । इति जटाधरः ॥
(ज्येष्ठानां हस्तिहस्ति मथ्यानां विहसिताव-
हस्ति च । गीचानामपहस्तिं तथातिहस्तिश्च
वद्भेदाः ॥ “मधुरस्तरं विहस्तिं सांसशिरः-
कम्पनमवहस्तिं । अपहस्तिं साक्षात् वि-
ह्निमाङ्गं भवत्यतिहस्तिं” ॥ इति साहित्य-
दर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हासः हास्यम् अति +
हस् + भावे षच् ।) सप्रशब्दहासः । तत्पर्यायः ।
ध्रुवसूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीतं, चि, (अति + इण् + क्तः) भूतकालः । तत्र
तिष्ठो घी टी ठी विभक्तयो भवन्ति । यथा
भवद्भूतमध्ये त्रिशः क्वाद्याः । क्वाद्याः क्तयस्तिख-
स्तिखः क्रमादन्तमानातीतभविष्यत् कालेषु स्युः ।
इति मुग्धबोधयाकरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा ।
वर्तमानध्वन्तप्रतियोगित्वमतीतत्वं । लङ्लुङोरती-
तत्वं । लिट्कसोर्बहुः परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च ।
लुङोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमश्च । कुतश्चिद्गुण्यात्
क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः । क्तत्वत्वोरती-
तत्वं । इति सारमञ्जरी ॥

अतीतः, चि, (अति इण् कर्त्तरि क्तः) गतः । भूतः ।
अतिक्रान्तः । यथा,—
“न नस्यं न्यूनसमाख्ये गतीताश्रीतिवत्सरे” ।
इति वैद्यकपरिभाषा । सङ्गीतशास्त्रमते मान-
प्रभेदः ॥

अतीन्द्रियं, चि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः ।) अप्रवृत्तं । प्रवृत्ताविषयं । इन्द्रिया-
गोचरं । इन्द्रियाग्राह्यं । इत्यमरः ॥
“(योऽसावतीत्यययाह्यः दृष्टोऽप्यक्तः सनातनः” ।
इति मनुः ।

“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो

बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः” ॥ इति रघुवंशे ॥

अतीव, व्य, (अत्येव इव अवधारणे प्रादिसमासः,
अवधृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च ।) अतिशयः ।
इत्यमरः ॥

“(अहं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्यातीवमानद” ॥

इति रामायणे ॥)

अतीसारः, पुं, अतिसाररोगः । इति वैद्यकं ॥

अतुलः, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं श्यु सः ।) तिल-
दृढः । इति शब्दचन्द्रिका । तुलनारहिते चि ॥

“(राक्षसेन्द्रप्रभावेण क्रिया चातुलया तथा” ॥

इति रामायणे ॥)

अतुल्यं, चि, (न तुल्यं सदृशं नञ्समासः) निरुल्यं ।
अनुपमं । असाम्यं । असदृशं । यथा,—

अत्य

“अतुल्यमहसा साकं मम रानेव विग्रहः” ।

इति भट्टिः ॥

अतुष्टिकरं, चि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि +
कृ + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रियां ङीप्
अतुष्टिकरी ।) सन्तोषाजनकं । यथा मनुः,—
“अनिर्दृष्टं प्रेतात्रं अतुष्टिकरमेव च” ॥

इत्याह्निकतत्वं ।

अतृप्तिः, स्त्री, (टप् + भावे क्तिन् न तृप्तिः सन्तोषः
नञ्समासः । वज्रग्रीवौ तु तृप्तिरहितः अतृ-
प्तोपकरः ।) तृप्त्यभावः । अपरितुष्टिः । अन्नाभि-
लाषः । यथा,—

“उग्राह्नितमः प्रवेशदहनं काङ्क्षतिक्ता रवा ।
वर्यः पाण्डुविवर्जितः क्षयितताकर्मोऽपि पितृस्यैव”
इति रत्नितः ॥ अतृप्ते चि ॥

अतेजः, [च्] स्त्री, (न तेजः तेजोविरोधितमः
नञ्समासः) क्षाया इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजो-
रहिते चि ॥

अत्नः, पुं, शरीरावयवः । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥

अत्नः, चि, (अतति सततमनित्यतया विकारं
गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् +
कन्) अधिकः । पाश्र्वः । इत्युणादिकोषः ॥

अत्तड अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्य-
वर्गाद्योपधः । ड अतिदृष्टते । इति दुर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं खेहं संबध्नाति अत् +
तक् स्त्रियां टाप्) माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ अत्ता मातायजसवा ।
इति नानार्थकोषः ॥ प्राकृतभाषायां श्वश्रूः । इति
साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्मणि सम्बध्यतेऽनया,
अत् करणे क्तिन् माता च ।) नाथोक्तौ ज्येष्ठा
भगिनी । इति शब्दरत्नावली ।

अत्तिका, स्त्री, (अति + सार्धं कन्) अन्तिका ।
नाथोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः हिरण्य-
कोषश्च ।

अतुः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न
वायुः सततगन्ता अधिकः ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

अत्यः, पुं, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि
यत्, कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविशते
इति न्यायात् अन्यथा हलन्तात् ख्यति आत्य इति
स्यात् नुनगामी अत्यः) अत्यः । वैदिकशब्दोऽयं ॥

अत्यन्तं, स्त्री, (अन्तं सीमासतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः) अतिशयः । देया । अत्यन्तं कठिनौ
तथापि हृदयानन्दाय वक्षोरुहौ । इति नरहरि-
कविः ॥

अत्यन्तकोपनः, चि, (अत्यन्तं कोपनः क्रोधशीलः
दितोयातव, जुप् + कर्त्तरि युच्) अतिशय-
क्रोधी । तत्पर्यायः । चण्डः २ । इत्यमरः ॥

अत्यन्तगामी, [न्] चि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति
अत्यन्त + गन् + गिणि उपपदसमासः) अति-
शयगमनशीलः । अतिप्राप्रगमनकर्त्ता । तत्प-
र्यायः । अत्यन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्या

अत्यन्तः सुकुमारः, पुं, (अत्यन्तः सुकुमारः कर्म-
धारयः ।) कङ्कुनीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिकः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + ठन्
ठत्येक इति ठस्य इकाः अति चातिशयमन्तिकं
कर्मधारयः, अतिनिकटम्) अतिशयभ्रमणकर्त्ता ।
अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तीनः, चि, (अन्तःस्थालयः अत्यधीभावसमासः ।
अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुषः । लक्ष्मीं परन्प-
रोषां त्वमत्यन्तीः त्वनुग्रहे इति भट्टिः ।) भ्रश-
ङ्गामी । अतिशयगमनशीलः । इत्यमरः ॥

अत्यस्तं, स्त्री, (अत्यन्तः अस्तोरसः फलपत्रादौ यस्त
सः) रक्षान्तं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैतुल इति
भाषा ॥

अत्यस्तपर्णः, स्त्री, (अत्यन्तं पर्णं पत्रं यस्याः सा
जातितात् ङीप्) लताविशेषः । तत्पर्यायः ।
तीक्ष्णा २ कण्डूरा ३ वल्लिरूरुणः ४ करवडवल्ली ५
वदस्या ६ अरण्यावास्तिनी ७ । अस्त गुणाः ।
तीक्ष्णास्त्वत्वं । श्रीहृन्मूलविनाशित्वं । वातहारित्वं ।
अभिरुचिकारित्वं । गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यस्ता, स्त्री, (अत्यन्तः अस्तोरसो यस्याः सा
स्त्रियां टाप्) वनवीजपूरः । मधुरलेवु । मधुटावा
इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥

अत्ययः, पुं, (अति + इण् + भावे अच्) नृत्यः ।
अतिक्रमः । दण्डः । दौषः । छच्छः । इत्यमरः ॥
“(जीवितावयवमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
इति मनुः ॥)

अत्यर्थं, स्त्री, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः) ।
अतिशयः । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥
“(लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हिनकाभ्याम्” ।
इति रामायणे ॥)

अत्यल्पं, चि, (अत्यन्तमल्पं मनाक्) यत्किञ्चित् ।
अतिसूक्ष्मं । तत्पर्यायः । अल्पिष्ठं २ अल्पीयः ३
कण्ठियः ४ अल्पीयः ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिर-
स्कारः । आ + कृ + भावे षच्) अतिशयितः ।
आकारो देहः कर्मधा । दृष्टदेहः । अतिशयितः
आकारो यस्त सः तद्विशिष्टः । न्यक्कारः । तिर-
स्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचारः, स्त्री, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति
समासः) विरुद्धाचरणं । आचारमतिक्रम्य इत्य-
र्थधीभावसमासनिष्पन्नं ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचितः आचारः कर्मधा ।)
अनुचिताचारः । असङ्गताचरणं । आचारोल्ह-
नं । अन्यायः ॥ (अति अनुचितः आचार आच-
रणं यस्त सः अन्यायाचरणकारी) ॥

अत्याच्यं, चि, (यत्कुं न शक्यं अति त्यज् + शक्यार्थे-
ण्यत्, कुलाभावः) त्यागानर्हं । अत्यक्त्यं । अत्य-
जनीयं । यथा, यत्तु पतितस्त्रीगमनस्य सप्तत्वं
प्रायश्चित्तविवेकद्विरुक्तं तदत्याज्यापरं । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अत्रिः

अत्यालः, पुं, (अति अत्याशयेन या चतुर्दिक्षु अलति भूयति अति + आ + अल + कर्त्तरि अच् । लालचिता इतिभाषा) रक्तचित्रकल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्याशा, स्त्री, (अतिशयेन आशा) अतिशयाशा । अत्यन्तस्पृहा । असम्भावनीयवाञ्छा । यथा,— “अत्याशामिदपागतध्वगंगणान् धन्वावनौ ता-पितान्नोयत्तर्पयितुं क्षमोऽस्मि मम तदुःखैर्मनो दूयते” । इत्युद्धटः ॥

अत्याहारी [नृ] त्रि, अतिपूर्वाङ्पूर्वहृधातोः कर्त्तरि णिन् प्रत्ययनिष्पन्नः । अतिशयाहारकर्त्ता । ब्रह्माहारी । अपरिमितभोजी ॥

अत्याहितः, क्ली, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्तं निधीयते ऽत्र अति आ + धा + क्तोऽधि-करणे ङ्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण क्त अचिकरणे) महाभीतिः । अतिशयभयं । जीवा-नपेक्षि कर्म । जीवनाशारहितसाहसकर्म । इत्य-मरः ॥ (अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म कुर्यात् । इति रामायणं ।)

अत्युक्तिः, स्त्री, (अतिशयेन उक्तिः कथनम् अति + वच् + भावे क्तिन्) आरोपितकथनं । अति-शयोक्तिः । असम्भवाक्तिः । अलङ्कारविशेषः । यथा । “अत्युक्तिरद्भुतातथ्यश्रौत्यौदार्यादिवर्णनं । तस्य दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ इति चन्द्रालोकः ॥

अत्युहः, पुं, (अतिशयेन ऊहते रवजगितकृष्ण-वर्षकण्डं यथा तथा शब्दायते यः अति + ऊह + कर्त्तरि अच् । अतिशयितः ऊहकर्त्ताः प्रादीति समासः, अतितर्कः) कालकण्डः । दायूहपक्षी । इति मेदिनी ॥ अतिशयवितर्कः । (अत्युहो नीलिकायां स्त्री कालकण्डखगे पुमान् ॥ इति-मेदिनी ॥)

अत्युहा, स्त्री, (अतिशयितः ऊहः पुष्पोल्लेखेण तर्को गस्याः सा स्त्रियां टाप्) नीलिका । श्रेफालिका । इति मेदिनी ॥

अयत्र, व्य, एतद् + सप्तमर्थे त्रच् एतदशब्दस्य अश-देशः । एतस्मिन् । एतान्ने इति भाषा । एतच्छब्दस्य सप्तम्यास्त्रदेशे रूपोऽयं ॥ (यपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ॥ इति शाकुन्तले ॥)

अयत्रभवान्, त्रि, त्रि, (एतद् + अयत्रेभ्योऽपीति प्रथ-मार्थे त्रलुअत्र अयं भवान् कर्मधारयः ।) पूज्यः । स्नाप्यः । मान्यः । नाटकेऽस्य प्रचुरप्रयोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नृगभवतः शराहतिं सर्व-यायमनुयाति सायकः ॥ इति भारविः)

अत्रिः, पुं, (अति स एकगण्डयेणैव सर्वमेव गङ्गो-जलं पीतवान् अद् + कर्त्तरि ङन् दस्य तः ।

“मरीचिरयङ्गिरसौ पुनस्त्यः पुनश्च क्रतुः । ब्रह्मणोः नानसाः पुलाः वशिष्ठश्चेति सप्त ते” ॥ इति) सप्तमिमध्ये ऋषिविशेषः । स च ब्रह्मण-चतुषो जातः । तस्य भार्या कर्दममुनिकन्या अनसूया । पुत्रः दत्तः १ दुर्वासाः २ चन्द्रश्च ३ । इति श्रीभागवतं । (यथा मनुः,—

अथो

“मरीचिमयङ्गिरसौ पुनस्त्यं पुनश्च क्रतुः । प्रचेतसं वशिष्ठश्च ऋगुं नारदमेव च” ॥) अत्रिजातः, पुं, (अत्रेजात उत्पन्नः पञ्चमीतत्पुरुषः ।)

चन्द्रः । हिजन्मा । यथा,— “अत्रिजातस्य या मूर्तिः शशिनः सज्जनस्य च । क्व सा चैवात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च” ॥ इति त्रिविक्रमभट्टः ॥

अत्रिदृग्जः, पुं, (अत्रेः दृक्चक्षुः षष्ठीतत्पुरुषः तस्या जातः अत्रि दृक् + जन् + ड उपपदसमासः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्रिनेत्रजः, (पुं,) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ अत्रिनेत्रप्रसूतः, पुं, (अत्रिनेत्रात् प्रसूतः पञ्चमी-तत्पुरुषः) चन्द्रः । इति हलायधुः ॥

अत्रिनेत्रभूः, पुं, (अत्रिनेत्रात् भवति यः अत्रिनेत्र + भू + कर्त्तरि क्तिन्) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अत्रिभारद्वाजिका, स्त्री, अत्रिश्च भरद्वाजश्च दन्तः

तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनात् जाता अत्रि भर-द्वाज + “इन्द्रादुन् वैरमैथनयोरिति” वुन् तस्य अकः स्त्रियां टाप् । अत्रिभारद्वाजी विवाहः । इति शुद्धरत्नावली ॥

अय, व्य, (अर्थ + ड एषोदरादित्वात् रस्य लोपः ।) मङ्गलं । अगन्तरं । आरम्भः । प्रश्नः । कार्त्स्न्यं । इत्यमरः ॥ अधिकारः । संशयः । विकल्पः । समु-च्चयः । इति मेदिनी ॥ (अय तस्य विवाहकौतकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ॥ इति रघुवंशे ॥) अयकिं (अर्थं पूर्वोक्तं वाच्यं कवते स्त्रीकरोति अर्थ + कु + डिम् एषोदरादित्वात् वस्य लोपः । अर्थो ऽभिधेयैरेवमुपयोजननिष्ठचित्पु इत्यमरः ।) य, स्त्रीकारः । इति शुद्धरत्नावली ॥

अयर्च्य [नृ] क्ली, (अय लोकमङ्गलाय अर्च्यते प्रसू-यते यत् अय + अर्च्य + कर्मणि अनिप् शकान्धा-दित्वात् पररूपं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्य-व्ययो अय इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अयर्च्यणः, पुं, (अयर्च्यं विद्यतेऽस्य न प्रत्ययः) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयर्च्यणिः, पुं, (अयर्च्यवेदं नयति ज्ञानविषयं प्राप-यति अयर्च्यन् + नी + कर्त्तरि क्तिन् । एषोदरा-दित्वात् ऋसः) अयर्च्यवेदश्चप्राज्ञायः । पुरोहितः । इति मेदिनी ॥

अयर्च्यो [नृ] पुं, (अय लोकमङ्गलाय अर्च्यते वेदवि-शेषं प्रस्तौति अय + अर्च्य + अनिप् शकान्धादि-त्वात् पररूपं) प्राज्ञायः । इति मेदिनी ॥ (कृतपद-यत्तिरयर्च्यवेदः ॥ इति भारविः) ॥

अयो, व्य, (अर्थ + डो एषोदरादित्वात् रलोपः) मङ्गलं । अगन्तर्यं । समुच्चयः । प्रश्नः । आरम्भः । कार्त्स्न्यं । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ॥

(“स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितं । विविधानि च शिल्पाणि समादेयानि सर्वतः” ॥ इति मनुः) ॥

अद्

अद् इ वन्धे । (आदि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अन्त्यते । इति दुर्गादासः ॥

अद् ल खौ भक्त्यो (अनिट् परस्मैपदी अदादि) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल अत्ति । खौ अक्षा । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शपःस्थितौ अद्-तीत्यपीति वररुचिः । इति दुर्गादासः ॥

अद् [स्] त्रि, (न दस्यते अङ्गु इदन्त्या अङ्गुलिस्त-क्षिप्यते यच्च न + दस् + बाङ्ल्यात् क्षिप् त्रि-जिङ्गलश्च ।) एतत् । पुरोवर्त्ति । एह इति भाषा । परं । परोक्षभूतं । इति मेदिनी । सेह इति भाषा ।

अदत्तं, त्रि, (न दत्तम् उत्सृष्टं नञ्समासः नञश्च अप्राशस्त्ये यथा कारिकायां ।

“तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ्याः षट् प्रकीर्तिताः” ॥ इति ।) अन्यायेन दत्तं । यथा । यत् पुनरन्या-येन दत्तं तददत्तं । षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्त-यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयो र्वस्वरूपं विवृतं ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगकृजान्तिते । तथोक्तोचपरीहासव्यासच्छलयोगतः ॥ बाहन्नुल्लसतन्लातमत्तोन्मत्तापवर्जितं । कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्यं वा धर्मेसंहिते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति ॥ अयमर्थः । भयेन बन्दिग्राहादिभ्यो दत्तं । क्रोधेन पुत्रादिवेरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तं । पुत्रवियोगा-दिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्तं । उक्तोचैनं कार्य-प्रतिबन्धनिरासार्थमधिष्ठतेभ्यो दत्तं । परिहासे-नोपहासेन दत्तं । एकः खड्गमन्यस्मै ददावन्त्यो-ऽपि तस्मै ददातीति दानव्यासः । कृलयोगतः श्रतदागमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोक-वेदानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन । उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयस्तेन । अपवर्जितं दत्तं । तथायं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभे-च्छया दत्तं । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तं । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनिरुद्धानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त-मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्त-रक्षणादत्तत्वं धर्मकार्यं व्यतिरिक्तविषयं ।

“सुखेनात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु नृते दाप्यस्तुस्ततो नात्र संशयः ॥

इति कात्यायनसरणात् । यः पुनः षोडश-प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति यथादेयं प्रयच्छति । तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः ।

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यथादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डाजया दत्तप्रतीच्छकः” ॥

इति भिमाक्षरा ॥ कन्यकाणां त्वदत्ताणां । इति कात्यायनः ॥

अह

“नह्यदत्तां महीं धित्रा भरतः शाकुमिच्छति”
इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्पृष्टा नञ्समासः, नञञ्
निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।
अदनं, स्त्री, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्षणं ।
भोजनं । इति हेमचन्द्रः ।

(“इत्यनार्यमनुष्काणां दुमाखामवपातनं ।

आत्मार्यश्च क्रियारम्भो निन्दितादादनं तथा” ।

इति मनुः ।)

अदम्भः, त्रि, (दम्भ + रक् । दम्भमल्यं नदम्भं नञ्-
समासः ।) प्रचुरः । बडः । इत्यमरः । (अदम्भ-
दम्भमविशेष्य स स्त्री लो जहासि निद्रामशिवैः शि-
वारुतैः । इति किरातावर्जनीयं ।)

अदर्शनं, स्त्री, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
दर्शनाभावः । (अदर्शनञ्च ते वीर भूयो मां ताप-
यिष्यति । इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट्य-
गोचरं । तत्पर्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः ।
(आकरणमते लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,—
“विदुस्त्वियु प्रत्ययादेरदर्शनम्” । इति ।)

अदला, पुं, (न दस्यते भिद्यते यत्, न दन् + धञर्थे
कन् ।) हिज्जलदहः । इति शब्दचन्द्रिका । दल-
रहिते त्रि ।

अदला, स्त्री, (नान्ति दलं पञ्च यस्याः सा ।) दृढ-
कुमारो । इति शब्दचन्द्रिका ।

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा + ढच् ।)
हपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—
“अदाता मुखस्यागी स्वधनं त्यज्य गच्छति” ।
इति प्राचीनाः ।

(“कालेऽदाता पिता वाथो वाचक्षानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाथोमानुररक्षिता” ।
इति मनुः ।)

अदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्लेश-
तद्धिष्युः । अहतवाद्योन्निग्रहः । इति
पुराणं ।

अदिति, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नजो दाजो
डितिरिति शाकटायनोक्तेर्दितिप्रत्ययान्तो वा ।
अदनाददितिः वा ।) दत्तप्रज्ञापतिकन्या । सा
कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ।
भूमिः । अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ।

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितेर्नन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ।

अदृक्, [श्] त्रि, (नान्ति दृक् चक्षुरस्य सः ।)
दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ।

अदृश्यं, त्रि, (दृश् + कर्मणि कप् न दृश्यं, नञ्-
समासः ।) अदर्शनीयं । अदृश्यं । “यथा,—
कन्यादेरतिकोमला त्रिसुवनव्याप्ताप्यदृश्याजनेः” ।
इत्युद्भूतः ।

अदृष्टं, स्त्री, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अमिजलादि-
द्वारा जातं भयं । इत्यमरः । जन्मान्तरीय-
संस्कारः । भाग्यं । यथा । “अदृष्टमप्यर्थमदृष्ट-
वैभवाद् करोति सतिर्जगददर्शनातिथिं” । इति
श्रीहर्षः । तत्तु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

अद्भु

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाशं । भोगनाशश्च ।
धर्माधर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मस्तु स्वर्गादि-
कारणं । गङ्गाखानवागादिजन्यः । कर्मनाशज-
लादिस्पर्शनाशश्च । अधर्मस्तु नरकादिकारणं ।
प्रायश्चित्तादिनाशश्च । इति भाषापरिच्छेदः ।
अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अज्ञतदर्शनः । अवीक्षितः ।
“अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदमोहता” ।

इति रत्नतरङ्गिण्यां मानुदत्तः ।

अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्य विद्यतेऽस्य,
अदृष्टं मनुम् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति
भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला
दृष्टिः । कुत्सिता दृष्टिः । सरोषवक्रदृष्टिः । कुटि-
लचक्षुः । असौम्याक्षि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः ।
इत्यमरः ।

अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः ।
नञञ् विरोधार्थे, स्त्रियं कन् स्त्रियां टाप् ।)
सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ।

अदेवमाढकः, पुं, (देवो दृष्ट्यन्तु माता माढतुल्यो
यत्र सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।)
देवमाढकमिन्द्रदेशः । नदीमाढकदेशः । यथा ।
(विनन्दति क्षेममदेवमाढकाः । इति भारविः ।)

अद्भः, पुं, (अद्यते मुच्यते यत्, अद् कर्मणि गन् ।)
दृढ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरितिः ।

अदृट् ङ अतिक्रमे वधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । (अदृष्टुं अतिक्रमितु-
मिच्छति—अदृट् + सन् + लट् ते ।) ङ अदृ-
टिषते । इति दुर्गादासः ।

अदृड्, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः । दन्त्यवर्ग-
द्वितीयोपधः । (अदृष्टुं अभियोगमिच्छति
अदृड् + सन् + लट् तिप् ।) अदृडिषति । किमि
संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं ।

अदृति पक्षं विद्वान् । अभि समन्तात् योगो-
ऽभियोगः इति गोविन्दमठः । इति दुर्गादासः ।

अद्भ्या, य, (अतंसततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत् +
धा + क्तिप् ।) यथायं । तत्पर्यायः । तत्त्वं २
अद्भसा ३ । इत्यमरः । (अद्भ त्रियं पालित-
सङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः । इति रघुः ।)

अद्भुतं, स्त्री, अपूर्वं । तत्पर्यायः । विस्मयः २
आश्चर्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं ।
इत्यमरः ।

अद्भुतं, त्रि, (अततोति अत् + क्तिप् आकस्मिकार्थ-
मयं तथा भाति-भा + भुवच् ।) आश्चर्यं ।
तत्पर्यायः । इद्भं २ । इति जटाधरः । * चथा-
द्भुतं । अद्भुतसागरे आधर्ब्याद्भुतवचनं । प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृज-
न्तीति । तेन आपञ्ज्ञानाय भूत्यादीनां पूर्वं
स्वभावप्रचोदेवकथंकोऽद्भुत इति । एवञ्च बुधो-
दयपूर्वग्रहणादीनां गणितगतत्वेन प्रकृतानामपि
यदुत्पातत्वं तद्भाक्त्वं ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावाङ्मयव्योः ।

“अतिक्रमोमादसत्यादा ना स्तब्धादाप्यधर्मतः ।

अद्भु

नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ।

ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः सृजन्त्यद्भुतां कालं दिव्यनामसमृन्मिजान् ।

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः सन्बोधयन्ति च” ।

तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः । नेत्मातं

दर्शयेदिति * । तव वेदान्तज्ञानमण्डलनिरूपणं ।

यथा दीपिकायां ।

“प्राक्कद्वित्रिचतुर्भागेषु द्युनिशोरद्भुतेषु सर्वेषु ।

अग्निलाग्निशक्रवरुणा मण्डलपतयः सन्मासुमेच ।

बेलामण्डलं * ।

“अर्थनादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु बाधुर्भवेत् ।

देवेन्याजविशाखयान्द्युगले पित्रद्वये चानलः ।

विन्वादित्रयधात्मैत्रयुगलेष्विन्द्रो मदेन्मण्डलः ।

सर्पोपान्त्यगन्तमूलयुगलेशानेवपामीश्वरः ।

पवनदहनौ नेष्टौ योगक्षयोरतिदुष्करः ।

सुरपवरुणौ शक्तौ योगक्षयोरतिशोभनः ।

सवरुणमरुन्मित्रः शक्रस्तथाभिसमायुतः ।

फलविरहितः सेनौ वायुस्तथाभिद्युतोऽम्भुपः ।

यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तदेवताश्रया ।

तथा शान्तिद्वयं कार्यं मण्डलद्वयजाद्भुते” * ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“यहर्त्तवैद्यं दिव्यं आन्तरीक्षं निबोध मे ।

उत्क्रापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ।

गन्धर्वनगरश्चैव दृष्टिश्च विहता तथा ।

एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नामसानि विनिर्दिशेत् ।

चरस्थिरभवं भौमं भूकल्पमपि भूमिजं

जलाश्रयानां वैद्यं भौमं तदपि कीर्तितं ।

भौमज्ञाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ।

नानसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ।

दिव्यं तोत्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव च * * ।

शीतोष्णता विपर्यासकृत्तुना रिपुञ्च भवं ।

पुष्ये फले च विहते राक्षो मृत्युं तथादिशेत् ।

अकालप्रभव नार्यः कालातीताः प्रजान्मथा ।

विहताः प्रसवाच्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः ।

पञ्चवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् * ।

अदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।

अर्कोदयेऽर्कमिमुखश्चारावो नृभयं दिशेत् ।

उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।

ज्ञेयो गृहपतेर्न्युर्धननाशश्चैव च ।

गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।

चिल्लश्च चर्मचिल्लश्च भासः पाण्डुर एव च ।

गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।

पक्षाभ्मासातथा वर्षान्मृत्युः स्यादगृहेमेधिनः * ।

पल्लाः पुल्लस्य वा न्युर्धन्यश्चापि विनश्यति ।

ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ।

गृह्णीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत् ।

मांसास्थीनि समादाय श्मशानादगृह्णवायसाः ।

श्वा गृहालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।

विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ।

अङ्ग

चौरेण हन्यते लोकाः परचक्रसमागमः ।
संग्रामस्य महाघोरो दुर्मिच्छं मरुतं तथा ॥
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विदवः ।
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणं ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।

“अतिरुष्टिरगावृष्टिर्दुर्मिच्छादिभयं मतं ।
अन्तर्तो तु दिगादूर्ध्वं वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
शिरसे वाथ रात्रौ वा श्वेतं याव्योत्तरेण तु
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशी च गन्धर्वगणं तथा ।
परचक्रभयं विद्यात् देशोपद्रवमेव च” ॥
भासो वगकुक्कुटः ॥ ग. कंसनिधनसूत्रे चैरिवंशः,—
“वक्रमङ्गारकक्षत्रे चित्रायां घोरदर्शनः ।
चक्षत्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि च” ॥ * ॥
वाणोत्पाते स एव ।

“दक्षिणां दिशमास्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
वक्रमङ्गारकक्षत्रे क्षत्तिकासु भयङ्करः” ॥ * ॥
हृत्वाचिन्तामणौ ।

“त्यक्ताशौचविवेकतत्त्वमुधा लोकाः क्षुधापीडिताः ।
विषा वेदहृतास्तथा प्रचलिता वक्राशिनो दुःखिताः ।
क्षौणी मन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा मही
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराक्षोर्दुतौ ॥
रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरुतः ।
प्राण्यहिरण्यलवणफलकुसुमाद्ये वर्धिते भयं विद्यात् ॥
अङ्गारपांशुर्वै विनाशमुपयाति तन्नगरं ।
अपलं विना जलधरेर्विहता वा यदा प्राणिनो दृष्ट्या ॥
क्षिप्रं वाप्यतिरुष्टिं शस्यानामीतिसंजननं” ॥ * ॥
बुधकौशिकसन्वादे ।

“पल्लवाः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे ।
शीर्षे राजश्रियोऽव्याप्तिर्भले चैश्वर्यमेव च ।
कारणयोर्भूषणावातिर्न त्रयोर्वैभुदर्शनं ॥
नास्तिकायाश्च सौगन्धं वल्लो मितान्नभोजनं ।
फण्डे चैव श्रियोऽव्याप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ॥
धनलाभो वाञ्छमूले करयोर्धनरुद्धयः ।
रत्नमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनं ॥
पृष्ठे निधं महोत्तमः पार्श्वयोर्वैभुदर्शनं ।
गण्डिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ॥
जले चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् ।
उर्वोक्षु वाचनावातिर्जानुजङ्घेऽर्थसंचयः ॥
यामदक्षिणयोः पादोर्भनयं नियतं भवेत् ।
पल्लवाः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ॥
व्यलासाश्च फलस्यैव तददेवं प्रजायते ।
पल्लवाः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनं ॥
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्यये ।
पतनानन्तरश्चैवारोहणं यदि जायते ॥
पतने फलमुत्प्लुटं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ।
आरोहणस्योर्ध्ववक्त्रे व्यधोवक्त्रे च पातनं ॥
भवेद्विष्टफणं तस्य तत्फलं जायते भुवं ।
सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत् ॥
पञ्चगव्यप्राशनश्च कुर्यादकाशलोकां ।
पल्लीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदये पूजकुम्भके ।

अङ्ग

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाभूतं सपल्लवं ॥
पञ्चरत्नकषायश्च निःक्षिप्यावाहयेत् ततः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपाशांस्तथा यद्गान् ॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
तिलैर्यादृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकं” ॥
पल्ली गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्वाम्बकमन्त्रः ।
इति विद्याकरः ॥ * ॥ गार्गसंहितावाहस्यत्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवं ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया अद्रयान्विताः ॥
दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” ॥ * ॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारः । अन्यथा
दोषः । इत्याह मत्स्यपुराणं,—
“भिन्नमण्डलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्ते सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयं । अन्यथा
वेलाभण्डलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् साधारण-
शान्तिश्च निर्विषया स्यात् । अतएवोक्तं योगि-
याञ्चवल्केन,—
“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते दिगः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामस्य जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतैः शुचिः ॥
हन्तुकामस्य नृपतेर्हृतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्या शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्ता होमकर्मणि ।
प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फटकारान्ताभिचारके ॥ * ॥
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे वक्राक्षदीन्युक्ताणि ।
यथा,—
“वक्राक्षान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणं ।
प्रकाशे च रक्ष्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्तुटे ॥ * ॥
मार्कण्डेयपुराणं ।
“दिग्देशजनसामात्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभं ॥
परस्परविवादस्य ग्रहदोषेषु जायते” ॥
तथा,—
“तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ॥
लोकवादांश्च शान्तोऽग्रहपीडासु कारयेत् ।
भूदोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्याभिवन्दनं ॥
कुर्यात् होमं तथा दानं आर्द्रं क्रोधविवर्जनं ।
अहोर्ध्वं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ॥
वर्जयेदुपवीं वाचमतिवादांस्तथैव च ।
ग्रहपूजाश्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ॥
एवं शास्त्रन्यशेषाणि घोरानि दिगसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहक्षौल्यान्यनेकशः” ॥ * ॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ताः । यथा,—
“आकाशादेवतानाश्च देव्यादीनाश्च सौहृदात् ।
पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
ते च सर्वभूतहाकिन्याश्च भिन्नवशात्तथैव लौकि-
कौपधमन्त्रादयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादय
चैत्यरुद्रादौ क्षेत्रज्ञानदेवतापूजा च । तथा-
चापस्तमः । स्त्रीभोऽवरवर्णेभ्यो धर्मश्रेष्ठान्

अङ्ग

प्रतीयादित्येक इति । धर्मश्रेष्ठान् श्रुतिस्मृति-
सदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः ।
भूदोहस्य पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पोज
दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः पृथ्व्येन ख्यातो ग्रामस्य
रुद्रः । तथा च वाणोत्पाते हरिवंशः,—
“अनेकशाखस्यैव निमपात महीतले ।
अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवाणां महात्मनां ॥”
उषतीमकल्याणी । अतिवादस्य पूज्यमतिप्रस्य
भाषणं ॥ * ॥ मत्स्यपुराणं,—
“काकस्यैकारवश्चावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको मैथुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
क्षेत्रे गृहेऽपि तेऽर्जुनार्धनारास्तथैव च ॥ * ॥”
वराहसंहितायां,—
क्रोडातुरक्तो रतिमांसलुब्धो
भीतो राजाः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहस्यस्य विनाशहेतु-
र्दोषः समुत्पद्यत आङ्गरार्याः ॥ * ॥
अद्भुतशान्तिमाह मात्स्ये,—
“गृहे पक्षिहकारेषु कुर्यात्सामरतपर्यं ।
देवाः कपोता इति वा जन्मयं सप्ततिर्दिनैः ॥
गावश्च देया विविधा दिग्गानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते पापमुपैति शान्तिं
मृत्योर्दिनेष्वपि विनिवेदितं यत् ॥”
दिनैः पक्षिभिः अपिवा अन्यैरपि ॥ * ॥ भुज-
वलभीमे ।
“यको वृषस्तयो गावः सप्ताम्बा नवं दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः सामिघातकाः” ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।
“अङ्गे दक्षिणभागे तु शूलं विष्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे एष्टस्य हृदयस्य च ॥
लाङ्कनं पिटकं चैव क्षेयं विष्फूर्जितं तथा ।
विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा” ॥ * ॥
अनिरुद्धोपगमे दिग्गानां कार्यं सुवर्णेन च
तर्पणं स्यात् । शङ्खः । “दुःखप्राणिरुद्धर्गनादौ घृतं
हिरण्यश्च दद्यात्” इति । मात्स्ये ।
“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुगन्धन ।
कवे सर्वार्थसिद्धार्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तुते ॥
एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके मध्येयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ वृहस्पते ।
धूम्रयज्ञैः पीडितागाममृताय नमो नमः ॥
संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्तद्भुदयेषु च ॥
कुर्वन् वृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समप्नुते” ॥
वैष्णवाभ्युदये व्यासः ।
“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्षिप्यन्ति नरा दिज ।
महाशान्तिकरः श्रीमास्तुपस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दारुणान् हुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
तुलस्या पूजितो भगवा महाशान्तिकरो हरिः” ॥
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“नमस्ते वरुणाय विष्णवे परमात्मने साक्षा”

अद्

इति ॥ * ॥ हृन्दोगपरिशिष्टं । अघातो रज-
स्वाभिगमने गोऽन्वमाव्यासु गमने यमजनने
विजातीयजनने वा काककाण्डप्रवकाशेनमासे-
षिष्ककपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्रा-
मये यथामेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे बाहु-
तेषु कल्पदृष्टेन विधिनाभिमुपसमाधाय प्राय-
श्चित्ताज्याज्जतीकुं होति अद्गताय अग्नये स्वाहा
सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय मृत्यवे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्यालीपाककृतान्य
दिति ॥ * ॥ कपोतं विषेययति शौनकः ।

“रक्तपादः कपोताख्यः अरण्याकाः शुक्रच्छविः ।
सं चेच्छालां विशेच्छालासमीपश्च ब्रजेद्यदि ॥
अन्येषु गृहमथ्ये वा वल्लीकस्योद्गमादिषु” ।
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन । प्रायश्चित्ताः
व्याज्जतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्था सप्ताज्याज्जतीः ।
अद्गताय अग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र
स्यालीपाककृत्यतायां प्रायश्चरुभिरेतेभ्यो
देवेभ्यो जुहुयात् । हृन्दोगपरिशिष्टं । पश्चात्
वृत्तपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोष्ठेष्टं दक्षिणां तां गां
कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—

“गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेवपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यद्वयं यस्मात् तस्माद्गौर्वमुच्यते” ॥ * ॥
हृन्दोगपरिशिष्टं । यत्केयामन्यतममापन्नः प्राय-
श्चित्तं न कुर्यात् तस्य गृहपतेर्भरणं सर्वस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्म्मपवर्गे
वामदेयगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपवर्गे
समाप्तौ । वामदेयगानं शान्तिः कर्त्तव्या आरुत्ति-
प्रकरणसमाध्या । वार्षस्ये । श्रमवन्त्यासप्ता-
ष्टात् कम्पादिहस्तं निमित्तमाश्वे । अतिवर्षणोः
पवासाव्रतदीक्षाजप्यध्वनानि ॥ * ॥ वराहः ।
ये च न दोषं जनयन्त्यत्यातां स्नातुस्वभावकृतान् ।
अष्टविंशत्यैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥
तथा च मत्स्यपुराणं ।

“वज्राशनिमहीकम्पसन्धानिर्घातनिखनाः ।
परिवेष्टरजोधूमरक्ताकांक्षमयोदयाः ॥
हुमेभ्योऽथ रसखेहमधुप्युपलोद्गमाः ।
गोपक्षिन्ददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ * ॥
तारोल्कापातकलुषं कपिलाकैन्दुमखलं ।
अग्नियज्वलनं स्तोमं धूमरेणुनिराकुलं ॥
रक्तपद्माख्या सन्ध्या नमः क्षुब्धार्थोपमं ।
सरिताश्वानुसंश्रयां दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ * ॥
शक्रायुधपरीवेशो विद्युच्छुष्कविरोहणं ।
कम्पोद्धर्तनवैद्यं रसनं द्रव्यं क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां दृष्ट्वा भवनप्रवाः ।
पतनश्चाद्रिग्रीहानां वर्षासु न भयावह” ॥

हरिवंशे वर्षावर्णनायां,—
“क्षचित् कन्दरहासाप्यं शिखीभ्रामरयं क्षचित्” ।
इति दर्शनात् वर्षासु शिखीभ्रोद्गमो न भया-
वहः ॥ * ॥

“दियस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनं ।
यद्यन्यतारायां दर्शनं दिवामरे ॥

अच

गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
श्रृङ्खलद्विरसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ * ॥
श्रीतानीलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणां ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषो-
दिशो धूमान्धकाराच्च शूलभा वनपर्वताः ।
उच्चैः सूर्योदयास्तवं हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥
हिमपातानि शोभताविरूपाद्भुतदर्शनं ।
दृष्ट्वाभ्रगाममाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरं ॥
चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजान्धगपक्षिणां ।
पञ्चाङ्गुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥
अतुल्यभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्तो शुभावहाः ।
अतावन्त्यच चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः” ॥ * ॥
उन्मत्तानाञ्च या गायाः शिशूनाञ्चेष्टितश्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रमाथन्ते तत्र नास्ति अतिक्रमः ॥
पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्भ्रूयति अनुमानं ।
नादेशिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ * ॥
दृष्टव्यः,—

“न्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।
आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यततः ॥
विनेया नृणनीयाः । इति न्योतिस्तत्तत् ॥
अद्भुतः, पुं, अद्भुतारादिनवरसानां मध्ये रसविशेषः ।
तस्य स्यायिभावो विस्मयः । देवता गन्धर्वः ।
वर्णः पीतः । आलम्बनं लोकातीतवस्तु । उद्दीपनं
तद्गुणमहिमा । अनुभावाः क्लृप्तखेदरोमाश्च-
गङ्गादखरविभ्रमनेत्रविकाशादयः । अस्य अमि-
चारिभावाः वितर्कावेगसम्भ्रान्तिर्हर्यादयः । इति
साहित्यदर्पणं ॥

अद्भुतखनः, पुं, (अद्भुतः अतिप्रयत्नः खनः शब्दो
यस्य सः) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अद्भुतः खन इति कर्म्मधारये आचर्य्यशब्दः) ।
अद्भुतसारः, पुं, (अद्भुतः अतिकठिनः सारः स्थिरांशो
यस्य सः) खदिरसारः ॥ इति केचित् ॥
अग्निः, पुं, (अग्निं भक्षयति सर्वान् अदेमं
चेत्यनिः) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

अद्भरः, त्रि, (अद्भ मन्त्रेण, दृष्टस्यः कर्त्तरच्) ।
मन्त्रकः । मन्त्रपरः । इत्यमरः ॥
अद्य अ, (सद्यपरत् परार्थेष्वम इति इदमोऽङ्-
भावो अद्य निपात्यते) वर्त्तमानदिनं । आग्नि
इति भाषा । इत्यमरः ॥

अद्यतनः, पुं, (सायश्चिरमित्यादिना अद्युलौ तुटच्) ।
कालविशेषः । स च भाष्यमते दुर्गसिंहमते च
पूर्वरात्रिशेषदखचतुष्टयावधिकपररात्रिसार्द्धया-
मपर्यन्तः । पूर्वरात्रिशेषार्द्धावधिपररात्रिप्रथमा-
र्द्धपर्यन्तो वा । मर्द्धहरिक्रमदीश्वरमते पूर्वरात्रि-
शेषप्रहरावधिपररात्रिप्रथमप्रहरपर्यन्तः । अद्य
जातवस्तुनि त्रि ॥

अद्यश्वीनं, त्रि, (अद्यश्वस् + ख तस्य ईन टिखलोपा)
आसन्नमरणादि । अद्य श्वी वा भवति अद्यश्वीनं
मरणं । इति संचित्तसारयाकरणपरिशिष्टं ॥
अद्यश्वीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + “अद्यश्वीनावच्छे”
इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिषोः स्त्रियां
टाप्) आसन्नप्रसवा अद्यश्वो वा सृते अद्यश्वीना-

अहि

गौः इति संचित्तसारपरिशिष्टं ।

अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अवधिः सोमा यस्य तत्) अ-
द्यावध् । आग्निं ईत्तक । इति भाषा । वर्त्तमान-
दिवसपर्यन्तं । आग्निं नागाश्च इति भाषा ॥
अद्रिः, पुं, (अद्रिश्दीति क्रिन्) । सूर्यः । पर्वतः ।
दृष्टः । इत्यमरः ॥ परिमाणविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (शारी) । मानमेदः । सप्ताहः ।
पर्वतमूपिका ॥

अद्रिकर्णी, स्त्री, (पर्वतमूपिकायाः वर्णवत् पुष्प-
मध्यस्थपत्रं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) कपराजिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रिकीला, स्त्री, (अद्रयः कीलाः स्तम्भवत् यस्य
सा पृथिवी) भूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अद्रिचंद्र, स्त्री, (अद्रौ जातं इति जनेर्ङ) शिलाजनु
इति रत्नमाला ॥ पर्वतजातवस्तुनि त्रि ॥
अद्रिजा, स्त्री, (अद्रेर्जाता इति जनेर्ङ ततश्चाप्,
पार्श्वतो) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ लैहलीवृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रितनया, स्त्री, (अद्रेः तनया) पार्श्वतो । यथा—
एषोऽहमद्रितनयासुखपद्मजन्मेति काव्यप्रकाशः ॥
(अद्यैनमद्रेन्तनया शुश्रोच ॥ इति रघुः) ॥

अद्रिनिन्दी, स्त्री, (अद्रेर्निन्दी) पार्श्वतो) दुर्गा ॥
हिमालयाद्रिजातत्वात् ॥

अद्रिमिद, पुं, (अद्रिन् पर्वतान् भिनत्ति अद्रि +
मिद + क्तिप् तुक्) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अद्रिभूः, पुं, (त्रि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्तिप् ।
पर्वतजातमात्रे) आखुर्काण्डिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अद्रिराजः, पुं, (अद्रिनां राजा इति समासे राजाह
खलिभ्यट्) हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ।
अद्रिसारः, पुं, (अद्रेः सारः स्थिरांशः) लौहः ।
इति रत्नमाला ॥

अद्रिशः, पुं, (अद्रेः ईशः) शिवः । हिमालयः । इति
धरणी ॥

अद्वयः, पुं, (नास्ति द्वयं द्वित्वं यस्य) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा । अद्वैतवादी) ॥

अद्वयवादी, [न्] पुं, (अद्वयं सर्वमेव चित्-
स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अद्वय +
वद् + णिनि । वैदान्तिकः) बुद्धः । इत्यमरः ॥

अद्वारं, स्त्री, (अप्रशस्तं प्रवेशायोग्यं द्वारं) द्वार-
व्यतिरिक्तप्रदेशः । यथा—

“अद्वारेण च नावीयाद् ग्रामं वा पेशम वावृतं ।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत्” ॥
इति मातङ्गे ॥ अध्याये ७३ श्लोकः ॥ प्राचीराद्या-
वृतं ग्रामं नृपश्च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राका-
रादिबद्धनं कृत्वा न विशेषत् । रात्रौ च वृक्ष-
मूलावस्थानं दूरतस्थजेत् । इति तट्टीकायां
कुक्षुनमट्टः ॥ द्वाररहिते त्रि ॥

अद्वितीयः, त्रि, (न विद्यते द्वितीयं यस्य) द्वितीय-
रहितः । (सदेव सौम्येदमग्रयासीदेकमेवा-
द्वितीयं इति श्रुतेः) अतुल्यः । यथा,—
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इति वेदान्तः ॥ अद्याश्वि-

अधः

नेयः सहि नादितोयः । इति नैषधं ॥

अद्वैतः, चि, (द्विधभेदमितः प्राप्तः । द्वित + स्वार्थे
अण् न हतः । द्वितीयरहितः ।) एकः । यथा,—
यदद्वैतं ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुमा । इति
श्रीचैतन्यचरितामृतं ॥

अद्वैतः, पुं, (द्विधभेदमितः प्राप्तः ततोऽनन्तरं, प्रज्ञा-
दित्वात् स्वार्थे अण् ततोभिन्नः नञ्समासः ।) द्वैत-
रहितः विष्णुः । यथा,—

“विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्व्वगं प्रभुं ।

प्रथमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयं ॥”

इति गारुडे ३८ अध्यायः ॥ १ ॥ शिवावतार-
विशेषः । यथा,—

“नित्यानन्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहृत्पुण्ड्रः ।
भक्तावतार आचार्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

तत्पित्रादिविवरणं यथा,—

“महादेवस्य मित्रं यः कुबेरो गुह्यकेश्वरः ।
कुबेरपण्डितः सोऽयं जनकोऽस्य विदांवरः ॥

पुरा कुबेरः कैलासे सिध्यसाध्यनिषेविते ।
जलाप परमं मन्त्रं श्रैवं श्रीशिववक्त्रभः ॥

ततो दयातुर्गगान् वरं वृण्वति सोऽब्रवीत् ।
ततः कुबेरो वरयामास त्वं मे सुतो भव ॥

प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेशः सदाशिवः ।
जन्मजन्मान्तरे पुत्र प्राप्स्यामि पुत्रतां तव ॥

इति प्राप्य वरं कथं कियन्तं कालमास्थितः ।
कार्यादोषवशात् सोऽद्याद्वैतस्य जनकोऽभवत् ॥

योगमाया भगवती गृह्णीत तस्य साम्प्रतं ।
सीतारूपेणावतीर्णा श्रीनाम्नी तत्प्रकाशतः ॥

तस्य पुत्रोऽच्युतानन्दः हृण्वतैतन्यवक्त्रभः ।
श्रीमत्पण्डितगोस्वामिशिष्यप्रिय इति श्रुतं ॥

यः कार्त्तिकेयः प्रागासीदिति जल्पन्ति केचन ॥
इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥

अद्वैतवादी, [न्] चि, (अद्वैतं “चिदेव सत्यं नान्यत्
किञ्चिन्” इति वदति, अद्वैत + वद् + णिनि उप-
पदसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,—

ब्रह्मैव सत्यं प्रत्यक्षादिति ब्रह्मं ब्रह्मणि आरो-
पितं । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्पवत्

प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विष्वं
वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिर्जीविष्वापि पर्यवसाने

ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु गान्ति । अत्र प्रमाणं
शारीरिकसूत्रस्य शब्दराचार्यकृतभाष्यतट्टीकाक-

ल्पतरुभाष्यप्रभादि ॥

अधः [स्] य, (अधरस्य अधादेशः ततः अस्मिन्)
तलं । नीचं । अधोभागः । यथा,—

“नोक्तानुपपत्त्यर्थोऽधोऽधोऽध्यधि च माधवः” ।
इति वेपदेवः । पातानं । योनिः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

अधःपुष्पी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पुष्पं यस्याः ।
अधस् + पुष्प + डीप् ।) गोजिह्वा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ टण्विशेषः । हेठाङ्गली । चोर-
खड्गिका । भाटुर इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाक्-
पुष्पी २ मङ्गल्या ३ चमरपुष्पिका ४ । इति रत्न ।

माया ॥

अध

अधःक्षिप्तः, चि, (अधः अधोभागे क्षिप्तः पतितः ।)

अधस्त्यक्तवस्तु । इति जटाधरः ॥

अधमः, चि, (अधः पालने + अध, वस्य धादेशः ।)
न्यूनः । निन्दितः । अपहृतः । तत्पर्यायः । निहृतः २

प्रतिहृतः ३ अर्द्धः ४ रेफः ५ याप्यः ६ अधमः ७
कुक्षितः ८ अधव्यः ९ कुपुष्पः १० खेटः ११ गर्जः १२

अणकः १३ । इत्यमरः ॥ रेपः १४ अरमः १५
आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ (या-

चूना मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । इति
मेघदूते) ॥

अधमः, पुं, (अधः पालने + अध, वस्य धादेशः ।) उप-
पतिभेदः । तस्य लक्षणं । भयदयालज्वाशून्यत्वं ।

कामक्रीडाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्याविचारकत्वञ्च ।
इति रसमञ्जरी ॥

अधमभृतकः, चि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे क्त्वं ।)
(अधमः । निहृतः । भृतकः । भृत्यः ।) अधम-

भृत्यः । नीचदासः । दौवारिकभारवाहकादयः ॥
अधमर्ण, चि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्य

देयविषये अधमः निन्दितः राजदन्तादित्वात्
परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यदेयत्वेन विद्यते

यस्य ।) ऋणगृहोता । ऋणी । इत्यमरः ॥ खा-
तक इति भाषा ।

(“अधमर्णार्थसिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितं ॥

अपहृतेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसिद्धिः ।
अभियोक्ता दिशेदेशं करणं वान्यदुद्दिशेत्” ॥

इति मनुः ।) ॥

अधमर्णिकः, चि, (अधममवश्यदेयत्वेन निन्दितं
ऋणं । तदेव दाढत्वेन विद्यते अस्य । अधमर्ण +

अत इतिठनाविति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्णः ।
यथा,—

“ग्रहीतानुक्रमादुदाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरं ॥”

इति मिताक्षरा ॥
(“यै येरुपायैरर्थं सं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
तैस्त्रैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकं” ॥

इति मनुः ।) ॥

अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयाद्यन्त-
र्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारि-

प्रियतमे अहितकारित्वं । अस्याः क्रिया अधमा ।
अस्या निष्कारणकोपत्वात् चण्डीति नाम । इति

रसमञ्जरी ॥
अधमाङ्ग, स्त्री, (अधमम् अङ्गं कर्म्मधारयः ।)
पादः । चरणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अधरं, स्त्री पुं, (न ध्रियते कासुकस्य धैर्यं न तिष्ठति
यच्च, न + ह + णिनि संज्ञायां घः प्रायेणेति

अधिकरणे घः ।) सरागारं । रतिगृहं । योनि-
रिति यावत् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्ड-

शेषः ॥
अधरः, पुं, (न ध्रियतेऽसौ ह + अच् ततो नञ्-
समासः ।) सुखावयवविशेषः । नावो ठाँट । इति

भाषा । ओष्ठः । उप- ठाँट । इति भाषा । तयोः

अध

पर्यायः । रदनच्छदः २ दशनवासः ३ । इत्यमरः ॥
परन्तु द्वयोरपि ओष्ठाधरप्रयोगः यथा । रदन-

च्छदो दशनवाससी उभयत्र वर्त्तते तथा ओष्ठा-
धरावपि उभयत्रेति नयनानन्दः ॥ रायमुकुटो-

ऽप्याह उपरिवर्त्तो अधोवर्त्तो च ओष्ठः अधरो-
ऽप्येवं । पुरुषस्य रक्ताधरः प्रशस्तः । यथा,—

“प्राणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकोऽधरजिह्वा च सप्त रक्ता प्रशस्यते ॥”

त्रियान्तु यथा,—
“पाटलावर्त्तुलः खिगो रेखाभूषितमध्यभूः ।

सीमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रियो भवेत् ॥
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधयकलहप्रदः ।

मह्यो मृत्काशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥”
इति सामुद्रक ॥

अधरः, चि, (न धरः नञ्समासः । नीचः ।) अधः ।
तलं । हीनः । अपहृतः । इति मेदिनी ॥ हीन-

वादी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा शाकुन्तले ।
पिबसि रतिसर्व्वसमधरं ।) ॥

अधरतः, व्य, [स्] (अधर + तसिन् प्रथमापञ्चमीसप्त-
म्यर्थेऽट्टौ ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति

हज्जायुधः ॥
अधरमधु, स्त्री, (अधरस्य मधु धृतीत् ।) वक्त्रासवः ।
अधरामृतं । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधरस्तात् व्य, अधरतः । इति हज्जायुधः ॥
अधरस्तात् व्य, (अधर + अस्ताति विकल्पे अधरस्य

अधादेशः ।) अधस्तात् । अधरात् । दिग्वाचक-
शब्दात् दिग्देशकालवाच्ये प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां

स्थाने तात् प्रत्ययोभवति । इति व्याकरणं ॥
अधरा, स्त्री, (न धरा नञ्समासः ।) अधोदिक् ।

इति व्याकरणं ॥ नीचा । यथा । अधराय कृता
ययैव सा । इति नैषधं ॥

अधरात् व्य, अधरतः । अधरेण । अधरस्तात् ।
इत्यमरटीका ॥

अधरामृतं, स्त्री, (अधरस्य अमृतम् ।) अधरसधा ।
यथा,—

“सिद्धाङ्ग नृत्तदधरामृतपूरकेण
हासावलोककलगीतजह्मच्छयाभिं ।

नो चेदयं विरहजागन्मुपयुक्तदेहा
थानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
अधरीणः, चि, (अधरःकृतः तिरस्कृतः अधर +

ख तस्य ईन ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति
जटाधरः ॥

अधरेण, व्य, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा
अधर + णन् ।) अधोदिग्देशकालः । अधो-

दिक्देशकालः । इति व्याकरणं ॥
अधरेद्यु, [स्] व्य, (अधरे परे दिवसे अधर +

द्युस् ।) अधरदिवसः । परदिनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अधर्मः, पुं, (ध्रियतेऽनेन ह + मनिन् ततो नञ्-
समासः, नञ्च विरोधार्थः ।) धर्मविरोधी । स

तु ब्रह्मणः पृष्ठाज्जातः । इति श्रीभागवतं ॥ पापं ।

अधि

अपराधः । अतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—
“अधर्मेणैधते राजन् तवो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूहस्तु विनश्यति ॥”
इति महाभारतम् ।

(“अधर्मेतिमदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते” ।
इति महाभारतम् ।)

अधर्मा, [नृ] चि, (अधर्मेः पापं विद्यतेऽस्य ।)
अधार्मिकः । अधर्मात्मा । अधर्मेणशब्दादस्यर्थे
इन् ॥

अधश्चरः, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।)
चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि चि ॥
अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः । अधस् + चुर +
अच् + स्वार्थे अण्) नीचचौरः । सिंदालचौर
इति भाषा । इति केचित् ॥

अधस्तात् अ, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः ।
इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रता-
स्तेषु पर्योत्तरेषु । इति उत्तरचरितम् ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दाहप्रतोच्छ्रौ” ॥ इति
मनुः ।) पञ्चाङ्गागः । इत्यमरटीका ॥ रतिगृहं ।
भगं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, पुं, (न धीयतेऽधौ अधाः न + धा +
क्विप् । तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + कः ।) (अपामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।)
धामार्गवच्छः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
अधार्मिकः, चि, (धर्मे चरति । धर्म + ठक् ।
न धार्मिकः ।) अधर्मा । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्यायः । अधार्मिकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ यथा,—

“यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।
अधार्मिकः स्यादृषलः अक्वीर्यो क्षतव्रती” ॥
इति जटाधरः ॥ अतो नाधार्मिके वसेद्ग्रामे ।
इति कुल्लुकभट्टश्च ॥

अधि अ, (न धीयते धार्यते । नन् + धा + कि ।)
प्रादिविशयपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अ-
स्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधि-
कारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा
अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥
अधिः, पुं, आधिः । मनःपीडा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + साध कन् ।) काव्यालङ्कार-
भेदः । तस्य लक्षणं । अधिकं पृथुलाधारादाधे-
याधिकवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि
जले यत्र तत्र सन्ति न ते गुणाः ॥ इति कुव-
लवानन्दे अप्येयदीक्षितः ॥

अधिकः, चि, (अध्याख्य एव अधि + स्वार्थे कन् ।)
अतिरिक्तः । अनेकः । इति हेमचन्द्रः । (एमान्
पुंसेऽधिके शुक्ले । स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । इति
मनुः ।)

अधिकरणं, स्त्री, (अधि + कृ + अधिकरणे ल्युट् ।)
एकन्यायोपपादनं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधि-
क्रियते अत्र । विषयादिपञ्चावयवविवेचनोपेत-
ग्रन्थः । यथा,—

अधि

“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । विशयोऽस्यायमर्थो न
वेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितकौप-
न्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कपन्यासः ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयः । एवं क्रमेण
विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति ति-
थ्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारोऽस्मिन्ने-
नेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मी-
मांसा । सा च द्विधा कर्ममीमांसा ब्रह्ममी-
मांसा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म-
मीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते ।
इत्युच्य मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या
ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्वक-
निर्णयपरमिति । यत् अधिक्रियते विचारोऽस्मे
इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त
इत्युदीच्येनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरमावयवत्वेनाधिकरणाङ्गत्वात् अधिकरणत्वा-
नुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायाव-
यवत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तथेहापीति सुधीभि-
र्मात्रं । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—
“विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । खादिरं पशुं
वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीति
इत्यादि संयोगपृथक्काधिकरणादेः । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विस्तारविरोधी वा अविषयः संशयः ।
तदुक्तं,—
“विशब्दश्च विशेषार्थः सिनोतिर्वन्धनार्थकः ।
विशेषेण सिनोतीति विशयोऽर्थनियामकः” ॥
नियामकः कोटिनिश्चयकतया विशेषदर्शनात्मक-
व्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । एवमेव न्यायगुरु-
न्यायवागीशमट्टाचार्यचरणाः ॥ अन्ये तु विशय
इति विपूर्वस्य श्रुतेः संशयार्थकत्वमालोच्य ता-
लव्यमध्यपाठं वदन्तः विशयः संशयः इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रुतेः संशयार्थकत्वे मानमनु-
सन्धेयं । संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः ।
पूर्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतर्कपन्यासेन सिद्धान्त-
विरुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुकूलतर्कपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्ध-
संशयापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्ध-
विचारार्थवाक्यतात्पर्यावधारणं । कर्ममीमांसा-
धिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिश्रादिभिर्विजड्या
विरुतानि । इति चन्द्रशेखरकृततत्त्वसम्बोधिनी ॥*॥
व्याकरणमते आधाररूपकारकं । तच्चतुर्विधं ।
सामीप्यं १ यथा गङ्गायां घोषः । कालिन्दां
रेने ॥ आश्लेषः २ यथा दिवि देवाः । कानने
रेने ॥ विषयः ३ यथा शास्त्रे निष्ठयः । केनौ

अधि

कुशलः ॥ व्याप्तिः ४ यथा निवेष्टु तैलं । सकले
स्थितः ॥ * ॥

अधिकार्द्धिः, चि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्वस्य
सः ।) अतिशयसम्पत्तियुक्तः । तत्पर्यायः । स-
मृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्मिकः, पुं, (अधिष्ठाय हट्टं कर्मणि प्रभवति
अधिकर्मन् + ठन् तस्य इक) हट्टाध्यक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ हाटेरदारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गं, स्त्री, (अङ्गादधिकं मयूरखं सकादित्वात्
समासः ।) सकञ्चकाः मध्ये यद्वध्नाति तत् । क-
ञ्चुकादिदार्ढ्यायै गुरैर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि ।
तत्पर्यायः । सारसनं २ । इत्यमरः ॥ विशब्द-
ङ्गुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशेषे चि ॥ (यथा मनुः)—

“नोद्वहेत् कपिलां कन्यां
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं” ॥)

अधिकारः, पुं, (अधि + कृ + ण् ।) राजादीनां
चामरधूननञ्चधारणादियापारः । तत्पर्यायः ।
प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकरणं । यथा नैमि-
त्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मिताक्षरा ॥
स्वामित्वं । यथा “सर्वं स्युरधिकारिणः” इति
स्मृतिः ॥ अधिहृतदेशादिः । यथा निजाधिकारः
मित्राधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ।
(यथा मनुः)—

“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्” ॥)

अधिकारी, [नृ] चि, (अधिकारोति अधि + कृ +
नन्दादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधि-
पतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति
स्मृतिः ॥ यथा,—

“इष्टापूर्ते जिज्ञातोनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् भूदः पूर्ते धर्मे न वैदिके” ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥ अपिच ।

“स्वातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि”
इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥ वेदान्तमते विधिवदधीत-
वेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे वा कान्यनिधिद्ववर्जनपुरःसरं
नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गत-
निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-
चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥
धनाधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
श्रीमूर्च्छादीनां वेशकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [नृ] पुं, (अधिकारोति अधि + कृ +
नन्दादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतु-
ष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरुषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिहृतः, पुं, (अधि + कृ + क्तः ।) अध्वक्षः । आय-
व्यावेक्षकः ॥ इत्यमरः ॥ (आत्मार इत्यधिहृतो न
मया गृहीता या वेत्तयश्चिरवरोधहेतु राक्षः ।
इति प्राकृतत्वे ।) हताधिकारद्रव्ये वाच्यलिङ्गः ।
अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम + ण् यङ् उदाभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधि

अधि

अधि

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूपा पर्वतोपरिभागम् अधि + त्यक् स्त्रियां टाप् ।) पर्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकाद्वेरासन्ना भूमिरूद्धमधित्यका ॥ अमरकोषः । यथा रघुवंशे,—“अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रमुल्लं” ॥)

अधिपः, त्रि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क ।) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवंशे—अथ प्रजानामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पुं, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + कति ।) प्रभुः । स्वामी । इति हलायधः ॥ (यथा रघुवंशे । “वचो निश्चयाधिपतिर्दिवौकसां” ॥) अधिभूः, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्तिप् ।) स्वामी । अमुः । इत्यमरः ॥

अधिमांसः, पुं, (मासात् रविसंक्रान्तिमासादधिकमयूरखंसकादित्वात् समासः ।) रविसंक्रान्तिद्वयमध्यवर्तिचान्द्रमासः । रविसंक्रान्तिशून्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः । तत्पर्यायः । अधिकमासः २ अयंसंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलशुक्लः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमांसकः, पुं, (अधिकं मांसं यच्च सः, समासान्तः कः ।) दन्तरोगविशेषः । यथा,—
“दन्तरुक् पश्चिमे दन्ते
महान् शोथो महान् रुजः ।
कालाखावी कफकृती
विज्ञेयः सोऽधिमांसकः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

अधिरथः, पुं, (रथमधिरूढः अत्थादीति समासः ।) कर्णपिता । स तु दूतजातिः । तस्य कर्मेत्तरथं । यथा । विवेशाधिरथो रजं यष्टिप्राणो ज्ञयन्निव । इति महाभारतं ॥ (यथा हरिवंशे । “सत्यकर्मसुतस्यापि दूतस्त्वधिरथस्तु वै ।
यः कर्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णस्तु दूतजः” ॥)

अधिराज्यभाक्, पुं, (अधिकं राज्यं कर्मधारयः, तन्भजते अधिराज्य + भज् + क्तिप् उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अत्यन्यान् एथिवीपालान् एथिव्यामधिराज्यभाक् । इति महाभारतं ।

अधिराट्, [ज्] पुं, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) सम्राट् । चक्रवर्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा रघुवंशे । इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो गगनाधिराजस्य वचो निश्चयः ।)

अधिरौघिणी, स्त्री, (अधिरौघः आरौघणं तदेव साधनत्वेन विद्यतेऽस्य अधि + रौघ + क्त्वि स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरौघिणी इति पाठे अधिरूढाते अथवा अधि + रुह + कर्णे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वंशकाष्ठादिनिर्मितारौघणमार्गः । सिङ्घ इति भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरौघिणी इत्यपि पाठः ॥

अधिवचनं, स्त्री, (अधि + वच् + ल्युट् । पक्षपातेन कथनं । “अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः ।) नान । संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवासः, पुं, (अधि + वस् + घञ् ।) निवासः । धूपनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्द्रव्याणि । नृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ खस्तिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्पपः १५ खर्यं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्पपस्थाने सिद्धाद्रं क्वचित् चामरस्थाने । तत्रानुष्ठानं । “दुर्गापूजादोषयान्नायागादौ पूर्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्मणि तद्दिने पूर्वार्द्धे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पश्चाद्भूमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूज्याक्तमेव वारचयं स्पर्शयेत् । द्रव्यविशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्वेदोक्तमन्त्रास्त्रयोविंशतिद्रव्याणि च यथा । तैलहरिद्रां गृहीत्वा,—

“ॐ कोसिकतमोसि कस्मैत्वा कायत्वा सुप्तोक्तः
सुमङ्गलः सत्यराजन् । अनया तैलहरिद्रया
अस्य शुभाधिवासनमस्तु । एवं सर्वत्र” ॥ १ ।

गन्धं गृहीत्वा,—

“ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्पां करीषिणीं ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपाकुर्ये श्रियं” ॥ २ ।
महीं गृहीत्वा,—

“ॐ भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधाया
विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री एथिवीं यच्छ एथिवीं
दृष्टुं ह एथिवीं माहिँसोः” ॥ ३ ।

पुनर्गन्धेन गन्धद्वारामिति ।

शिलां गृहीत्वा,—

“ॐ प्रपर्वतस्य वषभस्य पृष्ठावक्षरन्ति खसि
च इयानाः ता आहूत्र नधरा गुदक्ता अहिं
बुध्रामनुरीयमानाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णो-
र्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ ।

धान्यं गृहीत्वा,—

“ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं
धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञयं” ॥ ५ ।

दूर्वां गृहीत्वा,—

“ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः
परिश्चानो दूर्वे प्रतनु सद्यसेण शतेन च” ॥ ६ ।
पुष्पं गृहीत्वा,—

“ॐ श्रीस्य ते लक्ष्मीस्य पद्मा अहोरात्रे धार्त्र्ये
नर्त्तत्राणि रूपमश्विनौ चामं इयुग्मिश्चान सुम्भ-
इशान सर्वलोकम्भइशान” ॥ ७ ।

फलं गृहीत्वा,—

“ॐ याः फलिनीया अफला अशुभ्या यास्य
एष्यिणीः दृष्टस्यतिप्रसूतास्ता गो सुखन्व-
हसः” ॥ ८ ।

रधि गृहीत्वा,—

“ॐ दधिक्राव्नोऽकार्षं जियोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायँधितार्धत्” ॥ ९ ।
घृतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनमसि” ॥ १० ।

खस्तिकं गृहीत्वा,—

“ॐ खस्तिन इन्द्रो दृढश्रवाः खस्तिनः पूषा
विश्ववेदाः खस्तिन स्ताक्षीं रिष्टनेमिः खस्ति-
नो दृष्टस्यतिर्दधातु” ॥ ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—

“ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने श्रुघनासो वातप्रमीय
पतयन्तु घृतस्य धारा अरुघोण वाजी काष्ठा-
भिन्दन्नुतिमिभिः पिन्नमानः” । अत्र “वातप्रमीय
पतयन्ति जङ्गा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रतिश्रुत्वाया अर्त्तनं घोषाय भयमन्ताय
बज्जवादिनमनन्ताय मूकं शब्दायाङ्म्वराघातं
महत्से वीणावादं क्रोशाय तूष्णवद्भमवरस्वराय
शङ्खं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपं” ॥ १३ ।

कज्जलं गृहीत्वा,—

“ॐ समिद्धोऽन्नन जादरं मतीनां घृतमग्ने सधु-
मत् पिन्नमानः वाजीवधन् वाजिनं जातवेदे
देवानां वक्षिप्रियमासधस्यं” ॥ १४ ।

रोचनां गृहीत्वा,—

“ॐ युज्जन्ति ब्रध्नमरुधं चरन्तं परितस्तुषः रोचन्ते
रोचना दिवि” ॥ १५ ।

सिद्धाद्रं गृहीत्वा,—

“ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यगमीवस्य शुश्रियः ।
प्रदातारं तार्थज्जं नो धेहि द्विपदे शं चतु-
ष्पदे । सिद्धाद्रमन्नं आतपतयुजाः” ॥ १६ ।

काश्चनं गृहीत्वा,—

“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः
पतिरेकं प्यासीत् । सदाधारः एथिवीं आनु-
तैषां कस्मै देवाय हविषा विधेम । १७ ।”

रजतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनं” ॥ १८ ।

ताम्रं गृहीत्वा,—

“ॐ अतो यस्तान्नोरुण उतवधुः सुमङ्गलः ये
चेनँ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो
वैषाँ हेलइमहे” ॥ १९ ।

सिद्धार्थं गृहीत्वा,—

“ॐ रक्षोह्नो ब्रह्मगह्वनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोह्नो वलगह्वनो वलयामि वैष्णवान् रक्षो-
ह्नो वलगह्वनोऽवखृणामि वैष्णवान् रक्षोह्नो
वलगह्वना उपधामि वैष्णवी रक्षोह्नो वलगह्वनौ
पर्यहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाय” ॥ २० ।

दर्पणं गृहीत्वा,—

“ॐ आह्वय्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नन्तं
मर्त्यश्च हिरण्ययेन सविता रघेना देवोयाति
भुवगानि पश्यन्” ॥ २१ ।

दीपं गृहीत्वा,—

“ॐ अम चायाहि वीतये मयानो ह्यदातये
निहोता सत्तु वर्धयि” । २२ ।
सर्वद्रव्ययुक्तदत्तकं गृहीत्वा,—
“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे
त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्वेदेयदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ * ॥ सामवेदि-
नामधिवासमन्त्राक्षतद्द्रव्याणि च यथा । प्रथमं
गन्धेन,—
“ॐ मद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य कामं विधतो
नरोषति मनोदानाय चोदयन्” । १ ।
“ॐ महित्रीणामवरस्तु युजमित्रस्यार्यज्ञः दुरा-
धर्मं वरुणस्य” । २ ।
इति मध्या ।
पुनर्गन्धेन,—
“ॐ मद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि” । ३ ।
“ॐ वित्वादपो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्षेभिरग्रे
जनयन्त देवाः तत्वागिरः ॥ सुद्युतयो वाजयत्या
जिह्मिर्गर्व्वहो जिह्मुरखाः” । ४ ।
इति शिलया ।
“ॐ धानावन्तं करमिभ्य मपूष्यवन्तसुकथिनं
इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः” । ५ ।
इति धान्येन ।
“ॐ जज्जायया मपूर्वा मधवन् वज्रहृत्वाय ।
तत्पृथिवी मप्रथयस्तदस्तन्ना उतो दिवम्” । ६ ।
इति दूर्वये ।
“ॐ पवमान यजुहि रस्मिभिर्वाजसातमः ।
दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्” । ७ ।
इति पुष्येण ।
“ॐ इन्द्रमरोने मधिता हवन्ते यत्पार्था युज्जते
धियस्ताः शूरो नृपाता असस्य कामत्वा गोमति
व्रजे भजात्वन्” । ८ ।
इति फलेन ।
“ॐ दधिक्षावन्नेऽकारिषं जिष्णोरेवस्य वाजिनः
सुरभिणो मुखाकरोत् प्रथतायुधि तारिषत्” । ९ ।
इति दक्षे ।
“ॐ हतवती सुवनानामधित्रियोर्वी पृथ्वी म-
धुदुषे सुपेक्षता यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
विज्यामिनेऽजने धूरिरेतसा” । १० ।
इति हतेन ।
“ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः पिदन्त्यस्य मरुतः
उतखराजोऽग्निना” । ११ ।
इति सक्तिनेन ।
“ॐ चिन्वीर्यव्यासे पतयन्तमुच्चयं हिरण्यपावा
पशुमभु मध्वते” । १२ ।
इति सिन्दूरेण ।
“ॐ खसन्वयो वरुणां यो राया मानेता य इ-
डागां सोमो यः सुक्षितानां” । १३ ।
इति शङ्खेन ।
“ॐ अज्जते व्यज्जते समज्जते ब्रतुं रिष्टन्ति मध्वा-
भ्यज्जते” । १४ ।
इति कज्जलेन
“ॐ आयन्त इव सूर्यं विन्वेदिन्द्रस्य मज्जत वज्रनि

जातो जनिमान्योजसा प्रतिभागन्नदीधिमः” । १५ ।
इति रोचनया ।
“ॐ प्रणीउषा अपूर्वा व्युत्सति प्रिया दिवस्तुमे
वा मन्विता वृहत्” । १६ ।
इति सिद्धार्थेन ।
“ॐ सदसस्तितिर्मद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सर्नि
नेधा मयासिषं” । १७ ।
इति काश्वनेन ।
“ॐ यद्वर्षो हिरण्यस्य यद्वर्षो गवामुत । सत्यस्य
व्रक्ष्यो वर्चस्तेन मा संहजामसि” । १८ ।
इति रौप्येण ।
“ॐ रन्महांसि सूर्यं वडादित्य मह्यं अस्ति
महस्ते सतो महिमापनिष्ठ समज्ञा देवमहां
असि” । १९ ।
इति ताक्षेण ।
“ॐ मनज्योतिर्जुषतामान्यस्य वृहस्पतिर्यज्ञमिमं
तनोत्वरिष्टं । यज्ञं समिमं दधातु विन्वे देवाः स
इह मादयन्ता मां प्रतिष्ठ” । २० ।
इति दीपेन ।
“ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो न्योतिः पश्यन्ति
वासरं पावाय दिव्यं तोदिवि” । २१ ।
इति दर्पणेन ।
“ॐ उद्यस्तोऽकानरोचय प्रभभूतमरोचय होइ
इमान् लोकानरोचय होइ विन्वभूतमरोचय ।
होहा रेवात्र धर्मे ज्योतीषि” । २२ ।
इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्रं पूर्वोक्तसर्वद्रव्य-
स्यापितैकपात्रं । इति सामवेदेयदुर्गोत्सव-
पद्धतिः ॥
अधिवासनं, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता
अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट्) अधि-
वासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरणं । इत्य-
मरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्याः शुभाधि-
वासनमस्तु ॥ इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥)
अधिविवा, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि +
विद् + कर्मणि क्ताः स्त्रियां टाप्) अधूषा । प्रथम-
विवाहिता स्त्री । द्यतानेकविवाहसामिनः आ-
पेक्षिकप्रथमोऽज्ञा भार्या । इत्यमरः ॥
((“अधिविस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं” ॥
इति मनुः) ।
अधिअग्रणी, स्त्री, (अधि अग्र्यते पश्यतेऽत्र अधि +
अ + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) सुक्षी ।
इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।
अधिक्षानं, स्त्री, (अधिक्षीयतेऽत्र अधि + क्षा +
अधिकरणे ल्युट्) नगरं । चक्रं । प्रभावः । अ-
ध्यासनं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-
यणे,—
“यद्गयात् सम्परित्यज्य खमधिक्षानमृद्धिनत् ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यात्ते नरवाहनः” ॥)
अधिचिन्ता, चि, (अधि + चिप् + कर्मणि क्ताः) ।
प्रतिचिन्ता । इत्यमरः ॥ प्रेरितः । इत मरतः ॥
प्रविहितः । स्थापितः । कुम्भितः । मर्तितः । इति
मेदिनी ॥

अधीतः, चि, (अधि + इड् + कर्मणि क्ताः) कृता-
ध्ययनः । पठितः । यथा,—
“अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगं” ।
इति स्तुतिः ॥ पठितश्राव्यं । पाठे स्त्री ॥
अधीतिः, स्त्री, (अधि + इड् + भावे क्तिन्) अध-
यनं । पठनं । इति जटाधरः ॥
अधीती, [न्] चि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) ।
अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याक-
रणं ॥
अधीनः, चि, (इन् प्रभुमधिगतः अद्यादीति समासः) ।
परवशः । तत्पर्यायः । निम्नः २ व्यायत्तः ३
असच्छन्दः ४ गृह्यकः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा
कुमारसम्भवे,—
“त्वदधीनं खलु देहिनां सुखं” ॥)
अधीरः, चि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः) चङ्गतः ।
इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा
नागानन्दे,—
“निर्व्याजं विधुरेवधीर इति
मां येनाभिधत्ते भवान्” ॥)
अधीरा, स्त्री, (न धीरा क्षणस्थायिनी, नञ्समासः) ।
विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थायां मध्या-
प्रगल्भनायिकयोर्भेदः ॥ तस्या लक्षणं । अव्यङ्ग-
कोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीरायाः परवशात् कोप-
प्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्ज्वनताङ्गनादिकं
कोपप्रकाशं । सा विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च ।
इति रत्नमञ्जरी ॥
अधीशः, चि, (अधिक ईशः कर्मेधाग्नयः) अधि-
पतिः । प्रभुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“चन्ने मखणसंख्ये विगृह्यते राज्ञा दिनाधीशः” ॥)
अधीश्वरः, चि, (अधिक ईश्वरः कर्मेधारयः) प्रथ-
ताश्रेयसामन्तः । महाराजः । चक्रवर्ती । इत्य-
मरः ॥
अधुतं, चि, अकम्पितं । धुज्गकम्पे इत्यस्मात्
कर्मेणि क्ताः, पञ्चान्नञ्समासः । दीर्घमध्योऽपि ॥
अधुना, य, (अस्मिन् काले इदम्शब्दस्य रूपमिति
निपातनात्) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्पत्तिः ।
इत्यमरः ॥
अधुनातनं, चि, (अधुना भवम् अधुना + क्तु लुट् च) ।
इदानीन्तनं । वर्तमानकालवृत्तिः । एतत्कालोऽयं ।
इति व्याकरणं ॥
अधृतः, ण, (धृ क्ताः, न धृतः नञ्समासः) विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः । अकृतधारण-
वस्तुनि चि ॥
अधृत्य, चि, (धृ + क्ताः, न धृतः नञ्समासः) ।
सलज्जः । तत्पर्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ श्रावदः ३ अप्रतिमः ४ । इति जटा-
धरः ॥ शालीनः ५ । इत्यमरः ॥
अधृत्य, चि, (धृ + कर्मणि क्ताः) प्रगल्भः ।
अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—
“भीमकान्तैर्नृपगुणैः स वभूवोपजीविनां ।
अधृत्यस्वामिगम्य च यादोरनैरिवाणवः” ॥)
अधृत्या, स्त्री, (न + धृ + संज्ञायां क्ताः) यस्यां

अथ

स्नाने परामर्शो न भवति तादृशी नदी।) नदी-
विशेषः। इति मेदिनी ॥
अधैर्यः, त्रि, (नास्ति धैर्यं यस्य सः।) धीरताशून्यः।
धैर्याभावे स्त्री। यथा,—
“धैर्यधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरेखीदृशोः प्रीतये”।
इति भातुमट्टः ॥
अधोऽंशुकं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थम् अंशुकं वस्त्रं,
कर्मधारयः।) परिधानवस्त्रं। इत्यमरः ॥
अधोघण्ट, स्त्री, (अधः अधोदेशादारभ्य घण्टेव
फलं यस्याः सा।) अपामार्गः। इति रत्नमाला ॥
अधोजिह्विका, स्त्री, (अल्पा जिह्वा कन् स्त्रियां टाप्,
अधः अधरा जिह्विका कर्मधारयः।) तालु-
मूलस्थक्षुद्रजिह्वा। इति हारावली ॥ आन्जिव
इति भाषा।
अधोभुवनं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोकः
कर्मधारयः।) पातालं। इत्यमरः ॥
अधोमर्म, [न्] स्त्री, (अधः अधरं मर्मं हिद्रं।)
गुह्यद्वारं। इति हेमचन्द्रः ॥
अधोमुखः, त्रि, (अधोमुखं याय सः।) अधोवदनः।
पातालमुखः। तत्पर्यायः। अवाङ्मुखः २। इत्य-
मरः ॥ अवाचीनः ३। इति जटाधरः ॥ अधो-
मुखनक्षत्रगणो यथा,—
“अश्लेषवक्रियमपिचविशालयुक्तं
पूर्वत्रयं, शतभिषा च नवाप्युडूनि।
शतान्यधोमुखगणानि शुभानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि” ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः।
अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्।) गोजिह्वावृत्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥
अधोवायुः, पुं, (अधः अधरः वायुः कर्मधारयः।)
अपानवायुः। यथा,—
“क्षुतेऽधोवायुगमने षट्मणे जपमुत्सृजेत्”।
इति तन्त्रसारं योगिनीहृदयं ॥
अधोक्षजः, पुं, (अधः आहताभावात् हीनम् अधोजं
प्रत्यक्षज्ञानं यस्य सः। अक्षात् इन्द्रियात् जायते
अक्ष + जन् ङ, पक्षमोतत्।) विष्णुः। इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते। अधो न क्षीयते जातु यस्मा-
त्तस्मादधोक्षजः।)
अध्यग्निर, स्त्री, (अग्नेः समीपे अध्ययीभावः।) विवाह-
काले अग्निसमीपे स्त्रियै दत्तं धनादि। यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ।
तदध्यग्नित्तं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥
अध्यगुहा, स्त्री, (अधिकमण्डं वीजं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप्।) कपिकच्छुः। इत्यमरः ॥ आल्कुशी
इति भाषा। भृशामणकी। इति रत्नमाला ॥
अध्ययनं, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे ल्युट्।) गुरुमुखा-
दानुपूर्वश्रवणं। पठनं। ब्राह्मणस्य षट्कर्मा-
न्तर्गतमिदं। इति शब्दरत्नावली ॥
अध्यवसायः, पुं, (अधि + अव + सो + भावे घञ्।)
उत्साहः। इत्यमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः।
इति मनुः ॥ कर्मसु दृढयत्नकारको भावः। इति

अथ

रमानाथः ॥ कर्मसु प्रत्ययः इति नयनानन्दः ॥
अशक्ते बलोद्यमः। इति केचित् ॥ उद्योगोद्यमौ
चात्र। इति भरतः ॥
अध्यशनं, स्त्री, (अधिकमशनं भोजनं कर्मधारयः।)
अजीर्णं भोजनं। यथा। अजीर्णं भुज्यते यत्तु
तदध्यशनमुच्यते। इति भावप्रकाशः ॥
अध्यक्षः, पुं, (अध्यक्षोति समन्तात् आप्नोति
अधि + अक्ष् + अच्।) (कृत्रधारणादि व्यवहारे-
ष्वधिकृतः। व्यापकः।) क्षीरिकावृत्तः। इति
शब्दरत्नावली ॥
अध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः।) प्रत्यक्षः। इन्द्रियजन्यज्ञानं।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ॥
इति कुमारसम्भवे।) अधिकृतः।
आयययादिनिरीक्षकः। इत्यमरः ॥
अध्यापकः, त्रि, (अधि + इङ् + णिच् + ण्यल्।)
अध्यापनकर्त्ता। पाठगुरुः। अध्यापयिता। तत्प-
र्यायः। उपाध्यायः २। इत्यमरः ॥
अध्यापनं, स्त्री, (अधि + इङ् + णिच् + भावे ल्युट्।)
पाठनं। विद्यादानं। ब्राह्मणानां षट्कर्मान्तर्गत-
कर्मेदं। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दातुं प्रतिग्रश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः” ॥)
अध्यायेः, पुं, (अधि + इङ् + भावे घञ् अध्ययनम्।)
वेदपुराणादिपरिच्छेदः। ग्रन्थसन्धिः। तन्नामान्त-
राणि यथा। सर्गः। वर्गः। परिच्छेदः। उद्घातः।
अङ्कः। संग्रहः। उच्छ्वासः। परिवर्त्तः। पटलः।
काण्डः। स्थानं। प्रकरणं। पर्वः। आङ्गिकं। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तब्धः। स्तवकः। उल्लासः।
पादः। उद्योतः। विरचनं। इत्याद्यपि ॥
यदुक्तम्।
((“सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च ॥
स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोल्लासाङ्गिकानि च।
पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तितः” ॥))
अध्याख्यः, त्रि, (अधि + आङ् + गृह् + क्तः।)
समाख्यः। कृतारोहणः। अभ्यधिकः। अति-
ग्रन्थः। इति मेदिनी ॥
अध्यारोपः, पुं, (अधि + आ + रङ् + णिच् + भावे अच्।)
अनुवन्तुलारोपः। सच्चिदानन्दानन्तादयब्रह्मणि
अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः। अ-
सर्गभूतरज्जौ सर्पारोपवत्। इति वेदान्तसारः ॥
अध्यावाह्निकं, स्त्री, (अध्यावाहनं पिष्टगृहात्
सामिगृहागमनं तत्काले लब्धं अध्यावाहनं +
लब्धार्थे ठन् तस्य इकः। अधि + आ + वृह् +
णिच् ल्युट्।) स्त्रीधनविशेषः। यथा,—
“यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैटकात्।
अध्यावाह्निकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥
अध्याहरणं, स्त्री, (अधि + आ + हृ + भावे ल्युट्।)
अध्याहारः। तर्कणं। ऊहनं। इति शब्द-
रत्नावली ॥

अथ

अध्याहारः, पुं, (अधि + आ + हृ + भावे घञ्।)
तर्कः। ऊहः। इत्यमरः ॥ अस्पष्टार्थस्य शब्दा-
न्तरेण स्पष्टीकरणं। आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानं। वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनं। युक्तिप्राप्त्य-
पदान्तरमुदाहृत्य व्यक्तीकरणं। इति तट्टीका ॥
अध्ययः, त्रि, (अधि + वस् + क्तः, आगमशास्-
त्रविषयनिर्वाहः। इडागमाभावः। कृतज्ञितसमा-
साश्च अभिधाननियामका इति प्रसिद्धेः।) सार्द्ध-
त्रिसष्ट्या। ३ ॥ साङ्गे तिन इति भाषा।
यथा,—
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युल्लसलं।
इति आनन्दलहरी ॥
अध्युष्टः, पुं, (उष्ट्रमधिगतः प्रादिसमासः।) उष्ट्र-
युक्तरथः। उष्ट्रावाह्यप्रेक्षा। इति हारावली ॥
अध्युष्टः, पुं, (अधि + वृह् + क्तः।) महेश्वरः। इति
मेदिनी ॥ (अधिरोपितः। सम्पन्नः। अभ्युदय-
शाली।)
अध्युष्टः, त्रि, (आधिक्येन वृद्धिं गतः अधि + वृह् +
क्तः।) अधिकवृद्धियुक्तः। सम्पन्नः। इति धरणी ॥
अध्युष्टा, स्त्री, (अधि + वृह् + कर्मणि क्तः, स्त्रियां
टाप्।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका।
कृतानेकविवाहस्य प्रथमोष्ठा स्त्री। इत्यमर-
मेदिनीकौ ॥
अध्येषणा, स्त्री, (अधि + इष् + णिच् + भावे युच्,
स्त्रियां टाप्।) याचना। इति हेमचन्द्रः ॥ आराध्य-
स्यादरपूर्वकं कर्मणि नियुक्तकरणं। गुर्वादेः
सत्कारपूर्वकं क्वचिदर्थे नियोजनं। तत्पर्यायः।
सनिः २। इत्यमरः ॥ सनी ३। इति तट्टीका ॥
अध्वगः, पुं, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन् + गम् +
ङ, उपपदसमासः।) पथिकः। इत्यमरः ॥ उष्ट्रः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यः। इति हेमचन्द्रः ॥
खेसरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ खचर इति भाषा।
अध्वगभोग्यः, पुं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वात्, तृतीयातत्पुरुषः।) आम्ना-
तकवृत्तः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अध्वगा, स्त्री, (अध्वन् + गम् + ङ, उपपदसमासः।)
स्त्रियां टाप्।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङः,
उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्।) सर्गुलोत्तः।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अध्वनीनः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + ख तस्य
ईण।) पथिकः। इत्यमरः ॥
अध्वन्यः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + यत्।)
पथिकः। इत्यमरः ॥ (अध्वन्येन विसृज्यकण्ठमखिलां
रात्रिं तथा क्रन्दितं। इति अमरशतकं ॥)
अध्वरः, पुं, (अध्वानं सन्मार्गं रात्रिं ददाति अध्वन् +
रा + कः उपपदसमासः।) यज्ञः। वसुभेदः।
सावधानः। इति मेदिनी ॥ ((“तमध्वरे विश्वजिति
क्षीतीश” ॥ इति रघुवंशे।)
अध्वरथः, पुं, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः।)
पथरथः। अध्वगमनोपयुक्तरथः। तत्पर्यायः।
परिधातिकः २। इति हेमचन्द्रः ॥

अन

अध्वर्युः, पुं, (अध्वरं यज्ञं यौति स्मन्मादयति अध्वर +
यु + कर्त्तरि क्तिप्, एषोदरादित्वात् तुम्भावः
रस्याकारलोपः, होमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेद-
वेत्ता । इत्यमरः । (यथा कुमारसम्भवे,—

“विवाहयज्ञे विततेऽत्र यय-
मध्वर्यवः पूर्ववृत्तां मयेति” ।)

अध्वशल्यः, पुं, (अध्वनि पथि शल्यमिव आत्ररति
सकण्टकतया अध्वशल्य + क्तिप् ततोऽच् ।) अध्या-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ।

अध्वा [नृ] पुं, (अग्नि गमनेन बलं नाशयति, अद् +
बाङ्ल्यात् क्तिप्, एषोदरादित्वात् दकारस्य धः ।)
पश्याः । कालः । संस्थानं । अवस्थानः । इति
मेदिनी । शास्त्रं । कृत्यः । इति च पाठान्तरं ।
अध्वगमनजन्यगुणः । भेदः कफस्थूतासौकुमार्य-
नाशित्वं । इति राजवल्लभः ।

अध्वान्तशात्रवः, पुं, (अध्वान्तस्य वर्त्मसोमायाः
शात्रवः शत्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) श्योनाक-
रुद्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अन व लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ।
घ लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अन ड य प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ।
य ड अन्यते । इति दुर्गादासः ।

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न चंशुमत् कोचान्तवर्त्ति-
तया सूर्यकिरणन्यूनं फलं यस्याः सा ।) चंशु-
मत्फला । कदली । इति जटाधरः ।

अनः [स्] स्त्री, (अनिति जीवत्यनेन जीविको-
पायत्वात् अन् + असन् ।) शकटं । इत्यमरः ।
(यथा मनुः,—

“हेता वापि हरेदन्वमुद्राता चाप्यनक्रये” ।)

अनं । इत्युणादिकोषः । जननी । जन्म । जन्मी ।
इति कोषान्तरं ।

अनकः, त्रि, (अन् + अच् + कुत्वायां कन् ।) अणकः ।
अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अनगारः, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृह-
स्याभ्यमन्यूनः ।) ऋषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ।
अगारन्यत्वे वाच्यलिङ्गः ।

अनभिः, पुं, (नास्ति औतः स्मार्त्तो वा अभिर्यस्य
सः ।) औतस्मार्त्तकर्महीनः । इति महाभारते
दानधर्मः । (अनाहिताभिर्द्राक्ष्यः । यथाह मनुः,

“अमीनात्मनि वेतानान् समारोप्य यथाविधि ।

अगभिरनिकेतः स्यान्मुनिर्नूलफलाशनः” ।)

अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः ।) अपापः ।
निर्मलः । मनोज्ञः । इति मेदिनी । (यथा
शाकुन्तले—

“अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं” ।)

अनङ्गः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।)
आकाशः । मनः । इति मेदिनी ।

अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कावो यस्य सः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः । (यथा मेदिनी । “अनङ्गो मदनेऽनङ्ग-
माकाशमनसोरपि” ।) अङ्गरहिते वाच्यलिङ्गः ।

अनङ्गकः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्,

अन

ततः स्वार्थे कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्द-
रत्नावली ।

अनङ्गासहत् [ड] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असु-
हत् शत्रुः शिवललाटाग्रिना तद्देहमस्तीकर-
णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।

अनच्छः, त्रि, (न अच्छः निर्मलः ।) चाविलः । अग्नि-
र्मलः । इत्यमरः ।

अनङ्गनं, स्त्री, (नास्ति अङ्गनं स्मृतिप्रकाशो यस्य
तत्, निराकारत्वात्, अन्ज + भावे ल्युट् ।) आ-
काशः । इति शब्दचन्द्रिका । अङ्गनन्यत्वे त्रि ।

(यथा साहित्यदर्पणे,—
“नेत्रे दूरमनङ्गने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः” ।)

अनङ्गलिङ्गा, स्त्री, (अनङ्गो लघुभस्य जिह्वेव जिह्वा
पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गोजिह्वावृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अनङ्गही, स्त्री, (अनङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् पक्षे
आम् ।) अनङ्गाही । इति हेमचन्द्रः । गाइ इति
भाषा ।

अनङ्गान्, [ङुह्] पुं, (अनङ्ग + प्रथमैकवचनम् ।)
लघुः । ण्डे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौः २
मद्रः ३ बलीवर्धः ४ दम्यः ५ दान्तः ६ सिरः ७
बली ८ उच्चा ९ ककुद्धान् १० कृवमः ११
लघमः १२ लघुः १३ धुर्यः १४ घुरीयः १५
धौरेयः १६ शाङ्करः १७ शिववाहनः १८ रोहिणी-
रमणः १९ वोष्टः २० गोनाथः २१ सौरमेयकः २२ ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा मनुः,—

“अजनेयावन्नाहं खरं हत्वैकहायनम्” ।)

अनङ्गाही, स्त्री, (अनङ्ग + गौरादित्वात् ङीष्,
आमागमच्च आमाभावपक्षे केवलं ङीष् ।) अन-
ङ्गही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः । गाइ इति
भाषा ।

अनघाः, पुं, (अद् + कर्मणि ण्यत् संज्ञापूर्वकविधे-
रनित्यत्वात् ण्यत्वाच्च, न अघाः अप्रशस्तलाघः,
नञ्समासः, नञञ् अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्वपः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्मणि क्तः, न
अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः ।) गतमिन्नः प्राप्त-
मिन्नः ।) अनवगतः । यथा,—“अरे विद्वन्मन्या-
ह्वानधिगतवेदार्थविभवाः” । इति भगवद्वाक्य-
मिति प्रामाणिकाः ।

अनध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः, प्रत्यक्षः तद्विद्वान्नञ्समासः ।) अप्र-
त्यक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । अक्षमिन्द्रिः ।

अनन्तः, स्त्री, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।)
आकाशः । इत्यमरः । अमकः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अनन्तः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि
भागवते “लोके नष्टे दिपराज्जावसाने भवानेकः
श्रियते शेषचन्द्रः” ।) विष्णुः । इति मेदिनी । बल-
देवः । अनन्तजिन्नाम जिनः । इति हेमचन्द्रः ।
शेषनागः । इत्यमरः । ासुकिः । इति शब्द-
माला । सिन्दुवारुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ।

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा
यस्य सः ।) अनन्तरहितः । अनवधिः । अशेषः ।
अवीमः । इत्यमरो मेदिनी च । (यथा कुनार-
सम्भवे ।—“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ।)

अनन्तजिव्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप् अ-
नन्तो नाम जिव् जयो बौद्धविशेषः शाकपायि-
वादित्वात् समासः मध्यपदलोपच ।) जिन्नानां
चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-
नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ।

अनन्तवीर्यहत्, पुं, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि
प्रास्ताणि कर्मधारयः, तानि कृतवान् अनन्त-
वीर्य + ह + क्तिप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजिव् ।
इति हेमचन्द्रः । (अनन्तजिव् नाम जिनः ।)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।)
अनवकाशः । अनन्तरहितं । तत्पर्यायः । अश-
वहितं २ संसक्तं ३ अपठान्तरं ४ । इति हेम-
चन्द्रः । पञ्चादर्थे स्त्री । (पञ्चात् । ततः परं । यथा
रघुवंशे,—“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलात्” ।)

अनन्तविजयः, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे
अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन
विजयः विजयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुषः ।) युधिष्ठिर-
राजस्य शङ्खः । इति श्रीभगवद्गीता ।

अनन्तवीर्यः, पुं, (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य सः ।)
भाविकस्य जिन्नानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतत्रयोविंश-
तीर्थकरजिनः । इति हेमचन्द्रः ।

अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) मात्रशुक्लचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य
व्रतं । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,—

“अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहृत् नमः ।
सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि मात्रपदे भवेत् ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे,—
“गुरोर्द्वेगुरोक्तवास्ये वाङ्मते विंशति गुरौ ।

वक्त्रिजीवादिर्विंशेऽङ्गि गुर्वादिष्वे दशाहिके ॥
पूर्वराश्यावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।

प्राग्राशिगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
कम्पाद्यद्भुतचक्राहे नीचस्थेऽप्ये भलिस्तुत्रे ।
भानुलङ्घितके मासि क्षये राजदुते गुरौ ॥

प्रौषदिकचतुर्मासे चरणाङ्घ्रितवर्षये ।
एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनचये ॥

द्वितीयेन तु सप्ताहे भाङ्गल्याने शुभान्विताः ।
विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वहान् ।

तीर्थस्नानमनादृतं तथावादिमुद्वेक्ष्यं ।
परीक्षारामयज्ञाञ्च पुरचरणदीक्षये ॥

व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रवेशने ।
प्रतिष्ठारम्भे देवकृपादेर्वर्ज्यन्ति हि ।

द्वात्रिंशद्विवाचास्ते जीवस्य भार्यवस्य च ।
द्वात्रिंशतिर्महत्यक्ते पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥

अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकवाले ।
पक्षं दृढो मङ्गस्ते तु मृगुर्वालो दशाहिकः ॥

पादास्ते तु दशाहानि दृढोवालो दिनत्रयं” ॥ २ ॥

अन

“मध्याह्ने भोव्यवेनायां समुत्तीर्य सरित्ते” ।
ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां ॥
चतुर्दशामर्षयन्तं भग्या देवं पृथक् पृथक्” ।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्नव्यापिनो तिथि-
ग्राह्येति वाचं । पूर्वार्द्धो वैदेवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वार्द्धे देवव्यवधानात् । विध्यसम-
भिव्याहृतार्थवादेन तद्वाधयोगात् किन्तु तस्यैव
गौणकालबोधकं तत् । कालमाधवीयोऽप्येवं ।
भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्नेो नोक्तः ।
यथा,—

“हत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्भयपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि ।
यवगोधूमशालीनां पूर्यैर्नैवेद्यस्य च ॥
हत्वा पृषद्वयं तस्मै दद्यादेकं हतान्वितं ।
स्वयमेकान्तु भुञ्जीत करे बद्धा मुडोरकं ॥
चतुर्दशप्रभियुक्तं कुङ्कुमेन विलेपितं ।
सुविन्यक्तं विष्णुनामप्रतिग्रथिसमन्वितं ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ * ॥
पूजाडोरकवन्धनमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—

“अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मम्रान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ।
“अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं सुख्यमानसैः” ।
इत्यर्द्धं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-
मिति ॥ * ॥ तथा,—

“पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
चाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च मुजीवितं ।
यत्तवाहिभ्युगाब्जाग्रे मूर्द्धा मे भ्रमरायते” ॥
इत्याभ्यां नमस्तुभ्यो । अनन्तकथामप्यत्र श्र-
ग्वन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ * ॥ अथ
प्रयोगः । आचम्य स्नान्निवाच्य सङ्कल्पं कुर्यात्,—
“अद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां तिथा-
वारभ्य अमुकगोत्रः श्रीअमुकः धनधान्यपुत्र-
पौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु-
प्रीतिकामो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवद्वन्द-
भट्टारकपूजाचतुर्दशप्रभियुक्तडोरकारमूलबन्धन-
कथाश्रवणब्राह्मणसं प्रदानकातपक्षिततण्डुलप्रस्थ-
द्वयघटितपूपाद्धौपकल्पनतर्द्धात्मककर्मभोजन-
रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सङ्कल्प्य सूक्तं
पठेत् ॥ * ॥ ततो मुण्डिकया अथदलपद्मं निम्नाय
तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दिक्षु
ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक्-
पालशिवदुर्गागङ्गानारायणपूजां कृत्वा शक्रं ध्या-
येत्,— “ॐ महेन्द्रं मत्तैरावतस्तन्धस्यं सहस्रनय-
नोज्ज्वलं । मणिक्रायनघटितनानालङ्कारभूषितं
वक्ष्यन्तं शयन्यितं देवगन्धर्वगणैर्वृतं मुनिगणैः
स्तूयमानं” ॥ एवं ध्यात्वा महेन्द्राय नमः एवं
क्रमेण संपूज्य प्रणमेत्,—

अन

“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वक्ष्यन्तो महाबलः ।
येरावतगजास्तुः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥
ततो वृहत्यात्रे जलं संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-
मावाहयेत्,—
“ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाह्यं समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥
ततो भूतशुद्धादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
ध्यायेत्,—
“ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेशं गरुडध्वजं ।
शुक्लवर्णं चतुर्बाहुं नागयज्ञोपवीतितं ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।
श्रिया वाख्या च संश्लिष्टं किरीटादिसमुज्ज्वलं ॥
फणाशतसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं ।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपन्तुतं” ॥
एवं ध्यात्वा स्रष्टिरसि ॐ दत्त्वा मानसोपचारैः
संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।
आं हृदयाय नमः एवं षडङ्गानि विन्यस्य पुन-
र्ध्यात्वावाहयेत् ।
“ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां बाह्वान्वित ।
गन्धर्वदिगणोपेत सान्निध्यमिह कल्पय” ॥
ततः पूजयेत् ।
पाद्यं गृहीत्वा,—
“ॐ पाद्यं गृह्णाण देवेश सुरासुरमनोहरं ।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥
अर्घ्यं गृहीत्वा,—
“अर्घ्यं गृह्णाण देवेश सुगन्धिकुङ्कुमान्वितं ।
दूर्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥
आचमनीयं गृहीत्वा,—
“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भवं प्रभो ।
भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पद्मगाधिप” ॥
एवं मधुपकं पुनराचमनीयं स्नानीयं वस्त्रयुग्मञ्च
दद्यात् ॥ * ॥
गन्धः,—
“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।
यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यतां” ॥
पुष्पं,—
“ॐ पुष्पं गृह्णाण भोजनन्त सुगन्धिद्रव्यसुत्तमं ।
पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुशलं कुरु सर्वदा” ॥
धूपः,—
“ॐ धूपोऽयं ते महाभाग दशाङ्गीऽगुरुणा सह ।
मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यतां सुमनायक” ॥
टीपः,—
“ॐ टीपं गृह्णाण भोजनन्त जाव्यल्यमानमङ्गलं ।
त्वं गृह्णाण सदा देव रत्न नां घोरसागरात्” ।
यज्ञोपवीतं,—
“ॐ ऋग्वज्रुःसाममन्त्रेण चिद्वत्तं पद्मयोनिरा ।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवानघ” ॥
नैवेद्यं,—
“ॐ नानाभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्युतं ।
भक्त्या सम्पादितं देव संपूर्णं गृह्यतां विभो” ॥ * ॥
ततो बलभद्रं संपूज्य स्तुतिं कुर्यात्,—
“ॐ बलभद्रं महात्मानं हस्तिनं लाङ्गलायुधं ।
कादम्बरीमदोन्मत्तं नमामि बलदेवक” ॥

अन

तत ध्यावरुणदेवताः पूजयेत् ।
ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-
ग्रहेभ्यः । अथवसुभ्यः । एकादशरुद्रेभ्यः । द्वादशा-
दित्येभ्यः । अनन्तादिनारोगेभ्यः । मत्स्यादिदशाव-
तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।
धर्ममाय । अधर्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्याय । अशैश्वर्याय ।
शिवाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गरुडायै । यमुनायै ।
महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।
गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्यमण्डलाय ।
सोममण्डलाय । वज्रमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वेभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥

ततः स्तुतिं पठेत्,—

“ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
ममं समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥
नमोऽस्वगन्ताय सहस्रमूर्त्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
सहस्रतान्नि पुरुषाय शान्ते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

हृदिस्थं सर्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिगं ।
सर्वपापहरं देवं प्रणमामि जगद्गुरुं ॥

अनन्तरूपेण निभर्षिं पुष्पीं
अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।
अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः
अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रदह्यः ॥

प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।
वृष्टिस्थितिविनाशनां कर्त्तारं प्रणमाम्यहं ॥
राक्षसानामरिं नौमि नौमि दैत्यविमर्दकं ।
जगतां हितकर्त्तारं नौमि पद्मेरुहेक्षणं ॥
जन्मजन्महृतं यच्च बाल्ययौवनवार्द्धकं ।
वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हृत्वायुध ॥

भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्थितं ।
यथोद्दिष्टामिमां पूजां परिपूर्णां कुरु मे ॥

पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
चाहि मां पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्” ॥
ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं
समर्पयेत् ।

“ॐ इदं डोरमन्तारं चतुर्दशगुणात्मकं ।
सर्वदेवमयं विष्णो स्वकरे धारयाम्यहं” ॥
ततो भोज्यमुत्प्रेजेत् ॥ * ॥

ततः कथां श्रवय्यात् ।

यथा,—

अरण्यावासमुपितो युधिष्ठिररुद्रपो वशी ।
प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन हृष्येन परमात्मना ॥
कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाप्रियं ।

विशेषेण च गोविन्दं प्रपच्छ च युधिष्ठिरः ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।

निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥ * ॥

श्रीहृष्य उवाच ।

अन

आमि व्रतमन्तान् यत्नं सुरमन्त्रि ।
इन्द्राद्यैर्गोपयामि तन्मे वचनतः प्रहृष्टम् ।
मन्त्रपक्षे चतुर्दश्यां मामि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रमृश्यति ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

हृष्टोऽयं त्वयाग्यातो योऽनन्त इति संश्रितः ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तान्तकः स्मृतः ॥
परमशोभनं वामि उताशो ब्रह्म उच्यते ।
न योऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे वृष्टिं जगद्देव ॥ २ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अनन्त इत्यर्थं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदिनातिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
कालाकालानुष्ठानादिदिनानि व्यवस्थया ।
पक्षो मम प्रहृष्टं यं यगत्पुण्यवस्थया ॥
सोऽयं कालोऽवतीर्णोऽस्मि त्वो भागवतारणात् ।
दातवान् विनाशाय समुदेवतनुद्वयं ॥
अनन्तं विद्धि मां पार्थ हृष्टं विष्णुं हृष्टं शिवं ।
ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्वव्यापिनमीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विद्वत्पुं निबोध तत् ।
पूर्वमेव महाबाहो योगिधेयमनुत्तमः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तप्रतमापुण्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं परं तस्य अनुष्ठानस्य नस्य किं ॥
केन वा तत्पुण्यं पुण्यं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्पुण्यं यज्ञं विद्वत्पुं वृष्टिं नारायण प्रभो ॥ ४ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

आसीत्पुनः हृतदुर्गे मुमन्तुर्गोम वै द्विजः ।
वशिष्ठगोपशो विद्वान् श्रीगोवान् विजितेन्द्रियः ॥
पत्नी तस्याभवदीक्षा गती सत्यव्रते स्थिता ।
पारिवर्तितसम्पन्ना सुखपा भृगुवर्षजा ॥
तस्याः कालेन संजाता दुहिता सर्वलक्षणा ।
श्रीला नाम्ना सुशीला सा वर्जते पितृवशमि ॥
माता तस्यान्तु कालेन वरदाहप्रपीडिता ।
समागच्छ गतीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ॥
हृतं मुमन्तुगा तस्याः कर्म यत् पारलौकिकं ।
नामदीको गच्छे धर्मे कर्तुमर्हति वै कश्चित् ॥
इति सविन्म मनसा विवाहोत्सवमावसः ॥
देवस्य मुने कन्यां कर्कशां परिशीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःशीला मदा निरुन्मायिकी ॥
गोपना प्रतिपूना च निर्मला कलहप्रिया ।
अदत्ता गृहस्थेषु दत्ता भोजनकर्म्मणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा कृष्टा वन्द्यमाना प्रति ।
सा तु श्रीला पितुर्गच्छे वर्जिता च ध्ने दिने ॥
जगती सतिभिः साहं शिष्टयोऽहमनुत्तमा ।
यज्ञात्तन्मन्त्रादरदेष्टीतिरद्वैतद्विषयः ॥
अतुल्यवर्णं राक्षसीतक्षितासितैः ।
सत्त्विकं पश्यन्ती च मरुद्वन्ती पुनः पुनः ॥
मुनिं गी प्रत्यक्षं बाला देवतातिथिपूजनं ।
अदृष्टये सदा दद्यात् पितृगणतवागमा ॥
आलेन शिष्या विप्रस्यं दृष्टा यौवनेदृता ।
कसौ देवा मया कन्या इति भिन्नान्वितोऽभवत् ॥

अन

ततो देवशाक्तत्र कौण्डिन्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्मतत्परः ॥
मनसा चिन्तयामास मुमन्तुः सुतपाः सुधीः ।
यस्मै भाग्यवशाच्छ्रीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां युगे दिने ।
कन्यामनुदृतां सार्धो श्रीलां चन्द्रनिभाननां ॥
यष्टोक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म समाप्य समये मुनिः ॥
मुमन्तुः कर्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
सकलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशां कुपिताभवत् ॥
मुमन्तुं भर्तव्यामास कर्कशैर्बन्धनैः पतिं ।
अनङ्गारं समादीय स्वकीयहापि बन्धनं ॥
निक्षिप्य निभृते स्थाने कर्कशां गच्छे ययौ ।
मुमन्तुः सातिदीनात्मा जज्जितस्याभवत्तदा ॥
दक्षिणैर्द्वययोग्यश्च अयमाणीय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्यं पुनः पुनः ॥
ततो विवाहं निर्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
गोयाने तां समारोप्य श्रीलामादाय वै ययौ ॥
ततः सा पथि गच्छन्ती श्रीला चन्द्रनिभानना ।
मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्ते ॥
ददर्श श्रीला नारीणां समूहं व्रतचारिणां ।
पुंसां हृन्मसं तत्रैव रक्षायीताम्वरासनं ॥
चतुर्दशमर्चयन्तं मलयानन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पश्यन् सादरं ॥
विनयावगता साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते कायं भवतीमिह दृष्ट्वा ॥ १ ॥

स्त्रिय उवाच ।

मात्रे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
व्यासधिते महर्षे च ध्वजाकारासु यद्यपि ॥
नत्वा सरसि यः स्नात्वा अनन्तार्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं वारिवाजसमन्वितं ॥
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
अतसीपुष्पसंकाशं काशनाङ्गदभूषणं ॥
शङ्खचक्रगदाशङ्खं विविधायुधधारिणं ।
यद्येहि भगवन् कृप्य तव यज्ञः प्रवर्तते ॥
वारिधान्यां तयादन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
मण्डने पुष्पनैवेद्यं धूपवस्त्रानुलेपनं ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
पितृकार्यं श्रीहृद्भक्तं यवगोधूमयोश्च वा ॥
एतेषां प्राप्यते यत्तु तद्व्याघ्रं प्रमृशंश्रितं ।
अहं विप्राय दातव्यमहंमात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य सुदृमाहं सुदोशकं ॥
चतुर्दशयज्ञियुक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
पुमान् दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्वर्त्य पूजां देवस्य पूषं सुक्ता यदासुखं ।
विष्टव्यं दक्षिणां दत्त्वा प्रदत्तं च यथासुखं ॥
श्रीला श्रुत्वा वचस्तासां यथा तानि सदाहृतं ।
व्रतं पथारं सा बाहौ द्वा डोरयसुतनः ॥
पूजयन् सा कृत्वा मुना चैव तथैव च ।

अन

पुनर्भागान् तेनैव गोरथेन समन्विता ॥
तेनानन्तप्रसादेन गच्छे गोधनमनुत्तमं ।
तदाश्रमं श्रिया कृतं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णं नानागर्भैर्विभूषितं ।
वराश्रमसमातङ्गमहियैर्गोधनान्वितं ॥
श्रीला च मलिकाक्षीमिमुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी श्रीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिभा यया ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वज्रकुण्डं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विशेषोपात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ॥
श्रीलायाः करभूते च वचमेव प्रयत्नतः ।
पश्यन् श्रोत्रध्वजमा भृगुटीकुटिणं सुखं ॥
निमिदं डोरकं हृत्ते बद्धा मय्येव तिष्ठामि ।
प्रमेयः कस्य देवस्य दुर्वृत्ते वृष्टिं सत्वरं ॥ २ ॥

श्रीलानाथ ।
अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं युभं ।
करे बद्धं विधानेन पृष्ठे मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाद् यस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविभक्तं धनं
न जानामि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
श्रीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत्
वोऽसावनन्तसंज्ञो वै न श्रुतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वा ह्यथ कुपितो भुजाङ्गोरमनन्तकं ।
क्षिप्तं ज्वालकुले वज्रो निर्भक्ष्य बद्धा प्रियां ॥
ततः सा संभ्रमात् श्रीला गृह्णा कृत्वा प्रधाविता ।
वज्रेः सूत्रं समादाय क्षीरमथ्येऽनतोऽक्षिपत् ॥
ततस्तथा करे वामे पुनर्वन्दं सुदोशकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दाग्निं पतितं गच्छे ॥
न क्षीदित् वर्ण्यते लोकेः सोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चर्चुर्निद्रां तथैव च ॥
शून्यानि गृहस्थानि दुग्धानि वज्रिना क्षिपत् ।
निरीक्ष्य स्वपुत्रं विप्रस्थितयामास चेतसा ॥
अथ श्रीला विवर्णा सा दुःखिता पतिशेषतः
विषचारः पुरीं सर्व्वा शून्यागारमनन्वितां ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य गंजाता बुद्धिगतामा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र चास्यामि दुर्मतिः ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिसङ्गुनं ।
व्रतस्यावेपथ्यं कर्तुं पादौ द्रष्टुं तथा हरेः ॥
विष्टतः न ययौ मार्गे जनगन्तुविवर्जिते ।
तत्रापश्यत् तं वृक्षं पतङ्गपुष्पसमन्वितं ॥
वर्जितं पक्षिसङ्घातैः कीटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्वचिदुपायो महादम ॥
स घोवाच महादक्षो नानन्तं वेदिं भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाये लङ्गमध्ये सवत्सिकां ॥
लङ्गमध्ये प्रधावन्ती न खादति न शिरति ।
ऐ मरुधेयुके वृष्टिं किमनन्तान्देवितः ॥
सवत्सा तमुवाचाय नानन्तं देदि जे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाये लङ्गमध्ये वने स्थितः ॥
तमपृच्छत् दयं विप्रः अनन्तो वीक्षितस्तथा ।
लङ्गमस्तमुवाचेदं नियन्तुं शक्नोमि प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरीदृशी ।
ततो ब्रह्म ददर्शाये गर्भं पुष्टं तथा ॥

अन

गानामायाप्रचरन्तं मदगर्जनदपितं ।
 स तं दृष्ट्वा दिव्योऽपृच्छदन्तं दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्युत्तरमुवाचेदं नानन्तं वेद्मि हे दिव ।
 ततो ब्रजन् ददर्शयि रम्यं पुष्करिणीद्वयं ॥
 अन्योन्यजलसंघातैर्वीचिमिराप्रभोमितं ।
 सुभैः कुसुदकङ्कारैः कमलोत्पलप्रभोमितं ॥
 भ्रमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारणद्वैर्युतं ।
 तमपृच्छत् दिव्योऽनन्तो भवतीत्याश्च लक्षितः ॥
 पुष्करिण्यावूचतुस्त न आनीवो हरिं क्वचित् ।
 निपपात ततो विप्रो हाहा क्व ना रदन् भुवि ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विमुं ॥
 ततः दृष्ट्वा पुनरपि देवेशो देवपूजितः ॥
 तत्क्षणाद्गगवान् विष्णुर्दिगप्रत्यक्षमागतः ।
 उड्ग्राह्यारूपेण प्रोवाच वचनं दिव्यं ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्यज दुःखं सुखी भव ।
 अनन्तं दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
 वाङ्मयं तं समादाय पातालवर्त्मना पुरीं ।
 तां पुरीं दर्शयामास ततश्चानर्द्धे दिव्यः ॥
 स तं ददर्श कौण्डिन्यः पुरीं चैलोक्यदुर्लभां ॥
 दिव्यनारीनैर्युक्तां मणिरत्नविभूषितां ॥
 सुवर्णरश्मितां सर्वां वेष्टितां तत्क्षणादिभिः ।
 तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तकं ॥
 विम्बरूपं जगन्नाथं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं गरुडध्वजं ॥
 दक्षिणे विलसत्सर्पिणीं वामे क्रीडत्सरस्वतीं ।
 सप्तफलासमायुक्तां दिव्यसिंहासनेस्थितां ॥
 एवं रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भक्त्या क्षुतिः क्षता ।
 जगान् भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽनन्तगताय सहस्रभूर्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
 सहस्रनाम्ने पुण्याय शान्तये
 सहस्रकोटोयुगधारिणे नमः ॥
 अज्ञानेन मया देव यत् कृतं पापकर्मणा ।
 तत्सर्वं क्षपया शंस क्षमस्व मधुसूदन ॥ * ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुतिं श्रुत्वा जनार्दनः ।
 प्रसन्नो भगवान्देवस्त्वानन्तोऽनन्तरूपधृक् ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूसुर ॥ * ॥
 अनन्त उवाच ।
 तुष्टोऽहं वाङ्मयश्रेष्ठ भक्त्या तव विशेषतः ।
 वरं गृह्णाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्यज विस्मयं ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 स्वधर्मफलभोगेन यं यां योनिं ब्रजाम्यहं ।
 तस्यां तस्यां हृषीकेश हरिभक्तिर्दृष्टासु मे ॥
 व्यतिप्रमादान्मोहाद्वा यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 तदागः क्षम्यतां नाथ प्रणमामि पुनः पुनः ॥
 श्रुत्वानन्तस्तु तदाक्यं ददौ तस्मै वरत्रयं ।
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुलोकं तथाक्षयं ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 पूर्णो मनोरथो देव मम चाय विशेषतः ।
 किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
 क्षयतः को दयः का गोः किन्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 काः खरः कुङ्गरः को वा को वा उड्गदिजोत्तमः ॥

अन

क्षपया कथयस्ताथ पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रोत्यगन्त उवाच ।
 यच्चामरुहो दृष्टो हि विप्रो वियासु गर्वितः ।
 उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
 तेन कर्मविपाकेन रुद्धत्वं प्राप्य तिष्ठति ।
 रुषभो यस्त्वया दृष्टो लोभधर्मद्वयः पुरा ॥
 दत्तं पर्युषितं द्रव्यं स्नादु मुक्तं स्वयं यतः ।
 रुषभत्वं समासाद्य तत्स्थितिं निर्जने ॥
 विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्कलां शस्यवर्जितां ।
 तेनासौ गोत्वमासाद्य दृग्मये प्रधावति ॥
 धर्माधर्मौ विजानीयादयत्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 गर्दभोऽज्ञानसम्पन्नः कुङ्गरो मदगर्वितः ॥
 ब्राह्मणोऽसावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
 शतके कथितं सर्वं गच्छ विप्र गिजाश्रमं ॥
 पुनः समृद्धिं विप्र भविष्यति न संशयः ।
 मुक्ता भोगांश्च विपुलान् संप्राप्स्यसि महत् पदं ॥
 इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
 कौण्डिन्योऽपि गृहं तत्वा करोति व्रतमुत्तमं ॥
 अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षाणां चतुर्दशं ।
 श्रीलया सह धर्मात्मा सुखं मुक्ता मनोरथान् ॥
 विष्णुलोकं समासाद्य रराज श्रीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनैव पार्थिव ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता यास्त्यति परमां गतिं ।
 एवमेवं हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतामृप ॥
 पुनर्भौलधनैर्युक्ता भुक्ता भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुलोकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतं समाप्तं ॥
 अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्ताणि बहूनि श्रीर्षाणि
 शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 शब्दमाला ॥
 अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अनन्तो यस्याः सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिखावृद्धः । श्यामालता । दूर्वा ।
 पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी ।
 गुडुची । इति मेदिनी ॥ यवासः । श्वेतदूर्वा ।
 नीलदूर्वा । अग्निमयवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनन्तमूलं । तत्पर्यायः । गोपवल्ली २ काराला ३
 सुगन्धा ४ भद्रवल्लीका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शरिवा १०
 उत्पलशरिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-
 पञ्चश्यामलतायां नागजिह्वायां इति केचित् ।
 गोप्यादित्रयं श्यामलतायां अनन्तोत्पलशारिवेति
 द्वयं अनन्तमूले इति केचित् । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ तस्या गुणाः । मलबन्धकारित्वं । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अनन्यगतिकः, त्रि, (नास्ति अन्या गतिः यस्य ।
 समासान्तः कः ।) गत्यन्तररहितः । एकाग्रयः ।
 “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके
 यथावधि तथा कुरु प्रिय तथापि नान्यं भजे” ।
 इत्युद्धटः ॥
 अनन्यजः, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्मात् सः अन्यो
 विष्णुः, तस्मात् जात इति, अगन्य + जन् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अन

अनन्यवृत्तिः, त्रि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।)
 एकमात्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । एकतानः २ एकाग्रः ३
 एकाग्रयः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६ एकाग्र-
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
 अनपार्थी, [नृ] त्रि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपाय + इति ।) निश्चलः । अपाय-
 शून्यः । अनश्वरः । यथा,—
 “अनपार्थिभिरस्त्राभिर्गुतायाश्च गृहे प्रभो” ।
 इति श्रीभागवतं ॥
 (“अनपार्थिनि संश्रयद्रुमे गजभमे पतनाय वल्लरी” ।
 इति कुमारः)
 अनभिज्ञः, त्रि, (अभि जानाति इति अभिज्ञः,
 अभि + ज्ञा + कः, न अभिज्ञ इति नञ्समासः ।)
 मूर्खः । प्रज्ञारहितः । बुद्धिहीनः । यथा,—
 “धिकृत्वां चूततरो परापरपरिज्ञानाभिज्ञो भवान्”
 इति भ्रमराटकं ॥
 अनभिज्ञावः, पुं, (न अभिज्ञाव इति नञ्समासः ।)
 अरुचिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (त्रि,
 नास्ति अभिज्ञावो यस्य इति समासे अभिज्ञाव-
 शून्यः ।)
 अनमः, पुं, (नभति प्रणमति इति नमः, नम् +
 पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
 ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनमितम्पचः, त्रि, (मित परिमितं पचति इति,
 मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमित-
 म्पचः, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-
 समासः ।) मितम्पचः । क्षपणः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥
 अनम्बरः, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।)
 बौद्धविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गो-
 लाध्यायः ॥
 अनयः, पुं, (अयः शुभावहो विधित्तद्विन्नः नञ्-
 समासः ।) देवः । अशुभं । व्यसनं । विपद् । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विहता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनर्गलं, त्रि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।)
 निरर्गलं । प्रतिबन्धकरहितं । तत्पर्यायः । अवाधं २
 उच्छृङ्खलं ३ उद्धाम ४ नियन्त्रितं ५ निरङ्कुशं ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“ततः परं तेन मखाय यज्जना
 तुरङ्गसुसृत्युमनर्गलं पुनः ।
 इति रघुवंशे ।)
 अनर्थकं, स्त्री, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समासान्तः
 कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्यायः ।
 अवर्जं २ । इत्यमरः ॥ अवर्थं ३ । इति तट्टीका ॥
 अनलः, पुं, (नास्ति अलः बद्धादावस्तुदहनोऽपि
 तप्तियस्य सः, क्षत्तिकानक्षत्रे, वत्सरे भगवति
 वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ॥
 चित्रकः । रक्तचित्रकः । भस्मातकः । पित्तं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वङ्गः प्रभेव प्रभा यस्याः

मा ।) व्यतीतिशतीकृता । इति राजनिर्घण्टः ।
यन्मप्रिया, स्त्री, (यन्मस्य यन्मेः प्रिया यद्यीतत् ।)
यन्मिमांसा । यन्मिमी । इति ञटाधरः ।
यन्मिः, पुं, (यन्मिति यन् + मघाद्यष्ट् यन्मः तन्मधु-
मायेन जीवनधारयिता यन्मिः भ्रमरो यन्म सः ।)
यन्मन्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
यन्मवधानं, स्त्री, (न यन्मवधानं मनोयोगः नञ्-
समासः ।) चित्तस्याविच्छेपः । यन्मनोयोगः । य-
न्मप्रतिधानं । इति ह्यमाद्युषः । तद्विशिष्टे त्रि ।
यन्मवधानता, स्त्री, (नास्ति यन्मवधानं मनोयोगो
यन्म सः, तन्म भावः ततस्मिन् स्त्रियां टाप् ।)
मनोयोगश्च्युत्ता । चित्तस्यानन्धविययाभावत्वं ।
यन्मिं यन्मवद्भवत्वं । तत्पर्यायः । प्रमादः २ ।
इत्यमरः ।
“यन्मव्याकरणं यन्म समर्थं कचिदमवेत् ।
उच्यते द्वितयं तत्र प्रमादोऽनवधानता” ।
इति षष्ठ्यद्वावली ।
यन्मवः, त्रि, (न यन्मवः, नञ्समासः ।) यन्मनिष्ठः ।
यन्मनः । श्रेष्ठः । प्रधानः । यथा,—
“गोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाक्ष भारत” ।
इति शिराटमर्थः ।
यन्मवर्त, स्त्री, (यन्म + रन् + भावे क्तः, नास्ति यन्म-
वर्तं विरतिर्द्वयं तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्यायः ।
सन्ततं २ छान्दः ३ यन्मान्तं ४ सन्ततं ५ यन्मि-
वर्तं ६ यन्मिन् ७ नित्यं ८ यन्मं ९ प्रसक्तं १०
यन्माक्तं ११ यन्मज्जं १२ । इति ञटाधरः ।
तद्विशिष्टे वाच्यनिष्ठः । इत्यमरः ।
(“यन्मवर्तधनुर्व्यास्फालनकूर्कमा” ।
इति श्रायुन्तसे ।)
यन्मवर्गार्थः, त्रि, (यन्मवर्गः, कर्मधारयः, तत्र भवः,
यन्मवर्ग + यन्, ततो गञ्समासः ।) उत्तमः ।
प्रधानः । इत्यमरः ।
यन्मवर्गस्यः, त्रि, (नास्ति यन्मस्यः व्याख्यो यस्य
सः ।) यन्मस्यगन्तव्यः । निराश्रयः । यथा,—
“न परं यन्मि पक्षापातिता-
नयस्ये किन्तु मादृशोऽपि ना” ।
इति वैधर्म्यः ।
यन्मवर्गः, त्रि, (नास्ति यन्मवर्गः यन्मवर्गो यस्य
सः ।) निरवकाशः । यन्मवर्गभावे पुं । यथा,—
“कृतवर्गस्ये त्वयन्मवर्गदुःखा एतद्विधः” ।
इति महिम्नः स्तोत्रं ।
यन्मवर्गः, त्रि, (यन्म यन्मवर्गना कीर्यते द्विष्यते
यन्म + वृ + यन्म, “वर्गवर्गोऽवर्गः इति सङ्हा-
मनः” नास्ति यन्मवर्गो मन्म यस्य तत् ।)
निर्मन्म । जेधितं । इत्यमरः ।
यन्मवर्गः, स्त्री, (यन्म + र्वा भावे ष्वच्, न यन्मवर्गः यन्म-
वर्गः नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तन्मवर्गः ।
यन्मवर्गान्तरप्रवाहम्, नञ्समासः । यथा,—
“यन्मवर्गं यदि यागवृद्धेर्वृत्ति स्यात् घटान्द्वलति
स्यात्” । इति तर्किकाः । उपपाद्योपपाद-
वर्गोऽस्तिनातिः । इति भीमांसकाः । दशानावः ।
यन्मवर्गः ।

(“यवमध्यदवस्या स्याद् वा नूनञ्जितकारिणी” ।
इति काव्यप्रकाशे ।)
अनवस्थानः, ण्, (न अवस्थानमवस्थितिव्यं सः ।)
वायुः । इति गजनिर्घण्टः । अवस्थितग्रन्थे चि ।
(घञ्जनः । अव्यवस्थितः ।)
अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्-
समासः ।) चापल्यं । चाक्षल्यं । अस्थिरता ।
अधैत्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अनग्रहणं, स्त्री, (अश् भावे ल्यट्, न अग्रहणं भोजनं,
नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति
हनायुधः । तद्वति चि ॥ (प्रायोपवेशनं । “तदह-
मनग्रहणं कृत्वा प्रातः प्रागानुत्तृजामि” । इति
पद्यतले ।)
अनन्दरं, त्रि, (नञ् + कर्त्तरि वरच् न नन्दरं, नञ्-
समासः ।) सनातनं । दिव्यं । ध्रुवं । शान्तं ।
इति हेमचन्द्रः ।
“मत्वा विन्दमनन्दरं निविशते संसारकारागृहे” ।
इति वैराग्यशतके ।)
अनसूया, स्त्री, (असु कण्ठादित्वात् यक् + भावे अ,
स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूया-
भावः । तस्या लक्षणं यथा वृहस्पतिः ।
“न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अत्रिमुनिपत्नी । इति गारुडे
२६ अध्यायः ॥ कर्दममुनिकन्या । इति श्रीभा-
गवतं ॥ असूयानृत्ये चि ।
अनहंवादी, [न्] चि, (अहमिति गर्वं वदति यः,
अहं + वद् + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्-
समासः । अहमित्यप्ययं ।) गर्वरहितः ।
“भुक्तसङ्गोऽनहंवादी हृत्युत्पाद्यसमन्वितः ।
सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते” ।
इति श्रीभगवद्गीता । अनहंवादी गर्वरहितः ।
इत्याङ्घ्रिगतत्वं ॥
अनहृदृतिः, स्त्री, (न अहृदृतिः अहृद्धारः नञ्-
समासः ।) अहृद्धारभावः । तत्पर्यायः । अशोचः
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि नास्ति अहृदृतिः
यस्य इति समासे अहृद्धारग्रन्थः ।)
अनक्षः, चि, अक्षिणीनः । अन्धः । न विद्येते
अक्षिणी यस्य इत्यर्थे य प्रत्ययः । अक्षमिन्नः ॥
अनक्षरं, स्त्री, (न सन्ति प्रशस्तानि अक्षराणि
यत्र तत् ।) दुर्बलचनं । इति भरतः ॥ अवघनाहं ।
इति मधुः । गानिप्रवृत्तिः । गुणाक्षेपकदोषवि-
व्याप्तिविवरणं । इति कैचित् । तत्पर्यायः । अवाच्यं
२ । इत्यमरः ॥
अनञ्जि, स्त्री, (अग्रप्रशस्तमञ्जि नेचं, नञ्समासः ।)
कुलितघञ्जः । तत्पर्यायः । असौम्याक्षि २ । इति
हेमचन्द्रः ।
अनाकुलः, चि, (न आकुलः नञ्समासः ।) चिरः ।
एकाग्रः । अयाकुलः । अयय्यः । इति जटाधरः ।
“अनाकुलाऽविस्त्रा वा सुसम्मान्ता घ मे गतिः” ।
इति रामायणे ।)
अनात्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रमितुन-

योग्या कष्टशयामत्वात्, नञ्समासः।) पण्ड-
कारीलक्षः। इति गदमानाः। अनायमगति-
शिष्टे च ॥
अनागतं, चि, (घाङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं
नञ्समासः।) भविष्यत्। इति राजनिर्घण्टः ॥
अनायातं। अयुपस्थितं। अघातं। यथा—
("तावद्भयस्य भेतयं यावद्भयमनागतं")।
इति पञ्चतन्त्रे।)
"अनागतादिभिर्नेन न स्यादनुमितिस्तदा"।
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्री-
पुष्पविकाशनं यस्याः सा, स्त्रियां टाप्। षतु +
अच्।) अप्राप्तषतुका। अरजस्का। तत्पर्यायः।
मौरी २ नमिका ३। इत्यमरः ॥
अनाचारः, पुं, (न कुस्मित आचारः नञ्समासः।
नञ्च अप्राशस्त्ये अभावाच्चै तु आचाराभावः।)
कदाचारः। अनुद्धाचारः। अतिस्मृतिविरुद्ध-
कर्मकरणं। यथा,—
"सर्वदेशेयनाचारः पथि ताम्बूलघर्व्वं" ॥
इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे च ॥
अनातपः, पुं, (घाङ् + तप् + अच्, घ्यातपस्य रौद्रस्या-
भावः नञ्समासः।) रौद्राभावः। ह्याया। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (चि ह्यायाविशिष्टे।
"खल्याटोदिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मन्त्रके।
वाङ्मन् देशमनातपं विधिवशात् विप्रस्य मूलं
गतः" ॥ इति नीतिशतके।)
अनातुरः, चि, (न आतुरः रोगी नञ्समासः।)
अरोगी। यथा,—
"तियामनातुराः पूर्व्वे वातलाद्याः सदातुराः"।
इति चरकः। ("भेजे धर्ममनातुरः"। इति
रघुवंशे।)
अनाथः, चि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः।)
प्रभुहीनः। नाथशून्यः। यथा,—
"वना वना वनाद्यवत् सजीवना वनामवत्"।
इति नलोदयः।
("नाथवन्तस्त्वया लोकास्तमनाया विप्रद्यसे"।
इति उत्तरचरिते।)
अनादरः, पुं, (आ + दृ + भावे अच्, न आदरः नञ्-
समासः।) निरादरः। तत्पर्यायः। परिभवः २
परिभावः ३ तिरस्क्रिया ४ रोगा ५ अवमानना ६
अवघा ७ अवहेलनं ८ असूचनं ९। इत्यमरः ॥
असूचनं १० असूचनं ११ असूचनं १२। इति
मरतः ॥ ("गुणेषु रागो असनेयनादरः"। इति
पञ्चतन्त्रे।)
अनादिः, चि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य
सः।) आदिरहितः। उत्पत्तिशून्यः। नयमूः।
यथा,—
"अनादिरादिर्गोविन्दः सर्व्वकामकारणम्"।
इति ब्रह्मसंहिता ॥
अनादृतः, चि, (आ + दृ + कर्मणि क्तः, न आदृतः
नञ्समासः।) निरादरः। अवघातः। अवा-
मानितः। इति शेषधनुः ॥

अना

(“सर्व तस्यादृता धर्मा यस्मै त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्मै सर्वस्वस्याफलाः क्रियाः” ॥
इति मनुः ।)

अनामकं, स्त्री, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अन् जीवनं ध्यामयति, रोगग्रस्तं करोति, अन् + णिच् + गुल् अन्स्य ध्यामकं यस्मै तत्पुरुषः ।) अर्शो-
रोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मलमासे पुं । इति
मलमासतत्त्वं ॥ दुर्गामके निर्गामके च चि ।

अनामयं, स्त्री, (या + अम् + भावे घञ्, ध्यामं रक्षा-
वस्थां याति प्राप्नोत्यनेन, ध्याम + या क, ध्याम-
यस्य अभावः अययोभावः ।) रोगाभावः आरोग्यं ।
इत्यमरः ॥

(“प्राक्ष्यं कुशलं दृष्ट्वैत् क्षत्रवन्मुननामयं” ।
इति मनुः ।) तद्विशिष्टं चि ॥

अनष्टमा, [न्] पुं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्चेदनसाधन-
तया अप्रशस्तं नाम यस्य सः । अनया अक्षुल्या
शिवेन ब्रह्मशिरश्चिह्नं । इति पुराणे ।) अना-
मिकाक्षुणी । इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्चेदनसाधनतया
प्रशस्तं नाम यस्याः सा । स्त्रियां डाप् ततः
स्त्रार्थे कन् टाप् च ।) कनियामध्यमयोर्मध्य-
वर्धक्षुणी । इत्यमरः ॥ (“वस्त्रान्तानामिकाकेश-
नखरोमदशास्पृशः” । इति सुश्रुते ॥)

अनायत्तः, चि, (अया + यत् + क्तः, न आयत्तः नञ्-
समासः ।) अवशीभूतः । अनधीनः । यथा,—
“एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तदत्तिता ।”
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, पुं, (अया + यस् + घञ् ततो नञ्समासः)।
अक्षेशः । तस्य लक्षणं यथा । दृष्टस्पतिः ॥
“शरीरं पीडयते येन सुनुमेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कुर्वन्ति अनायासः स उच्यते” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अमयतिरेकः । यत्नाभावः ।
यथा,—

“अनायासेन मरणं विना दैत्येन जीवनं ।

अनाराधितगोविन्दचरणस्य कथं भवेत्” ॥

इति प्रामाणिकाः ॥

अनायासकृतं, चि, (अनायासेन अक्षेपेन कृतं
दृतीयातत्पुरुषः ।) अनायासेन यत् क्रियते स्म
तत् । विना यत्नेन कृतं । तत्पर्यायः । फण्टं २ ।
इत्यमरः ॥

अनारतं, स्त्री, (अन + रन् + क्तः, ततो नञ्समासः)।
अनवरतं । सततं । नित्यं । इत्यमरः ॥

(“अनारतं तेन पदेषु लम्बिताः ।

विभव्य सम्यग्विनियोगसत्क्रिया” ॥

इति किरातार्जुनीये ।)

अनारम्भः, पुं, (अन + रम्भ + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः ।) आरम्भाभावः । यथा,—

“न कर्मणासगारम्भाश्चैवार्म्भं पुरुषोऽभ्युते” ।

इति भगवद्गीता ॥

अनार्जवं, स्त्री, (अर्जोर्भावः षड्भु + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनुत्वाभावः ॥

अना

अनार्यः, चि, (अ + ण्यत्, न आर्यः श्रेष्ठः, नञ्-
समासः ।) अश्रेष्ठः । यथा,—
“अनार्यबुधसख्यमकीर्तिकरमज्जुन” ।

इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनार्यकं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्त्तमिन्नदेशे भवं अनार्य + कन् ।) अगुरुकाष्ठं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनार्यजं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्त्तमिन्नदेशे जायते यत्, अनार्य + जन् + ड,
उपपदसमासः ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्यतिक्तः, पुं, (अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्चेति
प्राकपार्थिवादिः ।) भूनिम्बः । इत्यमरः ॥ चिराता
इति भाषा ।

अनालोचितः, चि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अव-
धारितः ।) अक्षतालोचनः । इतिकर्त्तव्यतयान-
वधारितः । अविवेचितः । यथा,—
“किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरः” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, चि, (न आविलः, नञ्समासः ।)
आविलशून्यः । निर्मलः । इति हलायुधः ॥ (सच्छः,
स्वास्थ्यकरः ।)
“प्रदगन्धि शिवं वारि सुखं शीतसनाविलं” ।
इति रामायणे ।

“जाङ्गलं शस्यसम्यग्प्रमार्थप्रायमनाविलम्” ।
इति मनुः ।)

अनादृतः, चि, (अ + दृ + कर्मणि क्तः न आदृतः,
नञ्समासः ।) आवरणशून्यः । अनाच्छादितः ।
यथा । “अनादृतत्वादधिरन्तरं न ते” । इति
श्रीभागवतं ॥

अनादृष्टिः, स्त्री, (न आदृष्टिर्वर्षणं, नञ्समासः ।)
ईतिविशेषः । वर्षणाभावः । इति सूतिः ॥ शुका
इति भाषा ।

(“अतिदृष्टिरनादृष्टिः शूलमा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्वेता ईतयः सूताः” ॥
इति प्रसिद्धम् ।)

अनाश्रयः, चि, (पाणिनिमते तु नञ् + णिच् कर्मणि
यत् ततो नञ्समासः ।) नाश्रायोग्यः । नश्रधातो-
र्घणि नञ्समासः ॥

अनासिकः, चि, (नास्ति नासिका यस्य सः ।)
नासिकारहितः । तत्पर्यायः । विखः २ विखुः ३
वियः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, स्त्री, (अ + हन् + क्तः नास्ति आहतं
हेतो यस्य तत् ।) तन्मोक्षघटचक्रान्तर्गतचतुर्थ-
चक्रं । तत्तु दृढयस्यकादिठान्तर्वर्णयुक्तोद्यदादित्य-
सन्निभदादशदलपद्माकारं । तन्मध्ये अयुतसूर्य-
समप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति । इति तन्त्र-
सारः ॥

अनाहतं, चि, (अ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति
आहतानि हेदद्यालनभोगा यस्य तत् ।) नूतन-
वस्त्रं । हेदद्यालनभोगरहितवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अगुणितं । इत्यङ्गशास्त्रं ॥ अक्षताघातं ॥ (अक्षतः ।
आघातरहितः । अक्षुब्धः । तन्मोक्षघटचक्रान्त-

अनि

गंतचतुर्थचक्रं, तत् तु दृढयस्यकादिठान्तर्वर्ण-
युक्तोद्यदादित्यसन्निभदादशदलपद्माकारं, तन्मध्ये
अयुतसूर्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति ।

“शब्दोब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते ।

अनाहताख्यं तत्पद्मं सुनिभिः परिकीर्त्तितं” ॥

अनाहारः, पुं, (अ + हृ + भावे घञ् ततो नञ्-
समासः ।) भोजनाभावः । यथा,—

“ऋतावनाहारलया भयेनेति” चरकः ॥

अनाहतः, चि, (अ + ह्ते + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ।) अक्षताङ्गानः । अनिमन्वितः । यथा,—
“अनाहतेरेव प्रचुरगुणलोभेन भवतः” ।

इत्युद्भूतः ॥ ऋसमथोऽपि यथा—

“अनाहतता अप्यभियान्ति सौहृद” ।

इति श्रीभागवतं ॥

अनिगीर्णः, चि, (नि + गृ + क्तः ततो नञ्समासः ।)

अनुक्तः । यथा,—

“विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिहृत्” ।

इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, चि, (इप् + कर्त्तरि उ विन्दुरिच्छुरिति
द्वित्रेण निप्पठनात् साधु ।) अनिच्छाविशिष्टः ।
अनाकाङ्क्षी । असृष्टः । इच्छतीति इच्छुः ततो
नञ्समासः ॥

अनित्यः, चि, (नि + त्यप् ततो नञ्समासः ।)

नश्वरः । अस्थायी । जन्यवस्तु । यथा,—

“धर्मो नित्यः सुखदुःखेऽप्यनित्ये ।

जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्यः” ।

इति महामारते भारतसावित्री ॥

अनिन्दितः, चि, (निदि + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ।) निन्दारहितः । अगर्हितः । तत्पर्यायः ।
प्रणायः २ साधुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“अनन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्” ॥
इति मनुः ॥)

अनिपुणः, चि, (न निपुणः पटुः नञ्समासः ।)

अप्रवीणः । अविश्वः । अपटुः । यथा,—

“यः शास्त्रादिजनिपुणः श्रद्धावान् स तु मध्यमः” ।

इति भक्तिरसादृतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, पुं, स्त्री, (नास्ति निमिषः निमेषः चक्षु-
स्पन्दनं यस्य सः ।) देवता । मत्स्यः । इत्यमरः ॥
(निमेषरहितः । स्थिरदृष्टिः । सावधानः । अप्र-
मत्तः ।

“सुरेषु नापश्यदेवैर्क्षताक्ष्णो-

र्द्धे निमेषं निजसम्मुखे सति” ।

इति नैषधे ।)

अनिमिषाचार्यः, पुं, (अनिमिषाणां देवानां आचार्यः
गुरुः षष्ठीतत् ।) दृष्टस्पतिः । देवगुरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, पुं, (नास्ति निमेषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य
सः ।) देवता । मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनियतं, चि, (नि + यम् + क्तः, न नियतं नञ्-
समासः ।) अनित्यं । अस्थायि । यथा,—
“इत्यादयोऽप्यनियते रसे सूर्यमिषाचार्यः” ।

अनि

इति साहित्यदर्पणः । “रिष्टं त्रिविधं मुनयो नित्य-
तमनिदतं योगजम्” । इति व्योतिषं ।

अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमा-
भावः । अनियतः । अनिर्दिष्टः । यथा,—
“गुरुपक्ष पादानां शेषेऽनियमो मतः” ।

इति ह्यन्तोमङ्गरी । तद्विज्ञेयं च ।

अनिगद्यतः, त्रि, (निगृ + आ + क् कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अनिवारितः । यथा,—

“अनिगद्यततापसम्पदं

फलहीनां समनोभिरञ्जितां” ।

इति मावः ।

अनिरुद्धः, स्त्री, (नि + रुध् + भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं
यस्मात् तत् ।) सन्तानं । पञ्चादिवन्धनरञ्जुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽतः नि + रुध् + कर्मणि
क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्-
पर्यायः । उषापतिः २ ब्रह्मसूः ३ विष्णुकेतुः ४ ।

इत्यमरः । स तु भगवत्तुल्यं धान्तर्गतादित्यूहः ।

तस्मात् रुष्टिर्भवति यथा,—

“तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलामृताक्षकं ।

तद्विश्रभावसंश्रान्तं पौरुषं तनुमाश्रितं ॥

सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।

तद्व्यक्तमिति श्रेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥

विद्यासहायतान् देवो विष्णुस्तेनो हरिः प्रभुः ।

अश्वेव शयनक्षत्रो निद्रायोगुमुपगतः ॥

जगतश्चित्तयन् रुष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः” ।

इति महाभारते मोक्षधर्मः ।

अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + कर्मणि क्तः, ततो
नञ्समासः ।) रोधयन्त्यः । अप्रतिबद्धः । चरः ।
इति विश्वः ।

अनिरुद्धपर्यं, स्त्री, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पञ्चा-
यत्र सः ।) आकाशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्ध-
वर्मः ।

अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्रस्य
भाविनी पत्नी, यंतीतत् ।) उषा । सा च काम-
पुत्रपत्नी । बालराजकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अनिर्णयः, पुं, (निर् + नी + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः ।) अनिर्धारः । अनिश्चयः । निरूप्यक-
नीज्भावोऽस्ति नञ्समासः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + ण + निच् कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञतनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा । “अनिर्धारितकालेकालविशेषस्य
पूर्वगण्यमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलङ्घनं” । इति
रोगपूर्वखण्डे रचितः ।

अनिर्मलः, त्रि, (न निर्मलः परिष्कृतः नञ्-
समासः ।) मलिनः । व्यापिलः । अपरिष्कृतः ।
निर्मलभावे स्त्री ।

अनिर्मात्या, स्त्री, (निर् + मत् + ण्वत् स्त्रियां टाप्,
ततो नञ्समासः ।) एकाग्रनामकौयधिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिर्वचनीयः, त्रि, (निर् + वच् + कर्मणि अनीयः,
ततो नञ्समासः ।) निर्वचनायोग्यः । अनि-

अनि

व्यायः । वाक्यागम्यः । यथा, “सदसञ्ज्ञामनिर्वच-
नीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्-
किञ्चिदिति वदन्ति” । इत्यज्ञानसत्त्वो वेदान्त-
सारः ।

अनिर्वाहः, पुं, (निर् + वह् + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) निर्वाहभावः । अनिर्वाहः ।

अनिरुद्धः । यथा । सुरस्यार्थवाधे तदुद्योगे इति
कारिकायां सुरस्यार्थस्थान्दवाधोऽपि तात्पर्य-
विषयस्थान्दवस्य मुख्यायतावच्छेदकरूपेणानिर्वाह-
यत् । इति काव्यप्रकाशटीकायां सहेस्वरः ।

अनिर्विण्णः, त्रि, (निर् + विण् + क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) निर्विदग्धः । वने निर्विण्णमानस
इत्यत्र निर्विण्णं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका
तद्विन्नः अविरक्तः विषयासक्त इति यावत् ॥
निर्विण्णोतिममत्वेन इत्यत्र निर्विण्णो दुःखितः
इति देवीमाहात्म्यटीका तद्विन्नः अदुःखितः ॥
वज्रगोष्ठौ तु अतिदुःखितः ॥

अनिर्हतिः, स्त्री, (नि निर्हतिः, साच्छन्दं, नञ्-
समासः ।) निर्हन्तृभावः । दरिद्रता । यथा ।
“अनिर्हतिनिशाचरो मम गृहान्तरालं गता” ।
इत्युद्धतः ।

अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन् + इलच् ।)
वायुः । इत्यमरः । वसुविशेषः । इति मेदिनी ॥
(शरीरस्यप्राणादिवायुः । वातरोगः । स्वाति-
नक्षत्रं ।)

अनिलप्लवः, पुं, (अनिलं वातरोगं हन्ति इति,
अनिल + हन् + टक् + सार्थे कन् ।) विभीतक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलसखः, पुं, (अनिलस्य सखा इति राजाष्टः-
सखिभ्यश्च इति क्तासान्तः टच् ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनिलान्तकः, पुं, (अनिलस्य अन्तकः ।) इन्द्रो-
द्वहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलानयः, पुं, (अनिलः वात एव यामयः रोगः,
रूपकसमासः ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिर्लोचितः, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समासः,
निर् + लोचि + क्तः ।) अनालोचितः । अविवे-
चितः । यथा,—

“अनिर्लोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा” ।

इति मावः ।

अनिशः, स्त्री, (निशा रात्रिः, उपचारात् व्यापार-
गच्छित्यन्, नास्ति निशा यस्मिन् तत्, क्रिया-
विशेषणत्वे अस्य जीवत्वं, द्रव्यविशेषणत्वे तु
त्रिलिङ्गत्वं ।) अनवरतं । सततं । इत्यमरः ॥
(“निजनेच्छि मन्दमनिशं निशितैः प्रशितं शरीर-
मशरीरशूरेः” । इति माघे ।)

अनिश्चितः, त्रि, (निर् + चि + कर्मणि क्तः, न
निश्चित इति नञ्समासः ।) निश्चयरहितः ।

अनिरूपितः । अनिर्णितः । यथा, “कवय
पानतकन्तरिचिताः कश्चलं यदुरनिश्चिततत्त्वाः” ।

इति श्रीभागवतं ॥

अनिरुद्धः, त्रि, (इप् + कर्मणि क्तः, न रुद्ध इति नञ्-

अनु

समासः ।) अनभिज्ञितः । अवाधितः । यथा,
“इष्टनाशादनिरुद्धाः करुणाग्र्यो रसो भवेत्” ।
इति साहित्यदर्पणः ।

अनिरुद्धः, स्त्री, (इप् + क्तः + टाप्, नञ्समासः ।)
नागबला । इति रत्ननिर्घण्टः ।

अनिरुद्धातः, त्रि, (नि + खा + कर्त्तरि क्तः, न
निरुद्धात इति नञ्समासः ।) अकुशलः । अप्र-
वीर्यः । अनिमिषः । अशुचिः । निपूर्वात् राल
शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अनिरुद्धः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि + खा + कर्त्तरि
क्तः, निगदीभ्यां खातेः कौशले इति यत्वं, ततो
नञ्समासः ।) निरुद्धिरुद्धः । अन्तमासः ।
असम्पूर्णः । निरूप्यकपदधातोः कर्मणि क्ते
निरुद्धः अन्तमासः ॥

अनिरुद्धः, पुं, (इच्छुसदृशः नञ्समासः, नञ्च सादृश्ये ।
“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदन्वया ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञयोः यट् प्रकीर्त्तिताः” ॥

इति कारिकायां ।)

इच्छुविशेषः । आनाखु । खाकड़ा इति रसायनः ।

तत्पर्यायः । इच्छुतुल्या २ इच्छुरालिका ३ इच्छु-
लिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अनीकः, पुं, स्त्री, (नास्ति नीः स्वर्गप्राप्तको यस्मात् ।
कम्, अर्द्धार्थादितात् पुंस्त्वं जीवत्वञ्च ।) युज्यं,
सैन्यं । इति मेदिनी ॥

अनीकस्यः, पुं, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक +
स्था + कर्त्तरि डः, उपपदसमासः ।) इत्यगतः ।
संयामस्यः । दक्षिणदिक्षाविचक्षणः । राजरक्षकः ।
चिह्नं । वीरमर्दकः । इति मेदिनी ॥ जयजक
इति भाषा ।

अनीकिनी, स्त्री, (अनीको रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
अस्या इति, अनीक + इनि + स्त्रियाम् ।) वैना-
संख्याविशेषः । तद्वयथा । ६५६१ अन्थाः । २१८७
हस्तिनः । २०६३५ पदातयः । २१८७ रथाः ।
समुदायेन समग्रधिकाशताघिकाशसहाधिका-
दुत्तयः । २१८७० अर्द्धोद्दिष्टादशमांशेयः । इत्य-
मरमरतौ ॥

अनीचिदर्शः, [न्] पुं, (नीचात् नीचकार्यात्
अन्यत्, नञ्समासः, तदेव विद्यतेऽस्य अनीच +
इन्, तादृशकर्मशालिजनवत् पश्यति अनीची
+ वृष् + क्तिनि, उपपदसमासः ।) बुद्धमेतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनीतिः, स्त्री, (न नीतिः, नञ्समासः ।) दुर्नीतिः ।
अन्यायः । अत्याचारः । यथा —
“विद्यो व्यतिपाताश्च ये चान्येऽनीतिसमावाः” ।
इति वामनपुराणं ॥

अनीशः, पुं, (नास्ति ईशः नियन्ता यस्य मः ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये षष्ठितः ॥
ईश्वरमित्रे त्रि । यथा,—

“अनीशो वा कुर्याद्भुवनजने कः परिकारं” ।

इति पुष्पदन्तः ॥

अनु, य, उपसर्गविशेषः । अस्यायाः । अन्नाय ।
सादृश्यं । लक्ष्यं । वीक्षा । इत्यन्भावः । भाषा ।

अनु

हीनः । सहायः । आयासः । समीपं । परिपाटी ।
इति मेदिनी ॥ पुनरर्थः । इति मुग्धवोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

अनुकम्पः, चि, (अनु कामयते, अनु + कम् । का-
मुकः । कामी । इत्यमरः ॥

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु + कम्प + भावे अच्, स्त्रियां
टाप् ।) टण् । कृपा । इत्यमरः ॥ (“भूतानुकम्पा
तव चेदियं गौरेका भवेत् स्तुतिमती त्वदन्ते” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुकम्पाः, चि, (अनुकम्पामर्हति अनुकम्पा +
अर्हार्थे यत् । यथवा अनु + कम्प् गिच् + कर्मणि
यत् ।) तरस्वी । वेगवान् । इति धारावली ॥
कृपायोगः । दयापात्रं ।

“अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स ज्ञातः स च जीवति” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

(“दुष्टितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भा” ।)

इति कुमारसम्भवे ।)

अनुकरणं, स्त्री, (अनु + कृ + ल्युट् ।) अनुकारः ।
सदृशीकरणं । आकरणमते तत् द्विविधं । यथार्थ-
रहितकेवलशब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानु-
करणं १ । यथार्थविशेषस्य सदृशकरणं तदर्थानु-
करणं २ । इति गोपीचन्द्रटीकोपरि विद्यालङ्कार-
टीपणी ॥

अनुकर्षः, पुं, (अनुकृष्यते स्वस्वम्वेन चक्रोग, अनु +
कृष + घञ् ।) रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरः ॥
रथेर तथा इति भाषा । रथस्याधत्तनभागे यद्वा-
रधारणकाष्ठं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्ट-
कर्म यत्र चक्रं तदनुकर्षश्चकार्थः । इति भरतः ।
आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षणं, स्त्री, (अनु + कृष + भावे ल्युट् ।) अन्व-
कर्षणं । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षा, [न्] पुं, (अनु + कृष + क्तम् ।) अनु-
कर्षः । रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

अनुकल्पः, पुं, (अनुकल्प्यते गौणत्वेन विधीयते,
अनु + कृप् + गिच् + अच् ।) मुख्यकल्पादधमः ।
गौणकल्पः । मुख्यस्यानापन्नप्रतिनिधिः । यथा,
“ग्रीष्मभावे ग्रीष्मवैज्यते” । इत्यमरभरतौ ॥
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते” ।
न सान्प्ररायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलं” ॥
इति मनुः ।)

अनुकामीनः, चि, (कामस्य इच्छायाः सदृशं, सादृ-
श्यायै अय्ययीभावः, ततो गच्छतीत्यर्थे खः तस्य
ईनः ।) कामदामी । स्नेहागमनशीलः । इत्य-
मरः ॥

अनुकारः, पुं, (अनु + कृ + घञ् ।) सदृशीकरणं ।
सदृशरूपयेशभाषायाविकारणं । तत्पर्यायः ।
अनुहारः २ । इत्यमरः ॥ उपमा ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

(“भवेदभितयोऽवग्रानुकारः न चतुर्विधः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुकूलः, चि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल + करो-

अनु

त्यर्थे क्तिच् पचाद्यच् ।) अप्रतिकूलः । दक्षिणः ।
सहायः । यथा, “मथानुकूलेन नभसतेरितं” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अनुकूलः, पुं, (अनुकूलयति केवलसपत्नीं सुखयति,
अनुकूल + करोत्यर्थे क्तिच् अच् ।) पतिभेदः ।
तस्य लक्षणं ।

“सदा पराङ्मनापराङ्मुखत्वे सति स्वस्वानुरक्तत्वं” ।

इति रसमञ्जरी ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—

“शकस्यामेव नाथिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।
किन्त्वप्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो
नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्या-
महे दुःस्थितं” ।)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल +
भावे तल् स्त्रियां टाप् ।) अनुकूल्यं । तत्पर्यायः ।
दक्षिण २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनुग्रहः ।

यथा । प्रसादः । “मुहुरिदं प्रकटय मुखप्रदां
प्रथममेकरसामनुकूलतां” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-
रुद्धाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुक्रमः, पुं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः ।) यथा-
क्रमं । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ परिपाटी ३
आरुत् ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः ॥ प्रतिसंक्रमणं ।
अनुक्रमशिका । यथा,—

“दादशे तु पुगाणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः ।

प्रथमस्तन्मार्गश्च प्राधान्येन समासतः” ॥

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

(“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुलमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृव्रजदेवतीर्यान्यनुक्रमात्”

इति याज्ञवल्काः ।)

अनुक्रमशिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परि-
पाद्या आरभ्यतेऽनया, अनु + क्रम + करणे ल्युट्,
स्त्रियां ङीष्, तत् स्तार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) भूमिका ।
ग्रन्थादेर्मूलबन्धः । पुगाणादेशकविव-
रणस्य संक्षेपेण पुनः कथनं । इति पुराणं ॥

(“अनुक्रमशिकाध्यायं वृत्तान्तानां मपर्वणाम्” ।

इति महाभारते ।)

अनुप्रोशः, पुं, (अनु + कृष् + घञ् ।) कषणा । दया ।
इत्यमरः ॥ (“सौघादीनां विधुरं इति वा मय्यनु-
प्रोशबुद्ध्या” । इति मेघदूते ।)

अनुगः, चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + डः ।)
पश्चाद्गामी । अनुचरः । अनुसरः । तत्पर्यायः ।
अन्वक् २ अन्वक्तः ३ अनुपदः ४ । इत्यमरः ॥
सेवकः ५ । दासः ६ । इति हलानुधः ॥
“यियां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते सुच्यन्ति भारत” ।
इति महाभारते ।)

अनुगतः, चि, (अनुगच्छति अनु + गम् + कर्त्तरि
त्तः ।) अनुगः । आश्रितः । अधीनः । पश्चाद्गतः ।
यथा,—

“प्रागण्ड यत्र काकुत्स्थः सर्गाय समुपस्थितः ।
विमानतरकोटीभिर्वैरैरनुगतस्तदा” ॥

इति रामायणम् । नियतः । यथा, “न च तदनु-

अनु

गतमेव अभिधावलम्बने नापि तस्य भावात्” ।
इति पद्ममोक्षासे काव्यप्रकाशकारः ॥

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अय्ययीभावः अनुगु +
खः, तस्य ईनः ।) गोपः । गौरक्षकः । गोः पश्चात्
यद्येष्टगामी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं ।

अनुगमः, पुं, (अनु + गम् + भावे अच् ।) पश्चाद्-
गमनं । उपसर्पणं । यथा,—

“छते तु दीयते गत्वा चेतायामाज्जताय वै ।

दापरे याचमानाय कलौ त्वनुगमान्विते” ॥

इति स्मृतिः ॥ न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थ-
ग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमकां तस्य
क्रिया ॥

अनुगमनं, स्त्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु + गम् +
भावे ल्युट् ।) सहगमनं । यथा, “अष्टौ लोका-
पाला आदित्यचन्द्रागिलाग्न्याकाशभूमिजलपृथ-
यावस्थितान्तर्यामिपुरुषयमदिगरात्रिसन्धाधर्माः ।
यूयं साक्षिणो भवत ज्वलन्तितारोद्गमिन भर्तृ-
शरीरानुगमनमहं करोमि” । इति शुद्धितत्त्वं ॥

अनुगामी, [न्] चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् +
णिनि ।) क्रमगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ सह-
चरः २ । पश्चाद्गामी ३ । यथा,—

“दृष्ट्वा श्रियमिवायान्तो ब्रह्माणमनुगामिनीं” ।

इति रामायणम् ॥

अनुग्रहः, पुं, (अनु + ग्रह् + अच् ।) दुःखदूरकर-
णेच्छा । अनिष्टवारणपूर्वकेष्टसाधनं । तत्पर्यायः ।
अभ्युपपत्तिः २ । इत्यमरः ॥

(“विजयोन्मत्तनिःस्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
पूरणं दानमागन्धामनुग्रह उदाहृतः” ॥

इत्युक्तलक्षणा दारिद्र्यादिजगितदुःखहरणेच्छा ।

(“महागनुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना” ।
इति रामायणे ।)

अनुचरः, चि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति,
अनु + चर + ट ।) सहचरः । सहायः । इत्य-
मरः ॥ दासः । इति हलानुधः ॥ (“अनुचरेण
धनाधिपतेरयो” । इति भारविः ।

“पैतृकं वाञ्छतो राज्यं पार्थस्यानुचरा व्यधुः” ।

इति रामायणम् ।)

अनुच्छिद्यः, चि, (उत् + छिद्य् + क्त, नञ्समासः ।)
उच्छिद्यभिन्नः । पवित्रः । इति हलानुधः ॥
“लक्ष्म्या निमन्त्रयाद्भक्तो तमनुच्छिद्यस्पर्षदा” ।

इति रघुवंशे ।)

अनुजः, स्त्री, प्रपौत्रशरीकनामसुगन्धिद्रव्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अनुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते, अनु + जन् + ड ।)
कनिष्ठभ्राता । तत्पर्यायः । जघन्यजः २ कनिष्ठः ३
यवीयान् ४ अवरजः ५ । इत्यमरः ॥ यवीयान् ६
यविरुः ७ । इति जटाधरः । जघन्यः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु + जन् + ड +
स्त्रियां टाप् ।) कनिष्ठा भगिनी । यथा,—

“भ्रातृश्वानुजातार्थं सुहृत्स मत्तमिदं पयः” ।

इति तिष्यादितत्त्वं ॥

अनु

अनुजीवी, [न्] चि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + चिनि १) दासः । तत्पर्यायः । सेवकः २ अर्थः ३ ।
 इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति हलायुधः ॥ ("अनु-
 जीविना पराधिकारचर्चा न कर्त्तव्या" । इति
 हितोपदेशः १)
 अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे ण्यत् १) आज्ञा ।
 अनुमतिः । यथा, "नाग्न्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुरु-
 शिष्ययोरन्तरा व्यपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्" ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 अनुतरं, स्त्री, (अनुतीर्यते नदी उत्तीर्यते अनेन,
 अनु + तृ + चप् १) आतरः । तरपर्यन्तं । इत्यमर-
 टीकायां शयमुकुटः ॥ पारायणी कड़ी । इति
 भाषा ।
 अनुतर्पः, पुं, (अनु + तृप् + भावे घञ् १) तृष्णा ।
 अमिलावः । मद्यपानपात्रं । इति मेदिनी ॥
 अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + तृप् + करणे ल्युट् १) चषकः ।
 सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥
 अनुतामः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् १) पश्चा-
 त्तापः । इत्यमरः ॥ पस्तान इति भाषा ।
 ("चिरस्मृताश्च श्रुतानादुत्थितस्य यः आत्मनः ।
 द्वाहाकारोऽनुतामः स्यात् स्वकर्मस्युत्तिसम्भवः" ॥
 इति सङ्गावे १)
 ("व्यापनेनानुतामेन तपसाध्ययनेन च ।
 पापहन्मुक्ते पापात् तथा दानेन चापदि" ॥
 इति मनुः १)
 अनुत्तमः, चि, (नास्ति उत्तमः उल्लूखो यस्मात् सः १)
 श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥
 ("श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुत्तिष्ठन् हि मानवः ।
 इह कौत्सिमवाप्नोति प्रेयं चानुत्तमं सुखम्" ।
 इति मनुः १) नञ्समासे तु अधमः ॥
 अनुत्तरं, चि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न
 उत्तरं इति नञ्समासो वा १) सुखं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठं । प्रतिजल्पविवर्जितं । प्रत्युत्तर-
 हीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥
 अधमः । दक्षिणदिक् । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 प्रत्युत्तराभावे स्त्री । यथा, "भवत्यवज्ञा च भव-
 त्यनुत्तरात्" । इति नैषधं ॥
 अनुदयः, चि, (नास्ति उदयं उन्नतं यस्मात्, न उदयः
 इति वा १) अनुचः । वज्रहीनो तु अत्युचः ॥
 अनुदात्तः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः
 इति नञ्समासः १) वेदगाने नीचस्वरः । यथा,
 "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः" ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 ("उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः"
 इति पाणिनिः १)
 अनुदारः, चि, (न उदार इति नञ्समासः नास्ति
 उदारो यस्मात् इति वा १) अतिशयदाता ।
 अदाना । अतिमहान् । अमहान् । अनुगत-
 दारः । यथा, "यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भव-
 त्युदारोऽनुदारश्च" । इति मम्मटभट्टः ॥
 अनुदिनं, स्त्री, (दिने दिने इति वीक्षायामव्ययी-
 भावः १) प्रतिदिनं । प्रत्यहं । यथा,—

अनु

"पारावत खलु शिखाकणमात्रमोगी
 कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः" ।
 इति श्रीचैतन्यदेवः ॥
 अनुद्रुतं, स्त्री, (अनु + द्रु + क्तः १) तालविशेषः । स
 तु द्रुताङ्गा मात्राचतुर्थभागो वा । यथा,—
 "यद्दमात्रं द्रुतं त्रैयं द्रुताङ्गं द्रुतं" ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते चि । यथा,—
 "अनुद्रुतः संयति येन केवलां
 बलस्य शत्रुः प्रशशंस शोभतां" ।
 इति माघः ॥
 अनुधावनं, स्त्री, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् १) पश्चा-
 द्धावनं । अनुसन्धानं । यथा,—
 "तस्मिन् कुरङ्गशावाक्षी मुञ्चस्वित्तं निवारय ।
 न तन्मनस्तवाधीनं दद्या तन्नानुधावनं" ॥
 इत्युद्भटः ॥
 अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् १) विनयः ।
 ("कथं नु शक्नोऽनुनयोमहर्षे-
 र्विश्रायनाच्चान्यपयस्विनीनाम्" ।
 इति रघुवंशे १) तत्पर्यायः । प्रणिपातः २ प्र-
 यतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । क्रोधो-
 पनयः ।
 "एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा" ।
 इति रामायणं १)
 अनुपदं, स्त्री, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु +
 पद् + पश्चाद्यच् १) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्य-
 मरः ॥ (य, पदस्य पश्चात् इति अत्ययीभावे
 अन्वक् । अनन्तरं । अव्यवहितोत्तरकालं ।
 "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्थानुपदमाश्लिषः ।
 आश्लिषामनुपदं समस्तुश्वं
 दर्मपाटिततलेन पाणिना" ।
 इति रघुवंशे १)
 अनुपदी, [न्] चि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन् १)
 अन्वेष्टा । अन्वेष्टाकर्त्ता । इति हलायुधः ॥
 अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं यद्वा इत्यर्थे
 खः तस्य ईनः स्त्रियां टाप् १) पदायतोपानत् ।
 इत्यमरः ॥ वृट् इत्यादिभाषा ।
 अनुपमः, चि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः १)
 उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्वोत्-
 कृष्टः । सादृश्यरहितः ।
 "बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं मम" ।
 इति रामायणे १)
 अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा १)
 कुमुदनामदिगजयोधा । इत्यमरः ॥ सुप्रतीक-
 नामदिगजस्त्री । "भवेदनुपमा सुप्रतीकिन्यां
 स्त्री त्रिभुक्तमे" । इति मेदिनी ॥
 अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुपत्तः
 चैराशिकेन पातः । पाटिगणितोक्तेन चैराशिकेन
 युक्तः संख्यापातः १) पश्चात्पतनं । पूर्वोक्तपातानु-
 सारेण अपराङ्गपातः । यथा,—
 "पुरान्तरं चेदिदसुत्तरं स्यात्
 तदन्वयिष्येणवैसदा किं ।
 चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या

अनु

युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणं" ॥
 इति सिद्धान्तशिरोमयौ गोलाध्यायः ॥
 अनुपातकं, स्त्री, (पातयति निरयं प्रेरयति, पत् +
 णिच् + ण्युन् । पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं
 प्रादिसमासः । विदनिन्दादिजन्यपापविशेषः ।
 तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—
 "यागस्यस्य
 क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्व्यवस्था-
 त्रिगोत्रायाश्चाविद्यातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च
 घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति" १) महापातक-
 सदृशपापविशेषः ।
 तत् पञ्चविंशत्यकारं, यथा,—
 समुल्लसं मिथ्यावचनं १
 तत् द्विविधं । आत्मगामि ।
 अक्षुण्णपर्वकपरगामि च ।
 राजगामि पैशुन्यं १
 पितुर्मिथ्यादोषकथनं १
 एतत्त्रयं ब्रह्महत्यासमं ॥ ३
 वेदत्यागः । स तु अधीतवेदविस्मरणं । १
 वेदनिन्दा १
 कौटसाध्यं १
 तद्विविधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनश्च ।
 सुहृद्घ्नः १
 स तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रघ्नः १
 ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितान्नस्य अर्थात् अन्य-
 ज्ञानस्य मद्यं १
 ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हिताद्यस्य अर्थात् कृत्वा-
 कादेर्मद्यं १
 एतत् षड्विधं सुरापानसमं ॥ ६
 निक्षेपहरणं १
 गरहरणं १
 अश्वहरणं १
 रजतहरणं १
 भूमिहरणं १
 हीरकहरणं १
 मणिहरणं १
 एताति सप्त स्वर्गस्तेयसमानि ॥ ७
 सपीडस्त्रीगमनं १
 जुमारीगमनं १
 अन्त्यजगमनं १
 सख्युः स्त्रीगमनं १
 चौरसेतरपुत्रस्त्रीगमनं १
 पुत्रस्यासर्वव्यस्त्रीगमनं १
 एतानि षट् विमादगमनसमानि ॥ ६
 माद्व्यहगमनं १
 पिद्व्यहगमनं १
 श्वयूगमनं १
 मातुलानीगमनं १
 शिष्यस्त्रीगमनं १

भगिनीगमनं	१
प्राचार्यभार्यागमनं	१
शरणागतगमनं	१
राष्ट्रीगमनं	१
प्रव्रजितागमनं	१
धात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्णात्तमागमनं	१
रतानि त्रयोदश गुर्वङ्गना- गमनसप्तानि । }	१३

इति प्रायश्चित्तविवेकसङ्ग्रहः ॥ ३५

अनुपानं, स्त्री, (अनु + पा + कर्मणि ल्युट् ।) औष-
धाङ्गपेयविशेषः । औषधेन सह तृप्त्यादा
प्रीयते यत् । यथा,—

“अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान्” ।

इति वैद्यकं ॥

अनुपुष्पः, पुं, (पुष्पमनुगतः तत्पुष्पविकसनेनैव तत्प्र-
काशात् प्रादिसमासः ।) शरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण वर्णानामासः
नासः, अनु + प्र + अस् + घञ् ।) तुल्यवर्ण-
विन्यासः । यथा,—“वर्णसाम्यमनुप्रासः” इति
काव्यप्रकाशः ॥

“वर्णवृत्तिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते” ।

इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (“वर्णसाम्यरूपः शब्दान्तर-
विशेषः । अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, स्वर-
मात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स
तु पञ्चविधः, द्वैकानुप्रासो व्यनुप्रासः श्रुत्यनु-
प्रासोऽन्त्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति । अनुप्रासः
शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” । इति सा-
हित्यदर्पणे ॥)

अनुपुवः, पुं, (अनु साहित्येन ऋते गच्छति, अनु +
पु + पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
“अनुपुवः प्रचुरपि क्षणदाचराणाम्” । इति
रघुवंशे ।)

अनुपन्थः, पुं, (अनु + पन्थ + यथासम्भवं भावादौ
घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । पादिशब्देन
पथयागमादेशाः । विग्नरः । उच्यते प्रपञ्चो
इत्यंशको वर्णः ॥ मुख्यानुयायिशिष्टः । विवाहा-
मन्त्रणयात्रादिषु मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः ।
मुख्यानुयायी शिष्टश्चेति द्वयं सतन्त्रमिति सामी ।
प्रकृतस्यानुवर्तनं । प्रकान्तस्य अगिवर्तनं । इत्य-
मरभरतौ । दोषोत्पादे यथा,—

“अनुपन्थं बुद्ध्या ददौ विधीयतामिति” ।

विग्नरे यथा । औट् टकारानुपन्थे शीघ्रः ॥
प्रकृतस्यानुवर्तने यथा । भोक्तृमनुपन्थः कृतः ।
प्रिष्टौ यथा । “शालकानुपन्थेन तत्रागच्छो
गाम्भूत्” । इत्यमरटीकाभाष्यसन्दर्भः ॥ पन्थः ।
इति मेदिनी । आगन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
क्षेमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वेदान्तमते

अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते
वातादिदोषाणामुपप्राधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबध्यते यतिनिष्ठासेन व्याप्ति-
यतेऽनया, अनु + बन्ध + करणे घञ्, तनो गौरा-
दित्वात् डीय् ।) हिका । टण्डा । इति मेदिनी ॥
“अनुबन्धः शिष्टौ दोषे पादे मुख्यानुयायिनि ।
विग्नरे प्रकृत्यादौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥
अनुबन्धी तु हिकायां टण्डायामपि योषिति” ।
इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु + बुध् + णिच् + भावे अच् ।)
गन्धोद्दीपनं न्यूनपूर्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्न-
विशेषेण पुनः पूर्वसौगन्धोत्पादनं । तत्पर्यायः ।
प्रबोधनं २ । इत्यमरः ॥ पञ्चाद्बोधः ॥

अनुभवः, पुं, (अनु + भू + भावे अच् ।) स्मृतिभिन्ना-
ज्ञानं । अनुमानादि । धारावाहिज्ञानं । तत्प-
र्यायः । उपलम्भः २ इत्यमरः ॥

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू
+ णिच् करणे अच् ।) प्रभावः । कोषदण्डजं
तेजः । सतां मतिनिश्चयः । सतां अभिप्रायस्य
निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि । भावबोधकः । रत्यादि-
सूचकगुणक्रियादिः । स च लोचनचार्तुर्ध्वल्लोप-
मुखरागादिरूपः । श्वसन्यत्रापि । इत्यमरभरतौ ॥
(स्थिरता । निर्द्वारः । अवश्यम्भाविता । तेजः ।
यथा,—

“नरपतिकुलभूयैर्गर्भमाधत्त राक्षी
गुरुभिरमिनिविटं लोकपालानुमावैः” ।

इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवं अनु + भू + क्तिन् ।)
अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रत्यक्षं १ अनुमितिः २
उपमितिः ३ शब्दबोधः ४ । इति भाष्यपरिच्छेदः ॥
अनुभूताद्यविस्मृतिः, स्त्री, (अनुभूतादीनि व्याकरणा-
दीनां पदपदार्थप्रभृतीनि न विस्मर्यन्तेऽनया, न
+ वि + स्मृ + क्प्रणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु-
भूतानां स्मृतानाञ्च अविस्मृतिर्यस्मात् स भाव-
नाख्यसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्मकारी, [न्] चि, (अनुमतमनुज्ञातं
कर्मे कर्मधारयः, तत्करोति यः अनुमतकर्म +
कृ + णिणि उपपदसमासः ।) लिखितपत्राद्यनु-
सारेण कर्मकर्त्ता । आश्रया कार्यकर्त्ता च ॥ इति
यवहारकाण्डं ॥ अक्षौ इति आरवी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् । कला-
होन्त्येऽपि पूर्णिमाविहितयागादिकारणाय अनु-
ज्ञायतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।)
सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनदुकला पूर्णिमा । अनु-
दंशीयुक्ता पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥

“कुर्वे चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सहयावापयिष्योय तथा सिद्धस्ततेऽन्तः” ॥

इति मनुः ।)

अनुमरणं, स्त्री, (अनु + मृ + भावे ल्युट् ।) पञ्चा-
भार्यः । भर्त्सि मृते तत्पादुकादिकमादाय प्यन-
धितारोहणपूर्वकं क्रिया मरणं । यथा—
“देशान्तरमृते मयौ साध्वी तत्पादुकादयः ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेत् जातवेदसः” ॥

इति ब्रह्मपुराणं ॥ ब्राह्मण्या निषेधमाह, सतिः ।

“पृथक् चित्तं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति” ॥

सङ्गमरणं । मृतभर्त्सा सह व्यलपितारोहण-
पूर्वकं क्रिया मरणं । यथा,—

“भर्त्सानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तद्याविधाः ।

क्लामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्व्वाः पूता भवन्ति ताः” ॥

इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अङ् ।) अनु-
मितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, स्त्री, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमिति-
करणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्याय-
यः । अनुमा २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्-
पुरुषः ।) तर्कः । ऊहः । इति हलायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभव-
विशेषः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं ।
यथा,—“धूमदर्शनादग्निमान् पर्वत इयाकार-
ज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्याः
कारणं व्याप्तिज्ञानं” । इति भाष्यपरिच्छेदः ॥

अनुमोदितं, चि, (अनु + मुद् + णिच् + कर्मणि
क्ताः ।) कृतानुमोदनं । अनुमत । यथा,—
“भवता यद्वावसितं तन्मे साध्वनुमोदित” ।

इति श्रीभागवतं ॥

“गान्धर्वेण विवाहेन वङ्गोऽथ मुनिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न्] चि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति,
अनु + या + णिनि ।) सद्गुरुः । पश्चाद्गामी ।
यथा । मुख्यानुयायिनि शिष्टावित्यनुबन्धशब्दार्थे
अमरः ॥

अनुयुक्तः, पुं, (अनु + युज् + क्तः ।) मृतकाध्येता ।
इति महाभारतं । (अभियुक्तः । गिन्दितः । शिष्टा-
सितपदार्थः । कृतप्रभः ।)

अनुयोक्ता, [चट्] पुं, (अनु + युज् + क्च ।) मृत-
काथ्यापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रयुक्तः ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रभः । इत्यमरः ॥

अनुयोगक्षत्, पुं, (अनुयोगं प्रभविषयसन्दर्भं कृन्तति
क्षिन्ति, अनुयोग + क्त्वात् + क्षिप् ।) आपात्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, स्त्री, (अनु + युज् + णिच् + ल्युट् ।) प्रभः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोज्यं, चि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु +
युज् + ण्यर्थे यङ् ।) गिन्दार्थः । अनुपूर्वक-
निन्दार्थयुज्यधातोः कर्मणि यपत्ययः ॥ (प्रत्ययः ।
शिष्टास्यः ।

“ममेदमिति यो ब्रूयात् योऽनुयोज्यो यथाविधि”
इति मनुः ।)

अनुरक्तः, चि, (अनु + रन्ज् + कर्त्तरि क्तः ।) आ-
सक्तः । अनुरागयुक्तः । यथा,—

“अनुरक्तो गुणान् श्रूते विरक्तो दूषणानि च” ।

इत्युद्भटः ॥

पदुपसर्गः, यी, (अनु+रन्+मादे नुट् ।)
 अनुसर्गः । रयंजनं । दया, -विशेषामनु-
 सरेत् जयद्वानन्दमिन्दोदयेति जयदेवः ।
 (प्रोतिष्ठनं । आगदनं । आगधनं । "दुःख-
 प्रणयामनुपद्वये न्यायस्मात् दयो दत् परमं धनं
 वः" । इति उत्तरचरिते ।)

अनुसन्धः, वि, (अनु + रन् + वृत्तिः क्त्वा ।) अनु-
सन्धविहितः । प्रीतिः । अनुसन्धः । अनुपूर्वसन्ध-
धत्तोः कर्त्तृणि क्त्वा ।
("धम्मोऽनुसन्धस्य धेनुं ज्ञानं कुरुत भाषिणम्" ।
इति भारते) ।

पञ्चरतिः, श्रो, (अनु + रन् + भावे क्तिन् ।) अनु-
गतः । इति शेषः ।

अनुशासः, पुं, (अनु + शस् + भावे घञ् ।) प्रीतिः ।
 दास्यतिः । तत्पर्यायः । रतिः २ रागः ३ अनु-
 तिः ४ । इति ऐमचन्द्रः ।
 ("अनुश्रितेन प्रययति ननुशासं कपोलेन" ।
 इति शायकले ।)

यदुत्तरागो. [नृ] वि, (यदु + रुन् + कर्त्तरि घञ्) कृतं निपातनात् नलोपश्च । यथुत्तरागविच्छेदः ।
यदुत्तराः । इति शब्दरत्नावली ।

पुनराधा, स्त्री. (राधां विग्राहामनुगता, कुगति-
प्रादयति सूपेन समासः ।) सप्तदशमोऽक्षरं
तस्या गणः। सर्पांश्चतिसप्ततारागमयं। इति कालि-
दासः। “श्लिनिभताराश्चतुष्टयात्मकः”। इति
दीपिकाटीका। यस्या अग्निदेवता मित्रः। तत्र
ज्ञातम्। यथा,—

“सत्योक्तिर्यान्ति सद्योत्सवः स्या-
ज्जेता रिपूलास कलाप्रवीणः ।
न्यासमभवे दन्य किलानुराधा
सम्पत्समादौ विविधौ भवेताम् ॥”

इति षोडशीप्रश्नः ॥

पशुरूपः, वि. (रूपमनुगतः प्रादिसमासः) तुल्य-
रूपः । यद्वजः । यथा,—
“देवानामनुरूपा हि धन्येते महीतले” ।
इति रामायणं । (तुल्यगुणः । योग्यः ।
“तस्यामात्मनुरुपादानात्मनमनुत्तुक्” ।
इति मध्यमं ।) ।

पदुरोधः, ई, (अनु + रुध् + घञ् ।) आराध्या-
 देविद्यस्त्वादनं । उपरोधः । ("तदुपरोधात्
 कठोरगर्भमपि बध्ं जादकीं विमुष्य गुरुजन-
 म्ना गतः" । इति उत्तरधरिते ।) तत्पद्यादः ।
 अनुवर्णने २ । इत्यमरः ।

अनुनासिकः, यः (अनु वारं वारं समन्तं, अनु + अन् +
भावे घञ् ।) पुनः पुनः वचनं । पुनरुक्तिः ।
इत्यन्तरः ।

[illegible]

संस्कृत-विभाग, प्रमुख, प्रमुख.

वेति यच् । दद्याजनं । अविष्णोमः । दद्या,—
 “दद्यान्नाना मन्नाद्याता यदुष्णोमविष्णोमिना” ।
 इति तन्मसारे नारदद्वचनं । (ज्मनानुगतः । ऊनु-
 द्युतः ।

“अहनिष्यनुमोमार्थान् प्रवाचः द्युतिनां गिरः” ।
इति श्रिनुपान्वधे ।)

अनुलोमः, चि, (अनुलोमेन दद्यान्मेव जातः,
अनुलोम + ज + ठ, उपपदसमाचः) । अनु-
लोमजातः । अप्रतिलोमः । दया । द्राघ्यात्
क्षिप्रारम्भजातः । क्षिप्रयात् वैद्ययां जातः ।
इत्यादि उत्तमादधनायां जातः । दया,—
“सर्वादीनो यो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्दीन्यत्यतिष्ठन्त्या तान् प्रवक्ष्याम्येयतः” ।
इति मनुः ।

अनुवत्सरः, पृ, (अनुकूलोवत्सरः, दागादिप्रियाय ।)
वर्षः । इति ऐमचन्द्रः । संवत्सरादिप्रज्ञानार्गत-
वत्सरविशेषः । अस्मिन् वर्षे धान्यदाने मष्टाफलं ।
श्याब्दात् प्रश्नमिदंते वः शेषमिच्छति तेन
स्कादिप्रमेतसं-परि-इहा-अनु-उदा-पूर्वकवत्सर-
संज्ञका वत्सरा भवन्ति । इति मन्मासतत्त्वं ।

अनुवर्त्तनं, को, (अनु + क्त् + भावे ल्युट् ।) अनु-
रोधः । इत्यमरः । व्याकरणमते पूर्व्वलक्षण-
म्यतपदादेरनुवृत्तिः । (पश्चादगमनं । अनुसरणं
“इदानीं तदाशानुवर्त्तनं उचितम्” । इति हि
तोपदेशः ।)

चनुवाकः, पु, (यन्त्यते यनु + वच् + घञ्, कृतं ।)
 ऋग्वज्रुःखामसमूहः । इत्यमरः । वेदविशेषः ।
 इति सम्भूतिः ॥ ("जित्" ज्ञेयानय खनु अपन् रुक्ता-
 खामानुवाकान्" । इति मष्टादीर्घचरिते ।)

यनुवादः, पुं, (यनु + वद् + घञ् ।) कुम्भितार्थवाच्यं
इति शब्दश्लाघावी । पुनरक्तिः । उक्तस्य पुनः
कथनं । यथा,—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्यवादस्तद्भानादर्यवादस्तिष्ठा मतः” ।

इति मुद्रितत्वटीकाः । वाधारम्भतन्मात्रं । यथा,—
 “विनानुवाटं न च तन्मनोयितं
 सन्मनयतन्मनोयित्वात्तत् पुनान्” ।

इति श्रीभागवतं ।

अनुवासनं, स्त्री, (अनु + वास + सौख्ये भावे ल्युट्)
 स्नेहनं । धपनं । इति ऐमघन्द्रः । स्नेहवर्गः ।

यथा,—
“अथानुवाचनं स्नेहवर्गिधूपनयोगमि” ।

इति मेदिनी ।
 “दिधा वल्निः परिश्रेयो निरुद्धसादुवाचनं ।

कपायाद्यैर्निर्गृह्यः स्यात् खेष्टाद्यैर्नुवाचनं ।
इति वैद्यम् ।

अनुसृजिः स्त्री, (अनु + सृज् + क्तिन् । अनुसृजति ।
अनुसृजः । इति । ऐनषण्ठः । वाक्यरामते,—
“पूर्वसृष्टिप्रदस्य परसृष्टिप्रदमितिः” । तत्प-
र्यायः । अर्धवारः २ । सा द्विविधा ३ या,—
“विंशत्यसृष्टिप्रदस्य सृष्टिप्रदमितिरेव च ।

महायोगेति इति श्रुतिः पश्चिमोक्तो नवः ।

अनु

विंशतिवर्षोयते यथा । वादगोदान्ते इत्यस्मात्
दान्त इति वदस्य श्रवणनियन्तेषूपपत्तिरिति ।
नदन्त्युतिवंधा । 'टा मिस्' हे इत्येवमात्
प्यत इति वदस्य श्राद्धमनयेत्यनौपपत्तिरिति ।
गङ्गाद्योतो यथा । तेऽपि विंशौ इत्येवमात्

रेरिति पदस्य तद्धितगण्यन्तेषूपस्थितिः । इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादायः । (यनुवर्जनं । अनु-
वरणं । अनुमोदनं । अनुवर्द्धनं ।

“अनङ्गसाम्प्रतर्तिं विचिन्त्यतं
तवानुयतिं न च कर्तुमुत्सहे” ।

इति कुमारचरणपे । अथुकरगं । “यासां सद्यपि
चदगुणानुचरणे दोषानुवृत्तिः परा” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।

“कान्तानुवृत्तिघातुर्यमपि व्यनुशिक्षितं वत्सेन” ।
इति उत्तरघरिते ।)

अनुप्रजनं, स्त्री. (अनु + प्रज् + भावे ल्युट् ।) अनु-
प्रज्या । गृहानां गच्छानां गमनसमये किय-
द्दूरपर्यन्तमप्याक्रमणरूपमिष्टाचारः । आग वा-
ङ्मन इति भाषा । यथा,—
“आयान्तमग्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुप्रजेत्” ।
इति तत्प्रसारे निगमकल्पप्रसः ॥

अनुश्रवः, पुं, (अन् + श्रि + भावे श्यच्, श्रयं हन्त-
मनुगतः प्रादिनमासः, एक्षानुगते चि ।) दीर्घ-
द्वेयः । पृथ्वैरता । अनुतापः । श्रयमरः । (‘‘अनु-
श्रयादनुरोदिनि चोत्सुकः’’ । ‘‘अनुश्रयदुःखायेदं
हवद्ददयं नम्यति विप्रुश्म’’ । इति शाकुन्तले ।)
द्वेयः । अनुबन्धः । इति नेदिनी । (क्रोधः । पचा-
त्तापादिकारणत्वात् विप्रतिपत्तिः । यथा,—
‘‘क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः स्वान्निपातयोः’’ ।
इति मनुः ।)

अनुश्रवणा, स्त्री, (अनु + श्रौ + शानच्, अनुताप-
यार्त्तरि चि।) परकीयान्तर्गतनादिकाभेदः।
तस्या लक्षणं। इष्टध्वनिजगितानुतापवती। सा
त्रिधा। वर्त्तमानसङ्केतस्याश्विवद्वृत्तेन १ भावि-
सङ्केतस्यानाभावश्च २ न्यायध्वनितसङ्केतस्याने-
मर्त्तमनवानुनातेन ३। इति रसमञ्जरी।

चनुज्यो, स्त्री, (अनुस्यते अनुत्पद्यते, अनु +
 स्त्री + अच्, गौरादिभ्यो षीष् ।) क्षुद्ररोगान्त-
 र्गतपादरोगविशेषः । तस्य लक्षणं ।

दद्या,—

“रत्नीरामस्यसंरम्भां स्वर्गानुपरिस्थितां ।
मायस्यानुग्रहो तान् विद्यादन्तःप्रपातिर्नो” ।

इति माधवकरः । तद्विविक्ता दया,—
 “हरेदनुग्रहो वैद्यः प्रियदा ज्ञेयविरुधेः” ।

इति भावप्रकाशः ।
नञ्दी, [न] चि, (यत् + इ + इति ।) दत्त-

वत्सलमिच्छन्नुत्तरेति यः । यथा । “यं संपद्य
कुर्याद्वत्सलमुत्तरी सन्तः कुलार्थं यथा” । इति
श्रीभागवतं । (वत्सवंनामहः । पत्न्युत्तरे । यथा
चापदत्तः । पत्न्युत्तरेपदमः ।)

अनुग्रहः, पुं, (अनुग्रह्णाति शिवलि, अनु + हृ +
प्रधाद्यच् ।) ग्राहकः । इति शब्दनामा ।

अनुशासनं, स्त्री, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आ-
देशः । आज्ञा । यथा,—
“इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम्” ।
इति श्रीभागवतं ॥ व्युत्पादनं । यथा नामलिङ्गानु-
शासनमित्यमरः ॥ (उपदेशः । नियोगकरणं ।
“अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम्” ।
इति मनुः ।)
अनुशीलनं, स्त्री, (अनु पौनःपुन्येन शीलनमभ्यासः,
अनु + शीलि + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः ।
सुष्ठुः सेवर्गं । यथा,—
“अनुकुल्येन दृष्ट्यानुशीलनं भक्तिरुत्तमा” ।
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥
अनुशोचनं, स्त्री, (अनु + शृच् + भावे ल्युट् ।)
अनुशोचना । तत्पर्यायः । मन्युः २ शोकः ३
श्रिक् ४ । इति ङटाधरः ॥
अनुशुक्लः, पुं, (अनु + सृज् + भावे घञ् ।) कारुण्यं ।
दया । इति हलायुधः ॥ एकचान्वितपदस्यान्य-
त्रान्वयः । यथा । कोषोबलश्चापहतमित्यादौ
बलान्वितापहतस्य कोषेऽन्वयः ॥ न्याये उपनय-
स्यायम्पदस्य निगमनेऽनुशुक्लः । यथा । बलिब्याप्य-
धूमवांश्चायं तस्माद्वह्निमान् ॥ प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन
प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—
“नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुपङ्गफलां श्रुतिं” ।
इति स्मृतिः ॥
अनुशुम्प, [नृ] स्त्री, (अनु सततं स्तुभ्यतेऽनया,
अनु + स्तुम्भ + क्तिप् षत्वं ।) सरस्वती । इति
शब्दरत्नावली ॥ अष्टाक्षरपदं कन्दः । सा तु
समार्द्धसमविषमदृष्टभेदेन त्रिधा तत्र शेषस्य
प्रायिकप्रयोगः । तस्य लक्षणं ।
“पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्वितुर्थयोः ।
गुरु षष्ठन्तु पादानां ऋषेयनियमो मतः” ॥
इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्याः प्रन्ताराः २५६ । इति
पिङ्गलः ॥
अनुष्ठानं, स्त्री, (अनु + स्था + भावे ल्युट् ।) कर्मा-
रम्भः । करणं । यथा,—
“हृता श्रीभवदेवेन कर्मानुष्ठानपट्वती” ।
(उपपादनं । व्यवस्थापनं । उपयोगिता । आनु-
रूप्यं । कार्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं ।
धर्मा ।
“उपपत्तिपरित्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहितैः” ।
इति राजतरङ्गिणी ।
“अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्त्रितम्” ।
इति मनुः । शास्त्रविहितकर्त्तव्यादिसम्पादनम् ।
“किन्त्यनुष्ठानगतिवत् स्नातन्त्रामपकर्षति” ।
इति उत्तरचरिते ।)
अनुष्ठा, स्त्री, (न उष्ठा, नञ्समासः ।) उत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अनुष्ठा, त्रि, (न उष्ठा, नञ्समासः ।) अलसः ।
इत्यमरः ॥ उष्ठाभिन्नः । शीतलः । वज्रशीतौ तु
ष्यायुष्ठाः ॥
अनुष्ठावधिका, स्त्री, (अनुष्ठा शीतला वक्षीव, कर्म-
धारयः ।) नीलद्रुवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुसन्धानं, स्त्री, (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।)
अन्वेषणं । चेष्टा । इत्यादिकाद्यानुसन्धानबला-
दिति काव्यप्रकाशः ॥
अनुसारः, पुं, (अनु + ह + भावे घञ् ।) अनुसरणं ।
अनुयानं । अनुक्रमः । यथा,—
“अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः” ।
इति वैद्यकसुखबोधः ॥
अनुहारः, पुं, (अनु + हृ + घञ् ।) अनुकारः । सदृशी-
करणं । सदृशरूपवेषभाषायाविव्करणं । इत्य-
मरः ॥ उपमा । इति हेमचन्द्रः ॥
(“तद्रूपानुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।)
अनुक्षणं, स्त्री, (क्षणं क्षणे वीक्षणामव्ययीभावः ।)
प्रतिक्षणं । सर्वदा । अनवरतं । क्षणशब्दस्य
वीक्षणार्थानुपसर्गेणव्ययीभावसमासः ॥
अनूकं, स्त्री, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्कादीनाञ्च
इति कुत्वम् ।) कुलं । वंशः । शीलं । स्वभावः ।
इति मेदिनी ॥
अनूकः, पुं, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्कादीनाञ्च
इति कुत्वम् ।) गतजन्म । पूर्वजन्म । इति मेदिनी ॥
(वंशः । कुलं । स्वभावः । शीलं ।
“अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्यात् गतजन्मनि” ।
इति मेदिनी ।)
अनूचानः, पुं, (अनु + जु + लिट् तस्य कानच् ।)
साङ्गवेदविचक्षणः । शिन्नादिषडङ्गसहितवेद-
वेत्ता । इत्यमरः ॥
(“इदमृचुरनूचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः” ।
इति कुमारसम्भवे ।
“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ।
इति मनुः ।)
अनूचानः, त्रि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच् ।
वेदस्यानुवचनं कृतवान्, उपेयिवानित्यादिना
साधु ।) विनीतः सविनयः । इति मेदिनी ॥
(साङ्गवेदविचक्षणः ।
“अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणे” ।
इति मेदिनी ॥
शिन्नादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,
“इदमृचुरनूचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः” ।
इति कुमारसम्भवे ।
“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ।
इति मनुः ॥
अनूङ्, त्रि, (वह + कर्मणि क्ताः संप्रसारणं ततो
नञ्समासः ।) अविविहितः । व्यावृद्ध इति
भाषा । यथा,—
“परिवेत्तानुजोऽनूङ् क्लेशे दारपरिग्रहात्” ।
इत्यमरः ॥
अनूद्यं, त्रि, (अनु + वद + कण् संप्रसारणं ।) अनु-
वाद्यं । अनुवदनीयं । अवदनीये ऋसमर्थं । इति
संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥
अनूयं, त्रि (न ऊयं, नञ्समासः ।) अखण्डं । समग्रं ।
पूर्णं । इति ङटाधरः ॥ (अहीनः । अनूयः ।
“इमामनूयान् सुरमेरवेहि” । इति रघुवंशे ।)

अनूयकं, त्रि, (न ऊयं, नञ्समासः, ततः स्वार्थे कन् ।)
सकलं । पूर्णं । अखण्डं । इत्यमरः ॥
अनूपं, त्रि, (अनुगता आपोऽत्र, समासान्त अच्,
अस्य उत्व ।) जलवज्जलदेशः । जलज्ञातितस्थानं ।
तत्पर्यायः । जलप्रायः २ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः ।
शीतलत्वं । सिग्धत्वं । वातश्लेष्मकारित्वं । गुरुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ एतद्देशीयजलगुणाः । गुरुत्वं ।
घनत्वं । पिच्छिलत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं ।
सिग्धत्वं । अग्निनाशित्वं । प्रमेहगलगण्डश्लोप-
दच्छर्दिप्रभृतिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनूपः, पुं, (अनुगता आपोऽत्र, प्रादिभ्यो धातुजस्य
वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चेति वज्रवीहिः) महिषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रायः । जलवज्जलः ।
वज्रम्बुयुक्तः । “अनूपो महिषे नाम्नुप्रायदेशे तु
वाचवत्” । इति मेदिनी ॥)
अनूपजं, स्त्री, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप +
जन् + डः उपपदसमासः ।) आर्द्रकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अनूपदेशः, पुं, (अनूपः जलप्रायः देशः कर्मधारयः ।)
जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नदीपत्तलशैलाद्यफलोत्पलकुलैर्युतः ।
हंससारसकारयश्चक्रवाकादिसेवितः ॥
सरोवराहमहिषरुदरेक्षिकुलाकुलः ।
प्रभूतद्रुममुखाद्यो नानाशस्यफलान्वितः ॥
अनेकाशालिकोदारकदलीक्षुविभूषितः ।
अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्ममयार्त्तिमान्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अनूरः, पुं, (नास्ति ऊरु यस्य सः ।) सूर्यसारथिः ।
अरुणः । इत्यमरः ॥ (ऊरुहीनः ।) ॥
अनूरसारथिः, पुं, (अनूरः अरुणः सारथिः रथ-
चालको यस्य सः ।) सूर्यः । यथा,—
“गतं तिरश्चीनमनूरसारथेः” ।
इति माघः ॥
अनृजुः, त्रि, (न ऋजुः सरलः, नञ्समासः ।) अस-
रलः । शूठः । इत्यमरः ॥
(“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” ।
इति मनुः ।)
अनृणी, [नृ] त्रि, (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि
ऋणी, नञ्समासः ।) अऋणी । अधारी । यथा,—
“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
एधियां नास्ति तद्भयं यद्वत् सोऽनृणी भवेत्” ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥ ऋणाभावविशिष्टः । यथा
यत्त उवाच ।
“को मोदते किमाश्चर्यं कः प्रप्राः का च वार्त्तिका ।
वद मे चतुरः प्रथान् मृता जीवन्तु बान्धवाः” ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
“पञ्चमेऽहनि मृते वा प्राक्तं पचति स्वे मृते ।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचं मोदते ॥
अह्न्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमाजये ।
शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परं ॥
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाद्यं ।

अने

अन्त

अन्त

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।
अस्मिन् महामोहमेवे कटाहं
सूर्याग्निना रात्रिदिवेत्यनेन ।
माससुदर्व्यापरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वाचां” ।

इति मुद्राङ्कितमहाभारते वनपर्वणि ३१२ अ-
ध्यायः । अपि च ।

“देवानामन्तरो जन्तुर्यश्मैर्भवति मानवः” ।

इत्यादि मुद्रतत्त्वं ।

अन्तः, स्त्री, (न अन्तं नन्समासः ।) ह्यधिः ।
मिथ्या । इत्यमरः । विवाहादिपञ्चकेष्वन्तं न
पापजनकं । यथा,—

“विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्रादात्यये सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य धार्यं ह्यन्तं वदेत
पञ्चान्तान्याङ्गरपातकानि” ।

इति महाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-
वचनम् ।

अनेकं, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नन्समासः ।) एक-
त्वातिरिक्तसंख्यानं तद्विशिष्टम् । वङ् । यथा,—

“अनेकराज्यरथाश्वसङ्घं” ।

इति भारविः ।

अनेकाङ्गः, पुं, (अनेकं जायते, अनेक + अन् + ङः
उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वङ्जाति त्रि ।

अनेकधा, य, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेक-
प्रकारं । वङ्धा । यथा,—

“पाटीसूत्रोपमं धीर्जं गूढमित्यवभाषते ।
नास्ति गूढमगूढाणां नैव योऽप्यनेकधा” ।

इति लीलावती । अनेकवारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ।

अनेकपः, पुं, (अनेककाभ्यां मुखनृणाभ्यां पिबति,
अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हृत्तो
इत्यमरः ।

अनेकाश्रितगुणः, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीया-
श्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः
कर्मधारयः ।) वङ्गनिष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १
विभागः २ द्विष्टयत्वादितः ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ ।

इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

“संयोगस्य वियोगस्य सङ्ख्या दित्वादिकास्तथा ।
द्विष्टयत्वादयस्तद्वेत्तेनेकाश्रिता गुणाः” ।

इति भाषापरिच्छेदे ।

अनेङ्गमूकः, त्रि, (नास्ति एङः वधिरः मूकः वाक्-
शक्तिरहितश्च यस्मात् सः ।) धूर्तः । शठः ।
श्रुतिवाग्बिहीनः । इति मेदिनी । काला वोवा
इति भाषा ।

अनेशाः, [म्] पुं, (न हन्यते, न + हन् + णसन्
एवोदरादित्वात् हन् स्थाने रश्चदेशः, ततः
सौहते अनेशदेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ।
“तत्प्रत्ययस्यान्तिके शोहन्तिप्रानेहः प्रतीक्षितः” ।

इति राजतरङ्गिणी ।

अनेकं, स्त्री, (न एक भावे अन् ।) रेखाभावः । अने-

कता । एकस्य भावः रेखं पञ्चान्नन्समासः ।
अनो, य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ।

अनोकहः, पुं, (अनसः अकटस्य अकं गमनं पछो-
तत्, तत् हन्ति अनोक + हन् + डः ।) रजः ।
इत्यमरः ।

“एकान्तुषारैर्गिरिनिर्भरागा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” ।

इति रघुवंशे ।

अनूच उ गतिपूजनयोगः । इति सुगन्धवोधे वोपदेवः ।

अनूच उ पूजने । गमने । त्रिष्टोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः । उ अक्षित्वा अङ्का । त्रिष्टोक्तिर-
व्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ।

अनूच क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । व्यक्तिरिष्ट-
विशेषणं । क अक्षयति बुद्धिं मूधीः । विशिनष्टी-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

अनूच उ ध वि व्यक्तौ । गतौ । सञ्चले । इति कवि-
कल्पद्रुमः । उ व्यङ्ग्यति व्यङ्ग्यति । ध अगति ।
वि व्यक्तोन्ति । व्यक्तिः कृटीकरणं ।

“शरीरभाजां भवदीयदर्शनं

अगति कालचित्तयेऽपि योग्यतां” ।

इति माघः । अगति गात्रं तैलेन जनः । इति
दुर्गादासः ।

अन्तं, स्त्री, (अम् + तन् ।) स्वरूपं । सभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ।

अन्तं, स्त्री, पुं, (अम् + तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ।
तत्पर्यायः । अष्टम्यं २ चरमं ३ अन्त्यं ४ पाद्यायं ५
पश्चिमं ६ । इत्यमरः ।

अन्तः, पुं, (अम् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः । स्वरूपः ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति
हेमचन्द्रः ।

अन्तः, त्रि, (अम् + तन् ।) अन्तिकः । निकटः ।
इति मेदिनी । अन्तिमनौष्ठः । इति विश्वः ।

अन्तःकरणं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति करणं ज्ञानरुध्धनं,
कर्मधारयः, ह + करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं ।
धोन्द्रियं । तत्पर्यायः । मनः २ निगुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः । अस्य कार्यभेदाद्रामचतुष्टयं,
यथा,—

“मनो बुद्धिरुद्धारश्चित्तं करणमान्तरं ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी” ।

इति वेदान्तः । (अग्नौत्पत्तिर्यथा,—“मिशितैस्तु
तैः अन्तःकरणैर्मेकं स्यात्” इति । तैः पञ्चभूतस्य-
सत्त्वांश्चैर्मिश्रितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)

“अन्तर्गतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशृङ्खलैः” ।

इति रघुवंशे ।

अन्तःकुटिलः, पुं, (अन्तरभन्तरे कुटिलः वक्रः ।)
शङ्कः । इति राजनिर्घण्टः । कुटिलान्तःकरणे त्रि ।

अन्तःपुरं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति पुरं स्थलं, कर्म-
धारदः ।) राशः स्त्रीस्थलं । तत्पर्यायः । अव-
रोधनं २ अवरोधः ३ मुद्रान्तः । इत्यमरः ।
अन्तःपुरादयो राजदारेण्यपि तावस्याव वृत्तं ।

यथा । “मुद्रान्तसम्भोगमितान्तगुह्ये” । इति
नैषधम् । इति भरतः । “वाञ्छिष्येद ददाति
वाचमुपितामन्तःपुरेणो यदा” । इत्यभिज्ञान
शकुन्तलम् ।

अन्तःपुराध्यक्षः, पुं, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः,
पछीततुपुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तज्ज-
क्ष्यं यथा,—

“रजः कुलोद्भूतः शङ्कः पिष्टपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तयेष्यते” ।

इति युक्तिरूपतः ।

अन्तःसत्ता, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राप्ती सागो वा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भक्षताकः । इति
शब्दचन्द्रिका । गर्भवती । अन्तरदरमध्ये सत्त्वं
प्राप्ती यस्याः सा ।

अन्तःखेदः, पुं, (अन्तः मध्ये खेदः मदजलं यस्य सः ।)
हृत्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अन्तकः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे णिच् ततो ण्युच् ।) यमः । इत्यमरः ।
“अयिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रभुं
किमुतान्यहिंसाः” । इति रघुवंशे ।

अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त + गम् + ङः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
“वेदान्तगोब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्”
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं । न्तः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ।

अन्ततः, [स्] य, (अन्त + तस् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पञ्चन्ययः । शासनं । इति विश्वः ।
(श्रेयादारभ्य । प्रान्तभागेन । अग्रभागेन ।
“वैश्योऽङ्घ्रिः प्राशिताभिर्यशूदः स्पृष्टाभिरन्ततः”
इति मनुः ।)

अन्तर, य, (अम् + अरन् तुड़ागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तं । सीकारः । इति विश्वः ।

अन्तरं, स्त्री, (अन्तं रति ददाति, अन्त + रा + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यं । अन्तरात्मा । छिन्नं । आत्मीयः । विना ।
वधिः । इत्यमरः । सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी
च । अवकाशे यथा । “नृणां सूत्रान्तरमण्य-
कम्” । इति कुमारसम्भवे । अवधौ यथा ।
“निरन्तराभ्यन्तरवातवृष्टिपु” । परिधाने यथा ।
अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः । अन्तर्ज्ञौ
यथा, “पर्यन्तान्तरितो रविः” । भेदे यथा,—

“यदन्तरं सूर्यपश्येत् राजयो-
र्यदन्तरं वायसवेन ते ययो” ।

इति रामायणं । तादर्थ्यं यथा । त्वामन्तरेऽहं अहं
मह्येत त्वदर्धमित्यर्थः । छिन्दे यथा । “प्रहरेदन्तरे
रिपुं” । आत्मीये यथा । “अयमन्तरो मम” ।
विनायं यथा । “हरे त्वदानीयमन्तरेऽहं” ।
वहिरर्थे यथा । “अन्तरे यदागच्छा माया
इत्यर्थः । अवसरे यथा । “अन्तरे च कुण्डा
कुलवर्तमानेत्यादि” । मध्ये यथा । “आद्ययोग-
न्तरे जाताः पर्यन्ताः परितो मुमाः” । सदृशे

अन्त

यथा “हकारस्य घकारोऽन्तरतमः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्गः, त्रि, (अन्तः सट्ठं अङ्गं यस्य सः ।) आत्मीयः । स्वसम्पर्कः । यथा,—

“चरमगिरिकुरङ्गी षट्शृङ्गाङ्गुणेन
स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्गः” ।

इति आनिदासः ॥

अन्तरायः, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभाग-
लोपः ।) वर्जनं । विना । यथा,—

“न ब्रह्मणः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा” ।

इति रामायणे ।) मध्यं । निकटं । इति मेदिनी ॥

अन्तरापत्न्या, स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये
अपत्यं यस्याः सा ॥

अन्तरायः, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति, अन्त + इन्
+ अच्, घटितत्पुरुषः ।) विघ्नः । इत्यमरः ॥

“स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तराङ्गः, स्त्री, (अन्तरा मध्यं जाति, अन्तरा + ला
+ कः ।) मध्यप्रदेशः । अभ्यन्तरं इत्यमरः ॥

“मुञ्चन्तराङ्गमुवमस्तगिरिः सवितुश्च योषिद-
मिमीत दृष्ट्वा” । इति माघः । “उदेति भानुर्ग-
गान्तराङ्गः” । इति पद्यमाला ।)

अन्तराङ्गः, स्त्री, (अन्तराङ्ग + स्वार्थे कन् ।)
अभ्यन्तरं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरितं, त्रि, (अन्तरं इतं प्राप्तं द्वितीयातत्,
अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर + तार-

कादित्वात् इतच् ।) अन्तर्ज्ञानप्राप्तं । व्यवहितं ।
तत्पर्यायः । प्रकृतं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यवकलितार्द्धः । वाक् इति भाषा । इति लोला-
वती ॥

अन्तरिक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः । अन्त-

रीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः ।) अन्त-
रीक्षं । आकाशं । इति छान्दसं । इत्यमरटीकायां

पुरयोत्तमजातरूपसुभूतिरायादयः ॥
“अन्तरिक्षगतं चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्” ।

इति मनुः ।)

अन्तरीपः, स्त्री, पुं, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तस्य समा-
सान्तः स्याः, अन्तरपसर्गश्च इति अपर्द्धादेशः ।)

दोषं । इत्यमरः ॥

अन्तरीयं, स्त्री, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तरं
+ यः तस्य इयः ।) अप्रवृत्तं । परिधानवस्त्रं ।

इत्यमरः ॥
“नामौ धृतश्च यद्वस्त्रं आच्छादयति जानुनी ।
अन्तरीयं प्रशङ्कं तत् अर्द्धमभ्युक्तयोः” ॥

इत्येवं कक्ष्यं)

अन्तरीक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः ।) गगनं । इत्यमरः ॥ अभ्यन्तरात् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अन्तरीक्षजं, स्त्री, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जणं

अन्त

घटितत् ।) आकाशजलं । दिव्योदकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरे, य (अन्तरेति अन्तर + इण् + विच् तस्य
लोपः ।) मध्यं । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, य (अन्तरेति अन्तर + इण् + णः तस्य
नेत्वं एषोदरादित्वात् ।) मध्यं । विना । अति-

रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गङ्गः, त्रि, (अन्तर्मध्ये गङ्गुः ग्रीवाप्रदेशजातगल-
मांसपिण्डमिव निरर्थकः ।) निरर्थकः । यथा ।

इति हेमचन्द्रः ॥
“काव्यान्तर्गङ्गभूता या सा तु नेह प्रशस्यते” ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्तर्गतं, त्रि, (अन्तः अन्तकरणात् गतं, अथवा
अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम् ।) विसृप्तं । मध्यप्राप्तं ।

इति हेमचन्द्रः ॥ “अन्तर्गतश्चैव ग्रामे” । इति मनुः ।
“सागरान्तर्गताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः” ।

इति रामायणम् । अभ्यन्तरः । हृदयमध्यस्थितः ।
अन्तःकरणस्य । “अन्तर्गतप्रार्थनमभितक्ष्य” ।

इति शाकुन्तले ।
“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवस्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इति मनुः ।)

अन्तर्गहः, स्त्री, (गृहस्य मध्ये, अव्ययीभावः ।) गृह-
मध्यं । इति नानार्थकोष्ठशब्दार्थे अमरः ॥ घरेर

भितर इति भाषा । (वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति ।
वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ॥

पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गहे विनश्यति” ।
इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्गठरं, स्त्री, (गठरस्य उदरस्य मध्ये अव्ययी-
भावः ।) कुक्षिमध्यं । कोष्ठं । इत्यमरः ॥

अन्तर्धनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियते-
नेन, अन्तर + दध् + करणे ल्युट् ।) सुरावीजं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्दहः, पुं, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्तापः) कोष्ठसन्ता-
पः । शरीराभ्यन्तरज्वाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तर्ज्ञा, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर + धा + भावे
अङ् क्तिषां टाप् ।) अन्तर्ज्ञानं इत्यमरः ॥

अन्तर्ज्ञानं, स्त्री, (अन्तर्धनं, अन्तर + धा +
भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । इति शब्दरत्नावली ॥

तत्पर्यायः । अन्तर्ज्ञा २ व्यवधा ३ अन्तर्ज्ञिः ४
अपवारणं ५ अपिधानं ६ तिरोधानं ७ पिधानं ८
कृदनं ९ । इत्यमरः ॥

“अन्तर्ज्ञानं सृष्टिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोतव्यता तथा”
इति याज्ञवल्करः ।)

अन्तर्ज्ञिः, पुं, (अन्तर्ज्ञानम् अन्तर + धा + भावे क्ति ।)
अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्द्वारं, स्त्री, (अन्तर्गहमध्यस्थं द्वारं ।) प्रकोष्ठ-
द्वारं । इति भरतः ॥ गृहभ्यन्तरद्वारं । गृहा-

भ्यन्तरप्रकोष्ठादिद्वारं जाणद्वारं वा । इति खामी ॥
तत्पर्यायः । अर्द्धं २ । इत्यमरः ॥ पञ्चद्वारं

अन्त

खड्गिकाद्वारं । यथा,—

“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं पञ्चद्वारं तदुच्यते” ।

इति श्वरस्वामी ॥

अन्तर्भूतः, त्रि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर +
भू + कर्त्तरि क्तः ।) गुणीभूतः । अन्तःस्थः । अन्त-

रस्थः । अन्तर्गतः । यथा,—
“सु एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः” ।

इति पञ्चपुराणे माघमाहात्म्यं ॥

अन्तर्म्मेनाः, [त्] त्रि, (वाह्यापारशून्यतया अन्त-
र्गमनः चेतो यस्य सः ।) दुर्मेनाः । विमनाः ।

आकुलचेताः । इत्यमरः ॥

अन्तर्यामी, [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति स्वस्व-
कार्येषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर +

यम् + णिच् + उपपदसमासः ।) अन्तःकरण-
नियामकः । तत्पर्यायः । आत्मा २ जीवः ३ पुरुषः ४

पुद्गलः ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णु-
द्वसत्वप्रधानाज्ञानोपहितचेतन्यं । इति वेदान्त-

सारः ॥ मनोगतश्चे त्रि ॥
“अन्तराविश्य भूतानि योविभर्त्यात्मकेतुभिः ।
अन्तर्यामीश्वरः साक्षात् पातु नो यद्वशे स्फटम्” ।

अन्तर्वंशिकः, पुं, (वंशः स्थावत्स्वमयट्टिर्विद्यतेऽस्य,
वंश + ठक् तस्य इका, अन्तः नृपान्तःपुरे वंशिकः

यष्टिधारी नियुक्तः पुरुषः ।) अन्तःपुराधिपतिः ।
अन्तःपुराध्यक्षः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्वली, स्त्री, (अन्तर्गर्भमध्यस्थमपत्यं विद्यते-
ऽस्याः, अन्तर + मनुप्, अन्तर्व्वत्पतिवतोरनुक्

इति डीपुनगागमौ ।) गर्भिणी । इत्यमरः ॥
“तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्व्वली प्रजावती ।
सुतावस्तु सम्पन्नौ कोषादगृहाविव क्षितिः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्तर्व्वमिः, पुं, (अन्तः कुक्षिमध्यात् वमयति उद्गार-
यति अन्तर + वम् + णिच् + इक् कृष्यादिभ्य

इति वाङ्ल्यात् इक् ।) अपाकः । अजीर्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्वंशिः, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणे बाणी शास्त्र-
विहिता वाक् यस्य सः, श्रस्त्रः ।) शास्त्रवित् ।

शास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्विगाहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये विगाहनं प्रवेशं,
अन्तर + वि + गाह् + ल्युट् ।) प्रवेशनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्व्वेदी, स्त्री, (अन्तः पृथ्वीमध्यस्थतया वेदीव ।
अन्तर्व्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदियं च देशे सः ।)

ब्रह्मावर्त्तदेशः । गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । आ-
प्रथागहरिद्वारपर्यन्तदेशः । दोषाव इति पश्चिम-

देशे ख्याता । तत्पर्यायः । शशस्त्राणी २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्द्वीपः, पुं, (अन्तरस्थद्वीपः द्वीपः ।) अव्यक्त-
द्वीपः । गूढद्वीपः । तत्पर्यायः । उद्धर्जनं २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वति त्रि ॥ “ततोऽन्तर्द्वीपविका-
समुखः स तदुचितमाचचार” । इति पञ्चतन्त्रं ।
“मानर्द्वासं कथितमसद्यत् एष्टतश्च त्वया मे” ।
इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

अन्तर्हितं, चि, (अन्तर + धा + क्तः ।) लुक्तायितं । गुप्तं । तत्पर्यायः । संवीतं २ रुद्धं ३ अचरतं ४ संवृतं ५ पिहितं ६ दृष्टं ७ खगितं ८ अपवारितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तर्हिते शशिनि खैव कुमुदतीमे दृष्टिं न नन्दयति संस्मर-योयशोमा” । इति प्राकुन्तले ।)

अन्तवासी, [न्] ण, (अन्तेऽधेऽनुसंध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।)

अन्तेवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयनं शी + भावे क्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः । प्रमथानं । इति मेदिनी ॥

(“अन्तशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने” । इति मेदिनी ।)

अन्तावशायी, [न्] ण, (अन्ते नोचजातितया ग्राम-सीमायामवशते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । सुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्तिः, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठमगिनीत्वेन सन्त्यते-ऽसौ, अन्त + करोत्यर्थे णिच् + कृक् । अन्तिकेति-पाठे स्त्रार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाशोक्तौ ज्येष्ठा मगिनी । इति शब्दरत्नावली । (अन्तिका मगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे य । यथा । “भुग्धप्रमीत-वदुपेयतुरन्तिमन्त्रोः” । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, चि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये स्त्री । इति धरणी ॥ (“अन्तर्गतप्रार्थनमन्ति-कस्य” । “खनसि मृदुकर्णात्तिकचरः” । इति प्राकुन्तले । “ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, चि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तम ।) अतिनिकटः । तत्पर्यायः । नेदितः २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तितमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाशाय अग्निनेष्टस्वामीय-मस्याः अन्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाशोक्तौ ज्येष्ठा मगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति तट्टीका । चुली । शातलानामौषधं । इति मे-दिनी । चामारकषा इति ख्याता ।

(“अन्तिकं निकटे वाचलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ । चुल्यां ज्येष्ठमगिन्याश्च नाशोक्त्या कथ्यतेऽन्तिका” ॥ इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, ण, (अन्तिकास्य आश्रयः अवलम्बनं, यकीतवत्श्रयः ।) निकटाश्रयः । समीपस्यावल-म्बनं । तत्पर्यायः । उपपन्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, चि, (अन्त + हिमच् ।) अन्ते भवः । धरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

(“अज्ञातमृतमूर्खायां वरमाद्यौ न चान्तिमः । सर्वं दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे” ॥ इति हितोपदेशः ।) अतिनिकटः । इत्यमर-

टीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] ण, (अन्ते विद्यामध्येऽनुसंध्यापक-समीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नोचजातितया ग्रामप्राप्ते वसति शयवासेत्यलकः । अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः ।

(“क्षशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः” । इति महावीरचरिते ।

“तात ! प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवदयते” । इति उज्जरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्त-स्यायिनि चि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दशसागर-संख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥ द्वादशलक्षं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यः, चि, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शेषोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः । धरमः । शेषः ।

“असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे” । इति रघुवंशे ।)

अन्त्यः, ण, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) मुक्ता । इति मेदिनी ॥ सुता घास इति भाषा । स्नेहः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, ण, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + ङः ।) मृद्गः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्त-जातयः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च गटो वरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिलाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः” ॥ इति यमवचनं ॥ जघन्यजे चि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] ण, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्रियविशं जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णः । मृद्गः । इति रत्नावली ॥

(“प्रतिग्रहस्तु क्रियते मृदादप्यन्त्यजन्मनः” । इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, ण, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथापस्तम्बः ।

“अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वैश्वसि । स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनं । चान्द्रायणं पराक्तो वा द्विजातीनां विशोधनं । प्राजापत्यन्तु मृदायां तथा संसर्गदृश्ये ॥ येनैव मुक्तं पक्वान्नं कृच्छं तेषां विनिर्दिशेत् । तेषामपि च यैर्मुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते” ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यमं, स्त्री (अन्त्यं शेषस्थितं मं नक्षत्रं कर्म-धारयः ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, ण, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्मधारयः ।) मृद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] ण, (अन्त्यः सन् अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।) चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—

“चाण्डालः श्रपचः क्षत्ता स्तुतो वेदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः” ॥ इति अङ्गिराः ॥ (निषादस्त्रियां चण्डालजातो मुदाफराश्च इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

“निषादस्त्री तु चण्डालात् एवमन्त्यावसायिनं । प्रमथानगोचरं स्तूते बाह्यानामपि गर्हितम्” ॥ इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म-धारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहोदित-रूपः । यथा,—

“सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिप्रवृत्तिः” । इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञायां स्मार्त्तभट्टाचार्यः ॥ तत्-प्रयोगो दाहश्चैव द्रव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्ड-प्रमाणं पिण्डश्चैव द्रव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तदुल-प्रवृत्तिद्वयं हिः प्रक्षाल्य शेषान्यां दिशि सुखिन्नं पचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-

कर्मजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गलो-च्छायां दक्षिणश्रवां पिण्डिकां क्षत्वा तदुपरि रेखां क्षत्वा दर्मानास्त्यर्थं तिस्रान् प्रक्षिप्य । ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्वनेनित्य इत्या-लीयं कुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । तत-स्तिलमधुघृतादिमिश्रं तत्रपिण्डं गृहीत्वा अद्या-मुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मन्वः एतत् प्रथम-पिण्डं पूरकं इत्यवने जनस्याने दद्यात् । ततः पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ अमुक-गोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्वनेतत्ते ऊर्णातन्मयं वासः । ततः आममृग्ययात्रे जलाङ्गलिं पिण्डसमीपे स्थापयेत् । गन्धं मास्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् । वाष्पयन्तं पिण्डं पश्यंस्तिष्ठेत् । ततः पिण्डा-दिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्यक्षतचूडोपनयनानां अनूष्कान्यानाञ्च कुशाक्षरयं विनैति शेषः । एवं क्षतचूडानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्ड-दानं । उपनयनकाले आगते तद्वतोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले आगते ऊर्ध्वस्त्रीयां दर्भोपरि पिण्डदानं । राजा-वाचश्च दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवाम-जानुः त्रिकाङ्गिकोपरि मृग्ययात्रे उदकं तथा प्राचान्तरे क्षीरं निधाय प्रेताञ्च स्नाहि पिव चैदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं दशरात्रं फलभूयस्त्वार्यमिति । द्वितीयपिण्डादियु द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीय-पिण्डे मृग्ययात्रादये जलाङ्गलिद्वयं । तृतीयादि-पिण्डे पात्रादिद्विजः । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-त्राण्यङ्गलस्य च तावन्ति । अष्टाशौचप्रथमदिने पिण्डानां त्रयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये त्रयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चमं वा कल्पः । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्दो द्वौ । द्वितीयतृतीययोस्त्रयस्तयः । पञ्चाहाशौचे तु प्र-थमपञ्चमदिनयोर्दो द्वौ । द्वितीयचतु-र्थयोर्दो द्वौ । तृतीये चत्वारः । षडहाशौचे द्वि-तीयचतुर्थदिनयोस्त्रयस्तयः । शेषेऽप्येकैकः । सप्ता-हाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषे-ऽप्येकैकः । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्दो द्वौ । शेषेऽप्येकैकः । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने द्वौ । शेषेऽप्येकैकः । पक्षिणीहाशौचयोश्च

आद्यद्वितीयदिनयोः पञ्च पञ्च पिण्डाः । द्वादश-
ष्टाद्यष्टौ च नवदिनेषु नवपिण्डाः । शेषदिने दशमः ।
अथः प्रौचैकादशयोरेकादश एव दशपिण्डाः । अष्टौ-
चान्तमध्ये पिण्डो देयः राजावपि ॥ * ॥

गङ्गाभस्वस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्वात्वा-
चम्य उदङ्मुखः कुशत्रयजलान्यादाय ॐ तत्सदित्यु-
च्चार्य अद्यामुक्त्यादि षमुक्तस्य एतदस्थिसम-
संख्यकवर्षसहस्रावच्छिन्नसर्गाधिकरणकमहीय-
मानत्वकामोऽमुक्तस्यैतान्यस्थिखण्डानि गङ्गायां प्र-
क्षिप्यामीति सङ्ख्यापसत्यं कृत्वास्थीनि पञ्चगव्येन
सिक्ता हिरण्यमध्याव्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे
स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां
दिशं पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्मराजायेति वदन्
जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्तास्थिं प्रक्षि-
प्येत् । ततो मज्जनं कृत्वात्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षि-
णामुत्सृजेत् । इति श्रुतिवचनं ॥ * ॥ किञ्च श्रातातपः ।
“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृगमये” ।
पारस्करः । मृगमये तां रात्रिं क्षीरोदके विहा-
यति निदधुः । प्रेताश्च खाहीत्युदकं पिव चेदं
क्षीरं । इदं राजाविति गौडाः । गारुडे तु ।
“अपक्वे मृगमये पात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयम्” ।
इत्युक्तं । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तं ।
“नस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलं ।
सर्वतापोपशान्त्यर्थमथश्मविनाशनं” ॥
देवजानीये कारिकायां ।
“तत्र प्रेतोपहृतये दशरात्रमखण्डितं ।
कुर्व्यात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकं ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमुष्टिं च निर्वपेत् ।
नामगोत्रेण समुध्य धरित्र्यां पितृयज्ञवत्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

अन्नं, स्त्री, (अन्न्यते कायः सम्बध्यतेऽनेन अतिबन्धने
करणे ण् ।) पुरीतत् । इत्यमरः । आत्डी
(आत् इति भाषा । आत् इति ख्यातः देहबन्धको
गाडीभेदः ।
उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यासाः पुंसामन्वाणि स्मृतिभिः ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्वाणि निर्दिशेत् ॥
इति वैद्यकम् ।)

अन्नदृष्टिः, स्त्री, पुं, (अन्नजन्या दृष्टिः, आका-
पार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) रोग-
विशेषः । तन्निदानादि यथा,—
“वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
आरण्ये रणभारं विषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥
क्षोभयैः क्षोभितान्यैश्च क्षुद्रान्तावयवं यदा ।
पवणो दिगुणीकृत्य खनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्व्यादक्षयसन्धिस्यो यश्राभं श्वयथुं तदा” ।
घारणं उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणं अनुपस्थितस्य
वेगस्य प्रेरणं ।

“विघमाङ्गप्रवर्तनं वक्रत्वेनाङ्गभोटन” ।

अन्नानि क्षोभयानि च बलवद्विग्रहकठोरधनुरा-
कर्षणादीनि । तैः क्षोभितः संदूष्य सखासिः
पवनः यदा क्षुद्रान्तावयवं दिगुणीकृत्य खनिवेशा-
दधो नयेत् । तदा वंक्ष्यसन्धिस्यः सन् वंक्ष्य-

सन्धौ यश्रिरूपं श्वयथुं कुर्व्यात् इत्यर्थः ॥ * ॥
उपेक्षिताया अन्नदृष्टेरवस्थामाह ।

“उपेक्षमाणस्य मरुद्विदृष्टि-

माभ्यागरुक् स्तम्भवती कुर्व्यात् ।

स पीडितोऽन्तः खनवान् प्रयाति

प्रध्वापयन्नेति एतच्च सूक्तं ॥

उपेक्षमाणस्य दृष्टिमित्यर्थः । मरुद्विदं सुष्क-
दृष्टिं । आभ्यागरुक् स्तम्भवती कुर्व्यात् । तत्रा-
भ्यागमुदरे रुक् दृष्टयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद-
युक्ता कुर्व्यात् इत्यर्थः । भोजोऽप्याह ।

“अन्नं दिगुणमादाय वातो नयति वंक्ष्यं ।

वंक्ष्यात्तद्रुजा युक्तं फलकोष्ठां प्रपद्यते” ॥

स सुष्कदृष्टिः । अन्तः उदरे प्रध्वापयन् आग-
मनमार्गमुच्छ्रूयन् कुर्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ अ-
साध्यमाह ।

“यश्चान्तावयवमिष्टान्मुष्कयोर्व्यातसञ्चयात् ।

स्यादन्नदृष्टिः सोऽसाध्यो वातदृष्टिसमाह्वयः” ॥

स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातदृष्टि-
समाह्वयः ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव ब्रह्ममाह ।

“अत्यमिष्यन्दिगुर्वन्नसुष्कपूत्यामिषाशनात् ।

क्ररोति यश्रिवच्छोथं दोषो वंक्ष्यसन्धिसु ॥

ज्वरशूलाल्पसादाद्यं तं ब्रह्ममिति निर्दिशेत्” ॥ * ॥

अथ दृष्टेर्विहितम् ।

“दृष्ट्वावत्यासनं मार्गमुपवासं गुरुणि च ।

वेगाघातं पृथग्यनं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥

वातद्वौ पिबेत् स्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनं ।

सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरुदण्डसम्भवं ॥

गुग्गुल्वेरुदङ्गं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वातदृष्टिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीं ॥

पित्तग्रन्थिमेणैः पित्तदृष्टिसुपाचरेत् ।

जलौकामिर्हरेद्रक्तं दृष्टौ पित्तसमुद्भवे ॥

चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलं ॥

क्षीरपित्तप्रलेपेन दाहशोथरुजापहं ॥

त्रिकटुः त्रिफलाक्षयं सत्तारं ज्वरं पिबेत् ।

विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफदृष्टिविनाशनं ॥

लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं खेदनं रुक्षमेव च ।

परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेयते ॥

मुहुर्मुहुर्जलौकामिः शोणितं रक्तजे हरेत् ।

पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं ॥

शीतमालेपनं सर्वं सर्वं पित्तहृत् तथा ।

पित्तदृष्टिक्रमं कुर्व्यादामे पक्वं च रक्तजे ॥

खेदोमेदः समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना ।

शिरो विरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥

संक्षेपं मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।

सौव्याः पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्वौहिमुखेन वै ॥

मुष्काशोथमगच्छन्त्यामन्नदृष्टौ विचक्षणः” ।

श्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्यां अख-
वत्यां ॥

“तैलमेरुदण्डं पीत्वा बलासिद्धं पयोनिवृतं ।

आभ्यागशूलोपचितामन्नदृष्टिं जयेन्नरः ॥

राखायश्चातैरुत्तरवत्तारगवधगोचरैः ।

पटोलेन दृष्टेणापि विधिना विहितं स्तम्भं ॥

रुतेलेन संयुक्तमन्नदृष्टिं व्यपोहति” ।

राखादिकाथः ॥ * ॥

“गन्धर्वहस्तैलेन दृष्टेणापि युतं पिबेत् ।

विशालामूलजं चूयं दृष्टिं हन्यान्न संशयः” ॥

विशाला इन्द्रवाखी ॥ * ॥

“वचासर्वपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।

शिशुत्वकसर्वपैः पित्तैः शोथश्लेष्मानिलापहः ॥

शुद्धस्तं विधागन्धं मृतान्येतानि योजयेत् ।

लोहं रङ्गं तथा ताम्रं कांक्षेष्वाथ विशोधितं ॥

तालकं तुत्यकं वापि तथा शङ्खं वराटकं ॥

त्रिकटु त्रिफला चयं विडङ्गं दृष्टदारकं ॥

कर्पूरं मागधीमूलं पाठां सहवुधां वचां ।

एलावीजं देवकाष्ठं तथा जवणपञ्चकं ॥

एलादिस्ममभागानि चूर्णयेदथ कारयेत् ।

कषायेण हरीतक्या वटिकां टङ्कसन्धितां ॥

एकां तां वटिकां यस्तु निगिलेहारिणा सह ।

अण्डदृष्टिरसाथोऽपि तस्य नश्यति सत्तरं” ॥

दृष्टिवाधिकावटी ॥ * ॥ अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।

“भट्टसैरुदण्डैलेन सम्यक् कल्कोऽभयाभवः ।

हृष्टासैन्यवृत्तं युक्तो ब्रह्मरोगहरः परः ॥

अजाजीववुधाकुलं गोमेदवदरान्वितं ।

काञ्चिकेन तु संपिष्टं तक्षेपो ब्रह्मजित् परः” ॥

गोमेदं पत्रं । तथा च निर्बण्डौ धन्वन्तरिः ।

“पत्रं हलाक्यं रामं गोमेदं वसन्ताक्यं” ।

इति दृष्टिब्रह्मधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अन्धिका, स्त्री, (अन्धति नाद्याय ज्येष्ठभगिनीत्वं
सम्भ्रान्ति, अदि + ण्वल् स्त्रियां टाप् । नाद्योक्तौ
ज्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकायां ।) अन्धिका ।
सुक्ष्मी । इत्यमरटीकायां नीलकाण्डः । सुखा
इति भाषा ।

अन्दुः, स्त्री, (अन्धते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्वाङ्ल्यात् ।) हस्तिनिगडः । आन्दुया इति
भाषा । स्त्रीपादभूषणं । इति हेमचन्द्रो भूरिप्रयो-
गश्च ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दुकः, पुं, (अन्धते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्, ततः स्तार्थे कन् ।) हस्तिपादवन्धनप्रदङ्गुलः ।
तत्पर्यायः । निगडः २ । इत्यमरः ॥ पादालङ्कार-
विशेषः । तत्पर्यायः । पादकटकः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अन्दुः, स्त्री, (अन्धते बध्यतेऽनेन, अदि + उण् ततः
ऊङुत इति स्त्रियां ऊङ् ।) हस्तिपादवन्धन-
कौहनिगडः । आन्दुया इति भाषा । स्त्रीपाद-
भूषणं । भल गुजरी इत्यादि भाषा । इति
भेदिनी ॥ (निगडः । प्रदङ्गुला । वन्धनरज्जुः ।
अन्दुः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च । इति
भेदिनी ।)

अन्दुकः, पुं, (अन्दु + स्तार्थे कन्, एषोदरादित्वात्
पञ्चे केहण इति ऋसाभावः । स्तार्थिकप्रत्ययाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति इति एण्व-
मन्यथा अन्दुका इति स्यात् ।) अन्दुः । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥ अन्धत् क दृक्चये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु अन्धदृष्टि

अन्ध

विधाते चुरादि सेट् ।) दृक्चयो दृष्टिरहितो-
भावः । तेनाकर्मकोऽयं । सत्ताजीवनदर्पभीति-
शयनक्रीडानिवासक्षयाव्यक्ताननभोगतिस्थिति-
जगज्जाग्रदोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदहन-
स्यातिचरोन्मादके मुद्रिखेदपलायनभ्रमगके
शान्तौ प्रती मज्जने ॥ दृष्टौ जागरणोपक्रम-
नोत्साहे नृतौ संशये स्नानौ मन्दगतौ च नृत्य-
पतने चेष्टाक्रुधौ रोदने । दृष्टौ हवद्वतौ च
सिद्धिविरतौ धर्षापवेशे बले कन्योद्वेगनिमेषमङ्ग-
यतनाद्ये धातवोऽकर्मकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चा-
र्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य
यतनात्मादकर्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु धातवः । तद्वद्भावेऽकर्मकाः स्युक्तवत्-
कृत्यां सकर्मकाः ॥ इति । अन्धयति अन्धाप्रयति
दृष्टः । इति दुर्गादासः ॥

अन्धं, स्त्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धकारः ।
("सीदन्नये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा" ।
इति उत्तरचरिते ।) जलं । इति मेदिनी ।

अन्धः, त्रि, (अन्ध + अच् ।) चक्षुर्हयहीनः । आन्धा
अंधला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अ-
दृक् २ । इत्यमरः । ("दृष्टोऽन्धः पतिरेव मञ्जक-
गतः" । इति साहित्यदर्पणे ।

"अन्धो मत्स्यानिवायाति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽयं वै कल्यमप्रत्यक्षं समाङ्गतः" ।

इति मनुः ।)

अन्धः, [स्त्री] स्त्री, (अन्ध + असन् ।) अग्रं । इत्य-
मरः ॥

अन्धकाः, पुं, (अन्ध + ण्वल् ।) देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः ।

("सुदंष्ट्रं च सचारे च कृष्णमित्यन्धकास्त्रयः" ।
इति हरिवंशे ।) असुरभेदः । इति महाभारतं ॥

("स ब्रजवन्धवद्यस्मादनन्धोऽपि हि भारत ।
तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः" ।
इति हरिवंशे ।) मुनिविशेषः । इति याज्ञ-

वल्काः ॥ (दृष्टिहीनः । चक्षुर्हयहीनः ।
"अन्धः कुलकस्यैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।

त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्धकरिपुः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशक-
तया शत्रुः, यष्टीतत्पुरुषः ।) शिवः । इत्यमरः ॥

अन्धकाराद्यादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्याग्नि-
चन्द्रेषु च वर्चते ॥

अन्धकारः, पुं, स्त्री, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध
+ कृ + अच् ।) तेजःसामान्याभावः । आंधार

इति भाषा । तत्पर्यायः । ध्वान्तं २ तमिषं ३
तिमिरं ४ तमः ५ । इत्यमरः ॥ ("अयान्धकारं

गिरिशराणां" । इति रुद्रवंशे ।) भ्रूष्णयं ६ ।
इति राजनिर्घण्टः । महान्धकारे अन्धतमसं ।

७ सर्वव्यापकान्धकारे सन्तमसं । ८ अन्धान्धकारे
अवतमसं ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । भयदृष्टि-

तेशोऽवरोधकारित्वं । तिक्तत्वं । सर्वव्याधिकर-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अन्ध

अन्धकासुहृद्, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्,
नाशकतया शत्रुः, यष्टीतत्पुरुषः ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्धकूपः, पुं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + करो-
त्यर्थे कृच् + पचाद्यच्, तादृशः कूपः ।) सान्ध-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः । आंध्रिया पालुया
इति भाषा ।

("मज्ज्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे ।

अन्धकूपे निरालम्बश्चिन्नरज्ज्वयथा घटः" ॥

इति सङ्गावे ।)

अन्धतमसं, स्त्री, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं
तमः कर्मधारयः, समासान्त अच् ।) निविडा-
न्धकारः । इत्यमरः ॥

("प्रवृत्तितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः" ।

इति शिशुपालवधे ।)

अन्धतामसं, स्त्री, (तम एव तामसं प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) निविडान्धकारः । महान्धकारः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अन्धतामिषं, स्त्री, (तमिषैव तामिषं, स्वार्थे अण्,
अन्धं निविडं तामिषं कर्मधारयः ।) निविडा-
न्धकारमयनरकविशेषः । पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेषः । देहनाशे अहमेव नृतोऽस्मीति
बुद्धिः । इति भारतभागवते,—

("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्धकारमयः । "तस्यां धर्म-
पद्मग्रामान्धतामिषमभ्यध्यायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्धभूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविधाते, अन्ध + भावे
घञ्, अन्धं दृष्टिविधातं मुष्णाति तत्सेवनेन नाश-
यति, मुष् + ण्वल् एषोदरादित्वात् दीर्घः स्त्रियां
टाप् ।) देवताङ्कुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धाहिः, पुं, स्त्री, (अन्धः अहिः सर्पश्च ।) मत्स्य-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुंचिया इति ख्यातः ।

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + ण्वल् स्त्रियां टाप् ।) द्यूत-
विशेषः । रात्रिः । इति मेदिनी ॥ सर्वपी । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्त्रीविशेषः । चक्षुरोगविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥

अन्धः, पुं, (अन्ध + उण् ।) कूपः । इत्यमरः ॥

अन्धुलः, पुं, (अन्ध + उलच् ।) शिरीषवृक्षः इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धः, पुं, (अन्धयति गीतेन नृगान् अन्धवत्
करोति, अन्ध + कर्त्तरि रः ।) व्याधः । नृगया-
जीवी । इति कश्चित् संग्रहकारः । (वैदिहिकात्
कारावरस्त्रियां जातो जातिविशेषः, स तु सततं

ग्रामवर्हिर्वासी नृगयाजीवी च ।

"कारावरनिषादात् तु चर्मकारः प्रसूयते ।

वैदिहिकादन्धमेदौ वहिर्यामप्रतिश्रवौ" ॥

इति मनुः ।)

अग्रं, स्त्री, (अद् + कर्मणि क्तः ।) स्त्रिव्रतगुणं ।
यथा,—

"शस्त्रं चोन्नतं प्राङ्गः सतुभं धान्यमुच्यते ।

आमं वितुयमित्युक्तं स्त्रिव्रतमुदाहृतं" ॥

अन्न

इति आहतत्वधृतवशिष्टवचनं ॥ तत्पर्यायः ।
भक्तं २ अन्नः ३ भिक्षा ४ ओदनं ५ दीदिविः ६ ।
इत्यमरः ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टीका ॥ कूरं ८ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टं ९ कसिपुः १० जीवानुः
११ । इति ञटाधरः ॥ कूरं १२ आपूपिकं १३

जीवन्तिः १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ अस्य गुणाः । बुद्धिमुक्तीतिपुष्टि-

धात्विन्द्रियवर्णकारित्वं । गुरुत्वं । क्षुधाक्षयरोग-
अमकाशैनाशित्वञ्च * ॥ गवान्नगुणः । श्लेष्म-

कारित्वं । खादुत्वं । सुस्निग्धत्वं । दृढणत्वं । गुरु-
त्वञ्च * ॥ पुराणान्नगुणः । विरसत्वं । रुक्षत्वं ।

पथ्यत्वं । अग्निकारित्वञ्च * ॥ उष्णान्नगुणः ।
प्रशंसनीयत्वं । हृद्यत्वं । अग्निकारित्वं । वायुश्लेष्म-

नाशित्वं । रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च * ॥ अत्यु-
ष्णान्नगुणः । बलनाशित्वं * ॥ शीतशुष्कान्नयो-

गुणः । दुर्ज्वरत्वं * ॥ अतिकृन्नान्नगुणः । ग्लानि-
कारित्वं * ॥ तण्डुलान्वितान्नगुणः । दुर्जरत्वं * ॥

जलधौतसद्योऽन्नगुणः । शीघ्रपाकित्वं । हिमत्वं ।
गघ्रत्वञ्च * ॥ रात्रिस्थितजलपुक्तान्नगुणौ । त्रि-

दोषकोपकारित्वं । रुक्षत्वञ्च * ॥ भृशतण्डुलान्न-
गुणौ । लघुत्वं । अग्निप्रदीपनत्वञ्च । इति राज-

वल्लभः * ॥ धान्यं । इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं ॥ अदनीयद्रव्य-

मात्रं ॥ अन्नसाधनं यथा,—
"सुधौतांस्तण्डुलान् स्तोतांस्तोये पक्षगुणे पचेत् ।

तद्भक्तं प्रहृतं चोष्णं विषदं गुणवन्मतं" ॥
तद्गुणाः ।

"भक्तं वज्रिकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमखुतं शीतं गुर्व्वरुच्यं कफप्रदं" ॥

इति भावप्रकाशः * ॥ तद्दानफलं यथा,—
"वारिदन्तृभिमायाति सुखमक्षयमन्नदः" ॥

अन्नस्य प्रजापतिर्देवता । अक्षयसुखप्राप्तिः फलं ।
प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहणं । इति श्रुतित्वं ॥ अग्निं च,

"ब्रह्महत्याहृतं पापं अन्नदानात् प्रणश्यति ।
अन्नदः पापकर्म्मामि पूतः स्वर्गे नहीयते" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं * ॥ अथ प्रजापतिदेवतान्न-
दानावर्त्तः । तत्र अन्नदानान्तुतिः । ब्रह्मपुराणे ।

"अग्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमान्धचयं परं ।
तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पितृमानवाः ॥

अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परां गतिं ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेहाधिकं शुभं" ॥

तथा,—
"अन्नमूर्खलं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।

सतां पश्यान्मात्रिय सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥
महाभारते ।

"अन्नदः पशुमान् पुली धनवान् भोगवानपि ।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप" ॥

तथा,—
"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशसि च ।

वीर्त्तिश्च वर्द्धते शस्त्रक्षिपु लोकेऽपि पाण्डव" ॥
आग्नेयपुराणे । अन्नस्तुत्यनन्तरं ।

"तस्मादन्नं सदा देहि अन्नया नृपसत्तम ।

अन्न

अन्न

अन्न

श्रीमाया युग्मबीजाद्या सर्वसम्पत्तिपूरणी ॥ २ ॥
यथा पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय
हृत्पद्मस्य केशरेषु मध्येषु च भुवनेश्वरीपीठ-
मन्त्रान्तं पीठशक्तौर्न्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्ति-
चन्द्रसे नमः । हृदि अन्नपूर्णायै देवतायै नमः ।
तत्रैव ।

“एतेषां मन्त्रराश्रीनां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः ।
पङ्क्तिः चन्द्रः समाख्यातं देवता चान्नपूर्णाया ॥
ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं
हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायाबीजेन
कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।
अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत् ।
कल्पे च ।

“यद्बीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना ॥ ३ ॥
ततो ध्यानं ।

“रक्षां विचित्रवसनां नवचन्द्रचूडा-
मन्नप्रदाननिरतां स्तनभारननां ।
नृत्यन्तमिन्दुसकलभरणं विलोक्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहन्त्रीं ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शृङ्खलापनं कुर्यात् ।
ततः सामान्योक्तपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरी-
मन्त्रोक्तजयादिपीठमन्त्रान्तं पीठपूजां विधाय पुन-
र्ध्यात्वा व्यावाहृणादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं वि-
धाय व्यावरणपूजाभारमेत । यथा केशरेष्वभि-
क्षोणे श्रीं हृदयाय नमः । नैर्ऋते श्रीं शिरसे
खाशा । वायवे श्रीं शिखायै वषट् । ऐशान्यां
श्रीं कवचाय ह्रं । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । धनु-
र्दिक्षु श्रीं अस्त्राय फट् । अष्टदलेषु पूर्वदिषु
ब्राह्मणे माहेश्वर्ये कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये इन्द्रायै
चामुण्डायै महालक्ष्मणे प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
येत् । तत्रैव ।

“दलेषु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्याः क्रमशः सुधीः” ।
श्रद्धस्य प्रणवचतुर्दशखरो विन्दुयुक्तः ॥ कालिका-
पुराणे मन्त्रस्य सेतुराख्ये उक्तात् । तत इन्द्रा-
दीन् वज्रादीन् पूजयित्वा धूपानि विस्र्जनान्तं
कर्म समापयेत् ॥ ४ ॥ अथ पुरश्चरणजयः षोड-
शसहस्रसङ्ख्या । तथा च ।

“यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुयुग्मसहस्रकं ।
साव्येनाग्नेन जुहुयात्तद्दर्शाग्रमनन्तरं” ॥
अयं मन्त्रः प्रणवादिरष्टादशाक्षरः । मायादिः
श्रीबीजादिश्च । तथा मायां विना प्रणवादिः
कामादिः श्रीबीजादिः वाम्भवादिस्य सप्तदशा-
क्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु
यद्यद्बीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना ॥ ५ ॥

अद्यान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवल्लभे ।
नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
नमो मायायष्टीताङ्गि नमः शङ्करवल्लभे ।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
महामाये शिवधर्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।
वाष्पादात्रि सुरेशानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

उद्यद्भानुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
अन्नचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
विचित्रवसने देवि अन्नप्रदानरतेऽनघे ।
शिवनृत्यकृतामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
साधकामीष्टदे देवि भवदुःखविनाश्रिणि ।
जुषभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
षट्कोणपद्ममध्यस्थे षडङ्गयवतीमये ।
ब्रह्माण्णादिस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चन्द्रकृतापीडे सर्वसाम्बाव्यदायिनि ।
सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्राद्यक्षितपादाब्जे रुद्रादिरूपधारिणि ।
सर्वसम्पत्त्यदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥
प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं ।
तस्य चान्नसन्निधिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
यस्मै वास्मै न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।
प्रकाशात् कार्यहानिः स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत् ॥
इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ ६ ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथितास्त्रान्नपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्लभाः ।
हृत्पया कथिताः सर्वा श्रुताच्चाधिगता भया ॥
साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहं” ॥

ईश्वर उवाच ।

“शृणु पार्वति वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
ब्रह्मविद्यास्वरूपञ्च महदैश्वर्यदायकं ।
पाठनाडारण्यमन्त्रयस्त्रैलोक्यैश्वर्यभागमेव ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।
कृतो विराडन्नपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीं नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैवा सप्तदशाक्षरी ॥
पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता भुवनत्रये ।
विमाया प्रणवाद्यैवा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
पातन्नपूर्णा सर्वाङ्गं रत्नकुम्भापन्नपात्रदा ।
श्रीबीजाद्या तथा चैवा दिग्दर्शना तथा मुखं ॥
प्रणवाद्या भुवौ पातु कण्ठं वाग्बीजपूर्विका ।
कामबीजादिका चैवा हृदयन्तु महेश्वरी ॥
तारं श्रीं श्रीं नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
नामिमेकोनविंशत्यां पायान्माहेश्वरी सदा ।
तारं माया रमा कामः षोडशार्थास्ततः परं ॥
शिरस्या सर्वदा पातु विंशत्यर्थात्मिका च या ।
करौ पादौ सदा पातु रमा कामोभ्रुवक्षया ॥
ध्वजश्च सर्वदा पातु विंशत्यर्थात्मिका च या ।
अन्नपूर्णा महाविद्या श्रीं पातु भुवनेश्वरी ॥
शिरः श्रीं श्रीं तथा क्लीश्च त्रिपुटा पातु मे शुद्धं ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि पुनन्तु मां ॥
इन्द्रो मां पातु पूर्वे च वक्रिकोऽङ्गेऽनघोऽवतु ।
यमो मां दक्षिणे पातु नैर्ऋत्यां निर्वर्तितं मां ॥

पश्चिमे वरुणः पातु वायव्यां पवनीऽवतु ।
कुबेरश्चोत्तरे पातु मामेशान्यां शिवोऽवतु ॥
ऊर्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तो यथाक्रमान् ।
वज्राद्याश्चायुधाः पातु दशदिक्षु यथाक्रमान् ॥
इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं ।
यद्भुत्वा पठनाद्देवाः सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारणाद्यतः ।
हृत्पयवति हृत्पये कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
पुष्पाङ्गल्यलङ्कारं देव्यै मूलेनैव पठेत्ततः ।
युगायुतकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
प्रीतिमन्योन्यतः कृत्वा कमला निखला महे ।
वाणी वक्त्रे वसेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ।
भूर्जे विलिख्य गुलिकां खर्यस्यां धारयेद्यदि ॥
कण्ठे वा दक्षिणे वाह्यौ सोऽपि सर्वतपोभयः ।
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्भानं प्राप्य पार्वति ।
मात्स्यानि जुस्तमान्येव भवन्त्येव न संशयः ॥
इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसंवादे अन्नपूर्णाकवचं
समाप्तं । इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥ तस्याः नृत्यन्तरं
यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

“ॐ नित्यानन्दकरी वरामयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
निर्घृताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।
प्रायेयाचलवन्धपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥ १ ॥
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हैमाम्बराडम्बरी
मुक्ताहारविलम्बमानविलसद्भोजकुम्भान्तरी ।
काशीरागुरुवासिताङ्गसुचरी काशीपुराधीश्वरी ।
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥ २ ॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्मेकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥ ३ ॥
कौसाचलकन्दारालयकरी गौरी उमा शङ्करी
कौमारी निगमार्थगोचरकरी ॐकारबीजाक्षरी ।
मोक्षदारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥ ४ ॥
दृश्यादृश्यविभूतिभावनकरी ब्रह्माण्डमाण्डोदरी
लीलानाटकसूत्रमेदनकरी विज्ञानदीपाङ्करी ।
विश्वधीशमनःप्रमोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥ ५ ॥
शुर्वी सर्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी
गौरीनीलसमानकुन्तलधरी नित्याम्रदानेश्वरी ।
सर्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥ ६ ॥
आदिक्षान्तसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करी
काशीरात्रिपुटेऽश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्करी शर्वरी ।
कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥ ७ ॥
चन्द्रार्कानलकोटिपूर्णवदना वालार्कवर्णेश्वरी
चन्द्रार्कभिसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी ।
मालासुक्तपाशकाङ्क्षधरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥ ८ ॥

अन्य

दर्शीपाकसुवर्णरत्नघटिका दत्ते करे संस्थिता
वामे चारुपयोधरो रसभरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी फलप्रदकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातामृगपूर्येश्वरी ॥६॥
सर्वत्राणकरी महामयहरी माता कृपासागरी
दाक्षानन्दकरी निरामयकरी विन्नेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षान्मोक्षकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातामृगपूर्येश्वरी ॥१०॥
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणबल्लभे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्धयर्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णस्तोत्रं स-
माप्तं ॥ क्वचित् पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास
इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, स्त्री, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन्
तत् । अन्न + प्र + अश् + भावे ल्युट् ।) षष्ठे
मासि अष्टमे वा बालकस्य पञ्चमे मासि सप्तमे
वा बालिकायाः प्रथमान्नभक्षणरूपसंस्कारः । इति
स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृत-
द्विज्याहुः पिता शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य
विष्णुपूजयान्तां कुशग्रहिकां समाप्य प्रकृत-
कर्म्मभारम्भे प्रादेशप्रसाणां छताक्षां समिधं तूष्णी-
मग्नौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । ततः
आव्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहुयात् । ततः
पञ्चप्राणानां होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं
कृत्वा प्रादेशप्रसाणां छताक्षां समिधं तूष्णीमग्नौ
ऊत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाच्यायन-
होमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्वर्त्य मन्त्रेण
कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्म्मकार-
यित्वाक्षणाया दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेव-
भट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—
“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाच कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले” ॥
षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्य-
चिन्तामयौ ।
“अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥
द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्वसु ।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणं” ॥
भुजवसभीमे ।
“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णतरे ।
प्राजेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरै-
राग्नेयापतिपित्र्यैश्च नितरामन्नादिभक्तं शुभं” ॥
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा-
चापि तिथ्यादिविद्वद्वत् विवर्जयेत् ।
“छषदन्धधनुर्म्मौनिकन्यासप्रेऽन्नभक्षणं ।
त्रिकोणायकयूकान्त्ययष्टा यदक्षथाफलं ॥
दुष्टः शशधरो लघात् षष्ठाष्टस्योऽन्नभक्षणे” ।
मार्कण्डेयः ।
“देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काष्ठेन ॥
मध्याह्नकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः ।

अन्य

कृतप्राशनमुत्सृजे मातुर्व्यालन्तु तं न्यसेत् ॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिष्यभाण्डानि सर्वशः ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिष्यभाण्डं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
अन्नमयकोषः, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विका-
रायें मयट् । “आनन्दमयोऽभ्यासादिति” शरी-
रकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति
वेदान्तसारः ॥
अन्नमलं, स्त्री, (अन्नस्य मलं षष्ठीतत्पुरुषः ।) मयं ।
यथा,—
“सुरा वै मलमन्नां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्माद्भ्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्” ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अन्नविकारः, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठीतत्पुरुषः ।)
शुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणित-
मांसादिपरिणामजस्वरमधातुः । रेतः ।)
अन्नादः, पुं, (अन्नमत्ति सुक्ते अन्न + अद् + अण् ।
विष्णुरन्नमन्नादकश्च जगदभिन्नतया, तथाहि
अतौ “सदेव सौम्येदमग्न आसीदेकमेवाद्वितीय-
मित्युपक्रम्य तदैक्षत बज्रं स्यां प्रजायेय इत्यादि
शङ्करभाष्ये । “यच्चान्तकृत् यच्चदृष्टमन्नमन्नाद
एव च” ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तारि त्रि ॥ (पराश्रमभोजनकारी ।)
अन्यः, त्रि, (अन् + बाङ्ल्यात् यः ।) असदृशः ।
इति मेदिनी ॥ परः ।
“चातकतापशरणो जलधरमित्रो भवे भवेत्को-
ऽन्यः” । इति नीतिमाहा ।
“सोऽयमन्येन वेगादुद्दामेन
द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते । तत्पर्यायः । भिन्नः । २ अन्य-
तरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । ६ इत्यमरः ॥
विजक्ष्यः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः ८ ।
गोमः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अन्यत्, व्य, (अन् + बाङ्ल्यात् यत्) इतरं । भिन्नं ।
यथा देवदत्त आयातोऽन्यद्यच्चदत्तः ।
“अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यं महीयते” ।
इत्यादौ तु स्त्रीवलिङ्गप्रथमेकवचनान्तान्यशब्द-
स्त्रीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यं ।
अन्यतः, [स्] व्य, (अन्य + “सर्वविभक्तिभ्यस्तसि-
भिति” तसिङ् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—
“एकतो हि धिगमू मगुच्छा-
मन्यतः कथमदःप्रतिषम्भः” । इति नैषधं ॥
अन्यतमः, त्रि, (अन्य + डतमच् ।) भिन्नतमः ।
बहूनां मध्ये निर्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥
अनेकेर मध्ये एक इति भाषा ।
“एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेत् ।
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम्” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते अनेकमेदावच्छिन्नप्रति-
योगिताकमेदः ॥

अन्य

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + डतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः ॥
भिन्नतरः । हयोर्मध्ये निर्धारितैकः । इति व्याक-
रणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
“अधर्मेण च यः प्राह यच्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं बाधिशच्छति” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते दयावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कमेदः ॥
अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपा-
तनात् यद्युसादिभ्यः ।) अन्यतरदिने । दिनद्यद्यो-
रेकतरदिने । इत्यमरः ॥
अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + चल् ।) वर्जनं ।
विना । यथा,—
“अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेद्” ।
इति प्राचीनाः । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिभरणं
विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।
“अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमन्नाग्निं करोमि सख्यः” ।
इति काव्यप्रकाशः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
“मधुपर्कं च यक्षे च पितृदेवतकर्म्मणि ।
अथैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यत्रवीन्मनुः” ॥
इति मनुः ।
विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।
“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमं ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे
याच् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याक-
रणं ॥
“स्वभावो गोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा” ।
इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अ-
थायथम् ।
“अमात्याः प्राङ्निवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रव दण्डयेत्” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।)
कार्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वे सति कार्यानुत्पादकत्वं ।
सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणस्य
पूर्ववर्त्तित्वा येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति
तद्गुणमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥
यस्य स्वातन्त्र्येण अन्यव्यतिरेको न स्तः किन्तु
कारणमादायान्यव्यतिरेको तदन्यथासिद्धं । यथा
घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वां
गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते
तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-
दिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति
पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं
गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा
कुषाणपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यकृतनियत-
पूर्ववर्त्तित्वस्य कारणत्वसम्भवे तद्भिन्नमन्यथा-
सिद्धं । यथा घटं प्रति रासमादिः ॥ ५ ॥ इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अन्या

अन्यदा, य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) काला-
न्तरे । अन्यसमये । यथा,—

“अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लब्धेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैजात्यं सुरतेष्विव” ॥
इति माघः ॥

अन्यपुष्टः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया पुष्टः ।)
कोकिलः । यथा,—

“अप्यन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः
श्रोतुर्वितन्तीरिव ताद्यमानाः” ॥

इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्वो यस्याः सा ।) यौनसर्वा
कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवा-
हिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—

“सप्त यौनसर्वाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः” ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाण्डिहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु पुनर्भूषसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमभिवत्” ॥
इत्युद्वाहृतत्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् विभक्तिं पालयति
अन्य + भृ + क्तिप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कोकिलः ।)

अन्यभृतः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया भृतः पालितः
दत्तोयातत्पुत्रः ।) कोकिलः । इति हलानुधः ॥
“कलमन्यभृतासु माधितं

कलहंवीषु मदाजसं गतं” ॥ इति रघुः ।)

अन्यमनस्काः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्य-
स्मिन् मनो यस्य स इति वज्रवीहै कप्रत्ययेन
सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थित-
कार्येऽनवहितहृदयः । अस्थिरः । चञ्चलचित्तः ।)

अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यथा योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।)
अन्यपुष्टः । परैर्युतः । अन्येन प्रतिपालितः ।
इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्वस्वीकृतवाक्यात्
भिन्नं वदति, अन्य + वद् + णिन् उपपदसमासः ।)
इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—
“अन्यवादी क्रियाहेषी नोपस्थाप्यो निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यशाखकः, पुं, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य सः,
समासान्तः कः ।) खवेदशाखामुत्प्लव्यापरशाखा-
श्रयकर्म कुर्वाणः । तत्पर्यायः । शाखाखण्डः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [श्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +,
दृश् + क्तिन्, उपपदसमासः । “दृक् दृष्टवतुषु”
इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोध-
व्याकरणं ॥

अन्यादृशः, त्रि, (अन्यदृशं पश्यति अन्य + दृश् + कञ्
आत्वञ्च ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं,
तस्मादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अगौ-
चित्यं । अयुक्तिः । यथा,—

अन्य

“अन्यायेनापि यद्गुणं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छब्दमपाकर्तुं क्रमात्तिष्ठेत्तथागतं” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यायः, त्रि, (न्यायादनपेक्षः, न्याय + अनपेक्षार्थे
यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः ।
यथा,—दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय-
त्वादिव्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ॥ (अस-
ङ्गतः । गर्हितः । धर्मविरुद्धः । यक्तिविरोधी ।
“न्यायं सन्नेच्छते कर्तुमन्मग्नार्थं वा करोति यः” ।
इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यूनः, त्रि, (नन्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतरहितः ।
सम्युक्तः । इति जटाधरः ॥

अन्येद्यु, [स्] य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात्
सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नहनि । दिवसान्तरे । अन्य-
दिने । इत्यमरः ॥

“अन्येदुरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्थः, पुं स्त्री, (अन्यस्याः समाहभिन्नविमातु-
रदरे जातः अन्योदर + यत् एकपितृकः भिन्न-
मातृको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—
“अन्योदर्थस्तु संलक्ष्यो नान्योदर्थो धनं हरेत्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमातृजः ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः
पूर्वपदात्परः सुख ।) उभयतः । तत्पर्यायः ।
इतरेतरं । २ परस्परं । ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
“अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलकल्लोलकोलाहलैः”
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्याश्रयति, अन्योन्य +
आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञा-
नाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ खग्रहसापेक्षग्रहसापेक्ष-
ग्रहकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य
लक्षणं । सापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गतं ।
अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् । द्वितीया
यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदै-
तद्घटजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं
यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तद्यात्वेनोपलभ्येत । इति
जगदीशः ॥

अन्यक् [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अक्षति गच्छति अनु
+ अक्ष + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनु
पदं । पश्चात् । “तां देवतापित्रतिथिक्रियार्था-
मन्यक् ययौ मध्यमलोकापालः” । इति रघुवंशे ।)
अन्ययः, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं ।
इत्यमरः ॥

“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः” ॥

इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।

“रघूनामन्ययं वक्ष्ये तनुवाम्बिमवोऽपि सन्” ॥

इति रघुवंशे ।

“काव्यदेश्यमिमांशू रबधूः शुद्धान्वया” ॥

इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः एतत्पौत्रादयः ।

अन्या

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” ।

इति नारदः ।

“स जीवन्नेव शृङ्खलमानु गच्छति सान्वयः” ॥

इति मनुः ।) पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता
च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्धः । इति
रामतर्कवागीशः ॥

अन्यवायः, पुं, (अनु + अच् + इण् + भावे अच् ।)
वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ (“कथमेकान्ववादोऽय-
मस्माकं” । इति शाकुन्तले ।)

अन्यवृत्ता, स्त्री, (अद्यै परिमाणान्यस्याः, अद्यन् +
कन्, इत्वाभावः, अद्यकामनुगता प्रादिसमासः ।)
अद्यकामपश्चात्तिथिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघ-
फाशुनाश्विनमासानां ह्यणनवमी । तत्र सा-
म्योर्गा मातृकश्राद्धं । इति श्राद्धविवेकः ॥ तत्र
सामिकर्त्तव्यमातृपक्षश्राद्धं । यथा शब्दः ।

“पित्रादित्रिकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रतिदिनाः ।
स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते” ॥

एतच्चाव्यवृत्ताश्राद्धं सामिमात्रेण कर्त्तव्यं ।

तथा च विष्णुः । अन्यवृत्तास्त्वकावदभौ ज्ञत्वा
भावे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्मणान्
भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाभिप्रातेरभि-
ग्रहणं तन्नियमार्थं । न चाभौ करणहोमे विप्र-
पाण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं । प्रकृती-

भूतश्राद्धविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विवृतीभूतश्राद्धे
विशेषविहिताधारेण बाधात् । श्रमयवर्हिषा
कुशमयवर्हिषाधवत् । न वा लौकिकाम्नौ होमः ।
“न पञ्चयज्ञियो होमो लौकिकाम्नौ विधीयते” ।

इति मनुवचनेन निषेधात् । श्राद्धचिन्तामणा-
वर्षेयं । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अन्यच्छः, त्रि, (अनु + अक्ष + पचाद्यच् ।) अक्षमि-
न्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रत्यक्षे, अनुगते
अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्याधिः, पुं, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु
+ आ + धा + क्ति ।) एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु
तेन पुनरान्तरे अमुस्मिन् स्वामिनि त्वं दास्यसीति
निश्चितं तत् । इति विवादार्थवसेतुः ॥ कार्येषु
वाचनेन अमुस्मिन् एवमेवं त्वं दद्या इति परिभाष्य
यत् समर्पितं तत् । इति हलानुधः ॥ यथा,—

“अर्थमागणकार्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यास्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते” ॥

इति कात्यायनः ॥ पुनर्वन्धकः । पश्चान्मानसी
त्यथा । अनुपूर्वकस्य आधिपत्यस्य इत्यर्थेऽयमपि
सम्भवति ॥

अन्याधेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-
णीयं, अनु + धा + धा + कर्मणि यत् ।) विवा-
हानन्तरपितृमातृकुललब्धस्त्रीधनं । यथा,—
“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्याधेयं तदुक्तान्तु लब्धं वस्तुकुलात्तथा” ॥

इति कात्यायनः,—

अन्यासनं, स्त्री, (अनु + आस् + ल्युट्) खेदवृत्तिः ।
अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ ।
श्रित्यादिभ्यः । इति हलानुधः ॥ (अनुवाचनं ॥

यस्यान् तावः ।)

यन्वाहयं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, यत् + आ + ए + णत् ।) मासिकश्राद्धं । इत्यमरः । तच्च प्रत्यमावाग्याविहितं पाष्यंश्राद्धं अहृतसमिन्दी-
यंरमस्य वक्तव्यं प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति
केचित् । इति अतः । गोमिषमृष्टोक्तश्रमंश्रा-
मासश्राद्धं । तदन्ताङ्गदक्षिणा य । यथा,—
“यत् श्राद्धं वस्मंशमासौ याषान्ते दक्षिणा भवेत् ।
श्वनावाग्यं द्वितीयं यद्व्याहयं विदुर्बुधाः” ।
इति गोमिषमृष्टः ।

अन्वयाहाय्यं ङी, (प्रतिमागमाश्चर्यीयं, अनु + णा
+ ए + घ्यत्, ततः स्तार्थे क्त्।) अन्वयाहाय्यं ।
यथा,—
“पिहान्वयाहाय्यं चान्द्रायणमासानुमासिकं” ।
इति मनुः ।

यन्नादितं, पि, (अनु + द्या + धा + कर्मणि क् ।)
यदेवस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनापि पश्चादन्यस्य
हस्ते सामिने देष्टोति निहितं तत् । इति
मिताक्षरा ।

(“याचिताग्यादितन्यासमिक्षेपादिष्यं विधिः” ।
इति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एष विधिदंष्ट्रो याचितान्पादितादियु” ॥
इति शारदः ।) गच्छत द्रव्य तादृश सामिके
दिते स्वयच्छन्ते ष्यप्यंकरा इति भाषा ॥

नाम्यितः, त्रि, (षु + इङ् + क्त ।) युक्तः । मिश्रितः ।
इति षष्ठाधः । छताम्यमदादिः । यथा,—
“मदाध्यानादौ रम्यतागं सङ्केतो मृच्छते” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

(षडङ्गां योग्यतायाश्चादिरूपान्ययसहितः ।
मरुत्परं सम्बद्धः ।

“यस्याः पदं प्रयोगाद्यं नान्वितैकाग्र्यबोधकाः” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्विष्टः, त्रि, (पायु + इम् + क्त।) अन्वेषितः।
 कृताप्तेयम्। इत्यमरः ॥ “यदायुर्गन्विष्टमग्रे
 त्रिदातैरासेयते भिन्नशिशुमिवचः”। इति कुमा-
 रसम्भवे ॥

अन्वितः, मि, (अन् + ईदु गतौ + कर्त्तरि क्तः ।)
 सम्मितः । युक्तः । इति षष्ठाध्यायः ।

अन्वेषणं, लो, (अनु + ण्य + ल्युट्) अन्वेषणा
 अनुसन्धानं । यथा । “सुसीवी राममिषं ह
 वदन्तदागमेपथे प्रेषितोऽहं” । इति महाभा
 ट्यम् । (“लोमान्निपद्यमेव मत्तारुणां नैसर्गिकं
 दम्यः” । इत्युट् ।)

अन्विषता, एषी, (अङ् + इप् + शिप् + भावे युष् + तम्
 क्तः, गतः टाप् ।) गच्छतिशब्दादप्यशेषितप्रमाणेन
 ज्ञेयम् । अन्विषतमात्रं । तस्यैवैतः परीष्टिः
 अन्विषता इत्यन्विषता ॥ 'इत्यमरः ।

[illegible]

अन्वेष्टा, (अ) नि, (अनु + इप् + लप् ।) अन्वेष्टा-
कर्ता । तत्प्रसादः । आनुप्रासः २ । इति हेम-
चन्द्रः । (‘‘अन्वेष्टासो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शत-
शोमहो’’ । इति गणोपाख्यानं ।)

अप, य, (न पाति, न + पा + य “चादयोऽसत्ते”
इति निपातसंज्ञया खरादिनिपातमव्ययमिति
अथयम्) उपसर्गविशेषः । यस्माद्यः । अमादरः
अंशः । असाकृत्यं । वैरूप्यं । त्यागः । नञर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥ अपहृत्यार्थः । वर्ज्यार्थः ।
वियोगः । विपर्ययः । विहृतिः । चौर्यं । निर्देशः
हर्षः । इति मेदिनी ॥

अपः, [स्] स्त्री, (आप् + अस्नुन्, एषोदरादित्वात्
 ङसः ।) यज्ञकर्म । इत्यजादिक्रियः ।
 अयकर्म, स्त्री, (अयस्य कर्म ।) दुष्किया । मन्द-
 कर्म । अयस्य ह्यार्यापोषसर्गेण कर्मण्यब्दस्य कर्म-
 धारयसमासः ।

अपकारः, प्र, (अप + क्त + भावे घञ् ।) क्रोहः ।
 अणुपकारः । मन्दकारणं । इति हलानुसङ्गः । (अ-
 निष्टसाधनं । असद्यवधारः । अत्याचारः । हेयः ।
 “उपकारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।
 उपकारापकारौ हि कथं सङ्गमेतयोः” ।
 इति माघः ।)

अपकारगोः, [र्] स्त्री, (अपकारेण गोः वाच्यं)।
अपकारवाच्यं। मत्स्यं। इत्यमरः।

व्यपकारी, [नृ] त्रि, (व्यपकरोति, व्यप + कृ +
 णिनि ।) व्यपकारकः । द्रोष्टव्यः । यथा,—
 “व्यपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते ।
 धर्माधर्मकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपश्यिनि” ॥

इत्युक्तः । (व्यष्टित्वादी । व्यनित्यसाधकः ।
 योऽङ्गः । इदं च । कुक्कुम्भित्वादी ।
 “किं भक्षित्वासांमयेन किं शक्तेनापकारिणा” ।
 इति पञ्चतन्त्रम् ॥

श्यपहृतं, त्रि, (श्य + हृप् + त्ताः ।) अघन्यं । तत्-
 पर्यायः । यधमं । २ निहृतं । ३ अणकं । ४ गण-
 ५ श्वघं । ६ काहृतं । ७ कुत्तितं । ८ प्रतिहृतं ।
 ९ याघं । १० जेषः । ११ श्वयमं । १२ श्रुवं । १३
 छिटं । १४ माघं । १५ श्यपशब्दं । १६ जुप्यं । १७
 घेलं । १८ श्वन्घं । १९ इति शेषपन्धः ।

षापप्रमः, पुं, (अप + क्रम + भावे घञ्, "गोदात्तोप
 देशे मान्तम्गेत्यादिना सङ्गिनिषेधः" ।) पगायनं
 इत्यमरः ।

पपकिया, स्त्री, (अप् + कृ + भावे प्र.) दोषः
 क्षपकः । इति हेमचन्द्रः । (विपरीतप्रयोगः
 “अतुर्धोपादमाधे तु रिपौ सान्वयमपकिया” ।
 इति भाषः) ।

अपभ्रंशः, भं, (षष् + कृष् + भावे घञ् ।) दिव्यं
असृष्टं । भक्त्यं । इति शब्दरादावभ्नी ।

यथा, वि. (न पश्यते, पष् + पश्मिन्नि क्तः, ततो
 मन्त्रमासः ।) पक्षभिदः । कर्त्तव्या इति माया
 यथा.—
 “तेन विषयं विद्यात् पक्षे चापद सन् य” ।
 इति वैदिकविभाषा । तत्पक्षः । २ अक्षि

३. आम् । ४. अद्यतं । इति रत्नमाला ।
 ("यपक्वे क्वणं दद्यात् पक्वे दद्यात् मशीचक्रम्" ;
 इति श्यामवाक्ये ।)

अपगतः, त्रि, (अप + गम् + कर्त्तरि क्तः, अपयाते
प्रकायिते च ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । गतः ।
दूरीभूतः । यथा,—“तापोनापगतक्षुधा न च
क्षुधा धूषी न धौता तनोः” इत्यादि वसालसेनः ।
अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् +
कर्त्तरि ङः, स्त्रियां टाप् ।) व्यापगा । नदी ।
इत्यमरटीकायां मरतः । (स्रोतसती क्षीमवती
खवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः ।)

अपघनः, पुं, (अपहृत्य मिलात्वा वियुध्यते, अप + हृन् + “अपघनोऽङ्ग”-मिति प्राणिनिस्त्वैग अपहृत्याने घ ।) अवयवः । यङ्गः । इत्यमरः । (“हृनि-भिर्गपघनेर्घघरव्यक्ताघोषान्” । इति सूर्यशतके ।)

अपघातः, पुं. अपहृणनं। अपहृत्यार्थापोषरणात्
हृणधातोर्भावे घञ् इत्य घः नस्य तः। अपहृत्य-
नृत्यफलकयापारः। अपहृत्यते इति व्युत्पत्त्या
अप्रपूर्वकं हृणधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अपचयः, दुः, (अप + चि + भावे अच् । अपहरणम् ।)
 क्षतिः । हानिः । तत्पर्यायः । अपहारः २ । इत्य-
 मरः ॥ (पूजा सम्मानना । क्षयः) "देहस्यापचयो-
 मतौ निविशते माफो म्हेषु यद्दुः" । इति शान्ति-
 शतके । [युजितः । इत्यमरः ।

अपचायितः, चि, (अप + चाय + कर्मणि क्तः ।)
अपचारः, घृ, (अप + चर् + भाये घञ्, अपघा-
सेवनं ।) अहिताचर्यं । यथा, “योनिप्रदोयान्
भवन्ति शिन्ने मष्टोपदंशा विविधमचरैः” ।

इति साधकः ।
 ("छतामघारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।
 अस्वास्थ्यं कुर्वते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा" ॥
 इति साधः ।)

अपघितः, त्रि, (अप + घाय + घृणार्थे कर्मणि क्तः ।
अपघितयेति पाणिनिरुपेन पठे घायस्थाने
विभावः । अप + घि + क्तः ।) धीनः । व्यधितः ।
अवधवाच्यपधयक्तः । क्षीणः । ह्राशः । “अपघित-

मपि माशं व्यायत्तादत्तम्” । इति शाकुन्ताले ।
 व्यपचितिः, स्त्री, (व्य + प्ति + भावे क्तिन् ।) हानिः ।
 व्ययः । पूजा । भिक्षातिः । इति मेदिनी । (ह्ययः ।
 ध्वंसः । सम्मानना ।

“अहं त्वप्रचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां” ।
इति रामादये ।)

यपश्चायः, त्रि, (यपगता ज्ञाया यस्मात् तः।)
देवः। उपदेवः। निष्पुमः। यपगता ज्ञाया
यस्मात् इति बहुव्रीहौ कृतः। (यपल्लवस्याया-
विश्रियः। मिश्राणादिः।

“अथाश्वरं सरोतसं माण्डोदीरेदुवज्जते ।
दीमलद्रामण्यदेव त्वज्जते निर्धनोज्जते” ।)

अपसीदतः, स्त्री, (अपस्यात्कर्त्तुं अपस्यात्) दत्तः, पश्य +
 अभ्युत्तङ्गिणे सि ह्य + टि, ततोऽप्युत्तमायाः ।
 यमभूयं । अपसीदतमिहायानादिपश्यभूयं । इति
 वेदान्तशायकः ।

अप

("पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं ।
अपघ्नोक्तभृतोत्थं स्रग्मातुं भोगसाधनं" ॥
इति पञ्चदश्यां ।)

अपटान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्करिण्या इति
यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-
समासः ।) आसन्नं । संसक्तं) अपटान्तरं । अथ-
वहितं । इत्यमरटीकायां सामी ॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः,
गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेम-
चन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा ।
इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, स्त्री, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधितः ।
रोगी । इत्यमरः । पटुवारहितः । कार्याक्षमः ।
यथा,—

"सा कान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाभ्यैरपटवो जाताः स्म इत्युद्भूतं" ।
इत्यमरकविः ॥

अपतर्पणं, स्त्री, (अप + तर्प् + भावे ल्युट् । लङ्गनं ।
रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अप-
गतं तर्पणं द्रव्यभावो यस्य तत् । गतलोभः ।
दत्तिशून्यः ।)

अपत्यं, स्त्री, (न प्रतति वंशो यस्मात्, पत + बाङ्-
ल्यात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या ।
तत्पर्यायः । २ सन्तानः । ३ तोकं । ४ सन्ततिः ।
५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।

("अस्मिन् निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते") ।
इति हितोपदेशे ।

"महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम दृष्टिं" ।

इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्सेवनेन ददाति,
अपत्य + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।)
गर्भदात्रीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य गर्भान्निःसारणस्य पथ्या
मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं ।
योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रुः, पुं, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । काँकड़ा । इति
भाषा ।

अपत्रपः, त्रि, (अप + त्रप् + भावे ल्युट् ।) त्रपा-
रहितः । निर्लज्जः । अपगता त्रपा यस्येति
वज्रव्रीहौ आकारस्य ऋषः ॥ ("सापत्रपः क्रल-
गुरुर्विहितस्तथा नः" । इति धनञ्जयविजय
ध्यायोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना । लज्जा-
शून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्य-
मरः । लज्जामात्र । इति रत्नकोषः ।

अपत्रपिष्णुः, त्रि, (अप + त्रप् + शीलार्थे कर्त्तरि
इष्णुच् ।) समावसत्रपः । लज्जाशीलः । इत्यमरः ।
लाजुक इति भाषा ।

अपथं, स्त्री, य, (न प्रशस्तः पथ्याः मार्गः, नञ्स-

अप

मासः । नास्ति पथ्याः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् ।
प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपथ्याः । मार्गो
यत्र यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति
शब्दरत्नावली । (विमार्गः ।) कुपथः । असम्मार्गः ।
साधुविगर्हितः पथ्याः । "अपथे पदमर्पयन्ति
हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः" । इति
रघुवंशे ।

"न कश्चित् वर्णानामपथमपह्नोऽपि भजते" ।

इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, त्रि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्यु-
क्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।)

पथ्यभिन्नं । अहितं । यथा,—

"यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां" ।

इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदानं, स्त्री, (अप + दैपशोधने भावे ल्युट्, विद्य-
मानार्थे अश् अच् ।) अथवा अपदायति परि-
शुध्यत्वेन कर्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे
ल्युट् ।) अवदानं । दत्तं कर्म । दत्तिः प्रवर्त्तनं
सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्मणि
दत्तिः सर्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-
टीकायां सामी ॥

("गणयत्यपदानसन्मितां

भवतः सोऽपि न सवृत्तियामिमां") ।

इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरं, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र
सः ।) अव्यवहितः । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्न-
पदे स्त्री । (सन्निकर्षः । सान्निध्यं । सामीप्यं ।
नैक्यं ।)

अपदिशं, स्त्री, य, (दिशोर्मध्ये, अथयीभावः, समा-
सान्त अच् ।) दिक्कोणः । दिशोर्मध्यं । तत्-
पर्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।

("क्षीवाथयं तपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां") ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिष् + घञ् । स्थानं ।) निमित्तं ।
शरथं । सख्यपाच्छादनं । तत्पर्यायः । २ याजः ।
३ लक्षं । इत्यमरः । परानिष्कारिमिन्नशठता ।
इति महामारतटीका । (स्थितिः ।) कीर्तिः ।
कलं ।

"रक्षापदेशान्निहोमधेनो-

र्वन्यान् विनेयन्निव दुष्टसत्त्वान्" ।

इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, पुं, (अपध्वस्यतेऽनेन, अपध्वन्स +
करणे घञ्, अपध्वंसो जातोनां भिन्नतासम्या-
दकः सङ्हरस्तस्माज्जायते, अपध्वंस + जन् + ठ,
उपपदसमासः ।) वर्णसङ्हरः । यथा,—

"शृङ्गाणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्युताः" ।

इति मनुः । (प्रतिबोमजातः । भिन्नवर्णसङ्गम-
जातः । करणादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्तः, त्रि, (अप + ध्वन्स + क्तः ।) परित्यक्तः ।
निन्दितः । चूर्णीकृतः । इति मेदिनी । (अति-
दुराचारः ।) परित्यक्तः । "अपध्वस्तः परित्यक्तो
निन्दितोऽप्यवचरति" । इति मेदिनी ।

अप

अपनयनं, स्त्री, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,— "इति श्रीशाम्भुपुराणे रो-
गापनयने श्रीसूर्यवक्त्रविनिर्गतस्तवराजः समाप्तः" ।
इति ।

("नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राव्यं खक्षस्तद्वदखमिवातमत्रं" ।

इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,— "मानापनोदनविनोदनते
गिरीशे" । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-
करोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्ल्यात् ल्युट् ।)
खण्डकः । दूरीकारकः ।

"यथान्धमेघः क्रतुराट् सर्वपापान्नोदनः ।

तथाधमर्षेण जप्यं सर्वपापान्नोदनं" ।

इति मनुः ।)

अपप्राप्तिः, [धिन्] पुं, (न पथ्याः, नञ्समासः,
समासान्तविधेरनित्यत्वात् अच् अजभावः ।) अ-
पथं । इत्यमरः ।

अपपात्रितः, त्रि, (अपपात्रं पात्रं भोजनपात्रं यस्य
सः, येन जनेन भुक्ते भोजनपात्रमस्य भुं भवतीति
यावत् चण्डालादिः, अपपात्रः कृतः, अपपात्र +
करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उक्तदोषैर्ज्ञातिभि-
र्भिन्नोदकीकृतः । यथा,— अपपात्रितस्य रिक्त्य-
पिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते" । इति शुद्धिते
ब्रह्मपुस्तकौ ।

अपभ्रंशः, पुं, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) ग्राम्यभाषा ।
अपभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रब्धः २ । इत्यमरः ।
पतनं । यथा,—

"अथारुणिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" ।

इत्यभिज्ञानशकुन्तलं ॥ (अधः पतनं । ध्वंसः
अधोगतिः ।)

अपमः, पुं, (अपहृततया मीयते, अप + मा +
घञर्थे कः ।) क्लान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ
गोलाध्यायः ॥

अपमानं, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः
अमर्यादा । इति शब्दरत्नावली । तत्पर्यायः ।
"स्यादवज्ञा परीहारः परीहारः परामवः ।
अपमानं परिभवस्तिरस्त्वारस्तिरक्किया ।
अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।
क्षेपो निकारधिकारौ पर्यायः स्यादनादरे" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अपक्राशयत्वं
यथा,—

"अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।

वक्ष्यन्क्षापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत्" ॥

इति चाणक्यः ॥

("अपमानं पुरस्कृत्य मानं दात्वा तु पृष्ठतः ।

स्वकार्यमुद्धरेत् प्राङ् कार्यध्वंसे हि मूर्खता") ॥

अपमित्यक्तं, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्त्रीकृत्य गृह्यते,
अप + नेङ् प्रथिमाने + क्ता तस्य ल्यप्, "मय-
तेरिदयत्वरस्यमिति आस्थाने इतक्, ततः
कन् ।) ऋणं । इति हलायुधः ॥

अपमृत्युः, पुं, (अपहृत्यः रोगेण विना मृत्युः मर्या

अप

कर्मधारयः। अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—

“अपमृत्युमयं नास्ति न्तो मोक्षमवाप्नुयात्”।
इति देवीमाहात्म्यकीलकं। यत्तु युद्धितत्वे प्रोक्तं
पश्चिमोत्तरमन्दिरं दृष्ट्वाङ्गिणपतनान्शनवध्यामि-
विवन्धजलप्रवेशास्त्रक्षतादिजन्यमरणं तदेवाप-
मृत्युरिति सुधीभिर्विभाष्यम्।

अपयानं, स्त्री, (अपा या + भावे ल्युट्) पलायनं।
इत्यमरः। प्रमाणं। प्रस्थानं। “मानस्य द्रुत-
मपयानमास्थितस्य”। इति माघः।

“अपयानेऽपि च भवान् समर्थोऽलघुविक्रमः”।

इति रामायणे।

अपरं, स्त्री, (न पूर्यते, ए + अप् ततो नञ्-
समासः।) हस्तिपक्षाद्भागः। गजान्त्यजङ्घादि-
भागः। इति मेदिनी।

अपरः, त्रि, (न एवाति प्रीणयति, ए + पचाद्यच्,
ततो नञ्समासः।) अन्यः। इतरः। अर्वाचीनः।
इति मेदिनी।

अपरत्वं, स्त्री, (अपरम्य भावः भावे त्व) न्यायमते
तत् द्विविधं। दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं यथा।
अल्पसूर्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवाधि-
कारणं दिक्संयोगः। कालिकं यथा। अल्प-
सूर्यपरिसन्दृष्टज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवाधि-
कारणं कालपिण्डसंयोगः। तदुभयं अपेक्षाबुद्धि-
जन्यं। अपेक्षाबुद्धिनाशादेव तदुभयोर्नाशः। इति
सिद्धान्तमुक्तावली।

अपरतिः, स्त्री, (अप + रन् + भावे क्तिन्।) निवृत्तिः।
विरतिः। इति हेमचन्द्रः। (अपगता रति
प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रातिरहितः। अप्रवृत्ता
रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुत्सितप्रीतियुक्तः।)

अपरपक्षः, पुं, (अपरः श्रेयः पक्षः अथवा अपरः
शुक्लादितरः पक्षः, कर्मधारयः।) छापपक्षः।
स तु पिठपक्षः। यथा। पूर्वः पक्षो देवानाम-
परः पक्षः पिठ्यामिति श्रुतिः। पक्षौ पूर्वा-
परौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ। इत्यमरः।
मनुः। जय आद्रममावास्यायां पिठभ्यो दद्यात्
पक्षमीप्रभृति वापरपक्षस्य यदहर्त्वा सम्पद्यते।
इति आद्रतत्त्वम्*।

अपररात्रः, पुं, (रात्रे अपरः शेषावयवः, एकदेशि-
समासः, अप् समासान्तः “रात्राह्राहः पुंसि”
इति पुंस्त्वं।) रात्रिशेषः। तत्पर्यायः। उच्चन्द्रः२।
इति त्रिकाण्डशेषः।

अपरस्परं, त्रि, (अपरे च परे च द्वन्द्वः, अपर-
स्परः क्रियासातत्ये” इति रुद्रागमः, क्रिया-
वतां साहित्ये।) क्रियासातत्यं। कर्मनिरन्तरता।
इत्यमरः।

अपरा, स्त्री, (न पूर्यतेऽस्मात्, ए + अपादाने अप्,
ततो नञ्समासः।) जरायूः। इति मेदिनी।
पश्चिमदिक्। इति हेमचन्द्रः।

अपराङ्ग, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, यस्तीतमुरुषः)
गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः। यथा अङ्गुष्ठमपरस्याङ्गमिति
भरतमुनिः। अस्याङ्गः। अपरस्य रसादेर्वाङ्गा-

अप

र्थोभूतस्य वा वाचस्याङ्गं रसादि अनुरागनरूपं
वा। इति काव्यप्रकाशः। तत्रैवोदाहरणं।
“अयं स रसनोक्तार्थो पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यु-
जघनस्य शो नीवीविखंसनः करः”। अत्र शङ्कारः
करुणस्याङ्गमिति।

अपराङ्मुखः, पुं, (परा + अश्च + क्तिन्, पराक् मुखं
यस्य सः, ततो नञ्समासः।) अविसुखः। सं-
मुखीभूतः। यथा,—

“आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः।
युध्यमानाः परं शत्रुया स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः”।
इति मानवे ७ अध्याये ८६ श्लोकः।

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्-
समासः।) शिवः। विष्णुः। ऋषिविशेषः। अग्नि-
र्जिते त्रि। इति मेदिनी।

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयन्तीरुक्तः। अश्व-
पत्नी। इति मेदिनी। सत्यफला। विष्णुकान्ता।
इति राजनिर्घण्टः। श्रेफाली। शमीभेदः।
शङ्खिनी। हृष्याभेदः। इति वैद्यकं। खनाम-
ख्यातपुष्पलताविशेषः। शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा।
तस्याः पर्यायः। आस्कोता ९ गिरिकर्णी।
३ विष्णुकान्ता ४। इत्यमरः। आस्कोटा ५।
इति तट्टीका। गवाक्षी ६ अश्वखुरी ७ श्वेता
८ श्वेतभगु ९ गवाक्षी १०। इति रत्नमाला।
अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका
१३ गर्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६
भद्रा १७ सुपुत्री १८ विषहन्ती १९ नग-
पर्यायकर्णी २० अश्वारूढिखुरी २१। अस्या
गुणाः। हिमत्वं। तिक्तत्वं। पिक्तोपद्रवविष-
दोषनाशित्वं। चक्षुर्हितत्वं। त्रिदोषशमताका-
रित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। श्लोकसासनाश्रित्वं।
कण्ठहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः।
((“दृश्यं च नरैः सन्धुक् पूजनीयाऽपराजिता।
मोक्षार्थं विजयार्थञ्च पूर्वोक्तविधिना नरैः।
नवनीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता।
ददाति विजयं देवो पूजिता जयवर्द्धिनी”)
इति स्कान्दे।)

अपराद्धपृष्ठा, त्रि, (अपराद्धः लक्ष्यात् श्रुतः पृष्ठ-
कोवाणो यस्य सः।) लक्ष्यश्रुतशायकः। यस्य
बाणो लक्ष्यात् श्रुतः सः। इत्यमरः।
((“कृतघ्नस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्गवत्।
अपराद्धपृष्ठाऽसौ लक्ष्यात् यश्चुतसायकः”)
इत्यमरः।)

अपराधः, पुं, (अप + राध् + भावे घञ्।) अका-
र्यादिदोषः। तत्पर्यायः। आगः ९ मन्तुः ३।
इत्यमरः। स च द्वात्रिंशद्विधो यथा। आगमे।
“यानिर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे।
देवोत्सवाद्यसेवा च अग्रणामस्तदयतः।
उच्छिष्टे वाधवाशौचे भगवद्दर्शनादिकं।
एकहस्तप्रणामश्च तत्परास्तात् प्रदक्षिणं।
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्गवन्दनम्।
शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च।
उच्चैर्भाषामिथोजलो रिदवानि च विग्रहः।

अप

निग्रहानुग्रहे चैव ऋषेः च क्रूरभाषणम्
कामलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः।
अङ्गीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम्।
शक्तौ गौणोपचारश्च अग्निवेदितभक्षणं।
तत्तत्कालोद्भवानाश्च फलादीनामनर्पणं।
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके।
एष्टीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनं।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तितः”॥

वाराहे।
“द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्तयन्ते वसुधे मया।
वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीया प्रयत्नतः।
ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मथोदितान्।
सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पथन्ते नरके चिरं।
राजाद्रभक्षणञ्चैकमापद्यपि भयावहं।

अन्तागारे हरेः स्पर्शः परं सुकृतनाशनः।
तथैव विधिसुलक्ष्य सहसा स्पर्शनं हरेः।
हारोद्घातो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं।
पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्मन्दिरायोपसर्पणं।
कुक्कुरोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽप्युतार्जनं।
तथा पूजनकाले च विदुर्लक्ष्मीय सर्पणं।
आद्रादिकमहात्मा च नवाग्रस्य च भक्षणं।
अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनः।
अकर्मण्यप्रसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा।
अहत्वा दन्तकाष्ठञ्च हत्वा निधुवनं तथा।
स्युष्ठा रजस्र्वां दोषं तथा मृतकमेव च।
रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं।
परिधाय मृतं दृष्ट्वा विसृज्यापानमासतं।
क्रोधं हत्वा अश्वानञ्च गत्वा भूत्वाप्यङ्गीर्णमुक्।
मक्षयित्वा क्रोडमांसं पिण्डाकं जालपादकं।
तथा कुसुमभक्षणञ्च तैलाभ्यङ्गं त्रिधाय च।
हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकारणं पातकावहं” *।
किञ्च तत्रैव।

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते।
सुक्ता च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते।
मद्यपस्तु समासाद्य प्रविशेद्भवनं मम।
यो मे कुसुमभक्षकेन प्रापणं कुरुते नरः।
अपि च।

“मम दृष्टेरभिमुखं ताम्बूलं चर्वयेत्तु यः।
गुरुवक्त्रपलाशस्यैः पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनं।
ममार्चामासुरे काले यः करोति विमूर्छधीः।
पाठाशनोपविद्यो यः पूजयेद्वा निरासनः।
वामहस्तेन मां हत्वा स्नापयेद्वा विमूर्छधीः।
पूजापर्युषितैः पुष्पैः स्त्रीवनं गर्वकल्पनं।
तिर्यक् पुण्ड्रधरो भूत्वा यः करोति समार्चनं।
याचितैः पत्रपुष्पाद्यैः करोति गमार्चनं।
अप्राप्तलितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं।
अवैष्णवस्य पद्मानं यो मह्यं विनिवेदयेत्।
अवैष्णवेषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः।
अपूजयित्वा विप्रेभ्यं सम्भाष्य च कपालिनं।
नरः पूजान्तं यः कुर्यात् स्वपणञ्च नखाम्भसा।
अमौनो घर्मेतिहासो मम पूजां करोति यः।

अप

श्रेयाः परेऽपि बहवोऽपराधाः मरुतमतेः ।
आपारेः शास्त्रविहितनिषिद्धातिप्रमादभिः ॥
अपराधमभ्यस्यते ।

“संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम ।
एतोपवासः खानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मद्यरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेव यः सेवेत् सुखती नरः ॥
स एव जन्मभित्तानपराधान् शङ्कति सः” ।
न्याये ।

“अहन्वहनि यो मर्षो गीताध्यायन्तु संपठेत् ।
दात्रिंशदपराधेन अहन्वहनि सुयते” ॥
अथ काचित्कमाद्याहो ।

“गुणन्या कुरुते यन्तु ज्ञानग्रामशिक्षार्चनं ।
हान्तिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥
तत्रैवान्यथ ।

“दादयां जागरे विष्णोर्धः पठेत्तुलसीस्तवं ।
दात्रिंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां हृण्णुशब्दादितो नरः ।
अपराधमहस्याणि निर्यं हरति केशवः” ॥
इति श्रीहरिमक्तिविलासे च विलासः ॥

अपराधः, पुं, (अपः अपरः एकदेशिसमासः,
समासान्तः टच्, अहःस्थाने अशदेशः ।) श्रेयं
प्राप्तः । दिनशेषभागः । इत्यमरः ।
((“रामाणां रमणीयतां विदधति श्रीप्रापराहंगमे”
इति अमरशतके ।

“तथा आदस्य पूर्वोऽपराधो विप्रियते” ।
इति मनुः ।) विकारा इति भाषा । तस्य भेदाः ।
विधा विभक्तदिनस्य श्रेयभागः ॥ विधा विभ-
क्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु विंशद्दशदिन-
माने विंशतिदशात् परं दशदशं यावत् । पञ्चधा
विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादश-
दशात् परं षड्दशं यावत् । इति श्रुतिसूती ॥

अपरागतं, चि, (अपरागः भवम् सम्यक्वच-
नान्त अपराग + च्यु तुट्, “सकामतनेषु काल-
नाय इति” पक्षे अनुक् ।) अपरागभवन्तु ।
अपरागगतं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरागितं, चि, (अशोऽपरः एकदेशिसमासः,
तत्र भवम् अपराग + च्यु तुट्, “सकामतनेषु
कालनाय” इति पक्षे अनुक् ।) अपरागितं ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिपक्वितः, चि, (परि + कण् + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अपरितः । अदृष्टः । यथा,—
“अपरिपक्वितपूर्वः कश्चमत्प्राकारो
क्षुरति मम गरीयानेय माधुर्यपूरः ।
अपमममपि हन्त प्रेष्य यं सुखचेताः
सरमसुप्रभोक्तु कामये राधिकेव” ॥
इति अजितसाधवः ॥

अपरिपृक्तं, चि, परिपृक्तं न्युत् । परिपृक्तदधातोः
कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिपृक्षं, चि, (परि + लिट् + क्त ततो नञ्-
समासः ।) परिपृक्षदधातोः । असीन । वहिरन्तर-
न्युत् । यथा,—“विष परिपृक्षस्य भीहे मष्टादे-

अप

रिव प्रवेशो भवेत् तत्र त्वनाहतत्वात् अपरि-
च्छिन्नत्वेन वहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः” ।
इति श्रीधरस्वामी ।

अपरिपक्वः, चि, परिपक्वदधातोः । किञ्चित्कं ।
परिपूर्वपचधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्ते चस्य च
कत्वे परिपक्वततो नञ्समासः ॥

अपरिमितं, चि, (परि + मा + क्त ततो नञ्-
समासः ।) परिमागदधातोः । मानतुलासंख्यान्युत् ।
यथा,—“अपरिमिता भ्रुवान्तनुभृतो यदि सर्व-
गतान्तरि न शास्यतेति नियमो भ्रुवनेतरया” ।
इति श्रुत्यध्यायः ।

अपरिचानः, पुं, (परि + च्छा + क्त तस्य नत्वं,
ततो नञ्समासः ।) रक्तास्त्रानरुक्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्त्रानिरुहते वाचलिङ्गः ॥ (नूतनः ।
अपरिच्युक्तः । निर्मलः ।)

अपरिष्कारः, पुं, (“संपर्युषेभ्यः करोतौ भूषणे
इति” सुङागमः ।) परिष्काराभावः । अनि-
र्मलत्वं । तद्वति चि । परिपूर्वदधातोर्भावे घञि
नञ्समासः ।

अपरिष्कृतं, चि, अमार्जितं । अनिर्मलं । अभूषितं ।
अनलदूतं । परिपूर्वदधातोः कर्मणि क्ते नञ्-
समासः । यथा,—

“मलपूतिसमायुक्तद्वयविगमत्रपिच्छिन्नं ।
रेतोनिष्ठोवमानाभिः खड्गैरपरिष्कृतं” ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहार्यं, चि, (परि + ह + कर्मणि क्तत्, ततो
नञ्समासः ।) अपरिहरणीयं । अत्याव्यं । यथा,
“जातस्य हि भ्रूवो न्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्यं न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरिपुष्पं, चि, (अपराधं रूपं कर्मधारयसमासः ।)
अपराधरूपं । विहतरूपं । अपोपसर्गेण रूप-
शब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्मधारयसमासे
स्त्री । लोके तु आसर्ग्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] च, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य
यशुशब्दः) । अपरेऽङ्गि । अपरदिने । इत्य-
मरः ॥ (“पूर्वोदरपरिद्युर्वात्रादकर्मण्युपस्थिते निम-
नयेत विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।)

अपरी, स्त्री, (नास्ति पर्यं तपस्यायां पर्यमक्षय-
वृत्तिर्वा यस्याः सा, टाप् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥

“संयं विशीर्षदुमपरुवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्यमतः प्रियंवदां
वदन्यपसेति च तां पुराविदः” । इति कुमारस-
म्भवे ।
अत्रान्ये चि ॥

अपर्याप्तं, चि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः ।)
पर्याप्तित्युत् । असीन । असमर्थः । यथा,—
“अपर्याप्तं तदस्माकं वलं भीष्माभिरक्षितं ।
पर्याप्तं विदनेतेषां वलं भीष्माभिरक्षितं” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अप

अपर्युषितं, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः ।)
अयुष्टं । सद्योभवं । यथा नारसिंहे,—
“अपर्युषितनिष्ठिः प्रोक्षितैर्भन्तुवर्जितैः ।
स्त्रीयारामोद्भवैर्वापि पुण्यैः संपृचयेद्धरि” ॥

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

अपर्यवर्णः, पुं, (अपर्यः पर्यवरहितः अत्रियन्य
इति यावत् टण्डः कर्मधारयः ।) रामशरण्यं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपसं, स्त्री, (अपलाति अपराकमणं गृह्णाति येन,
अप + ला + करणे क । नास्ति परं मानं वस्य
सः, मांसन्युत् ।) कीलकं । इति शब्दमाला ॥
पलन्युत् चि ॥

अपसर्गं, स्त्री, अपलायः । अपोपसर्गात् लपधातो-
र्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु अप + णप् +
भावे ल्युट् ।)

अपलापः, पुं, (अप + लप् + भावे घञ् ।) सतोऽप्य-
सत्त्वेन कथनं । ज्ञातस्य गोपनं । तत्पर्यायः ।
२ निश्चुतिः । ३ अपहृतिः । ४ अपहवः । ५ निहवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम । इति । मेदिनी ॥

अपलायिका, स्त्री, (अप + लप् + भावे ल्युट् ।)
लक्षणा । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवर्गं, स्त्री, (अपहृतं हविमत्वात् अल्पत्वाच्च वनं
कर्मधारयः ।) उपवर्गं । हविमवर्गं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, पुं, (अपव्रियन्ते लोकाः सम्भवन्तेऽत्र,
अप + व + “ग्रहवृद्धिनिधिगमस्य” इति अप्,
ततः स्वार्ये कन्, अथवा अप + व + क्रादिभ्यः
सञ्ज्ञायां वुन् तस्य अकः ।) अन्तर्गृहं । तत्पर्यायः ।
२ गर्भागारं ३ वासोकाः ४ शयनास्पदं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्गते तत्रभा
वहिः” ।)

अपवर्गः, पुं, (अपव्रियन्ते संसारः मुच्यतेऽनेन, अप
+ व + क् + क्त्वं ।) मोक्षः । त्यागः । क्रिया-
वसानस्य च कर्मफलं । इति विश्वनेदित्यो ॥
क्रियन्तः प्रमाप्तिः । इति जटाधरो रत्ना-
वली च । कृता । इति धरणी ॥ (निर्वाणं ।
मुक्तिः । “अपवर्गमहोदयार्थोऽनुवर्गभाविव धर्म-
योगतौ” इति रघुवंशे । समाप्तिः । श्रेयः ।
अवसानं । “क्रियापवर्गेष्वनुजीवितात्कृताः कृत-
कृतमस्य वदन्ति सम्पदः” । इति भारविः ।)

अपवर्जनं, पुं, (अप + वृज् + भावे ल्युट् ।) दागं ।
मोक्षः । त्यागः । इति मेदिनी ॥

अपवादः, पुं, (अप + वद + भावे घञ् ।) आघ्रा ।
निन्दा । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निन्दादः ४ परीवादः ५ उपमोक्षः ६ उगुष्ठा ७
कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं । “लोका-
पवादाद्भवं” इति नीतिशतके । “देव्यामपि
हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः” । “एष कथं
सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य
कथयिष्यामि” । इति उत्तरचरिते । आघ्रा ।
अनुमतिः । आदेशः । “ततोऽपवादेन पताकिनी
पतेयचास निर्हादवती महाधमूः” । इति भार

अप

विः १) विश्वासः । इति मेदिनी ॥ विशेषः ।
बाधकः । यथा,—

“कचिदपवादविषयेऽप्युत्तमोऽभिनिविशते” ।

इति कलापपरिशिष्टं ॥ रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य
रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः
प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं । तदुक्तं ।

“सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः ।

अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदाहृतः” ॥

अस्य कलं । आभ्यां अथारोपापवादाभ्यां तत्त्व-
म्यदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति । इति वेदान्त-
सारः ॥

अपवारणं, स्त्री, (अप + वृ + णिच् भावे ल्युट् ।)

यवधानं । अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अपकारितं, त्रि, (अप + वृ + णिच्, कर्मणि क्तः ।)

अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, वि, (पू + इच्, ततो नञ्समासः ।)

पवित्रतारहितं । अयुद्धं । यथा,—

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्ववैय्या गतोऽपि वा ।

यः सरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाह्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥

इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्धः । अनिर्माणः । दूषितः ।

मणिः ।

“अपवित्रमिदं कर्म कृतं मोहान्धया तथा” ।

इति रामायणे । “यदेव सारमेयोऽपवित्रः खान्धा-
रुषो नीयते” । इति मनुस्मृतौ ।

अपविद्धः, त्रि, (अप + वृ + क्तः ।) प्रत्याख्यातः ।

निराकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्यक्तः । प्रतिक्षिप्तः ।

“कुवेरस्य मनःशून्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदो बाहुर्भस्मशास्त्र इव द्रुमः” ॥

इति कुमारसम्भवे । चूर्णीकृतः । दलितः ।

“नृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कसलखजः” ।

इति रामायणे ।)

अपविद्धपुत्रः, पुं, (अपविद्धः पुत्रः, कर्मधारयः ।)

दादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । स तु पोषणा-
द्यसमर्थमातापितृभ्यां त्यक्तः तयोरन्यतरमरणे

अन्यतरेण वा त्यक्तः अनन्तरं अन्येन गृहीत्वा

पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—

“मातापितृभ्यामुत्तृष्टं तयोरन्यतरं वा ।

यं पुत्रं परित्यज्योयादपविद्धः स उच्यते” ॥

इति मनुः ॥

अपविषा, स्त्री, (अप अपगतं विषं यस्याः सा,

स्त्रियां टाप् ।) निर्विषीकृतः । इति राज-

निर्घण्टुः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप + शब् + कर्त्तरि अच् । अपसद

इति पाठे अप + सद् + अच् ।) अपसदः । गोचः

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप अपसकृतः शब्दः, कर्म-

धारयः ।) अपसकृतशब्दः । अपशास्त्रीयशब्दः ।

लौकिकशब्दः । ग्रान्थभाषा । तत्पर्यायः । अप-

भंगः २ । इत्यमरः ॥

“तस्य शक्तिवैकल्यात् प्रमादज्ञसतादिभिः ।

अन्यधोषारिताः शब्दा अपशब्दा इतीतिताः” ॥

इति हरिश्चन्द्रे ।)

अप

“आभीरादिगिरः काथेव्यपभंश इति स्मृतः ।

शास्त्रेयु संस्कृतादन्यदपभंशतयोदितं” ॥

इति दण्डी ॥

अपशुक्लः, पुं, (अप + भावे क्लिप्, अपगता शुक्ल

शोको यस्य सः ।) आत्मा । यथा । “क-उत्तम-

श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनापशु-

गुणात्” ॥ इति श्रीभागवतं ॥

अपशोकः, पुं, (अपगतः शोको यस्मात् सः ।) अपशो-

कहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“शोकरहितः ।

दुःखहीनः ।

“हरप्रोतिकरो वृद्धो ह्यशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रोतिकरोऽसितं मामशोकं सदा कुर्व” ॥

देवीपूजापद्धतिः ।)

अपशुं, स्त्री, (अप + श्वा + कः, अन्मान्वागोसथाप-

इत्यादिना यत्वं ।) अशुश्रापं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशु, व्य, (अप + श्वा + “अपदुःसुभ्यः श्वः कुः,

इति कु, सुप्रमादित्वात् घलम् ।) निरवयं । विप-

रीतं । शोभनं । इति शब्दमाणा ॥

अपशुः, पुं, (अप + श्वा + कु, सुप्रमादित्वात् घलं ।)

कालः । वामे त्रि । इति मेदिनी ॥ (समयः ।

असत्यः । विरुद्धार्थः । प्रतिकूलः । विपरीतः ।

“तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपशु पश्यते ।

भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं

जनाः” इति माघः । वामः । दक्षिणेतः ।)

अपशुरं, त्रि, (अप + श्वा + कुरच्, सुप्रमादित्वात्

घलं ।) प्रतिकूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशुलं, त्रि, (अप + श्वा + कुरच्, रस्य यत्वं ।)

प्रतिकूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, पुं, (अपसीदति अपकृत्यत्वं प्राप्नोति,

अप + सद + पचाद्यच् ।) नीचः । इतरलोकाः ।

इत्यमरः ॥

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् यद्वेतेऽपसदाः स्मृताः” ॥

इति मनुस्मृतौ । अनुलोमवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्ग्रहे

मूर्द्धावसिक्तादौ पुं स्त्री ।)

अपसरः, पुं, (अप + सृ + भावे अच् ।) अपसरणं ।

स्यानात् स्यानान्तरगमनं । अपोपसर्गात् गत्यर्थ-

रुधातोर्भावे अल्प्रत्ययः ॥

“निरन्वयोऽपसरः प्राप्तः स्याद्यौरकित्त्वम्” ।

इति मनुः ।)

अपसर्जनं, स्त्री (अप + सृज + भावे ल्युट् ।) मोक्षः ।

परित्यागः । दानं । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अपः ।

हत्या । परिवर्जनं ।)

अपसर्पः, त्रि, (अपसर्पति, अप + सृप् + कर्त्तरि

अच् ।) चरः । हरकारा इति प्रसिद्धः । इत्य-

मरः ॥ (गुह्यचरः । स्पशः ।

“यथाह्वयः प्रथिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषस्याप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” ॥

इत्यमरः ।

“सर्पाधिराजोऽपसर्पः

पप्रच्छ भद्रं विजितास्मिन्” ।

इति रघुवंशे ।)

अप

अपसलवि, व्य, (अप + सल् + बाहुल्यात् अवि ।)

प्रदेशिन्कुष्ठयोरन्तरा । पितृतीर्थं । यथा ।

“प्रदेशिन्कुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसल्यं वा

तेन पितृभ्यो निदधाति” । इति आहृतत्वे भट्ट-

भाष्यहृतग्रहं ॥

अपसल्यं, स्त्री, (सत्यादपक्रान्तं, “निरादयो गता-

द्यर्थं पञ्चम्या” इति समासः ।) अपसलवि । पितृ-

तीर्थं । इति आहृतत्वे भट्टभाष्यहृतग्रहं ॥

अपसल्यः, त्रि, (सत्यादपक्रान्तः, “निरादयो गता-

द्यर्थं पञ्चम्या” इति समासः ।) शरीरदक्षिण-

भागः । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीतः ।

“वाता मण्डलिनश्चैनमपसल्यं प्रचक्रमुः” ।

इति रामायणे ।)

अपस्कारः, पुं, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्,

“अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्त्रिवेण सङ्गा-

गमः ।) रथाङ्गं । तच्च अद्युगचक्रादि । इत्यमरः ॥

गुह्यदारं । विष्ठा । इति धरणी ॥

अपस्नातः, त्रि, (अपकृत्यत्वेन स्नातः अमङ्गलार्थत्वात्,

अप + स्ना + कर्त्तरि क्तः ।) मृतमुदिश्यकृतस्नानो

जगः । इत्यमरः ॥ (“अपस्नातश्चानिष्पीडित-

मौजिरेव भवनमाजगाम” इति हर्षचरिते ।)

संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति खामी ॥

अपस्नानं, स्त्री, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृत-

स्नानं । मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप-

विज्ञानं । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदकं ।

स्नानावशिष्टं जलं ।

“उद्वर्तनमपस्नानं विष्णुचै रक्तमेव च ।

स्नेहनिष्ठतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः” ।

इति मनुः ।)

अपस्मारः, पुं, (अपस्मर्यते पूर्ववृत्तं विस्मर्यतेऽनेन,

अप + स्मृ + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी

इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गविक्षितिः २ ला-

लाधः ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥*

तस्य सामान्यरूपं ।

“तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्वेकएतस्मृतेः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः” ॥*

तस्य निदानपूर्विका सन्धातिः ।

“चिन्ताशोकादिभिः कुडा दोषा दृढोत्तन्त्रि स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपभंसमपस्मारं प्रकुर्वते” ॥* ॥

तस्य पूर्वरूपं । यथा,—

“दृक्कम्पः शून्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति भवत्यथ” ॥* ॥

वातिकस्य रूपं ।

“कम्पते प्रदग्नेत् दन्तान् फेनोदामि अस्तिथपि ।

मर्यादायुष्माणि पश्येद्गूपाणि चानिजात्” ॥* ॥

पैत्तिकस्य रूपं ।

“पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतादृष्टयूपदर्शनः ।

सहस्रोष्णानलव्याप्तजोकर्दर्शो च पैत्तिकः” ॥* ॥

श्लेष्मिकस्य रूपं ।

“युक्तफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतदृष्टाङ्गो गुरुः ।

पश्यन् शुक्रानि रूपाणि श्लेष्मिको मुष्यते चिरात्” ॥*

विदोषजरूपं ।

अपा

“सर्वैरेभिः समन्त्रैः निरुद्धैस्त्रिदोषजः” ॥ * ॥
 कथाधरुद्धं ।
 अपस्कारः स चासाधो यः क्षीयस्यानवयः ॥ * ॥
 अरिष्टलक्ष्यं ।
 “प्रसूतं सुवज्रः क्षीयं प्रघ्नितभुवं ।
 नेत्राभ्याश्च विकृतांमपस्कारो विनाशयेत्” ॥ * ॥
 तस्य वेगकाशः ।
 “पश्चादा ददशाशदा मासादा कुपिता मन्त्राः ।
 अपस्काराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदयान्तरं ।
 देवे ब्रह्मपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
 शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्चयाः” ॥
 इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
 “तैलेन सन्धुनः सेव्यः पयसा च शलावरी ।
 ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्कारमेयजं” ॥ * ॥
 चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथवापि तैः ।
 गोमूत्रपित्तैः सर्वाङ्गलेपैः शान्दयपस्मृतिः” ॥
 सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः ॥ * ॥
 “शिर्युकदङ्गकिङ्किणीनिम्बत्वयसपाचितं ।
 चतुर्गुणैः गवां मूत्रैः तैलमभ्यङ्गने हितं” ॥
 कदङ्गः शोनापाठा । किङ्किणी चिरिचिरा ॥ * ॥
 “निर्गुणोभववन्दकानावनस्य प्रयोगतः ।
 उपैति सहरा नाशमपस्कारो महागदः” ॥ * ॥
 मगोक्षा तार्क्ष्यविद्या वा शकृत् पारावतस्य च ।
 अङ्गनाडन्यपस्कारमुन्मादश्च विशेषतः” ॥
 मगोक्षा मनःशिला । तार्क्ष्यं गरुडः । शकृत्
 विद्या ॥ * ॥
 “यः खादेत् क्षीरमक्ताक्षी मात्तिकेण वचारजः ।
 अपस्कारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेदधुवं” ॥
 वचा घुरवश्च ॥ * ॥
 “कुप्राणकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
 अपस्कारविनाशाय यथाशं च पिबेत् स्रष्टुं” ॥
 स्रष्टुमिति एतस्य पाणाद्विसत्रयेणैवापस्कारोप-
 शमो भवतीत्यभिप्रायः ॥ * ॥
 “ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीद्धतं हृतं ।
 पुराणं स्यादपस्कारोन्मादयश्चहरं परं” ॥
 एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोहृतं प्रस्यमितं वचा-
 कुष्ठशङ्खपुष्पीणां समुदितानां कुङ्कुमवितानां क-
 ष्ण्येन प्रस्यमितब्राह्मीरसपित्तेन पचेत् । ब्राह्मी-
 हृतं ॥ * ॥
 “कुप्राणकफरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
 यष्टाङ्गकक्षं तत्पाणमपस्कारविनाशनं” ॥
 कुप्राणकहृतं ॥ * ॥
 “द्वौ कीटमेयौ विधिवदानोय रविवासरे ।
 कण्ठे भुजे वा संधार्य जयेदुग्रामपस्मृतिं” ॥
 अयन्तु कीटौ नदीतीरे चिकित्तामध्ये तिष्ठति ॥ * ॥
 “शिर्युकुष्ठजवाश्रीगन्धनयोषहिद्रुभिः ।
 वक्षामूत्रे हृतं तैलं नावं स्यादपस्मृतिः” ॥
 जलं बालकं । यज्जानी क्षीरकः । वक्षः क्षागः ।
 नावं नयं ॥ * ॥ इत्यपस्काराधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ।
 अपहारः, पुं, (अप + ह + भावे घञ् ।) अपहयः ।
 शक्तिः । इत्यमरः । अपहरणं । धौर्यं । संगोपनं ।

अपां

धनसान्द्रमुपयोगिण्यः । इति दादभागः । (वि
 नाशः ।
 “कर्मनासापहारैर्य भगिनी मे विरूपिता” ।
 इति रामायणे । तथैव । यज्ञान्यापहारादिकं कर्म
 द्रव्यसामिसमत्तं बलात्कृतं तत्पाहसं स्यात् ।
 इति कम्पूजमट्टः । गिरिवः । “कथं वा आत्मनः
 अपहारं करोमि” । इति जाकुन्तले ।)
 अपहारकः, त्रि, (अप + ह + गृह्ण् ।) अपहारी ।
 अपहरणकर्त्ता । यथा,—
 “परापवादनिरतः परद्रव्यापहारकः” ।
 इति पुराणं ।
 (“दिविधान् तत्स्वरान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान्
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महोपतिः” ।
 “अन्नहर्त्तामयाविलं मौक्तं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वैत्रं पङ्कतान्नहारकः” ।
 इति मनुः । घोरः ।
 “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्तु भाषते ।
 स पापकृतमोलोके खेन आत्मापहारकः” ।
 इति मनुः ।)
 अपहासः, पुं, (अप + हस् + भावे घञ् ।) अका-
 रणहास्यं । इति हेमचन्द्रः ।
 अपहवः, पुं, (अप + ह् + भावे अच् ।) अपलापः ।
 खेहः । इति मेदिनी ।
 (“ऋणे देये प्रतिज्ञाते पक्षकं शतमर्हति ।
 अपहवे तददिगुणं तन्मनैरनुशासनम्” ।
 इति मनुः ।)
 अपहृतिः, स्त्री, (अप + ह् + भावे क्तिन् ।) अप-
 लापः । अपहवः । इति शब्दरत्नावली । उप-
 मेयासत्यकरणपूर्वकोपमानसत्यताव्यवस्थापिका-
 लङ्गतिः । तस्या लक्ष्यं ।
 “प्रकृतं यन्निविध्यान्यत्साथ्यते सा त्वपहृतिः” ।
 उदाहरणं ।
 “अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतश्चः शैलतनये ।
 कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
 अमुख्येयं मन्ये विगलदन्तस्यन्दिशिश्चिरे ।
 रतिश्रान्ता श्रैते रजनिरमणी गाढसुरति” ॥
 इति काव्यप्रकाशः ।
 (“प्रकृतं प्रतिविधान्यस्यापनं स्यादपहृतिः ।
 गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।
 यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपहृतिः” ।
 इति साहित्यदर्पणे ।)
 अपांताघः, पुं, (अपां नाघः अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 अपांनिधिः, पुं, (निधीयतेऽञ्, नि + धा + अधि-
 करणे किं, अपां निधिः आधारः ।) समुद्रः ।
 वारांनिधिः इति दर्शनात् ।
 अपांपतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इत्यमरः । वरुणः । अप्यतिरिच्यमरेणोक्तत्वात् ।
 अपांपित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
 पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) यमिः । इति शब्द-
 रत्नावली । चित्रकट्टः । दक्षिणेशक इत्यमरे-
 षोक्तत्वात् ।

अपा

अपाक्, [च् चि, (अप + अच् + क्तिन्, नञाप् ।)
 दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्यायः । अपापीनं २ ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 अपाकः, पुं, (अप + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।)
 पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
 “अङ्गमर्दोऽस्यचित्कृष्या व्याकस्यं तैरवञ्चरः ।
 अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणं” ॥
 इति माधवकरः । पाकाभावविशिष्टे चि । यथा,—
 “गात्रप्रदेशे हृदिदेव दोषाः
 समूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूय ।
 एतं स्थिरं मन्दहर्जं मद्यान्त-
 मनस्यमूलं घिरवद्व्यापाकं” ॥
 इति माधवकरः ।
 अपाकशार्कं, स्त्री, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्-
 समासः, अपाकः शार्को यस्य तत् ।) आर्द्रकं ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 अपाङ्कः, पुं, (अपाङ्गति वक्षं गच्छति चक्षुर्ध्वं, अप
 + अच् + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । चक्षु-
 कोरः ।
 (“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशति वज्रशो वेपथुमतौ” ।
 इति शाकुन्तले । “कुवलयदृशां नीललोलेरपाङ्गैः” ।
 इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः । अङ्ग-
 णोने चि । इति मेदिनी ।
 अपाङ्गकः, पुं, (अपङ्गलम्बं यस्य समासान्तः कः ।)
 अपामार्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । अपां
 इति भाषा । अङ्गणोने चि ।
 अपाङ्गदर्शनं, स्त्री, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
 हृतीयातमुपयः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ।
 अपाची, स्त्री, (अप + अच् + क्तिन्, स्त्रियां ङीप् ।)
 दक्षिणदिक् । इति हलायुधः ।
 अपाचीनं, त्रि, (अपाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं,
 अपाच् खः तस्य ईन ।) अपागर्थं । दक्षिणदिग्-
 भववस्तु । विपर्ययः । विपरीनं । इति विश्व-
 मेदिन्यौ ।
 अपाच्यं, त्रि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिण-
 दिक् ततो भवार्थं यथाप्रत्ययः । पचनायोग्यं । पच-
 धातोः कर्मेणि घ्या पाच्यं पचान्नञ्समासः ।
 अपाटवं, स्त्री, (पटोर्भावेः पटु + भावे अच्, नास्ति
 पाटवं पटुता यच्च तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ।
 अपटुता । जडता । पटोर्भावः पाटवं ततो नञ्-
 समासः ।
 अपात्रं, स्त्री, (कुतितं पात्रं अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।)
 कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । “अपात्रे पातयेद्दत्तं
 सुवर्णं नरकार्णवे” । इति मलनासतत्त्वं । (योग्य-
 ताहीनं । निन्दितं । विद्यातपोहीनं । दानादि-
 योग्यताहीनं ।
 “विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
 यज्ञसे न न धर्म्माय जायेतानुशयाय तु” ।
 इति कृपासरित्सागरे ।)
 अपात्रीकरणं, स्त्री, (अपपात्रं अपात्रं कुतित्वात्रं
 क्रियतेऽनेन, अपात्र + चि + श + करणे ल्यट् ।)
 नवविधपापमध्ये पापविशेषः । तच्चतुर्विधं ।

निन्दितधनादानं १ वाणिज्यं २ गृहसेवनं ३ असत्य-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
("निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं गृहसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं" ॥
इति मनुः ।)

अपादानं, स्त्री, (अपादीयते विच्छिद्यतेऽस्मात्, अप +
धा + दा + ल्युट् ।) यस्मादन्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलनं
भवति तत् । घटकारकमध्ये पञ्चमकारकं । तत्रै-
कादशार्थे पञ्चमी म्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा
हज्जात् पर्यं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात्
विभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगु-
प्सते धीरः ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात्
पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्मात्
प्रमादयति नीचः ५ । यत आदानं । यथा भूपात्
धनत्वाद्दत्ते विषः ६ । यतो भूः । यथा पितुः
पुत्रो जायते ७ । यतस्त्राणं । यथा व्याघ्रात् गां
रुहति गोपः ८ । यतो विरामः । यथा जपाद्विर-
मति विषः ९ । यतोऽन्तर्द्धः । यथा गुरोरेन्तर्द्धते
शिल्पः १० । यतो वारणं । यथा यवेभ्यो गां
वारयति ११ । इति सुगवोद्धटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

अपानं, स्त्री, (अपनयति मलादि निःसारयति, अप
+ अन् + णिच् + पचाद्यच् ।) मलहारं । तत्प-
र्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुह्यं ४ ।
गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ तनुर्द्धः ६ । मार्गः
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, पुं, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥
अवागमनवान् पाय्वादिस्यानवर्त्तौ वायुः । इति
वेदान्तसारः ॥

("अधोगत्यपानस्तु आहारश्च नृणामधः ।
मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्तते" ॥
इत्युक्तलक्षणोऽवागमनवान् कृकाटिकाद्युपाय-
पायुपस्थवृत्तिवायुः । गुदस्थवायुः ।)
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः ।
पापशून्यः । यथा,—

"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्यक्ता ममाश्रमसमीपतः" ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, पुं, (अपामृत्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन,
अप + धा + मृज् + करणे घञ् ।) रुद्धविशेषः ।
अपां इति भाषा । तत्पर्यायः । शैखरिकाः २
धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्षपर्णी ५ कीशपर्णी
६ किगिही ७ खरमञ्जरी ८ । इत्यमरः ॥ शैख-
रेयः ९ अधामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति
तट्टीकाः ॥ स्थलमञ्जरी १२ प्रत्यक्षपर्णी १३ चार-
मध्यः १४ अधोपयटा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाला ॥ दुर्ग्रहः १७ अधशलाः १८ काण्डीरकः
१९ मर्कटी २० दुरभियहः २१ वाशिरः २२
पराकृष्णी २३ कण्ठी २४ मर्कटापण्णी २५

कटुमञ्जरिका २६ अघाटः २७ चरकः २८ पाण्डु-
कण्ठकः २९ नालाकण्ठः ३० कुब्जः ३१ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शः कण्डू-
दरामयविषरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अभिवृत्तीच्छत्वं ।
क्षौद्रकारित्वं । खंसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तत्फलगुणाः । रसे स्वादुत्वं । पाके दुर्लभत्वं ।
विष्टम्भित्वं । वायुकारित्वं । रुद्धत्वं । रक्तपित्त-
प्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्गं
ओषधीनां सर्वासामेक इहशीति अथर्ववेदः ।)

अपाम्पतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिरिच्यमरेणोक्तत्वात् ॥
अपाम्पितं, स्त्री, (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तदु-
त्पन्नत्वात् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
रुद्धः । वज्रिसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।

अपायः, पुं, (अप + इन् + भावे अच् ।) विज्ञेयः ।
इति रामतर्कवागीशः ॥ चलनं । इति दुर्गादासः ॥
विनाशः । यथा,—

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्ज-
गत्" । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अवारं ।
नद्यादेरर्वाक्पारं । इति हलायुधः ॥ असीमे
त्रि ॥

अपावृतं, त्रि, (अप + आ + वृ + आच्छादने क्तः ।)
पिहितं । आवृतं । सतन्त्रं । स्वाधीनं । इति
मेदिनी ॥ (उद्घाटितं । अनावृतं । अपसारिता-
वरणं ।

"यदृच्छ्या चोपपन्नं सर्गहारमपावृतं" ।
इति गीता ।)

अपावृत्तं, त्रि, (अप + आ + वृत् + क्तः ।) लुठितं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोटा । गङ्गागङ्गि इति भाषा ।
(अन्तरितं । परावृत्तं । निवृत्तं ।

"प्रतिगृह्यादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्" ।
इति महाभारते ।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गणावरणं ।
सामियाना । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मत्तलम्बः २ प्रग्रीवः ३ मत्ततारणः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्ये त्रि ॥ (चन्द्रातपः ।
निराश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।

"प्राङ्गणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टं जातिमश्रुते" ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, पुं, (अप + आ + संनृज् + घञ् ।) उपा-
सङ्गः । तृणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अपासनं, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं ।
इत्यमरः ॥

अपासं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरस्तं । यथा ।
एतेन नातिस्नानसमीपत इत्यनेन राक्षसीवेला-
मात्रं निषिध्यते इति मैथिलमतमपासं । इति
तिथ्यादितत्त्वं ॥

अपाप्तं, त्रि, (अचमिन्द्रियमपगतमनुगतमिति
यावत्, प्रादिसमासः । अपकृतमपत्ति चक्षुः कर्म-

धारयः, अच् समासान्तः । अपगतमपत्ति चक्षुः
कर्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रत्यक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः । कुत्सितचक्षुः । लोचनशून्यः ।
एतावर्थौ व्युत्पत्तिनञौ ॥

अपि य, (न पिबति पिगतौ क्षिप, आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः ।
आहरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं ।
समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । प्रज्ञा । युक्त-
पदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिन्यौ ।
("अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु"
इति पाणिनिस्मृतम्) ॥

अपिगीर्णं, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्तः ।) स्तुतं ।
वर्णितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छिलः, त्रि, (न पिच्छिलः नञ्समासः ।)
पैच्छिल्याभावविशिष्टः । पिच्छिलताशून्यः । यथा ।
"प्रमेहिणो यदा सूत्रमनाविलसपिच्छिलं" ।

इति माधवकरः ॥ (परिष्कृतः । अमलिनः ।
निर्मलः । गाढः ।)

अपितु य, (अपि + तु ।) यद्यपि । यद्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अपिधानं, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छा-
दनं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । "दारे
पुरस्थोद्घटितापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।

"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशनं" ।
इति रामायणे ।)

अपिनद्धं, त्रि, (अपि + नृ + कर्मणि क्तः, अस्य
वालौपे पिनद्धञ्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्प-
र्यायः । आमुक्ताः २ प्रतिमुक्ताः ३ पिनद्धः ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीतः, पुं, (पा + कर्मणि क्तः । न पीतः, नञ्-
समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अक्षतपाने
च त्रि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसं, स्त्री, (अपीनाय अस्थूणत्वाय सीयते कल्पते,
अपीन + सो + कर्मकर्त्तरिकः ।) पीनसरोगः ।
विशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः ।
इति रभसः ॥ तद्वहति त्रि ॥

अपीयं, त्रि, अतिसुन्दरं । यथा,—
"अपीयदर्शनं शश्वत् सर्वलोकोनमस्कृतं ।
सन्तं वयसि कैशोरे भव्यानुग्रहातरं" ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अपृच्छा, स्त्री, (नास्ति पृच्छमयभागो यस्याः सा,
टाप् ।) शिंशपावृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(त्रि, लाङ्गूलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने णप्, मयूरथ्यंस्कादि-
त्वात् समासः ।) मुक्तिः । कैवल्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—
"हेतौ लिङ्गे प्रश्नने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः" ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तरि ण्यचि तु पुनर्जन्मशून्यः मुक्त-
इति यावत् ।)

अपुन्यफलदः, पुं, (अपुन्यं, पुन्यं विना फलं ददाति ।

अपुष्पफल + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ॥
पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पव्यतिरेक-
जातफलसदृशमात्रं । (अहेतुकफलदातरि चिं)

अपूपः, पुं, (न पूयते विशीर्यति, न + पूय + पः,
यङोपः १) पिष्टकः । इत्यमरः ॥ गोधूमः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“रुधाहसरसं यावं यायसापूपमेव च” ।

इति मनुः ॥

अपूप्यः, पुं, (अपूपय दितः “विभाषा हविर-
पूपादिभ्यः” इति पाणिनिस्त्रयेण यत् १) गोधूम-
वृणं । इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मनःप्रीतिं
पूर्णां करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि
ल्युट्, स्त्रियां ङीप् ततो नञ्समासः १) शास्त्रलि-
ट्क्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्व, स्त्री, (नास्ति पूर्वं पूर्वकालभवं दृष्टं यस्य
तत् १) कर्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्यायः । अनुश्रयः २
नियोगः ३ अतिश्रयः ४ कार्यं पू प्रयोगः ६ ।
इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्वं १
समुदायापूर्वं २ उत्पत्त्यपूर्वं ३ अङ्गापूर्वं ४ । येन
स्वर्गं धारयते तत् फलापूर्वं । अमावास्यायां
त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः
तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहत्यफलापूर्वगन्मायो-
गात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प-
नीयं । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्तिनां
त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तिनोः संघातापत्त्य-
भावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि क-
ल्पनीयानि । तेषां प्राज्ञोपकारमन्त्रेणानियत्ते-
रङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासम्भवात् अ-
ङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तत्र त्रयं विभागः ।
इत्यधिकरणमाला ॥

अपूर्वं, त्रि, (नास्ति पूर्वं यस्य, न पूर्वं नञ्समासः)
आचर्यं । यथा,—

“अपूर्वं च हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुरूपिणी ।

यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति” ॥

इति उद्भटः ॥ पूर्वदिग्देशकालभिन्नं ॥

अपेतराक्षी, स्त्री, (अपेतः राक्षस इव पातकं
यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीप् १) तुलसीरक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेयं, त्रि, (पा + कर्मणि अर्हाद्यर्थे यत् १) पाना-
योग्यं । अपानीयं । यथा,—

“मद्यमपेयमदेव-
मनिग्राह्यं” । इति तिथ्यादितत्त्वे उद्भटः ॥

“जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं” ।

“यैः कृतः सर्वमन्त्रोऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।

क्षयौ चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्यतान्” ॥

इति मनुः ॥

अपेक्षणीयं, त्रि, (अप + ईच्छ + कर्मणि अनीयर्त् १)

अपेक्षायोग्यं । अपेक्ष्यं । अपेक्षित्यं । यथा,—

“आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि

नापेक्षणीयः” । इति नवरत्नमध्ये शङ्खः ॥

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईच्छ + भावे अ, स्त्रियां
टाप् १) कार्यनिमित्तयोरन्योन्यामिसम्बन्धः । इति

सुप्रसङ्गीकायां विष्णुमित्रः ॥ व्याकाङ्क्षा । यथा,—
“सा प्रक्रिया या कथमिदमपेक्षा” । इति वेदा-
न्तटीकायां वाचस्पतिमित्रः ॥ (व्याकाङ्क्षा । अमि-
लायः । आशा ।

“अपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेतः स्वपयति” ।
इति शान्तिशतके । प्रयत्नः । अनुरागः । सम्मा-
नना ।

“अलम्बं चैव निष्पेत लब्धं रक्षेदपेक्षया ।

रक्षितं वर्द्धयेच्चैव रक्षं पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

इति मनुः । पर्यालोचनं । विचारः । अनुचि-
न्तनं ।

“सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” ।

इति रघुवंशे ।

“न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया सञ्जयाव” ।

इति मेघदूते ॥

अपेक्षावृद्धिः, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकवृद्धिः । ना-
नैकत्वावगाहिवृद्धिः । अयमेकः अयमेक इत्या-
कारवृद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

“अनेकैकत्ववृद्धिर्या सापेक्षावृद्धिरुच्यते” इति

“अपेक्षावृद्धिनाशाच्च नाशक्तेषां निरूपितः”

इति च भाषापरिच्छेदे ॥

अपोगणः, त्रि, (अपगणकर्मणि वेदविहितकार्या-
दन्यकर्मणि गणः उच्यते, गण्डि उच्यते + पचा-
द्यच्, निपातनात् अपगण्यस्याकारस्य उकारः,
अपसि कर्मणि गणः अतिभीरुत्वात् त्याज्यः १)
समावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
पोगणः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शिन्नुः । वलिमः । त्रिवलियुक्तः ।
इति मेदिनी ॥ अतिभीरुः । इति विश्वो हेम-
चन्द्रश्च ॥ द्वे समावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविंशत्य-
ङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादौ जने वर्त्तते इत्यर्थः ।
विकलं समावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अप-
गणं गच्छति अपोगणः । नान्नीति गमेर्हः नि-
पातनात् पस्य पोभावः ।

“अपोगणस्तु शिन्नुके विकलाङ्गे च भीरुके” ।

इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिनोपे पोगणो-

ऽपि । पोगणो विकलाङ्गे स्यादिति हलायुधः ॥

पोगणो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति

तट्टीकायां भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्, एषोदरादित्वात् दिक्त्वं १) उपोदिका ।
पूतिकाशाकं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपोहः, पुं, (अप + ऊह + भावे घञ् १) अपगत-
ऊहः । वितर्कभावः । शुश्रूषाद्युपाधीगुणान्त-
र्गतयष्टगुणः ।

“शुश्रूषा श्रवणं चैव यष्ट्यं धारणं तथा ।

ऊहोऽपहोऽयं विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥ अतश्चावृत्तिः । इति काव्य-

प्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अपः, [स्] स्त्री, (आप्यते स्वर्गो कथ्यतेऽनेन, आप +

करणे तच् ऋस् १) यक्षकर्म । इत्युणादिकोषः ॥

अपः, पुं, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् +

कर्मणि तुः ऋस् १) शरीरं । अङ्गं । इत्युणादि-
कोषः ॥ (“अधामवे द्वितीये यामाज्जतिं जुष्टो-
ति” । इति शतपथब्राह्मणः १)

अप्रः, [स्] स्त्री, (आप् + अस् नुट् ऋस् १)
जलं । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अप्यतिः, पुं, (अपं पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः १) वरुणः ।

इत्यमरः ॥ समुद्रः । अपाम्पतिरिति दर्शनात् ॥

अप्यित्तं, स्त्री, (अपं पित्तमिव १) अग्निः । इत्य-
मरः ॥ चित्रकटक्षः । वज्रिसंज्ञकत्वात् ॥

अप्रकटः, त्रि, (न प्रकटः व्यक्तः नञ्समासः १)

अव्यक्तः । अप्रकाशः । यथा,—

“प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते” ।

इति भागवतामृते पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं
लीलाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाशः, पुं, (नास्ति प्रकाशः काण्डः स्तब्धो यस्य
सः १) काण्डरहितरक्षः । स तु भिष्यिकादिः ।
तत्पर्यायः । स्तब्धः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः १) प्रकाशा-
भावः । तत्पर्यायः । जनान्तिकं २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (गुप्तः । अप्रकाशितः । गूढः ।

“द्विविधास्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महोपतिः” ॥

इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-

द्यच् । अन्यकारावृत्तः । अदृश्यः ।

“प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकांलोक इवाचलः” ।

इति रघुवंशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोषितः ।

“यानि चैवंप्रकाराणि कालाङ्गमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धियु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्” ॥

इति मनुः । रहसि । परोक्षं ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्मवति कञ्चन ।

प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति” ॥

इति मनुः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः १) काकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे त्रि ॥

अप्रखरः, त्रि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः १)

प्राखर्यरहितः । अतीक्ष्णः । तद्वर्मे स्त्री । खं

रातीति कः खरः प्रकाशः खरः प्रखरस्ततो नञ्-

समासः । (मृदुः । शान्तः १)

अप्रगुणः, त्रि, (न प्रकाशो गुणो धैर्यरूपो यस्य

चः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः १)

व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकारः, त्रि, (प्रति करोति विन्वासां नोत्पा-

दयति प्रति + छ + कर्त्तरि षच् न प्रतिकारः

ततो नञ्समासः १) विश्वस्तः । विश्वासपार्श्वः ।

इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्षः, त्रि, अप्रतियोगी । विपक्षशून्यः ।

नास्ति प्रतिपक्षो यस्मै इति वज्रघ्नीहिसमास-

निष्पन्नः ॥

अप्रतिभः, त्रि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगल्भः । नास्ति

प्रतिभा नवगयोन्मेषशालिनी प्रजा यस्य सः ।

इति प्रतिभान्वितप्रवृत्त्यर्थे भरतः ॥ (मृदुः । लज्जा

शीलः । स्वज्ञानः १) स्त्रियां उत्तरस्याप्रतिपक्षि-

अप्र

रूपो नियहस्यानविशेषः, उत्तरार्धे परोक्तं बुद्धा-
पि यत्रोत्तरार्धे उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्र-
तिभानियहस्यानम् ॥

अप्रतिरथं, स्त्री, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थ-
त्वेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेदः । मङ्गलं ।
इति भूरिप्रयोगविकारशेषौ ॥ (युद्धार्थयानं ।
युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलं ।

“यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विदुः” ॥

इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य
सः ।) योद्धा इति भूरिप्रयोगः ॥ तुल्ययोद्ध-
रहितः । इति पुराणं ॥

“दौघान्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय” ।

इति शाकुन्तले ।

“एतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः” ।

इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अतुल्या
कथा । तत्पर्यायः । सङ्गनिका २ । इति
त्रिकारणशेषः ॥

अप्रतिष्ठः, त्रि, अप्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठारहितः ।
नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति वज्रवीक्ष्यै इति । यथा ।
हयग्रीवपञ्चरात्रीयसङ्गर्षणकारणैः ।

“सर्वसृष्टेस्तु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिस्तु प्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते” ॥

इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वं ॥

“अप्रतिष्ठे रघुवर्षे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुलं, स्त्री, (प्रकृत्युत्तुलाया अप्रभावः, अव्ययीभावः ।)
प्रकृत्युत्तुलाया अप्रभावः । अनिरुतिरिति लोक-
प्रसिद्धिः । प्रकृत्युत्तुलारहिते त्रि । नास्ति प्रकर्षा-
तुला यस्य घनादेः घनादेर्यस्य वा ॥

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततो नञ-
समासः । नास्ति प्रत्ययः विन्यासो यस्य वा) (स-
न्दहः । संशयः ।

“बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” ॥

इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययाभावः । अविन्यासः ।

यथा “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रम-
प्रत्ययानां” । इति श्रीशिशुनः ।

अप्रत्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्निर्णयं प्रतिगतः प्रादिसमासः,
न प्रत्यक्षः नञ्समासः ।) प्रत्यक्षशून्यः । इन्द्रिया-
गोचरः । तत्पर्यायः । अतीन्द्रियः २ । इत्यमरः ।
“किन्तु तस्य बलवत्तोऽहं आलक्ष्यस्य वैरिणः ।
अप्रत्यक्षं च मे वीर्यं समये तव राघव” ॥

प्रत्यक्षाभावे स्त्री ॥

अप्रधानं, स्त्री, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्य-
रहितं । तत्पर्यायः । अप्राप्यं २ उपसर्जनं ३ ।
इत्यमरः ॥ वाचस्पिशोऽप्ययं । इति भरतः ॥

अप्रमत्तः, त्रि, (प्र + मद् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अवधानविशिष्टः । सावधानः । यथा,—
“प्राप्तात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः” ।
इति वोपदेवः ॥

अप्र

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युञ् + घञ्, ततो नञ्समासः)
प्रयोगाभावः । अनुलोमादिः । यथा । “उक्तार्था-
नामप्रयोगः” । इति दुर्गादासः ॥

अप्रलम्बं, स्त्री, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ्समासः ।)
अविलम्बं । शीघ्रं । इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि ।
(सत्वरः । विलम्बरहितः । भटिति ।)

अप्रशस्तं, त्रि, (प्र + शन् + क्तः, नञ्समासः ।)
असत् । अश्रेष्ठं । अवहितं । यथा,—

“अप्रशस्तं निशि खानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वे पराशरः ॥ (भूत्रपुरीषादिकं ।

“अप्रशस्तन्तु क्षत्राणामासमादीत भक्षभुक्” ।

इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, त्रि, (प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) आविलं ।
अनर्कं । इति शब्दरत्नावली ॥ अतुल्यं । यथा,—

“त्वयि प्रसन्ने परशर्मभिः किं

तव्यप्रसन्ने परशर्मभिः किं” ।

इति प्राचीनाः ॥ (अतुल्यः । अप्रफुल्लः । विषयः ।

विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमनाः किं नु सदा

मां प्रति वत्सलः” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, त्रि, (प्र + सिद् + क्तः, नञ्समासः ।)
प्रसिद्धतरहितं । अविख्यातं । यथा,—

“लिङ्गं सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (“अप्यप्रसिद्धं यशसे हि

पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म” इति कुमारसम्भवे) ।

अप्रस्तुतं, त्रि, (न प्रस्तुतं नञ्समासः ।) अप्रक्रान्तं ।
प्रकरणाप्राप्तं । यथा,—“अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥ अप्रशंसितं । प्रपूर्वस्तुत्यर्थ-

स्तुधानोः कर्मणि क्ति नञ्समासः ॥

“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकन्तु निगद्यते” ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकास्तु क्रियास्तु चेत्” ॥

इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च
अप्राकरिककस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरिक-
स्याक्षेपः । तस्या लक्षणं । “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रस्तुते सति” ।

“तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा” ॥

आद्याया उदाहरणं यथा,—

“याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया
मल्लुते नो कार्यातितरां दृष्टासि कथयत्वेवं
संवाप्ये मयि । लज्जामश्रुतरारकेण निपतङ्गा-
राश्रुणा चक्षुषा दृष्टा मां हसितेन भाविमरणी-
त्वाहस्तया सूचितः” ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥ इतरासां उदाहरणानि
वाङ्मयान्नोक्तानि ॥

अप्रहृतं, त्रि, (न प्रहृत्यते स्म, प्र + हृन् + क्तः,
नञ्समासः ।) अहृतभूमिः । खिला भूमिः ।
इत्यमरः । (वस्तुभेदः । तद्वत्तत्त्वं तथा,—

“ईश्वरौ नवं श्वेतं सदृशं यन्त्रधारितं ।

निर्गजकाक्षलितं चाप्रहृतं वास उच्यते” ॥

इति ।)

अप्रि

अप्राप्यं, त्रि, (प्राप्यः प्रधानं नञ्समासः ।) अप्र-
धानं । इत्यमरः ॥

अप्राचीनं, त्रि, अपुरातनं । नव्यं । प्राचीनतरदिग्-
जातं । प्राग्भवं प्राचीनं ततो नञ्समासः ॥

अप्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ-
समासः ।) अलब्धः । यथा । “अप्राप्तप्रापको
विधिः” । इति सङ्ख्यकौमुदी दुर्गादासश्च ॥
(अनधिगतः ।

“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः” ।

इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।

न्यूनवयाः । अप्राप्तकालः ।

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि” ॥
इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा
अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।)

व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावलम्ब इति
आरवी भाषा । यथा,—

“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्यवविवर्जितं ।

न्यसेयुर्बन्धुभिर्घेषु प्रोषितानां तथैव च” ॥

इति दायतत्त्वधृतकाव्यायनवचनं ॥ किञ्च ।

“गर्भस्यैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमादत्सरात् शिशुः ।

बाल आबोडशद्वर्षात् पोगणोऽपि निगद्यते ॥

परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितरादये” ॥

इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनं ॥

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ-
समासः ।) अप्रापणं । अलाभः । तद्वति त्रि ।
यथा,—

“तदप्राप्तिमहादुःखविजोनाशेषपातका” ।

इति काव्यप्रकाशकारः ॥

अप्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ-
समासः ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्तव्यं । प्रपूर्वादाप-
धानोः कर्मणि ये नञ्समासः ॥

अप्राप्ताधिकः, त्रि, (प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाण + ठक्
तस्य इत्, नञ्समासः) प्रमाणानभिज्ञः । प्रमाणा-
सिद्धः । प्रामाण्यरहितः । यथा । “अतोऽवि-
भक्तार्जितत्वमात्रेण घनस्य साधारणत्वाभिधान-
मप्राप्ताधिकं” । इति दायभागः ॥

अप्राप्ताख्यं, स्त्री, (प्रमाणस्य भावः, प्रमाण + भावे
व्यञ्, नञ्समासः ।) प्रामाण्याभावः । यथा,—

“अप्राप्ताख्यं जनयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः” ।

इति पदाङ्कदूतं ॥

अप्रियं, त्रि, (प्रो + कर्त्तरि क्, नञ्समासः ।)
अनभीष्टं । अनोचितं । अप्रीतिकरं । अहृद्यं ।
यथा,— [इति पुराणं ॥

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं” ।

अप्रियवचनं, स्त्री, (अप्रियं अप्रीतिकरं वचनं वाक्यं
कर्मधारयः ।) निष्ठुरवाक्यं । इति पाठ्यशब्दार्थे
भरतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकानां,
नञ्समासः ।) शृङ्गीमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अप्रीतिकरी गरी ।)

अव

अप्रीतं, त्रि, प्रीतिरहितं । अवन्तुष्टं । प्रीत्यर्थ-
प्रीधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ।
अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव
पातकं प्रादिसमासः, गौरादित्वात् ङीप् ।) अ-
प्रेतराक्षसी । तुलसी । इति रत्नमाला ।
अप्सरसः, स्त्री, (अद्भ्यः समुद्रजलेभ्यः सरन्ति उद्-
यान्ति, अप् + रु + अन्तु ।) सर्वश्याः । उर्वशी-
मेदकाद्याः । बहवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः ।
("असु निर्मघनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः ।
उत्पेतुर्मेनुजयेत् तस्मादप्सरसोऽभवन्" ।)
अप्सरा, स्त्री, सर्वश्या । इति शब्दरत्नावली ।
("स्त्रियां बहुवचनस्य स्यादैक्येऽप्सरा अपि" ।
इति शब्दार्थे ।)
अफलः, त्रि, (नास्ति फलं दत्तोत्पन्नं धर्मोत्पन्नं वा
यस्य सः ।) विफलः । निष्फलः । इति हेमचन्द्रः ।
फलकाले अनुत्पन्नफलकदृष्टः । तत्पर्यायः । वन्यः २
अवकेही १ । इत्यमरः । भावुकदृष्टः । इति
शब्दचन्द्रिका ।
अफला, स्त्री, (नास्ति फलं दत्त्या सा ।) भून्वानलकी ।
अफेनं, स्त्री, (निन्दितं फेनं निर्यासी यस्य तत् ।)
दृष्टनिर्वासविशेषः । अपिं इति माया । तत्-
पर्यायः । खखसरसं २ निफेनं १ अहिफेनकं ४
अस्य गुणाः । सन्निपातनाशित्वं । मुक्कबलमोह-
कारित्वञ्च । तत्तु चतुर्विधं । एकं ज्वेतवर्णं ।
अन्नजीर्णताकारकत्वान्नाम आरण्यं । द्वितीयं क्षय-
वर्णं । मृद्युकारकत्वान्नाम मारणं । तृतीयं पीतवर्णं ।
वयःक्षमङ्गकारकत्वान्नाम धारणं । चतुर्थं कर्बूर-
वर्णं । मलसारकत्वान्नाम सारणं । इति राज-
निर्घण्टः । (त्रि, फेनरहितः । "अनुष्णामिरफेना-
मिरद्विज्ञोर्धेन धर्मवित्" । इति मनुः ।)
अथ इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । इ अन्वते ।
उ अन्वते अन्वां पुनः । इति चतुर्मुखः दुर्गादासञ्च ।
अवडं, त्रि, (वन्य + क्तः, नञ्समासः ।) प्रहतानु-
पयोगिवचनं । समुदायार्थन्यवाक्यं । अनर्थक-
काया । इत्यमरः ।
("जरद्रवः कम्बलपादुकाभ्यां ।
दादि ग्निगो गायति मङ्गलानि ।
तं प्राप्सोः पृच्छति पुत्रकामा ।
राजन् कमायां सन्तुस्य कोऽर्थः" ।
इत्याद्यस्य विषयः । अनियन्तितः । साधीनः ।
मुक्तः ।) वन्यनृत्यं ।
अवडकं, त्रि, (वन्य + क्तः, नञ्समासः, सार्धं कन् ।)
समुदायार्थन्यवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ।
अवडमुखः, त्रि, (न वडं वञ्चसमासः, अवडं यथा-
मिलायकचनेन अप्रतिवडं मुखं यस्य सः ।) अ-
प्रियवादी । दुर्मुखः । इत्यमरः । (स्त्रियां वा
ङीप् अवडमुखी अवडमुखा ।)
अवधं, त्रि, (अनुमयोग्यं हन् + अर्हाद्यर्थं कर्मणि,
यत् । "हनोवा वधप" इति वधादेरे । वधम-
इति इति वधः, न वधः, नञ्समासः ।) अन्-
पञ्चवाक्यं । वधायोग्यं । इति मेदिनी ।
("अवडाश्च स्त्रियं प्राञ्जलिर्भग्योनिगतामपि" ।

अज

इति स्मृतिः । वधदृष्टायोग्ये ब्राह्मणे च,
"वधः सर्वसहरणं पुरात्रिंशत्सगान्ने" ।
"तद्वच्छेदश्च्युतो दृष्ट उत्तमसाहसः ।
अविशेषेण सर्वेयामेव दृष्टविधिः स्मृतः ।
वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति" ।
इति मिताक्षरायां ।)
अवन्धः, त्रि, (वन्य + एतत्, न वन्धः चफलः नञ्-
समासः ।) सङ्गतः । फलकाले फलयुक्तदृष्टः ।
तत्पर्यायः । फलेयहिः २ । इत्यमरः । फल-
यहिः १ । इति तट्टीका । अमोघफलोदयः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः । ("इयेष सा कर्त्तुमवन्ध-
रूपता" । इति कुमारसम्भवे । "याव्यमाशं-
सितावन्धप्रार्थन" । "कर्मभिरप्यवन्धैः" । इति
रघुवंशे ।)
अवलं, त्रि, (नास्ति वलं सामर्थ्यं यस्य तत् ।) वल-
रहितं । दुर्बलं । यथा । "अवलखकुलाशिनो
भक्तान्" । इति नैषधं ।
अबलः, पुं, (नास्ति वलं यस्य सः, क्षयमङ्गुरत्वात्
तस्य तथात्वं ।) वरुणदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ।
अबला, स्त्री, (नास्ति वलं यस्याः सा ।) नारी ।
इत्यमरः । ("तस्मिन्मौ कतिचिदबलाविप्रदुक्तः स
कामी" । इति मेघदूते ।)
अबाधं, त्रि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधनृत्यं ।
अनिवारितं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ।
अनर्गलं १ उच्छृङ्खलं ४ उद्दाम ५ अनियन्तितं
६ निरङ्कुशं ७ । इति हेमचन्द्रः । बाधा पीडा तथा
हीनञ्च । (अङ्गशाले त्रिभुजांशविशेषः । अस्तु-
टलं । अविप्यटता । जटिलीमन्वः ।)
अविन्धनः, पुं, (आप्येव इन्धनमुद्दीपनसाधनं
यस्य सः ।) बाहुवाभिः । इति सन्देहभङ्गिका ।
("अविन्धनं वज्रिमसौ विमर्त्ति" । इति रघुवंशे ।)
अबोधः, पुं, (बुध + भावे वञ्, नञ्समासः ।)
अज्ञानं । यथा । "निसर्गदुर्वोधमवोषविक्लवा" ।
इति मारविः । बह्व्रीहौ त्रि । (अज्ञानः ।
मूढः । अविमर्शः । इतबुद्धिः । किञ्चर्त्तव्यविमूढः ।)
अज, स्त्री, (अप्सु जायते, अप् + जन + कर्त्तरि ङः,
उपपदसमासः ।) पद्मं । इति मेदिनी । दशा-
वृन्दसंख्या । शतकोटिः । इति लीलावती ।
अजं, पुं, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन् + ङः ।)
चन्द्रः । धन्वन्तरिः । निम्बुलदृष्टः । इति मेदिनी ।
अजः, पुं, स्त्री, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन + ङः ।)
शङ्खः । इति मेदिनी । (जलमवमुक्तिमुक्तादिकां ।)
"अजमश्वमयश्चैव राजतश्चानुपमस्तुत" ।
"अलोमु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्वमयेषु च" ।
इति मनुः ।)
अजजः, पुं, (अजात् विष्णुनामिपद्मात् जायते,
अज + जन् + कर्त्तरि ङः ।) ब्रह्मा । इति त्रि-
काण्डशेषः ।
अजमोगः, पुं, (अजस्य शङ्खस्य मोग इव शरीर-
मिव मोगो यस्य सः ।) पद्मशब्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।
अजयोनः, पुं, (अजं विष्णुनामिपद्ममेद योनि-

अरभ

रुत्पत्तिस्यानं यस्य सः ।) विधाता । ब्रह्मा । इत्य-
मरः ।
अजवाहनः, पुं, (अजमिव शङ्खवत् शुभं वाहनं
दधो यस्य सः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अजहस्तः, पुं, (अजं पदं हस्ते यस्य सः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ।
अजिनी, स्त्री, (अजानां समूहः, अज + पुष्करादि-
त्वात् इनि, स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । इति
राजनिर्घण्टः । पद्मसमूहः । पद्मलता । पद्मयुक्त-
देशः । इति नलिनीशब्दटीकायां भरतः ।
अजिनीपतिः, पुं, (अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
यद्यतीतपुरुषः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अब्दः, पुं, (अवति सीमानं रक्षति अयं + "यक्षा-
दय" इति दन् नेघपर्वतविशेषपक्षे तु सप्तो
ददाति, अप् + दा + कर्त्तरि कः ।) वत्सरः ।
मेघः । मुक्ता । इति मेदिनी । पर्वतविशेषः ।
इति विन्धः ।
अब्दसारः, पुं, (अब्दस्य सुक्तायाः सारः मूल-
निर्ग्रासः ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।
अब्धिः, पुं, (आपो जलानि धीयन्तेऽत्र, अप् + धा
+ अधिक्तरणे किः, उपपदसमासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ।
अब्धिकफः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य कफ इव कफाकार-
तया तस्य तादृशत्वं ।) समुद्रफेनः । तत्पर्यायः ।
ह्रिङ्गीरः २ । फेनः ३ । इत्यमरः ।
अब्धिगौ, पुं, (अब्धौ जायेते अब्धि + जन + कर्त्तरि
ङः, उपपदसमासः ।) अब्धिनीकुमारौ । द्विवचना-
न्तोऽयं शब्दः । इति हेमचन्द्रः ।
अब्धिदीपा, स्त्री, (अब्धिसंस्थाता लवणादिसप्त-
संख्याता दीपा यस्याः सा ।) पृथिवी । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
अब्धिनगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य सन्निहिता
नगरी ।) द्वारकापुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अब्धिनवनीतकः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव,
यद्यतीतपुरुषः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ।
अब्धिफेनः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य फेनः, यद्यतीतपुरुषः ।)
समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्टः ।
अब्धिमण्डूकी, स्त्री, (अब्धिं समुद्रं मण्डयति, पब्धि
+ मण्ड + ऊक, स्त्रियां ङीप् ।) मुक्ताकोटः ।
शुक्तिः । इति हेमचन्द्रः । भिनुक इति माया ।
अब्धिप्रयनः, पुं, (अब्धौ प्रत्ये समुद्रे शेते, प्री +
वाङ्मत्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः । (नारायणोऽपि प्रत्ये अब्धौ
शेते, यदुक्तं,—
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वैतेन नारायणः स्मृतः" ।
इति मनुः ।)
अब्धिमिः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य पमिः, यद्यतीतपुरुषः ।)
वडवानलः । इति हेमचन्द्रः ।
अम्भजः, पुं, (अपोमण्डयति, अप् + मण्ड +
श्रित्किनामिपद्मात्परिभ्यो य इति कर्त्तरि णः,
उपपदसमासः ।) सप्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अभ्यन्, स्त्री, (अपो विभक्ति, अप् + भ + कर्त्तरि कः ।) मेघः । इत्यमरः । सुस्तादणं । अभ्यन्कधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्यन्मतङ्गः, पुं, (अभ्यन्स्य, मेघस्य अधिपः मा- तङ्गः शाकभार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपद- लोपश्च ।) ऐरावतः । इत्यमरः ॥

अभिन्, स्त्री, (अपः नौकामलापनयनाय विभक्ति धारयति, अप् + भ + क्तिः ।) काकुत्थाक्षः । नौकामलापनयनार्थकुदालाक्षितिकाक्षः । इत्यमरः ॥ (पण्यादित्रयाणां समष्टीकरणपात्रं । तीक्ष्णायो लोहदण्डः ।

“अभिन् काण्यायसी दद्यात् सप्यं हत्वा द्विजोत्तमः । पणालभारकं धत्ते सैसकैकमासकं” ॥

इति मनु ।)

अभिभयं, त्रि, (अभे मेघे भयं, अभ्य + घ तस्य इय ।) मेघोद्भववस्तु । इत्यमरः ॥

अभ्रक्षचर्यकं, स्त्री, (ब्रह्मचर्यविरोधि, विरोधे नञ्- समासः । ततः स्तार्ये कन् ।) मैथुनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्रह्मचर्यशून्ये त्रि ॥

अभ्रक्षण्यं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु, ब्रह्मण् + यत्, नञ्समासः ।) नाथोक्तौ नायं बन्ध इत्याकारोक्तिः । अवधयाच्चा । तत्पर्यायः । अवधोक्तिः २ । इत्यमरः ॥ (“नपथे अवभ्रक्षण्यमब्रह्मण्यं । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुनस्तुवन्तिप्य राजद्वारे सोरस्ताङ्गनमब्रह्मण्य- मुद्धोषितं” ।

इति उत्तरचरिते । वेदविशदं अतिनिन्दितं कर्म । निरतिशयस्यनशोकादिप्रकाशोक्तिरियं ।)

अभ्र इ छ भ्रनौ । इति कविकाव्यप्रमुः ॥ इ अभ्रभ्यते । छ अभ्रभते । इति दुर्गादासः ॥

अभयं, स्त्री, (भयस्याभावः इत्यव्ययीभावः, यद्वा नास्ति भयं यस्मात् तत्, हरीतक्यां दुर्गामूर्तिभेदे च स्त्री ।) वीरणमूलं । इत्यमरः ॥ भयाभावः । (“नातः परतरो धर्मे नृपाणां यद्राजार्जितं” । विप्रेभ्यो दीयते त्रयं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा” । इति याज्ञवल्क्यः ।

“योदत्वा सर्वभूतेभ्यः प्रजज्जयभयं दृष्टात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिभः” ॥ इति मनुः ।)

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी” ॥ इति श्रीभगवद्गीता ॥ भयरहिते त्रि । इति विश्वः ॥

अभयद्विगिहः, पुं, (अभयाय स्वयोज्ज्वलभावाय- द्विगिहः ।) युद्धज्ज्वा । सङ्गमपटङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा ।) हरीतकी । इत्यमरः ॥ चम्पादेशजातपक्षिशरा हरीतकी । सा नेत्ररोगे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (दुर्गा ।)

अभ्यक्षं, त्रि, (भक्ष् + भस्मणि ण्यत्, नञ्समासः ।) अभ्यक्षणीयं । अखायं । यथा,—

“अधायं धर्मं मे सद्भिः करिष्यसि किमस्थितिः ।

अभ्यक्षं चैव मे मांसं त्वादृशैर्ब्रह्मचारिभिः” ॥

इति रामायणं ॥ (भोजनायोग्यं वस्तु, भक्ष्याय मन्वादिभिः शास्त्रकारैः निषिद्धं द्विजातिभिः वर्ज- नीयं वस्तु । तानि च यथा, लघुनगटल्लनपलायवा- ख्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि । विष्ठादिजातानि तण्डुलीयादीनि च । लोहितवृक्षनिर्घासः । क्तेनो- द्भववृक्षनिर्घासः । श्लेष्मलं । गव्यं । पेषुषश्च । देवाद्यनुद्देशेन आत्मार्यं पक्षाः कृसरसंयावपाय- सापूपाः । असंस्कृत पशुमांसं । नैवेद्यार्थमन्नानि निवेदनात् प्राक् । हवींषि च होमात् प्राक् इत्यादि ।)

अभाजनं, स्त्री, (न भाजनं, नञ्समासः ।) अपात्रं । अयोग्यं । यथा,—

“दीधीवेवीट्समः कश्चित् गुणवद्वोरभाजनं ।

क्षिप्रप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहितं न ते” ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥ पात्ररहिते त्रि ॥

अभावः, पुं, (भू + भावे घञ्, नञ्समासः ।) मरणं । असत्ता । इति विश्वमेदिनौ ॥

“अस्ति पुत्रो वशे यस्य मृत्योर्भार्या तथैव च ।

अभावे सति सन्तोयः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले” ॥

इति चाणक्यः ।

(“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवेवोपपादयेत् ।

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वधोरूपसमन्वितैः” ॥

इति मनुः ।) त्रयादिषट्कभिन्नः । स द्विविधः ।

संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषा-

परिच्छेदः ॥ भावशून्यः भावः स्थायिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्रं ॥

अभावनीयः, त्रि, अचिन्तनीयः । चौरादिकाचिन्त- नार्थभूधातोः कर्मण्यनीये नञ्समासः ॥

अभावणं, स्त्री, (भाप् + ल्युट्, नञ्समासः ।) अक- धनं । मौनं । इत्यमरः ॥

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + क्तिः ।) उपसर्ग- विशेषः । अस्त्यार्थाः । समन्तात् । उभयार्थः ।

वीक्षा । इत्यन्भावः । धर्मणं । इति दुर्गादासः ॥

अभिषासः । आभिमुख्यं । इति मेदिनी ॥ चिह्नं ।

इति वोपदेवहेमचन्द्रौ ॥

अभिकः, त्रि, (अभिकामयते इति अनुकामिकेति साधुः ।) कामी । कामुकः । इत्यमरः ॥

अभिक्रमः, पुं, (अभि + क्रम + घञ् ।) नोदात्तेति वृद्धाभावः । अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कर्मोपपत्त्ये प्रारम्भे च ।) अभीतयो-

धादेर्युद्धे शत्रुसन्मुखगमनं । आरोहणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिख्या, स्त्री, (अभि + ख्या + ण्यङ् ।) नाम । शोभा । कीर्तिः । इति मेदिनी ॥ आख्यानं । इति शब्दरत्नावली ॥ (शोभा । सौन्दर्यं । रम- णीयता ।

[इति रघुवंशे ।

“काव्यभिरया तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः” ।

“कामप्यभिर्या स्फुरितैरपुण्य-

दासन्नलादप्युपलब्धोऽधरोष्ठः” ।

इति कुमारसम्भवे । यशः ॥)

अभियक्तः, त्रि, (अभि + यच् + कर्मणि क्तः ।)

शत्रुणाक्रान्तः । इत्यभिपन्नशब्दार्थे अमरः । (अभियुक्तः ।)

अभियुहः, पुं, (अभि + युह् + भावे अप् ।) अभि- योगः । इत्यमरः ॥ कलहाङ्गनं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं । आभिमुख्येन युद्धादिप्रवृत्तिः ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ गौरवं । अभियुहणं ।

इति मेदिनी ॥ लुट् इति भाषा । (चौर्यकरणं ।)

अभियुहणं, स्त्री, (अभि + युह् + भावे ल्युट् ।) अभिहारः । इत्यमरः ॥ चौर्यकरणं । सम्मुखे

हरणं । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (साहसं ।

अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं ।)

अभिघातः, पुं, (अभि + घन् + भावे घञ् ।) दण्डा- दिभिरभिहननं । आघातः । यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः” ।

इति माधवकारः ॥ प्रन्नादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्व-

स्थितचतुर्थ्यद्वितीयतृतीयचतुर्थ्यर्थाः क्रमेण पर-

स्थितवर्गैकैकद्वित्रिवर्गयुक्ताः । तत्र स्त्री । यथा—

“अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्रिवर्गयुक्ते ।

नगवर्गाणां परतो धरणीचन्द्रिहाराभाष्या” ॥

इति केरलग्रन्थः ॥ (प्रहारः । अभिहननं । आ-

घातः ।

“चक्षुदभ्युज्ज्वलितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरगुगलस्य सुयोधनस्य” ।

इति वेणीसंहारे । सङ्घर्षणं । संमर्दः । पीडनं ।

क्षोभदानं । शोकक्षोभः ।

“सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।

श्रीतातपाभिघातान्श्च विविधानि भवानि च” ॥

इति मनुः । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघाती, [न्] पुं, (आभिमुख्येन हन्ति, अभि + घन् + णिनि ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (विपक्षः । आक्रमणकारी ।

“एकदा न विगृह्णीयात् बहून् राजाभिघातिनः ।

सदर्पोऽप्युरगः कीटैर्वज्रभिर्नश्यति ध्रुवं” ॥

इति हितोपदेशे । पीडाजनकः । आघातकारी ।

“सुव्यवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना ।

भद्वितथं नरेन्द्रेण न कामवपश्वर्त्तिना” ।

इति रामायणे । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघारः, पुं, (अभि घार्थ्यते समन्तात् वज्रौ सिध्यते, अभि + घृ क्षरणे णिच् + अच् ।) घृतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिचरः, पुं, (आभिमुख्येन सेवार्थे चरति, अभि + चर् + ट ।) दासः । मलः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिचारः, पुं, (आभिमुख्येन शत्रुबन्धार्थं चारः कार्यकरणं अभि + चर + भावे घञ् ।) हिंसा- कर्म । इत्यमरः ॥ अथर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादि-

निध्यादितमारणोघातनादिहिंसात्मककर्म । इति

भरतः ॥ मारणादिफलकतान्त्रिकप्रयोगविशेषः ।

स अष्टविधः । मारणं १ मोहनं २ सम्भनं ३

विद्वेषणं ४ उघाटनं ५ वशीकरणं ६ । इति

तन्त्रसारः । उपपातकविशेषः । इति प्रायश्चित्त-

विवेकः । स तु श्वेनादियन्त्रेणानपराधस्य मारणं ।

इति कुल्लूकभट्टः ॥ यथा,—

अभि

“हृत्सौमधीनां स्वाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च” ।
इति मन्त्रे ११ अध्यायः ॥ २ ॥ अध्याभिचारः ।
“ॐ विरुद्धे रूपिणि चरिष्ये वैरिणममकं देहि
देहि स्वाहा” । इति खड्गसमिन्ता खड्गसन्तां च
पठित्वा खड्गं संपूज्य क्षागादिकममकोऽस्ति इति
वैरिनाम्नाभिमन्त्रा रक्तसूत्रेण त्रिधा मुखं बद्धा
वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।

“ॐ पयं स वैरी यो देहि तमिमं पयस्वरूपिणं ।
विनाशय महादेवि स्वं स्वं खादय खादय” ॥
इति पठित्वा बलिशिरसि पुण्यं दत्त्वा बलिमन्त्रं
पठित्वा बलिं संपूज्य अद्यान्त्रिने मासि महा-
नवम्यां असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा असुकशत्रु-
नाशाय इमं क्षागं महिषं वा असुकदेवते भग-
वत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं सम्यग्दे इत्युत्सृज्य आं
शू भट् इति हित्त्वा मूलं पठित्वा एतद्विधं दुर्गायै
गमः । इति रक्तां शिरश्च दत्त्वा त्रिधा खड्गसं-
होमं मूलसन्त्रेण कुर्यादिति तन्त्रसारः ॥

अभिचारी, [न्] चि, (अभिचरति शत्रुवधाये
कर्म्म करोति, अभि + चर + णिनि ।) अभि-
चारकर्त्ता । तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी । अभि-
पूर्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥

अभिजनः, पु, (अभिजायतेऽत्र, अभि + जन् +
आधारे घञ्, वृद्धमावः ।) त्यातिः । जन्मभूमिः ।
कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी ॥ (अन्वयः ।
“अभिजनतपोविद्यावीर्यक्रियातिशयेर्निजैः” ।
इति महावीरचरिते ।
“कथं दशरथाज्जातः सुद्धाभिजनकर्मणः” ।
इति रामायणे ॥)

अभिजातः, चि, (अभिजन् + भावे क्तः, अभिमतं
प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः ।) सुन्दरः । न्यायः ।
इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । बुधः । पण्डितः ।
इत्यमरः ॥ (श्रेष्ठवंशोद्भवः ।

“जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
अमन्यतेकमात्मानमनेकं वशीनां वशी” ॥
इति रघुवंशे ।

“न स्नेहिततथं यश्चादौ स्त्रीषु नापहृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संखृतं” ॥
इति मनुः । उचितः । उपयुक्तः । योग्यः । स्वरूपः ।
मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । स्नाध्यः ।
भगवान् । सम्पदः ॥)

अभिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्तिप् ।) दिवसस्या-
यमसङ्गतं । कुतपकाल इति प्रसिद्धं ॥ यथा,—
“अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥
इति मत्स्यपुराणं । नक्षत्रविशेषः । तत्तु तार-
कात्रयात्मकशुद्धाटकाकृतिः । उत्तराषाढायाः
शेषपञ्चदशदण्डाः श्रवणायाः प्रथमदण्डचतुष्टयं
एतद्वर्गं शतदण्डात्मकमभिजिद्रवति ॥ इति
ज्योतिषं ॥ तत्र जातफलं ।

“अतिसुललितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
ननु भवति विनीतस्वार्थकीर्तिः सुवेशः ।
दिशवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ्मनवः स्याद-

अभि

भिजिति यदि सूतिर्भूपतिः सखवंशे” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अभिज्ञः, चि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
ज्ञा + कर्त्तरि कः ।) प्रवीणः । निपुणः । विद्वः ।
इत्यमरः ॥ (बोद्धा । दक्षः । कुशलः ।
“अभिज्ञान्तेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः” ।
“अनभिज्ञास्तमिखाणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” ।
इति कुमारसम्भवे ॥)

अभिज्ञानं, स्त्री, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
करणे ल्युट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्रः । (अङ्गः ।
लक्षणं ।

“एतस्मान्नां कुशलिनमभिज्ञानदानादित्वा
मा कौलीनाश्चकितनयने मथ्यविश्रासिनी भूः” ।
इति मेघदूते । स्मृतिः । ज्ञानभेदः ।

“एवमुक्तुस्तु रामेण हनुमान् वानरवर्मभः ।
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः संप्रत्यभाषत” ॥
इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं ।
स्मरणार्थमङ्कुरीयादिकं चिह्नं । “अयं मैथिल्य-
मिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्कुरीयकः” । इति भट्टि-
काय्ये ॥)

अभितः, [स्]य, (अभि + तसिन् ।) शीघ्रं । साकल्यं ।
आभिमुख्यं । उभयतः । “अङ्गान्ययाचीदभितः
प्रधानं” । इति भट्टिकाय्ये ॥ समीपं । इति
मेदिनी ॥

अभिधर्षणं, स्त्री, (अभि + धृ + भावे ल्युट् ।)
रक्तपिशाचभृतादेरभिषङ्गः । इति महाभारतं ॥
सर्वतोभावेन धर्षणश्च ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्
स्त्रियां टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय-
मते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिसमवेत-
विधिध्यापारोभूतपदार्थः । तस्या लक्षणं । “स
मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र “सङ्केतितार्थस्य
बोधनादयिमाभिधा” । इति साहित्यदर्पणं ॥ (आ-
ख्या । आङ्गा । अभिधानं । नामधेयं ॥)

अभिधानं, स्त्री, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा +
करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं ।
यथा । “तवाभिधानाद्यथे नताननः” । इति
भारविः ॥ शब्दकोषः । यथा । “कृतद्वितसमा-
सानामभिधानं नियामकं” । इति वोपदेवः ॥
(आख्या । नामधेयं ।

“आख्याङ्ग अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च” ।
इत्यमरः । “शिखरिणि कानु नाम कियश्चिर
किमभिधानमसावकरोत्तपः” । इति साहित्य-
दर्पणे । उक्तिः । उल्लेखः । निर्देशः ॥)

अभिधेयं, स्त्री, अभिधानं । नाम । (“इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ॥) अभिधीयते
अनेनेति करणे यः ॥

अभिधेयं, चि, (अभि + धा + कर्म्मणि यत् ।) अभि-
धागम्यं । वाच्यं । प्रतिपाद्यं । यथा । “इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः” । इति वोपदेवः ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धौ + अङ् + टाप् ।) परस्मै

अभि

विषयसृष्टा । इत्यमरः ॥ परब्रह्मे जिहृत्ता ।
दोषचिन्तापूर्वकं परस्मै लिप्ता इत्येके । विषय-
प्रार्थना । इति स्वामी । विषयस्य लाभस्य सृष्ट्या
विषयसृष्ट्या विषयेन चौर्यादिना सृष्ट्या इति
तृतीयासंभासः इत्यने । विषयसृष्टेतिपाठे पर-
स्मैविषये विषयितया सृष्ट्या जिहृत्तामात्रं । इति
कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अभिलाषः । इति रायमुकुटः ॥

अभिनन्दनः, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः । चतुर्थस्तीर्थकारजिनो-
ऽय । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतोभावेनानन्दजनके
त्रि ॥

अभिनयः, पुं, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः
प्रकाशयतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् ॥ अङ्ग-
क्रोधादिभावामिभ्यञ्जकः । अङ्गुल्यादिना व्यक्ती-
कृतमनःकार्यं । तत्पर्यायः । अञ्जकः २ । इत्य-
मरः ॥ दृश्यकार्यं । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा-
दीनामवस्थानुकरणं । स चतुर्विधः । आङ्गिकः १ ।
वाचिकः २ । आहार्यः ३ । सात्त्विकः ४ । इति
साहित्यदर्पणं ॥ (“तामेतां परिभावयन्त्वभिनयै-
र्विन्यस्तस्मात्तु बुधाः शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणत-
प्रज्ञस्य वाणीमिमाम्” । इति उत्तरचरिते ॥)

अभिनवः, चि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतनः ।
इत्यमरः ॥

(“अभिनवमधुलोपुप्लवं
तथा परिचुम्भा व्रतमङ्गरोम्”
इति शाकुन्तले ॥)

अभिनवोद्भिद् [इ] पुं, (अभिनवं यथातथा उद्भि-
नन्ति उद्भिद्य जायते, अभिनवं + उत् + भिद् +
कर्त्तरि क्तिप् ।) अङ्कुरः । इत्यमरः ॥

अभिनिर्मुक्तः, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्येण
निर्मुक्तः ।) सूर्यास्तकालशायी । यस्मिन् सुप्ते
सूर्यास्तं याति सः । इत्यमरः ॥
“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वीणो युक्तः स्यान्महत्तैत्तनसा” ॥
इति मनुः ॥)

अभिनिर्धायं, स्त्री, (शत्रुसमिपक्षीकृत्य निर्व्यायं
निर्गमः ।) विजिगीषोः प्रयाणं । यात्रा । इत्य-
मरः ॥ (जिगीषया गमनं ।

“यत्नेनयामिनिर्धायं स्मृतं तदांभवेयानम्” ।
इति हलायुधः ॥)

अभिनिवेशः, पुं, (अभि + नि + विश् + भावे घञ् ।)
मनःसंयोगविशेषः । मनोनिवेशः । आवेशः ।
आस्वादौ प्रवेशः । तत्पर्यायः । निवन्धः ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यमयजनका-
विद्याविशेषः ॥ (आद्यः । अवशमिदं कर्त्तव्य-
मित्यादिरूपोऽध्यवसायः । दृष्टसङ्कल्पः ।

“इत्युक्तवन्त जनकात्मजायां
निवन्तर्हृत्ताभिनिवेशमीशे” ।

इति रघुवंशे ।

“अथात्ररूपाभिनिवेशतोषिया
कृताभ्यनुज्ञा गुरुरा गरीयसा” ।

अभि

इति कुमारसम्भवे । आत्तक्तिः । अनुरागः ।
अभिषासः । “वलीवान् खलु मेऽभिमनिवेशः” ।
इति शाकुन्तले ।)

अभिनिष्ठानः, ए, (अभि + नि + स्तन् + घञ्, अभि-
निः स्तनः शब्दसंज्ञायां इति घत्वं ।) विसर्गः ।
अक्षरं । इति मेदिनी ।

अभिनीतः, चि, (अभि + नी + क्तः ।) युक्तः ।
न्यायः । अतिसंस्कृतः । प्रशस्तो भूमितो वा ।
असर्थी । शोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥
“अस्मिन्नेव प्रकारे धनद्वयमुदारधीः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” ।
इति महाभारते । विज्ञः । धीरः ।

“स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरत्यये ।
मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” ।
इति रामायणे ।)

अभिनेता, [ट] चि, (अभि + नी + कर्त्तरि ङच् ।)
अभिनयकर्त्ता । केचो संज्ञोयाना इत्यादि भाषा ।
इति नाटकप्रसिद्धं ।

अभिपन्नः, चि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप-
राजः । अपराधवान् । आपद्रुतः । प्राप्तविपत्तिः ।
अभियस्तः । शत्रुणाक्रान्तः । इत्यमरः ॥ (स्त्री-
कृतः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।

“दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दाः ।

पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ।

“दृष्टिर्दोषाभिपन्नः” । इति सुभुते ।)

अभिप्रायः, ए, (अभि + प्र + इन् + भावे अच् ।)
इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आशयः २ हृदयः ३ ।
इत्यमरः ॥ आकृतं ४ भावः ५ । इति जटाधरः ।
(अभिसन्धिः । हृद्गतो भावः ।

“दुर्योधन ममाप्येतत् हृदि संपरिवर्त्तते ।

अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विदुषोऽन्यहं” ।

इति महाभारते । [इति मनुः ॥)

“तेषां खं खमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” ।

अभिप्रेतं, चि, (अभि + प्र + इन् + क्तः ।) अभि-
प्रायविषयीभूतं । अभीष्टं । यथा,—

“कामाय तु हितं काव्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।

पार्वत्येन विधानेन तदप्यक्षं खगाधिप” ॥

इति भविष्यपुराणं ॥ (वाङ्मनः ।) सम्मतः ।)

अभिमवः, ए, (अभि + भू + भावे अप् ।) गर्व-
नाशः । परिभयः । पराभवः । इति शब्दरत्ना-
वली हेमचन्द्रः ॥ (पराजयः । तिरस्कारः ।

“रघोरभिभवाशङ्किं चुक्षुभे दिवतां मनः” ।

इति रघुवंशे ।

“बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदः” ।

इति हितोपदेशे ।)

अभिभूतः, चि, (अभि + भू + क्तः ।) ज्ञानरहितः ।
तत्पर्यायः । इतिकर्त्तव्यतामूढः २ विह्वलः ३
व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विह्वलः ६ विह्वलः ७ ।
इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भयदर्पः । तत्प-
र्यायः । आत्तगर्वः २ । इति जटाधरः ॥ आत्त-
गन्धः ३ । इत्यमरः ॥ अभिहृतः ४ । इति
लट्टीका ॥

अभि

(“दैव्याभिभूतस्य युवामवोढं
मग्नस्य दोर्मर्षुवनस्य भारम्” ।

इति भट्टिः ।)

अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ-
नादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (परा-
भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।

“अभिभूतिभयादसूततः

सखमुह्यन्ति न धाम मानिनः” ।

इति भारविः ।)

अभिमतं, चि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टं ।
सम्मतं । यथा,—

“अभिमतफलशंसो चारु पुष्कोर वाङ्-

स्तरुषु सुकुतुरुचैः पक्षिणश्चानुकूलाः” ।

इति भट्टिः ॥ (हृद्यः । प्रियः । हृदयङ्गमः ।

“स माधवेनाभिमतेन सख्या

रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनिश्चयमपि मकरकेतुर्मनसो-

रुजमावहन्नभिसतो मे” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अभिमतव्यं, स्त्री, (अभि + मन् + कारणे ल्युट् ।)
आज्ञानं । आकारणं । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन्
इति भाषा । (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं ।

यथा,—

“दत्तात्रेयं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्” ।

इति याज्ञवल्क्यः ।)

अभिमत्यः, ए, (अभि मथ्यते चक्षुः पीड्यतेऽनेन,
अभि + मन् + कारणे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति
त्रिकायशेषः ॥ अधिमत्य इति वैद्यके पाठः ।
तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपानि ।

“दृष्टैरेतैरभिध्यन्तैर्नराणामक्रियावतां ।

तावन्तस्त्वधिमत्याः स्युर्यने तीव्रवेदनाः ॥

उत्पाद्यत इवात्यर्थे नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।

शिरसोऽर्द्धं तं विद्यादधिमत्यं खलत्नैः” ॥

स तु चतुर्विधः । यथा । “हृन्त्यादृष्टिं श्लेष्मिकः

सप्तरात्रादधिमत्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् । यज्ञा-
ह्वै वातिकः सन्निहृन्त्यामिथ्याचारात् पैक्तिकः

सद्य एव” ॥ इति माधवकरः ॥

अभिमत्यः, ए, (अभिमत्यते युद्धार्थं, अभि + मन् +
युच्, निपातनात् युगादेशाभावः ।) अर्जुनपुत्रः ।
स तु सुमद्रागर्भजातः । इति महाभारतं ॥

अभिमरः, ए, (अभिमत्यतेऽस्मात्, अभि + म् +
अप्) युद्धं । वधः । खसैन्यमयः इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ वधनं । इति जटाधरः ॥ (संहारः ।
समरः । अवरोधः । संपन्नाद्भयं । सङ्केतस्थल-
निर्गमः । प्राणनिरपेक्षो यो व्रथ हेतोः व्याहं
हस्तिनं वा योधयति सः अभिमरः इत्येके ।)

अभिमर्दः, ए, (अभि + म् + भावे घञ् ।) अव-
मर्दः । पीडनं । सम्प्रायः । युद्धं । इति मेदिनी ॥
(शत्रुकृतपीडनं । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनं ।
“क्षतोऽभिमर्दः कुणभिः प्रसह्य” । इति महा-
भारते ।)

अभि

अभिमातिः, ए, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमानः, ए, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्था-
दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३
ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्रार्थना ७
हिंसा ८ हननं ९ । इत्यमरभरतौ ॥ स्मयः १०
अवलेपः ११ दर्पः १२ अवप्रणयः १३ टङ्कः १४ ।
इति जटाधरः ॥ अपि च ।

“गर्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृतिः ।

स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

अभिमानितं, स्त्री, (अभिमानः जातोऽस्य, अभि-
मानः + इतच् अभिमान्यतेऽत्र, अभि + मन् +
णिच् + आधारे क्तः ।) सुरतं । मैथुनं । इति त्रि-
कायशेषः ॥ अभिमानयुक्ते चि ॥ (गर्वः । मदः ।
दर्पः ।)

अभिमानि, [न्] चि, (अभिमान्यते, अभि + मन्
+ णिनि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानग्रस्तः ।
यथा,—

“कर्त्ता द्युतच्छलाणां जतुमयश्रणीदीपितः सो-
ऽभिमानि” । इति वेणीसंहारः ॥

अभिमायः, चि, (मायामविद्यामधिगतः, प्रादि-
समासः ।) इतिकर्त्तव्यतामूढः । अभिभूतः । इति
जटाधरः ॥

अभिसुखं, चि, (अभिगतो मुखं । अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया इति समासः ।) सम्मुखं । इति
जटाधरः ॥

अभियातिः, ए, (युद्धार्थमभिसुखं यातिः गमनं,
अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभियाती, [न्] ए, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि
+ या + भावे क्तः ; इनि ।) शत्रुः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

अभियुक्तः, चि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर-
काटकयुद्धः । इति मेदिनी ॥

(“उद्दामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।

इति उत्तरचरिते ।

“अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्धितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह” ।

इति हितोपदेशे ।) स्मृतिशास्त्रमते अभियोग-
विषयीभूतः । आसामी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३ । यथा,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवं ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोक्ता, [न्] चि, (अभि + युज् + कर्त्तरि ङच् ।)
अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । परियादी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी २ अर्थी ३ । यथा,—

“अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।

तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशतयोरुत्पत्तः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगः, ए, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

राधादिभिरनं। अनेन विरोधे सादृशमन्वितया
राजसमीपे यत्नम्। आत्मानं राधित इति
यथातः। यथा,—

“अभिद्योतमन्त्रिणीं नैनं प्रथमिद्योतयेत्”।

इति राजाधिराजः। राजाधिराजः। इति राध-
मुकुटः। अथ राजाधिराजः। अथ राजाधिराजः। तत्त-
व्यायः। अभिद्योतः २। इत्यमरः। उद्योगः।
इति हेमचन्द्रः।

“म प्रापदप्रातपराभिद्योत
अरेभ्रगुप्तं नगरं महानात्”।

इति कुमारसम्भवे।

अभिरामः, चि, (अभिरामते मनोऽत्र, अभि + रम् +
आधारि घञ्।) शरिरः। सुन्दरः। इति हेम-
चन्द्रः। (मनोहरः। मनोहः। रमणीयः। आन-
न्दकरः।

“मनोऽभिरामाः इत्यन्तौ रचनेमिमनोमुतेः”।
इति रघुवंशे।

अभिरूपः, पुं, (अभिरूपं रूपमस्य।) पण्डितः। इति
हेमचन्द्रः। कामदेवः। पन्त्रः। शिवः। विष्णुः।
इति इन्द्रप्रवर्गी।

अभिरूपः, चि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूप-
यति, अभिरूप + चिच् + णच्।) मनोहरः।
पण्डितः। इति मेदिनी। (“इयं हि रसभाव-
विशेषदीवानुरीः विष्णुमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा
परिचर्य”। इति शाकुन्तले।)

अभिज्ञापः, पुं, (अभिज्ञायते मानसं कर्म वाच्यते-
त्येव, अभि + ज्ञप् + कर्तृणे घञ्।) शब्दः। इति
त्रिकाण्शेषः। सङ्ख्याशब्दः। यथा, “काम्या-
भिज्ञापसहितः युगतिरनन्तराग्रहः सङ्ख्या-
शास्त्रार्थः”। इति प्रवक्ष्याधिकारः। (वर्णः।
रूपः। वाच्यः।

“तथाभिज्ञापमंगनयोग्यत्वविरहाच्च।

राधिरूपमस्येव”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभिज्ञासः, पुं, (अभि + ज्ञ् + भावे घञ्।) हेदनं।
इत्यमरः।

अभिज्ञासः, पुं, (अभि + ज्ञप् + भावे घञ्।) कोमः।
तत्पर्यायः। शब्दा २ आकाश ३ स्पृष्टा ४ ईश ५
एतद् ६ वायु ७ मित्रा ८ शमः ९ तर्पः १०
मनोहरः ११। इत्यमरः। शब्दा १२ कान्तिः १३
रश्मिः १४ रश्मिः १५ रश्मिः १६ अभिज्ञासः १७।
इति इन्द्रप्रवर्गी। अत्रा १८ अत्रा १९ मतिः २०
अन्तः २१। इति अष्टाध्यायः। (“भव एतद् अभि-
ज्ञासं सन्निविष्टं अनेन विरोधे जातः”। इति शाकु-
न्तले। “अनेन अभिज्ञापे प्रथमं तदाविधे”। इति
रघुवंशे।) अत्रा २२। इति रमसम्भवे।

अभिज्ञासो, [भू] चि, (अभि + ज्ञप् + चिन्।)।
अभिज्ञापयति। यथा,—

“अभिज्ञापयति राजमादराणां
राधेयं तां भूयस्विदमन्वितम्”।

इति रघुवंशे।

अभिज्ञापकः, चि, (अभि + ज्ञप् + प्रीत्यर्थे उक्ञ्।)

अभिज्ञापयति। तत्पर्यायः। मुक्ता २ मन्त्रः ३।

अभि

गङ्गायः। इत्यमरः। गोमती ६
विष्णुसविमवायः। इति अष्टाध्यायः।
“अथमममवात् भूतमगतिरिति शब्दः”।
इति भारविः।)

अभिज्ञासः, पुं, (अभि + ज्ञप् + भावे घञ्।) अभि-
ज्ञायः। इत्यमरः। इत्यमरः। इत्यमरः। इत्यमरः।

अभिज्ञासः, पुं, (अभि + ज्ञप् + भावे घञ्।) अभि-
ज्ञायः। तत्पर्यायः। पादार्थः २। इत्यमरः।
(वन्द्या। प्रदतिः। प्रवक्ष्याः।

“अभिज्ञादात्तरं विप्रो व्यायांसमभिज्ञायन्।
अमौनामाहमस्मीति सं नामं परिकीर्तयेत्”।
इति मनुः।)

अभिज्ञासः, चि, (अभि + ज्ञप् + चिच् + णच्।)।
वन्दनशीलः। तत्पर्यायः। वन्द्याः २। इत्यमरः।
अभिज्ञासः। पादार्थार्थमिष्टवन्देः कर्तृणि उक्ञ्।
(प्रवक्ष्याकारो। अभिज्ञासकारो।
“आगतोऽमीषुवाचैर्न भवन्तमभिज्ञासः”।
इति ग्लोपाख्यानम्।)

अभिज्ञासः, स्त्री, (अभिज्ञासोक्तया वादनं नामो-
पादपुष्पकमस्मरः। अभि + ज्ञप् + चिच् + भावे
ल्युट्।) नागोपादपुष्पकमस्मरः। अभि-
ज्ञासो भो अमुकशब्दोऽभिज्ञेयं रूपः। तत्तु पाद-
स्पृष्टपुष्पकमस्मरः। तत्पर्यायः। पादार्थार्थः २।
इत्यमरः।

“अभिज्ञासशीलस्य दिव्यं वृद्धोपगोविन्दः।
चत्वारि संप्रवर्जन्ते आद्युर्विद्याशेषिनः”।
इति मनुः।)

अभिज्ञासि, स्त्री, (अभि + वि + आप् + भावे
क्तिन्।) सर्वत्रावस्थान। सर्वत्रोद्यतिः। तत्पर्यायः।
संमूर्च्छनं २। इत्यमरः।

अभिज्ञपनं, स्त्री, (अभि + ज्ञप् + भावे ल्युट्।)
मिथ्याभिज्ञानं। अभिज्ञापः। अभिज्ञापपद्धतौ-
भावेऽलुट्।

अभिज्ञप्तः, चि, (अभि + ज्ञप् + क्तः।) प्राप्ताभि-
ज्ञापः। ज्ञापयति। यथा,—

“न नामयष्टं युष्मात् छपयस्य गुरोक्तया।
भाष्याया अभिज्ञप्तस्य जनकस्य विश्वतः”।
इति मेघदूतटीका।

“न युष्मद्यभिज्ञप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन्”।
इति रामायणे। “अथ तेन नियन्त्रा विमिया-
नभिज्ञप्तः अनेनैव दन्दभूत्”। इति कुमारसम्भवे।)

अभिज्ञासः, चि, (अभि + ज्ञप् + क्तः।) परस्त्रियां
परस्त्रिये वा मैत्र्युं प्रति मिथ्याद्वेषितः। मैत्र्युं
प्रति आहृतः। इति केचित्। उपपन्नपातकः।

इति केचित्। मिथ्याद्वेषितमात्रं। इति केचित्।
इति भरतः। तत्पर्यायः। आचारितः २ आचारितः
३। इत्यमरः। (प्राप्तापवादः। अभिज्ञापः।

“अथ अभिज्ञप्तस्य पुत्रा भाषा दवीयसा।
नाभिज्ञासो रामादि सन्नेन जगतः सुहृदः”।
इति मनुः। विरिन्दितः। विरिन्दितः। पादार्थ-
वर्णः। [इति मनुः।)

“नापरोक्षमभिज्ञास्य दामिनी रघुविद्योः”।

अभि

अभिज्ञासि, स्त्री, (अभि + ज्ञप् + भावे क्तिन्।)
लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः। (“अमन्तक
च सवाशिताय दत्वा मिथ्याभिज्ञानमिदं यम्
यथाप”। इति विष्णुपुराणे।) पादार्थः। इत्य-
मरः।

अभिज्ञापः, पुं, (अभि + ज्ञप् + घञ् लुटिः।) सर्व-
त्रोद्यत्या दन्तमिथ्यादिमिथ्याद्वेषनं वाच्यं। मिथ्या-
पवादः। तत्पर्यायः। मिथ्याभिज्ञानं २। इत्य-
मरः। प्रोधात् विजातिमिदं नामाभिज्ञानं। इति
पुराणः। अथ अभिज्ञापः। अथ अभिज्ञापः।
अथ अभिज्ञापः। इति विरिन्दितः।
“यथाभिज्ञापः दुःखार्त्ता दुःखं विन्दति नैषधः”।
इति ग्लोपाख्यानम्।)

अभिज्ञापः, पुं, (अभि + ज्ञप् + घञ् उपसर्गादिति
घः।) पराजयः। आलोचनः। उपपन्नः। इति मेदिनी।
मिथ्यापवादः। इति मधुरावाचः। आलोचनं।
इत्यमरः। अथ अभिज्ञापः। अथ अभिज्ञापः।
अथ अभिज्ञापः। अथ अभिज्ञापः। यथा,—

“अभिज्ञाताभिज्ञास्यमभिज्ञाभिज्ञापतः”।
इति नाथवरः। (पराभवः। परिभूतिः।
“जाताभिज्ञासो यूपतिनिर्गन्ता-
दुष्टं नैषधः प्रथमोऽनुतापः”।

इति रघुवंशे।
“तीव्रमभिज्ञापमनेन दक्षिं
मोहेन सन्तमयतेन्द्रियाणां”।

इति कुमारसम्भवे। अलोचनः। दुःखं। “अभि-
ज्ञापः विरिन्दितमिति मिथ्येन मिथ्यापवादो-
यत्”। इति रघुः।)

अभिज्ञापः, पुं, (अभि + ज्ञप् + घञ्, गुणः यत्तत्।
यष्टः। शत्रुः। मयसन्धानं। तत्तु चिरस्थायित
मदोत्पादकमयं। इति मेदिनी। यष्टयानं
सोमनतापानम्। तत्पर्यायः। शत्रुः २ शत्रुः ३।
इत्यमरः।

“अथ अभिज्ञापः याने मये सन्धानयष्टयोः”।
इति मेदिनी।)

अभिज्ञापः, स्त्री, काञ्चिकं। इति हलानुधः। काञ्चि
इति भाषा।

अभिज्ञापः, स्त्री, (अभि + ज्ञप् + भावे घञ्।) काञ्चिकं।
इत्यमरः।

अभिज्ञेकः, पुं, (अभि + ज्ञप् + भावे घञ्।) शत्रुः।
इति चिकित्साशेषः।

“अथ अभिज्ञेकः याने मये सन्धानयष्टयोः”।
इति विष्णुपुराणे।

“अथ अभिज्ञेकः याने मये सन्धानयष्टयोः”।
इति विष्णुपुराणे।

अथ अभिज्ञेकः याने मये सन्धानयष्टयोः”।
इति विष्णुपुराणे।

अथ अभिज्ञेकः याने मये सन्धानयष्टयोः”।
इति विष्णुपुराणे।

अथ अभिज्ञेकः याने मये सन्धानयष्टयोः”।
इति विष्णुपुराणे।

मधुयोजनं । गन्धोदकं १५ । तेन पञ्चधा स्नानं । तीर्थजलं १६ गङ्गोदकं १७ वल्मीकतोयं १८ सर्वौषधिजलं १९ सहस्रधाराजलं २० घटोदकं २१ केषाक्षिन्मते अष्टोत्तरशतघटोदकं । इति उत्कलखण्डं ॥ * ॥ अथ लहरीन्दिकेश्वरपुराणोक्तानि ७ दुर्गापूजाभियेकद्रव्याणि लिख्यन्ते । पिष्टामलकीयुक्तहरिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिविम्बे देवीमुत्तमं यथाक्रमं वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा खापयेत् । शुद्धजलं २ शङ्खजलं ३ गङ्गाजलं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा— गोमूत्रं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुशोदकं ११ पञ्चामृतं १२ शिशिरोदकं १३ मधु १४ पुष्पोदकं १५ इक्षुरससागरोदके १६ सर्वौषधिसहस्रौषधिजलं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्णोदकं २१ सहस्रधाराजलं २२ अष्टकलसोदकं यथा । व्योम-शङ्खाम्बुपूर्णाद्यकलसः २३ मेघतोयपूर्णद्वितीयकलसः २४ सारस्वततोयपूर्णद्वितीयकलसः २५ सागरोदकपूर्णचतुर्थकलसः २६ पद्मरेणुमिश्रितजलपूर्णपञ्चमकलसः २७ निर्भरोदकपूर्णषष्ठकलसः २८ सर्वतीर्थाम्बुपूर्णसप्तमकलसः २९ शुद्धजलपूर्णअष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतिषु द्रव्याणां व्युत्क्रमप्रणयनाधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरिक्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नारिकेल २ रत्न ३ लट्ठ ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अगुरु ७ स्वर्ण ८ रजत ९ गोरोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दूर्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्त्र १९ तिल २० ऋद २१ पुष्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटचतुष्टय २६—जलानि । प्रीतलजलञ्च २७ । तिलतैलं १ गन्धतैले २ । नदीकूल १ वराहदन्त २ वज्रादार ३ राजदार ४ लघुशङ्ख ५ वल्मीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवद्वार ९ गङ्गा १०—मृत्तिकाः ॥ गजदन्त ११ नद १२ उभयकूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ त्रिपथ १६—मृत्तिका इति केचित् । पञ्चामृतं प्रत्येकं सर्वौषधिमहौषधी एणक् । पञ्चकषायाः प्रत्येकं ॥ पञ्चामृतानि रित्तमधुघृतदुग्धानि ॥ उदत्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित् ॥ वैजहरिद्रा इति केचित् ॥ गन्धपिष्टपञ्चशस्यचूर्णमिति केचित् ॥ कालोपुराणदेवीपुराणोक्तपद्धतिष्वपि तथा । तासां मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते । यथा । प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ माणिक्य ५ वैदूर्य ६ पद्म ७ कङ्गर ८ कुसुद ९ खण्ड १० अलङ्का ११ वापी १२ रक्तचन्दन १३ नानातीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितगुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि । पञ्चतीर्थमृत् १ । विष्णुतैलं १ । उदत्तनद्रव्यं तैलहरिद्रायुक्तामलकी १ ॥ * ॥ अथ लहरीन्दिकेश्वरदेवीकालोपुराणपद्धत्युक्ताष्टकलसस्नानकालीनरागिणीरागवाद्यानि ॥ पुं । रागरागिणी । वाद्यं ।

हं । मालसी १ मङ्गलोत्सवः २ । वाराङ्गी १ इन्द्रविजयः २ । मालवः १ विजयः २ । देवकीरी २ सुवनविजयः २ । मालवगौड़ः २ मङ्गलविजयः २ । ललिता २ दुन्दुभिः २ । वाराङ्गी ३ विजयः ३ । मालवः ३ देवोत्सवः ३ । विभाषा ३ दुन्दुभिः ३ । देशालः ४ राजाभियेकः ४ । देशालः ४ घनतालः ४ । भैरवी ४ वंशी ४ । धानुषी ५ मधुरी ५ । मालवी ५ मधुकरः ५ । कोड़ा ५ इन्द्राभियेकः ५ । भैरवी ६ करतालः ६ । भैरवी ६ ढक्का ६ । वाराङ्गी ६ शङ्खः ६ । गुज्जरी ७ वंशी ७ । वसन्तः ७ शङ्खः ७ । वसन्तः ७ पञ्चशब्दः ७ । वसन्तः ८ पञ्चशब्दः ८ । कोड़ा ८ मृदङ्गः ८ । धानुषी ८ विजयः ८ । अथ देवप्रतिष्ठाभियेकद्रव्याणि । नदी १ नद २ सागर ३ निर्भर ४—मेघजलानि ५ पञ्चामृतं ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वत्थुर ८ गजदन्त ९ पर्वत १० कुश ११ वल्मीकमृत्तिकाः १२ तिलतैलं १३ घृतं १४ पञ्चकषायोदकं १५ आम्र १६ चम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिलकल्कशालितगुलविल्वपत्रामलकचूर्णान्यतममार्जनद्रव्यं २४ उष्णोदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टोत्तरशतकुम्भाः तदङ्गं वा विंशतिर्वा एको वा २७ । वैदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकषष्ठ्यधिकशतत्रयतोलकमिनेन जलेन पृथक् पृथक् घटेन द्रव्यमालोद्य कार्यं ॥ अष्टमृत्तौ तु । वल्मीकमृत्तिका । गोमयं । शुष्कगोमयं । भस्मयुक्तपरिमितजलं । गन्धयुक्तजलञ्च । इति देवप्रतिष्ठातन्त्रं ॥ * ॥ अथ राजाभियेकद्रव्याणि । मृगचर्मालीर्णालङ्कृतस्वर्णभद्रासनं १ । गङ्गायमुनासङ्गमजलं २ यावत्पुण्यनदीजलं ३ पूर्वमुखनदीजलं ४ पश्चामुखनदीजलं ५ तिर्यङ्मुखनदीजलं ६ सर्वसमुद्रजलं ७ क्षीरित्तप्रवालयुक्तपञ्चोत्पलविमिश्रितालङ्कृतकाश्चनपूर्णकुम्भाः ८ शकः ९ रोचना १० घृतं ११ मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ पुण्यतीर्थमृत्तिका १५ पुण्यतीर्थजलं १६ मङ्गलद्रव्यं १७ मणिदण्डश्चेतचामरव्यजन १८ माल्यभूषितश्चेतच्छत्रं १९ श्वेतवस्त्रः २० श्वेताश्वः २१ महागजवरः २२ वराम-

रणभूषिताष्टकन्याः २३ सर्ववादिकाणि २४ अलङ्कृतवन्दी २५ । इति वाल्मीकिरामायणे अयोध्याकाण्डं ॥ * ॥ अथ राजाभियेकविधिः । पुरोहितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्ध्यर्थं परदिनेऽभिषेके कर्त्तव्ये पूर्वदिने गणेशमाटकापूजनपुण्याहवाचननान्दीप्रभृति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । परदिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गलखानौ राज्ञीराजानौ मणिकाश्चनपृथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमण्डपमध्ये व्याघ्रचर्मोच्छादितासने उपवेशयेत् । ततः पूर्वोत्तरनीचां वेदीं कृत्वा तत्र खट्वोक्तविधिनानि संस्थाप्य हतात्ताः पलाशाभ्युद्यमशोभिमधो वैदिकैर्भक्तैर्जुहुयात् । तत औदुम्बरखुवेण वैदिकमन्त्रैर्हताजतीर्जुहुयात् । ततः सर्वतोभद्रमण्डपे स्थापितस्वर्गरजतान्नमृद्वयकलसस्थसर्वौषधिपञ्चवैजालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसंवासितपुण्यनदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विग्भिः सह गृहीत्वा तुर्यधोवैर्मङ्गलपाठैः राजसूयवाजपेयमहाभिषेकोक्तसंस्तमन्त्रैः सखीकां राजानं प्राङ्मुखं मूर्द्धि कन्याभिः सहामिषिषेत् । ततोऽमात्यादयः सर्वे अभिषिषेयुः । ततः पुरोहितमन्त्रिसामन्तप्रहतिपुरवा अलङ्कृताभिः कन्याभिः सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृताराक्षीराक्षोर्णकाटे कुङ्कुमागुरुकस्तूर्यादिद्रव्यैस्तिलकं दद्युः । ततो राज्ञो मूर्द्धि किरीटं दत्त्वा ह्यक्षमरादिराजचिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयुः । ततो दुन्दुभिस्तित्पुण्याहचतुर्वेदधोषैः खकुलक्रमागतनाम्ना अमृकत्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुमलाजाक्षतादि विकीरेयुः । ततो वन्दिनो मागधाश्च स्तुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आशिषं कुर्युः । ततः अमात्यादयः राज्ञे उपायनानि दत्त्वा नमस्कुर्युः । इति महाभारतादयः ॥ * ॥ अभिषेकानं, स्त्री, (सेनया अभियानम् । सेनाशब्दात् णिच्, ल्युट् । उपसर्गात् सुनोतीति पत्वम् ।) शत्रुं प्रति सेनासहितगमनं । सेनया सह करणभूतया वा विजिगीषोः शत्रोरभिमुख्येन गमनं । इत्यमरभरतौ । (“यत् सेनयाभिगमनमसौ तदभिषेकानम्” । इत्यमरः ।) अभियुतं, चि, (अभि + तु + कर्मणि क्तः ।) वर्णितं । स्तुतं । इत्यमरः । (“अभियुतो विश्रुताग्रसूतः” । इति भागवतपुराणे ।) अभिष्यन्दः, पुं, (अभि + स्थान् + घञ् । “अनुविष्यर्थाभिनिध्यः स्थन्दतेरप्राप्तिषु” इति पत्यं ।) अति-लङ्घिः । आखावः । “अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम् । स्वर्गामिष्यन्दवमनं क्षत्वेवोपनिवेशितम्” । इति कुमारसम्भवे । चक्षुरोगविशेषः । इति मेदिनी । तस्य निदानं सम्भाषिषः । यथा,— “उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययात् ॥ खेदाद्रणोभूमनिषेवणात्

अभि

“हर्दे विधातादमनातियोगात् ॥
द्रवात्तयान्नाग्निशि खेविताश्च
विष्मूत्रवातक्रमनिग्रहाश्च ।
प्रसक्तसंरोदगशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमथपानात् ॥
तथा षट्पानाश्च विपर्ययेण
क्षोशाभिघातादतिमैथुनाश्च ।
वाय्वग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाश्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः” ॥

स च चतुर्विधः । यथा,—

“वातात् पित्तात् कफाद्भ्रमादभिध्यन्दश्चतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥

निक्षोदनस्तमनरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिरोऽभिघाताः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाय्वसमुच्चयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुणतान्निग्रोयः
कण्डूप्रदेहावतिशीतता च ।
खावो वज्रः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
तान्नाश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिकोष्ठिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ॥

इति माधवकरः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—

“हे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
शिरो गते हे वज्रघा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्ष्योत्सादनलेपनादीन्
पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति” ॥
प्रोक्षणं शेषनं । उत्सादनं उद्धर्तनं ।

“मलोद्गसंघट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भनेन्महादृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि” ॥

मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ताः शिरानय-
नानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥

“चक्षुष्याः प्राणयो मुद्रा यवा मासन्तु जाङ्गलं ।
पक्षिमांसं विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकं ॥

पटोलकर्कोटकसारवेल्ह-
फलानि सर्पिःपरिपाचिताति ।

तथैव वार्त्ताकुफलं गवीनं
दृष्टोर्हितः खादु तथापि तिक्तः ॥

कट्फलगुरुतीक्ष्णमाषणिष्यावमैथुनं
मद्यक्षूरपिण्याकमत्स्यशकाविरूढं ।
विदाहीन्यग्रपानानि न हितान्यक्षिरोशिखाः ॥

सेक आस्योतनं पिण्डी विडालक्ष्मणं तथा ।
पटपाकोऽङ्गनं चैभिः कल्केनैत्रमुपाधरेत्” ॥ * ॥

कल्कविधिः । तत्र सेकविधिः ।

अभि

“सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्निग्धयने हितः ।
मीलितान्नास्य मर्यास्य प्रदेशस्तुरङ्गुलः ॥
स चापि खेह्नो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
लेखनस्तु कफे कार्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
षड्भिर्वाचां श्रुतेः खेहे चतुर्भिस्तैस्तु रोपणे ।
तैस्त्रिभिर्लेखने कार्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥
निमेषोन्मेषणे पुंसामङ्गल्याच्छोटिका तथा ।
गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः” ॥
छोटिका टुटकी इति लोके ।
“सेकस्तु दिवसे कार्या रात्रौ चात्यन्तिके गदे” ।
स यथा,—

“एरगुडलमूलत्वक्प्रहतमाजं पयो हितं ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिध्यन्दाशनं ॥
पथ्याक्षामलखचखसवल्कलकल्कोऽहिभेनजलयुक्तं ।
कृत्वा पोटलिकां तामहिभेनोत्थद्रवेणाक्षां ॥
निदधीत लोचने स्यात् सर्वाभिध्यन्दसंक्षयः शीघ्रं ।
योगोऽयमहिभिरक्तो जगदुपकाराय कारुणिकः ॥
सुक्ता पाणितनं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
स्नानं क्षणतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिजापद्यं ।
आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिवलायद्यं ॥
त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।
कवलांमुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः” ॥ * ॥
अथास्योतनविधिः ।

“क्वाथक्षीरद्रवलेहविन्दूनां यत्तु पातनं ।
क्षुण्णोन्मीजिते नेत्रे प्रोक्तामास्योतनञ्च तत् ॥
विन्दोऽयौ लेखनेयु रोपणे दण्डविन्दवः ॥
खेह्ने दादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ।
उष्णो तु शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैव निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा क्षिगं पित्ते मधुरशीतलं ।
कफे तिक्तोष्णरूचं स्यात् क्रमादास्योतनं हितं ॥
आस्योतनानां सर्वेषां मात्रा स्यादाक्षतोन्मिता ।
ततः परं लोचनान्नाभ्यां भेषजाय नयो मतः ॥
अस्योतनं न कर्त्तव्यं निशार्थां केनचित् क्वचित्” ॥
तदयथा,—

“विस्वादिपञ्चमूलेन दृहत्येरगुडशियुभिः ।
क्वाथ आस्योतने कोष्णो वाताभिध्यन्दाशनः ॥
त्रिफलास्योतनं नेत्रे सर्वाभिध्यन्दाशनं” ॥ * ॥
अथ पिण्डीविधिः ।

“उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन संबद्धाभिध्यन्दद्रव्यानाग्निनी ॥
क्षिगधोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा स्नेह्याग्नि प्रोक्ता विधिरक्तो बुधैरयं” ॥
सा यथा,—

“एरगुडपञ्चमूलवङ्गिनिर्मिता वातनाग्निनी ।
धात्री विरचिता पित्ते शियुपत्रकृता कफे ॥
निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तक्षेपहरी भवेत् ।
शुण्ठी निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥
धार्त्या नेत्रेऽनिलक्ष्मेग्रशोथकण्डूयथाहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहः” ॥
“पथ्याक्षामलखसवल्कलकल्कोऽहिभेनजलयुक्तः ।
तेन विरचिता पिण्डी श्रमयति सकलानभिध्यन्दान्” ॥

अभि

इति भावप्रकाशः ॥

अभिध्यन्दिरभयं, स्त्री, (अभिध्यन्दः प्रधाननगर-
स्यातिदृष्ट्या तन्मन्त्रिधाने स्थापनं च एव विद्यते
उच इति, रमतेऽच रम + आधारे ल्युट्, ततः
कर्मधारयः ।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्प-
र्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥

अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽच, अभि + सम्
+ तप् + णिच् + आधारे अच् ।) युजं । इति
हलायुधः ॥

(“अयं स्यादभिसन्तापः संमदोवियद्वलया” ।

इति हलायुधः ।)

अभिसन्धानं, स्त्री, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट् ।)

वचनं । प्रतारणं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“परामिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेकितं ।

जिगीषोरन्ध्रमेधाय धर्ममेव बभूव तत्” ॥

इति रघुवंशे ।)

अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धानं अभि + सम् + धा +
भावे णिः ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—

“पितृव्रतस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,

स्वधाम्भुजः क्षान्दफलाभिसन्धौ ।

प्रदांगशक्ताः सकलेष्मिताणां,

विमुक्तिदा येऽनभिसन्धितेषु” ॥

इति शचिस्तवः ॥

(“अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरं ।

खर्गाभिसन्धिसुहृतां वचनानि मेनिरे” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

अभिसम्पातः, पुं, (अभिसम्पाद्यते योद्धा यच्च, अभि
+ सम् + पत् + आधारे णच् ।) युजं । इत्यमरः ॥

अभिसरः, पुं, (आभिसुख्येन सरति, अभि + ह +
पधाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥

(“राजा राज्यवर्द्धनं मद्भासामनैः कृत्वा आभि-
सरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्” । इति हर्ष-
चरिते ।)

अभिसर्जनं, स्त्री, (अभि + हञ् + भावे ल्युट् ।)
दानं । वधः । इति धरणी ॥

अभिसारः, पुं, (अभि + ह + आधारे णच् ।) वधं ।
युजं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥

स्त्री-
पुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्यलगमनं । इत्य-
क्षङ्गरशास्त्रं ॥ (“रतिसुखसारे गतमभिसारे
मदनमनोहरवेषः” । इति गीतगोविन्दे । “एवं
छताभिसाराणां पुंसलीनां विनोदने” । इति
साहित्यदर्पणे ।)

अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्दिष्ट-
संकेतस्थानं गच्छति या, अभि + ह + लृच्,
स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयादिषोडशनायिकामध्ये अष्टा-
वस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या
लक्षणं । सङ्केतस्थले स्वं गमनकर्त्री एवं प्रिय-
गमनकारयित्री । अस्याच्चेष्टा । समयानुरूप-
भूषणं । शङ्खा । बुद्धिनेपथ्यं । कपटसाहसादिः ।
सा त्रिविधा । द्विवाभिसारिका १ ज्योत्स्नाभि-
सारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रस-
मञ्जरी ॥

अभी

(“कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका” इत्युक्तलक्षणा कान्तप्रार्थनया स्वयं संकेतस्थान-
गामिनीस्वस्थाने वाकान्तानन्दनकारिणी नायिका।
यदुक्तं दर्पणकारैः।

“अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवद।

स्वयं वाभिसारयेषा धीरेरुक्ताभिसारिका” ॥)

अभिहारः, पुं, (अभि + हृ + घञ्।) चौर्थ्यै। सम्मुखे
हरणं। तत्पर्यायः। अभिग्रहणं २। इत्यमरः ॥
सन्नहनं। कवचधारणं। अभियोगः। अपचिकीर्ष-
याभिगम्याक्रमणं। इति मेदिनी ॥ (साहसं।
अपहरणं।

“यस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः”।

इति महाभारते।)

अभिहितं, त्रि, (अभि + धा + कर्मणि क्तः।)
उक्तं। कथितं। इत्यमरः ॥

(“अर्थिनाभिहितोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा।
सम्भोजिनी साभिहिता प्रेक्षाची दक्षिणा द्विजैः” ॥
इति मनुः।)

अभीक्ष्णः, पुं, (अभि + क्त्वा, “अनुकाभिकाभीक्षाः
कामयिता” इति पाणिनिस्तुतम्।) कविः। इति
मेदिनी ॥ सामी ॥ इति हलायुधः ॥ (पतिः।
कामुकः। कामी।

“ददृशे पर्याशायां राक्षसाभीकथाय सः”।
इति भट्टिकाव्ये।

उत्सुकः। क्रूरः। निरुदः। निर्भयः। निःशङ्कः।
“अभीक्ष्णः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ”।
इति मेदिनी।)

अभीक्ष्णः, त्रि, (अभि + क्त्वा।) कामुकः। क्रूरः।
उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीक्ष्णितं, त्रि, (अभ्याप्तुं प्राप्नुमिच्छं, अभि + आप्
+ सन् कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं।
इत्यमरः ॥

(“मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीक्ष्णितं”।
इति कुमारसम्भवे।)

अभीरः, पुं, (अभीरयति गा अभिमुखीकृत्य गोष्ठं
नयति, अभि + ईर + णिच् + अच्।) आभीरः।
गोपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अभीरुः, पुं, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः।) मेरवः। यथा,—

“अभीरुर्मेरवो भीरुभूतपो योगिनीपतिः”।

इति वट्टकभैरवस्तवः ॥ निर्भये त्रि ॥ (निर्भीकः।
मयहीनः। निःशङ्कः। “स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरुनविकारिणः”। इति मनुः।)

अभीरुः, स्त्री, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीरुपत्नी, स्त्री, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असंकुचितपत्रत्वात्
तस्यास्तथात्वं, न भीरुणि पत्राणि यस्याः सा,
स्त्रियां ङीप्।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीशुः, पुं, (अभितः श्यति मुखं तनूकरोति, अभि
+ शो + कृ, एषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रग्रहः।
मागडोर इति भाषा। (“स्थिरा वस्तुन्तु नेयोरघो

अभे

अभ्या स एषां सुसंस्कृता अभीश्वः”। इति ऋक्।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥ किरणं। इति हलायुधः ॥

अभीशुः, स्त्री, (अभितः अश्रुते व्याप्नोति, अभि +
अश् + कर्त्तरि उन्, एषोदरादित्वात् अलोपो
दीर्घः।) अङ्गुलिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥

अभीषङ्गः, पुं, (अभि + सन्ज घञ्, दीर्घः।) आ-
क्रोशः। इत्यमरः ॥

अभीषुः, पुं, (अभि + इष् + उ।) किरणः। इत्यमरः ॥
कामः। अनुरागः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीष्टं, त्रि, (अभि + इष् + कर्मणि क्तः।)
वाञ्छितं। तत्पर्यायः। अभीष्टितं २ हृद्यं इ
दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं ६। इत्यमरः ॥

(“प्राणायथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा”।
इति हितोपदेशः।

“अभीष्टायामभूदन्नक्षन् पितुरत्यन्तवल्लभः”।
इति विष्णुपुराणं।)

अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका ॥
“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लयथं द्विजा।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥
ताम्बूल्यां कटुकाभीष्टा देवाभीष्टा गृहाश्रया”।
इति शब्दचन्द्रिका।)

अभीष्ट्यं, स्त्री, (क्षणमभिततं, प्रादिसमासः एषो-
दरादित्वात् दीर्घः अलोपश्च।) भृशं। नित्यं।
तद्युक्तक्रिययोऽस्ति। इति मेदिनी ॥ (पुनः पुनः।
शब्दत्वं। अविरतं। निरन्तरं। “उदीर्णरागप्रति-
रोधकं जनैरभीष्ट्यममृतसत्तयातिदुर्गमः”। इति
माघः ॥

“इच्छन्त्यभीष्ट्यं क्षयमात्मनोऽपि
न ज्ञातयन्त्यकुलस्य लक्ष्मीं”।
इति भट्टिकाव्ये।)

अभीष्ट्यं, त्रि, (अभि + ह्णु तेजने डसु, एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः “स्वरादिनिपातमव्ययम्” इति
अवयवं।) पुनः पुनः। अनारतं। इत्यमरः ॥

अभुक्तः, त्रि, (भुज् + भावे क्तः अर्श आद्यच् विद्य-
मानार्थे, नञ्समासः, वा भुज् + कर्मणि क्तः,
नञ्समासः।) उपवासी। यथा,—
“अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति”।
इति वैद्यकं ॥ अक्षतभोजनं वस्तु ॥ (भुक्ता ब्राह्मणाः
पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम्। “नाभुक्तं जीयते
कर्म कल्पकोटिप्रतैरपि”। इति पुराणम्।)

अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) स्थाना-
भावः। अनाधारः। आश्रयाभावः। यथा। “अभूद-
भूमिः प्रतिपक्षजननां भियाम्” इति माघः ॥
“नाभूदभूमिः स्मरशावकानाम्” इति नैषधः ॥

अभेदः, त्रि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः।
अविशेषः। यथा,—“अभेदः शिवरामयोः” इति
पुराणं ॥ (तादात्म्यम्।

“काकः क्षुण्डः पिकः क्षुण्डः स्वभेदः पिककाकयोः।
वसन्ते समुपायते काकः काकः पिकः पिकः” ॥
इति नीतिरत्ने। “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
स्तद्विपर्ययौ”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभ्य

अभेद्यं, स्त्री, (भेतुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे ण्यत्,
नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः ॥
अभेदनीयवस्तुनि त्रि। यथा,—
“अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाभेद्यश्च दर्शन”।

इति देवीमाहात्म्यं ॥
अभोजनं, स्त्री, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः।)

भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—
“अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनं।

रात्रावभोजनं येषां तेषां नशन्ति धातवः” ॥
इति वैद्यकं ॥ (अनशनं।

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं” ॥

इति मलमासतत्त्वं।)

अभ्ययं, त्रि, (अभिमुखमग्रं यस्य तत्।) समीपं।
निकटं। इत्यमरः ॥

सभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अन्ज घञ् कुलं।) तैलमर्दनं।
तत्पर्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः ॥

यथा,—
“तैलमर्दनं यदङ्गेषु न च स्याद्वाङ्मर्तयं।

सा मार्यिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्” ॥
इत्यायुर्वेदः ॥ * ॥ अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं।

कफवातनाशित्वं। धातुपृथिजनकत्वं। त्वग्वायव-
प्रदत्वञ्च ॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं।

पादरोगनाशित्वञ्च ॥ पादगते हे शिरे चक्षुषि
सम्बद्धे स्तः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कार-

णीयः ॥ कफग्रस्तहातभेदवमनाजीर्णमिर्नाभ्यङ्गः
करणीयः। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरञ्च।

“मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतं।
स्रोतोभिस्तर्पयेद्वाह स चाभ्यङ्ग उदाहृतः” ॥

तत्पर्यायः। अभ्यङ्गनं २। इति शुद्धितत्त्वहृता-
युर्वेदः ॥ आभां इति भाषा।

अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अच् + अच्, एषोदरादित्वात्
साधः।) तिलकल्पाः। इति ऋग्वेदिन्द्राहप्रयोगः ॥

अभ्यङ्गनं, स्त्री, (अभि + अन्ज + कर्मणि ल्युट्।)
तैलं। इति हेमचन्द्रः ॥ अभ्यङ्गः। इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तैलादिना शिरःसंक्षितदेहमर्दनम्।
“भोजनाभ्यङ्गनादानात् यदन्यत् कुरते तिलैः ॥

क्षमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति” ॥
इति मनुः।)

अभ्यन्तरं, स्त्री, (अन्तरमभिततं प्रादिसमासः।)
मध्यं। तत्पर्यायः। अन्तराल २। इत्यमरः ॥

अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति राज-
निर्घण्टः ॥

(“प्राणापाणौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ”।
इति भगवद्गीता।)

अभ्यमितः, त्रि, (अभि + अभ् + क्तः।) रोगी।
इत्यमरः ॥

अभ्यमित्राणः, पुं, (अभि + मित्राभिमुखं अययौभाव-
समासः, अलङ्काराभीधकारे अभ्यमित्र + छ
तस्य ईङ्।) अभ्यमित्यः। इत्यमरः ॥

अभ्य

("ह्यामि रामसौमित्रो नृगो भूत्वा मृगयुवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रो यद्येष्टं त्वं सन्तु" ॥
इति भट्टिकाये ।)

अभ्यमित्रः, पुं, (अभिमित्रश्च शत्रोरभिमुखं अय-
दीभावः, अभ्यमित्रमण्डलमीत्यधिकारे अभ्यमित्र
+ ए तस्य इयः ।) अभ्यमित्रः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्रः, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) स्वसा-
मर्थद्वारेण शत्रुसन्मुखगमनकर्त्ता । युद्धस्थले
शत्रुसन्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रः २
अभ्यमित्रः ३ । इत्यमरः ॥

("तमुद्यतनिशतासिं प्रयुवाय जिजीविषुः ।
मारोचोऽनुनयेत्सासादभ्यमित्रो भवामि ते" ॥
इति भट्टिकाये ।)

अभ्यर्णः, चि, (अभि + ण्यर् + क्तः, आविर्द्वये इड-
भावः गत्यर्थः ।) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः ।
निकटवर्त्तः । "तीक्ष्णः स्तरसन्तापेन तथादौ बा-
धते यथासन्ने । तपति प्राहपि गिरामभ्यर्ण-
जनागमो दिवसः" । इति रत्नावली । "उच्यन्तां
सैनिकाः न कैश्चिदाभ्यमार्थभूमयः परिक्ला-
म्यन्ताः" । इति महावीरपरिते । समीपं । सन्नि-
धानं । अन्तिकं । "अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरसुरः
प्रेमान्धया राधया" । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवर्णः, स्त्री, (अभि + ष्व + ण्य + भावे ल्युट् ।)
शल्यादेवमाटनं । तत्पर्यायः । निर्हारः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवर्णः, पुं, (अभि + ष्व + खान्द + घञ् ।)
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
तत्पर्यायः । अभ्यासादनं २ प्रपातः ३ घाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवर्णः, स्त्री, (अभि + ष्व + खान्द + भावे
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसन्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवर्णः, पुं, (अभि + ष्व + ख + भावे घञ् ।)
भक्षः । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवर्णः, चि, (अभि + ष्व + ख + क्तः ।) भुक्तां ।
खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यवर्णः, स्त्री, (अभि + ष्व + ल्युट् ।) अभ्यास-
वरणः । पौनःपुन्येण करणं चिन्तनश्च । यथा,—
"स्वाभ्यासोऽभ्यवर्णः" । इति मेदिनी ॥
(अभ्यासः । पौनःपुन्येण क्रियाकरणं । पुनःपुनः
आवर्तनम् ।
"दिसामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" ।
इति रघुः ।
"साध्यावाभ्यसनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते" ।
इति गीता ।)

अभ्यवर्णः, स्त्री, (अभ्य उपतापे हिंसायाश्च, कण्डू-
दित्वात् यङ् + भावे च क्तियामाप् ।) खरुया ।
गुप्तेषु दोषारोपणं । यथा । "चैत्रस्य दानं ता-
मसं" । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("अनिर्दत्तं
भूतियु गूढ्वेरं सत्कारकालेऽपि सत्ताभ्यस्यम्" ।
इति भट्टिकाये ।) इर्या । विद्वेषः । औद्धत्या-
दन्यगुह्यनिगमसहिष्णुता ।

अभ्या

"किनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिता ते ।
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः" ।

इति कुमारसम्भवे ॥

"प्रत्याहत्तन्त्रि करुधि स्यादनन्त्याभ्यसूयः" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, स्त्री, (अभि + ष्या + काङ्क्षि + भावे
क्तः, इदित्वात् लृट् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मिथ्यादायोया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, स्त्री, (अभि + ष्या + ख्या + ल्युट् ।)
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः । श्रुतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्योद्भावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, पुं, (अभि + ष्या + गम् + कर्त्तरि क्तः ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ "स च ज्ञातपूर्व-
गृहागतः" इति श्रीधरस्वामी ॥

"वालो वा यदि वा रज्जो यवा वा गृहमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, पुं, (अभि + ष्या + गम् + षप् ।) समीपं ।
मारुतं । वृद्धं । वैरं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥
(घातः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपं ।
अन्तिकं । सन्निधानं ।

"अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके" ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमनं । उपस्थितिः ।
"का त्वं शुभे कस्य परिग्रहे वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते" ।
इति रघुवंशे ।)

अभ्यागारिकः, चि, (अभ्यागारे तद्गतकर्मणि आ-
पृतः, ठन् तस्य इकः ।) कुटुम्बव्यापृतः । पुत्र-
दारादिपौषण्ययः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, स्त्री, (अभि + ष्या + दा + भावे ल्युट् ।)
आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति राय-
मुकुटः ॥

अभ्यान्तः, चि, (अभि + ष्या + अन् + कर्त्तरि क्तः
इडभावः, पक्षे अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥
अभ्यामर्दः, पुं, (अभ्यामृद्यतेऽन्, अभि + ष्या + मृद्
+ आधारे घञ् ।) संग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याशः, चि, (आभिमुख्येणाश्रिते व्याप्यतेऽनेन,
अश्रु व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपं । इत्यमरटी-
कायां रायमुकुटः ॥

अभ्यासः, पुं, (आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते, असुक्ष्मे
कर्मणि घञ् ।) अभ्यसनं । आलम्बितः । इति मे-
दिनी ॥ शराभ्यासः । तत्पर्यायः । खुरली २ योग्या
३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपे चि । इत्यमरः ।
चित्तलैकस्मिन्नभ्यन्तरे बाह्ये वा प्रतिमादावालम्बने
सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥
यथा,—
"अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं घनज्ञयम्" ।
इति भगवद्गीताटीकायां नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादनं, स्त्री, (अभि + ष्या + सद् + णिच् +
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसन्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥
अभ्याहारः, पुं, (अभि + ष्या + ह + भावे घञ् ।)

अभ्यु

अभिहारः । चौदं । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
यष्ट्यं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, स्त्री, (अभि + उत् + ष्या + भावे ल्युट् ।)
गौरवं । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेवत्थानं ।
यथा,—

"यदा यदा च धर्मेण ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥ (त्यातिः । कीर्त्तिः । यशः ।
गौरवं) अभ्युत्थानादिना प्रयुद्गमनं । "अथममम-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरु इति भवाने-
वास्माकं पूज्यः" । इति नागानन्दः ।

"नाभ्युत्थानं क्रिया यत्र नालापा मधराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्षेण गम्यते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।
"नवाभ्युत्थानदर्शिनो नन्दुः सप्रजाः प्रजाः" ॥
इति रघुवंशे । सूर्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उत् + इन् + षच् ।) इष्ट-
नामः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
आद्धतत्त्वं । सर्वतोभावेनोदयः । अर्थाङ्गननादि-
रुद्धिः । यथा,—

"राजन्नभ्युदयोऽस्तु वल्लनकवे हस्ते किमास्ते तव
श्लोकः कस्य कवेरमुष्य ह्यतिनस्तत् पथतां पथते ।
किन्त्वासांमरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्चामराद्वेलना-
दुद्वेष्टद्वजवल्किद्वयभयत्कारः क्षणं वार्यतां" ॥
इत्यस्य पूर्वार्द्धं वल्लनकाविकर्णाटराजयोर्वार्यं
श्रेयार्द्धं कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।
"विमदि धैर्यमभाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता
युधि विक्रमः" । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्यं । प्रभावः । "यद्वाङ्मदभाभ्युदयानुजीविनो
यदुप्रवीराः" । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, चि, (अभि + उत् + इन् + क्तः ।) यस्मिन्
सुप्ते सूर्यो उदेति सः । सूर्योदयकालशायी ।
इत्यमरः ॥ उदयप्रातः । यथा,—

"माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मसप्तमि चाखण्डं कं पतन्तं पुनीमहे" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अभितः सर्वतः उदित-
शयेन इतं गतं प्रातर्विहितं कामैः सादिति व्युत्-
पत्त्या सूर्योदयकाले निद्रया अगनुष्ठिततत्कालो-
चितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगतः, चि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्त्री-
छतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥
("प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम्" ॥
इति महाभारते । समीपगतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । विद्वान्त-
तया निरूपितः । सदृशीभूतः । समिहाष्टः ।)

अभ्युपगमः, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे षप् ।)
स्वीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिज्ञा । "प्रसीदेति
ब्रह्मनिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो
पुनरिति भवेदभ्युपगमः" । इति रत्नावली । अनु-
मतिः । अनुमोदनं ।

अभ्र

“सर्वदोषानभिच्छेदादन्मायसमतां गताः ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रसाद्यं पुण्यपापयोः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पद् + क्तिन् ।)
अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अभिलिखितारणपूर्वका-
भोयसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । “तदर्ह-
स्याभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
श्राकुन्तले । रक्षा । परिचायः ।
“कामिनोपु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्येन ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्” ।
इति मनुः ।)

अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण् + भावे अच् ।)
अङ्गीकारः । स्त्रीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपायः ।
यथा । “तत्स्वीकृतित्यतिकरे क इहाभ्युपायः” ।
इति काच्यप्रकाशः ॥ (कौशलः ।
“अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावत” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन यद्वज्रवीनि तथा कुरु” ॥
इति महाभारते ।)

अभ्युपायनं, स्त्री, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपा-
यनं । उपगच्छनप्रत्ययः । यथा,—
“तावानय समं गोपेनैन्दोः साभ्युपायनैः” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्तिन् ।)
स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
“अहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विधादः” ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतः ।
“सन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थं ह्यहम्” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।) अभ्युषः ।
पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्युषः, पुं, (अभि + ऊष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।)
पाकावस्थागतकलायादिः । आरव्यपाकयवसर्ष-
पादिः । वङ्गिना ईषद्गमः घुट घुट शब्दवान् इति
केचित् । दरदग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पर्यायः ।
आपक्वं २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥ * पौलिका । रोटी
इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुरुत्वं ।
रोचकत्वं । वलकारित्वं । श्लेष्मरुद्धिजनकत्वं । पित्त-
रक्तप्रदायित्वञ्च ॥ * अङ्गाररुतायास्तस्या गुणाः ।
अग्निदीपनत्वं । वायुवृद्धिकारित्वं । लघुत्वं ।
वलकारित्वञ्च ।

“सा खेहयुक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्वं । यथा,—
“आपक्कमवयवकं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिके ।
अभ्युपोऽधोष इत्येते ईषत्पक्कयवादियुः” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ, अभि
+ ऊष् + कर्मणि घञ् ।) अभ्युषः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥

अभ्र गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ्योष्ठवर्गचतु-

अभ्र

र्योपधः । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।
अभ्रं, स्त्री, (अपोविभ्रति इति अप + भ्र + क ।)
मेघः । आकाशः । स्वर्गः । अभ्रकधातुः । इति
मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणाः ।
“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वचमुद्धृतं ।
विस्तृलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिस्रपिताः ॥
ते निपेतुर्धनधानाच्छिखरेषु महीभृताः ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्भिरिषु चाभ्रकं ॥
तद्वचं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
गगनाद्वलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्रक्षलितवित्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधं ।
अभ्रैरेव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णान्तु गदेभ्य भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वचञ्चेति चतुर्विधं ।
सुच्यवभौ विनिःक्षिप्तं पिनाकं दलसङ्घं ॥
अज्ञानाद्भ्रक्षणात्तस्य महाकुलप्रदायकं ।
दर्दुरं स्वभिनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरभ्रनिं ॥
गोलकान् वज्रशः कृत्वा स स्यान्मयुप्रदायकः ।
नागान्तु नागवद्वज्रौ फुलारं परिसृजति ॥
तद्भ्रक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वचन्तु वचवत्क्षितेन्द्राभौ विक्षितिं प्रजेत् ॥
सर्वाभ्येषु वरं वचं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् ।
अभ्रमुत्तरशैलोत्थं वज्रसत्त्वं गुणाधिकं ॥
दक्षिणाग्निभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदं” ॥ * ॥
माहिताभ्रगुणाः ।

“अभ्रं कषाणं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हृन्वाप्तिदोषं ग्रन्थेऽहकुलं
जीह्वोदरग्रन्थिविषकर्मिञ्च ॥
“रोगान् हन्ति द्रव्ययति वषुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याच्छं रमयति शतं योयितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिञ्चतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति जतनं सेव्यमानं मृताभ्रं” ॥ * ॥
अश्रोधिताभ्रदोषाः ।

“पीडां विधत्ते विविधां गराणां
कुलं क्षयं पाण्डुगदश्च शोथं ।
हृत्पार्श्वपीडाञ्च करोत्यशुद्ध-
मभ्रं हृत्सिद्धं गुरुतापदं स्यात्” ॥ * ॥

अस्य शोधनविधिर्यथा ।
“कृष्णाभ्रकं धमेद्वज्रैः ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयास्तजैर्द्रवैः ॥
भावयेदद्ययामं तदेवमभ्रं विशुध्यति” ॥ * ॥
तस्य मारणं यथा ॥

“कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोधयित्वाथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरेर्दिनं खले चक्राकारश्च कारयेत् ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सन्मग्नजपटे पचेत् ।
पुनर्भीर्यं पुनः पाथ्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाकायैस्तद्वदेयं पुटत्रयं ।
त्रियते नात्र सन्देहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ॥
तुल्यं घृतं मृताभ्रञ्च सौहृपात्रे विपाकयेत् ।

अभ्र

घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” ॥ * ॥
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।
“पादांशसलिलं युक्तमभ्रं वज्राय कम्बने ।
त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलाद्गलितं स्तब्धं बालुकारुद्धितञ्च यत् ।
तद्वान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अभ्रंलिहः, पुं, (अभ्रं लेभि स्तृश्रति, अभ्र + लिह
कर्त्तरि खश्, सुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनिः ॥
(मेघस्पर्शी । अत्युच्चः ।
“अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुष्टमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्तां तुलयितुमर्षं यच्च तैस्तैर्विशेषैः” ॥
इति मेघदूते ।)

अभ्रकं, स्त्री, (अभ्र गतौ + एषुण्, तस्य अक ।)
खनामखावधातुः । अभ्र इति भाषा । तत्प-
र्यायः । गिरिजं २ अभ्रकं १ । इत्यमरः ॥
गिरिजामलं ४ गौर्यामलं ५ । इति खामी ॥
गिरिजावीजं ६ गरजध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः ॥
शुभ्रं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ व्योम १०
अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रं १२ भृङ्गं १३
अम्बरं १४ अन्तरीक्षं १५ आकाशं १६ वज्र-
पत्रं १७ खं १८ अगन्तं १९ गौरीजं २० गौरी-
जेयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
रसायनत्वं । क्षिग्धत्वं । वलवर्णाभिवर्द्धकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं ।
बल्यत्वं । कुष्ठमेहत्रिदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तच्चतु-
र्विधं यथा,—

“श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
चातुर्विधं चातिभिन्नक्रियाहं ।
श्वेतं तारे काचने पीतरक्तौ
नीलं व्याधिव्यग्रमग्रां गुणाच्छं” ॥
इति मदनविनोदः ॥
“अभ्रकस्तव वीजन्त मम वीजन्तु पारदः ।
अगयोर्मेलेन देवि मृत्युदारिद्र्याग्राशनं” ॥
इति चक्रवर्तः ।)

अभ्रङ्गयः, पुं, (अभ्रमकाशं कयति गच्छति धातुना-
मनेकार्थत्वात् अभ्र + कप् + खच् + सुम् ।) वायुः ।
इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शी । अत्युन्नतः । अभ्रं-
लिहः ।

“सर्वद्वयशःशाखं रामवाक्यतयं कपिः ।
आदायाभ्रङ्गयं प्रायान्मङ्गलं फलशालिनं” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्रपिशाचः, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव । तस्य
कृयात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं ।)
राजग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे पिशाच इव इवार्थे कन् ।)
राजग्रहः । इति हारावली ॥

अभ्रपुण्यं, स्त्री, (अभ्रं मेघ एव पुण्यं जलरूपफलस्य
मिदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं ।)
जलं । यथा,—
“अभ्रपुण्यमपि दिव्यति शीतं
सार्थिना विमुक्ता यदभ्रमि” । इति नैषधः ॥

अथो

अभ्युप्यः, पुं, (अभमिव नृभं पुष्यं यस्य सः ।)
वैतसहस्रः । इत्यमरः ।
अभमः, त्रि, (न भमः भ्रान्तिः, नञ्समासः ।)
(भ्रमाभावः ।) भ्रमरहितः । अभ्रान्तः । नास्ति
भ्रमो यन्नेति बहुव्रीहिः ।
अभ्रमांसी, स्त्री, (अभ्रमिव जटायां मांसमस्याः
सा गौरादीत्वात् ङीप् ।) आकाशमांसीलता ।
इति राजनिर्घण्टः । (जटामांसी ।)
अभ्रमातङ्गः, पुं, (अभ्रस्य मेघस्य अधिष्ठाता
मातङ्गः, शाकमार्यवादितात् समासः, नथ्यपद-
नोपच ।) ऐरावतः । इन्द्रहस्ती । इत्यमरः ।
(स च समुद्रजातः पूर्वदिग्भागः ।)
अभ्रमाला, स्त्री, (अभ्रालां माला त्रेणी, यस्तीत-
पुरषः ।) मेघत्रेणी । मेघसमूहः । इति हला-
युधः । (घनघटा । कादम्बिनी ।)
अभ्रमुः, स्त्री, (न भ्रान्यति, भ्रम + उञ्, नञ्-
समासः, मान्तत्वात् ङञ्भावः ।) ऐरावतस्त्री ।
सा पूर्वदिग्हस्तिनी । इत्यमरः ।
अभ्रमुप्रियः, पुं, (अभ्रमोः पूर्वदिक् हस्तिन्याः प्रियः ।)
ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः । (अभ्रमातङ्गः ।)
अभ्रमुवल्लभः, पुं, (अभ्रमोः वल्लभः प्रियः ।) ऐरा-
वतहस्ती । इत्यमरः ।
अभ्ररोहं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् रोहः जन्म यस्य
तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नत्वात् तथात्वं ।) वैदूर्य-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः ।
अभ्रवाटिकः, पुं, (अभ्रस्येव वाटी वक्रता यस्याः सा,
समासान्तः कः, ङलः ।) आभ्रान्तकः । इति
राजनिर्घण्टः ।
अभ्रान्तः, त्रि, (भ्रम् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।)
भ्रान्तिनृत्यः । यथा ।
“आताः शिष्या विबुडान्ते तेषां वाक्यमसंश्रयम्”
इत्यत्र “यतोऽभ्रान्तबुडयः” । इति चरकटीका-
कारः । (यथायं ज्ञानयुक्तः । अभ्रमनृत्यः ।
स्मिरच ।)
अभ्रिः, स्त्री, (अभ्रो विभक्तिः, गौकामार्ज्जनायं धार-
यति, अय् + भ्र + कर्त्तरि क्तिः ।) काष्ठकुहालः ।
गौकामार्ज्जनायं कुहालाहृतिकायं । इत्यमरः ।
(नीक्षणायो बोधदण्डः ।
“अभ्रिं कार्णायसौ दद्यात् स्वयं हत्वा द्विजोत्तमः” ।
इति मनुः ।)
अभ्रियः, त्रि, (अभ्रमे भवः, अभ्र + घ तस्य इय ।)
अभ्रोद्भववस्तु । तत्पर्यायः । मेघभवः । इत्य-
मरः । (घनसम्भूतः । विद्युत् । मेघजलं । वषट् ।
कुलिशं ।)
अभ्री, स्त्री, (अभ्रमि मर्षं गच्छति अभ्र + इन्,
छदिकारादिति पक्षे ङीप् ।) काष्ठकुहालः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।
अभ्रमेघः, पुं, (अभ्र् घलने + घञ्, नञ्समासः ।)
उषितः । न्यायः । इत्यमरः ।
अभ्रोत्थं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् उत्तिष्ठति उद्भवति,
अभ्र + उत् + घा + क् ।) वषट् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

अम

अम क रोगे । क व्यामयति व्याधिर्योक्तं । इति
दुर्गादासः ।
अम गतौ । मञ्जे । जब्दे । अमत्रि । इति दुर्गा-
दासः ।
अम्, व्य, (अम् + क्षिप्, मरादित्वाद्यथत्वमस्य ।)
श्रीभ्रता । अन्पं । इति व्याडिः ।
अम्, त्रि, (अम् + भावे घञ्, मान्तत्वाद् वङिः,
अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अश्वाद्यच्,
प्रायेण व्यपक्षपलनक्षणेन रोगोत्पत्तेरस्य तयात्वं) ।
अपक्षपलादि । इति शब्दरत्नावली । रोगं पुं ।
इति सुम्भवोध्याकारणं ।
अमङ्गलं, शो, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत्) ।
अयुमसूचकं । तद्यथा, —
“साङ्गं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभागैरुत्सृज्यकैः ।
ददृशामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ।
मुक्तकेशो ह्रिन्ननासो रुदन्तीश्च दिग्भरां ॥
हृष्यवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ।
मुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताश्च कुट्टिनीं ॥
पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ।
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पौपजीविनं ।
कुघेलमतिरुद्धाङ्गं नमं काषायवाचिनं ।
अङ्गविक्रयिणश्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ॥
घितां दग्धशवं मस्तु निर्वाणाद्गारमेव च ।
सर्पक्षतनरं सर्पं गोघातृ शशकं विषं ॥
आडपात्रश्च पिण्डश्च मोटकं वानरं तथा ।
देवं वधवाहश्च गृध्रश्चाङ्गान्नभोजिनं ॥
गृध्राप्राचकं गृध्रयाजकं ग्रामयाजकं ।
कुग्रपुत्तलिकाश्चैव शवदाहनकारिणं ॥
ग्न्यङ्गुलं मग्नकुलं तैलं लवणमस्य च ।
कार्पासं कच्छं घृतं कुक्कुरं शब्दकारिणं ॥
दक्षिणं च दृग्गालश्च कुर्वन्तं मेरवं रवं ।
कपर्दकश्च क्षौरश्च ह्रिन्नकेशं नखं मलं ॥
कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनं ।
अमङ्गलं वदन्तश्च वदन्तं शोककारिणं ॥
मिथ्यावाचिप्रदातारं चौरश्च नरघातिनं ।
पुंश्चलीपतिपुत्रश्च पुंश्चल्योदनभोजिनं ॥
देवतागुरुविप्रायां वक्तृवित्तापहारिणं ।
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलं ॥
पिष्टमाहविरक्तश्च हिजाश्वत्यविघातिनं ।
सत्यघ्नश्च हतघ्नश्च स्याप्यापहारिणं जनं ॥
विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकं ।
गुरुदेवहिजानाश्च निन्दकं खाङ्गघातकं ॥
जीवानां घातकश्चैव खाङ्गहीनश्च निर्दयं ।
प्रतोपवासशोणश्च दीक्षाहीनं नपुंसकं ॥
गलितव्याधिर्गात्रश्च कायं वधिरमेव च ।
एकश्च ह्रिन्नशिङ्गश्च सुरामत्तं सुरां तथा ॥
क्षिप्तं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्दभं हया ।
मूत्रं पुरीषं क्षेप्रायं कान्तिनं शकपातिनं ॥
अश्वत्थादारं रक्तवर्णिं वात्याश्च रुद्धपातकं ।
रक्तश्च गृध्रं गृध्रं श्लेष्मं काष्ठं मल्लिकं ॥
पाशश्च शङ्खकाष्ठश्च बाणं गन्धकं तथा ।

अस

अथदानत्रिपञ्चगव्यं तन्मन्त्रोपश्रीविनं ।
वैद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवौषधं तुयमेव च ।
कुवात्तां मृतवात्तांश्च विप्रशामश्च दाह्यते ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राज्ञा संप्राप वर्त्मनि ।
मनश्च कुत्सितं प्रायाः क्षुमिताश्च गिरन्तरं ।
वानाङ्गस्यन्दनं देशज्ञायं राशौ बभूव च ।
तथामि राजा निःशब्दो दर्शं दर्शनमङ्गलं ।
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ।
अमङ्गलः, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) एरण्डवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
अमङ्गलः, वि, (न मङ्गलः, नञ्समासः ।) मङ्गल-
व्युत्पत्तिः । अकुङ्कुमः । यथा । “अमङ्गलं रूपमिदं
दधत् कथं” । इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ॥ मङ्गला-
भावे स्त्री । यथा । “अमङ्गलान्धासहतिं विचिन्त्य
तं” । इति कुमारसम्भवः ।
अमङ्गल्यः, वि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल + यत् ततो-
नञ्समासः ।) अमङ्गलजनकः । यथा,—
“अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नानैवमखिलं” ।
इति पुण्यदन्तः ॥ (अयमकरः । अश्विस्तूचकः ।
“देवि ! नैवममङ्गल्यवादिनी भव” । इति नागा-
नन्दः ।)
अमण्डः, पुं, (नास्ति मण्डो मक्तावशिष्टं भूया वा
यस्य सः ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ (मण्डोद्योग-
मक्तादि । भूयण्दीनश्च ।)
अमवः, पुं, (अम् रोगे + अतच्, अथवा मन् +
भावे क्तः, नास्ति मतमभिप्रायो यद् सः । यथवा
मन् + कर्मणि क्तः, नञ्समासः ।) रोगः । मृत्युः ।
कालः । इत्युणादिकोषः ।
अमतिः, पुं, (अम् + अति ।) कालः । चन्द्रः । इति
नेदिनी ॥ दुष्टे चि । इति शब्दरत्नावली ।
“अमतिः पुंसि काले च दुष्टे हिमकरेऽपि च” ।
इति शब्दरत्नावली । अबुद्धिः । अज्ञानं । अत-
मिचन्धिः ।
“सुक्तावोऽद्भुतमस्याद्रममत्या क्षयं त्यहं ।
मत्या सुक्ता चरेत् क्षयं रेतोविस्मृतमेव च” ॥
इति मनुः ।)
अमत्रं, स्त्री, (अमति सुहृद्भ्रमत्र, अम् भोजने
आधारे अचन् ।) पात्रं । यस्य माया अमिति ।
इत्यमरः ॥ (माजनं । स्नानं । भोजनपात्रं ।)
अमत्सरः, पुं, अन्यसुमद्वेषाभावः । अत्र नञ्समासः ॥
मात्सर्यरहिते चि । अत्र बहुव्रीहिसमासः ॥
अमनिः, स्त्री, (अमति यात्यम, अम + आधारे
अनि ।) वर्त्म । पश्याः । इत्युणादिकोषः ॥
अमन्दः, पुं, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः ।) वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका । मन्दभिन्ने चि । यथा ।
“एष्टुमाम्बुदमन्दमन्दरनिरिग्रावाग्रकण्डूदना-
भिन्नाणीः समताष्टरेर्गवतः श्वासानिलाः पान्तु
वः ।” इति श्रीभागवतं ॥ (भोषणः । घोहः ।
अतिगमोरः ।
“आगुह्यद्विद्विद्वद्भ्रष्टाविश्वोदंस्त्वन्दरम्
आनिधायममन्ददुन्दुभिरवैराघ्नातमुत्प्लुनयन्” ।
इति उत्तरहरिते । प्रभुरः । वज्रकः । यमस्तः ।

अम

“कृत्यत्नवकिङ्किणीभूयभगायितस्यन्दनै-
रमन्दमदुर्दिनदिरदवारिदैरावतः” ॥
इति उत्तरचरिते । “आनन्दमसन्दमिमं कुवलय-
दलनोचने ददाति च” । इति काव्यप्रकाशः ।
अनङ्गः । कुशलः । उद्योगी ।)

अमरः, पुं, (नास्ति ममेत्वभिमानो गृह्यादिषु यस्य)
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममताशून्ये
त्रि । (संसारसाधारणः । विषयासक्तिशून्यः ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्रयः ।
शरण्येवममस्यैव दत्तमूलनिकेतनः” ॥
इति मनुः ।)

अमरः, पुं, (मृ + कर्त्तरि अच् नञ्समासः ।) देवः ।
इत्यमरः ॥

“विषमौ देवशङ्काशो वचपाणिरिवामरैः” ।

इति महाभारते ।

“फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना” ।
इति शान्तिशतके ।

कुलिशवृक्षः । अस्थिसंहारवृक्षः ॥ इति मेदि-
नी ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत्युरहि-
ते चि । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिशा-
ब्दिकः नामलिङ्गानुशासननामककोषकारः विक्र-
मादित्यराजसमीपनवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषश्च ।
यथा,—

“इन्द्रचन्द्रः काशकृत्वा पिषली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यद्यादिशाब्दिकाः ॥

इति कविकल्पद्रुमः ॥

“अध्वन्तरिक्षपथकामरसिंहशु-
चेतालभट्टवटकर्परकालिदासाः

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः समायां
रत्नानि वै वरुचिर्नव विक्रमस्य” ॥

इति नवरत्नं । स एव बौद्धमतावलम्बीति केचित् ॥
अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङः ।) दुग्धदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कालस्त्रान्धः । पञ्चतन्त्रः ।)

अमरदारुः, पुं, (अमराणां दारुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
देवदारुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमराद्वजः, पुं, (अमरपूजकोद्विजः शाकपाथिवादि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) देवलाक्षाङ्गाः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवाजीवः । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पकः, पुं, (अमरमविशेषं पुष्पं यस्य समा-
सान्तः कः ।) काशवृक्षः । इति रत्नमाणा ॥ केशरा ।
इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्षं पुष्पं यस्याः सा-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, सार्थं कन् ।) अयधः-
पुष्पीवृक्षः । इति रत्नमाणा ॥

अमररत्नं, स्त्री, (अमराणां रत्नमिव ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्ली, स्त्री, (अमरा हेदनेऽपि न । मयमाणा
वल्ली यल्ली ।) आकाशवल्ली । इति वैद्यकं ॥

अमरा, स्त्री, (न नियते मृ + कर्त्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः ।) दूर्वा । गुडूची । इन्द्रपुरी । स्थूणा ।
जरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवारुणीवृक्षः ॥ वटी-
वृक्षः । मधानीलीवृक्षः । गृहकन्या । द्रवकुमारी
इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनाला ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रिः, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्वतः,
देवालयत्वात् तस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर +
मनुप् मस्थाने व दीर्घश्च ।) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ॥

अमराः सन्ति अस्यामिति मोक्षभूपादिति वतुः
नाम्नाख्यर्थे इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । पृथभासा २ देवपूः ३ । इति जटाधरः ॥

महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुरपुरी ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तद्वर्णनं यथा । शिवशर्मावाच ।

“रमयन्ती मनोऽतीव केयं कालेयमीशितः ।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी पूरनुत्तमा” ॥

गणायुधतुः ।
“शिवशर्मेन महाभाग सुतीर्थफलितद्रुम ।
लोकोऽत्र रमते विप्र सहस्राक्षपुरी-त्वयं ॥
तपोवलेन महता निर्मिता विश्वकामिणा ।
दिवापि कौसुदी यस्याः सौधश्रेणीश्रियं श्रयेत् ॥
यदा कलागिधिः क्षामि दर्शेऽदृश्यत्वमावहेत् ।
तदा स्वप्रेयसीं ज्योत्स्नां सौधेष्वेव निगूहयेत् ॥
यद्व्यभिक्तौ वीक्ष्य खमन्योषिदिशङ्किता ।
सुग्धानाशु विशेषचित्रमपि स्वां चित्रशालिकां ॥
हृष्टेषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वच निर्मयं ।
खनीलिमागमाधाय तमोऽहः स्वपि तिष्ठति ॥
चन्द्रकान्तशिलाजालसुतमन्त्रामलं जलं ।
तत्र चादाय कलसैर्नेच्छन्त्यन्यजलं जनाः ॥
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न च ते पश्यतो हराः ।
चैलान्यलङ्कृतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽर्पयेत् ॥
गङ्गाका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।
यतो जानाति सर्वेषां चिन्तां चिन्तामहिर्द्रुतं ॥
रूपकारा न सन्त्यत्र रसकर्म्मविचक्षणः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशं ॥
कीर्तिरुच्चैःश्रवा यस्य सर्वतो वाजिराजियुः ।
रत्नमुच्चैःश्रवाश्चात्र ह्ययानां पौरुषाधिकः ॥
शेरावतो दन्तिराजश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते ।
द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोऽज्ज्वलः ॥
तस्मिन् पारिजातः स्त्रीरत्नं सौर्वर्ण्यं त्विह ।
नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपां ॥
त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता ।
प्रतीक्षते सावसरं सेवायै प्रत्यहं त्विह ॥
खर्गेष्विन्द्रपदादन्यन्नविशिष्येत किञ्चन ।
यद्यत् त्रैलोक्यमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥
अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् ।
किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥
अर्चिष्मती संयमनी पुण्यवत्यमलावती ।
गन्धवत्यलक्ष्मी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः ॥
ययमेव सहस्राक्षस्त्वमेव दिवस्पतिः ।
शतमनुरयन्देवो नामान्येतानि नामतः ॥

अम

सप्तापि लोकापाता ये त एनं समुपासते ।
नारदाद्यैर्निररयमाशीर्भरीष्यते ॥
एतत्स्यैष्येयं सर्वेषां लोकानां स्यैर्यमिष्यते ।
पराजयानमहेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितं ॥
मनुजा दनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्युग्रसंघमाः ।
गन्धर्व्यचरन्तांसि महेन्द्रपदलिषुवः ॥
सगराद्या महीपाशा वाजिमेधविधायकाः ।
क्षतवन्तो मर्यादलं शक्रेष्वर्थं जिघृक्षुवः ॥
निष्पत्यूहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुर्वतेऽवगौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुण्यमजां ॥
असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महीभुजः ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजनन्त्यपि ते दिशाः ॥
तुलापुरुषदानादिमहादानानि षोडश ।
ये यश्चन्त्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीं ॥
अस्तीववर्षिनो धीराः संग्रामेष्वपराङ्मुखाः ।
विक्रान्ता वीरश्रयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ॥
इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।
यायजूका वसन्त्यत्र यश्चविद्याविशारदाः ॥
एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमानर्चिष्मतीं वीक्ष्य वीतिहोचपुरीं शुभां ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्यः, पुं, (न मर्त्यः, इति नञ्समासः ।) देवता,
इत्यमरः ॥ (मरणधर्म्मरहितः । अक्षयः । अणि-
नश्वरः ।)

अमर्यभुवनं, स्त्री, (अमर्यानां देवानां भुवनं वास-
स्थानं ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

अमर्यः, पुं, (मृ + भावे घञ्, नञ्समासः ।) नास्ति
मर्यः क्रोधो यस्य, चि, क्रोधशून्यः ।) क्रोधः ।
इत्यमरः ॥

(“कश्चित्पितृवधामर्षात् पुनर्नोत्पादयिष्यति” ।
इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इह-
घाते असहिष्णुत्वं ।

“यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाद्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षमयोद्देशैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः” ॥
इति भगवद्गीता ।)

अमर्यणः, चि, (मृ + बाङ्ल्यात् कर्त्तरि ल्युट्
नञ्समासः ।) क्रोधी । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः ।
क्रोधापन्नभावः । अतिसक्रुद्धः । प्रक्रोपितः ।
“रघोवरश्चममयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गत्रभिदप्यमर्यणः” ।
इति रघुवंशे । असह्यः । असहिष्णुः ॥ पर-
क्षतापमानादेरसह्यशोचः ।
“गत्वा ऋदे वासुदेवेन साङ्गं
अमर्यणं धर्ययतः सुतं मे” । इति महाभारते ।
“अमर्यणः शोशितकाङ्क्षया किं
यदा स्पृशन्तं दशति दिजिङ्गः” । इति रघुवंशे ।)

अमर्यः, स्त्री, (नास्ति मर्यं यस्य तत् ।) अमर्यावतीः ।
निर्ममो चि । इति मेदिनी ॥

अमला, स्त्री, (नास्ति मलं यस्याः सा, अथवा अम्-
+ कलच् स्त्रियां टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥
सातलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भृशमलमो ।
इत्यमरः ॥ नाभिनाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमा

अमसः, पुं, (अम गतिरोगादौ अमच् ।) कालः । निर्वाधः । रोगः । इत्युणादिकोषः ।
 ("अमसो वालिशे काले रोगभेदे एमानयं" । इति अमरः ।)

अमा, यः, (न मा + का स्रादित्वादयर्थः ।) सहायः । निकटः । इत्यमरः ।

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिनत्ति, मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति त्रिकाण्डशेषः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा च खण्डपुराणीयप्रभासखण्डे ।

"अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला । संयिता परमा माया देहिनां देहधारिणी" ।
 अम्यार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या सक्त्ववत् सर्वोदयुता अमा नान्नी महाकला प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः । (सह । माडं । समीप । निकटः । यन्तिकं ।)

अमानः, त्रि, (गन्ति मांसं दन्त्य सः ।) दुर्बलः । इत्यमरः । अन्पमः सदृक् । मांसरहितश्च । (कृष्णः । क्षीणकायः । निरानियमव्यवन्तु ।)

अमायुः, पुं, (अमा सह विद्यते, अमा + यप् ।) मन्त्री । इत्यमरः । तत्परोक्षा । यथा,—
 "ज्ञानो विनीतः कुशलः मत्कुलीनः सुमान्वितः । शास्त्रार्थतत्त्वगोपमायो भवेद्भूमिभुजानिह" । इति युक्तिकल्पतरुः ।
 ("भृता हि पाण्डुरामाया इलक्ष मततं भृतं । मान्यानन्याममायां च ब्राह्मणां च तपोधनान्" । इति महाभारते ।)

अमाननं, स्त्री, (मन् + निच् + भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) अनादरः । न्यकारः । इति शब्द-रत्नावली ।

("अतुष्टिदानं कृतपूर्वनाशन-ममाननं दुश्चरितानुकीर्तनं । कथाप्रसङ्गेन च नामवितृति-विरेक्तभावस्य जनस्य नञ्जम्" । इति हितोपदेशे ।)

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्, नञ्समासः ।) दुःखं । पीडा । व्यथा । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । आनस्यं अमानस्यमपि पाठः ।
 अमान्यः, त्रि, (मन् + कर्मणि क्त्वा, नञ्समासः ।) अमाननीयः । अनादृत्यः । मान्यशब्दस्य नञा समासः ।

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात् ऋस्वः ।) अमावस्या । इत्यमरटीकायां रमानायः ।

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमर-टीकायां रमानायः ।

अमाधिकः, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इक ।) मायारहितः । माया विद्यते यस्य स मायिकः ततो नञा समासः ।

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ

अमा

यस्यां, अमा + वस + अधिक्करणे गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इति शब्दरत्नावली ।

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा + वस + आधारे क्त्वा स्त्रियां टाप् ।) कृष्णपक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्चदशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वं । सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्यः सामावस्या । इति गोभिलः । परः सन्निकर्यश्च उपर्यधोभावापन्नसमसृज्यपातन्यायेन एकमाश्ववच्छेदेन सहावस्यानुरूपः । इति रघु-नन्दनः । तत्पर्यायः । अमावस्या २ । दर्शः ३ । सूर्येन्दुनक्षत्रम् ४ । इत्यमरः । पञ्चदशी ५ । इति स्मृतिः । अमावसी ६ । अमावसी ७ । इति शब्दरत्नावली । अमामसी ८ । अमामासी ९ । इत्यमरटीकायां रमानायः । सा दृष्टेन्दुशला सिनीवाली १० । नयेन्दुकला च कुष्ठः ११ । इत्यमरः । तद्यस्यादि यथा । अमावस्या । सा च प्रतिपद्युता याह्या युग्मात् । बराहपुराणे चाण्डालप्रपथे ।

"पथयत्यस्यामावस्या उभे पक्षे चतुर्दशी । अन्वातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः" ।
 अतोऽत्र ज्ञानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्पिण्डके-णापि ज्ञातव्यम् ।

"अमानानं गयाआडं दक्षिणानुखभोजनं । न जीवत्पिण्डकः कुर्यात् ह्यते च पिण्डहा भवेत्" । इति वचनं रामप्राप्तज्ञाननिषेधकं ।

"भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः । तन्निषिद्धं दक्षस्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु" ।

इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च ॥ २ ॥
 पैठिनसिः । "न पर्वसु तैलं क्षौरं मांसमभ्युपे-यात् नामावस्यायां हरितमपि क्षिप्यात्" । इति ॥ २ ॥

"पुण्ये तु नृमृत्तक्षत्रे व्यतीपाते च वैद्यतौ । अमावास्या नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलं" ।
 अत्र दृष्ट्या नृमृदुष्कृतमिति न्योतिषे पाठः ॥ २ ॥
 यासः ।

"अमावास्यां भवेद्द्वारो यदि भूमिसुतस्य च । गोसहस्रकं दद्यात् खानमात्रेण जाह्नवी" ।

"सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् । गोसहस्रफलं दद्यात् खानं यन्मौनिना हतम्" ।

सिनीवाली चतुर्दशीयुक्तामावस्या अन्तापि प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिष्टविधौ न युग्मा-दरः निरवकाशत्वेन संशयायोगात् । एतच्च मौन-मरणोदयकालमारभ्य ज्ञानपर्यन्तं । न तु खान-कालमात्रे ।

तत्र,
 "उद्यारे मेयुने चैव प्रस्त्रावे दन्तधावने । खाने भोजनकाले च पट्मु मौनं समाचरेत्" ।
 इति ज्ञानेन तस्य खानान्तः प्राप्तत्वात् । उद्यारे ऽपि ॥ २ ॥ स्मृतिः ।

"याजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुष्ठः । श्ववेनायां सूर्यग्रहस्तैः समा" ।

अमा

खानमन्तः ।

"करतोये सशानीरे करित्प्रेष्टे नुविद्यते । पौष्टान् ज्ञावदसे नित्यं पापं हर करोद्भवे" ।
 पौष्टान् देशविशेषान् ॥ २ ॥ मरोचिः ।

"मारो नमस्यमावस्या तस्यां दर्भचयो मतः । अघातयामास्ते दर्भा विनिशोच्याः पुनः पुनः" ।
 यत्र ।

"दर्भाः त्रय्याजिनं गन्ता द्राघ्रया हविरभयः । अघातयामायेनाग्निं नियोज्याग्निं पुनः पुनः" ।
 इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव चिद्धौ आख्या-मावस्याया उपादानं ।

"वार्यितान्यतुरो मासाद्वाहरेत् कुशमृत्तिकाः । आददीत तभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनं" ।
 इति संवत्सरप्रदीपवृत्तशिवरहस्योपयापवादक-मिति । विद्याकारहृतं ।

"सङ्गहादत्सरं यावत् नृदिः स्यादिभ्रवर्हिषां । ततः परं न गृह्णीयात् अमादौ यद्यकर्मणि" ॥ १ ॥
 संवत्सरप्रदीपे ।

"अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा ढप । कन्या आडं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकं" ।
 तत्रमाश्वप्रयोगौ षोडशीशब्दे प्रयुक्तौ ॥ २ ॥
 अमावास्यायामपि मन्मसां आडाभावमाह कौयुमिः ।

"संवत्सरतिरेको वै मासो यः स्यात्तयोदशः । तस्मिंस्त्रयोदशे आडं न कुर्यादिदुसंक्षये" ।
 संवत्सरप्रदीपे ।

"एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् । दर्शत्राडं तदादौ स्यान्न परञ्च मनिम्बुचे" ।
 यत्तु ।

"जातकर्मणि यत् त्राडं दर्शत्राडं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा" ।
 इति व्यासवचनं तत्पिण्डपिण्डद्वयात्त्राडपरं ॥ २ ॥

अमावास्यात्राडकालमाह इन्द्रो गपरिशिष्टं ।
 "पिण्डान्याहार्यकं त्राडं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयंशे नातिगन्थासमीपतः" ।

पिण्डानां पिण्डाणां अन्याहार्यं त्राडं मासैवावति-जनकं यत्तत्तथा । तथा च मनुः ।

"पिण्डानां मासिकं त्राडमन्वाह्याये विदुर्बुधाः" ।
 राजनि चन्द्रे । प्रसृत इत्यनेन त्रिचिह्नद्वय-मावेऽपि अमावास्यात्राडं स्मृतं । एतादृश-व्युत्पत्तेः कामिनिरभिज्ञाधारणत्वात् वक्ष्यमाण-

कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्मितावर्द्धमानाभेदः साधारणः ॥ २ ॥ यत्तु,—

"पिण्डयज्ञानु निर्वाक्यं विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् । पिण्डान्याहार्यकं त्राडं कुर्यान्मासानुमासिकं" ।
 इति मनुवचनं तत्ताम्रिः पिण्डपिण्डयज्ञं निर्वाक्यं मासानुमासिकं प्रतिमासिकं त्राडं कुर्वन्ति-

तिजमविधायकं । अत्रानुशब्दस्य जीष्कार्यकत्वं । तथा च ।

"लक्ष्मणीश्वेत्यभूतेष्वभिर्भागे परिप्रती । अनुरेषु सहस्रं च ह्येते उपच वय्यते" ।
 चन्द्रचयेऽमावस्यायां न तु कात्यायनोक्तचये

असा

तथात्वे वर्जमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव
आडविवेकः । अतएव तत्रैवाभावास्याव्यतिरिक्त-
कृष्णपक्षविहितपार्वण्यश्राद्धे यथास्तमिति वच-
नात् व्यवस्थेयुक्तं । तत्र सामिककर्त्तव्यत्वाविशेषिता-
भावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्य-
वस्था सामिगिरमिसाधारणीत्यवगम्यते । एवञ्चा-
भावास्यायां गृताहनिमित्तक चौरसत्तेजजस्त-
कर्त्तव्यपार्वणे क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु
यथास्तमित्यनेन । एतद्विरुद्धं मलमासतत्त्वे ॥ * ॥
यत्तु दृश्यमुद्गर्तस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि
श्राद्धे तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थं एवेति
वासरद्वितीयांशभिधानं सामिपरमेवेति परि-
शिष्टप्रकाशोक्तं तत्र युक्तं । पूर्वोक्तो वै देवानां मध्यं
दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पिण्ड्या इति श्रुत्या
तन्मुद्गर्तस्य मनुष्यकर्माङ्गत्वेन बोधनादेव श्राद्धे
परित्यागः । एतच्चूतिमूलकमेव वासरस्य द्विती-
यांश इत्युक्तं । वासरस्य द्वितीयांशे त्रिधा विभक्तस्य
दिनस्य द्वितीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति
सन्ध्यासमीपैकमुद्गर्तं आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः ।
तेन ।

“प्रातःकालो मुद्गर्तक्षीन् सङ्गवस्तवादेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुद्गर्तः स्यादपराह्णस्ततः परं ॥
सायाह्नस्त्रिमुद्गर्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥
इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुद्गर्तत्रये आपदि मुद्गर्त-
द्वयमभ्यनुष्ठानं व्यतिशब्दस्वरसात् । “चिमुद्गर्तापि
कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च वक्तृचैः” । इति हारीत-
वचनाच्च । तेन पूर्वदिने मुद्गर्तत्रयमात्रलाभे पर-
दिने वासरस्य द्वितीयांशलाभे पूर्वदिने एव
श्राद्धं । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी-
वेलाभावं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं ।
सर्वकर्मसु ज्ञानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थः ।
इति आडविवेकः ॥ तेनाश्रुतौ तस्यामपि तत्त्व-
रणं । अतएव पराशरः ।

“दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ॥
इति ॥ * ॥ दर्शदैधे कुत्र श्राद्धमित्याह कन्दोग-
परिशिष्टे कात्यायनः ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते” ॥
चतुर्दशीयामं चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति त-
द्विगस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशो-
ऽधिदेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा
अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कालं किञ्चिद्गुणं वा अनुपूरयेत् अत्रानुपूरये-
दित्यभिधानात् तुरीययामस्य प्रादिनदण्डया-
न्युपप्रथममुद्गर्तस्य गडकालत्वं प्रतीयते । एतेन
प्रहरद्वयान्तरं किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतु-
र्दशी प्रतीयते । तत्सोभयवासरीयद्वितीयांश-
खल्वप्यपक्षधाविभक्तापराह्णमुद्गर्तयोर्मुद्गर्तान्युन-
दर्शनामे दैधं न त्वेकदिनमात्रे तद्भावे । तत्र
पूर्वोक्तेन वासरस्य द्वितीयांश इत्यनेनैव दैधा-

अमा

नूदयात् । अतो यदिने वासरद्वितीयांशे तादृश-
दर्शलाभस्तत्रैव श्राद्धं । मुद्गर्तानतिथेस्तु कर्मा-
नर्हत्वान्न दैधावसरः । तथा च भविष्ये ।

“प्रतोपवासनियमे घटिकेका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला क्षेया मित्रार्थे चापराह्णिकी” ॥
इति । अत्र च प्रागुक्तजावालिवचनेक्ता मुद्गर्ता-
त्मिका घटिका याज्ञा योग्यत्वात् न त्वेकदण्डा-
त्मिका वक्ष्यमाणरौहिण्यादियहणे तथा दृष्ट-
त्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तदैधे तद्विवसीयचतुर्दश्य-
पेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनका-
ल्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीययावचतुर्दश्य-
पेक्षया अनुपस्थितेः । एवं स्तम्भितावर्जमानयो-
रपि । तदैव पूर्वदर्श एव श्राद्धं । श्लोक्तचन्द्र-
क्षयानुरोधात् । यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतु-
र्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्णिकीक्षि-
प्यनमुद्गर्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने श्राद्धं न तु मुख्यापराह्णिकी-
मुद्गर्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्य-
यमयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्त-
मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव अवगच्छतिथिदैधे खण्ड-
विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तरव्युदासाय ।
एवञ्च यत्र पूर्वोपरदिने वासरद्वितीयांशीयमु-
ख्यापराह्णे मुद्गर्तानदर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिन एव
श्राद्धं वासरद्वितीयांशचन्द्रक्षयतिशब्दस्वरसात् ।
त्रिमुद्गर्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रि-
मुद्गर्तमात्रव्यापित्यमावास्या परदिने द्वितीयांश-
मुद्गर्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने
चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् श्राद्धम् ।
अन्यथा,—

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्” ।
इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥
अथ “यत्र पूर्वोहो श्राद्धं तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति गोभिल-
विरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः
सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह सखं ।
“यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया क्षेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि” ॥
“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
कुर्वीत” इति यद्वोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रा-
यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण
सह पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुक्षपरं
तच्च वर्जमानापक्षे नियतं । क्षीणास्तम्भितयोस्तु
यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति
श्रुतिरेतत्प्रमाणार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्ज-
मानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र क्षयलक्षणा
कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्त्यायुक्ता ।

“श्रुतिसुतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि” ।
इति विरोधात् । क्षीण इति कात्यायनेन मया
यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायकम् ।
अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा इति यद्वोभिलस्य सूत्रा-
न्तरं तद्यर्थम् । “यदहस्त्वेव” इत्यादि द्वितीय-

अमा

सूत्रप्राप्तिथेः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्ते-
रित्यत आह स खं ।

“यद्येकं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥
दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां श्राद्धाय
पूर्वसूत्रममावास्यापदेपादानाच्चन्द्रक्षये । सत्यम-
मावास्याविषयं । इदं पुनरित्यम्भतचतुर्दशीविष-
यमिति आडविवेकः । तत् किममावास्यावचतु-
र्दशीत्यत्राह अमावास्यां प्रतीक्षेत उभयतिथि-
प्राप्तौ श्राद्धायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र
पूर्वदिने दिवा सार्द्धमुद्गर्तमात्रे अमावास्या पर-
दिने च सार्द्धदृश्यमुद्गर्तमात्रे तत्र घोभयदिने
श्राद्धयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्तं
चतुर्दश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये
सामिगिरन्योर्विशेषमाह कालमाधवीये जा-
वालिः ।

“अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्नादेः कुहमेता” ॥
आदिशब्दादनुपनीतश्रुत्योर्ग्रहणं ॥ “क्षयमाह
कात्यायनः ।

“अयमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्यायामांशे च ततः किल भवेदणः” ॥
चतुर्दश्ययमे यामे चन्द्रमाः क्षीण चतुर्थभागोन-
कलावशिष्टो भवति । “अत्रेन्द्रराद्यप्रहरेऽवति-
ष्ठते” इत्यादिस्वरसात् । अमावास्यायामे यामे
चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्तायां तेन
अमावास्यायाः सप्तमे यामे कृतक्षय इत्यव-
गम्यते । “ततश्चान्यकलावयवनाश्रात्पत्तिरेव क्षयः
सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति” आडविवेकः ॥
उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः । तेन विनाशस्यानन्त-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह
सखं ।

“आयहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां ब्रूते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥
आभ्यामिति ल्यबलोपे पञ्चमी इमे प्राप्येत्यर्थः ।
चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्या-
न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र वीजं
ब्रह्मपुराणीयतिथिद्वयं । तथा च श्राद्धमधिकृत्य
ब्रह्मपुराणं ।

“पथोमूलकैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ।
अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीव्यतिरिक्त्यायां यस्यां कस्या-
चित् तिथौ श्राद्धविधानादमावास्यापि सम्भवति
इति ॥ * ॥ को विशेषइत्यत्राह स खं ।

“अत्रेन्द्रराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृतक्ष-
मेवं ज्योतिस्त्राविदो वदन्ति” ॥

अत्र मासक्षये अमावास्यायां चतुर्थभागोनकला-
वशिष्टः चतुर्थभागोना या कला तयावशिष्टः
कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते । अर्थात्
चतुर्दश्ययमयामे क्षयारम्भ इति । तदन्त एव
अमावास्यान्तयाम एव क्षयं कृतक्षमेति । अन्य-

अमा

चामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः । तेन मार्ग-
श्रीर्यज्येष्ठयोरभयदिने चन्द्रक्षयलाभे यद्यपि यदा
चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिने एव आर्द्रं
प्राप्नोति तथापि तदचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूल-
मिति । कृतक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि पर-
त्रापरारम्भाभे आर्द्रं चन्येति विशेषाभिधानं व्यर्थं
स्यात् । * ॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव ।
यस्मिन्त्ये द्वादशैकश्च यद्यस्तस्मिन्क्षेत्रीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत । यद्यो मासः । तृतीयया
मात्रया चतुर्थभागानकलया परिदृश्यश्चन्द्रो न
भवति किन्तु तदधिकान्यूनकलयेति । तेन मल-
मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्त्या-
मादि दर्शसप्तमयामपर्यन्तं क्षय इति । मलमास-
युताब्दस्तु एकस्मान्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्द-
स्तृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यमावादिति * ॥
चन्द्रक्षयानुरादं क्षीणपक्षमुपसंहरति स एव ।

“एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्पराह्णे च दद्यात्” ।

एवं चारं गतिविशेषः * ॥ क्षमितायां व्यव-
स्थामाह स एव ।

“सन्मित्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्षचित् ।
खर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्षमिति भाषरे” ॥

क्षीणायाः पूर्वमुक्तात्वात् । वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माख्यात्वात् अस्य वचनस्य क्षमितापरत्वं । खर्वितां
नीचां पिष्टलोकप्रापणानर्हं केचित् यत्पूर्वदिनः ।

अपरे ऋग्वेदिनः तामेव उपेक्षमुपगच्छत आर्द्रा-
येति शेषः । उपेक्षमित्यत्र गताध्वामिति पाठे
गतः प्राप्तः पिष्टलोकप्रापणाय अध्वा अनयेति
गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः । “तस्माच्छन्दोगा उभया-
नुरोधादिच्छात उभयादरं कुर्वन्ति” इति का-

त्यायनसरतः * ॥ व्यक्तामाह लघुहारीतः ।

“त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शः च वरुचैः ।
कुह्वरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः” ॥

अत्र त्रिमुहूर्त्तैर्युपादानात् क्षमितायाः पूर्वदिने
त्रिमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि वरुचानां आर्द्रं । न तु

मुख्यापराह्णलाभपि परदिने । सामगानां तत्रा-
प्यनियमः । एतादृशिवध एव उभयत्रापराह्ण-
लाभेऽपीयं व्यवस्थेति आर्द्रविवेकः ॥ मुख्या-

पराह्णस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात् ॥

* ॥ वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः ।

“वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पिष्टयज्ञस्ततो भवेत्” ॥

यामांस्त्रीनिगति पूर्वदिनक्षीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्य-
पेक्षया । अथैवं वासरतृतीयांशानुरोधेन आर्द्र-

विधानात् कथममावास्याआर्द्धे पयुदस्तराव्यादी-
तरकालपरिग्रहः । सत्यं । तिथिद्वेषे क्षीणादि-

भेदेन खल्विशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांश-
पेक्षा अन्ययोर्भयदिने वासरतृतीयांशप्राप्तौ

आर्द्रलोपापत्तेः । प्रागुक्तानिरुद्धादेः कुह्वर्मते-
त्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकाल-

असु

ऋमुहूर्त्तद्वयपर्युदस्तेतरकालकुतपादिसुहूर्त्तपञ्चक-
रौहिणादिसुहूर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयांश्रीयापरा-
ह्णमुहूर्त्तद्वयकालाः । यथाक्रममापत्त्यामान्यप्रशस्त-
प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयाः । एवमखण्डति-
थावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्वोक्तत्वात् ।
“सायाऽस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्” ।
इति मत्स्यपुराणात् ।

“रात्रौ आर्द्रं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।
सन्धयोरभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते” ॥

इति मनुवचनाभ्यां ।

“ऊर्द्धं मुहूर्त्तान् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि सधामवनमिष्यते” ॥

इति मत्स्यपुराणान्मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति
त्यबलोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव ।

“अपराह्णे तु सन्माते अमिजिदौहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥

इत्युक्तं । “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणां
अपराह्णः पिष्टृणां” । इति श्रुतिः । वासरस्य

तृतीयांश इति कात्यायनवचनं ।

“सायाऽस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्”
इत्येवमेकवाक्यत्वात् वासरतृतीयांश्रीयापराह्ण-

मुहूर्त्तद्वयस्य लाभः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वसो
यत्र, गौरादित्वात् ङीष्) । अमावस्या । इति

शब्दरत्नावली ॥

अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वसतो यत्र
तिथौ सा, अमा + वस + आधारे ण्वत्, स्त्रियां

टाप् । णित्वात् ङङिः) । अमावसीतिथिः ।
इत्यमरः ॥

अमित्रः, पुं, (अमरोगे इत्रच्) । शत्रुः । इत्यमरः ॥
(रिपुः । विपक्षः । शत्रुपक्षीयः । प्रतिकूलः ।

“मातरूपे जमामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातृस्त्वमस्ति लक्ष्मण” ॥
इति रामायणे ।)

अमिषं, स्त्री, (अस् रोगे कर्मणि इषन्) लौकिक-
सुखं । इत्युणादिकोषः ॥ क्लृणभावः ॥ (न मिय-

श्वलं नज्जमासः, क्लृणभावः । नास्ति मियश्वलं
यस्य तत्, क्लृणूनाः) ।

अमी, [न्] चि, (अस् रोगे + भावे घञ्, मान्त-
त्वात् ङङभावः, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन्) ।

रोगी । यथा । अन्यथं । इति वोपदेवः ॥
अमीवं, स्त्री, (अम + वन्, ईडागमः) । पापं । दुःखं ।

यथा,—
“तं त्वाहं भवमीतानां प्रपन्नानां भयापहं ।

आपच्छे प्रापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन्” ॥
इति श्रीभागवतं ॥

(“न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यामीवं दृष्टानन ।
जीवितुं शक्यसि चिरं विषं पीलेव दुर्मतिः” ॥
इति रामायणे ।)

अनुयं, चि, बुद्धिस्थलोपलक्षितवत्तत्तद्धर्मावच्छिन्नं ।
सख्यविविशेषधर्मपुरस्कारेण तत्तदनुवाचकं ।

फलगा इति भाषा । अदस्त्वं इत्यस्य अस्ति कृते

असू

सोरोच्चाभावे अकोऽकारस्य उच्चे अमुक इति
भवति अमुक इत्यागमिकं । इति क्रमदीप्तरः ॥
यथा,—

“अमुकासुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्था नमः” ।

इति आर्द्रतत्त्वं ॥ (अनिवादये इति शब्दोच्चारणा-
नन्तरं अमुकनामाहमस्मीति खं नाम परिकी-

र्त्तयेत् । इति कुल्लूकभट्टः ।
“संनिवेशं प्रमाणञ्च खहस्तेन लिखेत् स्वयम् ।
मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः” ॥

इति नारदः ।)
अमुक्तं, स्त्री, (मुच् + क्तः, ग मुक्तः विरोधे नज्-

समासः) । कुरिकाविशेषः । इति हलावधः ॥
हातकुरी इति भाषा । मुक्तिरहिते अत्यक्ते च

त्रि ॥ (अप्राप्तमोचनः । अस्वतन्त्रः ।
“अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा” ।

इति साहित्यदर्पणे ।
“अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषसमुद्भवैः” ।

इति महाभारते । खड्गादिकं । यदुक्तम्,—
“खड्गादिकममुक्ताच्च निघुञ्जं विगतायुधम्” ।

इति ।)
अमुत्र, अथ, (अमुष्मिन् अदस् + वच् उत्त्वमत्वे) ।

जन्मान्तरं । परलोकः । इत्यमरः ॥ (अमुष्मिन्
इत्यर्थस्य वाचकः ।

“अनेनैवार्कः सर्वे नगरेऽमुत्र भक्षिताः” ।
इति कथासरित्सागरे । भवान्तरे । जन्मान्तरे ।

“तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशान्ति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति” ।

“इच्छद्भिः सततं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं” ॥
इति महाभारते ।)

अमुष्यपुत्रः, पुं, स्त्री, (अमुष्य पुत्रः निपातनात् अलुक्
समासः) । प्रख्यातवंशोद्भवः । कुलीनः । इति

जटाधरः ॥
(“स्यादामुष्यायणस्त्वार्योऽमुष्यपुत्रो महाकुलः” ।
इति जटाधरः ।)

अमूर्त्तः, चि, (मूर्च्छ + क्तः, नज्जमासः) । मूर्त्त-
भिन्नः । मूर्त्तिरहितः । यथा । सञ्ज्ञाया अमूर्त्त-

त्वादिति वोपदेवः ॥ न्यायमते । आकारार्थः ।
कालः । दिक् । आत्मा । यथा सामान्यगुणाः

संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वं ३ संयोगः ४
विभागः ५ । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः ।

कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-
गुणाः । बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४

द्वेषः ५ यत्नः ६ भावनाख्यसंस्कारः ७ धर्मः ८
अधर्मः ९ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (रूपहीनः ।

आद्यतिरहितः । वायुः । अन्तरीक्षञ्च । यदुक्तं,—
“सन्निवेशो नेत्रदृश्यो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते ।

क्षित्यम्बुमित्रयं मूर्त्तममूर्त्तं त्वितरद्वयं” ॥ इति ।
“क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्त्तलक्षियायोगाश्रया अमी” ॥
इति भाषापरिच्छेदः ।)

अमूदृशः, चि, (पाणिनिमते तु, अनुमिव पश्यति,
अदस् + दृश् + कञ्, दृष्ट्याने आत्मे कृते वतः,

अमृ

अमृ

अमृ

ऊत्तमत्वे ।) एवं प्रकारः । एतद्रूपः । इति मुग्ध-
बोधं ॥ यथा,—“अमृदृशी तत् कविवन्दि-
वर्णितः” । इति नैषधं ॥

अमूलकं, त्रि, मूलरहितं । प्रमाणमन्यं । नास्ति मूलं
यस्येति बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः ॥

अमूला, स्त्री, (नास्ति मूलं प्रका यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) अग्निप्रियावृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूलरहिते त्रि । इति मुग्धबोधं ॥

अमृगालं, स्त्री, (मृगालतुल्यं मादृश्ये नञ्समासः,
तस्य मृगालसदृशकोमलत्वात् तथात्वं ।) वीरश-
मूलं । इत्यमरः ॥

अमृतं, स्त्री, (मृ + भावे क्तः, नास्ति मृतं मरणं
यस्मात् तत्, तत्पायिनां मरणाभावात् तस्य
तथात्वं ।) समुद्रोद्भवदेशभक्षामरत्वजनकद्रव्यवि-
शेषः । यदा पृथुराजभयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा
देवा इन्द्रं वरुणं ब्रह्मा हिरण्यमयात्रे अमृतरूप-
मयोऽद्भुतं तत्तु दुर्वाससः शापात् समुद्रमथं
गतं पश्चात् समुद्रमथने अमृतपूर्णकलसं गृहीत्वा
धन्वन्तरिरुत्थितः । इति भारतभागवते ॥ तत्-
पर्यायः ॥ पीयूषं २ सुधा ३ । इत्यमरः ॥
पेयूषं ४ । इति तट्टीकासारमुन्दरी ॥ * ॥
निर्जरं ५ । समुद्रनवनीतकं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जलं । घृतं । यक्षशेषद्रव्यं ॥ अयाचित-
वन्तु ॥ मुक्तिः । इति मेदिनी ॥ दुग्धं । औषधं ।
विषसामान्यं । वत्सनाभः । पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्नं । धनं । स्वर्गं । भक्षणीयद्रव्यं ।
हृद्यं । स्वादुद्रव्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृता, पुं, (मृ + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) धन्व-
न्तरिः । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः ।
वनसुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः । अति-
हृद्यः । इति भरतधृतव्याङ्गिः ॥ (आत्मा, यथा
महाभारते,—

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तादमृतः परः ।

अमृताग्रं परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
सूर्यः ॥ सुरपतिरिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये
परिगणितो नामभेदः ॥) मरणरहिते त्रि ।
यथा । “अमृते जारजः कुरुः” । इत्यमरः ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादुर्जटा यस्याः
सा ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी
नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिण्यः
दीधितयो यस्य सः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
“अमृतदीधितिरेष विदभञ्जे भजति तापम-
मुखा” । इति नैषधे ॥

अमृतफलं, स्त्री, पुं, (अमृतमिव स्वादु फल ।) पारा-
वतवृक्षः । पटोणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पारस्य भाषा । यथा । अथामृतफलं
यदक्षसातकाविणप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति
प्रसिद्धं ।

“अमृतफलं लघु लघुं सुखादु चीन् हरेदोषान् ।
देशेषु मुद्गलानां बहुलं तल्लभ्यते लोकैः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् स्वादु फलं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) द्राक्षा । आमलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सधुखर्जूरौ रीटक्षः । फलविशेषः ।
नासपाती । इति पारस्यभाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्वं ।) गुडूची । इति रत्नमाणा ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् स्वादुः रसो यस्याः
सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पक्वान्विशेषः ॥ सा च

“तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं पष्टिपिष्टकं ।
सुभ्रमीषद्धियुतं मर्दयेदृष्टपाणिना ॥
एवं समुद्धृतं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितं ।
ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्रितं निस्त्वचैस्तिनैः ॥
विधायामृषकं तेन तम्विकायां हृते पचेत् ।
ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी” ॥
इति भावप्रकाशे ।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अप्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारजः, पुं, (अमृतस्य सारः तस्मात् जायते,
अमृतसार + जन् + डः, उपपदसमासः ।) गुडः ।
तत्रागोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसूः, पुं, (अमृतं तुषारं सूते, अमृत + सू +
क्विप्, उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्विप्, उपपदसमासः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ देवमातरि स्त्री । अमृतानां
देवानां सूः प्रसूतिः ॥

अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदरः सोदर्यः
तस्य एकस्यानादुत्पन्नत्वान् तथात्वं ।) घोटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैः खवा अश्वः ।
“सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा” ।

इति भारते ।)

अमृतखवा, स्त्री, (खवति इति ख + अप् । स्त्रियां
टाप् । अमृतस्य खवा षष्ठीतत्पर्ययः ।) रुदन्ती-
वृक्षः । लताविशेषः । तत्पर्यायः । वृक्षारुहा
२ उपवल्गिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ ।
अस्या गुणाः । पथ्यात्वं । ईषत्तिक्तात्वं । रसायनत्वं ।
ब्रह्मनाशित्वं । विषकुलामकामलाश्वययुजयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“उक्तामृतखवा पथ्या ईषत्तिक्ता रसायनी ।
ब्रह्मणी विषकुलामकामलाश्वययुजयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा ।)
गुडूची । मदिरा । इन्द्रवारुणी । ज्योतिष्मती ।
गोरक्षदुग्धा । अतिविषा । रक्तचिह्नत् । दूर्वा ।
आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुलसी । इति शब्दमाणा ॥ पिप्पली । इति
मेदिनी ॥ घण्टादेशजसूत्रमांसा हरीतकी । सा

विरेचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (सूर्य-
दीधितिर्विशेषाः ।

(“सौरीभिरिव नाडीभिरमृतास्याभिरमयः” ।
इति रुद्रवृंशे ।)

अमृतान्यः, [स] पुं, (अमृतमन्यः अन्नमिव तृप्ति-
करं यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः ॥ (अमृतं सुधा
अन्यो भक्ष्यं यस्य सः ।)

अमृताफलः, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, एषोदरादि-
त्वात् दीर्घः ।) पटोणः । इति द्रव्याभिधानं ॥

अमृताशनः, पुं, (अमृतं यन्नाति भुङ्क्ते, अश +
भाङ्यत्वात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अशनः,
षष्ठीतत्पर्ययः ।) देवता । इति हज्जायुधः ॥

अमृताष्टकं, स्त्री, (अमृताप्रभृति अष्टकां यस्य तत् ।)
हरितक्याष्टक्यं । यथा,—
“अमृता कटुकारिष्टपटोलघनचन्दनं ।
नागरेन्द्रयवचैतदमृताष्टकानीकृतं ॥
क्षपितं सकाशाच्चूर्णं पिच्छेयन्वरापहं ।
हृत्सासारोष्णकच्छिद्विद्यादाहनिवारणं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्गं, स्त्री, (अमृतस्यैव आसङ्गो यस्य तत् ।)
तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः । कर्परिकातुल्यं २
अङ्गनं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृताहरणः, पुं, (अमृतमाहरति, माहृदास्याप-
नयनायै खर्गात् भूलोकं गयति, आ + हृ +
कर्त्तरि ल्युट्, ततः षष्ठीतत्पर्ययः ।) गरुडः ।
इति हारावली ॥ (“पुरा किल गरुडो भानु-
र्विनतायाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्वदेवान्
विनिर्जित्य सोमरक्तकच्छेदनयन्त्रादिकक्षातिक्रम्य
खर्गादमृतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्” । इति
पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्वणि ।
“श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आह्वारमृतमोज्जसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचरः ॥
इत्युक्तो गरुडः सर्पेणतो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहृतुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुं ॥

... ..
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिर्घन्तीं क्षुरधारमयस्मयं ॥
व्यलगात्कप्रभं घोरं हृदिनं सोमहारिणाम् ।

... ..
अच्छिन्नतरसा मध्ये सोममभ्यव्रजततः ॥
समुत्पाद्यामृतं तत्र वेनतेयस्ततो वली ।
उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥

... ..
एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना” ॥)

अमृताङ्गं, स्त्री, (अमृतमाङ्गयते सार्जते, आ
+ ङे + कः, तस्य तुल्यत्वादत्वात् तथात्वं ।)
लघुविल्वफलाक्षतिकोरासानदेशजनासपातीना-
मफलं । तत्पर्यायः । रुचिफल २ । यस्य गुणाः ।
गुरुत्वं । वातनाशित्वं । स्वादुत्वं । अक्षत्वं ।
रक्षिभुक्कारित्वञ्च ॥ तल्लघुफलगुणाः । लघुत्वं ।
सुखादुत्वं । त्रिदोषनाशित्वञ्च । तत् सुद्गणदेशे

अस्व

वज्रं लभते । इति भावप्रकाशः ।
 अन्तर्वर्त्तनं, स्त्री, (अन्तं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्ण-
 त्वात् ।) खर्परीतुल्यं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अन्तर्वर्त्तना, स्त्री, (अन्तं सधु उत्पन्नं यस्याः सा,
 “अतिक्रास्रखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति
 निष्ठायाः परनिपातः” ।) नक्षिका । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 अन्तर्वर्त्तनं, स्त्री, (अन्तं विषमिव उत्पन्नं हृष्य-
 वर्णत्वात्, उद् + भू + अप् ।) तुल्यं । खर्परीतुल्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 अनेधा, [न्] ई, (नास्ति मेधा यस्य सः, समा-
 चान्तः अस्ति ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ।
 (“नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अनेधधाम् ।
 सुमेधवानन्तरस्मै चतां ससौ खयन्मुवे” ।
 इति वोपदेवः ।)
 अनेधं, स्त्री, (न मेधं प्रवित्रं विनेधे नञ्समासः ।)
 पुरोधं । इति शब्दरत्नावली । अपवित्रे त्रि ।
 (अपवित्रं । मलमूत्रादिकं त्रयम् ।
 “नात्रिं मुखेनोपधमेत् नत्रां नैजेत च स्त्रियं ।
 नामर्थं प्रक्षिपेदश्रौ न च यादौ प्रवापयेत्” ।
 इति मनुः ।)
 अमोघः, त्रि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः ।)
 सफलः । अथर्वः । इति मेदिनी । नदविशेषे
 ऐं । इति शब्दरत्नावली । (इष्टफलप्रदः । अवन्यः ।
 अविफलः ।
 “यदमोघमपामन्तरत्तं वीजमज त्वया” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “अमोघाः प्रतियुक्तत्वावर्त्तानुपदमाश्रितः” ।
 इति रघुवंशे ।
 अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
 पाटलिच्छः । विडङ्गः । इत्यमरः । हरीतकी ।
 इति मेदिनी ।
 अम्य गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) चोष्टवर्गशेषो-
 पधः । अम्यति । इति दुर्गादासः ।
 अम्यन्, स्त्री, (अम्यति नञ्प्रत्ययान्तं गच्छति, अम्य +
 ण्णुत् ।) वा अम्यते भूगर्भे प्राप्यते, अम्य + कर्म-
 णि, ण्यु स्तार्थे कन् ।) नेत्रं । इति हेमचन्द्रः ।
 “आसीत्साचक्षुःशरीरपातः
 स्त्रियम्वर्गं संशंसितं ददर्श” ।
 इति कुमारसम्भवे ।) तावत् । इति राजनिर्घण्टः ।
 अम्यन्, स्त्री, (अवि शब्दे + मावे षन्, अम्यः
 शब्दन्तं राति आदत्ते अम्य + रा + कः ।) वस्त्रं ।
 (“एवमुक्ता सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा” ।
 इति रामायणे ।)
 आकाशं । (“दावाग्निः कयमम्वरे” इति साहि-
 त्यदर्पणे ।) कार्पासः । खनामस्यातसुरान्दिद्रव्यं ।
 इति विश्वः । अम्यधातुः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अम्यश्चिं, स्त्री, (अम्यते पच्यतेऽत्र, अवि + अरिय
 वा दीर्घः निपातनात् ।) भर्त्सनपात्रं । भाजना
 खोला । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
 नाथः ।
 अम्यरीषः, स्त्री, (अवि + गतौ + कर्मोऽय घञ्, अम्य

अस्व

लम्भा ईयां यस्मात् तत्, सिंहवत् एषोदगादि-
 त्वात् रवर्णविपर्ययेण साधु ।) भाद्रः । भर्त्सन-
 पात्रं । इत्यमरः । दुष्टं । इति मेदिनी ।
 अम्यरीषः, ऐं, (अम्यते पच्यते अत्र, निपातनात्
 चाधुः ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 किशोरः । मास्कः । नृपमेदः । स तु नृव्य-
 वंशीनामागराजपुत्रः ।
 (“भगौरघसुतो राजा द्रुत इत्यभिविभ्रतः ।
 नामागस्तु द्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ।
 अम्यरीषस्तु नामागिः सिन्धुद्वीपपितामभवत्” ।
 इति हर्षिवंशे ।) नरकमेदः । आस्मात्कवचः ।
 अमुतापः । इति मेदिनी ।
 अम्यः, ऐं, (अम्यायां मातरि तिष्ठति, अम्या +
 य्वा + कः, आम्यामेति घञ्, अयापोः संज्ञाच्छन्द-
 सोर्वजमिति ऋक्षः, अस्त्वर्जाजातत्वात् तस्य
 तथालं ।) देशविशेषः । विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नः ।
 इति मेदिनी । अयं चिकित्सावृत्तिः वैद्य इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः । हस्तिपकः ।
 यथा,—
 “अम्यछान्दस्य मागं नौ देह्यपक्रान्त ना चिरं” ।
 इति श्रीभागवतं । कादस्थजातिविशेषः । इति
 पञ्चमदेशे प्रसिद्धः ।
 अम्यकी, स्त्री, (अम्यं कायति स्रग्दृष्टार्थ-
 माश्रयति, अम्य + कै + कः, गौरादित्वात्
 डीष् ।) लताविशेषः । आकनादि निमुखी इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्यका ३
 कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाछीला ६ वरा ७
 तिक्ता ८ प्राचीना ९ एकोष्ठीका १० वृक्षा ११ ।
 इति गूढमाला । विडकर्ण्यो १२ स्थापनी १३
 त्रेयसी १४ रस्ता १५ पापचेली १६ वनतिक्तीका
 १७ । इत्यमरः । अविडकर्ण्यो १८ अविडकर्ण्यो
 १९ । इति तट्टीका । अम्यिका २० यूथिका २१
 विडकर्ण्यिका २२ दीपनी २३ तिक्तपुष्पा २४ दृष्ट-
 तिक्ता २५ शिशिरा २६ वकी २७ मासती २८
 देवी २९ वृत्तपर्ण्यो ३० । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्या गुणाः । अतीक्षारश्मनत्वं । लघुत्वं । त्रिदोष-
 नाशित्वं । इति राजवल्लभः । तिक्तत्वं । गुरुत्वं ।
 उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वं ।
 ममसन्धानकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अम्यका, स्त्री, (अम्यायां मातरि स्तोत्रमिति स्थाने इति
 यावत्, तिष्ठति, अम्या + स्या + कः, अम्येत्यादिना
 घञ्पूर्ववत् ऋक्षः, स्त्रियां टाप् ।) क्षुप-
 विशेषः । अम्याडा इति ख्याता । अस्याः पर्यायः ।
 बालिका २ बाला ३ शठाम्बा ४ अम्यालिका ५
 अम्यिका ६ अम्या ७ माचिका ८ दृष्टवल्का ९
 मरुका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२
 श्रेयसी १३ सुखवाचिका १४ क्षिप्रपत्री १५ भूरि-
 मल्ली १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वं । अक्षतं ।
 कफकण्ठरोगवातरोगबलाशनाशित्वं । रुच्यधिका-
 रित्वं । इति राजनिर्घण्टः । पाठा । चाङ्गेरी ।
 यूथिका । इत्यमरमेदिनीकौ ।
 अम्यिका, स्त्री, (अम्यका + संज्ञायां कन्, स्त्रियां

अस्व

टाप् ।) अम्यका । आकनादि इति भाषा । इति
 राजनिर्घण्टः । ब्राह्मणी । वामनहाटी इति
 प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ।
 अम्या, स्त्री, (अम्याते सेहेनोपगम्यते, अवि गतौ +
 घञ्, स्त्रियां टाप् ।) जननी । इति शब्दरत्नावली ।
 “अम्य ! यत्त्वमिदं प्राप्य प्रशमाय वचो मम” ।
 “नान्यदत्तममीप्तामि स्थानमम्य स्वकर्मणा” ।
 इति विष्णुपुराणे ।
 नाथोक्तौ सेव । इत्यमरः । पाण्डुराजमातुः सखा ।
 इति महाभारतं । अम्यका । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा । इति केषित् ।
 अम्यालिका, स्त्री, (अमेति शब्दं जाति गृह्णाति,
 अम्या + ला + कः, उपपदसमासः, ऋक्षे अत इत्वं
 स्तार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।) माता । इति शब्द-
 रत्नावली । अम्यका । इति राजनिर्घण्टः । पाण्डु-
 राजमाता । इति भारतं । (काशीराजस्य कनि-
 ष्ठा दुहिता सा च विचित्रवीर्यपत्नी ।
 “अम्यालिका च राजेन्द्र । राजकन्या यवीयसी ।
 अम्यिकाम्यालिके भार्ये प्रादाद्भावे यवीयसे ।
 “भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्यिका, स्त्री, (अम्या + स्तार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।)
 दुर्गा ।
 “ईक्षितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
 आशीर्निरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्यिकाम्” ।
 इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ।
 जैनदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । कटुकीच्छः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । अम्यका । इति राजनिर्घण्टः ।
 काशीराजस्य मथमादुहिता । विचित्रवीर्यस्य
 पत्नी । हतराष्ट्रस्य माता ।
 “अम्या ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्यिकात्वय मथ्यमा ।
 अम्यिकाम्यालिके भार्ये प्रादाद्भावे यवीयसे ।
 भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्यिकेयः, ऐं, (पाणिनिमते तु अम्यिकाया अपत्यं
 पुमान्, अम्यिका + ठक् तस्य इयः, दृष्टमावः ।)
 गणेशः । कार्तिकेयः । हतराष्ट्रराजः । अम्यि-
 काया अपत्यमित्यर्थे ण्येयः ।
 अम्यिकेयकः, ऐं, (अम्यिकेय + स्तार्थे कन् ।) गणेशः ।
 इति जटाधरः ।
 अम्यु, स्त्री, (अविशब्दे उण् ।) बालानामौषधिः ।
 इत्यमरः । बाला इति भाषा । जलं (“सुक्ता नृ-
 णालपटली भवता निपीतान्यम्वुनि यत्र नलिनानि
 निषेवितानि” । इति मामिनीविलासे । “अम्वुज-
 मम्वुनि जातं कश्चिदपि न जायतेऽम्वुजादम्वु” ।
 इत्युद्धटः । “गाङ्गमम्वु सितमम्वु यामन” । इति
 काश्यपकाशे ।)
 अम्वुकण्टकः, ऐं, (अम्वुनि जले कण्टकादिव, सादृ-
 ष्यार्थे कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 अम्वुकिरातः, ऐं, (अम्वुनि जले किरातः व्याध इव ।)
 कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 अम्वुकीशः, ऐं, (अम्वुनि कीशः वानर इव ।) शिख-

अम्बु

मारजन्तुः। इति हेमचन्द्रः॥ सुशुक इति भाषा।
 अम्बुज्जम्भः, पुं, (अम्बुनः ज्जम्भ इव)। शिशुमारः।
 इति हेमचन्द्रः॥
 अम्बुजेश्वरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य)। कोलङ्ग-
 वृक्षः। इति रत्नमाला॥
 अम्बुचामरं, स्त्री, (अम्बुनः चामरमिव)। श्रैवालं।
 इति जटाधरः॥ श्रेयाला इति भाषा।
 अम्बुजं, स्त्री, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + ङः)।
 पद्मं। इति मेदिनी॥ “इन्द्रीवरेण नयनं सुख-
 समुजेन”। इति षट्श्रृङ्गारतिलके। “अम्बुजमम्बुनि
 जातं क्षिप्रदिपि न जायतेऽम्बुजादम्बु”। इत्यद्भुतः॥
 वचं। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 अम्बुजः, पुं, (अम्बुसमीपे जातः)। हिज्जलवृक्षः।
 इत्यमरः॥ (निचुलवृक्षः॥
 “अम्बुजं कमले स्त्रीवं हिज्जले तु पुमानयं”।
 इति शब्दरत्नावली।
 “अम्बुजो निचुले पुंसि कमले तु नपुंसकं”।
 इति मेदिनी॥
 अम्बुजन्म, [न्] स्त्री, (अम्बुजो जन्मास्य)। पद्मं।
 इति राजनिर्घण्टः॥ (सारसविष्टम्भः॥ शङ्खः।
 पि, जलजातः। सलिलोद्भवः)।
 अम्बुतालाः, पुं, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठां
 गच्छति अम्बु + तल + अच्)। श्रैवालं। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥
 अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने + कः)।
 मेघः। इति रत्नमाला॥ (“सदा मनोघाम्बुदना-
 दसोल्लसम्”। इति ऋतुसंहारे। “शशाक
 निर्व्यापयितुं न वासवः स्वतश्चुतं वल्लिभिर्वाहिर-
 मुदः”। इति रघुवंशे)। मुक्तकं। यथा। “कली-
 खविश्वानलदं सहाम्बुदं”। इति वैद्यकं॥
 अम्बुधिः, पुं, (अम्बुनि धीयन्तेऽन, अम्बु + धा +
 कर्मणिप्रथमायां क्ति)। समुद्रः। इति शब्द-
 रत्नावली॥ (“देः पाश्र्वल्ययुषो मग्नाः त्रितनगाः
 काष्ठोत्तमालाकुलामेतामम्बुधिगामिनीं व्यवसिताः
 चक्षुःक्षितुं वा कथम्”। इति भामिनीविवासे।
 “सुरासुराश्च गन्धर्व्याः क्षोभयामासुरम्बुधिम”।
 इति रामायणे)।
 अम्बुधिसत्वा, स्त्री, (अम्बुधि + सु + अच्, स्त्रियां
 टाप्)। सृष्टवान्वा। द्रवकुमारी इति ख्याता।
 इति राजनिर्घण्टः॥
 अम्बुपः, पुं, (अम्बुनि जलानि पाति पिबति वा,
 अम्बु + पा + कः)। अफमर्दकवृक्षः। इति शब्द-
 चन्द्रिका॥ (जलेश्वरः। वरुणः)। श्वतभिषाखं
 मक्षवं। पि, जलपानकारी)।
 अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बुनि पत्रे यस्याः सा)। उषटा-
 वृक्षः। इति रत्नमाला॥
 अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बुनि प्रसादयति खच्छतां गयति
 अम्बु + प्र + सद् + णिच् + अच्, उपपदसमासः)।
 कलकयन्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ गिर्मसी इति
 ख्यातः।
 अम्बुप्रसादनं, स्त्री, (अम्बुनि प्रसादयति, प्र + सद्
 णिच् + ल्युट्)। कतफट्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बु

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु विभर्ति, अम्बु + भृ + क्तिप्)।
 मेघः। मुक्तकं। इत्यमरः॥ समुद्रः। इति केचित्॥
 अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे अल्पजले जायते, जन
 + ङः)। शम्बूकः। शामुक इति हेमचन्द्रः॥ इति
 भाषा।
 अम्बुरः, पुं, (अम्बु + उरन्)। द्वाराधःकाष्ठं। इति
 हेमचन्द्रः॥ गोवराट् इति भाषा।
 अम्बुरुद्धा, स्त्री, (अम्बुनि रोद्धति, अम्बु + रुह +
 कः, ततष्टाप्)। स्थलपद्मिनी। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति,
 वच् + णिच् + अच्, उपपदसमासः, डीप्)। ऋतु-
 मती पृथ्वी। यथा,—
 “यद्वा रे यत्काले मिथुनसंक्रमणं भूतं तद्द्वाराभ्यन्तरे
 तावत्कालावधिं विंशत्यादिदश्याधिकदिनत्रयमम्बु-
 वाची। तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्यम्। सर्प-
 भयोपशमनाय दुग्धं पेयम्”। इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
 समिच। ज्योतिषे।
 “रजोयुक् क्षाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ।
 तस्यां पाठो वीजवापो नाहिर्भौर्दुग्धपानतः॥
 ऋगश्रिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
 ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्ज्येत त्रीण्यहानि।
 यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य वीजं
 न भवति फलभागी शस्त्रचारुहालपाकः”॥
 रजोयुक् क्षाम्बुवाची ऋतुमती पृथ्वी। मत्स्यसूक्ते।
 “धरण्यामृतमत्वाश्च भूमिकाम्ये तथैव च।
 च्यन्त रागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः”॥
 ज्योतिषे।
 “यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत्।
 अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः”॥
 इदन्तु प्रायिकं। इति तित्यादितत्त्वं ॥ * ॥ अन्यच्च।
 “यदाऋतं समादाय भानोर्मन्मथगामिता।
 पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत्॥
 काम्यनैस्तित्तिकश्चैव यात्रां मन्त्रक्रियान्तथा।
 ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पितादृते॥
 न कुर्यात् खननं भूमेः सूत्रयोगापि शङ्करि।
 वीजानां वपनश्चैव चतुर्विंशतियामकं॥
 प्रमादाद्वपनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत्।
 ऋषं कुर्यात् तत्तत्तथाश्च खननात्तिलकाशनं”॥
 इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ५८ पटलः ॥ * ॥ अपरश्च।
 “रवौ रूद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः।
 तस्मादिनत्रयं यावत् वीजवापं परित्यजेत्॥
 चत्वारिंशत्तिलकाश्च भागयुतो रविर्यदा भवति।
 तत्राम्बुवाची श्रेया श्रिवर्त्तपादस्थितो यावत्॥
 दिम्भागशून्यलिप्तो गणितेन भवति रविर्यदा साप्तः॥
 स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयाद्भौत्रे”॥
 “न खाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणं।
 हवनानां वाहनश्चैव वीजानां वपनं तथा”॥
 इति राजमातृण्डः ॥ * ॥ अत्र प्राकृतियेषो
 यथा,—
 “यतिनो व्रतितश्चैव विधवा च द्विजस्तथा।
 अम्बुवाचीदिने चैव प्राकं कृत्वा न मध्ययेत्॥

अम्भः

खपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
 भक्ष्यं नैव कर्त्तव्यं चागृहाणान्नसमं स्मृतं”॥
 इति संवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यं॥
 अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, वस्
 + णिनि डीप्)। पाटलावृक्षः। इति जटाधरः॥
 अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा,
 गौरादित्वात्, डीष्)। पाटलावृक्षः। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 अम्बुवाहः, पुं, (अम्बुनि वहति, अम्बु + वह् + अच्,
 उपपदसमासः)। मेघः। इति रत्नमाला॥
 (“विश्वार्त्तिवारणसमार्चितजीवितोऽयं नाकर्णितः
 किमु सखे भवताम्बुवाहः”॥ इति भामिनी-
 विवासे। “विष्णोमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तु-
 त्वन्तमिवाम्बुवाहं”। इति भारविः)। मुक्तकं।
 मेघनामा इत्यमरेशोक्तत्वात्॥
 अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बुनि वहति स्थानान्तरं
 नयति, अम्बु + वह् + णिनि, उपपदसमासः,
 डीप्)। काष्ठांशुवाहिनी। काष्ठादिहस्तच्छिन्ना-
 ग्रनौकाक्षतिलजलसेचनो। इत्यमरटीकायां मधु-
 रानाथः॥
 अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्मधारयः,
 मध्यपदलोपश्च)। जलवेतसः। तत्पर्यायः। परि-
 व्याधः २ विदुलः ३ नादेयो ४। इत्यमरः॥
 अम्बुशिरीषिका, स्त्री, (अम्बुनि अल्पः शिरीषः,
 अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम्)। जलशिरीषवृक्षः।
 तत्पर्यायः। शिरीषिका २ टिण्डिणिका ३
 दुर्बला ४ वारिशिरीषिका ५। अस्या गुणाः।
 त्रिदोषविषकुष्ठार्शोनाशित्वं। इति भावप्रकाशः॥
 अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु + रप् +
 णिनि, उपपदसमासः)। जलौकाः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥ जौक् इति भाषा।
 अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बुनि सिच्यन्ते अगया, अम्बु +
 सिच् + करणे ल्युट्, डीप्)। अम्बुवाहिनी।
 गौकाजलसेचनपात्रं। इत्यमरटीकायां मधुरा-
 नाथः॥
 अम्बुहृतं, त्रि, (अगम्बु अम्बु सम्पद्यमानं हृतं, अम्बु +
 हृ + क्त, अभूततद्भावे चिः)। स्नेहकणनिर्गम-
 सहितवाक्यं। तत्पर्यायः। सनिष्ठीवं २। इत्य-
 मरः॥ सधृत्कारं ३। इति हेमचन्द्रः॥ (सनि-
 ष्ठीवसुखरावः। “दधति कुहकभाजामत्र भल्लक-
 यूनामसुरसितगुरुणि स्यान्मम्बूकतानि”। इति
 उत्तरचरिते)।
 अम्बुः, पुं, (अवि शब्दे क्तः)। अस्तरसः। इत्यु-
 णादिकोपः॥ अम्बल। टक इति च भाषा।
 अम्भः, [स्] स्त्री, (आप्यते, आप् + अस्)। जलं।
 बालनामौषधं। इत्यमरः॥ जन्मादित्तत्तुर्धराणिः।
 इति ज्योतिषं॥ (अङ्गशस्त्रे धनुर्धसंख्या।
 वैदिकशब्दोभेदः)।
 अम्भःसारं, स्त्री, (अम्भसां सारं)। मुक्ता। इति
 राजनिर्घण्टः॥ अम्भससारमपि पाठः॥
 अम्भःसूः, पुं, (अम्भांसि सूते, सू + क्तिप्)। धूमः।
 इति हेमचन्द्रः॥ अम्भससूरिति च पाठः॥

अस्म

अस्मोज्, स्त्री. (अस्मसि जायते, अस्मस् + जन् + ड् ।) पद्मं । इति शब्दरत्नावली । सारसपक्षी । पुष्कराक्षः इत्यमरकोशत्वात् । चन्द्रे पुं । यथा । “पिबन्तं त्वन्मृगोऽस्मोज्जुनं हरिक्यामृतं” । इति श्रीभागवतं । अलङ्कारे च ।
 अस्मोज्जन्मजनिः, पुं, (अस्मोज्जन्मनि विद्युनाभिपद्मजनिः जन्म यस्य सः ।) वज्रा । यथा,—
 “अस्मोज्जन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्” । इति श्रीभागवतं ।
 अस्मोज्जयोनिः, पुं, (अस्मोज् नारायणनाभिपद्मं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) वज्रा । यथा,—
 “सदनमुपगतोऽहं पूर्वमस्मोज्जयोनेः” । इति प्रबोधचन्द्रोदयः ।
 अस्मोज्जिनी, स्त्री, (अस्मोज् + समूहार्थे इति ततः ङीप् ।) पद्मलता । पद्मसमूहः । पद्मयुक्तदेशः । इति शब्दरत्नावली । (पद्मिनी । नलिनी । “अस्मोज्जिनीवननिवासविलासहेतुं दंष्ट्रं हन्तुमपरायणं तां विधाता” । इति नीतिशतके ।)
 अस्मोदः, पुं, (अस्मो जन् ददाति, अस्मन् + दा + कः ।) मेघः । सुप्तकं । इति शब्दरत्नावली । (जलदानकर्त्तरि, चि ।)
 अस्मोधरः, पुं, (अस्मः जन् धरति, धृ + अच् ।) मेघः । (“मशीकरास्मोधरमक्तकुङ्करः” । इति ऋतुसंहारे ।) सुप्तकं । इति शब्दरत्नावली ।
 अस्मोधिः, पुं, (अस्मांसि धीयन्ते अत्र, धा + धाधारे किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अयं रत्नाकरोऽस्मोधिश्चैव धनाश्रया । धनं दूरेऽस्तु वदनमपूर्वि क्षारवारिभिः” । इति साहित्यदर्पणे ।
 “सन्मूयाम्मोधिमध्ये महागद्यो नगापगाः” । इति माघः ।)
 अस्मोधिबल्लभः, पुं, (अस्मोधिः बल्लभः, यस्मिन्तुल्यः ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मोनिधिः, पुं, (अस्मांसि निधीयन्तेऽत्र, अस्मस् + नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अच्छत सा नागबधूपमोग्यं मैनाकमस्मोनिधिबद्धसख्यं” । इति कुमारसम्भवे । विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अस्मांसि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, नारायणस्य सर्वान्मयत्वात् । “अस्मोनिधिरन्तात्मा” । इति महाभारते ।)
 अस्मोराशिः, पुं, (अस्मत्सं राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मोरुहः, स्त्री, (अस्मसि रोहति, अस्मस् + रुह + कः ।) पद्मं । (“आम्ने पुरोश्चादृता नयनयोष्ठादाव्यमस्मोरुहं” । इति भास्करविलासे ।) सारसपक्षी । इत्यमरः ।
 अस्मर्यं, चि, (अपां विकारादि, अप् + मयट् ।) अलङ्कारः । ऐरादि । इत्यमरः । अलमये चि । यथा,—
 “अस्मर्यानि तीर्पानि न देवा नृषिणां मयाः ।

अस्म

ते पुनस्त्युरकालेन दर्शनादेव नाधवः” । इति श्रीभागवतं ।
 (“सौरोभिग्वि नाडोभिरन्तात्माभिरन्मयः” । इति रघुवंशे ।)
 अस्मः, पुं, (अस्मति सौरमेव दूरं गच्छति, अस् + रन् ।) आम्बरद्वयः । फले स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।
 अस्मातः, पुं, (अस्मं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति, अस् + अत + अल् वा लृच् रत्वं, पक्षे अस्मातः ।) आम्नातकरुजः । इति शब्दमाला ।
 अस्मातकः, पुं, (अस्मं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अस् + अत + अल् + स्वार्थे क् ।) आम्नातकरुजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (“आम्नातकरुजम्बुत्वं कपाये विपचेद्बुधः । यवागूं शालिमिर्युक्तां तां भुक्ता ग्रहणीं जयेत्” । इति शार्ङ्गधरः ।)
 अस्मं, स्त्री, (अस् + क् ।) तक्रं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मः, पुं, (अस् + क् ।) पद्ममध्ये रसविशेषः । टक इति भाषा । तोयाभिगुणबाहुल्यादस्मः । इति सञ्ज्ञतः । अस्य गुणाः । शाकवद्दोषकारित्वं । हृद्यत्वं । रुचिभिरक्तमांसकारित्वं । शीतलत्वं । वायुनाशित्वं । स्निग्धोष्णत्वं । कटुरसतोऽधिकोष्णवोर्यत्वं । जिह्वोद्वेगकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
 अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च । प्रीत्यभिपदुताकारित्वं । प्रपाचनत्वं । इति राजनिर्घण्टः । * तदतिशयभक्षणगुणाः । पाचकत्वं । पित्तक्षेपवान्तिसौदकारित्वं । लघुत्वं । उष्णत्वं । वह्निःशीतत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
 स्नान्तिगुणिकफपाण्डुदोषकार्यकासकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः । तदति चि । इत्यमरः । * ।
 अस्मवेतसः । इति राजनिर्घण्टः । (यदाह वामटः । “अस्मः ज्ञातयते सुखम् । हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभुवनिकोचनः । अस्मोऽभिदीप्तिहृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः । उष्णवीर्यो हिमस्यर्षः प्रीयणः स्नेहो लघुः । करोति कफपित्तासं मूत्रवातातुलामनम् । सोऽप्यभ्यस्तनोः कुर्याच्चैषित्यं तिनिरं भ्रमं । कण्डुपाण्डुत्ववीर्यशेषाफविस्फोटहृज्वरान्” । हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,—
 “जिह्वास्नेहं जनयति तथा नेत्रनैर्मल्यकारी, बीमत्वं वा जनयति तथा वातरोगापहारी । कण्डुकुष्ठक्षतरुजकरै रेलितः श्रेष्ठिने स्यादस्मः प्रोक्तः पवनश्मनोऽष्टकप्रकोपं तनोति” । सञ्ज्ञतस्याह—
 “अस्मो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽतुलामनः कोष्ठविदाही वह्निःशीतः स्नेहः प्रायशोऽहृद्यसेति । सर्वगुणोपेक्य स्वात्म्यमुपसेवसानो दन्तहर्ष-नयन-सम्भोजन-रोमसंवेजनकफविलयन-शरीरश्रेष्ठिलान्यापादयति तथा क्षताभिहत-दग्ध-दष्ट-भग्न-रूप-शून्य-प्रयुक्तावमूत्रित-विसर्पित-क्षिन्न-मिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्यामेयसमावात् परिदहति कण्डुमुरोहृदयसेति” । * ।
 “अस्मोरसो मलं रोचयति, अपि दीपयति, देहं

अस्म

हृदयति, ज्वरयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संभावयति, भुक्तमपकर्षयति, स्नेहं जनयति, प्रीययति । लघुरूपः स्निग्धश्च । सर्वगुणोऽपेक्य स्वात्म्यमुपसेवमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संभोजयति अक्षिणी, संवीजयति दोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्तं दृषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीण-क्षत-क्षुद्रवृक्षानां श्वयधुमापादयति । अपि च क्षताभिहत-दष्ट-दग्ध-भग्न-शून्य-क्षतावमूत्रित-परिसर्पित-मर्दित-क्षिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्यामेयसमावात् परिदहति कण्डुमुरोहृदयश्च” । इति चरकः ।)
 अस्मकः, पुं, (अस्मोऽस्मः अस्मार्थे क् ।) लकुचरुजः । इति शब्दरत्नावली । (लकुचशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
 अस्मकाण्डं, स्त्री, (अस्मं काण्डं यस्य ।) लवणदण्डं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मकेशरः, पुं, (अस्मः केशरो यस्य ।) मातुलुङ्गः । वीजपूरः । इति रत्नमाला । (टावानिवु इति भाषा ।)
 अस्मचूडः, पुं, (अस्मा चूडा शिखा यस्य ।) अस्म-शाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मजम्बीरः, पुं, (अस्मो जम्बीरः ।) अस्मनिम्बुकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मनायकः, पुं, (अस्मं रसं नयति, नी + गन् ।) अस्मवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मनिशा, स्त्री, (अस्मरसे निःशेषेण श्रेते, अस्म + नि + शी + ड + स्त्रियां ङाप् ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मपञ्चफलं, स्त्री । अस्मरसयुक्तपञ्चप्रकारफलं । तदयथा । कोलं १ दाडिमं २ रुद्राम्बं ३ चुक्रिका ४ अस्मवेतसं ५ । मतान्तरे । जम्बीरं १ नारङ्गं २ अस्मवेतसं ३ तिलिङ्गीकं ४ वीजपूरं ५ । इति राजनिर्घण्टः ।
 (“कोलश्च दाडिमश्चैव रुद्राम्बं चुक्रिका तथा । अस्मवेतसमित्येतदस्मपञ्चफलं स्मृतम्” ।
 “जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथास्मवेतसं पुनः । तिलिङ्गीकं वीजपूरमस्मपञ्चफलं स्मृतम्” ।)
 अस्मपत्रः, पुं, (अस्मं पत्रं यस्य ।) अश्वत्थकरुजः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मपत्री, स्त्री, (अस्मं पत्रं यस्याः सा, ङीप् ।) यलाशीलता । क्षुद्राम्बिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मपूरः, स्त्री, (अस्मेन अस्मरसेन पूर्यते, पूर + कर्म्मणि घञ् ।) रुद्राम्बं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मफलं, स्त्री, (अस्मं फलं यस्य ।) रुद्राम्बं । इति राजनिर्घण्टः । तैल्ल इति भाषा ।
 अस्मफणः, पुं, (अस्मं फलं यस्य सः ।) आम्बरद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्ममेदनः, पुं, (अस्मार्थं मिद्यतेऽसौ, अस् + भिद् + कर्म्मणि लृट् ।) अस्मवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अस्मरुहा, स्त्री, (अस्मारो रोहति, अस् + रुह +

अश्व

क १) मालवदेशजनागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः ।
सतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्वं ।
दाहनाशित्वं । पित्तोद्रेकहरत्वं । अग्निबलसुखा-
मोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । सदकारित्वं । गुल्मा-
भ्रानविवन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("नाम्ना याऽस्त्ररुहा सतीक्ष्णमधुरा रूपा हिमा
दाहनुत् पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखा
मोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया
सदा बलभा गुल्माभ्रानविवन्धजित् च कथिता
सा मालवे तु स्मृता" १)।

अश्वलोणिका, स्त्री, (अश्वं रसं जाति गृह्णाति
अश्वलः तम् ऊनयति ह्रीनयति, अश्वल +
ऊन + ण्वल्, यावत् १) क्षुद्ररुचिविशेषः । आम-
रुण । इति भाषा । तत्पर्यायः । चाङ्गेरी २
क्षुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्वला ५ । इत्यमरः ॥
अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं ।
ग्रहणीरोगे हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
वस्त्रादिलक्ष्णौहचिह्नकपायरागनाशकगुणोऽप्य-
स्ति । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ क्षुद्राश्लिका-
शब्दे द्रव्यौ । तत्पर्यायगुणाः ।

"चाङ्गेरी क्षुक्रिका दन्तशठाम्बलाश्लोणिका ।
अश्वन्तकस्तु शफरी कुशली चाश्लपत्रकः" ॥
क्षचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली इति च
पाठः ।

"चाङ्गेरी दीपनी रूपा लघूणा कफवातनुत् ।
पित्तलाक्षा ग्रहण्यर्शःकुक्षीसारनाशिनी" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

("दीपनी चैष्यवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽस्त्रचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शाहिता च सा" ॥
इति चरकः ॥

"चाङ्गेरी कफवातघ्नी वज्रिहृद् ग्रहणी हिता" ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

"चाङ्गेर्यश्लामिदीपनी" ।

"ग्रहण्यर्शोऽग्निक्षेपप्रहितोष्णा ग्राहिणी लघुः" ॥
इति च वाभटः ॥

"ग्रहण्यर्शोऽग्निकारणी साऽस्त्रा वातकषे हिता ।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी" ॥
इति सुश्रुतश्च ॥

अश्वलोणी, स्त्री, अश्वलोणिका । चाङ्गेरी । इत्य-
मरटीका ॥

अश्ववती, स्त्री, (अश्वो रसो विद्यतेऽस्याः, अश्व +
मत्तुप् मस्य वत्वम् १) क्षुद्राश्लिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आमरुण । इति भाषा ।

अश्ववर्गः, पुं, (अश्वानां अश्वरसप्रधानानां वर्गः १)
अश्वगणः । यथा । चाङ्गेरी । लकुचं । अश्ववेतसं ।
जम्बीरकं । वीजपूरकं । नागरङ्गं । दाडिमं ।
कपित्थं । अश्वं । वीणाश्लकं । अम्वला । कर-
मर्दकं । निम्बूकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मता-
न्तरे यथा,—

"आम्र आम्रतको धात्री लकुचं च कपित्थकं ।
नारङ्गं चिविधा जम्बूः करमर्दं प्रियारकं ।
दाडिमं पार्वती प्राक्षा दिधा वदरतूदकं ।

अश्व

वीजपूरं च जम्बीरं निम्बुलीकाश्ववेतसं ॥
रुद्राश्लं हरिमश्लं चाङ्गेरीत्यश्ववर्गकः" ॥)
"अश्ववेतसजम्बीरलङ्काश्लचणकाश्लकाः ।
नागरङ्गं तित्तिडी च चिञ्चापत्रञ्च निम्बूकं ॥
चाङ्गेरी दाडिमश्चैव करमर्दन्तयैव च ।
एष चाश्वगणः प्रोक्तो वेतसाश्लं सदेतमम्" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥

"दाडिमामलकमातुङ्गाश्लतक-कपित्थ-करमर्द-
वरकोल-प्राचीनामलक-तित्तिडीक-कोशाम-
भय-पारावत-वेत्रफल-लकुचाश्ल-वेतस-दन्तशठ-
दधि-तक्र-सुरा-शुक्त-सौवीरक-तुषोदक-धान्याश्ल-
प्रभृतीनि समासेनाश्वोवर्गः" ॥ इति सुश्रुतश्च ॥

अश्ववल्ली, स्त्री, (अश्वरसवती वल्ली १) त्रिपरिणका-
नामकद्रव्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्ववाटिका, स्त्री, (अश्वस्य वाटिका स्थानमिव १)
नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अश्वत्वं ।
तिक्तत्वं । रूक्षत्वं । उष्णत्वं । मुखपाककारित्वं ।
विदाहपित्तरक्तप्रकोपकारित्वं । विद्यम्बदाढत्वं ।
वायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—

"स्यादश्ववाटी कटुकाश्लतिक्ता
रूक्षा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तामविकोपिनी च
विद्यम्बदा वातनिवर्हणी च" ॥)

अश्ववास्तकं, स्त्री, (अश्वरसान्वितं वास्तकं शाक-
भेदः १) चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्ववीजं, स्त्री, (अश्वस्य वीजं कारणं १) रुद्राश्लं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वरुद्रं, स्त्री, (अश्वरसो रुद्रो यस्य १) रुद्राश्लं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तिरीय इति भाषा ।

अश्ववेतसः, पुं, खनामप्रसिद्धः अश्वरसवत्त्वविशेषः ।
क्षुक्राश्लक इति ख्यात इति केचित् । अश्व-
कुचाश्च इति ख्यात इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अश्वः २ वेधी ३
रसाश्लः ४ आश्ववेतसः ५ वेतसाश्लः ६ अश्व-
सारः ७ शतवेधी ८ वेधकः ९ भीमः १० भेदनः ११

भेदी १२ राजाश्लः १३ अश्वभेदनः १४ अश्व-
ङ्गुशः १५ रक्तसारः १६ फलाश्लः १७ अश्व-
नायकः १८ सहस्रवेधी १९ वीराश्लः २० गुल्म-
केतुः २१ वराभिधा २२ शङ्खदावी २३ मांस-
दावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ ।
इति रत्नमाला ॥ चुक्रः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फल-
गुणाः । अश्वश्लत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायु-
कफार्शःश्रमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कागमांसनौहसूक्ष्मीद्रव-
कारित्वं । चणकाश्लवत् गुणकारित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥ खानाहरोगनाशित्वं । तत्पक्व-
फलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

"स्यादश्ववेतसश्चुक्रः शतवेधी सहस्रजित् ।
अश्ववेतसमवश्वं भेदनं लघु दीपनं ॥
रुद्रोगशूलगुल्मं पित्तलोहितदूषणं ।
रूक्षं विण्मद्यदोषघ्नं श्लेष्मोदावर्तनाशनं ॥

अश्वि

हिक्कानाहाराश्चिञ्चासकासाजीर्यवमिप्रणुत् ।
कफवातामध्वंसि कागमांसद्रवत्वकृत् ॥
चणकाश्लगुणं ज्ञेयं नौहसूक्ष्मीद्रवत्वकृत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
("अश्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
गुणैस्त्वेव संयुक्तं भेदनन्वश्ववेतसम्" ॥
इति च चरकः ॥)

अश्वशकं, स्त्री, (अश्वः शाको यस्य तत् १) रुद्राश्लं
चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुद्राश्लशब्देऽस्य
विशेषो द्रव्यः ॥)

अश्वशकः, पुं, (अश्वः शाको यस्य सः १) अश्वद्रव्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । शाकाश्लं २ शुक्ताश्लं ३
अश्वक्षुक्रिका ४ चिञ्चाश्लं ५ अश्वचूडः ६ चिञ्चा-
सारः ७ । अस्या गुणाः । अतिशयाश्लत्वं । वात-
नाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करा-
मिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफार्शनाशित्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—

"अश्वशकाश्वतीवाश्लो वातघ्नः कफदाहनुत् ।
साम्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्शनुत्" ॥)

अश्वसारं, स्त्री, (अश्वरस एव सारः यस्य तत् १)
काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वसारः, पुं, (अश्वरस एव सारः यस्य सः १)
अश्ववेतसः । निम्बूकः । हिन्तालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अश्वहरिद्रा, स्त्री, (अश्वरसयुक्ता हरिद्रा १) शठी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वङ्गुशः, पुं, (अश्वं अङ्गुशाकारं अयं यस्य १)
अश्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वानकः, पुं, (न स्नायति, स्नै + तन् स्नायै कन्,
नञ्समासः १) अश्वानवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणपर्यायौ राजतरुणीशब्दे ज्ञेयौ ॥

अश्वानः, पुं, (स्नै + क्तः ततो नञ्समासः १) महा-
सहायकः । इत्यमरभरतौ ॥ आंयना इति
ख्यातः ।

अश्वानः, त्रि, (स्नै + क्तः, न स्नानः नञ्समासः १)
स्नानिरहितः । यथा,—

"अश्वानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापरां" ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्वच्छः । परिकृतः ।
निर्मलः । उज्ज्वलः । प्रसन्नः । विशुद्धः । प्रत्ययः ।
अपर्युषितः । अयुष्कः १)

अश्वानिनी, स्त्री, (अश्वानानां पद्मानां समूहः ।
इति १) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

अश्लिका, स्त्री, (अश्वैव, स्नायै कन् १) तित्तिडी ॥
इत्यमरः ॥ मलाशीलता । श्वेताश्लिका । क्षुद्रा-
श्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अश्लोद्धारः । इति
भेदिनी ॥ [इति वाभटः ।

("दीपनं भेदनं श्वकमश्लिकाकोलयोः फलं" ।

"अश्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः" ॥
इति चरकः ।

"अश्लिकायाः फलं पक्वं तदद्देदि तु केवलं" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अथ

अथ

अथ

अश्लिकावटकः, पुं, (अश्लिकाया वटकः ।) अश्लिकां
खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले
ममवटकः । अश्लवडा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
रुच्यभिकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥

("अश्लिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः ।
अश्लिकावटकास्ते तु रूपा वज्रिप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः" ॥)
अश्लिका, स्त्री, अश्लिका । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

अश्लोटकः, पुं, (अश्लं उटं पत्रं यस्य सः ।) अश्ल-
नकवृक्षः । अश्लकुचार् इति ख्यातः । इति
रत्नमाणा ॥

अथ ड गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ॥) ड चयते ।
इति दुर्गादासः ॥

अयः, पुं, (एति सुखमनेन, इण + करणे अच् ।)
शुभावहविधिः । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमरः ॥
(कल्याणदायकं दैवं ।

"स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णीरयान्वितः" ।
इति रघुवंशे । नरकभेदः । अयःपानमप्यत्र ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयः, [स्] स्त्री, (इणगतौ, अयन् ।) लौहं । इत्यमरः ॥
(गुडूच्यादिलौहं ॥

"आयुःप्रदाता बलवीर्यधाता,
रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता ।
अयःसमानं न हि किञ्चिदस्ति,
रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां" ॥ * ॥

"गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकचयसमन्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्याश्च सर्ववातहरं परं" ॥)

अयनं, स्त्री, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,—
"ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओजमुच्यते" ।

इति तिथ्यादितत्त्वं । पश्याः । सूर्यस्य उत्तर-
दक्षिणदिगमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासाः
उत्तरायणं । आषाढादिषण्मासाः दक्षिणायनं ।
इत्यमरः ॥ गमनं । गत्यर्थायधातोर्भावेऽणट् ॥
रविसंक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्यज्यो-
तिषेषु ।

"मृगकर्काटसंक्रान्ती वे तूदक्दक्षिणायने ।
विषुवतो तुला मेघे गोलमध्ये तथापराः" ॥
मृगो मकरः । गोलो राशिचक्रं । देवीपुराणे,
"यावद्विश्रक्ता मुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।
निरंशे भास्वरे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने" ॥
तत्र खानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा
मात्ये ।

"अयने कोटिगुणितं चतुर्विंशपदीषु च ।"
इत्यादि ।

"अयने विषुवे चैव शयने बौध्ने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्यगतिविशेषः ।

यथा,—
"मृगसंक्रान्तिः पूर्वेषु पञ्चाक्षरादिगान्तरे ।

एकवर्षं चतुःपञ्चमलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदयानं रवेर्भुवं ।
कर्त्तव्यं क्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनं" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अयनांशः, पुं, (अयनस्य अंशः भागः ।) सूर्यगतिवि-
शेषस्य भागः । अयानांशलक्षणसाधनं ।

"लघं लग्नान्तरं कृत्वा अयनांशैः प्रपूरयेत् ।
खानलैर्हरते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने" ॥

अस्यार्थः । लघं रामोगवेदैरित्याद्युक्तं लग्नान्तरं
कृत्वा यथा मेघलघं ३ । ४७ लग्नान्तरं वृषलघं
४ । १७ अचान्तरेण द्योराधिक्येन ३० त्रिंशत्पलं
तच्चायनांशैः पूरयेत् ॥ अयनांशस्तु जातकार्यवोक्तः ।
यथा,—

"शाकमेकाक्षिवेदो न हि कृत्वा दशभिर्हरेत् ।
लघं हीनञ्च तत्रैव षष्ठाभास्त्रायनांशकाः" ॥

इति । लघस्याने लघ्वेन इति पाठः सिद्धान्त-
रहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहे सम्भवात्
ऊनविंशतिसंख्यकाः । ते च पुनः खानलैः ३० त्रिं-
शता हरेत् । भागलब्धस्तु ऊनविंशतिः १६ ।

तच्च मेघलघ्ने मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिक-
दण्डचतुष्टयात्मकं मेघलघं भवति । एवं वृषादिक-
मूलां । किन्तु लग्नान्तरेण यत्राधिकं लभ्यते तत्रा-
धिकं लघं भवति । एवं यच्च लग्नान्तरेण हानि-
स्तत्र लघेऽपि हानिरिति निष्कर्षः ॥ * ॥ इदानीं
स्पष्टज्ञानार्थं पद्येन लिख्यते । बाणवेदो ४ । ५-
ऽष्टवेदैः श्रुतिः ४ । ४८-रिभयनैरिन्द्रियं ५ । २८

-खान्तेषु ५ । ४०-वाणो वेदानलैः ५ । ३४
-खान्तिभिरिषु ५ । ३०-रिभुरङ्गाग्निने ५ । ३६
-षुःकुवेदैः ५ । ४१-वाणोनागेन्दुभिस्तु ५ । १८
श्रुतिरपि रसरामे ४ । ३६-गुणाः सप्तबाणैः ३।५७
रामोऽन्वाङ्गितु ३।४७-सिद्धान्तजमतमयनांशा-
दिदं लग्नमानं ॥ एतच्च तमोलिप्तादिदेशीयं
प्रागुक्तायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्गेन वेदो ४ । ६

मेघः स्यात् वसुवेदैः सुखं ४।४८ वृषः । मुनियुग्मैः
शरो ५।२७ इन्द्रः थोमाव्धिबाण ५ । ४०-कर्काटः ॥
वेदरामैः शरः ५ । ३४ सिंहः कन्याङ्गयुग्मपञ्चकः
५ । २६ । तुला ऋषिरामपञ्च ५ । ३७-वृश्चिकः
खाव्विपञ्चकः ५ । ४० ॥ नवचन्द्रबाण ५ । १६—
घनुर्वेदरामैः सुखं ४ । ३४ मृगः । वसुपञ्च-
चयः ३ । ५८ कुम्भः ऋषिवेदत्रयो ३ । ४७ भावः
॥ * ॥ शत्रुर्वेदश्च ४ । ६ मेघो नवसुखसुख
४-४६ । गौर्द्वयुग्मैः शिवाखो ५ । २८ हन्धो-
ऽङ्गाप्यित्वाणो ५।३६ हिमकरभवनो राम-
रामैः कषम्वः ५ । ३३ । सिंहः कन्याङ्गरामैरिषु
५ । ३२-रिषुगसुखामिषु ५ । ३४-यूकोटलिष्टथी
५ । ४१ वेदशास्त्रोऽष्टपथीस्तरहरमुख ५ । १८

-कोदण्डमाज्ज्वराहाः ॥ वन्धू रामश्च वेदो ४ । ३४
रविसुतभवनः पूर्वतः पञ्चरामः ३ । ५७ कुम्भो
मीनश्च शुद्धो गिरिसुखदहनं ३ । ४७ प्रत्यहं
प्रक्रमेण । अतः यामित्रराश्वानुदिनमवसायश्च

राजीवनाथो यदयानिस्स द्रुतं स्यादुदयमनुदिवा-
रात्रमाज्ज्वराहाः ॥ * ॥ लघं लग्नान्तरं कृत्विति
प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा ।
वेदोऽङ्गे ४ । ६-रिभवेदैः श्रुतिः ४ । ४८-रिषुरिभ-
पत्तैः ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो
रामानलैः ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षैः ५ । २६

रिषुः सप्तारामैः ५ । ३७ बाणः शून्याव्धिने ५।४०
-घुर्धृतिभिः ५ । १८-रिषुगुणैरिष्वि ४ । ३५-रष्टेव-
गाभी ३ । ५८ रामोऽन्वाङ्गितु ३ । ४७ सिद्धान्त-
जमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥

"चैत्रस्यैकादशाहे तु विषुवारम्भणं वरा ।
तदैतल्लग्नमानं हि ज्ञेयमन्यत्र साधनात्" ॥
इति ज्योतिषसंग्रहः ॥ (गतिः । गमनं । मार्गः ।

"अगस्त्यचिन्तायनात् समीपं
दिगुत्तरा भास्वति सन्निरुक्ते" ।
इति रघुवंशे । स्थानं । भूमिः । समरसमार-
म्भकाले योभानां यथाप्रधानं बूद्धभूमौ पूर्वाप-
रादिदिग्भिर्भागेनावस्थितिस्थानं । सेनासन्निवेश-
विशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गः ।

"अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि" ॥
इति भगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानं ।

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपोवे नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः सूरतः" ॥
इति मनुः । गृहं । वसतिः । वासस्थानं । शास्त्रं ।

भावसाधनो ग्रन्थः ।
"शिक्षा वाल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसा चयः ।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदज्ञानि षडेव तु ॥
कृन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ कथ्यते ।
ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओजमुच्यते" ॥
इति क्रौञ्चपुराणे ।)

अयानधीनः, पुं, शरः । यथा । अनुपदसर्वान्नायानयं
बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानयः स्थलविशेषः ।
तन्नेयः । अयानधीनः शरः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

अयन्तितः, त्रि. (न यन्तितः, नञ्समासः ।) अवाधः ।
अनगलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्तितः ।
अनियमितः । स्वाधीनः ।

"सावित्रीमाचसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्तितः ।
नायन्तितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी" ॥
इति मनुः ।)

अयस्कान्तः, पुं, (अयस्तु कान्तः रमणीयः ।) लौह-
विशेषः । कान्तलौह इति ख्यातः । तत्प-
र्यायः । कान्तलौहं २ कान्तं ३ लौहकान्तकं
४ कान्तायसं ५ ह्यणलौहं ६ महालौहं ७ ।
अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रुक्षत्वं ।
पाण्डुरीयकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनु-
त्तमत्वञ्च । स चतुर्विधः । भामकाः १ सुम्बकाः
२ रोमकाः ३ खेदकाः ४ । एते रसायने उत्त-
रोत्तरगुणिनः ।

"क्रमेण दाप्योक्तकान्तिकात्स्नीरोगदायिनः" ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुम्बकप्रलरोऽप्ययं । (सुम्बक

इति ख्यातः प्रस्तरभेदः । चुम्बकपाथर इति भाषा ।

“उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शम्भोर्चतध्वमाक्रयुमयस्कान्तेन लौहवत्” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

“ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुणं” ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयस्कृतः, पुं, (अयोविकारं करोति, कृ + अण् उपपदसमासः ।) प्रजङ्गायः । जङ्गायमागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अयस्करोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अयाः, [स्] पुं, (इन् + अयन् ।) अमिः । इत्युणादिकोषः ॥

अयाचकः, त्रि, (याच् + कृ, ततो नञ्समासः ।) याच्चारहितः । यथा । “यदि भवति स दाता याचकायाचकेषु” । इत्युद्भटः ॥ (भिक्षापराङ्मुखः । प्रार्थनाविमुखः ।)

अयाचितं, त्रि, (याच् + क्तः, नञ्समासः ।) याच्नां विना लब्धवस्तु । अप्रार्थितं । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थितं । “अयाचितोपस्थितमनु केवलं” । इति कुमारसम्भवे । “अमृतं स्यादयाचितं” । इति मनुः । “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः” । इति स्मृतिः ।)

अयाचितः, पुं, (याच् + क्तः, ततो नञ्समासः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्षः २ हलभृतिः २ कृतकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयानं, स्त्री, स्वभावः । इति हारावली ॥ अगमनं । गत्यर्थयाधातोर्भावेनट् ततो नञ्समासः ॥

अयि, व्य, प्रथः । (इण् + इन् ।) अनुनयः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥ अनुरागे । (“अयि कटोर ! यशः किल ते प्रिये” । इति उत्तरचरिते । “अयि धनोर ! पदानि शनैः शनैः” । इति वेणीसंहारे । “अयि जीवितनाथ ! जीवसीत्यभिधातोस्त्यतया तथा पुरः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अयुक्कदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अयस्य ।) सप्तपर्णद्वयः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयुक्तं, त्रि, (युज् + क्तः, नञ्समासः ।) अमिश्रितं । अनुचितं । यथा,—

“अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा” ।

इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहितः ।

अनियोजितः । यथा,

“अयुक्तचारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते” ।

इति रामायणे । सर्वदा विषयासक्तचित्ततया

वर्तयेत्स्ववहितः ।

“परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्,

न देशकाणप्रविभागतत्त्ववित् ।

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,

विपन्नराज्यो न धिरात् विपात्यसे” ॥

इति रामायणे ।)

अयुग्मच्छदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अयस्य ।) विषमच्छदः । सप्तपर्णद्वयः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (कातिम इति ख्यातः सप्तच्छदच्छदः ।

“अनेकराजन्यरथान्सङ्कुलं

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं ।

नयत्ययुग्मच्छदगन्धिराद्र्जतां

भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः” ॥

इति किरातार्जुनीये ।)

अयुतं, स्त्री, (न युतं, नञ्समासः ।) दशसहस्रसंख्या ।

इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहजार इति

भाषा । (“नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं” । इति रामायणे ।)

अयुतः, त्रि, (न युतः, नञ्समासः ।) अमिश्रितः ।

अयुक्तः । यथा । अपृथग्भावोऽयुतासिद्धिः ।

इति चरकटीका ॥ (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः ।

संयोगरहितः । युंसि खनामख्यातः राधिकस्य पुत्रः स च क्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इण् + एच् ।) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः ।

स्मरणं । इति मेदिनी ॥ सम्बोधनं । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । “अये कान्ते मुग्धे-

चटुलनयने चन्द्रवदने” । इत्युद्भटः । “अये कथं

तातसारथिरन्यसेनः” । इति वेणीसंहारे ।)

अयोगः, पुं, (युज् + घञ्, नञ्समासः ।) विस्लेषः ।

विधुरः । कूटः । कठिनोद्यमः । इति मेदिनी ॥

वमनविरेचनादीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरत्यप्रवृ-

त्तिर्वा । यथा,—

“योगः सत्यकृपवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।

अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्तनं” ॥

इति वैद्यकं ॥ (“तत्रासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगो-

ऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः” ॥

इति माधवकरकृतरोगविनिश्चयग्रन्थे विजय-

रचितः ॥

“जीव्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य

चातियोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावतां

दृष्टानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः ॥ सर्वशो-

द्दर्शनमयोगः अतिदृष्ट्यातिस्त्रिष्टातिविप्रकृष्ट-

रौद्रभैरवाद्युसुतद्विष्टबीभत्सविद्धतादिरूपदर्शनं ।

मिथ्यायोगः” ॥ इति चरकः ॥) योगो ध्यानं

तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च ॥ (विच्छेदः ।

मिथः संरूपग्राहानुरागयोगेर्नायकनायिकयोर्गुरु-

जनपराधीनतया देवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्याद-

र्शनरूपदशविशेषः, यदुक्तं दशरूपदर्शे ।

“तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसङ्गमः” ॥

अथ च पूर्वराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।

“श्रवणादुद्गर्शनादापि मिथः संरूपरागयोः ।

दशविशेषो योऽप्रामौ पूर्वरागः स उच्यते” ॥)

अयोगवः, त्रि, (अयश्च कटिना गौर्वाणो यस्य

सः, अच् । अयोगं दृष्टयोगं वाति वा + कः ।)

वैश्यकन्यायां श्रृङ्गादुत्पन्नसन्तानः । इति जटाधरः ॥

“श्रृङ्गादयोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराज्यविप्रास्तु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥

इति मनुः ।

श्रृङ्गात् वैश्यायां जातः प्रतिलोमजः सङ्कीर्णवर्णः ।

“प्रसाधनोपचारक्षमदासं दासजीवनं ।

सैरिन्द्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे” ॥

इति मनुः ।)

अयोगुडः, पुं, अयसा निर्मिता गुडः पिण्डः ।) लौह-
गुलिका । यथा,—

“वरमाश्रीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ।

पीतमत्यभिसक्तता भक्षिता वाप्ययोगुडाः” ॥

इति चरकः ॥

अयोगं, स्त्री, (अयोऽग्रे मुखे यस्य तत् ।) मुषलं ।

इत्यमरः ॥

अयोधनः, पुं, (अयांसि हन्यन्ते तावन्तेऽनेन, हन +

अप् + घनादेशश्च ।) एकीभूतलौहपुञ्जः । हातुडी

इति भाषा । तत्पर्यायः । लौहकूटं २ । इति

हेमचन्द्रः ॥

(“अयोधनेनाय इवाभितप्तं

वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदग्धे” ।

इति रघुवंशे ।

“कुरु करे गुरुमेकमयोधनं

वहिरितो मुनुरक्ष कुरु मे” ।

इति नैषधं ।)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धुमशक्या, युध् + ण्यत्, नञ्-

समासः ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अयोध-

इति प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । साकेतं २ कोशला

३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरकोशला ४ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,—

“अयोध्या मथुरा माथा काशी काशी अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

यतास्तु पृथिवीमध्ये न गच्छन्ते कदाचन ।

श्रीरामधनुरग्रस्था अयोध्या सा महापुरी” ॥

इति भूतशुद्धितन्त्रं ॥ * ॥ तदर्थं यथा,—

“कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।

निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।

मनुष्या मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती श्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।

मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥

तान्तु राजा दशरथो महारायविवर्द्धनः ।

पुरीमावासयामास दिवि देवप्रतिर्यथा ॥

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापथां ।

सर्वधन्यायुधवतीमुधितां सर्वशिल्पिभिः ॥

सुतमागधसम्वाधां श्रीमतीमनुलप्रभां ।

उच्चाट्टालध्वजवतीं शतश्रीतसंकुलां ॥

वधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं ।

उद्यानाम्बवणोपेतां महतीं शालमेखलां ॥

दुर्गमभीरुपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां ।

वाजिवारणसम्पूर्यां गोभिर्गृहैः खरैस्तथा ॥

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृतां ।

नानादेशनिवासैश्च बलिगभिरुपशोभितां ॥

प्रासदैः रत्नविक्रितैः पर्वतैरिव शोभितां ।

कूटागारैश्च सम्पूर्यामिन्द्रस्यैवामरावतीं ॥

अथो

विषयमापदाकायां वगरीगीयुतां ।
 सर्वगत्वसमाकीर्णां विमानगृहशोभितां ॥
 गृहगणानामविष्णुं समभूमौ निवेशितां ।
 प्राणितगुणसम्पूर्णामिच्छुतागृहगोदकां ॥
 दुन्दुभीभिर्गृहस्थं वीणाभिः पणवैश्रवा ।
 नादितः गृहस्थार्थं पृथिव्यां तामनुत्तमां ॥
 विमानमिव मिथ्यानां तपसाधिगतं दिवि ।
 सुनिवेशितवैशान्तां गरोत्तमसमायतां ॥
 ये च बाह्यैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरं ।
 शब्दवैश्वस्य विततं ननुहन्ता विशारदाः ॥
 सिंहायाप्रवराणां भक्तानां गदतां वने ।
 एन्ताशो निमित्तैः प्रखिर्वक्ताह्वयैरपि ॥
 तादृशानां सद्यस्तमभिपूर्णां महारथैः ।
 पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥
 तामभिर्मद्रिगुणवद्विराजतां
 द्विजोत्तमैर्वैदयद्रुणपारगैः ।
 सद्यस्तैः सत्यरत्नैर्महात्मभि-
 र्महर्षिकल्पैर्षट्पिभिश्च केवलैः ॥

इत्यार्ये रामायणे वाल्मीकीये वालकाख्ये पञ्चमः
 सर्गः ॥ ५ ॥

“तस्यां पृथ्यामयोध्यायां वेदवित् सर्वसंययः ।
 दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
 इत्याकृणामतिरथो यत्वा धर्मपरो वशी ।
 महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
 बलवान्निष्ठातामित्रो भिषवान् विजितेन्द्रियः ।
 धनैश्च सद्यैश्चान्वैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
 यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
 तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
 तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
 पालिता सा पुरी त्रेष्ठा इन्द्रेणैवामरावती ॥
 तस्मिन् पुरवरे दृष्टा धर्मात्मानो बड्भुताः ।
 नरास्तुष्टा धनैः खैः खैरनुव्याः सत्यवादिनः ॥
 गान्धर्वाश्च यः कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
 कुटुम्बो यो ह्यसिद्धार्थोऽगवान्धनधान्यवान् ॥
 कामो वा न कदर्थो वा नृशंसः पुरुषः कश्चित् ।
 नृपं श्रवणयोध्यायां नाविद्वान् च नास्तिकः ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।
 सुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामनाः ॥
 गान्धर्वाणां नामुद्युतो नाख्यवी नान्यभोगवान् ।
 गान्धर्वो न न निताङ्गो नासगन्धश्च विद्यते ॥
 गान्धर्वोभो नादाता नाप्यनृदनिष्कृष्टः ।
 नादस्ताभरणो वापि वृष्टते नाप्यनाम्बवान् ॥
 नागाहिताभिर्नायञ्चा न ह्युतो वा न तस्करः ।
 कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्गरः ॥
 राक्षसैर्निरता गिर्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
 दानाध्ययदश्रीणाश्च संयताश्च प्रतिपद्ये ॥
 नास्तिको गान्धर्वो वापि न कश्चिदभ्युत्थतः ।
 गान्धर्वो न चाग्रतो नाविद्वान् विद्यते कश्चित् ॥
 नापद्रुविदधास्ति नाग्रतो नासहस्रदः ।
 न दीनः क्षिप्तचित्तो वा यद्विती वापि कश्चन ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमाणाप्यरूपवान् ।
 शृणुं श्रवणयोध्यायां नापि राजन्यमस्तिमान् ॥

अथ

वर्गेज्याचतुर्थेण देवतातयिपूजकाः ।
 कृतप्राश्न वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यश्च संश्रिताः ।
 मधिताः पुत्रपौत्रैश्च गिर्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
 क्षत्रं ब्रह्मसुखं धार्मिकैश्चैव चक्षुमनुग्रताः ।
 शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥
 सा तेनेष्टाकुनायेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तामनुग मानवेन्द्रेण धीमता ॥
 योधानामभिकल्पानां पेषणानामभर्षिणां ।
 सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केशरिणामिव ॥
 काम्योजविषये जातेर्वाङ्गीकैश्च हृद्योत्तमैः ।
 वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहृद्योत्तमैः ॥
 विन्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
 मदान्वितैरतिबलैर्मत्तैः पर्वतोपमैः ॥
 रेरावतकुलीनेश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
 व्यङ्गनादपि निष्कान्तिर्वाग्मनादपि च द्विपैः ॥
 भर्मेन्द्रैर्मत्तैश्चैव भद्रमन्द्रमैस्तथा ।
 भद्रमन्द्रैर्नद्रमैर्मत्तैश्च सा पुरी ॥
 गिर्यमत्तैः सदा पूर्णा गौरैश्चलसन्निभैः ।
 सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
 तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
 शशास शमितामित्रो नक्षत्राण्यीव चन्द्रमाः ॥
 तां सत्यनामां दृष्टोरणागर्गां
 गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां ।
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
 शशास वै शक्रसमो मधोपतिः ॥
 इत्यार्ये रामायणे वाल्मीकीये वालकाख्ये षष्ठः
 सर्गः ॥ युद्धाधोये त्रि ॥

अथोमर्षं, स्त्री, (अथो मर्षमिव ।) लौहमर्षं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । मण्डुरं २ लौहकिट्टं ३ । तस्य गुणाः ।
 “श्रुतोऽसुत्तमं किट्टं मध्यस्थाशीतिवर्षकं ।
 अथमं यष्टिवर्षायं ततो हीनं विद्योपमं ॥
 यत्तौष्टं यदुगुणं प्रोक्तं तत्किट्टञ्चापि तदुगुणं” ।
 इति वैद्यकं ॥
 (अथ शोधनमारणं यथा,—
 “दग्धाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु,
 गोमूत्रनिर्वापितमयवारान् ।
 विचूर्ण्य लीढं मधुना चिरेण,
 कुम्भाक्षयं पाण्डुरादं निहन्ति” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)
 अथ, स्त्री, (इत्यर्त्ति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) शीघ्रं ।
 चक्राङ्गं । चाकार पाकि इति भाषा । शीघ्रगे
 त्रि । इति मेदिनी ॥
 अथ, पुं, (ऋ + अच् ।) जिनानां कालघक्रस्य द्वाद-
 शंशः । स तु अथवर्षिण्याः षष्ठभागः ॥ जिना-
 नामष्टादशतीर्थंशः । इति हैमचन्द्रः ॥
 अथ, पुं, (अ + अच् ।) शैवान् । इति चारा-
 वली । पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अथ, पुं, अथर्वधत्तः । सौदास इति
 रघुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अथ सुदादयः
 अथर्वधत्तश्चे प्रियाः ॥)

अथ

अथर्वः, पुं, (अथ शीघ्रं घञ्ते चात्त्वतेऽसौ, अथ +
 घट् + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरटीकाधरैः ॥ (कूपात्
 जलनिःसारणार्थं घटीयन्तभेदः । कूपोपरिनिबद्ध-
 जलोत्तोलकवाक्यभेदः । “स कदाचिदायतैरुदे-
 जितोऽवदृष्टाष्टिकामागच्छा कूपात् क्रमेण नि-
 स्क्रान्तः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अथर्वः, पुं, (अथर्व + सार्ये कन् ।) महाकूपः ।
 तत्पर्यायः । पादावर्तः २ । इति हैमचन्द्रः ॥
 अथर्वः, [स्] स्त्री, (अन् + अच्, नलोपः नञ्-
 समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हैमचन्द्रः ॥
 रजोगुणरहिते त्रि ॥ (निर्मलः । धीतः । परि-
 कृतः ।)
 अथर्वः, पुं, (अथ शीघ्रं घटति, घट् + उन् ।) अथ-
 लुचतः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 अथर्वः, पुं, (अ + अच् ।) गणिकारिकावृत्तः ।
 इति मेदिनी । हृद्यः । इति काशीखण्डं ॥
 अथर्वः, पुं, स्त्री, (अ + अच् ।) निर्मम्यादाय ।
 अथिसाधनीभूतकाष्ठं । धर्म्यद्वाराभिजनककाष्ठं ।
 इत्यमरः ॥ (अथिमम्यनवाकं । अथुत्पादनाय
 यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण हृद्यते तदरणिनामकं काष्ठं ।
 “विपक्षवत्तोऽरणिमम्यनोत्यः
 प्रतापवज्जेरिव धूमलोत्ता” ।
 इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)
 अथर्वः, स्त्री, अथर्वः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (“विधिना मन्त्रयुक्तेन रुद्धाऽपि मथिताऽपि च ।
 प्रयच्छति फलं भूमिररणीव ऊताशनम्” ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अथर्वीकेतुः, पुं, (अथर्वी केतुरस्य सः ।) अथिमम्य-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अथर्वः, स्त्री, (अथर्वते नृगैः, ऋ गतौ, अर्त्तिर्निश्चेति
 अन्त्यः ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्ड-
 कादिकं नवारण्यं । यदुक्तं,—
 “दण्डकं सैन्यवारण्यं जन्ममार्गश्च पुष्करं ।
 उत्पलावर्त्तकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलं ॥
 हिमवान्बुदस्थैव नवारण्यं विसृष्टिद” ॥)
 अथर्वः, पुं, कटफलवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (खनामस्यातो रैवतस्य मनोः पुत्रः । यदुक्तं
 हरिवंशे,—
 “अथर्वस्य प्रकाशस्य निर्मोहः सत्यवान् कृती ।
 रैवतस्य मनोः पुत्रः पञ्चमश्चैतदन्तरं” ॥)
 अथर्वकदली, स्त्री, (अथर्वस्यैव कदली, यष्टीतत्-
 पुरयः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)
 अथर्वकापीसी, स्त्री, (अथर्वे कापीसी, सप्तमी-
 तत्पुरयः ।) वनकापीसी । तत्पर्यायः । वनजा २
 भारद्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । अस्या गुणाः ।
 हिमत्वं । रुच्यत्वं । प्रयशस्त्रचतनाशित्वं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अथर्वकुलव्याका, स्त्री, (अथर्वस्य कुलव्याका, यष्टी-
 तत्पुरयः ।) कुलव्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
 कुलव्या इति भाषा ।
 अथर्वकुसुमः, पुं, (अथर्वस्य कुसुमः, यष्टीतत्-

अर

पुरुषः ।) वनकुसुमः । तत्पर्यायः । कौसुमः २ ।
अभिसम्भवः ३ । अस्य गुणाः पाके कटुत्वं । श्लेष्म-
नाशित्वं । अभिवृद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अरण्यवोली, स्त्री, (अरण्यजा घोली, कर्मधारयः ।)
वनघोली । पत्रशाकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यचटकाः, पुं, (अरण्यस्य चटकाः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनचटकाः । तत्पर्यायः । धूसरः २ भूमिशयः ३ ।

अस्य गुणाः । शीतत्वं । लघुत्वं । सुकृद्वि-
कारित्वं । वनप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—

“चटकाखजं तु शीतं लघु दृढं वनप्रदं ।

तद्व्याहारणचटकां तत्तृणं लघुपथ्यदम्” ॥)

अरण्यजार्द्रका, स्त्री, (अरण्य जायते या, अरण्य +
जन् + ड, अरण्यजा जार्द्रका, कर्मधारयः ।)

वनजार्द्रका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन आदा इति
भाषा । अस्य गुणपर्यायौ रेन्ध्रशब्दे द्रव्यौ ॥

अरण्यजीरः, पुं, (अरण्यस्य जीरः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनजीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनजीरा इति
भाषा ।

अरण्यधान्यं, स्त्री, (अरण्यस्य धान्यं, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ उड़ी धान इति
भाषा ।

अरण्यमल्लिका, स्त्री, (अरण्यस्य मल्लिका, षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डोंश
इति भाषा ।

अरण्यमुद्गः, पुं, (अरण्यस्य मुद्गः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
मकुष्टकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनमुग इति
भाषा । (अस्य गुणाः मुकुष्टकशब्दे द्रव्याः ।)

अरण्यवायसः, पुं, (अरण्यस्य वायसः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दोंड़
काक इति भाषा ।

अरण्यवासिनी, स्त्री, (अरण्ये वसति या, अरण्य +
वस् + णिनि, स्त्रियां ङीप् ।) अत्यस्त्रपणीं जता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यवाल्मीकः, पुं, (अरण्यस्य वाल्मीकः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वनवाल्मीकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन
वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्यायौ कुण्डलर-
शब्दे द्रव्यौ ॥

अरण्यशालिः, पुं, (अरण्यभवः शालिः, कर्मधारयः
मध्यपदलोपश्च ।) नीवारः । वनधान्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यशूरणः, पुं, (अरण्यजातः शूरणः, कर्म-
धारयः ।) वनशूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
खोल इति भाषा ।

अरण्यश्वः, [न] पुं, (अरण्ये श्वेव चिह्नः ।) एकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नेकुड़े वाघ इति भाषा ।

अरण्यषष्ठी, स्त्री, (अरण्याय गन्तुं षष्ठी, चतुर्थीतत्-
पुरुषः ।) ज्यैष्ठ्यश्वषष्ठी । बाँटाषष्ठी इति भाषा ।
यथा राजमार्त्तण्डे,—

“ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे षष्ठी आरण्यसंज्ञिता ।
यजनैककरालस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

अर

तां विन्धवासिनीं स्तब्धषष्ठीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभां” ॥
कन्दं शूरणादि । मूलं तदितरत् । इति तिथ्या-
दितत्त्वं ॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्य + आनुक् + स्त्रियां ङीष् ।
महत् अरण्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवरुणेति
सूत्रस्थेन हिमाराण्ययोर्महत्त्वमिति वार्तिकेन अर-
ण्यशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं ।

इत्यमरः ॥ (“अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामा-
रण्यानी” । इति हितोपदेशे ।)

अरतत्रपः, पुं, स्त्री, (अरता विरता त्रपा यस्य ।)
कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रत्यलज्जे त्रि ॥
(नास्ति रते शृङ्गारे त्रपा लज्जा यस्य सः ।)

अरतिः, पुं, (अर + त्तिन्, नञ्समासः ।) अनव-
स्थितचित्तत्वं । इति रत्नितः ॥ क्रीडाभावः । इति
कार्तिकः ॥ रतिविरहः । रतिशून्ये त्रि ॥

(विरक्तिः । प्रीतिविरहः । अनुरागराहित्यं ।
उत्साहहीनता । उद्यमाभावः । उद्योगराहित्यं ।
निश्चेष्टता । सुखाभावः । दुःखं । क्लेशः । औत्-
सुक्यं । उद्वेगः । इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभावः ।
यदुक्तं,—

“सामीष्टवत्त्वलाभेन चेतसो यानवस्थितिः ।
अरतिः सा तु विज्ञेया” । सुकुताभावः । अस्त्रास्थिः ।

“अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनञ्चवः” ।
इति सुश्रुते ।)

अरतिः, पुं, (अर + कतिः, रतिः वज्रमुष्टिकरः, स
नास्ति यस्य ।) विस्तृतकणिष्ठाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः ।
कुर्परः । इति मेदिनी ॥

(“एकविंशतिर्युपास्ते एकविंशत्यरतयः” ।
इति रामायणे । कपोलिः । हस्तः । करतल-
पार्श्वः । वज्रमुष्टिकहस्तः । कील, घुसी इत्यादि
भाषा ।

“पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरत् विजयिष्यतः ।
तस्य जालु ददौ भीमो जग्ने चैनमरतिना” ॥
इति महाभारते ।)

अरन्धनं, स्त्री, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ् ।) पाका-
भावः । तत्तु कन्यासंक्रान्त्या कृतस्त्वैव उद्धारन्धनं
कथ्यते । सौरमाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृत-
स्त्वैव उद्धारन्धनमित्युच्यते । इति शोकप्रसिद्धं ।
तत्र प्रमाणं ।

“कर्कान्नमद्यात् सिंहाहे सिंहाङ्गं सिंहाकन्ययोः ।
मनसाशेषनागेभ्यो दत्त्वा सर्वं निशोदितं” ॥
इत्याचारमार्त्तण्डधृतवचनं ॥

अरमः, त्रि, (न रन्धतेऽत्र, आधारे षण् ।) अवमः ।
अधमः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (नीचः ।
निम्नः ।) हीनः ।)

अररं, त्रि, (अर + अरच् ।) कवाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि
चर्मकर्तनचक्रिकाभदः । यज्ञाङ्गं । युद्धं । रथः ।)

अररिः, पुं, स्त्री, (अरश्चति अर + विध्, अरमियत्तिं
अर इति ।) कपाटं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरा

अररः, पुं, (अर + अर ।) शत्रुः । इति मिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (अस्त्रभेदः । खगाम-
ख्यातोऽसुरभेदः ।)

अररे, व्य, (अरं शीघ्रं राति, रा + के ।) त्वरान्वित-
सम्बद्धिः । शीघ्रसम्बोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥
(शीघ्रं प्रवृत्तरत्नाभेच्छया कृते अतिव्ययतया
सम्बोधने ।

“अरे विकारसम्बोधे अररे त्वरयान्विते” ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अरलुः, पुं, (अरं जाति, ला + लु, अर + ल्य +
रस्य ल ।) श्लोनाकलुः । इत्यमरः ॥ श्लोनागाक्
इति भाषा ।

अरविन्दं, स्त्री, (अराकाराणि दलानि तत्सा-
दृशात् अराः, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद्
+ श ।) पद्मं । सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ तावत् ।
रक्तकमलं । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“उन्मीलितं वूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्न-
मिवारविन्दम्” । इति कुमारसम्भवे ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेत्तुखल्लनमञ्जुलं ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिका, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः ।) अरसजः । अविदग्धः । यथा, “अर-
सिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्भटः ॥

अराजकः, त्रि, (नास्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—

“चौरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं ॥ (नियन्तृहीनः । शासनकाल-
रहितः ।

“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्युक्तं सततं लोकां राजा दृष्टेन शास्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नास्ति राजा यत्र सः, कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमहजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + त्तिच्,
नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥

(“अरातिविक्रमालोकविकारविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।

“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्यायु वशं गच्छन्त्यरातयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरालं, त्रि, (अर + विध्, अरमाणाति, आ + ला
+ क ।) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥

(“अरालैः सामाख्यादलिकारमकाश्रीभिरलकैः” ।
इति आनन्दनद्वारी ।)

अरि

अरालः, पुं, (ऋ + विच्, अरमालाति, आ + ला + क ।) सर्जरसः । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥
 वक्रहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) अष्टया ।
 कुण्टा । इति शब्दरत्नावली ॥
 अरिः, पुं, (ऋ + इन् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
 (“उपकर्त्रारिणा सन्निर्ग मित्रेणापकारिणा” ।
 इति हितोपदेशे । [इति मनुः ।]
 “अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च” ।
 चक्रं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खदिरभेदः । तत्प-
 र्यायः । सन्दानिका २ दाली ३ खदिरपत्रिका ४ ।
 अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।
 रक्तातिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरिचं, स्त्री, (ऋच् + यनेन, ऋ + इच् ।) कर्माः ।
 हालि इति भाषा । तत्पर्यायः । केनिपातकः २ ।
 इत्यमरः । केनिपातः ३ । इति भरतः ॥ (“लोलै-
 ररिचैश्चरैरिवामितः” । इति भाषः ।)
 अरिन्दमः, त्रि, (अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दान्यति
 दमयति, दन् + अन्तर्भूतग्यर्थे खच् सुम्, उपपद-
 समासः ।) शत्रुदमनकारकः । इति मुग्धबोध-
 व्याकरणं ।
 (“यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।
 सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव” ॥
 “आत्मा तु तद्वदहं सर्वमादीप्तं प्रायुर्गन्धनाः ।
 सुरङ्गां विविशुर्लूणं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः” ॥
 इति महाभारते ।)
 अरिमर्दः, पुं, (अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्वनाति, मृद्व-
 + अण्, उपपदसमासः ।) कासमर्दहृत् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, शत्रुमर्दनकारी ।)
 अरिमेदः, पुं, (अरेर्विदुर्खदिरस्येव मेदः सारः
 यस्य सः ।) वृक्षविशेषः । गृह्या वावला इति
 भाषा । तत्पर्यायः । इरिमेदः २ रिमेदः ३
 गोधास्तन्दः ४ अरिमेदकः ५ अहिमारः ६ पृति-
 मेदः ७ अहिमेदकः ८ विदुर्खदिरः ९ । अस्य
 गुणाः । कषायत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । भूत-
 विनाशित्वं । श्लेष्मातिसारकासविषवैसर्पनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अथ चक्षुरारो यत्र तदौषधं यथा,—
 “तुलां हृतां नीलसहचरस्य,
 श्लोणेऽन्मनः सन्त्रपयेद्दधयावत् ।
 पूर्वार्धं चतुर्भागसे तु तैलं,
 पचेच्छनैर्दण्डपलप्रयुक्तैः ॥
 कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
 जन्वाभययष्टीमधुकोत्पलानां ।
 तत्तैलमाश्वेव धृतं सुखेन,
 सैर्ध्वं द्विजानां विदधाति सद्यः” ॥ * ॥
 महासहचरं तैलं ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिन्यहः ।)
 अरिचं, स्त्री, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्-
 समासः ।) स्तिकाग्रहं । (“अरिचश्यां परितो
 विसारिणा सृजन्मगस्तस्य निजेन तेजसा” । इति
 रघुवंशे ।) अशुभं । तक्रं । मरणचिह्नं । (यदुक्तम्,
 “रोगिणो मरणं यस्मादवश्यमावि लक्ष्यते ।

अरि

तल्लक्षणमरिचं स्याद् रिचमप्यभिधीयते” ॥)
 शुभं । इति मेदिनी ॥ उपद्रवः । तत्पर्यायः । उप-
 लिङ्गः २ उपसर्गः ३ अजन्मं ४ इतिः ५ उपातः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (मद्यं । यथा । आचारिचं ।
 दशमूलारिचं । वज्रूलारिचं ।
 “अरिचं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणार्धिकम् ।
 अरिचस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः” ॥
 इति वैद्यके ।)
 (“मरणचिह्नार्थं लक्षणं यथा । नियतमरणा-
 ख्यापकलिङ्गं । इति माधवसंयहृतरोगविनि-
 श्चयग्रन्थटीकाकादिव्यरत्नितः ॥ * ॥ तत्र प्रकृत-
 वर्णोऽर्द्धशरीरे विहृतवर्णोऽर्द्धशरीरे दावपि वर्णो
 मर्यादाविमत्तौ दृष्टा यद्येवं सद्यदक्षिणविभा-
 गेन यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन यदुत्तराधर-
 विभागेन यद्यन्तर्वर्हिर्विभागेनातुरस्यारिचमिति
 विद्यात्” ॥ इति चरकः ।
 “शरीरश्लेष्मयोरेष्य प्रकृतेर्विहृतिर्भवेत् ।
 तत्परिचं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे” ॥
 इति च सुश्रुतः ॥)
 अरिचः, पुं, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ् + मासः ।)
 लघुनः । निम्बः । फेनिलहृत् । काकः । कङ्क-
 पक्षी । इति मेदिनी । वृषभासुरः । इत्यनेकार्थ-
 ध्वनिमञ्जरी ॥ मद्यविशेषः । इक्षुविकारसहिता-
 मयाचिचकदन्तोपिष्यत्यादिभूरिभेषजकाथादिसं-
 स्कारवान् अरिचोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ॥
 अस्य गुणः । अर्शःश्लेष्मग्रहणीकफरोगनाशित्वं ।
 इति राजवल्लभः ॥
 (“अत्रेषु चिरकालस्यं त्र्यं यत्तंहितं भवेत् ।
 आसवारिचमेदेस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितं” ॥
 यदपक्रौषधान्मुभ्यां चिह्नं मद्यं स आसवः ।
 अरिचः काथसिद्धः स्यात्तयोर्माणं पलोन्मितं” ॥
 इति शःङ्गधरः ॥ गुणोऽस्य यथा चरकेणोक्तः ॥
 “श्लोकाश्लेष्मग्रहणीदोषपादुरोगागचिच्वरान् ।
 हन्त्यरिचः कफकृताग्नीगान् रोचनदीपनः ॥ * ॥
 दन्तीचिचक्रमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
 भागान् पलांशानापोथ्य जलश्रोणे विपाचयेत् ॥
 त्रिफलाया इलानाञ्च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ।
 रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥
 तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेत् मासाद्धं वृतमाजने ।
 तन्मात्रया पिवेन्नित्यं अर्शोभ्योऽपि प्रसूयते ॥
 ग्रहणीपादुरोगघ्नं वातवर्धोऽनुलोमनं ॥
 दीपनश्चासचिचक्ष दन्त्यरिचमिदं विदुः” ॥
 इति दन्त्यरिचः । इति चरकः ॥
 “अरिचो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ।
 ऋद्धोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥
 दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ।
 श्लाघ्मोदरद्विहृज्वराजीर्णाशंसां हितः” ॥
 इति सुश्रुतञ्च ॥)
 अरिचकः, पुं, (अरिच एव स्वार्थे क ।) फेनिलहृत्,
 इति शब्दरत्नावली । रीठाकारश्च इति ख्यातः ।
 अरिचशब्दार्थोऽप्यत्र । रिठा इति भाषा । (अस्य
 गुणा यथा,—

अरु

“अरिचकस्त्रिदोषघ्नो यद्वज्रिदुर्गमपातनः” ।
 इति । एतन्मूलवृक्षे हि कुतपानां नेपालदेशीय-
 कम्बलानामित्यर्थः प्रक्षालनात् शुद्धिर्भवतीति शा-
 खविदां मतम् । यदुक्तं मनुना,
 “कौषेयाविकयोर्लूणैः कुतपानामरिचकैः ।
 श्रीफलैरुपपट्टानां स्त्रीमाणां गौरसर्वपैः” ॥ इति ।
 अरिचतातिः, त्रि, (अरिच + तातिन् ।) क्षेमहृ-
 रः । शुभहृरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (स्त्री, शुभा-
 श्रन्तं । सौभाग्यवृद्धिः । कुशलतिशयः । “तदच-
 भवता निष्पन्नाशिषां काममरिचतातिमाशा-
 स्महे” । इति महावीरचरिते ।)
 अरिचदुष्टोः, त्रि, (अरिचेन मरणसूचकनिमित्तेन
 दुष्टा धीरस्य ।) आसन्नमरणसूचितलक्षणेन दू-
 धितवृद्धिः । मरणकुतुह्लियुक्तः । तत्पर्यायः ।
 विवशः २ । इत्यमरः ॥
 अरिचनेमिः, पुं, (अरिचस्य नेमिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतद्वारिचतितीर्थहृरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (विनतागर्भसंभूतः खनामख्यातः
 कश्यपमुनिपुत्रः, यथा हरिवंशे,
 “तार्क्ष्यचारिचनेमिश्च गरुडश्च महाबलः ।
 अरुणश्चाद्यश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः” ॥
 हय्यैः प्रपौत्रश्चित्रकस्य पुत्रः खनामख्यातो राजा,
 यथा, हरिवंशे,
 “चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपुषुर्वे च ।
 अश्वघोषोऽश्ववाहश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ।
 अरिचनेमिरश्च सधर्मा धर्ममृत्तया” ॥
 खनामख्यातः प्रजापतिः । यथा रामायणे,
 आदिकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ।
 दक्षो विवस्वानपरोऽरिचनेमिस्तथैव च ।
 कश्यपश्च महाभागस्तेषामासीदपश्चिमः” ॥)
 अरिचसूदनः, पुं, (अरिचं तन्नामानमसुरं सूदयति
 यः, अरिचस्य सूदनः नाशक इति वा ।) विष्णुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुभाशुभनाशके त्रि ॥
 (छण्णः । स खलु मायुरे कल्पे अरिचनामानमसुरं
 सूदितवान् ।)
 अरिचा, स्त्री, (अरिच + स्त्रियां टाप् ।) कटुका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुकी इति भाषा । (खनाम-
 ख्याता कश्यपपत्नी, सा हि सर्वान् गन्धर्वान्
 जनयामास । यथा,—
 “अरिचा तु महासत्वान् गन्धर्वाणामितौजसः” ॥
 इति हरिवंशे ।)
 अरुः, [स्] पुं, (ऋ + उस् ।) सूर्यः । इत्यादि-
 कोषः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरुः, [स्] पुं, स्त्री, (ऋ + उस् ।) व्रणं । क्षतं ।
 इत्यमरः ॥
 अरुः, [स्] अ, (ऋ + उस् ।) मर्म । रुन्ति-
 स्थानं । इत्यादिकोषः ॥
 अरुचिः, पुं, (न रुचिर्धन सः ।) रोगभेदः ।
 स च सत्यमिलायेऽथवहारसामर्थ्यः । इति
 रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरोचकः २ अश्रद्धा ३
 अनामिलायः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च,

भक्तियनिषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
नात्रे रुचिर्भवति तं भियजो विकारं,
भक्तोपवातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥

इति सुश्रुतः । अलङ्कारशास्त्रोक्तदशविधस्मर-
दशामध्ये परिगणितो वस्तुवैराग्यरूपः स्मरदश-
विधः, यथा साहित्यदर्पणे,—

“अङ्गैस्त्वसौख्यं तामः पागुता कृशताऽरुचिः ।
अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिता धृतिः” ॥

अरुजः, पुं, (रजति, रज् + क, नञ्समासः) अर-
जघट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सौदालि इति
भाषा । (खनामख्यातदानवविशेषः ।

“प्रज्ञादोऽश्वशिराः कुम्भः संज्ञादो गगनप्रियः ।
अनुज्ञादो हरिहरौ वराहः संहरोऽरुजः” ॥

इति हरिवंशे ।)

अरुणः, स्त्री, (ऋ + उनन् ।) कुङ्कुमं । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरुणः, पुं, (ऋ + उनन् ।) सूर्यसारथिः । स तु
विनतापुत्रः गरुडज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्यायः ।
स्मरसूतः २ अनुरः ३ काश्यपिः ४ गरुडायजः ५
सूर्यः । अर्कवृक्षः । अव्यक्तरागः । ईषद्रक्तवर्णः ।
इत्यमरः । सन्ध्यारागः । शुद्धरहितः । कपिल-
वर्णः । कुलभेदः । अरुणगुणविशिष्टे तु वाय-
लिङ्गः । इति मेदिनी ॥ पुद्गावृक्षः । गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्णयुक्तः । क्षण-
मिन्त्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।

“कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे” ।

इति रामायणे ।)

अरुणकमलं, स्त्री, (क्षणासर्पइत्यादिवत् गिन्यकर्म-
धारयः) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणलोचनः, पुं, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः) ।
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणसारथिः, पुं, (अरुणः गरुडायजः सारथिर्यस्य
‘सः’) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रियां टाप्) अतिविषा ।
श्यामा । मङ्गिष्ठा । त्रिहता । इति मेदिनी ॥
इन्द्रवारुणी । गुप्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुखि-
तिका । इति रत्नमाला ॥

अरुणात्मजः, पुं, (अरुणस्य व्यात्मजः, यस्मिन्तत्पुरुषः) ।
जटायुपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुणावरजः, पुं, (अरुणस्य अवरजः यस्मिन्तत्पुरुषः) ।
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

“अरुणावरजं श्रीमानारुहो रणे हरिः ।

सुवर्णे स्नेन वपुषा सुपर्णे खेचरोत्तमम्” ॥

इति हरिवंशे ।)

अरुणोदयः, पुं, (अरुणस्य बालादित्यस्य उदयो यत्र
सः) सूर्योदयात् पूर्वं मुहूर्तद्वयकालः । यथा,—

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥ (यदुक्तं,—

“रजनीश्रेययामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः” । इति ।

“वृत् प्रभसत्यजं यो घण्टाताडोऽरुणोदये” ।

इति मनुः ।)

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पुर्य-
विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।

“सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात् खानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभेत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥

कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्यग्रहण-
फलं खानजं सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति

न्यायात् । तेन वज्रशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गा-

खानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र

वज्रशतसूर्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणात्तासंसर्ग-

णान्वयात् कालानां खानानां तत्फलानामपि वज्र-

शतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्ण-

मप्त्यां पूर्वोपरयोर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी तत्र

पूर्वदिने तत्काले खानं ।

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राज्ञस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयं ।

नाडीनां तदुभे सन्धे दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥

इति कालमाधवीयधृतब्रह्मवैवर्तौयिन पूर्वस्य तत्-

कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्मफलत्वेन

इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण

तत्कालमारभ्याङ्गिककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-

रुणोदयकाले मुहूर्तान्युगतियिलाभ एव खानं ।

“व्रतोपवासखानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याह्वा आज्ञादावस्तगामिनी” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्तं

आज्ञयोग्यकालानुरोधेति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त-

वचने घटिका दशरूपा । परवचने नाडीनामा-

द्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्यो-

दयात् प्रागपि प्रातःखानविधानात् तत्रैव माघ-

सप्तम्याख्यागुणफलविधिर्नाघवादित्याहुस्तस्मिन् ।

प्रकरणान्त्ये प्रयोजनान्त्ये इति जैमिनिस्त्रयेण

प्रकरणभेदे गुणविधिसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-

रत्नाकरयोः ।

“य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःखाद्यो भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” ॥

इति । विष्णुस्मृतौ । “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं

खायादनातुरः” । इति नित्यखानप्रकरणात् प्रक-

रणान्तराखानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन

कान्यखानान्तरंमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।

विन्तु कान्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति ॥ * ।

अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-

कान्यखानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-

श्चित्तवत् सङ्गदनुष्ठानं । “प्रधानस्याक्रिया यत्र

साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु

नादृशिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।

“न खानमाचरेद्भक्ता नातुरो न महानिधिः ।

न वासोभिः सहजं न नाविद्याते जलाशये” ॥

इति मनुवचनेनैकदाजखाननिषेधात् ।

“धर्मेविघ्नाचरेत् खानमाङ्गिकश्च पुनः पुनः” ॥

इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरण-

शेषे प्रधानानामपि कात्यानां तत्तद्देशकाल-

विहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आह्वयचिन्ता-

मणिः ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां सङ्ग-

दनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्यं इति

न्यायेन फलं बोध्यं । तत् इत्युच्चीरगुडादिमाधुर्य-

भेदवन्निर्देष्टुमशक्यं ।

“पक्षान्तेऽपि कन्यास्ये रवौ आहं प्रशस्यते ।

कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥

इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-

प्रागर्द्धं कार्त्तिकमलमासाब्दविधयं ।

“देशकालाश्रमक्षेत्रद्रव्यदाढमनोगुणाः ।

सुहृदशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकदापि

नानाखानं ।

“विधुवद्विसे प्राप्ते पञ्चवीर्थी विधानतः” ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तन्त्र-

प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च” । अतएव गङ्गावाक्यावली-

तीर्थचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे न्यहस्त्राने क्रोडी-

क्षतेऽपि माघसप्तमीखानादावसाधारणसङ्कल्पेन

पुनस्तथैव प्रातःखानाचरणं तदुक्तं तदा सङ्कल्प-

खानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्सङ्कल्पफल-

कामनायां तदानन्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ खाने

परिपाटीमाह ह्यवकल्पलतायां विष्णुः । सप्त-

वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय ।

“यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी” ॥

इत्युच्चार्य खायादिति शेषः । रोकं क्षिप्रं । तिथि-

कृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माकरीपदं

मकरार्कान्ध्वचान्नमासीयतिथिपरं ।

“तिथिकृत्ये च क्षणादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादिमासं कृत्ये विनिर्दिशेत्” ॥

इति ब्रह्मपुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्त-

त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमाहुर्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥

अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं” ।

अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं । यथा,—

“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।

तथाक्षयतृतीयायां शिथ्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥

माघमासे तु सप्तम्यां रथ्याख्यायान्तु वर्जयेत्” ।

द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां शक्रध्वज-

पातभरण्यामिति कल्पतरुः ॥ अत्र महानवम्यादि-

साहचर्याच्चात्रलं प्रतीयते । अतएव चतुर्दश-

मन्वन्तरादिगणने क्वापि न राशुल्लेखः । यथा ।

भविष्यमत्स्ययोः ।

“अथगुक् शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

अरु

आवणस्यायमी कृष्णा तथाघातस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः” ।

अत्र अमावास्यायमीयतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः-
पुनस्तथापदोपाकीर्तनादानात् । उपक्रमोपसंहा-
रयोः शुक्लत्वकीर्तनाच्च ॥ अत्र कामधेनौ तृतीया
चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमास-
स्येति लिखितं । अत्र पाठद्वये श्रीपतिरत्नमा-
सायां । “अमृद्युजि शुक्लनवमी द्वादशुर्जै मधौ
तृतीया च” । इति पाठाच्चैत्रतृतीयेव याच्या ।
श्रीदत्तोऽप्येवं । माघसप्तम्याश्चान्द्रत्वं सौरागमेऽपि ।
“अर्कपत्रैः सवदरैर्दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोदत्तदर्शनात्” ॥

अष्टाङ्गविधिना ।
“योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्मूर्ध्नि निवेत्तेत् ।
ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्रुतं” ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“ऋक्षराशिर्विशेषेण यत्कर्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्यत्रापि दृश्यते” ॥ * ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

“जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तम्याद्धतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले” ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।

“सप्तसप्तिवहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
सप्तिरन्धः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अरुणोपलः, पुं, (अरुणः उपलः, कर्मधारयः ।)
रक्तवर्णमणिविशेषः । पुनो इति भाषा । तत्प-
र्यायः । पद्मरागः २ लोहितकः ३ लक्ष्मीपुष्पः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्तदः, त्रि, (अरुन्धि मर्माणि तुटति, तुड् +
खश् + सुम् च ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः ।
मर्मस्पृक् २ । इत्यमरः ॥ (परुषः । कठोरः ।
अवयकटुः । “माकन्दं मकरन्दतुन्दिकमसुं गा-
हृख काकाः स्वयं कर्णान्तुदमन्तरेण खणितं
त्वं मन्महे कोकिलं” । इति भामिनीविवासे ।
मर्मपीडाकारः । हृदयग्रन्थिरूपमर्मस्थानस्पर्श-
कारी । यथा,
“नारुन्तुदः स्यादार्त्ताऽपि न परद्रोहकर्मधीः” ।
इति मनुः ।

“तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धि कर्म शान्तं प्रतापवत्” ।
इति माघः ।

‘अरुन्तुदमिवाणामननिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
इति रघुवंशे ।)

अरुन्धती, स्त्री, (न रुन्धती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्प-
र्यायः । अक्षमाला २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा
कर्दमसुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥
आकाशे सप्ताधर्म्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्याउदयः ।
गतायुषस्ता न पश्यन्ति । (यदुक्तं—
“दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृदाक्यमरुन्धतीं ।

अरो

न जिप्रन्ति न ऋणन्ति न पश्यन्ति गतायुषः” ॥
यथा च सुश्रुते,—
“न पश्यति स नक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धतीं ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषः” ॥)
सप्तपदीगमनानन्तरं गामाता मन्त्रं पाठयन् वधूं
तां दर्शयति च ॥

अरुन्धतीजानिः, पुं, (अरुन्धती जाया यस्य सः,
निङ् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्धतीनाथः, पुं, (अरुन्धत्या नाथः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुक्कः, पुं, (अरुक्कर्मस्थानं कायति पीडयति,
कै + क ।) भस्मातकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
अरुक्करं, स्त्री, (अरुः करोति अरुः + क् + ट, उप-
पदसमासः षत्वं ।) भस्मातकफलं । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अरुक्करः, पुं, (अरुः करोति, अरुः + क् + ट, षत्वं
उपपदसमासः ।) भस्मातकवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अरुक्करः, त्रि, (अरुः करोति, अरुः + क् + ट,
षत्वं, उपपदसमासः ।) त्रयक्करः । क्षतकारकः ।
इति मेदिनी ॥

अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह् + क, नञ्समासः ।)
भूधात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला
इति ख्याता ।

अरूपः, त्रि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यः ।
यथा । “अरूपवातातीसारादाविवाख्यं” । इति
रत्नितः ॥ कुत्सितरूपः ।

(“इमामरूपामसतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्” ।
इति रामायणे ।)

अरुषः, पुं, (ऋ + ऊष्ण् ।) सर्पविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ सूर्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥

अरे, अ, (ऋ + ए ।) नीचस्वबोधनं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ओरे इति भाषा । अपाकृतिः । असूया ।
इति मेदिनी ॥ (रोषाङ्गाने । अपकृतौ । “अरे
चेतोमीन ! अमणमधना यौवनजले त्यज त्वं
सख्यं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्” । इति
शान्तिशतके । “अरे अनुवृन् ! निरपराधराज-
कुलकदन महापातकिन् अशिशुविहृतचेष्ट !”
इति महावीरचरिते ।)

अरेरे, अ, (अरे + वीष्णायां दिवङ्तिः ।) अघम-
स्वबोधनं इति जटाधरः ॥ सक्रोधाङ्गानं । इति
शब्दमाला ॥

अरोकः, त्रि, (रुक् + षण्, नञ्समासः ।) निष्पुमः ।
दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्चिद्रन्तमहितश्च ॥

अरोचकः, पुं, (न रोचयति प्रीणयति, रुक् +
णिच् + ण्वुल्, नञ्समासः ।) रोगविशेषः ।
अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।

“वातादिभिः श्लोकमयातिशोभ-
क्रोधैर्मनोभ्राश्रणरूपगन्धः ।

अरोचकाः स्य परिश्रियदन्तः
कषाययत्नोऽस्य भवतोऽनिलेन ॥

अरो

कद्रुस्त्रमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वल्लं ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुणवशैत्य-

विवद्वसम्बन्धयुतं कफेन” ॥ इति माधवकरः ॥
अरोचकाः न भोगेन रुचिसुत्पादयन्तीत्यरोचका
व्याधयः पञ्च वातजादिभेदैः ॥ * ॥ वातिकस्य ल-
क्षणमाह । परिश्रियदन्तः अल्लभक्षणेनैव परि-
श्रियो दन्तो यत्र सः । तथा कषायवल्लः । कषाय-
रसं वल्लं यत्र सः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

“कद्रुस्त्रमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वल्लं” ।

कद्रुस्त्रमित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य ल-
क्षणं ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह । लवणञ्च वल्लं कफज-
लक्षणेन पठनीयः । यतो विदग्धः श्लेष्मा ज्वण-
भावमुपैति ।

“माधुर्यपैच्छिल्यगुणवशैत्य-
स्त्रिगन्धदौर्गन्धयुतं कफेन” ।

पैच्छिल्यं मुखस्याभ्यन्तरे । त्रिगन्धत्वं वह्निः ॥ * ॥
आगन्तुजमाह ।

“अरोचके श्लोकमयातिशोभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धेन स्यात् ।

स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च
त्रिदोषेन नैकारसम्भवेच्च” ।

क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरग्रनरूपयोगेहृद्य ।
स्वाभाविकं । अविहृततरसं ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।
नैकारसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन
मुखे विहृतिमभिधायान्यदेशे विहृतिमाह ।

“हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पितात्
दृढदाहचोषवज्जलं सकफप्रसेकं ।
श्लेष्मात्मकं वज्जलं वज्जमिश्रं विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरुपापराच्च” ॥

हृच्छूलपीडनयुतं हृदि श्रुलेन पीडनं तेन युतं ।
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । वज्जमिश्रमि-
र्दोषैः । वज्जलं उक्तवातादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं
मनसो व्याकुलत्वं । जडता श्रुत्याङ्गता । अपरं
आगन्तुजं । भक्षदेषाभक्षच्छन्दौ चरकसमुताभ्या-
मरोचकत्वेनैव संगृहीतौ ॥ * ॥ दृढभोजस्वेयां
लक्षणाणि पृथगाह ।

“प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नाखादते नरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्षदेषमतः शृणु” ।
आखादते अन्नस्य मिततां न प्राप्नोति । तदन्नं
मितं न लगति इति यावत् ।

“चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनं ।
देषमायाति योजन्तुर्भक्षदेषः स उच्यते ॥
कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्षनिरोधतः ।
यत्र नात्र भवेच्छुद्धः सोऽभक्षच्छन्द उच्यते” ॥ * ॥
अथारोचकस्य चिह्नित्वा ।

“भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकमक्षयं ।
रोचनं दीपनं वज्जेज्जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥ २ ॥

शृङ्गवेररसश्चापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्चासकासन्नं प्रतिश्यायकफायहं ॥ २ ॥
पक्वाश्चिता सिता शीतवारिणा वस्त्रगालिता ।

अथ

एषाजवङ्गकर्पूरमरिचैरवधृतिता ॥
पानकस्यास्य गण्डुषं धारयित्वा सुखे सुष्ठुः ।
अस्ति च नाशयतेव पित्तं प्रशमयेत्तथा ॥
अस्ति कापानं ॥ ३ ॥
“राजिका जीरको भट्टो भट्टं हिङ्गु सगारं ।
सैन्धवं दधि गोः सर्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्यादुचिरत्तमा ।
तन्मेतद्भवेत् सद्यो रोचनं वज्रवर्द्धनं” ॥
तन्त्रं ॥ ४ ॥
“गव्यमावर्त्तितं दुग्धं निवद्धं दधि माहिषं ।
एकीकृत्य पटे दृष्टं शुभ्रशर्करया समं ॥
एषाजवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्वितं ।
नाम्ना शिखरिणी कुर्यात् सचिं सकलवस्त्रमा ॥
शिखरिणी ॥ ५ ॥
हे मले दाडिमादद्यौ खण्डाद्योपपन्नयं ।
त्रिसुगन्धिपलैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
तच्चूर्णं मात्रया मुक्तमरोचकहरं परं ।
दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” ॥
दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥

“लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं
नतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकं ।
जलं सङ्ख्यागुरुभट्टकेसरं
कया सविश्या नलदं सहेलया ॥
सुषारजातीफलवणशोचन-
सिताभभागाः सकलं विचूर्णितं ।
सुरोचनं तर्पणमभिदीपनं
वणप्रदं दृढतमन्निदोषजित् ॥
उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं
सकासहिक्कावचिद्यक्षपीनसं ।
ग्रहणतीसारसुरक्षतं ढ्यां
तथा प्रमेहान्निखिलान्निहन्ति हि” ॥
कक्कोलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं
वालकं । भट्टं त्वक् । नलदमुशीरं । तुषारः कर्पूरः ।
लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
“यवागूः पञ्चकोलस्य कुलत्यादृक्कयुषकं ।
सुद्रुयूषेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
सहिङ्गुयुषणाप्युच्च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
प्यगस्तिवृत्तवत् श्रेष्ठं भोजनारोचकेष्वपि ॥
कारवेत्तं पटोलस्य पलाशुः सुरणं शठी ।
लवणं धान्यकं श्रेष्ठं प्रलेहश्च कटुचिकं ॥
शठीसर्पपवात्कं शतपुष्पा यमानिका ।
सुयद्दीरकस्य मूषानां प्राकं श्रेष्ठं प्रशस्यते ॥
गोधूमपुनिका श्रेष्ठा भट्टाङ्गारैररोचके ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजयेद्विषमूत्तमः” ॥
इति हारीतोक्तपण्यादिनियमः ॥ ८ ॥
“अथ योऽवलो यद्वाधो धूमाः समुखधानाः ।
मनोभ्रममपानस्य हर्षणं श्वासनानि च ॥
कुष्ठतौवर्धनाजो शर्करामरिचं विडं ।
धात्रेणपद्मकोशीरपिप्लवत्यलघन्दनं ॥
लोध्नं तेजोवती पथ्या मूषणं सपवाग्रजं ।
आर्द्रा दाडिमनिर्यासायाजो शर्करायुतः ॥

अथ

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलयगृहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वातायेकजसर्वजान् ॥
कारवी मरिचाजो द्राक्षाट्ठासदाङ्गिम् ।
सौवर्षलं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनं ॥
वस्तिः समीरणं पित्ते विरेकं वननं कफे ।
कुर्याद्दृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोज्ञे” ॥
इति चरकोक्तास्यचिकित्सा । सनिदानलक्षणं चि-
कित्साश्चाह ॥ * ॥ सुश्रुतः ।

“दोषैः पृथक् सङ्ग च चित्तविपर्ययाच्च,
भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
नाम्नेऽरुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
हृत्कूलपीडनयुतं विरसानगतं,
वातात्मको भवति लिङ्गमरोचको तु ।
हृदाहचोपवृद्धता सुखतिक्ता च,
मूर्च्छा सट्ट भवति पित्तहते तथैव ॥
कण्डूगुरुत्वकफसखवसादतन्त्राः,
श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचको तु ।
सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि,
रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
संरागशोकभयविजृम्भचेतसस्तु,
चिन्ताहता भवति सोऽप्युचिदर्शनाच्च” ॥*

चिकित्सा यथा,—

“वाते वचाम्बु वमनं कृतवान् पिवेच्च,
खेहैः सुराभिरथवोधाजलेन चूर्णं ।
हृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी,
राक्षसहिङ्गुलवणोत्तमनगराणां ॥
पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
खेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
राजद्रुमांस्त्र्यधुना तु सदीप्यकं स्यात् ॥
चूर्णं शुद्धमथवानिलजे तदेव,
सर्वैश्च सर्वैश्चतमेवमुपक्रमेत ॥
द्राक्षापटोलविड्वेचकरीरनिम्ब-
मूर्वाभयाक्षवदरामलकेन्द्रद्वयैः ।
वीजैः करञ्जटपट्टभवेच्च पित्ते-
रैर्हं पचेत् सुरभिर्मूत्रयुतं यथावत् ॥
सुखां वचां चिकटुकं रजनीद्वयञ्च,
भार्गवं कुलमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
मूत्रेऽपि हि रदमूत्रयुते पचेद्वा,
पाठान्तगामतिविषां रजनीञ्च सुखां ॥
मण्डूकिकर्मकमृताश्च सलाङ्गुलाख्यां,
मूत्रे पचेत् मक्षिष्य विधानविदा ।
यतान्न सन्ति चतुरो लिहन्तस्तु लेहान्,
गुल्माश्चिन्त्यसनकगठहृदामयाश्च ॥
सात्व्यान् खदेशरचितान् विविधांश्च मध्यान्,
पानानि मूलफलपाण्डुरागयोगान् ।
अथाद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
र्मुञ्जोत वापि लघुरुक्षमणः सुखानि ॥
आस्यापनं विधिवद्भ्य विरेचनञ्च,
कुर्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
चौण्डव्यानि रजनीचिकित्सायुतानि,

अथ

चूर्णाक्षतानि यवशुक्रविमिश्रितानि ॥
क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधानार्थ-
मन्यानि तिलकटुकानि च भेषजानि ।
सुस्तादिराजतखर्गदशाङ्गसिद्धैः,
क्षार्थैर्येन्मधुयुतैर्विधिष्व लेहैः ॥
मूत्रासवैर्गुडहतेषु तथात्वरिष्टैः,
क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
स्यादेवयव कफवातहते विधिष्व,
शान्तिं गते क्षतभुजि प्रशमाय तस्य ॥
इच्छामिधातभयशोकहतेऽन्तरमौ,
भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।
अथैषु चाप्यपचितेषु पुनर्भावाय,
पौराणिकैः श्रुतिपरैरनुमानयेत् ॥
दैत्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं,
यद्वयत् प्रियं तदुपसेयमरोचको तु ॥*॥
रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्षायेन भावयेत् ।
जम्बीरस्य रसेर्वापि आर्द्रकस्य रसेन वा ॥
मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मञ्जरसैर्बुधः ।
पञ्चादिशोथ्य सर्वास्तान् टङ्गणश्चावधारयेत् ॥
देवपुष्पं वायुमितं रसमादं मृतामृतं ।
मासमात्रञ्च तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ॥
सर्वारोचकशूलार्तिमामवातं सुदारण्यं ।
सोऽयं निवारयत्याशु केशरी करिणं यथा” ॥
सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहः ॥)
अर्थः, क, तापे । (चुरादि उभयपदी सेट् ।) स्तुतौ ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ एकककारः प्रकृतिः पञ्चा-
द्रेफनिमित्तकद्वित्वं विभावया वक्तव्यं । तेन क
अर्कयति अर्कयति एवं सर्वत्र । इति दुर्गादासः ॥
अर्थः, पुं, (अर्च + कर्मणि घञ्, कृतम् ।) सूर्यः ।
इन्द्रः । तान् । स्फटिकः । इति मेदिनी ॥ पण्डितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठभाता । इति दश-
दिनाथः ॥ लक्षण्याया रविवारः । इति ज्योतिषं ॥
लक्षविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्यायः ।
क्षीरदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकाण्डकः
५ विक्षीरः ६ क्षीरी ७ खर्जुन्नः ८ शीतपुष्पकः
९ जम्बूनः १० क्षीरपर्णी ११ विक्षीरः १२
सदापुष्पः १३ सूर्याङ्गः १४ आस्तोतकः १५ लू-
फलः १६ शुकफलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुकाः १८ आस्तोतः १९ गणरूपः २० मन्दारः
२१ अर्कपर्यः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेता-
कपर्यायः । अलर्कः १ राजार्कः २ प्रतापसः ३
गणरूपी ४ ॥ * ॥ अथ रत्नार्कपर्यायः । विश्वोरः
१ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका ४
दिव्यपुष्पिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाणा ॥
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । पथिकारित्वं ।
वातशोथप्रणाशः कुष्ठमिनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कफदोषनाशित्वं । तीक्ष्णत्वञ्च । अस्य
क्षीरगुणाः । किमिदोषप्रणाशित्वं । कुष्ठार्श-
उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तस्य पर्यायगुणाः ।
“श्वेतार्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।

अर्क

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सं बालार्कः प्रतापसः ॥
 रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपथो विकीरयः ।
 रक्तपुष्पः सुकफलस्तथास्कोतः प्रकीर्तितः ॥
 अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डविषप्रणान् ।
 निहन्ति श्रीहृग्गुल्मार्शःश्लेष्मोदरवह्नुदुग्धमीन् ॥
 सुस्कार्ककुसुमं दृढं लघु दीपनपाचनं ।
 अरोचकप्रसेकार्शःकासश्वासनिवारणं ॥
 रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिहं
 कुष्ठकृमिघ्नं कफनाशनञ्च ।
 अर्शो विषं हन्ति च रक्तपित्तं
 संप्राहि गुल्मे श्वयथो हितं तत् ॥
 क्षीरमर्कस्य तित्थोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु ।
 कुष्ठगुल्मोदरहरं श्लेष्मेतद्विरेचनं ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निर्धासविशेषः । आरक
 इति आरवीभाया । तस्य विधिर्यथा,—
 “द्रव्यकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।
 तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥
 पृथक् द्वन्द्वे सन्निपाते सङ्करेऽसाध्यरोगिणि ।
 क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा नु विनाशकाः ॥
 आद्ये गुणा गुणाः सर्वे द्वितीयश्च ततो लघु ।
 तृतीयं श्रीघ्नकारि स्यात् चतुर्थं नातिदोषहृत् ॥
 पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यःप्रकाशकं ।
 पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चमनोऽज्ञवीत् ।
 वर्षाणान्तु सद्यस्त्राणि कथ्यतेऽहर्निशं मया ।
 सम्पूर्णो नैव जायेत कस्योऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥
 पुंवारे पुरुषर्षे च दिवाको यस्तु निर्मितः ॥
 रमणीयु प्रदातव्यो विलोमात् पुंसु योजयेत् ॥
 कोहचूर्णं गैरिकञ्च खटिका मृदुमृत्तिका ।
 मृत्तिकास्थिमव चूर्णं काचं कीकसजं रजः ॥
 एतानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका ।
 भ्रंशनीया पञ्चमूत्रैः खराश्वमहिषोद्भवैः ॥
 गजजसम्भवाभ्याञ्च शटितं तद्विषोपयेत् ।
 यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा संमर्दयेत्ततः ॥
 लघुहस्तः कुलालोऽस्य कुर्याद्व्यन्तं सुनिर्मलं ।
 यथेष्टं स्यात्तिकां कुर्यात् अङ्गुलप्रान्तसारिकां ॥
 पृथुवृद्धोदराकारां हङ्गुलोत्सेधवेष्टनीं ।
 सारिकान्ते तु परिधिं अङ्गुलोत्सेधशोभितां ॥
 विनिर्माधाय सार्यन्ते यथा शिल्पविनिर्भितां ।
 किं हत्वा नलं दद्याद्गजशुण्डसमं बुधः ॥
 सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्यात् पिधानकं ।
 अर्द्धनिम्बफलसमं परिधिं तस्य चान्ततः ॥
 वेदाङ्गलं मस्तकोद्धं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्थां तत्र नलिकां कुर्यात्तोयविमोचनीं ॥
 तस्यैवान्तरतो लेप्या जीर्णरक्षां मृत्तिकाभुना ।
 अथवा श्वेतकाचं तु सर्ववेदाषापनुत्तये ॥ * ॥
 अथ वस्त्रे नु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये ।
 शिलाजतुस्थले कुर्यात् दीर्घगर्तं मनोहरं ॥
 निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसञ्चयं द्विचतुष्पदां ।
 सर्जिचारं महाचारं म्वचारं श्वणानि च ॥
 गन्धकोष्णजलं क्षेप्यं नानामूत्राणि तत्र वै ।
 एवं हत्वा मासमष्टकं दद्यात् पाषाणमृत्तिकां ॥
 कङ्गास्थार्द्धं तदूर्ध्वं कुर्याद्वह्नीयिकां शुभां ।

अर्क

त्रिवर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृशत्समं ॥
 ततो निष्काशय तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत् ।
 प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नद्रव्यं ॥
 महाविषस्य संयोगात्तस्य भङ्गं प्रजायते ।
 सुषोविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
 तत्र क्षिप्तं क्षुद्रविषं पात्रं कृष्णं प्रजायते ।
 एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिकं ॥
 विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्यात् पात्रन्तु लोहजं ।
 स्वर्णजं रौप्यजं वापि कुर्यात् पात्रमकल्मषं ॥
 अथवा ताम्रजं कुर्यादन्तर्बद्धविलेपितं ।
 पात्रन्तु बुद्धा कुर्वीत कषायो न भवेद्रसः ॥
 द्रव्यान्तरस्य संयोगादर्कं तैलञ्च गर्भतः ।
 सर्वेषां निःसरणेव पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
 चन्द्रार्कस्तथा तैलं गन्धतालादिसन्भवं ।
 वेधकं सर्वधातूनां देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
 यस्तैलकरणे दक्षश्चार्कनिःसारणे क्षमः ।
 तत्तत्सेवाकरो नित्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥
 कुत्सितार्कस्तु यामेन हियामाभ्यान्तु मध्यमः ।
 त्रिभिर्यामैर्नैवेच्छेत् स रवार्कस्तु सिद्धिदः ॥
 द्रव्यादधिकसौगन्धं यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते ।
 जीर्णास्थिपात्रसङ्क्षिप्तो द्रव्यवर्गः प्रदृश्यते ॥
 शङ्खकुन्देन्दुधवलोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
 जिह्वोपरिगतः स्नादं दद्याद्द्रव्यमवन्तु यः ॥
 तमेवार्कं विजानीयादन्यज्ज्ञेयं रसादिवत् ।
 कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं पुष्पादिभिः सुधीः ॥
 गुणार्थं पश्चात् सेवेत ह्यन्यथापगुणो भवेत् ।
 दुर्गन्धं भक्षयेदर्कं यदि मोहात् कथञ्चन ॥
 तदास्य जायते ग्लानिर्वान्तिरालस्यकं दया ।
 तद्दोषस्य विनाशाय कुर्याद्दान्तिमतन्त्रितः ॥
 द्वीपोद्गमप्रवृत्तानां पिवेदर्कपलं जनः ।
 चम्पेल्यर्कपलं वापि शीतार्तो मालतीभवं ॥ * ॥
 अर्कनिष्काशनाथाय क्रमाज्ज्ञेयाः षड्विधयः ।
 धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्मन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
 खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
 विज्वालो यो धूमशिखो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥
 ससारमतिशुष्कं यत् सुष्ठिमध्ये समेध्यति ।
 तत्काष्ठं काष्ठमिवाङ्गः खदिरादिसमुद्भवं ॥
 दाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योऽभिर्दीपाभिश्च्यते ।
 चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्तितः ॥
 अर्द्धक्षिताभ्यां दाभ्यान्तु मध्यमाग्निरुदाहृतः ।
 अर्द्धैस्तैः पञ्चभिः प्रोक्तः खराग्निः सर्वकर्मसु ॥
 मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
 प्रसरन्ति यदा ज्वालाः स भडाग्निश्चदीरितः ॥
 सार्द्धयामश्च यामश्च याममेकं सुहृत्तकं ।
 सुहृत्तमात्रमित्येवमर्कार्थं वक्ष्यः स्मृताः ॥ * ॥
 जीर्णास्थिपात्रे गृह्णीयादर्कं वा काचसम्भवे ।
 पाषाणसम्भवे पात्रे कांस्थजेऽथ हिमस्थले ॥
 पिबेदर्कसनिर्व्वापं पीत्वा ताम्बूलमक्षयं ।
 कुर्यादनुक्तताम्बूले लवङ्गं भक्षयेत्ततः ॥
 मर्दानादिषु सर्वत्र द्रव्यैस्तैलं प्रयोजयेत् ।
 अर्कं एव प्रयोक्तव्यो भक्षणे न तु मर्दने ॥
 ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्ताः सर्वे तेऽर्कसमाश्रिताः ।

अर्क

सेवेतार्कं प्रिये तस्माद्राजा परमधार्मिकः ॥
 स्वस्थेऽपि वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ।
 ज्ञात्वा तल्लक्षणं दद्यादन्यथा त्रक्षाहा भवेत् ॥ * ॥
 वर्णस्वराणां प्रमितिं द्रवोक्तस्य तु कारयेत् ।
 शकैर्युक्ता विगुणिता त्रिभिर्भागां समाहरेत् ॥
 एकश्रेषे गुणाः शीघ्रं द्विश्रेषे वर्ज्यते गदः ।
 त्रिश्रेषे मरणं वाच्यं स्थायं वाचयते यदि ॥
 अर्कं तदैतत् विज्ञाय दद्यादर्कं न चान्यथा ।
 गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥
 नष्टसकान्त्यैश्चास्तु स्वरा एकादश प्रिये ।
 वर्णास्तस्यङ्गता लेख्याः कठवाद्याश्च तत्तले ॥
 एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्गान् प्रविन्यसेत् ।
 रसास्त्रयो द्वयं वेदाः पर्वता षटतवः कृताः ॥
 वक्ष्यः पृथिवी शून्यं चन्द्रमा इति च क्रमात् ।
 विज्ञाय जीवं दूतस्य नामाङ्गाच्चरयोजनं ॥
 श्वमेवातुरे कृत्वा द्वयोरयावशेषितं ।
 कृत्वाङ्गयोगं गदिनोऽधिके श्रेषे शुभं भवेत् ॥
 समश्रेषे दीर्घरोगः न्यूनश्रेषे च तन्मृतिः ।
 एतद्विचार्य दातव्यमन्यदप्यौषधं बुधैः ॥
 चक्रद्वयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्कं विमोहितः ।
 जायते त्वयश्चस्तस्य यथा मम मृते सति ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
 शतकं प्रथमं ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि ।
 पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्यान्निष्काशनं भिषक् ॥
 अत्यन्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
 आर्द्रं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं बुल्लुलं भवेत् ॥
 पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ॥
 रसवच्चूर्णयेत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ॥
 द्विगुणे निःक्षिपेत्तोये क्वायायां स्थापयेच्च तत् ।
 यावच्छुष्कं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥
 ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्वंद्रव्यसमं भिषक् ।
 कृत्वाष्टप्रहरं तत्तु सूर्यचन्द्रकरैरलं ॥
 संपूज्य गणपतिं सूर्यं भैरवं कुलदेवतां ।
 निःक्षिपेदर्कयन्ते तत् क्षिप्त्वास्यार्कं समाहरेत् ॥
 वर्षाधिकन्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।
 चन्दनादीनि सर्वाणि अत्यन्तकठिनानि च ॥
 कीटैर्भुक्तं घृणैर्युष्टं यच्च गन्धविवर्जितं ।
 रहितं स्वरसेनापि नार्ककक्षिणि योजयेत् ॥
 यथाकैसंस्थितं द्रव्यं कुर्याद्द्रोक्षुस्तथा तपुः ।
 अर्को तरुणभैषज्यं तस्मात् संयोजयेत् प्रिये ॥ * ॥
 यवान्यजाजीविकदुर्भूनिम्वादिकमौषधं ।
 ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं श्रुत्वा ॥
 द्विगुणं निःक्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।
 अष्टप्रहरिकं तच्च कुर्यात् पर्यायमेककं ॥
 रक्षेत् द्रव्यं द्विगुणितं दृष्ट्वा देशे तु कौतुकं ।
 पश्चात् दत्तार्कयन्ते तत् अर्कनिष्काशयेच्छनैः ॥ * ॥
 आर्द्रद्रव्यं दिवाप्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 सदुग्धं गुप्तरसकं दिवा नीरसमुच्यते ॥
 वास्तुकं सार्धं प्राक्तं निर्गुणैरङ्गमार्धकं ।
 घक्तूराद्यमिदं सर्वमादं सरसमुच्यते ॥
 यथां नालान् चूर्णयित्वा विंशतिं निःक्षिपेज्जलं ।

श्रवक

सुहृत्समुष्णे संस्थाप्य पाद्भ्यां विबुधोत्तमैः ॥
 पञ्चाणान्तु श्रवणं तुल्यतोयेन सेचयेत् ।
 दद्यात् घटीनर्ककरां ततोऽर्कं कलयेच्छनैः ॥
 पटाश्वत्थकरीराद्यमाद्र्द्रयन्तु नीरसं ।
 विंशतिं निःक्षिपेत्तोयं जलं घर्म्मं च धारयेत् ॥
 ततो निष्काशयेदर्कं क्रमवद्वाग्निनोक्तवत् ।
 सदुग्धन्तु दिवा प्रोक्तं नृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
 सातलावचसेज्जहसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
 खण्डानि तेषां कृत्वा यः निःक्षिपेत् पुष्कले जले ॥
 दिग्जयश्च निष्काशयेद्यदीषश्च कुट्टयेत् ।
 तदा न दृश्यते दुग्धं दद्यात्तोयं रदाश्रकं ॥
 निष्काशयेच्छनैर्कं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
 दुग्धिकाकक्षीरिण्याद्या नृदुग्धः प्रकीर्त्तितः ॥
 जले चतुर्गुणे दद्यात्तान् घर्म्मं विनिवेशयेत् ।
 यावज्जलस्योष्णता स्यात् ततो यन्त्रे विनिःक्षिपेत् ॥
 ज्वादावीमचूर्णयित्वा मण्डांश्च जलसंयुतं ।
 रदं त्र्यं वक्ष्यित्वा खयुक्तार्कं विनिर्हरेत् ॥
 खण्डाद्यैश्च च आमानां कलानां नृदुकायिना ।
 खरसामाश्च गृहीयादर्कं तोयेन वर्जितं ॥ * ॥
 काष्ठोऽम्बरिकादीनां आमानां दार्यभागिनां ।
 छात्रा खलानि खण्डानि अशीतशं प्रदापयेत् ॥
 पृथक् पृथक् च तुवरौ सर्जित्त्वारश्च सैन्धवं ।
 दत्त्वा विमर्दयेत् सर्वं चत्वारिंशं जलं ॥
 क्षिप्या तत्कलसं घर्म्मं यामाद्र्द्रोष्णता भवेत् ।
 ततो यन्त्रे तु तद्वत्त्वा गृहीयादर्कमुत्तमं ॥
 यत्निष्कलकलानान्तु वीर्यतत्त्वाकर्माहरेत् ।
 पुष्पाकार्यं योऽङ्गशं जलं पुष्पेभ्यः दापयेत् ॥
 यज्वारकलादीनि क्षिप्तिकादीनि यानि च ।
 क्षेप्याण्युत्तोदके तानि वृषुषत्वस्य श्रान्तये ॥
 ततश्चत्वारिंशदं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
 तेषामर्कमथ द्वावद्रव्यार्कोपाय उच्यते ॥
 म्रवद्रव्योत्क्षेपशान्तये प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
 पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
 शतपत्रप्रसूनैर्वा जात्युत्तमैर्वा लोभैः ।
 गुणावपारिजातैश्च केतकीजैः समाचरेत् ॥
 दुग्धे दक्षि रसे तक्ने क्षौद्रे तैले च सर्पिणि ।
 सूत्रादौ देहतोये च चण्डेल्यादिपिधानकं ॥ * ॥
 कान्तपाषाणसत्वस्य कृतं यन्त्रमनुत्तमं ।
 निष्काशयेत् सर्वार्थार्कं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
 यथया तत्तमकं त्र्यं दध्नुस्तु नवनीतकं ।
 वर्षदक्षिणजलस्योक्ता मधुर्च्छिद्यन्तु सर्पिणः ॥
 गोकण्डकान्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किरणकं ।
 तैलस्य तस्य पिण्याकं सर्वं दृतसमन्वितं ॥
 यन्त्रे दत्त्वा म्रवद्रव्यं ययोस्यालोनिवेशनं ।
 तथा खलं स्थापयित्वा द्रवैर्यन्त्रं प्रपूरयेत् ॥
 प्याशार्थं सारकैः पूर्यं स्थालीं दद्यादधोमुखीं ।
 तथा चाकर्षितः सर्वो द्रवः फेनं परित्यजेत् ॥ * ॥
 दुर्गन्धिर्यो भवेदर्कस्तं कुर्यात् शुचिगन्धकं ।
 सर्वार्थमेव मांसाणां दुर्गन्धानाश्च सर्वशः ॥
 दृढाभक्ता हिन्दुजीरमेपिका राजिका कृता ।
 नवीनार्वा हृष्टिकायां दद्यात्तद्व्यं पुनः पुनः ॥
 तत्र दद्यात्तदर्कस्तु यथा दुर्गन्धतां व्रजेत् ।

श्रवक

तथा पुनः पुनः कार्ये जायते गन्धवारणं ॥
 व्याधाति रोचको गन्धो भवेत्तद्विदोषनं ॥ * ॥
 सर्वैर्वाक्यप्रयोगेषु गन्धपाषाणवासना ॥
 अर्काणान्तु प्रदातया ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
 सर्वत्र वासरोगेषु महिषाक्षादिवासना ॥
 महिषाक्षस्तथा रालं निर्यासः सर्वकस्य च ।
 कृष्णागुरुः कदम्बश्च महिषाक्षादिपक्षकं ॥
 सर्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवासना ।
 सर्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासनं ॥
 चन्दनश्च तपोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
 एलाकर्पूरगोहृणाः सप्तैते चन्दनादयः ॥
 जटामांसी गन्धं पञ्ची लवङ्गं तगरं रसः ।
 शिलाया गन्धपाषाणः सप्त मांस्यादिका षमी ॥
 वासयेद्वा दशाङ्गेन विदोषात्तेन चार्ककं ।
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रहपिशाचकाः ॥
 पञ्चाशद्गन्धपाषाणात् तावन्महिषगुग्गुलुः ।
 चतुरंश्च चन्दनश्च जटामांसी च तावती ॥
 त्रिभागः सर्वकः सारस्तावदेव हि रालकं ।
 उशीरं तु दिवागं स्यात् दृतमृदं गन्धं समं ॥
 कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागो प्रकीर्त्तितौ ।
 एष दशाङ्गधूमस्तु रुद्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
 पलाण्डुलसुनादीनां निर्गन्धोकरां प्रयुज्य ।
 उत्पाद्यान्तर्विषं सम्यक् तत्क्रमये विनिःक्षिपेत् ॥
 पर्यायमेकमत्यस्त्रमध्येऽस्मिन् विरसे सति ।
 दद्यान्निष्काशान्यतक्रं कुर्यात्तत्तच्छाश्रुमांशकं ॥
 श्रोणपुष्पीरसेऽप्येवं मूर्त्वापत्ररसेऽपि वा ।
 त्रिपर्यायोत्तरं तत्तु रसोनं क्षालयेत् सुधीः ॥
 हरिद्राराजिकातोये स्थाप्यं पर्यायमेककं ।
 उष्णोदकेन संचाल्य पर्यायं वासयेत्ततः ॥
 सहस्रपञ्चीपुष्पैर्वा अभावे पल्लवैरपि ।
 आलोडयेद्दशांशेन पञ्चांशेन च मस्तुना ॥
 युक्तं कृत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
 ततो निष्काशयेदकं जात्यादिकपिधानितं ॥
 अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
 को जानाति रसोन्मत्तं हर्षोऽयमिति भूतले ॥
 एकतः सर्व एवार्का म, सार्कस्तु तथैकतः ।
 मया सुगं गृहीतस्तु प्राप्तं तत्र च नाभूतं ॥
 तदा प्रोक्तं शिवस्याग्रे मम धिगु जीवितं प्रभो ।
 नीता वाथ प्रयुक्ता वा सुधा देवैर्मया श्रुतं ॥
 न दृष्टा तत्र देवेश शिरश्छेदं करोम्यहं ।
 ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मां प्रति सोऽब्रवीत् ॥
 दत्तं मया समस्तं ते देवावधत्तमेव च ।
 किन्ते कार्यन्तु सुधया सुधावोऽधिकरोचनं ॥ * ॥
 संप्रवक्ष्यामि मांसाकं मद्यस्थार्कं तथैव च ।
 द्रव्याणां विजयादीनां लभ्यते यैः सुखं महत् ॥
 मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं नृदुग्धं कठिनं घनं ।
 तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्त्रानिष्काशयेच्छनैः ॥
 नृदुग्धं यद्वेन्मांसं चत्वारिंशं पटुः ।
 स्थूलखण्डोक्तं तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छनैः ॥
 यथुंशेनाष्टगन्धेन तद्विषोद्य च निःक्षिपेत् ।
 रसमिच्छोरयमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
 जातीयं लवङ्गं लवंगो नागकेशरं ।

श्रवक

मरिचं मृगनाभिश्च विदुर्गन्धायकं त्विदं ॥
 कार्ये एष्यपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
 जायतेऽसौ महासादुः सुधासमरसः प्रिये ॥
 दृढमांसस्य खण्डानि लघून्नेव प्रकल्पयेत् ।
 दद्याच्च तुवरौ तत्र लवङ्गं प्रोक्तया दिवा ॥
 क्षालयेदारनालेन त्रिवारं कोष्णवारिणा ।
 क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदर्कन्तु पूर्ववत् ॥
 दृढमांसस्य खण्डानि कुर्यादति लघूनि च ।
 आलोड्य शङ्खद्रावेण क्षालयेत् पयसा पुनः ॥ * ॥
 सप्तवाराणि लवणं चयेत् पूर्ववदेव हि ।
 तद्वत्त्वा यन्त्रमध्ये तु हरेत् पूर्ववदर्ककं ॥
 सर्जित्त्वारं यवक्षारं श्वेतक्षारश्च टङ्गयं ।
 सौभाग्यक्षारकं सौरक्षारं शङ्खभवं तथा ॥
 अर्कसेज्जहपालाशक्षारश्च तुवरी तथा ।
 अपामार्गमवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ॥
 लवणायकमेतच्च सैन्धवश्च सुवर्चनं ।
 विडं समुद्रसंजातं उद्भिदं रोमकं गडं ॥
 कृत्वा सर्वाणि चैकत्र निम्बुनीरेण भावयेत् ।
 एकविंशतिवाराणि काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥
 नखांश्च निम्बुरसकैः सर्वमाद्र्द्रोक्षतश्च तत् ।
 अर्धःसच्छिद्रपीठरीं मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ॥
 मृत्कार्पटसमायुक्तां सहदेविं यथाविधि ।
 तस्याग्रे कूपिका योन्वा दीर्घकण्ठा मनोहरा ॥
 सा कूपिका तले व्याप्या मेलयेच्च द्वयोर्मुखं ।
 जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ॥
 अमयः क्रमतो देया यामं यामश्च पञ्च च ।
 अनेनैव प्रकारेण क्षारार्काणां समुद्भवः ॥
 दद्यादस्योनि मांसानि शङ्खसुत्थादिकान्यपि ।
 सर्वाण्यपि विनीयन्ते शङ्खद्रावे न संशयः ॥ * ॥
 पारावताजघटकाशशृकरटिड्ढिभाः ।
 क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्वे मांसेषु नृदुलाः स्मृताः ॥
 मृगरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शूलकिसम्बराः ।
 एते कठिणमांसाः स्युः पक्षिणो जलचारिणः ॥
 गजकुम्भीरघण्टाद्याः सुगन्धा वकारादयः ।
 गोधा गोऽश्वा लुलापाद्याः घनमांसाः प्रकीर्त्तितः ॥
 अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मद्यं परिकीर्त्तितं ।
 तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि शटितं तत् समुद्भवेत् ॥
 तद्वासानि नित्यार्थमष्टगन्धं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वोक्तेधूमयेऽप्यैर्वायते गन्धपर्वितं ॥
 अर्द्धं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽष्टगन्धकः ।
 तुषोदकैर्यवैरामैः सतुपैः सकलीकृतैः ॥
 सौवीरन्तु यवैरामैः सतुपैः सकलीकृतैः ।
 गोधूमैरपि सौवीरं जायते स्वल्पमादकं ॥
 प्यारनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तपीकृतैः ।
 धान्यांश्च शालिचूर्णादिकोद्रवादिकृतं भवेत् ॥
 शृङ्गाकीराजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदण्डवैः ।
 सर्षपसूरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥
 कन्दमूलफणादींश्च सखेहलवणानि च ।
 एकीकृत्य कृतोऽर्को यस्यास्तुतममिधीयते ॥
 पद्मौषधाम्बुसंसिद्धो योऽर्कस्तत् स्यादरिष्टकं ।
 अरिष्टलघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकं ॥
 शालिपिष्टकपिष्टादिकृतो योऽर्कः सुरा तु सा ।

पुनर्नवाग्निवापिष्टैर्विहिता वाहनी स्मृता ।
 इक्षोः पक्षै रसैः सिद्धः सोधः पक्षरसस्य च ।
 धामिस्तैरेव यः सिद्धः स च शीतरसः स्मृतः ।
 पर्यायावामयेनयं तामस्यं राक्षसप्रियं ।
 मल्लवावाग्राजन्तु तदुद्धं सात्विकं भयेत् ।
 सात्विके गीतप्रास्यादि राजसे साहसादिकं ।
 तामसे निन्द्यकर्माणि निद्राश्च मदिरा चरेत् ।
 भद्रादिमत्तद्व्यायां यवानीपादयोगतः ।
 अर्कं निष्काशयेद्धीमान् बोधकः स्थान्मदस्य सः ।
 धुन्त्रादिकवीगानि तत्रां पयसि निःक्षिपेत् ।
 कण्ठशोथविषव्यादिरहितोऽर्को भवेत् सहि" ।
 इति श्रीमद्वाग्राज्यकृतार्कचिकित्सायां रत्नशतकं
 द्वितीयं ॥ २ ॥
 "अथातः संप्रवक्ष्यामि केवलाकर्कगणान् प्रिये ।
 हरीतक्याः शूलक्षक्षकामलानां हनाशनः ।
 विभीतकस्य दट्फूर्दिकसकासविनाशनः ।
 धामनस्य विदोवाधपित्तमेहान् विनाशयेत् ।
 पिप्पल्याः श्वासकासामवातांश्च ज्वरशूलहृत् ।
 मरीचस्य क्षमीन् श्वाचं हरेत् सर्वान् गदानपि ।
 ग्रन्थिकस्य क्षीहगुल्मकफवातोदरापहः ।
 घव्यार्कोऽत्यन्तरुचिहृत् विशयाद्गुदजापहः ।
 धर्मास्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माग्रिमाम्नुत् ।
 चित्रकस्याभिहृत् कासग्रहणीहृमिशोयहा ।
 यवान्याः पाचनो रण्यो दीपनः शुक्रशूलहृत् ।
 अजमोदोद्भवो वातकफहा वक्त्रिशोधनः ।
 पारसीक्यवान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
 जीरकस्य तु संयाही गर्भाशयविभुद्धिहृत् ।
 कृष्णजीरस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्दितिसारहृत् ।
 कारव्या बलहृत् हृर्को ज्वरघ्नः पाचनः खरः ।
 धान्यार्कस्य दृषादावमिन्वासविदोषहृत् ।
 शोथज्वरानिलश्लेष्मण्यशूलाक्षिरोगहृत् ।
 मिश्रेयाया वक्त्रिमन्दथोनिलशूलक्षमीन् हरेत् ।
 ज्वाला मरीचकस्यापक्कारभूतविदोषहृत् ।
 मेथिकायाः श्लेष्मावातज्वरामकफनाशनः ।
 वनमेघ्याः सर्वरोगान् हरेत् कुष्ठरवाजिनां ।
 धन्त्रशूरस्य हिक्राष्टगृवातहृत् पुष्टिवर्द्धनः ।
 द्विद्रुगः पाचनो रण्यः क्षमिशूलोदरापहः ।
 वचाया वक्त्रिविहृत् विषन्वाभ्रानशूलहृत् ।
 पारसीक्यवायास्तु भूतोन्मादबलं हरेत् ।
 कुलिङ्गस्य खरहृत् दृक्खलुमुखशोधनः ।
 स्थूलग्रन्थिमवचाको विशयात् कफकासनुत् ।
 दीपान्तरवचायास्तु हरेच्छूलं फिरङ्गकं ।
 हृषपाया हरेत् क्षीहं विषं मोहश्च दारुणं ।
 हृषपायाः समीराश्रयिणीगुल्मशूलहृत् ।
 विडङ्गखोदरश्लेष्ममिवातविषमनुत् ।
 गुल्मरोगं रक्षावाककासक्षीहक्षमीन् हरेत् ।
 वंशरोचनकुल्याक्षयकासज्वरान् हरेत् ।
 सनुमषेयः शीतो लेहनः कण्ठहृत् खरः ।
 श्रीरकोत्यः शुभ्रकफबलहृत् शीतलः समः ।
 धार्धमः पित्तादाशान्कासवातक्षयापहः ।
 मशानेदोद्भवोऽर्को लघुक्लृप्तः कफावहः ।
 मशानेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरहृत् ।

काकोल्याः शुक्लः शीतः पित्तशोषज्वरापहः ।
 क्षीरकाकोलिकाजतो रंहणो दाहवातहा ।
 ऋद्ध्या बल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ।
 रुद्ध्या गर्भप्रदः शीतः क्षतकासक्षयापहः ।
 मधुयष्ट्याः केशकरः स्वयः पित्तानिलासजित् ।
 जलयष्ट्या विषच्छर्दिदृष्ट्याग्लानिचयापहः ।
 कम्पिलस्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
 धारग्वधस्य पित्तास्रवातोदावर्त्तशूलहृत् ।
 कट्वा मेहश्वासकासक्षमिकुलज्वरापहः ।
 भूनिम्बस्य दृषाकुलज्वरज्वरक्षमिप्रहृत् ।
 भद्राया वक्त्रपित्तास्रक्षमिवीर्यकुलनुत् ।
 मदनोत्यः कृद्देनेन चातुर्ध्वज्वरकादिहृत् ।
 राखोद्भवः समीरास्रवातशूलोदरापहः ।
 नागभिद्रोद्भवो भोगिलुताद्याखुविकारहृत् ।
 माचिकाजन्तु पित्तास्रपक्षातीसारहा क्षुः ।
 तेजस्विन्याः श्वासकासकफहृद्दिदीपनः ।
 ज्योतिष्मत्या वान्तिकरो वक्त्रिजुडिस्तृतिप्रदः ।
 कुलस्य हन्ति वातास्रकासकुलमहत्फणम् ।
 पौष्करस्यारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
 हेमाक्ष्या रेकवान्तिकरः कण्ठविनाशनः ।
 इक्ष्वा हरेदुद्धं वातहिक्राष्ट्याक्षयखरान् ।
 कट्फलोत्यः श्वासकासप्रमेहार्शोऽरुचिन् हरेत् ।
 भाग्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।
 पाषाणमेदजो योगिरेगृह्णक्ष्मासुगुल्महा ।
 धातकीजन्तुपात्वारविषक्षिमविषर्पजित् ।
 मझिक्काजो विषश्लेष्मरक्तातीसारकुलहा ।
 कुष्ठमजो वर्यकरो रक्तपित्तकफापहः ।
 लाक्षाजः क्षमिवीर्यप्रयोरक्षतकुलहा ।
 हरिद्राया मेहशोचत्वग्दोषप्रखपाशुनुत् ।
 आरग्यकहरिद्रायाः कुलवातास्रनाशनः ।
 कर्पूरकहरिद्रायाः सर्वकण्ठविनाशनः ।
 दार्वा विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णाखरोगनुत् ।
 रसाङ्गनोद्भवो नेत्रविकारप्रखदोषहृत् ।
 वाजुत्थाः क्षमिविषमपाशुशोथकफापहः ।
 प्रष्ट्राटस्य हन्तेव कण्ठद्वन्द्वविषानितान् ।
 विषाजो दोमिहृत् पाके कफपित्तातिसारहा ।
 क्षीप्रजः शीतलो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
 इक्ष्वापदोद्भवो नेत्रोदरातीसारशोथहृत् ।
 मल्लतकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरक्षमिप्रणान् ।
 गुड्या दीपनो ग्राही कासपाशुज्वरापहः ।
 ताम्बूल्या मुखदौर्गन्ध्यमलवातप्रमापहः ।
 वैन्धः श्लेष्महरो बल्यो लघुखण्ड्य पाचनः ।
 गम्भारीजो भ्रमदृष्टाशूलार्शोविषदाहहृत् ।
 पाटल्यान्धर्दिशो वाखटश्लेष्माश्चिदाहहा ।
 अमिमयोद्भवः शोथक्षमिपाशुबलासनुत् ।
 श्लेष्मकजन्तु गुल्मार्शः क्षमिहृद्दुषिदीमिहृत् ।
 शालिपर्ण्यः क्षतक्षमिज्वरच्छर्दितिसारहा ।
 रुद्रिपर्ण्यो ज्वरश्वासरक्तातीसारदाहजित् ।
 वार्ताका ज्वरवैरस्यमलारोधकशूलहा ।
 कण्ठकायां गर्भकरः पाचनः कफक्षयापहः ।
 मोक्षुरस्याग्ररीमेहक्ष्महृद्दोगवातहा ।
 श्रीवन्धाः सारहृद्भेदोपशितदनाशनः ।

सुद्वपण्याः शोथदाह्यहृत् शोऽतिसारहृत् ।
 माधपण्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वरासजित् ।
 पञ्चाङ्गुलोद्भवः शूलशिरःपीडोदरापहः ।
 खवुकोत्यो ब्रध्वासकासकुलाममारुतान् ।
 मन्दारजो वातकुलकण्ठप्रविषापहः ।
 व्यर्काकः क्षीहगुल्मार्शः श्लेष्मोदरक्षमीन् हरेत् ।
 वक्षोको लेपतो हन्याद्भ्रगशोयोदरव्यान् ।
 सातलोत्यः कफानाहपित्तोदावर्त्तशोयहा ।
 लाङ्गल्या लेपतो हन्यात् शोफास्रप्रखरगजितः ।
 करवीरोद्भवो नेत्रकोपकुलप्रणापहः ।
 चण्डालोत्यस्तु विषवत् भक्ष्ये लेपने सुहृत् ।
 धन्तुरजो हरेत् क्षेष्मशूलाक्षमिविषादिकां ।
 वाखोद्भवो ज्वरच्छर्दिमेहकुलक्षयापहः ।
 पार्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमदृष्टाकण्ठज्वरान् ।
 निम्बजो भ्रमदृष्टाकण्ठज्वरायविषमिप्रहृत् ।
 महानिम्बोद्भवो गुल्मभूषिकाविषनाशनः ।
 पारिमत्रोऽनिलश्लेष्मशोयमेदक्षमिप्रहृत् ।
 काञ्चनारो गण्डमालागुदभ्रग्रापहः ।
 कोविदारस्तु पित्तास्रप्रदरक्षयकासहा ।
 शौमाङ्गनाको रचिहृत् शुक्रलो ग्राहिदीपनः ।
 मधुशियूद्भवो हन्यात् विषध्विषयक्षमिन् ।
 श्रियुजो विषहृद्भेद्यो नखेनाश्वक्षिरीगहृत् ।
 गिरिकर्ण्यः कुलशूलशोथप्रखविषापहः ।
 सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलशोयाममारुतान् ।
 निर्गुदशर्को हरेज्जन्तुब्रह्मकुलारुचिन् क्षुः ।
 कौटजो दीपनः शीतः कफदृष्ट्यामकुलजित् ।
 कारङ्गः कफगुल्मार्शोऽग्रक्षमिविषापहः ।
 हतकारङ्गको भेदा वाताश्लेष्मिकुलजित् ।
 करङ्गा वमिवाताश्लेष्मिकुलप्रमेहजित् ।
 उच्चटार्कः केशकरो वातपित्तकफापहः ।
 गुड्याया हरेत् श्वाससुखशोभनमज्वरान् ।
 कपिकच्छूद्भवो ह्यो रंहणो वाजिकर्म्महृत् ।
 मांसरोहिण्युद्भवस्तु ह्यो दोषत्रयापहः ।
 चित्रः कुर्याद्वातुपुष्टिं तत्फलान्मारयेज्जनान् ।
 पुलकान्तरे चैक्षुरिति च पाठः ।
 कण्ठकायां दीपनः श्लेष्मशोयोदररज हरेत् ।
 वैतसो हरेत् दाहं शोयाश्लेष्मोनिरग्रणान् ।
 जलवेतसजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ।
 इक्ष्वाकर्क्षु हरेत् चराचरविषं स्फुटं ।
 अक्षोठकस्य शूलामशोथयहविषापहः ।
 बक्षार्को ग्राही वातास्रपित्ताक्षतनाशनः ।
 अतिपूर्ववलाकस्तु मूत्रातीसारनाशनः ।
 महाबलाको हरेत् क्षुधं वातानुलोमनः ।
 नागपूर्ववलाकस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ।
 लक्ष्मणाकर्णस्तु सेवेत वन्ध्यापि लभते सुतं ।
 सर्ववह्निगः शिरःपीडाचिदोपान् हन्ति दुग्धदः ।
 कार्पासार्कः कर्णसंस्थः कर्णरोगान् विनाशयेत् ।
 वंशजः कफपित्तघ्नः कुलप्रखप्रशोथजित् ।
 गलाको वक्त्रियोन्धर्त्तिदाहपित्तविषर्पहृत् ।
 पाद्या जयेत् ज्वरच्छर्दिदुलानीसारहृद्भुगः ।
 श्वेतच्छोद्भवो रेकी पित्तार्शोदरापहः ।
 मण्डुकोद्भवः क्षीहान् गुल्मप्रदविषापहः ।

जवासञो मदभान्तिपित्तकुकुलकासजित् ॥
 मयिजोऽयन्तवणकृत् शीहमोहानिजार्तिजित् ॥
 क्षपामार्गभवश्चर्दिकफमेदोऽगिलापहः ॥
 क्षारक्तापामार्गभवो धातुस्तम्भनकारकः ।
 कोकिलाक्षभवः शीघ्रं सेकाच्छोफान्निवारयेत् ॥
 प्यस्तिस्फारिकायास्तु भग्नसन्धानकृच्छिवे ।
 कुमारिकाया उत्थोऽभिदग्धविस्कोटकान् जयेत् ॥
 पुनर्नवायाः श्वेतायाः सर्व्वेनेत्रामयापहः ।
 पुनर्नवाया रक्ताया ग्राही पित्तखनाशनः ॥
 प्रसारिण्या वातहरो वृष्यः सन्धानकृत् सरः ।
 चारिवाया वक्रिमन्यकासामविषनाशनः ॥
 भृङ्गराजस्य दत्तोऽर्कः केशस्थस्यः शिरोऽर्त्तिहृत् ।
 ग्रन्थपुष्पीणतायास्तु अर्कः पित्तकफान्तकः ॥
 त्रायन्त्यर्कः शूलविषविलेपीज्वरनाशनः ।
 मूर्वाया मोहहृद्गोकायकुकुलज्वरापहः ॥
 काकमाद्या नेत्रहितश्चर्दिकहृद्गोनाशनः ।
 काकनासाभवो वामी शोथार्शश्चित्रकुलहृत् ॥
 काकजङ्घोद्भवो हन्यात् ज्वरकण्डविषक्लिमीन् ।
 नागिन्यास्तु हरेच्छूलयोनिदोषवर्मिक्लिमीन् ॥
 मेयशृङ्गाः श्वासकासत्रणस्त्रेष्वाक्षिशूलहा ।
 हंसपाद्या हन्ति शूलभूतरक्तविषत्रणान् ॥
 सोमवल्गास्त्रिदोषघ्नः क्षीरहृच्च रसायनः ।
 व्याकाशवल्गाः श्रौतोऽर्कः पित्तस्त्रेष्वाभनाशनः ॥
 पातालगरुडीजतोऽर्को वृष्यः पवनापहः ।
 रुन्दारक्षोद्भवोऽर्कस्तु विषरक्षोत्रणापहः ॥
 वटपत्रीभवश्चोष्णो योनिमूत्रगदापहः ।
 हिङ्गुपत्र्या विवन्मार्शस्त्रेष्वाग्नानिलापहः ॥
 वंशपत्र्याः पाचनोष्णो हृदक्लिगदसंघहृत् ।
 मत्स्याक्ष्यर्को ग्राहिशीतकुलपित्तकफासजित् ॥
 सर्पाद्या रोपणः सर्पवृषिकोन्दुरदंशहृत् ।
 शृङ्गुपत्र्या विषहृत् स्मृतिकान्तिबलाभिदः ॥
 अर्कपुष्पाः क्षमिस्त्रेष्वाभेहपित्तविकारजित् ।
 जज्वालुकाया भगरुगुरक्तापित्तातिसारहृत् ॥
 अकम्बुघासम्भवोऽर्कः क्षमिपित्तकफापहः ।
 दुग्धिकायाः कफहरो वृष्यलम्बी क्रिमिप्रणुत् ॥
 भूष्यामल्याः कासवृष्याकफपाण्डुततापहः ।
 ब्राह्म्या बुद्धिप्रदश्चार्कः षण्मासाभ्यासतः कविः ॥
 प्रक्षमयुक्तिका पाण्डुविषशोथज्वरान् हरेत् ।
 शोणपुष्पा ज्वरश्वासकामलाशोथजनुजित् ॥
 सूर्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिरुक्क्षमिपाण्डुताः ।
 बन्धाकर्कोटिकाजातः सर्पदर्पत्रणापहः ॥
 मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगल्मोदरापहः ।
 देवदास्याः शूलगुल्मस्त्रेष्वाशोवातजित् परः ॥
 घत्तुरञो ग्राहिहिमो वक्रिहृद्गुणदाहृत् ।
 गोजिङ्गाया मेहकासत्रणसारज्वरापहः ॥
 नागपुष्पाः सर्पविषसर्व्वग्रहिनिवारणः ।
 वेत्तन्तरो मूत्रघाताक्षरीयोन्मगिलात्तिजित् ॥
 क्षिकत्या वक्रिषिहृददर्शकुकुलमिप्रणुत् ।
 कौकुन्दरो ज्वरं रक्तसुखशोथं कर्क हरेत् ॥
 सुदर्शनार्कश्चायुष्यः कफशोथोखातजित् ॥
 इति श्रोत्रज्ञानायुक्तार्कपित्तित्वायामौषधार्क-
 विधानं तृतीयशतकं ॥ ॥ अतःपरं नानौषध-

विधानं चतुर्थशतकं । नानारोगनिवारणार्थं
 पञ्चमशतकं । विस्कोटकनिवारणार्थं षष्ठशतकं ।
 क्षुद्ररोगादेर्निवारणं सप्तमशतकं । कार्मणं ना-
 माष्टमशतकं । गणसंख्या नवमशतकं । धातु-
 शुद्धिदंशमशतकं । एतत् सर्व्वं अर्कप्रकाशे
 रावणमन्दोदरीसंवादे अस्ति बाह्यल्यभिगा न
 लिखितं ॥
 (“अर्कक्षीरं सधाक्षीरं तिक्ततुम्बाश्च पल्लवाः ।
 करञ्जो वस्तमूत्रश्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसां” ॥
 इति चक्रपाणिनिसङ्ग्रहः ॥ ॥
 “अर्कानर्ककरञ्जद्वयनागदन्तोमयूरकभार्गोरासे-
 न्द्रपुष्पीक्ष्मश्वेतामहान्धेवाश्चिकित्साव्यवस्था स्ता
 पसरत्तयेति” ॥ इति अर्कादिगणः ॥
 “अर्कादिको गणो ह्येव कफमेदोविषापहः ।
 क्रिमिकुष्ठप्रश्मनो विशेषाद्व्रणशोधनः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥
 अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो
 यस्याः सा, कम् + क्तः स्त्रियां टाप् ।) आदित्त-
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङ्गुडिया इति
 ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा
 आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 अर्कचन्दनं, स्त्री, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-
 चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)
 अर्कजौ, पुं, (अर्काज्जायेते यौ, अर्क + जन् + ड,
 यञ्भीतत्पुरुषः ।) अश्विनीकुमारौ । नित्यदिव-
 चनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 कार्यराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः ।
 सार्वर्षिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याश्च
 स्त्री । इति महाभारतं ।
 अर्कनन्दनः, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपत्रः, पुं, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
 सः ।) आदित्यपत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः
 सा ।) वृक्षविशेषः । इति मूल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुनन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहः ४ ।
 इति रत्नमाला ॥
 अर्कपर्णः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्णमस्य सः ।) अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य
 विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः
 पादपः ।) निम्बवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् कप् ।) वृक्षभेदः ।
 अर्कजली ऊर्जीपुष्पयेति ख्याता । तत्पर्यायः ।
 पयस्या २ सूर्यवल्ली ३ सितपर्णी ४ । इति रत्न-
 माला ॥
 अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातित्वात् ङीप् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः ।
 तत्पर्यायगुणाः ।

“अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकामुका ।
 अर्कपुष्पी क्षमिस्त्रेष्वाभेहपित्तविकारजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणाः
 कुटुम्बिनीशब्दे द्रव्यत्वाः ॥
 अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीणाति, प्री + क, अर्कस्य
 प्रिया इति वा ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कबन्धुः, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ।) गौतमः । स च
 इक्ष्वाकुकुलोद्भवश्चाक्षवंशीयतुङ्गः । इत्यमरः ॥
 अर्कबान्धवः, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + बान्ध +
 अर्कस्य बान्धवः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कबन्धुः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 आदित्यभक्तावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्-
 ऊङ्गुडिया इति ख्याता ।
 अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषधराणां दुःसहं मूलं
 यस्याः सा ।) अर्कपत्रा । इति रत्नमाला । इति
 मूल इति भाषा ।
 अर्करेतोजः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतस्
 + जन् + ड, उपपदसमासः ।) सूर्यपुत्रविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रेवन्तः २ जगगः ३ हयवाहनः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कवल्गमः, पुं, (अर्कस्य वल्गमः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 बन्धूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धूकवृक्ष-
 शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 अर्कवैधं, स्त्री, (अर्केण विध्यते, अर्क + वैध +
 पचाद्यच् ।) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ॥)
 अर्कव्रतं, स्त्री, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आ-
 रोग्यसप्तम्यादि सूर्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्यस्य
 जलशोषणवत्प्रजाकरग्रहणं । यथा,—
 “अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् करान्नाष्टान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्” ॥
 इति मनुः ।
 अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्रः ।) यमः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ।)
 शेरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अयुक्ता, चतुर्थी-
 तत्पुरुषः ।) आदित्यभक्तावृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङ्गुडिया इति ख्याता । (अस्याः
 विशेष आदित्यभक्ताशब्दे द्रव्यः ॥)
 अर्कप्रासा, [न्] पुं, (अर्कस्य अयुगतः अप्रसा, मध्य-
 पदलोपी कर्मधारयः ।) अरुणोपलः । (चुम्बि
 इति ख्यातः प्रस्तरभेदः ।) सूर्यकान्तमणिरिति
 यावत् । इति हलायुधः ॥
 अर्काङ्गः, पुं, (अर्केण आङ्गयते यः, अर्क + आ +
 ङ्गे + अच् ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति
 भाषा ।
 अर्कोपलः, पुं, (अर्कस्यायुगत उपलः, कर्मधारयः ।)
 सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चुम्बि
 इति ख्यातो रत्नभेदः । स्फटिकमणिः । “अका-

पलोहसितवज्रिभिरङ्गितप्रास्तीर्णं महाप्रतमिवात्र
चरन्ति वप्राः” । इति माघः ।)

अर्गलं, स्त्री, स्त्री, (अर्ज + कलच्, कुत्वम् ।) कपाट-
वन्धकाष्ठविशेषः । इत्यमरः ॥ ऊङ्का तसला
इत्यादि भाषा ।

(“ससम्भुमेन्द्रुतपातितार्गला
निमित्तताक्षीव मियामरावती” ।

इति काव्यप्रकाशे ।

“तां सत्यनाम्नीं द्रन्तोरेणार्गलां
रुहेर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां” ।

इति रामायणे ।

“अथानयोद्गार्गलमप्यगारं” । इति रघुः । प्रति-
बन्धः । प्रत्यवायः । अन्तरायः ।

“ईप्सितं तदवच्छानात् विद्विसार्गलमात्मनः” ।

इति रघुवंशे ।)

कल्लोले त्रि । इति मेदिनी ॥ देवीमाहात्म्यपाठ-
स्यादौ पाठ्यस्तोत्रविशेषः ॥ यथा
मार्कण्डेय उवाच ।

“ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गामाहात्म्यमुत्तमं ।

श्रीं चिद्विजितं तत्सर्वं कथयस्व महाप्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

अर्गलं कीलकश्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।

जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः ॥

अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।

कवचं रक्षते नित्यं चण्डिका त्रितयं दिशेत् ॥

अर्गलं हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा ।

कीलकं हृदये यस्य वज्रकीलितमानसः ॥

कवचं हृदये यस्य स वज्रहृदयः खलु ।

ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं विनिश्चित्यापि चेतसा” ॥

इत्यादि । तदाद्यज्ञोक्तो यथा,—

“जय त्वं देवि चामुखे जय भूतापहरिणि !

जय सर्वगतं देवि ! कालरात्रिं नमोऽस्तु ते” ॥

तस्य शेषज्ञोक्तो यथा,—

“इदं स्तोत्रं पठित्वा च महास्तोत्रं पठेन्नरः ।

सप्तशतीं समाराध । वरमाप्नोति सम्पदं” ॥

अर्गलं स्त्री ।

अर्गलिका, स्त्री, (दुर्गार्गला, अर्गला गौरादित्वात्
ङीप् सार्थं कन् ।) अल्पार्गला । इति हेमचन्द्रः ॥
खिल इति भाषा ।

अर्घ, मूले, (भादि—परं—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्घति गां गोपः । इति दुर्गा-
दासः । (“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नाधन्ति
रत्नानि समुद्रजानि” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अर्घः, पुं, (अर्घ + घञ् ।) मूल्यं ।

(“कुर्थुरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत्” ।

“मणिसुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।

गन्धानाश्च रसानाश्च विद्यादर्पवलावलम्” ॥

इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः ॥ अयं शब्दः

सामगानां सर्वत्राभिलाषे सयकारो नृपसकलिके-

नैव प्रयोज्यः अन्यवेदिनां निर्यकारः ऐलिङ्गेन

प्रयोज्यः । इति आदितत्त्वं । (दूर्वाक्षतसर्षप-

पुष्पादिविरचितो देवनाक्षणादिसम्मानार्थः पूजो-

पचारभेदः । “अये वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवा-
र्घ्येण मासुपतिष्ठते” । इति उत्तरचरिते ।

“स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै” ।

इति मेघदूते ।

“दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्वाघं पूर्णमञ्जलिम्” ।

इति याज्ञवल्क्यः ।)

अर्घोशः, पुं, (अर्घोऽस्त्यस्य इति अर्घो, तेषु ईशः) ।

शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्घ्यं, त्रि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ + ण्यत्, न्यङ्नादी-
नाञ्चेति कुत्वं, अर्घ्यमर्हति इति पादार्धाभ्याञ्चेति
यत् वा ।) पूजनयोग्यं । पूज्यं । इति मेदिनी ॥

अर्घ्यार्थं । तत्तु पूजार्थदूर्वाक्षतचन्दनपुष्पमिश्रित-
वारि । इत्यमरः ॥
(“अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्भिनाथः,
स्वर्गोक्तसामर्षितमर्चयित्वा” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिन नृपं,

सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः” ।

इति रघुवंशे ।) अर्घार्थजलम् इति अमरटीकायां

भरतः ॥ तत्तु सामान्यविशेषभेदेन द्विविधं ।

तत्राद्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणलक्षभूविष्यं

विलिख्याधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्रं

प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्वाङ्गशुभ्रया मन्त्रेण

सूर्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्यां

संपूज्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य प्रणवमलया दशधा वा

जपेत् ॥ अन्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणमण्डलं

कृत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्खं

प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षत-

दूर्वादि तत्र निःक्षिप्य विमलजलेन विलोम-

माहकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकायां

वज्रमण्डलपूजा शङ्खे सूर्यमण्डलपूजा जले

सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्गशुभ्रया सूर्यम-

ण्डलात्तीर्थमावाह्य मन्त्रेण खट्वदयादेवतां तत्रा-

वाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्ठास्तमन्त्रेण गालिनीमुद्रां

प्रदर्श्य मन्त्रेण तज्जलं वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य

गन्धपुष्पाभ्यां देवतां संपूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रया-

च्छाद्य मूलमन्त्रमलया जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्या-

स्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे

निःक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥

अर्घ्यं, स्त्री, (अर्घ + यत् ।) जरत्कारमुनितपोवनतरु-

द्रुतमधु । तस्य गुणाः । चक्षुरायुर्हितकारित्वं ।

ध्यामवातकफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्घ, क, पूजे । (पुरादि—सक—सेट् ।) इति

कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्घयति । गोवर्द्धनस्त्विम-

मात्मनेपदिनं मत्वा विभाज्यसे मकरकैतनमर्च-

यन्तीत्यादि स्तुतितमित्याह । इति दुर्गादासः ॥

अर्घ, ज, पूजे । (भादि—सक—सेट् ।) इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ ज अर्घयति अर्घ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अर्घका, त्रि, (अर्घयति, अर्घ + क्तृल् ।) पूजकः ।

अर्घनाकारकः । यथा,

“अर्घकस्य तपोयोगात् अर्घनस्यातिशयनात् ।

आभिरूप्याश्च विम्बानां देवः सान्निध्यमश्नुति” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

(“ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् गुरुदेवद्विजाश्रयः” ।

इति मनुः ।)

अर्चनं, स्त्री, (अर्च + भवि ल्युट् ।) पूजनं । यथा,—

“धनधान्यकरं गित्यं गुरुदेवद्विजाश्रयं” ।

इति राजवल्लभः ॥ पूजाश्रये चि । यथा,—

“अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशयनात्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अर्चना, स्त्री, (अर्च + युच्, टाप् ।) पूजा । इति

जटाधरः ॥ गुरुदेवद्विजानां नित्यार्चनागुणाः ।

स्वर्गयश-आयुर्धनधान्यकारित्वं । अलक्ष्मीपाप-

नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्चा, स्त्री, (अर्च + आधारे षङ् ।) पूजा । प्रतिभा ।

इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । “अर्चा चेत्

विधितश्च ते वद तदा किं मोक्षलाभकामैः” ॥

इति शिवशतके ।)

अर्चिः, स्त्री, (अर्च + इन् ।) अग्निशिखा । इति

सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

(“आसीदासन्ननिर्व्याणप्रदीपार्चिरिवोषति” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्चिः, [स्] स्त्री, स्त्री, (अर्च + इति) अग्निशिखा ।

किरणाः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥

अयं शब्दः सान्त इदन्तश्च ॥ (“हर्माणां हेमप्रक्षु-

अयमिव निचयैरर्चिषामादाधामः” । “विरम

विरम वक्त्रे मुख धमानुबन्धं प्रकटयसि किमुच्चै-

रर्चिषां वक्त्रवालम्” । इति रत्नावली ।)

अर्चितः, त्रि, (अर्च + कर्त्तृणि क्तः ।) पूजितः ।

इत्यमरः ॥ (पूजाविधिना सम्मानितः ।

“विश्वन्येवं कृते तत्र गत्वा तान् परमाश्चितान्” ।

“अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतवर्भ” ।

इति महाभारते ।)

अर्चिष्णान्, [त्] पुं, (अर्चिर्विद्यतेऽस्य, अर्चिस् +

मत्तुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूर्यः । अर्चिः-

शब्दात् अतिशये मत्तुप्रत्ययः ॥ (त्रि, दीप्तः । तेजो-

विशिष्टः । प्रभावान् ।) (सनामस्यातो देवर्षिभेदः ।

यदुक्तं, हरिवंशे,

“अर्चिष्मास्तम्यस्त्रैव भारिश्च वदतां वरः ।

नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” ।)

अर्च्यः, त्रि, (ऋच् + क्तृत्वा ण्यत्, अर्च + यत् वा ।)

अर्चनीयः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“मरुत्युक्ताश्च मरुत्युखाम्,

तमर्च्यमारोदभिवर्त्तमानम्” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्ज, अर्जने । (भादि—परं—सकं सेट् ।) इति

कविकल्पद्रुमः ॥ अर्जनेमलव्यस्य लाभः । यश-

स्वाङ्गति यः स्थिरमिति हृणायुधः । इति

दुर्गादासः ॥

अर्ज, क संस्कारे (पुरादि—उमं—सकं—सेट् ।)

इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्जयति किमपि

लोकः संस्कारोतीत्यर्थः । प्रतियत्ने प्राप्तिः । अर्ज-

यति धनं परिजनः । इति रमानाथः । इति

दुर्गादासः ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्जयति, अर्ज + क्तृन्) श्वेतप्रणांसः । वायुः इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतच्छदः २ गन्धपत्रः ३ पाता ४ कुठेरकः ५ । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ वर्जरीमेदः । आजवला इति पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । क्षुद्रतुलसी २ क्षुद्रप्रणः ३ सुखार्जकः ४ उग्रगन्धः ५ अम्बीरः ६ कुठेरः ७ कठिञ्जरः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वं । खि-कारित्वं । सुखप्रसवकारकत्वञ्च । इति राजनि-र्घण्टः ॥ सामान्यतुलसी । इति रत्नमाणा ॥ “काम्पना लघवे राक्षसाः खिद्योऽपि पित्तवर्जनाः । कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभूस्तृणाः” ॥ इति सुश्रुतञ्च ॥

अर्जुनः, त्रि, (अर्जयति, अर्ज + क्तृन्) उपार्जन-कर्ता । यथा । “स्वतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठ्यांश्चद्वय-मभिधायार्जकस्यांश्चद्वयमभिहितं” । इति दाय-भागः ॥

अर्जनं, स्त्री, (अर्ज + ल्युट्) उपार्जनं । स्वत्वहेतु-भूतो व्यापारः । यथा । अर्जनं स्वत्वहेतुभूतो व्यापारः अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्ध-मिति दायभागः ॥

“अर्जयित्वापारोर्जनमिति जीमूतवाहनः” ।

“स्वामित्वजनकव्यापारत्वम्” इति महेन्द्रः ।

“स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वम्” इति श्रीकृष्णः ।

“पितृनिधनकालीनं वा जीवनमेव पुत्रस्यार्जनं भविष्यति” । इति दायभागः ।

“अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे” ।

इति पञ्चतन्त्रे ।

“अर्थार्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनम्” । इति मनुः ।

अर्जुनं, स्त्री, (अर्ज + उगन्) दृशं । नेत्ररोगः ।

इति विश्वमेदिन्यौ ॥ तस्य लक्षणं । “एको यः

शश्वधिरुपमस्तु विन्दुः शुक्लस्यो भवति तदर्जुनं वदन्ति” । इति माधवकरः ॥

“नीरवः क्षाल्योर्जुनं विन्दुः शशलोहितलो-हितः” इति वामदेवः ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उगन्) पाण्डुराजस्य तृतीय-

पुत्रः । स नु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः ।

पाण्डुनः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५

वीमत्सुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सव्यसाची ९

धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थः ११

शक्रगन्धनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४

श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७

सुभद्रेशः १८ गुडकेशः १९ दृष्टवज्रः २० । इति

गटाधरः ॥ ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ २२ ॥

स्वनामख्यातवृद्धविशेषः । आजन इति भाषा ।

तत्पर्यायः । नदीसर्जः २ वीरतरुः ३ इन्द्रद्रुः ४

ककुभः ५ । इत्यमरः ॥ शम्बरः ६ पार्थः ७

पिचयोधोः ८ धनञ्जयः ९ वैराटः १० किरीटी

११ गाण्डीवी १२ शिवमल्लकः १३ सव्यसाची १४

कर्णारिः १५ कर्कशरुः १६ कौन्तेयः १७ इन्द्र

रघुः १८ वीरद्रुः १९ कृष्णसारथिः २० पृथानः

२१ पाण्डुनः २२ धन्वी २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्यायगुणाः ।

“ककुभोर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः ।

इन्द्रद्रुर्वीररुद्रश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥

ककुभः प्रीतलो भग्नततक्षयविषासजित् ।

भेदोमेघव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्षतभग्नरक्त-

क्षमनमूत्रकृच्छरोगे पथ्यत्वं । इति राजवल्लभः ॥

कपायत्वं । उष्णत्वं । व्रणशोधनत्वं । कफपित्तशम-

दृष्ट्यार्तिनाशित्वं । वायुरोगप्रकोपकारित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्य व्यवहारो

यथा,—

“अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं दद्याद्भृशमये” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहः ॥)

कार्तवीर्यार्जुनः । माहिष्मती नाम पुरी तस्य

राजधान्यासीत्, स खलु मुजवीर्येण सप्तद्वीपां

धरामजयत् । योगाद् बाणसहस्रञ्च लब्धवान् ।

“तस्य बाणसहस्रान्तु युध्यतः किञ्च भारतः ! ।

योगात् योगेश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया ॥

तेनेयं पृथिवीं सर्व्यां सप्तद्वीपा सपर्वता ।

सप्तमद्रा सनगरा उपेत्य विधिना जिता ॥

तेन सप्तसु दोषेषु सप्तयज्ञस्तानि वै ।

प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय” ॥

“योर्जुनेनार्जनस्तुल्यो दिवाङ्मर्त्यवाङ्मना” ।

इति महाभारते ॥ मयूरः । मातुरेकसुतः । इति

भेदिनी ॥ श्वेतवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

अर्जुनध्वजः, पुं, (अर्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, रथ-

क्षेत्रभूतः, सततं तत्रावस्थानात्) हनूमान् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अर्जुनी, स्त्री, (अर्ज + उगन्, गौरादित्वात् डीप्) ।

गवी । कर्तव्ययानदी । कुट्टनी । उवा । इति

विश्वमेदिन्यौ ॥

अर्जुनोपमः, पुं, (अर्जुनः स्वनामख्यातः वृद्धः उपमा

यस्य सः) । वृद्धभेदः । श्रेयुन इति भाषा ।

तत्पर्यायः । महापत्रः २ शाकवृद्धः ३ अनीलः ४

धर्मः ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शाकाख्यः ६

खरपत्रः ७ । इति रत्नमाणा ॥

अर्जः, पुं, (अर्जः क्तः) शाकवृद्धः । इति शब्द-

चन्द्रिका । अक्षरं । इत्यागमः । वर्णः । यथा,—

“वर्णोद्भूतं रश्मिरर्जः खरास्तु कथिता अघः ।

यज्ञानि हृषो वर्गाः कादयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः” ॥

इति वीजवर्णोभिधानं ॥

अर्जः, [त्] स्त्री, (अर्जति, अर्ज गतौ उदके नुट्

चेत्यर्चोरेणुन् तस्य च नुट्) जलं । इत्यमरः ॥

अर्जवः, पुं, (अर्जोऽसि जलानि सन्त्यस्मिन्, अर्जसो-

लोपश्चेति वः सलोपश्च) । समुद्रः । इत्यमरः ॥

“अष्टयस्याभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्जवः” ।

इति रघुवंशे ॥

अर्जवर्णः, पुं स्त्री, (अर्जवात् जायते, अर्जव + जग +

ङ, उपपदसमासः) । समुद्रफेनः । इति रत्नमाणा ॥

(समुद्रफेनशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयं) ॥

अर्जवमन्दिरः, पुं, (अर्जवः मन्दिरमिव यस्य सः) ।

वरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्जवोद्भवः, पुं, (उद्भवत्स्मात्, उत् + भू + अण-

दाने अण्, अर्जवः उद्भवो यस्य सः) । अग्निजार-

वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्निजारशब्दे-

ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) ॥ (चन्द्रः । अमृतं) ।

अर्जोदः, पुं, (अर्जोऽसि ददाति, दा + क्त) । सुस्तकः ।

मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्जोभवः, पुं, (अर्जोऽसि जले भवति, अर्जस् + भू +

अण्, उपपदसमासः) । शङ्खः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अर्चगलः, पुं, (आर्चोऽव गलति, गल + अच्, पृथो-

दरादित्वात् वा ऋश्च) । आर्चगलः । नील-

भ्रिण्डिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (नीलभ्रिण्डि-

शब्देऽस्य गुणो व्याख्येयः) ॥

अर्चनं, स्त्री, (अर्च + ल्युट्, पठ्ते इयङभावः) ।

शुश्रूषा । गिन्दा । इत्यमरः ॥

अर्चिः, स्त्री, (अर्च + क्तिन्) । पीडा । धनुरग्रभागः ।

इत्यमरः ॥ (पीडार्थे उदाहरणं यथा,—

“चूर्णं समं रचकश्चिह्नमन्यौषधानां,

श्रुण्वान्मुना कफसमीरणसन्भवासु ।

हृत्पार्श्वेष्टजठरात्तिष्ठिद्विचिकासु

पेयन्तथा यवरसेन च विद्विबन्धे” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहः ॥)

अर्चिका, स्त्री, (अर्च + क्तृन्) अर्चिका । नाद्योक्तौ

व्येष्टा भगिनी । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अर्थं, क्त, उ याच्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ

अर्थयते अर्थोपयते । प्रार्थयत्यल्पमूल्यानीत्यादौ

प्रार्थनं प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं करोति इति औ

परस्मैपदं । इति दुर्गादासः ॥

अर्थः, पुं, (अर्थ + घञ्) । विषयः । याचना ।

धनं । कारणं । वस्तु । शब्दप्रतिपाद्यः । निवृत्तिः ।

प्रयोजनं । इति मेदिनी ॥ प्रकारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (धनार्थे यथा,—

“अर्थेन बलवान् सर्वः अर्थाद्भवति पशितः”

इति हितोपदेशे । अथ च विवरणस्यान्तर्गतः ।

“कस्यार्थधन्मो वद पीडयामि

सिन्धोस्तटावोघव प्रवृद्धः” इति कुमारसम्भवे ।

“तमखिलद्वयं कामो राजसत्त्वर्थ उच्यते

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेयां यथोत्तरं” ॥

इति मनुः । शब्दप्रतिपाद्यः । शब्दानामभिधेयः ।

“वागर्थविव संपत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये” ।

इति रघुवंशे । अभिधेयः । अलङ्कारशास्त्रादौ

अर्थस्त्रिविधः, वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्येति ।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्) । याचना । मित्रा ।

इत्यमरः ॥

अर्थपतिः, पुं, (अर्थानां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः) ।

कुपेरः । राजा । इति मेदिनी ॥

“अर्थार्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः” ।

“स नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्” । इति रघुवंशे ॥

अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, यष्टी-

तत्पुरुषः) । वृद्धिजीविका । इत्यमरः ॥ सुदे

देया वाङ्मो देया इत्यादि भाषा ।

अर्थवादः, पुं. (अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद + करणे घञ्.) कृतिः । प्रशंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु त्रिविधः । गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३ । यथा,— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति भट्टः ॥ तत्त्वसम्बन्धिनीमते च त्रिविधः । स्तुत्यर्थवादः १ फलार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परकृतिः ५ पुनराकल्पः ६ मन्त्रः ७ । यथा मुदाहरणानि श्रुत्युक्तत्वात् न लिखितानि ॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यं । यथा । “अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः” सोऽपि त्रिविधः । गुणवादानुवादभूतार्थवादमेदात् । यथा— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति ॥ अयमर्थः । विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे दुःवादः अङ्गकथनरूपत्वात् । यथा “यजमानं सुस्तरः” इति । अत्र सुस्तरः कुशसुष्ठिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशसुष्ठिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेर्धर्मो वादः । यथा नान्तरीक्षेऽग्निश्चेतयः अग्निर्हिमस्य मेघश्च इत्यादि च । अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्धानौ तयोर्विरोधावधारनयोस्मान्ने भूतार्थवादः । यथा इन्द्रो वज्रहन्त्रित्यादि । सोऽपि द्विविधः । स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । यथा,— “सन्धानुपासते ये च” इत्यादि स्तुत्यर्थवादः । “स्त्रीतेलमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्” । विष्णुमूर्तभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” । इत्यादि निन्दार्थवादः । इति आडविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥ “प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं” । इति वेदान्तसारः ॥ तद्विवरणं यथा । अधार्थवादाधिकरणं । तत्रार्थवादाश्च ब्रह्म श्रूयन्ते ते किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षसूत्रं । आम्नायस्य प्रवर्तकत्वं तदर्थमेव तदवतारादिति । अस्यार्थः । आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्तकत्वं विधेये इति शेषः । तदर्थं वेदामिधानात् । तच्च प्रवर्तकत्वं कार्यताज्ञानद्वारेण तद्दिना प्रवृत्तमावात् । अतः सिद्धार्थकानां स्तुत्यर्थवादानां कार्यतावाचकपदाभावात् न कार्यताधीजनकत्वं । अतोऽप्रामाण्यमेव । अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्तकत्वाप्यर्थमवश्यं विधिकल्पनं कृतिविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तसूत्रं । विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां सूरिति । अस्त्यर्थः । अर्थवादानां कृतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः । तथा च विधेयप्रवृत्तापेव तेषां तात्पर्यं तत्रैव प्रामाण्यं यत्परशब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे कृत्यादौ तत्र तात्पर्याभावात् । तर्हि यत्र दुःखेन

सम्भिन्नमित्यादेः स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्यत्राह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः । अस्त्यर्थः । भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्यबोधकेन विधिना इति यावत् । समाम्नायः पाठः कार्य इति शेषः । ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापूरकत्वेन कार्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं । यथा । लिखित्यमात्रयूपाहवनीयवाक्यानां यूपाहवनीयपरिचयाय कार्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन । “यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरं । अमिताभोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदं” ॥ इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं । अन्यथा यूपदिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधवाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं । यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं । यथा “अहरहः सन्धानुपासीत” इत्यादौ । “सन्धानुपासते ये तु नियतं संश्रितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” ॥ इत्याद्यर्थवादानां ॥ अतो नित्ये कर्मणि फलश्रुतिरर्थवादस्य सोऽपि रच्यत्पादनपरः । अतोऽत्र कार्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक् । इति धर्मदीपिका ॥ अर्थवान्, [वृ] पुं, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ + मतुप् + मस्य वः) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थविशिष्टे चि । (ऐश्वर्यशाली । “तेनार्थवान् लोमपरास्त्रुखेन” । इति रघुवंशे । अभिधेययुक्तः । सार्थकः । “करोति यः सर्वजनातिरिक्तां सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः” । इति किरातार्जुनीये । “अर्थवान् खलु मे राजशब्दः” । इति शाकुन्तले ॥ अर्थविज्ञानं, स्त्री, (अर्थस्य विज्ञानं, वृद्धीतत्पुरुषः) श्रुष्टमाद्यद्यधीगुणान्तर्गतगुणविशेषः । शब्दार्थज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (“श्रुष्टमा अर्थं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहोऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः”) ॥ अर्थव्ययञ्च, त्रि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा + क्त) घनव्ययप्रकारवित् । (किं घनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः) तत्पर्यायः । सकुलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थशास्त्रं, स्त्री, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, वृद्धीतत्पुरुषः) चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं । तत्पर्यायः । दण्डनीतिः २ । इत्यमरः ॥ यथा,— “वृहस्पतिप्रवृत्तिभिः प्रणीतश्चार्थशास्त्रकं । तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र ज्ञेयौ नयानयौ” ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टादशविद्यान्तर्गन्विद्याविशेषः । यथा विष्णुपुराणं । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायवित्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येवास्तुतश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ता” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ धर्मशास्त्रेणार्थशास्त्रस्य वाक्यत्वं यथा ॥ “स्तुत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य वाधनं । परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादप्रणीतराजनीत्यादिविधयस्य । यदाह,— “अनागमन्तु यो मुञ्जे बह्वन्वदशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥ इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते । तच्चार्थशास्त्रस्य त्रिपुरषीयेतरपरत्वेन सङ्गोपः” । इति मलमासतत्त्वं ॥ अर्थसिद्धकः, पुं, (अर्थात् सिद्धः, अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः) सिद्धवारदृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थागमः, पुं, (अर्थस्य आगमः, वृद्धीतत्पुरुषः) घनागमः । तत्पर्यायः । व्यायः २ । इति हलायुधः ॥ (“अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वश्यञ्च पुलोऽर्थकरी च विद्या वरुजीवलोकेषु सुखानि राजन्” ॥ इति हितोपदेशे ॥) अर्थिकः, पुं, (अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थे कन्) वैतालिकः । निद्राशयस्य राजादेर्गानरयिता । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थी, [नृ] त्रि, याचकः । सहायः । सेवकः । विवादी । इति विन्यः ॥ धनी । अर्थी विद्यतेऽस्येति इन् ॥ अर्थ्यः, स्त्री, (अर्थ + यत्) शिलाजतु । इत्यमरमेदिनीकरो ॥ अर्थ्यहि ते त्रि ॥ अर्थ्यः, त्रि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्थीदनपेतः, धर्मपथार्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्ययः) पण्डितः । धनवान् । न्याय्यः । इत्यमरभरतौ । याच्यः । याचनार्थकार्यधातोः कर्मणि यः ॥ (अर्थयुक्तः । उदरार्थयुक्तः । “अर्थ्यमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः” । इति रघुवंशे । “वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपथोपतस्यिरे” । इति कुमारसम्भवे ॥ अर्थं यातनागतियाचनेषु । (गतौ, सकं पीडायां व्यकं भ्वादि परं सेट्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ यातना ताडनं । अर्थेति पुत्रं पिता । “अरुहन् नार्हति चातकोऽपि” । न याचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं च वधे । (चुरां-उभं-सकं-सेट्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्थेति अर्थेति । “रक्षःरक्षारि चतुर्दशार्हन्तु” । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं क वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्थयति । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ अर्थनं, स्त्री, (अर्थ + ल्युट्) याचनं । पीडनं । हननं । गमनं । अर्थं यातनागतिप्रत्ययः ॥ (“रक्षसेति तदेवावाच वनं परवर्णाह्नम्” । इति रामायणे ।)

दर्शना, स्त्री, (अर्द्ध + वृच्, टाप् ।) याचञा । भिक्षा ।
 इत्यमरः । (यातना । वधः । हिंसा । गतिः ।)
 र्दनिः, पुं, (अर्द्ध + अणि ।) अग्निः । याचञा ।
 रोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 प्रदितं, स्त्री, (अर्द्ध + क्तः ।) वायुव्याधिविशेषः । तस्य
 (निदानपूर्वकं प्रसम्प्राप्तिपूर्वकं) लक्षणमाह (सुश्रुतः) ।
 “उच्चैर्वाहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ।
 हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनादपि ॥
 शिरोनासौष्ठविबुक्कलगाटेक्ष्णसन्धिजः ।
 अर्द्धयित्वागिलो वक्त्रमर्द्धितं जनव्यतः ॥
 वक्त्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 शिरश्चलति वाक्स्फूर्णो नेत्रादीनाश्च वैक्षतम् ॥
 ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
 (यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलं ।
 वायुरूद्धं त्वचि स्नापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)
 तमर्द्धितमिति प्राज्वर्याधिं व्याधिविशारदाः” ॥
 तस्यासाध्यलक्षणञ्चाह ॥
 “क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाविणः ।
 न सिध्यत्यर्द्धितं वाङ् चिबर्धं वेपनस्य च ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येयं व्याख्या ॥ व्याहरतः वदतः ।
 कठिनानि भृगुफलादीनि । विषमाच्छयनासना-
 दिति पाठान्तरे । विषमाच्छयनासनात् ग्रीवादि-
 वैपरीत्येन ग्रथनादासनाच्च । अर्द्धयति पीडयति ।
 जनयेत्त इति पाठान्तरे । ततस्तदनन्तरं अर्द्धितं
 जनयेत् । अर्द्धिते जाते किं स्यात्तदाह । वक्त्री-
 भवतीत्यादि । अपवर्त्तते वक्त्रीभवति । चलति
 कम्पते । वाक्स्फूर्णः वाङ्निरोधः । नेत्रादीना-
 मित्यादिशब्देन भृगुखड्गनासिकादीनां ग्रहणं ।
 वैक्षतं वेदनास्फुरणवक्रत्वादि । ग्रीवेत्यादि यस्मिन्
 पार्श्वे अर्द्धितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना ॥
 अग्निमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तं
 प्रकर्षणे लयं व्यत्यक्तञ्च भाषितुं शीलं यस्य । तस्य
 अर्द्धितं न सिध्यति त्रिवर्धं अतीतवर्धत्रयं । अथवा
 त्रयाणां चक्षुर्गन्तासुखानां वर्धः खावो यच्च तत् ।
 वेपनस्य कम्पनशीलस्य च । वाङ्मतिशयेन न
 सिध्यति इत्यन्वयः । गाढमित्यर्थे च स एवार्थः ॥ * ॥
 (चरकञ्चाह ।
 “अतिवृद्धः शरीराद्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
 यदा तदोपशोष्यात्कु वाङ् पादश्च जानु च ॥
 तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्द्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
 वक्त्रीकरोति नासाभुजलाटादिहनुन्तया ॥
 ततो वक्त्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्त्रनासिकं ।
 स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षरयश्च निवृत्त्यते ॥
 दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सञ्जति चास्यवाक् ।
 दन्ताश्चलन्ति याथ्येते अवयवौ भिद्यते स्वरः ॥
 पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डरक् ।
 अर्द्धं तस्मिन् मुखाद्धं वा केवले स्यात्तदर्द्धितं” ॥ * ॥
 वामटम्याह ।
 “शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
 उन्मासवक्त्रक्षरयुस्वरकार्मुककर्षणात् ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानाहं चर्च्यणात् ।
 वायुर्विद्वल्लैस्त्वेव वातैरुद्धं मास्थितः ॥

वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धमूर्द्धं हसितमीक्षितं ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्स्फूर्णस्त्वनेत्रता ॥
 दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षरग्रहः ।
 गन्धाज्ञानं स्मृतैर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतोऽथवादकस्याक्ष्णोनिमीलनं ।
 जङ्घोरुद्धं रज्जा तीव्रा शरीराद्धेधरेपि वा ॥
 तमाङ्गरर्द्धितं केचिदेकायासथ चापरे” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायामप्युक्तं ।
 “सन्तापदाहशोषाश्च मूर्च्छापित्तान्वितोमसत् ।
 शैत्यं शोषोऽरुचिर्जायं वातश्लेष्मसमन्वितं ॥
 यो दन्तजाश्रितो धीरान्तं साध्यं मासतं विदुः ।
 केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः ॥
 वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 वैक्षत्यं नयनानाश्च विसंक्षो वेदनातुरः ॥
 ग्रीवायां गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना ।
 तमर्द्धितमिति प्राज्वर्याधिविचक्षणः ॥
 लालाखावोऽथ ग्रीवाश्च हनुग्राहे विरस्यता ।
 दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनार्द्धितमेव च ॥
 पीताद्धं सज्जरं दृष्ट्वा पित्तजे मोह एव च ।
 ग्रीवास्तन्मोऽस्य भवति कपोद्धतेऽथवार्द्धिते” ॥ * ॥
 “वातात्पित्ताल्पाश्च स्यात् त्रिविधं तत्प्रमासतः ।
 लालाखावो यथा कम्पः स्फुरणं हनुवागग्रहः ॥
 ओष्ठयोः श्वयथुः शूलस्वार्द्धिते वातजे भवेत् ।
 पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ॥
 गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके” ॥ * ॥
 (अथ तस्य चिकित्सामाह सुश्रुतः ॥ अर्द्धितातुरं
 बलवन्तमुपकरणावन्तश्च वातव्याधिविधानेनेनापच-
 रेद्वैशेषिकैश्च मल्लिङ्गशिरोवत्तनस्यधूपेनापनाह-
 खेहनाडीखेदादिभिः । ततः सट्णः महापञ्चमूलं
 काकोल्यादिं विदारिगन्धादि सौदकानूपमांसं त-
 थैवौदकान्द्वयं संहृत्य दिगुणोदके क्षीरक्षीणे नि-
 क्ताथ पादावशिष्टमवतार्य परिखाय तैलप्रस्थे-
 नेान्मिश्र्य पुनरप्रावधिअयेत् ततस्तैलं क्षीरानु-
 गतमवतार्य शीतीभूतमभिर्मिश्रीयात्तत्र यः स्नेहः
 उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधसहाक्षीरयुक्तं वि-
 पचेदेतत् क्षीरतैलमर्द्धितातुराणां पानाभ्यङ्गनादि-
 धूपयेान्यं । तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितपर्ण-
 मिति ॥ * ॥ चरकस्तु ॥
 “अर्द्धिते नावनं मूर्द्धं तैलं तर्पणमेव च ॥
 नाडीखेदोपनाद्याश्च आनूपमिश्रितैर्हिताः” ॥ * ॥
 वामटश्च ॥
 “अर्द्धिते नावनं मूर्द्धं तैलं श्रोत्राक्षितर्पणं ।
 सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते शिरावधः” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायां ।
 “अर्द्धं पलं रसेनश्च द्विजुसैन्धवजीरकैः ।
 सौवर्चलेन संतुक्तं तथैव कटुकत्रिकं ॥
 छतेन संयुतं भक्षेन्मासमेकं दिने दिने ।
 निहन्ति वातरोगश्च अर्द्धितश्च प्रतानकं” ॥ * ॥ १
 चक्रपाणिंसंग्रहे ॥
 “रसेन नवनीतेन प्राश्य हन्यर्द्धितं मृतं ।
 अर्द्धिते नवनीतेन खादेन्माषण्डरीं नरः ॥
 क्षीरमांससैर्भुक्ता दशमूलोरसं पिवेत् ।

सैहाभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः ।
 अर्द्धितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकं” ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संगृहीतं तच्चैतत् ॥)
 “खेदपानानि नस्यश्च भोज्यान्वनिलहन्ति च ।
 उपनाद्याश्च शस्यन्ते खेदनं वस्तयोऽर्द्धिते” ॥
 वस्तिरचशिरोवस्तिरेव ।
 “दशमूलिकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा ।
 बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितं ॥
 पिष्टं माषकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्द्धिते ।
 क्षीरं मांसरसैर्भुक्ता दशमूलोरसं पिवेत् ॥
 अर्द्धिते पित्तजे ग्रीवान् खेद्याश्चैव विनिर्दिशेत् ।
 छतवस्तिप्रसेकश्च क्षीरसेकं तथैव च ॥
 जिह्वाभूताननो मूको दाहवान् योऽर्द्धितो भवेत् ।
 कुख्यात् प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनो ॥
 श्लेष्मभागे क्षयं नीते रंध्यैः समुपाचरेत् ।
 अर्द्धिते श्रोत्रसंयुक्ते वमनश्च प्रशस्यते ॥
 रसेनकल्कं तिक्ततैलमिश्रं
 खादेन्नरो योऽर्द्धितरोगयुक्तः ।
 तस्यार्द्धितं नाशमुपैति शीघ्रं
 रुद्धं घनागामिव वायुवेगात्” ॥ इति ।
 अर्द्धितः, त्रि, (अर्द्ध + क्तः ।) याचितः । इत्यमरः ॥
 हिंसितः । इति मेदिनी ॥ गतः । पीडितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 अर्द्ध, स्त्री, (ऋध् + घञ् ।) समानांशः । समभागः ।
 इत्यमरः ॥ व्याधा इति भाषा । समभागेऽर्द्धशब्दः
 पुमान् स्त्रीवश्च । अर्द्धशब्दः पुंलिङ्गः खण्डपर्याय-
 एव विभागीकृत्य वण्टितस्य तुल्यवण्टिते अर्द्ध
 स्त्रीवमेवेति केचित् । अर्द्धो रूपभेदात् भागे
 पुंसि । तथा वस्त्रार्द्धो नगरार्द्धः उपचारानु भाग-
 वति वाच्यलिङ्गः । यथा अर्द्धां शाटी अर्द्धः कम्बलः
 अर्द्धं वस्त्रं । इति माधवी ॥ असमपरिभागव-
 त्तिस्त्रिलिङ्गोऽर्द्धइत्यनुशासः । समग्रविभागेऽर्द्ध-
 शब्दो नपुंसक एव नान्यलिङ्गः । इति भागवत्तिः ।
 इति भरतः ॥
 अर्द्धः, पुं, (ऋध् + घञ् ।) एकदेशः । तत्पर्यायः ।
 भिक्तं २ शकलं २ खण्डं ४ । इत्यमरः ॥ (“पञ्चा-
 र्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्” ॥
 इति शाकुन्तले ।
 “सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।
 अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः” ॥
 इति पञ्चतन्त्रं ।)
 अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्धं गङ्गायाः, एकदेशतत्पुरुषः ।)
 कावेरी नदी । इति चिकारणशेषः ॥
 अर्द्धगच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः ।) चतुर्वि-
 श्रतिगच्छकक्षरः । इति हेमचन्द्रः ॥ चञ्चिश्चनरि
 दाना इति भाषा ।
 अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धं चन्द्रस्य ।) नखक्षतं । वाग-
 विशेषः ।
 (“चतुर्भिर्जर्द्धचन्द्रैश्च जघान चतुरो हयान्” ।
 इति रामायणे ।) गणहस्तः । (“भृगलाः सर्व-
 र्द्धचन्द्रं दत्वा निःसारिताः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 गणाटिपी यस्य प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रकः ।

अङ्ग

अङ्ग

अङ्गो

चन्द्रखण्डं । इति हेमचन्द्रः । मयूरपुच्छे चण्डे
इति भाषा ।

अङ्गचन्द्रा, स्त्री, (अङ्गं चन्द्रस्य, अङ्गचन्द्र + टाप् ।)

कृष्णचिह्नम् । इत्यमरः । कास ते उडो इति भाषा ।

अङ्गचन्द्रिका, स्त्री, (अङ्गचन्द्र + स्वार्थे कन्, इति
अत इत्थे टाप् ।) कर्णलोतालता । इति राजनि-
र्घण्टः ।

अङ्गचालकः, पुं, चन्द्रचालकः । इति हारावली ।
कांचली इति भाषा ।

अङ्गजाङ्गवी, स्त्री, (अङ्गं जाङ्गयाः ।) कावेरी नदी ।
इति हेमचन्द्रः ।

अङ्गतिक्ता, पुं, (अङ्गः अचम्युर्लक्षितः ।) नेपाल-
निम्नः । इति राजनिर्घण्टः । (नेपालनिम्नशब्दे-
ऽस्य गुणोक्त्याः ।)

अङ्गनारीशः, पुं, (अङ्गाङ्गे या नारी पार्वतीरूपा
तस्या ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली । तस्य
ध्यानं यथा,—

“नीलप्रवालरुचिरं विलसन्निनेत्रं
पाशारण्योत्पलकपालकमूलहस्तं ।
अङ्गान्त्रिकेशमनिर्गुणं प्रविभक्तभूवं
वालेन्दुवङ्गकुटं प्रयमामि रूपं” ।

इति तन्त्रसारः ।

अङ्गनारीश्वरः, पुं, (अङ्गाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः ।)
उमामहेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अष्टमी नवमीशुक्ता नवमी चाष्टमीशुक्ता ।

अङ्गनारीश्वरप्राया उमामहेश्वरी तिथिः” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं । अपि च ।

“अज्ञेयः सर्वज्ञेनैश्वर्या लाङ्गुलिदारकौ ।

अङ्गनारीश्वरखोमाकान्तश्चावाहिदण्डिनी” ।

इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥ २ ॥

अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

“अभिसंवर्तकादित्यरागिलौ षष्ठविन्दुमत् ।

चिन्तामणिरिति ख्यातं वीजं सर्वसन्दिग्धं” ।

अग्नीरेफः । संवर्तकः क्षकारः । आदित्यो

मकारः । रे रेफः । अनिलो यकारः । औ खरूपं ।

षष्ठस्य ऊकारः । प्रपञ्चसारे । “अनलकयमरेफ-

प्राणसत्यान्तवामन्नुतिहिमरुचिखलैर्मण्डितो म-

न्तराजः” । इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः ।

रं५ रं५ नं५ रं५ रं५ यौ५ उं५ । इति

मन्त्रः । अस्य पूजा प्रातःकालादिशैवालपीठमन्त्रान्तं

विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा शिरसि

कण्ठपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्सुन्दसे नमः ।

हृदि अङ्गनारीश्वराय देवतायै नमः । ततः

कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । रं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । कं

तर्जनीभ्यां स्वाहा । यं मध्यमाभ्यां वषट् । मं

अनामिकाभ्यां उं । रं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । यं

करतलपृष्ठाभ्यां षट् । एवं हृदयादिषु । तथा च

निबन्धे । “रेफादित्यज्ञेनैः षड्भिः कुर्यादङ्गानि

षट् क्रमात्” । ततो ध्यानं ।

“नीलप्रवालरुचिरं विलसन्निनेत्रं

पाशारण्योत्पलकपालकमूलहस्तं ।

अङ्गान्त्रिकेशमनिर्गुणं प्रविभक्तभूवं

वालेन्दुवङ्गकुटं प्रयमामि रूपं” ।

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्चन्यापनं कृत्वा

शैवालपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्च-

पुष्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामार-

भेत । यथा । केशरखप्रादिकोलेषु मध्ये दिक्षु

च रं इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पत्रेषु

पूर्ववत् वृषभादीन् पूजयेत् । यत्राप्येषु पूर्वोदितः

ब्राह्मो माहेश्वरो कौमारी वैष्णवी वाराहो

इन्द्रादौ चामुखा महालक्ष्मीश्च पूजयेत् । तद्वहि-

रिन्द्रादीन् वचादीन् संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं

कर्म समापयेत् । अस्य पुरस्कारं लक्ष्यपः ।

तथा च ।

“लक्ष्मिणं जपेन्मन्त्रमित्यं मन्त्रो विचिन्तयन् ।

अयुतं मधुराक्षितैर्जुहुयाच्चित्ततत्पुलैः” ।

इति तन्त्रसारः ।

अङ्गपारावतः, पुं, (अङ्गेन अङ्गेन पारावत इव ।)

चित्रकण्ठकपोतः । तित्तिरिपक्षी । इति मेदिनी ।

अङ्गमाखण्डः, पुं, दादशयष्टिकहारः । इति हेम-

चन्द्रः । वारोनरि हार इति भाषा ।

अङ्गरावः, पुं, (अङ्गं रात्रेः, अङ्गं नृपसकमित्येक-

देशी समासः, अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च

रात्रेरिति समासान्तोऽचप्रत्ययः, रात्र्यङ्गाच्चा पुंसि

इति नियमात् पुंस्यम् ।) रात्र्यङ्गभागः । दुष्टप्रहर

रात्रि इति भाषा । तत्पर्यायः । निशीथः २ ।

इत्यमरः । निसम्प्रातः ३ अथसरालयः ४ । इति

शब्दरत्नावली । सुतजनः ५ । इति जटाधरः ।

रात्र्यङ्गमनुहर्तः । स तु रात्रिमध्यदण्डयत्नकः ।

सम्पूर्णङ्गरात्रोऽप्ययं । महानिद्रा । सा तु रा-

त्र्यङ्गप्रहरानन्तरं साङ्गवतीप्रहरपर्यन्तं । इति

स्मृतिः ।

(“मध्यन्दिनेऽङ्गरात्रे च त्राङ्गं सुहृत्वा च सामिषम्” ।

“मध्यन्दिनेऽङ्गरात्रे वा विभ्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् साङ्गं तैरेक एव वा” ।

इति मनुः ।)

अङ्गचैः, पुं, स्त्री, (अङ्गं ऋचः समासान्तः अच्-

प्रत्ययः ।) अङ्गच्छक् । ऋङ्गनामकवैदिकमन्त्राङ्ग-

भागः । इत्यमरः ।

अङ्गलक्ष्मीहरिः, पुं, (अङ्गं लक्ष्मा आकारे, अङ्गं

च हरेः, तादृशो हरिः ।) विष्णुः । यथा ।

गौतमीये,—

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अङ्गलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकं” ।

अस्य मन्त्रादि यथा,—

“तारं नमः पदं त्रयाक्षरौ दीर्घसमन्वितौ ।

पवनोष्णायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वसुधारः परः” ।

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकालादिखानान्तं कर्म

कृत्वा पूजामखण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्यात् ।

तद्यथा गौतमीये,—

“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा दाम्भ्यां प्रक्षालयेत् करो ।

दाम्भ्यामोष्ठौ हिरन्मृग्य दाम्भ्यां मृग्यामुर्ध्वं ततः ।

एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।

संप्रोक्ष्यैकेन मूर्धानं ततः सङ्घर्षादिभिः ।

चास्यनासादिकर्णाञ्च नाभुरक्तं भुजौ क्रमात् ।

सुशुदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्ये ।

एवमाचमनं कृत्वा साक्षाद्गार्गादेनो भवेत्” ।

केशवादयस्तु केशव-नारायण-नाथव-गोविन्द-

विष्णु-मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-रूपी-

केश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्घर्ष-वासुदेव-प्रद्युम्ना-

निरुद्ध-पुरुषोत्तमाधोक्षज-चर्चिहाक्षुत-जगद्गर्भा-

पेन्द्र-हरिविष्णवः । वाक्यन्तु श्रीम् केशवाय नमः ।

इत्यादि । तथा च ।

“सच्चतुर्धनमोऽनैश्च नामभिर्विन्द्यसेत् सुधीः” ।

ततः सामान्यार्चादिमाहकान्यासान्तं कर्म वि-

धाय केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-

न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे

गायत्रीचन्द्रसे नमः । हृदि अङ्गलक्ष्मीहरये

देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । त्रीं अङ्ग-

स्थाभ्यां नमः । इत्यादि । त्रीं हृदयाय नमः ।

इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अङ्गलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकं” ।

ततो ध्यानं ।

“उद्यत्तद्योतनभूतस्त्विं ततहेमावदानं

पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विन्दमाया च जुष्टं ।

नानारलोक्षसितविविधाकल्पमापीतवर्त्तं,

विष्णु वन्दे दूरकमलकौमोदसौ चक्रपाणिं” ।

इत्यादि । इति तन्त्रसारः ।

अङ्गवीक्षणं, स्त्री, (अङ्गमसम्पूर्णं वीक्षणम् ।) अया-

ङ्गदर्शनं । कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ।

अङ्गशनं, स्त्री, (अङ्गमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अङ्गं +

अश् + ल्युट् ।) अङ्गशनं । अङ्गभोजनं । इति

शब्दरत्नावली ।

अङ्गसफरः, पुं, (अङ्गः सफरः ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः ।

दांडिका माह इति भाषा । तत्पर्यायः । दण्ड-

पालः २ । इति हारावली ।

अङ्गहारः, पुं, (ऋष-वृद्धौ + अच्, अङ्गः सन्मनः

हारः ।) चतुःषष्टियष्टिकहारः । इत्यमरः । चौ-

षष्टिनरि हार इति भाषा ।

अङ्गशनं, स्त्री, (अङ्गमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अङ्गं +

अश् + ल्युट् ।) अङ्गभोजनं । इति शब्दरत्नावली ।

अङ्गशनं, स्त्री, (अङ्गमासनस्य ।) वेहदानं । अङ्गुत्-

सनं । इति धरणिः । (उपवेशनार्थमासनार्थदान-

रूपः स्नेहयज्ञकः सन्मानभेदः । यथा,—

“अङ्गशनं गोत्रमिदोऽधितयौ” । इति रघु-

वंशे । “सम हि दिवौकसां समचक्षन् अङ्ग-

सोनोपवेशितस्य” । इति प्राङ्गुतके ।)

अङ्गेन्दुः, पुं, (अङ्गमिन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । गल-

हस्तः । नखचिह्नं । अतिप्रोक्ष्णीयान्यङ्गुलियो-

जनं । इति मेदिनी । अङ्गचन्द्रवाणः । इति

हेमचन्द्रः ।

अङ्गोदयः, पुं, (अङ्गस्य सन्निध्यं मुखस्य उदयो यत्र)

योगविशेषः । स च रविवारयतोपातत्रयदा-

नक्षत्रैर्युक्ता चैव पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा

भवति । यथा । प्राचास्वनिर्दिष्टान्ते ।

“अमार्कापातश्रवणैर्युक्ता चेन्माघपौषयोः ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहेः समः ॥
अत्र सूर्यपर्वशताधिक इति ह्यवचिन्तामणौ
पाठः । तथा ।

“दिवैव योऽगः शरतोऽयं न च रात्रौ कदाचन ।”
रान्दपुराणे ।

“अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलं ।
अज्ञात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः ॥
यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतुसन्निभं ॥
शिवविष्णुश्चानुप्रशस्तकालोऽपि । रुद्रनारदीयं ।
“अर्द्धोदये च पूषार्कं हस्तार्कं रोहिणीबुधे” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अर्द्धोदयः, क्षी, (अर्द्धोदयः अर्द्धोदयः, तत्र काशते,
काश + ड ।) उत्तमस्त्रीणां अर्द्धोदयपर्यन्तं चैव-
नाकारपरिधेयवस्त्रं । तत्पर्यायः । चण्डातकं २ ।
इत्यमरः ॥

अर्धगं, ग्री, (अ + णिच् + ल्युट् ।) प्रापणं । सम-
र्पणं । यथा,—

“यत्करोषि यदश्रसि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्तुल्यं मदर्पणम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्यायः । (स्यापणं ।
न्यासः ।

“कौलासगौरं दृष्टमागच्छोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्” ।

इति रघुवंशे । खल्व्यागः । परित्यागः ।

“अर्पणं स्वस्य वाक्कार्यं परस्यान्वयसिद्धये” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

अर्पितः, पुं, (अ + णिच् + इत् + इत् ।) दृढयं । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (अयमांसः ।)

अर्चु, हिंसे । (आदि-पर-सक-सेट् ।) गतौ । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्चति । इति दुर्गादासः ॥

अर्चुदः, पुं, क्षी, (अर्चु + विच्, तस्मै उदेति, उद् +
इण + ड ।) दृष्टकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।

मांसकीलाः । मांसपुण्यः । आव् इति भाषा ।
इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । मेदिनी च ॥ तस्य
निदानलक्षणम् ।

“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः

संमूर्च्छिता मांसमदृक् प्रवृत्त्य ।

रुक्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-

मनल्पमूलं चिररुद्धपाकं ॥

कुर्वन्ति मांसोष्णमव्यग्राधं

तमर्चुदं प्रास्त्रविदे वदन्ति” ।

महान्तं ग्रन्थपेक्षया चिरेण रुद्धरुपाकस्य यस्य
तत् चिररुद्धपाकं । अपाकमिति ग्रन्थः सका-
शादस्य मेदघ्रापकं । अव्यग्राधं दृष्टानुप्रविष्टं ॥*॥
निदानपूर्वकाणि विशिष्टानि लक्षणान्याह ।

“वातेन पित्तेन क्रमेण वापि

गन्तेन मांसेन च मेदसा च ।

तज्जायते तस्य च लक्षणानि

ग्रन्थैः समानानि सदा भवन्ति” ॥

ग्रन्थैः समानानि वातिकपैतिकैश्चैविकमेदोऽजानां

ग्रन्थीनां लक्षणैर्व्यातिकपैतिकैश्चैविकमेदोऽजाना-

मर्चुदानां लक्षणानि तुल्यानि भवन्ति ॥*॥ रक्ता-
र्चुदमाह ।

“दोषप्रदुष्टे रुधिरं शिराश्च
सङ्गोच्य संपीड्य ततश्च पाकं ।

सखावमुन्नहति मांसपिण्डं

मांसाङ्गुरैरातमाश्रु रुद्धिं ॥

खव्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-

मसाध्यमेतद्गुधिरात्मकान्तु ।

रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्

पाण्डुर्भवेद्वर्चुदपीडितस्तु” ॥

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्गोच्य संपीड्य
संहतीकृत्य मांसाङ्गोः सर्वेष्वर्चुदेषु दूष्यत्वं रक्तजे
तु विशेषतो रक्तदुष्टिः । एवं मांसाङ्गुदे विशेषतो
मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नहति
उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्याकं यथा स्यादेव-
मिति क्रियाविशेषणं ईषत्याकस्य एकदेशपाकेन ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् । रक्तक्षयोपद्रवाः
सञ्च्यतेनाक्ताः । तैः पीडितत्वात् । अर्चुदपीडितः
रक्तार्चुदपीडितः ॥*॥ मांसाङ्गुदस्य संप्राप्तिमाह
“मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे

मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं ।

अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्ण-

मपाकमशोपममप्रचाल्य” ॥

मांसं प्रदुष्टं वातेन । अवेदनं वेदनारहितं
ईषद्वेदनं वा । अपाकं पाकरहितं ईषत्याकं
वा । अशोपमं पाषाणवत् कठिनं । अप्रचाल्यं
स्थिरं । यद्यपि रक्तमांसाङ्गुदयो रक्तमांसयो-
र्हेतुवेनाक्ताः तथापि रक्तजे पित्तं मांसजे वायु-
रारम्भकः ॥*॥ निदानमाह ।

“प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ-
मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य” ।

मांसाङ्गुनाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैव भवति
इत्यर्थः ॥*॥ असाध्यमाह ।

“मांसाङ्गुदं त्वेदसाध्यमाहुः

साध्येष्वपीमानि विवर्जयेच्च ।

संप्रसृतं मर्मैसु यच्च जातं

खोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं” ॥

साध्येष्वपि वातजादिव्यपि । इमानि वक्ष्यमाणानि
संप्रसृतादीनि ॥*॥ अपरासाध्यमाह ।

“यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते

ज्ञेयं तदध्यर्चुदमर्चुदद्वेष्टेः ॥

यद्दृष्टजातं युगपत् क्रमादा

द्विरर्चुदं तच्च भवेदसाध्यं” ॥*॥

अर्चुदानां पाकाभावे हेतुमाह ।

“न पाकमायाति कफाधिकत्वा-

न्मेदोवज्जत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वात् ग्रन्थनाशं तेषां

सर्वार्चुदान्येव निमग्नतस्तु” ।

यथानात् ग्रन्थिरूपत्वात् । नचपथां कफमेद-
सोराधिक्येऽपि पाको दृश्यते तथाच कथं न पाक

इत्याह निमग्नत्वं खर्भावत् ॥*॥

अथार्चुदस्य चिकित्सा ।

“ग्रन्थार्चुदानां न यतो विशेषः

प्रदोषहेत्वास्ततिदोषदुष्टेः ।

अतस्त्रिकित्सेद्विधगर्चुदानि

विधानविद्यमिचिकित्सेतेन ॥

हरिद्रा-लोध्र-पत्तङ्ग-गृहधूम-मनःशिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्चुदहरः परः ॥१॥

मूलकस्य क्षतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्चुदापहः ॥२॥

वटदुग्धकुष्ठरौमकजितं बद्धं वटस्य पत्रेण । अथ-

स्थिसमरात्रात् महादप्युपशान्तिमर्चुदं गच्छेत् ॥३॥

शिशुमूलकयोर्वर्जितं रक्तोष्णं सुरसां यवं ।

तक्रोशश्चरिपुं पिष्ट्वा निम्बेद्वर्चुदशान्तये ॥ ४ ॥

रक्तोष्णं सर्षपं । सुरसां तुलसीं । यवं रन्ध्रयवं ।

अश्वरिपुं करवीरं । इत्यर्चुदाधिकारः । इति

भावप्रकाशः ॥

अर्चुदः, पुं, (अर्चु + उदच् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥

अर्मः, पुं, (अ + म ।) बालकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(प्रभाहीनः । मलिनः । शिथ्यः । क्षात्रः । शिशिरः ।
श्लोकप्रस्थादिकं ।)

अर्मकः, पुं, (अर्म एव, स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इत्य-
मरः ॥

(“अभूच्च नमः प्रणिपातश्चित्या

पितुर्मुदं तेन ततान साऽर्मकः” ।

इति रघुवंशे ।) मूलः । छात्रः । इति मेदिनी ॥

खल्यः । सदृशः । इत्युणादिकोषः ॥

अर्मन्, क्षी, पुं, (अ + मन् ।) चक्षुरोगविशेषः ।

इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ तच्च पञ्चविधं ।

प्रस्तार्थमै १ शुक्लार्थमै २ रक्तार्थमै ३ मांसार्थमै ४

स्त्रावार्थमै ५ । एषां लक्षणानि तत्तत्प्रत्ये द्रष्ट-

व्यानि । वैद्यको बाल्लक्षीवलिङ्गोऽयं शब्दः ॥

अर्मन्वा, पुं, (अ + वाङ्गकात् मन् ।) द्रोणपरि-

माणं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अर्थ्यः, पुं, (अ + यत् ।) स्वामी । वैश्यः । इत्यमरः ॥

अर्थे त्रि । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (त्रि, उल्लूकः ।

न्यायः । प्रभुः ।

अर्थ्यमा, [न्] पुं, (अर्थ्यं अर्थं मिमीते, मा +
कनिन् ।) सूर्यः ।

(“प्रोषितार्थमयं मेरोरन्ध्रकारस्तटीमिव” ।

इति भाषः ।

“सूर्योऽर्थ्यमाभगस्त्वया पूषार्कः सविता रविः ।

गभस्तिमानजः काणो मृत्युर्धाता प्रभाकरः” ॥

इति महाभारते । कश्यपात् दक्षकन्यया दित्या

जातो दादशादित्यमध्ये परिगणितः स्वान्धा-

दित्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—

“मारीचात् कश्यपाज्जातात्ते दित्या दक्षकन्यया ।

तत्र शक्रस्य विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह ॥

अर्थ्यमा चैव धाता च त्वया पूषा च भारत ! ॥

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशोभगश्चातितेजा आदित्या दादश स्मृताः” ॥)

अर्थलक्षः । इत्यमरः ॥ पितृदेवविशेषः । इति

मेदिनी ॥

अर्थ

अर्थ

अर्थ

अर्थ्यां, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप् ।) वैश्वस्त्रीजातिः ।

इत्यमरः ॥

अर्थ्याणी, स्त्री, (अर्थ्य + आनुक् + डीप् ।) वैश्वस्त्रीजातिः । इत्यमरः ॥

अर्थ्या, स्त्री, (अर्थ्य + डीप् ।) वैश्वपत्नी । इत्यमरः ॥ वैश्वस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥

अर्व्वं वधे । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (आदि-परं-सकं-सेट् ।) अर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥ अन्तः-स्यवकारान्तोऽयं ॥

अर्व्वती, स्त्री, (अर्व्व + बाङ्लकात् वनिप् + डीप् ।) घोटकी । इति हलायुधः ॥ कुट्टनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्व्वी, [न्] पुं, (ऋ + वनिप् ।) घोटकः । इत्यमरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ॥ कुत्सिते त्रि । इत्यमरः ॥

अर्व्वीक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अश्नति, अन्व + क्षिन्, एषोदरादित्वात् अर्व्वीदेशः ।) पूर्व-कालतः पश्चात् । तत्पर्यायः । अवरः २ । इत्यमरः ॥ निकटं । इति भरतः । अर्व्वीच् इति केचित् ॥

अर्व्वीचीनः, त्रि, (अर्व्वीग्भवः, खः ।) पश्चाज्जातः । विपर्य्यन्तं । इति धरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अधो-भागस्थितः । अवरदेशगतः ।

("यदूर्द्धं पृथिव्या अर्व्वीचीनमन्तरीक्षात्" ।

इति शतपथब्राह्मणे ।)

अर्शं, स्त्री, (ऋश् + अच् ।) अर्शरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वल्किाकारः गुह्यस्वरोगभेदः) ।

अर्शः, [ख्] स्त्री, (ऋ + अस्तन्, षट् ।) खनाम-ख्यातपायुरोगः । तत्पर्यायः । दुर्गमकं २ । इत्यमरः ॥ दुर्गम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्गुरः ५ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामकं ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ यथा । अधार्शोऽधिकारः । तत्रार्शसः

सन्निह्यनिदानान्याह ।

"पृथग्दोषैः समक्षैश्च शोथितात् सहजानि च ।

अर्शोऽपि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये" ॥

केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रि-

त्याह । शोथितादिति । सहजानि शरीरेण सह

जातानि । सङ्ग्राह्याह । षट्प्रकाराणीति । गुद-

वलित्रये सार्द्धं चतुरङ्गुलं गुदस्य सामं तस्यावयव-

भुतास्तिस्रो वलयः शङ्खावर्त्तनिमा उपर्युपरि

सन्ति । तासां नाम प्रवाहिणी विसर्जनी संव-

रणी वेति । तत्र गुदौष्ठोऽङ्गुलमानस्तदूर्द्ध-

मङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धं काङ्गुलमाना

द्वितीया । तृतीया च तावती । उक्तञ्च ।

"अङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।

गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ॥

सार्द्धं काङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिताः" ॥ * ॥

एष वातार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।

"कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।

प्रमितान्पाशनं तीक्ष्णं मध्यं मैथूनसैवनं ॥

लघुनं देशकालौ च शीतो व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः" ॥

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषः । पैष्ठादिन्दुमयस्य वातसमकत्वात् । चातप-
न्मूषवीर्योऽप्यङ्गुलरौक्ष्यादावप्रकोपे हेतुः वाता-
र्शसां । नन्वर्शसि सर्वाणि त्रिदोषजानि । यत-
स्याह ।

"पश्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।

सर्वं एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवः" ॥ इति ।

तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्त-

दाधिकाद्यपदेशभेदे इति न दोषः । अतएव

अग्रे वक्ष्यते । पित्तोन्मथानामिति तथाच चरकः ।

"अर्शोऽपि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।

दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसां" ॥

इति * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृतनिदान-

माह ।

"कङ्कालवयोष्णानि व्यायामाग्रातपप्रभाः ।

देशकालावशिष्टिरो क्रोधोमद्यमसृग्धनं

विदाहि तीक्ष्णमुष्णं यत् तत् सर्वं पानभोजनं ।

पित्तोन्मथानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसां" ॥

उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजन-

स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अग्रातपप्रभा अग्न्या-

तपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-

स्त्रिद्वयस्य दीप्तिः प्रभा । अशिष्टिरो देशो मरुः ।

असृग्धनं परसम्पत्तिहेतुः । पानभोजनं पीयत इति

पानं । मुच्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ * ॥

अथ कफार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।

"मधुरस्निग्धशीतानि लवणान्मृगुरुणि च ।

अव्यायामदिवास्वप्नश्च्युत्सन्नसुखे रतिः ॥

प्रागवातसेवाशीतो च देशकालावचिन्तनं ।

झैषिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां" ॥

अचिन्तनं निश्चिन्तता * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो

विप्रकृतं निदानमाह ।

"सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं" ।

जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि

अर्शोऽपि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-

कफार्शहेतुः । त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजैः

सहजार्शोभिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति

विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्वं एव व्याधयस्त्रिदोषजाः ।

उक्तञ्च ।

"त्रयमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।

एकस्तु कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्" ॥

इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणादङ्गो वायुः श्रै-

त्याच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्ध-

यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं

वर्द्धयते । श्लेष्मा च श्रैत्यादायुं द्रवत्वात् पित्तं

वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणात्तयो

दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषज्यपदेश इति न

दोषः * ॥ अथार्शसां पूर्वरूपमाह ।

"विष्टमोऽन्त्रस्य दौर्बल्यं कुक्षोरटोप एव च ।

कार्श्यमुद्गारवाङ्मलं सविद्यसादोऽङ्गविकृता ॥

ग्रहणीदोषपायङ्गुत्तेः प्रशङ्गा चोदरस्य च ।

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिदृश्ये" ॥

दौर्बल्यमावर्त्यं । छाटोपः गुड्गुडाशब्दः । अभि-

दृश्ये उत्पत्तये * ॥ अथार्शसां संप्राप्तिपूर्वकं

सामान्यं लक्षणमाह ।

"दोषान्तर्भासमेदांसि संदृश्य-विविधास्तान् ।

मांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शोऽपि तान् जगुः" ॥

त्वद्भासपदेन त्वद्भासाश्रितं रक्तमपि गृह्यते ।

चिकित्सायां रक्तखावयोपदेशात् । अथानं गुदं ।

आदिशब्दाभासानेवनाभिमेष्टादिव्यपि कुर्वन्ति * ॥

अथ वातार्शलक्षणमाह ।

"गुदाङ्गुरा वङ्गनिताः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।

ज्ञानाः श्वावाख्याः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥

मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।

विम्बीककर्कशुर्लघून् रक्षा पांसीफलसन्निभाः ॥

केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।

शिरःपात्र्यंसकक्षुरवङ्गान्धधिक्यथाः ॥

क्षवधृङ्गारविष्महद्वृद्धद्विहोचकप्रदाः ।

कामत्यासाभिवैषम्यकर्णनादन्मनावहाः ॥

तैरात्तो ग्रथितं त्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं ।

रक्तेनपिच्छानुगतं विद्वद्वसुपवेश्यते ॥

क्षण्णवङ्गखविष्मङ्गवेचवङ्गश्च जायते ।

गुल्मघ्नीहोदरास्तीक्ष्णान्मवस्तत एव च" ॥

वङ्गनिताः वातोन्मथ्याः । गुदाङ्गुराः अर्शोऽपि ।

चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा व्याधिविशेषः

चरचराव इति लोके तदन्विताः । श्वावाख्याः

श्लेष्वा धूम्रवर्णाः । अख्या ईषद्रक्ताः । स्तब्धा-

कठिनाः । विशदाः अपिच्छिलाः । परुषाः गो-

जिह्वावत् स्पर्शं कर्कशाः । खराः कर्कोटिकफल-

वत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । विम्बादिफल-

सन्निभाः व्याहृत्याः । अत्र विकल्पबोद्धव्यं वक्ष्यमाणं

केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धनीयं ।

"कदम्बपुष्पाभाः स्फुला अनेकसूक्ष्माश्चिखराः ।

सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिङ्गुकाश्चिताः" ॥

तैरात्तो इति अर्शोभिः पीडितः । तैरात्तो विद्वप-

वेश्यत इत्यार्त्तस्य प्रत्ययकर्तुः कर्मवार्त्तत्वात् ।

ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविद्वर्त्तिरूपं । पिच्छा

पिच्छिलो द्रवभागः । वर्द्धं संवृत्तं । विष्टशब्दो

नष्टकरोऽप्यस्ति । उपवेश्यते त्यज्यते । अतएव

वातार्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः । अस्तीला

नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावद्वातव्याधिविशेषः

॥ * ॥ अथ पित्तार्शलक्षणमाह ॥

"पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतास्तितप्रभाः ।

तन्वस्वखाविणो विस्मान्नवो नृदवः स्रग्धाः ।

शुष्कजिह्वायुक्त्वखण्डजगोः कौवहसन्निभाः ।

दाहपाकक्षरस्ते दृढव्यामूर्च्छारतिप्रदाः ॥

सोष्णायो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्षचः ।

यवमध्या हरित्वीतहारिद्रवखनखादयः" ॥

पित्तोत्तराः पित्तोन्मथ्याः । तनु स्पधनं । स्रग्धाः

सन्निभाः सन्निभाः स्फाहृत्याः । पाको गुदस्य ।

सोष्णायः उष्णस्पर्शाः । हरिद्रावर्णः । पीतं

हरितालवर्णं । हरिद्रं हरिद्रावर्णं । आदि-

शब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं * ॥ अथ केचि-

द्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-

र्शलक्षणमाह ।

“रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पिच्छाकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुग्गाविद्रुमसन्निभाः ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं चापविट्कप्रपीडिताः ।
 खवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
 मेकाभः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवेः ।
 हीनवर्णवज्रोत्साहे हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
 विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्तते ।
 तनु चारुवर्णं च फेनिलश्चाहमर्शसां ॥
 कथं गुदशूलं च दीर्घं यदि बाधकं ।
 तच्चानुबन्धो वातस्य हेतुर्विदं च रूक्षं ॥
 शिथिलं श्वेतपीतं च विट् खिगंधं गुणं प्रीतलं ।
 यद्यर्शसां घनश्चाहं तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलं ॥
 गुदं सपिच्छं क्षिमितं गुरु खिगंधं कारणं ।
 श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः” ॥
 गुदे कीला अर्शसि । पिच्छाकृतिसमन्विताः
 पिच्छार्शोऽलक्षयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
 हादिसदृशाः । दुःखे रोगैः । त्वक्पाश्याम्बु-
 शीतप्रार्थनादिभिः । कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः
 ॥ ० ॥ रक्तजस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षणमाह ॥
 तत्र रक्तार्शसि । अनुबन्धः उत्पन्नत्वं । रूक्षं
 रूक्षतीति रूक्षं रूक्षं द्रव्यं । पिच्छोत्पन्नस्य तु
 लक्षणं ।
 “रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पिच्छाकृतिसमन्विताः” ।
 द्रव्यादिनैवाहं । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥
 ॥ १ ॥ कफोत्पन्नस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छ-
 लाहं । क्षिमितमाहं चर्मभावगुणितमिव ॥ २ ॥ अथ
 श्लेष्मार्शोऽलक्षयुक्ताः ।
 “श्लेष्मोत्पन्ना मृद्वामूला घना मन्दरजः सिताः ।
 उत्पन्नोपचिताः खिग्धाः क्षब्धश्चतुर्गुण्यराः ॥
 पिच्छिलाक्षिमिताः स्रग्ध्राः कण्डूपाण्डाः स्पर्शनप्रियाः
 कदीरपनसास्त्राभालाघा गोक्षन्तसन्निभाः ॥
 वज्रयानाहिनः पायुवक्षिणाभिविकर्षिण्यः ।
 सकाशश्चासहस्रासप्रसेकाश्चिपीनसाः ॥
 मेहक्ष्मशिरोगाद्यशिरश्चरकारिणः ।
 क्षौद्राभिमाहं वृष्टिर्हिरामप्रायविकारदाः ॥
 वसामसकफप्रान्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
 न खवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुखिगंधवगादयः” ॥
 उत्पन्नाः उत्पन्नाः । उपचिताः स्थूलाः । खिग्धाः
 सखेष्टाः । स्थिरा निश्चलाः । पिच्छिलाः कफा-
 रूक्षत्वात् । क्षिमिताः आर्द्रवस्त्वगुणितता इव ।
 स्रग्ध्रा मणिवन्मृद्व्याः । कदीरी वंशाङ्कुरः ।
 पनसास्त्रिगोक्षताः तदाहृतयः । वज्रयानाहिनः
 वज्रयोरानाहकारिणः । पाश्यादिव्याकर्षणवत्
 पीडाकारिणः । कण्डू मूत्रकण्डू । शिरोगाद्यं
 शिरसे मारकान्तत्वमिव । क्षौद्रं स्त्रीयनिष्ठा ।
 अथ कर्द्दिशब्दः सान्तं धार्यत्वात् । आमप्राय-
 विकारदाः आमवज्जला व्याधयोऽतीसारग्रहणा-
 दयः तान् ददाति ॥ ० ॥ अथ दन्तार्शोऽलक्षय-
 माह ।
 “हेतुलक्षणसंसर्गादिद्यात् दन्तोत्पन्नानि च” ॥ १ ॥
 अथ त्रिदोषार्शसः सहजार्शसस्य लक्षणमाह ।
 “सर्वैः सर्वात्मकान्याङ्गैर्लक्षणैः सहजानि च” ।

सर्वैर्लक्षणैर्वैतपित्तश्लेष्मार्शोऽलक्षयैः प्रागुक्तैः । स-
 र्वात्मकानि सान्निपातिकाभ्यां शोऽलक्षयैः । तथा
 तरेव लक्षणैः सहजानि चार्शोऽलक्षयैः ॥ २ ॥ तन्वा-
 न्तरे सहजार्शोऽलक्षय एवमाह ।
 “अर्शसि सहजातानि दास्यानि भवन्ति हि ।
 दुर्दर्शनानि पाण्डूनि परुषाण्यस्यानि च ॥
 अन्तर्मुखानि तैराहं क्षीणः क्षीणस्वरो भवेत् ।
 क्षीणानलः क्षीणरेताः शिरासन्तवियग्रहः ॥
 अन्यप्रजः क्रोधशीलः सन्ततान्त्वस्रान्वितः ।
 शिरोटक्कानासासु रोगी हृल्लेपसेकवान्” ॥ ३ ॥
 अथ मुखसाध्यार्शोऽलक्षयमाह ।
 “वाह्यायान् बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शसि मुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च” ॥
 वाह्यायां बलौ संवरणा । न चिरोत्पतितानि
 अगतिक्रान्तसंवत्सराणि । एतानि लक्षणानि
 मिलितानि मुखसाध्यत्वबाधकानि ॥ ४ ॥ अथा
 कण्डूसाध्यार्शोऽलक्षयमाह ।
 “दन्तानि द्वितीयायां बलौ यान्वाश्रितानि च ।
 कण्डूसाध्यानि तान्याङ्गः परिसंवत्सराणि च” ॥
 द्वितीयायां बलौ विसर्ज्या । परिसंवत्सराणि
 परिगतः संवत्सरो येषां तानि । अतिक्रान्त-
 संवत्सराणि इति यावत् । एतानि प्रत्येकं कण्डू-
 साध्यलक्षणानि ॥ ५ ॥ अथासाध्यार्शोऽलक्षयमाह ।
 “सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरं वलिं ।
 जायन्तेऽर्शसि संयुक्तान्यासाध्यानि निर्दिष्टेत्” ॥
 अभ्यन्तरं वलिं प्रवाह्यं । एतान्यपि प्रत्येक-
 मसाध्यलक्षणानि ।
 “शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्वये ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्येतोऽन्यथा” ॥
 यदायुषः शेषो वर्तते चिकित्सायाश्चत्वारः पा-
 दास्ते यथा । वयवचनकारी धनवानुदारो जिते-
 न्द्रियो रोगी । १ । शास्त्रे कर्मणि च कुशलो
 वैद्यः । २ । धनलस आप्तः प्रियः परिचारकः । ३ ।
 नवं रसवैर्यादियुक्तमौषधं । ४ । एषां समन्वये
 संयोगे सति दीप्तकायाग्नेः पुरुषस्य । तानि अ-
 र्शसि । याप्यन्ते चिकित्सायाः । अतोऽन्यथा प्रत्या-
 ख्येयानि न चिकित्सनीयार्थः ॥ ५ ॥ अथार्शो-
 ऽलक्षयमाह ।
 “हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे लययथोक्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाधोऽर्शसो हि सः ॥
 असाध्यः सन्निहितमरणो बोद्धव्यः । अर्शसः
 अर्शोऽलक्षययुक्तः । एतन्मिलितमरिखलक्षणं ।
 “हृत्पार्श्वशूलं संमोहच्छर्दिर्हृत्पार्श्वश्च रुग्णः ।
 लघ्ना गुदास्यपाकश्च निहन्तुर्गुदजातुरं ॥
 गुदस्य यदास्यमोहदेशस्तस्य पाकः । हृत्पार्श्व-
 शूलादिसमस्तं व्यतं चारिखलक्षणं ॥
 “लघ्णारोचकशूलान्तमतिप्रसृतशोणितं ।
 शोधातिसारसंयुक्तमर्शसि क्षण्यन्ति हि” ॥ ६ ॥
 अथ मेढ्रादिजार्शोऽलक्षयमाह ।
 “मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथासं नाभिजानि च ।
 गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छानि मृदूनि च” ॥
 यथासं यथात्मीयलक्षणं । न चात्रोक्तनिदानं

पूर्वरूपसंप्राप्तिक्षणयुक्तं । तत्र तच्चाऽर्शःपदं तु
 मांसाङ्गुत्साम्यात् । गण्डूपदः किञ्चलकः ॥ ७ ॥
 अथ मांसाङ्गुत्साम्यादचाधिकारे चर्मकीलस्य
 संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
 “व्याधौ गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो वहिः ।
 कीलोपमं स्थिरखरचर्मकीलन्तु तदिदुः” ॥
 चर्मा इति लोके । खरं कर्कशं ॥ ८ ॥ तस्यैव
 वातादिभेदेन लक्षणमाह ।
 “वातेन तोदपाश्वं पिच्छादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा खिग्धता तस्य ग्रथितत्वं सर्वथा” ॥
 सर्वथा शरीरसमानवर्णता ॥ ९ ॥ अथ सामा-
 न्यतः अर्शसंखित्वा ।
 “यदायोरानुलोम्याय यदभिवल्लङ्घये ।
 अन्नपानौषधं सर्वं तस्यैव नित्यमर्शसैः” ॥
 अर्शसैः अर्शोऽलक्षययुक्तैः ।
 “शालियष्टिकगोधूमयवाग्नानि हृतैः सह ।
 अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥
 कन्दैर्वार्त्ताकुम्भलोत्पै रसैर्मंसारसेन वा ।
 जीवन्त्युपोदिकाशकैस्तण्डुलीयकवास्तुकैः” ॥ १० ॥
 कन्दोऽत्र शूरणः । अथ मूलं मूलकं ।
 “अन्येषु लघ्विन्मूत्रमरुद्भिर्वर्द्धिदीपनैः ।
 अर्शसि भिन्नवर्चांसि हन्याद्वातातिसारवत् ॥
 सततं ज्वरं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनं ।
 न प्ररोहन्ति गदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥
 तक्राभ्यालोऽर्शसैः कार्थो बलवर्णाभिलङ्घये ।
 खोतः सुतक्रशुद्धेषु सन्धक् चक्षति यमसः ॥
 तेन पुष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्णश्च जायते ।
 वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्त्तयेत् ॥
 मृत्क्षिप्तं शौर्यं कन्दं पक्वामौ पुटपाकवत् ।
 अद्यात् सतल्लवणं दुर्गमविनिवृत्तये ॥ २ ॥
 चिरिविष्वाम्निस्निग्ध्यनागरेन्द्रयवारलून् ।
 तक्रेण पिवतोऽर्शसि निपतन्त्यह्ना सह” ॥
 चिरिविष्वः करञ्जः तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या ।
 अरस्तुः श्लेष्मकः । करञ्जादिचूर्णं ॥ ३ ॥
 “लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
 अर्शोऽलक्षयलक्षणं कारयेत्संखित्वा ॥ ४ ॥
 पिप्पलीसैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
 सुगुग्धमर्कटुगंधं वा लेपोऽयं गुदजातुं हरेत् ॥ ५ ॥
 हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैजसमन्वितं ।
 एष लेपो वरः प्रोक्तो हर्शसामन्तकारकः” ॥
 जालिनी कटुतुरङ्ग इति लोके ॥ ६ ॥
 “असितानां तिलानान्तु पलं शीतजनेन तु ।
 खादतोऽर्शसि श्रामन्ति दृढा दन्ता भवन्ति हि” ॥ ७ ॥
 श्लेष्मार्शस्य जलोक्तैः प्रोक्तैः कठिनार्शसः ।
 शोणितं सक्षितं दृष्टा हरेत् प्राञ्जः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
 कासीसं सैन्धवं कृष्णा शृङ्गी कुष्ठं लाङ्गली ।
 शिलाभिदम्बमारश्च दन्तीजन्तुघ्नचिचकं ॥
 तालकं कुण्टी खण्डीक्षीरी चैतैः पचेद्भिषक् ।
 तैलं सुक्षुण्णपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणं ॥
 एतदभ्यङ्गतेऽर्शसि क्षारेणैव पतन्ति हि ।
 क्षारकर्मकरं क्षेतत्र च संद्रूपयेदलिं” ॥
 कासीसं कौसीस इति लोके । लाङ्गली कर्हारी

इति शोके । कित्वाभित्ति पाषाणमेतः । अथमारः
प्रनेत्र इति शोके । अर्धश्रीणि शोके इति शोके ।
कृत्वाभीसायं तैर् १६ ।

“अर्धश्रीणि शोके इति शोके ।
वर्गोक्तं समविश्रुतं मूर्धन्यात् ।
नादेष्टं समविश्रुतं गुदजाभिमान्यं
गुम्भारिचिन्मनकगुदामयेयुः” ।

तथा । एतावत् नृणां ग्राह्या । यत एषाह मदन-
पातः ।

“एतावत् नृणां कपटान्तराणां नृणश्चक्षुःपृष्ठम्” ।
इत्यादि । तस्या वीजभागः १ तजभागः २ दसं
पत्रं । यत एषाह निघण्टौ धन्यन्तरिः ।

“तमानपत्रं पत्रं न्यातुं पलाशं दणाद्वयम्” ।
इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरः । यत
एषाह निघण्टौ धन्यन्तरिः ।

“नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेशरम्” ।
इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरि-
भागः ६ नुण्डीभागः ७ चिनिभागः ८८ । सन-
शर्करचूर्णम् १० ।

“त्रिपलं शङ्खपेरुस्य चतुर्वर्गं मरिचस्य च ।

पिप्पल्याः कुडुवाङ्गं च दद्यादाः पलमेव च ।

तालीशपत्रस्य पत्रं पलाशं केशरस्य च ।

दिपञ्चं पिप्पलीमूलमङ्गकपर्पञ्च पत्रकात् ।

सुप्तिमाकर्षमेकान्तु कर्पञ्च त्वष्ट्यादायोः ।

गुडान् पलागि त्रिंशच्च चूर्णमेकच कारयेत् ।

पद्मप्रमाणगुटिका प्राददा चेति सा स्मृता ।

मूर्धं मध्यं पश्चाच्च भोजनस्य यथावलं ।

मयं मांसरसं दूयं क्षारतोयं पिबेदनु ।

हन्दादशोसि सर्वाणि सद्यन्त्यनुजानि च ।

त्रातपित्तकफौल्यानि सन्निपातोद्भवानि च ।

पादाय्ये नृवक्ष्मो उरोगे गणग्रहे ।

विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च ।

हृन्निहृन्निग्राह्यै गुम्भारुणां तया ।

इक्षोतीशारोगाणां कामलाद्यक्षिणां तथा ।

नुण्डीस्त्रिदशमया देवा हृद्ग्रहे पित्तजे गदे ।

प्राग्देवं क्तितां दत्त्वा गुडभागचतुर्गुणां ।

पश्चात्पित्ताभिमान्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ।

पुनर्जने प्रयोक्तव्यं व्याधौ क्षेपनेव पत्रं ।

पत्रादयं त्रिंशच्च पित्तजे तु पत्रादयं ।

पलाशधानाक्षरसाम्यशला

मयं मरुद्गोमिति चानुपानं ।

इष्टो रसक्षारहिमान् पित्ते

उष्णानुपौ कण्ठे विदध्यात् ।

मरुत्पलाशनादेयं मरुद्गोमरे च पत्रं वा ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमेष्य वा” ।

इति प्राददा गुटिका ११ ।

“विषमपत्रं वषा हिनु पाटाक्षारौ निश्रादयं ।

चयत्तिता कफिहानि श्ताशान्त्वानि च ।

यन्निविन्मज्जोदा च रगेऽष्टाविंशतिमन्तः ।

स्त्रानि समभागानि सूक्ष्मधूतानि कारयेत् ।

धूर्तं विज्ञापदकं पिबेदुष्णं वारिणा ।

मरुत्तेजसां वा पिप्पलीमूर्धमिदं नरः ।

हन्दादशोसि सर्वाणि त्वासशोषभगन्दरान् ।

हृच्छुलं पाण्डुरोगं वातगुन्धं तथोदरं ।

क्षिणां कामं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सकामजं ।

क्षामवातनुदावर्तमन्यद्विंशं गुदक्षिणीन् ।

अन्ये च ग्रहणीदोषा मिदन्मिदं प्रकीर्त्तिताः ।

विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वाणाम् नाशयेत् ।

महाज्वरोपस्थानां भूतोपहतचेतसां ।

अप्रज्ञानाश्च नारीणां हितमेतद्वि मेयजं ।

त्रिकचयं त्रिपलात्रिकदुधिसुगन्धिनि ।

क्षारौ सर्जिका यवचाश्च । त्वक्त्रानि पञ्च ।

यन्मिः पिप्पलीमूलं । विज्ञापदकं कथं । विजय-
चूर्णम् १२ ।

“मरिचमर्धौषधचित्रकनूर-
भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।

मूर्धसमो गुडभागः

सेयोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ।

ज्वलनं ज्वलयति जाठर-

नुमूलयति शुक्लगुल्मगदान् ।

निःश्लेपयति क्षौपद-

मर्शानि विनाशयत्यान्” ।

तथा । मरिचभागः १ नुण्डीभागः २ चिता-
भागः ४ नूरुभागः ८ गुडभागः १५ । लघु-
नूरुमोदकः १३ ।

“योऽङ्गनूरुपतोऽंशा वङ्गेरुलौ मर्धौषधस्याच ।

अङ्गेन मागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चाङ्गेन ।

चिफला कणा समूला तालीशारुखरुमिग्नानां ।

भङ्गा मर्धौषधसमा दहनांश्चतालमूली च ।

भागः नूरुतुल्यो दातयो वृद्धदारकस्यापि ।

भङ्गैले मरिचांश्च सर्वाण्येकच कारयेत् चूर्णम् ।

द्विगुणेन गङ्गेन यतः सेयोऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।

गुरुलघुमोव्यनिरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ।

ममकमनेन जनिवं मूर्धसमस्यस्य योगराजेन ।

मीमस्य मारुतेरपि महाशनौ येन तौ जातौ ।

अप्रिवलमात्रहेतुर्न केवलं नूरुलो महावीर्यः ।

हन्ता श्लेष्मदारानलैर्विनाशयत्येषः ।

वययुक्षीपदगदहृद्ग्रहणीश्च कफानिषोद्धृतां ।

नाशयति वलीपलितं मेधां कुर्वते जरां हरते ।

क्षिणां कामं त्वासं सरारोगान् प्रमेहांश्च ।

श्रीक्षान्श्च तथोयं हन्दादाय रसायनं पुंसां” ।

यथां भागो यथा । नूरुभागः १६ चिताभागः ८
सोडिभागः ४ मरिचभागः २ । हररे वङ्गेरा
अवरा । पीरर पिपरामूल । तालीशं तालीश-
पत्रं । अरुक्करं मल्लतकं । तदसङ्गले रक्तचन्दनं ।
विङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमूर्धो मूयली तस्याः
भागः ८ विधाराभागः १६ तजभागः २ एतादृश-
छोटीवीजभागः २ गुडभागः ४ । ८२ । हृच्छु-
रुलो मोदकः १४ ।

“त्रिहृत्तेजोवती दन्ती अर्धंश्च चित्रकं श्टी ।

गवाक्षीमुक्तविन्वाश्चविडङ्गानि हरीतकी ।

पत्तोन्मितानि चैतानि पत्तान्यष्टावरुक्षरात् ।

वृद्धदारान् पत्तान्यष्टौ नूरुस्य तु योऽङ्गः ।

अक्षदोहये शाल्यं चतुर्भागवशेषितं ।

पूतं तु तं रसं भूयः क्षायेभ्यः त्रिगुणं गुडं ।

लेहं पचेत् पुनरावधावह्व्यं प्रलेपनं ।

अथतार्थं ततः पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत् ।

त्रिहृत्तेजोवतीकन्धचित्रकान् दिपलांशिकान् ।

एतावत्त्रिचयं चापि नागाहं चापि पट्पत्रं ।

हार्त्रिंश्च पत्तान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुज्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निः” ।

तेजोवती तेजवती तेजवत्कल इति च ।

कन्दः नूरुसः ।

“हन्दादशोसि सर्वाणि तथा सर्वोदराण्यपि
गुम्भानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हृषीमकं ।

दीपयेदनलं मन्दं दग्धमात्रं चापकर्षति ।

आद्यवाते प्रतिश्याये पीनसेऽयं हितो मतः ।

मन्वन्त्येन प्ररुपाः श्वतं वर्षाण्यनामयाः ।

दीर्घायुषः प्रजनना वलीपलितवर्जिताः ।

गुडः श्रीवाङ्गनालोऽयं रसायनवरो मतः ।

दुर्गमान्तकरो ह्येष दृष्टो वारुचक्षुषः ।

यावह्व्यं प्रलेपः स्यादयावदा तदुक्षी भवेत् ।

तोषण्यं यदा पात्रे क्षितो न भवते गुडः ।

क्षितस्तु निश्चलक्षिणोत् पतितस्तु न शीर्यति ।

एष पाकः समन्तानां गुडानां परिकीर्त्तितः ।

सार्द्धं पत्रं पलाशार्द्धं मज्जयेद्गुण्डयोः ।

त्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा” ।

वाङ्गनालो गुडः १५ ।

“तिला मल्लतकं पट्या गुडश्चेति समांशकं ।

दुर्गमान्वासकासत्रं श्रीवाङ्गनूरुपत्रं ।

पित्तश्रेष्ठाप्रशमनी कच्छुद्विगुणापहा ।

गुदजान्नाशयत्यान् भक्षिता सगुडामया” १६ ।

“प्रदन्त्य शङ्करं रुद्रं दग्धपाणिं महेश्वरं ।

जीवितारोगमन्विच्छ्रारदोऽष्टच्छदीश्वरं ।

सुखोपायेन ते गाय शस्त्रक्षारामिभिर्विना ।

चिकित्सामर्शानां नृणां काण्डादसुमर्शं च ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।

अर्शसां नाशनं त्रेष्ठं मेघव्यं शङ्करोऽवदत् ।

पाण्डवचादिनीलानामादायान्तमं शुभं ।

कृत्वा निम्बेनमादौ तु कुण्ठया माक्षिकेण च ।

पत्तूरमूलकक्षेण निम्बेद्रसयुतेन च” ।

कुण्ठो मन्मथिना । माक्षिकं सुवर्जमाक्षिकं ।

पत्तूरं वकम इति शोके । शालिजा इति रसेन्द्र-
चिन्तामयो । रसः पारदः ।

“वङ्गौ निःक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ।

ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिपलाया रसेन वा” ।

सारः काष्ठसारः । शालाङ्गारेण इति रसेन्द्र-
चिन्तामयो पाठः ।

“ततो विज्ञाय गलितं शङ्खोर्द्धं समुत्क्षिपेत् ।

त्रिपलाया रसे पूते तदाह्वय तु निर्वपेत् ।

न सन्धानितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ।

भूतं निर्वपयेत्तस्मिन् शोहं तत् त्रिपलागसे ।

यस्योहं न नृतं तत्र पाण्यं भूयोऽपि पूर्येव ।

नारदाह नृतं यय तथह्वयमशोहवत् ।

ततः मंशोय विधिवत् चूर्णयेद्योश्माजने ।

लोहेनैव तथा वत्त दृष्टदा सूक्ष्मचूर्णितं ।

कृत्वा लोहमये पात्रे मादौ वा लिप्तरन्ध्रके ।
 रसैः पद्मेपमं कृत्वा तं पचेद्भोग्याभिना ॥
 पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।
 त्रिफलाद्रवभङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
 मीयकन्दकमल्लतवज्जीनां शूरणस्य च ।
 हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥
 भङ्ग मङ्गरिया । केशराजः भङ्गराज इति द्विः ।
 कुलिशं खुद्दीक्षीरं ।
 “पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोडशिकं पणं ।
 तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥
 अथ भागावशिष्टे तु रसे तस्याः पचेदुबुधः ।
 अथौ पलानि दत्त्वा च सर्पिणो लोहभाजने ॥
 तान्मे वा लोहदर्या तु चालयेद्विधिपूर्वकं ।
 ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोद्धे च सर्पिषि ॥
 मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात् पाकमाव्यतः ।
 प्यारमेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
 भामरं द्रुतसंयुक्तं विणिह्याद्रक्तिककमात् ।
 वर्द्धमानानुपानश्च गन्धर्वीरेण संयुतं ॥
 गन्धर्वाभवे त्वजायाश्च स्निग्धव्यादिभोजनं ।
 सद्योवह्निकारश्चैव भस्मकश्च नियच्छति ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
 गुल्मादिप्राणुरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकं ॥
 शूलश्च परिणामश्च प्रमेहमवकाजकं ।
 श्वयथुं रुधिरत्वावं दुर्गामानं विशेषतः ॥
 बलहृदहृदहृदश्चैव कान्तिदं स्वरवर्द्धनं ।
 शरीरलाघवकरमारोग्यं पृथिवर्द्धनं ॥
 आयुष्यं श्रीकरश्चैव वयस्तेजस्करं शुभं ।
 सश्रीकपुत्रजननं वशीपलितनाशनं ॥
 दुर्गामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
 ध्वनेनार्शांसि दहन्ते यथा तूलश्च वज्जिना ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात् मयसेवी यथा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनैः सह दापयेत् ॥
 रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थानं यदा तृतीयचरण-
 स्थाने जीर्णे मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
 “लावतिस्त्रिवर्त्तोरमयूरशृङ्गादयः ।
 चटकः कलविङ्गश्च वर्त्तका हरितालकः ॥
 श्येनकश्च वृहत्प्रावि वनविङ्करकादयः ।
 पारावतभृगादीनां मांसं जाङ्गलकं शुभं ॥
 वर्त्तारः वगेरा इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
 कलविङ्गो गृहचटकः । वर्त्तका वटर् इति लोके ।
 हरितालकः हरिताल इति लोके । विङ्किरा-
 वर्त्तकादयः ।
 “मद्यगुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
 मत्स्यराजा इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥
 हन्ताकस्य फलं शलं पटोलं वृहतीफलं ।
 प्रलम्बाभीरुवेचायं तालकस्तण्डुलीयकं ॥
 प्रलम्बा लम्बाणावुः । अमीरः शतावर्याः पत्रशकां ।
 तालकः देवदाली । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
 “जीमूतको देवताडो उत्तकोग्रो गरा गरी ।
 प्रोक्ताखुविषहृदेयो देवदाली च ताडकः ॥
 देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः प्रीथपाण्डुताः”
 नशयेदित्यादि ॥

“वाल्मीकं धान्यशकाश्च केसुकं चक्रवर्त्तनं” ।
 चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तशकां ।
 “नारिकेलश्च खर्जूरं दाडिमं लवणीफलं ।
 शृङ्गादकश्च पक्वार्मं द्राक्षा तालफलानि च
 जातोक्तोश्च लवङ्गश्च पूगं तामूलपत्रकं ॥
 हितान्येतानि वक्तूनि लोहमेतत् समग्रतः ।
 नाश्रीयःस्तुकुचं कोलं कर्कान्धुवदराणि च ।
 जम्बीरं वीजपूरश्च तिमिर्दो कर्मर्दकं ॥
 कोलं चतुर्वदरं । कर्कान्धुवदराणि महान्ति ।
 “आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुण्ड्रकागपि ।
 हंससारसदायूहशृङ्गकङ्कबलाकिकाः ॥
 माणकन्दकरीराणि कतकश्च कलिङ्गकं ।
 कुप्राणकश्च कर्कोटं केसुकश्च विशेषतः ॥
 कटुकं कालशकाश्च कशेरुं कर्कोटीं तथा ।
 ककारादीनि सर्वाणि द्विदलानि च वर्जयेत् ॥
 शृङ्गेण समाल्यातचूर्णराजोऽनुकम्पया ।
 जगतामुपकाराय दुर्गामारिरयं भुवं ॥
 स्थानादप्येति मेरुश्च पृथ्वी पर्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमभुवं ॥
 ब्रह्मप्राश्च कृताप्राश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
 वर्जनीयाः स्वधर्मैर्ण भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥
 मुनिरसपिण्डविङ्गं मुनिरसलोढं चिरस्थितं धर्मं ।
 द्रावयति लोहदोषान् वक्रिर्नवनीतपिण्डमिव” ॥
 मुनिरचागस्तिः ।
 “काले मलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिद्वारे ।
 अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥
 क्षमिरिषुचूर्णं लोढं सहितं खरसेन वङ्गसेबस्य ।
 क्षपयत्यचिरात्तितयं लोहाजीर्णोद्धवं शूलं” ॥
 वङ्गसेनस्य अगस्तेः ।
 “जीर्णे लोहे पतति चूर्णं भुञ्जीत सिद्धसाराख्यं ।
 लोहव्यापन्नश्चति विवर्द्धते जाठरो वक्रिः” ॥
 तद्यथा,—
 “प्रथासैन्धवशृङ्गीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
 त्रिवृत्तो भागो निम्बु भाग्यं तत् सिद्धसाराख्यं” ॥
 “भवेद्यद्यतिसारस्तु दुग्धं पीत्वा रुजं जयेत् ।
 गुञ्जादादशकादूर्ध्वं वडिरस्य भयप्रदा” ॥
 शङ्करप्रणीतं लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥१७॥
 अथ रक्तार्शसां चिकित्सा ।
 “रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ खवद्विषकं ।
 दुष्टाखे निगृहीते स्थुः शूलानाहाष्टगामयाः ॥
 चन्दनकिराततिलकधन्वयवासाः सनागराः क-
 थिताः । रक्तार्शसां प्रशमना दाड्डीत्वशुशोरनिम्बा
 वा” ॥ चन्दनमत्र रक्तचन्दनं । चन्दनादिकाथः ॥१८॥
 नवनीततिलाभ्यासात् २ । केसरनवनीतशर्करा-
 भ्यासात् ३ । दधिसरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
 शाम्यन्ति रक्तावध्याः ॥
 “दध्नत्पपरि यो भागो घनः खेहयुतः सरः” ।
 मथितं सररहितं निर्बलं वस्त्रपूतं दधि ।
 सपत्रकेसरं क्षौद्रं नवनीतं त्वचं लिहन् ।
 सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शसः सुखीभवेत् ॥ ५ ॥
 पयसा शृतेन युक्तैः सतीनमुद्राङ्गीमसूराणां ।
 ओदनमद्यादक्षैर्मधुरैरीषत्सुगन्धैश्च ॥ ६ ॥

समङ्गोत्पलमोचाङ्गतिरीटतिलचन्दनैः ।
 सिद्धं क्षागीपयो दद्याद् गुदजे शोणितात्मके” ॥
 समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्गी मोचरसः । तिरीटो
 लोभः । चन्दनमत्र रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
 “भावितं रजनीचूर्णं खुद्दीक्षीरैः पुनः पुनः ।
 बन्धनात् सट्टुं सूत्रं क्षिण्यशोभगन्दरं” ॥
 क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
 “नासानाभिसमुत्थे भु तथा मेढ्रादिजेवपि ।
 क्रियामर्शसु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितं ॥
 चर्मकोलन्तु संक्षिद्य दहेत् क्षारेण चाभिना ।
 वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युक्तकाशनं ॥
 यथाखं दोषलक्ष्णमर्शसः परिवर्जयेत्” ॥
 इत्यर्शोऽधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 अर्शसः, त्रि, (अर्शस् + अस्त्यर्थे अच् ।) अर्शरोग-
 युक्तः । इत्यमरः ॥
 (“हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्शसम्” ।
 इति मनुः ।
 “अन्नपागौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसाम् ।
 हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः” ॥
 इति भावप्रकाशः ।)
 अर्शसानः, पुं, (ऋ + असानच्, श्चट् ।) अग्निः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥ (“अर्श
 सानाथ शृङ्गुणां हिंसिजे” । इति वेदभाष्यम् ।)
 अर्शो, [न्] त्रि, (अर्शमस्त्यस्य, अर्श + इनि ।)
 अर्शरोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्शाङ्गः, पुं, (अर्शो हन्ति, अर्श + हन् + ट ।
 चोक्तः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ । इत्य
 मरः ॥ शूरणः ४ । इति तट्टीका ॥ औल
 भाया । (अर्शरोगविनाशकः ।
 “अर्शाङ्गं कागमं भूचं मानुषन्तु विषापहम्” ।
 इति सुश्रुते ।)
 अर्शाङ्गी, स्त्री, (अर्शस् + हन् + ट + ङीप् ।) ता-
 म्बूती । इति मेदिनी ॥
 अर्शाहितः, पुं, (अर्शसि हितः, सेवनेन तत्र प्र-
 त्वात् ।) भल्लातकः । इति चिकित्साश्रेष्ठः ।
 इति भाषा ।
 अर्ह योग्यत्वे । (आदि-पर-सक-सेट् ।) पूजने
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्हति विप्रो वेदं पठितुं
 सकर्मकोऽपि ।
 “यच्चदानतपांस्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशी” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 (“अध्यापयन् गुरुसुतो शुश्रूषन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।
 “दिवाण्यहान्यर्हसि सोऽपुमर्हन्” ।
 इति रघुवंशे ।
 “गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।)
 अर्ह क पूजने । (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) * ।
 कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्हयति । इति दुर्गादासः
 (“राजार्जितं मधुपर्कपाणिः” । इति । : :
 काव्ये ।)

अर्हः, पुं, (अर्ह + अच् ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्हः, त्रि, (अर्ह + अच् ।) योग्यः । उपयुक्तः ।
 यथा,—
 “तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सवान्भवान्” ।
 इति श्रीभगवद्गीता ॥
 अर्हणा, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप् ।) पूजा । इत्यमरः ॥
 (“अर्हणांमर्हते चक्रमुनयो नयचक्षुषे” ।
 इति रघुवंशे ।)
 अर्हन्, [त्] पुं, (अर्हः प्रशंसायां शब्द ।) क्षपणकः ।
 बुद्धः । इति मेदिनी ॥ शेषस्य पर्यायः ।
 जिनः २ पारगतः ३ चिकानवित् ४ क्षीयाष्ट-
 कर्मा ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ प्रभुः
 ८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्पुत्रः ११
 तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४
 वादी १५ अभयदः १६ सार्वः १७ सर्वज्ञः १८
 सर्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेवः २१ वो-
 धदः २२ पुत्रवत्तमः २३ वीतरागात्मः २४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्हन्, [त्] त्रि, (अर्ह + शब्द ।) पूज्यः । मान्यः ।
 इति मेदिनी ॥ स्तुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “त्वमर्हतामयसरः स्तुतोऽसि नः” ।
 इति प्राकृतले ।)
 अर्हन्तः, पुं, (अर्ह + बाहुलकात् भच् ।) बुद्धः ।
 क्षपणकः । मान्ये त्रि । इति जटाधरः ॥ शिवः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्हितः, त्रि, (अर्ह + क्त ।) पूजितः । इत्यमरः ॥
 अल ज वारणपर्याप्तिभूमासु (भादि-उभं-सकं ।)
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ ज अलति अलते पापं
 गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तिः सामर्थ्यं ।
 “पर्याप्तन्तु यथेष्टं स्यात् ढप्ते शक्ते निवारणे” ।
 इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं
 समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जगं भूय-
 यति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 अलं, स्त्री, (अल + अच् ।) दक्षिणपुच्छकण्ठकः ।
 इति हेमचन्द्रः । विहार ऊल इति भाषा ।
 हरितालं । इति रत्नमाषा अमरटीका च ॥
 अलं, ख, भूषणं । पर्याप्तिः । वारणं । निरर्थकं ।
 शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अल्यर्थः । यथा,—
 “सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोले विजानासि
 चेत्” । इति लीलावती ॥
 अलकः, पुं, स्त्री, (अलति भूययति सुखं, अल +
 क्नु ।) मङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः क्षोदयुक्तं
 तस्य कुन्तलाभूषणकुन्तलाः तद्धि तत्र न्यस्यते
 इत्यन्ये । अलति भूययति सुखं इत्यलकं । इति
 भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति सुभूतिः । इति
 सारसन्दरी ॥ तत्पर्यायः । चूर्णकुन्तलः २ ।
 इत्यमरः ।
 (“कार्येषु योग्यं नवकर्णिकारं
 खनेषु शारा अलकेष्वशोकः” ।

इति ऋतुसंहारे ।
 “हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं” ।
 इति मेघदूते ।)
 अलकः, पुं, (अल + क्नु ।) अलकाः । क्षिप्तकुङ्कुरः ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्नोति, अल + क्नु,
 अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ
 नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः ।) कुमारी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षाधिगङ्गा । इति
 शब्दमाला ॥ “तथैवालकान्दा दक्षिणेन तु ब्रह्म-
 सद्गताद्ब्रह्मणि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषध-हेमकूट-
 हिमकूटान्यतिरभसतरङ्गहसा लुठन्ती भारत-
 मपि वर्षे दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभि-
 प्रविशति” । इति श्रीभागवतं ॥
 (हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गाया सह
 मिलिता खनामख्याता नदी । गङ्गायै देवलोके
 अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,—
 “देवेषु गङ्गा गन्धर्वं प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ।
 तथैवालकनन्दपि दक्षिणेनेति भारतं ।
 प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तमेदा महासुने” ॥
 इति भागवतपुराणे ।)
 अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः सा ।)
 कुवेरपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीयाति अलक + प्री +
 क ।) दक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥
 अलका, स्त्री, (अल + क्नु + टाप् ।) कुवेरनगरी ।
 इत्यमरः ॥ अलकवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्का
 कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 कुवेरः । इति जटाधरः ॥
 अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठी-
 तत्पुरुषः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अलक्तः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्वं ।) दक्षनि-
 र्यासविशेषः । लाहा । जौ इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५
 द्रुमाभयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः ।
 अरक्तः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९
 यावकः १० अलक्तकः ११ रक्तः १२ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ पलङ्क्या १३ क्षमिः १४ वर-
 वणिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।
 “लाक्षा पलङ्क्यालक्ष्मी यावो दक्षामयो जतु ।
 लाक्षा वर्षा हिमा वल्या खिग्धा च तुवरा लघुः ॥
 अनुष्ठा कफपित्तासहिक्काकासञ्जरप्रणुत् ।
 प्रणोरक्षतवीसर्पहमिकुलुगदापहा ॥
 अलक्तको गुणैस्तद्विशेषाद्यज्ञानाशनः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षा रसः । आलता इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अलक्तकः २ जतुरसः ३
 रागः ४ निर्मल्यः ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पदा
 ८ चक्रवर्त्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
 कफवातरोगप्रणयोषणाश्लं । कण्ठरोगशम-
 नत्वं । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्णयः ॥
 अलक्तकः, पुं, (अलक्त एव, अलक्तः स्वार्थे कन् ।)

निर्मल्यं । अलक्तः । इति हलायुधो हारावली
 च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्णयः ॥ (“अलक्त-
 काङ्गानि पदानि पादयोः” । इति कुमारसम्भवे ।
 “पादाणक्तकरक्तमौक्तिकशिलः सिद्धाङ्गानाङ्गतेः”
 इति नागानन्दे ।)
 अलगर्दः, पुं, (लगति स्पृशति, किप्, लग्, अर्हयति,
 अर्ह + अच्, अर्दः, लग् चासौ अर्दश्चेति इति
 लगर्दः, लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः, निर्विषत्वात्
 तद्भिन्नः ।) जलसर्पः । जलवाड़ा इति केचित् ।
 अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (सविधौ जलथालभेदः । विषकेडटिया इति
 भाषा, “तत्र सविधाः कृष्णाः कर्बुरा अलगर्दा
 इन्द्रायुधाः सामुद्रिका गोचनन्दाः चेति” । सुश्रुते ।)
 अलगर्दः, पुं, (अलं गृह्णाति इति गृध्र + अच्, एघो-
 दरादित्वात् साधुः ।) जलथालः । इत्यमरः ॥
 केडटिया इति ख्यातः । जलवाड़ा इति केचित् ।
 अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥
 अलङ्करणं, स्त्री, (अलम् + क्त + भावे ल्युट् ।) भूषणं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अलङ्कारिण्यु, त्रि, (अलम् + क्त + इण्यच् ।) अलङ्कार-
 कर्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्या-
 दयः ॥ तत्पर्यायः । मण्डनः २ । इत्यमरः ॥
 अलङ्कर्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अलङ्कार-
 युक्तव्यक्तिः । इति सारसन्दर्यादयः ॥ तत्पर्यायः ।
 अलङ्कर्त्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५
 भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥
 अलङ्कर्त्ता, [क्] त्रि, (अलम् + क्त + ङच् ।) अल-
 ङ्कारिण्युः । इत्यमरः ॥
 अलङ्कर्म्मिण्यः, त्रि, (अलं समर्थः कर्म्मण्ये, ङा ।) कार्य-
 कुशलः । कर्म्मक्षमः । इत्यमरः ॥
 अलङ्कारः, पुं, (अलम् + क्त + भावे ङच् ।) भूषण
 तत्पर्यायः । आभरणं २ परिकारः ३ विभूषणं
 ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७
 अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९
 इति जटाधरः ॥ अलङ्कारयुक्तिः । तद्वा-
 रणदिनमुच्यते ।
 “रेवत्यश्विधनिलास हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।
 गुरुसक्रवुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥
 अनिलेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।
 उदाहरे राजसम्मने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥
 शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलश्चाङ्गदन्तथा ।
 कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाश्लिषि क्रमात् ॥
 प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः ।
 पद्मरागश्च वक्ष्ये विजये गोविदाक्षथा ॥
 मुक्ता वैदूर्यनीलश्च तथा मरकतं क्रमात् ।
 आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥
 सुवर्णेनापि घटना सर्वधामुपयुज्यते ।
 प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥
 प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।
 तस्य प्रधानभूषणादित्याह भृगुनन्दनः ॥
 सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः ।
 यतो मणीणां वक्ष्यामि लक्ष्यानि यथाक्रमं” ॥

अल

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ २ ॥ मणिविशेषाणां लक्ष-
णानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ २ ॥ काव्यालङ्कारः ।
स द्विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ ।
तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्मः । इति काव्या-
दर्शः ॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं ।

अथालङ्कारनामानि

अक्रमातिशयोक्तिः	१
अतद्गुणः	२
अत्यन्तातिशयोक्तिः	३
अत्युक्तिः	४
अधिकं	५
अनन्वयः	६
अनुकूलं	७

अनुगुणः	८
अनुज्ञा	९

अनुप्रासः	१०

अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणोदाहरणे
उक्ते ।

अपरे यथा, दृश्यनुप्रासः

अत्यनुप्रासः—

अन्यानुप्रासः—

लाटानुप्रासः—

अनुमानं	११

अन्योन्यं	१२

अपङ्गवातिशयोक्तिः	१३

अप्रस्तुतप्रशंसा	१४

अभिधाहेतुः	१५

अर्थान्तरन्यासः	१६

अर्थपत्तिः	१७

अल

वैचित्र्यञ्च भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति
काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत्
शब्दार्थशोभातिशयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थि-
रधर्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं
दण्डि-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तल्लक्षणानि

“अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सद्यत्वे हेतुकार्ययोः”	१
“सङ्गतानुगुणसङ्गीकारमाङ्गतरद्वयं”	२
“अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रशक्तिज्ञे”	३
“अत्युक्तिरदुस्यतातथ्यशैर्योदायार्थादिवर्णनं”	४
“अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं”	५
“उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः”	६
“अनुकूलं प्रातिभूत्यमनुकूलानुबन्धि चेत्”	७

“प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः”	८
“दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्”	९

“अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्”	१०

“अनेकस्यैकधा साम्यसङ्गहाप्यनेकधा ।
एकस्य सङ्गदप्येव दृश्यनुप्रास इत्यते” ॥

“उच्चार्यत्वादुपदेकत्र स्थाने तालुरदादिके” ।
सादृश्यं व्यञ्जनस्येत् अत्यनुप्रास उच्यते ॥
व्यञ्जनस्येदुपथावस्यं सहाद्येन खरेण तु ।
आवर्त्यतेऽन्यथोन्यत्वादनुप्रासः स एव तत्” ॥

“शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।
लाटानुप्रास इत्युक्तः” ॥
“अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” ॥ ११

“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं” ॥ १२

“रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः ।
यदापङ्गुतिगर्भत्वं सैव सापङ्गवा मता” ॥ १३
“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया” ॥ १४

“अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह” ॥ १५

“उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः” ॥ १६

“दण्डापृथिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिच्यते ।
क्वचित् प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्यापतनं ।
क्वचित् अप्राकरणिकात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ
भेदौ” ॥ १७

अल

चन्द्रालोकोज्ज्वल-नीलमणि-काव्यचन्द्रिका-कुव-
यानन्द-सरस्वतीकण्ठाभरणादियशेषेषु ज्ञेयं । अल-
ङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदा-
हरणानि चन्द्रालोकपुस्तकानि तदतिरिक्तानि सा-
हित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

तदुदाहरणानि

“आलिङ्गन्ति समं देव व्यां शराश्च परांश्चते” ॥ १
“चिरं रागिणि मन्त्रिते निहितापि न रज्यसि” ॥ २
“यास्यामीत्युदिते तन्मया बलयोऽभवदूर्मिका” ॥ ३
“त्वयि द्रातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ ४
“ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ॥ ५
“इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः” ॥ ६
“कुपितासि यदा तन्नि निधाय करजक्षतं ।
बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ ७
“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां” ॥ ८
“मयेव जीर्णतां यातु यत्त्वयैव क्षतं हरे ।
नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ॥ ९
“आदाय वज्रगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ १०
“उन्मीलनमधुगन्धलूयमधुपयाधूतघृताङ्गुरक्रीडत्-
कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकार्यन्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षय-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः” ॥
“दृष्ट्वा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः क्षुभो वामलोचनाः” ॥
“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभ-
विलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः
काममनस्य” ॥
“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते ।
पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवश्रगं प्रियं” ॥
“जानीमहेऽस्याः किल सारसाख्या विराजतेऽन्तः-
प्रियवक्त्रचन्द्रः । तत्त्वान्तिभालैः प्रसृतैस्त्वदङ्गेष्व-
पाण्डुता कुङ्कुमवाक्षिपद्मे” ॥ ११
“त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रिया-
मया” ॥ १२
“त्वत्सुखिषु सुधा राजन् भ्रान्ताः पश्यन्ति तां
विधौ” ॥ १३
“एकः क्षुत्तौ स क्षत्येषु योऽन्यं शक्नोति याचते” ॥ १४
“तारुण्यविलासः । इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका-
वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्तथ्यवसाय-
भूलोऽयमलङ्कारः” ॥ १५
“हनुमान्विमतरत् दुस्तरं किं मद्यात्मनां ।
गुणवद्वत्संसर्गात् याति स्वल्पोऽपि गौरवं ।
पुष्पमालानुषङ्गेन सूत्रं शिरसि धार्यते” ॥ १६
“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डलं ।
सुज्ञानमप्यवस्येयं के वयं स्मरकिङ्कराः” ॥
“विललाप सवाप्यगङ्गदं सहजामप्यपहाय धी-
रतां । अतितप्तमयोऽपि मर्द्वं भजते कौव कथा-
शरीरिणां” ॥ १७

अथालङ्कारनामानि

तल्लक्षणानि

तदुदाहरणानि

अलङ्कारः	१८
अवशान्तकृतिः	१९
असङ्गतिः	२०
तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	
असदर्थनिदर्शना	२१
असम्भवः	२२
आवृत्तिदीपकं	२३
तत् त्रिविधं । मदावृत्तिः । अर्थावृत्तिः । उभयावृत्तिः ।	
आक्षेपः	२४
अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	
उल्लेखा	२५
सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तुल्लेखा । हेतुल्लेखा । फलल्लेखा । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलल्लेखे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधे । एवमुल्लेखा षड्विधा ।	
उत्तरं	२६
उदात्तं	२७
उपमा	२८
उपमेयोपमा	२९
उल्लासः	३०
उल्लेखः	३१
लक्षणभेदेन स द्विविधः ।	
एकावली	३२
कारकदीपकं	३३
कारणमाला	३४
सा पूर्वपूर्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	
काव्यलिङ्गं	३५
काव्यार्थापत्तिः	३६
कैतवापङ्कतिः	३७
गुणोक्तिः	३८
अपङ्कतिप्रयोक्तिः	३९
चित्रं	४०

“अत्यन्तं सूक्ष्मादाधेयाद्यधारास्य सूक्ष्मता” । १८
“ताभ्यां तौ यदि न स्यान्नामवशालङ्कृतित्तुसा” । १९
“विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिस्य सा ॥ अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्य सा” । २०
“अपरं बोधनं प्राज्ञः क्रिययासत्त्वदर्शयोः” । अस्त्यर्थः । कस्यचित् किञ्चित् क्रियाविश्रितस्य स्वक्रियया- परान् प्रति असतः सती वार्थस्य बोधनवर्णनं । २१
“असम्भवात्यनियत्तरसम्भाव्यत्ववर्णनं” । २२
“त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं” । २३
“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ॥ आक्षेपोऽन्यो विधौ यत्ते निषेधे च तिरोहिते” । २४
“सम्भावनाः स्युस्त्वैच्छा वस्तुहेतुफलात्मता । उक्ताउक्तास्पदाद्याच सिद्धासिद्धास्पदे परे” । २५
“किञ्चिदाकृतसहितं स्यादूक्तोत्तरमुत्तरं” । २६
“उदात्तमन्दिरचितं श्लाघ्यमास्त्योपलक्षणं” । २७
“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुक्तसति द्वयोः” । २८
“पर्यायेण द्वयोस्तत्त्वेदुपमेयोपमा मता” । २९
“एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” । ३०
“वज्रमिर्वज्रधोलेखादेकस्योलेख ईयते । एकोनवज्रधोलेखोऽप्यसौ विषयभेदेतः” । ३१
“महीतमुक्तरीत्याश्रयेणीरेकावली मता” । ३२
“क्रमिकैकगतान्तु गुम्फः कारकदीपकं” । ३३
“गुम्फः कारणमाला स्यादयथा प्रक्रान्तकारणैः” । ३४
“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं” । ३५
“कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” । ३६
“कैतवापङ्कतिर्यत्ते आजायैर्निर्गते पदैः” । ३७
“गुणोक्तिरन्योद्देश्या गौर्यद्वयं प्रति कथ्यते” । ३८
“अपङ्कतिप्रयोक्तृत्वोन्माप्यत्यतिक्रमः” । ३९
“प्रसाद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते” । ४०

“मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते” । १८
“स्वल्पमेवानु लभते प्राप्यः प्राप्यापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का धानिरमृतद्युतेः” । १९
“विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना । अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाकृष्याः । गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ हि गोत्रोद्धारं पुराकरोः” । २०
“नष्टेदाजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये पुनः” । २१
“को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पादयिष्यति” । २२
“वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येया च शर्वरी” । उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकान्मृता माद्यन्ति च शिखावलाः” । २३
“चन्द्र सन्दर्शयात्मानमथवाक्स्ति प्रियामुखं । नायं दूति तनेस्तापस्तस्याः कालानलौपमः । गच्छ गच्छसि चेतान्त तत्रैव स्याज्जनिर्मम” । २४
“धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहलक्षणं । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः ॥ रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्भुवं । तन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते प्रश्री ॥ मथ्यः किं कुचयोर्धृत्यै वज्रः कनकादामभिः । प्रायोऽलं त्वत्वेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति” । २५
“यत्रासौ वेतसी प्राप्य तत्रेयं सतरां सरित्” । २६
“सासौ यत्राभवद्युद्धं तव धूर्जटिनाऽर्जुनः” । २७
“हंसीव भूपतेः कीर्तिः स्वर्गदीमवगाहते” । २८
“धर्म्मोऽयं इव पूर्णश्रीरथै धर्म्म इव त्वयि” । २९
“अपि मां पावयेत् साध्वी खाल्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाष्कन्यः पादपद्मयोः । निन्दन्ति विन्धवातारं तद्वाटीवरियोपितः ॥ तदमायं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं ॥ लामोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः” । ३०
“स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः सद्गुः कालः शत्रुभिरेक्षितः सः । गुणवचस्यर्जुनोऽयं कीर्त्तौ मीमांसः शरासने” । ३१
“नेत्रे कर्णान्तिविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भशासनौ । दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ । जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः” । ३२
“गच्छत्या गच्छति पुनः प्राप्यः पश्यति पृच्छति” । ३३
“नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्यागेन विपुलं यशः ॥ भवन्ति नरकाः पापाः पापं दारिद्र्यसम्भवं । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव” । ३४
“जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तोऽसि त्रिषोऽपनः” । ३५
“स जितनवमुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहा” । ३६
“निर्यान्ति स्मरनाराचा बालादृक्पातकैतवात्” । ३७
“वृषापेहि परचेत्रादायाति क्षेपप्रवृत्तः” । ३८
“अग्रे मानो गतः प्रयादनुमीता प्रियेय सा” । ३९
“मारमासुभमा चागरदा मारबधूतमा । मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽङ्ग मारमा” । ४०

चित्रकाव्यमनेकविधं यथा । पद्म-च्छत्र-धनुः-खड्ग-
नागपाश-कवाट-नौका-बन्धाः । अश्वगति-त्रिपदी-
गोमूत्रिकादयः ।

हेकापङ्कतिः ————— ४१

तद्गुणः ————— ४२

तुल्ययोगिता ————— ४३

सा चिन्धा ।

प्रथमा यथा —————

द्वितीया यथा —————

तृतीया यथा —————

दीपकं ————— ४४

दृष्टान्तः ————— ४५

निदर्शना ————— ४६

सा चिन्धा ।

निरुक्तिः ————— ४७

परिकरः ————— ४८

परिकराङ्कुरः ————— ४९

परिणामः ————— ५०

परिवृत्तिः ————— ५१

परिसंख्या ————— ५२

पर्यस्तापङ्कतिः ————— ५३

पर्यायः ————— ५४

स द्विविधः ।

पर्यायोक्तं ————— ५५

तत् द्विविधं ।

पिहितं ————— ५६

पुनरुक्तवदाभासः ————— ५७

पूर्वरूपः ————— ५८

स द्विविधः ।

प्रतिवस्तूपमा ————— ५९

प्रतिषेधः ————— ६०

प्रतीपं ————— ६१

तल्लक्षणभेदेन पञ्चविधं । न तु नामभेदेन ।

प्रत्यनीकं ————— ६२

प्रस्तुताङ्कुरः ————— ६३

प्रहर्षणं ————— ६४

तत् त्रिविधं ।

प्रौढोक्तिः ————— ६५

भाविकं ————— ६६

भाषासमावेशः ————— ६७

“हेकापङ्कतिरन्यस्य शङ्कान्तस्य निरुद्धे” । ४१

“तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः” । ४२

“वर्णानामितरेषां वा धर्मेक्यं तुल्ययोगिता” ।

“हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

गुणोत्कृष्टे समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता” । ४३

“वदन्ति वर्णवर्णानां धर्मेक्यं दीपकं बुधाः” । ४४

“चेद्विषयप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः” । ४५

“वाक्यार्थयोः सदृशयोरेकारोपो निदर्शना ।

पदार्थगर्भामप्यन्ये वदन्त्यन्यां निदर्शनां ।

अपरां बोधनं प्राजः क्रिययासत्सदर्थयोः” । ४६

“निरुक्तिर्योगतो नाम्नान्यार्थत्वप्रकल्पनं” । ४७

“अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणो” । ४८

“साभिप्रायविशेष्यश्चेद्भवेत् परिकराङ्कुरः” । ४९

“परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयो विषयात्मना” । ५०

“परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः” । ५१

“परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रयं” । ५२

“अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापङ्कतिस्तु सा” । ५३

“पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

“एकस्मिन् यस्यानेकं वा पर्यायः सोऽपि सम्मतः” ५४

“पर्यायोक्तं तु गम्यस्वेदचोभङ्गान्तराश्रयः ।

पर्यायोक्तं तदप्याज्यह्यानेनेष्टसाधनं” । ५५

“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितं” । ५६

“व्यापाततो यदर्थस्य पौनरुक्तावभाषणं ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” । ५७

“पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं ।

पूर्वविषयानुवृत्तिश्च विवृते सति वस्तुनि” । ५८

“वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता” । ५९

“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनं” । ६०

“प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनं ।

अन्योपमेयलाभेन वर्णस्थानादरश्च तत्” ।

वर्णोपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।

वर्णोनान्यस्योपमाया अनिष्यत्तिर्वचश्च तत्” ।

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते” । ६१

“प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः” । ६२

“प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः” । ६३

“उत्कृष्टितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणं ।

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं” । ६४

यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्लाभः फलस्य तत्” । ६५

“प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं” । ६५

“भाविकं भूतभावर्यसाक्षात्कारस्य वर्णनं” । ६६

“शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्तपि ।

वाक्यं यच्च भवेत् सोऽयं भाषासम इतीयते” । ६७

“प्रजल्पन् मत्पदे जगः कान्तः किं न हि नूपुरः” । ४१

“पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्निषा” । ४२

“सङ्गच्छन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च ।

त्वदङ्गमादवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

माण्डीप्रभृतेषां कदलीनां कठोरता ॥

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशत्रवयोस्त्वया ॥

लोकपालो यमः पाशोऽश्रीदः शक्रो भवानपि” ४३

“मदेन भाति कलमः प्रतापेन महीपतिः” ४४

“त्वमेव कीर्त्तिमान्वाणन् विधुरेव हि कन्तिमान्” ४५

“या दातुः सौम्यता सेयं पूर्यन्दोरकलङ्कता ॥

त्वमेव युगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥

नश्यद्वाजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः” ४६

“इदृशैश्चरितैर्जने सत्यं दोषाकरो भवान्” ४७

“सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः” ४८

“चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवस्तुभुजः” ४९

“प्रसन्नेन दृग्गणेन वीक्षते मदिरैर्दृष्ट्या” ५०

“यथावेकं शरं मुक्ता कटाक्षान् स रिपुस्त्रियाः” ५१

“स्वहृदयः प्रदीपेव न खान्तेषु नतम्बुवां” ५२

“नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखं” ५३

“पद्मं मुक्ता गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा ॥

अधुना पुलिनं तत्र यत्र खेतः पुराजनि” ५४

नमस्तस्मै हृतो येन सुधा राजवधूकुचौ ॥

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह” ५५

“प्रिये गृह्यागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्” ५६

“भुजङ्गकुण्डलीयत्तशशिशुभ्यांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदा पायादद्याच्चेतोहरः शिवः” ५७

हरकण्ठांशुलिप्ताऽपि शेषस्त्वह्मशशासितः ॥

दीपे निर्व्यापितेऽप्यासीत् काक्षीरलेर्मुहूर्तजुः” ५८

“तापेन भाजते सूर्यः श्रृङ्खापेन राजते” ५९

“न द्यूतमेतत् कितवाक्कीडनं निश्चितैः शरैः” ६०

“तल्लोचनसमं पद्मं तदङ्गसदृशो विधुः ।

अलं गर्व्यं ते वस्तुकान्त्या चन्द्रो भवादृशः ।

कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ।

मिथ्यावादो हि सुग्धाति त्वन्मुखाभं किलाम्बुजं ।

दृष्टं चेददं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दना” ६१

“जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ” ६२

“किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतय्या करुणकस्यया” ६३

“तामेव ध्यायते तस्मै विष्टया सैव वृत्तिका ॥

दीपमुदोपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥

निधृज्जनौषधीमूलं खनतासादितो निधिः” ६४

“कचाः कलिन्दजातीरतमाललोममेचकाः” ६५

“अहं विलोकयेऽद्यापि युधन्तेऽत्र सरासराः” ६६

“गुञ्जन्मणिमञ्जोरे कलाम्भोरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसार-
समीरे” ६७

अथालङ्कारनामानि

भेदकातिशयोक्तिः—	६८
भ्रान्तापङ्कतिः—	६९
भ्रान्तिसान्—	७०
मालादीपकं—	७१
मिथ्याध्यवसितिः—	७२
मीलितं—	७३
मुद्रा—	७४
यथासंख्यं—	७५
यमकं—	७६

युक्तिः—	७७
रत्नावली—	७८
रूपकं—	७९
तत् द्विविधं । अमेदरूपकं । तद्रूप्यरूपकञ्च ।	
तच्च समन्यूनधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं ।	
समाभेदरूपकं । नूनाभेदरूपकं । अधिकभावेद-	
रूपकं । समताद्रूप्यरूपकं । नूनताद्रूप्यरूपकं ।	
अधिकताद्रूप्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।	
रूपकातिशयोक्तिः—	८०

ललितं—	८१
नुमोपमा—	८२
सा चायथा । वाचकानुमा । धर्मानुमा । उपमान-	
नुमा । धर्मानुमा । वाचकोपमेयानुमा ।	
वाचकोपमानानुमा । धर्मानुमानानुमा । धर्मानु-	
मानवाचकानुमा ।	

लेशः—	८३
लोकोक्तिः—	८४
वक्रोक्तिः—	८५
विकल्पः—	८६
विकस्वरः—	८७
विचित्रं—	८८
विधिः—	८९
विनोक्तिः—	९०
लङ्कारभेदेन सा द्विविधा ।	
विभावना—	९१
अस्या लङ्काराण्युदाहरणानि च यत् ।	

विरोधः—	९२
स दशधा ।	

तल्लक्षणानि

“भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्” ।	६८
“भ्रान्तापङ्कतिरन्यस्य श्रद्धायां भ्रान्तिवारणे” ।	६९
“स्यात् स्मृतिर्भ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गात्तद्विचयम्” ।	७०
“दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते” ।	७१
“किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम्” ।	७२
“मीलितं यदि सादृशाद्देद एव न दृश्यते” ।	७३
“सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” ।	७४
“यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” ।	७५
“सत्यर्थे पृथगर्थानां स्वरचक्षणसंहतेः ।	
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” ।	७६

“युक्तिः परामिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये” ।	७७
“क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं तदुः” ।	७८
“विषयभेदताद्रूप्यरङ्गनं विषयवच्च यत्” ।	
“रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः” ।	७९

“रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्थाध्यवसानतः” ।	
अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखनं विना विषयि-	
वाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं तत्पूर्वकं	
विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसानं तस्मिन्	
सति रूपकातिशयोक्तिः” ।	८०

“प्रस्तुते वर्णवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्णनम्” ।	८१
“वर्णोपमानधर्माणांनुपमावाचकस्य च ।	
एकद्विचतुषोपादानात् भिन्ना नुमोपमायथा” ।	८२

“लेशः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्” ।	८३
“लोकप्रवादानुष्ठानं लोकोक्तिरिति कथ्यते” ।	८४
“वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपूर्वार्थप्रकल्पनम्” ।	८५
“विरोधे तुल्यबलभोर्विकल्पालङ्घनमिति” ।	८६
“यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” ।	८७
“विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया” ।	८८
“सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाज्जर्विध्यलङ्घनम्” ।	८९
“विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।	
तच्चेत् किञ्चिद्विना रन् विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।	९०
“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्यं चेत् ।	
हेतुनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ॥	
कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ।	
अकारणात् कार्यजन्यं चतुर्थी स्यादविभावना ॥	
विरुद्धात् कार्यसम्यक्त्वे दृष्टा काचिदविभावना ।	
कार्यात् कारणजन्यमपि दृष्टा काचिदविभावना” ।	९१
“जातिचतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः ।	
क्रियाक्रियाद्रथाभ्यां यत् त्रयं त्रयेण वा मिथः ।	
विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” ।	९२

तदुदाहरणानि

“अन्यदेवास्तु गाम्भीर्यमन्युर्द्वयं भूपतेः” ।	६८
“तापं करोति सोलम्पं न्वरः किन्नु सखि स्मरः” ।	६९
“अयं प्रमत्तो मधुपस्तन्मुखं वेति पङ्कजम्” ।	७०
“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः” ।	७१
“मिथ्याध्यवसितिर्विज्ञां वश्येत् खखजं वधन्” ।	७२
“रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहभाषणे” ।	७३
“नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्गुणविपुला च सा” ।	७४
“शत्रुं मित्रं विपत्तिश्च जय रङ्गय मङ्गय” ।	७५
“नवपलाशपलाशवनं पुरःस्तुटपरागपरागतपङ्कजं ।	
मृदुलवान्तलवान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सु-	
मनोमरैः” ।	७६
“त्वामालिखन्ति दृष्टान्तां धनुःपौष्पं करेऽलिखत्” ।	७७
“चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञत्वं महीपते” ।	७८
“अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।	
अयमास्ति विना शम्भुस्त्रातोयैकं विलोचनम् ॥	
शम्भुर्विश्वमवत्यय स्त्रीकृत्य समदृष्टितां ।	
अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥	
साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता ।	
अयं कलङ्गिनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” ।	७९
पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति सिताः शराः” ।	८०

“ललितं निर्गते नीरे सेतुमेवा चिकीर्षति” ।	८१
“तडिद्वीरोन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्मम ।	
कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥	
यत् त्वया मेलनं तत्र लाभो मे यच्च तद्गतेः ।	
तदेतत् काकतालीयमवतिर्कितसम्भवं” ।	८२

“अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त सच्छन्दचारिणम् ।	
“शुक पञ्जरवन्धने मधुराणां गिरां फलम्” ।	८३
“सहस्र कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने” ।	८४
“सुखं मानं दिनं प्राप्तं नेह नान्दी हरान्तिके” ।	८५
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीमुखजः” ।	८६
“स न जिग्ये महान्तो हि दुर्दशाः सागरा इव” ।	८७
“नमन्ति सन्तस्त्रिलोक्यादपि लज्जुं समुद्रति” ।	८८
“पञ्चमोदक्षणे काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।	८९
“विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पदम् ।	
विना खलैर्विमात्येया राजेन्द्र भवतः समा” ।	९०
“अपलाक्षारसाक्षितं रत्नं ते चरणद्वयम् ।	
अस्त्रैरतीक्ष्णकटिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥	
नरेन्द्रनेव ते राजन् दशत्वसिमुजङ्गमः ।	
शङ्खादीकानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतः ॥	
श्रीताङ्गकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति तां ।	
यशःप्रयोरशिरभूत् करकल्पतरोस्तव” ।	९१
“तव विरहे मलयमरुद्वावानलः शशिरचोऽपि	
शोषमग्निः । हृदयमनिरुतमपि भिन्ने नलिनी-	
दलमपि निदाघरविरस्याः ॥ सन्ततसुखलासङ्गा-	
द्वृजतगृहकर्मवटनाया नृपते । दिशमदीनां	

विरोधाभासः—६३
विहतोक्तिः—६४
विशेषः—६५
स त्रिविधः ।

विशेषोक्तिः—६६
विषमं—६७
तत् त्रिविधं ।

विषादनं—६८
व्याघातः—६९
स द्विविधः ।
व्याजनिन्दा—१००
व्याजस्तुतिः—१०१
स द्विविधः ।

व्याजोक्तिः—१०२
व्यतिरेकः—१०३
सुझापङ्कतिः—१०४
श्लेषः—१०५

स च त्रिविधः । प्रकृतानेकविधयः १ अप्रकृतानेकविधयः २ प्रकृतप्रकृतानेकविधयः ३ ।
सदर्थनिदर्शना—१०६
सन्देहः—१०७
समं—१०८
तत् त्रिविधं ।

समाधिः—१०९
समासोक्तिः—११०
समुच्चयः—१११
स द्विविधः ।
सम्बन्धातिशयोक्तिः—११२
लक्षणाभेदेन सा द्विधा ।
सम्भावनं—११३
सहोक्तिः—११४
सामान्यं—११५

सारः—११६
सूत्रं—११७

लोकोक्तिः—११८
स्वभावोक्तिः—११९

“आभाषत्वं विरोधस्य विरोधाभास इत्येते” । ६३
“विहतोक्तिः श्लेषगुणं कविनाविष्कृतं यदि” । ६४
“विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं ।
विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्तुनेकात्र वर्ण्यते ॥
किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्तुनिरुद्धतिश्च सः” । ६५
“कार्यजननिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” । ६६
“विषमं वर्ण्यते यत्र घटनानुरूपयोः ।
विरूपकार्यस्योत्पत्तिपरं विषमं मतं ॥
अनिरुप्याप्यवामिच्छेत्तदित्यर्थसमुद्यमात्” । ६७
“इयमाणाविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनं” । ६८
“स्याद्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।
सौकार्येण निबद्धापि क्रियाकायविरोधिनः” । ६९
“निन्दाया निन्दया व्यक्तित्वाजनिन्देति गीयते” । १००
“उक्तिर्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यास्तुतिनिन्दयोः” । १०१
“व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनं” । १०२
“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः” । १०३
“सुझापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मेतिह्वयः” । १०४
“नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्णावर्णाभयाश्रयः” । १०५

“विभावनं सम्बद्धानां फलं सुहृदनुग्रहः” । १०६
“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गान्कृतित्रयं” । १०७
“समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।
सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।
विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थः कर्तुमुद्यमः” । १०८
“समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेयः” । १०९
“समासोक्तिः परिसूतिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्” । ११०
“बहूनां युगपद्भाजां भावगुम्फाः समुच्चयः ।
अहं प्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयोऽपि सः” । १११
“सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनं ।
योग्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्येते” । ११२
“सम्भावनं यदीदं स्यादित्युद्देशोऽन्यस्य सिद्धये” । ११३
“सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः” । ११४
“सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः” । ११५

“उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते” । ११६
“सूत्रं पराश्रयाभिज्ञे तरसाकृतचेष्टितं” । ११७

“लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगमिता” । ११८
“स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्यस्य वर्णनं” । ११९

कठिनाः सति भवति कराः सरोजकुमाराः ॥
अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्व-
पतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ वल्लभोत्-
सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः । राकाविभावरी-
जानिर्विषज्वालाकुलो भवेत् ॥ नयनयुगासेचनकं
मानसहृत्वापि दुष्प्रापं । रूपमिदं मदिराद्या
मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥ ६२
“विनापि तन्वि हारेण वक्तोऽनौ तव हारिणौ” ॥ ६३
“वृषापेहि परत्वेनादिति वक्ति स सूचनं” ॥ ६४
“गते सूर्येऽपि द्वीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्कराः ।
अन्तर्वहिः पुरः पश्चात् सर्वदिश्यापि सैव मे ॥
त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्ष्य” ॥ ६५
“हृदि खेहृदयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि” ॥ ६६
“क्षेयं शिरोमण्डदङ्गी क्व तादृष्टमदनञ्जरः ।
कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव क्षपाणिका ॥
भक्षाशया हि मङ्गलां दृष्ट्याखुस्तेन भक्षितः” ॥ ६७
“दीपमुदीपयेद्यथावतावन्निर्व्याज एव सः” ॥ ६८
“वैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मरः ।
दया चेद्भाल इति मय्यपरित्यज्य एव ते” ॥ ६९
“विधे स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहर्चिः” ॥ १००
“कः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवं ॥
साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परं ।
यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि” ॥ १०१
“सखि पश्य गृहाराधनपरगौरस्मि धूसरा” ॥ १०२
“श्लेषा इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः” ॥ १०३
“नार्यं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहः” ॥ १०४
“सर्वतो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत् ॥
अजोन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा हतशक्तिना ।
उच्चरद्भूरिकोलाहलः सुशुभे बाह्विनीपतिः” ॥ १०५
“उदयमेव सविता पद्मेध्वर्पयति त्विषं” ॥ १०६
“पङ्कजं वा सुधांशुर्वैद्यस्माकन्तु न निर्यायः” ॥ १०७
“स्नानुरूपं कृतं पञ्चहारेण कुचमण्डलं ॥
नीचप्ररमता लक्ष्मि जलजयास्तवोचिता ॥
युक्तो वारणलामोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” ॥ १०८
“उत्काण्डिता च कुण्डला जगामास्तव भानुमान्” ॥ १०९
“अयमेन्द्रोमुखं पश्य रक्तचुम्बति चन्द्रमा” ॥ ११०
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तव दियः ॥
खं शीलं वयो विद्या धनश्च मदयत्यसु” ॥ १११
“सौधाय्याणि पुरस्यास्य सुश्रुन्ति विधुमण्डलं ।
तेषां दातरि राजेन्द्र स्वर्गुमात्राद्रियामहे” ॥ ११२
“यदि श्रेष्ठोऽभवद्वक्ता कथिताः सुगुण्यास्तव” ॥ ११३
“दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रथमिभिः सह” ॥ ११४
“मल्लिकाचितधम्मिल्लास्वारचन्दनधर्षिताः ।
अविभायाः सुखं यान्ति चन्द्रिका अभिसारिकाः” ॥ ११५
“मधुरं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः” ॥ ११६
“मयि पश्यति सा केशः क्षीमन्तमणिमाख्योत्” ॥ ११७
“सुजङ्ग एव जानीते सुजङ्गाचरणं सखि” ॥ ११८
“कुरङ्गैरनाराज्यैः सज्जकैः समीक्ष्यते” ॥ ११९

अल

प्रीतस्युक्तामसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं स्ने-
ग्रणा च विवदमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वात्
वह्निर्मुखो भवति । ततश्चर्चतीसारवर्णान्याम-
प्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामवदमार्गास्तियंगा-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्व शरीरं दण्डवत्
स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसार्थं ब्रुवते ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरेव दोष-
मामविषमित्याचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्ग-
त्वात् । तत्परमसाध्यमास्यकारित्वात् विरुद्धोप-
क्रमत्वाच्च । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूत-
मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सलवणमुष्णवारि । ततः
स्वेदयत्तन्निप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियं टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणे यस्याः सा ।) स्त्री-
विशेषः । सा अलसदृष्टियुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
अलक्ष्यं, स्त्री, (लक्ष्यमनुमापकं सुचिह्नं, विरोध
नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लक्ष्यं । मन्दचिह्नं ।
“(आचारात् धनमक्षय्यमाचारो ह्यलक्ष्यम्”)
इति मनुः । तद्विशिष्टे च ॥

अलक्ष्मीः, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञ्च विरोधे ।) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निवर्तितः २ । इत्यमरः ॥
कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कर्णिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवी ५
इति पाद्मोत्तरखण्डः ॥ तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
द्रष्टव्यं ॥ * । दीपान्वितामावास्यायां तस्याः पूजा-
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

“अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां दिभुजां कृष्णवस्त्रपरीधानां
लौहभरणभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितां गृह-
सम्मानार्जनीहस्तां गर्दभारूपां कलहप्रियां” । इति
ध्यात्वा विमुखेन “ॐ अलक्ष्मी नमः” इत्यनेन
निर्मालयेन कृष्णपुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

“(ॐ) अलक्ष्मीस्त्वं कुरुपासि कुत्सितस्थानवासिनी ।
सुखरात्रौ मया दत्तां गृहं पूजाञ्च प्राप्तवती ॥
दारिद्र्यकलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी ।
याहि शत्रोर्गते नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि सर्वदा ।
पुत्रवन्धुकलत्रेषु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि” ॥
ततः शूर्पवाचेन सीमान्ते तां विक्षेत् ।
इति छायाचन्द्रिका ॥ * ॥ किञ्च,—

“एवं गते निशेधे तु गारी च खट्वाङ्गनात् ।
अलक्ष्मीश्च वक्षिष्यायां अमन्त्रश्च यथाविधि” ॥
इति छायाचन्द्रिकावर्णवृत्तव्रणपुराणं ॥ * ॥
“एवं गते निशेधे तु जने निद्राङ्गलोचने ।

अलि

तावन्नगरनारीभिः शूर्पदिग्विहमवादनैः ॥
निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः खट्वाङ्गनात्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नद्वयभविष्यपुराणं ॥
अलातं, स्त्री, (ला + त्त, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
इत्यमरः ॥ (अङ्गदग्धकाष्ठः ।
“कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणात्तालाघवम्” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अलावुः, पुं, स्त्री, (न लवते, न + लवि ऊर्णित् नलो-
पञ्च वृद्धिः ।) लताविशेषः तत्फलञ्च । लाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ आलावुः ८
एलावुः ९ लावुः १० लावुका ११ । इत्यमरः
तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलावुः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तक्षेप्रापहं गुरु ॥
वृथं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपृष्टिविवर्द्धनं” ।
इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुरु-
पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं ॥ मलभेदकत्वं । वात-
क्षेप्यकारित्वं । रुक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“(वर्चोभेदीन्यलावूनि रुक्षशीतगुरुणि च” ।
इति चरकश्च ।

“अलावुर्भिन्नविट्का तु रुक्षागुर्थतिशीतला” ।
इति च सुश्रुतः ॥

अलारं, स्त्री, (अलार्धते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिः, पुं, स्त्री, (अलति दंष्ट्रे समर्थो भवति यः, सः,
अल + इन् ।) अमरः ।

(“अलिपङ्क्तिरनेकाशस्त्वया,
गुणकृते धनुषो नियोजिता” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनुगतमलितन्दैर्गण्डमितीर्वैश्व” ।

इति रघुवंशे ।) वृश्चिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
मेदिनी ॥ (वृश्चिकराशिः ।)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भूयते, अल + कर्मणि
इकन् ।) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्गुलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्गुलः व्याप्तः,
तृतीयतत्पुरुषः ।) कुलकल्लः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अलिगर्द्धः, पुं, (अलिरिव वृश्चिक इव गृध्रोति, गृध्
+ अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति ख्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिज्ञा, स्त्री, (अलिरिव क्षुद्रा जिज्ञा, ।) जिज्ञो-
परि क्षुद्रजिज्ञा । आलाजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलिजिज्ञिका, स्त्री, (अलिजिज्ञा एव स्वार्थे कञ्;
टाप् ।) अलिजिज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इन्, अलिं सामर्थ्यं जरयति
जृणाति वा, अलि + जृ + अच्, एघोदरादित्वात्

अली

साधुः ।) मृदादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जालं
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
“(उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभं” ॥
इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिरिवाकारेण दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भूयते, अल + कर्मणि
बाङ्लकात् किन्दच् ।) वह्निद्वारसंलग्नचतुरस्र-
क्षत्रिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३
वह्निद्वारप्रकोष्ठः ४ अलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
द्वारपिण्डकः । अलिन्दः नाम्नीति अलञ् इन्द्र-
ज्झादिः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः ।
स्वार्थे ष्ये अलिन्दो दीर्घादिरपि ।

“गृहैकदेशे अलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा” ।

इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक अलिन्द इति वृद्धः ।

इह तूभयमेव स्नेहादिति साङ्गः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥*॥ अन्यच्च ।

“प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।

गृहान्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयं ॥

अलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि” ।

इति शब्दरत्नावली ॥

(“शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां

लितेषु भासा गृहदेहजीनां ।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव

सुगन्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”

इति माघः ।)

अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप +
बाङ्लकात् कर्मणि वुन् ।) अमरः । कोकिलः ।
कुक्कुरः । इति मेदिनी ॥ (वृश्चिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्दृश्चिक इव पत्रमस्याः,
कपि अत इत्त्वम् ।) वृश्चिकाख्यचुपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अलिपत्र्यां, स्त्री, (अलिरिव पर्यामस्याः, डीप् ।)
वृश्चिकालीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीनां प्रियं षष्ठीतत्पुरुषः ।)
रक्तोत्पलं । रक्तपद्मं । इति चिकित्साशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
पाटलावृद्धः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिरिव मक्कते, मक्क + अच्,
एघोदरादित्वात्लोपः ।) भेकः । कोकिलः ।
अमरः । यद्भक्तेश्वरः । मभूकल्लः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद् + शिच्
+ अच् ।) गणिकारीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्बकः, पुं, (न + लिप् + वुन्) पद्भक्तेश्वरः ।
भेकः । अमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(कुक्कुरः । मधुकल्लः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह्
+ शिच् + शिनि + डीप् ।) केविकापुष्पं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न्] पुं, (अलं वृश्चिकपुच्छस्यकण्टकं विद्य-
तेऽस्य इति ।) अमरः ।

अलौ

("मलिनमालिनि माधवयोषिताम्")।

इति माघः ।) रुचिकः । इति मेदिनी ।

अलीकं, ली, (अल + ईकन् ।) अप्रियं । ("तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति" । इति रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः । ("ज्ञातेऽलीकनि-मीलिते नयनयोः" । इति अमरुशतके ।) खर्गः । इति मेदिनी । अलाटं । इति हेमचन्द्रः ।

अलीकं, त्रि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं । अल्यं । इति शब्दरत्नावली ।

अलीकामत्यः, पुं, अल्लारस्त्रिजितैलभट्टमाघपिष्टं । तत्र प्रमायं राजनिर्घण्टे यथा ।

"माघपिष्टकया लिङ्गनागवल्लीदलैर्मदत् ।

तत्तु संखेदयेद्युक्त्या स्यात्स्यामङ्गारकोपरि ।

ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् ।

अलीकमत्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपरिहृतैः ।

तं हन्ताकभट्टिनेण वास्तूकेन च भक्षयेत् ॥"

अलुः, स्त्री, (अल + उन् ।) आलुः । क्षुद्रकलसी । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

अलुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः, नञ्समासः ।) लोभ-रहितः । यथा मनुः ।

"एकोऽलुब्धः साक्षी स्यात् वज्रः श्रुत्योऽपि न स्त्रियः । स्त्रीवद्वेष्टित्वानु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः" ।

"एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टवृत्त-पाठः ।" इति व्यवहारतत्त्वं ।

("अलुब्धैः स्निग्धैः प्रवृद्धैश्चामात्यैः परितः" । इति कादम्बरी ।)

अलौ, व्य, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ।

अलौले, व्य, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ।

अलोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ् ।) लोभाभावः । यथा,—

"इत्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति सारोऽयं धर्मैश्चाष्टविधः स्मृतः" ।

इति महाभारतं ।

अलोभी, [न] त्रि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न लोभी इति नञ्समासः ।) लोभशून्यव्यक्तिः । नास्ति लोभो यस्य इति वज्रप्रीतिसमासादिन-प्रत्ययनिष्पन्नः ।

अलोहितं, ली, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात् इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ।

अलौकिकः, त्रि, (लोके विदितः, लोके + ठक् ततो नञ्समासः ।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । अमा, शुभिकः । लोकातीतः । यथा,—

"अलौकिकत्वादमरः खकोषे

न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-

मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य" ।

इति त्रिकाण्डशेषद्वितीयश्लोकः ।

("उपसंहर विश्वात्मनदोरूपमलौकिकम्" ।

इति भागवतपुराणम् ।)

अल्य

अल्यं, त्रि, (अल् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईषत् २ मनाक् ३ स्तोत्रं ४ ।

("अल्योऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः" । इति मनुः ।) खल्लकं ५ खल्लं ६ दम् ७ कर्णं ८ तनुः ९ तनूः १० त्रुटिः ११ त्रुटी १२ मात्रा १३ लवः १४ लेशः १५ कणः १६ कण्ठी १७ कणिका १८ अणुः १९ सूक्ष्मं २० । इत्यमरः । क्षुल्लं २१ क्षुल्लकं २२ खल्लं २३ कणा २४ । इति शब्दरत्नावली ।

(अतिसामान्यः ।

"अल्यस्य हेतोर्वज्रं ह्यतुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्" ।

इति रघुवंशे । संचिन्तितं । अदीर्घं ।

"अनन्तपारं किल शब्दशालं, खल्यं तथायुर्वह्वश्च विद्मः" ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

अल्यकः, पुं, (अल्य एव, अल्य + साध कन् ।) यवासदृशः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः ।

"यासः खादुः सरस्तिक्षल्लवरः शीतलो लघुः । कफमेदोमदभ्रान्तिपित्ताहृक्षल्लकासजित् ।

दृष्ट्याविसर्पवाताखवमिज्वरहरः स्मृतः । यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा" ।

इति भावप्रकाशः ।) (खल्यपरिमितः । किञ्चित् ।

"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः । तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्" ।

इति मनुः ।)

अल्यकेशी, स्त्री, (अल्यः केशश्च पञ्चमस्याः सा ।) भूतकेशीरुक्ता । इति रत्नमाला ।

अल्यगन्धं, ली, (अल्यो गन्धो यस्य तत् ।) रक्तकैरवं । इति रत्नमाला ।

अल्यतनुः, त्रि, (अल्यो क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य ।) खर्वः । दुर्बलः । अल्यस्थियुक्तः । क्षुद्रदेहवान् तत्पर्यायः । दृष्टिः २ । इत्यमरः ।

अल्यपत्रः, पुं, (अल्यं पत्रं यस्य सः ।) क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्नमाला ।

अल्यपद्मं, ली, (अल्यमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ।

अल्यप्रमाणकः, पुं, (अल्यं प्रमाणमस्य, वा कन् ।) चेलानं । इति रत्नमाला । चेलो चेला तरमूज इति ख्यातः । खरमूज इति केचित् ।

अल्यमारिषः, पुं, (अल्यः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति ख्यातः शाकः, कर्मधारयः ।) शाकविशेषः । क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।

इत्यमरः । (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)

अल्यसरः, [स्] ली, (अल्यं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।) क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेड़े इति भाषा । तत्-पर्यायः । वेश्रन्तः २ पल्लवं ३ । इत्यमरः ।

अल्यायुः, [स्] पुं, (अल्यं संचिन्तितं आयुर्जीवनकालो यस्य सः ।) कागः । इति त्रिकाण्डशेषः । अचि-रजीविते त्रि । (अदीर्घजीवी ।

"दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधिनोऽल्यायुदेव च" ।

इति मनुः ।)

अव

अव्ययः, त्रि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प + इष्ठन् । अत्यल्पः । इत्यमरः । [अत्यल्पं । इत्यमरः ।

अव्ययः, [स्] (अतिशयेन अल्पः, अल्प ईयसन् ।) अल्लः, पुं, (अल् + क ।)

अल्ला, स्त्री, (अल् + क, स्त्रियां टाप् ।) } परमेश्वरः ।

एतन्नामा यवना उपासन्ते । यथा । "ॐ असल्लां इल्ले मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः । हयामि मित्रो इल्लां इल्लेति इल्लाणां वरुणो मित्रो तेजकामाः । होवारमिन्द्रो होवारमिन्द्रो माहासुरिन्द्राः । अल्लो ज्येष्ठं ज्येष्ठं परमं पूर्णं ब्रह्माणमल्लां अल्लोरसुर महसदरकं वरस्य अल्लो अल्लां आदल्लावुकमेककं । अल्लां वुकं । निखातकं । अल्लो यज्ञेन जतजलः अल्ला रथ्यचन्द्रसर्व्वनक्षत्राः अल्लो ऋषीणां स-

दिव्या इन्द्राय पूर्वं मायापरमन्त अन्तरिक्षाः । अल्लो पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः । इल्लाकवर इल्ला-कवर इल्लेति इल्लाह्लाः इल्ला इल्लह्ला अनादि-

स्वरूपा अव्यय्यो शाखां ह्रूं ह्रीं जनान् पशून् सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुल कुल पट् । असुर-संहारिणीं जं अल्लो असुरमहमदरकं वरस्य अल्लो अल्लां इल्लेति इल्लह्ला" । इत्याथर्व्वणस्तुतं ।

अल्ला, स्त्री, (अल्यते इत्यल्, क्षिप्, अले भूमायै नाति गृह्णाति, ला + क ।) नाथोक्तौ माता । इति वोपदेवः । (अथर्व्ववेदे अल्लाह्लादि-

ख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः ।)

अव रक्षणे । (यथायथं सकं-अकं-च, भ्वादि-परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृष्टवामिति यावत् । प्रीतौ । द्रष्टौ । द्युतौ । शोभायामिति यावत् । श्रुतौ । आकर्णने इति यावत् । प्राप्तौ । श्लेषे । आलिङ्गने इति यावत् । अर्थने । याचना-

यामिति यावत् । वेश्रे । प्रवेशे इति यावत् । भावे । सत्तायामिति यावत् । दृष्टौ । ग्रहे । आदाने इति यावत् । वधे । सामर्थ्ये । अवगमे । कृतौ । करणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने इति यावत् । (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमः तट्टीका च ॥) "अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ द्रष्टौ द्युतौ कृतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेश्रे भागे दृष्टौ गृहे वधे । सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतौ" । उग-

विश्रुतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा । काम इति जगन्तादुत्पत्तेरिच्छोत्पादाना इति भेदः । श्लेष आलिङ्गनं । सामर्थ्यं शक्तिः । रक्षणे प्रसिद्धोऽयं । प्रीतौ तु । "न मामवति सदोपा रत्नसुरपि मेदिनी" । इति रघुः । अन्यत्र विरल-

प्रयोगः । केचित्तु क्षुति-भाग-गृह-काम-धृतीर्न पठित्वा क्रिया-श्रवण-दहन-भावानाजः । ध्रुवति । इति दुर्गादासः ।

अव, व्य, (अव + अच् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । निश्चयः । असाकल्यं । अनादरः । इति दुर्गादासः ।

आलम्बनं । विज्ञापनं । व्यापनं । शुद्धिः । अल्पं । परिभवः । नियोगः । पावनं । इति शब्दरत्ना-

६

अल

अलि

अली

श्रीतसुष्काग्रसेविनस्तद्वपानमनिलप्रपीडितं स्ने-
ग्रणा च विवडमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वात्
वहिर्मुखी भवति । ततश्चर्चनीसारवर्ज्यान्वाम-
प्रदोषनिष्ठान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च देवाः प्रदुष्टामवडमार्गास्त्रियंगा-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत्
स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ।
विरुद्धाध्यग्रणाजीर्णाग्रनशीलिनः पुनरेव दोष-
मामविममिताद्यधत्ते मिषजो विषसदृशलिङ्ग-
त्वात् । तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोप-
क्रमत्वाच्चोक्तं । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसोभूत-
मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सलवणमुष्णवारि । ततः
खेदगवर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियां टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणे यस्याः सा ।) स्त्री-
विशेषः । सा अलसवृत्त्युक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
अलक्ष्यं, स्त्री, (लक्ष्यमनुमापकं सूचिर्ज्ञं, विरोध
नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लक्ष्यं । मन्दचिह्नं ।
("आचारात् धनमक्षयमाचारो ह्यन्यलक्ष्यम्")
इति मनुः । तद्विशिष्टे च ॥

अलक्ष्मी, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञ्च विरोधे ।) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निर्गतिः २ । इत्यमरः ॥
कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कर्णिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवी ५
इति पाद्मोत्तरखण्डं । तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
द्रष्टव्यं ॥ * । दीपान्वितामावास्यायां तस्याः पूजा-
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

"अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां द्विभुजां कृष्णवस्त्रपरीधानां
लौहामरगभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितां गृह-
सम्मार्जनीहस्तां गर्दभाखण्डां कलहप्रियां" । इति
ध्यात्वा विमुखेन "ॐ अलक्ष्मी नमः" इत्यनेन
निम्नोत्थेन कृष्णपुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

"(ॐ) अलक्ष्मीन्वंकुरुपासि कुत्सितस्यानवासिनी ।
मुखरात्रौ मया दत्तां गृह पूजाश्च शाश्वतीं ॥
टागिद्राकलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी ।
याहि शत्रोर्गते नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महामागे प्रीता भवसि सर्वदा ।
पुत्रवन्धुसखेषु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा घातुमं मम ।
मदाय्यं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि" ॥
ततः शृर्पवासेन सीमान्ते तां विरुजेत् ।
इति कृत्यचन्द्रिका ॥ * ॥ किञ्च,—

"यत् गते निशीथे तु नारी च सगृहाङ्गनात् ।
अलक्ष्मीं वदित्वा यमन्तश्च यथाविधि" ॥
इति कृत्यतत्त्वार्थवृत्तव्रतपुण्यं ॥ * ॥
"एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्रलोचने ।

तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिगुमवादनैः ॥
निष्काशयते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः सगृहाङ्गनात्" ॥
इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नवृत्तभविष्यपुराणं ॥
अलातं, स्त्री, (ला + त्त, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
इत्यमरः ॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठः ।
"कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्याणात्तालाघवम्" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अलावुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लवि ऊर्णित् नलो-
पश्च ङङि ।) लताविशेषः तत्फलञ्च । लाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ अलावुः ८
एलावुः ९ लावुः १० लावुका ११ । इत्यमरः
तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलावुः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

"अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
रुचिकरं प्रोक्तं घातुपुष्टिविवर्द्धनं" ।
इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुरु-
पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं । मलभेदकत्वं । वात-
श्लेष्मकारित्वं । रुक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("वर्द्धाभेदीन्यलावूनि रुक्षशीतगुरुणि च" ।
इति चरकश्च ।
"अलावुर्भिन्नविट्का तु रुक्षागुर्यतिशीतला" ।
इति च सुश्रुतः ॥)

अलारं, स्त्री, (अलार्थते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥
अलिः, पुं, स्त्री, (अलति दंशे समर्थो भवति यः, सः,
अल + इन् ।) भ्रमरः ।

("अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्रया,
गुणह्यते धनुषो नियोजिता" ।
इति कुमारसम्भवे ।

"अनुगतमलितन्दैर्गण्डभित्तोर्वैशाय" ।
इति रघुवंशे ।) दक्षिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
मेदिनी ॥ (दक्षिकराशिः ।)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भ्रूयते, अल + कर्मणि
इकन् ।) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्कुलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः,
दृतीयतत्पुरुषः ।) कुलकदन्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अलिगर्जः, पुं, (अलिरिव दक्षिक इव गृध्रोति, गृध्
+ अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति स्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिज्ञा, स्त्री, (अलिरिव क्षुद्रा जिज्ञा, ।) जिज्ञो-
परि क्षुद्रजिज्ञा । आलजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलिजिज्ञिका, स्त्री, (अलिजिज्ञा यस्य स्वार्थे कन्;
टाप् ।) अलिजिज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इन्, अलिं सामर्थ्यं जरयति
शृणाति वा, अलि + जृ + अच्, एधोदरादित्वात्

साधुः ।) गृहादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जलः
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
("उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गरे प्राप्तिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभं" ॥
इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिरिवाकारेण दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भ्रूयते, अल + कर्मणि
वाङ्लकात् किन्दच् ।) वहिर्द्वारसंलभचतुरस्र-
क्षत्रिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३
वह्निर्द्वारप्रकोष्ठः ४ अलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
द्वारपिण्डकः । अलिन्दः नाम्नीति अलञ् इन्द
ङ्खादिः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति भाषः ।
स्वार्थे ष्ये अलिन्दो दीर्घादिरपि ।

"गृहैकदेशे अलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा" ।

इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक अलिन्द इति हड्डुः ।
इह तुभयमेव श्लेषादिति साङ्गः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाहप्रकोष्ठके ।

गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डकायामपि चयं ॥
अलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि" ।
इति शब्दरत्नावली ॥

("शुक्लाङ्गीनीलोपलनिर्मितानां
लितेषु भासा गृहदेहजानां ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
सुगन्धानां गोमयगोमुखानि ॥")

इति भाषः ।
अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप +
वाङ्लकात् कर्मणि वुन् ।) भ्रमरः । कोकिलः ।
कुक्कुरः १ इति मेदिनी ॥ (दक्षिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्दक्षिक इव पत्रमस्याः,
कपि अत इत्त्वम् ।) दक्षिकाख्यक्षुपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्णा, स्त्री, (अलिरिव पर्णमस्याः, स्त्रीप् ।)
दक्षिकाकीदृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीनां प्रियं यच्छीतत्युरुषः ।)
रक्तोत्पलं । रक्तपद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, यच्छीतत्युरुषः ।)
पाटलादन्तः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिरिव मक्कते, मक्क + अच्,
एधोदरादित्वात्कणोपः ।) भेकः । कोकिलः ।
भ्रमरः । पद्मकेशः । मधुकदन्तः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद् + णिच्
+ अच् ।) गणिकारीदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्वकः, पुं, (न + लिपि + वुन्) पद्मकेशः ।
भेकः । भ्रमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(कुक्कुरः । मधुकदन्तः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह
+ णिच् + णिनि + स्त्रीप् ।) केविकापुष्पं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न] पुं, (अलं दक्षिकपुच्छस्यकारणं विद्य-
तेऽस्य इति ।) भ्रमरः ।

अलौ

“मलिनमालिनि माधवयोषिताम्” ।

इति माधः ।) दक्षिकः । इति मेदिनी ।

अलीकं, ली, (अल + ईकन् ।) अप्रियं । “तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति” । इति रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः । (“जातेऽलीकनि-मीलिते नयनयोः” । इति अमरशतके ।) खर्गः । इति मेदिनी । चलाटं । इति हेमचन्द्रः ।

अलीकं, त्रि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं । अल्यं । इति शब्दरत्नावली ।

अलीकमल्यः, पुं, अक्षरस्त्रितिलतिलमृद्यमाधपिष्टं । तत्र प्रसायं राजनिर्घण्टे यथा ।

“माधपिष्टिकया लिङ्गनागवल्लीदलेर्महत् ।

तनु संखेदेयद्रुह्या स्यात्सामङ्गारकोपरि ।

ततो निष्काशितं खयं तिलतिलेन भर्त्सयेत् ।

अलीकमल्य उक्तोऽयं प्रकारः प्राकपण्डितैः ।

तं हन्ताकमटित्रेण वास्तुकेन च भक्षयेत्” ।

अलुः, स्त्री, (अल + उन् ।) आलुः । क्षुद्रकलसी । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

अलुवः, त्रि, (लुम + क्तः, नञ्प्रमासः ।) लोम-रहितः । यथा मनुः ।

“एकोऽप्यलुवः साक्षी स्यात् वङ्गः श्रुत्योऽपि न स्त्रियः । स्त्रीबुद्धेरस्यित्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये हताः” ।

“एकोऽलुवस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकमट्टघट-पाठः” । इति व्यवहारतत्त्वं ।

“अलुवैः खिगैः प्रबुद्धैश्चामातैः परिहृतः” । इति कादम्बरी ।)

अले, य, पिशाचमाधया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ।

अलेले, य, पिशाचमाधया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ।

अलोमः, पुं, (न लोमः, अभावे नञ् ।) लोमाभावः । यथा,—

“इत्याथ्यनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोम इति मार्गोऽयं धर्मैश्चायविधः स्मृतः” । इति महाभारतं ।

अलोमी, [न्] त्रि, (लोमोऽस्त्यस्य इति लोमी, न लोमी इति नञ्प्रमासः ।) लोमशून्यव्यक्तिः । नास्ति लोमो यस्य इति वङ्गप्रोक्षिसमासादि-प्रत्ययनिष्पन्नः ।

अलोहितं, स्त्री, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात् इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ।

अलौकिकः, त्रि, (लौके विदितः, लोके + ठक् ततो नञ्प्रमासः ।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । अमा, युधिक् । लोकातीतः । यथा,—

“अलौकिकत्वादमरः खकोषे

न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-

मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य” ।

इति त्रिकाण्डशेषधितोयस्योक्तः ।

“उपसंहर विश्रामदोरूपमलौकिकम्” ।

इति भागवतपुराणम् ।)

अल्पा

अल्पं, त्रि, (अल् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईयत् २ मनाक् ३ लोको ४ ।

“अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः” ।

इति मनुः ।) खल्लकं ५ स्रवणं ६ दम् ७ कृशं ८

तनुः ९ तनूः १० वृष्टिः ११ वृष्टी १२ मात्रा १३

लवः १४ लेशः १५ कणः १६ कणी १७ कणिका

१८ अणुः १९ सूक्ष्मं २० । इत्यमरः ।) क्षुल्लं २१

क्षुल्लकं २२ खल्लं २३ कणा २४ । इति शब्दरत्नावली ।

(अतिसामान्यः ।

“अल्पस्य हेतोर्वज्रं हातुमिच्छन्

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्” ।

इति रघुवंशे । संचिह्नं । अदीर्घं ।

“अनन्तपारं किल शब्दशालं,

स्वल्पं तथायुर्वहवच्च विद्मः” ।

इति यज्ञतन्त्रम् ।)

अल्पकः, पुं, (अल्प एव, अल्प + क्ताथ कन् ।)

यवासदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः ।

“यासः खादुः सरस्तिक्षुल्लवरः शीतलो लघुः ।

कफमेदोमदभान्तिपित्तादृक्कुक्कासजित् ।

दृष्ट्याविसर्पवाताखवमिच्चरहरः स्मृतः ।

यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरात्मना” ।

इति भावप्रकाशः ।) (स्वल्पपरिमितः । किञ्चित् ।

“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ब्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ।

इति मनुः ।)

अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केशश्च पञ्चमस्याः सा ।)

भूतकेशीदृष्टः । इति रत्नमाला ।

अल्पगन्धं, स्त्री, (अल्पो गन्धो यस्य तत् ।) रक्तकैरवं ।

इति रत्नमाला ।

अल्पतनुः, त्रि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य ।)

खर्वः । दुर्बलः । अल्पास्थियुक्तः । क्षुद्रदेहवान्

तत्पर्यायः । एभिः २ । इत्यमरः ।

अल्पपत्रः, पुं, (अल्पं पत्रं यस्य सः ।) क्षुद्रपत्रतुलसी ।

इति रत्नमाला ।

अल्पपद्मं, स्त्री, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति

रत्नमाला ।

अल्पप्रमाणकः, पुं, (अल्पं प्रमाणमस्य, वा कन् ।)

चेलानं । इति रत्नमाला ।) चेलो चेला तरभूज

इति ख्यातः । खरभूज इति केचित् ।

अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति

ख्यातः शाकः, कर्मधारयः ।) शाकविशेषः ।

क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।

इत्यमरः ।) (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)

अल्पसरः, [स्] स्त्री, (अल्पं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।)

क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेडे इति भाषा । तत्-

पर्यायः । वेशन्तः २ पत्तनं ३ । इत्यमरः ।

अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्पं संचिह्नं आयुर्जीवनकालो

यस्य सः ।) क्षाणः । इति त्रिकाण्डशेषः । अचि-

रजीविते त्रि ।) (अदीर्घजीवी ।

“दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च” ।

इति मनुः ।)

अव

अल्पिकः, त्रि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प + इकन् ।

अत्यल्पं । इत्यमरः ।) [अत्यल्पं । इत्यमरः ।]

अल्पीयः, [स्] (अतिशयेन अल्पः, अल्प ईयस्वन् ।)

अल्यः, पुं, (अल् + क ।)

अल्ला, स्त्री, (अल् + क, स्त्रियां टाप् ।) } परमेश्वरः ।

एतन्नाना यवना उपासन्ते । यथा । “ॐ अल्लां

इले मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इल्ले वरुणो

राजा पुनर्ददुः । हयामि मित्रो इल्लां इल्लेति

इल्लां वरुणो मित्रो तेजकामाः । होतारमित्रो

होतारमित्रो माहासुरिन्नाः । अल्लो ज्येष्ठं श्रेष्ठं

परमं पूर्वं ब्रह्माण्डमल्लां अल्लोरसुर महमदरकं

वरस्य अल्लो अल्लां आदल्लातुकमेककं । अल्लां

वुकं । निखातकं । अल्लो यज्ञेन ऊतऊतः

अल्ला खर्गचन्द्रसर्व्वनक्षत्राः अल्लो ऋषीणां स-

दिव्या इन्द्राय पूर्व्वं मायापरमन्त अन्तरिक्षाः ।

अल्लो एयित्था अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते

इल्ले वरुणो राजा पुनर्ददुः । इल्लाकवर इल्ला-

कवर इल्लेति इल्लाः इल्ला इल्लला अनादि-

स्वरूपा अथर्व्वणी शाखां ङ्ङ् ङ्गी जनान् पश्यन्

सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु फट् । असुर-

संहारिणीं ऊं अल्लो रसुरमहमदरकं वरस्य

अल्लो अल्लां इल्लेति इल्लल्ल” । इत्याथर्व्वण्युक्तं ।

अल्ला, स्त्री, (अल्यते इत्यल्, क्षिप्, अले भूषायै

जाति गृह्णाति, ला + क ।) नाचोत्तौ माता ।

इति वोपदेवः ।) (अथर्व्ववेदे अल्लाहेत्यादि-

ख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः ।)

अव रक्षणे । (यथायथं सकं-अकं-च, आदि-

परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृहायामिति

यावत् । प्रीतौ । द्रप्तौ । द्युतौ । शोभायामिति

यावत् । श्रुतौ । आकर्णणे इति यावत् । प्राप्तौ ।

क्षेपे । आलिङ्गने इति यावत् । अर्थने । याच्ना-

यामिति यावत् । वेशे । प्रवेशे इति यावत् ।

भावे । सत्तायामिति यावत् । दृष्टौ । ग्रहे ।

आदाने इति यावत् । वधे । सामर्थ्ये । अवगमे ।

ज्ञतौ । कारणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने

इति यावत् । (इति वोपदेवोयकविकल्पद्रुमः

तट्टीका च ।) “अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ द्रप्तौ

द्युतौ क्षतौ । प्राप्तौ क्षेपेऽर्थने वेशे भागे दृष्टौ

गृहे वधे । सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतां” । ऊन-

विंशतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा ।

काम इति अन्ताहुत्यत्तेरिच्छोत्पादाना इति

भेदः । श्लेष आलिङ्गनं । सामर्थ्यं शक्तिः । रक्षणे

प्रसिद्धोऽयं । प्रीतौ तु । “न सांभवति सद्योपा

रत्नसूरपि मेदिनी” । इति रघुः । अन्यत्र विरल-

प्रयोगः । केचित्तु क्षुति-माग-गृह-काम-धृतीर्न

पठित्वा क्रिया-अवग-दहन-भावानाङ्गः । अवति ।

इति दुर्गादासः ।

अव, य, (अव + अच् ।) उपसर्गविशेषः । अत्यर्थः ।

निश्चयः । असाकल्यं । अनादरः । इति दुर्गादासः ।

आलम्बनं । विज्ञापनं । व्यापनं । युद्धिः । अत्यं ।

परिभवः । नियोगः । पावनं । इति शब्दरत्ना-

५

अव

अव

अव

अवकटं, क्ती, (अव + कट् + क्त्) वैरूप्यं ।
अवात् कुटारस्य वैरूप्ये चकारात् कटश्च । इति
गोपीचन्द्रहतसंज्ञकं ॥

अवकरः, ए, (अव + कृ + क्त्) सम्मार्ज्यादि-
निक्षिप्तधूल्यादिः । अञ्जाल इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । सङ्करः २ । इत्यमरः ॥ अवस्करः ३ ।
इत्यमरटीकायां मयुरानाथः ॥ सङ्कारः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“अवकारनिकरं विकिरति तत्
किं कृकवाकुरिय हंसः” । इति गीतिशतके ।)
अवकलितः चि, (अव + कल + क्त्) दृष्टः । इति
धरणी ॥

अवकाशः, ए, (अव + काश् + घञ्) अवस्थान-
देशः । फाँक इति यावत् । अवसरः । व्याप्ति-
रहितस्थानं । इत्यन्तरशब्दटीकायां भरतः ॥
“न रूपात्तत्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्” ।

इति रत्नावलीनाटिकायाम् ।)
अपि थ ।
“एवञ्च षड्ग्रीवादिष्वप्यवकाशमलभमानं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अन्यथ ।
“अवकाशेष्वधोदोषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्त्युच्यते तु यन्ति दत्तेन पितरः सदा” ॥
इति मानवे ३ अध्याये २०७ श्लोकः ॥ (प्रशस्त-
प्रदेशः ।

“अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे” ।
इति रामायणे । अथादिसञ्चयस्थानं । अवस्थानं ।
स्थितिः ।
“अवकाशं किनोदन्वान् रामायाम्भरितो ददौ” ।
इति रघुवंशे ।)

अवकीर्णः, चि, (अव + कृ + क्त्) अवचूर्णितः ।
तत्पर्यायः । अवधस्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(विस्तृतः । प्रवृत्तः । विक्षिप्तः ।

“भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णे
राज्ये स्थि स्थिरधिया चरितं तपोऽपि” ।
इति नागानन्दे । उल्लङ्घितः । अतिक्रान्तः ।)
अवकीर्णः, [न्] चि, (अवकीर्णमनेन अव + कृ
+ क्त् + इङि, अवकीर्णं ध्वस्तं व्रतमिति शेषः,
अस्यास्तीति ।) क्षतव्रतः । स्त्रीसंसर्गादिना त्यक्त-
नियमव्यक्तिः । इत्यमरजटाधरौ ।

(“कुशिलवोऽवकीर्णो च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवस्य काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे” ॥
इति मनुः ।)

अपकुटारं, क्ती, (अव + कट् + क्त्) अतिशये वा कुटा-
रच् । वैरूप्यं । इति संक्षिप्तसारयाकरणस्य
परिशिष्टं ॥ (अवाचीनत्वं । वैपरीत्यं ।)

अवकृष्टः, चि, (अव + कृष्ट + क्त्) वक्षिष्कृतः ।
दूरीकृतः । तत्पर्यायः । निष्काशितः २ । इत्य-
मरः ॥ निःसारितः ३ । इति जटाधरः ॥ निर्ग-
मितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्षिष्कारितः ।
निर्गमितः । आकृष्टः ।

“यकाकिनापि हि मया रभसावकृष्ट-
निरिखंशदीधिति सटाभरभासुरेव” ।

इति नागानन्दे । नीचः । निक्षुष्टः ।
“प्रतिकर्तुं प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते” ।
इति रामायणे । हीनजातीयः ॥ नीचजातीयः ।
अपकृष्टवर्णः ।
“चान्द्रायणं चरेत् सर्वानवकृष्टान् निहन्त्य तु” ।
इति याज्ञवल्क्यः । गृहादिसम्मार्ज्यकोदकवा-
हादिः कर्मकारः ।
“पाणौ देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः” ॥
इति मनुः ।)

अवकेशी, [न्] चि, (अवच्युतं कं मुखं यस्मात्,
अवकं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य, अवक +
ईश् + णिनि ।) फलकालेऽप्यनुत्पन्नफलकृच्छादिः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । बन्धः २ अफलः ३ ॥
अवक्तव्यं, चि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः ।) वचना-
योग्यं । अकथनीयं । न वक्तव्यं अवक्तव्यमिति
नञ्समासनियमः । यथा,—
“असम्भायं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते” ।
इति चाणक्यः ॥

अवक्रयः, ए, (अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं
क्रियतेऽनेन, अव + क्री + क्त्) क्रयसाधनद्रव्यं ।
मूल्यं । इत्यमरः ॥ (राजग्राह्यं द्रव्यं । वणिग्भिः
शुक्लस्थाने प्रतिभाण्डमधिपतये देयं ।

“विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश” ।
इति याज्ञवल्क्यः । एतावत्कालमुपयोगार्थं भा-
ण्डवस्तान्वादिभ्यो दीयते महुं च युष्माभिरैता-
वज्जनं देयमित्येवंविधं भाटकं । भाड़ा इति भाषा ।)

अवगणितं, चि, (अव + गण + कर्मणि क्त्) अव-
ज्ञातं । अवमानितं । इत्यमरः ॥ (तिरस्कृतं ।
“आयामेनालसाग्नोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्द-
नानां, अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्ति-
मेतां तवैव” । इति नागानन्दः ।)

अवगण्डः, ए, (अव + गम + ड, डकारस्य नेत्वम् ।)
गण्डस्थव्रणः । वयस्फोड़ा इति यावत् । तत्-
पर्यायः । वरण्डः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवगतं, चि, (अव + गम + क्त्) ज्ञातं । तत्-
पर्यायः । बुद्धं २ बुधितं ३ मनितं ४ विदितं ५
प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७ । इत्यमरः ॥ प्रमितं ८
मतं ९ प्रतीतं १० । इति जटाधरः ॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन्) ज्ञान-
सामान्यं । इति जटाधरः ॥ (बोधमात्रं । अप-
गमः । अपसरणम् ।)

अवगथः, चि, (अव + गा + कर्त्तरि थ, निपातनात्
ङ्रस्) प्रातःस्नातः । प्रातःस्नायो । इति सि-
द्धान्तकौमुदी ॥

अवगादः, ए, (अव + गद + घञ्) जलद्रोणी ।
गौकाजलसेचनकाष्ठपात्रं । इति हलायुधः ॥
अवगाहः, ए, (अव + गाह + घञ्) खानं । खान-
ग्रहं । इति वोपदेवः ॥

(“प्रचण्डसूर्यः स्पृष्टग्रीवघ्नमा-
सदावगाहचमवारिसन्धयः” ।
इति ऋतुसंहारः ।)

अवगाहनं, क्ती, (अव + गाह + भावे ल्युट्) खान-
करणं । तत्पर्यायः । अवगाहः २ वगाहः ३
मज्जनं ४ (“कन्दर्पबाणावलौर्दग्धानामवगाहनाय
विधिना रथं सरो निर्मितम्” । इति शृङ्गार-
तिलके ।) निमज्जनं ५ । दुष दिधा नाधोया
इति भाषा । शिरःखानं । अम्भसि मज्जनं । यथा ।
अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामनुशीमिरा-
च्छाद्य कुर्व्यात् ।

“अङ्गुलीभिः पिधायैवं ओत्रदृङ्गासिमासुखं ।
निमज्जेत प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदधममर्थम्” ॥
इति समुद्रकरधृतात् । अत्रानुद्धृते वारण्य-
मेवावगाहनं ।

“नाभिमात्रजले गत्वा हत्वा केशान् दिधा द्विजः ।
निरुध्य कर्णौ नासाश्च त्रिःशतवो मज्जनं ततः” ॥
इति वामनपुराणात् । इत्याङ्गिकाधारतत्त्वं ॥
अन्यत् खानशब्दे द्रष्टव्यं ॥* आङ्गीयब्राह्मणस्य
आङ्गकसूरपि अवगाहनं खानकर्त्तव्यत्वं । यथा गो-
भिलः । “खातान् शुचीन् आघान्तान्” इत्यादि ।
खातः न अवगाहितान् न तु मन्त्रादिखातान् ।
खयंमपि सूतकादिरहितः खातः । इति आङ्ग-
तत्त्वं ॥

अवगीतं, क्ती, (अव + गै + क्त्) निर्वाहः ।
लोकापवादः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (गीतादिना
निन्दाख्यापनम् । असाधुगीतं । अप्रोभनगानं ।)
अवगीतः, चि, (अव + गै + क्त्) ख्यातगर्हणः ।
निन्दितः । इत्यमरः ॥ (“विधुरं किमतः परं
परैरवगीतां गमिते दशामिमाम्” । इति
भारविः ।) दृष्टः । इति मेदिनी ॥ मुञ्जदृष्टः ।
इति विश्वः ॥

अवगुण्ठनं, क्ती, (अव + गुण्ठ + ल्युट्) योमानना-
वरकसरन्ध्रवस्त्रं । स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं । घोमूटा
इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली । मुद्राविशेषः ।
“अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि” ।

इति साहित्यदर्पणे । “जादे ! मुञ्जतस्य मा लज्ज,
अवगुण्ठसं दाव दे अवगुण्ठणम्” । इति शकु-
न्तले ।) मुद्राविशेषः ।

यथा च तन्त्रसारे ।
“सञ्चरस्तक्षता मुष्टिदीर्घाधोमुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भामिता मता” ॥
धूल्यादिस्वच्छणं ॥

अवगुण्ठिता, स्त्री, (अवगुण्ठयति आण्डणीति, अव
+ गुण्ठ + ण्युल्, स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम् ।)
अवगुण्ठनं । स्त्रीमुखावरकवस्त्रं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

अवगुण्ठितं, चि, (अव + गुण्ठ + क्त्) चूर्णितं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुंड़ा करा इति भाषा ।

अवगोरणं, क्ती, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट्) ।
ताडनार्थदण्डादीनामुद्यम इति ब्राह्मणं ॥ मा-
रिवार निमित्ते ठेङ्गा उठान इति भाषा । यथा
प्रायश्चित्तविषये । “दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गु-
रणा तन्नान्तरीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्प-
द्यत इत्युक्तं । मनु दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदन्तः-

अव

इति कुमारसम्भवे ।) शेखरः । शिरोभूषणं ।
तत्पर्यायः । वतंसः २ उत्तंसः ३ । इत्यमरः ॥
मुकुटं ४ मुकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ शेखरं
८ उष्णीषकः ९ कौटीरकं १० कोटीरं ११
किरीटं १२ चूडामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरो-
मणिः १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २
कर्णपुरः ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उत्तंसः ६
दन्तपत्रं ७ कर्णकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अवतमसं, स्त्री, (अवततं व्याप्तं तमः, प्रादिसमासः,
अच् ।) अल्पान्धकारः । इत्यमरः ॥
("अवतमसमिदयै भास्वताभ्युदमेन
प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः" ।
इति भाषः ।)

अवतारः, पुं, (अव + ट् + करणे घञ् ।) अवतरणं ।
मुख्यरिणादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-
पद्धतिः । प्रस्तावना । आभासः । उपक्रमशिका ।
यथा । "दूरे गुरुप्रथितवस्तुकथावतारः" । इति
शान्तिशतके ।) देवानां विशेषतो विष्णोर्मूर्त्यन्तरेण
पूर्णांशविशेषेण पृथिव्यामवतरणं । अवतारास्त-
संख्येयाः । तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः
३ हरनारायणौ ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७
ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११
धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ नृसिंहः १४ वामनः
१५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८
वल्लभः १९ हनुमान् २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥
इति श्रीभागवते ॥ यथा,—

"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चचार दुस्वरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितं ॥

द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगवां महीं ।

उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः श्रौकरं वपुः ॥

तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।

तन्वं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥

तुर्थे धर्मकला सर्गे नरनारायणादृषी ।

भूत्वाऽक्षोपशमोपेतमकरोदुस्वरं तपः ॥

पञ्चमः कपिलोनाम सिद्धेशः कालविभ्रुतं ।

प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥

षष्ठमत्रैरपत्यत्वं ततः प्राप्तोऽनसूयया ।

आन्वीक्षिकीमलकाय प्रकादादिभ्य ऊचिवान् ॥

ततः सप्तमं व्याकृत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।

स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरं ॥

अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नामेर्जात उग्रक्रमः ।

दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतं ॥

अष्टमिथ्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।

दुग्धेमाभोगधीर्विप्रास्तेनायं स उग्रतमः ॥

रूपं स जगद्दे मातुलं चाक्षुषोदधिरुज्ज्वले ।

नायारोप्य मष्टीमय्यामपादैवस्तत् मनुः ॥

सुरासुराणामुदधिं मग्नतां मन्दराचलं ।

दध्रे कमठरूपेण पृष्ठं रुपादशे विशुः ॥

धान्वन्तरं दादशमं त्रयोदशममेव च ।

अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥

पतुर्दणं नारसिंहं विभ्रदैवेन्द्रभूर्जितं ।

ददार करभेदरावेरकां कटक्षयथा ॥

अव

पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुखिपिष्टं ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदुहो नृपात् ।
त्रिःसप्तकालः कुपितो निःक्षत्रमकरोन्महीं ॥
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।
समुद्रनियन्त्रादीनि चक्रे वोय्याण्यतः परं ॥
एकोनविंशे विंशतिमे दृष्ट्वा प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरत् भरं ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिवा ।
बुद्धोन्माद्वान्नसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरैः सत्त्वनिधेर्दिजाः ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसःस्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुष्या महौजसः ।
कलाः सर्व्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥
यते चांशकषाः पुंसः ह्यण्यस्तु भगवान् स्वयं ।
इन्द्रारिथ्याकुलं लोकं नृकृप्यन्ति युगे युगे ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥ (दश-
अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽप्य वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥)
(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—

"अगच्छद्देशेन गुणभिजायिणी

नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ।

इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,—

"भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणाप्रार्थितः पुरा ।

स एव जातो भवने कौशल्यायां तवागव" ॥

इति अध्यात्मरामायणे ।

अवतारणं, स्त्री, (अव + ट् + णिच् + ल्युट् ।) भूतादि-

यहः । वस्त्राक्षरं । अर्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

(ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्द्धादध आनयनं । यथा,—

"क्रियतां यदि शक्नोमि गङ्गाया अवतारणं" ।

इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, त्रि, (अव + ट् + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरण-

विशिष्टः । प्रादुर्भूतः । जलादौ कृतावरोहः ।

यथा । ज्योतिषे ।

"नीलसीव सुमयीव सर्व्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खल्लरीट नमोऽस्तु ते" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अवतोक्ता, स्त्री, (अवपतितं लोकमस्याः सा ।) पत-

ङ्गमा गौः । तत्पर्यायः । चवङ्गमा २ । इत्यमरः ॥

गावङ्गागाहः । गावफला गाहः । इति भाषा ॥

अवदंश, पुं, (अव + दन्श + घञ् ।) सुरापानशचि-

जनकचर्व्वणद्रव्यं । गजर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मद्यं २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४

रोचकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवदातः, पुं, (अव + दै + क्तः ।) श्वेतवर्णः । पीत-

वर्णः । इत्यमरः ॥

अवदातं, त्रि, (अव + दै + क्तः ।) सुकृतावविशिष्टं ।

अव

("कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातैः" ॥ इति ऋतु-
संहारे । पीतवर्णयुक्तं । निर्मलं ।

"तत्त्वं क्रमेण विदुषां कस्यावदाते

अद्वावतां हृदि परं स्वयमादधाति" ॥

इति शान्तिशतके ।) मनोज्ञं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥

अवदानं, स्त्री, (अव + दै + ल्युट् ।) दत्तं कर्म ।

प्रशस्तमथच निर्व्वृत्तं कर्म । ये कर्म्म प्रवृत्तिते

सकले प्रशंसा करे सेह समाप्तकर्म्म इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः । तट्टीका च ।

खण्डनं । इति मेदिनी ॥

("विश्वावसुप्रायहरैः प्रवीणैः

सङ्कीयमानत्रिपुरावदानः" ।

इति कुमारसम्भवे ।) वीरशमूलमिति खामी ॥

(पराक्रमः । वीर्यं । यथा,—

"नैर्घटतममथ मन्त्रवधुनेः

प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्" ।

इति रघुवंशे ।)

अवदारणं, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + ट् + णिच्

करणे ल्युट् ।) खनित्रं । खन्ता इति ख्यातं ।

इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—

"अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते" ।

इति रामायणे । अव + ट् + भावे लुट् ।)

अवदाहं, स्त्री, (अवशमितोदाहो येन तत् ।) वीर-

शमूलं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो

ज्ञेयः ।)

अवदाहेयं, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् ।)

वीरशमूलं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अवदाहेयकापणं, स्त्री, उशीरं । खस् इति भाषा ।)

इति भरतः ॥

अवदीर्णः, त्रि, (अव + ट् + क्तः ।) अवदीर्णतादि ।

तत्पर्यायः । द्रुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ् ।) दुग्धं । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

अवद्यं, त्रि, (ग वदति परं गुणं, अवद्यावमाधमार्ब्-

रेफाः कुत्सिते इति वदेनैव कर्त्तरि यत् ।) अधमं ।

कुत्सितं । गर्हितं । निन्द्यं । इत्यमरः ॥

अवद्यं, स्त्री, अणिष्टं । इति पोपदेवः । पापं इति

पाणिनिः ॥ ("उदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः" ।

इति रघुवंशे ।)

अवधानं, स्त्री, (अव + धा + ल्युट् ।) मनोयोगः ।

तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रणिधानं ३ समाधिः

४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, स्त्री, (अव + ध + णिच् + ल्युट् ।) निश्च-

यः । यथा । "हि हेतावधारणे" । इत्यमरः ॥

अवधारितः, त्रि, (अव + ध + णिच् + क्तः ।) कृता-

वधारणः । यथा ।

"त्वया सुमुखि किं प्रोक्तं ग मया ह्यवधारितं ।

विधेयं महाभागे सद्भूतो वर्त्तते खलु" ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥

अवधार्यः, त्रि, (अव + ध + ण्यत् ।) अवधारणीयः ।

अवपूर्व्वकप्रधातोर्ध्वं प्रत्ययेन निष्पन्नः । नि-

र्धार्यः ॥

अव

अवधिः, पुं, (अव + धा + क्ति) अवधानं। सीमा।
कालः। ("अथ चेदवधिः प्रतीक्षते" इति भा-
रविः।) विसं। इति विश्वनेदिन्यौ॥

अवधीर, त्, क, अवघ्रायं। (अदन्त + घ्रा०-
उभय०-सक०-सेट्।) अवधीरयति। अवधीरयत्
साधुमसाधुः। इति दुर्गादासः॥

अवधूतः, पुं, (अव + धू + क्तः।) सद्गतासाम्नी।
तद्विधानं सद्गतासिद्ध्यै द्रष्टव्यं। तद्देहा यथा।
देवुवाच।

"द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा।
किमिदं श्रूयते चित्रमवधूतास्तुर्विधाः॥
एतदेदितुमिच्छामि तत्ततः कथय प्रभो॥

• चतुर्विधावधूतानां सत्त्वानि विशेषतः॥
सदाशिव उवाच।

ब्रह्मसन्तोषासक्ता ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः।
गृह्याश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये॥
पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः।
शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्चिते॥
ब्रह्मावधूतः शैवाश्च साध्यामाचारवर्तिनः।
विदधुः सर्वकर्मणि शश्वदीरितवर्त्मना॥
विना ब्रह्मार्पितश्चैते तथा चक्रार्पितं विना।
निपिद्धमन्नं तोयञ्च न गृहीयुः कदाचन॥
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलागमभिषेकियां।
प्रागेव कथिता धर्मो आचारश्च वरानने॥
खानं संन्यासनं पानं दागञ्च दाररक्षणं।
सर्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः॥
इति महानिर्वाणतन्त्रे १४ उक्तासः॥ * अन्यच्च।
शङ्कर उवाच।

"शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत्।
वीरस्य भूतिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः॥
यद्रूपं कथितं सर्वं सद्गतासधारणं परं।
तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकुर्याद्वीरवत्तमं॥
दण्डिनो मुण्डनं चामावास्यायामाचरेद्यथा।
तथा नैव प्रकुर्यात्तु वीरस्य मुण्डनं प्रिये॥
असंस्कृतं केशजालमुक्तालम्बिकचोद्ययं।
अस्थिमाला विभूषा वा रुद्राक्षमपि धारयेत्॥
दिगम्बरो वा वीरश्चाप्य वा कौपिनो भवेत्।
रत्नचन्दनसिक्ताङ्गं कुर्याद्भस्माभूषणम्॥
इति निर्वाणतन्त्रे १४ पटलः॥ * अपिच।
"नृकारोऽटिं विधायैश्च काष्ठदण्डं तथा प्रिये।
परमुष्माजिनसैव योगीव धारयेत् सदा॥
खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी।
कपाते धारयेच्चन्द्रं चन्दनाद्यैर्विशेषतः॥
ईषत् पिङ्गकं वस्त्रं धारयेत् सर्वदा सुत॥
सुत इति शिवस्य सम्बोधनं।
सुदर्शनस्य यस्मात् तत्तु संधारयेद्भुजः॥
विपक्षीं कपिलसैव भण्डिखिभक्तभरान्।
वादनं रुमरं योगी यत्र कुशाश्रमे स्थितः॥
इति योगसारे २ परिच्छेदः १०॥ अपरश्च।
"क्षमा दातुं तपो ध्यानं वागमयेन शैलेन।
शिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलगायकः॥
एवं भावपरो मन्यो जेतुयक्तः सदाशिवः॥

अव

संविदासेवनं कुर्यात् सदा कारणसेवनं॥
भवेत् साक्षात् स एवयः शम्भुरूपो न संशयः॥
इति निर्वाणतन्त्रं॥ * किञ्च।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च।
कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥ * अन्यच्च।
"निर्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः॥
स्वरूपोऽपि भवेद्देशः शूद्रोऽपि सहलोकवान्।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्वाणतः व्रजेत्॥
त्रिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः।
पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं॥ *॥
दशनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-
मपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरणार्थं संज्ञाकथनगमं
लक्षणविशेषमाह।
"अवधूतस्य चाख्यानं शृणुष्व पर्वतात्मजे।
वनारण्ये भारती च गिरिस्थे पुरिरेव च॥
एकस्थाने तु संस्थित्य इष्टध्यानादिकञ्चरेत्।
यो मन्त्रदानं तपसा सवनः परिकीर्तितः॥
सत्तकेशो जटाजूटः सदा वातुलवद्भवेत्।
अन्तर्योगी महावीरोऽरण्यसंज्ञश्च शैलेन॥
नानाशास्त्रेषु यो विद्वो नानाकर्मविशारदः।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चावर्णां॥
स एव भारतीवीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः।
सदोर्द्धवाज्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः॥
सर्वत्र समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परीक्षीर्तितः॥
नागादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु।
भ्रमणं कुर्यात् नित्यं कुर्याद्यत्नेन पूजनं॥
देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा।
अन्तर्योगेषु यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च॥
अवधूताश्रमे देवि। यस्य भक्तिः सनिष्कला।
तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्धति भूतले॥
अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत्।
शक्तिः पञ्चतत्त्वानि यत्नेनैव निवेदयेत्।
अशक्तः परमेशानि भक्तिः परितोषयेत्॥
इति निर्वाणतन्त्रं॥ * अपि च।
"भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णविभेदतः।
पूर्णः परमहंसाख्यः परिब्राह्मणः स्मृतः॥
छतावधूतसंस्कारो यदि स्यान्ज्ञानदुर्बलः।
तदा लोकालये तिष्ठन्नात्मानं स तु शोधयेत्॥
रक्षन् स्वजातिभिर्ज्ञश्च कुर्वन् कर्मणि केवलं।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमं॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥ * अपि च।
"अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः।
अवधूतो शिवादेवो अवधूताश्रमं शृणु॥
चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान्।
अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चित्तानुगः॥
सचेत्तच्चापि दिग्वासा विधियोनविहारवान्।
सदारः सर्वदारस्य चाट्टहासो दिगम्बरः॥
गृह्यावधूतो देवेशि दितयस्तु सदाशिवः॥
इति सुखमालातन्त्रे २ पटलः॥ * अवधूतस्य

अव

धोम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकर्तव्यतामाह।
"ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सौष्टमस्मीति चिन्तयन्।
कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यमाश्रितः॥
कुर्वन् कर्माख्यनासक्तो गलिनीदलनीरवत्।
यतेतात्मानमुद्धर्तुं तत्त्वज्ञानविवेकतः॥ *॥
सर्वधामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्मफलमाह।
"ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत्।
गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्॥ *॥
तन्मन्त्रकियमायकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि।
"जपद्योमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः।
ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्युर्न संशयः।
किमन्यैर्बुद्धिभिर्मन्त्रैः किमन्यैर्भूरि साधनैः।
ब्राह्मणेनानेन मन्त्रेण सर्वकर्मणि साधयेत्॥
सुखसाध्यमवाङ्मयं संपूर्णफलदायकं।
नास्त्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमभिके॥
पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेद्विम्।
गृहे तस्य महातीर्थं देहः पुण्यमयो भवेत्॥
निगमागमतत्त्वाणां सारात् सारतरो मनुः।
ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमीरितं॥
चतुर्विधाणां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां॥
मन्त्रान्यैः शोधनेनातं स्याच्चेदेतेन शोधितं॥
पश्यन् सर्वत्र सद्रूपं जपन्तु सन्महामनु॥
खेच्छाचारः शुद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट्॥
जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्शचिन्तनात्।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्धमेनं जपेन्मनु॥
त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारणकारणं।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं॥
गुग्मयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा।
जपेत्तस्य मन्त्रेणानि साधकः सिद्धिभागभवेत्॥
इति मन्त्रप्रशंसा॥ * शैवावधूतस्य सर्वकर्म-
नधिकारमाह।
"शैवावधूतसंस्कारविधुताखिलकर्मणः।
नापि देवे नवा पिब्ये नार्पे कृत्येऽधिकारिता॥ *॥
अथ परमहंसः।
"चतुर्धामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते।
त्रयोऽन्ये योगभोगाष्टा मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः॥
हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिग्रहं।
प्रारब्धमश्रुं विहरेत् निषेधविधिवर्जितः॥
त्यजेत् स्वजातिचिह्नानि कर्माणि गृहमेधिनान्।
तुरीयो विचरेत् चौर्ण्यो निःसङ्कल्पो निरुद्यमः॥
सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः।
निर्निकेतस्तितिक्षुः स्यान्निसङ्गो निरुपद्रवः॥
नार्पणं मध्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणा।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः॥
इति ते कथितं देवि। चतुर्थो कुलयोगिनां।
लक्षणं सविशेषेण साधूनां सत्स्वरूपिणां॥
यतेषां दर्शनात् स्पर्शादालापात् परितोषणात्।
सर्वतीर्थफलान्निर्जायते मनुजभ्रमणं॥
इति महानिर्वाणतन्त्रं॥
अवधूतं, त्रि, (वधमर्हति, यत्, ततो नष्टमासाः)।
मारणार्हं। यथायोग्यं। अनर्थकवाक्यं। इति
विश्वनेदिन्यौ। यथा,—

अव

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राङ्गतिर्यगोनिगतास्तपि ।”
 शत्रुस्त्रीयामवधत्तमाह मत्स्यपुराणम् ।
 “किं त्वया न श्रुतं शोके अवध्याः शत्रुयोपितः” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ आत्मन अवधत्तं यथा,—
 “देही निरुत्सवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
 तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिषुमर्हसि” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ * ॥ तद्वधे
 पापं यथा,—

“यावानवधस्य वधे तावान् वधस्य मोक्षणे ।
 अधर्मोऽपि ते कृद्यो धर्मस्तु विनियच्छतः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २४६ श्लोकः ॥

अवध्वंसः, पुं, (अव + ध्वन् + घञ् ।) परित्यागः ।
 निन्दनं । अवधूर्णनं । इति मेदिनी ॥

अवध्वजः, त्रि, (अव + ध्वन् + क्त ।) परित्यक्तः ।
 निन्दितः । अवधूर्णितः । इति मेदिनी ॥

अवनं, स्त्री, (अव + ल्युट् ।) प्रीयनं । इत्यमरः ॥
 रक्षयं । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पृहा ।
 तर्पणं । शोभनं । अवरणं । प्राप्तिः । चालिङ्गनं ।
 याचनं । प्रवेशनं । सप्ता । वृद्धिः । ग्रहणं । वधः ।
 शक्तिः । अवगमनं । कामः । करणं । एते अव-
 धात्वर्थाः ॥

अवनतं, चि, (अव + नम् + क्त ।) नम्रं । नतभागः ।
 नोया इति भाषा । तत्पर्यायः । अवायं २ आ-
 नतं ३ नतं ४ । इत्यमरः तट्टीका च ॥ (अधो-
 भूतः । “लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवततः प्राण-
 दयितः” । इति अमरुशतके ।)

अवनडं, स्त्री, (अव + नट् + क्त ।) अ्यानडं । नट-
 द्वादिवाच्यं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (आवडः ।
 व्याच्छादितः । यथाह मनुः,—

“चर्मोवनडं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः”

लिप्तः यथा, “स्तानावनडघनशोणितशोणपाणि-
 रत्तंसयियति कचांस्तव देवि भीमः” इति
 वेणीसंहारनाटकम् ।)

अवनयः, पुं, (अव + नी + भावे अच् ।) अवनयः ।
 निपातनं । अधःपातनं । इति भरतः ॥

अवनाटः, चि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,
 नतार्थे नासिकाया नाटादेशः अर्श आद्यच् ।)
 नतनासिकाः । खोंदा क्लेपङ्गाक्षयति इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अवटीटः २ अवभट्टः ३ ।
 इत्यमरः ॥

अवनायः, पुं, (अव + नी + घञ् ।) अवनयः । अधो-
 नयनं । इत्यमरः ॥ नीचे प्रेक्षान इति भाषा ।

अवनिः, स्त्री, (अव + पणि ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
 (“तामुद्रिद्रामवनिश्रयणं सौधवातायनस्यः” ।
 इति मेघदूते ।)

अवनी, स्त्री, (अव + चनि + ङीप् ।) पृथ्वी । इति
 भरतः ॥ प्रायमाया कता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवनीपतिः, पुं, (अवन्याः पतिः, यस्मिन्तत्पुरुषः ।)
 राजा । इति जटाधरः ॥

“य अवा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ” ।
 इति मत्स्यपुराणे ।)

अवनेजनं, स्त्री, (अव + निज् + ल्युट् ।) पिण्ड-

अव

दानार्थमास्तुतकुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्म-
 पुराणम्,—

“सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

अप्रदक्षिणं नेनिज्यात् गोत्रनामानुमन्तितं ॥

पितरुवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु

अवनेजनं मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहादीना-

मध्येवं । इति । पिण्डोपरि जलसेचनं । यथा

ब्रह्मपुराणम्,—

“ततो दर्भेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च करन्ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ चिराघ्न्य हरिं सरत् ॥

“तेभ्यः संस्वपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।

दत्त्वात्र पितरश्चेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः” ॥

इति च आङ्गत्तत्त्वं ॥ (प्रक्षालनं ।

“न कुर्व्यात् गुणपुल्लस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।

इति मनुः ।)

अवन्तिः, पुं, (अव + भिच् ।) अवन्तीदेशः । इति

हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,

“प्राग्व्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः” ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“अनूपास्तुष्टिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।

एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपट्टनिवासिनः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्यायः ॥

अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ, वाङ्मल-
 कात् भिच् ततः सार्थे कन्, टाप् ।) उज्जयिनी-
 नगरी ।

“अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे ॥

अवन्तिसोमं, स्त्री, (अवन्तियु अभिषुतं सोमं,
 शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) काञ्चिकं । इत्य-
 मरसिंहः ॥ कांनि इति भाषा । (काञ्चिकशब्दे-
 ऽस्य गुणा व्याख्येयाः ।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उज्जैन इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३

पुष्करद्विहो ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“ताम्रपर्णी समासाद्य शैलार्द्धशिखरोर्ध्वतः ।

अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यच्च ।

“उत्पन्नोर्कः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।

अवन्याश्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥

इति संस्कारतत्त्वतृप्तमत्स्यपुराणं ॥ अन्यत् पूर्व-

लिखितं ॥ (“प्राप्यावन्तीमुदयनकयाकोविदग्राम-
 वृज्जान्” इति मेघदूते ।)

अवन्यः, चि, (वन्धे साधुरिति वन्धः, वन्ध + यत्,
 ततो गज्जसमासः ।) फलवान् । फलकाले फल-

युक्तवृक्षः । तत्पर्यायः । फलेयष्टिः २ फलयष्टिः ३ ।

इत्यमरः ॥

“कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुष्टिस्तोभ्रामवन्ध्याम्” ।

इति मेघदूते ।)

अवपातः, पुं, (अव + पत् + घञ् ।) रन्ध्रं । गर्तः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अधःपतनं ॥ (गजादीनां ग्रह-
 णार्थं कृतस्तृणादिना प्रच्छन्नो गर्तः । यथा,—

अव

“अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तश्चस्तृणादिना” ।

इति यादवः ।

“रोधोऽसि निम्नवपातमग्नः

करीव वन्यः परुषं ररास” ।

इति रघुवंशे । नाटकादौ भयादिजनितपलायन-

सम्भ्रमादिवर्गनेन प्रसृतस्य परिवर्तः । यथा,—

“अवपातन्तु निष्काम-प्रवेश-त्रास-विप्रवैः” ।

इति दशरूपे ।)

अवभथः, पुं, (अवभियते घनेन, अव + भ +
 क्थन् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमापका-

परयज्ञः । यज्ञादेर्नूनाधिका-दोष-प्रान्ति-निमि-
 त्तका-शेष-कर्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः

तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषस्नानं । इति भरतः

त्रिकाण्डशेषश्च ॥

(“ततश्चकारावभथं विधिदृष्टेन कर्मणा”

इति भारते ।

“भुवं कोशोऽन कुण्डोऽभी मेध्येनावभथारपि” ।

इति रघुवंशे ।)

अवभटः, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासि-
 कायाः संज्ञायामिति भटच् । अवभट्टा नासिका
 अस्ति अस्य इति अर्श आद्यच् ।) नतनासिक-
 व्यक्तिः । इत्यमरः ॥ खोंदा इति भाषा ।

अवमः, चि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्ष-
 णादौ, अवद्येति सूत्रेण अवतेः अमः प्रत्ययो
 निपातितः । अवो भवो वा, अवोऽसोर्गोप-
 खेति मः ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥

(“अनलकानलकानवमं पुरीम्” । इति रघुवंशे ।)

अवमं, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्यैकदिनवारः । एकदिने
 एकतिथिर शेष अपरतिथिर आद्यन्तस्पर्श
 इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं ॥
 यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति तत्र
 तद्भवत्यवमदिनं । त्रिदिनस्पृकृतिथिचयस्य स्पर्श-
 नादङ्गः” । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥

अवमंतं, चि, (अव + मन् + क्त ।) अवमन्तं । अव-
 मानितं । अनादृतं । इत्यमरः ॥

(“सुखं ह्यवमंतं श्रेते सुखश्च प्रतिबुध्यते” ।

इति मनुः ।)

अवमतिः, पुं, (अवान्तरगता अमात्यादीनां कार्येषु
 मतिर्यस्य ।) स्वामी । ईश्वरः । गतिः । प्रसुः ।

नेता । इति जटाधरः ॥

अवमर्दः, पुं, (अव + मर्द् + घञ् ।) पीडनं । व्यथनं ।
 इत्यमरः ॥ शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रोऽय पी-

डनं । इति भरतः ॥

(“पलावमर्दस्यैव सन्निविष्टो

यथा न गर्धेयुक्तदारसत्त्वाः” ।

इति रामायणे ।) शत्रुशतगाघ्रहार इति ज्येष्ठित् ॥
 पदाक्रमणमिति केचित् ॥

अवमानः, पुं, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अपमानः ।
 अमर्यादा । यथा,—

“सम्मानाद्वाह्यो गित्यनुदिजेत विषादिव ।

अनन्तस्त्रेय चाकाङ्क्षेदयमानस्य खर्वदा” ॥

इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोकः ॥

अव

“मानानमानकश्चिदुत्तमेन विधीयते” ।

इति भाष्यमट्टः ।

अवमाननं, स्त्री, (अव + मन् + क्तिच् + लुट्) । अवमाननः । यथा । अवमानने अवमानना । नान कि धर्मो गवर्णः शीघ्रि चलीति अणः । इत्यमर-टीकायां भरतः ।

अवमानना, स्त्री, (अव + मन् + क्तिच् + लुट्) । अवमानः । अवादनः । इत्यमरसिंहः ।

“एतौ अवमाननामुक्तां मानिना भवता कृता” । इति विष्णुस्मृतौ ।

अवमानिता, त्रि, (अव + मान + क्तिच्) कृतापमानः । अवमानितः । अवावृत्तः । इत्यमरः ।

“विपक्षया तु सा श्रेया गितान्तसवमानिता” । इति रुद्रिह्यदर्पणे ।

अवमान्यः, त्रि, (अव + मन् + क्तिच्) अवमाननीयः । यथा,—

“या रोगिणी स्यात् दृष्टा नम्यन्ना चैव शीलतः । यानुष्ठाप्याधिपेक्षया नावमान्या च कर्हिचित्” ।

इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ।

अवमूर्च्छयः, त्रि, (अवमूर्च्छ + शी + क्तिच्) अधोमुखः शायी । अवगतो मूर्च्छां पत्येयवमूर्च्छः । तथाविधः शूते इत्यमूर्च्छयः । “उत्तानशया देवा अवमूर्च्छयामनुप्या” इत्याहं ।

अवमूर्च्छायी, [न] त्रि, (अवमूर्च्छ + शी + क्तिच्) अधोमुखशायी । अवमूर्च्छे यथा स्यात् तथा कृतिं शीतस्य इत्यर्थे तिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

अवमृदः, पुं, (अवमृदयति इति यु निश्चये + घञ्) । इत्यमरः ।

“मरेरावमृदः प्रियस्य विशतशतम् कृतं न मूलं” । इति अमरशतके । उपकरणं । संशः । एकदेशः ।

“तेषामवमृदवान् गन्धान् पन्नामप्यगितौजसां” । इति रघुसंहितायां । न्यायमते पारम्भिकप्रत्ययस्य तन् उदात्तप्रकारतया च अवक्रियते यदुक्तं—

“अनित्यं तु तदस्या न्यात् सौपायवयोनिनी” । इति भाष्यपरिच्छेदे । प्रतिशुक्तिवृदाश्चर्योप-

श्रुतिनिर्वाहमात्रमात्रवत्वात् ।

अवमृ, त्रि, (अवमृदयति इति यञ् + क्तिच्) । अमृदः । इति मेदिनी । कण्ठः ।

अवमृ, यथा,—

“मरेरावमृदः प्रियस्य विशतशतम् कृतं न मूलं” ।

इति रघुसंहितायां । न्यायमते पारम्भिकप्रत्ययस्य तन् उदात्तप्रकारतया च अवक्रियते यदुक्तं—

“अनित्यं तु तदस्या न्यात् सौपायवयोनिनी” ।

इति भाष्यपरिच्छेदे । प्रतिशुक्तिवृदाश्चर्योप-

श्रुतिनिर्वाहमात्रमात्रवत्वात् ।

अवमृ, त्रि, (अवमृदयति इति यञ् + क्तिच्) । अमृदः । इति मेदिनी । कण्ठः ।

अवमृ, यथा,—

“मरेरावमृदः प्रियस्य विशतशतम् कृतं न मूलं” ।

इति रघुसंहितायां । न्यायमते पारम्भिकप्रत्ययस्य तन् उदात्तप्रकारतया च अवक्रियते यदुक्तं—

“अनित्यं तु तदस्या न्यात् सौपायवयोनिनी” ।

अव

“दो नृरावमृदौ धीरविषयास्तौ निजाराध्या” ।

इति राजतरङ्गिणी । नृदः ।

“यदि स्त्री यवमृदः श्रेयः इति स्त्री सनाधरेत् । तत्सर्वनाधरेत् युक्तो यच्च वास्य रमेन्नरः” ।

इति मानवे ।

अवमृ, [न] य, (अवमृ + क्तिच्) अवमृत्तात् । चरमे । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अवमृतिः, स्त्री, (अव + मृ + क्तिच्) विरामः । निवृत्तिः । इत्यमरः ।

अवमृवर्गः, पुं, स्त्री, (अवमृचासौ वर्ज्येति, कर्मधारयः) । नृदः । इत्यमरः ।

अवमृवर्कः, पुं, स्त्री, (अवमृवर्ग + क्तिच्) चतुर्वर्गः । नृदः । इति रत्नावली ।

अवमृवर्तः, पुं, (नास्ति वरं यस्यात् तत् अवमृवर्त इत्यन्त-श्रेष्ठं व्रतं यस्य) । नृदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवमृत्तात्, य, (अवमृ + प्रथमाद्यर्थे दिक्छन्दोभ्य-इति अन्तातिः) । अवमृतः । यच्चात् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अवमृ, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः) । अवमृ + टाम् । दुर्गा । इति विश्वः ।

अवमृर्द्धः, त्रि, (अवमृर्द्धे भवः इति अवमृर्द्धे यत्) । अवमृर्द्धभवः । शेषार्द्धजातः । इति केचित् ।

अवमृर्द्धः, त्रि, (अवमृर्द्धते मृ इति अव + रीङ् खवये क्त) । धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितं । इत्यमरः ।

अवमृधः, पुं, (अव + मृध् + भावे घञ्) । तिरो-धानं । (आधारे घञ्) । राजस्त्रीमृधं । राजमृधं । इति विश्वहेमचन्द्रौ ।

“आपागभूमिगमनमवमृधस्य दर्शनम्” ।

इति रामायणे । राजदाराः । इति मेदिनी ।

“यस्यावमृधन्तगन्धनां प्रज्वालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिकृत्या मयुराकृतापि

गङ्गोर्मिसंसंज्ञाजलेव भाति” ।

इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तरायः । आच्छादनं । केदारदिवेष्टनं ।

अवमृधकः, त्रि, (अव + मृध् + क्तिच्) अवमृध-कारकः । अवमृधकर्ता । अवमृधकधधातोः

गकप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

“सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवमृधकः” । इति रामायणे ।

अवमृधनं, स्त्री, (अवमृधयते अत्र मृध आवरणे कर्मणि लुट्) । राजमानः । इत्यमरसिंहः ।

(अव + मृध् + लुट् भावे) । रोधकरणं । यथा,—

“छया त्वरीय-पद-पङ्कज-मङ्गरान्ते

अथैव मे विशतु मानस-राजहंसः ।

प्रायप्रयागसमये कञ्जवातपिन्तः

कण्ठानरोधनविधौ स्मरन् कुतश्चे” ।

इति पालवगीता ।

अवमृधिकः, पुं, (अवमृध + क्तिच्) इति ठक् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावः । अवमृधः निवास-देन अस्मि अल्य वा ठक् । राजान्तःपुराध्यक्षः ।

इति हेमचन्द्रः ।

अव

अवमृधः, पुं, (अव + मृध् + भावे घञ्) । अवमृधनं । आगोहनं । (कर्त्तरि संज्ञायां घञ्) । अवमृधनः ।

इति मेदिनी । वृद्धमृणादप्रत्ययान्तं गता गता । शाखाशिरा । इत्यमरः । यथा नामगता इति भाषा ।

“सुदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ राममप्यपौ । अवमृधशताकीर्णं वटमासाद्य तत्सुतुः” ।

इति रामायणे । सर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवमृधशाखी, [न] पुं, (अवमृधति अधोगच्छति मूलमस्याः तादृशी या शाखा सा विद्यते यस्य

मत्वर्थीय इति) । अवमृधः । इति राज-निर्घण्टः । (अवमृधन्तेऽस्य गुणाद्वेद्याः) ।

अवमृधिका, स्त्री, (अवमृधति अधोगच्छति अव + मृध् + क्तिच् + टाम् अत इत्वं) । अवमृधिका-लता । इति राजनिर्घण्टः ।

अवमृधी, [न] पुं, (अव + मृध् + क्तिच्) वट-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वटमृधन्तेऽस्य गुणा-द्वेद्या ज्ञातव्याः) ।

अवमृधः, पुं, (वर्धते प्रवृत्त्यते अनेन इति वर्धः ततो विरोधे नञ्समासः) । निन्दा । परीवादः । इत्य-मरसिंहः ।

“मोहं न तत्पूर्वमवमृधमीधे आलानिकं स्यात्तुमिव द्विपेन्द्रः” ।

इति रघुवंशे ।

अवमृधः, पुं, स्त्री, (अवमृधयते इति अव + मृध् + क्तिच्) । अवमृधः । वटवृक्षः । वटवृक्षः । मध्यदेशः । इत्य-मरः । माना इति भाषा ।

“विपुलतरौ मुख-लोचनावलमृधः” । इति भाषा ।

अवमृधः, त्रि, (अव + मृध् + क्तिच्) संतपः । संयुक्तः । इति मेदिनी ।

अवमृधः, पुं, (अव + मृध् + क्तिच्) । अवमृधनं । अवमृधनधधातोः क्तिच्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (आधारे घञ्) ।

अवमृधनं, स्त्री, (अव + मृध् + क्तिच्) । अवमृधनः । शास्त्रयः । यथा,—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विपुलत्वमेति वृद्धसाधनता ।

अवमृधनय दिक्कृत्युद्ध-प्रपतियतः कर्त्तव्यमपि” ।

इति भाषे ६ सर्गः ।

अवमृधितं, त्रि, (अव + मृध् + क्तिच्) । अवमृधितं । शीघ्रं । इति जटाधरः । अधोलम्बायमानं ।

कृतावलमृधनं । आश्रितं ।

अवमृधः, पुं, (अवमृधयते इति अव + मृध् + क्तिच्) । वलमृधः । अवमृधः । (अव + मृध् + क्तिच्) ।

तदति त्रि । इत्यमरटीकायां सामी ।

अवमृधितः, त्रि, (अव + मृध् + क्तिच्) । धनादिगन्धितः । यथा,—

“न संवसेध पतितेन धारागानेन वृद्धाः । न मूर्खानां वित्तैश्च नानादेर्गन्थावशादिभिः” ।

इति मानवे । अध्याये २८ श्लोकः । अवमृधिता धनादिगन्धिता इति वृद्धमृदः ।

अव

इति देवीमाहात्म्यम् ।

अवलिमता, स्त्री, (अवलिप्त + तल् भावे ।) अह-
ङ्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (‘‘तेजस्विन्यवलिमता
सुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे’’ । इति नीतिशतके ।)
अवलीढं, त्रि, (अव + लिङ् + क्त कर्मणि) भद्वितं ।
यथा मनुः,—

‘‘पतत्रिणावलीढश्च श्रुता संस्पृष्टमेव च’’ ।

इत्यादि । ‘‘पतत्रिणावलीढं काकादिना भद्वितं’’ ।

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

अवलीला, स्त्री, (अवला लीला) हिला । अनायासः ।

यथा,—

‘‘रतिञ्च नूतनं प्राप्य विधतुल्यं पुरातनं ।

कान्तं दृष्ट्वा हिनस्तेव सोपायेनावलीलाया’’ ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।

अपिच ।

‘‘शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।

चकार भस्मसात्तच्च सरश्चावलीलाया’’ ॥

इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अवलुण्ठनं, स्त्री, (अव + लुठि + भावे ल्युट्) । लुण्ठनं ।

लोटा गङ्गागङ्गी इति भाषा । अवपूर्वकलुठधा-

तोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलेपः, पुं, (अव + लिप् + भावे घञ्) । अहङ्कारः ।

(‘‘दिङ्नामानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्’’

इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ॥

सङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवलेपनं, स्त्री, (अव + लिप् + ल्यट् भावे ।) विले-

पनं । मन्त्रणं । माखा इति भाषा । अवपूर्वक-

लिपधातोरनट् प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलहः, पुं, (अवलिह्यते क्तायाः पुनः पाकात्

घनीभूतया स्वाद्यते इति अव + लिङ् + कर्मणि

धञ्) । लेह्यौषधं । तस्य लक्षणं पर्यायश्च

यथा,—

‘‘आधादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।

सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राश इत्युच्यते बुधैः’’ ॥

(‘‘जिह्वालेह्यावलेहिका’’) इति च वैद्यकपरि-

भाषा । यथा,—

‘‘कटफलं पौष्करं शङ्खी योषं यासश्च कारवी ।

स्रग्ध्रचूर्णोऽद्यतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥

एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणं ।

क्षिप्तं श्वासस्य कासस्य काण्डरोगस्य नाशयेत् ॥

एतद्यौग्यं कफोदके चूर्णमाद्रकै रसैः’’ ।

तन्तान्तरे च उक्तं ।

‘‘अष्टाङ्गं मधुना लिह्यादाद्रकस्य रसेन वा ।

संमोहं दारुणं हन्यात्तन्नाकाससमन्वितम्’’ इति ॥

‘‘सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवधारयेत् ।

श्रीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतञ्चात्र विरुध्यते’’ ॥

अयमभिप्रायः । सन्निपातव्वरेषु श्लेष्मनियद्वायं

सर्वदा खेदो दित उक्तः । तत्राभिसम्बन्धादेह-

स्योष्णाता तिलेदेव । उष्णेण मधुना विरोधः ।

उक्तञ्च पुन्युतेन ।

‘‘उष्णविरुध्यते सर्वं विधान्यतया मधु ।

उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णश्च तन्निहन्ति यथा विषं’’ इति ॥

अव

श्रीतोपचारि क्षौद्रमिति । श्रीतेनोपचारोऽस्या-
स्तीति श्रीतोपचारि । श्रीतञ्चात्र सन्निपाते
विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्ध्वज्वररोग-
हरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत उक्तं चरकेण ।

‘‘ऊर्ध्वज्वरगदघ्नो वा सा सायमवलेहिका ।

अधोरोगहरी वा सा भोजनात्माक् प्रयुज्यते’’ ।

पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयं ॥

शङ्खी कर्कटशङ्खी । योषं शृङ्गोपिप्लीमरिचानि

च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवानो

प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति लोके । अष्टा-

ङ्गवलेहिका ॥*

‘‘स्निग्धमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह भेलयेत् ।

विश्वमेघजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥

तेनास्य शान्तिश्चासः कासो मूर्च्छारिचक्षुषा’’ ॥

इत्यवलेहः ॥*॥ अन्यत् यथा,—

‘‘पिप्लीलां त्रिफलाञ्चापि समभागान् ज्वरी लिहन् ।

मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥

कटफलं पौष्करं शङ्खी कृष्णा च मधुना सह ।

श्वासकाशश्चरहरो लेहोऽयं कफनाशनः’’ ॥

चातुर्भद्रिका ॥*॥

‘‘कटफलं पौष्करं शङ्खी यवानी कारवी तथा ।

कटुष्यञ्च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥

आद्रकस्य रसेल्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।

कासश्वासारचिच्छर्दिस्त्रेष्मणिलिहन्त्येव’’ ॥

अष्टाङ्गवलेहः । इति भावप्रकाशः ॥

(‘‘आयस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।

द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥

सुपके तन्तुमत्वं स्यादवलेहेऽप्युपमन्त्रं ।

स्थिरत्वं पीयते सूत्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥

दुग्धमिक्षुरसं ययं पञ्चमूलकयायकं ।

वासाक्षाथ यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*॥

तदुदाहरणं । यथा,—

‘‘कण्टकारीतुलं नीर-द्रोणे पक्वा कयायकं ।

पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिञ्चूर्णानि दापयेत् ॥

पृथक् पलाशान्येतानि गुडचीचयचित्रकाः ।

सुप्तं कर्कटशङ्खी च शूल्यं धन्वयासकं ॥

भार्गी राखा शठी चैव शर्करा पलविंशतिः ।

प्रत्येकञ्च पलान्यथैव प्रदद्याद्दृढतैलयोः ॥

पक्वा लेहत्वमानीय श्रीते मधु पलायकं ।

चतुष्पलं तु गोक्षीर्या पिप्लीलां चतुष्पलं ।

क्षिप्वा निदध्यात् सुदृढे मन्त्रये भाजने शुभे ।

लेहोऽयं हन्ति क्षिप्वात्तिश्वासकासान्शेषतः ॥*॥

कण्टकार्यवलेहः ॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः ॥)

अवलेहनं, स्त्री, (अव + लिङ् + भावे ल्युट्) । लेहनं ।

जिह्वाद्वारा स्वादनं । चाटन् इति भाषा । अव-

लेहः । अवपूर्वलिङ्धातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ।

अवलोकनं, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे) दर्शनं ।

आलोकनं । इति हेमचन्द्रः ॥

(‘‘जलवेलावलोकनमुतूहली’’ ।

इति नागानन्दे ।)

अव

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक् + भावे क्त ततो-
ऽस्यर्थे अच्) । लोकनाथः । बुद्धः । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अवलोकितं, त्रि, (अव + लोक् + कर्मणि क्त) ।
निरीक्षितं । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (भावे
क्त) । प्रेक्षणक्रियायां, स्त्री ॥

अवशृङ्गः, पुं, (अवशृङ्गोऽशोभनाज्जायते इति अव-
लुङ् + जन् + ङ) । सोमराजी । इत्यमरः ॥ कृष्ण-
वर्णसोमराजी । हाकुच् यस्य प्रसिद्धिः । तस्य
गुणाः । वायु-कफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं । इति
राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाकुची शब्दे
द्रष्टव्यं ॥

(‘‘अवशृङ्गादीजकथं पीत्वा कोष्णेण वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम्’’ ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसङ्ग्रहः ॥)

अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ्) । आज्ञा । निन्दा ।
विश्वासः । इति मेदिनी ॥

अवशः, त्रि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्य) ।

अवशीभूतः । विवशः ।

यथा,—

‘‘क्षेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदित्यश्च क्रिया कार्या विधानतः’’ ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥ (स्त्री, अवश्यं । निश्चितम्) ।

अवशक्विकः, त्रि, (अववज्जे शक्विकी येन) ।

वस्तादिद्वारा एलुजानुजङ्गादयदृढपन्धनपूर्वको-

पविष्टः । फौडबान्धिया वसा इति भाषा । यथा ।

कात्यायनः ।

‘‘आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावशक्विको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते’’ ॥

आसनारूढपादः आसनारूढपादतः । जानु-

नोर्जङ्घयोः कृतावशक्विको यस्तादिना कृतएलु-

जानुजङ्गावन्धः । इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवश्रियः, त्रि, (अवश्रियते इति अव + श्रिप् +

क्त) । श्रेयः । उद्घर्तः । अवशेषाश्रयः । यथा,—

‘‘वल्मीकसूयिकोत्खातां मदमन्त्रज्वां तथा ।

श्रीचावश्रियां गेहाद्य नादद्यात् लेपसम्भवां’’ ॥

इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवश्यं, य, (न वश्यं) । निश्चयः । तत्पर्यायः । नूनं २ ।

निश्चितं ३ । इत्यमरः ॥

(‘‘अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाकृतं हविः’’ ।

इति मनुः ॥) (न + वश् + यत्) । अनायत्ते त्रि ॥

अवश्ययः, स्त्री, (अव + श्ये + ण । एयोदरादित्वात्

ङ्खः) । कुक्षटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

(कुक्षटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ।

अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते शैत्यमापद्यते इति श्यै-

गतौ + श्याद्यधेति णः । ततो आतो युगिति

युक्) । शिबं । इत्यमरः ॥

(‘‘अवश्यायनिपातेन किञ्चित्क्षिप्रशब्दला’’ ।

इति रामायणे ।) गर्वः । इति विश्वप्रकाशः ।

अवश्यायणी, स्त्री, वश्यायनी । चिरप्रसूता गौः । इत्य-

मरटीकायां सारसन्दरी ॥

अवश्वं, त्रि, (अवश्व्यते स्म, यमि स्तम्भे स्तम्भ-

अव

रोधने वा ऋः । तन्मः अवासेति यः । अवा-
वा-
विधानादवयवशब्द आसन्नपर इति अक्षन्वीना-
वयवे इत्यत्र मनोरमाया स्थितं ।) अवदूरः ।
समीपं । अवगमितं । आश्रितं । इत्यमरः ॥ वडः ।
रुडः । इति भरतः ॥ आग्रान्तः । इति मेदिनी ॥
अवयम्, णं, (अव + यम् रोधे इति + घञ् ।
यत्वञ् ।) खणं ।

“रघोरवयममयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रमिदममर्युः” ।

इति रघुवंशे ।) तन्मः । प्रारम्भः । इति मेदिनी ॥
सौख्यं । इति हलायुधः ॥ (अवलम्बनं । बोधनम् ।
निष्पन्ता ।)

अवकाणं, स्त्री, (अव + कण् + घञ् । यत्वञ् ।)
मन्त्रणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवस, अ, (अवर + पूर्वाधरावराणामित्यसि-
प्रत्ययः, तत्प्रत्ययेन अवरस्य अवादेशश्च ।)
अतिरेकः । इति केचित् ॥

अवसः, णं, (अव रक्षणादौ अवति इति अक्षवि-
चमीत्यादिना अक्षच् प्रत्ययः ।) राजा । दूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवसं, स्त्री, (अव + अक्षिच् भावे ।) रक्षयं । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥

अवसविधया, स्त्री, (अववडे सविधनी यया वन्-
प्रणाल्या सा, अव + सविध + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्यायः । पर्यस्तिका २ परिकरः ३ पर्यङ्कः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्यङ्कवन्तः । वस्त्रादिद्वारा छ-
णानु-जङ्ग-क्षयदृष्टवन्तमपूर्वकोपवेशनं । यथा,—
“आसनाखण्डपादस्तु जानुनोऽङ्गयोस्तथा ।
हस्तावसविधयो यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
इति कात्यायनः ।

“श्यामः प्रौढपादस्य हस्ता चैवावसविधकाम् ।
नाधीशीतानिर्गन्धश्चैतन्नाद्यमेव च” ॥
इति मनुः ।)

अवसथः, णं, (अव + सो + कथन् ।) क्वात्रनिलयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाड़ी यस्य
प्रसिद्धिः । ग्रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहं ।
इति हलायुधः ॥

अवसथाः, णं, (अवसथ + यत् ।) क्वात्रवेष्ट ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाड़ी इति माया ॥

अवसन्नः, चि, (अव + सद् + क्त ।) अवसादप्राप्तः ।
वियसः । यथा,—

“महिसः पारन्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
क्षुतिर्नृणादीनामपि तदवसन्नान्वयि गिरः ।
अथावायः सर्वस्वमतिपरिणामावधि यद्यन्
ममाप्येय स्तोत्रे हर निरपवादः परिकरः” ॥
इति उपपन्नस्तुतिशिवस्तोत्रं । अपि च ।
“आधारेणावसन्नोऽपि पुनः प्राप्यते यदि” ॥
इति व्यवहारतत्त्वं ॥

अवसरः, णं, (अव + स + अच् ।) प्रस्तावः । मन्त्र-
विशेषः । वर्षणं । इति मेदिनी ॥ वस्तरः । क्षयं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवकाशः । यथा । “गो-

अव

वधे रका घेद्वज्जमिरित्युपदेशेन दण्डवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्वाशयश्चित्तदैर्गुणं स्यात्” ॥ इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं । (योग्यकालः । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूपः कालिकोऽवकाशः । यथा,—
“कामस्तु बायावसरं समीक्ष्य” ॥ इति कुमारः ।
श्रियजिज्ञासानिष्ठतावग्रहवक्तव्यरूपः सङ्कति-
विशेषः । अनन्तरवक्तव्यत्वम् अवसरः । “उप-
मानेऽवसरसङ्कतिः” ॥ इति षट्पदीशः ।)

अवसर्गः, णं, (अव + सृज् + घञ् ।) स्रष्टाचारः ।
तत्पर्यायः । प्रकाशं २ स्वाच्छन्द्यं ३ अनुमननं ४ ।
इति विकारुशब्दः ॥

अवसर्पः, णं, (अव + सृप् + अच् ।) अपसर्पः । चरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप् + यिन् स्त्री ।)
जिनानां कालविशेषः । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसथं, चि, अपसथं । दक्षिणं । इति रायमुकुटः ॥
अवसादः, णं, (अव + सद् + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्यायः । विषादः २ सादः ३ वियसता ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (शेषः । क्षयः । यथा,—

“धैर्यावसादेन हतप्रसादा
वन्द्यदिपेनेव निदाघसिन्धुः” ॥

इति किराताकुण्ठनीये ।)

अवसानं, स्त्री, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्तिः ।
शेषः । तत्पर्यायः । सातिः २ । इत्यमरः ॥ विरामः
३ । इति ञटाधरः ॥ मृत्युः ।

“पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निरु-
रिष्टधनैः पशुपदीनमुच्यते” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसायः, णं, (अव + सो + घञ् ।) शेषः । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥

अवसितं, चि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्वमर्दित-
धान्यं । तत्पर्यायः । ऋडं २ । इति भरतमेदिन्यौ ॥
ज्ञातं । अवसानगतं । समाप्तं । तत्पर्यायः । सितः
२ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (“यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्” ॥ इति शाकुन्तले ।)

अवसेकिमः, णं, (अवसेकेन + निर्दत्तः । अवसेक +
इमन्च् ।) वटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वडा इति-
माया ॥

अवस्कन्दः, णं, (अव + स्कन्द + अच् ।) विजिगीषूणां
निवेशस्थानं । शिविरं । इति हलायुधः ॥ अव-
गाहनं । यथा,—

“क्षतानुपातं कुसुमान्यट्टहात्
स नयवस्कन्दसुपासुशृणु ।
कुतूहलाद्याखशिलोपवेशं
कालुष्य ईशत् क्षयमान आसु” ॥

इति भट्टै २ सर्गे ११ श्लोकः ॥ नयामवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र खानक्रियायां । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (आक्रमणं । यथा,—

“अवस्कन्दमयाव राजा प्रजागरह्यतश्चमम् ।
दिवासुप्तं समाह्वयान्निद्रायाकुलसनिधम्” ॥

अव

इति हितोपदेशः ।)

अवस्कन्दनं, स्त्री, (अव + स्कन्द + ल्युट् ।) अव-
गाहनं । इति भट्टिः ॥ अवतरणं । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्कन्धातोरेणट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ।
अवस्तरः, णं, (अव कीर्यते क्षिप्यते इति । अव +
क्षृ + अप् + सट् ।) विष्ठा । गुच्छं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
संमार्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मधुरानाथः सारसन्दरी च ॥

अवस्तात्, य, (अवरस्तिन्, अवरस्तात्, अवरमि-
त्यर्थे अस्तातिः ।) अवरे । पक्षात् । श्रेये । अन्ते ।
इति पाणिनिः ॥ (“अवस्तात्वर्गलोकं प्रापयन्तः” ॥
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तारः, णं, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिकादिः ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्यतेऽनेनेति क्लृप्त
आच्छादने घञ् ॥

अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु । नञ्वत्पुरुषः ।) णसद्वस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः” ॥

इति कुमारः ।) वेदान्तमते अक्षानादिसकल-
जडसमूहः ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अङ् ।) दशा । कालि-
कविशेषः । इत्यमरः ॥

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कौशोरमापञ्चदशात् यौवनान्तु ततः परं ॥
आयोऽष्टाद्वेद्वाप्तस्तदुच्यते ।
वृद्धस्तु सप्तमेऽर्द्धे वर्षीयान् नवतेः परं” ॥

इति स्मृतिः ॥

अवस्थाचतुष्टयं, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टयं । तत्पुरुषः ।)
कालकृतचतुर्विधदशा । यथा । “आपञ्चदशवर्षं
बाल्यं । आत्रिंशद्वर्षं कौमारं । आपञ्चाशद्वर्षं यौ-
वनं । पञ्चाशत् ऊर्द्धं वृद्धत्वं” ॥ इति वैद्यकशास्त्रे ॥

अवस्थानं, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वासः । यथा । “परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकराश्रयच्छेदेन सहाव-
स्थानरूपः” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा । “कीदृक् ते वसनावस्थानम्” ॥
इति पञ्चतन्त्रं ।

“पञ्चां दृष्टमवस्थानं स ह्यत्वां, कपिकुञ्जरः” ॥
इति रामायणं ।)

अवस्थितः, चि, (अव + स्था + क्त ।) कृतावस्थानः ।
अवस्थितिविशिष्टः । स्थितं । यथा ।

“यनेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः” ॥

इति श्रीमद्भीमार्जुनसंवादे ६ श्लोकः ॥

अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + क्तिन् ।) अवस्थानं ।
याका । इति माया । अवपूर्वस्कन्धातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभ्यासः ।)

अवदृष्टः, णं, (अवरं दृष्टव्यम् । एकदेशे तत्पुरुषः ।)
दृष्टपृष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारः, णं, (अव + धृ + घञ् ।) चौरः । दूत-
युद्धदिविमानः । निमन्त्रणं । उपनेतव्यमर्थः ।

अव

अवा

अवा

ग्राहनामजलजन्तुः । इति विश्वमेदिन्यौ । धर्मान्तरं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आज्ञानम् । न्यधर्मपरित्यागपूर्वकधर्मान्तरग्रहणम् । प्रत्यर्पणम् ।) अवहारकः, पुं, (अवहार + स्वार्थे कः ।) जलजन्तुविशेषः । डाङ्गर इति ख्यातः । जलहस्तीति केचित् । तत्पर्यायः । अवग्राहः २ नक्रराजः ३ अवहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादिनिवर्त्तके चि ।

अवहार्यः, चि, (अव + हृ + ण्यत् ।) समर्पणीयः । यथा,—

“आधिसौपनिधिसौमौ न कालात्ययमर्हतः । अवहार्यो भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” । इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः ॥ (अर्थदण्डयोग्यः । यथा,— “अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः यदृशतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषं” ॥ इति मनुः ।

अवहालिका, स्त्री, (अव + हल् + एवल् + टाप् ।) प्राचीरं । इति हारावली ॥

अवहितं, चि, (अव + धा + क्त ।) विज्ञातं । अवधानं गतं । इति धरणी ॥ (सावधानः । प्रमादरहितः । यथा,—

“इष्टगुणवहितो भूत्वा यदुत्तं नन्दने पुरा” । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

अवहित्या, स्त्री, स्त्री, (न वहिस्तिष्ठतीति अवहिः + स्था + क + टाप् ।) एषोदरादित्वात् साधुः ।) आकारगुप्तिः । रत्यादिस्त्र्यक्षकोमुखरागादिराकारः । अङ्गवैद्यतमिति वोपाक्षितः ॥ भयलज्जादिना तस्य गोपनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तल्लक्षणं, यथा साहित्यदर्पणे,—

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या । व्यापारान्तरसत्त्वान्यथाभाषण-विलोकनादिकरी” ॥ उदाहरणम् । यथा कुमारसम्भवे,— “एवं वादिनि देवैर्वा पार्श्वे पितुरधोमुखी । लोलाकमलपत्राणि गगयामास पार्वती” ॥ लज्जावशात् कमलदलगगनाव्याजेन हर्षं जुगोष इत्यर्थः । अनेन अवहित्याख्यः सञ्चारी भाव उक्तः, तदुक्तं,—

“अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनं” । इति मल्लिनाथः ।)

अवहेलं, स्त्री, स्त्री, (अव + हेल् + घञ् ङस्य लः, ङलयादेकत्वस्मरणात् ।) अनादरः अवज्ञा । इत्यमरः ॥

अवहेलनं, स्त्री, (अव + हेल् + ल्युट् ।) अवहेला अवम नना । इति शब्दरत्नावली ॥

अवहेलितं, स्त्री, (अव + हेल् + क्त ।) अनादरः । अवहेला । तद्विशिष्टे चि ॥ कृतावहेलनवस्तु । अवहेलं जातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥ अवहतं, स्त्री, (अव + ह + क्त ।) उपरिहतचतुर्त्वं । यथा मनुः,—

“क्षिपदं नगर्यं पतितामवहतं” । इत्यादिश्रुतत्वं ॥

अवाक्, [च्] चि, (नास्ति वाक् यस्य सः ।) वाक्यरहितः । इत्यमरः ॥ वेवा इति भाषा । क्तिन्नन्तवृद्धातेन न्यसमासेऽयं प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधोमुखं । एतदर्थयोः अवपूर्वानुचधातोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः) श्रुतपुष्पा । श्रुलुका इति ख्याता । मिश्रेया । इत्यमररत्नमाले ॥ मौरी इति भाषा । दक्षविशेषः । छेठाङ्गलो चोरङ्गलो चोरखड्की इति भाषा । तत्पर्यायः । अधोपुष्पी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिराः, [स्] पुं, (अवाक् अवगतं शिरो यस्य ।) अधोमुखः । यथा,—

“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते किल्बिषी नरकं व्रजेत् । यः प्रभं वितथं ब्रूयात् पृथः सन् धर्मनिश्चये” ॥ इति मानवे ८ अध्याये ६४ श्लोकः ॥ (“इति ब्रुवति रामेतु लक्ष्मणोऽवाक्शिरास्तदा” इति रामायणम् ॥)

अवायं, चि, (अवगतमयमस्य ।) नम्रं । अवगतं । इत्यमरः ॥

अवाङ्, [न्] चि, (अव + अन् + क्तिप् ।) नीचवदनः । तत्पर्यायः । अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३ अवाचीनः ४ इत्यमर-जटाधरौ ॥

“साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत् विब्रुवन्नार्थसंसदि । अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते” ॥ इति मनुः ।)

अवाङ्मुखं, चि, (अवाङ्मुखमस्य ।) अधोवदनं । यथा,

“तत् श्रुत्वा स वलः स्नेह-हर्ष-दुःख-त्रपाकुलः । अवाङ्मुखः प्राप्तकालां तामुवाचाश्रुगद्गदं” ॥ इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६३ रङ्गः ॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन् + क्तिप् + खीप् ।) दक्षिणादिक् । इति वोपदेवादयः ॥ अधोदिक् । इति व्याङ्गिः ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीनं, चि, (अवाचां भवं । अवाची + ख ।) दक्षिणादिभवस्तु । अधोमुखः । इति खामि-जटाधरौ ॥

अवाच्यं, स्त्री, (न + वच् + ण्यत् ।) दुर्वाक्यं । तत्पर्यायः । अनन्तरं २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हं । अनन्तरं गालि प्रभृति इति मधुः । निन्दितान्यक्षराणि अत्र अनन्तरं अत्यथानामनेकार्थत्वात् नञ् निन्दायां । एवमवार्थं वक्तुमयोग्यं वचनो वाचि हृष्टस्वासेरिति घृण मुजवचेति कनिषेधः ॥ इति भरतः ॥

“वाचावाचे हि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्” । इति भारते ।

“अवाच्यं वदतो जिज्ञा कथं न पतिता तव” । इति रामायणे ।)

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

“अनन्तरमवाच्यन्तु वचनानर्हं न यद्वेत् । एष बन्धासतो याति खण्ड्यक्षतशेखरः ॥ मृगदण्डाभ्यासि स्नातः शृङ्गशृङ्गधनुर्द्धरः” ।

इति भारते ।

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

“अनन्तरमवाच्यन्तु वचनानर्हं न यद्वेत् । एष बन्धासतो याति खण्ड्यक्षतशेखरः ॥ मृगदण्डाभ्यासि स्नातः शृङ्गशृङ्गधनुर्द्धरः” ।

इति भारते ।

अवाच्यः, चि, (न + वार्थे ।) नञ्समासः । अनिवार्यं ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (अवरदेशकालादौ भवः ।) अवाच्यदेशः, पुं, (अवाच्यो देशः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवादी, [न्] चि, (वद + णिन् ।) न वादी । नञ् तत्पुरुषः ।) अविरोधी । अविवादी । अवक्ता । अवदनशीलः । वदधातोर्णिन् प्रत्ययानन्तरं नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अवाधं, चि, (नास्ति वाधा यस्मिन् ।) वाधाशून्यं । अनर्गलं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ॥

अवाध्यः, चि, वाधानर्हः । वाधायोग्यः । अवाधनीयः । अवाधितयः । न वाध्यः अवाध्य इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच् ।) सुष्कफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥

“अवानमशुकादष्टमेकामान्नफलं किल” । इति भारते ।)

अवान्तरं, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् ।) प्रादिसमासः ।) प्रधानान्तःपाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयापरमश्रुत्यर्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनं । यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलडुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिलमप्यतिबालकः” ॥

“अत्र तिलनिम्बादिपाणस्य न खलु खण्डादिलाभ-एव प्रयोजनं किन्वावरोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तर-फलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते” इति मलमासतत्त्वं ॥

अवापितधान्यं, चि, (अवापितं अहृतवपनं धान्यम् ।) अहृतवपनधान्यं । रोपितधान्यं । रोयाधान इति भाषा । तत्वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्दीनगुणं । इति राजवल्लभः ॥

अवारं, स्त्री, (अव + ऋ + घञ् ।) अर्वाकृतं । नद्यादेः । पूर्वतीरं । इत्यमरः ॥ एपार इति भाषा ।

अवारपारः, पुं, (अवारं अर्वाकृतीरं पारं उत्तरतीरञ्च यस्य ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीयः, चि, (अवारपारे गच्छतीति । अवारपार + ख ।) पारगः । नद्यादिपारगतव्यक्तिः । इति पाणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः स्वार्थे कन् + टाप् ।) धन्याकं । धनिया इति भाषा । अवारिका च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारितं, चि, (न वारितं । नञ्समासः ।) अहृतवारयं । अनिवारितं । यथा,—

“अवारितद्वारतया तिरश्चा-मन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः । गतेषु रम्येष्वधिकं विशेष-मध्यापयामः परमाणुमध्याः” ॥

इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीयः, चि, (अवारं गच्छतीत्याद्यर्थे खः ।) पारगः । नदीपारगतः । इति पाणिनिः ॥

अवार्यं, चि, (न + वार्थे ।) नञ्समासः । अनिवार्यं ।

अवार्यः, चि, (न + वार्थे ।) नञ्समासः । अनिवार्यं ।

अवार्यः, चि, (न + वार्थे ।) नञ्समासः । अनिवार्यं ।

अवार्यः, चि, (न + वार्थे ।) नञ्समासः । अनिवार्यं ।

अवार्यः, चि, (न + वार्थे ।) नञ्समासः । अनिवार्यं ।

अवार्यः, चि, (न + वार्थे ।) नञ्समासः । अनिवार्यं ।

अवार्यः, चि, (न + वार्थे ।) नञ्समासः । अनिवार्यं ।

अवि

अवाः शीयं । अवारितयं । वारणायोगं । यथा,—
 “नमस्ते नित्यविलसद्देव्यवसन्निगतन ।
 अवार्यवीर्यवद्रूपं विष्णोर्धत् प्रणमान्यहं” ॥
 इत्युल्लसखले २७ अध्यायः ॥
 अवासाः, [स्] चि, (नास्ति वासो यस्य ।) वस्त्र-
 रहितः । नमः । इत्यमरः ॥
 अवास्तवं, चि, अयथार्थं । मिथ्या । न वास्तवं अवास्त-
 वमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥
 अवाचाः, चि, परिरक्तकः । अवपूर्वकाक्षधातोरल्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविः, पुं, (अव + इन् ।) सूर्यः । पर्वतः । मेघः ।
 इत्यमरः ॥ [इति मनुः ।]
 (“अशूकरखरोद्गायां गोऽजाविमृगपक्षिणां” ।
 “मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनां ।
 गोजावीनां स्त्रियां पुंसां मूत्रवर्गं उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 नाथः । मूषिककम्बलः । इति मेदिनी ॥ प्राचीरं
 वायुः । इति दण्डी ॥
 अविः, स्त्री, ऋद्धमती । इत्यमरः ॥
 अविकटः, पुं, (अवीनां मेघाणाम् संघातः । अवि +
 कटच् ।) मेघसमूहः । इति संक्षिप्तसारपरि-
 शिष्टं ॥ मेडारपाल इति भाषा ।
 अविकटः, चि, अविश्रालः । अकरालः । अविस्तारः ।
 न विकटः अविकटः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अविकं, स्त्री, (अवि + क ।) हीरकं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
 अविकारी, [न] चि, (न विकारी + नञ्त्पुण्यः ।)
 विकाराजनकः । यथा—वृहस्पतिः ।
 “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शक्तैः सुतरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्मेध्यममर्द्यं तद्विकारकृतम्” ॥
 इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥
 अविगन्धिका, स्त्री, (अवेन्ध्यास्य गन्ध इव गन्धा-
 ऽस्याः । ततः साधे कन् ।) अजगन्धाद्युक्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अविगीतं, चि, (न विगीतम् । नञ्त्पुण्यः ।)
 अनिन्दितं । यथा । “नामि मङ्गलं सफलमविगीत-
 शिष्टाचारविषयत्वादर्शवत्” । इति मङ्गलवाद-
 चिन्तामणिः ॥
 अविमः, पुं, (न विमः । तञ्त्पुण्यः ।) कर्मदक-
 षट् । इत्यमरः ॥ पानिचामला इति ख्यातः ।
 इति सारसुन्दरी ॥
 अविचारः, पुं, (नास्ति विचारो यस्येति ।) अन्यायः ।
 अत्याचारः । विचाररहिते चि । (विचारभावः) ।
 यथा,—
 “अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
 संसारोत्तारणाशानमेतदेदविदो विदुः” ॥
 इति मत्स्यपुराणं ॥
 अविचारितः, चि, (न विचारितः । नञ्त्पुण्यः ।)
 अकृतविचारः । अविचेचितः । अविचारशब्दादि-
 तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“अतः सर्वथाऽविचारितं
 कर्म न कर्तव्यम्” । इति पञ्चतन्त्रम् । अवि-
 चेचितं सम्पदविषयं विना । यथा,—

अवि

“स किं मृत्युः स किं मन्त्री य आदावेव भूयतिम् ।
 युद्धोद्योगं सभूत्यां निर्दिश्यविचारितम्” ॥
 इति हितोपदेशः ।)
 अविच्छिन्नं, स्त्री, (न विच्छिन्नं, नञ्त्पुण्यः ।) विच्छेदा-
 भाववत् । अनिप्यत्तिमत् । यथा,—
 “अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पश्यते ।
 अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 अविज्ञः, चि, (न विज्ञः । नञ्त्पुण्यः ।) अप्रवीणः ।
 अनिपुणः । अनभिज्ञः । अज्ञितः । अज्ञो ।
 यथा,—
 एते सर्वे गुणाः कान्तं सन्ति कान्ते त्वयि भुवं ।
 त्वं न वाञ्छन्ति याः कान्तास्ता अविज्ञास्त्रवक्षिताः”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥
 अविज्ञेयं, चि, (न विज्ञेयं । नञ्त्पुण्यः ।) दुर्ज्ञेयं ।
 यथा,—
 “आसीदिदं तमेभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसूतमिव सर्वतः” ॥
 इति मानवे १ अध्यायः ॥
 अविडोर्नं, स्त्री, (न विडोर्नम् । नञ्त्पुण्यः ।)
 पक्षिणां आभिमुख्याभिगमनं । इति महाभारतं ॥
 अवितं, चि, (अव + क्त ।) चावं । रक्षितं । इत्यमरः ॥
 अवितथं, स्त्री, (न वितथम् । नञ्त्पुण्यः ।)
 सत्यं । (“अवितथमाह प्रियंवदा” । इति शाकु-
 न्तले ।) तद्विशिष्टे चि । इति रत्नावली ॥
 (सार्धकं । यथा,—“वत्स ! अवितथैषा तव
 भारती भवतु” इति नार्त्तनन्दिनी) ।
 अवित्यजः, पुं, स्त्री, (न विशेषेण त्यज्यते रसायना-
 दिषु इति । न + वि + त्यज + क्त ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविदूषं, स्त्री, (अवेर्मेधस्य दुग्धम् । अवेः दुग्धे
 सोऽदूषसमरीसचः, इति दूषप्रत्ययः ।) मेघदुग्धं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो-
 च्येयः ॥)
 अविद्धकर्णा, स्त्री, अम्बुजा । आकनादि इति
 ख्याता । इति भट्टराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अविद्धकर्णी, स्त्री, (न विद्धः पर्यङ्गः कर्णो यस्याः ।)
 विद्धकर्णीलता । इति भरतः ॥ (भाचिकाशब्दे-
 ऽम्बुलकीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 अविद्या, चि, (नास्ति विद्या यस्य सः ।) विद्यारहितः ।
 अविद्वान् । विद्याहीनः । यथा,—
 “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामस्मी तनुः” ।
 अपि च । कात्यायनः ।
 “नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्” ॥
 इति दायतत्त्व ॥ अन्यच्च ।
 “अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातच्छेदनं भवेत् ।
 समस्तत्र विभागः स्यादपि इति धारणा” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २०५ श्लोकः ॥
 अविद्यमानः, चि, (न विद्यमानः । नञ्त्पुण्यः ।)
 अवर्त्तमानः । सत्तारहितः । अभावः । यथा
 नारदः,—
 “अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवि

अवशकार्थाः संस्कारा भावभिः पूर्वसंस्कृतेः” ॥
 इति दायतत्त्वं ॥
 अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्त्पुण्यः ।) अ-
 ज्ञानं । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते ॥ (अज्ञा-
 न्कारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी,
 अयथार्थबुद्धिः । यदुक्तम्,—
 “अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणम् ।
 यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्” ॥
 अन्यच्च,
 “सैयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।
 सहते न विचारं सा तमो यद्विधाकरम्” ।
 अथक्तामहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेयनात्मस्वात्मवद्भिः ।
 यथा,—“शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि” । इयञ्च
 सर्वलोभमूलभूता तम इत्युच्यते ।
 “अविरोधितया कर्म नाऽविद्यां विनिवर्त्तयेत् ।
 विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंभवत्” ॥
 इति आत्मबोधः ।)
 अविधिः, पुं, (न विधिः । नञ्त्पुण्यः ।) अवि-
 धानं । शास्त्राविहितं । यथा,—
 “येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते अद्रयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्” ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां ६ अध्याये २३ श्लोकः ॥
 अपि च याज्ञवल्काः ।
 “वसेत् स नरके घोरे दिनानि पश्यरोमभिः ।
 अमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अविनः, पुं, (अव + इन्च् ।) यष्टा । यागकर्त्ता ।
 इत्याह्निकोपः ॥
 अविनयः, पुं, (न विनयः । नञ्त्पुण्यः ।) विनया-
 भावः । यथा,—
 “बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 वेद्यो विनयोऽविनयान्नष्टपश्वैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरैव च” ॥
 इति मानवे ७ अध्याये ४०४९ श्लोकौ ॥ (अश्रि-
 टाचारः । यथा,—
 “अयमाचारविनयं सुगन्धसुतपस्त्रिकन्याकाशु” ।
 इति शाकुन्तले ।) अविनीते चि ॥
 अविनाभावः, पुं, (विना व्यापकं विना न भावः
 स्थितिः ।) व्याप्तिः । व्याप्यनिरुप्यपकनिरूपित-
 धर्मः । यथा,—“वह्निमान् धूमात्” इत्यादौ
 धूमनिष्ठा वह्निरुपिष्ठा व्याप्तिः ॥ इति न्याय-
 मीमांसयोर्मतं ॥ तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्ति-
 त्वाभावः । यथा । केयमाकाङ्क्षा न तावदविना-
 भावः । नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात् । विमलं
 जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र जलान्वितनद्या
 अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षापक्षेत् । इत्या-
 काङ्क्षचिन्तामणिः । अविनाभाव इति । तत्पदा-
 र्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः ।
 तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभावस्तत्पदार्थे
 तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका
 माथुरी ॥

अविनीतः, चि, (न विनीतः। नञ्त्तत्पुरुषः।)
विनयरहितव्यक्तिः। तत्पर्यायः। समुद्धतः २।
इत्यमरः ॥ (यथा,—
“न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन रावण !।
‘राज्यं पालयितुं शक्यं राज्ञा तीक्ष्णेन वा पुनः’ ॥
इति रामायणे। अनियमितः। यथा,—
“नाविनीतेर्ब्रजेऽर्जुने न च क्षुद्राधिपीडितैः” ॥
इति मनुः।)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता। नञ्त्तत्पुरुषः।)
पुंस्यणी। असती। इति हेमचन्द्रः ॥

अविपटः, पुं, (अवि + पटच्।) अवीनां विस्तारः
इति संचिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं। कम्बजादिः ॥
अविप्रियः, पुं, (अवि + प्री + क।) श्यामाकटणं।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदा न विप्रिय इत्येवं स्यात्
तदा इष्टः।)

अविप्रिया, स्त्री, (अवीनां मेघादीनां प्रिया।) श्वेता-
क्षता। इति राजनिर्घण्टः ॥

अविमक्ताः, चि, (न विमक्ताः। नञ्त्तत्पुरुषः।) अष्ट-
यक्। यथा ह्यवचिन्तामयौ।
“विमक्ता अविमक्ता वा कुर्युः आद्धमदैविकं।
मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
इति मणभासतत्त्वः ॥

अविभाष्यं, चि, (न विभाष्यम्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
विभागयोग्यं। अथ विभाष्याविभाष्ये। तत्र
यासः।

“अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वश्रव्याप्नोति यज्जनं।
दायादेभ्यो न तद्द्यात् विद्यालब्धं यद्भवेत्” ॥*॥
विद्याधनमाह कात्यायनः।

“उपन्यस्त तु यस्तत्त्वं विद्याया प्रणमूर्त्तकं।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
श्रित्यादात्विज्यतः प्रन्नात् सन्दिग्धप्रन्निज्येयात्।
स्वदानसंभ्रानादादास्तत्त्वं प्राध्ययनात् यत् ॥
विद्याधनन्तु तत्प्राङ्गविभागे न प्रयोजयेत्।
श्रित्येवपि हि धर्म्मोऽय मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
परं निरस्य यस्तत्त्वं विद्याया द्यूतपूर्त्तकं।

विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाष्यं दृहस्पतिः” ॥*॥
यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
मयैतदेयमिति पणितं यज्ञोपन्यासं निस्तीर्य
कभते तत्र विभाष्यं। श्रित्यादध्यापितात्। आ-
र्त्विज्यतः यजमानाद्विज्ञया शब्धधनं न प्रति-
ग्रहणं येन रूपत्वात्तस्य। तथा यत्किञ्चिद्विद्या-
प्रश्ने निस्तीर्योपयितं यदि कश्चित् परितोषा-
ददाति। तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं
संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य
संशयमपनीय यस्तत्त्वं। वादिगोर्वा सन्देहे
न्यायकरणाथमागतयोः सन्ध्यानिरूपणेन यस्तत्त्वं
मर्यादादिकं तथा शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य
यत् प्रतियक्षादिना शब्धं। तथा शास्त्रज्ञानवि-
वादे अन्यत्रापि यत्र कुत्रचिदन्योन्याज्ञानविवादे
निर्णय यस्तत्त्वं। तथैकस्मिन् देये बहूनामुप-
ज्ञेयेन प्रदद्यात् यस्तत्त्वं। तथा श्रित्यादिविद्याया
पित्रकरमुवर्त्तकारादिभिर्घस्तत्त्वं। तथा द्यूतेनापि

परं निर्णय यस्तत्त्वं। तत्त्वमविभाष्यमितरैः।
तस्माद्यथा कथाचिद्विद्यया लब्धमर्जकस्यैव तत्रेव-
रेषामिति। प्रदर्शनार्थन्तु कात्यायनेन विस्तार-
रितमिति दायभागः ॥ * ॥ नारदः।

“कुटुम्बं विभयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः।
भार्गं विद्याधनात्तस्मात् स लभेतांश्रुतोऽपि सन्” ॥
विभयादित्येकवचननिर्देशान्न बहवः। यदि वि-
द्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधन-
व्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्या-
र्जितधने तस्याधिकारः। अश्रुतो मूर्खः। कल्प-
तरुमिताक्षरादीपकलिकासु। कात्यायनः।

“परमहोतृपथोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तथा।
तथा लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते” ॥
अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् ॥ * ॥ अथ
विशेषयति स एव।

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तज्जनं” ॥
तत्रोच्चरितविद्यापदमुभाभ्यां सम्बध्यते तेन सम-
विद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्ययोः।
वैद्येन विदुषा ॥ * ॥ पुनर्विशेषयति।

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा।
शौर्यप्राप्तन्तु यदित्तं विभाष्यं तद्दृहस्पतिः” ॥
कुले खकुले पितामहपितृयादिभ्यः। पितृत एव
वा। श्रित्तितविद्यानां भ्रातृणां। यद्विद्याशौर्य-
प्राप्तं धनं तद्विमजनीयमिति कल्पतरुतत्त्वाकरौ।
पुनः कात्यायनः ॥

“द्वंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पिता” ॥
पुत्रवित्तार्ज्जनात्। कदाभहितभावो द्रव्यवत्
प्रकाशत इति न्यायात् पुत्रार्ज्जितवित्तात् पितु-
र्द्विशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भ्रातृधनोपघा-
तविषयश्च। अर्ज्जकस्य तु द्वंशित्वं भ्रातृधनो-
पघाते तु तेषामप्येकांशित्वं वक्ष्यमाणव्यासवच-
नात्। पितुरर्द्धहस्तन्तु पितृद्रव्योपघाताद्गुण-
वत्त्वादेति दायभागः। अनुपघाते पिता द्वंशहरः
अर्ज्जकत्वात् स्वयमपि द्वंशहरः इतरेषामन-
शित्वं। भ्रातृद्रव्योपघाते तु तस्याप्येकांश इति
द्वंशार्द्धांशयोर्भेदकथनं ॥ * ॥ पुनः कात्यायनः।

“गोपचारश्च रथा च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितं।
प्रायोज्यं न विमज्येत श्रित्यार्थन्तु दृहस्पतिः” ॥
प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजनाहं पुस्तकादि न तन्मूर्ख-
दिभिः सह प्रयितादिभिर्विमजनीयं एवमेव
दायभागमदनपारिजातादयः। याज्ञवल्क्यः।
“पितृभ्याश्चैव यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्” ॥
पुत्रदृष्टिप्रेत्यर्थदण्डादिरादि दत्तं तत्तस्यैवेति श्रुत-
पाण्डुपाध्यायः ॥ नारदः।

“शौर्यभार्याधने घोमे यश्च विद्याधनमभवेत्।
जीर्येतान्यन्निभाष्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः” ॥
प्राप्तश्च सह भार्ययेति भरद्वाजवचनात् भार्या-
प्राप्तिकाले लब्धं धनं भार्याधनमौदाहिकमि-
त्यर्थः। घोमे इत्यत्र हित्वेति पाठे एतत्त्रिकं
दित्वान्यदिभजेदित्यनुवर्त्तते अत एतान्यविभा-
ष्यानीति। न वास्तुविभागो नोदकपात्रालङ्का-

रोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचाररथ्यानां विभागश्च
इति प्रजापतिरिति। यस्मिन् वास्तुनि येन गृहो-
द्यानादिकं कृतं अपरेणापि स्थानान्तरे तथा कृत-
स्ते तदा येन यत् कृतं तत्तस्यैव। अन्यत्रा-
प्येवं ॥ * ॥ साधारणधनार्ज्जितेऽपि निष्पेयमाह
व्यासः।

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधं।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं श्रेयास्तु समभागिनः” ॥
अथ भ्रातर इत्युपलक्ष्यं पितृयादयोऽपि बोद्ध-
व्याः। तस्यार्जकस्य। साधारणोपघाते यस्य याव-
तोऽंशस्याल्यस्य महतो वा उपघातस्तस्य तद-
नुसारेण भागकल्पना कार्येति दायभागः ॥
याज्ञवल्क्यः।

“कामादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः।
दायादेभ्यो न तद्द्यात् विद्याया कस्यमेव च” ॥
पितृपितामहागतं बलादन्यैर्दत्तं योऽंशन्तराणा-
मनुज्ञया उद्धरति तदंशन्तरेभ्यो न दद्यात् ॥ * ॥
भूमौ तु विशेषयति शङ्खः।

“पूर्वमनृष्टाश्च यो भूमिमेक एवोद्धरेत् अमात्।
यथाभागं भजन्त्येते दत्त्वांशन्तु तुरीयकं” ॥
एतद्वचनं सृष्टिमहार्णवकामधेनुपारिजातप्रभृति-
ज्वलिखनादयुक्तमेवेति रत्नाकरः। तत्र, दायभाग-
मिताक्षराप्रभृतिभिर्हृतत्वात्। इति दायतत्त्वः ॥
अविमरीसः, स्त्री, (अवि + मरीसच्।) अवेर्दुग्धे
मरीसच्प्रत्ययः। मेघदुग्धं। इति हेमचन्द्रः ॥
“तर्पणाश्चोतनेन सौरहृद्यन्तुष्माभाविकं” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥

अविमुक्तः, स्त्री, (वि + मुच् + क्त।) ततो, न विमुक्तम्।
नञ्त्तत्पुरुषः। वाराणसीक्षेत्रं। यथा,—
“मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यद्विमुक्तं ततो विदुः ॥
अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्यते।
अस्यानन्दनं नाम एराऽकारि पिनाकिना।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरं ॥

अनन्दकन्दवीजानामङ्गुराणि यतस्ततः।
शेषाणि सर्वलिङ्गानि तस्मिन्नानन्दकानने।
अविमुक्तमिति ख्यातमासीदित्यं घटोद्भव” ॥
इति काशीखण्डे २६ अध्यायः ॥ (मूर्द्धचिवुकान्त-
रालस्थाने च। यथा,—

“यद्योऽनन्तोऽयत्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः”
इति। “आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्ध-
चिवुकान्तराले” इति च भाष्ये।)

अविमुक्तः, पुं, (न विमुक्तः। नञ्त्तत्पुरुषः।) वारा-
णसीक्षेत्रं। इति काशीखण्डे। अयत्तं चि ॥

अविरतः, स्त्री, (न विरतम्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
सततं। अनवरतं।

“अविरतोऽभित्तवारिविपाण्डुभि-
र्विरहितैरचिरद्युतिर्जसा” ॥

इति किरातार्ज्जुनीये ॥ तद्वति चि। इत्यमरः ॥

अविरणः, चि, (न विरणं। नञ्त्तत्पुरुषः।) विरण-
त्वरहितं। तत्पर्यायः। निविरणं २ धनं ३

अवि

निविडं ४ निरन्तरं ५ सान्द्रं ६ नीरन्ध्रं ७
 बहलं ८ दृढं ९ गाढं १० । इति हेमचन्द्रः ॥
अविरोधः, पुं, (न विरोधः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) वि-
 रोधाभावः । यथा,—
 “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
 अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता” ॥
 इति आहतत्ववृत्तजावालवचनं ॥ अपि च ।
 “अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहं” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
अविलम्बनं, स्त्री, (न विलम्बनम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 शीघ्रं । अविलम्बितं । इति राघसुकुटः ॥
अविलम्बितं, स्त्री, (वि + लवि + क्त । ततो नञ्त्त-
 त्पुरुषः ।) विष्णुभावः । तत्पर्यायः । शीघ्रं २
 स्वारत ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अरं ६ द्रुतं ७ सत्वरं ८
 चपलं ९ तूर्यं १० आनु ११ । इत्यमरः ॥
अविलम्बितः, त्रि, (न विलम्बितः । नञ्समासः ।)
 त्वरायुक्तः । तत्पर्यायः । उच्चरुः २ । इत्यमरः ॥
 अवलम्बितं ३ । यथा,—
 “अविलम्बितमुच्चरुं केऽप्याह्वयवल्बितम्” ।
 इति अट्टाधरः ॥
अविषा, स्त्री, (अव + इष् + क्) मेघी । भेडी । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (नास्ति विषं यत्रेत्यर्थे, त्रि ॥)
अविवादः, पुं, (न विवादः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवादाभावः । यथा,—
 “यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
 तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुर्वन् गमः” ॥
 इति मानवे ८ अध्याये ६२ श्लोकः ॥
अविवादी, [न] त्रि, (न विवादी । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवादरहितः । निर्विवादी । नञ्पूर्वविवाद-
 शब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अविवाहितः, पुं, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्त्तत्-
 पुरुषः ।) अयुक्तः । अज्ञतोद्वाहः । अज्ञतोपयमः ।
 अपरिणीतः । अज्ञतपाणियहः । आइवड इति
 भाषा । नञ्पूर्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवाहानर्हा । यथा । समन्तुः । “माहपितृ-
 सम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति” ।
 आपञ्चमादन्त्येषां मतं । नारदोऽपि ।
 “आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुः पितृमाहृतः ।
 अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
 सप्तमे पञ्चमे वापि येषा वैवाहिकी क्रिया ।
 ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः” ॥
 सर्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भातरो मातुलास्तद्-
 दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ता-
 स्याविवाह्याः अन्यथा सङ्गरकारिण्यस्तथाध्याप-
 यितुरेतदेवेति । ताश्च यथा । पितृपितामहा-
 दीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता गोदाह्या ।
 एवं पितृवन्मुप्रसन्निसम्बन्धघटकानां सप्तानां स-
 न्ततिः सप्तमीपर्यन्ता गोदाह्या एवं मातामह-
 प्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-
 र्यन्ता गोदाह्या । एवं माहवन्मुप्रसन्निसम्बन्ध-

अवि

घटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता गो-
 दाह्या । बन्धुवन्मात्रोत्सवेऽपि पितृमातामह-
 माहमातामहप्रभृत्यपरितनानां पञ्चानां चयाणां
 सप्तमीपञ्चमीपर्यन्ता गोदाह्येति । एवञ्च पितु-
 र्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्वे तामादाय सप्त-
 मीपञ्चमीपर्यन्तायाः परीहारः । एवं बन्धुन्तरे-
 ऽप्युह्यं । बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र ।
 पूज्यतस्तु पितुर्मातुश्च मातुलपुत्ररूपबन्धोरपि
 स्वापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया
 त्रिगोत्रगणनं सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यथा
 पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगि-
 नीपुत्रवन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः
 प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तितात् । एवं पितुः प्रमातामहदौ-
 हित्रीकन्यायाः पितामहीभगिनीपुत्रवन्धुपेक्षया
 त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायु-
 यक्तः । पितामहीभ्रातृपुत्रवन्धुपेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तितात् । एवं मातुः प्रपिता-
 महदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रवन्धुपे-
 क्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स
 चायुक्तः । वरस्य मातामहपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
 मध्यवर्त्तितात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहित्री-
 कन्याया मातामहीभगिनीपुत्रवन्धुपेक्षया त्रि-
 गोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः ।
 मातामहीभ्रातृपुत्रवन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
 मध्यवर्त्तितात् । इति । एवं माहसपत्नीमाह-
 सन्ततिः पितृमाहसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥ * ॥
 असवर्णाया अविवाह्यात्वं यथा । कनौ वस-
 वर्णाया अविवाह्यात्वमाह बृहन्नारदीयं ।
 “समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणं ।
 दिजानामसवर्णास्तु कन्यासूपयमस्तथा” ॥
 इत्यादि । इत्युदाहृतत्वं ॥
अविवेकः, पुं, (न विवेकः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) नास्ति
 विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) सद-
 सद्बिचनाराहित्यं । यथा । “देहात्मनोरविवेका-
 दस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्री-
 भगवानुवाच अशोचानिवादि” । इति श्रीभग-
 वद्गीता २ अध्यायस्य ११ श्लोकटीका । तद्वति
 त्रि ॥ अविमृश्यकारी । यथा,—
 “सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदाम्यदम्” ॥ इति
 किरातार्जुनीये । सदसद्विवेकरहितः । यथा,—
 “उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाण्डसि” । इति
 विष्णुपुराणं ।)
अविवेकी, [न] त्रि, (न विवेकी । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवेकशून्यः । अविवेचकः । यथा । “तस्माद-
 विवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो नात्राधिकारिणः”)
 इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
 “अस्मिन् प्रसन्ने देवेन्ने परमं धाम लभ्यते ।
 मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता यथा ॥
 सर्वपापहरो विष्णुः स मया व्यथितः कृतः” ।
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
अविवेचकः, त्रि, (न विवेचकः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)

अवि

विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः अवि-
 वेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
अविशेषः, त्रि, (न विशेषः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विशेषरहितः । अमेदः । तुल्यः । विशेषामावे,
 पुं ॥ विशेषामावः । यथा,—
 “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवं ।
 अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाद्वरकं ब्रजेत्” ॥
 इति आहतत्वं ॥ (“सांख्यादिमतसिद्धाणि
 तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तानि च इदमेतदेवं-
 गुणकमिति व्यावृत्ततया नाभूयन्ते इत्यविशेषाः
 सूक्ष्मास्त्यन्ते” । तथा च विष्णुपुराणे,—
 “तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
 न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” ॥
 इति ।)
अविश्रान्तः, त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः ।
 अनवरते, स्त्री । विपूर्वत्रमधातोः क्तप्रत्ययान्तरं
 नञ्समासनिष्पन्नः ॥ (“अविश्रान्तं पत्युर्गुणगण-
 कथाभेदङ्गजडा” ॥ इति आनन्दलहरीम् ॥)
अविश्रामः, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।)
 विश्रामरहित्यं । यथा,—
 “अविश्रामं ब्रहेव भारं श्रीतोष्णश्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्जेत गर्हभात्” ॥
 इति चाणक्यं ॥
अविश्वस्तः, त्रि, (न विश्वस्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विश्वासानर्हः । अज्ञातविश्वासः । प्रत्ययायोग्यः ।
 यथा,—
 “न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासात् भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति” ॥
 इति चाणक्यं ॥
 (“विश्वस्तवदविश्वस्ता वक्ष्यन्तः पुरोचनम्” ।
 इति भारते ।)
अविश्वासा, स्त्री, (नास्ति विश्वासो यस्याम् सा ।)
 चिरप्रसूता गौः । केलेनगाइ इति भाषा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
अविषः, पुं, (अव + टिप् + क्) समुद्रः । इति कात-
 न्नोयोयादित्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः ।
 रक्षकमात्रे चि ।) विषशून्ये चि ॥ (यथा,—
 “इत्येता अविषा व्याख्याताः” ॥ इति सुश्रुते ॥)
अविषा, स्त्री, (नास्ति विषं यस्याम् ।) निर्विषाह्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
अविषी, स्त्री, (अविष + डीप् ।) नदी । इत्युणादि-
 उतावुष्जलदत्तः ॥
अविसोढं, स्त्री, (अवेदुंघम् । अवि + सोढ् + क्) ।
 मेघदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥
अविस्पष्टं, स्त्री, (वि + स्पष्ट + क्त । ततो नञ्-
 समासः ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्यायः । स्मिष्टं २ ।
 इत्यमरः ॥
 (“नाविस्पष्टमधिगीत न शूद्रजगसन्निधौ” ॥
 इति मनुः ॥ अक्षुटः । यथा,—
 “विद्वद्भिर्कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-
 दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाप्यसलिलैः” ॥
 इति रत्नावल्याम् ॥)

अवी, स्त्री, (अवस्थात्मानं लज्जया । अव + ई ।)
 ऋतमती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अत्र ।)
 नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अवीचिमन्थतामिखं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 अक्षिपत्रवनक्षैव तापनक्षैव विशङ्कम्” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ।) वाचस्पतिकृत्यु तद्वृत्त्यर्थे ॥
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
 अवीचिमत्, स्त्री, (अवीचि + मतुप् ।) }
 शेषः । यथा । “वैतरणी पयोदः प्राणरोधो विश-
 सनं कालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयः पान-
 मिति । य स्विह वा अन्तं वदति साक्ष्ये द्रव्य-
 विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके
 अवीचिमन्थः शिरा निरवकाशे योजनशतो-
 ष्ठायात् गिरिमूर्द्धः संपात्यते । यत्र जलमिव
 स्थलमभ्रप्लुतमभासते तदवीचिमत् तिस्रो वि-
 शीर्यमाणशरीरो न क्रियमाणः पुनरारोपितो
 निपतति” । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 अवीचिमयः, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः ।
 “यः साक्षाद्दौ अन्तं वदति स निरवलम्बो वीचि-
 मये अधः शिरा निपात्यते यत्र” । इति श्रीभाग-
 वते ॥
 अवीरः, त्रि, (नास्ति वीरः यस्य) सत्वरहितः ।
 निर्वीर्यः । इति मेदिनी ॥
 अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्रादिर्यस्याः ।) अजा-
 तापत्यविधवा । इति स्मृतिः । निष्पतिसुता ।
 इत्यमरमेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते
 यथा,—
 “यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुखातान्नभोजकः ।
 भगजीवी वाङ्मूढिको विपद्हीनो यथोरगः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रव्रतितखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अवीरात्रय यो भुङ्क्ते धोनिजीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्मिन्सन्धाविहीनश्च स गोहृत्वा लभेत् भुवं” ॥
 इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गण-
 गणिकास्तेनगायनकान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा
 वर्त्तेत । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसंसर्गपतितानाश्च ।
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्यान्न-
 भोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
 “नाश्रोत्रियजने यश्चे ग्रामयाजिष्ठते तथा” ।
 “अनर्चितं वृधामांसमवीरायाश्च योषितः”
 इत्यादिकश्चोपक्रम्य ।
 “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं यद्” ।
 “मत्या भुक्त्वा चरेत् क्षत्रं रेवो विष्णुमेव” ॥
 इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना निःसम्बन्धिनी ।
 स्वसम्बन्धिन्यास्तु आढादिनाभ्यनुष्ठानात् व्यव-
 हारात् धनाधिकाराश्च । इति च प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याश्च-
 वल्काः,—
 “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरस्तथा ।
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्याः सप्तस्यचारिणः ॥
 एयामभावे पूर्वस्य धनमागृह्यतरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णैर्व्ययं विधिः” ॥
 तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं पत्नीभिर्गामि तद-
 भावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-
 पर्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा
 कात्यायनः ।
 “भर्तृदायं मृते पत्नौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
 विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥
 अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 मुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायदा ऊर्ध्वमाप्नुयुः” ॥
 यथेष्टत इति धर्मायं । तथा च व्यासः ।
 “लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानश्च वरानने ।
 तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा” ॥
 मदनपारिजातकृता स्मृतिः ।
 “यद्यदित्युत्तमं लोके यद्यत् पत्युः समीहितं ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीयानकाम्यया” ॥
 भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव
 हरिवंशीयपुण्यकत्रतोपाख्याने ॥
 “दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यब्रुवति ।
 निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे” ॥
 तथा बृहन्मनुः,—
 “अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्नैव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्वस्वमंशं लभेत् च” ॥
 तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुषङ्गः । तच्छब्देन भर्तुः
 परामर्शात् भर्तुः कृत्वस्वमंशं यावदंशं हरेत् न तु
 वर्त्तनेचित्तमात्रं । इति दायतत्वं ॥ * ॥ अस्याः
 पतिआढाधिकारो यथा । पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे
 पत्नी । तथा च शङ्खः ।
 “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सहेतुः ॥
 भार्यापिण्डं पतिर्हृत्वा भर्त्रे भार्या तथैव च ।
 अन्नादेशं सुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः” ॥
 इत्यादि ॥
 “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।
 पिण्डं दद्यात् जलक्षैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी” ॥
 इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्र-
 सद्भावविषयमिति आढाविवेकप्रभृतयः । इति
 ॥ * ॥ अस्या भर्त्रादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
 “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
 तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकं” ॥
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-
 पारिजातः । इति ॥ * ॥ मृतायास्तस्या आद्य-
 आढादि पञ्चदशश्राद्धं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं ।
 यथा । अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्स-
 त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तत्र ।
 “पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोकराणं स्त्रियाः ।
 एवमस्य पुनस्त्वयै आढादयोरपि ये” ॥
 इति जघुहारीतवचने स्वकारेण अतिदिष्टपुत्र-
 निषेधात् । पुत्रेणेति तत्त्वत्वमात्रविवर्त्तितं ।
 “सपिण्डोकराणं तासां पुत्राभावे न विद्यते” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् ।
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्यैतराणि च ।
 एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥

इति कुन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेत-
 त्वपरीहारीकृताश्च । एतत्पत्युर्भावे द्रष्टव्यं ।
 ततश्च शिशौ पुत्रे अन्येनापि सपिण्डगते । एवं
 पतिसत्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं
 नास्तीत्युक्तं । इति च सुदितत्वं ॥
 अवेद्यः, पुं, (विद + एत् । ततो, न वेद्यः नञ्स-
 मासः ।) गोवत्सकः । इति शब्दचन्द्रिका । वाकुर
 इति भाषा । अज्ञेये त्रि ॥ (अविवाहः । यथा,—
 “अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥
 इति मनुः ।)
 अवेणः, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अपलापः । अप-
 ङ्गवः । इति मेदिनी ॥
 अवेणा, स्त्री, पूगचर्चितं । इति मेदिनी ॥ चिदान
 गुया इति भाषा । अपराहः । इति लोकाप्रसिद्धं ।
 वेलाश्रये त्रि ॥
 अवेक्षणं, स्त्री, (अव + ईक्ष + ल्युट् ।) अवेक्षा ।
 दर्शनं । यथा । “क्षताक्षतावेक्षणवत् स्वयं तत्कुलो-
 पवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति संस्कारतत्त्वं ।
 (तथाच ।
 “दूरादवेक्षणं हासः संप्रप्रे सादरो भ्रमम् ।
 परोक्षेऽपि गुणस्वाद्या स्मरणं प्रियवस्तुषु” ॥
 इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः ।
 अनुसन्धानम् । यथा,—
 “निगृह्य शोकं स्वमेव धीमान्
 वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः” ॥
 इति रघुवंशे ॥)
 अवेक्षा, स्त्री, (अव + ईक्ष + अ + तत् + ल्युट् ।) प्रत्य-
 वेक्षणं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिजा-
 गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-
 नम् । यथा,—
 “अलम्बमिच्छेद्दृष्टेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
 रक्षितं वर्जयेत् दृष्ट्या रक्षं दानेन निक्षिपेत्” ॥
 इति मनुः ।
 (“यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्थान्मातृवत्सदा” ॥
 इति रामायणे ।)
 अवेक्षितं, त्रि, (अव + ईक्ष + क्त ।) दृष्टं । यथा
 मनुः ।
 “केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ।
 अणुप्रावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदकया” ॥
 इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ (क्षतावधानः । यथा,
 रघुवंशे । “स कदाचिदवेक्षितप्रजः” ।)
 अवैधं, त्रि, (न वैधं विधित आगतं । नञ्त्पुरुषः ।)
 विध्यविषयः । विधिविवर्त्तितं । विधिप्राप्तमित्रं ॥
 (“अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डेन शुध्यति” ॥
 इति स्मृतिः ।)
 अवोदं, त्रि, (अव + उन्द + घञ् ।) आर्द्रं । इति
 जटाधरः ॥
 अवोद्यः, त्रि, (नास्ति वोद्यो ज्ञानं यस्य ।) निर्वोद्यः ।
 अज्ञानः ।
 अवोक्षणं, स्त्री, (अव + उक्ष + ल्युट् ।) प्रोक्षण-
 विशेषः । नृजहस्तेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

अव्य

“तस्मादङ्गिरास्त्रैतद्व्यादात्म्य एव च” ।
अव्यवच्छेदः प्रोक्त इति रत्नाकरः ॥ नव्यवर्द्धमान-
धृतम् ।
“उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्तं समुदाहृतम् ।
न्युत्तानप्रोक्तं प्रोक्तं तिरस्त्रावोक्तं स्मृतम्” ॥
इति सुदिततत्त्वम् ॥

अव्यः, पुं, (अव्य + दन् । औणादिकोऽयं ।) वत्सरः ।
नेघः । मुक्ता । इति रायमुकुटः सारसुन्दरी च ॥
(मुक्ताये प्रयोगो यथा,—
“किराताव्यामृताविद्यचन्दनोदीयवत्सरैः ।
शोधातिसारश्मनं विशेषाञ्ज्वरनाशनम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)

अव्यक्तः, पुं, (वि + व्यञ्ज + क्त । ततो नञ्समासः ।)
विष्णुः । शिवः । कन्दर्पः । इति मेदिनी । मूर्ख इति
हेमचन्द्रः । अस्फुटे चि ॥

अव्यक्तः, स्त्री, प्रकृतिः । आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ॥
“योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतो” ॥
इति मानवे ॥

गणितादौ अज्ञातराश्यादिः । अदृश्यः । साह्यमते
सर्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं
प्रधानं महदादि ।

“महत् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” ।
इति कठोपनिषद् ॥

वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्वाभावस्यायां शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जितं नि-
र्विकारं निराकारं ब्रह्म । परमात्मा, मायोपा-
धिकं ब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परब्रह्म ।
यदुक्तम्,—

“अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्” ।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
सावसेयो भावः ।

“ब्राह्मं सरः कारणमात्रवाचो
बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति” । इति रघुवंशे ॥
प्रकृतिः । तथा हि,—“यत् सर्वस्य जगतो
बीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्वं सर्वकार्यकार-
णशक्तिसमाधाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिना-
मवार्थं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
कणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः । सत्त्वादिरूपेण
निरूप्यमाणे व्यक्तरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्” ।

यदुक्तम् । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेक-
माश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विप-
रीतमव्यक्तम्” ॥ • • सर्वभूतानां कारणमकारणं
सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः स-
म्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्म ज्ञेयज्ञाना-
मधियानं समुद्र इवेदकानां भावानां” ॥ इति
सुश्रुतः ॥

“अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥
तदेव भावादयाह्यं नित्यत्वात् कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा” ॥ इति ॥

अव्य

“अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः” ।
इति च ॥

“अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं” ॥
इति च ॥

“अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमव्ययो विदुः” ॥
इति च चरकः ॥

अव्यक्तरागः, पुं, (न व्यक्तोऽल्पव्यक्तो रागोऽरुणिमा ।)
ईषल्लोहितवर्णः । तत्पर्यायः । अरुणः २ । इत्य-
मरः ॥ तान्नः ३ गौरः ४ । इति जटाधरः ॥

अव्यक्तः, चि, (न सन्ति व्यङ्गानि यस्य ।) व्यङ्ग-
रहितः । अविकलाङ्गः । यथा,—

“तत आह्वय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारंगं ।
अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ईदं अध्यायः ॥

अव्यङ्गा, स्त्री, (अवेर्मेघस्य अङ्गं इष्टमिव अङ्गं
यस्याः ।) शृङ्गशिखी । इति केचित् ॥ अमर-
कोशे अथ्यङ्गा इति तट्टीकायां अव्यङ्गा इति
च पाठः ॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च चि ॥

अव्यङ्गं, स्त्री, (नास्ति व्यङ्गलङ्कारो यस्मिन् ।) व्यङ्गा-
लङ्काररहितकाव्यं । यथा,—

“अव्यङ्गमुत्तमं काव्यमव्यङ्गमधमं स्तुतं ।
किञ्चिद्व्यङ्गसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितं” ॥

इति काव्यचन्द्रिका ॥

अव्यङ्गनः, पुं, (नास्ति व्यङ्गनं सुमलक्षणं इष्टं, यस्य ।)
इष्टहीनपशुः । इति हलायुधः ॥ अस्फुटे चि ॥

(अनुद्भिन्नरजस्वाचिह्ना कन्या । यथा,—
“असंप्राप्तपरा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यङ्गना भवेत् कन्या कुचहीना च नम्रिका” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अव्यङ्गा, स्त्री, (न विगतमण्डं बीजमस्याः ।) अध्यङ्गा
इति कुत्रचिदमरकोशे पाठः ॥ आलङ्कुशेति
भावा ।

अव्ययः, चि, (नास्ति व्यथा यस्य सः ।) पीडारहितः ।
व्यथानूत्यः । सर्पे पुं । इति मेदिनी ॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नञ्त्वत्पुरुषः ।) हरी-
तकी । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥

अव्यथिः, पुं, अव्यः । सङ्गमे न विभ्यतीति अव्यथिः ।
व्यथ मयसञ्चलनयोः सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः
ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽयम् ॥

अव्यथिषः, पुं, (न + व्यथ + टिप् ।) समुद्रः । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिरुचिः ॥

अव्यथिणी, स्त्री, (अव्यथिष + ङीप् ।) पृथिवी ।
अर्द्धरात्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अव्यथ्यः, चि, (न + व्यथ + क्थप् ।) व्यथानूत्यः ।
इति पाणिनिः ॥

अव्यथं, स्त्री, पुं, (न + वि + इन् + अच् ।) शब्द-
विशेषः । तत्परे विभक्तिर्न विद्यति अतएव लि-
ङ्गत्रयाविद्यतं । तथाच कातन्त्रे,—

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यत्र येति तदव्ययम्” ॥

(स्त्री, अनाद्यन्तं विकारभूतं परब्रह्म । यथा,—
“अनगवस्यजमङ्गलमदीर्घमजमव्ययम् ।

अव्य

अरूपगुणवर्णाख्यं तद्वत्स्वेतवधारयेत्” ॥
इति आत्मबोधे ।)

अव्ययः, पुं, (नास्ति व्ययो यस्य ।) विष्णुः ।
“नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभवविष्णवे ।
पुरुषावाप्रनेयाय शाश्वतायाव्यवयव च” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे । व्ययरहिते, चि । इति
मेदिनी । (अविनाशी । नित्यपुरुषः । यथा,—

“तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना
रघुः” ॥ इति रघुवंशे ।

“सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमान्नाभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम्” ॥
इति मानवे ॥

अव्यर्थः, चि, (न व्यर्थः । नञ्त्वत्पुरुषः ।) अमोघः ।
सफलः । यथा,—

“दुर्निवार्यं दुर्द्धर्मव्यर्थं वैरिघातकम् ।
तेजसा चक्रतुल्यं सर्वशस्त्रास्त्रघातकम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रवृत्तिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अव्यवसायवान्, [व] चि, (अव्यवसाय + मतुप् ।
मस्य वः ।) व्यवसायरहितः । अव्यवसायी ।
तत्पर्यायः । शिक्तुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अनुशीलनरहितः ।)

अव्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + अच् । ततो
नञ्समासः ।) अवविज्ञानः । अवविधिः । शास्त्र-
विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिष्पन्ना ॥

(चञ्चले । यथा, कुमारैः,
“स्युलारविन्दत्रिधमव्यवस्थां” ॥)

अव्यवस्थितः, चि, (न व्यवस्थितः । नञ्समासः ।)
नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिज्ञः । सिद्धान्तरहितः ।

यथा,—
“कचिद्रुचः कचित्तुष्टो रुचस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि मयद्वरः” ॥

इति हितोपदेशः ॥

अव्यवहार्यः, चि, (वि + अव + ह + ण्यत् । ततो नञ्-
समासः ।) व्यवहारयोग्यं । अव्यवहारणीयं ।

यथा । ज्ञानतच्चाण्डालान्त्यस्त्रीगमने तत्तुल्यतया
दिगुणव्रताचरणे हतेऽपि न व्यवहार्यः । यथा
याज्ञवल्क्यः ।

“प्रायश्चित्तेरपैत्येना यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते” ॥

पापान्तरैष्यव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।
“श्रवणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेद्र तु ।
चोर्ध्वगतानपि सदा हतघ्नसहितानिमान्” ॥

“अथ च कामतो महापातकादिदृष्ट्यापकर्तु-
रव्यवहार्यत्वदर्शनात् कामतो वज्रतरुगुणयुक्त-
श्रवणागतादिहन्तृणामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतर-
हन्तृणां अन्यथा विषमश्रिततापत्तिः स्यात्” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अव्यवहितः, चि, (वि + अव + धा + क्त । ततो नञ्-
तत्पुरुषः ।) व्यवधाननूत्यः । तत्पर्यायः । संसर्गं २
अपटान्तरं ३ अपदान्तरं ४ । इत्यमरः ॥ तट्टीका
च । संप्र ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (“सिखा-
धयिषाविरहविशिष्टकृपाव्यवहितोत्तरत्तयोत्प-
त्तिकानुनितिकमित्रेति” ॥ इति दीधितिः ॥)

अश

अयवहृतः, त्रि, (न यवहृतः। नञ्त्तत्पुरुषः।)
अयवहृतः। इति नञ्समासनिष्पन्नः।
अय्याजः, पुं, (न व्याजः। नञ्त्तत्पुरुषः।) क्लामावः।
यथा।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः
तपःकामं साधयितं य इच्छति।
भुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां क्रेतुमर्थव्यवस्यति”।

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः।
श्रीघ्नं। यथा। “खेच्छो यदि मारवत्तत्परयं
यायोदपायोक्तवैर्याजं परिधिष्व किं चिरयसे
कालः परिह्रामति। मूले सित्तरसे दले विग-
लिते शीर्षे तथा वण्णले न स्यादस्य परिस्थितेः
प्रभुरहे धारायि वारां तव” इत्युद्धृतः।

अय्याप्यं, त्रि, (न व्याप्यं। नञ्त्तत्पुरुषः।) अय्याप-
नीयं। व्याप्तिरहितं। अन्धीनं। यथा। “नापि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहेनायकतया
साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्व-
साधनात्। तस्मादुपाधिहेत्वाभासान्तरमिति”।
इत्युपाधिवादचिन्तामणिः। अपि च,
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते”।
इति भाषापरिच्छेदः।

अव्याप्यवृत्तिः, त्रि, (अव्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य
वृत्तिर्यस्य।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः।
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते”।
इति भाषापरिच्छेदः।
असमानाधिकारणाभावप्रतियोगीति यावत्। दै-
र्घ्यकालिकभेदेन स द्विविधः। तत्पर्यायः।
प्रादेशिकः २। आत्मनो विशेषगुणः। बुद्धिः १
सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्म्मः ७
अधर्म्मः ८ भावनाख्यसंस्कारः ९ आकाशस्य वि-
शेषगुणः शब्दः १०। सामान्यगुणौ संयोग ११
विभागश्च १२। एते सर्वे अव्याप्यवृत्तयः स्युः। इति
न्यायभाषा।

अव्याहृतं, त्रि, (न व्याहृतम्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
व्याघातशून्यं। यथा।
“यस्य त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति”।
इति शब्दमाला॥ किञ्च। विष्णुपुराणम्।
“अन्नं वलाय मे भूमेरपामग्न्यनिजस्य च।
भवत्वेतत् परिणतो ममास्त्वव्याहृतं सुखम्”।
प्राणायामसमानानामुदानव्यानयोक्तया।
अमं तुष्टिकरश्चास्तु ज्ञास्त्वव्याहृतं सुखम्”।
इत्याहिकाधारतत्त्वम्। (अकुण्ठितं। यथा,—
“वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येपामव्याहृता मतिः”।
इति मार्कण्डेयपुराणे।)

अव्याहृतः, त्रि, अकथितः। न व्याहृतः अव्याहृतः
नञ्समासनिष्पन्नः।

अश ऊ ङ न (खादि-प्रात्म-सकं-येट्।) व्याप्ति-
संशयोः। ऊ ङ अश्रियते अश्रियते। न अश्रो-
ति। मंहतिः समूहः। इति दुर्गादासः॥
“यद्वाति गयास्य सर्वमानन्यमश्रुते”।

अश

इति याज्ञवल्क्यसंहिता।)
अश ग (क्रादि-परं-सकं-येट्।) भोजने। अश्रात्यन्नं
बुभुक्षितः। इति दुर्गादासः।
अशकुम्भी, स्त्री, (अशा सलिलं खुम्भाति व्याप्नोति
इति। अशा + खुम्भ + ट + ण्योदरादिरयं।)
पानीयचट्टजः। इति रत्नमाला॥ याना इति
भाषा।

अशक्यं, त्रि, (न शक्यम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) अशक-
नीयं। असाध्यं। यथा। “अशक्ये अथ्यवसायः
समर्थना”। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

अशक्तं, त्रि, (न शक्तः। नञ्त्तत्पुरुषः।) शक्तिरहितं।
असमर्थं। यथा। मनुः।
“विभ्रयाद्वेक्षतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः”॥
इति दायतत्त्वम्॥

“उपवासैश्च शक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते”।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अशत्रुः, पुं, (न + शृ + कृन्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शत्रुरहिते मित्रे
च त्रि॥

अशनं, स्त्री, (अश + ल्यट्।) भक्षणं। अन्नं। इति
हेमचन्द्रः॥ (“शीतं निर्भरवारि पानमशनं कन्दः
सहाया भृगाः”॥ इति नागानन्दे॥
“विश्रुमिष्टसंस्कारैः पथैरिष्टै रसादिभिः।
मनोज्ञं शुचि नात्युष्यं प्रत्यग्रमशनं हितं”॥
इति सुश्रुतः॥)

अशनः, पुं, असनवृत्तः। पीतशालवृत्तः। इति
रायमुकुटः॥ (असनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)
अशनपर्वणी, स्त्री, (अशनस्य शालवृत्तविशेषस्य पर्व-
णमिव पर्वणस्याः।) वृत्तविशेषः। तत्पर्यायः।
वातकः २ शीतकः ३ शीतलवातकः ४ असन-
पर्वणी ५ शनपर्वणी ६ सनपर्वणी ७ शीतः ८ शीतकः
९ अपराजिता १०। माराटी इति ख्याता।
इति शब्दरत्नावली॥

अशनाया, स्त्री, (अशन + क्यच्।) भोजनेच्छा।
क्षुधा। इत्यमरः॥
“अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते यानातिपासा”।
इति शतपथब्राह्मणे। “अुताशनायः फलवद्दि-
भूत्या”। इति भट्टौ॥

अशनयितं, त्रि, (अशनाय + क्त।) अशनमया भोज-
नेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा।) क्षुधितं।
इत्यमरः॥

अशनिः, पुं, स्त्री, (अश्राति सङ्गतं करोति।
अश + अनिः।) वचं। इत्यमरः। विद्युत्॥
(“अथवा मम भाग्यविज्ञवादशनिः कल्पित एष
वेधसा” इति रघुवंशे।)

अशर्म [नृ.] स्त्री, (न शर्म। नञ्समासः। नास्ति
शर्म यस्य इति समासे वाचस्पिकः।) कण्ठं।
दुःखं।

“एकौघभूतं तदशर्मं क्षणां
विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे”॥
इति भारविः॥ तद्विशिष्टं त्रि। इति जटाधरः॥

अश

अशखा, स्त्री, (नास्ति शाखा यस्याः।) शूलीढणं।
इति राजनिर्घण्टः॥
अशितं, त्रि, (अश + क्त।) भुक्तं। खादितं। ढमं।
इति हेमचन्द्रः॥

“आप एव तदशितं नयन्ते”।
“तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते”।

इति च कान्दोग्ये उपनिषदि॥
“अशितं मात्रया काले पथं याति जरं सुखे”॥
इति वामनः॥ “यावद् यस्याशनमशितमनुप-
हृत्य प्रकृतिं यथाकालं जरं गच्छति, तावदस्य
मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति”॥ इति चरकश्च॥
अशितकुर्वीनं, त्रि, (अशिता भोजिता गावो यत्र।
अशितगो + ख + निपातनात् सुमागमः।) आ-
शितकुर्वीनं। पूर्वगवादिचरितक्षेत्रादि। इत्यम-
रटीकासारसुन्दरी॥

अशित्रः, त्रि, (अश + इत्र।) चौरः। इत्युणादि-
कोषः॥ (चरः।)

अशिरं, स्त्री, (अश + इर।) हीरकं। इति राज-
निर्घण्टः॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)
अशिरः, पुं, (अश भोजने + इर।) अग्निः। राक्षसः।
सूर्यः। इति मेदिनी॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री। इत्युणादिकोषः॥
अशिश्विका, स्त्री, (अशिश्वी + स्वार्थे कन्।) अग-
पत्या। कन्यापुत्रविहीना स्त्री। इति शब्दरत्ना-
वली॥ अँटकुड़ी इति भाषा॥

अशिश्वी, स्त्री, (नास्ति शिशुर्यस्याः इति। निपा-
तनात् ङीप्।) अशिश्विका। इत्यमरः॥

अशिक्षितं, त्रि, (न शिक्षितं। नञ्समासः।) शि-
क्षारहितं। अनिपुणः। अविद्वान्। यथा। “यत्र
सारथेरकौशल्यत्वात् यानमन्यथा गच्छति तत्र
हिंसायां अशिक्षितसारथिनिर्गोमात् स्वामी हि-
शतं दण्डं दाप्यः स्यात्”। इति कुल्लूकभट्टव्याख्या-
नात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशीतः, त्रि, (न शीतः। नञ्त्तत्पुरुषः।) शीता-
भावयुक्तः। यथा,—
“अशीतास्तरवो माघे फाल्गुने पशुपक्षिणौ।
चैत्रे जलचराः सर्वे वैशाखे नरवानरौ”॥
इति पुराणम्॥

अशीतिः, त्रि, (अष्टदशतः परिमाणमस्य। पङ्क्ति-
विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीभावस्ति-
प्रत्ययश्च।) संख्याविशेषः। ८० आशी इति
भाषा। यथा मनुः,—

“अशीतिभागं गृह्णीयात्
मासात् वाङ्मयिकः प्रतात्।
द्विषं शतं वा गृह्णीयात्
सतां धर्म्ममनुस्मरन्”॥

इत्याहिकाचारतत्त्वम्॥ अपि च।
“अशीतिर्यस्य वर्षाणि वाको वाप्यनघोऽशः।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च”॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशुद्धं, त्रि, (न शुद्धम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) अपवित्रं।
अकृतशोधनं। अशौचयुक्तं। यथा। शङ्खः,—

“ततः आद्रमशुडौ तु कुर्यादिकादशे तथा ।
कर्तुं क्तात्कालिकी शुद्धिरशुडः पुनरेव सः” ॥
इति ।

“शुडा भर्तुं चतुर्थेऽङ्गि अशुडा दैवपैत्रयोः ।
दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्धयति” ॥
इति च शुद्धितत्त्वं ॥ (वर्णाचशुद्धियुक्तः ।)

अशुभं, क्ली, (न शुभम् । नञ्त्तत्पुरुषः । नास्ति-
शुभं यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव ।) पापं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अमङ्गलं ।

(“न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्” ।
मा च वोऽन्तशुभं किञ्चित्सर्वथा प्रणुनन्दनाः” ॥
इति च भारते ॥) तदुक्तं चि । यथा,—

“सर्वशुभानां परिमोक्षकारि
सम्यजनं देववरस्य विष्णोः” ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजात-
हृतं ।

“अशुभं खल्वनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च खानं सर्वौषधीजनैः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अशून्यशयनव्रतं, क्ली, (न शून्यं शयनं यस्मात्, तत्
व्रतम् ।) आवयद्यप्यद्वितीयाकर्तव्यव्रतविशेषः ।
यथा,—

“ब्रह्मोवाच ।

भगवन् ! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं ।
शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेद्येन तद्वद ॥

भगवानुवाच ।

आवयस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
क्षीरायैव सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समग्रते ।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुगं ॥
अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्तिता ।
तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विधानतः ॥
श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थं मा प्रयाशं मे यातु धर्म्मार्थकामद ॥
अग्रयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्मा विद्युज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे विद्युज्यतु ॥
लक्ष्मा न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
शय्या समाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्यामे तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमग्रीयात्तैलवर्जितं ।
नक्तमक्षरलवणं यावत्तस्याष्टतुल्यं ॥
ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितं ।
दीपान्नभाजनैर्युक्तं शय्यां दद्यादेकक्षणां ॥
पादुकोपानहृष्टप्रचामरासनसंयुतं ।
अभीष्टोपलक्षरैर्युक्तं शुक्लपुष्पाभरातं ॥
सोपधानकविश्रामां फलैर्नानाविधैर्युतं ।
तथामरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्वितं ॥
अयङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वक्तव्यतिने क्षचित् ॥

तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलं ह्यथ विधानतः ।
पत्न्यास्तु भाजनं दद्यात् मध्यमोच्चसमन्वितं ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्ण्यसुपस्कारसमन्वितं ।
प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ॥
एवं यस्तु पुमान् कुर्यादशून्यशयनं हरेः ।
वित्तप्राप्त्येन रक्षितो नारायणपरायणः ॥
न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥
न विरूपं न शोकात्तं दाम्पत्यं जायते क्षचित् ।
न पुत्रपुत्रतनानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्वन्नशून्यशयनं विष्णुलोके महोयते ॥
इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥
अश्रुतं, चि, (न श्रुतम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अपक्वं ।
इति रत्नमाला ॥

“तदुलात् षोडशगुणे श्रुते वाप्यश्रुते तथा ।
तौये येयां पचेत्तावदयावत् सिक्क्यनिर्गमः” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अशेषं, चि, (नास्ति शेषो यस्येति ।) शेषरहितं ।
निःशेषं । सर्वं । इत्यमरः ॥

(“स्थानं प्राश्यान्मशेषाणां जगतामपि पूजितम्” ॥
“अहिंसादिशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः” ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अशेषेण । यथा,—

“अर्ण विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः” ।

इति कुमारः ।

“वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः” ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोकं, स्त्री, पारदं । इति मेदिनी ॥ शोकरहितं
चि ॥

अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । शोकनाशः २
विशोकः ३ वज्रलक्ष्मः ४ वज्रलः ५ मधुपुष्पः ६
अपशोकः ७ कङ्क्रेलिः ८ केलिकः ९ रक्तपल्लवः
१० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ लभगः
१४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७
हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातनः २०
पिण्डीपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवद्रुः २३ । अस्य-
गुणाः शीतलत्वं । हृद्यत्वं । पित्तदोहश्रमापहृत्वं ।
गुल्मशूलोदराधाननाशित्वं । कृमिकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलक्ष्मापहवः ।
कङ्क्रेलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
अशोकः शीतलस्तित्तो ग्राही वर्त्यः कषायकः ।
दोषापघ्नीदृषादाहक्षमिशोषविषाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य कलिकामक्षयविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्र-
ष्टव्यः ॥ (योयितां सनूपुरचरणप्रहारेण अशो-
काणां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः ।
यदुक्तम् ।

“पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योयिता-
मास्यमयैः” । इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।

“पादाघातः प्रमदया विकसत्यशोकः
शोकं जहाति वकुलो मुखशीघ्रवृत्तिः” ।

अपरञ्च ।

“सनूपुरचरण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” ॥

कुमारसम्भवेऽपि ।

“अश्रुत सद्यः कुसमान्यशोकः” । इति ॥

“कुसुमं छतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीग्विद्यति” ।

इति रघुवंशे ।

“अशोकवल्कलक्षार्थं श्रुतं दुग्धं सुश्रीतलं ।

यथाबलं पितृत्वातस्तीव्राहृदरनाशनं” ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यग्रहः ॥

“अशोकवल्कलप्रस्यं तोयाङ्गे विपाचितं ।

तेन पादावशेषेण जीरकेण तथैव च ॥

हृतप्रस्यं पचेदेतत्पित्तस्य च तथापरं ।

तदुलान्मूत्राक्षीरं प्रस्यं प्रस्यं पृथक् पृथक् ॥

केशराजरसस्यापि प्रस्यमेकं भिषग्वरः ।

जीवनीयैः पियालैश्च पल्लवसरलाङ्गनैः ॥

यष्ट्याङ्गाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी ।

तदुलीयकमूलञ्च कल्कीरैः पलाङ्कैः ॥

शर्करायाः पलान्यथौ गर्भदन्तान्मृचुर्यतं ।

पुण्यायोगेन तत्पीतं निहन्त्यात् सर्वदोषजं ॥

श्वेतं हृद्यं तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुक्तं ।

कुत्तिशूलं योनिशूलं पृष्ठशूलञ्च दाहणं ॥

मन्दाग्निमरुचिं पाण्डुं क्षुशतां खासकासिनां ।

अशोकाहतमेतत्तु विख्यातं स्त्रीगदेव च” ॥ * ॥

अशोकाहतं * ॥

इति वैद्यकखेहमालिकायां ॥

अशोकः, चि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्गः ।)

शोकरहितः । यथा,

“लामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।

पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (खनामख्यातो दशरथस्य
मन्त्री । उक्तं रामायणे ।

“दृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः ।

अशोको धर्म्मपालश्च समन्वितश्चात्मोऽभवत्” ॥

खनामख्यातो नृपतिश्च, यथा भारते ।

“अशोको नाम राजाभून्महावीर्योऽपराजितः ।

तस्मादवरजो यन्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः” ॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोक इव रोहतीति ।

अशोक + रुह + णिन् + ङीप् ।) कटुरोहिणी ।

इत्यमरः ॥ कटुतीति भाषा । (“अशोकरोहिणी-

वैजयन्ती-सुवर्धला-पुनर्नवा-रुचिकालां ज्योतिष्म-

तो-प्रभृतीनि समासेन तित्तो वर्गः” ।

इति सुश्रुते ॥

अशोकपट्टी, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या

पट्टी ।) चैत्रस्य शुक्ला पट्टी । तस्यां पट्टीयुजा यथा,

“चैत्रे मासखिते पट्टे यथां पट्टौ समर्द्धयेत् ।

सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपट्टे तथैव च” ॥

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥०॥

“प्रसूत्या दादशे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।

अशौ

अशौ

अशौ

सुते जाते तथा यथां यष्टी द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनी यष्टी ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा श्रावणे कुम्भनी मता ।
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्रयजे तथा ।
गवाख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ।
पौषे मास्यरूपे च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेशोका प्रकीर्तिता ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥

अशोका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःखं यस्याम् ।)
कटुकी । इत्यमरः । अर्हतां शासनदेवताभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अशोकारिः, पुं, (आशोकस्य अरिः । कदम्बवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशोकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्यां सा ।
एवमूता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । त-
त्राष्टम्यशोककलिकायुक्तजलपानं कर्त्तव्यम् ।
यथा, अथाशोकाष्टमी स्कान्दे ।

“मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीं ।
पिवेदशोककलिकाः स्नायाह्नौ हित्यवारिणि ॥

अशोकाख्येत्पुपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्पानं ।
फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शोकराहित्यमवगन्तव्यं ।
लौहित्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसु-
योगे तु फलाधिक्यं । आह लिङ्गरुद्रपुराणयोः ।

“अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

यागमन्त्रस्तु ।

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

स्त्रीशुद्धकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तैः स्वयं मन्त्रः
पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विरतमेका-
दशीतत्त्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्जप्रहरयापि-
न्यामयस्यां भाटद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र खोताजले बुधवारं

पुनर्वसुपक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामः स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व-
पापक्षयपूर्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः स्ना-
यात् । स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ।

“ह्रं, ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर ॥

इति पठित्वा स्नायात् ।

केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलं । पञ्चमार्ज-
प्रहरयापिन्यां पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा शुक्ला-
ष्टम्यां शोकराहित्यकामः अष्टावशोककलिका-
षट् पिबामि इति सङ्कल्प्य,—

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

इति पठित्वा विष्णुपदजलमश्रिता अशोक-
कलिका अष्टौ पिवेत् । स्त्रीशुद्धानुगतीतैरपि
मन्त्रः पठनीयः पौर्वाधिक्यत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोक्तो-
नास्ति प्रकृतः समवेतार्थत्वात् । इति कृतवत्त्वं ॥

अशोचः, पुं, (न शोचः । नञ्समासः ।) शोकाभावः ।
तत्पर्यायः । अचक्षति । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अशोचं, चि, (शुच् + कर्मणि ण्यत् । ततो नञ्त्तु-
रुषः ।) शोकायोग्यं । अशोचनीयं । यथा,—

“अशोचानन्तशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भावसे ।

गतास्तेनगतास्त्वं नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥

इति श्रीमगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ॥

(तथा च चाणक्ये,—

“अशोचो निर्धनः प्राज्ञोऽशोचः पण्डितवान्वयः ।

अशोचा विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥

अशौचं, स्त्री, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो तच्-
त्तत्पुरुषः) शुचित्वाभावः । स्मृतौ तु । वैदिककर्मा-
नर्हत्प्रयोजकौभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदि-
ककर्मानर्हत्प्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं ।

वैदिककर्मानर्हत्प्रयोजकसंस्काररूपं शौचं । न
चाशौचाभाव एव शुद्धिर्नसंस्कारविशेष इति
वार्थः । अघानां यौगपद्येति न वर्ज्येदधानि
इत्येताभ्यामशौचे पापपर्यायाद्यप्यदर्शनात्

अशौचपदस्य यथाभावरूपत्वं । तथा,—
“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते दिग्जन्मा ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं यच्छ सर्वदा ॥”

इत्यादित्यपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात्
शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धि-
तत्त्वं ॥ * ॥ मन्त्रदशुमरये अशौचं यथा,—

“गृहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीयष्टयं कृतं ।

दस्मात्तस्य त्रिराचन्तु ब्रह्मविद्यायष्टौ यतः ॥

उपनीयाध्यापको यस्तस्मिन्नपि त्रिराचकं ।

वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं श्रित्तितं यतः ॥

ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।

तस्मिन्भूते चैकरात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥”

इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटलः ॥ अपि च ।

“गुरावुपरते चैव ग्रहाणि शिष्यसन्ततौ ।

इति विज्ञानतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् पूर्वलिखितं ।

विहितकर्म्मविरोध्यदृष्टविशेषः । तदनेकविधं तत्र

शुद्धितत्त्वोक्ताशौचाणि संगृह्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचं १ ॥

जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं सम्पूर्णशौचं ।

तच्च विप्रस्य दशाहः क्षत्रियस्य द्वादशाहः ।

वैश्यस्य पञ्चदशाहः । शूद्रस्य मासः ॥ (यथाह

मनुः ।

“शुभेदिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुभ्यति ॥”

जनने मरणे च दशमपुरुषपर्यन्तं सर्वेषां वर्णानां

ग्रहः । चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ॥

जनने मरणे च जन्मनामसृतिपर्यन्तं सर्ववर्णाना-

मेकाहः ॥ जन्मनामसृतेरभावे स्नानमात्रं ॥

अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुषं सापिण्डं ॥ माता-

महमरणे सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥

मातृव्यस्त्रीय-पितृव्यस्त्रीय-मातुलपुत्र-भगिनेय-

मरणे सर्ववर्णानां पक्षिणी ॥

पितामहभगिनीपुत्र-पितामहीभगिनीपुत्र-पि-

तामहीभ्रातृपुत्ररूप-पितृवान्वयवयमरणे सर्वव-

र्णानां पक्षिणी ॥

मातामहभगिनीपुत्र-मातामहीभगिनीपुत्र-मा-

तामहीभ्रातृपुत्ररूप-मातृवान्वयवयमरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥

एकग्रामवासिस्त्रिगोत्रजमरणे सर्ववर्णानामहो-
रात्रं ॥

औरस्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्या-
प्रसवमरणयोश्च सर्ववर्णानां त्रिरात्रं ॥

आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णचयाणां त्रिरात्रं ॥

समानजातीयोक्तुजातीयपुरुषान्तर-सगृहीत-

स्वभार्यामरणे सर्वेषां त्रिरात्रं ॥ हीनवर्णोपभुक्ता-

मरणे तु नाशौचं ॥

भगिनीपुत्रग्रहे मातृव्यसुभ्रातृपुत्रग्रहे पितृ-

व्यसुः पितृव्यस्त्रीयगृहे मातुलपुत्रस्य जामातृग्रहे

अश्वश्वशुरयोर्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां त्रि-

रात्रं ॥

अश्वश्वशुरयोः सन्निधिमरणे सर्ववर्णानां त्रि-

रात्रं ॥ अश्वश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे स-

र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वश्वशुरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्वेषामहोरात्रं ॥

भगिनी-मातुलानी-मातुल-पितृव्य-मातृव्य-

गृह्यङ्गना-मातामही-मरणे सर्वेषां पक्षिणी ॥

आचार्यपत्नीपुत्रयोः रूपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य

श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व-

वर्णानामहोरात्रं ॥ मातृव्यपुत्र-पितृव्यपुत्र-

मातुलपुत्ररूपात्मवान्वयवयमरणे सर्ववर्णानां

पक्षिणी ॥

(तथा च मनुः—

“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्वयेषु च” ।

प्रथममन्येनोऽत्र तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितै-

वान्वमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः

पुत्रयोर्दधासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु-

स्त्रिरात्रं । तत्पिण्डानामेकरात्रं । तद्वितीय-

पितुर्मरणे तथाविधपुत्रयोरपि त्रिरात्रं । तथा-

विधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्महातुल्य-

क्ताशौचं ॥

दौहित्रमरणे सर्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥

पितृमातृमरणे ऊहानां कन्यानां त्रिरात्रं ॥ यदि

मातुलमातृव्यपितृव्यपुत्रप्रभृतीनां दहनवहनं

करोति तदा सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥

मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरं मरणश्रवणे

तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं ।

किन्वाचारात् स्नानमात्रं ॥

अथ वाणाद्यशौचं २ ॥

नवमादिमासजातवाणस्याशौचकालाभ्यन्तरे मर-

णे मातापित्रोरस्युपस्थत्वं युक्तं तदेव खजात्युक्त-

जननाशौचं ॥ छातीनान्तरशौचं नास्ति ॥

नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रा-

दिसपिण्डानां मातुल्य जननाशौचं ॥ तच्च ब्राह्म-

णानां दशाहं शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पितुः

सर्चेन स्नानं । पुत्रमुखदर्शनात्परं पुनः सचेत-

स्नानं ॥

(तथाच संवत्,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेनं तु विधीयते ।

माता सुधेदशाहेन स्नानात् सृष्टं पितुः" ।)
पुलकन्याजनने ब्राह्मणा दशाहानन्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः ।

पुलकनने ब्राह्मणां विंशतिरात्रोत्तरस्नानात्
वैदिककर्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मणा मासोत्तरस्नानात् वैदिक-
कर्माधिकारः ।

शूद्रायाः कन्यापुलकनने त्रयोदशाहोत्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः । वैदिककर्माणि तु मासोत्तर-
स्नानात् शुद्धिः ।

एतत् सर्वं कन्यापुलकयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ।

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे
मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ।
षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-
पित्रोस्त्राहः । सपिण्डानानेकाहः । षण्मासो-
परि द्विवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्राहः ।
सपिण्डानामस्ततश्चूडे एकाहः । स्ततश्चूडे त्र्यहः ।

(अत्र मनुः—

“नृणामस्ततश्चूडानां विमुक्तिर्नैशिकी स्मृता ।
निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
ऊनद्विवाधिकां प्रेतं निदध्यान्वावा दहिः ।
अलङ्कृत्य सुत्रौ भूमावस्थिष्यच्चयनादृते ।
नास्य कार्थोऽप्रिसंस्कारो न च कार्थादकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयस्त्राहमेव वा ।”)
द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीत-
बालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ।
तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मास-
त्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
दशाहः ।

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अतुल्यन्नदन्तस्य मरणे
त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः । षण्मासोपरि
द्विवर्षाभ्यन्तरे अक्षतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि
क्षतचूडमरणे द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षा-
भ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् क्षतो-
द्वाहे मासो व्यवह्रियते । षड्वर्षोपरि मासः ।

अथ स्त्र्यशौचं ॥ ३

कन्याया जन्मावधिविधिवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व-
वर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । द्वि-
वर्षोपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ।

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे मर्दकुले
पितृकुले च त्रिरात्रं

(“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु स्रष्टाच्छुध्यन्ति वान्धवाः” ।
इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे मर्दकुलएव सम्पूर्णाशौचं ।
दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः
शौचं ।

चूडापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-
पर्यन्तं त्रिरात्रं ।

दत्तकन्यायाः पितृमृते प्रसवमरणयोः पित्रोः
शयनासनादिसंसर्गान्मृत्योर्द्विरात्रं । तथाविधव-
न्धवाणां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिणान्तु
सर्वेषां पूर्णाशौचं । एतत्सर्वं सर्ववर्णसाधारणं ।

अथ गर्भस्वावाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भस्वावे सर्ववर्णस्त्रीणामेवा-
शौचं । तच्च लौकिकवैदिककर्माजोर्गर्भमाससम-
सङ्ख्यदिनव्यापकं । [इति मनुः ।]

(“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्वावे विमुच्यति” ।

द्वितीयमासावधिगर्भस्वावे माससमसङ्ख्यदिनाधि-
कादेकदिनात्परं ब्राह्मणा वैदिककर्माधिकारः ।

क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्ख्यदिनाधिकात् दिन-
द्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्-
दिनात् ।

सप्तमासमासयोगर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं ।
सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादि-
सपिण्डानामहोरात्रं । यथेष्टाचरणश्रीलानां सपि-
ण्डानां त्रिरात्रं तच्च जातस्य तद्दिनएव मरणे
एवं ज्ञेयं । सप्तमासमासजातबालस्य जन्मदि-
तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-
मरणवदशौचं । तच्च बालाद्यशौचे विवृतं ।

अथ न्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्रानुमतवुडिपूर्वकात्मजातिनो नाशौचदा-
हन्नादि ।

शास्त्रानुमत्या अनशनादिन्तस्य प्रमादादनशना-
शनि-वह्नि-जलोच्चेदशप्रपतन-संशाम-इह्नि-दंष्ट्रि-
नखि-ब्याल-विष-चण्डाल-चौर-हतस्य च त्रिरात्रं ।
इह्नादिभिः स्त्रिया च क्रोडां कुर्वतः प्रमदा-
प्रमादन्तस्य नाशौचादि । नागविप्रियकारित्वेन
तद्धतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्धतस्य चौर्यदो-
षेण राज्ञा हतस्य कलहं कृत्वा चाखालाद्यै-
रसमानवर्णैर्हतस्य विप्रादेव्याधिनजकौषधस्य
विषस्य वज्रेण वा दातुर्मर्त्यो पाषण्डान्त्रितस्य नित्य
परापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवज्रादि-
शस्त्रोद्भूतज-जल-गिरि-वृक्षप्रपात-न्तस्य चर्मा-
स्यादिमयपात्रनिर्माहविप्रादेर्मनुष्यवधस्यानाधि-
कारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभरोगस्य ऐकर्माशक्त-
नपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणाद्निहतस्य
वुडिपूर्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनो गलत्-
कुलिनश्च एवंविधपतितानां मरणे च न दाहा-
शौचादिकं कार्यं । तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रयं कुर्यात् ।
(अत्र मनुः—

“वृथासङ्गरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्यागिनाश्चैव निवर्त्तते दोषक्रिया ।

पाषण्डमन्त्रितानाश्च चरन्तीनाश्च कामतः ।

गर्भमर्दं दृष्ट्वाश्चैव सुरापीनाश्च योषितां” ।

इति ।) स्नेहस्तस्करादिभिर्युद्धे स्वाभ्यर्थहतवि-
प्रादेर्दाहाशौचादिकमस्येव ।

क्षतप्रायश्चित्तगललुप्तिनो दाहाशौचादिकं कार्यं ।
शस्त्रेणामिमुखहतस्य तु सद्यःशौचं दाहादि च ।

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धे हतस्याहोरात्र-
मशौचं ।

वृषतिरहितयुद्धे लगुडादिहतस्य पराङ्मुख-
हतस्य च त्रिरात्राशौचं ।

गोविप्रपालनेऽभिमुखयुद्धहतस्य सद्यः शौचं
पराङ्मुखहतस्य तु त्रिरात्रं ।

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरक्षतमरणे
सर्ववर्णानां सप्ताहमध्ये त्र्यहं सप्ताहाद्द्वयं सम्पूर्णा-
शौचं ।

लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे त्र्यहमध्ये
त्र्यहं सप्ताहाद्द्वयं प्रकृताशौचं ।

लौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः । पारि-
भाषिकशस्त्रघातस्तु ।

“पश्चिमत्यग्नेर्ये तु दंष्ट्रिश्चक्रिणखैर्हताः ।

पतनानशनप्रायेर्वैष्णवप्रिविषवन्धनैः ।

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” ।

इति देवोपराणोक्तः ।

अथ विदेशस्याशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्यजननमरणाशौच-
श्रवणे शेषाहोमिः शुद्धिः ।

(“विगतं तु विदेशस्यं शृणुयात् यो ह्यनिर्देशं ।
यच्छ्रेष्ठं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ।

इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्यजातिजननश्रवणे-
ऽशौचं नास्त्येव । पुलकननश्रवणे तु सचैलस्नानात्
शुद्धिः । (अत्र मनुराह !

“निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुलकस्य जन्म च ।
सवासा जलमाश्रुत्य शुद्धो भवति मानवः” ।)

सम्पूर्णाशौचिमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां
त्रिरात्रेण शुद्धिः । सचैलस्नानादङ्गासृग्मत्त-
निवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां स्नानेन
शुद्धिः । (अत्र मनुः ।

“अतिज्ञान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवाधो विमुच्यति” ।)

माह-पितृ-मर्द-मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुलकपतंगो-
रेकाहेन शुद्धिः । द्विवर्षोत्तरश्रवणे स्नानमात्रं ।
पूर्णाशौचातिक्रमएव विदेशस्यमरणाशौचश्रवणे
त्र्यहशौचं । न खण्डाशौचातिक्रमे । यत्र मरण-
मात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तत्र श्रवण-
दिनावधिसंज्ञायात्कृतमशौचं । खण्डाशौचेऽपि
महागुरुनिपाते एकरात्रं ।

अथाशौचसङ्करः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणा-
शौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्वाशौच-
कालेन सर्ववर्णानां शुद्धिः । (यथाह मनुः—

“अन्तर्देशहे स्वाताश्चेत् पुनर्मरणजन्मनो ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्देशः” ।)

पूर्णजननाशौचान्तदिने पूर्णजननाशौचान्तरपाते
पूर्णमरणाशौचान्तदिने पूर्णमरणाशौचान्तरपाते
च पूर्णाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ।

पूर्णजननाशौचान्तिमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्यो-
दयात् पूर्वं तत्पाते सूर्योदयावधिदिनत्रयेण
शुद्धिः ।

एवं मरणाशौचेऽपि ।

पूर्वाह्णवर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते
पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ।

अशौचत्रितयान्तदिनद्वयं चौरादिकमेकदेव
तद्वितीयदिनद्वयं आद्यादिकं तत्परदिने ।

अत्र च अशौचान्तिमदिनतत्प्रातयोः खपुत्र-
जनने पितृमातृभर्तृमरणे च न दिनद्वयत्रय-
वृद्धिः। किन्तु खपुत्रजननावधि पितृमातृभर्तृ-
मरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ ज्ञातिजननाशौच-
पूर्वार्द्धे खपुत्रजनने ज्ञातिजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥ परार्द्धे चेत् खपुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पितृमातृभर्तृमरणे
पूर्वार्द्धे पूर्वाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन
शुद्धिः ॥

खपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रातयोः ज्ञाति-
जनने पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रा-
तयोः ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। कि-
न्तु पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

खपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रातयोः खपुत्रा-
न्तरजनने एवं मातृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रा-
तयोः पितृमरणे पितृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रा-
तयोः पितृमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयवृद्धिः ॥
जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्वजातो यदाशौचका-
लाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन
पूर्वाशौचनाशः ॥ तन्नाशौचकालेन परार्द्धजातबालस्य
मातृपितृव्यतिरिक्तसपिण्डानां पूर्वार्द्धजातबालस्य
मातापितृव्यतिरिक्तसपिण्डानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः ॥ पूर्वजातबालस्य मातापित्रोस्त्वसृ-
ष्यत्वयुक्तस्वजात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौच-
द्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्वार्द्धजातबाल-
मरणे तन्मातापित्रोः पूर्वाशौचकालपर्यन्तं
अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं ॥ परार्द्धजातबालमरणे
तु तज्जननावधि तन्मातापित्रोः अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तस्व-
जात्युक्तजननाशौचं ॥ विशेषातिरिक्तसमसंख्यदि-
वसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौच-
कालेन शुद्धिः। असमसंख्यदिवसीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥
श्रद्धेतरायाः पुत्रजननप्रयुक्तविंशतिरात्राशौचा-
भ्यन्तरे पत्युर्मरणेऽपि पुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

पूर्वाह्नसपिण्डद्वयजननवर्द्धिताशौचमध्ये पितृमातृ-
भर्तृमरणेऽपि वर्द्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन
शुद्धिः। एकाहे पूर्णाशौचसपिण्डद्वयमरणे या-
वदशौचं तावत् सर्वसपिण्डानामस्पृश्यत्वं ॥
सकुल्यपर्यायसमानोदकमरणे विद्युदादिमरणे-
ऽपि अशौचं चिरात् ॥ अङ्गास्पृश्यत्वमेकारात्रं।
तेनैतत् चिराच्चद्वयं गुरु ॥ विदेशस्यमरणे अर्थात्
अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे चिरात्राशौचं
अङ्गास्पृश्यत्वज्ञानापनेयं ॥ अतस्तत्तत् ॥ एषां स-
न्निपाते गुरुणैव शुद्धिः ॥

विदेशमृतज्ञातिचिरात्राशौचस्य लघुनः विदेश-
मृतपितृमातृभर्तृचिरात्राशौचेन शुद्धिः ॥
तुल्यचिरात्राशौचसन्निपाते पूर्वणैव शुद्धिः ॥
कन्यापुत्रयमशौचतौ सर्ववर्णाया मातृर्मासेन
शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां स्वजात्युक्ताशौचं ॥
तयोरशौचमध्ये एकतरमरणे श्रद्धाभिन्नमातुः

कन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः। न तु पुत्रमरणात् ॥
पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः।
न तु परजातमरणात् ॥ श्रद्धाया यमजोत्पत्तौ
प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः। न तु परजात-
मरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमर-
णात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ एवमन्य-
द्वायं सुधीभिः ॥

अथ श्रवानुगमनाद्यशौचं ॥ ८
ब्राह्मणश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलखानामि-
त्यष्टतप्राशनैः शुद्धिः ॥
क्षत्रियश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥
वैश्यश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य द्व्यहेन शुद्धिः ॥ शूद्र-
श्रवानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामश्रुतेन दिन-
त्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रसादात् शूद्रश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाह-
नामित्यष्टतप्राशनैः शुद्धिः ॥

अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवह्नयोः खान-
द्वतप्राशनभ्यां सद्यः शौचं ॥

लोभेन सजातीयदाहे स्वस्वजात्युक्ताशौचं ॥

असजातीयशवदहनवह्नयस्त्यैः श्रवजात्युक्ताशौचं ॥

सेवादसम्बन्धिदाहकविप्रादेस्तद्गृहवासे चिरात् ॥

अशौचिकुलान्नभोजने तत्तुल्याशौचं ॥ अशौ-
चान्नभोजनं विना तद्गृहवासेऽहोरात्रं ॥

विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरस्वेहे-
नापि दाहे चिरात् ॥

चिताधूमसेवने खानात् शुद्धिः ॥ (यथाहं मनुः।

“असपिण्डं दिवं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।

विशुध्यति चिरात्ते मातुरात्रांश्च बान्धवान् ॥

यदन्नमति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति।

अनदन्नमन्नैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वा चित्तं दृष्टं प्राश्य विशुध्यति” ॥)

श्रद्धे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वा

श्रुनिपातेन विप्रस्य चिरात् ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपा-
तनेऽहोरात्रं ॥

श्रद्धे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालादूर्द्धमासाभ्यन्तरे तद्-
गृहेऽश्रुपातने विप्रस्याहोरात्रं सचेलखानश्च ॥

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं विप्रगृहे रोदने विप्रस्य

एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्रवैश्ययोर्द्वे रोदने विप्रस्य द्व्यहेन शुद्धिः ॥

शूद्रस्तु सर्वत्र रोदने नक्षेन शुद्धः ॥

मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रे

ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥

अस्थिसञ्चयनकालस्तु पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतु-

र्थाहः। क्षत्रियस्य षष्ठाहः। वैश्यस्य अष्टमाहः।

शूद्रस्य दशमाहः ॥ अद्याशौचे सर्वेषां द्विती-

याहः ॥

पूर्णाशौचमरणे ब्राह्मणस्य षतुर्थाहोऽस्पृश्यता-
निवृत्तिः ॥ क्षत्रियस्य षष्ठादेन। वैश्यस्य अष्टम-

दिने। शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥
सर्वस्य खण्डाशौचे त्रिमासकालेनास्पृश्यतानि-
वृत्तिः।

अतीतेऽशौचे सचेलखानेनास्पृश्यतानिवृत्तिः ॥
जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यता नास्ति ॥
पुत्रोत्पत्तौ खानात् पूर्वं पितुर्विमातृणाञ्चास्पृ-
श्यत्वं ॥

सूतिकास्पृशे पितुर्विमातृणाञ्च सूतिकातुल्य-
कालास्पृश्यत्वं ॥ अन्येषां खानमात्रं ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वं ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने श्रद्धायास्तयोदशरात्रमस्पृश्यत्वं ॥

अथ क्षताशौचं ॥ ९

नाभेरूर्ध्वमधोवा रुधिरखवे सन्ध्यावन्दनाद्यति-
रिक्तकर्मण्येकाहः ॥

दन्तरक्तखवे सर्वत्र कर्मण्येकाहः ॥

अथ रजस्वाशौचं ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि चिरात्रमशौचं ॥ चिरात्रात्

परं सप्तदशाहपर्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचमात्रं ॥

अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं ॥

ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्व्यहमशौचं ॥

ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने चिरात्राशौचं ॥

रजस्वा चतुर्थेऽहनि मर्हसेवनादिकौकिककर्मणि

शुद्धा। पञ्चमेऽहनि दैवपैत्रकर्मणोः शुद्धा ॥

(“शुद्धाभर्तुस्तुर्गोऽहनि अशुद्धा दैवपैत्रयोः।

दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति” ॥

इति शुद्धिस्तत्त्वे ॥)

रजस्वाया अशौचमध्ये सूतिकास्पृशे अन्यज-

जातिस्पृशे च चिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ उप-

वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥

भर्तृपूरकपिण्डदानकाले यदि रजस्वा भवति

तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा पूरकं दद्यात्

किन्तु शुद्धचिरात्राशौचदिनासत्त्वत्वाय विधिः।

तत्सत्त्वे तु शुद्धया भूत्वा देयं ॥

आब्दिकव्यादकालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्वा

भवति तदा पञ्चमेऽहनि तच्छाब्दं कुर्व्यात् ॥

(अभिषिक्तक्षत्रियाणां चान्द्रायणादिप्रवृत्तकारिणां

गवामयनादिध्यागप्रवृत्तानाञ्च सपिण्डमरणादाव-

शौचाभावएव। उक्तञ्च मनुना।

“न राज्ञामवदोषोऽस्ति त्रतिनां न च सत्रिणाम्।

रेज्जं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा” ॥

विष्णुणाप्युक्तम्। “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि,

न त्रतिनां त्रते, न सत्रिणां सत्रे” ॥ इति ॥)

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अशमः, पुं, पर्वतः। मेघः। वैदिकशब्दोऽयं ॥

अशमकदली, स्त्री, (अशमा इव कदलीफलं यस्याः।)

कदलीविशेषः। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः

गुणपर्यायौ काष्ठकदलीशब्दे द्रव्यौ ॥

अशमकेतुः, स्त्री, (अशमेव केतुरस्याः।) क्षुद्रपाषाण-
मेदादृक्षः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अशमगर्भः, पुं, (अशमेव गर्भो यस्य।) हरिन्मणिः।

मरकतं। इत्यमरः ॥

अशमगर्भजं, स्त्री, (अशमनो गर्भाजायते इति। अशम-

गर्भ + जन् + ड।) मरकतं। इति राजनिर्घण्टः ॥

पात्रा इति भाषां। (पुं, पाषाणजो वज्रः।)

अशमजः, पुं, (अशमानं पाषाणं हन्ति भिन्नतीति। अशम-

अश्व

+ हन् + टक् ।) पाषाणभेदनरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ हायाजुडी इति भाषा ॥ अश्वभेदशब्दे-
ऽस्य पर्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्वन्तं, स्त्री, (अश्वन्तः प्रस्तरस्यायते इति । अश्वन्
+ जन + ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वोऽभिर्दध्मन्तः क्षत्रमश्वनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्नासु योनिषु शान्ति ॥”
इति मनुः ॥ शिलाजलार्थे वैद्यकचक्रपाणिसं-
ग्रहस्याश्वरीरोगचिकित्सायां वरुणहृते यथा ॥
‘अमृता चाश्वन्तं देयं’ ॥)

अश्वजतुकं, स्त्री, (अश्वजतु + स्वार्थे कन् ।) शिला-
जतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य
विशेषविवरणं हेतुं ॥)

अश्वदारणः, पुं, (अश्वानं दारयतीति । अश्व +
दृ + णिच् + ल्युट् ।) टङ्गः । पाषाणविदारणार्थं ।
इति जटाधरः ॥ टांकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्वन्तं, स्त्री, (अश्वन्तः प्रस्तरस्यापि अन्तो भवत्यत्र ।
प्रश्नकन्धारिर्यं ।) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अन्-
वधिः । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्मात्
मरुत्वयां जातः खनामस्यातो मरुद्भेदः । तथा च
हरिवंशे ।

“मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत्सुवान् ।”

“अश्वन्तं पिचरश्मिश्च तथा निष्कृषितं नृपं ॥”)

अश्वन्तकं, स्त्री, (अश्वन्त + स्वार्थे कन् ।) चुल्ली ।
मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मे-
दिनी ॥ सेज धांधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्वन्तकः, पुं, अश्वन्त + कन् ।) टण्विशेषः । अश्व-
कुचाश्च इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्वोटकः २ ।
इति रत्नमाला ॥ रुद्धविशेषः । आवुटा इति
पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । इन्दुकः २ कुराली
३ अश्वपत्रः ४ अश्वलकः ५ नीलपत्रः ६ यमलप-
त्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुशो-
तत्वं । पिचपनेहविदाहृदष्याविषमज्वरविषा-
र्त्तिच्छर्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वपुष्पं, स्त्री, (अश्वनः पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैल-
जनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्वमालं, स्त्री, (अश्वेव भाजयति चूर्णितं करोति ।
भजचूर्णने । भज + णिच् + अण् । एषोदरादि-
त्वात् जस्य लत्वम् ।) द्रव्यचूर्णार्थलौहादिपात्रं ।
तत्पर्यायः । लौहमाष्टं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हामानदिस्ता इति भाषा ॥

अश्वमिव, [इ.] पुं, (अश्वानं भिगतीति । अश्व +
मिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदी रुद्धः । इति रत्न-
माला ॥ प्रस्तरभेदके चि ॥

अश्वभेदः, पुं, (अश्वनो भेदो भवत्यस्यात् ।) पाषाण-
भेदी रुद्धः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः ।
“अश्वभेदो हिमस्फिक्तः कषायो दक्षिणोधनः ।
भेदो हन्ति दोषार्शोगुल्महाश्वसहृद्वजः ॥
योनिरोगान् प्रसेह्यश्च क्षीहन्मूत्रज्वरानि च” ।
इति भावप्रकाशः ॥

“एरुडो विजपूरश्च गोक्षुरं रुहतीधयं ।

अश्व

अश्वभेदस्तथाविवक्ष्यन्तुः कृतः श्रुतः ॥
एरुडतेलहिङ्गाण्यो यवक्षारः ससैन्धवः ।
स्तनकण्टकटीमेद्रुहृदयोत्यध्यां जयेत्” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्वयोनिः, पुं, (अश्वो योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
मरुक्तमणिः । इत्यमरटीकायां मरुतः ॥

अश्वरः, चि, (अश्वनोऽयमिति । अश्व + र ।) प्रस्तर-
सम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुरिया इति
भाषा ।

अश्वरी, स्त्री, (अश्वानं राति ददाति या । अश्वन् +
रा + क + गौरादित्वात् ङीप् । मूत्ररुक्छरोगो
हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।)
मूत्ररुक्छरोगः । पातरी इति भाषा । यथा ।
अथाश्वर्यधिकारः । अथाश्वर्याः सन्निहृदनिदानं
सङ्ख्याच्चाह ।

“वातपित्तकफैस्त्रिचतुर्थीं रुक्मजा मता ।

प्रायः श्लेष्मान्नयाः सर्वा अश्वर्यः स्युर्यमोपमाः” ॥

श्लेष्मान्नयाः श्लेष्मसमवायिकारणाः । रुक्मजां
विना । रुक्मजायान्तु रुक्मस्यैव समवायिकारण-
त्वात् । अन्ये तु रुक्माश्वर्यामपि कफकारणत्वं
मिच्छन्ति । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमो-
पमाश्चिकित्सां विना ॥ ३ ॥ सन्नाप्तिमाह ।

“विशेषयेदस्तिगतं सयुक्तं

मूत्रं सपित्तं यवनः कर्षं वा ।

यदा तदाश्वर्यपञ्चायते तु

क्रमेण पित्तैस्त्रिच रोचना गोः ॥

पवनो दक्षिगतं सयुक्तं मूत्रं सपित्तं कर्षं वा
शोथमुपनयेत् यदा तदा अश्वरी क्रमेण क्रमशो
वर्द्धमाना । यथा गोः पित्तेषु रोचनेवेत्यन्वयः ॥ ३ ॥
पूर्वल्पमाह ।

“नैकदोषान्नयाः सर्वा अथासां पूर्वल्पत्वं ।

वस्याध्वानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे दत्तसगन्धत्वं मूत्ररुक्छं ज्वरोऽरुचिः” ।

वस्तुः कृगलकः ॥ ३ ॥ सामान्यलक्षणमाह ।

“सामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवगोवस्तिमूर्द्धसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ॥

तद्वपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपनं ।

तत्संक्षोभात् क्षते साखमायासाक्षातिरुग्मवेत्” ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सवि-
च्छेदधारं । तथा अश्वर्या । मार्गः मूत्रवाहि

स्रोतः । तद्वपायात् कदाचिदायुना अश्वर्या

मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् ।

गोमेदकोपनं गोमेदको मणिः किञ्चिल्लोहित-

स्रवणं । तत्संक्षोभात् तस्या अश्वर्याः सङ्घारात् ।

धर्मणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते साखं सरक्तं

मेहेत् । आवासात् प्रवाहनादिजनितात् ॥ ३ ॥

वातोत्पन्नमाह ।

“तत्र वाताद्भृशं तार्क्ष्यं दन्तान् खादति वेपते ।

नृद्राति मेहनं नानि पीडयत्यपि सङ्क्षयान् ॥

सानिलं नुक्षति शूलमुज्ज्वलं हति विन्दुशः ।

श्यावाश्वर्याश्वरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव” ॥

सङ्क्षयान् आर्तनादं कुर्वन् नाभिदेशं पीडयति ।

अश्व

शूलत्वं पुरीषं सानिलं नुक्षति । मुज्ज्वलं रवारं ।
विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावे-
त्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अश्वर्या किञ्चि-
द्रक्ता । एवं चाश्वर्या वर्णकारकयनं आ-
द्यथायां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रासाख्यस्यापनार्थ-
माहुः । चिताकण्टकैरिव बदरीवीजवत् क्षुद्रा
दुरैर्वेष्टिता ॥ ३ ॥ पित्तोत्पन्नमाह ।

“पित्तेन दह्यते वस्तिः पचमान इवोष्णवान् ।
मल्लतकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सितश्वरी” ॥
दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः ।
पचमान इव क्षारेणेव । उष्णवान् उष्णस्पर्शः ॥ ३ ॥
कफोत्पन्नमाह ।

“वस्तिर्निक्षुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुसः ।
अश्वरी महती श्लेष्मा मधुवर्णाधवा सित” ॥
महती कुक्कुटाखण्डतुल्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गल-
शुक्ता ॥

“एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।
आश्वयोपचयाज्जलात् ग्रहणाहरणे सुखाः” ॥

एताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्वा
श्यावश्वर्या विशेषतः श्लेष्मसमवायिकारणाः । बाला-
न्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च
सन्नुतेन । प्रायेणैता अश्वर्यो दिवास्त्रसमश-

नाध्यश्नखिग्मशीतगुसमधुराहारप्रियत्वात् विशे-
षेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात्
महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव
बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं निष्का-

सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्वकं
निष्कासनं तत्र सुखाः सुखदाः । तत्र हेतुमाह ।
आश्वयोपचयाज्जलादिति आश्वयो वस्तिः तस्यो-
पचयः स्यौत्स्यं तस्याज्जलात् ॥ ३ ॥ रुक्माश्वरीमाह ।

“रुक्माश्वरी तु महतां जायते रुक्मधारणात्” ।

अथयवानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः ।
तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाण-
सम्यक्तैस्समवात् । न तु रुक्माभावो वाच्यः ।

रुक्मधारणात् वेगात् अवमानस्य रुक्मस्य धार

णात् ॥ ३ ॥ रुक्माश्वर्याः सन्नाप्तिमाह ।

“स्यानाशुतमसुक्तं हि सूक्ष्मयोन्तरेऽग्नितः ।

शोथवत्यपसंक्षयं युक्तं तच्छुक्रमश्वरी” ॥

अग्नितः सैद्युनवेगेन स्यानाशुतं । असुक्तं सैद्युन-
वेगाधारणेन हृतं युक्तं । सुक्ष्मयोः मेदुसहितयोः ।

मेदुसहितयोः अन्तर इति सन्नुतवचनात् । तेन

मेदुसहितमध्यगतवस्तिमुखे उपसंक्षय एकीकृत्य
शोथयति । तच्छुक्रमश्वरी तथाभूतं रुक्मनेवा-

श्वरी ॥ ३ ॥ अस्या लक्षणमाह ।

“वस्तिरङ्गुलच्छतसुष्कान्धयधुकारिणी ।

तस्याभुत्पन्नमात्रायां रुक्मेति विलीयते ॥

पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नश्वर्ये च शर्करा” ।

तस्यां रुक्माश्वर्या । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथं-
नपि विलीयते विलयं याति तदा रुक्मं इति

मूत्रमार्गात् प्रवर्तते । पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्
तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे

स्याने मेदुसहितयोः अन्तरे पीडिते सति स्य

अश्व

विधीयते अन्तर्लोना भवति ॥ अश्वस्याभेदादश्वरी
शर्करा सिकता भवतीत्याह ॥ अश्वस्यैव च शर्करा
चक्रात् सिकता च भवति ॥ शर्करासिकतयोश्च
भेदो मङ्गल्यत्वाभ्यां बोद्धव्यः ॥ कथं अश्वरी
शर्करा भवतीत्याह ॥ सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्क-
रेत्यभिधीयते ॥ सा अश्वरी ॥ २ ॥ शर्करायाः पात-
मवरोधश्च सहेतुकमाह ॥

“अश्वशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ।
निरेति सहमूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते ।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्” ॥
सो अश्वरी । तस्मिन् वायौ । अनुलोमगे मूत्र-
स्रोतःसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा
निरेति पतति । प्रतिलोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वायौ
विवध्यते । तदा मूत्रस्रोतः श्रिता सक्ता लप्ता
स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्यात् । तानेवोपद्रवानाह ॥
“दौर्बल्यं सदनं काश्यं कुक्षिशूलमथारुचिं ।
पाण्डुत्वमुपद्रवातश्च लघ्वां हृत्पीडनं वमि” ॥
दौर्बल्यमिन्द्रियाणां । सदनं अवसन्नत्वं । का-
श्यमङ्गानां । उदरैकदेशे शूलं । उपद्रवातं मूत्रा-
घातविशेषं ॥ ३ ॥ अश्वरी शर्करा सिकताना-
मरिचमाह ॥

“प्रसूननाभिवृष्यं वद्धमूत्रं रुजान्वितं ।
अश्वरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता” ॥
शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वयं ॥ ४ ॥
अथाश्वस्याश्विकित्सा ।
“शुण्डाभिर्मध्यपाषाणभिर्दुग्धवर्णगोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलेः क्वाथं कृत्वा विचक्ष्णः ॥
रामतटारलवणचूर्णं क्षिप्वा पिबेन्नरः ।
अश्वरी मूत्रक्षक्षश्च नाशमायाति निश्चितं ॥
क्वाथः शुण्डादिनामायं दीपनः पाचनः परः ।
हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कण्ठरुग्दमेद्गुणं” ॥
रुक्नुतं ।

शुण्डादिकाथः ॥ ५ ॥

“एलोपकुल्यामधकाश्वभेद-
कौन्तीश्वदद्वाष्टपकैरुवूकैः ।
श्रितं पिबेदश्वजतुप्रगाढं
सशर्करं मूत्रगदेऽश्वरीषु” ॥

उरुवूक एरण्डस्तस्यात्र मूलं । मूत्रगदे मूत्रक्षक्षे ।
एलादिकाथः ॥ ६ ॥

“कुप्राण्डकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिबेत् ।
वस्तो मेद्रे शूलयुक्ते अश्वरीशर्कराक्षयेत्” ॥ ७ ॥
“वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्डागोक्षुरकैः कृतः ।
कषायक्षारसंयुक्तः शर्करां पातयत्यधः” ॥
क्षारो यवक्षारः ॥ ८ ॥

“त्रिकण्टकस्य वीजानां चूर्णं मात्तिकसंयुतं ।
अवीक्षीरेण सप्ताहादश्वरीनाशनं पिबेत्” ॥
अवीर्मर्धो ॥ ९ ॥

“वरुणत्वक्कषायस्तु पीतो गुडसमन्वितः ।
अश्वरीं पातयत्याशु वस्तिशूलश्च नाशयेत्” ॥ १० ॥
“क्वाथो वरुणमूलस्य तस्य कल्केन संयुतः ।
शियुमूलस्य च क्वाथः कटूष्णश्चाश्वरीं हरेत्” ॥ ११ ॥
“शङ्खवरयवक्षारपथ्याक्वालीयकान्वितः ।

अश्व

दधिमण्डो भिन्नचुग्रामश्वरीमाशु पानतः” ॥
शङ्खवेरं नागरं ॥ १२ ॥
“नो जगधं क्षमिभिर्घनं सुतरुणं स्विगधं शुचिस्थानजं
घस्ते पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं क्षित्वा तुलां ग्राहयेत् ।
संयह्याशु चतुर्गुणाभ्यपि पचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुडं वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥
ज्ञानैवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेघां पलं
शुण्डाव्वास्वकीजगोक्षुरकणापाषाणमिच्छीतला ।
कुप्राण्डचतुष्पाक्षवीजकुनटीवास्तुकशोभाञ्जनं
द्राक्षेक्षगिरिजाभयाक्षमिहतां चूर्णं क्षितानाक्षिपेत् ॥
पथ्याशौ प्रतिवासरं गुडमसुं योऽुत्तप्रसाहं नरः
खादेत्तस्य समस्तदोषजनितश्वस्यः पतन्ति द्रुतं” ॥
एव्वास्वकीजं कर्कटीबीजं । पाषाणमित् हाथा-
क्षोडीति लोके । शीतला नीलदूर्वा । तथाच ।
“नीलदूर्वा स्मृता श्वस्यं श्राद्धं हरितं तथा ।
शतपर्वा शीतकृन्मी शीतला वामनी तथा” ॥
इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुनटी धान्यकं ।
गिरिजं शिलाजतु । क्षमिहत् विडङ्गं । वरुणा-
दिगुडः ॥ १३ ॥

“मझिष्ठा त्रापुषं बीजं जीरकः शतपुष्पिका ।
धात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥
गतेषां समभागानां चूर्णं टङ्कमितं नरः ।
भक्षयेन्मधुना साङ्गे पतेत्तस्याश्वरी भवं” ॥ १४ ॥
“पलद्वयमिते कोष्णे कुलत्यस्य श्वते तु यः ।
लवणं शरपुष्कस्य साङ्गमावहयोन्मितं ॥
क्षिप्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममश्वरी ।
शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा” ॥
इत्यश्वस्यधिकारः ॥ १५ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या निरुक्तिमाह भोजः ।

“तुल्यतामश्वना याति तस्मात्तामश्वरीं विदुः” ।
इति माधवकृतस्मृतिनिश्चयस्यान्यतमटीकाकृतोक्तं ॥
“पिठमाटकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् ।
अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाश्वरीगदः ॥
मूत्राविष्टौ च पितरौ सुरतं कुरुते यदि ।
मूत्रेण सहितं युक्तं व्यवते गर्भसम्भवं ॥
पञ्चजस्य स्वदेहस्य स च तत्र प्रजायते ।
मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिवु ॥
सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदश्चात्पाद्भवति मानुषे ।
तारुण्ये चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥
विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा ।
शुक्रश्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीशुक्रं विचिनोति च ॥
पुनश्च मेहने वासः वातेन शोणितश्च तत् ।
सयं दत्तं प्रपद्येत मूत्रक्षारं रुण्डि च ॥
तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना ।
अण्डसन्निधित्वा याति शर्करा श्वससाध्यका ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं श्वस्य पुन ! महामते” ॥
अस्याश्विकित्सा यथा ॥
“शुण्डागोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा ।
क्वाथो गुडयवक्षारयुतश्चाश्वरिनाशनः ॥ १ ॥
गोक्षुरकस्य बीजानां धातुमात्तिकसंयुतं ।
चूर्णं माहिषदुग्धेन पानश्चाश्वरिपातनं” ॥ २ ॥
अस्यां पथ्यानि यथा ॥

अश्व

“पुराणयष्टिकाशालिरक्ततरुणकास्तथा ।
श्यामाकः कोद्रवोद्दालो मर्कटीदणधान्यकं ॥
कुलत्ययवगोधूमास्तथाचैवाष्टकी भिषक् ।
वातघ्नाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिण्यां ॥
क्रौञ्चाद्यानि च मांसानि पथ्यान् अश्वरिनाशने”
इति हारीतः ॥

“विशेषयेदस्तिगतन्तु शुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्वस्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोजना गोः ॥
कदम्बपुष्पाक्षतिरश्वतुल्या
क्ष्माक्षत्रिपुष्पाप्यथवापि मृदी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा
मूत्रं रुजां तस्य करोति वस्तौ ॥
ससीवनीमेहनवस्तिमूलं
विश्रीयधाराश्च करोति मूत्रं ।
गृह्णाति मेढ्रं स तु वेदनाती
मुञ्जः श्वस्यमुञ्चति मेहते च ॥
क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह साष्टक्
तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।
यथाश्वरी माखतभिन्नमूर्त्तिः
स्याच्छर्करामूत्रपथात् क्षरन्ती” ॥ १६ ॥

चिकित्सा यथा ॥ १७ ॥

“क्रिया हिता त्वश्वरिशर्कराभ्यां
क्षुब्धे तथैवेह कफानिलाभ्यां ।
कार्याश्वरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं श्वस्य कर्मसिद्धं ॥
पाषाणभेदं लघ्वकं श्वदद्वा-
पाठाभयाद्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंखीखराश्वसितिमारकाभ्या-
मेव्वास्वकाणां त्रपुषस्य बीजं ॥
उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसाक्षं
स्याद् द्वे दृढतौ हृष्टा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्वरिभेदि पक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणैः ॥ १ ॥
शियोक्तु यूषो मृदुमूलकल्का-
दिल्वप्रमाणादुद्धततैलभृष्टात् ।
शीतोऽश्वसित्यादधिमण्डयुक्तं
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ २ ॥
जलेन शोभाञ्जनमूलकल्काः
श्वतो हितश्चाश्वरिशर्कराभ्यां ॥ ३ ॥
पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन
हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रथ्वतेऽश्वरी तु
श्राप्येन्नचेच्छल्यविदुद्धरेता” ॥ ४ ॥

अस्यां वर्जनीयान्याह ।

“यायामसन्धारणशुष्कभक्ष-
पिष्टाववातार्ककरथवायान् ।
खर्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्बु
विषं कषायश्च रसं भजेन्न” ॥

इति च चरकः ॥

घतसोऽश्वस्यो भवन्ति । क्षेपणा वातेन पित्तेन

मुक्तेय वेति । तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः स्नेहामूत्रसम्पत्तौ तु प्रविश्य वस्तिमशरीरं जनयति । तासां पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरसुष्कशेषसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तिगन्धितं मूत्रमेति ।

“यथासं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविषं ।

पूर्वैरूपेऽश्विनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः” ।

अथ ज्ञातासु नाभि-वस्ति-सेवनी-नेहनेत्यन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारारुहः सरधिर-मूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं सस्विकृत विरुजात धावन-सङ्घन-उवन-एक-याना-ध्वगमनैवास्या वेदना भवति ।

तत्र स्नेहामशरी स्नेहममममभवहरतोऽत्यर्थमुप-लिप्याधः परिहृष्टं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खो-तो विरुण्डि तस्य मूत्रप्रतिधाताहल्यते मिद्यते निकुयत इव च वस्तिगुरुः शीतच भवति । अश्वरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती जुकुटाखप्रताकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां स्नेहिकौमिति विद्यात् ।

पित्तयुक्तं स्नेहा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-हृष्टं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खोतो निरुण्डि तस्य मूत्रप्रतीधातादुष्यते दूष्यते दह्यते पथ्यते इव वस्तिरुण्यवातच भवति । अश्वरी चात्र सरक्ता पीतावसासा कृष्णा भक्तावकास्त्रिप्रतिमा मधु-वर्णा वा भवति तां पैतिकौमिति विद्यात् ।

वातयुक्तं स्नेहा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-हृष्टं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय खोतो निरुण्डि तस्य मूत्रप्रतीधातातीना वेदना भवति तथात्यर्थं पीथमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति नेष्टुं नृणाति वायुं स्पृशति विरुजते विदहति वात-मूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्वरी चात्र श्यामा परवा विषमा खरा कदम्ब-पुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकौमिति विद्यात् ।

प्रयेयैतास्त्रिहोऽश्वर्यो दिवास्त्र-समशनाध्यशन-शीत-खिग-गुरु-मधुराहारप्रियतादिशेषेय बालानां भवन्ति तेषामेवात्यवस्तिक्तायत्नदुपचित-मांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति । मह-तान्तु मुक्राश्वरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभि-धातादतिमैथुनादा शुक्रच तिलमनिर्गच्छिमाग-गमनादनिर्लोऽमितः संयच्छ मेष्टुवधयोरन्तरे संहरति संह्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमा-रुणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां रुषणयोश्च त्रययु-मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-लयमापद्यते तां मुक्राश्वरीमिति विद्यात् ।

अस्याधिकित्वा यथा ।

“अश्वरीदारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

व्यौषधैस्तमः साध्यः प्रहृष्टेदमर्हति ।

वस्य पूर्वेषु रूपेषु चेहादिक्रम इष्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मलान्येषवतः ।

हृतेः क्षारेः कषायेच्च क्षीरेः शीतैरवस्तिभिः ।

यदि नोपशमं गच्छेत् द्वेस्तत्रोत्तरो विधिः ।

कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः चिद्धिरिहाश्रुवा ।

उपशमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ।

अक्रियायां श्रुवा मध्यः क्रियायां सशब्दो भवेत् ।

तस्मादाष्टक्यं कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणम् ।

अथ रोगान्वितमुपस्विग्वमपहृष्टदोषमीषवत् क-श्चित्तमभ्यस्तस्त्रिभशरीरं सुक्तावन्तं हतवस्तिमङ्गल-स्वस्तिवाचनमग्राधरणीयोक्तेन विधानेनोपक-ल्पितवन्तमारमास्यास्य ततो बलवन्तमविक्रव-माजानुसमे पलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्सङ्गे निधनपूर्वकायमुक्तानमुन्नतकोटीकं वस्तिधारकोप-विष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहाववजं रुज्येण शाटकेर्वा ततः स्वभक्तानामिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृश मुष्टिनावपीडयेदधोनामेर्याव-दमर्थयः प्रपन्नेति । ततः स्नेहान्मृते क्लृप्तनखे वातहस्तप्रदेशिनीमधने पायौ प्रविधावानुसे-वनीमासाद्य प्रयत्नवलाभ्यां पायुनेष्टान्तरमानीय निर्यालोकमनायतनविषमश्च वस्ति सन्निवेश्य मृश-मुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथायश्चिरविवेनतं शल्यं भवति ।

“सचेष्टाहृतिशल्ये तु विरतास्तो विचेतनः ।

हृत्वहन्तशीर्षं च निर्बिकारो मृतोपमः ।

न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।

विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं वसुपाचरेत् ।”

इति सन्तुतः ।

“अयोरजः अक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अश्वरीं विनिहन्त्यासु मूत्रकृच्छ्रं दारुणम् ।”

॥ १ ॥ लौहप्रयोगः ॥ १ ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ।)

अश्वरीः, षु, स्त्री, (अश्वरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति । अश्वरी +

हन् + टक् ।) वरुणहृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अश्वरीहरः, षु, (अश्वरीं हरति । अश्वरी + ह +

चच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाला । दे धान

इति ख्यातः ।

“वरुणः कपवातज्ञे भेदी चोष्णोऽश्वरीहरः” ।

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अश्वसारः, षु, स्त्री, (अश्विनः सारः ।) लौहः ।

इत्यमरः । (“प्राणाः सत्वरमश्वसारकठिना

गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अश्वरीः, षु, स्त्री, (अश्वन् + ईर ।) अश्वरीरोगः ।

इत्युणादिकोषः ।

अश्वोत्थं, स्त्री, (अश्विनः उत्तिष्ठति यत् । उत् + श्या

+ क ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ।

अश्वं, स्त्री, (अश्वते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश्व +

रक् ।) नेत्रजलं । इत्युणादिकोषः ।

“तामप्यश्वं नवजलमयं मोचयिष्यत्ववशम्” ।

इति मेघदूते ।

“सलीभिरत्रोत्तरीक्षित्वामिमाम्” । इति कु-

मारे ।) रत्नं । इत्यमरटीका ।

अश्वदधानः, त्रि, (न अश्वधानः । नञ्त्वत्पुरुषः ।)

अश्वहीनः । यथा देवलः ।

“प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा अश्वेयुदाहता ।

नास्ति ह्यश्वदधानस्य धर्महात्ये प्रयोजनम्” ।

इति आश्वतत्तम् ।

अश्वडा, स्त्री, (न अडा । नञ्त्वत्पुरुषः ।) शास्त्रार्थे

अदृष्टप्रत्ययः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं ह्यतमश्वदया च यत् ।

तद्वरन्त्यसुराक्तस्य मृष्टस्य दुष्कृतात्मनः” ।

इति आश्वतत्तम् । (मानविककृत्तिभेदः । यथा

अतौ,—

“कामः सङ्क्षोपो विचिकित्सा अडाऽश्वडा

हृतिर्घोर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव” ।

“अश्वदया च यदत्तं तत्तामसमुदाहृतम्” ।

इति गीतायाम् ।)

अश्वज्येयं, त्रि, अश्वानर्हं । आदरायोग्यं । शास्त्रार्था-

दृष्टप्रत्यययोग्यं । अतु शब्दपूर्वकं धावातोर्ध्वप्रत्यये

पञ्चान्नञ्समासेन निष्पन्नं । (“किमनेनाश्वज्ये-

व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिहृतेनाख्यनेन” । इति

पञ्चतन्त्रे ।)

अश्वपः, षु, स्त्री, (अश्वं रत्नं पिबति यः । अश्व +

पा + ड ।) राक्षसः । इत्यमरः ।

अश्वामोजी, [न] त्रि, (न अश्वमोजी । नञ्त्वत्-

पुरुषः ।) अश्वानामन्तकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि

अश्वामोजीयस्य सति भोजने अश्वामोजेव

सुहृन् अश्वामिति न नियमः । तथात्वे व्रतलोपः

स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

अश्वामोजी, [न] षु, (अश्वामोजस्य । अश्वामोज +

इन् ।) अश्वपक्ष्यञ्चनूयः । यथा मनुः ।

“नाद्यात् मृत्रस्य पक्षान्नं विद्वानश्वामोजीं हिजः ।

आददीतामनेवास्माददत्तावेकराचिकम्” ।

अश्वामोजिनः अश्वपक्ष्यञ्चनूयस्य । इत्याङ्गिका-

चारतत्त्वम् ।

अश्वामोजेयः, षु, (न अश्वामोजेयः । नञ्त्वत्समासः ।) अश्वाम-

नर्हः । अश्वामोजेयप्राज्ञः । यथा । अचिक्रा-

ध्वपौ,—

“पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्तुता ।

अश्वहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या रुक्नी स्मृता ।

यस्तु तां वरेयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्वामोजेयमाह्वेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्” ।

इत्युदाहृतम् ।

अश्वान्तं, स्त्री, (अविद्यमानं अश्वान्तमत्र । नञ्त्व-

मासः) अश्वान्तं । निर्व्यं । इत्यमरः । अमर-

हिते त्रि ।

अश्वान्तः, त्रि, अमरहितः । यथा । “अश्वान्तश्रुति-

पाठपूतसनाविर्भूतभूरिस्तवा जिह्वान्नसुखौघ-

विभ्रितनवसर्गक्रियाकेलिना । पूर्व्यं गाधिसुतेन

सामिघटिता सुक्तायु मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-

कूलवज्जिरनिवान्दोलैरखेलदिवि” । इति नेषधे

१ स्वर्गः ।

अश्विः, स्त्री, (अश्वान्ति श्रुतं वा । अश्व भोजने अश्व

व्याप्तौ वा । आश्वीयते प्राहारार्थम् । आशि-

त्रिहनिभ्यां ऋषचेति इय स च हिव् डित्वात्

टिलोप आडो ऋसश्च ।) गृहादेः कोणः । इति

हेमचन्द्रः । अस्मादेरयमागः । इत्यमरः ।

अश्व

अश्व

अश्व

("यत्तस्य हन्तुः कुलिशं कुलिहताश्रीव लक्ष्यते" ।
इति कुमारः ।

"वक्षो वा एष यदयुधः सोऽष्टाश्विः कर्त्तव्योऽष्टाश्विः
वै वक्षः" । इति ऐतरेयब्राह्मणे ।)

अश्वी, स्त्री, अश्विः । अश्वदेवताभागः ॥ इत्यमर-
टीका ॥

अश्व, स्त्री, (अश्वते नेत्रमिति । अश्व + रुक् । अथ
वा न श्रयति इति । न + श्रि + डन् ।) चक्षुर्जलं ।
तत्पर्यायः । नेत्राश्व २ रोदनं ३ अश्वं ४ अश्वं ५
अश्व ६ वायं ७ । इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ ।
("श्रुतदेष्टविसर्जनः पितृश्रितमश्वि विमुच्य
राघवः" । इति रघुवंशे ।) लोचं ८ । इति जटा-
धरः ॥

अश्वत, चि, (न श्रुतं । नञ्प्रत्ययः ।) अश्वतश्रवणं ॥
अनाकर्णितं । अश्वना इति भाषा । यथा,—
"श्रुतार्थस्य परित्यागात् अश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधदित्येवं परित्यज्या चिदोषिका" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्वेषा, स्त्री, (नास्ति श्लेषो यस्याम् ।) अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनवमनक्षत्रं । अस्य
रूपं । चक्राक्षतिषड्भुजत्रात्मकं । इति दीपिका ॥
तस्याधिदेवता सूर्यः । यथा । अश्वि-यम दहन्-
कामज-शशि-शूलभृददिति-जीव-फणि-पितरः ।
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वं । सा केतुग्रहस्य जन्मनक्षत्रं ।
यथा,—

"विशाखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं ।
पुण्या पौष्णं यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्" ॥
इति दीपिका ॥ सा च अश्वोमुखगणः । यथा,—

"अश्वेषवक्रियमपि अश्वविशाखयुक्तं
पूर्वाचर्यं शतभिषा च नवाप्युडनि ।
यतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ * । तस्या मन्त्रकोपरि उदये
रात्रिजमनिरूपणं यथा,—

"मौलिगे भुजगभे श्वपुच्छके
भङ्गुराक्षतिनि सप्ततारके ।
मारकेलिरखिके तुलोदयात्
निर्धयुर्जलधिखाक्षिजितिकाः" ॥ ३ । २४ ।
इति कालिदासस्तवरात्रिजमनिरूपणं ॥ तत्र
श्रातफलं ॥

"दृष्टाटनः स्यादतिदुष्टचेताः
कष्टप्रदस्यापि दृष्टा जनानां ।
सर्पे सदयो हि शृष्टार्पिताः
कन्दर्पसन्तप्तमना मनुष्यः" ॥

इति कोट्यप्रदीपः ॥

अश्वेषामवः, पुं, (अश्वेषायां भवः ।) केतुग्रहः । इति
द्वारावली ॥

अश्वः, पुं, (अश्वते मार्गं व्याप्नोति । अश्व व्याप्तौ
अश्वप्रवृत्तौति कान् ।) घोटकः । तत्पर्यायः ।
पीतिः २ पीति ३ पीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६
तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाघः
११ अश्वी १२ गन्धर्वः १३ हयः १४ सैन्धवः १५

सन्निः १६ । इत्यमरः तट्टीकाच ॥

("जितसिंहभया नागा यत्राश्व विजयोनयः" ।

इति कुमारः ॥

"गच्छन्तमुचलितचामरचारमश्वम्" ॥

इति शिशुपालवधे ॥) अश्वेन भवमाश्वगुणाः ।

वातकोपनाङ्गस्यैवलाभिकारित्वं । इति राज-
वल्लभः ॥ पुंजातिविशेषः । तस्य लक्षणं ।

"काष्ठतुल्यवपुर्दृष्टो मिथ्याधारश्च निर्भयः ।

दादशाङ्गुलमेष्टुश्च दरिद्रस्तु हयो मतः" ॥

इति रतिमङ्गरो ॥ (खनामख्यातो दृष्टिबंशी-
यो नृपतिश्चित्रकस्य पुत्रः । यथा,—

"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।

अश्वग्रीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषगौ ॥

अरिहनेमिरश्वश्च ॥" इति हरिवंशे ॥ खनाम

ख्यातो दानवश्च यथा महाभारते ।

"चत्वारिंशद्भेदः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥

सर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्द्वेषपूर्वा जकस्तथा" ॥)

अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धादृक्तः । इति रत्नमाला ॥

अश्वकर्णः, पुं, (अश्वस्य कर्णमिवपत्रमस्य ।) पाल-

वृक्षविशेषः । लताशाल इति केचित् । तत्-
पर्यायः । जरण्डमः २ तार्क्ष्यप्रसवः ३ शस्यसन्ध-

रथः ४ धन्यः ५ दीर्घपर्यः ६ कुशिकः ७ कौ-

शिकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।

खिगधत्वं । "उरोविस्कोटपित्तस्रक्कुशिरादोषा-

त्तिनाशित्वम्" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

("सालतालाश्वकर्णानां पर्यैर्वज्रभिराहतम्" ॥

इति रामायणे ॥

"अश्वकर्णः कषायः स्याद्द्रव्यखेदककफमूत्र-
वृद्धिप्रदधिविधायिनिर्गन्धगदान् हरेत्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

"विम्बीफलं साश्वकर्णं सन्यस्तत् कफपित्तजित् ।

दृढदाहज्वरपित्तादृक्कासश्वासक्षयापह्" ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अश्वकर्णकः, पुं, (अश्वकर्ण + सार्थे कन् ।) पाल-

वृक्षः । इत्यमरः ॥

अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक + इन् + डीप् ।) अश्विनी-

नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाक्षतिर्यस्य ।) नखी-

नामगन्धद्रव्यं । इति रत्नमाला ॥

अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वखुरी, (स्त्री) अपराजितालता । इति शब्द-

माला ॥

अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेष्टुनिव मूल-

मस्याः ।) खनामख्यातचुद्रवृक्षविशेषः । अश्वगन्ध

इतिख्याता । तत्पर्यायः । हयगन्धा २ वाजि-

गन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ वल्ग्या ५ तुरगगन्धा ६

कम्बुका ७ अश्वारोहिका ८ कम्बुकाष्ठा ९ अश्व-

रोहिका १० वाराहकर्णी ११ तुरगा १२ वनजा

१३ वाजिनी १४ हया १५ पुष्टिदा १६ वलदा १७

पुष्टिः १८ पीवरा १९ मलाशयणी २० वातघ्नो २१

श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रिय-

करी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्री

२८ अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं ।

मदगन्धित्वं । बलशुक्रकारित्वं । वायुकाश्व्यास-

क्षयब्रणजरायुधिनाशित्वम् । इति रत्नमाला-

राजनिर्घण्टराजवल्लभाः ॥

"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।

वाराहकर्णी वरदा वरदा कुशगन्धिनी" ॥

क्षचित्युस्तके अश्ववददास्याने वदरोति पाठः ।

"अश्वगन्धानिलेष्टेष्टाश्विचत्रशोधक्षयापह्" ।

वल्ग्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्ला" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

("यवाश्वगन्धा यष्ट्याकैस्तिक्ष्णैश्चोदत्तं चितम् ।

श्रुतात्रयश्वगन्धाभ्यां पथस्यैरश्वजीवनेः" ॥

इति सुश्रुते ॥

"अश्वगन्धास्य वातघ्नो वल्ग्या दृष्ट्या रसायणी" ॥

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

"पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमारानां पुष्टिद्वलवर्द्धनम्" ॥

॥ * ॥ अश्वगन्धादृतं ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

अश्वगोयुगं, स्त्री, (दावश्वौ । द्वित्वे, अश्व + गोयुगच् ।)

अश्वद्वयं । इति पाणिनिः ॥ एक योडाघोडा

इति भाषा ।

अश्वगोष्ठं, स्त्री, (अश्वानां स्थानं । गोष्ठजादयः स्थाना-

दिषु पशुनामभ्य इति, अश्व + गोष्ठच् ।) अश्व-

स्थानं । आस्तबल इति आरवीभाषा । यथा,—

"पशुभ्यः स्थानद्विवट्के गोष्ठगोयुगवङ्गवम्" ॥

इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

इति सुगन्धोपध्याकारणं ॥

अश्वग्रीवः, पुं, (अश्वस्य ग्रीवाइव ग्रीवा यस्य ।)

विष्णुदेष्टासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह

भारते ।

"अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुङ्गश्च महाबलः" ॥

तत्रैव च ।

"अश्वग्रीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्भृगुः" ॥

खनामख्यातो दृष्टिबंशीधो नृपतिः सहि चित्र-

कस्य पुत्रो दृष्टिन्नरपतेः पौत्रः । यथा हरि-

वंशे,—

"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।

अश्वग्रीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषगौ" ॥)

अश्वग्रीवः, पुं, (अश्वं हन्तीति । अश्व + हन् + टक् ।)

करवीरपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अश्वतरः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोत्तान्धर्वभेदश्च

तनुव इति टर्च् । अश्वेनाश्वयासुक्तोऽश्वः ।

अश्वत्वं च जातिः । तत्सहचरितस्योक्तधर्मस्य

तनुत्वं अन्यपितृकत्वात् ।) अश्वार्यां गर्दभेन

जातः पशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति

भाषा । ॥

("हयानश्वतरानुष्टास्तथैव सुरभेः सुतान्" ।

इति रामायणे ॥

"सह्यदुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा" ॥

इति प्रसन्नन्ते ॥)

अथ

अश्वतरः, पुं, वेगसरः । नागगजविशेषः । इति मेदिनी ।

(“कम्बलाश्वतरौ चापि नागकालीयकस्तथा” ।

“रेरावतो महापद्म कम्बलाश्वतरावुभौ” ।

इति च महाभारते ।) गन्धर्वविशेषः । पुं वत्सः । इति धरणिः ।

अश्वत्यः, पुं, (अश्वत्यं जलमस्यास्ति । मूले चिकित्वात् । अश्व-आद्यच् । अश्वत्यवत् कामकर्मवाते-रितनित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन शोऽपि स्यास्यतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयः संसारवृद्धः । आत्मनिवृत्ताद्यपेक्षया न अचिरं तिष्ठति अश्व इव तिष्ठति वा । स्या गतिनिवृत्तौ । एषोदरादिवात् पूर्वोत्तरपदान्ताद्योः सकारयो-क्तकारौ सुप्रिय इति कः ।) खनामस्यातद्वृत्त-विशेषः । पिपर इति पश्चिमदेशीयभाषा । तत्-पर्यायः । बोधिद्रुमः २ चलदलः ३ पिप्लवः ४ कुङ्गराशनः ५ । इत्यमरः । अश्वत्तावासः ६ चल-पत्रः ७ पवित्रकः ८ सुभदः ९ बोधिवृत्तः १० याज्ञिकः ११ गजमच्छकः १२ श्रीमान् १३ क्षीर-द्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्य-पुष्पः १८ सेव्यः १९ सत्यः २० शुचिद्रुमः २१ धनु-वृद्धः २२ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वं । कमायत्वं । शीतलत्वं । कफपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमन-कारित्वञ्च । तत्पक्वफलस्य गुणाः । तद्यो योनि-दोषहारित्वं । शीतलत्वं । अतिवृद्धत्वं । पित्त-रक्तविघातिदाहहृद्दिशोषारविदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

(“अश्वत्योऽङ्गुलरञ्जन्ययोधानां प्रणानि च । कषायमधुरास्त्राणि वातलानि गुरूणि च” । इति चरकः ।

अश्वत्यदेवायतनभक्षण-

बलीकसन्ध्यासु चतुष्यधेषु ।

याम्ने सपिन्ने परिवर्जनीया

ऋक्षे गरा मर्मसु ये च दद्याः” ।

इति सुश्रुतः ।)

अश्वत्यवन्दनकालमन्त्राः ।

“अश्वत्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वार्द्धे प्रहरदये ।

अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अश्वत्यन्तु कदाचन ॥

(ऊँ) चक्षुस्त्वन्दं मुजस्त्वन्दं तथा दुःखप्रदर्शनं ।

अश्वत्थारूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।

त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं दृष्ट्वा लक्ष्मीः प्रवर्तते ॥

प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्यं नमोऽस्तु ते” ॥

इति स्मृत्यनुसारे हलायुधधृतवचनं ॥ गर्हभाण्ड-वृद्धः । इति विश्वः ।

“बोधिद्रुः पिप्लवोऽश्वत्यश्चलपत्रो गजाशनः ।

पिप्लवो दुर्धरः शीतः पित्तश्लेष्मघ्नाखजिव् ॥

गुरुस्तवरको रूक्षो वरुणो योनिविशोद्यनः” ॥

अथ पिप्लवभेदः । गजहृद् इति हिन्दिभाषा ।

“पारिशोऽन्यः फलीशश्च कपिचूतः कमण्डलुः ।

गर्हभाण्डः कन्दराण्यकपीतनसुपायश्चक्राः ॥

फलीशो दुर्धरः सिग्धः क्षिमिश्रकफप्रदः ।

अथ

फलेऽस्त्वमधुरो मूले कषायः खादुमल्लकः” ॥

अथ वेलियापिप्लवः ।

“नन्दीवृक्षोऽश्वत्यभेदः प्ररोही गजपादपः ।

स्यालीवृक्षः क्षयतसः क्षीरो च स्याद्वनस्पतिः ॥

नन्दीवृक्षो लघुः खादुस्तिक्तसुवर उष्णकः ।

कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफाद्यनुत्” ॥

इति भावक्रकाशः ॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—
ऋषय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्वत्यवटौ गोप्राज्ञायसमौ कृतौ ।

सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ” ॥

सूत उवाच ॥

“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।

रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपपटक् ॥

दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहराः स्तवाः ।

दुःखापह्लाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवः” ॥

ऋषय ऊचुः ।

“कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

एतत् कथय सर्वज्ञ संशयोऽत्र महान् हि नः” ॥

सूत उवाच ।

“पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल ।

अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विष्णुः कृतः पुरा ॥

ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।

रेतःसेकसुखभंशकम्पमाना तदा रषा” ॥

पार्वत्युवाच ।

“कृमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखं ।

तस्मान्मम सुखभंशात् यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ” ॥

सूत उवाच ।

“एवं सा पार्वती देवी अश्वत्थं क्रुद्धमानसा ।

तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ

बभूवुर्वोऽधिवटौ मुनीश्वराः ।

बोधित्वं चार्किर्दिनं विनैव

न संस्पृशेदर्कजवारयोगात्” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

ऋषय ऊचुः ।

“अस्पृश्यत्वं कथं जातं सूत बोधितरः स्वयं ।

स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवाकरे” ॥

सूत उवाच ।

“समुद्रमथनादयानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।

अथैव कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्यात्मनः ।

तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनः” ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

“असंख्यं कथं ज्येष्ठां कृमिणा परिक्षीयते ।

तस्मान्ममायुजामेवामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥

विवाहोदाह्वानं पश्चात् रथ धर्मः सनातनः ।

तस्मात् धर्मव्यतिक्रामं न कुर्या मधुसूदन ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा स निष्कलौकिकभवनः ।

उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ॥

आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।

स्वलोर्ध्वं सुकवदनां विरूपां विभर्तीतनुं ॥

खवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गुशिरोरुहां ।

अथ

स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमं ॥

वेदध्वनिसमायुक्तमानवानास धर्मवित् ।

होमधूपसुगन्धाणां वेदधोषेन नादितं ॥

आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साव्रवीदिदं ।”

ज्येष्ठोवाच ।

“नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ॥

नात्रागमिन्ने भो ब्रह्मन् नयस्त्वान्यत्र मां ब्रवं” ।

उद्दालक उवाच ।

‘कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।

तव श्रोग्या च वसतिः का भवेत्तददस मां” ॥

ज्येष्ठोवाच ।

“वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिथीनाश्च पूजनं ।

यज्ञदानादिकं यच्च नैव तत्र वसाम्यहं ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।

पितृदेवार्चनं यच्च तत्र नैव वसाम्यहं ॥

दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।

परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥

वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननं ।

निष्ठुरं माषणं यत्र तत्र सन्धवसान्यहं” ॥

सूत उवाच ।

“इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवदनोऽभवत् ।

उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह” ॥

उद्दालक उवाच ।

“अश्वत्यवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः श्रम्यतां क्षणं

आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः” ॥

सूत उवाच ।

“इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।

प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा ॥

तदा खरोद करुणं मर्तुम्यागेन दुःखिता ।

तत्तस्याः क्रान्तिं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽदृश्योत् ॥

तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्दिष्टमानसा” ।

लक्ष्मीरुवाच ।

“स्वामिन् मङ्गलिनी ज्येष्ठा स्वामित्वागेन दुःखिता ।

तामाश्वत्यवितुं याहि कृपालो यद्यहं प्रिया” ॥

सूत उवाच ।

“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।

आश्वत्यवृक्षलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्” ॥

विष्णुरुवाच ।

“अश्वत्यवृक्षमासाद्य सदा लक्ष्मीः स्थिरा भव ।

ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।

अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥

वैशाखमासे तस्य सेचनफलं यथा,—

“वैशाखे सिद्धयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्यरूपिणं ।

चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैश्वतो जनः ॥

गण्डूषमात्रतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्यसेवनं ।

सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ।

अश्वत्यमूलं विप्रर्षे यो वध्नाति शिलादिभिः ।

अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति ॥

अश्वत्यद्रुममालोक्य प्रणामं कुरुते तयः ।

आयुर्द्विर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते सर्वसम्पदः ॥

अश्व

यथाश्वत्यतले विप्र धर्मेकस्मिन् विधीयते ।
 न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ॥
 तत्र तीर्थानि सर्वाणि त्रिखोतादीनि जैमिने ।
 यत्राश्वत्यतस्तित्तेत् यकोऽपि शाखिनां वरः ॥
 अश्वत्थपूजकी यस्तु सं एव हरिपूजकः ।
 अश्वत्थमूर्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो द्विज ॥
 तदज्ञानाद्विजस्येष्ट योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः ।
 संसारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च सुधाति ॥
 अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिमूर्तिः प्रकीर्तितः ।
 तस्मादश्वत्थहन्तृणां ज्ञाता कोऽपि न विद्यते ॥
 अश्वत्थं पश्यतो विप्र स्पृशतः स्मरतस्तथा ।
 देहस्य पातकं तस्य हरैत् प्रणमतो हरिः ॥
 विजोक्त्याश्वत्थहन्तारं यः शक्नो न निवारयेत् ।
 तन्नेत्रयुग्मं वडिशैर्भेदोत्पाद्यते स्वयं ॥
 अश्वत्थच्छेदनं मूढ मा कुर्वति वदेन्न यः ।
 तस्य जिह्वां कुरिकया स्वयं हन्ति भास्करिः ॥
 अश्वत्थशाखामेकां यः खल्यामपि निहन्ति यः ।
 स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुरुस्त्रीगमने च यत् ।
 सुरापाने तथास्तेषु न्यासायहरणे तथा ॥
 यत्पापं भृगुहत्यायां गोहत्यायां द्विजोत्तम ।
 स्त्रीहत्यायाश्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
 शरणागतहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा ।
 विश्वासवाक्यकथने परहिंसाविधौ च यत् ॥
 यत् पापं परनिन्दायां हरिवासरभोजने ।
 अश्वत्थच्छेदनादुधोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
 विष्णुमूर्तेर्वर्गो मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः ।
 तत्तुल्यः पातको कोऽपि न श्रुतः क्षितिमगच्छे ॥
 वदान्श्वत्थमाहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट् ॥
 तद्भक्तिं कुर्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ।
 अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थसेचनं नाम
 ११ अध्यायः ॥
 (अस्थिररूपः संसारवृत्तः । यथा, गीतायाम् ।
 “ऊर्ध्वसुलभधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जल्ययम् ।
 क्रन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” ।
 विस्रस्तु गीतायां पञ्चदशोऽध्याये द्रष्टव्यः ॥)
 अश्वत्थभेदः, पुं, (अश्वत्थस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन् ।)
 स्थानीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वत्था, स्त्री, पूर्णमातिथिः । इति मेदिनी ॥
 अश्वत्थामा, [नृ,] पुं, (अश्वत्थेव स्थाम वगं यस्य ।
 पृथोदरादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव
 तिरुति युद्धे । अश्व + स्था + मनिन् ।) द्रोणा-
 चार्यपुत्रः । स तु चिरजीवी महारथी च ।
 तत्पर्यायः । द्रोणीसुतः २ द्रोणायनः ३ । इति
 त्रिकाण्डशेषः । द्रोणिः ४ । इति स्मार्त्ताः ॥ वृद्धा-
 मावे द्रोणिः ५ ॥ (ययं खलु ज्ञात एव अश्व इव
 ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम । तथा च
 भारते ।
 “ययमत् गौतमीपुत्रमश्वत्थामानमेव च ।

अश्व

स ज्ञातमात्रो यनदत् यथैवैश्वरा हयः ॥
 तच्छ्रुत्वानर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् ।
 अश्वत्थेवायं यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ॥
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” ।)
 अश्वत्थो, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्थः । अश्वत्थ + अल्पायं
 डीप् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पली इति लोके ।
 तत्पर्यायः । लघुपत्री २ पवित्रा ३ ऋषपत्रिका
 ४ पिप्पलीका ५ वनस्था ६ अश्वत्थिका ७ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । अक्षुपित्तनाशित्वं ।
 विषदाहप्रशमनकारित्वं । शुर्ब्विण्णा हितकारि-
 त्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृत्या ।) गो-
 क्षुरवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अश्वन्तं, स्त्री, (अश्व- (सु)-नामन्तो यस्मिन् ।) अशुभं ।
 क्षेत्रं । क्षुत्ती । अगवधि । मृतं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वपीनः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
 पाल + कर्मणि उपपदे अश्व प्रत्ययः ।) घोटक-
 रक्षकः इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ सइस् इति आरवीभाषा । (“दत्ता-
 तङ्गोऽङ्गनामानमुत्तसरणिः संभ्रमादश्वपालैः प्र-
 अयोऽयं स्रवङ्गः प्रविशति न्यपतेर्मन्दिरं मन्दु-
 रायाः” इति रत्नावल्याम् ।)
 अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्याः ।)
 माघपर्णवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्ववाणः, पुं, (अश्वस्य बाण इव । काशस्य पुण्यं
 अश्ववाणवत् विभाति ।) काशः । केश्या इति
 भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम् । इन्द्रा-
 दुन् वैरमैथुनिकयोरिति अश्वमहिषं + वृन् ।)
 अश्वमहिषयोरित्यवैरं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वमारः, पुं, (अश्वं मारयति । अश्व + मृ +
 अश्वमारकः ।) णिच् + अण् ।) करवीरवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“लाक्षारैवतकुटजाश्वमार-
 कटफलहरिद्राहयनिम्बसप्तच्छदमालवस्त्रायमाणा
 चेति” । इति सुश्रुते ॥
 “करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 “तत्र स्त्रीतकाश्वमारगुह्येत्वादि ।
 सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं” ॥)
 अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य । किन्नरः ।
 इति हलायुधः । (स्त्री, किन्नरी । किम्बुरुषस्त्री ।
 यथा कुमारे ।
 “न दुर्बलश्चोनिपयोधरात्ता
 भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुखः” ॥)
 अश्वमेधः, पुं, (अश्वः मेधते हिंस्यते यत्र । मेध-
 हिंसने + घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति जटाधरः ॥
 यत्र लक्षणविशेषाक्रान्तमश्वं संप्रोक्ष्य कपाले
 जयपत्रं वद्धा त्यजेत् तद्वृत्तार्थं गुरुविशेषं नियो-
 जयेत् संवत्सरान्ते अश्वे आगते सति अथवा
 केनापि संबद्धे युद्धे कृत्वा तमानीय यथाविधि
 वधं कृत्वा तदपया होमः कर्तव्यः । कामनानु-
 सारेण तत्फलं । भोक्तः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ।

अश्व

यथा । आपस्तम्बः ।
 “राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व-
 भौमः” । इति ॥ प्रायश्चित्तात्मिकाश्वमेधो यथा ।
 विष्णुः ।
 “अनुपातकिनश्च न हं पातकिनो यथा ।
 अश्वमेधेन सुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा” ॥
 अपि च ।
 “अश्वमेधेन सुध्यन्ति महापातकिनश्चिमे” ।
 इति विष्णुस्मृत्याश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षय-
 स्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निषेधो
 यथा वृहन्नारदोऽयम् ।
 “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखं ॥
 इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जमैनीषिणः” ।
 इत्युदाहृतत्वम् ॥ अन्यच्च । ब्रह्मपुराणम् ।
 “नराश्वमेधौ मयश्च कलौ वर्ज्या हिजातिभिः” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्माणि
 यथा,—
 “वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अपि च ब्रह्मण्डे ॥
 “स्नानान् भक्ष्या गङ्गायां कर्तुकामस्य गच्छतः ।
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अश्वमेधिका, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
 इति जटाधरः ॥ (स्त्रीवलिङ्गे स्नानमभ्यासं महा-
 भारतान्तर्गतं चतुर्दशपर्वम् । यथा,—
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं सर्वपापप्रणाशनम्” ।
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्” ।)
 अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 क् ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्यायः ययुः २ ।
 इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
 “कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णमुखो बली ।
 यस्य पार्श्वोभभावर्द्धचन्द्राकारौ सप्रभमौ ॥
 पुच्छं विद्युत्ततोकाग्रसुदरं कुन्दसन्निभं ।
 पादाक्षैव हरिद्वर्णैः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
 ज्वलदग्निनिमा जिह्वा चक्षुषो भास्वरोपमे ।
 विशिजेतो रोमराज्या सानुलोमविशोमया ॥
 विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रो रजतविन्दुभिः ।
 यो वेगो वायुतुल्यः स्यादुच्चैश्चैश्वरा यथा ॥
 यस्य गात्रोद्भूयो गन्धो गन्धर्वमपि मोहयेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञीयः पशुरप्यते ॥
 अश्वस्य पाजकश्चातिवज्रवान् पुत्र उच्यते ।
 पुत्रतुल्यः सुहृदापि बज्रविघ्नः क्रतूत्तमः” ॥
 इति वाग्भिराश्वमेधम् ॥
 अश्वयुक्, [ज्] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति
 अश्व + युज् + क्तिप् ।) अश्विनीनक्षत्रं । इत्यमरः ॥
 अश्वयुक्, [ज्] पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्ण-
 मासी अश्वयुजः ।) मासी अश्वयुजिनी । आश्विनमासः ।

अश्व

इति शब्दरत्नावली ॥ (“अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु
याङ् कुर्यादिति स्मृतिः” ॥ भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः।
इति स्मृत्युतः ॥)

अश्वरक्षः, पुं, (अश्वान् रक्षतीति । अश्व + रक्ष +
अण् ॥) घोटकश्वरक्षकः । अश्वपालः । इति जटा-
धरः ॥

अश्वरोधकः, पुं, (अश्वान् रण्डि । अश्व + रध् +
गुल् ॥) करवीररक्षकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वलाला, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण ॥) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ ब्रह्मसर्पः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्ववक्त्रः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ॥) किन्नरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अश्ववडवं, स्त्री, अश्ववडवानां समाहारः । अश्ववड-
वयोद्वन्द्वे अश्ववडवौ । अश्ववडवानां द्वन्द्वे अश्व-
वडवाः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च ।
घोड़ा घुड़ीर समाहारद्वन्द्वसमासे स्त्रीवलिङ्गेर
एकवचन ह्य इतरेतरद्वन्द्वे पुलिङ्गेर द्विवचन वज्र-
वचन ह्य इति भाषा ॥

अश्ववहः, पुं, (अश्वेन उह्यते यः सः । अश्व + वह +
अच् ॥) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोड़-
सञ्चोयार इति भाषा ॥

अश्ववारः, पुं, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ +
अण् ॥) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोड़सञ्चोयार
इति भाषा ॥

(“परस्परौत्पीडितजानुभागा

दुःखेन निष्क्रमुरश्ववाराः” ।

इति माघे ।)

अश्ववारणः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + णिच्
+ ल्यु ॥) गलकाम्यलरहितगोसदृशपशुविशेषः ।
तत्पर्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसदृशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अश्ववित्, [द] पुं, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति ।
अश्व + विद् + क्तिप् ॥) नलराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता
भारते । यथा ।

“बाहुकस्तुवाघाघ देहि विद्यामिमं मम ।

मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृह्ण्य पुरुषर्षभ ! ॥

ऋतुपथं ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।

ह्यज्ञानस्य लोमाश्च तं तथैवब्रवीद्वचः ॥

यद्योक्तं त्वं गृह्णायेदमक्षायां हृदयं परं ।

निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक” ॥

बाहुको बाहुकयेशधारी नलः ।)

अश्ववद्यः, पुं, घोटकचिकित्सकः । सालोतरी इति
हिन्दिभाषा । अश्वस्य वेद्यः इति षष्ठोत्तररुप-
समासनिष्पन्नः ॥

अश्वशाला, स्त्री, घोटकगृहं । घोड़ार पाइशाल ।
आस्तवल् इति भाषा । यथा वाजिशाला तु
मन्दूरा । इत्यमरः ॥ दे अश्ववस्यानगृहे । वाजिनो
ऽश्वस्य शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (“कोषागारमायुधा-
गारमश्वशालां हस्तिशालाश्च” । इति भारते ।)

अश्वि

अश्वप्रदगालिका स्त्री, (अश्वप्रदगालयेर्वैरम् । इन्द्रा
हुन् वैरमैयुनिकयोरिति वुन् ।) अश्वप्रदगालयो-
र्वैरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वपङ्कगवं, स्त्री, (अश्व + पङ्कवच् ॥) अश्वपङ्कं ।
पङ्क्याः । इति पाणिनिः ॥

अश्वसेननृपगन्दनः, पुं, (अश्वसेनो नृपस्तस्य गन्दनः ॥)
सनत्कुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वी, स्त्री, (अश्व + टाप् ॥) घोटकी । घुड़ी इति
भाषा । तत्पर्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ॥

अश्वारिः, पुं, (अश्वानामरिः ॥) महिषः । इति
जटाधरः ॥

अश्वारूढः, पुं, (अश्व आरूढो येन ॥) अश्वारोहः ।
घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । “अश्वारोहास्तु
सादिनः” । इत्यमरः ॥ दे अश्वारूढे । अश्वमारो-
हन्ति अश्वारोहाः । टात् षण् । सादयन्ति अम-
यन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादित्वात् णिन् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

अश्वारोहः, चि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ +
रुह + अण् ॥) अश्वारूढस्थितयोद्धा । घोड़सोयार
इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर इत्यमरः ॥
अश्ववहः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४
तुरगो ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वारोहः, स्त्री, अश्वगन्धारुहः । अश्ववाहके चि ।
इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धारुहोऽस्याः गुणा
व्याख्याताः ।)

अश्वारोही, [न] चि, अश्वारोहणविशेषः । अश्व-
रूढः । अश्वारोहणकर्त्ता । अश्वारोहणशीलः ॥
घोड़सोयार इति भाषा । अश्वमारोढुं शील-
मस्येत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अश्वारोहकः, पुं, अश्वगन्धारुहः । इति रत्नमाला ।
अश्वारुहः, (अश्वस्यान्नीव ।) देवसर्पपङ्कः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व
+ इन् + डीप् ॥) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथम-
नक्षत्रं । अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशति-
तारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्प-
र्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ॥
सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकमेघराशेरदि-
चतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकनुखा-
कृतितारात्रयात्मकं । अस्या अधिष्ठात्री देवता
अश्वारूढपुरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्यां
जातफलं । “सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्त्वा-
न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योधाविभूषात्मज-
भूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य” । इति
कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मन्त्रकोपरि उदये कर्कट-
लग्नस्य १३० त्रिंशत्पलाधिकदण्डैको गतो भ-
वति । यथा । “तन्वि घोटकमुखाक्षवौ चिमे
मन्त्रकोद्धेयमाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि
कर्कटोदयात् निर्गता गगनरन्ध्रलिप्तिका” ॥ इति
श्रीकालिदासकृतरात्रिलग्ननिर्णयः ॥

अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानाम-
सूर्य्यपत्न्याः यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वी

अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्य्यपत्न्याः यमजपुत्रौ । तौ
देवचिकित्सकौ । (यथा हरिवंशे,
“विवस्तान् कश्यापाञ्चजि दाक्षायण्यामग्निन्दम ! ।
तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्राष्ट्री देवी विवस्ततः” ॥
“देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ” ॥)
निव्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं ।

अश्विनोपुत्रौ, पुं, (अश्विन्याः पुत्रौ ॥) सर्व्वेद्यौ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ॥) अश्विनीपुत्रौ ।
तयोः पर्यायः । सर्व्वेद्यौ २ अश्विनौ ३ दस्यौ ४
नासक्यौ ५ आश्विन्येयौ ६ । इत्यमरः । नासक्यौ ७
गदागदौ ८ । इति जटाधरः ॥ पुष्करसर्ज्जा ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अश्विनौ, पुं, (प्रशस्ता अश्वीः सन्ति ययोः । इति ।
यदा, अश्विन्याम् जातौ । सन्निवेलेत्यणौ नक्ष-
त्रेभ्यो वज्रलमिति लुकि लुक्त्वात्तलुकोति डीपो
लुक् ॥) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥

(“त्राष्ट्री तु सवितुर्मायां वडवारूपधारिणी ।
असृयत महाभागा सान्तरिद्धेऽश्विनावुभौ” ॥
इति महाभारते ।

“किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” ।

इति भट्टौ ।)

(“अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
दक्षस्य हि शिरश्चिह्नं पुनस्तत्त्वाभ्यां समाहितं ॥

प्रशीर्णा दक्षनाः पूयणो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।

वज्रियञ्च मुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥

चिकित्सितस्तु शीतान्तर्यद्दीप्तौ राज्यव्यग्रा ।

सोमाग्निपतितश्चन्द्रः क्षतस्तत्त्वाभ्यां पुनः सुखी ॥

भार्गवश्चावनः कामी वृद्धः सन् विह्वलितं गतः ।

वीतवर्णस्त्रोपेतः क्षतस्तत्त्वाभ्यां पुनर्गुवा ॥

एतेष्वान्येष्व वज्रभिः कम्पनिर्मिषगुत्तमौ ।

बभूवतुर्गृहं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनां ॥

ग्रहास्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ।

धूम्राश्च पशवस्तत्त्वाभ्यां प्रकल्पन्ते द्विजातिभिः ॥

प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहायते ।

सौवामण्याच्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥

इन्द्राग्नौ चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायश्चो द्विजैः ।

स्तूयन्ते वेदवाक्येभ्यु न तथान्या हि देवताः ॥

अमरैरजरेस्तावद्विबुधैः साध्विपैर्ब्रुवैः ।

पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति” ॥

इति धरकः ॥

“अयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्चिह्नमिति
ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः
श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवज्ञां यज्ञस्य शिरः-
सन्धातयं । तावच्चतुरेवमस्मिन्ति । अथ तयोरर्थं
देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य
शिरः संहितमिति” ॥ इति स्मृत्युतः ॥)

अश्वीनः, चि, एकान्शकरणकदिनैकगम्यस्थानादिः ।
आश्विन इत्यमरः ॥ वज्रभावपक्षे अश्विनः ॥

अश्वीयं, स्त्री, (अश्वीनां समूहः । अश्व + वृ ॥) अश्व-
द्वन्द्वं । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । आश्व २ । इत्य-
मरः ॥

अष्ट

अश्वीयः, चि, (अश्वीय दितः। अश्व + इ।) अश्व-
दितकारी। इति मेदिनी। अश्वसम्बन्धीयः।
अश्वच् (आदि-उभ-सक-सेट्।) दीप्तौ। ग्रहणे।
गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। अश्चयति अयते।
इति दुर्गादासः।

अषड्छीयः, चि, (अविद्यमानानि षड्छीयि यत्र।
अषड्छाशितश्चषड्छमेति स्वार्थे खः। अक्षि-
शब्दोऽत्र ओत्रेन्द्रिये वर्तते। षड्छीयस्य सक्-
ष्यत्वेनेति यच्।) यो मन्त्रादिर्वाभ्यां क्रियते न
तृतीयादीनां गोचरः। इत्यमरः। दुश्जने करा
मन्त्राणा इति भाषा।

अषाढः, पुं, (अषाढया युक्ता पौर्णमासी अषाढी,
सा यत्र मासे अश्व वा ऋषः। अषाढी पूर्णिमा
प्रयोजनस्य। प्रयोजनार्थे अश्व।) अषाढ-
मासः। व्रते यागादयः। इत्यमरटीकाष्टत-
द्विप्रयोगः।

अषाढा, पुं, (अषाढ + स्वार्थ कन्।) अषाढमासः।
इति शब्दमासा।

अष्ट, [न] चि, (अष्टौ चम्बु व्याप्तौ कन्।) सप्तशृङ्गा
तुष्टं चेति कनिन्। संख्याविशेषः। अष्टाट इति
भाषा। गित्यञ्जवचनान्तशब्दोऽयं। इति व्याक-
रणं। अष्टाष्टवाचकशब्दः। योगाङ्कः १ वसुः २
शिवभूतिः ३ दिग्गजः ४ सिद्धिः ५ ब्रह्मभूतिः ६
व्याकरणं ७ दिग्गजः ८ अष्टिः ९ कुलाद्रिः १०
येत्यर्थः ११। इति कविकल्पलता।

अष्टकः, चि, (अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य। अष्टन्
+ कन्।) अष्टसंख्या। अष्ट एवाष्टकः स्वार्थे क-
प्रत्ययः। अष्टसंख्याविशेषः यथा,—“गङ्गाष्टकं
पठति यः प्रयतः प्रमते वाष्प्रीकिना विरचितं
सुखदं मनुष्यः”। इति वाष्प्रीकीयगङ्गाष्टकं।
अपि च।

“अष्टतं केशवं विष्णुं हरिं सद्यं जनार्दनं।

सुखं नारायणश्चैव एतन्नामाष्टकं शुभं”।

इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रं।

अष्टक्यः, पुं, (अष्टौ कर्णं यस्य।) ब्रह्मा। इति
शब्दरत्नावली।

अष्टका, स्त्री, (अष्टानि पितरोऽस्याम्। अष्ट् +
तकन्।) आष्टविशेषः। तिथिभेदः। तद्वयथा।
गौधान्नपौषमाषकाष्टगुणमासीयक्षणाष्टमी।
आग्निगुणमाष्टमी च। एतासु आष्टमात्रश्रुतं।
यथा। आषाढायणा अष्टे तिर्य्यु क्षणाष्ट-
मीषु आष्टानि नित्यानि। यथा गोमिषः।

“अष्टका योर्द्धमायष्टायणास्तमिषाष्टमी”।

इति ब्रह्मपुराणे।

“पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च।
क्षणाष्टे परिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रो विभाव्यते॥
प्राज्ञापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी।
प्राज्ञा पृषेः सदा कार्या मासैरन्या भवेत्तथा॥
शक्तेः कार्या तृतीया स्यादेव मयगतो विधिः”।
मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आष्टस्य प्रधानकालस्तदिति यावत्। ऐन्द्रो
शारिन्द्रदेवताकालसम्बन्धात्। एवं प्राज्ञापत्या

अष्ट

वैश्वदेवकी च। मासैः पश्याः। तथा च गोमिषः।
“यद्युवाच्यतरसम्भारः स्यात्तदापि पशुनैव कु-
र्यात्” इति। यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे
पशुरपि कृत्य एव। कागोऽनादेशे पशुः। इति
गौतमात्। न च तैष्या ऊर्द्धमष्टम्यां गौः। इति
गोमिषसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वं
मिति वाच्यं। तदसम्भवे पशुरित्यनेन यः पशु-
रुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात्। तैषी
पौषी। वस्तुतस्तु हरिवंशे ऋगोऽपि विहितः।
यथा,—

“इत्वाकुलं विकुत्तिं वै अष्टकायामघादिश्वत्।
मांसमानय आजाय ऋगं हत्वा महाबलः”।

इति। स्त्रिया नवमाभावमाह सयव।

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राज्ञस्त्रियं गृह्योनिगतामपि”।
एतदर्थं ब्रह्मपुराणेऽपि। आरण्यानामगस्य-
प्रोक्षितत्वं वक्ष्यते। पशुभावे स्थालीपाकेन। यथा
गोमिषः। “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत”।
इति। तद्विधानन्तु।

“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकं।

अप्येतेन सवत्सायास्तद्वत्सा गोः प्रयस्यन्”।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यं। अन्विति ओ-
दनधरोः पश्चात्। अतएव सातातपः।

“नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा।

पितरः सृष्ट्यन्तममष्टकासु मघासु च॥

तस्माद्वात् सदा द्युतो विद्यन्तु प्राज्ञाणेषु च”।

तस्मादर्थं प्रधानं। पूपादिकान्तपूपाकरणत्वेन शक्ताना-
मावश्यकं उभयत्र सदेति अवयवात्। तथा च।

“नित्यं सदा यावदाद्युनं कदापिदतिक्रमेत्।

उपेत्यातिक्रमे दोषश्च्युतेरत्यागदर्शनात्॥

फलाश्रुतेर्वीक्ष्या च तत्तत्त्वमिति कीर्तितं”।

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

गौधान्नपौषस्य क्षणाष्टमी पूपाष्टका। गौध-
चान्नमाषस्य क्षणाष्टमी मांसाष्टका। गौध-
चान्नमाषगुणस्य क्षणाष्टमी शकाष्टका। केवाशि-
न्मते गौधचान्नान्नस्य क्षणाष्टमी अष्टकापद-
वाच्या। तासु क्रमात् पूपांशश्रुतैः षाट्पौरु-
षिकं आष्टं कर्त्तव्यं। इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्मोत्तर-
पुराणानि॥

अष्टकाङ्गं, स्त्री, (अष्टकमङ्गमस्य।) नयपीठी। इति
त्रिकाण्डशेषः। पाशार क्ङ् इति भाषा।

अष्टपात्, [ट], पुं, (अष्टौ पादा यस्य।) खूता।

भाकडसा। इति भाषा। शरमः। इति हेमचन्द्रः॥

अष्टपादः, पुं, (अष्टौ पादा यस्य।) ऊर्ध्वनाभविशेषः।

तत्पर्यायः। किन्तनुः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः।

अन्त्यलोपः। डीपि पङ्कजे संज्ञायां कन् ऋषः।)

लताविशेषः। इति रत्नमाला॥ हापरमासी इति

भाषा॥

अष्टमः, चि, अष्टानां पूरणः। इति व्याकरणं॥ (तस्य

पूरणे ङट्। नान्तादसङ्गादेर्मट्।) यथा।

काव्यायनः।

“अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याऽक्षीणो भवति चन्द्रमाः।

अष्ट

अमावास्याष्टमांशे चततः किल भवेदशुः”॥

इति आङ्गत्वं॥ अपि च।

“सावर्णिः सूर्यतनये यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः।

निशामय तदुत्पत्तिं विक्तराजदत्तो मम”॥

इति देवीमाहात्म्यं॥

अष्टमङ्गलं, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम्।) अष्टप्रकार-
मङ्गलद्रव्यं। तद्वयथा,—

“ऋगराजो वृषो नागः कलसो अजन्तथा।

वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलं”॥

इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणीकतदुर्गात्सवपञ्चतौ॥

“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्ज्जताशनः।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा ऋमः”॥

इति शुद्धितत्वं॥

अष्टमङ्गलः, पुं, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि
यस्मिन्।) श्वेतवर्णमुखवत्तःखुरकेऽशुच्युक्तघो-
टकः। इति हेमचन्द्रः॥

अष्टमङ्गलघृतं, स्त्री, (अष्टभिः मङ्गलजनकद्रव्यैः कृतं
यद्घृतं।) अष्टौषधयुक्तपक्वघृतं। यथा,—

“वचा कूटं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमघापि च।

सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमं॥

सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्दिने दिने।

दृष्टसूतिः कुमारानां पिबतामष्टमङ्गलं”॥

इति भावप्रकाशः॥

अष्टमानं, स्त्री, (अष्टौ सुष्ठयः परिमाणमस्य।) कुडव-
परिमाणं। शरावाङ्गं। इति वैद्यकपरिभाषायां॥
“प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽङ्गशरावकः॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः”, इति शार्ङ्गधरः॥

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियामाप्।)
शुक्तिपरिमाणं। चतुस्तोणकं। इति वैद्यकपरि-
भाषायां॥

“स्यात्कर्माभ्यामङ्गपणं शुक्तिरष्टमिका तथा”॥

इति शार्ङ्गधरः॥

अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरणी। अष्टम + डीप्।)
क्षीरकाकीली। इति शब्दचन्द्रिका॥ तिथि-
विशेषः। सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियारूपा। तदु-
पलक्षितकालरूपा च। सा च शुक्ला नवमी-
युता ग्राह्या शुभमात्। क्षणा च सप्तमीयुता।
यथा निगमः।

“क्षणाष्टमेऽष्टमी चैव क्षणाष्टमे चतुर्दशी।

पूर्वविज्ञेय कर्त्तव्या परविज्ञा न कुत्रचित्॥

उपवासादिकार्येषु एष धर्मेः सनातनः”॥

भविष्यपुराणे।

“चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लक्षणायोः।

योऽष्टमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनधरो नरः॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनं।

तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति”॥

ततश्च सततसत्रयान्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्रतिभिः शिव-
लोकगतिसिद्धं फलं। फागुनशुक्लाष्टमीचतुर्दशी-
राश्वय वैषे यावत् प्रत्यष्टमीप्रतिचतुर्दशुपवास-
व्रतं॥ काशिकापुराणे।

“वैषा शक्तिकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका।

वरदाभयदम्ता च दिग्भुजा गौरदेदिका॥

अस

मरः । षाँटु इति माया ।

अस ल भावे । (अदां-परं-सकं-सेट् ।) भावः सत्ता । सा चेष्ट विद्यमानत्वे । स अस्ति विष्णुः । इति दुर्गादासः । (वि + अति) । अतिक्रमे । परानवे । “अन्यो व्यतिष्ठे तु ननापि धर्म्मः” इति मट्टौ । (अस्मि) भागवत्तायाम् । “यदत्र ममाभिस्त्यत् दीयताम्” । इति पाणिनिः । (आविस्) आविर्भावे ।

“तेषामाविर्भूद् ब्रह्मा परिच्छानमुखत्रियाम्” । इति कुमारे । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे । “महाभूतादिष्टतौजाः प्रादुरावीत्तमोदुदः” । इति मनुः ।

अस इ र य उ क्षेपे । (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । य अस्यति । उ अस्तिता अन्ता । इस् आस्यत् आसीत् । अस्यमानं मशगदा इति मट्टौ वाच्योत्प्रे शतुः शानः । इति दुर्गादासः ।

(“वसिष्ठास्यदिवीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” । इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । परानवे । “वह्निचैकमहत्स्येकेन च वदन् जनान्” । इति रामायणे । (वि + अति) उत्ताने । “अत्यक्तपादिना कार्यमुपसंयश्यं गुरोः” । इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।

चीरानपास्यजनकस्य कान्दा
नेयं प्रतिज्ञा नम दत्तपूर्वा” ।

इति रामायणे । (अस्मि) अन्तासे । “अस्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः” । इति कुमारे । (नि) निक्षेपे । “न मद्विधो न्यस्यति भारमुग्रम्” । इति मट्टौ । (उप + नि) प्रस्थापे । “स तु तत्र विशेषदुर्लभः स दुपन्यस्यति ह्यवर्त्म यः” । इति किराते । (सं + उप + नि) प्रस्थापदिना दृष्टीकरणे ।

“तथा च नया समुपन्यसेष्वपि मन्त्रेष्ववज्ञानं वाक्पाठस्य ह्यवम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति + नि) स्थापने ।

“तथैवानुध्यादानीं स्नातृणां कवचानि च । रघोपम्ये प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत्” । इति रामायणे । (निर) दूरीकरणे । परानवे । “यथांस्त्रि सर्वैर्बुधैर्न निरास्यत्” ।

“नामर्हिददलादीष निरास्यच्च तवाह्वतान्” । इति च मट्टौ । (परि) विस्तृते । “पर्यस्यन्निह निचयः सहस्रसंख्या” । किराते । “तामोष्ठ-पर्यस्तरुचः स्मितस्य” । इति कुमारे । पातने च । “दासीघटनयां पूर्वं पर्यस्येत् प्रेववत् सदा” । इति मानवे । (सम्) संयोगे । एकत्र संश्लेषे । यथा,—

“सर्वोऽप्यवबोऽज्ञा समस्यते ।”

“अथयं समर्थेन सह समस्यते ।”

इति च पाणिनिः । इत्यादिः ।

अस ण् अभाये । (भादिं-उमं-सकं-सेट् ।) अघार्थो दीप्तियहयगतयः । “वासुदेवं परित्यज्य योऽन्य-देवमुपासते” । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उत्पाद्य-

अस

इवास यत्न इत्यादिभिश्चै अन्येकायत्वात् सत्ता-र्थोऽयमपीति रमानायः । असुप्रयोगादन्यथापि परोक्षायातलोभमावं केचिन्नेच्छन्तीति श्रातुप्रदी-पः । इति दुर्गादासः ।

असंख्यः, त्रि, असंख्यनीयः । संख्यारहितः । अपरि-मितः । न विद्यते संख्या यस्येति वज्रव्रीहिः । अगणनीयः । यथा,—

“असंख्यं द्विपराहर्दि पुद्गलात्मात्यन्तक” ।

इति हेमचन्द्रः । अपि च ।

“श्रुतयोजनविस्तीर्णैः श्रुतखन्वसमन्वितैः ।

असंख्यशाखानिकारैरसंख्यफलसंयुतैः” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ।

असंख्यातं, त्रि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।

“अङ्गुल्यग्रेण यज्जतं यज्जतं मेरुलङ्घितं ।

असंख्यातञ्च यज्जतं तत्सर्वं निष्कलं भवेत्” ।

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ।

असंखृतः, त्रि, (न संखृतः । नञ्समासः ।) संख्यार-हितः । यथा । आपनन्मः ।

“असंखृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः” ।

इति मुद्रितत्त्वं । अन्यच्च ।

“असंखृतप्रमीतस्य पिता न आदिसाधरेत् ।

यदि चेद्दशरैश्चाहं सम्प्लुष्टीकरयं विना” ।

इति ।

“असंखृतौ न संख्यायौ पूर्वौ पौल्लप्रपौल्लकैः ।

पितरं तत्र संख्युयादिति धर्म्मो व्यवस्थितः” ।

इति च आदितत्त्वं ।

असंखृतवाक्यं, क्ली, (असंखृतं संखृतेतरं वाक्यम् ।)

संखृतेतरमाभा । तत्पर्यायः । अपसंशः २ अप-शब्दः ३ । इत्यनरटीका ।

असंस्थानं, क्ली, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न सं-स्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ।

असंहतः, पुं, (न संहृत्यते येन । न + सम् + हृन् + करणे क्त्वा ।) ब्यूहविशेषः । स तु सेनानां

पृथग्गृह्णति । इति रायमुकुटादयः । (दण्डः ।

भोगः । मण्डलः ।) असमूहिते अहते च त्रि ।

असंहतः, त्रि, असंलभः । संहतो लभः न सहतः

असंहतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ।

असह्यत्, अ, (न सह्यत् । नञ्समासः ।) पुनः

पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ।

(“अनेकस्यैका साध्यमसहहायनेका” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अग्राद्येनासहचैतान् गुणैश्च परिचोदयेत्” ।

इति मानवे ।)

असह्यितः, त्रि, (न सह्यितः । नञ्समासः ।)

सह्यविषयः । यथा । विष्णुपुराणे ।

“कर्मण्यसह्यित्यवतत्फलानि

संन्यस्य विधौ परमात्मरूपे ।

अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते

तस्मिन् लयं ते त्वमसाः प्रयान्ति” ।

इति मनमासतत्त्वं ।

असङ्गुलः, पुं, (न सङ्गुलः ।) विस्तृतः पश्याः । इति

हेमचन्द्रः ।

अस

असङ्गः, त्रि, सङ्गारहितः । अगणनीयः । स तु द्विपराहर्दिः । इति हेमचन्द्रः ।

असङ्गतः, त्रि, (न सङ्गतः । नञ्समासः ।)

सङ्गतिरहितः । नासङ्गतं प्रयुञ्जीतेति प्रसिद्धिः ।

यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुनेकपुरुषं प्रति सङ्गत-

मपि अनादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रति-

पादयितुमानन्तर्थाभिधानं तादृशाभिधानप्रयो-

जकतत्पुरुषोयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं

प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्तत्वं सङ्गति-

त्वं वाच्यं । इत्यनुमितिग्रन्थीयगदाधरी । अयुक्तः ।

यथा देवीपुराणं ।

“वस्तुद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्

पूज्या तदा जन्ममसंयुता च ।

असङ्गता मेन दिनद्वयेऽपि

पूज्या भरा या भवतीह यत्नात्” ।

इति त्रिव्यादितत्त्वं । (असम्यः । अशिक्षितः ।

यथा हितोपदेशे ।

“आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुयं

विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ।)

असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्समासः ।)

अथा । अमिचारिणी तत्पर्यायः । पुंस्त्री २

धर्मिणी ३ वन्दनी ४ कुलटा ५ इतरी ६ खैरिणी

७ पांशुका ८ । इत्यमरः । वृक्षा ९ दुष्का १०

धर्मिता ११ । इति शब्दरत्नावली । लक्षा १२

निशाचरी १३ त्रपारुखा १४ । इति जटाधरः ।

(“आवाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समा-

रोहयत्” । इति धर्म्मविवेके ।)

असतीसुतः, पुं, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) अमि-

चारिणीपुत्रः । तत्पर्यायः । वान्मकिन्यः २ वन्मुलः

३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ।

“वन्मुलः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः ।

तथा वान्मकिन्यस्तु स्यात् कौलटेय इत्यपि ।

अथ सत्यान्तु मिच्छुकां पुष्टो भवति यः पुनः ।

तत्र कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्युतः” ।

इति शब्दरत्नावली । अपि च । असतीसुतः कौ-

लटेरश्च वन्मुलः ।

“अपि वान्मकिन्यः स्यात्कौलटेयोऽतिमिच्छुकी ।

कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयसदात्मजः ।

अपि कौलटिनेयः स्यात्” । इति जटाधरः ।

असतीसुतः, पुं, (असत्याः सुतः ।) कुलटापुत्रः ।

इति जटाधरः ।

असत्, त्रि, (अस् + शब्द ततां नञ्समासः ।)

अविद्यमानं । असाधुः । मूर्खः । ब्रह्मभिन्नवस्तु ।

इति वेदान्तः । जडवर्गः । यथा,—

“यच्च किञ्चित् क्वचिदन्तु सदसद्वाखिलात्मिके ।

तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं खूयसे तदा” ।

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः । सत् चैतनवर्गः ।

असत् जडवर्गः ।

“तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं” ।

स्तथोक्त्यर्थः । इति तट्टीकायां नागोजीमट्टः * ।

निष्कलं । यथा,—

“अथद्वया ऊतं दत्तं तपस्वतं ह्यवश्च यत् ।

अस

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्वेत्य नो इह" ॥
इति श्रीभवेद्वीतायां १७ अध्याये २८ श्लोकः ॥ ग
निन्दितः । यथा,—

“असत्कुलप्रसूता या कान्तं विज्ञातुमक्षमा” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ॥ अनियं । यथा ।
“अज्ञानन्तु सदसज्ज्ञाननिर्वचनीय” । इत्यादि
वेदान्तसारः ॥

असत्पथः, पुं, (न सन् पथः ।) मन्दपथः । तत्प-
र्यायः । कुपथः २ कापथः ३ यध्वः ४ दुरध्वः ५
अपथः ६ कदध्वा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्त्म ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

असदध्येता, (कृ) त्रि, (असत् निषिद्धशास्त्रमधीते
इति । असत् + अधि + इङ् + णच् ।) असदध्य-
यनशास्त्री । तत्पर्यायः । अजपः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

असदृशः, त्रि, (न सदृशः । नजन्तत्पुरुषः ।) अ-
तुल्यः । अनुपमेयः । यद्यसदृशी कृतिरिति पुष्य-
दन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“वित्तशास्त्रमकुर्वीतः सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
कुर्वीतो वित्तशास्त्रान्तु लभते ऽसदृशं फलम्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असद्गृहः, पुं, (असति अप्राप्ये वस्तुनि ग्रहः आग्रहः ।)
अखट्टिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकादीनां खो-
इष्ट आवादार इत्यादिभाषा ।

असनं, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्यट् ।) क्षेपणं ।
इति मेदिनी ॥ (“हृत्पानिरसने विनियोगः” ।
इति भवदेवः ।)

असनः, पुं, वृद्धविशेषः । पिशाशाल इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । महासर्जः २ सौरिः ३ मन्धूकपुष्पः
४ प्रियकः ५ वीजवृक्षः ६ नीलकः प्रियसाणकः ८ ।
(“प्रियविमानितमानवतीरुषां
निरसनैरसनैरवधार्यता” ।

इति शिशुपाले ।) अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
तिक्तत्वं । वातार्तिदोषगलदोषरक्तमण्डलनाशित्वं ।
सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृद्धमेदः ।
आसन इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अजकर्मः २
वनेसर्जः ३ महासर्जः ४ । इति रत्नमाणा ॥
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वं । इति राज-
वल्लभः ।

(“वीजकः पीतसारश्च पीतशाणक इत्यपि ।
मन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥
वीजकः कुष्ठवीजसर्पविषमेहशुद्धिमीनः ।
हृत्पिशेषाश्चपित्तञ्च तप्यः केश्यो रसायनः” ॥
इति भावप्रकाशे ऽस्य पथ्यायगुणौ कथितौ ॥)

असनपर्यायं, स्त्री, (असनस्य पर्यायमिव पर्यायस्याः ।)
वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः । वातकः २ शीतलः ३
शीतलवातः ४ अपराजिता ५ शृणुपर्यायः ६ ।
इत्यमरः ॥ शीतः ७ शीतकः ८ सनपर्यायः ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥
ओसान इति सारसन्दरी ॥

असन्, [वृ] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असन्तुष्टः, त्रि, (न सन्तुष्टः । नजन्समासः ।)

अस

सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषशून्यः । यथा,—
“असन्तुष्टाः द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः” ।
इति चाणक्यं ॥

असन्नद्धः, त्रि, (न सम्यक् नद्धः स्वकार्यक्षमः ।)
समुद्धूतः । पण्डिताभिमानि । दर्पितः । इति
जटाधरः ॥ अक्षतसन्नाहः ॥

असन्मानं, स्त्री, मानहानिः । अमर्यादा । अनारदः ।
असाधुमानं । असच्च तत् मानश्चेति कर्मधारय-
समासनिष्पन्नं ॥

असभ्यः, त्रि, असमासत् । समानुपयुक्तः । असा-
माजिकः ॥ न सभ्यः असभ्य इति नजन्समास-
निष्पन्नः । खलः । यथा,—

“अयन्वसभ्यस्तव जन्म गो गृहे

अत्यायजांस्ते न्यवधीत् सुरेश्वर ।

स तेऽवतारं पुरैः समर्पितं

अत्याधुनैवाभिसरत्युदायुधम्” ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
श्लोकः ॥ असभ्यः खलः । समर्पितं कथितं । इति
श्रीधरस्वामी ॥

असमः, पुं, (नास्ति समो यस्य ।) बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥

असमः, त्रि, विषमः । अतुल्यः । यथा । “इत्येषा
सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूल-
त्वात् प्रकृतिः प्रबोधमयतोऽविद्येति यस्योदिता” ।
इति कुसुमाञ्जली १ क्षवकः ॥

असमञ्जसः, स्त्री, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतं ।
अनुपयुक्तं । तत्पर्यायः । दुर्जातं २ दुःससङ्गं ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“अतिप्रणयादेतन्मयोक्त-
मसमञ्जसम्” । इति कथासरित्सागरे । (पुं)
सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।

“केशिन्धूस्तु सगरादसमञ्जसमात्मजम्” ॥)

असमयः, पुं, (अपरकालः समयः । नजन्समासः ।)

अकालः । दुःसमयः । यथा,—

“एतान् जनान् सेवेत आधिसत्त्वञ्च दुर्लभ्यः ।

सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं यत्सिध्यति” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्याये ॥

असमर्थः, त्रि, (न ससर्थः । नजन्समासः ।) अशक्तः ।
दुर्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“उपवासासमर्थंस्वेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।

तावद्वनानि वा दद्याद् यदुसुप्तदिगुणं भवेत्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमवायिकारणं, स्त्री, (न समवायि कार्थेण
कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं कारणम् ।)
समवायिकारणासन्नकारणं । समवायिकारणे
प्रत्यासन्नजनकं । यथा । घटं प्रति कपालद्वय-
संयोगः । एतत्कारणं गुणः कर्म च । समवायि-
कारणे प्रत्यासन्न दृश्या ये कारणं ह्यथ । इति
न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणान्तु सर्वत्र त्रये गुणः
गुणे गुणः कर्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छदे ।
“गुणकर्ममात्रवृत्तिः क्षेत्रमथाप्यसमवायिहेतु-
त्वम्” ।)

असमानं, त्रि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्यं ।

असा

विजातीयं । सजातीयमिन्नं । यथा शङ्खः ।
“समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
असमानं द्वितीयेन धर्म्मराजवचो यथा” ॥
इति शुद्धितत्त्वं ॥

असमाप्तं, त्रि, (न समाप्तं । नजन्तत्पुरुषः ।) समा-
प्तिरहितं । असम्पूर्णं । अनिष्पन्नं । यथा । स्मृतिः ।
“असमाप्ते व्रते पूज्यं नैव कुर्याद्व्रतान्तरम्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमीक्ष्यकारी, [नृ] त्रि, (समाक्ष्य विचिन्त्य न
करोतीति । असमीक्ष्य + कृ + क्तिणि ।) अवि-
वेचनापूर्वककर्मकर्त्ता । तत्पर्यायः । आलस्यः २ ।
इत्यमरः ॥ (“उचितमेवेतत् ममासमीक्ष्य-
कारिणः” । इति हितोपदेशे ।)

असम्बद्धं, त्रि, (न सम्बद्धं परस्परान्वययुक्तं । नजन्-
समासः ।) अनर्थकवाक्यं । तत्पर्यायः । अवज्ञं २ ।
इति जटाधरः ॥

(“असम्बद्धस्तत्रैव व्यवहारो न सध्यति” ।

इति मनुः । विशदङ्खलः । अनियमः । यथा भारते ।

“असम्बद्धा महाराज । तान् निगृह्णन्ति ते गजाः”

इति ॥)

असम्मतः, त्रि, (न सम्मतः । नजन्समासः । अन-
भिमतः । तत्पर्यायः । प्रणायः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवस्तोत्रमयात् प्रपन्नः” ।

इति कुमारः ।)

असम्मानं, स्त्री, अमर्यादा । अपमानं । सम्यक्ज्ञाना-
भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नजन्समास-
निष्पन्नं ॥

असरः, पुं, (अस + सर ।) वृद्धविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरसौका इति ख्यातः ।

असहनः, पुं, स्त्री, (न सहनः । नजन्समासः ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
“कस्मात् प्राप्य तिरस्त्रियामसहनोऽप्यस्यादिति
प्रकृते” । इति महावीरचरिते ।

“प्रिया मुखव्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ” ।

इति रत्नावल्यां । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे ।

“अधिदोषापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणाययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” ॥

इति ॥)

असह्यः, त्रि, (न सह्यः । नजन्तत्पुरुषः ।) असह-
नीयः । असोढ्यः । सहनायोग्यः । यथा,—
“वरं रामशराः सह्या न च वैभीषणं वचः ।
असह्यं ज्ञातिदुर्व्याक्यं मेघान्तरितरात्रवत्” ॥
इति महानाटकं ॥ ज्ञातिदुर्व्याक्यमित्यत्र दुर्व्यक्तौ
ज्ञातेरिति च पाठः ॥

असाधारणं, त्रि, (न साधारणं सामान्यधर्मयुक्तम् ।
नजन्समासः ।) साधारणमिन्नं । असामान्यं ।
विशेषः । न्यायमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगिहेतुः । यथा वक्रिमान् जलत्वादित्यादि ।
यथा । “यत्तु प्रयागे न्यह्मन्नाते क्रोडीकृते
माधवप्रभोस्नानादावसाधारणसङ्ख्येन पुनस्तथैव

प्रातःस्नानाचरणं" इति तिथादितत्त्वं ॥ किञ्च
 "असाधारणशरीररथापारार्जितं अविद्वद्भ्यो दातु-
 मनिच्छद् दद्यात्" । इति दायभागः ॥ अतुल्यं ।
 इति श्रुतवर्गसाधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥
 असाध्यं, चि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम् ।) असा-
 धनीयं । साधनायोग्यं । अशक्यं । असाधितयं ।
 यथा,—
 "सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा वलिं ।
 जायन्तेऽर्शांसि संगृह्य तान्यसाध्यानि निहिंशेत्" ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।
 "य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामप्रताप्तकं ।
 नासाध्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्वति" ॥
 इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गास्तनामात्मकं स्तोत्रं ॥
 ("साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्यान्साध्यातां तथा ।
 भ्रून्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" ।
 "अमर्मापहिते देशे शिरासन्ध्यास्थिवर्जिते ।
 विकारो योऽनुपर्येत तदसाध्यस्य लक्षणं" ॥
 इति सुश्रुतः ॥
 असाधी, स्त्री, (न साधी । नञ्समासः ।) अपति-
 त्रता । यथा व्योतिस्तत्त्वम्,—
 "कन्यातुलाभन्मिथुने च साधी
 शेषेयसाधी धनवर्जिता च ।
 निन्देऽपि लभे दिपदांश्च इहः
 क्रत्यादिलभेयपि नान्यभागः" ॥ इति ।
 असान्द्रं, चि, (न सान्द्रं निविडं । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 अनिविडं । विरलं । इति जटाधरः ॥
 असाभ्यन्तं, व्य, (न साभ्यन्तम् युक्तम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 अयुक्तं । अनुचितं । तथा च कालिदासः ।
 "विषहृष्टोऽपि संवर्धं स्वयं हेतुमसाभ्यन्तम्" ।
 इति । कुमारः २ । ५५ ॥
 ("सम्भत्यसाम्भतं वक्तुमुक्ते सुषलपाणिना" ।
 इति माघे । "अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
 योग्म्यत् इत्यसाम्भतम्" । इति रघुः ८ । ६० ।)
 असारः, पुं, (नास्ति सारो यस्य ।) एरण्वद्वचः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 असारं, चि, (नास्ति सारो यस्य ।) साररहितवस्तु ।
 स्थिरांशशून्यं । तत्पर्यायः । फलगु २ । इत्य-
 मरः ॥ निःसारं ३ निष्फलं ४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वाचं ५ । इति जटाधरः ॥
 (यथा—मनुष्यहितायां ८ । २०३ ।
 "नान्यदन्येन संबद्धरूपं विव्रतमर्हति ।
 न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" ।
 "असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत्" ।
 इति हितोपदेशे ॥
 "निदर्शनमसाराणां लघुर्वज्जलं नरः ।"
 इति माघे ॥
 "बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः" ।
 इति पञ्चतन्त्रे ॥
 "धिरिमां देहभूतामसारताम् ।" इति रघुवंशे ॥
 "अतो विपरीतास्वसाराः" ॥ इति चरकः ॥
 असारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुरु । इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

असाक्षात्, व्य, (न साक्षात् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 अप्रत्यक्षं । अदर्शनं । अगोचरं ॥ अतुल्यं । इति
 साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥
 असिः, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरी-
 करोति या । अस + इन् ।) नदीविशेषः । सा
 च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।
 "तस्मात् विश्वेश्वराच्चैव काशीवासेऽत्र कारणं ।
 असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते ॥
 वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ।
 असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥
 वाराणसीह करुणामयदियमूर्त्त-
 रत्नव्यं यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन ।
 विश्वेश्वरद्वयहसि यत् सहसा प्रविश्य
 रूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥
 जातो भूतो बह्व्यु तीर्थवरैषु ये त्वं
 जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभूमिमव्य ।
 वाराणसीति गदतीह भूतोऽभूतत्वं
 प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासनः स्यात्" ॥
 इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥
 असिः, पुं, (असतीति । अस दीप्तौ इति ।) अस्त्र-
 भेदः । खाँडा तरवाल इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । खड्गः २ निस्त्रिंशः ३ चन्द्रहासः ४
 रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करपालः
 ८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रवालकः १० मद्रात्मजः
 ११ रिष्टः १२ ऋष्टिः १३ धाराविषः १४ कौक्षेयः
 १५ तरवारिः १६ तरवाजः १७ कृपाणकः १८
 करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रः २१ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ विषसनः २२ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 ("पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
 वैष्णव्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयेजयत्" ॥
 इति रघुवंशे १२ । ४० ॥
 "स्यन्दनाम्नेः समे यथेदन्पूने नौहिपैस्तथा ।
 रत्नगुल्फावते चापैरसिचर्मैर्युधैः स्थले ॥"
 इति मनौ ७ । १६२ ॥ तस्य स्तुतिर्यथा ।
 "असिर्ब्रिषसनः खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ॥
 इत्यथौ तव नामानि खयमुक्तानि वेधसा ।
 नक्षत्रं क्षत्तिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥
 हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवत्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूतसङ्गाशस्त्रीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
 भावमुद्धोऽमर्षश्च अतितेजास्तथैव च ॥
 इयं येन घृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णधाराय सुद्राय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥
 इति रहस्यन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गासुवपद्विष्ट-
 वाराहीतन्त्रं ॥
 असिकं, स्त्री, (असति दीप्यते यत् । अस +
 इकन् ।) अधरचिक्वयोर्मध्यभागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 असिक्किा, स्त्री, असिकी । दासी । इति जटाधरः ॥
 ("गतेगणस्तूर्णमसिक्किानां" । इति पाणिनिः ।

असिनी, स्त्री, (न सिता शुक्लकेशा ।) कन्दसिक्का-
 मेक इति तस्य कः नान्तत्वात् डीप् च ।) अष्ट-
 द्धान्तःपुरचारिणी प्रेष्या ॥ इत्यमरः ॥ नदी वि-
 शेषः । इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरयसुता ।
 यथा हरिवंशे । "असिनीमावहृत्पत्नीं वीरयस्य
 प्रजापतेः । सुतां सुतपसा युक्ताम्" इति ॥)
 असिगण्डः, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप
 इत्यर्थः । असिः गण्डो यस्मिन् ।) क्षुद्रोपधानं ।
 इति जटाधरः ॥ क्णोटवालिश्च इति भाषा ॥
 असितः, पुं, (न सिताः शुक्लाः । नञ्समासः ।) दृष्य-
 वर्णः । तदिष्टिष्टे चि । (यथा पुण्यदन्ते ॥
 "असितगिरिनिभं स्यात् कञ्जं सिन्धुपात्रम्" ।
 "चक्राग्ने विनिविष्टेन स सन्धेव निष्ठाऽसिता" ।
 इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । दृष्य-
 पक्षः । इति हलायुधः ॥ (खनामख्यातः सूर्य-
 वंशोद्भवो भरतपुत्रो राजा । यथा, रामायणे—
 "भरतात् तु महातेजा असितो समजायत" ।
 खनामख्यातः कश्चित् थासशिष्यो मुनिः । यथा
 हरिवंशे ।
 "असितस्यैकपण्यां तु देवलस्य महात्मनः" ।
 पर्वतभेदः । यथा भारते,—
 "तत्र पुण्यद्वयः ख्यातो मेनाकश्चैव पर्वतः ।
 बहूमूलफलपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः" ॥)
 असिता, स्त्री, (न सिता । असित पलितयोः प्रति-
 येधात् वर्णादनुदात्तादिति डीष् तकारस्य ज्ञाया-
 रादेशश्च न ।) नीलोत्पलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 या अष्टद्वया महादेवोभिः प्रेष्यते अन्तःपुरे च पुनः
 पुन चरति सा । इत्यमरटीकायां भरतः । या
 अष्टद्वया युवती कृष्णकेशा प्रेष्या दासी अन्तःपुरे
 चरति सा इति सारसुन्दरी ॥ (खनामख्याता
 स्वर्देशा । यथा हरिवंशे ।
 "असिता च सुवाजश्च सुदत्ता सुमुखी तथा" ॥)
 असिताश्वशेखरः, पुं, (असितः कृष्णवर्णः अश्वो मेघ-
 इव शेखरो यस्य ।) वृद्धविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 असितार्चिः [स्] पुं, (असिता कृष्णा अर्चिः शिखा
 यस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 असितालुः, पुं, (असितः आलुः ।) नीलालुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 असितोत्पलं, स्त्री, (असितसुत्पलम् ।) नीलोत्पलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः ।
 "उत्पलानि कयायाणि पित्तरक्तहराणि च" ॥)
 असिदंष्ट्रः, पुं, (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) जप-
 जन्तुविशेषः । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 असिदंष्ट्रकः, पुं, (असिदंष्ट्र + स्वार्थे कन् ।) अशि-
 दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्षं ।
 अक्षिप्तं । इति रत्नमाला ॥ सिद्धिरहितं ॥
 ("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
 न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
 यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असि

असु

अस्त

“अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालाययोपदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा” ॥
असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः ।) अस्ति-
प्यन्तिः । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १ ।
यथा काश्चनमयपर्वतो वज्रिमान् इत्यादिः १ ।
स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्वतः काश्चनमय-
वज्रिमान् इत्यादिः २ । व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा,
पर्वतो वज्रिमान् ज्वलत्वादित्यादिः ३ । (यथा
भाषापरिच्छेदे ।
“आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः स्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मनिमयो गिरिः ।
भ्रदो द्रव्यं घूमवत्वादत्तासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमदिके भवेत्” ॥)
असिधावः, पुं, (अस्ति धावति निर्मलं करोतीति ।
असि + धाव + अण् ।) अस्त्रमार्जकः । इति
जटाधरः ॥ शिकलकर इति भाषा ।
असिधावकाः, पुं, (असिधाव + स्वार्थे कन् ।) असि-
धारकर्ता । अस्त्रमार्जकः । इत्यमरः ॥
असिधेनुः, स्त्री, (असिधेनुरिव यस्याः । असेधेनु-
सादृश्येन कुरिकाया जडवत्सादृश्यम् ।) कुरि-
का । इति हलायुधः ॥ कुरी इति भाषा ।
असिधेनुका, स्त्री, (असिधेनुका इव यस्याः ।)
कुरिका । इत्यमरः ॥
असिपत्रः, पुं, (इक्षुपत्ते, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं
यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ गुणनाम टण् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥
असिपत्रकाः, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
असिपत्रवनं, स्त्री, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
तादृशं वनं ।) नरकविशेषः । “पत्रैर्यत्र विदा-
र्यते” । इति मनुः ॥ (“यस्मिन् ह वै निजमयादना-
पद्यपगतः पाययद्द्योपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य
कषया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमानः
उभयतोधारैः स्ताणवनासिपत्रैश्चिद्यमानसर्वाङ्गो
हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे
पदे निपतति स्वधर्मघा पाययद्गानुगमगफलं
मुक्ते” । इति श्रीभागवते ॥
“असिपत्रवनं नाम नरकं प्रदृष्ट्वा चापरम् ।
योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्नास्तुतावनिः ॥
तप्ता सूर्यकरैश्चलैः कल्पकालाग्निदाहजैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकिलः ॥
तन्मध्ये च वनं शीतं खिग्धपत्रं विभाज्यते ।
पत्राणि यत्र खलानि फलानि क्षिणसत्तम” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)
असिपुच्छकः, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य ।) शिशु-
मारः । इति हारादधी ॥
असिपुच्छिका, स्त्री, (असेः पुच्छीव ।) कुरिका ।
इति हलायुधः ॥
असिपुत्री, स्त्री, (असेः पुत्त्रीव ।) इत्यमरः ॥ कुरिका ॥
कुरी इति भाषा ।

असिमेदः, पुं, (असिरिव मेदो निर्घासो यस्य)
विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इरिमेद-
शब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)
असिहेतिः, पुं, (असिहेतिः प्रधानास्त्रं यस्य ।)
खड्गधारी योद्धा । तत्पर्यायः । नैस्त्रिंशिकः २ ।
इत्यमरः ॥
असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) चित्तं ।
उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥
असुः, पुं, (अस्यन्ते इति अस् + उ ।) प्राणः
पञ्चप्राणेषु बहवचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥
“तेजस्विनः सुखमसूनपि संयजन्ति” ।
इति नीतिशतके । ६६ श्लोकः ।)
असुखं, स्त्री, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा मनुसंहितायां १२ । १६ ।
“तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्त्रितौ सह ।
गर्भां प्राप्नोति संपत्तः प्रेत्येह च सुखसुखम्” ॥
तत्रैव ४ । ७० ।
“न कर्मे निष्कलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम्”)
असुधारणं, स्त्री, (असुधां धारणं ।) जीवनं । इत्य-
मरः ॥
असुभट्, त्रि, (असुन् विभर्तीति । असु + भट् +
क्लिप् ।) प्राणो । जीवः । यथा । “दृतय इव
श्वसन्त्यसुभटो यदि तेऽनुविधा मष्टदष्टमादयो
ऽष्टमसुभट् यदनुग्रहतः” । इति श्रीभागवते
दशमस्कन्धे ८७ अध्ये १४ श्लोकः ॥
असुरः, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति ।
अस + उरन् । यद्वा न सुरः विरोधे नञ्त्तत्-
पुरयः । यद्वा नास्ति सुरा यस्य सः । सूर्यपत्ते
असति दीप्यते इति उरन् ।) सुरविरोधी ।
स तु कश्यपात् दितिगर्भजातः । तत्पर्यायः ।
दैत्यः २ दैत्येयः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवः ६
शुक्रशिश्यः ७ दितिसुतः ८ पूर्वदेवः ९ सुरद्विदः
१० देवरिपुः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥
“सुराः प्रतिग्रहादेवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः ।
अप्रतियष्टास्तस्य दैतेयाश्चासुराः स्मृताः” ॥
इति रामायणे ।) सूर्यः । इति मेदिनी । राज्ञः
इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
असुररिपुः, पुं, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
असुरसा, स्त्री, (न विद्यते स शोभनो रसो यस्याः ।)
वर्चरी । इति रत्नमाषा । वावुइ तृणसी इति
भाषा । (वर्चरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
असुरा, स्त्री, रात्रिः । रासिः । इति मेदिनी ॥
असुरार्द्र, स्त्री, (असुरस्याङ्गा व्याङ्गा यस्य ।) कांस्यं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
असुरी, स्त्री, (अस् + उरन् + डीष् ।) राजिका ।
इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सर्पा इति
भाषा ॥ असुरपत्नी ॥ [दरः । इत्यमरः ।
असुर्दणं, स्त्री, (न + सुर्त् + ल्युट् ।) अवज्ञा । अना-
थसुस्थः, त्रि, (न सुस्थः । नञ्समासः ।) सुख-
स्थितिरहितः । रोगी ॥

असुत्तणं, स्त्री, (न + सुर्त् + ल्युट्) अवज्ञा । अना-
दरः । इत्यमरः ॥
असूया, स्त्री, (असू न असूयायाम् । असू + यक् +
अ ।) गुणेषु दोषाविकारणं । परागणे दोषारोपणं
इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“असूयान्यगुणार्द्धां नामोद्वेगादसहिष्णुता ।
दोषोदघोषभूविभेदावज्ञाक्रोधेऽक्रुतादिभ्यः” ॥
इयञ् “हर्षासूया विषादाः” । इत्यादिना व्यभि-
चारिभावमध्येऽपि परिगणिता ॥)
असूर्यमप्यशस्त्री, (सूर्यमपि न पश्यति या । न +
सूर्य + ष्टृश् + खश् । सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो
भवति । यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य-
तरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न
भवति ।) राजपत्न्यादिः । इति कलापपाणिनी ॥
“असूर्यमप्यशस्त्री त्वं किमभीक्ष्ण्यसे” ।
इति भट्टिः ॥)
असूर्यमप्यशस्त्री, { स्त्री, (सूर्यं चादरे तस्मात् ल्युट् ततो
असूर्यमप्यशस्त्री, { स्त्री, (सूर्यं चादरे तस्मात् ल्युट् ततो
नञ्समासः ।) अनादरः । इत्यमरः ।
असृक्, [ज्] स्त्री (न + सृज् + क्तिप् ।) रक्तम् ।
इत्यमरः ॥ (“पातनप्यसृजः क्षिप्रं सपीडयै
जलौकसाम्” । इति दृष्टान्तशतकम् ।) कुशुम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्कुम्भादि सप्तविंशति
योगान्तर्गतषोडशयोगः ॥ तत्र जातफलं ।
“धनी गुरुपः कुमतिर्दूराल्मा
विदेशगामी यधिरप्रकोपः ।
महाप्रलोभी युगयो वजीया-
नसृक् प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः” ।
इति कौटिलीप्रदीपः । रक्तार्थे यथा । वैद्यकं ॥
“रसासृक्मांसमेदोऽस्थि सञ्जसृक्काणि धातवः” ।
“तस्य पित्तमसृक्कांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ।
“वातासृक् पूर्ववत्तणं” इति माधवकरः ॥
“विदाह्यन्नं विरुद्धं तत्तत्पासृक् प्रदूषयं ।
भजतां विधिद्योतश्च स्वप्रजागरमेषुनं ॥
प्रायेण सकुमारारामचङ्गमण्यशोणिनां ।
अभिघातादसृक्सेच नृणामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वाशुर्द्वजः क्रुद्धो विमार्गकः ।
तादृशनासृजा रजः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्” ॥
इति वाभटः ॥
“असृजः स्नेहयथापि यः प्रसादः परो मतः” ।
“तद्वर्षादादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां यातिपश्चाशतः क्षयं ॥
मदमूर्च्छां अमार्त्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनां ।
निद्रामिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते” ॥
इति सुश्रुतः ॥
असृक्कारः, पुं, (असृक् शोणितं करोतीति । असृज्
+ क्त् + ट ।) शरीरस्यधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(भुक्तस्यान्नादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य
परिपाकतो रक्तरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाभेदः प्रजायते” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
असृक्पा, पुं, स्त्री, (असृक् पिवतीति । असृज् +
पा + ड) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टमरा, स्त्री, (अष्टक् शानतिं धरतीति । अष्टक् + ध + अष् ।) चर्म । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ।

अष्टपाटी, स्त्री, पुं, (न + अष्ट् + काट् ।) रक्तधारा
इत्यमरटीकामारमुन्दरी ।

अमेघनकं, चि, (न सिच्यते मनो दक्षिन् । न + सिच्
+ न्यट् । मंजारां कन् ।) यस्य दर्शनात् हस्ते
रक्तो नास्ति तत् । अयन्तप्रियदर्शनं । इत्यमरः ।
यादाकिं देखिया हस्तिर श्रेय ना ह्य रमन वस्तु ।
("नयनयुगासेचनकं मानसव्यापि दुष्पाम्" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

असौम्यस्तरः, चि, (असौम्यः कठोरः स्त्रो यस्य ।)
काकवत् मन्दस्तरयुक्तः । तत्पर्यायः । अस्तरः २ ।
इत्यमरनिर्णयः ।

असौख्यं, क्ली, (न सौख्यं । नञ्समासः) अप्रशंस-
नीयत्वं । अशोभनत्वं । अनातिशयं । नञ् पूर्व्यात्
मुकुशब्दात् भावे णप्रत्ययः । ("गमनमलसं गृन्था
दृष्टिः शरीरमसौख्यं" । इति मालतीमाधवे ।
अनङ्गारशास्त्रे स्मरदशभेदः । यथा साहित्य-
दर्पणे । "असौख्यं मलापत्तिक्तापन्तु विरह-
ज्वरः" ।)

अस्तः, पुं, (अस्तन्त रविकिरणा यस्मिन् । अस् + त ।)
अन्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चरम
प्राग्भट् २ । इत्यमरमेदिन्यौ ।

("विदुष्वयस्तन्मिन्नसूर्यम्" । इति रघुः ।
"सहस्रशिखरश्चैव नानातीर्थसमाकुलम् ।
चकार गलसंकीर्णं भूयोऽस्मिन् नाम पर्वतम्" ।
इति हरिवंशे ।)

अप्रात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ।

अस्तं, चि, (अस् + क्त ।) क्षिप्तं । अवसानप्राप्तं । इति
मेदिनी । ("पतिरपास्तसंज्ञा मतिः" । इति
मालतीमाधवे । "निरस्तगामीर्यमपास्तस्यैव" ।
इति माधे । सूर्यास्तगमनं । "करजाल मस्त-
समयेऽपि सताम्" । इति माधे ।
तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।

"यमोपि विलिखन् भूमिं दृष्टेनास्तमितवत्पिया ।
कुर्वतेस्तिन्नमोषेपि निर्वानालातलावधम्" ।)

अस्तं, क्ली, भूत्यः । इति जेमचन्द्रः ।

अस्तकः, पुं, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्व्याणं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

अस्तम्, य, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ।
(राज्यमस्तमितेश्वरम्" इति रघुः ।)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् +
अप् + गौरादित्वात् ङीप् ।) शासपथीं वृद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ।

अस्तावः, चि, (अस्तं गतं अवं मालिन्यं यस्मात् ।)
अगाधः । अतिगभीरः । इति जेमचन्द्रः ।

अस्ताघणः, पुं, (अस्ताय अचलः । यदा अस्तः पश्चि-
मोऽपनः) अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति
शब्दरत्नावली । ("अस्ताघणघृडावगन्धिनि
भगवति दुमुदिनीनायके चन्द्रमसि" । इति
हितोपदेशः ।)

अस्तादिः, पुं, (अस्तः पश्चिमोऽदिः पर्वतः ।) अस्त-
चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अस्ति, य, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः
मत्त्वं २ । इत्यमरः । अस्मधातोस्तिपि कृते-
ऽप्येतद्रूपं । (यथा चानन्दे ।

"अतिथिर्वाक्यश्चैव राजा भाव्यां तदैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः" ।)

अस्तिमान्, चि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य
अस्ति + मतुप् ।) धनी इति जेमचन्द्रः ।

अन्तः, य, (अस् + तुन् ।) अङ्गोकारः । अस्तूया ।
पीडा । इति विश्वमेदिनी । अस्मधातोः तुपि-
कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ।

अन्यान्, क्ली, (न स्थानं । नञ्समासः ।) भर्तृन् ।
निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अन्त्रं, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + ङ्रन् ।)

प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । हातिथार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ शस्त्रं ४ । इत्य-
मरः । खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षेप-
योग्यवाद्यादि । इति रायमुकुटः । ("प्रयुक्तमप्यस्त्र-
मितो वया स्यात्" । "प्रत्याहतास्त्रो गिरीश-
प्रभावात्" । इति च रघुः ६) तन्निरूपनं यथा,—
"दण्डसार्धं यतो राज्यं स दण्डः शास्त्रसंश्रितः ।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ।
अथ गणना ।

"खड्गचर्म धनुर्बाणौ शस्त्रमन्यौ तथापरौ ।
अर्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तिर्यष्टौ तथा परे ।
परमुच्चक्रयूले च पटिष्वैवमादयः ।
अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीमुजा" ।
वात्स्यन्तु ।

"अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्मायं मायिकन्तया ।
खड्गादिकन्तु निर्मायं मायिकं दहनादिकं ।
दह्नेऽथ जलं काष्ठं लोहं शब्दादयन्तया ।
तन्मैलादिकश्चैव मायिकस्यास्त्रमुच्यते ।
खड्गादीनान्तुगणना पूर्वमेव निदर्शिता ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टः कवचादिरपीयते" ।
इति युक्तिकल्पतरुः । *

खड्गचर्मादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रव्याः ।

अस्त्रकण्टकः, पुं, (अस्त्रं कण्टक इव । वायास्त्रस्य
कण्टकाद्यतित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अस्त्रकारकः, पुं, (अस्त्राणां कारकः ।) अस्त्रनिर्माता ।
शस्त्रनिर्मायकः । आयुधकारः । अस्त्रकारी ।

अस्त्रचिकित्सकः, पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त्र
+ कित् + स्वार्थे सन् + ण्यन् ।) शस्त्रवैद्यः ।

("हृद्यादिखनमिदो यः सेहादिषु च कर्मसु" ।
इत्यादि स्रुतः ।)

अस्त्रजित्, क्ली, (अस्त्रं अस्त्राघातजं ब्रह्मादिकं जयति
निवारयति । अस्त्र + जि + क्तिप् ।) वृद्धविशेषः ।

कवाट् वेदु इति ख्यातं । कवाडवण्डया इति
केचित् । अस्त्य पर्यायः । कवाटवकशब्दे द्रव्यः ।

अस्त्रजित् इति च पाठः । इति रत्नमाला ।

अस्त्रमार्जः, पुं, (अस्त्रं मार्जं । अस्त्र + मृज् + अण् ।)
अस्त्रमार्जकः । शानकरः । तत्पर्यायः । अस्त्र-

मार्जः २ । अस्थिधावः ३ । अस्थिधावकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ।

अस्त्रसायकः, पुं, नाराचास्त्रं । समुदयलौहमय-
वाणः । इति शब्दमाला ।

अस्त्रागारं, क्ली, (अस्त्राणामागारं ।) अस्त्ररक्ष-
गृहं । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।
आयुधागारं २ । यथा,—

"स्यापना जातिवत्तद्वत् सततं प्रतिजागृता ।
राष्ट्रः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चीयतः" ।

इति मात्से १८८ अध्यायः ।

अस्त्रागारः, पुं, अस्त्ररक्षगृहं । सेलाखाना इति
भाषा ।

अस्यागं, चि, (अस्यामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति ।
अस्या + गम + ङ ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति
जेमचन्द्रः ।

अस्याधं, चि, (अस्यामस्थितिं हन्तीति । अस्या +
हन + अण् ।) अतलस्पर्शं । इति जेमचन्द्रः ।

अस्थानं, चि, (नास्ति स्थानं प्राशस्यं यत्र) अतल-
स्पर्शं । इति जटाधरः । मन्दस्ते क्ली । ("अस्थाने
पतितामनीवमहतामेतादृशी स्याद्भूतिः" । इति
नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्थायं, चि, अगाधं । स्वीयते यत्रेत्यधिकरणवाचे
षणि कृते पश्चादादन्ताद्यन्यप्रत्यये स्थायं ततो-
न स्थायमस्यायमिति नञ्समाससिन्वित् । न सम्भ-
वति स्थायः स्थितिर्न च इति केचित् ।

अस्थायी, [न्] चि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्यातुं
शीलमस्तेति शीलार्थे णिनि स्थायी, न स्थायी अस्था-
यीति नञ्समाससिन्वित् ।

अस्थारं, चि, (अस्यामस्थितिं राति । अस्या + रा
+ ङ ।) अतलस्पर्शं । अगाधं । इति शब्द-
रत्नावली ।

अस्थावरः, क्ली, स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । न स्या-
वरं अस्थावरं इति नञ्समाससिन्वित् ।

अस्थावरं, चि (न स्थावरम् । नञ्समासः) स्था-
वरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । इति स्रुतिः ।

अस्थि, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + क्षिप् ।)
शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । दृढ इति

भाषा । तत्तद्व्यादि शरीरशब्दे द्रव्यं । तत्-
पर्यायः । कौकसं २ कुल्यं ३ मेदोजं ४ । इत्य-
मरादयः । (अस्थिस्वरूपायुक्तं भावप्रकाशे ।

"नेदो यत् स्नाभिना पक्वं वायुना चातिशोषितं ।
तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्वविग्रहे ।

अभ्यन्तरगतैः सारैर्दया तिलनि भूतधाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवं ।

तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वद्भासेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा यतानि सर्वेषां" ।

"मेदसोऽप्यस्य ततो मज्जा मज्जतः शुक्लसम्भवः" ।
इति स्रुतः ।

चीणि सपथान्यस्थिशतानि । देवदादिनां भाषन्ते ।
श्लवत्वेषु चीण्येवशतानि । तेषां सर्विशमस्थि-

शतं प्राखास । सप्तदशोत्तरं शतं खोणि पार्श्व-
पृष्ठोदरोरसु । ग्रोवां प्रमृदं त्रिवष्टिः । ख-

मस्त्रां प्रीणि प्रतानि पुर्यन्ते ॥

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां प्रीणि प्रीणि तानि पञ्च-
दश । तलङ्गुलमुल्लसन्प्रितानि दश । पाष्ठागमेकं ।
जङ्घायां द्वे । जानुन्येकं । एकमूराविति । त्रिंशदेव-
मेकस्मिन् सक्थीनि भवन्ति । एतेनेतर सक्थि-
बाह्व च व्याख्यातौ ॥ श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभग
गितम्येषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे
वटत्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिं-
शत् । छयावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां
नवशं । कण्ठनायां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता
द्वाविंशत् । नासायां प्रीणि । एकं तालुनि । गण्ड-
कर्णशृङ्गेयैकैकं । वट् शिरसि ॥ एतानि पञ्च-
विधानि भवन्ति । तद्यथा ।

कपास-रुचक-तरुण-बलय-नलकसंज्ञानि । तेषां
जानुनितन्वांसगण्डतालुशृङ्गशिरसु कपालानि ।
दण्डनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु
तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसु बल-
यानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥

“नासान्यत्रनिबन्धानि सिराभिः स्नायुमिस्तथा ।
पृष्ठीन्यालम्बनं हत्वा नशीर्यन्ते पतन्ति वा” ॥
इति च संश्रुतः ॥ वीजं । इति रायमुकुटः वैद्य-
कश्च ॥ चण्टी इति भाषा ।

अस्थियुग्मं, स्त्री, (अस्त्रां युग्मम् ।) अस्थिपूर्वपरक-
युग्मविशेषः । यथा,—

“पितृणां ये विष्णुपदे पिण्डं नैव ददाति च ।
स च तिर्यग्यस्थियुग्मे खलोमाब्दं महेश्वरि” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अस्थिरुत्, पुं, (अस्थि करोति यः । अस्थि + रु +
क्तिप् ।) शरीरस्य मेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(मेदसोऽस्थि । इति संश्रुतः ।)

अस्थिजः, पुं, (अस्त्रो जायते इति । अस्थि + ज +
ङ ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मज्जशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः ।)

अस्थितुण्डः, पुं, स्त्री, (अस्थीव दाख्यं तुण्डं यस्य ।)
पक्षी । शब्दमात्रा ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिधन्वा, [न] पुं, (अस्थिमयं धनुर्यस्य ।) शिवः ।
अस्थिपद्मरः, पुं, (अस्थि पद्मर इव ।) शरीरास्थि-
समूहः । तत्पर्यायः । करद्वयः २ कङ्कालं ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमज्जा, पुं, स्त्री, (अस्थि भक्षयति । अस्थि +
मज्ज + अच् ।) कुकुरः इति हारावली । (पक्षि-
विशेषः । शङ्खिणा इति भाषा ।)

अस्थिभृक्, [न] पुं, स्त्री, (अस्थि भृक् इति । अस्थि +
भृज् + क्तिप् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिमाषी, [न] पुं, (अस्थिमाषा विद्यते यस्य
अस्थिमाषा + इन्) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।

(“गृह्यस्योऽस्थिमाषी” इति शिवशतके ।)

अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नन्ततुल्यः ।) चक्षु-
प्रकृतिः । तत्पर्यायः । सङ्गसूक्तः २ । इत्यमरः ।

अनास्थितः । इति खामी ।

(“नृभ्यः करावशोऽस्त्यः प्रमादो भीररस्थिरः” ॥
इति धितोपदेशे ।)

अस्थिरमतिः, त्रि, (अस्थिरा मतिर्यस्य ।) चक्षु-
बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं
वित्तेश्वरं साङ्गिराः” । इति ज्योतिस्तत्त्वे दिग्वि-
योगफलं ॥

अस्थिरविभूतिः, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चक्षु-
श्रव्यं । यथा । “अस्थिरविभूतिमैत्रं चलमटनं
स्फलितनियममपि चरमे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
राशिफलं ॥

अस्थिविग्रहः, पुं, (अस्थिसारो विग्रहो यस्य ।)
भङ्गिनामकशिवसहचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थिशृङ्खला, स्त्री, (अस्त्रां शृङ्खला योजनकारणम् ।)
ग्रन्थिमान् रुच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृङ्-
योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥

“काण्डं त्वग्विरहित मस्थिशृङ्खलाया
माषाद्वै द्विदलमकचुकं तद्वर्द्धम् ।
संपिण्डं सुतनु ततस्तिनस्य तैले
संपङ्कं वटकमतीव वातहारि” ॥)

अस्थिसंहारः, पुं, (अस्थीनि संहरति योजयति ।
अस्थि + सं + ह + अच् ।) रुच्छविशेषः । हृङ्गोडा
हृङ्गोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रवल्ली
२ ग्रन्थिमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति
रत्नमाला ॥ हस्तिशृङ्खला ६ वनानिका ७ । इति
हारावली । अस्य गुणाः । वलास्थिभग्नहित-
कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

यथा,—

“ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिशृङ्खला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् ॥

उष्णः सरः क्षमिन्नश्च दुर्नामघ्नोऽन्तिरोगजित् ।
रुद्धः स्वादुर्लघुर्दृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥

काण्डं त्वग्विरहित मस्थिशृङ्खलाया
माषाद्वै द्विदलमकचुकं तद्वर्द्धम् ।
संपिण्डं सुतनु ततस्तिनस्य तैले
संपङ्कं वटकमतीव वातहारि” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“अस्थिभग्नेऽस्थिसंहारो हितोवल्ग्योऽनिलाग्रहः”
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहरति या । अस्थि
+ रुम् + ह + अच् + स्त्रियां ङीप्) ग्रन्थिमान्
रुच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ।)

अस्थिसारः, पुं, (अस्त्रः सारः पाकपरिणामः)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थिखेहसञ्चकः, पुं, (अस्त्रः खेहस्तस्य सञ्चकः ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थैर्यं, स्त्री, अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे
णाप्रत्यये स्त्रैर्यं न स्त्रैर्यमस्त्रैर्यमिति नन्-
समासेन निष्पन्नं ॥ (“अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युप-
हृता यस्य न किं केन वा” । इति वैराग्यशत-
कम् ॥ २६ श्लोकाः ॥)

अस्थिगन्धदारु, स्त्री, (अस्थिगन्धं कठोरं दातुं) देव-
काण्डं । देवदारुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थयं, त्रि, (न स्थयम् । नन्ततुल्यः ।) अथक्त्वं

अस्फुटं । यथा । स्त्रियं । अस्थयं । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणं ॥

अस्पृहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्समासः ।) इच्छा-
भावः । यथा,—

“यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुना ।
परस्याचिन्तित्वार्थं सास्पृहा परिकीर्त्तिता” ॥

इत्येकादशीतत्त्वं ॥ (नास्ति स्पृहा यस्येति वाक्ये
त्रि, स्पृहा रहितः । उदासीनः ।)

अस्फुटं, त्रि, (न स्फुटम् । नञ्समासः ।) अस्थयं ।
अथक्त्वं । स्त्रियवार्त्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्फुटवाक्, [च] त्रि, (अस्फुटा वाक् यस्य) अस्थय-
वक्ता । तत्पर्यायः । लोहलः २ । इत्यमरसिंहः ॥

अस्फुटं, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य रूपं
यथा । अहं, आमि । आवां, आमरा दुः । वयं,
आमरा अनेक । इत्यादि व्याकरणं ॥ एकविंशति-
विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवां २
वयं ३ । १ । मां ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २ ।
मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । मया १०
आवाभ्यां ११ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १३ आवा-
भ्यां १४ अस्वत् १५ । ५ । मम १६ आवाभ्यां १७
अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवाभ्यां २० अस्मात्
२१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
द्वितीया-चतुर्थी-पञ्चीनी एकवचन-द्विवचन-वज्रव-
चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीये-
कवचने मा । चतुर्थी-पञ्चीनैरेकवचने मे । आसां-
द्विवचने नौ । आसां वज्रवचने नः । श्लोकापाद-
वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा ह्वा ह
एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृष्ट्यर्थधातुयोगे च न
स्युः । इति व्याकरणं ॥

अस्मन्तं, स्त्री, अस्मन्तं । चुल्ली । इति रायमुकुटः ॥

उनान आखा इति भाषा ॥

अस्य, पुं, (अस् + रुक् ।) कौणः । केशः । इत्यमरः ॥

अस्यं, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + र् ।) रक्तं ।
असु । इत्यमरः ॥ (रक्तार्थे यथा,—

“पिपासादाहपित्ताखयुक्तं पित्तज्वरं जयेत्” ।
इति शार्ङ्गधरः ॥

“क्षीणेऽस्ये मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रुद्धता ।
शैथिल्यश्च सिराणां स्यादातादुन्मार्गगामिता” ।
इति भावप्रकाशः ॥ “अस्यखाविणो विखा” इति ।
‘अस्यद्वौ बलिनोऽप्यखं न प्रस्थात् खावयेत्परं” ।
इति वामटः ॥ * ॥ नेत्रजलार्थे यथा,—

“कुर्यात्साखं शिराद्वयं तेनाक्षुदीक्षणाक्षमं” ।
इति वामटः ॥ * ॥ आनस्यनयने साम्ने, इति
चरकः ॥)

अस्यकरणः, पुं, (अस्यं करणे यस्य ।) वाणः । इति
हारावली ॥

अस्यखदिरः, पुं, (अस्यवर्णः खदिरः ।) रक्ताखदिर-
रुच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ।)

अस्यजं, स्त्री (अस्यत् रक्तात् परिपाकेण जायते यत् ।
अस्य + जन् + ङ ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मांसशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अस्वा

असुपः, पुं, स्त्री, (असं पिवतीति। अस + पा +
ङ् ।) राक्षसः । इत्यमरः ।

(“दिरागमं लघुभूवे चरेऽसुपे मृदुनि”।

इति सुष्टुर्त्तचिन्तामायिः । जलौकाः ।)

असुपप्रकः, पुं, (असुमिव रक्तं पत्रं यस्य। संज्ञायं
कन् ।) भिग्राहकः । इति राजनिर्घण्टः ।

असुपा, स्त्री, (असं रक्तं पिवति या। अस + पा +
ङ् + टाप् ।) जलौकाः । इति जेमघनः ।

असुप्रला, स्त्री, (असुमिव रक्तं फलं यस्याः ।) सल्ल-
कीरुताः । इति राजनिर्घण्टः ।

असुमालका, स्त्री, (असुस्य रक्तस्य मातेव पोषिका।
संज्ञायं कन् । यथा हि शरीरस्यधातूनां श्रेया ।)

शरीररसः । इति राजनिर्घण्टः ।

असुरोधिनी, स्त्री, (असं क्षतजरक्तं रक्तद्रि या।
अस + रुध + रिन् + स्त्रियां ङीप् ।) लज्जालु-
कता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ।

असुविन्दुच्छदा, स्त्री, (असुविन्दुरिव विन्दुः च्छदे
पत्रे यस्याः ।) लम्पटा नाम कन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ।

असुवर्जकः, पुं, (असुनामवर्जकः ।) श्वेततुलसी ।
इति रत्नमाला ।

असु, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते । अस + रु ।) चक्षु-
र्जकः । तत्पर्यायः । नेत्रान्दु २ रोदनं ४ अर्थं ४
अश्रु ५ । इत्यमरः । वाचं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली । लोचं ७ । इति जटाधरः । (“श्रुत्वा

श्रुत्वाशुधारां त्यजति” । इति कीचकवधः ।

“रागाशुवेदनाशान्तौ परं लेखनमङ्गन” ।

इति वामनः ।)

असुच्छन्दः, वि, (न सुच्छन्दः । नञ्समासः ।)
अधीनः । आयातः । इत्यमरः ।

असुतन्त्रः, वि, (न सुतन्त्रः । नञ्समासः ।) पर-
तन्त्रः । पराधीनः । इति जटाधरः ।

असुप्रः, पुं, (नास्ति सुप्रो निद्रा यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । (निद्राया अभावायै वषा, —

“असुप्रः सन्ततारुक् च मञ्जास्यकुपितेऽनिले” ।
इति माधवकरः ।

“मञ्जस्योऽस्मिन् सौधिर्यमसुप्रं सञ्चतां रुजं” ।
इति वामनः ।)

असुरः, वि, (असुरशतः सरो यस्य ।) मन्दसुरयुक्तः ।
तत्पर्यायः । असौम्यसुरः २ । इत्यमरः ।

(“अस्य गङ्गाशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।
उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमसुरम्” ।
इति रामायणे ।)

असुप्रापः, पुं, (न विद्यते साध्यायो वेदाध्ययनं
यस्य ।) विधिपूर्वकवेदाध्ययनहीनः । तत्पर्यायः ।

निद्राशक्तिः २ । इत्यमरः । अनध्यायः । अध-
यने निपिद्विदिनं । तद्वयथा । चन्द्रसूर्यप्रदश-

दिनानि । तानि तु । द्युतास्ते ३ दिनानि ।
अन्यत्र २ दिने । सन्ध्यागर्जने १ दिने । माघादि-

मासषण्णये मर्ज्यमाघे तद्दिनं । निर्घातशब्दे
१ दिने । भूकृत्वे १ दिने । उत्कापाते १ दिने ।

महोत्सवापते पारालिकः । स्वपेटमभापना-

अस्वा

नन्तरं १ दिनं । आरण्यकनामकवेदभागसमाप-
नानन्तरं १ दिनं । पञ्चपर्वणि ५ दिनानि ।

चैत्रयुक्तप्रतिपत् १ दिनं । आषाढयुक्तप्रतिपत् १
दिने । मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं । एताः प्रति-

पदो नित्याः । अन्यः कात्याः । वक्ष्यति आका-
लिकः । विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकालिकः ।

चतुर्दशमन्वन्तराः १४ तिथयः । युगाद्याः ४
तिथयः । माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने ।

आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने । चैत्र-
हृष्यपक्षद्वितीया १ दिने । कार्तिकस्योभयपक्षीय-

द्वितीया २ दिने । आषाढस्योभयपक्षीयद्वि-
तीया २ दिने । मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया

२ दिने । फागुणमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २
दिने । उत्सवदिनानि अन्येकानि । अक्षय्यद्वितीया

१ दिनं । इति स्मृतिः ।
 (“कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी हे

कृष्णेनरेऽप्येवमर्हसिन्ध्या ।
अकालविद्युत् स्तनयितुघोषे

स्वतन्त्राद्भक्तिपथ्यासु ।
शतशानयानाद्यतनाह्वेष

महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
गाथेयमन्त्रेषु च येषु विप्रा

नाधीयते नाशुचिना च नित्यं” । इति स्मृतः ।)

अस्वामिकं, वि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी
यस्मिन् ।) स्वामिरहितवस्तु । अकलंकं । वेयो-

रिस् इति पारस्य भाषा । यथा । एतच्च अय-
दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात् । अस्वा-

मिकान्याह यमः ।
 “अटयः पर्वताः पुण्या नद्यस्तोर्यानि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याङ्गनं हि तेषु परिग्रहः” ।
पुण्या इति विशेषणात् अटयो नैमिषाद्याः

पर्वता हिमालयाद्याः । नद्यो गङ्गाद्याः ।
तीर्थाणि पुरुषोत्तमादिदेवाणि । वाराणस्या-

द्यायतनानि च । साम्भानि हेतुमाह न हि
तेर्विती । इति श्राद्धतत्त्वं ।

अस्वामिविक्रयः, पुं, (अस्वामिना अनधिकारिणा
कृतो विक्रयः ।) अस्वामिकलंकविक्रयः । यथा

सम्प्रत्यस्वामिविक्रयायं व्यवहारपदसुपक्रमते ।
तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं ।

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं कब्धपक्ष्यं वा ।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्प्रज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः” ।

इति तत्र किमित्याह ।
 “स्वयं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्होमोऽप्रकाशिते ।

हीनाग्रहीहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः” ।
सं आत्मसम्बन्धिद्वयं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं

यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामि-
विक्रयस्य स्वतन्त्रत्वमाभावात् । विक्रीतयद्दणं दत्ता-

हितयोरुपपन्नार्थं । अस्वामिकतत्वेन तुल्य-
त्वात् । अतएवोक्तं । अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिश्च

विनिवर्त्तयेदिति । क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते
क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्व्यागमो-

अस्वा

हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये । वेलाहीने
वेलाया हीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ द्रुतः तत्र

च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवत् दण्डभाकं
भवतीत्यर्थः । यद्योक्तं ।

“द्रव्यं मस्त्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्रयात् ।
प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रक्षःक्रयात्” इति ।

स्वान्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेद्भरं ।

देशकालातिपत्तौ च गृह्णीता स्वयमर्पयेत्” ।
नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं

ग्राहयेत् चौरौडरयकादिभिः । आत्मविशुद्ध्य
राजदण्डप्राप्त्यर्थं । अघाविदितदेशान्तरं गतः

कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाश्लो-
र्विक्रीतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्वनं नाष्टिकस्य

समर्पयेत् । तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकरा-
चार्येण व्याख्यातं । तदिदमनुपपन्नं । विक्रेतु-

र्द्देशनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । एतौ
ऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं

प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्य-
मासाद्य क्रोद्धस्तस्यं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं

स्यानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्यानपालाद्यसन्निधाने तद्धि-

ज्ञापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कायां स्वयमेव
गृह्णीता तेभ्यः समर्पयेत् ॥

ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “विक्रीतुर्द्देशनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं गृह्णीत दनः ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी” ।
यद्यसौ गृह्णीतः क्रेता न मयेद मपहृतं अन्य-

सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतु
विक्रीतदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरस्ता-

वभियोष्यः । किन्तु तत्रदर्शनेन विक्रेता सष्ट
नाष्टिकस्य विवादः । यथाह दृष्टस्थितिः ।

“मूले समाहृते क्रेता नानियोष्यः कायश्च न ।
मूलेन सष्ट वादस्त नाष्टिकस्य विधीयते” । इति

तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी

विक्रेता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः सीयं ।
द्रव्यमवाप्नोति चौराधपराधानुरूपं दण्डं क्रेता

च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरं गतः
तदा योजनसहस्रयानयनाय कालो देयः ।

“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।
मूलानयनकालस्य देयं सत्प्राध्वसहस्रेति स्मरणात्

॥ ० ॥ अघाविज्ञातदेशतया मूलनाहर्त्तं न
शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।

असमाहार्यमूलान्तु क्रयमेव विशेषधयेदिति मनु-
वचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिः दृष्ट्येन वा

क्रयं न शोधयति मूलश्च न प्रदर्शयति तदा स
एव दण्डभाग्यवतीति ।

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोगं धर्निने धनं दाप्यो दसस्र सः” ।

इति स्मरणात् । सं लभेतान्यविक्रीतमिति श्रुतं ।
तन्निधना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

अस्वा

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतो ऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते” ॥
आगमेन स्विचक्रयादिना उपभोगेन च मदीय-
मिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साध-
नीयं तत्सुमिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रेता
चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमान-
येत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहा-
राय क्रयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ * ॥

तत्सारस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।

“हृतं प्रणयं यो द्रव्यं परहृत्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य न्यपे दग्धः स तु वसवतिं पणान्” ॥

हृतं प्रणयं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं
द्रव्यमपहृतमिति न्यपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो
गृह्णात्यसौ षडुत्तरान् नवतिपणान् दण्डनीयः ।
तत्सारप्रच्छादकत्वेन दण्डत्वात् ॥ * ॥

राजपुरवानीतं प्रत्याह ।

“शौक्लिकैः स्थानपालैर्वा गृह्णापहृतमाहृतं ।

अर्वाक् सम्बत्सरात् स्वामी हरेत् परतो न्यपः” ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
गृह्मपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संव-
त्सरादर्वाक्प्राप्तत्वेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् ।

ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरवा-
नीतस्य द्रव्यं जनसमूहेषूक्त्यैव यावत् संवत्सरं
राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणयमस्वा-
मिकमधिगम्य राज्ञे प्रनूयुर्विख्याप्य सम्बत्सरं
राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विथन्तर-
मुक्तं—

“प्रणयस्वामिकं द्रव्यं राजा न्यव्यं निधापयेत् ।

अर्वाक्यव्यात् हरेत् स्वामी परतो न्यपः हरेत्” ॥

इति ॥ तच्छतयुक्तसम्पन्नराज्ञश्च विषयः । रक्षणनि-
मित्तं यद्भाग्यादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तं ।

“आददीताय षड्भागं प्रणयाधिगताम्रुपः ।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्म्ममनुस्मरन्” ॥ इति ।

तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो
भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितश्चेत्तत् पुरस्तात् ॥ * ॥

मनुक्तषड्भाग्यादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवाद-
माह ।

“पणानेकशफे दद्यात् चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोद्गवां द्वौ द्वौ पादं पादमजविके” ॥

एकशफे अश्वदौ प्रणयाधिगने तत्स्वामी राज्ञे
रक्षानिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे

मनुयज्जातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोद्गवां
रक्षानिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके

पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्व्वचानुष-
न्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशोऽपि पादं

पादमिति वीष्वावकात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥
इत्यन्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षरायां

यवहाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [न] चि, (न स्वामि अधिकारी नन्-
समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । उहस्पतिः ।
“अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृह्येत्तत्रापणादिकं ।
सहृद्वन्मुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते” ॥
इति दायतत्त्वं ॥

अस्वास्थ्यं, स्त्री, (न स्वास्थम् । नन्समासः । स्वामि-
त्वाभावः । यथा देवतः ।

“अस्वास्थ्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।
इति दायतत्त्वं ॥

अस्वास्थ्यं, स्त्री, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहित्यं ।
स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्ययथीभावसमास-
निष्पन्नं । (यथा शिशुपालवधे ।

“विद्यद्वा चक्रे नमुचिदिवा वली

य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवन्दिवा” ॥

भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च, इति यद्वह्नीरोगेऽभिहितं
माधवकरेण संगृहीतस्य । अत्र हि अमुक्तेऽस्वास्थ्य-
मिति तात्पर्य्यं ॥)

अह इ क भासे । (उभं-चुरां-अकं-सेट् ।) दीप्ति-
रिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अहं-
यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

अह इ छ गतौ । (आदिं-आत्मं-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ अहंते । छ अहंते । इति
दुर्गादासः ॥

अह, व्य, प्रशंसा । क्षेपणं । नियोगः । विनियहः ।
इति मेदिनी ॥

अहं, चि, अस्मदशब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपं । स्वामि
इति भाषा । यथा आक्रिकतत्त्वं,—

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकमाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं निव्यमुक्तस्वभाववान्” ॥

(तथा च रघुवंशे १ । ६८ ।

“सोऽहमिह विमुञ्जात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)

अहंयुः, चि, (अहंमस्यास्तीति अहंशब्दात् “अहं-
शुभयोर्धुस्” इति युस् ।) अहङ्गारयुक्तः ।

गर्वान्वितः । तत्पर्यायः । अहङ्गारवान् २ ।
इत्यमरः ॥ (“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः” ।

इति भट्टिः ।)

अहः [न], स्त्री, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥

अहःपतिः, पुं, (अहः पतिः ।) सूर्यः । इत्यमर-
अहङ्गारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं

+ क + घञ् ।) अहङ्गृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः
२ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रि-

विधः । सात्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ ।
सात्विकाहङ्गारात् इन्द्रियाधिकातारो देवा मनश्च

जातं । राजसाहङ्गारात् दशेन्द्रियाणि जातानि । तामसाहङ्गारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदा-

न्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अह-
मित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्या-

ज्ञानमुच्यते । इति गोतमसूत्रवृत्तिः । “अह-
मित्ययं तस्य करणं । अहमिति किरति अत्रेति

वा अहङ्गारः । करोतेः किरतेर्वा घञ् । कार-
प्रत्यय इत्यने” । इत्यमरटीकायां भरतः । मदः ४

सयः ५ अपलपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः ।

अह

अहङ्गृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मागः १० चित्त-
समुन्नतिः ११ । यथा ।

“गर्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्गारस्त्वहङ्गृतिः ।

स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानचित्तसमुन्नतिः ॥

अहङ्गारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्गारस्याश्रय आत्मा ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“अहङ्गारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः” ।

अहङ्गारतत्त्वं । यथाह मनौ, १ । १४ ।

“मनसश्चाप्यहङ्गारमभिमन्तारमीश्वरम्” ।

गर्वोन्नत्यम् । यद्भुक्तं ।

“अहङ्गारश्च सर्व्वेषां पापवीजममङ्गलम् ।

ब्रह्माण्डेषु च सर्व्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः” ॥

स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति ।

तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्य-
मानो विशेषरूपो व्यष्ट्याहङ्गारः । असौत्येता-

वन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्य-
हङ्गारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आत्मेति च

सर्व्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो यो-
ऽहङ्गारः स सर्व्वसाधारणः । आरोपितगुणै-

रात्मनो महत्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति
दुरभिमानः । महाकूलप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो

नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानः । आत्मज्ञा-
घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्व्वानृष्ट-

इति गर्वः ॥

अहङ्गारवान्, चि, (अहङ्गारो विद्यतेऽस्य । अह-
ङ्गार + मतुप् । भस्य वः ।) गर्वान्वितः । इत्य-

मरः ॥ तत्पर्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः ॥
अहङ्गारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वितः

४ । इति जटाधरः ॥

अहङ्गारी, [न] चि, गर्वयुक्तः । अहङ्गारो विद्यते-
यत्येति अस्त्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अभि-

मानो । गर्वान्वितः ॥ (दशदशरूपके ॥

“धीरोद्धतस्त्वहङ्गारी चक्षुषण्डो विकल्पनः” ॥

अहङ्गृतिः, स्त्री, (अहम् + कृ + क्तिन् ।) अहङ्गारः ।

गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ॥

“युध्यतेऽहङ्गृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा” ।)

अहतं, स्त्री, (हन् + क्त । ततो नन्समासः ।)
नवाम्बरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्ना-

वली ॥ (अहततण्डणं यथा महामारते,—
“ईयद्वैतं नवं श्वेतं सदृशं यन्नधारितम् ।

अहतं तद्विधानीयात् पावनं सर्व्वकर्मसु” ॥

“अहतैस्त्वैव वासोभिर्माल्यैरुष्णावचैरपि” । इति ।

“अहतानि च वासांसि रथश्च शुभजक्षणम्” ।
इति रामायणे । अनाहते, चि, ॥

अहमसहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्त्यत्र, वीष्वायं
द्वित्वम् । वीष्वादितात् ठन् । ततश्चाप् ।) पर-

स्परहङ्गारः । इत्यमरः । परस्परं परमपेक्षा-
परस्परमपेक्ष परस्य योऽहङ्गारोऽहमेव

श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः
आमि वड आमि वड वलिया परस्पर अहङ्गार
इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

अह

अहि

अहि

“इत्युपाहमहमहमिकया तयोर्विवदतोः” ।)

अहम्पूर्विका, स्त्री, (अहं पूर्वं अहं पूर्वमिति कथनं यत्र । अहम्पूर्व + ठन् + सार्थे कन् + ततयाप् ।) अहम्पूर्वं अग्रे भवामि अहं पूर्वं अग्रे भवामि इत्यन्तोऽयं घोधानां धावगक्रिया । इत्यमरः । अस्मि अग्रे याव वलिया योजा दिगेर परस्पर आगे धाव्योया इति भाषा । (यथा किराते,—

“सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमै-
ज्वादहम्पूर्विकया यियासुभिः” ।)

अहम्मतिः, स्त्री, (अहं प्रधाना मतिर्ज्ञानं ।) पविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ।

अहर्गणः, पुं, (अहो गणः) मासः इति हारावली । यथायां मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-
रष्टावधिमन्त्रसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्पावध्या-
वधि वा इष्टकालपर्यन्तं परिगणितदिनसमूहः । तत्पर्यायः । द्युहन् २ । दिनौघः ३ । द्युगणः ४ । दिनपिण्डः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ।

अहर्ज्वरः, पुं, (अहोमिलोकान् जरयति । अहन् + ज + णिच् + अच् । यद्वा अहानि जीर्यन्त्य-
न्तमवगच्छन्ति । अहन् + ज + अच् ।) संवत्सरः । यथा । “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-
र्ज्वरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरागन्तु सर्वतः
स्वाहा” । इति तैत्तिरीयोपनिषदि शिचावल्ली । यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता
देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्ज्वरं
संवत्सरोऽहर्ज्वरोऽहोभिः परिवर्तमानो लोकान्
जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्यन्ति अन्त-
र्भवन्ति इत्यहर्ज्वरः । तच्च यथा मासा यन्ति
एवं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्वस्य विधातः
मामागन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । इति शङ्करा-
चार्यहृतभाष्यम् ।

अहर्पतिः, पुं, (अहः पतिः । पक्षे अहःपतिः ।) सूर्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।

“धावापयित्योः प्रत्ययमहर्पतिरिवतपम्” ।)

अहर्वाचवः, पुं, (अहो वाचवः । अहो मणिरिव
अहर्भयः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-
रुद्रः ।

अहर्मुखः, स्त्री, (अहो मुखं ।) प्रत्युषः । इत्यमरः ।

अहर्लः, चि, (हलेन कथं । ततो नञ्समासः ।)

अहानाकल्लोत्तेपादिः । अहानभूमिः ।

अहल्या, स्त्री, अशुभोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।

“दिनोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ।

शरद्धतश्च दायदमहल्या समसूयत” ।

गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी । सा च महा-
साध्वी । प्रातः काले तस्यागमस्मरणे महापातक-
नाशो भवति । यथा पुराणं,—

“अहल्या त्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।

पद्म कन्याः स्मरेत्यं महापातकनाशनम्” ।

सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः
सतीत्वं नाशितवान् । ततो गौतमशपेन सा
पाषाणदेहा बभूव । ततस्तेनायुगे श्रीरामचन्द्रस्य
पादस्पर्शात् शापात् विमुक्ता सती पुनः पूर्वरूपा

मानवी भूता । इति रामायणम् ।

अहस्कारः, पुं, (अहः करोति । अहन् + क् + ट ।
कस्मादित्वात् सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अर्करुद्रः ।

अहस्पतिः, पुं, (अहः पतिरिव ।) सूर्यः । इत्यमरः ।
अर्करुद्रः । अमरे तत्पर्याये अर्काङ्ग इति
दर्शनात् ।

अहंह, व्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ठ ।
एषोदरादित्वात् लोपः ।) अद्भुतं । खेदः । परि-
क्लेशः । प्रकर्षः । सम्मोहनं । इति मेदिनी ।
(आश्चर्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशः ।

“अहह ! महापद्मे पतितोऽसि” ।

“अहह ! तात ! पणस्तव दास्य” ।

इति महाभारतके ।)

अहहा, व्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा +
क्लिप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) अद्भुतं । खेदं ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः । अत्र अहह-
शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ।

अहार्यः, पुं, (ह + ण्यत् । ततो नञ्समासः ।)
पर्वतः । इत्यमरमेदिन्यौ ।

अहार्यः, चि, (न हार्यः । नञ्समासः ।) हर्तुमशक्यं ।
अहर्तव्यः । अहरण्यः । इति मेदिनी ।

(“अहार्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः”

“तत्रात्मभूतेः कालश्चैरहार्यैः परिचारकैः” ।

इति च मनुः ६ । १८६ ।)

अहिः, पुं, (आहन्तीति । आ + हन् + इण् । हन्
हिंसागत्योः । आहि अहिनिभ्यां ङ्रस्त्विति इण् ।
स च ङित् । ङित्वात् ङिभ्यः । आङो ङ्रस्त्व ।)
वृत्रासुरः । सर्पः । इत्यमरः । सूर्यः । पथिकः ।
राजः । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । (सीसकं ।
राजः । वज्रः । अस्त्रेणान्तर्जः । खणः । “विष-
धरतोऽप्यतिविषमः खण इति न मृषा वदन्ति
विद्वांसः । यदहिर्नकुलद्वेषो सकुलद्वेषो पुनः
पिशुनः” । इति वासवदत्तायाः प्रस्तावनाश्लोकः ।)

अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । नञ्समासः ।) कुलिक-
रुद्रः । कुलेखाडा इति ख्याता । अस्या गुणाः ।
विषरोगशोथनाशित्वं । इति राजवल्लभा ।
(कोकिलाक्षशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा
रहिते, चि ।)

अहिका, स्त्री, (न + हा + छिक् + टाप् ।) शास्त्र-
लीरुद्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । मध्य-
त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ।

अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः च्छत्रः फणा इव क्रादकः ।)
देशविशेषः । तत्पर्यायः । प्रत्ययघः २ । मेघ-
शङ्कोरुद्रः । इति हेमचन्द्रः ।

अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
चिनि इति भाषा । पुरोविशेषः । इति ज्योतिष-
तत्वं । तथा रुद्रगर्गः । “किंश्रवमानर्त्तपुरं

पाटलीपुत्रं पुरोमहिच्छत्रां । दितिमदितिश्च
स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्” । इति
ज्योतिस्तत्वं ।

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान्
अहि + जि + क्लिप् ।) विष्णुः । कालीयनाग-
दमनात् । इन्द्रः । वृत्रासुरनाशात् ।

अहितः, चि, (न हितः । नञ्समासः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ।

“स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहितानगिनोद्धतैरुत्तर्जयन्निव केतुभिः” ।)

अपथं इति शब्दचन्द्रिका ।

(“एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृ-
त्तान्यभिचारविषादीनि ।” इति सुश्रुते ।

प्रतिकूलः । अशुभकरः । यथा वैष्णवशतकं ।

“लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम्” । ३५ ।

“प्ररोऽपि हितवान् शत्रुर्वन्द्युरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधं” । इति
हितोपदेशः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कार-
णतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, नहि

सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्वे दोषा-
स्तुल्यवन्तः । नच सर्वाणि शरीराणि व्याधि-
क्षमत्वे समर्थाणि । तदेव ह्यपथं देशकालसंयोग-
वीर्यप्रमाणातिवोगात् भूयस्तरमपथं सम्पद्यते ।

स एव दोषः संलक्ष्योर्निर्विरुद्धोपक्रमो गम्भी-
रानुगतः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती वा
भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते

इति चरकः ।

“इह खलु यस्माद्द्वयाणि स्वभावतः संयोगत-
त्वेकान्तहितान्येकान्ताहितानि हितानि हितानि
भवन्ति” । “एकान्ताहितानि दहनपचनमारणा-
दिषु प्रवृत्तान्यभिचारविषादीनि ।”

“दुग्धस्यैकान्तहिततां विषस्यैकान्ततोऽहि तं
एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सज्जिनादिषु ।

एकान्तहिततां विजिघ्रस्य । सुश्रुतं । नान्यथा” ।

“विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।
तान्येकान्ताहितान्येव श्रेष्ठं विद्याद्विज्ञाद्वितं” ।

इति सुश्रुतः ।)

अहिलुण्डिकः, पुं, (अहेः तुण्डं मुखं, तेन दीप्यति
यः सः । अहिलुण्ड + ठक् । संज्ञापूर्वकत्वात्
रुद्रभावः ।) मित्रार्थं सर्पखेलकः । तत्पर्यायः ।
व्याख्याही २ । इत्यमरः । साण्डे इति भाषा ।

अहिद्विद, [य] पुं, (अहिं वृत्रासुरं सर्पं वा द्वेष्टि
यः । अहि + द्विप् + क्लिप् ।) इन्द्रः । गरुडः ।
मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ।

(“अहिद्विषस्तदभवता निश्चयतां” । इति मार्घे ।

“एकाहिरक्षार्थमहिद्विषेऽद्य

दत्तो मयात्मेति यथा ब्रवीति” ।

इति नागानन्दे ।

अहिनकुलता, स्त्री, अहिनकुलयोर्वैरं । नित्य-
अहिनकुलिका, स्त्री, विरोधितेति यावत् । अहिश्च
नकुलश्च अहिनकुलो तयोर्भाव इति भावार्थे
तन्मित्रकप्रत्यययोः स्त्रियामापा निष्पन्ना ।

अहिपुलकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुलक इव । सर्पा-
कारत्वात् ।) गौकाविशेषः । तत्पर्यायः । भोतः २
तरालुः ३ । इति हारावली ।

अहि

अहिपूतनः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । तन्मूत्रं यथा,—

“शृङ्गान्मृगसमागृहेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्निग्धे वा स्वाप्यमाणस्य कण्डूरक्तकफोद्भवः ॥
कण्डूरयान्ततः क्षिप्रं स्फोटः खावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनं” * ॥
तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
“तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशेषयेत् ।
त्रिफलाखदिरक्षाथैर्ब्रह्मणां चालनं हितं ॥
शुद्धसौवीर्यद्याहर्लेपः कार्योऽहिपूतने” । इति
(रुग्निविश्वयटीकाकृता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।
“दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च ।
कण्डूदाहृत्कावद्भिः पिङ्गकैश्च समाचितः ॥
अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दाह्यः” ॥
इति सनिदानलक्षणसम्प्राप्तिक चिकित्सितं वाम-
टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
“मलोपलेपात् खेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रोन्नयोऽन्तःकण्डमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्तेऽहिपूतनं ।
प्रयत्नगुदकुन्दश्च केचित्तं तमनामिक” * ॥
चिकित्सा ।

“तत्र धात्र्याः पयःशोथं पित्तश्लेष्माहरोषधैः । १
श्रुतश्रीतश्च श्रीताम्बु-युक्तमन्तरपानकं ॥ २
सत्तौत्रतात्पर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ ३
त्रिफलावदरीक्षितत्वक्-क्षाय-परिषेचितं ॥ ४
कासीश-रोचना- तुल्य-सर्गोष्णारसाङ्गनैः । ५
लेपयेदन्तर्पिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाचचूर्णयेत् ॥ ६
सुप्तक्षौण्ड्यवा यष्टीशङ्कसौवीरकाङ्गनैः । ७
सारिवाण्डाङ्गनाभिभ्यामशूनस्य त्वचोऽप्यवा” * ॥ ८
चक्रपाणिसंग्रहे तु ॥
“पटोलपत्रत्रिफलारसाङ्गनविपाचितं ।
पीतं हृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनं” ॥
पटोलाद्यहृतं * ॥)

अहिफेनं, स्त्री, (अहेः सर्पस्य फेनं गरलमिव ।
अप्यग्रत्वात्) अफेनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अहि
इति भाषा । (अस्य पर्यायमाह भावप्रकाश-
कारः ।

“उक्तं खसफलक्षोरमाफूकमहिफेनम्” ।

अस्य कार्यश्चाह शार्ङ्गधरः ।

“पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकश्च गच्छति ।

यवायि तद्यथा भङ्गा फेनश्चाहिसमुद्भवः” ॥

अपरश्चाफेनशब्दे व्याफकशब्दे च ज्ञातव्यं ॥

अहिघ्नः, पुं, (अहिः अघ्ने यस्य ।) शिवः ।

(“अजेकपादहिघ्नः पिनाकी चामराजितः” ।

इति हरिवंशे ।) रुद्रविशेषः ॥ इति जटाधरः ॥

(यथा हरिवंशे ।

“सुरभी कस्यमाद्रुद्रानेकादश विनिर्ममे ।

महादेवप्रभादेन तपसा भाविता सती ॥

अजेकपादहिघ्नप्रमथ्या रुद्राश्च भारत” ! इति ।)

अहिघ्नदेवता, स्त्री, (अहिघ्नभूते रुद्रोऽधिष्ठात्री
देवता यस्याः ।) उत्तरभाद्रपदनक्षत्रं । इति ज्यो-
तिःशास्त्रं ॥

अह्ना

अहिभयं, स्त्री, (अहेः सर्पतुल्यस्वपत्तात् सर्पादा
भयं ।) राज्ञां स्वपत्तोद्भवभयं । इत्यमरः ॥ सर्प-
भयं ॥

अहिभयदा, स्त्री, (अहेर्भयं दयति खण्डयतीति । अहि-
भय + दो + क) भूयामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भूयामलकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥)

अहिमुक्, [ज] पुं, (अहिं मुह्ये । अहि + भृञ् +
क्विप् ।) गरुडः । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।
गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अहिमर्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-
नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अहिमारः, पुं, (अहिं मारयति यः सः । अहि +
मृ + णिच् + अण् ।) अरिमेदकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अहिमेदकः, पुं, (अहिं मेदयति स्पर्शमात्रेण गल-
यति यः सः ।) अरिमेदकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अरिमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

अहिलता, स्त्री, (अहिरिव जता । दीर्घाकारत्वात्)
गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अहीरणिः, पुं, (अहीन् ईरयति दूरीकरोति ।
अहि + ईर + अणि ।) हिमुखसर्पः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अहे, व्य, क्षेपः । वियोगः । इति शब्दलाना ॥

अहेरः, स्त्री, (न हिनोति । हि गतौ वाज्जलकाद्रुः ।
ततो नञ्समासः ।) शतमूली । इत्यमरः ॥

अहो, व्य, (न + हा + हो ।) धिगर्थः । श्लोकः ।
करुणार्थः । विषादः । सम्बोधनं । प्रशंसा ।

विस्मयः । पदपूरणं । अमृता । वितर्कः । इति
मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥

“अहो धिगिति सामर्थ्यं वाचमुक्ता नराधिपः” ।

“अहो मधुरमासां दर्शनं” । इति प्राकुन्तले
प्रथमाङ्के ।)

अहोरात्रः, पुं, (अहश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः ।
रात्राह्नाहाः पुंसि । अहः सर्वैकदेशे टच् इति
टच् ।) दिवानिशं । स तु सूर्योदयद्वयपरिच्छिन्न-

त्रिंशन्मुहूर्तात्मककालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां
मासेन पैत्रोऽहोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-

वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति । दिसहस्रगुणित-
मानुष्यचतुर्थ्युमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।

तत्र मनुष्यमानेन ८६४००००००० वर्षा भवन्ति ॥
अहोवत्, व्य (अहो च वत् च ।) अनूकम्पा । खेदः ।

सम्बोधनं । इति विश्वमेदिनी ॥
(“अहोवतासिस्सुहृदोऽयवीर्यः” । इति कुमारः ।

“अहोवत् ! कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नोऽस्मि” ।
इति प्राकुन्तले । [इति गीता ॥

“अहोवत् ! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्” ।
अत्राय, व्य, (अ उ अपनयने । वाज्जलकाद्भावे घञ् ।
वृद्धिः । एयोदरादित्वात् वस्व यः । ततो नञ्-

समासः ।) भटिति । इतुं । इत्यमरः ॥
(अत्राय सा नियमजं क्रममुत्सर्ज” । इति कुमारः ।

“अत्राय तावदरुणेन तमो निरस्तम्” । इति रघौ ।
“सचन्दोच्छलदक्षकच्छकुहरच्छातेतराम्च्छटा

आक

मूर्च्छन् मोसमहर्षिर्हर्षविहितखानाङ्गिकाऽङ्गा-
यवः” । इति काव्यप्रकाशे ।)

अङ्गीकः, पुं, (नास्ति ङीर्लज्जा यस्य ।) वौडः । क्षप-
णकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गला, स्त्री, (ग + ङे + डल् ।) भस्मातकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेजा इति भाषा ।

आ

आ, आकारः । द्वितीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्यानं
कण्ठः । स च दीर्घः क्षुब्ध भवति ।

“आकारं परमाश्चर्यं शृङ्खल्योतिर्मयं प्रिये ।

ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमय प्रिये ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली” ॥

इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—

“अकाररूपमासद्य दक्षक्रोडायता त्वधः ।

ब्रह्मादयस्तथा शक्तित्वात् तिष्ठन्ति नित्यम्” ॥

इति वर्णोच्चारतन्त्रं । तस्य नामानि यथा—

“आकारो विजयानन्तो दीर्घश्चायो विनायकः ।

क्षीरोदधिः प्रयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तको ॥

प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।

प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥

पितामहो द्विष्टान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः ।

द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो विधत् ॥

खरान्तकाश्च हृदयमङ्गुलो भगमाशिनी” ॥

इति वर्णाभिधानं ॥

आ, व्य, स्मृतिः । यथा । “आज्ञात सजटायुरेवः” ।

वाक्यं । यथा ! “आ एवं मन्यसे” । इत्यमरः ॥

(पूर्वं नैवं संस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ।)

अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति ।)

समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पितृ-

भ्यश्च आ ।) क्वचित् निधिद्वयसन्निवर्णः । आशब्दो

योऽत्र न सन्धीयते स इत्यर्थः । इति भरतः ॥

(“आ एवं तत्त्वमर्थ्यादा आ एवं तत्कृतं मया” ।

इति मुग्धसोधम् ।)

आं, व्य, एवं । स्त्रीकारः । इत्यमरः ॥

आः, पुं, महेश्वरः । इति पुराणोत्तमः ॥ पितामहः ।

वाक्यं । यथा अग्निपुराणे एकाक्षराभिधानं ॥

“अ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादाः पितामहवाक्ययोः ।

सीमायामथावय्यं आ भवेत् संक्रोधपीडयोः” ॥

आः, [स] व्य, कोपः । यथा । आः पापदुर्मुखः ।

(“आः किमेतदितिक्रोधादाभाय मन्दिमासुर” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

“आः पापे दुर्विनोते महाश्वेते” । इति काद-

म्बरी ।) पीडा । यथा आः शीतं । इत्यमरभरतौ ।

स्मृतिः । स्पृजां । तर्जतं । इति शब्दरत्नावली ॥

आकम्पितं, त्रि, (आकम्पते स्म । आह् + कम्पि +

क्त ।) कम्पविशिष्टं । तत्पर्यायः । वेष्टितं २

प्रेक्षितं ३ आधूतं ४ आधुतं ५ चलितं ६ इत्यमरः ॥

कम्पितं ७ धुतं ८ व्याधुतं ९ विधुतं १० धूतं ११

प्रकम्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अनोकाहाकम्पितपृथगन्धी” । इति रघौ ।

“आकाम्पितानि हृदयाणि मगस्त्रिनीनां
रातैः प्रफुल्लसहकारशताधिवासैः” ।

इति पञ्चतन्त्रे ॥

आकरः, पुं, (आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । आङ् + कृ +
अप् । यद्वा आकुर्वन्ति संघोभ्य कुर्वन्ति यव-
हारसन्नेति वा । आ + कृ + घञ् ।) धातुरन्तादे-
रन्त्यन्तिस्थानं । तत्पर्यायः । खनिः २ इत्यमरः ॥
“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमयेः कुतः” ।

इति हितोपदेशः ।

“श्लेष्मो हिमवान् नाम धातुनामाकरो महान्”
इति रामायणम् ।) समूहः ।

“शब्दाकारकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम्” ।

इति फक्किल्लपट्टम् ।) अष्टः । इति मेदिनी ॥

आकार्यं, स्त्री, (आ + कार्य + ल्युट् ।) अवयवं ।

“युदा तदाकर्णतत्परोऽभूत्” । इति नैषधे ।)

आकार्यः, पुं, (आकृत्यते इति । आ + कृ + घञ् ।)

पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षक्रीडा ।

पाशा खेला इति भाषा । सारिफलकः । इत्यमरः ॥

कृपा इति भाषा । (यथा महामारते ।

“आकर्षन्ति वाक्फलः सुप्रणीतो

एदि प्रोक्तो मन्त्रपदः समाधिः” ।

इन्द्रियं । धनुरभासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-

दिनी ॥ आकृत्यते अनेन । आकुषी इति भाषा ।

यथा । “आकर्ष इव आ आकर्षयः” । इति

सुगन्धोदध्याकारणं । आकर्षतुल्य इति आपनार्थ-

इव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्तः ।

निष्कपोपलः ।)

आकार्यं, स्त्री, (आ + कृ + ल्युट् ।) आकर्षः ।

यपादागयनं । टानन् इति भाषा । यथा,—

“सा त्वं गच्छ सयैवोक्ता पार्थ्वं शुभनिशुभयोः ।

केशाकार्येणनिर्धूतगौरवा मागमिव्यसि” ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

तन्त्रोक्तार्थविशेषद्वारा योधाद्यानयनं । यथा ।

यथाकार्यं ।

“आकार्यविधानानि कथयामि समासतः ।

यददृष्टं त्रैपुरे तन्ने यददृष्टं भूतडामरे ॥

श्रीवीजं मामग्न्य वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत् ।

प्रथमं प्रथवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥

अमुकीति पदं दत्त्वा आकार्यं विधा पदं ।

साधनं मन्त्रमुद्राद्य जपेष्टभक्षकं ॥

घटकोपपक्रमणिष्य रक्षाचन्दनकुङ्कुमैः ।

यङ्गं कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितं ॥

पङ्कदीर्घभाक्खरैरेव नादविन्दुविभूषितं ॥

रक्तपुष्पाक्षतधूपदिनैवेद्यैः प्रपूज्य तां ।

भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां ।

बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारण्यवियदां ॥

पञ्च दक्षिणे पाङ्गौ जपमालाञ्च वामके ।

मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रम्भामपि तथोर्व्यशीं ॥

आकार्येयं सन्देहः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥

भूर्जपत्रे समालिख्य कुट्टमालावारीणां ॥

काष्ठीरागुणकस्तूरीरोचनामिलितेन च ।

पुनमारक्षामिष्ये कर्मलाक्ष्मीं नृपेति ॥

ॐ श्रीं कर्मलाक्ष्मिं अनुकीमाकर्षयामि ॐ फट् ॥

इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं ततः पुनः ।

तद्भूर्जपत्रमादाय गुणिकां कारयेत् सुधीः ॥

तेनैवं साध्यपादोत्पत्तिकोपपन्नवेष्टितां ।

शोषितां तेजसा भानोर्वेष्टयेत् त्रिकदकैः पुनः ॥

प्रतिमां स्त्रीनिर्मां कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तोदरे ।

गुणिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरुणिणीं ॥

तादृशाभिमुखो भूत्वा निर्जने निशि साधकः ।

तत्तत्तद्भूतचित्तं तावत् कालं जपेन्मनुं ।

यावदायाति सन्नस्ता भदनालसवियदा ॥*

अथान्यत् कथयाम्यत्र नृपाकर्षणहेतवे ।

देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥

अथ मन्त्रं महेश्वरान्तास्तरमादौ ततस्तथा ।

पञ्चशायकवीजञ्च दत्त्वाय भुवनेश्वरीं ॥

मोहिनीति च नामान्ते फट्कारं पुनराशिखेत् ।

स्वाहान्तमन्त्रमुक्त्वा मध्यवीजेन कारयेत् ॥

पङ्कजान् दीर्घमुक्त्वाद्यैश्चकोऽष्टदशके यजेत् ।

प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कगोदरे ॥

महारजनरत्नं पूर्वंमन्त्रपदं यतं ।

मोहिनीं पञ्चकिङ्कले ज्वालिनीं क्षन्तिनीं तथा ॥

वशङ्करीं कुलेशीञ्च ततो वै विश्वासिनीं ।

आकर्षिणीं ततः क्षिप्त्वा मर्चयेदष्टपञ्चके ॥

गन्धपुष्पादिभूषणैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।

लक्षणेन सर्वेषां श्रीप्रमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥

श्रीं कालिकायै धीमहि

तन्नः कालि प्रचोदयात् ।

ॐ आकर्षिणी वज्रधारिणी

ॐ फट् स्वाहा अमुकीमाकर्षय ॥

प्रणवं पूर्वमुद्राय उग्रसेनीं ततः परं ।

नितम्बिनीं वज्रजायां त्रिधा परमदुर्भा ॥

सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य

पञ्चमूलेन ताम्बूलं समानीय आमश्रावद्वये

नैवेद्यं कृत्वा क्षणादुत्तरश्नतुलस्या मूलमन्त्र-

पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति

सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-

हृतघटकर्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥

आकर्षणी, स्त्री, (आकृत्यते अग्नया । आ + कृ +

ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) फलपुष्पाद्याकार्यकथि-

काविशेषः । आकुषी इति भाषा ॥

आकलनं, स्त्री, (आ + कल् + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।

परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी ॥ “सैव्यापि

सानुनयमाकलनाय यन्ता” । इति माघः ।)

आकल्पः, पुं, (आ + कल् + घञ् ।) वेशः । इत्य-

मरः ॥ कल्पनं । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । रोगः ।

इति हेमचन्द्रः । वेशार्थे यथा रघौ,—

“अलतकविधिसर्वाङ्गीरमाकल्पजातं

विलसितपदमाद्यं यौवनं सा प्रपेदे” ।

“स्त्रोकाप्याकल्पगुणा विच्छिन्तिः कान्तिपोष-

हत्” । इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

कल्पपर्यन्ते च, यथा—“आकल्पं नरकं भुङ्क्ते” ।

इति सुरतिः ।)

आकल्पकः, पुं, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।

यज्ञिः । उत्कण्ठा । हर्षः । इति मेदिनी ॥

आकधः, पुं, (आकृत्यते यत्र, आ + कृ + अच् ।)

प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ठिपातर-

इति भाषा ।

आकस्मिकं, त्रि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + अ-

ञ् ।) अकस्मादुद्भवं । हठाज्जातं ॥ “आकस्मिक-

प्रत्यवभासां च देवीं वाचमनुष्टुभेन कन्दसा परि-

ण्यतामभ्युदैरयत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥

आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)

इच्छा । अभिलाषः । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-

स्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा” ।

अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-

ङ्कृते,—

“नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु” ।)

न्यायमते । यत्पदमस्ते यत्पदान्वयबोधो न भवति

तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-

लङ्कारिकाः ॥

आकायः, पुं, (आञ् + चि + घञ् ।) निवासः ।

इति वोपदेवः ॥

आकारः, पुं, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गितं । अभि-

प्रायानुरूपचेष्टाविष्करणं । संकेत टाग इत्यादि

भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ॥

“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारैरङ्गितस्य च” ।

इति रघौ १ । २० ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च” ।

इति हितोपदेशे सुहृद्देवः । मूर्तिः । “आकार-

सदृशप्रज्ञः” । इति रघौ १ । १५ ।)

आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्या-

दिहृद्यको मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-

वैद्यतमिति वोपानितः । गुप्तिर्गोपन । आकारस्य

भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवहित्या २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाश्चादेराच्छादनात्

अवहित्यस्यतिरवहित्या । इति सारसुन्दरी ॥

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

आकारगोपनं, स्त्री, (आकारस्य गोपनं ।) आकार-

गुप्तिः । रत्यादिहृद्यकमुखरागादिगोपनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

आकारणं, स्त्री, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)

आकाङ्क्षा । इत्यमरः ॥ डाकन इति भाषा ।

“तैश्च मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः” ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

आकालिकं, त्रि, (समागकालौ आद्यन्तौ यस्य ।

“आकालिकडाद्यन्तवचने” इति समागकालस्या-

कालादेशः । इकट् प्रत्ययश्च निपातनात् । यद्वा

अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) क्षणार्धसि ।

इति धरणिः ॥ समागकालीनजन्मविनाशशाली ।

इति संक्षिप्तसारः ॥ अकालसमभवं । आरम्भ-

कालात् तत्सजातीयकालस्यापि । निमित्तं काल-

मारभ्य परेद्ययावत्कालः स एव कालस्तत्तदकाल

आका

स्तत्र भवः। इति तिथितत्त्वं। (यथा मनो ११८५
“एतानाकाशिकान् विद्यादन्ध्यायतवापि”।

“तपस्विनः स्थानुवगौकसस्ता-
माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” ॥

इति कुमारसंभवे ३। १३।

आकालिकप्रलयः, ऐ, (आकालिकः प्रलयः।) प्रलय-
विशेषः। स्थायम्भुवमन्तरे कपिलशपेन अकाले
जगत्प्रावणं। तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

“आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः।
तत् पश्यन्तु महाभाग वाराहं लोकसंचयं ॥
यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्त्रातास्य शार्ङ्गिणा।
तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं” ॥

श्रीकपिल उवाच।

“स्थायम्भुव मनुष्येष्ट ब्रह्मरूप महामते।
ममैकमोक्षितार्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
जगत् सर्वं त्वैवेदं त्वया च परिपालितं।
त्वया सर्वं जगत् कृतं त्वमेव जगतां पतिः ॥
तन्मे देहि रघुःस्थानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
पुण्यं पापहरं रम्यं ज्ञानप्रभवमुत्तमं ॥
अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शिवान्।
उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
अज्ञानसागरे मग्नमधुना सकलं जगत्।
ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्सर्वम्” ॥

श्रीमनुवाच।

“यदि त्वयाखिलजगद्धितार्थं ज्ञानदीपिकां।
चिकीर्षुष्या तपः कार्यं किं स्थानार्थगया तव ॥
देवागाराणि तीर्थानि क्षेत्राणि सरितस्तथा।
भस्त्राणि पुण्यमास्त्रात्र तिष्ठन्ति कपिल! क्षितौ ॥
तेषामेकतमं त्वत्वेदासाद्य कुरुष्वे तपः।
स्थानं ब्रह्मन् तपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं” ॥

कपिल उवाच।

“त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात्।
स्थानं मया प्रार्थितं ते त्वं मां क्षिपसि हेतुभिः ॥
अज्ञानान्ते वचो मेऽद्य प्रार्थनायां विकल्प्यनं।
यत्त्वं वदसि तस्मात्त्वं फलमेतदवाप्नुहि ॥
इदं त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं।
इतप्रवृत्तविध्वस्तमचिरेण भविष्यति ॥
न चिरात् ब्रह्मसि मनो! जलपूर्णं जगत्त्रयं।
इतप्रवृत्तविध्वस्तं तव गर्वविशतनं ॥
यवमुक्ता मुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः।
अन्तर्दधे जगामपि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
कपिलस्य वचः श्रुत्वा विषखवदगो मनुः।
भावीति प्रतिपश्यात् मनुर्गोवाच किञ्चन ॥
विशालां वदरीं यातो गङ्गाद्वारान्तिकं मनुः।
प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनः।
प्याधायामास हरिं जगत्कारणकारणम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानसभाविने।
इति जपं प्रजपतो मनोः स्थायम्भुवस्य तु ॥
प्रमसाह जगन्नाथः केशवो न चिरादयः।
ततः क्षुद्रभक्षो भूत्वा दृष्ट्वादनसमप्रभः ॥
कर्परकलिकायुग्ममुत्सृजेत्तपुमोऽज्ययः।

आका

तपस्थानं महात्मानं मनुं स्थायम्भुवं मुनिं ॥
आससाह तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः।
उवाच च महात्मानं मनुं स्थायम्भुवं तदा ॥
तपोनिधे महाभाग भीतं मां चातुमर्हसि।
नित्यं युद्धे जितं मत्स्यैर्विशालैर्मर्क्षितुं प्रति ॥
अथ प्रभूतैर्विशालैर्द्रोवितः पृथुरोमभिः।
प्रायाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरणं मुनिं ॥
प्राप्तोऽहं यद्यनुक्रोशो मयि मां परिपालय।
इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्थायम्भुवस्ततः ॥
अलिङ्गरे तोयपूर्णं न्यादिपुलभोगिनि।
स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वर्जमानो दिने दिने ॥
सामान्यरोहितप्रायदेहोऽभून्नचिरादयः।
दशघटजलपूर्णं प्रत्यहं स महात्मा
मलिकमसति कुर्वन् वर्जयामास मत्स्यं।
स च सुविपदनेत्रो मत्स्यराजोऽचिरेण
मलिकसलिलमध्ये लोभशः पीनदेहः” ॥
इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

“ततस्तथा पीनतनुं दृष्ट्वा मत्स्यं मनुः खयं।
गृहीत्वा पाणिना कुल्लगनिनीं सरसीं ययौ ॥
तत्सरस्तत्र विपुलं पुण्ये नारायणाश्रमे।
एकयोजनविस्तीर्णं सार्द्धयोजनमायतं ॥
नानामीनगणोपेतं श्रीतामन्नजलोत्करं।
तदासाद्य सरो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
पालयामास सुतवत् हृषया परया युतः।
सोऽचिरेणैव कालेन पीनो वैसारिणोऽभवत् ॥
न समस्तत्र सरसि दृष्ट्वाये द्विजोत्तमाः।
स एकदा महामत्स्यः पूर्वापरतटदये ॥
शिरःपुच्छे निधायान्मु तद्गृहेहः समुच्छितः।
स्थायम्भुवं महात्मानं सुक्रोश आहि मामिति ॥
तं तथा स मनुर्जात्वा क्रोशन्तं मीनपुङ्गवं।
आससाह तदा मत्स्यं जग्राह च करेण तं ॥
न शक्नोम्यहमुद्धर्तुं पृथुरोमागमद्भुतं।
इति सखित्यन्नेवं प्रोद्धार करेण तं ॥
भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्दनः।
स्थायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ॥
ततः कराभ्यामुद्धृत्य स्नाने धृत्वाहजं मनुः।
गिनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
यथेच्छमत्र वर्जस न कोऽपि त्वां हनिष्यति।
अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणभृतांवरः।
सघुत्वं चिन्तयन्तस्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान्।
सर्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ॥
तं पूर्णकायमालोक्य व्यतीत्यात्मः समुच्छितः।
शक्तैः शिराभीरक्षितं मानसाचलसन्निभं ॥
रन्ध्रन्तं सागरं सर्वं देहाभोगाचलौकतं।
स्थायम्भुवो मनुर्धीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
ततः पप्रच्छ तं साम्ना मत्स्यं स्थायम्भुवो मनुः।
विचिन्त्य लघिमानञ्च पश्यन्मूर्च्छितं तदाहुतां” ॥

श्रीमनुवाच।

“न त्वां मत्स्यमहं मन्ये कस्त्वं मे वद सप्तमः।

आका

महत्त्वं लघिमानन्ते चिन्तयन् समहत्तम ॥
त्वं ब्रह्मा ह्यथवा विष्णुः शम्भुर्वा मीनरूपहृक्।
न चेद्ब्रह्मं महाभाग तन्मे वद महामते” ॥

श्रीमत्स्य उवाच।

“आराध्योऽहं त्वया नित्यं यो हरिः स सनातनः।
तदेष्टकामसिद्ध्यर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः शान्तेन मूर्त्तिगा।
तत्करिष्येऽद्य त्वं मूर्त्तिमिमां विद्धि मनो मम” ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरभिततेजसः।
ज्ञात्वा प्रत्यक्षतो विष्णुं मनुस्तथाव केशव” ॥

श्रीमनुवाच।

“नमस्ते जगदव्यक्तपरावरपते हरे।
पावकादित्यश्रीतांशुनेत्रत्रयधराय ॥
जगत्कारण सर्वज्ञ जगद्भाम हरे पर।
सुरौघ परमेशान नारायण सुरेश्वर” ॥
इत्यादिस्तोत्रं।

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

“स्थायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपहृक्।
वासुदेवस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः” ॥

श्रीभगवानुवाच।

“तुयोऽस्मि तपसा तेऽद्य भक्त्या चापि स्तुतो मुजः॥
सपर्यया तथानेन वरं वरय सुव्रत।
इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारया ॥
वरयाभीक्षितान्कामान् लोकानां वा हितञ्च यत्” ॥

मनुवाच।

“यदि देवो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत्।
तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि ब्रह्मण्य मे ॥
शशपा कपिलः पूर्वं मदर्थे भुवनत्रयं।
इतप्रवृत्तविध्वस्तं सकलं ते भविष्यति ॥
येनेयमुद्धृता पृथ्वी येनेयं परिपालिता।
संहरिष्यति यस्वेनां तेऽधुना ज्ञावयन्निमां ॥
ततोऽहं दीनहृदयस्त्वामेव शरणं गतः।
न यथेदं त्रिभुवनं जलमृतं भविष्यति ॥
इतप्रवृत्तविध्वस्तं तथा त्वं देहि मे वरं” ॥

श्रीभगवानुवाच।

“न मत्तः कपिलो भिन्नस्तथा न कपिलादहं।
यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ॥
तस्माद्यदुदितं तेन तत् सत्यं नान्यथा भवेत्।
करिष्ये तत्र साक्षात् स्थायम्भुव निबोध तत् ॥
इतप्रवृत्तविध्वस्ते तोयमग्रे जगत्त्रये।
न चिरादेव ततोयं शोपयिष्यामि वै मनो ॥
यावज्जलप्लवस्तावत् यथा कार्यं त्वया मनो।
तन्मे निगदितं तथ्यं पश्यन्वावहितोऽधुना ॥
सर्वयज्ञिकाद्यैरेका नौका विधीयतां।
तामहं ब्रह्मयिष्यामि यथा नो भिद्यते जलैः ॥
दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायतां।
धारिणीं सर्ववीजानां भुवनत्रयवर्द्धिनीं ॥
सर्ववाहिव्याघ्रानां भूरिवह्न्यतन्तुभिः।
नवयोजगदीर्धान्तु व्यामत्रयसुविह्वतां ॥
कुरु स्वयं मनो तूर्णं दृष्ट्वाभीरिकां वटीं।
जगद्वाची जगन्नाया लोकमाता अगम्यनी ॥

आका

अप्रिययति तां रज्जुं न वृथ्यति यथा तथा ।
सर्वान्नि वीजान्यादाय सर्वेदान् सप्त वै षट्धीन् ॥
तस्यां नावि निसम्पन्नं वर्तमाने जलप्रवे ।
दक्षेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
स्मृतोऽहं तूर्णमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ प्रहृष्टे त्वं मां चास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रहृतविध्वस्तं हतं स्याद्भुवनत्रयं ।
तावत् एतेन तां नावं वोढाहं नाथ संश्रयः ॥
जलप्रवे तु संपूर्णे प्रहृष्टे मम च तां हरिं ।
त्वं तथा वटिकाया तूर्णं सदा नेष्यसि वै दृढं ॥
वज्रायां नावि मे प्रहृष्टे देवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जलं ॥
ततः शुष्केण तोयेषु प्रोम्ने शिखरे गिरिः ।
हिमाधनस्य यद्धा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्यं तावत्तु शोषये जलं ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
प्रहृष्टेण श्यामलेनैव त्वं मां चास्यसि पुष्करे ।
पुनः दृष्टिं ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभामृद्धिमवाप्सि सनातनीं ।
अष्टमाराधितो येन जपेन भवता मनो ॥
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यत्नोऽयति तेन मां” ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्प्रतेन नमस्कृतः ।
अन्तर्दधे जगन्नाथो लोकातुल्यहकारकः ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्धानं गते हरौ ।
यथोक्तं हरिणा पूर्वं नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्वयाज्ञियदक्षौघान् कृत्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्गेन कारयामास गावं दृढतरां ततः ॥
तेषां वल्कसमुद्भूतसूचसंघैर्वटीरिकां ।
पूर्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः कालेन सहता दत्तं युद्धं महाद्भुतं ।
विष्णोर्यश्वराहस्य सरमस्य हरस्य च ॥
ततो जलक्षवे भूते विध्वस्ते भुवनत्रये ।
तथा रज्ज्वा तरिं यद्धा वीजान्यादाय सर्वशः ॥
वेदान्धनीं तथा सप्त दत्तं चादाय वै मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्ने चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्कार वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सप्रहृष्ट इव पर्यन्तः ॥
उद्दीप्तस्यैकप्रहृष्टेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिरायन्नाले स मनुर्हरिः ॥
तरिमारुह्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावच्चलाचलं तोयं तावत् एते तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापसे प्रहृष्टे वज्रा तरिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं देववत्सरान् ॥
खयं नावमवलम्ब्य दधार परमेष्ठिनः ।
योगनिम्ना जगद्धानी समाधीददटीरिकां ॥
ततः शनैः शनैःतोये प्रोयं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं दिगवत् प्रहृष्टसुम्नत्रं तोयमध्यतः ॥
दिसादृष्टैर्योगानामुप्तिस्तस्य हिसप्रभोः ।
पश्चादुत्तु सारपाणि प्रहृष्टं तत्तस्य चोप्तिं ॥
तस्मिन् प्रहृष्टे ततो नावं वज्रा मत्स्यात्महृद् हरिः ।
जगाम क्षीपयायाश्च जलानां जगतां मतिः ॥

आका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शापेन हतोऽथाकालिको लयः ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता हतः ।
इति वः कथितं सर्वं यथावत् द्विजसत्तमाः” ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥
आकालिको, स्त्री, (आकाल + ठञ् + डीप् ।) विद्युत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
आकाशः, पुं, लो, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते
सूर्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्च-
भूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु शून्यः । तत्पर्यायः ।
द्योः २ द्यौः ३ अक्षं ४ अक्षं ५ व्योम ६ पुष्करं ७
अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरिक्षं १० अन्तरिक्षं ११
गगनं १२ अग्नन्तं १३ सुरवर्त्म १४ हं १५ वियत्
१६ वियुपदं १७ विहायः १८ । इत्यमरः ॥
नाकाः १९ अनङ्गः २० नभसं २१ मेघवेष्ट २२
महाविलं २३ । इति जटाधरः ॥ मरुद्वर्त्म २४
मेघवर्त्म २५ चिपिष्टं २६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणाः सङ्ख्यादि-
पञ्च । विशेषगुणाः शब्दः । स तु नित्यः अश-
रीरो च । अस्तेन्द्रियं कर्णः । सत्वेकः किन्तु
उपाधिभेदेन नाना भवति ।
“शब्दः ओत्रेन्द्रियश्चापि किन्नाणि च विविक्तता ।
वियतः कथिता एते गुणागुणविचारिभिः” ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।
“आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् ओत्रमेकः सन्न्युपाधितः” ॥
वेदान्तमते स जन्यः ॥
आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।)
खर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रित्रतकथायां,—
“आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगणनादिते ।
त्रैगुण्यलक्षितेऽस्मिन्मरुद्भिरुपवीजिते” ॥
“नदत्याकाशगङ्गायाः खेतस्युद्गमदिभ्यजे” ।
इति रघौ १ । ७८ ।
“उभौ यदि व्योम्नि पृथग् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” । इति माघः ।)
आकाशजननी [न] पुं, (आकाशमार्गस्य जननी ।)
प्रगल्भीमध्यस्थितजनानां बाह्यार्थदर्शनार्थानिच्छद-
च्छिन्नाणि । यद्वारा चाप्रेयास्तगुलिकाः प्रक्षि-
प्यन्ते । इति राजधर्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री
आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)
आकाशदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानो दीपः ।)
कार्तिकमासे भगवदुद्देशेन नभसि दत्तप्रदीपः ।
यथा । कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयाम्भते
पुष्करपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिं प्रति ॥
महर्षेः श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” । इति
तद्विधिश्च हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
“दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
यूपाक्षतिं यश्चियद्वदाम-
मारोप भूमावथ तस्य मूर्द्धि ॥

आका

यवाङ्गुलिद्वयुतास्तु मध्ये
द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
हत्वा घतसोऽष्टदशाक्षतीस्तु
यामिर्भवेदष्टदिशानुसारी ॥
तत्कारिकायान्तु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेयो दलगाम्भषायौ ।
निवेद्य धर्माय हाराय भूमे
दामोदरायाप्यध धर्मराज्ञे ॥
प्रजापतिभ्यश्च सत्पुण्ड्रः
प्रेतेभ्य एवाय तमःस्थितेभ्यः” । इति ।
अपरार्त्ते तन्मनो मन्त्रो यथा,—
“दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽगन्ताय वेधसे” ॥
इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकमाहात्म्यं ॥
आकाशप्रदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।)
तुलायां दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्पदानाकाश-
दीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
सश्रीकाय ओपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽगन्ताय वेधसे ॥
इति मन्वेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवेष्टनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
अग्निहोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
आकाशमांसी, स्त्री, (आकाशजाता मांसी ।) सूक्ष्मा-
जटामांसी । केदारे उल्लासिरस्याः । तत्पर्यायः ।
निरालम्भा २ खसम्भवा ३ शेषावो ४ सूक्ष्मपञ्ची
५ गौरी ६ पर्वतवासिनी ७ अम्भमांसी ८ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । शोथत्रयनाडीरोग-
नाशित्वं । लूतागर्भमकज्वालाहारित्वं । वयंकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने
मूलमस्याः । डीप् ।) कुम्भिका । इति हारा-
वली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्याः
गुणा द्रव्याः ।)
आकाशरक्षी [न] पुं, (आकाशे उच्चस्थाने स्थितः
सन् रक्षति यः । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रग-
ल्भीस्थितप्रणिधिः । दुर्गवहिःप्राचीरोपरिस्थित-
चरः । इति राजधर्मः ॥
आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्यु-
च्चिखत्वात् ।) लताविशेषः । आकाशवेल अमर-
वेल इति ख्याता । तत्पर्यायः । खवल्ली २ दु-
स्पर्शा ३ व्योमवल्किता ४ । अस्या गुणाः । मधु-
रत्वं । कटुत्वं । पित्तनाशित्वं । शुक्रवर्द्धकत्वं ।
रसायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
“आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्ली ।
खवल्ली याहिणी तिक्ता पिच्छिनास्यामयापहा ॥
तुवराधिकरी हृद्या पित्तक्षेपनामनाशिनी” ।
इति भावप्रकाशः ॥

आक्राशवाणी, स्त्री, (आक्राशदुद्रवा वाणी) अश-
रीरिणी वाक् । देववाणी । इति पुराणम् ।
आक्राशमलिनं, स्त्री, (आक्राशात्यतितं सलिनं जलम्) ।
द्विद्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
आकिञ्चनं, स्त्री, (अकिञ्चनस्य दग्निस्स भावः ।
अकिञ्चन + अण्) अकिञ्चनता ।
आकीर्णं, त्रि, (आङ् + कृष् + विक्षेपे + क्तः) व्याप्तं ।
तत्पर्यायः । संकीर्णं २ सङ्कुलं ३ । इत्यमरः ।
समाकीर्णं ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे । प्रथमसर्गे ५० श्लोकः ।
“आकीर्णमपि पत्नीनामुदजहारोधिभिः”)
जलादिभिर्निरवकाशं । इति भरतः ।
आकुञ्चनं, त्रि, (आङ् + कुञ्चि + ल्युट्) न्यायमते
पक्षप्रकारकर्मान्तर्गतकर्मविशेषः । सङ्कोचः ॥
(प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनं । नमनं । वक्रता-
सम्पादनं । यथा । भाषापरिच्छेदे ।
“उत्तप्रेषणं ततोऽवत्प्रेषणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च”)
आकुञ्चं, त्रि, (आङ् + कुञ्च + क्तः) आकुञ्चं । तत्प-
र्यायः । व्यस्तं २ अग्रगुणं ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
श्रादुक्तले । “विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षण-
माकुञ्चत्”)
आकुञ्चतं, स्त्री, (आङ् + कुञ्च + क्तः) अभिप्रायः)
आश्रयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तत्पर्यः । इच्छा । यथा
साहित्यदर्पणे । २५ परिच्छेदे ।
“हसन्नेत्रार्पितकृतं लीलापद्मं निमीलितम्” । इति
“हृदयनिहितं भावाकृतं वमद्विभवेक्ष्णैः” ॥
इति श्राकुन्तले)
आकृतिः, स्त्री, (आक्रियते इयं गौरयं अश्वः इति
अश्वत्थेऽनया । आङ् + कृ + क्तिन्) रूपं ।
प्रसीरं । जातिः । इति मेदिनी ॥ (यथा श्राकु-
न्तले प्रथमाद्वे ।
“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां” ॥
न्यायमते सामान्यं, जातिः । “आकृतिर्जाति-
लिङ्गाख्या” । इति न्यायसूत्रम् । जातिलिङ्ग-
मित्याख्या यस्याः जातेर्गोत्रादेर्हि साक्षादिसंस्थान-
विशेषो लिङ्गम् । तस्य च परस्परया द्रव्यवृत्ति-
त्वम् । जातिद्रव्यासमवायिकारणतावच्छेदिकालिङ्गं
धर्मा यस्याः सा इत्यर्थः इति काचित् ॥
आकृतिच्छत्रा, स्त्री, (आकृत्या कृचमिव या) घोषा-
तक्षीरुद्धः । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्न-
माला ॥ (घोषकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ।
आकृत्यं, त्रि, (आङ् + कृ + कर्मणि + क्तः) ।
कृताकर्षणं । आकर्षितं ॥ (प्रलोभितः, सुगन्धः ।
यथा हितोपदेशे । “ततो लोभाह्वयेन केनचित्
पात्रेनागोचितम्” ॥ इति)
आपोकिरः, पुं, मकरगण्डः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
आक्रन्दः, पुं, (आङ् + क्रन्द + घञ् + अच् वा) ।
रोदनं । यथा रामायणे ।
“तासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोदभान्तगोचनः”)
आक्रान्तं । मित्रं । दास्यगुणं । आता । इति
मेदिनी ॥ ध्वनिः (यथा रामायणे ।

“तत्रैव निशि नागानामाक्रन्दः श्रूयते महान्”)
नाथः । पार्श्वग्राह्यात् परो राजा । इति धरणिः ।
(यथा मानवे ७ । २०७ ।
“पार्श्वग्राह्यश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले”)
आक्रमः, पुं, (आङ् + क्रम् + अच्) । आक्रमणं ।
तत्पर्यायः । अधिक्रमः २ क्रान्तिः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (अधिरोहः । व्याप्तिः । विक्षेपः ।
अधिगमः । प्राप्तिः । अधिकारः ॥
आक्रमणं, स्त्री, (आङ् + क्रम् + ल्युट्) आक्रमणकरणं ।
“यः पृष्ठवर्त्ती नृपतिः देशाक्रमणाद्याचरति” ।
इति कुल्लुकभट्टः । व्यापनं ॥ (अतिवर्त्तनं । यथा,
रामायणे ।
“कण्टकाक्रमणक्षान्ता वनमद्य गमिष्यति” ।
आरोहणम् । यथा रामायणे ।
“न देवलोकाक्रमणं नामरत्नमहं दृशे”)
आक्रान्तः, त्रि, (आङ् + क्रम् + क्तः) कृताक्रमणः ।
अधिक्रान्तः । आक्रमणविशेषः । इति हलायधः ॥
(अभिभूतः । पराभूतः । वशीभूतः । यथा मनुः—
“न पाषाण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्हृमिः”)
आक्रोडः, पुं, (आङ् + क्रोड् + घञ्) । राजोपवनं ।
राष्ट्रः साधारणं वनं । इत्यमरः ॥ (केलीकाननं,
लीलास्थानं । यथा, रामायणे ।
“आक्रोडालङ्कृतं स्त्रीतं सुविभक्तं सुसंस्कृतं” ।
तथा च कुमारः । २ । ६७ ।
“अक्रोडपर्वतात्तेन कल्पिताः खेपु वैष्णवम्” ।
कुरुत्यामनृपपुत्रः स्वनामख्यातः पौरवः” ॥
यथा हरिवंशे ।
“दुग्धन्तस्य तु दायादः कुरुत्यामः प्रजेश्वरः ।
कुरुत्यामादधाक्रोडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः” ॥
आक्रोशः, पुं, (आङ् + क्रुश् + घञ्) । क्रोधाकर्तव्य-
निश्चयः । तत्पर्यायः । आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३
श्रापः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ।
“आक्रोशं मममातुश्च प्रमार्ज्यां पुरुषवर्मम्” इति)
आक्रोशनं, स्त्री, (आङ् + क्रुश् + ल्युट्) अभिप्रायः ।
तत्पर्यायः । अभिषङ्गः २ अभिषङ्गः ३ । इत्यमरः ॥
आक्षपाटिकः, पुं, (अक्षपटे नियुक्तः । अक्षपट +
ठक्) । अक्षदृष्टकः । धर्माध्यक्षः । इति जटाधरः ॥
आक्षपादः, पुं, (अक्षपाद + अण्) । नैयायिकः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
आक्षारणा, स्त्री, स्त्री, (आङ् + क्षर + णिच् +
युच्) । मैथुनं प्रति आक्रोशः । इत्यमरः ॥ परस्त्री-
निमित्तं पुंसः परपुरुषनिमित्तं स्त्रिया वा दूषणं ।
यथा “कृतागम्यागमनत्वं स्थानान्तरं गच्छ” ।
इति भरतः ॥ केनापि अपवाद इति भाषा ॥
आक्षारितं, त्रि, (आङ् + क्षर + णिच् + क्तः) । पर-
स्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं ।
अपवादग्रस्तं । इत्यमरः ॥
आक्षिकः, पुं, आक्षेपकः । इति रत्नमाला ॥
आक्षेपगाक् इति भाषा । (दूतनिमित्तः । पाश-
क्रोडाविषयकः । अत्र अक्षेर्द्विच्यति जितो वा
इति अक्ष + ठञ् । यथा मानवे ८ । १५६ ॥
“प्रातिभाष्यं रथादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत् ।

दण्डश्चक्रावशेषश्च न पुनो दातुमर्हति” ॥
“पितृसन्निभमन्तश्च वातिकश्चाक्षिकीफलः ।
मधुराक्षविपाकश्च वातपित्तहरश्च तत्” ॥
इति चरकः ॥
“आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः” ।
इति सुश्रुतः ॥
आक्षीवः, पुं, (आङ् + क्षीव + अच्) । अक्षीवः ।
शोभाञ्जनरुद्धः । इति रायसुकुटः ॥
आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षिप् + घञ्) । अपवादः ।
इत्यमरः ॥ भर्त्सनं । (यथा—नीतिशतके । ४२५
“क्षान्तेवाक्षेपश्चाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
सन्तः सास्वर्थ्यचर्यां जगति बज्रमता कस्यनाभ्यर्षणीयाः
आक्षेपणं ।
“नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरौ ।
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः” ॥
इति कुमारः । ७ । ६५ । विन्यासः । स्थापनं ।
“कर्णार्पितो लोभप्रकाशयच्छे
गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरै ।
तस्याः कपोले परभागलाभात्” ।
इति कुमारः । ७ । १७ अपहरणं । यथा,—
“यत्रांशुकाक्षेपविज्जितानां” । १ । १४ कुमारः ।
उपस्थितिः । यथा साहित्यदर्पणम् ।
“मुख्यार्थस्थेतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये” ।
इति । काव्यालङ्कारः । इति मेदिनी ॥ (अल-
ङ्कारप्रकरणे विशेषो द्रष्टव्यः) ।
आक्षेपकः, पुं, (आङ् + क्षिप् + ण्यञ्) । निन्दाकरः ।
व्याधः । इति मेदिनी ॥ वातरोगविशेषः । तस्य
कारणलक्षणं । निदाने यथा—
“यदा तु धमनी सर्वाः कुपितोऽभ्येति भावतः ।
तदा क्षिपत्याशु मुकुमुज्ज्वलं सुक्ष्मरः ॥
सुक्ष्मज्ज्वलत्वात्पादाक्षेपक इति स्मृतः” ।
आक्षोटः, पुं, (अक्षोट एव सार्थं अण्) । अक्षोट-
रुद्धः । पर्वतजमीलुरुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
“वतामाभिषुकाक्षोटमक्षूणकगिकोचकाः ।
गुरुष्णखिग्धमधुरा सोरुमाणा वलप्रदाः ।
वातघ्ना वृंहणा रथ्याः कफपित्ताभिर्वर्जनाः” ॥
इति चरकः ॥
आक्षोटः, पुं, आक्षोटरुद्धः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
आक्षोदनं, स्त्री, (आङ् + क्षुद + ल्युट्) । मृगया ।
इत्यमरः ॥
आखण्डलः, पुं, (आङ् + खण्ड + कणच्) । इन्द्रः ।
इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे । ततोयसर्गेश्च ११ ।
“आखण्डलः काममिदं वभाषे”)
आखनिकः, पुं, (आङ् + खन + इफण्) । खौरः ।
उन्दुखः । शृङ्गारः इति मेदिनी ॥ (खनिष्वादिषं
खननसाधनद्रव्यं । खननकर्ता ॥
आखानं, पुं, स्त्री, (आङ् + खन् + क्तः) । अखानं ।
देवखानं । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
आखुः, पुं, (आङ् + खन् + क्तः) । सूपिकः । इत्यमरः ॥
(यथा नीतिशतके । “हृत्पाण्डुविवरं स्वयं निप-
तितो गह्वं मुखे भोगिनः”) । शृङ्गारः । खौरः ।

आखे

इति हेमचन्द्रः ॥ देवताङ्कः ॥ इति रत्नमाला ॥
 (आखुमांसगुणा यथा,—
 “आखोर्मांसं भपदि वज्रघा खण्डखण्डोक्तं यत्तैले
 पाच्यं द्रवति निरतं यावदेतन्न सम्यक् ।
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिमागे दधाना,
 हन्ति व्रीडाकरमगमं नात्र सन्देहबुद्धिः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

आखुर्कर्म, स्त्री (आखोः कर्ममिव पञ्चमस्याः । आ-
 खुर्कर्म + डीप्) लताविशेषः । मूषाकाणी इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कृशिका २ द्रवन्ती ३ चित्रा ४
 सुवर्णा ५ उन्दुरकर्म ६ न्यग्रोधी ७ मूषक-
 कर्म ८ वृक्षिकर्म ९ वज्रकर्मिका १० माता
 ११ भूमिपरी १२ चण्डा १३ शम्बरी १४ वज्र-
 पादिका १५ प्रत्यक्षेणी १६ वृषा १७ पुत्रयेणी
 १८ अग्निभूः १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं ।
 कफपित्तहरत्वं । सारकत्वं । आनाहन्वरमूल-
 नाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “आकुपर्णी आकुर्कर्म कर्मिका भूदरीमवा ।
 आखुर्कर्म कटुक्लिता कषाया प्रीतना लघुः ॥
 विपाके कटुका मूषकफामयहामिप्रयुत्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥

आखुर्गः, पुं, (आखुना गच्छति यः । गणेशस्य मूषिक-
 वाहनत्वात् तथात्वं ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आखुर्पर्याय, स्त्री, (आखोः कर्ममिव पर्यमस्याः ।)
 लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ इन्दुरकाणी इति
 भाषा । (आखुर्पर्यायशब्दे आखुर्कर्मशब्दे चास्या
 गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

आखुर्पर्याय, स्त्री, (आखोः कर्ममिव पर्यमस्याः ।)
 आखुर्पर्याय । इति रत्नमाला ॥

“मुस्ताखुर्पर्यायफलदारुशिशु-
 क्वाथः सङ्घाया किमिश्रककत्कः ।
 मार्गद्वयेनापि विरप्रवृत्तान्
 किमीन्निहन्त्यात् किमिजांश्च रोगान्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ।

“आखुर्पर्यायकिशक्यैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 पक्ता मूषलिकां खादेद्धान्यास्त्रिष्वपिबेदनु” ॥

इति वामनः ॥ गुणादयोऽन्तेऽस्या आखुर्कर्मशब्दे
 ज्ञातव्याः ॥

आखुर्पाषाणः, पुं, पाषाणभेदः । आखुर्पाषाणनामो-
 ऽयं लोहसंकरकारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुर्मुक् [ञ्] पुं, (आखुन् मुञ्जे यः । आखु +
 मुञ् + क्तिप्) विडालः । इत्यमरः ॥

आखुरयः, पुं, (आखुः रघो वाहनं यस्य ।) गणेशः ।
 इति हलायधुः ॥

आखुर्विषया, स्त्री, (आखोर्विषं हन्ति या ।) देव-
 ताङ्कः । इति ण्टाधरः ॥ देवदानीजता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

आखेटः, पुं, (आख् + खिट् + घञ्) मृगया ।
 इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । (“सुमगाखेट-
 भूमित्वं” । कथासरित्सागरे १५ । १२० ।

आखेटकः, पुं, (आख् + खिट् + क्तृन्) मृगया ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथा पञ्चतन्त्रे ।

आग

“आखेटकस्य धर्मेण विभवाः सुर्वशे नृणाम् ।
 नृप्रजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र नृगानिव” ॥
 आखेटशीर्षकं, स्त्री, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली
 मुद्रङ्ग इति भाषा । (यदुक्तं ।
 “कपिश्रीर्षे द्रुमशीर्षे तथाचाखेटशीर्षकं ।
 इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः” ॥)
 आखेटिकः, पुं, (आखेटे मृगयायां कुशलः । आ-
 खेट + ठक्) मृगयाकुशलकुक्षुरः । तत्पर्यायः ।
 आखेटिकः २ विश्वकद्रुः ३ । इति हारावली ॥
 (मृगयाकर्ता । चासजनकः । मयङ्करः । मृगयुः ।
 व्याघ्रः ।)

आखोटः, पुं, (आख् + उट्) फलवृक्षविशेषः ।
 आखोट इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्वतीयः २
 फलखेहः ३ गुड़ाशयः ४ कीरेष्ठः ५ कन्दरालः ६
 मधुमन्वा ७ वृहच्छदः । अस्या गुणाः । मधुरत्वं ।
 यक्षकारित्वं । स्निग्धत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तना-
 शित्वं । रक्तदोषप्रशमनत्वं । शीतलत्वं । कफ-
 कोपनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आखोटशब्दे
 आखोटशब्दे चास्या गुणादिकं ज्ञेयं ।)

आख्या, स्त्री, (आख् + ख्या + अङ् + टाप्) नाम ।
 संज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।

“उमेति मात्रा तपसो निविद्धा

पञ्चादुमाख्यां सुमुखो जगाम” ।

आख्यातं, चि, (आख् + ख्या + क्तः) कथितं । उक्तं ।
 इत्यमरः ॥ (प्रथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः ।)
 व्याकरणोक्तधातूत्तरविहिततिङ्प्रत्ययादि ॥

आख्यानं, स्त्री, (आख् + ख्या + ल्युट्) कथनं । यथा
 “कथितं घट्टुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमं ।

देवी मङ्गलचण्डो या तदाख्यानं निशामय” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ४१ अध्यायः ॥

आख्यायिका, स्त्री, (आख् + ख्या + खुल् + टाप् ।)
 उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास

इति ख्याता ॥ (आख्यायिका लक्षणं । यथा,—

“प्रबन्धकल्पनां लोकोक्त्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।

परस्परान्वयाया स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्”

इति च साहित्यदर्पणे ।

“आख्यायिका कथावत्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनं”

आगः, [ख्] स्त्री, पापं । अपराधः । इत्यमरः ॥
 (यथा शिशुपालवधे ३५ सर्गे १०८ श्लोकः ।

“सहिष्ये शतमागांसि सूलोस्ते इति यत्तथा” ।)

आगतं, चि, (आख् + गम् + क्तः ।) आयातं । उप-
 स्थितं ॥ (लब्धः । प्राप्तः यथा, हितेपदेशे ।

“आगतन्तु मयं वीक्ष्य प्रतिकुर्यात् यद्योचितम्” ।)

आगन्तुः, चि, (आख् + गम् + तुन् ।) अवतिथिः ।
 इत्यमरः ॥ आगमनशीलः । अनियतः ॥

(“अकस्मादागन्तुना सह विन्यासो न युक्तः” ।

इति हितेपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,

“आगन्त्वपि शरीरशून्यवतिरेकेण यावन्तोभावा

दुःखमुत्पादयन्ति” । इति श्रुतः ।

निजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणद्वैविध्यादागन्तु-

शब्दोऽयमाभ्यास्यन्तरकारणवाची ।

तद्वयथा,—

आग

“द्विविधा पुनः प्रकृतिरेयामागन्तुनिजविभा-
 गात्” । “मुखानि तु खन्वागन्तोर्नखदशनपतना-
 मिचाराभिशापाभिघ्नवधवन्ध-पीडन-रज्जु-दहन-
 मन्त्राग्नि-भूतोपसर्गादीनि” ।

“आगन्तुर्हि यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं

वातपित्तक्षेपणां वैषम्यमापादयति” ।

उदाहरणं । “तत्रागन्तवश्चेदभेदेनक्षयनभङ्गन-
 पिच्छनोत्प्रेषणवेष्टनप्रहार-वध-बन्धन-वधन-पीड-
 नादिभिर्वा । भक्षितक-पुष्पफलरसात्मगुप्ताश्रक-
 क्रिमिशूकाहितप्रचलतागुल्मसंस्पर्शनेर्वा स्वेदन-
 परिसर्पणावमूत्रणैर्वा विविधानाम् ॥ सविधाविष-
 प्राणितन्त्रविषाणनखनिपातनैर्वा ।

सागरविषवात-हिम-दहन-संस्पर्शनैर्वा शोषाः
 समुपजायन्ते” ॥ इति चरकेणोक्तं ॥

आगन्तुकं, चि, (आगन्तु + स्वार्थे कन्) आहार्यं ।
 अनित्यस्यायि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अज्ञातकुलशीलादिर्नवागतः पुरुषः । यथाः
 “तथा च मूलभूत्यानयास्यायमागन्तुकः पुर-
 खतः” । इति हितेपदेशे ॥ अतिथिः । अज्ञात-
 खानिकः पन्नादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥

“महेच्छोत् खट्वपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।
 पालो येषां तु ते मेत्वा देवराजपरिब्रुताः” ॥

आकस्मिकक्षतादिरोगः । यथा, श्रुते ।
 “शूलश्वज आगुगमने धातुस्तस्य शूल्यमितिरूपं

तत् द्विविधं, शरीरमागन्तुकं च” । इति ॥

आगमं, स्त्री, (आङ् + गम् + अच् ।) तन्त्रशास्त्रं ।
 अस्यार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रं ॥

“आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतञ्च गिरिजानने ।
 मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति

(एतल्लक्षणं यथा,—
 “खट्विष प्रलयक्षैव देवतानां तयार्चनं ।

साधनञ्चैव सर्वेषां पुरस्करणमेव च ॥
 घट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः” ॥ इति
 यथा रघुवंशे । १० । २६ ॥

“वज्रधायागमैर्भिन्नाः पन्थानाः सिद्धिहेतवः”)

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गः ।)
 (“आगमादिव तन्मोपहादितः

सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः” ।

इति किराते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थोदीनामागमः । यथा,

नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यवया प्रचुरनित्य-
 घनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपाजनम् ।

“नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्तते” ।
 इति मनुः ॥

साक्षिपत्रादिः । इति व्यवहारमातृका ॥ प्रकृति-
 प्रत्ययानुपधाति कार्यं । इति व्याकरणं ॥ (शास्त्र-
 ज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,

“आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशगमः” ।

इति रघुवंशे १ म सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८० ।

“तामर्पयामास च प्रोक्तीनां
 तदागमप्रीतिषु तापसीषु” ॥)

आगमनं, स्त्री, आङ्पूर्वगमधातोर्नटप्रत्ययान्तस्य रूपमिदं । आसा इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे । “रामस्त्वस्मद्वदश्रुत्वात् भरतागमनं पुनः” । स्त्रीचङ्गमः । यथा,— “अन्त्यागमनपापस्य पापः पृच्छन् स निष्कति” । इति राजतरङ्गिणी ।)

आगमावर्त्ता, स्त्री, लुङ्प्रकाशोत्पत्तिः । इति राज- निर्घण्टः ॥

आगमितं, त्रि, (आ + गम + णिच् + क्त) अधीतं । पठितं । इति जटाधरः ॥ (यापितं प्रापितं ।)

आगाधं, स्त्री, (अगाध एव । सार्थे अण् ।) अगाधं । अतिगभीरं इत्यमरटीकायां मथुराणाथः ॥

आगान्तुः, त्रि, आगान्तुकः । अतिथिः । इत्यमर- टीकायां नीलकण्ठः ॥ (अभ्यागतः । आगन्तुः ।)

आगामी, [न] त्रि, (आङ् + गम् + णिन् । भवि- व्यत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ।) (यथा, हितोप- देशे । “भो यजमान ! आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम्” ।)

आगारं, स्त्री, (आग + ऋ + अण्) गृहं । इत्यमर- टीका ॥ (यथा मनुः । “आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंजयेत् ।)

आगुः, [र] स्त्री, आगूः । प्रतिष्ठा । इत्यमर- टीकायां रमानाथः ॥

आगूः, स्त्री, (आ-गमेः क्तिप् गमः क्तावित्यन्तलोपे ऊचगमादीनामित्कारादेशः ।) प्रतिष्ठा । इत्य- मरः ॥

आमोघं, स्त्री, (अभिमिन्धे, इन्धोदिमौ, क्तिप्, नलोपः ।) अमोघः स्थानं ; अमोघः प्ररणे रन् । तत्रस्थित- त्वात् ऋत्विगप्यामीय उच्यते) अमोघं । होल्लगृहं । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आमेया अमोघ- मुपतिष्ठते इत्यत्र आमोघं मगडपमित्याख्यान- दर्शनात् । धनद्वारा वरणीयचक्रविजि पुं ॥ (स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्हादशपुत्रमध्ये परिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यथा हरिवंशे । “आग्निप्रसाधमिवाङ्घ्रि मेधा मेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान् युतिमान् ह्यस्रवणः पुत्र एव च ॥ मनोः स्वायम्भुवस्यैत दश पुत्राः महौजसः” । प्रियवतनृपपुत्रः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो नृ- पतिः । यदुक्तां,— “अमोघो गम नृपतिर्जमुनाथो मनोः कुले । तज्जातो नृपसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भरतादयः” ॥ प्रियवतस्य राज्ञः दशपुत्रमध्येपरिगणितः स्वना- मारयातः पुत्रः । यदुक्ताम् विष्णुपुराणे २ । १ ॥ “प्रियवतसुताः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ अमोघप्रसाधमिवाङ्घ्रि वपुष्मान् युतिमांस्तथा । मेधा मेधातिथिर्भव्यः स्रवणः पुत्र एव च ॥ ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां मन्वनामा सुतोऽभवत्” ॥

आमेयं, स्त्री, (अभिदेवता यस्य ।) स्वयं । इति राज- निर्घण्टः । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

रक्षां । इति हेमचन्द्रः । इतं । इति पाणिनिः ॥

आमेयः, पुं, (अभिदेवतास्य यम् ।) अभिनोक्तं पुराणं वदन्ति । हेतुपमितमित्कनक्तके मष्टापुराण-

भेदे वज्रपुराणे च । अभिदेवताको द्रव्यमात्रे च त्रिं । अभिगोषिति स्वाहायाम् अभिदेवता- कायाम्चि च । आमेयव्रतं । यथा मनौ ६।३१० । “दुष्टमामन्तर्हिस्वस्य तदाभेयव्रतं स्मृतम्” ।)

अगस्त्यमुनिः । इति पाणिनिः ॥ अभिसम्बन्धीये त्रि आमेयी, स्त्री, (आमेय + डीप् ।) अभिकोणं । स्वाहा । इति जटाधरः ॥

आग्रयणं, स्त्री, नवग्रहस्येष्टिः । यथा,— “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवग्रहं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवग्रहस्येष्टिः । “श्यामाकैर्ग्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः । प्रग्वयं युज्यतेऽवश्यं न त्वचाग्रयणात्ययः” ॥ इति कालान्तरदर्शनात् आडेऽपि तथा इति । आग्रयणं नवग्रहस्येष्टिः । इति मल्लमासतत्त्वं ॥

आग्रहः, पुं, (आङ् + ग्रह + अण्) अनुग्रहः । आ- राक्षः । आक्रमः । ग्रहणं । इति मेदिनी ॥ (प्रसादः, अभिनिवेशः, आत्तङ्गः, यथा, “इत्याग्रहात् वदन्तं तं स पिता तत्र गीतवान्” ॥ इति कथासरित्सागरे २५।६६ ।)

आग्रहायणः, पुं, मार्गशीर्षमासः । इति रायमुकुटः ॥

आग्रहायणिकः, पुं, (आग्रहायणा नृगशिरसा युक्ता पौर्यमासी अस्मिन् । आग्रहायण + ठक्) आग्रहायणमासः । मतभेदे वत्सरायमासोऽयं । अस्मिन् मासे लुङ्प्रकाराशिखो रविः । तत्पर्यायः । मार्गशीर्षः २ सहाः ४ मार्गः ४ । इत्यमरः ॥ आग्र- हायणी ५ अलकः ६ सहः ७ मार्गशिरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्रहायणसम्बन्धिनि चि ।

आग्रहायणी, स्त्री, (अग्रे हायनमस्याः । मतभेदे मार्गशीर्षमासश्च वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् । पूर्व- पदादिति णत्वं । गौरादिवात् डीप्) नृगशिरो- नक्षत्रं । इत्यमरः ॥ अग्रहायणमासस्य पौर्यमासी ॥

आघट्टकः, पुं, (आङ् + घट्ट + वुन् । ततः सार्थे कः) रक्षापाभागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघाटः, पुं, (आङ् + घट् + घञ्) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥ अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघातः, पुं, (आङ् + हन् + घञ्) बधस्थानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हननं । हृदनं । घोट कोप इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “पादा- घातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्य- मयैः” ॥)

आघातनं, स्त्री, (आङ् + हन् + सार्थे णिच् + ल्युट्) बधस्थानं । इति हारावली ॥ हननं ॥

आघारः, पुं, (आङ् + ह + घञ्) हतं । इति हेम- चन्द्रः । ऋग्वेदिनां सुवेण चतुराण्यं सुचि दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमभेर्वाय्यकोणा- दारभ्यामेयीं दावदविच्छिन्नघटधारादानं । पुन- सुवेण चतुराण्यं सुचि दत्त्वा इन्द्रं ध्यात्वाभेर्नष्टत- कोणादारभ्य शेषागौ यावदविच्छिन्नघटधारा- दानं । इति कालेनिः । यजुर्वेदिनान्तु सुवेण मन्त्रोच्चारणपूर्वकपूर्वोक्तक्रमेण घटधारादानं । इति पशुपतिः ॥

आघूर्णितं, त्रि, (आङ् + घूर्ण + क्त) घूर्णितनेत्रादिः । घूराण इति भाषा । यथा, देवीमाहात्म्ये ॥ “आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पीते महार्णवे” ॥

आघ्राणं, स्त्री, (आङ् + घ्रा + ल्युट्) लप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धग्रहणं । सौका इति भाषा । “भेदघ्रां गन्धाघ्राणतः” इति कथासरित्सारे १३।१६ ।)

आघ्रातः, त्रि, (आङ् + घ्रा + क्त) शिञ्जितः । आ- क्रान्तः । इति मेदिनी ॥ लप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घ्राणविषयीकृतः । यथा, नागानन्दे । “नीताः किं न निष्ठा शशाङ्कधवला गाघ्रातमिन्दिवरं” ॥)

आघ्यं, स्त्री, पीतवर्णदीर्घतुल्यघटपदसन्निभमात्ति- कोत्पन्नमधु । अस्य गुणाः । अतिश्वचक्षुर्हित- कारित्वं । कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राज- निर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥

“मधूकलच्छा निर्यासं जरत्कार्याश्रमोद्भवाः । खवन्त्यार्थं तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥ तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मल्लिकाः घटपदोपमाः । आघ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्थमित्यपरे जगुः” ॥ (“आघ्यं मध्वतिघक्षुष्यं कफपित्तघ्नं परं । कषायं कटुपाके च वल्यं तृक्कमवातघ्नञ्च” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

आङ्, अ, उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः । ईषत् । यथा आपिङ्गलः । अभिधातिः । यथा आगन्म- शङ्काचारी । सीमा । यथा आसुस्रज्जित्तीशानां । इति रघौ १ म सर्गे । धातुयोगजः । यथा आरौ- हति । इत्यमरभरतौ ॥ समन्तात् । यष्टं । प्रत्यालुतिः । इति दुर्गादासः ॥

आङ्गं, स्त्री, (अङ्गस्य इदं । अङ्ग + अण्) कोमलाङ्गं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गारं, स्त्री, (अङ्गार + अण्) अङ्गारसमूहः । इति रायमुकुटः ॥

आङ्गिकः, त्रि, (अङ्ग + ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावव्यङ्ग- क्रमूक्षोयादिः । इत्यमरः ॥ मार्दङ्गिकः । इति शब्द- रत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । व्याङ्गिको वाचिकश्चैवमाह्वार्यः सात्त्विकस्तथा” ।)

आङ्गिरसः, पुं, (अङ्गिरस् + अण्) लृङ्प्रतिः । इत्यमरः । (यथा मनुः । २ । १५१ । “अथ्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच धानेन परिगृह्य तान्” ॥)

आचमनं, स्त्री, (आङ् + चम् + ल्युट्) वैधकर्म- रम्भात् पूर्व्यं वारत्रयजलपानानन्तरं यथाक्रम- आङ्गस्यार्थस्यसुद्विजनकक्रिया । तत्पर्यायः । उ- पस्पृशः २ । इत्यमरः ॥ आचमः ३ सुचिप्रणीः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तदिधानं यथा ॥

“धिराचामेदयः पूर्व्यं दिः प्रसृज्यान्ततो मुखं । संमृज्याङ्गुलमूलेन त्रिभिरास्यमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुलेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च दक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाङ्गुलयोगाभिं हृदयन्तु तलेन वै । वामिस्तु शिरः पश्चादङ्गुलघ्राणेन संस्पृशेत् ॥

आधमनीयं, स्त्री, (आधन्तेऽनेन । आङ् + धम् + धनीयत् ।) मुखप्रक्षालनार्थजलं । तद्गन्धविधिर्यथा, काविकापुराणे ६० अध्यायः ॥

“दद्यादाधमनीयन्तु सुगन्धिसलिलैः शुभैः ।

कर्पूरवासितैर्व्यापि कृष्णागुरुधूपितैः ॥

यथा तथा सुगन्धैर्वा प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ।

तत्तेजसेन पात्रेण शृङ्गेनाथ प्रदापयेत् ॥

उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितं ।

आधमनाय देवभ्यस्तदाधमनमुच्यते ॥

केवलं तोयपात्रेण तदा दद्यान्नमिश्रितं ।

वासितन्तु सुगन्धाद्यैः कर्तव्यं यदि लभ्यते ॥

आयुर्वर्धनं यथोदङ्गिं प्रदायाधमनीयकं ।

लभते साधको नित्यं कामांश्चैव यथेष्टितान्” ॥

आचरणं, स्त्री, (आङ् + चर् + ल्युट्) आचारः ।

व्यवहारः ॥ (“अधीति बोधाचरणप्रचारणैः” ।

इति नैषधे ।)

आचरितं, त्रि, (आङ् + चर् + क्तः) कृताचरणं ।

“जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याचरिता दिजैः” ।

इति काशीखण्डे ।) व्यवहृतं ॥ (यदुक्तं ।

“दारपुत्रपशून् हत्वा हत्वा द्वारोपवेशनं ।

यत्रार्थं दाप्यतेऽर्थं खं तदाचरितमुच्यते” ॥

एतत्तु भारिमामिकं ॥)

आधान्तः, त्रि, (आङ् + धम् + क्तः) कृताधमनः ।

यथा । बोधाधनः ।

“स्वात्वा प्रोत्वा क्षुते सुत भुक्ता रत्योपसर्गणे ।

आधान्तः पुनराधामेत् वासो विपरिधाय च” ॥

इत्याक्रियतत्त्वं ।

आधामः, पुं, (आङ् + धम् + घञ्) आधमनः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥

(भक्त्यर्थः । धामं । यथा, काव्यप्रकाशे ।

“चक्रोर्थ एव निपुणास्त्रिकाधामकर्मणि” ॥)

आधारः, पुं, (आङ् + चर् + घञ्) व्यवहारः ।

तत्पर्यायः । चरित्रं २ चरितं ३ चारित्रं ४ चरणं

५ रुचं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ खानाध-

मगादिः । इति मानवे २ अध्याये ६६ श्लोक-

टीकायां कुल्लुकभट्टः । व्यवहारः ॥ स तु विचारः ।

यथा रुचस्पतिः ।

“आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्नेष्यते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते” ॥

इति व्यवहारतत्त्वं ॥ चरित्रं । एतद्विवरणं सदा-

चारशब्दे ऋच्यं ॥ (रघुः । २ । १० । “आचार-

काजैरिव पौरकन्याः” ॥)

आचारवर्जितः, त्रि, (आचारेण वर्जितः ।) आ-

चारवर्धितः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थितः ।

नियमरहितः ।)

आचारो, स्त्री, (आङ् + चार + ङीप्) हिलमो-

चिका कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेजस्वा इति

ग्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिलमोचिका-

शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

आचार्यः, पुं, (आङ् + चर् + ण्यत्) वेदाध्या-

पकः । वैदिकमनन्यायाकक्षा । तत्पर्यायः ।

मन्त्रव्याख्यास्तु २ । इत्यमरः ॥ श्रोत्राचार्यः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तल्लक्षणं यथा,—

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकल्यं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते” ॥

इति मानवे २ । १४० ॥

(ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षते । तद्वयथा,—

“पर्यवदातश्रुतं परिरुल्लङ्घ्यं दत्तं दक्षिणं शुचिं

जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वैर्नियोपपन्नं प्रक्षतिञ्च

प्रतिपत्तिञ्चमनुपस्कृतविद्यमनस्यकमकोपनं स्तो-

त्रक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमि-

त्येवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमात्तवो मेघ इव

शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति ।

तमुपस्कृत्यारिराधयिषुरपचरेदग्निवध देववध

राजवध पित्रवध भर्तृवधाप्रमत्तस्ततस्तत्प्रसादात्

हृत्स्वं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभि-

धानसौख्यस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः

प्रयतेत सत्यम्” । इति चरकः ॥)

आचार्या, स्त्री, (आचार्य + टाप्) । मन्त्रव्याख्या-

कर्त्री । इत्यमरसिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापन-

कर्त्ता ।)

आचार्याणी, स्त्री, (आङ् + चर् + ण्यत् + ङीप् +

आनुक्) । आचार्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा

महावीरचरिते ॥

“अम्बकं देवमाचार्यमाचार्याणीषु पार्वती” ॥)

आचितं, स्त्री, (आङ् + चि + क्तः) दशभारपरि-

माणं । इत्यमरः । २५ मोग इति भाषा ॥

आचितः, पुं, (आङ् + चि + क्तः) शाकटो भारः ।

इत्यमरः । एक गाडिर बोजा इति भाषा ॥ क्षयु-

तपणं । इति मेदिनी ॥

आचितः, त्रि, (आङ् + चि + क्तः) संगृहीतः । कृन्नः ।

इति मेदिनी ॥ (एकत्र समिवेशितः, आकीर्णः,

व्याप्तः, यथितः, गुम्फितः । यथा भारविः ।

“क्षचाचितौ विखगिवागजौ गजौ” यथा रघुवंशे ।

“अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः

पदे पदे दुर्निमिते गजन्तो” ॥)

आच्छकः, पुं, रुद्धविशेषः । आच इति भाषा ।

तत्पर्यायः । रुद्धगद्गः २ पक्षीकः ३ पक्षिकः ४

आच्छिकः ५ । इति रत्नमाषा ॥

आच्छन्नं, त्रि, (आङ् + छद् + क्तः) । आच्छादितं ।

आहतं । यथा । “मिषाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनं” ।

इत्यमरः ॥

(“पङ्कपांशुजलाच्छन्नं सुवर्णं दस्युविद्रुतं” ।

इति हितोपदेशः ॥)

आच्छादः, पुं, (आङ् + छद् + घञ्) । वस्त्रं । इति

हेमचन्द्रः ॥

आच्छादनं, स्त्री, (आङ् + छद् + ल्युट्) । वस्त्रं ।

इत्यमरः ॥ संपिधानं । अपवृत्तिमात्रं । इति

मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । ५६ ॥

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः” ॥)

आच्छादितं, त्रि, (आङ् + छद् + णिच् + क्तः) कृता-

च्छादनं । आहतं । टाका इति भाषा ।

आच्छुरितं, स्त्री, (आङ् + कुर + क्तः) सशब्दहासं ।

नखाद्यं । इति धरणिः ॥ आहतं । (यथा

कथासंरित्सागरे ।

“न सेहे कच्छुकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः” ॥)

आच्छुरितकं, स्त्री, (आङ् + कुर + भावे क्तः । ततः

स्वार्थे कन्) सोत्थासहासः । इत्यमरः ॥ हासं ।

नखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

आच्छोदनं, स्त्री, (आङ् + छिद् + ल्युट्) । ततः एयो-

दरादिवात् इत आत् ।) मृगया । इत्यमरः ॥

आक्, इ, आयामे । (भादिं-परं-सकं-सेट्) । इति

कविकल्पमुमः ॥ इत्यादौ हित्वाभावः प्रक्षति-

भ्रमनिरासार्थः । इ आच्छते । आयामो दीर्घो-

कारणं । आच्छति कटं शिखी । इति । दुर्गादासः ॥

आजं, स्त्री, (अज + अण्) । अजसम्बन्धी क्रागस्य घृत-

मांसादिः) घृतं । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्यके ।

“गव्यमाजं तथा चौष्टमाविकं माक्षियञ्च यत् ।

अतो धातुविट्छार्थमाजं मांसं प्रशस्यते” ॥)

(तथाच रामायणे । २ । ६९ । ६७ ।

“आजिञ्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसङ्घसः” ।

घृतार्थे—गव्यादिघृतभेदेन यदुक्तं तत्सर्वं घृत-

शब्दे ज्ञातव्यं किन्वाजशब्दव्युत्पत्त्या दुग्धादिकं

यदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदर्श्यते ॥

“आजं दधि भवेच्छोषं क्षयवातविनाशनं ।

दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमग्निप्रदीपनं ॥

विपाके मधुरं दृढं रक्तपित्तप्रसादनं ।

शक्तं काश्यापहं प्रोक्तं वातपित्तनिवर्धनं” ॥

इति हारीतसंश्रुतौ ॥

“नातिशीतं गुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषकं ।

शरीरधातुसामान्यादनमिव्यन्दि वृंहय” ॥

इति चरको वाभट्टश्च ॥

“गन्धतुल्यगुणन्ताजं विशेषाच्छोषिणां हितं ।

दीपनं लघु संग्राहि स्वासकासाखपित्तनुत् ।

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥

नात्यन्तुपाणाद्यायामात् सर्वव्याधिहरं पथः” ॥

“दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयामहं ।

दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ॥

विपाके मधुरं दृढं रक्तपित्तप्रसादनं” ॥

“आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।

कासे स्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु” ॥

इति च संश्रुतः ॥)

आजकं, स्त्री, (अज + वृञ्) अजसमूहः । क्रागलेर

पाल इति भाषा । इत्यमरः ॥

आजकारः, पुं, (आज + क्त + ण्यत्) शिवरूपः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

आजगवं, स्त्री, (अजगव + प्रज्ञायञ्) शिवधनुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

आजम्भसरभिपन्नः, पुं, (आ जम्भनः सरभीणि

प्रज्ञाणि यस्य सः) भरवकवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

आजानेयः, पुं, स्त्री, (अज् + घञ् + आज + आनेयः)

कुलीनाश्वः । श्रेष्ठघोटकः । इत्यमरः ॥ “शक्तिभि-

र्मिन्द्रदयाः स्रजन्तोऽपि पदे पदे । आजानमि

यतः संश्रामाजानेयास्ततः स्मृताः” ॥ इत्यन्वतर्कः ॥

आजिः, स्त्री, (अज् + इन्) । यज्जं । समानभूमिः ।

आज्य

इत्यमरकोयमेदिनौ । करं । इति हेमचन्द्रः ।
 (दुष्टार्थे यथा,—“आद्यवती लाचनमार्गमात्रौ
 राजान्मकारस्य विच्छिन्नमित्य” । इति रघुः ॥ १७१३॥)
 आद्योपः । इति शब्दरत्नावली ।
 आजीवः, पुं, (आङ् + जीव + घञ् ।) जीविका ।
 इत्यमरः ।
 (“वृद्धमूलमलो रज्जुः स्वाजीवः प्रतिभाति मे” ।
 इति रामायणे ।)
 आजुः, [र्] स्त्री, (आङ् + जुर् + क्तिप् ।) आज्ञः ।
 विष्टिः । इति स्वामी ।
 आजुः, स्त्री, (आ + जुगती + क्तिप् दीर्घश्च ।) देतुं
 विना कर्मकारः । वेगार इति भाषा । इत्यमरः ।
 (यदुक्तम्,
 “हृतादमृतिकः क्रोशोविष्टिराजुश्च कीर्त्यते” ।)
 आज्ञातः, वि, (आ + ज्ञा + णिप् + क्त ।) आज्ञा-
 प्राप्तः । यथा, देवीमाहात्म्यम् ।
 “आज्ञाप्तास्तु ततो देव्याश्चन्द्रमुखपद्मेगमाः ।
 चतुरङ्गवर्णोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः” ।
 आज्ञा, स्त्री, (आङ् + ज्ञा + अङ् + टाप् ।) आ-
 देशः । तत्पर्यायः । अववादः २ निर्देशः ३ नि-
 देशः ४ शासनं ५ शिष्टिः ६ । इत्यमरः ।
 (“तथेति शेषामिव मर्तुराज्ञा” । इति कुमारः ।
 ३ । २२ ।
 “पश्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत्”
 इति रघुः ॥ १२ । ७॥)
 आज्ञाकारी, [नृ] वि, (आज्ञा + कृ + णिन् ।) आ-
 ज्ञया कर्मकारी । आज्ञावहः । आज्ञानुवर्त्तः ।
 आज्ञाघ्नः, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठ्यघ्नः । तथा च
 तन्त्रे,—“आज्ञानामाज्ञं तद्विमर्शकसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं हृत्ताभ्यां वैकुण्ठाभ्यां प्रविलसितवसु-
 र्नेत्रपत्रं सुशुभं । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसम-
 धवला वक्त्रपटकं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं
 दमरुशपटौ विभ्रती शुद्धचित्ता । एतत् पद्मान-
 तराले निवसति च मनः सुहृदम् प्रसिद्धम्” ।
 इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठ्यप्रकाशः ।
 आज्ञापकः, वि, (आङ् + ज्ञा + णिप् + क्तुः ।) आ-
 ज्ञाकर्त्ता ।
 आज्ञापनं, (आज्ञाप्ये पत्रं ।) स्त्री आदेशलिपिः ।
 निर्देशलिखनं । ज्ञकुमरामा इति पारस्यभाषा ।
 आज्ञापनं, स्त्री, (आङ् + ज्ञापि + ल्युट् ।) विज्ञा-
 पनं । आदान इति भाषा ।
 आज्ञातः, वि, (आङ् + ज्ञापि + क्त ।) आज्ञानि-
 विष्टिः । लब्धाङ्गः । आज्ञाप्राप्तः ।
 आज्यं, स्त्री, (आङ् पूर्वात् अङ्गेः संज्ञायामिति
 षष्प ।) हतं । इत्यमरः । श्रीवासः । इत्यजय-
 पातः । (पागक्रियासाधनं तैलदुग्धादिकमपि
 आज्यशब्देनोच्यते । यदुक्तं मृच्छसङ्गहे ।
 “हतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि दायकं ।
 आज्यस्याने निदुक्तानामान्यशब्दो विधीयते” ।
 यथा रघुवंशे । ७ । २० । “तत्रार्चितो भोजपतेः
 पुरोधः जलामिनाल्यादिभिरभिकल्पः” ।)
 आज्यभागः, पुं, (आज्यस्य भागः) ऋग्वेदिनां

आङ्

अग्रेरुत्तरभागे सुवेगाभिस्तम्भदानकृताङ्गतिः
 तदक्षिणभागे सौम्यस्तम्भदानकृताङ्गतिश्च । इति
 कालेति ।
 द्रुवर्दिनान्तु अग्रेरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादि-
 प्राच्यन्तद्वतधाराः । इति पद्मपतिः ।
 आङ्गनेयः, पुं, (अङ्गनाया अयत्नं, अङ्गना + ण्यङ् ।)
 अङ्गनादानवानरीयुक्तः । स तु हनूमान् । इति
 त्रिकाण्डशेषः । (यथा महानाटके ।
 “उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सनीलं
 यः श्लोकवर्जं जनकात्मजायाः ।
 आदाय तेनैव ददाह ददां
 नमामि तं प्राङ्गिराङ्गनेय” ।)
 आङ्गनेयः, पुं, (आङ्गन + ण्यङ् + इट् ।) जन्तुविशेषः ।
 आङ्गना इति ख्यातः । इति शब्दमाला ।
 आटिः, पुं, (आङ् + अट् + इन् ।) पक्षिविशेषः ।
 शरालि इति ख्यातः । इत्यमरः ।
 आटीकनं, स्त्री, (आङ् + टीक् + ल्युट् ।) वत्सानां
 गमनं । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 आटीकरः, पुं, (आटीक + रः ।) वृषः । इति भूरि-
 प्रयोगः ।
 आटोपः, पुं, (आङ् + टुप् + घञ्) दर्पः । इति
 हेमचन्द्रः । वापुजन्म-उदरगुडगुडाशब्दः । इति
 वैद्यकं । (गर्वः, सम्मनः, संरम्भः । यथा-पञ्चतन्त्रे
 “विषं भवतु नावाभूत् षटाटोपो मयङ्करः” ।
 यथा शिशुपालवधे । “आटोपमुर्वीमनिर्जदन्तः” ।
 “आटोपहृत्तावमोगुरुत्व-
 स्तैमित्यमावाहकप्रसक्तैः” ।
 इति माधवकरः ।)
 आङ्गनरः, पुं, (आङ् + दन् + वरच् ।) ततः दस्याने
 ङ । आङ्गन्यते इति लोपे घञ् नावे वा । आङ्गन्
 राति रमयति वा आतानुपेति कः । मूलविभुजेति
 वा कः । आङ्गन्यति वा बाङ्गलकादरन् ।) पटङ् ।
 तूर्यरवः । गजेन्द्रगर्जनं । इत्यमरः । आरम्भः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । पद्म । दर्पः । इति मेदिनी ।
 क्रोधः । इति स्वामी । हर्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली । (आयोजनं । एकत्र सन्निवेशः, यथा,
 मानिर्भावित्वासे । “धातः किं तु विधौ विधातु-
 नुचितो धाराधराङ्गनरः” । युद्धं । स्वार्थे यथा ।
 “व्यस्यारस्य पदार्थस्य प्रायेणाङ्गनरो महान् ।
 नहि तादृक्क्षनिः सर्वे यथा कांक्षे प्रजायते” ।)
 आङ्गिः, स्त्री, (आङ् + अङ् + इन् ।) शरालिपक्षी ।
 इत्यमरः । स्वनामख्यातसत्यविशेषः । अस्याः
 गुणाः । गुरुत्वं । स्निग्धत्वं । वातश्लेष्मप्रकोपनत्वं ।
 अतिबलशुक्रमेधाप्रिष्टजिह्वारित्वश्च । इति राज-
 वल्लभः । (विद्यामित्रशपेण वशिष्ठो महर्षिरा-
 डिपक्षिरूपतां गतः इति पौराणिकी कथा ॥
 यथा मार्कण्डेयपुराणे आङ्गिबकयुद्धे,—
 “श्रुत्वा श्रापं महर्षतेजा विद्यामित्रोऽपि कौशिकः ।
 तमप्यादिर्भवेत्तेति प्रतिश्रापमयच्छत्” ।
 आङ्गिं सोऽप्युत्तरीवो वकः पद्मानताडयत्” ।)
 आङ्गुः, पुं, (अङ्ग शब्दे । अङ्गोऽङ्गुः ।) उडुपः ।
 मेला माङ् इत्यादि भाषा । इत्यादिकोषः ।

आङ्

आङ्कः, स्त्री, (आ समन्तात् लोके लोके वा
 लोके गतौ अच् घञ् वा एयोदरादिः । परि-
 माणविशेषः । आङ्ग इति भाषा । यथा,—
 “शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्वयोजनमायतं ।
 आङ्कस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्तितं” ।
 अयि च ।
 “त्रिंशद्वयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं ।
 विंशद्वयोजनगम्भीरमाङ्कं परिकीर्तितं” ।
 इति गणपतिनट्टः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ।
 आङ्की, पुं, स्त्री, चतुःप्रत्यपरिमाणं । आङ्गी इति
 भाषा । इत्यमरः । द्रोणचतुर्यभागः । इति
 लीलावती । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिगिर्यादिवचनात्
 षट्पञ्चाशदधिकविंशतमुष्टिर्भवति । व्यवहारे यो-
 डशमेरो विंशतिसेरो वा । वैद्यकमते अष्टश-
 रावपरिमाणं । तत्पर्यायः । पार्श्वं २ कंसं ३
 भाजनं ४ । इति परिभाषा ।
 (“चतुःप्रत्येक्याङ्कः ।
 भाजनं कांस्यपात्रश्च चतुःषष्टिपलश्च तत्” ।
 इति शार्ङ्गधरः ।
 “चतुःप्रत्यमयाङ्कः ।
 “पार्श्वं तदेव विज्ञेयं कंसप्रस्थायकन्तथा” ।
 इति चरकः ।)
 अयमयविवक्षायां आङ्किकेत्यपि स्यात् । इत्य-
 नरटीकासारसुन्दरी । आङ्कि । इति भरतः ।
 आङ्किकः, वि, (आङ्क + ठञ् ।) आङ्कपरिमित-
 वीजवपनादियोग्यलक्षणादिः । इत्यमरः ।
 आङ्की, स्त्री, शमीधान्यविशेषः । चण्डहरः इति
 भाषा । तत्पर्यायः । तुवरी २ वर्था ३ कर
 वीरभुजा ४ वृत्तवीजा ५ पीतपुष्पा ६ । अस्याः
 गुणाः । कषायत्वं । मधुरत्वं । कफपित्तनाशि-
 त्वश्च । तद्दिहलगुणाः । ईवद्वातशक्तिकारित्वं ।
 गुरुत्वं । ग्राहिन्त्वश्च । पीता रक्ता सिना त्रिविधेयं ।
 देता दीपदा । होहिता रक्षा वल्गु पित्तता-
 पादिहन्ती च । पीता दीपनी पित्तदाहृक्षिनी
 च । तद्वयुषं बल्यं । इति राजनिर्घण्टः । अमर-
 मते तत्पर्यायः । काक्षी २ मृतसा ३ तुवरिका ४
 मृतालकं ५ सुराङ्गं ६ । भरतमल्लिकमते एतत्
 षट्कं चण्डहरस्य । सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्य-
 गन्धद्रव्यस्य । केषाञ्चिन्मते सुगन्धिभूतिकायाः ।
 (अस्याः पर्यायगुणावाह ।
 “आङ्की तुवरी घापि सा प्रोक्ता शयणपिका ।
 आङ्की तुवरा लुक्ता मधुरा शीतला लघुः ।
 ग्राहिणी वातजननी वल्गु पित्तकषासृजि” ।
 इति नावप्रकाशः ।
 “मृदुः कषाया च सरक्तपित्तं
 निहन्ति कासानतिवातला स्यात् ।
 गुल्मज्वरारोचककासहृदि-
 हृद्रोगदुर्गन्धराङ्गी स्यात्” ।
 इति हारीतः ।
 “आङ्की कफपित्तघ्नी वातना” । इति चरकः ।
 “आङ्की कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी” ।
 इति सुश्रुतः ।)

आत

आतकीनः, चि, (आतक + ख ।) आतकीनः ।
इत्यमरटीका ॥

आतः, चि, (आतौकते ङौक गतौ वाङ्मनात् आः)।
धनवान् । इत्यमरः ॥ युक्तः । विशिष्टः । अन्वितः ।
यथा, धनातः गुणात् इत्यादिः ॥ (यथा मनुः ८।१६६।
“चत्वारस्तृणघोयन्ते विप्र आतो वणिङ् नृपः” ।
यथा भगवद्गीतायां,—

“आतोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति नदृशो
मया” ॥)

आतकः, चि, (अतक एव स्वार्थे ण्यत्) अतकः ।
अधमः । इति रायमुकुटः ॥

आतकीर्णः, चि, (अत + खन् ।) अतकीर्णः । अतकी-
र्याद्भोचितत्वेन । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

आतिः, ङ, स्त्री, (अत + इन् ।) अत्यायकीलकः ॥
अतिः । सीमा । इति मेदिनी ॥

आतङ्गः, ङ, (आङ् + तङ्गि + घञ् ।) रोगः ।
(यथा, याज्ञवल्क्यः,—

“दृष्ट्वा पथि गिरातङ्गं क्षत्वा वा ब्रह्मच्छा शुचिः” ॥)

‘सन्तापः । श्रद्धा । (यथा, महावीरचरिते,—

“पातङ्गश्चमसाहस्यतिकरोत्कन्याः क्षणं सञ्जातां” ॥)

मुरजध्वनिः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“नानातन्त्रविहीनानां भिषजामप्यभेधसां ।

सुखं विज्ञातुमातङ्गमयमेव भविष्यति” ॥

इति माधवकरः ॥

रोगार्थे उदाहरणं यथा सुश्रुते ।

“प्रत्येन च विजानीयात् देशं कालं जातिं सात्त्व-
मातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमित्यादि” ॥

ज्वरार्थे पर्यायानाह ।

“ज्वरो विकारो रोगश्च आधिरातङ्ग एव च ।

एकार्थनामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते” ॥

इति चरकः ॥)

आतखनं, स्त्री, (आङ् + तङ्ग + ल्युट् ।) प्रतिवापः ।

गलितस्य सार्यादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्णनं । इति

शामी ॥ निक्षेपणं । इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः ।

इति रायमुकुटः ॥ अवद्रव्यप्रक्षेपणोचितचूर्णं ।

इति सारसुन्दरी ॥ ज्वनं । वेगः । आप्यायनं ।

तर्पणं । इत्यमरमेदिनी ॥

आततायी, [न्] चि, (आतत + अय + णिन् ।)

बधोद्यतः । इत्यमरः ॥

“अग्निदेो गरुदश्चैव शस्त्रपाणिधनामह-
क्षेत्रदारापहारी च यङ्ते आततायिनः ॥

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन” ॥

इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

आतपः, ङ, (आङ् + तप + ण्यच् ।)

गौत्रं । तत्पर्यायः । प्रकाशः २ द्योतः ३ । इत्य-
मरः ॥ दिनज्योतिः ४ सूर्यालोकः ५ दिनप्रभा ६

रविप्रकाशः ७ प्रज्योतः ८ तमारिः ९ तपनः १०

युतिः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । रुक्षत्वं

स्वेदगुणोत्प्लाटादृष्टवर्णजनकत्वं । नेत्ररोगप्रको-

पनत्यक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आतु

(“आतपः कटुको रक्तः सेदरुच्छाटभावहः ।
दाहवैवर्यजनने नेत्ररोगप्रकोपनः” ॥

“आतपः पित्ततृष्णाश्लेदमूर्च्छाभ्रमाखलत् ।
दाहवैवर्यकारी च” इति सुश्रुतः ॥

यथा शाकुन्तले,—

“कथमातपे गमिष्यसि परिवाधाकोमलैरङ्गैः” ॥

यथा ऋतुसंहारे, ११ ।—

“भृगाः प्रचरन्तपतापिता भृशम्” ॥)

आतपत्रं, स्त्री, (आतप + त्रै + कः) कत्रं । इत्यमरः ॥

(यथा शाकुन्तले,—

“राज्यं सहस्रतद्वतदहमिवातपत्र” ।

यथा रामायणे,—

“प्राङ्दरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि” ॥

“कृत्रशब्देऽस्य गुणादयो आतयाः” ।)

आतपत्रकं, स्त्री, कत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आतपवारणं, स्त्री, (आतप + वारि + ल्युट् ।) कत्रं ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, ३ । ७० ।

“हृत्किमुदं दत्वा यूने क्षितातपवारणं” ।

“अनुदितान्यसितातपवारणः” ॥)

आतपाभावः, ङ, (आतपस्य अभावः । षष्ठीतत्पुरुषः ।)

छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आतारः, ङ, (आङ् + त + अण् ।) आतरत्यनेन, ङुसि

सञ्जायामिति घः । नद्यादितरणाय देयकपर्द-

कादिः । तत्पर्यायः । तरपण्यं २ । इत्यमरः ॥

पारायिकडि नौकाभाडा इति भाषा ॥

आतर्पणं, स्त्री, (आङ् + तर्प् + ल्युट् ।) प्रीणनं ।

तृप्तिः । मङ्गलालेपनं । आलिपना इति भाषा ।

इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी ।

“आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलामेपनेऽपि च” ॥)

आतापी, [न्] ङ, (आङ् + तापि + णिन् ।) आ-

तापी । चिल्लः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (असुर-

भेदः । चिल इति ख्यातः पक्षिभेदः ॥)

आतायी, [न्] ङ, (आङ् + ताय + णिन् ।) चिल्लः ।

चिल इति भाषा । इत्यमरः ॥

आतारः, ङ, (आङ् + त + घञ् ।) आतरः । तर-

पण्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

आतिः, ङ, (अत + इण् ।) पक्षी । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुगादिरुक्तिः ॥

आतिथेयः, चि, (अतिथि + ङन् ।) अतिथौ साधुः ॥

अतिथिमेवाकारकः । इत्यमरः ॥ (यथारघुवंशे, ५।२

“प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥

यथा कुमारसम्भवे, ५ । ३१ ।

“तमातिथेयो बज्रमानपूर्व्या सपर्यया” ।

यथा मनुः, ३ । १८ ।

“दैवपिआतिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” ।

आतिथ्यं, चि, (अतिथि + ञ् ।)

अतिथ्यर्थवस्तु । अतिथिमन्त्रणादिद्रव्यं इत्य-

मरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ (“यथा हितोपदेशे ।

“अरवप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागतं” ॥)

आतिथ्यः, ङ, अतिथिः । इति मेदिनी ॥

आतुः, ङ, (आङ् + त + डुः ।) भेजकः । भेजा माङ्

इत्यादि भाषा । इति शब्दमाना ॥

आत्म

आतुरः, चि, (आङ् + तुर + क) रोगी । तत्पर्यायः ।

आमयावी २ विवृतः ३ व्याधितः ४ अपदुः ५

अभ्यमितः ६ अभ्यन्तः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा हितो-

पदेशे । वैद्यानामातुरः श्रेयान् । यथा मनुः, ४।१२६।

“न खानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधि” ॥

आतुरावस्थास्त्रि कार्याकार्यं प्रति कालाकाल-

सञ्ज्ञा । नद्यथा—अस्थामवस्थायामस्य भेषजस्य

कालोऽकालः पुनरस्येति । एतदपि भवत्यवस्था-

विशेषेण तस्मादातुरावस्थास्त्रि हि कालाकाल-

सञ्ज्ञा । तस्य परीक्षा मुजूर्मुजरातुरस्य सर्वा-

वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थं । न

क्षतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्य-

मानं यौगिकं भवति । कालोहि भेषजयोग-

पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति ॥ इति चरकः ॥

आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत ।

इति सुश्रुतः ॥)

आतप्यं, स्त्री, (आङ् + तप् + क्यप् ।) फलविशेषः ।

आता इति भाषा । अस्य गुणाः । तृप्तिजनकत्वं ।

रक्तवर्द्धकत्वं । खादुत्वं । प्रोतलत्वं । बलमांस-

कारित्वं । हृद्यत्वं । दाहरक्षिपितवायुनाशित्वञ्च ।

इति द्रव्यगुणः ॥

आतोद्यं, स्त्री, (आङ् + तुद् + ण्यत् ।) वाद्यं । तद्-

तुर्विधं । वीणादिवाद्यं तत् १ मुरजादिवाद्यं आनदं

२ वंशादिवाद्यं शुभिरं ३ कांस्थालादिवाद्यं घनं

४ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । “खजमातोद्यशि-

रोमिवेशितां ।

“आतोद्यं ग्राहयामास समत्वाजयदायुधं” ॥)

आतगन्धः, चि, (आतः अरिणा गृहीतः गन्धो गर्वो

यस्य सः वज्रवीहिः ।) दूरीभूताहङ्कारः । तत्प-

र्यायः । अभिभूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गृहीत-

गन्धः ॥ (यथा रघुवंशे १३ । १७ ।

“पक्षच्छिदा गोत्रभिदातगन्धः

शरण्यमेनं शतशो महीधराः” ॥)

आतगर्वः, चि, (आतः अरिणा गृहीतः गर्वो यस्य

सः वज्रवीहिः ।) अरिणा गृहीतगर्वः । दूरी-

भूताहङ्कारः । भगवदर्थः । इत्यमरः ॥

आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता ।) तृतीया तत्पुरुषः ॥)

क्षताविशेषः । आलक्षणी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मर्कटी २ कण्डूरा ३ अथ्यगडा ४ कच्छुरा ५

जटा ६ जडा ७ मुकशिन्वा ८ आमगुप्ता ९

ऋषमी १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमाला ।

(“मायैः समानं फलमात्मगुप्तं” । इति सुश्रुतः ।

विशेषोऽस्याः कपिकच्छुराशब्दे द्रव्यः ।)

आत्मग्राही, [न्] चि, (आत्मन् + ग्राह् + णिन् ।)

आत्मभरिः । स्वार्थी ॥

आत्मघातो, [न्] चि, (आत्मन् + घन् + णिन् ।)

आत्महन्ता । यथा कूर्मपुराणे ॥

“आपादयेद्दृष्टयान्तरं स्वयं योऽनुदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकं” ॥

आत्महननकर्ता । अवैधवुद्धिपूर्वकात्महननस्य

प्रायश्चित्तं यथा,—

‘इन्द्रियेऽपस्त्रिविक्ता ये च मूढा विषादिनः ।

आत्म

जातदन्ति ममात्मनः परात्मादित्याय ये ।
 तेषां दयायां प्रीत्याय दयायां समन्विताः ।
 यद्येतां प्रतन्वन्ति विप्रशानप्रतिष्ठितः ।
 तथा ते संवत्सराणि समन्वयं स्वमन्त्रैः ।
 इति हेमाद्रौ ब्रह्मजातवर्णोक्तम् ।
 "आत्मनो घातमुद्राये घरे नान्द्रायमदयं ।
 तद्वत्प्रधनुषश्च चिञ्जत् कृत्वाणि वा पुनः ।
 यत्कालं सवत्सराणि युष्माकृन्नादि यन्नादितं ।
 प्रत्या गन्तव्यमस्मिन्निजत्वात्तदायुषः" ।
 इत्यात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समु-
 धितं कार्यम् । इति निर्णयनिश्चयो ५ परिच्छेदः ।
 अन्तर्गतं पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ आत्मयागिषु
 विशेषमाह गौतमः । "प्रायोऽनाशकशस्त्राभि-
 विषोदकोद्बन्धनप्रपतनैरेष्यताम्" इति । प्रायो
 महाप्रस्थानं । अनाशकमनश्च । प्रपतनं शूल-
 शिखरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तः शास्त्रावि-
 श्रितमार्गेण इष्टापूर्व्यमृतनामश्रीचार्दिकं न
 कर्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
 "धाम्नायाददकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्यतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरुतं पापकर्मिणां ।
 उदकं पितृदानञ्च प्रेतेश्वरो यत् प्रदीयते ।
 नोपतिष्ठति तत्तत्त्वं अन्तरीक्षे विनश्यति" ।
 यथा मनुः ।
 "वृथासङ्गरजातानां प्रव्यासु च तिष्ठतां ।
 आत्मन्यागिनां चैव निवर्तन्तोदकक्रिया" ।
 यथासङ्गरजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहा-
 गन्धादिरहिताः । सङ्गरजाताः प्रतिलोमजाः ॥ १ ॥
 प्रमादात् पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरुते विद्यन्ते एवा-
 श्रीचार्दिकं । अतस्त्वाङ्गिराः ।
 "अथ कथितं प्रमादेन म्रियेताम्रादकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया" ।
 भारद्वाजोऽस्मृतादिताम्रेऽप्रादीनां प्रतिपत्तिकर्म
 च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं ।
 "पैतानं प्रतिपेदेषु यावत्स्य चतुष्यये ।
 पात्रादि तु दक्षेदसौ यजमाने वृथान्यते" ।
 वृथान्यतः अवशिष्टमार्गेण मृतः । तथा,—
 "आत्मन्यागिनां नास्ति पतितानां तथा प्रिया ।
 तेषामपि च गङ्गाद्यानीरे संस्थापनं मतं" ।
 तद्वेति पुण्डरीकपञ्चजं ॥ १ ॥ एवं पूर्वोक्त-
 निमित्तमरुते मृतानां शेषादिनामप्राशौर्द्धदेष्टव्य-
 दग्ने स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमात्रम् ।
 "क्षुत्वापिमुदकं शानं स्पृशन् हवन् तथा ।
 "हृत्पुण्ड्रं दद्यात्ततश्च प्रोक्ष्येदुद्राणि" इति ।
 एतच्च बुद्धिपूर्वं प्रोक्षकमन्यादिफलम् ।
 अयमिष्टव्येति तु गन्तव्यं ।
 "यथासम्यक्तं प्रेतं दो वपेत् उद्भूतं वा ।
 वटोदकदिनां एवा एषं गन्तव्यं चरेत्" ।
 यथा समन्वयादिनामं भेदाहारमिवचनम् ।
 तथा यथाशामोक्त्यादिनां चाभिहितं तद्वत्प्र-
 दायये देष्टव्याऽपि यानुसारेण योजनीयं ॥ १ ॥
 यत्तु ब्रह्मर्षिर्नृपिर्वाऽपि कस्याप्यनन्यमनु-
 श्रव्यमस्ति ॥

आत्म

"उदः शौचमृतेर्गुप्तः प्रत्याग्यातभियक्क्रियः ।
 आत्मनो घातयेद्यत्तु भवत्यनन्यमनुमतिः ।
 नस्य विगतामशौचं दितयेदित्येवमर्थः ।
 एतदेव नृपकं कृत्वा चतुर्थे आश्रमास्मरेत्" ।
 तथा,—
 "गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिम्मादगात् ।
 प्रयागे वटशालायां देष्टव्यां वरोति यः ।
 मयं देष्टव्याश्रमं काले प्राप्तं मया मतिः ।
 उत्तमान् प्राप्नुयाद्भोकाप्राप्तदातो भवेत् क्वचित् ।
 यथेयामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वश्रुतम् ।
 दगात्मन्य नारीणां सर्ववर्गेषु सर्वदा ।
 अशौचं न्यात् स्यहं तेषां वधानन्यतेषु च ।
 वाराहस्यां निवेद्यस्तु प्रत्याग्यातभियक्क्रियः ।
 प्रवत् तारकं वृते नायद्या कन्यचित् क्वचित्" ।
 विवस्वान् ।
 "सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य मर्यादागच्छमस्य च ।
 प्रायश्चित्तमनुष्ठातमप्रिपातो महापथः" ।
 धर्माज्जनाममर्थस्य द्वाष्टवायिकादिरूपप्राय-
 श्चित्तममर्थस्य । एवं शास्त्राविश्रितमार्गेण मृता-
 नां चाग्न्यादिमृतानां संवत्सरादूर्द्धमौर्द्धदेष्टव्यं
 कार्यं । यद्विचिञ्चते ।
 "गोब्राह्मण्यहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
 ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धदेष्टव्यं" ॥ १ ॥
 अत्रापरं विशेषमाह पराशरः ।
 "चाग्न्यानेन श्वपक्षेन गोभिर्विप्रेर्हृतो यदि ।
 आहिताभिर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ।
 दहेत् ब्राह्मणं विप्रो लोकाश्रौ मन्त्रवर्जितं ।
 दग्धास्त्रीणि पनर्यह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ।
 सेनाग्निना स्मन्त्येव एषमेतत् पुनर्दहेत्" ॥ १ ॥
 संवत्सरादूर्द्धमपि तत्तत्प्राप्तानुसारेण दिग्गन्धादि-
 प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवलिञ्च कृत्वा चोर्द्ध-
 देष्टव्यं कार्यं । आद्युद्योऽनित्यत्वेन संवत्सरानन्तर-
 नौर्द्धदेष्टव्यादिलोपप्रसङ्गात् । तत्र नारायण-
 वलिञ्च कृत्वा । तथा च वृद्धवाजवल्काः ।
 "नारायणवलिः कार्यो लोकागर्भमाश्रितः ।
 तथा तेषां भवेत् शौचं नान्येद्यद्विद्वदयम्" ।
 नारायणवली कृते चोर्द्धदेष्टव्यकरणे भवती-
 त्यर्थः ॥ १ ॥ समर्प्ये तु विशेषः । संवत्सरं यावत्
 पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारायण-
 वलिञ्च कृत्वा शौचं नारां प्रवृत्तां गाञ्च आसौहे-
 ज्ञेन ब्राह्मणाय दत्त्वा चोर्द्धदेष्टव्यं कुर्यात् ॥ १ ॥
 नारायणवलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितं ।
 "एकादशीं समासाद्य शुक्लपञ्चम्यं वै त्रिविधं ।
 विष्णुं समर्पयेद्देवं दमं वैवस्वतं तथा ।
 दक्षपितृणां वृताभ्यस्तान् दर्भेषु मधुमंयुतान् ।
 तिरुमित्रान् प्रदद्यादे संयतो दक्षिणामुखः ।
 विष्णुं बुद्धौ समासाद्य दक्षमभि ततः क्षिपेत् ।
 नामगोत्रयहं कृत्वा पुण्यैर्गर्भं ततः ।
 धूपदीपप्रदानञ्च मन्त्रमोच्यं तथापरं ।
 विद्यातपःसमृद्धान् वै कुलेत्पन्नान् गमाह्वितान् ।
 रिक्तमयेत विप्रान् वै पञ्च तप्त नवापि वा ।
 स्वपरेऽपि सन्नाप्ते सधाते समुपोषितः ॥

आत्म

विष्णोर्गर्भं कृत्वा विप्रान्तातुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखान् दद्याज्जेष्टं पितृशपमनुस्मरन् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्त्रितः ।
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूज्यं तदाचरेत् ॥
 एतान् आत्मा ततो विप्रश्रुतिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यज्जनेनैव तन्नादिमहितेन च ।
 पञ्च पितृणां प्रदद्याद्यैवैवमनुस्मरन् ।
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च द्विषाय च ।
 यमाय नानुसाराय चतुर्थं पितृमुत्तुजेत् ।
 मृतं संकीर्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परं ॥
 विष्णोर्गर्भं मृष्टीत्वं पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ।
 विप्राणाञ्च विधिपूर्व दक्षिणाभिः समर्पयेत् ॥
 एवं ब्रह्मणं विप्रं हिरण्येन समर्पयेत् ।
 गत्वा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
 तत्तत्किनामो विप्रास्तु हस्तेर्दमयमन्यते ।
 क्षिपयिष्येऽप्यर्प्यन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविगन्धातकान् तस्मै दद्याः समाहिताः ।
 मित्रमव्यजनेः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः" ॥
 भविष्यपुराणे ।
 "सुवर्णतारगिष्यं नारां कृत्वा तथैव गां ।
 आसाय दत्त्वा विधिवत् पितुराव्यमाप्रवान्" ।
 इति मदनपारिश्रिते ५ तत्रकः ।
 आत्मवोधः, पुं, (आत्मनो घोषयतीति । आत्मन् +
 वृष् + अन् ।) काकाः । इत्यमरः । कुक्षुटः । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आत्मनः, पुं, (आत्मन् + अन् + नः । आत्मा वै नायते
 पुत्र इति श्रुतेः ।) पुत्रः । इत्यमरः । मनुः, १०।१८ ।
 "तस्यार्थे सर्वभूतानां गोमार्गं धर्मेमात्मनः" ।
 यथा रामायणे,—
 "ऋषः प्रस्थापयामास दिव्यचूर्णमात्मनः" ॥
 आत्मशब्दा [नृ] पुं, (आत्मनः शब्द यस्य सः ब्रह्म-
 षोऽपि ।) पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यथा कुमारसम्पदे, ६ । २८ ।
 "अत आहर्तुमिच्छामि पार्थिवीमात्मशम्भवे" ।
 यथा रघुवंशे, १ । ६३ ।
 "तस्यामात्मानुरूपयायात्मशम्भसमुत्सुकाः" ॥
 आत्मशब्दा, स्त्री, (आत्मन् + अन् + ङ + आप् ।) कन्या ।
 इत्यमरः । बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आत्मतत्त्वं, स्त्री, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम् ।) तत्तद्वा-
 सकं नित्यमुद्रमुद्रमुक्तमव्ययमाव प्रत्यक्चैतन्यमे-
 वात्मतत्त्वं । एवादिमासकं नित्यमुद्रमुद्रमुद्रमुद्र-
 नेवात्मवस्थितिं यावत् । एतद्विवरणं यथा ।
 "इदानीं प्रवृत्तास्मि इदमिदमयमप्यप्यप्य-
 तीति विप्रः उच्यते । तथाच । अतिप्राप्तस्तु
 प्राप्तं वै प्रायते पञ्च इत्यादि श्रुतेः सम्मिश्रितं
 अपुष्टेऽपि प्रेमदर्शनात् एवैव एते नष्टेऽप्येव
 एते नष्टेऽप्यनुभवाच्च पुन आत्मनि वर्तते ।
 १ । चार्द्धात्तु मं वा यथा एतयोऽङ्गरुमय
 इत्यादि श्रुतेः प्रदीपयतात् तदर्थं परित्यज्यापि
 सस्य निर्गमदर्शनात् स्मृतोऽपि श्रुतोऽपि इत्याद्य-
 नुभवाच्च स्मृतोऽपि श्रुतोऽपि न वर्तते । २ । अथ-
 रथात्तः । तेषां प्राप्ताः प्रशान्तिं गमेय ब्रह्म

आत्मा

रित्यादिश्रुतेः इन्द्रियागामभावे शरीरचलनाभावात् कागोऽहं वधिरोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च इन्द्रियाण्यात्मेति वदति ॥ ३ ॥ अन्यन्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियचलनायोगात् अहमशनायावानहं पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति ॥ ४ ॥ इतरन्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादेरभावात् अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनुभवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धन्तु अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्तृगर्भावे करणस्य श्रवणभावात् अहं कर्ताहं भोक्ता इत्याद्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकरतार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा ध्यानमय इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्धादीनामज्ञाने लयदर्शनात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानोत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानमात्मेति वदतः ॥ ७ ॥ भट्टन्तु प्रज्ञानघन एवानन्दमय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसदभावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानोपहितं चैतन्यमात्मेति वदति ॥ ८ ॥ अपरबौद्धः असदेवेदमय आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वाभावादहं सुतः सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभावपरामर्शविषयानुभवाच्च श्रुत्यमात्मेति वदति ॥ ९ ॥ एतेषां पुत्रादीनां श्रुत्यपर्यन्तानामनात्मत्वमुच्यते । एतैर्गतिप्राप्ततादिवादिभिरुक्तेषु श्रुतियुक्तानुभवाभासेषु पूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्तानुभवाभासानामुत्तरोत्तरश्रुतिघटनानुभवाभासैरात्मवाधदर्शनात् पुत्रादीनामनात्मत्वं सायमेवेति ॥ * ॥ किञ्च प्रत्यक्षस्युक्तोऽप्युत्तरप्राणोऽमना अकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य पुत्रादिश्रुत्यपर्यन्तस्य जडस्य चैतन्यमात्मत्वेन घटादिवदनित्यत्वात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभवप्राबल्याच्च तत्तत्श्रुतियुक्तानुभवाभासाणां बाधितत्वादपि पुत्रादिश्रुत्यपर्यन्तमखिलमनात्मैव । अतस्तत्तद्भासकं नित्यसुदृढबुद्धसक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक् चैतन्येनात्मतत्त्वमिति वेदान्तविदनुभवः । इति वेदान्तसारः (५०—५८) ।

आत्मदर्शः, पुं, (आत्मन् + दृश् + घः ।) दर्पणं । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे । “निम्बासवाप्यापगमात्प्रपन्नः । प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ।)

आत्मनीन, त्रि, (आत्मन् + खः ।) आत्मने हितं । इति व्याकरणं । पथं । इति राजनिर्घण्टः । (“भजनिर्हतिमात्मनीनाम्” । इति प्रबोधचन्द्रोदयः ।)

आत्मनीनः, पुं, (आत्मन् + खः ।) सुतः । श्यामः । प्राणाधारः । विदूषकः । इत्यजयः ।

आत्मवन्धुः, पुं, (आत्मन् + वन्धुः ।) यष्टीतत्पुरुषः । यदुक्तं “आत्ममातृत्वसंः पुत्रा आत्मापितृत्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मगन्धवाः” । पितृत्वस्य पुत्रः । मातुलपुत्रः । मातृत्वस्य पुत्रः । इति स्मृतिः ।

आत्मवीरः, पुं, (आत्मा वीर इव यस्य ।) प्राणवान् ।

आत्मा

श्यालकः । विदूषकः । इति मेदिनी ।

आत्मभूः, पुं, (आत्मन् + भू + क्तिप् ।) ब्रह्मा । कामदेवः । इत्यमरः । विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा रघुवंशे १० । २० ।

“सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोगिन्स्त्वमात्मभूः” ।)

आत्ममूली, स्त्री, (आत्मन् + मूल + डीप् ।) दुरालभावृत्तः । इति शब्दमाला । (दुरालभाशब्देऽस्याविशेषोद्देशः ।)

आत्मभरिः, त्रि, (आत्मानं विभर्तीति, आत्मन् + भृ + इन् + मुम् ।) आत्मोदरमात्रभरणकर्ता । तत्पर्यायः । कुक्षिभरि २ खोदरपूरकः ३ । इत्यमरः । (आद्यूनः, परार्थवैमुख्येन स्वार्थनाशनपरः । यथा भट्टिकाव्ये । “आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणां” । यथा हितोपदेशे । “शिरैरप्यविशेषश्च उग्रश्च क्षतनाशकः । त्यज्यते किं पुनर्नान्यैः पद्माप्यात्मभरिर्नरः” ।)

आत्मयोगिः, पुं, (आत्मैव योगिरुपादानकारणमस्य बज्रोद्दिः ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली (यथा कुमार ३ । ७० ।

“ददर्श चकीक्षतचारुपापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोगिन्” ।)

आत्मरक्षा, स्त्री, महेन्द्रवारणीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । (आत्मशरीररक्षणं ।)

आत्मशल्या, स्त्री, शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ।

आत्मझाघा, स्त्री, (आत्मनः झाघा ।) आत्मगर्वः । स्वीयप्रशंसा ।

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या ।) आत्मघातः । खवधः ।

आत्महा, [न्] पुं, (आत्मन् + हन् + क्तिप् ।) देवतः । इति शब्दरत्नावली । आत्मघाती । “नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं त्वं सुकल्पं शुरुकर्णधारं । मया-नुबुद्धेन नभस्तरेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा” । इति श्रीभागवतं । (अपरञ्च यथा, “लज्जा कथञ्चित् न रजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनं । यस्त्वात्ममुक्ते न यतेत ‘मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहत्यसद्गुहात्’” ।)

आत्मा, [न्] पुं, (अतति सन्ततभावेन जायदादिसर्वावस्थासु अनुवर्तते, अत सातत्यशमने + मनिष् ।) यत्नः । धृतिः । बुद्धिः । स्वभावः । ब्रह्म । देहः । इत्यमरः । मनः । इति मेदिनी । परव्यावर्तनं । इति धरणी । पुत्रः । इति शब्दरत्नावली । जीवः । अर्कः । ऊताशनः । वायुः । इति हेमचन्द्रः ।

(“आत्मज्ञः करणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्तते” । “अथक्तात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः” । “चेतवान् यतस्वात्मा ततः कर्ता निरुच्यते” । “देही सर्वगतो ह्यात्मा खेखे संस्पृशनेन्द्रिये । सर्वाः सर्वाश्रयस्थान्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः” । “विभुत्वमवस्थासु यस्मात् सर्वगतो महान् । मगसच्च समाधागात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतं” । “आदिगोस्यात्मनः क्षेत्रपारस्पर्यमगादिक” ।

आत्रे

“स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च, स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः । स चेतनाघातुरतीन्द्रियश्च, स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥ रसात्ममातापितृसम्भवानि, भूतानि विद्यादृश षट् च देहे । चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि, स्थितस्तथात्मा च चतुर्धुं तेषु ॥ भूतानि मातापितृसम्भवानि, रजश्च भुक्श्च वदन्ति गर्भे । आष्यायते शुक्रमसृक् सुभूतैर्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ भूतानि चत्वारि तु कर्मणां, यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भं । सर्वाजधर्मांश्च परापराणि, देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः, कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः । भवन्ति येष्वाम्नातबुद्धिभेदाः रजस्तमस्तत्र च कर्महेतुः ॥ अतीन्द्रियैस्तैरतिस्फुल्लरूपै रात्मा कदापिन्न विमुक्तरूपः । न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” ॥

इति चरकः ।

“यदा यदात्माहतिमानयं भवेत्तदा मनस्तत्त्वधितिकृतीन्द्रियं । ततो मनोऽधिकृतमिन्द्रियं घटे-प्रवर्तते संशयबुद्धिसम्भवे” ॥

इति वैद्यकवादार्थदर्पणं ।)

आत्माधीनः, पुं, (आत्मनोऽधीनः ।) पुत्रः । प्राणाधारः । श्यालकः । विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ।

आत्माशी, [न्] पुं, (आत्मन् + अश् + शिन् ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

आत्माश्रयः, पुं, (आत्मा आश्रयो यस्य सः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं । स्वापेक्षापादकप्रसङ्गत्वं । अपेक्षा च ज्ञातो उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तस्याद्या यथा । एतद्वृत्तज्ञानं यद्येतद्वृत्तज्ञानजन्यं स्यात् एतद्वृत्तज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया तु घटोऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः स्यात् एतद्वृत्तभिन्नः स्यात् । तृतीया च अयं घटो यद्येतद्वृत्तवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति ।

आत्मीयः, त्रि, (आत्मन् + छः ।) स्वकीयः । अन्तरङ्गः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे । “प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” । युसारसम्भवे । २ । १६ ।

“किमिदं युतिमात्मीयां न विभति यथा पुरा” ।)

आत्मोद्भवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा ।) मापयणी । इति राजनिर्घण्टः । कन्या । पुत्रे, पुं । (मापयणीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातयः ।)

आत्रेयः, पुं, (अत्रेयपथं पुमान् । अत्रि + ङक् ।) अत्रिमुनिपुत्रः । स च दत्तः । दुर्वासाः । चन्द्रः ।

इति मेदिनी । शरीरस्यरमधातुः । इति हेमचन्द्रः ।

आधेयिषा, स्त्री, (अधि + ङ् + क् + टाप् ।) अङ्गुली । इति शब्दार्थः ।

आधेयी, स्त्री, (अधि + ङ् + ङीप् ।) पृथ्वी स्त्री । (यथाह आधिराः,—

“आशितमिश्राज्जम् इत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
मत्प्रहत्याप्रतं कुर्यात् आधेयीपुत्रयेव च” ।)
गदीविशेषः । इति मेदिनी । (अधिमृनिपत्नी ।)
यथा भारते,—

“शर्यावरावत्या च नाङ्गुली च सरिदरा ।
कर्ताया तपत्रियो कौहीत्य मद्गन्धः” ।)

आध्वंयः, स्त्री, (अध्वन् + ण्यत् ।) अध्वंयां
समूहः । अध्वंयाणां मुनिना प्रोक्तो वेदः
अध्वंया तेषां सङ्गः । इत्यमरः । शान्तिः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा महावीरचरिते ।
“आध्वंयस्तोत्र इवाभिधारः” ।)

आध्वंयः, पुं, (अध्वन् वेत्तीति । अध्वन् + ण्यत् ।)
पुरोहितः । अध्वंयेद्विप्राक्षयः । इति हेमचन्द्रः ।

आदरः, पुं, (आङ् + दृ + ण्यत् ।) आरम्भः । इति
त्रिकाण्डशेषः । समादरः । सम्मानः । (यथा
किरातावृत्तौ ५ । १६ ।

“स जगदे धचनं प्रियमादरात्
मुखरतावसरे हि विराजते” ।

कुमारसम्भवे ६ । १३ ।

“तद्दर्शनाद्भूत् शम्भोभूयान् दारार्थमादरः” ।
हितोद्देशे ।

“सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः” ।)

आदर्यः, त्रि, (आङ् + दृ + ण्यत् ।) आदरणीयः ।
आदर्यः । आदरोपयुक्तः ।

आदर्शः, पुं, (आङ् + दृश् + ण्यत् ।) दर्पणं । टीका ।
प्रतिपुलकः । इति मेदिनी । (यथा भगवद्गीतायां ।

“धूमेनाश्रिते वरिष्यपादशो मलेन च ।
यथोन्मनेनालतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं” ।)

आदानं, स्त्री, (आङ् + दा + ल्युट् ।) ग्रहणं । अन्वा-
भरणं । इति मेदिनी हेमचन्द्रो । रोगलक्षणं ।

इति राजनिर्घण्टः । (सौकारः प्रतिग्रहः ।
यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ।

“कुशलादुरादानपरिचिताङ्गुलिः” । मनुः, ० । २० ।
“आदानमप्रियकरं दातव्यं प्रियकारकं ।

अभीष्टतानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते” ।)

आदानो, स्त्री, (आ + दा + ल्युट् + ङीप् ।) हस्त-
घोषालङ्कारः । इति रत्नमाला ।

आदिः, पुं, (आङ् + दा + कि ।) पूर्वः । प्रथमः ।
इत्यमरः । पदान्तं गच्छकः । यथा इत्यादिः ।

(प्रारम्भः । प्राक्स्था । नियतपूर्ववर्तिकारणं ।
उत्पत्तिहेतुः । सामीप्ये । व्यवस्थायां । प्रकारे,
व्यवसाये च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति ।

यदुक्तं,—

“सामीप्येऽप्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा ।

आदिशब्दं तु मेधावी धनुर्वेदेऽप्युच्यते” ।

यथा भाष्ये १ । ८ ।

“अथैव ससज्जोदो ताम् वीजमवाष्टम्” ।

कुमार १ । ८ । “जगदादिगन्धर्वः” ।)

आदिकविः, पुं, (आदिः प्रथमः कविः ।) ब्रह्मा-
इति श्रीभागवतं । वान्दीकिमुनिः । इति हेम-
चन्द्रः । (“तेने ब्रह्माह्वा य आदिकवये मुह्यन्ति

यत् सूर्यः” । इति भागवते १ । ४ ।)

आदिकारणं, स्त्री, (आदि आद्यं कारणम् ।) पूर्व-
निमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्यायः । निदानं २ ।

इत्यमरः ।

आदिगदाधरः, पुं, (आदिराद्यः आदौ पूजितो वा
गदाधरः ।) गयास्यदेवताविशेषः । यथा,—

“गयाशिरश्चादित्वा गुरुत्वादास्यता शिला ।
कालान्तरेण यत्कृत्य स्थित आदिगदाधरः ।

तथा यत्कोऽयत्कृत्योप्यासीदादौ गदाधरः ।
आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्भूतः ।

पाद्याद्यगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधरः” ।

इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्यायः ।
अपिच

“गद्यादाववच्छ्रुत् गयासुरशिरःशला ।

निचलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः” ।

इति वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये ८ अध्यायः ।

आदितालः, पुं, (आदिराद्यतालः ।) तालविशेषः ।
यथा,—सङ्गीतदामोदरः ।

“एकस्य लघ्वर्थे च आदितालः स कथ्यते ।

गुरुत्वं पुरतो वाच्यः प्रत्येकैतद्विदर्शनं” । इति ।

आदितेयः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् । अदिति +
ङ् ।) अदितिपुत्रः । देवः । इत्यमरः ।

आदित्यः, पुं, (अदितेरदित्यस्य वा अपत्यं + ण्यः ।)
देवः । सूर्यः । इत्यमरमेदिनी । द्वादशादित्य-

गणे बह्वचनान्तः । इत्यमरः । तत्प्रत्येकनामानि ।
विवस्वान् १ अर्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता

५ भगः ६ धाता ७ विधाता ८ वह्नयः ९ मित्रः
१० शक्रः ११ उरुक्रमः १२ । एते कश्यपात्

अदितिभार्यायां जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टकन्या
संज्ञा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोऽमुस-

मर्षा अतस्तस्याः पितृकृतादित्यद्वादशखण्डा द्वा-
दशादित्याः । तेषां द्वादशमासिष्वेकैकस्योदयः ।

इति पुराणं । अर्कलक्षः । इत्यमरः । आकन्द
इति भाषा । (“आदित्यमण्डलस्थितो हिरण्य-

योविष्णुः” । यथा शान्तिशतके । ४ । २४ ।

“आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं” ।
भारते ।

“आदित्यचन्द्रावनिर्गोललस्य

द्यौर्भूमिरापो हृदं गमय” ।

हरिवंशे द्वादशादित्यकथा यथा ।

“मरीचात् कश्यपाज्जातान्तेऽदित्या दत्तकन्या ।
तत्र शक्रश्च विष्णुश्च अज्ञाते पुनरेव ह ।

अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण इव च ।

चक्षो भग्यातिनेजा आदित्या द्वादश स्मृताः” ।

तस्य संवत्सरान्तो भगवानादित्यो गतिविशे-
षेऽक्षिनिमेषकालाकालमुत्तराहोरात्रपञ्चमास-

त्तश्च संवत्सरयुगप्रविभागे करोति । इति सद्युतः
आदित्यपञ्चः, पुं, (आदित्यलक्षस्य पञ्चमिव पञ्चमस्य ।)

क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । अर्कपञ्चः २ अर्कदण्डः ३
सूर्यपञ्चः ४ तपनच्छदः ५ कुष्ठारिः ६ विटपः ७

सुपञ्चः ८ रविप्रियः ९ रश्मिपतिः १० रुद्रः ११ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णवीर्यत्वं । कफघात-

रोगघाटरगुल्मारोपकनाशित्वं । अग्निचन्द्री-
पनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लोहितं पुष्प-
मस्याः ।) लोहितार्कलक्षः । इति रत्नमाला ।

राज्ञा आकन्द इति भाषा ।

आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता ।) ज्योषधी-
विशेषः । ऊडूडडिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वरदा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्चला ४ सूर्यगता ५
सूर्यावर्त्ता ६ अर्कभक्ता ७ मण्डूकपर्णी ८ सुर-

सम्भवा ९ सौरी १० सुतेजाः ११ अर्कहिता ११
वरिष्ठा १३ मण्डूकी १४ सप्तगामा १५ देवी १६

मातृगण्डवन्मता १७ विप्रान्ता १८ मातृदेया १९ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।

उग्रत्वं । कफत्वग्दोषकण्डूगण्डूभूतग्रहोयशीत-
ज्वरनाशित्वञ्च । अन्यथा । सादुपाकरमत्वं ।

गुरुत्वं । अपिप्तवर्द्धकत्वं । क्षाररसत्वं । विटभ-
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

आदित्यसूनुः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः
सूर्यः तस्य सनुः यद्योतितुल्यः ।) सुग्रीववानरः ।

इति हेमचन्द्रः । यमः । शनैश्चरः । सार्वर्गिभनुः ।
वैवस्वतमनुः । इति पुराणं । (कर्मः ।)

आदिदेवः, पुं, (आदिः कारणं स च देवश्चेति कर्म-
धारयः ।) नारायणः । इति त्रिकाण्डशेषः । (जग-

दुपादानादिगुणवान् वासुदेवः विष्णुः, महादेवः,
ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १० । १२ ।

“परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शान्तं दिव्यमादिदेवमजं विश्वं ।

त्वमादिदेवः पुरुषः पुमान्-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं” ।

यथा, महाभारते,—सूर्यस्य नामाष्टशतमथे
परिगणितो नामभेदः ।

“धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सतः” ।)

आदिमं, त्रि, (आदौ भवं अग्रादिपञ्चात् धिमञ् ।
यद्वा मध्यान्म इत्यत्रादिष्वेति वचनात् मः ।) आद्यं ।

प्रथमभवनम् । इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ।

(यथाह भाषापरिच्छेदे,—

“एते पञ्चान्यथासिद्धा दृग्गतादिकमादिमम्” ।

“आदिमः स्थेनैलादिमयोगः परिकीर्तितः” ।)

आदिराजः, पुं, (आदिः प्रथमः राजा इति राजाह-
मलिभ्यश्च ।) पृथ्वराजः । इति हेमचन्द्रः । (मही-

क्षितानाद्यो वैवस्वतो मनुः । अविजितस्य स्वदा-
मस्यातः पौरवे राजा । यथा, रामायणे ।

“आदिराजो मनुर्विव प्रजानां परिरक्षितः” ।

महाभारते ।

“अविजितः परिक्षितु इवनाथस्य वीर्यवान् ।

आदिराजो विरागस्य शान्तस्य मन्त्रतः” ।)

आदिबगहः, पुं, (आदिः कारणं स च बराहस्येति
 कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अदिशूकरः । आदिश्लोचः ॥
 आदियं, स्त्री, (आङ् + दिष् + क्तः ।) उच्छ्रियं ।
 इति मेदिनी ॥

आदिष्टः, त्रि, (आङ् + दिश् + क्त ।) आदेशितः ।
 आज्ञातः इति मेदिनी । (नियोजितः, उपदिष्टः,
 अनुशसितः, अभिहितः ।)
 आदीनवः, पुं, (दीङ्ये भावे क्तः । खादय चोदितः,
 चोदितश्चेति गत्वं । आदीनस्य वा नम् । घञर्थे
 क इति बाहुलकात् वातेः कः) क्लेशः । इत्यमरः॥
 दायः । दुरन्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशु-
 पालवधे २ । २२ ।

“यदासुदेवेनादीगमनादीत्वमीरित” १) आदीपनं, क्ली, (आदीप्यते षाङ् + दीप् + भावे ल्युट्) आलिप्तना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिप्तना इति भाषा ।

आदृतः, त्रि, (घाङ् + दृञ् + आद्रियते यः कर्मणि
क्तः ।) कृतादरः । सादरः । अर्चितः । पूजितः ।
इत्यमरः ॥ (भावधानः, अवहितः, अग्रमत्तः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे,
“आत्मानमादृतो रक्षेत्प्रमादाद्भि विनश्यति” ।)
आदृत्यः, त्रि, (घाङ् + दृ + क्त्वप् ।) आदरणीयः ।
आदरयेत्यः ॥

आदेशः, पुं, (षाङ् + दिश् + भावे घञ् ।) आत्रा ।
इति हैमचन्द्रः ॥ ज्योतिःशास्त्रकर्णः । इति सि-
द्धान्तशिरोमणिः ॥ वर्णस्य वर्णान्तरात्मनिः । प्र-
कृतिप्रत्ययोपघातिकाख्यं । इति व्याकरणं ॥ (खनु-
मतिः, शासनं, उपदेशः, शास्त्राचार्योपदेश-
गम्यो वार्त्तासिद्धारः, कार्यभेदः, यथा मुग्धवाधे
“स्यानिवदादेशः” । यथा, मनुः, ८ । २५८ ।

“मन्त्रादेशश्चत्वारिंशदक्षिणैः सह” ।)
 आदेशी, [न] पुं, (स्वाङ् + शिष् + शिगि ।) देवज्ञः ।
 गणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आदेशकर्त्ता,
 उपदेशा, यथा, रघवंशे, ४ । ६८ ।

“कपोलपाटलादेशं बभूव रघुचेयित” ॥
 आदेष्टा, [ऋ] ऐं, (धादिश्रुति ऋत्विजादीन् यागा-
 दिष्वेष्टसम्मादनाय प्रेरयति । घ्राङ् + दिश् चति-
 सत्त्वाने + टच् ।) यागविषये मनेष्टसम्मादनाय य-
 चार्थं कर्म कुर्विति ऋत्विजामादेशकः । तत्प-
 र्यायः व्रती २ यष्टा ३ यजमानः ४ । इत्यमरः ॥
 एन्वादेष्टा ५ याजकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ ष्या-
 देशकस्तौ ॥

पाचं, स्त्री, (पचते यत् चय कर्मणि ण्यत्) धान्यं
इति राजनिर्घण्टः ॥ पदनीयद्रव्ये त्रि ॥ (यथा—
मनुः, ५।२४।

“तत्पुण्यं धितमप्याद्यं हविः शेषञ्च यद्भवेत् ।
चिरस्थितमपित्वाद्यं”—इत्यादि ।)
षाद्यः, चिः, (षादौ भवः दिगादिभ्यो यत् यद्वा अद्यते
यः षड् कर्मणि णत् ।) प्रथमः । इत्यमरः ॥
(यथा मध्याह्नारते,—
“तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वये दानेन कर्मणा” ।

रघुवंशे, १।११।
 “आसीत् महीक्षितामाद्यः प्रणवश्चन्द्रसामिव”)।
 मद्यः। यथा. मनुः ५। २६।

“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकथयोः” ।
 घाद्यकविः, पुं, (घ्राद्यश्च कविश्चेति कर्मधारयः ।)
 बाल्मीकिमुनिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (पुराण-
 कविः ब्रह्मा) ।

आद्यमाधकः, ऐं, (आद्य + मध् + हलश्चेति घञ् + कः ।) माधकपरिमाणं । पञ्चरत्निकाः । इत्यमरः ॥
यथाह भास्कराचार्यः,—
“दशार्जुनं प्रवदन्ति माध” ।)

आद्यबीजं, स्त्री, (आद्यं मुख्यं बीजं कारणं ।) आदि-
कारणं । इति जटाधरः ॥

आद्या, स्त्री, (आदौ भवा दिगादित्वात् यत् टाप्)।
दुर्गा। इति शब्दरत्नावली। क्ली। तारा।
त्रिपुरसुन्दरी। भवनेश्वरी। इति तन्त्रसारणीक-
तन्त्रयोगिनोक्तन्त्राण। प्रधाना शक्तिः। महा-
विद्या। यथा, मुण्डमालातन्त्रे १० पटलः ॥

“सत्ये तु सन्दरो आद्या त्रेतायां भुवनेश्वरी ।
 हापरे वारिणि आद्या कलौ काली प्रकीर्तिता ॥
 नामभेदं प्रवक्ष्यामि रूपभेदं वरानने ।

ग भेदः कालिकायाञ्च ताराया जगदम्बिके ॥
 षोडश्या भुवनायाञ्च भैरव्यास्त्रिपुरेश्वरि ।
 क्षिप्रयाश्चैव धूमाद्या भीमाद्याः परमेश्वरि ॥
 ततश्च वज्रामुल्या मातङ्गाश्च सुरेश्वरि ।
 ग च भेदे महेशानि विद्याया वरवर्णिनि' ॥
 आद्भुते त्रि ॥

प्याद्यूनः, चि, (आङ् पूर्वात् दीयतेरकन्मकत्वात्
 क्तः । दियोविजिगीषायामिति निष्ठातस्य नत्वं
 यस्य विभाषेति नेट्, चोरित्यूट् ।) औदरिकः ।
 इत्यमरः ॥ पेटुक इति भाषा । (यदुक्तं, यमरे ।
 “प्याद्यून स्यादौदरिके तिजिगीषाविवर्जिते” ।
 “प्याद्यूनः सदगृहिण्येव प्रायेयश्चावलम्बितः” ॥
 इति किराते ११ । ५ ।) आदिह्रीनः ॥

आद्योपान्तं, लो, (आद्यश्च उपान्तश्च द्वन्द्वः।) पूर्व-
परं ! इत्त्वनागादि इति भाषा ॥

आधमनं, क्षौ, (आधीयते व्याध् + धा + कर्मन् ।)
बन्धकं । इति सृतिः । (आधिः । यथा भन्तुः,
“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहं ।
यत्र वाप्यपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्” ॥

आधानं, स्त्री, (आधीयते आह् + धा + भावे ल्यट् ।)
 यद्वा आधीयते स्थाप्यते यत् कर्मणि ल्युट् ।)
 गर्भाधानं । अग्न्याधानं । स्थापितद्रव्यं । इति
 सूतिः॥ (यष्टयं, धारयं । अधिगमः, करणं ।
 सन्पादनं । श्रौतमेः स्मार्त्तमिवा यष्टयं, ब्राह्मणानां
 प्रतिदिनकर्त्तव्या विहितवक्त्रिस्थापनपूर्वकद्योमा-
 दिक्रिया, यजनं, द्योमः । यथा रुघ्वंशे, १ । २४ ।

“प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणान्तराणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः” ॥
 यथा मनुः, ५ । १६८ ।
 “भाष्येऽपि पूर्वमात्रिण्यै दत्तामीनन्त्यकर्मणि ।
 पुनर्दारद्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” ॥

यथा महाभारते,—
 “सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 यथा मेघदूते, मूर्ध्वमेवे । २ ।
 “तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः” ॥
 प्राधानिकं, स्त्री, (स्याधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य ।
 प्रयोजनमिति ठक् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

आधारः, पुं, (व्याभिघ्नने षस्मिन् इति आधारः
अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्या-
नादधिकरणे घञ् । व्याकरणशास्त्रे अधिकरण-
कारकं, तल्लक्षणं यथा सिद्धान्तकौमुद्यां, आधा-
रोऽधिकरणं कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आ-
धारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । तच्च वामी-
प्याश्लेषविषयव्याप्तिभेदाद्यतुर्विधं । तथा सिद्धान्त-
कौमुद्यां, त्रैपश्लेषिकोवैषयिकोऽभिधायकश्चेत्या-
धारस्तिष्ठा यथा—कटे आस्ते । स्यात्स्यां पचति ।
मोक्षे सर्वस्तिन्नात्मास्ति ।) अधिकरणं । आल-
वाणं । अन्वुधारणं । इति मेदिनी ॥ क्षेपादि-
सेकार्थं सेतुना वज्रनालं जलं निरुध्य यत्र स्थाप्यते
स आधारः वज्रकान्दरादिः । बाँध इति ख्यातः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ श्रृङ्गाद्यर्थं जलबन्धन-
माधारः । इति वैकुण्ठः ॥ क्षेपादिसेकार्थं जला-
धारस्थानमाधार इति मधुः ॥ (यथा रघववंशे ॥६॥

“आधारवन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषं ।
क्वचिन्न वाय्वादिरुपपन्नो वः
अमच्छिदामाश्रमपादपानाम्” ॥

याश्च वक्ताः ।
 “तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारैर्विवान्श्रमान्” ॥)
 याधार्मिकः, त्रि, (अधर्म + ठञ् ।) अधार्मिकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः ।
 “नाधार्मिके वसेद्दयामे” ॥)

छाधिः, ऐ, (छाङ् + धा + किः ।) मनःपीडा । प्र-
 त्यागः । बन्धकं । व्यसनं । अधिष्ठानं । इति
 मेदिनी ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।

“व्याधिव्याधिपरीताय अथ श्वो वा विनाशिनो ।
कोऽहि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत्” ॥
तथा च वैराग्यश्रुतके ।

“आधिव्याधिप्रतैर्जनस्य
विविधैराोग्यमुन्मूल्यते”॥
आधिक्यं, स्त्री, (अधिक + घञ् ।) अधिकस्य भावः ।

अधिकृतं । अतिशयता । यथा ।
 “युग्मायामपि राज्ञौ चेत् शोणितं प्रचुरं तथा ।
 कन्या च एवम् भवति शुभाधिक्ये एमान् भवेत्” ॥
 इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥ (श्रेष्ठता ।) उक्तार्थः । प्रा-
 ल्यम् । यथा साहित्यदर्पणे । १० पः ।

“आधिक्यमुपमेयस्योपमानात् न्यूनतायवा” ।
यथा, मनुः ७ । १६६ ।
“यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः” ॥
आधिक्यं नाम यदावर्धते भाव्यमाने वार्धस्यैव-
मौशनसमप्यन्यद्वा प्रतिसम्बन्धार्थमभ्यते यदा

आधे

एगः प्रतिस्मरदमपि दिरभिधीयते तत् एनरक्त-
शेषाधिकं तस्य एनरक्तं द्विविधं, अर्धपुनरक्तं
शब्दपुनरक्तम् । तथार्धपुनरक्तं नाम यथा,—
“मेवजमोयधं साधनम्” इति, शब्दपुनरक्तं
“पुनर्मेयधं मेयजम्” इति चरकः ।)

आधिपतिः, चि, (आधि + पति + क्) वणः । अ-
यितः । इत्यमरः ।

आधिदेविकः, चि, (आधि + देव + क्) अनु-
श्रुतितादीनां च इत्युभयपदद्वयः । दुःखविशेषः ।
तद्वयथा, “आधिदेविकं यद्यग्राहकविनायक-
स्याप्येवमिव” इति साङ्ख्यसत्त्वकौमुदी ।
(देवतामधिष्ठानं प्रवृत्तं दाष्टेतितादृशं नित्यं दुःखं ।
अतिदातादिव्यादित्येकं दुःखं । देवतामधि-
ष्ठानं प्रवृत्तं शास्त्रम् । यथा मनुः ६ । ८३ ।
“अधिष्ठानं ब्रह्म जपेदाधिदेविकमेव च ।
आध्यात्मिकस्य सततं वेदान्ताभिहितं यत्” ।
“तच्च सप्तविधे व्याधौपनिपतति” इति सुश्रुतः ।)

आधिपत्यं, स्त्री, (आधिपति + यञ्) अधिपते-
र्भावं । सामित्वं । प्रभुत्वं । ऐश्वर्यं । यथा,
“नहि प्रपञ्चामि मनापनुयात्
यच्छोकमुच्छोषमिन्द्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसप्तमद्वयं
राज्यं सुराणामपि आधिपत्यम्” ।

इति श्रीमगवद्गीतायां २ अध्यायः ८ ।

(यथा मनुः १२ । १०० ।
“सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदधति” ।)

आधिभोगः, पुं, (आधेर्वन्धकस्य भोगः ।) बन्धक-
प्रत्यय भोगः ।

आधिभौतिकः, चि, (आधिभूत + क्) अनुश्रुति-
कादीनां चेत्युभयपदद्वयः । दुःखविशेषः । यथा,
“वाङ्मोपायसार्थं दुःखं हेधा । आधिभौतिकं आ-
धिदेविकम् । तत्राधिभौतिकं मानुषमशुभमप-
न्निखरीकृतस्यावरनिमित्तम्” । इति साङ्ख्यसत्त्व-
कौमुदी । (“तच्च सप्तविधे व्याधौपनिपतति” ।
इति सुश्रुतः ।)

आधिगन्धर्वः, पुं, (आधि + गन्धर्व + क्) स्वराजिः ।
इति हारावली ।

आधिदेविकः, चि, (आधि + देव + क्) ततः
अधिदेव + क् । द्वितीयविवारार्थं प्रथमस्त्रियै
इत्यधनादि । यथा,—
“आधिदेविकं देवमाधिदेविकं समं ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्मै दत्ते तस्य प्रकीर्तितम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।

आधुतः, चि, (आध् + धु + क्) । आधुतः ।
कम्पितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

आधुनिकः, चि, (आधुना + क्) अधुनाजातः ।
नवः ।

आधुतः, चि, (आध् + धु + क्) कम्पितः । इत्य-
मरः । (विक्षिप्तः, अमिधुतः, आकुण्ठितः ।
आन्दोलितः, आलितः । यथा, रघुवंशे, १ । ३८ ।
“पुनरेवमिदं देवतासुतं आधुतवराजिभिः” ।)

आधेयं, चि, (आध् + धा + क्) आधारास्यत-

आध्या

वस्तु । यथा । आध्याधेये चैकपदार्थे अपरपदार्थ-
संसर्गः संसर्गमर्थ्यादया भासते । स च कश्चिद्वैदः
एतदतिरिक्तं यथाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिवि-
षयविषयिमावादिः । इति गदाधरभट्टाचार्यकृत-
प्रथमव्युत्पत्तिवादः । उतायः । यथा,—
“सत्त्वे निविशतेऽपि पृथग्गतिषु दृश्यते” ।
आधेयस्याधियाजस्य सात्त्विकप्रकृतिगुणः” ।

इति वेददेवकृतमुग्धबोधोपकारिका । आधेय
उतायः । यथा पञ्चमग्नयपानेषु रक्ततागुणः स
वज्रसंयोगादिना निष्पाद्यते । इति तट्टीकायां
दुर्गादासः ।

आधोरणः, पुं, (आधोरयति धोर्कर्मगतिचातुर्ये
कर्त्तृणि ल्यु ।) हस्तिपकः । माञ्जत इति भाषा ।
(“आधोरणा हस्तिपका हन्यारोहा निषा-
दिनः” । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।
“आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चर्मैर्निश्चितैः क्षुराद्यैः” ।)

आध्यातः, पुं, (आध् + ध्या + क्) । शब्दितः । दग्धः ।
वातरोगविशेषः । संयतः । इति मेदिनी । (स्त्रीतः
दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । “ततो
मानाध्यातः स प्रतति यदा शोकगह्वरे” । हितो-
पदेशे । “ततोऽसौ दर्पाध्यातस्तस्योपरि आत्मानं
नित्यं पश्यन् गतः” । उत्तरचरिते । “व्यानि-
र्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्यातमुज्ज्वलम्” ।)

आध्यातः, स्त्री, (आध् + ध्या + क्) वातव्याधि-
विशेषः । तस्य रूपं ।
“साटोपमव्यग्रजमाध्यातमुदरं भृशं ।
आध्यातमिति जानीयाद्भोरं वातनिरोधनं” ।
इति निदानं । पेटकांषा इति भाषा ।
तस्य चिकित्सा यथा,—
“आध्याते लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।
पानवर्त्तिक्रियां कुर्यात् वस्तिकर्म च शोधनं ।
कर्पमात्रा भवेत् क्षणां त्रिहता स्यात् पलोन्मिता ।
खण्डादपि घ्नं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
मधुनाक्षमितं लिङ्गात् चूर्णमाध्यातनाशनम्” ।
नारायणचूर्णं । १ ।

“दागहैमवतीकुष्ठशताह्विद्रुसैन्धवैः ।
लिम्बेत् कोष्ठीरसपिष्टेः श्लाघानयतोदरं ।
हैमवती वचा । दागपटुक्लेपः” । २ ।
“अभयारणवधो धात्री दन्ती तिक्ता मुद्गी त्रिहत् ।
मुष्ठा प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया ।
तानि संक्षुध्य सर्वाणि जलाद्रकचुगे पचेत् ।
तत्र तेयुऽष्टमं भागं कषायमवशेषयेत् ।
निस्त्वग्जैपालवीजाणि नवानि पञ्चमात्रया ।
तनुवस्त्रहृतायेव तस्मिन् क्षाये शूनैः पचेत् ।
क्वालयेदनं मन्दं यावत् क्षाथो घनो भवेत् ।
ततः खल्ले क्षिपेत् भागाग्नौ जैपालवीजतः ।
मागांस्त्रीन् नाराहो धमरिचात् दौ च पारदात् ।
गन्धकात् दौ च तानीह यावद्वयमं विमर्दयेत् ।
रसो नाराघनामयं भक्षितो रक्तिकामितः ।
जलेन शीतलेनेव रोगानेतान् विनाशयेत् ।
आध्यातं शूलमात्राहं प्रत्याध्यातं तथैव च ।

आन

उदावर्त्तं तथाशुल्कमुदगाणि हरत्यमा ।
वेगे शान्तिं च भुञ्जीत शर्करासहितं दधि ।
ततस्तत्सैन्यवेनापि ततो दध्योदकं मणाक्” ।
महानाराचो रसः । ३ । इति भावप्रकाशः ।
(वादुना सवेदननुदग्मिषृण्वतसः भूगन्धः । इति
रुचिर्विषयग्रस्यव्याग्नान्कृतिजयरक्षितः ।)

आध्यानी, स्त्री, (आध् + ध्या + ल्युट् + ङीप्) ।
नलिकानामगन्धद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ।

आध्या, स्त्री, (आध् + ध्ये + अङ् + टाप्) चिन्ता ।
स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ।

आध्यात्मिकं, चि, (आत्मानमधिष्ठानं भवं आधि +
आत्मन् + क्) । दुःखविशेषः । यथा । दुःखानां
त्रयं दुःखत्रयं तत् सत्त्वाध्यात्मिकं आधिभौतिकं
आधिदेविकम् । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं आरोग्यं
मानसम् । आरोग्यं वातपित्तश्लेष्मणां निमित्तं ।
मानसं कामक्रोधमेहमोहैर्षादिविषादविशेषादङ्ग-
ननिबन्धनं । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वात् आ-
ध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यसत्त्वकौमुदी ।
(आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २ । ११० ।
“लौकिकं वैदिकं वापि तत्राध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्” ।

आध्यानं, स्त्री, (आध् + ध्ये + ल्युट्) ध्यानं । चिन्ता ।
इत्यमरः ।

आध्यापकः, पुं, (आ सन्त्युक् अध्यापयति यः इति
आध्यापकः । स एव तार्थं यन् ।) अध्यापकः । इति
शब्दरत्नावली ।

आनः, पुं, (अन् + घञ्) उच्छ्वासः । वरिष्ठुर्गन्धातः ।
इति हेमचन्द्रः । (अन्तःस्थितस्य प्रागवायोर्नामि-
कयोच्चातः ।)

आनकाः, पुं, (आध् + अन् + गन् + क्) पट्टः । मेरी ।
मृदङ्गः । शब्दयुक्तमेव । इति मेदिनी ।
(यथा, भगवद्गीतायां १ । १३ ।
“ततः शब्दाश्च भेर्यश्च पणवानगगोमुखाः” ।)

आनकदुन्दुभिः, पुं, (आनकाः दुन्दुभयो देववद्यविशेषाः
यस्य जन्मनि । वसुदेवजन्मनि देवा दुन्दुभिध-
निष्पन्नाः । वसुदेवः । इत्यमरः । (खण्डपिता ।
यथा—हरिवंशे ।
“वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ।
जज्ञे यस्य प्रकृतस्य दुन्दुभ्यः प्रानदन् दिवि ।
आनकाणां च संज्ञादः सुमहानभवद्दि” ।)

आनकदुन्दुभिः, पुं, स्त्री, (आनकाः प्रोत्साहको दुन्दु-
भिः ।) वृष्टिका । इत्यमरटीकायां मरतः ।

आनतः, चि, (आध् + नम् + क्) । नतः । तत्-
पर्यायः । अवायः २ पवनतः ३ । इत्यमरः ।
(अधोमुखः, विनतः, प्रकृतः, विनयनः । यथा,
हरिवंशे ।
“पितृभ्रातृर्हि पादान् वै नमस्कृतुरानतौ” ।
महाभारते ।
“स ददाचित् मृतं विद्धा वानेनानतपर्वणा” ।
मनुः ।
“रक्षमानतसामन्तं साशीर्यं देशमावसेत्” ।)

आनतिहरः, चि, (आनति + ह + क्) पातितो-

आन

यिदः । यथा । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
प्रायश्चित्तोपयोगः । यथा मितान्तरायां पराशरः ।
“पापं प्रख्यापयेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा दध्मं” ।
एतद्योपपन्नम् ।

“प्रख्याप्य पापं वस्त्रेभ्यः किञ्चिदत्त्वा व्रतं चरेत्” ।
इति स्मृतः ।

देवत्ववचने “तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति” ।
अत्र तोषयित्वा इति अवयवात् आनतिकरत्वेन
तदुपपन्नमिदं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

आनन्दः, स्त्री, (आनन्दते चर्मणा वध्यते इति । आङ्-
+नन् + क्तः ।) चर्मवज्रमुखवाद्यमात्रं । तत्तु मुर-
लादि । इत्यमरः ॥ कल्पमात्रं । तत्तु वैश्वभूषादि ।
इत्यजयपाशः ॥

आनन्दः, त्रि, (आङ् + नन् + कर्मणि + क्तः ।)
सन्धितः । वज्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा सुश्रुते ।
“वज्रस्तुमरैः सविता हिमानडा जलाश्रयाः” ।)

आननं, स्त्री, (आनिति अनेन । आङ् + अन् + ल्युट्)
मुखं । इत्यमरः ॥ (“तदाननं न्यतुसुरभि क्षितीश्वरः”
इति रघुः । ३ । ३ ।)

आनन्दः, पुं, (आङ् + नन् + घञ्) आकाशः । तत्-
पर्यायः । आनन्दधुः २ शर्म ३ शान्तं ४ सुखं ५
सुखं ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १०
प्रीतिः ११ संमदः १२ । इत्यमरः ॥
(यथा, उत्तरचरिते ।

“यजानन्दस्य मोदास्य यत्र विग्धास्य सम्पदः” ।

मनुः ।

“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन” ।)
वासुदेवस्य बलविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

आनन्दः, त्रि, (आनन्द + अर्धं आदित्वात् अच् ।)
आनन्दविशेषः । हर्षयुक्तः । सुखी । इत्यमरटीका ॥
“गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ।
इत्यमरटीका ॥ अत्र गुणिलिङ्गः ।)

आनन्दधुः, पुं, (आङ् + नन् + धञ्) आनन्दः ।
हर्षः । इत्यमरः ॥ तदयुक्ते त्रि ॥

आनन्दनं, स्त्री, (आङ् + नन् + ल्युट्) गमनागमन-
समये सुहृदादेरानिङ्गनागयखागतादिप्रश्लादि-
द्वाग आनन्दोत्पादनं । तत्पर्यायः । सभाजनः २
सुभाजनः ३ सुभाजनः ४ आपन्नः ५ आमन्तव्यं ६ ॥
इत्यमरः तट्टीका च ॥ (आनन्दजननं, हर्षात्-
पादनं । प्रमोदकरः, सुखजनकः । यदुक्तं ।

“मित्रं प्रीतिस्सायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः” ।
इति हितोपदेशे ।)

आनन्दपटं, स्त्री, (आनन्दाय पटम् ।) नवोद्गावस्त्रं ।
इति हारावली ॥

आनन्दप्रभवं, स्त्री, (आनन्दः प्रभवोयस्य तत् ।) रेतः ।
शेथे । इति हेमचन्द्रः ॥

“आकाकाकादिभिर्भवि सौमित्र्ये जायतेऽन्यिषु ।
तेन सवन्ति तज्जगत् नवात् कुम्भादिवोदकं ॥
सोतोभिः स्यन्दत देहात् समन्तात् शुक्रवादिभिः ।
धर्मेतोदीरिते गागात् सङ्गन्त्या मनाभवात् ॥
वक्तो संभृत्य भिर्याति सज्जानिप्रादिवोदकं” ।
इति धर्मकः ॥

आना

“कस्यदेहाश्रितं शुक्रं प्रवन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्यायच्छतस्यापि हर्षात्तत् संप्रवर्तते” ।
इति सुश्रुतः ॥

आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
कोष इवावरकः ।) सत्त्वप्रधानाज्ञानं । तत्पर्यायः ।
कारणशरीरं २ सुषुप्तिः ३ । इति वेदान्तः ॥

आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या । आङ् + नन् +
णिच् + अच् + टाप्) विजया । आरामशोभता ।
इति गजनिर्घण्टः ॥ [इति शब्दमात्रा ॥

आनन्दिः, पुं, (आङ् + नन् + किः ।) आनन्दः । हर्षः ।
आनन्दितः, त्रि, (आङ् + नन् + क्तः ।) यदा आनन्दः
सज्जावोऽस्य । आनन्द + इतच् ।) आनन्दयुक्तः ।

हृष्टः । आकादितः ॥ (यथा महाभारते ॥
“पुनरानन्दिताः सर्वे मथुरायां वसामहे” ।)

आनन्दी, [न्] त्रि, (आनन्द + इनि ।) आनन्द-
विशेषः ॥

आनन्दी, स्त्री, वृद्धविशेषः । आनन्दपाता इति
ख्याता । इति शब्दधन्विका ॥

आनयः, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनावात्र । आङ् +
नीड् + णच्) उपनयनं । इति हेमचन्द्रः ॥

आनयनं, स्त्री, (आङ् + नी + ल्युट्) आनान्तरनयनं ।
आना इति भाषा ॥ (यथा रामायणे ।

“आदिशत्युपयुक्तं राक्षसमानयने वज्रम्” ।)
आनर्तः, पुं, (आङ् + नर्त् + घञ्) । देशविशेषः ।

हारका इति ख्याता । नृत्यस्थानं । युद्धं । इत्य-
मरः ॥ जलं । इति मेदिनी ॥ आनर्तदेशवासी

लोकः । इत्यमरटीका ॥ (यथा हरिवंशे । “आन-
र्तान् कालकूटान् कुनिन्दांश्च विजित्य सः” ॥

सनामख्यातो राजा ।
“श्रयतेर्मिथुनं त्वासीदानर्तो नाम विश्रुतः ।

“आनर्तस्य तु दायादो देवो नाम महाद्युतिः” ॥
“आनर्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली” ।

“आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्” ॥)
आनायः, पुं, (आङ् + नीच् + घञ्) । जालं । इत्यमरः ॥

आनायः, पुं, (आनायते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते
ऽसौ आङ् + नी + ण्यत्) दक्षिणाभिः । इत्यमरः ॥

गार्हपत्यादमेरानीय यो दक्षिणाभिरारोप्यते ।
तत्र । इति भरतः ॥ जेम करिवार निमित्ते घर

हृते आनिया दक्षिणदिक्ते राखा आशुन् इति
भाषा ॥

आनाहः, पुं, (आङ् + नह् + घञ् ।) मूत्रपुरीष-
रोधकरोगः । तत्पर्यायः । विबन्धः २ । इत्यमरः ॥

विद्युम्भः ३ मलरोधनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
“आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्स्थानमसुखार्दितम्” ।

इति महाभारते ।) तस्य सम्मानिरूपे । यथा,
“धामं शृङ्गदा निचितं क्रमेण

भूयो विवर्द्धं विगुणानितेन ।
प्रवर्तमानं न यथास्मेनं

विकारमानाहमुदाहरन्ति” ॥ इति निदानं ॥
“यस्य दातः प्रकुपितः कुत्तिमाश्रित्य तिष्ठति !

नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं गच्छतिस्तस्य जायते” ॥
इति परशुः ॥

आनु

अस्य चिकित्सामाह । भावप्रकाशे यथा,—
“तुल्याकारणकार्यत्वादुदावर्तचर्यो क्रियां ।

आनाहेषु च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते” ॥
त्रिरुत्तृष्टाहरीतव्यो द्विचतुःपञ्चमागिकाः ।

गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहमुत्पन्नं ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धव

सर्वपट्टहृद्यमूलमदनफलैः ।
मधुनि गुडे वा पक्के-

र्विहिता साङ्गुष्ठसम्मिता विशैः ॥
वर्त्तिरियं वृष्टफला

शनैः प्रसिंहिता गुदे हताभ्यक्ता ।
आनाहमुदरजातिं

श्रमयति जठरं तथा गुल्मम्” ॥
इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः ॥

चक्रपाणिस्त्रिहृत्तु विहित्वा यथा,—
“उदावर्त्तक्रियाणाहे सामे जङ्घनपाचनम्” ॥

“द्विरुत्तरा द्विषुवचा सकुला
सर्वर्चिका चेति विदुःप्रचुर्यं” ।

सुखाम्बुगानाहविसृजिकार्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणम् ॥

वचामयाविचक्यावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुलान् ।

उष्णाम्बुगानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदास्य धितौदनाश्री ॥

त्रिरुद्धरीतकीश्यामाः सुहीचीरेण भावयेत् ।
वटिका मूत्रपीतास्ता व्येष्टा आनाहभेदिकाः ॥

राठ-धूम-विड्व्योष-गुड-मूत्रैर्विपाचिता ।
गुदेऽङ्गुलसमावर्त्तिर्निधेयानाहशूलनुत् ॥

मूलकं शुष्कमात्रं वर्णाभूमूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलश्चापि पक्वो तेन पचेद्वृत्तम् ।

तत् पीतमात्रं श्रमयेदुदावर्त्तमसंश्रयम्” ॥
शुष्कमूलकार्यं हृतम् ॥ देव्यं । इति रमानाथः ॥

आनिलिः, पुं, (अनिलस्य वायोरपत्यं अनिल +
इच् ।) हनूमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भोमः ॥

आनिली, स्त्री, (अनिल + अण् + डीप् ।) स्वाति-
नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

आनीलः, पुं, नीलघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अक्षितः । ईषनीलः । यथा किरातार्जनीये,

“आनीलामैर्विरचितपरभागा रत्नैः” ।)
आनुकूल्यं, स्त्री, (अनुकूल + यञ् ।) अनुकूलता ॥

(साम्मुख्यं) प्रसादः । सहायता । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते” ।

यथा,—रामायणे ।
“रमतस्यानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश” ॥)

आनुगत्यं, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्म वा । अनु-
गत + यञ् ।) अनुगतत्वं । अनुगतस्य भाव इत्यर्थे

याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
आनुपूर्वी, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अण् ।) परिमाटी ।

अनुक्रमः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः १ । २३ ।
“यद्वानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य धनुरो वरान्” ॥

यथा रामायणे ।
“आनुपूर्व्यां स धर्मज्ञः पश्यन् कुशं कुले” ॥)

आन्दो

आनुमानिकः, त्रि, (अनुमानाय हितः ! अनुमान + ठक् । यत्किञ्चिद् । सांख्यमते प्रधानं प्रकृतिः ।)
अनुमानसम्बन्धीयः । अनुमानविषयीभूतः ॥

आनुरक्तिः, स्त्री, (आ + अनु + रन् + क्ति ।) अनु-
गायः । (आसक्तिः । अनुरक्तिः ॥)

आनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन्
+ चङ् + टाप् ।) उपकृतेरप्रत्ययकारेच्छा । इति
पुराणम् ॥

आनूपः, पुं, (अनूप + चण् ।) अनूपदेशस्यजन्तु-
मात्रं । तच्च खड्गमहिषवराहादि । एषां मांस-
गुणाः । गुरुत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । स्निग्धत्वं ।
शुक्रकारित्वं । वायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अनूपदेशजलगुणाः । घनत्वं । गुरुत्वं । पिच्छि-
लत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं । स्निग्धत्वं । अग्नि-
नाशित्वं । प्रमेहस्त्रीपदच्छर्दिगलगुणादिरोग-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनूपदेशस्य-
जन्तोरलक्षणं तन्मांसस्य गुणाश्च ।

“कुलेचराः जवाश्चापि कोशस्थाः पादिनक्तया ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चभानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरुवा वज्रमर्दनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशं ॥
तथाभिव्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽप्यथ्यतमाः स्मृताः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(“हमरचमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यग्रवराहश्चानूपा मृगाः सर्वे वरुजया” ॥
“गुरुष्णो मधुरो गतिधानानूपनिषेवणात्” ।
इति चरकः । तथाच शरीरतः ॥
“आनूपास्तेषु विज्ञेयाः श्लेष्मना वातकोपनाः” ।
आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचराः जवाः
कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुतः ॥
वज्रजलमुक्ते, त्रि ।)

आन्ध्रशंस, स्त्री, (आन्ध्रशंसस्य भावः । आन्ध्रशंस +
अण् ।) अग्निपुरता । (अक्रौर्ध्वं । अहिंसत्वं । का-
रुण्यं । यथा मनुः १ । १०१, २ । ५४, ३ । ११२ ।
“आन्ध्रशंस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः” ।
“अर्हस्यं तत्कुमारीणामान्ध्रशंसं च केवलम्” ॥
“भोजयेत् सह भव्यैस्त्वावान्ध्रशंसं प्रयोजनम्” ॥)

आन्तरीक्षं, स्त्री, (आन्तरीक्ष + अण् ।) आन्तरीक्षं ।
गगनं । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा महाभारते ।
“उत्पातांश्चिविधान् प्राणैर्नरो भगवानधिः ।
दियांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह” ॥)
आन्तरीक्षमववस्तुनि त्रि ॥ (यथा रामायणे ।
“सक्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः” ॥)

आन्तिका, स्त्री, (अन्तिका + अण् + टाप् ।) अन्तिका ।
ज्येष्ठा भगिनी ॥ इति हिरूपकोषः ॥

आन्तिकः, त्रि, (अन्त + ठक् ।) अन्ते भवः । अन्त-
सम्बन्धीयः ॥

आन्दोल त् क् दोलने । (अदन्तचुरा०-उभ०-अक०
सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ आन्दोलत् । इति
दुर्गादासः ॥

आन्दोलनं, स्त्री, (आन्दोल + ल्युट् ।) घननं ।
कम्पनं ॥ (“किन्वाधामरविन्दसुन्दरदृशां प्राक्-

आप

चामरान्दोलनादुद्वेलेदधुजवस्त्रिकङ्कभनत्कारः
क्षयं वायताम्” ॥ इति कालिदासः । पुनः पुन-
रभ्यासः । मुञ्जरालोचनम् ॥)

आन्दोलितं, त्रि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलनं ।
तत्पर्यायः । चलितं २ कम्पितं ३ धृतं ४ वेष्टितं
५ । इति हेमचन्द्रः ॥

आन्वयिकः, त्रि, (अन्वय + ठक् ।) पाचकः । सूप-
कारः । इत्यमरः ॥

आन्वयिकः, त्रि, (अन्वय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः ।
सत्कुलोद्भवः । तत्पर्यायः । कौलः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः । अन्वयसम्बन्धी ॥ (कुलीनः । दिव्य-
भावतरः । कुलाचारी । साधकः । “चौर्द्ध्वोत्-
सिकः शैवः कौल आन्वयिकः स्मृतः” । इति
त्रिकाण्डशेषः ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (अवणादनु ईक्षा पर्यालोचना
प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठञ् + डोप् ।)
तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमरः ॥ दुर्गा । यथा,
“आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणापराधवा ।
अन्वीक्षां कुरुते यस्मात्तस्मादन्वीक्षिकी स्मृता” ॥

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अध्यात्मविद्या,
प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात्
ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-
क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशिष्टिका-
दिका । इयं हि त्रयीवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्त-
र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्म्मार्थसंसाधिका रा-
जमिरवश्यं रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥
यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः” ॥
“आन्वीक्षिकात्म विज्ञानं धर्म्मार्थसंसाधितौ ।
अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीतौ नयान्वयौ” ॥
इति ।)

आप ल न औ कि आपने । (चुरा० पक्षे आदि०-
खादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ल आपत् । न आप्नोति कीर्त्ति-
र्ब्रह्माणं । औ आप्ता । कि आपयति आपति ।
सराज्यं प्राप्यते भवान् । इति गणकृतानित्य-
त्वात् । इति दुर्गादासः । (पालने ।
“ले खेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुष्पराचरम्” ।
इति मनुः । (अग्नि) अभिलाषे ।
“नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमव्य ! स्वकर्मणा ।
इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम” ॥
इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + अव) प्रतियह्ये ।
“तां प्रत्यवापुर्विलम्बितमुचरन्तो
धौताङ्गलग्नवनीलप्रयोजपत्रैः” । इति ।
शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
“ते च प्रापुस्तन्तं वुवुधे चादिपूरुषः” ।
इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पुं, (आप् + घञ् ।) अथवसुमध्ये वसुविशेषः ।
इति जटाधरः ॥

आपः, [स्] स्त्री, (आप् + असन् ।) जलं । पापं ।
इत्युणादिकोषः ॥

आप

आपकं, त्रि, (आप् + पच् + क्त ।) ईषान्ककजा-
यादि । तत्पर्यायः । पौलिः २ अ०-प० । इत्य-
मरः ॥ स्त्री इति केचित् ॥ (यथा ऋतुसंहारे । ।
“आपकशालिललितानतगात्रययिः
प्राप्ता शरन्नवधूरिव रम्यरूपा” ॥ १ ।)

आपगा, स्त्री, (आपां समूहः आपं । तस्य समूहे
इत्यण् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल-
तीति । आप् + गम् + ड + टाप् ।) नदी ।
इत्यमरः । (यथा रामायणे ।
“आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च” ॥
“आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः” ॥
तथाच भाषे २ । १०० ।
“समूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा” ॥)

आपणः, पुं, (आण् + पण् + अच् ।) पण्यविक्रय-
शाला । दोकान इति भाषा । तत्पर्यायः । निषद्या
२ विपणिः ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमरः ॥ चतुष्कं
हृष्टे इत्यने । आपणादिद्वयं हृष्टे विपण्यादिद्वयं
हृष्टगृहे इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा रामायणे ।
“मात्यापण्ये राजन्ते नाथ पण्यानि वै तथा” ।
तथा महाभारते ।
“भक्ष्यमात्यापणानाश्च ददृशुः श्रियमुत्तमां” ॥)

आपणिकः, पुं, (आण् + पण् + इकन् । अथवा आ-
पण + ठक् ।) बणिकः । इत्युणादिकोषः ॥ दोकानि
सुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्यानां क्रयवि-
क्रयादिविषयके, त्रि ॥)

आपतिकः, पुं, (आण् + पत् + इकन् ।) श्वेनपक्षी ।
वाज इति भाषा । दैवायत्ते त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
आपत्, [ड] स्त्री, (आण् + पट् + क्तिप् ।) विपत् ।
विपत्तिः । इत्यमरः ॥ यथा ।
“आपत्सू मूढो द्युतिमादयः सम्यक् प्रतिपद्यते ।
कर्म्मण्यवशकार्याणि तमाङ्गः पुरुषं बुधाः” ॥
इति वज्रपुराणम् ॥ ०० । किञ्च ।
“आपदि किं शरणीयं शरणीयं चरणयुगलम-
न्वायाः । तच्छरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि किञ्च-
रान् कुरुते” ॥ इत्युद्भटः ॥ ०० । मनुः ११ । २६-३० ।
“विश्वेक्ष देवैः साध्येष ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सू मरणाद्विर्बुधेः प्रतिनिधिः कृतः” ॥
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भेदेर्विद्यते फलम्” ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

“आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
मनस्तापेन शृङ्गेतुं नृपदां वा शतं जपेत्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ०० ॥
“आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” । इति ।
“जानीयात् प्रेषणे मृत्यान् बान्धवान् यस्मागमे ।
मित्रश्चापदि काले च नार्थाश्च विमवच्छये” ॥
इति च चाणक्यम् ॥ २६ ॥ २१ ॥

आपत्तिः, स्त्री, (आण् + पट् + क्तिन् ।) दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापणं । आपत् । इति मेदिनी ॥
आपत्याप्तः, त्रि, (आपदं प्राप्तः । स्या तत्पुरुषः ।)

आभ्यु

यथा प्राकुन्तले । “अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्य” ॥

वरुणस्य कुत्रं । यत्नः । इति मेदिनी ॥ कविनाम-
युक्तागानसमापककविता । भणिता इति भाषा ।
यथा,—

“यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः” ।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

आभ्युदयिकं, चि, (अभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य । अभ्यु-
दय् + ठक् ॥) अभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि । यथा ।
अथआभ्युदयिकश्राद्धं । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके
श्राद्धे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजुवो
दर्भाः यदैस्तिष्ठार्थः । सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ।
दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः
प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-
ण्डेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न
स्तथाश्च प्रयुज्जीत इति । अभ्युदयो विवाहादिस्त-
दर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकं । आभ्युदयिके अभ्युदय-
निमित्तके । अभ्युदयः इष्टनामः । स च भूत-
भविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूतं पुत्रजनमादि
भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च श्राद्धविवेकादौ
श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च
यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवात्राभ्युदयिकत्वेनापपन्नं
तेनाभिलाषे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यं । अत्र
यदैस्तिष्ठार्थं इत्यनेन पार्वण्यश्राद्धप्राप्तितिलक्ष्याने
यवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्वण्यप्रकृतित्वं
प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थं इत्युपादानं व्यर्थं
स्यात् । ततश्च पार्वण्यप्रकृतिकत्वेन पितृ अयुग्म-
प्राप्त्यगप्राप्तौ तन्निराशाय पिण्डपक्षे ब्राह्मणयुग्म-
त्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्वण्यप्राप्तत्वात्तदर्थो-
पदेशः ।

“अपसत्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं” ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मन्तरे पितृ-
कर्मकरणे प्राप्तवानुपचारनिराशाय प्रदक्षिण-
मुपचारः तेन देवपितृकर्मकरणाय दक्षिणावर्त्तने
गन्तव्यं । द्विगुणभुक्तनिराशाय ऋजुवो दर्भा
इति ऋतुलोपदेशः । तस्माः स्य इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने
सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं । योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति
प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणकन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सु-
सम्पन्नमित्युत्तरं । एतदुर्मयब्राह्मणपक्षेऽप्यवाधि-
तत्वादायं । दधिवदराक्षतमिश्रा इत्यनेन दध्या-
दिमिश्रणमावश्यकं । अक्षतो यवः ।

“अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टा घाना भवन्ति ते” ।

इति भट्टनारायणवृत्तात् । अतएव वक्ष्यमाणकन्दो-
गपरिशिष्टवचने अक्षतमनुक्ता संयोग्य यवकर्मा-
न्युदधिभिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । स्वधावाचनप्रश्न-
निरुक्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युप-
देशः । तत्र स्वधां वाचयित्वे इति पिण्डपक्षेऽप्य-
प्रश्नः अतएव तन्निरुक्तये दैव इति आदौ देवपक्षे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरश्च
प्रीयन्तामिति । ततः पिण्डपक्षे स्वधावाचनस्थानी-
यत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन

आम

च स्वधोच्यतामिति वत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति
पृच्छेत् प्रत्युत्तरश्च अस्तु स्वधा इति वत् तन्नेत्येव
प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि
नान्दीमुखेभ्यः पिण्डेभ्य इति निर्देशेन च नान्दी-
मुखं पिण्डगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे-
भ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन
च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टसैवाभ्यु-
दयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीयन्तामिति वज्रा-
न्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी-
मुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामिति
पिण्डदधितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पिण्डेभ्य
प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य
पितामहेभ्य इत्यादावगन्धवित्त्वेन प्रागुक्तयुक्त्या
प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्या-
दावपि प्राप्तेः । एतेनात्र मैथिलोक्तं तन्वता-
विधानमपि निरस्तं । पार्वण्यवत् स्वधाः
प्राप्तेः तन्निराशाय न स्वधां प्रयुज्जीतेति अत्र
विशेषादभिलाषे मन्वे च स्वधापदनिर्दिष्टः ।
अभिलाषे नम इति ब्रूयात् । “अमुकामुकगोत्रै-
तत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” । इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धे
स्वधा नमः पदयोस्त्यागबोधकत्वेन विकल्पाद-
त्राभ्युदयिके स्वधानिवेधान्नम एवान्वेति । पितृ-
नप्यत्र देववदित्यनेनापि पार्वण्योक्तविश्वदेव-
पत्नीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति ।
श्राद्धे तथा प्रयागे प्रमाणाभावात् । एवमाश्वला-
यनगृह्ये यवोसीति मन्वे तु पुष्ट्या इति श्रुतेर्मन्त्र-
मात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । इति श्राद्ध-
तत्त्वं । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे द्रष्टव्यं ॥

आमं, चि, (आम्यते ईष्यत्यच्यते । आ + अम +
कर्मणि घञ् ॥) याकरहितं । काँचा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अपक्वं २ असिद्धं ३ अक्षतं ४ ।
इति रत्नमाला ॥

(“आमपक्वकर्मं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः” ।
इति तैद्यकचक्रपाणिसंयहः ॥

“मन्त्रायां गुरुत्वादित् पक्वातूत्तवते जले ।

विनातिप्रवसङ्गाजशैत्येष्टेष्टप्रदूषणात् ॥

परीक्षैव पुरा सामं निरामं वा सदोषिणां ।

विधिनीपाचरेत्स्वयं पाचनेनेतरेण वा” ॥

चिकित्सा यथा,—

“चित्रकं पिप्पलीमूलं दौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं हिङ्गुजमोदाश्च चव्यक्षैकत्र धूययेत् ॥

गुडिका मानुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयन्त्यामन्दीपयन्त्याश्च चाननं” ॥

इति चित्रकायगुडिका : । इति चरकः ॥

आमं, स्त्री, षट्प्रकाराजीर्णरोगमध्ये रोगविशेषः ।
तस्य कारणरूपे ।

“आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्ताग्नौस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसश्रेयतः ॥

अजीर्णं यस्यं केचिन्निर्दिष्टं दिनपाकि चै ।

वदन्ति यत्तं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं ॥

तत्रामे गुरुतोत्कृष्टेः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।

उद्गारश्च यथाभूतमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

आम

इति निदानं ॥ अन्यच्च ।

शुक्लमन्त्रावशेषं यत् रसं भूयस्त्वपाचितं ।

गतमामाशये यस्मात्तस्मादामं तदुच्यते ॥

अन्नमन्नरसं केचित् केचिच्च मणसश्चयं ।

प्रथमां दोषदुष्टिश्च आममित्यभिधीयते ॥

अपक्वं । यथा,—

“अस्यं क्षेत्रगतं प्राङ्गः सतुर्थं धान्यमुच्यते ।

आमं वितुषमित्युक्तं स्निग्धममसुदाहृतं” ॥

इति श्राद्धतत्त्ववृत्तवर्णितवचनं ॥ रोगविशेषः

तल्लक्षणादि अजीर्णशब्दे द्रष्टव्यं ॥

(“उष्णोऽल्पवर्णत्वेन धातुमाद्यमपाचितं ।

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रवर्त्तते ॥

आमेन तेन संप्लुता दोषादृष्ट्याश्च दृढिताः ।

सामादृष्ट्यपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥

खोत्रोरोधवर्णभ्रंशगौरवानिलमूढताः ।

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमनोभेदावचिक्षमाः ॥

लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः” ।

इति चरकः ॥

“आमेऽजीर्णं तु बन्धयेत् क्षारास्तं लघुं शस्यते ।

पुष्पकासीशमिश्रं वा क्षीरेण लवणेन च ।

सदाडिमरसं सर्पिः पिवेद्वातेऽधिके सति” ॥

इति च चरकः ॥

आमः, पुं, (अम + घञ् ॥) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति

मेदिनी ॥ मलवैषम्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“पिबेत् स परिकर्त्तामे मले वा दाडिमाम्बुना ।

विडेन लवणं पिष्टं विक्लं चित्रकनागरं” ॥

इति चरकः ॥)

आमगन्धि, स्त्री, (आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो

यच्च ॥) चिताधूमादिगन्धयुक्तं । अपक्वमांसादि-

गन्धविशिष्टं । तत्पर्यायः । विष्टं २ विष्टं ३ ।

इत्यमरः ॥

आमण्डः, पुं, (आमण्डयतीति । आ + मण्डि + घञ् ।

यच्च ॥) एरण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टशब्दरत्ना-

वल्याय ॥ (एरण्डशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याः ।)

आमनस्यं, स्त्री, (अमनसो भावः । ब्राह्मणादित्वात्

य्यञ् ॥) पीडा । दुःखं । इत्यमरः ॥

आमन्त्रणं, स्त्री, (आ + मन्त्र + भावे ल्युट् ॥) सम्बो-

धनं । इति हेमचन्द्रः ॥ आप्रवृत्तं । इति जटा-

धरः ॥ निमन्त्रणं । इति स्मृतिः ॥ निमन्त्रण-

विशेषः । यदकरणे प्रत्यवायो नास्ति । यथा “इह

शयीत भवान्” । इति सुम्भोदध्याकरणं ॥

आमयं, स्त्री, (आमं रोगं यात्यनेन । आम + या +

ङ ॥) कुष्ठनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुडं

इति भाषा ।

आमयः, पुं, (अम रोगे + भावे + घञ् ॥) मीन्

द्विंसायां करणे अच् वा ॥) रोगः । इत्यमरः ॥

(“तदुक्तं विविधैर्गोर्निर्घ्न्यादामयान् बह्वन्” ।

इति सुश्रुतः ॥

“तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्गो यस्याश्चरो

विक्षारो रोग इत्यनर्थान्तरं” । इति चरकः ॥)

आमयावी, [न] चि, (आमयोऽस्यस्य आमयस्योप-

संख्यानं इति दीर्घश्चेति विधिः । रोगी । इत्यमरः ॥

ग्राम

ग्रामर्षः, पुं. (गृध्र + घञ् + नञ्समासः । अन्येषा-
मपीति दीर्घः ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
("निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिन्दनम्" ।
इति रामायणे ।)

ग्रामलकं, स्त्री, (ग्राम + ल + कृन् शिल्पिसंज्ञयोः ।
ग्रामलक्याः फलं । फलेन गति विकारावयवप्रत्य-
यस्य लुक् ।) ग्रामलकीविशेषः । काठ ग्रामला-
इति भाषा । तत्पर्यायः । काष्ठधात्रीफलं २ क्षुद्रा-
मलकं ३ क्षुद्रजातीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तसुदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

("तद्वदामलकं शीतमस्त्रं पित्तकषापहं" ।

इति वाग्भटः ।

"विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् ।
खेदेदेः कफोत्क्षेदपित्तरोगविनाशनम्" ।

इति चरकः ।)

ग्रामलकः, पुं, (ग्राम् + ल + कृन् ।) वासकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

"भस्मातकानामलकांस्तन्दकांश्च महाफलान्" ।)

ग्रामलकी, स्त्री, (ग्राम् + ल + कृन् + जातेरिति
ङीष् ।) खनामख्यातफलवृक्षविशेषः । ग्रामला
इति भाषा । तत्पर्यायः । तिष्यफला २ अमृता ३
वयस्या ४ वयस्या ५ कायस्या ६ । इत्यमरस्त-
ट्टीका च । श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९
शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ वय्या १३
वृत्तफला १४ रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ।
कषफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला ।
अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विशे-
षेण शुक्रकारित्वं । शीतवीर्यत्वं । अस्त्रत्वात् वायु-
नाशित्वं । शैत्यमाधुर्यात् पित्तनाशित्वं । कषाय-
रूक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्वफलाधिकगुणत्वं ।
भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्यं । निरत्ययत्वं । दोष-
हरत्वम् । अस्य मज्जगुणाः । दृष्ट्या चर्दिकफ-
वायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । वलकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः । अपि च । लघुत्वं । दाहवमि-
मेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचि-
करत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । अमविवन्धाधान-
विहृन्मदोषप्रशमनकारित्वम् । अस्य मज्जनो
विभीतकमज्जवद्गुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्या नामानि गुणाश्च ।

"त्रिग्रामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता ।

हरीतकीसमझात्रीफलं किन्तु विशेषतः ।

रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं दृष्ट्यं रसायनम् ।

इति वातं तदस्त्रत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः ।

कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धान्यास्त्रिदोषजित् ।

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्" ।

इति भावप्रकाशः ।

"तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।

यानुक्तानि हरीतकां वीर्यस्य तु विपर्ययः" ।

इति चरकः ।)

तच्छुष्कफलागुणाः । कफपित्तनाशित्वं । अस्त्रत्वं ।

ग्राम

खादुद्रयद्वारा यत्किं पित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः । तस्या उत्पत्तिर्यथा । सखावृक्षतुः ।
"उक्तस्त्वया महेशानि तुलसीविन्ध्यसम्भवः ।
चनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तुः ।
तदावां ओतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यतां" ।

देवुवाच ।

"अस्ति विन्ध्यतुलसीतरुतुल्यः

पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हः ।

नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ

रोपितः कमलयाथ मयापि ।

कदाचित् देवयानायां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।

सर्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुञ्चचित् ।

तत्राह्वय स्वयं लक्ष्मीदेवस्थाने समागते ।

तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ।

अहं त्रियमवोचच्च सामुद्रि शृणु मे मतिं ।

स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेद्दहं हरिं प्रभुम् ।

मासुवाच ततो लक्ष्मीर्गङ्गादाक्षरभाषिणी ।

ममायेंव मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ।

स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेद्दहं त्रिलोचनम्" ।

देवुवाच ।

"सजये विजये देवि ! नावेवम्भूतयोस्तदा ।

नयनेषु सुजातानि ग्रामलाञ्जलानि च ।

तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! ।

ततो जाता दुमाः पृथगां चत्वारो विमलप्रभाः ।

ख्याता ग्रामलकी नाम्ना जाता कादमलादयतः ।

ग्रामलच्छन्दस्तस्ते कर्वूरूखन्धमूलकाः ।

शिराग्रधितपत्राली पत्रमालाकपत्रका ।

विन्ध्यस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ।

ते ते गुणाः सर्वेयव ग्रामलकां समाहिताः ।

पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णु सुरेश्वरौ ।

सर्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नारुत्य च संशयः ।

माघे मासि सितयां तामेकादश्यां समुद्रवां ।

शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्वदेवताः ।

ऋषयस्ते सशिव्याश्च हर्षमाप्नुः परं तदा ।

शिवशुक्लखरूपाश्च ददृशुस्तुल्यवृत्तदा" । * ।

अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।

"नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालाचलज्जुतां ।

शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ।

एतेन खलु मन्त्रेण सर्वां अस्याः क्रिया मताः ।

एतामुद्दिश्य तीर्थानि त्रीण्युक्तानि मनीषिभिः ।

विन्ध्यवृक्षवदेवैह पृथिव्यां कर्मणां स्थले ।

सिधियुक्तामामलकीं सर्वतीर्थजलैर्दिजाः ।

अथ सर्वसुराणाञ्च मुनीनाञ्च तदायतः ।

मया संपूजितः कृष्णः श्रीश्च शुभमुपजयत् ।

तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमण्डले ।

आकाशे पुण्यदृष्टिश्च शङ्खशब्दाश्च पुष्कलाः ।

दृष्ट्वा ग्रामलकीं देवीं दधानानन्दमुत्तमम् ।

तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी श्रुता ।

नमस्कृत्य ग्रामलकीं गता देवा दिजास्तथा ।

ब्रह्मविष्णुशिवान्नापि तत्राधिष्ठानमास्थिताः ।

जाता ग्रामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।

मान्या स्याप्या च पूज्या च प्रशन्तया सखीत्वियं" ।

ग्राम

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ग्रामलकीप्रादुर्भावः १२
अध्यायः । * । एकादश्यां तत्र विष्णुप्रीतिर्यथा ।
"तुल्यग्रामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।
श्रीकामः सर्वदा खानं कुर्वीतामलकैर्नरः" ।
इति गारुडे २१५ अध्यायः ।

ग्रामवातः, पुं, (ग्रामोऽपाकहेतुः वातः ।) खनामख्यात-

रोगविशेषः । तस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

"विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वन्तस्तथा ।

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ।

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।

खोतांस्यभिष्यन्दयति नागावर्णोऽतिपिच्छिनः ।

जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवं ।

व्याधोनामान्नयो ह्येष ग्रामसंज्ञोऽतिदारुणः ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादि ।

विरुद्धा चेष्टा भुक्त्वा व्यायामादि । तदयुक्तस्य ।

निश्चलस्य निष्क्रियपारस्य । "स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं

व्यायामं कुर्वन्तः" इति मिलितो हेतुः । श्लेष्म-

स्थानं ग्रामाशयसन्धादि । तेन श्लेष्मस्थानगतं

अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽभ-

विष्यदित्यभिप्रायः । असौ ग्रामः धमनीभिः

प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चलति । भूयो दूषितः अति-

शयेन दूषितः । सोऽन्नजो रसः । ग्रामः खो-

तांसि अभिष्यन्दयति संस्तभ्य रसवद्गिराव-

रोधं कृत्वा खोतांसि गुरुणि करोति । नागावर्णः

वातादिजनितवर्णभेदान्नागावर्णः । * । ग्रामस्य

लक्षणमाह ।

"अजीर्णात् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण तै ।

ग्रामसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररजजाकरः" ।

अजीर्णात् भुक्त्वादजीर्णात् । * । ग्रामवातस्य सा-

मान्यलक्षणमाह ।

"युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।

स्तब्धश्च कुरुते गात्रग्रामवातः स उच्यते" ।

एतौ वातकफौ । त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति

बोद्धव्यौ । * । तन्नान्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।

"अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णास्थालस्य गौरवं ज्वरः ।

अपाकः शूलताङ्गानां ग्रामवातस्य लक्षणम्" । * ।

अस्यैवातिदृश्यं लक्षणमाह ।

"स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हन्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ।

करोति सखं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।

स देशो रुच्यतेऽत्यर्थं व्याविड इव दृष्टिकैः ।

जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।

उत्साहहानिं वैरस्यं दाहश्च वज्रमूत्रतां ।

कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययं ।

दृष्ट्वादिग्राममूर्च्छाश्च हृदयग्रहं विड्विवज्रतां ।

जायान्वज्ज्वरमानुहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्" ।

यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा

वज्रमायानुपद्रवान् करोति । तानाह हन्तेत्यादि ।

यत्र दोषः दृष्टः ग्रामः प्रपद्यते गच्छति । जायं

अकर्मण्यत्वं । अन्यानुपद्रवान् कफायुषस्तृप्तादीन्

। * । तस्यैव विशिष्टानि चक्षुष्यानि ॥
“पित्तादाहं सरागश्च सञ्चलं पवनात्मकं ।
स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत्” ॥
गुरुकण्डूकं वज्रकण्डूकम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादिकमाह ।

“एकदोमानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्वदेहचरः शोथः सकण्डः सान्निपातिकः” ॥ * ॥

अथ आमवातस्य चिकित्सा :

“कट्टनं खेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
रेचनं खेदनमपि वस्तयश्चाममारुते ॥
रूक्षखेदो विधातयो वानुकाष्टकैरिह ।
उपनाहश्च कर्त्तव्यास्तेऽपि खेदविवर्जिताः ॥ * ॥
वास्तूकमत्र दन्ताकं पटोलं कारवेक्षकं ।
कोरद्व्या यवाः पथ्याः वटिकाः शालयोऽनवाः” ॥
अनवाः पुराणाः ।

“लावकानां तथा मांसं हितं तक्रेण संस्कृतं ।
हितश्च यूषः कौल्यः कलायश्चकस्य च” ॥ * ॥
“चित्रकं कटुका पथ्या नागरातिविषामृताः ।
चूर्णिताः कोष्णतोयेन पिवेदामानिलापहाः ॥ १ ॥
शटी शुण्ठी शिवासाया देवाङ्गातिविषामृताः ।
क्षयिताः प्रपिवेदामवातो रूक्षश्च भोजयेत् ॥
देवाङ्गा देवदारुः ॥ २ ॥

आमवातगजिन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एकयव निहन्तायमेरुखेहकेशरोः ॥ ३ ॥
एरुखलेहयुक्तां एरीतको भक्षयेद्विधिवत् ।
आमानिजातिंयुक्तो युक्तो दद्याच्च गृध्रस्या ॥ ४ ॥
श्वेतं पुनर्नवामूलं तेन तैलं प्रसाधयेत् ।
आमवातरजं हन्ति पादाभ्यङ्गमर्द्दनात् ॥ ५ ॥

प्यारग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।
आमवातप्रशान्त्यर्थं खादेद्भृष्टावृतानि च ॥ ६ ॥
शुण्ठीगोक्षुरकक्षाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
आमवाते कटीशूलं पाचनं शक्प्रणश्रुतं ॥ ७ ॥
कटीशूले पिवेत्तैलं एरुखफलसम्भवं ।
महौषधगुडयोश्च क्षायं मागधिकायुतं ॥
विशोध्यैरुखवीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ८ ॥

राजा वातारिमुलश्च वासकः सदुरालभः ।
शटीदावब्रह्मासुस्तनागरातिविषाभयाः ॥
श्वदंष्ट्राव्याधिधातस्य मिषिधान्यं पुनर्गवा ।
अश्वगश्चागृता लण्णा दृढदारुः शतावरी ॥
वषा सहचरस्यैव चविका दृढतीक्ष्णं ।
समभागानि सर्वाणि रास्त्रात्र त्रिगुणा मता ॥

पिबेत् क्षायमेतेषामष्टभागावशेषितं ।
क्षिप्त्वा नागरचूर्णञ्च प्रक्षेपोऽत्र यथामूलं ॥
सर्वेषु वातभोगेषु सामेषु तु विशेषतः ।
पचाघातेऽर्धिते कम्पे कुञ्जे सन्निगतेऽग्निने ॥
आनुजहास्त्रिपीडास गृध्रस्याश्च हनुयुक्ते ।
उरुसम्भे वातरक्ते विरुष्णां श्रोत्र्युशीर्यके ॥
दृढामये च दुर्नाभि योनिशुक्रामयेषु च ।
पुंसो मेघगते वाते स्त्रीणां बन्ध्यामये तथा ॥
योधितां गर्भदं सुख्यं नाग्यस्मात् परमौषधं ।
गदारास्त्रादिभ्यः क्षायो वेधसायं विनिर्मितः” ॥

महारास्त्रादिकथः ॥ ६ ॥ “अजमोदामरिच-
पिप्पलीविडङ्गसुरदारुचित्रकशताङ्गाः । सैन्यव-
मागधिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ शुण्ठी
दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति दृढदारुस्य ।
अभया पलानि पञ्च स्रग्ध्रं चूर्णं विधापयेद्देवां ।
समगुडवटकानदतश्चूर्णं वाकोष्णवारिणा पिबतः ।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रं ॥
आनाहशूलतूनी प्रतितूनी गृध्रशी गुल्मः । कटि-
एष्टपरिष्फुटनं स्फुटनं चैवास्त्रिजङ्घयोस्तीव्रं ॥
श्वययुस्तथाङ्गसन्निधौ ये चान्येऽप्यामवातरोगाः
सर्वे प्रशान्तिं शान्तिं तमद्भव सूर्याशुविध्वस्तं ॥
अजमोदादिचूर्णमोदकः ॥ १० ॥

“आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिगुग्गुलुर्मतः” ।
तथैव योगराजाख्यश्चरकादिचिकित्सकः ॥ ११ ॥
नागरस्य पलान्यष्टौ द्रुतस्य कृज्वं तथा ।
क्षीराढकसमायुक्तं खण्डस्यार्द्रशतं पलं ॥
योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकश्च पलं पलं ।
निःक्षिपेच्चूर्णितं तत्र खादेद्विधिवत् यथा ॥
आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं ।
बल्यमायुष्यभोज्यं बलीपलितनाशनं ॥
शुण्ठीखण्डः ॥ १२ ॥

“मेथिकायाः पलान्यष्टौ शुण्ठा अष्ट पलानि च ।
तयोर्चूर्णं पटे पुनं दुग्धे मृद्वग्निना पचेत् ॥
दुग्धाढकयुगे गन्धं द्रुतमष्टपलं क्षिपेत् ।
तत्तावत्सुपचेत् यावत् भवेदतिघ्नं पयः ॥
पुनः पचेत् शूनैस्तत्र दत्त्वाढकमितां सितं ।
ततः पाके सुविज्ञाते ज्वलनादवतारयेत् ॥
मरिचं पिप्पली शुण्ठी कणामूलं सचित्रकं ।
यवानी जीरको धान्यं कारवी शतपुष्पिका ॥
जातीफलं शटीलकं च पत्रकं भद्रमुस्तकं ।
गृध्रीयात् पलमेतेषां सर्वेषाञ्च एष्टक् एष्टक् ॥
षड्दन्तं नागरं तत्र मरिचं च षड्दन्तकं ।
एषां चूर्णं परिक्षिप्य सर्वं संमिश्र्य रक्षयेत् ॥
एतत्तु मेघजं प्रोक्तं मेथिकापाकसंज्ञकं ।
भक्षयेत् पणमात्रं तत् यथा चाभिवलं तथा ॥
आमवातं निहन्त्येतत् सर्वाश्च पवनामयान् ।
ज्वरांश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामलं ॥
हन्त्युन्मादमपस्मारं प्रमेहान् वातशोणितं ।
अस्त्रपित्तं शीतपित्तं शिरःपीडां दृगामयं ॥
प्रदरं सूतिकारोगं हन्यादेतन्न संशयः ।
वपुषः पुष्टिस्तृप्त्यं वीर्यवृद्धिकरं परं” ॥
मेथिकापाकः ॥ १३ ॥

“रसो रसोनस्य पिष्टुप्रमाणः
क्षिपेच्च तत्राक्षमितं द्रुतं गोः ।
पिवेदुमे तेन दृष्टव्यवश्यं
शिखीव तूक्तं हि महामवातं” ॥
सामान्यवातयाधिचिकित्सायां हि निखितं रसो-
नायकसामवाते अत्रिगुणदं ॥ १४ ॥
“सैन्यवं श्रेयसी राज्ञा शतपुण्या यवानिका ।
सर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्षणं विडं ॥
वचाजमोदा जरणः पौष्करं मधुरं कणा ।
एतान्यर्द्धपक्षांशानि सूक्ष्मकल्कानि कारयेत् ॥

प्रस्थमेरुखतेणस्य प्रस्थोऽम्बु शतपुष्पजं ।
काञ्जिकं द्विगुणं दत्त्वा मुक्तं च द्विगुणं तथा ॥
एतत् संभृत्य संभारं शूनैर्दग्धिना पचेत् ।
सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातहरं परं ॥
पाने चाम्भज्जने वस्तौ जुगुप्तेऽभिवलं भृशं ।
वातात्ते वक्ष्ये शूले कटीजानूएसन्निधौ ॥
तथा हृत्पार्श्वे शूले शस्तं क्षेपयिषि पीडिते ।
अन्यांश्चानिलजान् रोगान् नाशयत्याशु देहिनां”
दृष्टव्येनैववायं तैलं ॥ १५ ॥

“दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकं ।
वर्जयेदामवातात्तो गुडमांसमनूपजं” ॥
इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(प्रात्रेयउवाच ।

“लक्ष्मणं प्रष्टुं पुनः । त्वं समासेन वदाम्भृष्टं ।
गुर्वद्राहारपुष्टेन मन्दाभेक्ष्य व्यवधिना ॥
तर्पितैः कन्दशाकैस्तु आमोवायुसमीरितः ।
क्षेपस्याने प्रपच्यैव जायते वज्रवेदनः ॥
आमातिसारो वर्त्तते सन्धौ शोफः प्रजायते ।
जडत्वश्चैव गात्राणां यनासपतनं मुखे ॥
एष्टमन्यात्रिकेजातवेदनात्तोऽपि स्वीदति ।
अङ्गं वैकल्यमायाति आमवाते भियग्वर” ॥
चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“तस्य नो खेदनं कार्यं पाचनञ्च विधीयते ।
आमं संक्षयते प्राज्ञैः चतुर्धा भेदलक्षणैः” ॥
विष्टम्भ्यामलक्षणं यथा ॥ * ॥

“विष्टम्भो गुल्मलक्षणेही आमः पक्षाम एव च ।
सर्वाङ्गो भवेच्चान्यो वक्ष्ये तस्यापि लक्षणं ॥
विष्टम्भो गुरु चाध्मानं वस्तिशूलञ्च जायते ।
तस्यापि पाचनं कार्यं खेदनञ्चैव कारयेत्” ॥
गुल्मशङ्खामलक्षणं यथा ॥ * ॥

“जठरं गर्जते यस्य गुल्मवत् परिपीयते ।
कटीदेशे जडत्वञ्च आमगुल्माभिश्चक्षितः ॥
तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्जात्वा देहवकाषणं ।
पाचनं नैव कर्त्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छति ॥
पाचिते चापि गुल्मसि तदाशु मरणं भुवस्” ॥
सेह्यामलक्षणं यथा ॥ * ॥

“यस्य च क्षिग्धता गात्रे जायते मन्दाभिको यणी ।
खेदामो विजणो यस्य केहीवामः प्रकीर्तितः ॥
तस्य नो खेदनं कार्यंक्षोपवासश्च कारयेत् ।
पाचनञ्चैव कर्त्तव्यमामजैवातिसारयेत्” ॥
आमस्य लक्षणं यथा ॥ * ॥

“यस्य शोफाननं जायते तथा चैव घनोदरं ।
अरुत्थामातिसारश्च सचासाध्यो विजानता ॥
प्रत्वाख्येषा क्रिया कार्या जीवितस्यापि संशये ।
पाचनं पाचितं ज्ञात्वा तस्माच्चूर्णानि दापयेत्” ॥
चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।
गुडूची नागरं पथ्या चूर्णमेतद्गुणान्वितं ॥
धान्यनागरराजान्देवदारुवचाभयाः ।
पाचनञ्चामवाते च श्रेष्ठमेतत्सुखावहं” ॥
आमातीमारः, ए, (आमरोगेण क्षतः अतीसारः) ।
पटप्रकारातीसारमध्ये रोगविशेषः । तस्य

आमा

संप्राप्तिरिति ।

आमातीर्णान् प्रकृताः क्षीमयन्तः

श्रीः शोषा धातुसंज्ञान् संप्राप्य ।

आमावर्तं मेदयः सारयन्ति

मृगोपेनं यजुर्मेनं ददन्ति ।

संयत्नेनेति धिष्णु मन्त्रमप्यवगोदति ।

पुरीषं भृशदुर्मन्त्रि पिष्टुर्न चामसंश्रितं ।

इति निरुतः ।

(विहितः) यथा,—

“न तु संयत्नं दद्यात् पूर्वमातातीर्णारिणे ।

शोषाधातौ यथमादा भवत्यन्वयान् बध्नुः ।

द्वयवाप्यसदाधातयश्चैवैवमिदं नित्यम् ।

क्षीमधातुवर्णस्य वध्नुर्दोषोऽस्ति निरुतः ।

आमोऽपि क्षीमधीः स्यात् पाचयामरन् भवेत्”

इति वैयक्यप्रकरणसंग्रहः ॥५॥

“यमया मन्त्रा पिष्टा मधुश्चैवैवमिति ।

आमातीर्णार्थं भवेत् गुडामयमेव च ।

वत्तकं क्षीरकं च यथा पिष्टुन्तु दापयेत् ।

आमातिगारश्च मनं वन्ति मृतं नियच्छति”

इति शारीरः ॥५॥ “तस्य रूपाय विष्णु-

नामविश्रुतमवसादितं । रुतं इव सशब्दमशब्दं

वा विवदमृज्ज्वातमतिशयितं पुरीषं वायुज्ज्वा-

लोयस्य सशब्दमृज्ज्वाः तिर्यक् चरति विवद इत्या-

मातिशारः” ।

“यामे परिणते यक्तु विवदमतिशयितं ।

समृद्धपिष्टमन्त्रान् वध्नुः संप्राप्यैवम् ।

तं मृज्ज्वातं यथेयं वदामगमयापि वा ।

उपदेवयाः क्षीमिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ।

सुवत्तयास्योर्वा इन्दिवावन्तुस्य वा ।

जम्बाः कर्दारुकाणां वा श्रीवर्ग्याश्चिमेतस्य वा ।

क्षीमिण्याः सप्ताद्या शुक्लकाकेन वा पुनः ।

दधिरादिमतिश्रेष्ठं वध्नुर्मेनं भोजयेत्”

इति चरितः ।

आमावर्तः, चि, (यमाय स्व सार्धे यम्) यमावः ।

रुतः । इति धिरण्योपः । वदामगमः ।

आमावर्तः, क्षी, (य प्रकृते मातृसंयुक्तः सः यमा-

वर्तयन्तः मातः यमावर्तः + यन्) यामवर्तः ।

क्षीमः । यमः । इति इन्द्रवज्रपाथः ।

आमावर्तः, श्री, (यमश्च तत् अश्नेति वन्ध्यायः) ।

यमवर्तः । शोषाधातुश्च इति भाषा । तद्वानमन्तो

यथा,—

“आमावर्तं ते प्रदद्यात् पततामृज्ज्वातं ।

रुतं मन्त्रं दिव्यं मया भाषा निवेदितं” ।

इति शृङ्गविन्दवदराजोक्तदोक्तवपुर्जितः ॥५॥

यथा— यन्त्राणां विनामिकापहादभोजनप्राय-

विशं यथा । यन्त्राणां भुजा धिरावन्तुपवन्तं

मिदं भुजा पराशः । इति यथाशोभविषयः ।

इति प्राच्यविधिः । धिरावन्तुपवन्तं

यथा । यन्त्राणां भुजा । यथाशोभविषयः ।

“यथाशोभविषयः यथाशोभविषयः” ।

पराशो यम शोभोऽयं रुतं यथाशोभविषयः” ।

आमु

“तेनावामाते मिडाप्रायश्चित्तनुरीयभागविधा-
नादप्रानाटावपि तत्तुरीयकन्यरा इति” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥५॥ यामाप्रानाटावपि ।
यथा,—

“आपयद्यदौ तीर्थे च चन्द्रसूर्ययते तथा ।

यामाप्रानाट्टिः काव्यं मृदेगं तु सदेव हि” ।

इति आहृतत्त्ववृत्तप्रचेतोवचनं । अपि च ।

योगिनोत्तमः ।

“मिराप्रामाप्रानाट्टिः तु अन्नं न क्षामयेत् क्वचित् ।

रुतौ च क्षामयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥५॥

यामावर्तः, पुं, (यामस्य आशयः यजुतत्तुरीयः) ।

यपक्षस्थानं । तत्तु नाभिस्तनयोन्मोध्यमानः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा महाभारते,—

“पक्षाश्वस्तधोनाभ्यामूर्ध्वमानाशयः स्थितः” ।

यथा च सुवृत्ते,—

“पक्षाभाश्वयोन्मोध्ये शिराप्रमवा नाभिर्नाम” ॥५॥

“नाभिस्तनयान्तरं जन्तोराश्वामाश्वं बुधाः” ।

“यामाश्वस्तु तदधः” इति भावप्रकाशः ।

“तत्रामाश्वः पिताश्वस्योपरिष्ठात् तत्त्वली-

कत्वाद्दृष्टगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतु-

र्विधस्याहारस्याधारः” । “यामाश्वः ज्येष्ठः” ।

इति सुवृत्तः ॥

यामिच्छा, स्त्री, (यामिष्यते निष्पृ संचने वाङ्मकात्

सक्) । इतोऽप्युद्धे दधियोगसम्भवा या । क्षीरसा

इति स्यात् । क्षाणा इति केचित् । इत्यमरः ।

तत्त्वार्थः । दधिपूर्विका २ पयस्या ३ क्षीर-

सन्नालिका ४ । इति राजशब्दभाष्यः ।

(“यामिच्छी वातका रूक्षा दुर्जरा तक्रपूर्विका” ।

इति सुवृत्तः अत्र हि तक्रपूर्विका शब्देनाभि-

क्षेप्यते इति पयसांशान्नदृष्टत्वात्) ।

यामिषं, स्त्री, पुं, (यामिष्यते सुवृत्ते निष्पृ संचने

वज्र संश्रामपूर्वकत्वात् गुणः) । नामं । इत्यमरः ।

भोजयवन्तु । संभोगः । उत्कोचः । इति मेदिनी ।

सुन्दराकाररूपादि । गोमसचयः । इति हेम-

चन्द्रः । लाभः । कामगुणः । रुषं । भोजनं ।

इति शारावली ।

यामिषप्रिया, पुं, (यामिषं प्रियं यस्य सः) ।

कृपयती । इति राजनिर्घण्टः । मांसाभि-

लापिणि चि ।

यामिषाशी, न्, चि, (यामिषं यत्राति यामिष +

अश् + णि) । मत्स्यमांसभोजनशौलः । तत्त्व-

र्थार्थः । जौष्कलः २ । इत्यमरः ।

यामिषी, स्त्री, (यामिषवदाकारोऽप्यस्या अटाया-

मिति अर्थादित्वाद् य गौरादीत्वात् ङीम् च) ।

मिषी । अटामांसी । इति केचित् । इत्यमरः-

टीकायां भरतः ।

यामीच्छा, स्त्री, (यामिष्यते, निष्पृ संचने वाङ्म-

कात् सक्) । यामिच्छा । आपर्चितं तमे क्षीरे

दाधयोगात् या वटिकाकारा विरुतिर्जायते सा ।

इति यशोवर्तनः ।

यानुक्तः, चि, (आङ् + युच् + णः) । पितृः । पति-

आम्र

चित्तवस्त्रादिः । इत्यमरः । पतिर्हितकवधर्थाः ।
यामुपः, पुं, (याम + वप् + क) । पतिव्युत्पन्नः ।
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । वेदउद्देशः ।
इति स्यातः ।

यानुप्यायः, चि, (अनुप्य अपत्यम् + णक्) । अनुक्) ।

स्यातवंगोद्वेगः । मत्स्यभातः । इति निरुतः ।

यामुलं, स्त्री, (मूलपर्यन्तं यामुलं । अयसीभावः) ।

मूलपर्यन्तं । (प्राग्भावादि) । यथा, शाङ्कल्ले ।

“यामुलशुद्धमन्ति कुलमेतत् पौरुषं प्रजावन्धे” ।

यामोदः, पुं, (आङ् + मुद् + वच्) । अतिदृग्गामि-

गन्धः । इत्यमरः । गन्धः । हृष्यः । इति मेदिनी ।

सुमहद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा रघुवंशे । १।२६ ।

“यामोदमुपनिघ्नन्तो नृदिन्वासानुकाशितम्” ।)

यामोदनं, स्त्री, (आङ् + मुद् + मुद्) । यामोद-

कारणं । हृष्यः । प्रीतिः । आनन्दनं ।

यामोदितः, चि, (या + मुद् + णिच् + क्त) । यदा

यामोदः सज्जातोऽस्य तारकादित्वादित्यः) । या-

नन्दितः । सुगन्धितः । सद्गन्धयुक्तः । यथा,—

“पारिजातप्रसूनोत्थगन्धामोदितदिष्टुले” ।

इति शिवरात्रिप्रतर्कया । आनन्दितः । यामोद-

शब्दादित्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

यामोदी, [न] चि, (यामोद + णिनि) । सुखवासनः ।

इत्यमरः । कर्पूरादिवटिकादृतसुखगन्धः । इति

सारसन्दरी । सुखवासनवटिकादिः । यामोद-

युक्तः कर्पूरादिरामोदी । इति भरतः । नानाद्रव्य-

रचित एकैकश्च यव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्य-

सुखवासनवटिकादिः । इति सर्वज्ञः । गन्धयुक्तः ।

हृष्यविशेषः । (यथा भट्टहृषिः ।

“गवकुटजकदम्बामोदिनां गन्धवाद्याः” ।)

याम्रायः, पुं, (आङ् + प्रा + वच् + युक्) । युतिः ।

वेदः । (यथा महावीरचरिते ।

“द्वितीयो ह्येय मेधोऽग्निराद्याः पद्मोऽप्यवा” ।

उत्तरचरिते ।

“समांशो मधुपर्क इत्याद्यायं वज्रमन्त्रमादाः” ।)

उपदेशः । गुणपरम्पराप्राप्तोपदेश इति यावत् ।

इत्यमरः । निगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ।

कुलं । आगमः । इति हेमचन्द्रः । कुलक्रमः । इति

शब्दरत्नावली । (उपदेशः, शिक्षादानं, तत्त्व-

शास्त्रं, आदासः, आमेदनं, आलोचनं) ।

याम्रिकेयः, पुं, (याम्रिकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ङक्) ।

धृतराष्ट्रो राजा । इति विशाखदत्तः । (यथा

महाभारते ।

“परं ज्ञेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तथ द्रुतवानामिकेयः” ।)

वात्तिकेयः ।

याम्रः, पुं, (अमृतं यम गन्धार्थो अमृतमोदीर्घश्चेति

रङ् दीर्घश्च) । पण्डितविशेषः । याम यौव इति

भाषा । तत्त्वार्थः । धृतः २ स्वामः ३ । अति-

शौर्यमचेत् सशकारः ४ । इत्यमरः । याम्रः ।

याम्रवत्सः ६ कामाक्षः ७ क्षीरिणः ८ माधवदुमः

९ मृद्वामोदः १० शीघ्ररुमः ११ मधुली १२

आम्र

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तदूतः १४ अम्लफलः १५
मोदाख्यः १६ मन्मथालयः १७ मध्यावासः १८
समदनः १९ पिकरागः २० वृषप्रियः २१ प्रि-
याम्बुः २२ कोकिलावासः २३ । इति राजनिर्घण्टः ।
साकन्दः २४ वटप्रदातिथिः २५ मधुव्रतः २६
वसन्तः २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रियः २९ गन्ध-
बन्धुः ३० अलिप्रियः ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥
मदिताखः ३२ । इति जटाधरः ॥ वालाम्लफल-
गुणाः । वायुरक्तपित्तकारित्वं । इति राजवल्लभः ॥
अपिच । कषायत्वं । अम्लरसत्वं । सुगन्धित्वं ॥
क्षामयनाशित्वं । अखकरत्वं । पित्तप्रकोपवायु-
रक्तदोषपटुत्वादिरुचिप्रदत्वञ्च । तच्च बद्धास्थिता-
वृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मध्याम्लगुणाः ।
पित्तकारित्वं ॥ * ॥ पक्वान्मगुणाः । वर्णरुचि-
मांसशुक्लवर्णकारित्वं । पित्ताविरोधित्वं । वायु-
नाशित्वं । हृद्यत्वं । गुरुत्वं । अनुलोमनत्वं । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच । त्रिदोषशमताकारित्वं ।
खादुत्वं । प्रुष्टिजनकत्वं । अधिकधातुप्रचयकारित्वं ।
हृत्तिकान्तिकारित्वं । दृष्ट्याश्रमशमनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मधुयुक्तान्मगुणाः । क्षयरोग-
क्षीघ्रातक्षेप्यरोगनाशित्वं ॥ * ॥ वृत्तयुक्तान्मगुणाः ।
वातपित्तनाशित्वं । अग्निबलवर्णकारित्वञ्च ॥ * ॥
दुग्धयुक्तान्मगुणाः । शीतलत्वं । खादुत्वं । गुरुत्वं ।
खिगधत्वं । भेदकत्वं । वातपित्तहारित्वं । शुक्ररक्तव-
शवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तन्मूलास्थिगुणाः । दृष्ट्याच्छ-
र्दिमेष्टातीसारनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तत्त्वगुणाः । कषायत्वं ॥ * ॥ तन्मूलगुणाः ।
सुगन्धित्वं । कषायत्वं । रुचिकारित्वं । संग्राहित्वं ।
शीतलत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पुष्पगुणौ । रुचिकारित्वं ।
अग्निदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आम्रपेयीगुणाः । कषा-
यत्वं । अम्लत्वं । भेदकत्वं । कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥
क्षत्रिमपक्वान्मगुणः ॥ अम्लरसहानेर्मधुरत्वाच्च
पित्तनाशित्वं ॥ * ॥ सुषिताम्लगुणाः ॥ परमरुचि-
पणवीर्यकारित्वं । लघुत्वं । शीतलत्वं । शीघ्र-
पाकित्वं । वातपित्तहारित्वं । सारकत्वञ्च ॥ * ॥
तद्भाणितरसगुणाः । वलकारित्वं । गुरुत्वं । वात-
हरत्वं । सारकत्वं । हृद्यत्वं । क्षत्रिजनकत्वं । अति-
शयर्हण्यत्वं । कफवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्खण्ड-
गुणाः ॥ गुरुत्वं । रोचकत्वं । गुरुपाकित्वं । मधु-
रत्वं । वृंहण्यत्वं । वलकारित्वं । शीतलत्वं । वातना-
शित्वञ्च ॥ * ॥ अतिशयाश्रमभक्षणगुणाः ॥ मन्दाग्नि-
विषमज्वररक्तामयवद्वगुदोदरनयनामयकारित्वं ।
“एतदन्नाम्लविषयं न तु मधुरान्नपरं । मधुरस्य
परं नेत्रहितत्वादिगुणत्वात् ॥ यद्यतिशयभक्षणं
करोति तदा शुण्ठीजलानुपानं । अथवा सौवर्चसेन
सह क्षीरं प्रयोक्तव्यं” ॥ * ॥
तत्पल्लवगुणाः । रुचिकारित्वं । कफपित्तनाशित्व-
त्वञ्च ॥ * ॥ तथा च राजनिर्घण्टः ।
“आम्रमामं जलं विभ्रं मर्दितं वृद्धपाणिना ।
मिताशीताम्यमंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं ॥
प्रपाककमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं ।
सखी रुचिकरं यस्यं शीघ्रमिन्नियतपणम्” ॥

आम्र

(तत्रादावान्मस्य नामानि गुणाश्च ।
“आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाक्षी मधुद्रुतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥” ॥
आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् ।
अम्लगुदुष्टिहरं शीतं रुचिकृद्ग्राहि वातजम् ॥
आम्रं बालं कषायान्नं रुच्यं मारुतपित्तहृत् ।
तरुणानु तदत्यन्तं रुच्यं दोषत्रयाखकृत् ॥
आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशेषितम् ॥
अन्नं खादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् ॥ * ॥
पक्वान्म मधुरं रुच्यं खिगधं वलसुखप्रदम् ॥
गुरु वातहरं हृद्यं वर्णं शीतमपित्तजम् ।
कषायानुरसं वह्नि-क्षेप्य-शुक्र-विवर्द्धनम् ॥ * ॥
तदेव वृत्तसम्पन्नं गुरुवातहरं परम् ।
मधुरास्तरसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम् ॥ * ॥
अन्नं क्षत्रिमपक्वञ्च तद्भवेत् पित्तनाशनम् ॥ * ॥
रसस्याम्लस्य हीनस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ॥
उचितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ॥
शीतलं शीतपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् ॥ * ॥
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुवातहरः सरः ।
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव वृंहणः कफवर्द्धनः ॥ * ॥
तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं विरपाकि च ।
मधुरं वृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं वृंहणं वलवर्द्धनम् ॥ * ॥
रुच्यं वर्णकरं खादु दुग्धाम्नं गुरु शीतलम् ॥ * ॥
मन्दानलत्वं विषमज्वरञ्च
रक्तामयं वद्वगुदोदरञ्च ।
आम्रातिथोगो नयनामयं वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥
एतदन्नाम्लविषयं मधुरास्तरं न तु ।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥
शुण्ठीगाम्भसेऽनुपानं स्यादाव्याममतिमद्भवे ।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चसेन च” ॥ * ॥
आम्रदीप्यस्य गुणाः ।
“आम्रवीजं कषायं स्याच्छर्दितीसारनाशनम् ।
ईषदस्त्वञ्च मधुरं तथा हृद्यदाहनुत्” ॥ * ॥
आम्रनवपल्लवस्य गुणाः ॥
“आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्” ॥ * ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“अपक्वान्मं फलमेव शस्तं
संग्राहि पित्ताम्लजि कोपनञ्च ।
तथा विपक्वं मधुरन्तु चाल्यं,
भेद्यं सपित्तमयनाशनञ्च” ॥
इति हारीतः ॥
“वातपित्ताम्लकृद्बालं बद्धास्थिकफपित्तहृत् ॥
गुल्माम्नं वातजित् खादन्नं कफशुक्रहृत्” ॥
इति वाभटः ॥
“रक्तपित्तकं बाधमापूयं पित्तवर्द्धनम् ।
पक्वान्मं जयेदायुं मांसशुक्लवलप्रदम्” ॥ * ॥
“आम्रान्नमलकलेष्टाश्च वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
रोचनान्तर्पण्यायोक्ताः स्नेहमाधुर्यमौरवात्” ॥
इति चरकः ॥
“पित्तानिलकरं बालं पित्तं वद्वक्नेश्वरम् ॥

आम्रा

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तामसवलप्रदम् ।
कषायानुरसं खादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ॥
पित्ताविरोधि सम्पक्वान्मं शुक्रविवर्द्धनम् ।
वृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टम् जीर्यति” ॥
इति सुश्रुतः ॥
आम्रगन्धकः, पुं, (आम्रगन्ध + कन् ।) समष्टि-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आम्रपेयी, स्त्री, (आम्रस्य पेयी ।) शुष्कात्मखण्डः ।
आम्रपेयी इति भाषा । अस्य गुणाः । अम्लत्वं ।
कषायत्वं । उष्णत्वं । भेदकत्वं कफवातनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
आम्रातः, पुं, (आम्र + अत् + अच् ।) आम्रातकः ।
इति शब्दमाणा ॥ (अस्य गुणाः । यदुक्तं ।
“आम्रातमन्नं वातघ्नं गुरुष्यं रुचिकृत् परम् ।
पक्वान्मं तुवरं खादुरसपाकं हिमं स्रुतम् ।
तर्पणं स्नेघनं खिगधं रुच्यं विष्टम् वृंहणम् ।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयाखजित्” ॥
“राजान्मृच्छं आम्रातः कामाक्षी राजपुत्रकः ।
राजान्मन्तुवरं खादु विशदं शीतलं गुरु ॥
ग्राहि रुच्यं विबन्धाध्वातहृत् कफपित्तनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ तथा च चरके ।
“मधुरं वृंहणं बल्यमात्रातं तर्पणं गुरु ।
सखेष्टं स्नेघनं शीतं रुच्यं विष्टम् जीर्यति” ॥)
आम्रातकः, पुं, (आम्रं तद्रसम् आ ईषत् अतति
माति । अत सातत्यगमने क्षणादित्वात् वृत् ।)
वृत्तविशेषः । आम्रडा इति भाषा । तत्पण्यायः ।
पीतनः २ कपीतनः ३ । इत्यमरः ॥ वर्णपाकी ४ ।
इति रत्नमाणा । पीतनकः ५ कपिचूडा ६ आम्र-
वाटिकः ७ भृङ्गीफलः ८ रक्षाण्डः ९ तनुक्षीरः १०
कपिप्रियः ११ आम्ररातकः १२ आम्ररीयः १३
कपिचूडः १४ । इति जटाधरः ॥ तदपक्वान्मगुणाः ।
कषायत्वं । अम्लत्वं । हृत्कण्ठहृष्यत्वञ्च । तत्पक्व-
फलगुणाः । मधुरास्त्वत्वं । खिगधत्वं । पित्तकफ-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । हृत्ति-
वणविष्टन्माजीर्यकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ आम्रावर्त्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
मार्कण्डेयपुराणे ।
“आम्रानाम्रातकान् भव्यान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान्” । इति ।
अस्य पर्यायो गुणाश्च ।
“आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाक्षः कपीतनः ॥
आम्रातमन्नं वातघ्नं गुरुष्यं रुचिकृत्तरम् ।
पक्वान्मं तुवरं खादु रसे पाके हिमं स्रुतं ॥
तर्पणं स्नेघनं खिगधं रुच्यं विष्टम् वृंहणं ।
गुरु बल्यममरुत्पित्तक्षतदाहक्षयाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“आम्रातकफलं रुच्यं सखेष्टं स्नेघवर्द्धनम्” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आम्रावर्त्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्त्तः ।) आम्र-
शुक्ररसः । तत्पण्यायः । आम्रातकः २ । आम्रसख
इति भाषा । अस्य गुणाः । दृष्ट्याच्छर्दिवातपित्त-
हरत्वम् । सारकत्वम् । रुचिकारित्वम् । सुगन्धि-

आय

शुभिः पाकात् षष्ठ्यक्ष । “पक्षस्य सङ्कारस्य-
कटे विस्तारितो रसः । चर्मशुष्को मुहुर्दत्त
आग्नातक इति स्मृतः” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
(यदुक्तम् ।

“आज्जावर्त्तस्तृष्णाच्छिवातपितृधरः सरः ।

रूपः सूर्याशुभिः पाकात्तृष्ण स हि कीर्तितः” ॥

आग्नेहितं, स्त्री, (आङ् + ऋडि + क्तः ।) दिस्त्रि-
रुक्तम् । इत्यमरः । दुष्टं तन् वार वला इति
भाषा । (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं
क्रियते एवं कथितस्य दिस्त्रिवारकथनम् ।)

आग्नेयतसः, पुं, (आग्नेोऽन्तरस्युक्तो वेतसः ।)

अग्नेयतसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ।

(अग्नेयतसशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

आज्ञा, चि, (आ सञ्चक्ष् पञ्चा पञ्चरस्युक्ता ।)

तिङ्गित्ठीरुक्तः । इति शब्दरत्नावली । श्रीवल्ली ।

इति राजनिर्घण्टः ।

आज्ञिका, स्त्री, (आज्ञा + क्तः ।) तिङ्गित्ठीरुक्तः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अस्त्रोद्धारः । इति

शब्दमाला । (यथा धरके ।

“आस्त्रिकायाः फलं फलं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥)

आस्त्रोका, स्त्री, (अस्त्र + ठक् ।) तिङ्गित्ठीरुक्तः ।

इत्यमरटीका ॥

आयः, पुं, (आङ् + या + ड ।) धनागमः । प्राप्तिः ।

ज्ञानः । (यथा मनुः । ८ । ४१६ ।

“अद्वयश्चन्द्रवेद्येते कर्मान्तान् वाहनाणि च ।

आयययौ च नियतावाकरान् कोपमेव च” ॥)

स्त्रागाररुक्तः । इति हलायुधः ॥ (ज्योतिष-

प्रसिद्धमेकादशमवनम् ।)

आयःशूलिकः, चि, (अयःशूलेन अर्थानन्विच्छति ;

अयःशूलदण्डाग्निनाभ्यां ठकठ्ठाविति ठक् ।)

तोष्णकस्मा । क्षिप्रकारी । इति भूरिप्रयोगः ॥

(यदुक्तम् ।

“तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आयःशूलिको जनः” ॥)

आयतः, चि, (आङ् + यम् + क्तः ।) दीर्घः । इत्यमरः ॥

कन्या इति भाषा । (विस्तृतः । विशालः । आ-

ह्वयः । यथा पञ्चतन्त्रे ।

“तन्त्रवोऽप्यायता नित्यं तन्त्रवो वङ्गलाः समाः” ॥)

आयतच्छदा, स्त्री, (आयतः श्छदा यस्याः सा ।)

कदलीरुक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आयतनं, स्त्री, (आङ् + यत् + ल्युट् ।) यज्ञस्थानं । देव-

स्थानं । तत्पर्यायः । चैतं २ । इत्यमरः ॥

यथा रामायणे,—

“येभ्यः प्रणमसे पुत्र ! चैत्येऽयतनेषु च” ।

“समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ।

स्यष्टिकानि च विप्राणां श्रैष्ट्या रक्ता ऋदाः क्षुमाः” ॥

आश्रयः, विस्त्रान्स्थानं । यथा चाणक्यः ।

“नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्” ॥

कुमारसम्भवे, ७ । ५ ।

“खेष्टदेकायतनं जगाम” ।

भद्रासन मिठा इत्यादिस्थातो वान्तुदेशः ।

याज्ञवल्क्यः,— [याधिनिदानम् ।]

“आरामायतनग्रामनिपानोऽयानवेष्टसु” ॥)

आया

आयतिः, स्त्री, (आङ् + यम् + क्तिन् ।) उत्तरकालः ।

मविष्यत्कालः ।

(यथा मनुः, ७ । १६६, ७ । १७८ ।

“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चाच्यिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ॥

“आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्” ॥)

प्रभावः । कोषदण्डं तेजः । इत्यमरः ॥ दैर्घ्यं ।

सङ्गः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ “प्रापणं । इति

धरणी । (राजतरङ्गिणी ।

“प्रतापमायतिं शोभां हेमन्ताहस्य वारिदः ।

स्मृतिशेषां करोत्येव लोभञ्च पृथिवीसुजां” ॥)

आयत्तः, चि, (आङ् + यम् + क्तः ।) अधीनः । वशी-

भूतः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“तत् मद्र ! स्वयन्त्रायतो ह्यात्मा सर्वस्य” ॥)

आयत्तिः, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तिन् ।) दिनं । खेहः ।

वशित्वं । सामर्थ्यं । सीमा । इति विश्वः हेम-

चन्द्रश्च ॥ श्रयणं । दैर्घ्यं । प्रभावः । मविष्यत्कालः ।

इति धरणी ॥ (न्यायपथावलम्बिता । अधीनता ।)

आयत्तकं, स्त्री, उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥

आयसं, स्त्री, (अयस् + अण् ।) लौहं । इति

भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ अयोनिर्मितादौ, चि ॥

(यथा महाभारते,—

“आयसं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्मणः” ।

यथा मनुः, ८ । ३१५ ।

“शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा” ।

रघुवंशे, १७ । ६३ ।

“स चकर्म परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम्” ।

(अयोजनितार्थे यथा,—

“विपाके कटु शीतञ्च सर्वत्रैवं तदायसम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

आयसी, स्त्री, (अयसा निर्मिता । अयस् + अण् +

डोप् ।) लौहमयकवचः । तत्पर्यायः । अङ्गरक्षिणी

२ जालिका ३ जालप्राया ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

आयक्तः, चि, (आङ् + यम् + कर्त्तरि क्तः ।) तेजितः ।

क्षिप्तः । क्षोभितः । कुपितः । हतः । इति मेदिनी ॥

(प्रयत्नशीलः, कार्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः ।)

आयातं, चि, (आङ् + या + क्तः ।) आगतं । यथा,

“हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः ।

आयाता प्रक्षयः शक्तिर्ब्रह्माणी सामिधीयते” ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

आयानं, स्त्री, (आङ् + या + ल्युट् ।) स्वभावः । इति

जटाधरः ॥ आगमनं ॥ (यथा महाभारते,—

“आयाने-वासि विदितो रामस्य विदित्वात्मनः” ।

आयामः, पुं, (आङ् + यम् + घञ् ।) दैर्घ्यं । इत्यमरः ॥

(यथा रामायणे,—

“योजनायमविस्तारमेकैको धरणीतलम्” ।

मेघदूते, पूर्वमेघे । ५८ ।

“तेनोदीचीं दिशमनुसरेत्तिर्यगायामशोभी” ॥)

आयासः, पुं, (आङ् + यस् + घञ् ।) आन्तिः । तत्-

पर्यायः । अमः २ क्लमः ३ क्लेशः ४ परिश्रमः ५

प्रयासः ६ व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अति-

यत्नः । प्रयत्नः । यथा साहित्यदर्पणे,—

आयुः

“इत्यायासमगतापक्षतिपासादिसम्भवा” ।

महाभारते,—

“शोकद्वयौ तथायासः सर्वं खेहात् प्रवर्त्तते” ।

रामायणे,—

“नैवायासं क्वचित् भद्रे प्राप्स्यसे न व विप्रियं” ॥)

आयुः, पुं, स्त्री, (एति इण् गतो ह्यन्तीया इत्यण् ।)

जीवितव्याप्यकालः । इति जटाधरः ॥ (जीवनं,

प्राणाः । यथा महाभारते,—

“अहं केशरिणः क्षेपे वायुना जगदायुगा ।

जातः कमलपत्राक्षो हनूमाग्राम वानरः” ॥

खनामख्यातचन्द्रवंशीयो राजा, स च नङ्गयस्य

पिता । यथा महाभारते,—

“नङ्गयो नाम राजर्षिर्यज्ञं ते ओजमागतः ।

तत्रैव पूर्वपूर्वेषामायेर्विश्वधरः सुतः” ॥

पुरूरवसः पुत्रः खनामख्यातो राजा ।

यथा हरिवंशे,—

“बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरूरवाः” ॥

“तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।

दिवि जाता महात्मान आयुर्धौमानमावसुः” ॥

हृदस्य पुत्रः खनामख्यातोऽसुरः ।

यथा हरिवंशे,—

“हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै श्रिविः कालस्तथैव च” ॥)

आयुः, [स्] स्त्री, (एति गच्छतीति इण् + उञि +

णिच् ।) जीवितकालः । परमायुः । इत्यमरः ॥ तत्-

पर्यायः । विजीवितं २ नित्यगः ३ अतुल्यः ४ ।

“पुरुषाः सर्वविज्ञाश्च चतुर्वर्षशतायुषः ।

क्षते चैतादिकेऽप्येवं पादशो ऋसति क्रमात्” ॥

इति वैद्यकं ॥

“अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

क्षते चैतादिषु क्षोषामायुर्ऋसति पादशः” ॥

इति मनुः १ । १८३ ॥ छतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“नामिस्यः प्राणपवनः स्पृष्टा हृत्कमलान्तरं ।

कण्ठादहर्विर्निर्घाति भातुं विष्णुप्रदान्तं ॥

पीत्वा चान्तरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।

प्रीत्ययन् देहमखिलं जीवयन् जठराननम् ॥

शरीरप्राणयोरेवं सयोगादायुश्च्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरः ॥

“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।

नित्यगश्चातुर्वन्धश्च पर्यायैरायुश्च्यते” ॥ इति ।

“वर्षशतं खन्दायुषः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति

पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां

विहतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिवनविशेषैरायुषो जज्ञ-

यतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विमजेत” ॥

“तन्त्रेण तत्रायुक्तं खलदण्डतो यथावदिहैव

तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य

विशेषेण यौवनवतः समन्वागतवल्गवीर्यपौरुष-

पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थवनसमुदाये

वर्त्तमानस्य परमर्द्धिर्वाचरविविधोपमोगस्य स-

मृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारणात् सुखमायु-

श्च्यते” ॥ इति च ।

“असुखमतो विपर्ययेण हितैषियः पुनर्भूताना-

स्परसादुपरतस्य सत्यवादिनः श्रमपरस्य परतो-

आयु

क्षकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परैरानुपहत-
सुपसेवमानस्य पूजार्हं समूहकस्य ज्ञानविज्ञानोप-
शमशीलस्य दृढोपमेवितः सुनिघतरागरेगेष्ठा-
मदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रशरानित्यस्याध्यात्मविदन्तपरस्य लोकस्मि-
मक्षामुष्णपिच्छमाणस्य स्मृतिमतेो हितमायु-
रुच्यते” । इति च ॥

“अद्वितमतेो विपर्ययेण प्रमाणमायुस्त्वर्थेन्द्रिय-
मनोबुद्धिचेष्टादीनां विवर्तितवृत्तगैरुपलभ्यते अ-
निमित्तैरिदमस्मात् । ज्ञानान्मुहूर्तादिवसानिपच-
दश-सप्तदश-द्वादशाहात् पक्षान्मासात् षण्मा-
सात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्यते इति । तत्र-
स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यतागिरोध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमतेो विपरीतम-
प्रमाणम्” । इति च ॥

“वयं शतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य नि-
मित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत् सात्मोपसेवनञ्चेति” ।
इति च चरकः ॥

आयुक्तः, त्रि, (आङ् + युञ् + क्तः ।) कर्माध्यक्षः ।
तत्पर्यायः । नियोगी २ कर्मसचिवः ३ व्यापकः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, पुं, (आयुधते अनेनेति । आङ् + युध् + क ।)
अस्त्रं । इत्यमरः ॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः । प्रहर-
णाणि, पाणिमुक्ताणि, यन्त्रमुक्ताणि चेति । तत्र
प्रहरणाणि खड्गादीनि, पाणिमुक्ताणि शस्त्रादीनि,
यन्त्रमुक्ताणि शरादीनि । “हतायुधो यावदहं
तावदन्यैः किमायधैः” । “किं वक्ष्यत्यमेवमय
विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे” । इति चउत्तरचरिते ।)
आयुधधर्मिणी, स्त्री, (आयुधस्यैव धर्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म + इन् + डीप् ।) जयन्ती-
रक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधागारं, स्त्री, (आयुधानां, आगारं । षष्ठीतत् ।)
अस्त्रगृहं । सेलाखाना इति ख्यातं । इति महा-
भारते राजधर्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा,
“स्वापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजायते ।
राष्ट्रः स्यादायुधागारे दत्तः कर्मसु चोद्यतः” ॥

इति मातृ १८६ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ६।२०० ।
“कौटुमारयायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
एस्तत्परयार्थं हन्यादेवाविचारयन्” ॥)
आयुधिकाः, पुं, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक् ।)
अस्त्रजीवी । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ काण्ड-
पृष्ठः ३ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १६।७।१६ ।

“न पादरुचैः संयुक्ताः नान्तरायुधिका ययुः” ।
आयुधीयः, पुं, (आयुध + क्) । आयुधिकाः । इत्य-
मरः ॥ (योद्धा । यथा मनुः ७।२२२ ।
“अनृतस्य सम्प्रदायायुधीयं पुनर्जनं” ।
उत्तरचरिते ६ । “तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेष्ठयः” ।) [रत्नमाला ॥

आयुधं, स्त्री, (आयुधो ऋयम् ।) औषधं । इति
आयुर्वेदः, पुं, (आयुर्वेनेन विन्दति चेति येनायुर्वेदः ।
आयस् + दिद + कर्त्तव्ये षच् ।) अष्टादशविधा-

आयु

न्तर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः । वैद्यकशास्त्रं ।
चिकित्साशास्त्रं । तत्तु अथर्ववेदान्तर्गतं । यथा,
“विधातायुर्व्यसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
सनाथा संहितां चक्रे लक्ष्म्योक्तमयीष्टुम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

परणव्यूहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । अथ-
र्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥*॥ अथायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

“ऋग्यजुःसामाथर्वान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥

कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्तत्त्वसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥

भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहितां ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥

तेषां नामानि विदुषां तन्वाणि तत्कृतानि च ।
व्याधिप्रणाश्वीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥

धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतो ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्चावगो जनको बुधः ॥

जावालो जाजलिः पैलः करथोऽग्रस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्वं मगोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥

चिकित्सासारतन्त्रश्च अमर्षं चाम्बिनीसुतो ।
तन्वं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनं ।
ज्ञानार्णवं महातन्वं यमराजश्चकार सः ॥

अवगो जीवदानश्च चकार भगवान्दधिः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनं ॥

सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकं ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्मुनिः ॥

पैलो निदानं करयस्तन्वं सर्वधरं परं ।
द्वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशस्त्रवैजानि तन्वाण्येतानि षोडश ।
व्याधिप्रणाश्वीजानि बलाधानकराणि च ॥

मथित्वा ज्ञानमग्न्यानिर्वायुर्वेदप्रयोगिणि ।
ततस्तन्वाण्युज्जृह्वनवनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहितां ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥

व्याधस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
यत्तद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रमुखायुषः ॥

आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित् ।
धर्मिष्ठश्च दशानुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥
तस्य लक्षणम् यथा,—

“आयुर्विदाहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा ।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” ॥

तस्य निरुक्तिर्यथा,—

“अनेन प्रययो यस्मात् आयुर्विन्दति वेति च ।
तस्मात्पुनर्वरेणैव आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥*॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-

आयु

शब्दे वैद्यशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

(“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं ।
मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
वक्ष्यते यन्मुन्याणां लोकोद्योगमयोर्हितः” ॥

“किमायु कस्मादायुर्वेदः किञ्चायुर्वेदः शान्ततो
ऽशान्तव इति । काणि चास्याङ्गाणि कैश्चायमध्ये-

तयः किमर्थञ्चेति” ।

“तत्र भियशा एतेनैवस्तुर्गान्द्विषामयसुरपर्व-
वेदान्मात्मनोऽथर्ववेदे नक्षिरादेश्वा वेदोच्चा-

थर्वणः स्वस्त्ययनवलिमङ्गलशोमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह चि-

कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदस्योपदि-
श्यायुर्वार्थं तत्रायुश्चेतनाप्रवृत्तिशीवितममुबन्धो-

धारि चेत्वेकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदयथायुर्वेदः कथ-
मुच्यते खलज्जयतः सुखसुखतो हिताहिततः

प्रमाणाप्रमाणतश्च वतश्चायुष्यानायुष्याणि द्रव्य-
गुणकर्मणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याणि

खनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्मणि केवलेनोप-
दिश्यन्ते” ।

“तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुखरोऽब्रवीत् स्नागतं
ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्मि भुवो-

ग्लानिरप्रभावत्वं वैखर्यं तैवर्ण्यं यान्यवासकृत-
ममुखमसुखानुबन्धं च । ग्राम्यो हि वानो मूल-

मशस्तानां तत्कृतं पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजाणां
सहस्रीरमरत्विभिः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य

ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्वेद-
मग्निनो मह्यं प्रयच्छतां प्रजापतिरग्निर्ध्यां ।

प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्वेदस्याधि-
बलमसुखमसुखानुबन्धं अल्पत्वादल्पतपोदम-

नियमदानीध्वन्यवचयं मत्वा पुण्यतममायुः-
प्रकार्यकरं जरायाधिप्रशमनं ऊर्जस्कारममृतं

शिवं शरणमुदात्तं भवन्तो मत्तः ओतुमर्हन्त्युप-
धारयितुं प्रकाशयितुश्च प्रजानुग्रहार्थमार्थं ब्रह्म

च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं
ब्राह्ममन्त्रं कर्मेति” । इति चरकः ॥

“तानुवाच भगवान् स्नागतं वः । सर्वत्र वा
मीमांसा अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः । इह

खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यव
प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं कृतवान् स्व-

यम्भुः । ततोऽप्यायुषस्तन्मेधश्चैवलोकोक्त गराणां
भूयोऽप्युधा प्रणीतवान् ॥ तद्यथा ॥ शस्यं प्राणाकं

कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारनृत्यमगदतन्वं
रसायनतन्वं वाजीकरणतन्त्रमिति” ॥

“वत्स ! सुश्रुत ! इह खण्वायुर्वेदप्रयोजनं ध्या-
ध्युपदृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षयश्च ।

आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायु-
र्वेदः । तस्याङ्गवराद्यभागमप्रत्यक्षातमानोपमानै-

रविरुद्धमुपमानमुपधारय । एतद्वाङ्गं प्रथमं
प्राग्भिधातव्यमरोगोद्धारयश्चिरात्सामानाच्च” ।

“तदिदं शान्ततं पुण्यं स्वर्गं यशस्यमायुष्यं वृत्ति-
करञ्चेति” ॥

आयु

“ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरध्विजो तस्मा-
दन्तिनावन्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय-
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः” इति सुश्रुतः ।)

आयुर्वेदी, [न] त्रि, (आयुर्वेदी ज्ञातव्यत्वेन विद्यते
यस्य । आयुर्वेद + इति ।) आयुर्वेदज्ञः । चिकित्-
सकः । वैद्यः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टः ।

आयुर्योगः, पुं, (आयुर्गो जीवितकालस्य योगो
भवत्यस्मात् ।) औषधं । इति राजनिर्घण्टः ।

आयुष्मान्, [त्] त्रि, (आयुस् + मनुप् ।) चिरजीवी ।
दीर्घायुः । तत्पर्यायः । जैवालकः २ । इत्यमरः ।
(यथा मनुः, २ । १२५.३ । २६३ ।

“आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवादाने” ।

“आयुष्मन्तं सुतं हते यशोनेष्टासमन्वितं” इति च ।)

आयुष्मान्, पुं, विष्णुमादिस्तत्रविंशतियोगान्तर्गत-
तृतीययोगः । तत्र जातफलं । “यस्यायुष्मान् जन्म-
काले धनुष्मान् याने यानं तस्य देशेषु कार्यं ।
कुप्याद्भूतं श्रीङ्गं पुष्पवाद्यां दाम्बैर्वास्त्रैर्विन्दतो
गर्वितश्च” । इति दीपिका ।

(“आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो ब्रह्मदानात्मवानपि”
इति सुश्रुतः ।)

आयुष्यं, त्रि, (आयुष् + यच् ।) पथ्य । इति राज-
निर्घण्टः । आयुर्हितकारकं । (मनुः । ४।१०६ ।

“धनं यशस्यमायुष्यं स्वर्गं चातिथिपूजनं” ।
तत्रैव २ । ५१ ।

“आयुष्यं प्राञ्जुखो मुञ्चि यशस्यं दक्षिणामुखम्” ।

“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाञ्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसनाञ्च वर्जनं” ।

इति सुश्रुतः ।

“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रह्मशोधिनी” ।
इति हारीतः ।)

प्रायुष्यवृत्तं, स्त्री, (आयुष्यश्च तत्सूक्ष्मेति । कर्म-
धारयः ।) नान्दीआद्यादौ वसुधारासम्प्राप्तनान-
न्तरपाद्यो वैदिकमन्त्रविशेषः ।

सानागानां तन्मन्त्रो यथा,—

ॐ आयुर्विद्यायुर्विच्यं विन्मनायुरसिमहि । प्रजा-
न्वयरधिनियेद्वसै शतं जीवेम शरदो वयन्ते ।
पायुर्वे मे पवस्व वर्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या
दिवो जनिष्या इष्टवन्त्वापोधःक्षरन्ती सोमो
होहाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमान-
स्यर्क्षा अमुष्य रात्र्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं रुद्रि-
क्तस्य मध्वन्तनाम प्रयोज्यं । इति रुद्रन्दनमट्टा-
चार्यकृतआद्ययोगतत्त्वं ॥

यजुर्वेदां तन्मन्त्रो यथा,—

ॐ आयुषं वर्षसं रायप्पोषमौद्भिदं इदं हिरण्यं
वषष्ठ नेत्रायाविश्रतादुमां । न तद्रक्षाऽपि न
पिशपाक्षरान्ते वेदानामोशः प्रथमजऽहोवत् ।
यो विमर्त्ति दाक्षायण्यऽहिरण्यऽसहदेवेषु
कण्ठे दीर्घमायुः समनुष्येषु कण्ठे दीर्घमायुः ।
यदा ब्रह्मादाययाऽहिरण्यऽशतानीकाय
समगस्यमाणाः । तदा आवभामि शतसारदया
युष्माक्षरदृष्टिर्यथाच” । इति तन्मृतयजुर्वेदीय-
आद्ययोगतत्त्वं ।

आर

आयुक्तरः, त्रि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायु-
नकः । (आयुर्द्विजनकः ।

“सहस्रमलकसुक्तिभिर्दधिसरेख तैलेन वा
गुडेन पयसा घृतेन यदशक्तुमिवा सह ।
तिलेन सहस्राक्षिकेय पलनेन सूपेन वा
वपुस्करमयस्करं परमनेधमायुस्करं” ।
इति वामनः ।)

आयोगः, पुं, (आङ् + युञ् + घञ् ।) गन्धमाल्यो-
पहारः । व्यापारः । रोधः । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा रामायणे,—

“सरलैः कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशो भमरायोगः प्रदीप्त इव लक्ष्यते” ।)

आयोगवः, पुं, (अयोगव एव स्वार्थे अण् ।) शूद्रा-
द्वैष्यायां जातो जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

तस्य कर्म कायलक्षणं । (यथा मनुः १०।१२,
१० । १६ ।

“शूद्रादायोगवः क्षत्ता चरुलक्षणाधमो नृणां ।

वैश्यराजान्यविप्राम् जायन्ते वर्णवद्गुराः” ।

“आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणं ।
प्रातिलोन्नेन जायन्ते शूद्रादपस्तदान्धयः” ।)

आयोजनं, स्त्री, (आङ् + युञ् + ल्युट् ।) उद्योगः ।
आहरणं । द्रव्यासादनं । यथा,—

“कुत्रचित् तण्डुलाः सन्ति क्ष च स्थाली क्ष चैन्मनं ।
तेषामायोजनं कुर्वन् मुखः कर्त्ताभिधीयते” ।

इति गोपीचन्द्रवृत्तकारिका ॥

आयोधनं, स्त्री, (आङ् + युध् + ल्युट् ।) युद्धं । वधः ।
इति मेदिनी । (रघुवंशे. ६।४२ ।

“आयोधने हृष्यगतिं सहाय-
मवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रि” ।

भट्टिः, “आयोधने स्यायुक्मस्त्रजातम्” ।

रघुः, ५ । ७१ । “आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर !
याति)

आरं, स्त्री, (आङ् + ऋ + नावे घञ् ।) मुखावसं ।
मुखलोहं । इति राजनिर्घण्टः । पित्तलं । इत्य-
मरटीका । कोणः । प्रान्तभागः । इत्यानन्दलह-
रीटीका । (चक्राङ्ककाष्ठभेदः । यथा महामारते-

“आरान्तरैनावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह” ।

“यत्किञ्चिद्विशतारणं वेदार्थं स परः कविः” ।)

आरः, पुं, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि संज्ञायां घञ् ।)
मङ्गलग्रहः । शनिः । पित्तलं । इति हेमचन्द्रः ।

रत्नभेदः । तत्पर्यायः । मधुरान्नफलः २ । इति
रत्नमाला । रत्न इति ख्यातः ।

आरकूटः, पुं स्त्री, (आरं कूटयति स्तूपीकरोति
पचाद्यच् ।) पित्तलं । इत्यमरः । (यथा नैषधे ।

“यकाक्षने काञ्चननायिकाङ्गो किमारकूटामर-
लेन न श्रियः” ।)

आरक्षं, त्रि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष् + ध्यच् ।)
रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली । रक्षणीयं । इति
विश्वः ।

आरक्षः, पुं, (आङ् + रक्ष् + घञ् ।) गणकुलसन्निः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

आरगवधः, पुं, (आ + रगे शङ्गायां क्तिप् । आरगं

आर

रोगशङ्कामपि हन्ति अथ वधदेशश्च ।) रुद्ध-
विशेषः । सोढासु सोढानि इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । राजरुद्धः २ सम्पाकः ३ चतुरङ्गुलः ४

आरवतः ५ आधिपतः ६ द्रव्यमात्रः ७ सुव-
र्तकः ८ । इत्यमरः । सन्यासः ९ रोचनः १० दीर्घ-

फलः ११ नृपद्वयः १२ हिमपुष्पः १३ राजतरुः १४
कण्डुपुष्पः १५ ज्वरान्तकः १६ चतुर्गुणः १७ स्वर्ण-

पुष्पः १८ स्वर्गदुः १९ कुल्लुहलः २० कर्ण-
मरयकः २१ महाराजद्रुमः २२ कर्णिकारः २३

स्वर्गाङ्गः २४ । इति राजनिर्घण्टः । प्रग्रहः २५ ।
इति रत्नमाला । अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वं ।

शीतलत्वं । मूलज्वरकण्डुकुलमेहकाष्ठविष्टम्भना-
शित्व । इति राजनिर्घण्टः । अपि च । ज्वर-

हृद्रोगवातरक्तोदावर्तरीगे अतिशयपयत्वं । मृदु-
त्व । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । शुक्रकारित्वं ।

वातपित्तहारित्व । इति राजवल्लभः । आमल-
ताश्च इति हिन्दीमाषा ।

“आरगवधो राजरुद्धः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।

आरवतथाधिपतः द्रव्यमात्रसुवर्तकः ।

कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्गाङ्गः स्वर्णपुष्पकः ।

आरगवधो गुरुः स्वादुः शीतलः खंसनोत्तमः ।

ज्वरहृद्रोगपित्तखवातोदावर्तमूलमुत् ।

तत्फलं खंसनं रुच्यं कुलपित्तकाषापहं ।

ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठरुद्धिकारं परं” ।

इति भावप्रकाशः ।

(यवहारो यथा,—

“बाले रुद्धे कृते क्षीणे सुकुमारं च मानवे ।

योऽन्योन्यहस्तमायित्वादिशेवावतुरङ्गुलः” । * ।

ग्रहणप्रणाली यथा * ।

“फलकाले फलन्तस्य ग्राह्यं परिहृतश्च यत् ।

तेषां गुणवतां भारं चिकित्सां निधापयेत् ।

समरात्रात् सनुद्भूत शोषवेदातपे भिषक् ।

ततो मलाननुद्भूत शुचौ भाण्डे निधापयेत्” । * ।

संयोगविशेषे गद्या यथा * ।

“द्राक्षारसयुतो देवो दाहोदावर्तपीडिते ।

चतुर्वर्षमुखं बाले यावद्दादशवार्षिके । * ।

चतुरङ्गुलमञ्जुस्तु प्रच्छतं वायवाङ्गलिं ।

सुरामण्डले संयुक्तमथवा कोकसीधुना ।

दधिमण्डलेन वा दुह्नं रसेनामलकस्य वा ।

क्षत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरक्रेय वा” ।

इति चरकः ।)

आरट्टः, पुं, (आङ् + रट् + टच् ।) देशविशेषः ।

त्रिकाण्डशेषे कत्रियवर्गो आरट्टशब्ददर्शनात् ।
तत्र आरट्टशोऽपि पाठः । (यथा भारते,—

“पञ्चनद्यो बहन्त्येता यत्र पीलवनान्युत ।

शतद्रुक्ष विपाशा च तृतीयैरावली तथा ।

चन्द्रमागा वितन्ता च विन्दुमृष्टा वधिरिरीः ।

आरट्टा नाम ते देशा गृध्रधरा न तान् व्रजेत्” ।

“यच्च नद्यो बहन्त्येता यत्र दिःख्यं यज्यतात् ।

आरट्टा नाम वाहीका न तेऽप्यो ह्यष्ट वसेत्” ।)

आरट्टजः, पुं, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन +

ङः ।) आरट्टदेशोद्भवोदकः । इति जटाध-

त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ च ॥ (आरट्टदेशोत्पत्ते,
त्रि । यथा महाभारते,—

“सीधोः पानं गुरुतत्प्रावमर्दो
भूयहत्या परविष्तापहारः ।
येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म-
आरट्टजान् पचनदानं धिगस्तु” ॥)

आरणिः, पुं, (आङ् + ऋ + षणिच् ।) आवर्तः ।
तत्पर्यायः । कुण्डलकः २ । इति आरावली ॥
पाकमारा जल इत्यादि भाषा ॥

आरण्यपशुः, पुं, (आरण्ये भवः । आरण्य + षण् + स
आसौ पशुश्चेति कर्मधारयः ।) आरण्यजातपशुः ।
स च समधा यथा । महिषः १ वानरः २ ऋक्षः
३ खरीकृपः ४ रुक् ५ एवतः ६ ऋगः ७ । इति
तिथ्यादितत्त्वे पैठीनसिः ॥

आरण्यमुद्रा, स्त्री, (आरण्यमुद्रस्येवाकारः पर्ये यस्याः ।
ततः स्तार्ये षण् ।) मुद्रपर्यो । मुद्रानो इति
भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आरण्यराशिः, पुं, (आरण्ये भवः आरण्यः अत्र सिंह
एव स एव राशिः ।) सिंहराशिः । मकरप्रथ-
मार्धः । मीनमेघवराप्रथः । इति दीपिका ॥

आरतिः, स्त्री, (आङ् + रम् + क्तिन् ।) विरतिः । नि-
वृत्तिः । इत्यमरः ॥ (उपरमः, नीराजनम् ।)

आरनानं, स्त्री, (आर्च्छति आङ् + ऋ + अच् आरः ।
गण गन्धे लज्जतीति शः नातः । आरः नातो
गन्धो यस्य ।) काञ्जिकं । इति हेमचन्द्रः ॥

“आरगालान् गोधूमैरामैः स्यान्निकुषीकृतैः ।
पक्षैर्वा सन्निवृत्तान् सौवीरसदृशं गुणैः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

“पाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा कल्केलैर् विपाचयेत् ।
यङ्गुलेनारनालेन दाह्यशीतज्वरायह” ॥ ० ॥

पाद्यादितैः ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिन्यहः ॥

आरगालकं, स्त्री, (आरगालम् एव स्तार्ये कः ।)

काञ्जिकं । इत्यमरः ॥ काञ्जि इति भाषा ।

आरब्धं, त्रि, (आङ् + रम् + क्तः ।) कृतारम्भं । आरम्भे

हो । यथा,—

“आरब्धं मणमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितं ।

आगते मणमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः” ॥

इति मणमासतत्त्वं ॥ * ॥ आरब्धकर्मण्यशौचा-

भावो यथा,—

“अतश्च विवाहेषु आह्वे होमेषु च जपे ।

आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

आरम्भः, पुं, (आङ् + रभि + षण् ।) प्रथमकृतिः ।

तत्पर्यायः । प्रक्रमः १ उपक्रमः २ अभादानं ३

उद्गातः ४ आरम्भः ५ । इत्यमरः ॥ अभादानादि-

षयमारम्भमात्रे । प्रक्रमादिषु आरम्भमात्रे

इत्येके । केचित्तु प्रक्रमादिषु प्रथमारम्भे ॥

अभादानादिषु आरम्भमात्रे । इति वज्रभिरुक्त-

मपि न साधयतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व-

इयं आरम्भे शेषत्रयं आरब्धे इत्याहुः । इति

भरतः ॥ त्रिगः । उद्यमः । वधः । दर्पः । इति मेदिनी ॥

प्रस्तावना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आचक्रतिः ।

यथा,—

“मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।

मनेत्तेऽप्ये चान्द्रमासाश्चैवाद्या दादश सूता” ॥-

आरम्भप्रथमक्षणे आद्यकृत्वाद्यसमये । इति गण-

सामतत्त्वम् ॥ पारिभाषिकारम्भो यथा,—

“आरम्भो वरणं यच्च सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कृया” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा मेघदूते । ३० ।—

“नृत्यारम्भे हर पशुपतेराङ्गनागाजिनेच्छाम्” ।

साहित्यदर्पणे । प्रमथपरिच्छेदे ।

“अथारम्भे निर्विघ्ने पारिष्वितपरिचमाति-

कामः” । रघुवंशे । १।१५ ।

“आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः” ।)

आरवः, पुं, (आङ् + र + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥

(यथा रामायणे । “वानराश्चक्रारवः” ।)

आरवी, स्त्री, आरवनामकस्त्रेच्छदेशीयभाषा । यथा,

“ज्येष्ठास्त्रेष्ठा मघा पूर्वा रेवती भरणीद्वये” ।

विशाखाङ्गोत्तराषाढशतमे पापवासरे ॥

जमे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत्” ।

इति गणपतिसुहृत्तः ॥

आरा, स्त्री, (आङ् + ऋ + अच् + टाप् ।) चर्म-

भेदकाक्षं । तत्पर्यायः । चर्मप्रमेदिका २ । इत्य-

मरः ॥

“उद्यन्वारामयकायोलितस्य” । इति माघः ।)

आरायं, स्त्री, (आरायाः अयं वल्लीतत् ।) अर्द्धचन्द्रा-

द्यस्त्रमुखं ।

“अर्द्धचन्द्रखुरादिधारायं मुखमुच्यते” ।

“आरायन्तु मुखन्तेषां पुष्पयत्रादिभेदतः” ॥ इति

हृणायुधः ॥

आरात्, व्य, (आ राति । रा दाने बाहुलकादाति-

प्रत्ययः ।) दूरं । निकटः । इत्यमरः ॥

(यथा, उत्तरचरिते ।

“मेघमालेव यथाधारादपि विभायते” । इति

“तमर्थमारादभिवर्त्तमानम्” । इति रघौ २।१० ।

आरातिः, पुं, (आङ् + रा + क्तिन् ।) आरातिः ।

शत्रुः । इति भरतः हिरूपकोषश्च ॥

आरात्रिकं, स्त्री, (आङ् + रात्रि + कन् ।) नीराजन-

निमित्तदोषः । नीराजना । नीराजनपापश्च ।

आरति इति भाषा । तथाच हरिभक्तिविलासे ।

“ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुण्याञ्जलित्रयं ।

महानीराजनं कुर्यात् महावायजयस्त्रेण ॥

प्रज्वालयत्तदर्थं कर्पूरेण हृतेन वा ।

आरात्रिकं शुभे पात्रे नियमानेकवर्त्तिकं” ॥

अन्यथा ।

“आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-

र्दौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकं ।

सर्वेषु चाङ्गेषु सप्तवारा-

नारात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ॥

आराधनं, स्त्री, (आङ् + राध् + ल्यट् ।) साधनं ।

प्राप्तिः । तोषणं । इत्यमरः ॥ पचनं । इति मे-

दिनी ॥ (यथा तैगय्यगतके दण्णादृषणे ५ ।

‘मन्वाराधनतत्परेण मनसा नीताः शशने निष्ठाः’ ।

उत्तरचरिते । प्रथमाङ्के ।

“खेचं दयाच्च सौख्यच्च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुच्यते नास्ति मे यथा” ॥

कुमारसम्भवे १ । ५६ ।

“आराधनायास्य सखीसमेतां

समादिदेश प्रयतां तनूजाम्” ।)

आराधना, स्त्री, (आङ् + राध् + णिच् + युच् +

स्त्रीत्वात् टाप् ।) साधना । तत्पर्यायः । सेवा २

भक्तिः ३ परिचर्या ४ प्रसादानं ५ श्रुश्रुषा ६

उपातिः ७ वरिवस्थाः ८ परिधिः ९ उपचारः

१० । इति हेमचन्द्रः ॥

आरामः, पुं, (आरन्धतेऽच, आङ् + रम् + आधारे

षण् ।) उपवनं । इत्यमरः ॥ वागान् इति भाषा ।

(यथा, मनुः,— ८ । २६२ । ८ । २६४ ।

“क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च” ।

“गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीयथा हरन्” ।)

आरामशीतला, स्त्री, (आरामत्वात् शीतला खिग्रा ।)

सुगन्धिपत्रिविशेषः । वन्यार्थादिवर्गे लिखिता ।

तत्पर्यायः । आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४

रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाक्षा ७ रामशीतला

८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वं । शीतलत्वं । पित्त-

हारित्वं । दाहश्लेष्मप्रशमनत्वं । विस्फोटनरौप-

णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यके ।

“आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी” ।)

आरालिका, त्रि, (आरालं कुटिलं चरति इति ठक् ।)

सूपकारः । पाचकः । इत्यमरः ॥

आरावः, पुं, (आङ् + र + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥

(यथा महाभारते ।

“आरावं मातवर्गस्य भगवां क्षत्रियैर्वधे” ।

“आरावः सुमहान्वासीत्” ।)

आरुः, पुं, (ऋ + उण् ।) वृक्षभेदः । कर्कटः । शृकरः ।

इति मेदिनी ॥

आरुः, पुं, (ऋ + क्तिन् अयंते वा । ऋ + ऊ + णिच् ।)

पिङ्गलवर्णः । तद्वृत्ते त्रि । इत्यादिकोषः ॥

आरुक्, स्त्री, (आरु + कन् ।) हिमाचने प्रविष्टौ-

वधीविशेषः । आङ् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वीरसेनं २ वीरं ३ वीरारुक् ४ । तत्पञ्चपुण्यादि-

भेदतः चतुर्जातिः । तेषां गुणाः । मधुरत्वं । हि-

मत्वं । अर्शः प्रमेहगुल्माश्चदोषनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके ॥

“अर्शं परुषकं द्राक्षा वदर्याण्यारुकाणि च” ।)

आरुङ्, त्रि, (आङ् + रुङ् + कर्त्तरि क्तः ।) कृता-

रोहणः । वृक्षादिर उपर चढ़ा व्यक्ति इति

भाषा । यथा,—

“राम रामेति रामेति कूजन्तं मधुराक्षरं ।

आरुङ्कविताश्रयं वन्दे वाञ्छीकिकीकिक” ॥

इति रामायणपाठस्य पूर्वपाठ्यश्लोकः ॥

(यथा स्मृतिः ।

“आरुङ्गे नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रचवते हुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आरुङ्गा” ॥

गीता ।

“योगारुङ्गस्य तस्यैव प्रमः कारणमुच्यते” ।)

आरो

आरेवतं, स्त्री, (आरेवयति निस्तारयति मलं सार-
कत्वात् । रेव अवगतौ । णिच् + विच् । अतति ।
अत + अच् । तत आरेव् आसौ अतयेति ।)
पारावतवृक्षफलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
("मूलकं सुष्कमाष्वं वर्षाभूः पञ्चमूलकं ।
आरेवतमण्डपांशु पक्ता तेन घृतं पचेत्" ॥
इति सुश्रुतः तैद्यकचक्रपाणिसंग्रहश्च ॥)
आरेवतः, पुं, (आरेवयति रेचयति मलं सारकत्वात्
आङ् + रेव् + णिच् + विच् + अतच् ।) आरग्वध-
वृक्षः । इत्यमरः ॥
आरोग्यं, स्त्री, (आरोगस्य भावः । व्यञ् ।) आर्यभावः ।
तत्पर्यायः । अनामयं २ । इत्यमरः । पाठवं ३
साधनं ४ वार्त्तं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("आ-
रोग्यं तत् सुखावष्टं" । इति शङ्खधरः ॥
"धर्म्मार्थकाममोक्षायामारोग्यं मूलमुत्तमम्" ।
"सुखवर्धकमारोग्यम्,"
"विदाध्ययनशब्दाश्च सुखे वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेक्षप्रवेष्टे तु विद्यादारोग्यलक्षणम्" ॥
इति चरकः ॥
"सुखमार्थं समासेन सदुत्तस्यैतदीरितं ।
आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आरोग्यशास्त्रा, स्त्री, (आरोग्यार्था शास्त्रा । मध्यपद-
सोपिकर्मधारयः ।) आरोग्यदानग्रन्थः । चिकित्-
साशास्त्रः । यथा,—
"धर्म्मार्थकाममोक्षायामारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः ॥
आरोग्यशास्त्रं कुर्वीत मद्यैवधपरिच्छेदां ।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां वङ्गनरससंयुतां ॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौयधपराक्रमः
ओषधीमलतत्त्वज्ञः समुद्ररजकाणवित् ॥
बलवीर्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणैः
त्यागिवद्देशिनां तद्वदनुकूलः प्रियंवदः" ॥
इति वैद्यकः ॥
आरोपः, पुं, (आङ् + रङ् + णिच् + घञ् ।) मिथ्या-
घ्नानं । यथा । "असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत्
बलुन्यवत्सारोपः अथारोपः" । इति वेदान्त-
सारः । मिथ्याविष्करणं । यथा । "असूया तु
दोषारोपो गुणेष्वपि" । इत्यमरः ॥
(यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा" ।
"रूपितं रोपितारोपो विषये निरपङ्गवे" ॥
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ॥)
आरोपणं, स्त्री, (आङ् + रङ् + णिच् + ल्युट् ।) न्यासः । संस्थापनं । (शस्त्रादीनां रोपणं । शर-
सनादौ व्यादीनां संयोजनं, उद्गमनं, समुत्थापनं,
यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्"
रामायणे । आदिकाण्डे ।
"यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने" ॥)
आरोपितं, त्रि, (आङ् + रङ् + णिच् + क्तः ।) छाता-
रोपणं । निश्चितं । न्यातं । इति हलायधः ॥

आरुः

कल्पितं ॥ (यथा कुमारसम्भवे ३ । ३५ ।
"तं देशमारोपितपुष्पचापे" । काव्यप्रकाशे ।
"समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा" ॥)
आरोहः, पुं, (आङ् + रङ् + घञ् ।) देव्यं वरस्त्रि-
याः श्रोत्रिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे "आरोहै-
र्निविडुहहृन्निमन्त्रिभैः" ॥) अरोहः । आरो-
हणं । गजारोहः । समुद्रयः । इति मेदिनी ॥
("आरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठानमिव त्रियः" ।
इति रामायणे ।) परिमाणविशेषः । नितम्बः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आरोहति यः । आङ् + रङ्
+ अच् । निषादी । यथा, हरिवंशे,—
"अन्वाच पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दृश" ॥)
आरोहकः, त्रि, (आङ् + रङ् + घञ् ।) आरोहण-
कर्त्ता ॥
आरोहणं, स्त्री, (आरुह्यतेऽनेन । आङ् + रङ् +
ल्युट् ।) सोपानं । सिद्धि इति भाषा । (भावे
ल्युट् ।) समारोहः । नोचादुद्धृगमनमिति यावत् ।
(यथा कुमारसम्भवे १ । ३६ ।
"आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" ॥)
प्ररोहणं । अङ्गुरादिजननमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥
आर्किः, पुं, (अर्कस्यापत्य । अर्क + इञ् ।) अर्कपुच्छः ।
शमैश्वरः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (नैवस्तमनुः,
सूर्योवः, कर्णश्च ।)
आर्गणः, पुं स्त्री, (अर्गण एव स्वार्थेऽप्य् ।) अर्गणः ।
इति हिरूपकोषः ॥ खिल इति भाषा ।
आर्गवधः, पुं, आरग्वधवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः" ॥)
आर्घा, स्त्री, (आङ् + अर्घ् + अच् ।) पीता दीर्घतुण्डा
षट्पदसन्निभा मत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
आर्घ्यं, स्त्री, (आर्घया मत्तिकाया विहितम् । आर्घा
+ यत् ।) आर्घानाममत्तिकात्यन्त्रमधु । तस्य
गुणाः । अतिशयघट्टुर्हितकारित्वं । कफपित्ताह-
दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—
"मधूकट्टुहानिर्यासं जरत्ताल्वात्रमोद्भवाः ।
खवन्यार्घ्यं तदारुणातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मत्तिकाः षट्पदोपमाः ।
आर्घास्तास्तुक्कृतं यत् तदार्यमित्यपरे जगुः" ॥
यथा सुश्रुते,—
"आर्घ्यं मन्वतिचक्षुर्थं कफपित्तहरं परं ।
कपायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातहृत् ॥
इदं हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम् ।
"पौत्तिकं आमरं चौरं माक्षिकं ह्यत्रमेव च ।
आर्घ्यमौद्दालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः" ॥)
आर्त्तं, त्रि, (आङ् + ऋ + क्तः ।) योद्धितः । असुखः ।
यथा,—
"आर्त्तानां मार्गमागानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
ज्ञानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषु तदोषमागिनः" ॥
इति प्रायश्चित्तवचनं । (दुःखितः, कातरः, शोका-
भिभूतः, उद्देजितः, विरक्तः, अपहतः, उत्पी-
डितः । यथा शाकुन्तले, प्रथमाद्वे ।

आर्त्तः

"पार्त्तवासाय वः शस्त्रं न प्रहसुमनागमि" ।
"द्वेयोऽपि सम्मतः श्रियस्तस्यार्त्तस्य यथोपधम्" ॥
इति रघौ । १ । २८ । (तथा च परके ॥
"नाद्विनावात्तं मेघनेनोपपादयेतां" । इति ॥
आर्त्तगणः, पुं, (पार्त्त इव गणति पचाद्यच् ।) नील-
भिरुष्टौ । तत्पर्यायः । बाणः २ बाणा ३ दासी ४
अर्त्तगणः ५ । इत्यमरस्तटीका च ॥
("दासे पार्त्तगणश्च सः" । इति भावप्रकाशः ॥)
पार्त्तवं, स्त्री, (अतुरस्य प्राप्तः, अण् यद्वा अतुरेव ।
प्रघादिभ्यश्चेत्यण् ।) स्त्रीरजः । इत्यमरः ॥ पुष्य ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः, ३ । ४८ ।
"तस्मात् युष्मासु पुत्तार्थं संविशेदार्त्तवे स्त्रियं" ।
"नापगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने" ॥
अपार्त्तवस्य खरूपमाह ।
स्त्रीणां रज एव मासेनार्त्तवं भवतीत्युक्ता पुन-
राह सुश्रुत एव ।
"मासेनोपचितं काले घमनीभ्यस्तदार्त्तवं ।
ईर्ष्यादिवर्णकण्डाव वायुर्योनिसुखं नयेत्" ॥
गर्मग्रहणयोग्यस्यार्त्तवस्य लक्षणमाह ।
"शशाङ्कप्रतिमं यच्च यदा कात्तारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत्" ॥
पार्त्तवस्य वर्णद्वयाभिधानं । वातादिप्रकृतिभेदेन
वर्णभेदात् । यदासो न विरञ्जयेत् । यदासो कर्म
प्रक्षालितं तदावस्यजति न तु विद्यतस्तं कुर्यात्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
"मासात्रिपिच्छदाहार्त्तं पश्चरात्रातुषन्धि च ।
नैवातिषष्ठ्यात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥
गुह्यापणसवर्णश्च पद्मालक्तकसन्निभं ।
इन्द्रगोपकसङ्गाशमार्त्तवं शुद्धमेव तत्" ॥
इति चरकः,—
"शशाङ्कप्रतिमं यत्तु यदा कात्तारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत् ॥
विधिसुत्तरवस्यन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥
स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतस्र्यपार्त्तवादियु ।
कुर्यात् कल्पात् पिचूचापि पथ्यान्याधमनानि च ।
ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां भूयस्यं हृत्तकाणि च ।
दुर्गन्धे पृथसङ्गाशे मज्जतुल्ये तपार्त्तवे ॥
पिबेद्भस्त्रियः क्षाप्यन्धनक्षापमेव च" ॥
"पार्त्तवं शोणितनवाभेयमश्रीषोमीयत्वाद्भस्त्रे
पाक्ष्मीतिक्ष्णापरजीवरक्तमाङ्गराचार्याः" ॥
"एवं मासेन रजः सुक्ष्मीभवति स्त्रीणापार्त्तव-
मिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥)
पार्त्तवः त्रि, (अतुः प्राप्तोऽस्य । अण् ।) अतुल्यः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । यथा रामायणे,—
"पार्त्तवान्युपसुप्तानां पुष्याणि च कृष्णाणि च"
रघौ ८ । ३६ ।
"अभिभूय विभूतिमार्त्तवो
मधुगन्वातिशयेन वीरधाम्" ॥)
पार्त्तवी, स्त्री, वाजिनी । घोटकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पार्त्तिः, स्त्री, (आङ् + ऋ + क्तिन् ।) पीडा । धनु-
व्योतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगः । इति

आर्द्र

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।

“आपन्नार्त्तिप्रशमनफलाः सम्यगे लुप्तमानाम्” ।
सुश्रुते,—

“दाहातिसारपित्ताहृष्टमूर्च्छामद्यविमर्त्तिषु” ।)

आर्द्रं, त्रि, (अर्द् + रक् दीर्घश्च ।) सजलवस्तु । भिजा
इति भाषा । तत्पर्यायः । आर्द्रं २ क्षिप्तं ३ क्षि-
मितं ४ तिमितं ५ समुद्रं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ॥
(तस्य दिविधं यदुक्तं,—

“आर्द्रं त्रयं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।

यदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥

वास्तूनां धारयणं प्राकं निर्गुणैरगुणमार्थवत् ।

घुस्तूरायमिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥

वटान्यस्यकरीराद्यमार्द्रद्रव्यं तु नीरसं ।

यदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।

प्रातसा वयसीहृष्टसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।

दुग्धिकाकक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्तिताः” ॥

यथा रघुवंशे, “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूता” ।

मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।

“तन्नीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्” ॥

आर्द्रकं, स्त्री, (अर्द्दयति कर्षं प्याद्रं । ततः कन् । यद्वा

प्याद्रयति जिह्वायां । कन् ।) कटुमूलविशेषः । प्यादा

इति भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गवेरं २ इत्यमरः ॥

कटुभद्रं ३ कटुलटं ४ । इति केचित् ॥ गुल्ममूलं ५

मूलजं ६ पन्दरं ७ वरं ८ महीज ९ सैकतेयं १०

खनूपजं ११ अपाकशकं १२ चान्द्राख्यं १३ राज-

प्लवं १४ सुशककं १५ शार्ङ्गं १६ आर्द्रशकं १७

सप्लवं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।

फणवातविनयनाहृष्टमूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।

उष्णमुष्णकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।

उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । लघुत्वं ।

अग्निदीपनत्वं । श्लेष्मण्यकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ शवणार्द्रकगुणाः । भोजनाग्रे

पथ्यत्वं । जिह्वाकण्ठविशोधनत्वं । अग्निमन्दो-

पनत्वं । प्रचलत्वं,—

“वातपित्तकषेमाणां शरीरवनधारिणां ।

एक एव निघ्नतास्त्रि शवणार्द्रककेशरी” ॥

इति द्रव्यगुणः,—

“आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथाद्रिका ।

आर्द्रिका मेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।

कटुता मधुरा पाके रूक्षवातरूपापहृता ।

ये गुणाः क्षयिताः शुण्डास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ॥

भोजनाग्रे सदा पथं शवणार्द्रकमन्त्रणं ।

अग्निमन्दोपनं कथं जिह्वाकण्ठविशोधनं ।

शुष्के पादपुण्ड्रये लक्ष्णे रक्तपित्ते त्रयो ज्वरे ।

शरिरे निदाघशरिरेर्निव पृणितमार्द्रकं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तदार्द्रकमेतत्, इति वामटः ॥

“राचनं दीपनं दृष्यमार्द्रकं विश्वमेघजं ।

दातव्येणविवन्धेयं रक्तस्तस्योपदिश्यते” ॥

इति चरकः ॥

“रूपमिति चरकं स्वयं विनयानाहृष्टमनुत् ।

कटुत्वं रोषणं स्वयं दृष्यसंवाद्रकं स्मृतम्” ॥

आर्थः

इति सुश्रुतः ॥

प्याद्रपटी, [न] पुं, (प्याद्रपट + इनि ।) प्याद्ररक्तवस्त्रा-
वृत्तकृत् कश्चुनाशफलकामिचारकर्मविशेषः ।

यथा । “अथार्द्रपटी । प्रणवे हृदयं भगवति आ-

मुण्डे रक्तवाससे अप्रतिहृतरूपपराक्रमे अमुके-

वधाय विचेतसे वज्रिवल्लभा । प्याद्ररक्तपटेनाटनः

समुद्रगामिनीनदीतटे ऊपरभूमौ वा दक्षिणा-

मुख ऊर्ध्वबाह्वर्ज्येत् यावत् पटः शुष्यति तावत्

प्राणाः शुष्यन्ति श्रवोः” । इति तन्त्रसारः ॥

प्याद्रपटविशिष्टे, चि ॥

प्याद्रमाषा, स्त्री, माषप्रणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माषाणी इति भाषा ।

प्याद्रशकं, स्त्री, (प्याद्रं शकमस्य ।) प्याद्रकं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

प्याद्रो, स्त्री, (प्याद्रं + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-

नक्षत्रान्तर्गतपञ्चनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्माक्षयु-

ज्वलैकतारकामयं । अस्या अधिष्ठात्री देवता

शिवः । इति कालिदासः ॥ मणितुल्यैकतारात्मकं ।

इति केचित् ॥ तत्र जातफलं ।

“लुधाधिको रुक्मशरीरकान्तिः

कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।

प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रा

नचाद्रचेताः शरणागतेऽपि” ।

इति कोलीप्रदीपः ॥

प्याद्रालुब्धकः, पुं, (प्याद्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे

लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायुधः ॥

प्याद्रिका, स्त्री, (प्याद्रिक + टाप् ।) प्याद्रकं । इति

भावप्रकाशः ॥

(“प्याद्रिका तिलमधुरा मूत्रला न च पित्तघ्ना” ॥

इति वामटः ॥)

प्यार्थः, त्रि, (अर्चुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्थ्यते

वा ॥ ऋ + ण्वत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः ।

पूज्यः । श्रेष्ठः । वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शा-

न्तचिन्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।

“योऽहमर्थ्येण परवान् आत्रा ज्येष्ठेन भाविनि” ।

न्यायपथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्य-

कर्माशुलता । यदुक्तं,

“कर्त्तव्यमाधरन् काममकर्त्तव्यमनाधरन् ।

तिष्ठति प्राकृताचारे स तु प्यार्थ इति स्मृतः” ॥

धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।

“प्यार्थरूपमिवानार्थं कर्म्मभिः खैर्विभावयेत्” ।

उचितः । यथा, रामायणे,—

“मार्गमायं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्” ॥

नाथोक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-

जनाज्ञाने व्यवह्रियते । यथा, सातित्यदर्पणे, पञ्च-

परिच्छेदे ।

“लेच्छा नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्थ्येति चेतरेः” ।

“वायौ नटीसूत्रधारावार्थ्यनाम्ना परस्परं” ॥

प्यार्थः, पुं, (अर्चुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्वत् ।)

खामी । वृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ सहवृत् । इत्यजयः ॥

(श्रेष्ठवर्णः । श्रेष्ठतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्थ्या

“लेच्छाश्चान्ये वज्रविधाः पूर्वं ये निष्ठता रथे ।

आर्थ्याश्च पृथिवीपालाः” । इति । सनामख्यातः

सावर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।

“वरीयांश्चावरीयांश्च संमता इतिमान् वसुः ।

चरिण्यारथ्यां पृथुश्च राजः सुमतिरेव च ।

सावर्णस्य मनोः पुत्राः भविष्या दश भारतः” ॥

प्यार्थकं, स्त्री, पिण्डपात्रादिपिटकार्थं । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

प्यार्थकः, पुं, (प्यार्थ + कर्त्तृ कन् ।) पितामहः । मा-

तामहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा रामायणे,—

“अथ ते कतिचिद्भ्रातृभ्यस्तस्यार्थकवैभक्तः” ।

“आर्थ्यकस्ते तु कुशली युधानिम्नातुलस्तव” ॥

महाभारते,—

“आर्थ्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्थ्यकेण च ।

तदा दौहित्रदौहित्रः परिवर्त्तः सुपीडितम्” ।

पूज्यव्यक्तिमात्रम् । खनामख्यातो नागश्रेष्ठः,

यथा महाभारते,—

“आर्थ्यकस्योपकसैव नागः कणशपोतकः” ॥)

प्यार्थका, स्त्री, (प्यार्थक + टाप् ।) उदीचामात इति

पक्षे इत्याभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥

प्यार्थपुत्रः, पुं, (प्यार्थस्य पुत्रः ।) यक्षीतपुत्रः ॥ भर्ता ।

खामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—

“आर्थ्यपुत्र ! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा सृष्टा ।

स्त्रानि पुण्यानि मुद्धानाः खं खं भाग्यमुपासते” ॥)

गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।

प्यार्थमिश्रः, त्रि, (प्यार्थः श्रेष्ठो मिश्रश्च ।) गौरवितः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । यथा

रामायणे, २ काण्डे ।

“समस्तमार्थमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्” ।

उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।

“अथ खलु भगवतः कानप्रियनाथस्य यात्राया-

मार्थमिश्रान् विज्ञापयामि” ॥)

प्यार्थ्या, स्त्री, (ऋ + ण्वत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्वती ।

इति त्रिकाण्डशेषः । हृन्दोविशेषः । तस्या लक्षणम् ।

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्राः स्थितास्तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्था” ॥

इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।

“लक्ष्मैवत्समगया गोपेता भवति नेष्ट विषमे जः ।

षष्ठो जश्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्थायाः ॥

यष्टे द्वितीयात्परकेष्टे मुखलाद्य सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिष्ट भवति षष्ठो जः” ॥

सा नवधा ।

“पण्या विपुला चपला सुखचपला अधनचपला च ।

गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्थ्यागीतिश्च नवधार्या” ॥

इति हृन्दोमध्वरी ॥ श्रेष्ठा स्त्री ॥

प्यार्थ्यवर्त्तः, पुं, (प्यार्थ्या आवर्त्तन्तेऽत्र । प्यार्थ्य +

आ + वृत् + आधारे षच् ।) विन्ध्यहिमाचन-

योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुण्ड्रभूमिः २ । इत्य-

मरः ॥ यथा,—

“आधमुद्रात्तु वै पूर्वोदासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तथोरेवान्तरं गिर्योराध्यावर्त्तं विदुर्मया” ॥

इति मानवे २ । २२ ॥ अपि च, अमरे ।—

आल

“आल्योवर्त्तः पुण्यभूमिर्नमोऽन्त्यदिमागयोः” ।
 आल्यिका, स्त्री, (आल्य + ल्यप् कन् + अत्, इत् ।)
 श्रेया स्त्री । इति वोपदेवः ।
 आल्यः, पुं, (अल्ये रिट् । अल्यि + ल्यप् ।) विवाह-
 विशेषः । यत्र वरात् गोदयं गृहीत्वा तेनैव सह
 कन्यादानं । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यश्चायतिजे देव आल्य आदाय गोयुगं ।
 यगुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च यट्” ।
 (यथा मनुः, ३ । २६ ।
 “एवं गोमियुनं दे वा वरादादाय धर्म्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्यो धर्म्मः स उच्यते” ।)
 अयिप्रलीते चि । (यथा मनुः १२।१०६ ।
 “आल्यं धर्म्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविरोधिना ।
 धर्म्मोऽप्यनुसन्धते स धर्म्मो वेद नेतरः” ।
 आल्यमि, पुं, (अल्यमस्यापत्यम् । अल्यम + इत् ।)
 अल्यमपत्यः । स तु मरुतराजचक्रवर्त्ती । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आल्यमी, स्त्री, (अल्यमस्य ल्यप् प्रिया । अल्यम +
 ल्यप् + लीप् ।) कपिकच्छद्वहः । इति राजनि-
 र्घणः ।
 (मध्यममार्गे नञ्चविशेषाणां संज्ञाविशेषः यथा,
 “तथा दे चापि फलगुण्यौ मघा चैवार्थमी मता” ।
 कपिकच्छद्वहस्येऽस्या गुणादयो आतयाः ।)
 आल्यभ्यः, पुं, (अल्यमस्य प्रकृतिः । अल्यम + अत् ।)
 यद्युपयुक्तव्ययः । तत्पर्यायः । यद्युतायोग्यः २ ।
 इत्यमरः । यद्वै उभयुक्तं यद्वै इति भाषा ।
 आल्यतः, पुं, (अल्यन् जिह्वा एव । अल्यत् + ल्यप् ।)
 जिह्वविशेषः । तत्पर्यायः । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आल्यं, स्त्री, (आल्यति भूययतीति । आ + अल्य् +
 ल्यप् ।) हरितार्ण । इत्यमरः । अल्ये चि । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ।)
 (“हरितार्णं तालमालमालं श्रेष्ठमभूययम् ।
 पिङ्गकं रोमधरं तालकं पीतमित्यपि” ।)
 आल्यगर्हः, पुं, (अल्यगर्ह एव । आल्यं अल्य् ।) अल्यगर्हः ।
 कलसर्पः ।
 आल्यगर्हः, पुं, (आल्य + लवि + घञ् ।) अवलम्बः ।
 ज्ञाप्यः । (शरयं । गतिः । “इह हि यततां
 गत्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्” । इति शान्ति-
 श्रुतौ ३ । २ ।) अधोलम्बनम् । यथा, रामायणे,—
 “शोभते किञ्चिदात्मैः शालयः कनकप्रभाः” ।
 आल्यन्तः, स्त्री, (आल्य + लम्ब + ल्युट् ।) अवलम्बनं ।
 विभावविशेषः । यथा,—
 “आल्यन्तोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्तुतौ ।
 आल्यन्तं रायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्” ।
 इति साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदः ।
 आल्यम्, पुं, (आल्य + लम्ब + घञ् ।) मारणं ।
 बधः । इत्यमरः । (यथा स्तुतिः, “अथालम्बं
 गजाजम्” ।) मेघदूते पूर्वमेघे । ४६ ।
 “आल्यमेघाः सुरमितवयलम्बजं मानयिष्यन्” ।
 हेदगम् । कर्कदम् । मनुः ११ । १४४ ।
 “कृष्टजगामोयधीनां जातानां च स्वयं वने ।

आला

दयालम्बेऽनुगच्छेत् गां दिननेकं पयोव्रतः” ।
 आल्यः । आल्यङ्गणम् । यथा मनुः २ । १०६ ।
 “युतश्च जगवाद्दश्च परिवार्दं तयाऽल्यत्” ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षालम्बमुपघातं परस्य च” ।
 आल्यम्मा, स्त्री, (आल्य + लम्ब + ल्युट् ।) बधाल्या ।
 घननीया । इति वोपदेवः ।
 आल्यः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन् । आ + ली + आधारे
 ल्यप् ।) गृहं । इत्यमरः । (यथा कुमारः १ । १ ।)
 “हिमालयो नाम गगाधिराजः” नैषधे, “तत्रा-
 मराजयमरालमरालकेश्री” । रामायणे ३ काण्डे ।
 “न हि दुष्टालनामार्था निवसन्त्यालये चिरं” ।
 लयपर्यन्ते, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिवत
 मागवतं रसमालयम्” ।
 आल्यवालं, स्त्री, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति
 आ + लव + ला + क ।) तरुमूलसेचनार्थसंन्य-
 जलाधारः । चारुमादा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आवालं २ आवापः ३ । इत्यमरः । (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विन्नासाय विहङ्गानामालवालाम्पायिनाम्” ।
 माघे । “विपुलालवालभूतवारिदर्पणः” ।)
 आल्यसः, त्रि, (अल्यस + ल्यप् ।) अल्यसः ।
 आल्यस्युक्तः । इति हिरण्यकोषः ।
 आल्यस्यं, स्त्री, (अल्यस + ल्यप् ।) अल्यस्य भावः ।
 अल्यसता । तत्पर्यायः । तन्ना २ कौसीद्यं ३ । इति
 हेमचन्द्रः । मन्दता ४ मान्यं ५ कार्यप्रहेयः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः । (यदुक्तं । “आल्यस्यं अमग-
 मांथिर्गन्धं जम्भासितादिहृतं” इत्युक्तलक्षणो
 यमिचारिभावमेव । सुश्रुते ।
 “सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखहेयलोलता ।
 शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मणालस्यमुच्यते” ।)
 आल्यस्यः, त्रि, (अल्यस एव । अल्यस + ल्यप् ।)
 अल्यस्युक्तः । तत्पर्यायः । मन्दः २ रुन्दपरिभृजः ३
 शीतकः ४ अल्यसः ५ अल्युक्तः ६ । इत्यमरः ।
 आल्यतः, स्त्री, (अल्यतमेव । अल्यत + ल्यप् ।)
 अल्यतः । अल्यतः ।
 आल्यतः, स्त्री, (आलीयतेऽत्र । आल्य + ली + ल्युट् ।
 विभाषा लीयतेरित्यात्तम् ।) गजबन्धनस्तम्भः ।
 इत्यमरः । गजबन्धनरज्जुः । इति नीलकण्ठः ।
 (रघुवंशे १ । ७९ ।
 “अरुन्तुदमिवालानमनिवांक्षस्य दन्तिनः” ।
 कादम्बरी । “इममदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुप-
 हसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ४ । ८२ ।
 “गजालानपरिक्लिष्टैरुज्ज्वलैः सार्द्धमानताः” ।
 “तद्गजालानतां प्राप्तिः सह कालागुरुदुर्मैः” ।)
 बन्धनं । इति रायमुकुटः । रज्जुः । इति मेदिनी ।
 आल्यपः, पुं, (आल्य + लप् + घञ् ।) कथोपकथनं ।
 सम्भाषणं । तत्पर्यायः । आभाषणं २ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “आल्यतापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” ।)
 आल्यप्यः, त्रि, (आल्य + लप् + कर्म्मणि ल्यप् ।)
 आल्यपयोग्यः । आल्यपयोग्यः ।

आलि

आलावर्त्तं, स्त्री, (आलमत्यर्थमावर्त्तते इति आल +
 आ + ल्व् + ल्यप् ।) वस्त्रनिर्मितव्ययनं । इति
 हेमचन्द्रः । कापडेर माखा इति भाषा ।
 आलावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली । पाठ
 इति भाषा । (अलावुशब्देऽस्या विशेषो श्रेयः ।
 आलावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली ।
 आलास्यः, पुं, (आलं पर्याप्तं आलं मुखं यस्य नः ।)
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ।
 आलिः, स्त्री, (आलयति भूययति । आ + अल्य भूयये ।
 अच् ३ ।) वयस्या । (यथा कुमारसम्भवे । ५।८२ ।
 “निवार्यतामानि किमप्ययं वटुः ।
 पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः” ।)
 (आलयति निवारयति जलं । अल्य वारये । सर्वधा-
 तुषु इत् ।) सेतुः । (अल्यतेऽनया । अल्य + इत् ।)
 पंक्तिः । इति मेदिनी अमरश्च । सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 आलिः, पुं (आलयति दृश्यते समर्थो भवति । आ +
 अल्य + लङ् ।) अल्यकात् । इत् । अल्यकाः । अमरः ।
 इति हारावली अमरटीका च ।
 आलिः, त्रि, (आल्य + अल्य + इत् ।) विशदाशयः ।
 निर्मलान्तःकरणः । इति मेदिनी । अल्यः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आलिङ्गनं, स्त्री, (आल्य + लिङ् + ल्युट् ।) प्रीतिपूर्वक-
 परस्परालम्बः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गपालिः २ श्लिपा ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । परिभृजः ४ परीभृजः ५ परिखङ्गः ६
 संश्लेषः ७ उपगृह्णं ८ । इत्यमरः । तत्पर्याय-
 यथा । आलोदालिङ्गनं १ मुदितालिङ्गनं २ प्रेमा-
 लिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ कृत्वालिङ्गनं ५ नन्दना-
 लिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७ । इति कामः शास्त्रम् ।
 (“आलिङ्गनान्यधिष्ठिताः स्फुटमापुरेव” ।
 इति माघः । यथा मेघदूते उत्तरमघे ६ ।
 “यत्र स्त्रीणां प्रियतममुजालिङ्गनोऽप्युचिताः” ।)
 आलिङ्गी, [न] पुं, (आ + लिङ् + इति ।) आलिङ्गः ।
 मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां खामी शब्द-
 रत्नावली च ।
 आलिङ्गः, पुं, (आ + लिङ् + ल्युट् ।) यवाकृतिमृदङ्गः ।
 इत्यमरः । मादोल इति भाषा । यथा शब्दार्थने ।
 “चतुरङ्गुलहीनोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः ।
 यवाकृतिः स आलिङ्ग आलिङ्ग स हि वाद्यते” ।
 आलिङ्गरः, पुं, (अलिङ्गर + ल्यप् ।) अलिङ्गरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । आला इति भाषा ।
 आलिन्दः, पुं, (अलिन्द + ल्यप् ।) अलिन्दः । वहि-
 र्दारप्रकोष्ठः । गृहान्तरशय्यार्थवेदिका । इति
 रायमुकुटः शब्दरत्नावली च । गृहैवादेशः । इत्य-
 मरमाला ।
 आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव स्तार्यं कः) आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 आलिम्यनं, स्त्री, (आल्य + लिम्य + ल्युट् ।) मङ्गला-
 लेपनं । आलिमना इति भाषा । तत्पर्यायः । आत-
 पनं २ आदीपनं ३ मण्डोदकं ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।

आलो, स्त्री, (आलि + डीप् ।) सखी । पङ्क्तिः ।
 ह्यधिकः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ सेतुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (श्रेष्ठार्थे यथा कुमारः ६।४८ ।
 “तेयान्तर्भास्वराक्षीव रेजे मुनिपरम्परा” ।)
 आलोङ्, स्त्री, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) धन्विनां दक्षिण-
 जङ्घाप्रसारवामपादसंकोचरूपावस्थानं । इत्यमरः ।
 (यथा, रघु २ । ५२ ।

“अतिष्ठदालीङ्गविशेषशोभिना
 वपुःप्रकार्येण विडम्बितेभ्यः” ।
 (तल्लक्षणं यथा, चिन्तामणिधृतम् ।
 “गमिता पूर्वजङ्घा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।
 अयमो मध्यकायस्य स्यादालीङ्गस्य वक्ष्यते” ॥)
 आलोङ्, चि, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) अक्षितं । भुक्तं ।
 इति मेदिनी ॥ (क्षतः, रघुवंशे, २।३७ ।
 “शेनान्यमालीङ्गमिवासुरास्त्रैः” ।)
 आलोङ्क, स्त्री, (आलीङ्ग एव स्त्रीकारः ।) तर्ककानां
 स्थलीय क्रीडनं । इति हारावली ॥ वाङ्मुरेरे खेला
 इति भाषा । आलीङ्गकमिति क्वचित् पाठः ॥
 आलीनक, स्त्री, (आलीन + कन् ।) रङ्गं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ रं इति भाषा ।

आलु, स्त्री, (आङ् + लु + डु।) भेलकः । खनामखात-
 मूलविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य गुणाः । रक्ता-
 पित्तनाशित्वं । गुरुत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं ।
 रक्तगदुग्धशूलकारित्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥

आलु, स्त्री, (आलाति । आङ् + ला + डु ।) स्वल्प-
 वारिधानिका । घटीभारी इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । कर्करो २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः ॥

आलु, पुं, पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कासालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

आलुकां, स्त्री, (आलु + स्त्रीकार्त्तन् ।) मूलविशेषः
 आलु इति भाषा । इति राजवल्लभः ॥ एलवालुकां ।
 निर्घण्टः ॥ तद्विवरणं यथा,—

“आलुकां तत् कथितं वीरसेनञ्च ।
 कासालुकप्रशालुकप्रशालुकानि कथ्यन्ते ॥
 पिण्डालुकमध्वालुकप्रशालुकानि यत्नानि” ।
 कासालुकां काठिन्ययुक्तकटाक्षः । प्रशालुकां श्वेतता-
 युक्तप्रशालुः । प्रशालुकां दीर्घतायुक्तमहाशरीरः ।
 पिण्डालुकां वसुणस्यनी । मध्वालुकां मधुरतायुक्त-
 रोमान्वितदीर्घस्यनी । रक्तालुकां रताख तरण्डा
 इति च । एषां गुणाः ।

“आलुकां शीतलं सर्वं विष्टम्भं मधुरं गुरु ।
 रघुमूत्रमणं रूक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् ॥
 कषाणिकारं बल्यं दृढं क्षन्धविवर्द्धनम्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥

(“आलुकानि च सर्वाणि तथा स्रष्ट्यानि जाघ्यानि ।
 स्निग्धं निष्पीडितरसं खेष्टाणं नातिदोषणम्” ॥
 इति वाभटः ॥

“विदारीकान्दशतावरीविसंज्ञानप्रदृष्टाटककश्रे-
 कपिण्डालुकमध्वालुकप्रशालुककासालुकप्रशालु-
 लुकरक्तालुकेन्द्रीवरोत्पलकान्दप्रभृतीनि” ॥

“रक्तपित्तहारायुक्तः शीतानि मधुराणि च ।
 गुरुणि वृद्धशक्तिं तन्मरुदिकारिण च” ॥

इति सूत्रतः ॥)

आलुकां, पुं, (आलाति एष्यो कामरोगं वा आङ् +
 ला + डु + संज्ञायां कन् ।) कासालुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ श्लेष्मनागः । इति हेमचन्द्रः ॥

आलुकी, स्त्री, दीर्घाकारस्रष्टारक्तालुः । अयम् इति
 नाम । यथा, भावप्रकाशे ॥

“रक्तालुमेदो या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।
 आलुकी यल्लत् क्षिप्वा गुर्वी हृत्क्षणाश्रिणी ।
 विष्टम्भकारिणी तैले तणिततितिरचिप्रदा” ॥

आलेख्यं, स्त्री, (आङ् + लिख् + णत् ।) चित्रं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथामाघे, २।६७ ।

“इति संरम्भयो वागीर्यणस्यालेख्यदेवताः” ।
 “निशीथदीपाः सहसा हतविधो

वभूवुरालेख्यसमर्पिता इव” । रघुवंशे ३।१५ ।)
 आलेख्यश्रेषः, चि, (आलेख्यं चित्रमेव श्रेष्ठो यस्य सः ।)

मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, १।४।१५ ।
 “वाप्यायमायो बलिमक्रिकेत-

मालेख्यश्रेषस्य मितुर्विवेश” ।)
 आलोकां, पुं, (आङ् + लुक् + घञ् ।) दर्शनं । देखा

इति भाषा । द्योतः । आलो इति भाषा । शान्ति-
 शतको, ४ । ६ ।

“आलोकाय निशस चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः
 सह” । मेघदूते पूर्वमेघे ३८ ।

“रुद्रालोके नरपतिपथे सूचिमेद्यैस्तमोभिः” ।
 यथा शकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

“यदालोके सूक्तं गति सहसा तद्विपुलता” ।
 (यथा, रामायणे ४ काण्डे, ५० । २४ ।

“आलोकां ददृशुर्धारा नीराशा जीविते यदा” ।
 वन्दिभामयः । स्तुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ॥

(रघुवंशे, २ । ६ ।
 “उदीरयामासुरिवोन्मदागा-

मालोकशब्दं वयसां विरावैः” ॥)
 आलोकनं, स्त्री, (आङ् + लोक् + ल्युट् ।) दर्शनं ।

इत्यमरः ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । “तत्तत्तदालोकन-
 तत्परायां,” कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।

“भुवनालोकागमिनिः सर्गिभिर्गानुभूयते” ।
 साधे, ११ । ३३ ।

“गजति हि सफलत्वं बलभाणोकेने” ॥)
 आलोचनं, स्त्री, (आङ् + लुच् + ल्युट् ।) दर्शनं ।

विवेचनं । (यथा हेमचन्द्रः, “रहस्यालोचनं
 मन्त्रः” । सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्जन्मकं

शुद्धवस्तुविषयकं प्राथमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।
 “अस्ति ज्ञानलोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
 ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेर्जात्यादिभिर्यथा” ।

“बुद्धावसीयते सांपि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता” ।
 “शब्दादियु पक्षानामालोचनमात्रमिष्यते वृ-

त्तिः” ॥ सांख्यकारिका ।)
 आवनेयः, पुं, (अवन्या अपत्यं अवनो + ङक् ।) मङ्ग-

जयः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (यथा काशी-
 खण्डे । १७ अध्याये ।

“उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूस्ततोऽयं यथाभवत् ।

पुरा तपस्यतः शम्भोर्दाज्ञायन्त्या वियोगतः ॥

माणस्यलात्पपातैकः खेदविन्दुर्महीतले ।
 ततः कुमारः संजज्ञे षोडशतान्को महीतलात् ॥

खेदसम्बद्धितः सोऽय धाव्या धात्रीस्वरूपया ।
 माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः” ॥)

आवपनं, स्त्री, (आप्यते स्याप्यतेऽव । आङ् + वप् +
 आधारे ल्युट् ।) प्रत्यक्षापगमात्रं । भाण्डं । इत्य-

मरः ॥ सम्यक्चतुरिक्कम् । सम्यग्वीजतनुवपनं ॥
 (यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।

“प्रभुरभिः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
 प्रभुः सूर्यः प्रकाशिवे सतां चाभ्यागतः प्रभुः” ॥

“अभिर्हिमस्र मेघव्यं भूमिरावपनं महत्” ॥)
 आवरणं, स्त्री, (आङ् + ङ + ल्युट् ।) षण्कं । इति

हेमचन्द्रः ॥ ङाल इति भाषा । आच्छादनं । ङाका
 इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।

“विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च” ।
 “सूर्ये तपस्व्यावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकास्य कथं तमिहा” । इति रघुः ।
 ५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।

“खीतसां भेदको यच्च तेषाञ्चावरण रतः” ॥)
 आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः ।) माया-

शक्तिः । यथा । “स्वल्पोऽपि भेषो यज्जयोजन-
 विस्तीर्णमादित्यमण्डलं अवलोकयतिटङ्कनचयनप-

थपिधायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परि-
 च्छिन्नमपि आत्मगमपरिच्छिन्नमसंसारिणं अव-

लोकयिष्यद्विधिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं
 सामर्थ्यं” ॥ इति वेदान्तः ॥

आवर्त्तं, स्त्री, (आङ् + वृत् + घञ् ।) मातृकाधामः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (आवर्त्तनं । चक्राकारेण-

भ्रमणं ।)
 आवर्त्तं, पुं, (आङ् + वृत् + घञ् ।) जलभ्रमः । इत्य-

मरः ॥ घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।
 “ययं तमावर्त्तमनोच्चगामिः” । ।

चिन्ता । आवर्त्तनं । इति मेदिनी ॥ मेघनाथक-
 चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः इति पुराणं

ज्योतिषञ्च । (यथा मेघदूते पूर्वमेघे ६ ।
 “जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्” ॥)

राजावर्त्तनामोपरलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रज्ञाश्रते ।

आवर्त्तं + कै + क + खीप् ।) क्षताविशेषः । भग-
 तवल्ली इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । तिन्दु-

किनी २ विभाण्डी ३ विपाणिका ४ रङ्गकता ५
 मनोज्ञा ६ रक्तपुष्पी ७ मरुत्ताली ८ धीतकीका ९

चर्मरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
 अस्त्रत्वम् । शीतवीर्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वञ्च ।

भद्रदन्तिकादृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तनं, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् ।) दुग्धादेरा-

जोडनं । आचोटान इति भाषा । धातुद्रव्यस्य
 प्रवीकरणं । इत्यमरटीका ॥ गलान इति भाषा ।

सूर्यस्य पश्चिमदिगवस्थितप्लवायाः पूर्वदिगम-
 नारम्भकाणः । “आवर्त्तनांस्तु पूर्वार्धो अपरा-

क्षतः परः” इति सूतिः ।

आव

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् + डीप् ।) धातुप्रत्ययवर्गान्त्यान् । सुखी इति भाषा । तत्पर्यायः । तैजसावर्त्तनी २ मूषा ३ मूयः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

आवर्त्तनमणिः, पुं, (आवर्त्तनाकारो मणिः ।) राजा-
वर्त्तनानामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तिनी, स्त्री, (आवर्त्त + इनि + डीप् ।) अज-
शङ्करील्लः । इति रत्नमाला ॥

आवर्हितः, त्रि, (आङ् + वृह् + क्तः ।) उन्मलितः ।
उत्पाटितः । इति हेमचन्द्रः ।

आवलिः, स्त्री, (आङ् + वल् + इन् ।) श्रेणी । पंक्तिः ।
इत्यमरः ॥

आवली, स्त्री, (आङ् + वल् + इन् + डीप् ।) आ-
वलिः । इत्यमरः ॥ (यथा अमरशतके ३ ॥ “आ-
लोलामलकावलीं विवृलितां विभञ्जकलुण्ठलं” ।
“द्विशालीत्याजनिशाकरांशुभिः” । इति भाषे
१ । २५ ।)

आवल्यं, स्त्री, (अवल + यञ् ।) अवलस्य भावः
दौर्बल्यं ।

आवश्यकं, त्रि, (अवश्य + मनोञ्चादित्वाङ् ।) अव-
यागां ममात्र इति टिलोपः ।) अवश्यकर्तव्यं ।
नैश्चयिकं । उचितं । यथा, “अगोरावश्यके ।
उवर्णान्तादावश्यकेऽर्थे च्युत् स्यात्” । इति मुग्ध-
बोधयाकरः ॥ किञ्च । आवश्यकपञ्चादिक्रियमा-
णस्य नित्यनैमित्तिकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्वः ।
(यथा साहित्यदर्पणे, “आवश्यकानां कार्याणां
परिवरोधादिनिर्मितः” ।)

आवश्यकं, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् ।
आङ् + वस् + अयच् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥
(वसतिस्थानं । विन्यामस्थानं । अग्निगृहं । अग्नि-
होवस्थानं ।

रघुवंशे, ८ । १४ “निवसन्नावसथे पुरादहिः” ।
मनुः । ३ । १०७ ।

“आसनावसथौ शय्यामनुशय्यानुपासनाम्” ।)

आवसथः, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस् + अधि-
परये अयच् ।) गृहं । (यथा, हितोपदेशे मित्र-
लाभे “अस्ति चम्पकाभिधानायां नगर्यां परि-
प्राजकावसथः” ।) आर्याकोशः । आर्याच्छन्दसां
ग्रन्थभेदः । व्रतविशेषः । इत्यादिकोषः ॥

आवसितं, त्रि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ् + वस्
आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधान्यं । इति
भरतः ॥ वज्रक्षितधान्यं । इति सुभूतिः । सम्पन्न-
धान्यं । इत्यने । तत्पर्यायः ऋजं २ । इत्यमरः ॥

आवहः, पुं, (आभिमुख्येण वदतीति । आङ् + वह् +
अच् ।) सप्तवाक्वन्तर्गतवायुविशेषः । स च
ध्रुवायुः । इति पुराणच्योतिषे ॥

(यथा, मनुः, ८ । ३४७ ।
“हौ शक्रज्योतिरादित्यौ नन्दो हरिस्तपस्त्रया ।
चित्रज्योतिः सत्यज्योतिर्व्योतिषान् स्वन्य आ-
वहः” । इति प्रापकः । जनकः यथा मनुः,—
“समुत्खलेत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” ।
रघुवंशे । १४ । ५, “सौशावहा भर्तृरक्षसाहं” ।)

आविः

आवहमानं, त्रि, (आङ् + वह् + शानच् ।) क्रमा-
गतं । (परम्परागतं, धारावाहि ।)

आवाधा, स्त्री, (आ सन्धक् + वाधा ।) दुःखं । पीडा ।
इति शब्दरत्नावली । भूखण्डं । त्रिकोणक्षेत्रमथ-
रज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत् । इति
लीलावती ॥

आवापः, पुं, (आ वपन्ति सखिलमत्र । आङ् + वप् +
घञ् ।) आलवालं । इत्यमरः ॥ वलयः । (यथा
महाभारते १४ पर्वणि ।

“मोहात् पपात गाढोवमावापं च करादपि” ।)
शृङ्गचिन्तनं । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, भाषे ।
२८८ ।

“तन्नावापविदा योगैर्नष्टलान्यधिविहता” ।)
पानभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाण्डवपनं । परिच्छेपः ।
इति मेदिनी । निम्नोन्नतभूमिः । इत्यजयः ॥ पात्रं ।
इति शब्दरत्नावली । प्रधानहोमः । इति सृतिः ॥

आवापकः, पुं, (आ उच्यते इति । आङ् + वप् +
कर्मणि घञ् + संज्ञायां कन् वा ।) वलयः ।
इत्यमरः ॥

आवापनं, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ् + वप् +
णिच् + करणे ल्युट् ।) स्रजवन्तं । इति शब्दमाला ॥
तातु इति भाषा ।

आवारि, स्त्री, (आङ् + वृ + इ ।) हृष्टवेशः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ दोकान् हाट्चालि इत्यादि भाषा ।
आवालं, स्त्री, (आङ् + वल् + घञ् ।) आलवालं ।
इत्यमरः ॥ (वालकमभिधाय इत्यर्थे ।) वालक-
पर्यन्तम् ॥

आवाल्यं, स्त्री, (वाल्यात् आ आवाल्यं पर्यन्तार्थे-
ऽप्ययीभावः ।) वाल्यावस्थापर्यन्तं । (यथा धर्म-
विवेके,—“आवालयादसती सती सुरपुरीं कुन्ती
समारोहयत्” ।)

आवासः, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति । आङ् + वस् +
अधिकरणे घञ् ।) गृहं इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
गीतगोविन्दे । ४ । १० ।

“आवासो विपिनयते प्रियसखीमातापि जा-
लयते” ।)

आवाहनं, स्त्री, (आङ् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) आ-
ह्वानं । निमन्त्रणं । यथा,—

“प्रतिमास्यानेष्वपस्त्रमौ नावाहनविसर्जने” ।

इति । विनायकादीनां व्याहृतिभिरावाहनमाह
मत्स्यपुराणं ।

“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।

आवाहयेद्वाहृतिभिर्यैवाश्विभुमारकौ” ॥

इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥ आवाहनीसुत्रा मुद्राशब्दे
द्रष्टव्या ॥

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया । आङ् + वह् +
णिच् + करणे ल्युट् डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,
“हस्ताभ्यामङ्गलिं यद्वा नामिका मूलपर्वणोः ।

अङ्गुष्ठौ निःक्षिपेत् सेयं मुद्रा स्वावाहनी स्मृता” ॥
इति तन्त्रशास्त्रं ॥

आविः, [स्] अ, (अवते । उङ्गुष्ठे + इट् ।) प्राका-
श्यम् । प्रस्फुटनं । तत्पर्यायः । प्राटुः २ । इत्यमरः ॥

आवृ

आविकः, पुं, (अविना मेघलोम्ना कृतम् इति अवि
+ ठक् ।) कन्दलं । इति हलायुधः ॥ (त्रि, मेघ-
लोम्ना निर्मितं, । २ । १९

“वसोरन्नानुपूर्व्येण शाश्वतोमाविकानि च” ।
मेढ्रीदुग्धं । यथा वैद्यके,—

“आविकं कवयं खादु क्षिप्रघोषं चाक्षरीप्रयुत् ।
अह्वयं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥

गुरु कासेऽग्निलोद्भूते केवले चाग्ले वरम्” ।
इति ।)

आविग्रः, पुं, (आङ् + विञ् + क्तः ।) अविग्रः । कर-
मर्दकः । इति शब्दरत्नावली । पाणि ग्रामला
इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (उद्दिष्टः
उत्कृष्टः,)

आविर्भावः, पुं, (आविस् + भू + घञ् ।) प्रकाशः ।
देवावतरणं । प्रादुर्भावः । यथा,—

“तदा मे मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्दनः ।
भक्तानामनुकम्पार्थं यथाविर्भावमिच्छति” ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २ अ-
ध्यायः ॥

आविर्भूतः, त्रि, (आविस् + भू + क्तः ।) प्रकाशितः ।
अधिश्रितः । जन्मयुक्तः । अवतीर्यः । प्रादुर्भूतः ।
आविर्भावविशिष्टः । यथा,—

“उच्चस्ये ग्रहपक्षके सुरगुरौ सन्दौ नवम्यां तिथौ ।
लभ्ये कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसन्धिषो मध्यादयोधारणे-
राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥

“तत्रायन्मां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह” ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥

आविष्कारः, पुं, (आविस् + क्त + घञ् ।) प्रकाशः ॥
(यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।

“आविष्कारातिशयश्चाभिषेयवत् स्फुटं प्रतीयते” ।)

आविकृतः, त्रि, (आविस् + क्त + क्तः ।) प्रका-
शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, यथाज्ञे । “आविकृतं
कथाप्रावीण्यं वत्सेन” ।)

आविष्टः, त्रि, (आ + विश् + क्तः ।) प्रेतवाहितः ।
भूतादिग्रस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आविश्युक्तः ।

निविष्टः ॥ (उपहृतः । यथा कामन्दकः,
“आविष्टश्च दुःखेन हृद्गतेन गरीयसा” ।)

आवीरचूर्णं, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) प्लव्गु ।
प्रागु इति वङ्गभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा ।
यथा,—

“घन्दागुरुकसूरीकुट्टमवसंयुतं ।

आवीरचूर्णं सचिरं स्थितां परमेश्वर” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

आवकाः, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + वाञ्छलका-
दुण् + कन् ।) नाथोक्तो पिता । इत्यमरः ॥

आवृत्, स्त्री, (आङ् + वृत् + क्तिप् ।) अनुक्रमः ।
परिपाटी । इत्यमरः ॥ (प्रकारः । जातकर्मादि-

क्रियाकलापः । यथा मनुः, ३ । २४८ । २ । ६६ ।
“अमयेवावृता कार्यं पिच्छनिर्वपणं सुतैः” ।

“यमनिष्ठा तु कार्ययं स्त्रीणामाददशेषतः” ॥
आश्रितः, चि, (आश् + ण + क्तः ।) कृतावरणः ।
तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वलवितम् ३ संवीतम् ४
यजम् ५ । इत्यमरः ॥ (आच्छादितं, आश्रितं,
आश्रितं । ‘वर्णभेदः, स च प्राज्ञादुपयजातीयायां
जातः ।)

आश्रितः, चि, (आश् + ण + क्तः ।) कृतावरणः ।
आश्रितः । इत्यमरटीका ॥ (अन्वितः, क्रमवैप-
रीत्येण स्वागितः, प्रतिनिवृत्तः, पलायितः, उद-
त्तितः, परिवर्तितः । यथा उत्तरप्रस्थिते,
“स क्षुत्त एव सन्दर्भोऽस्माकमाश्रितः” ।)

आश्रयः, पुं, (आश् + विच् + घञ् ।) त्वरा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—
“आश्रयः सम्भमोऽस्मिन्भित्तरजनिरे प्रसूता-
यादियोगो वातात् पाम्पूपदिग्धस्वरितपदगत-
वर्णने पिष्टिताङ्गः” । यथा अमरशतके ९, ३ ।
“आश्रयादवधिरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्-
क्षणात्” ।)

आश्रयि, स्त्री, (आश् + विच् + घञ् + डीप् ।) वृद्ध-
दारकचक्षुः । इत्यमरः राजनिर्घण्टः ।
(यस्या गुणादयो वृद्धदारकाश्च द्रष्टव्याः ॥)
आश्रयदं, स्त्री, (आश् + विद् + ल्युट् ।) निवेदनं ।
(विश्रामगम् ।)

आश्रयः, पुं, (आश् + विच् + घञ् ।) अश्वहार-
विशेषः । तत्पर्यायः । संरम्भः २ आटोपः ३ ।
कुपलाररोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतादिना
रोगः । तत्पर्यायः । भूतखारः २ भूतक्रान्तिः ३
ग्रहामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः ।
अभिनिवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१६ ।
“तस्मै स्यादश्रयविवर्तिताय” ।)

आश्रयः, स्त्री, (आश्रयतेऽस्मिन् । आश् + विच् +
ल्युट् ।) शिष्यप्राणा । इत्यमरः ॥ (मनुः, ६।२६५ ।
“जीर्णोद्यानान्तराणि कारकावेशानि च” ।
(माये ल्युट् ।) भूताश्रयः । (यथा, साहित्यदर्पणे
१ परिच्छेदे ।

“मनःक्षेपस्वप्नसारो यथाद्यावेशनादिना” ।)
प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति धरणी ॥
परिवेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

आश्रयः, चि, (आश्रयं संरम्भ प्राप्तः । आश्रय +
ठञ् ।) आगन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्त्रीयं ।
आसाधारणं । तत्पर्यायः । अन्यासाधारणं २
प्रातिष्ठितं ३ । इति पितृव्यश्रेयः ॥

आश्रयः, पुं, (आश् + येष्ट + ण्वल् ।) प्राचीरादिः ।
इति हलायुधः ॥ पाँचिल येष्ट इत्यादि भाषा ॥
नावोधनं, स्त्री, (आश् + वध् + ल्युट् ।) धानम् ।
बुद्धिः ॥

आश्रयः, स्त्री, (आश् + ण्य + वध् + टाप् ।)
इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
(रघुवंशे, १२।४४ ।

“निदधे विजयाश्रयं चापे सीताञ्च जलले” ।)
आश्रयिता, [च] चि, (आश् + ण्य + ङच् ।)
आश्रयसाक्षात् । आकाङ्क्षाश्रीलः । इत्यमरः ॥

आश्रयः, चि, (आश् + ण्य + उ ।) आश्रयिता ।
इच्छुः ॥ इत्यमरः ॥

आश्रयः, चि, (आश् + ण्य + क्तः ।) सम्यक्प्रति-
विश्रयः ॥

आश्रयः, स्त्री, (आश् + ण्य + क्त + टाप् ।) मयं ।
चासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संश्रयः, वितर्कः ।)
शकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

“नद्याश्रया हरिणशिखरो मन्दमन्दं चरन्ति” ।
कथासरित्सागरे, १४ तरङ्गे ।

“तत् श्रुत्वा विगताश्रुक्लामकारुण्डमिताम्” ।)

आश्रयः, पुं, (अश्रय + स्वार्थे ण्य ।) अश्रयवृद्धः ।
इति भरतः द्विरूपकोप्यम् ॥

आश्रयः, पुं, (आश् + शीङ् + ण्वल् ।) अभिप्रायः ।
यगवृद्धः । आधारः । इति विश्वमेदिनी ॥
विभवः । किम्बचानः । चेतः । अजीर्णं । कोला-
गारं । इत्यजयपालः । धर्माधर्मौ । अट्टं । इति
कुसुमावलिः ॥ (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित्-
सागरे, १२ तरङ्गे ।

“तन्वाणोक्ताश्रयं बुद्धा तस्य सोऽपि वसन्तकः” ।
चित्तार्थे यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।

“अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताश्रये स्थितः” ।

“आश्रयाः सन्तः” । “आश्रयास्तु वाताश्रयः पित्ता-
श्रयः स्नेयाश्रयो रक्ताश्रयः पामाश्रयः पक्षाश्रयो
मूत्राश्रयः स्त्रीणां गर्भाश्रयोऽयम्” इति । सुश्रुतः ॥

आश्रयाश्रः, पुं, (आश्रयतेऽनेत्याश्रयः । अश् +
आधारः । तमश्नाति । कर्मण्यण् ।) आश्रयाश्रः ।
अभिः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

आश्रयः, पुं, (आश्रयति श्रु हिंसायां + पचाद्यच् ।)
अभिः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥

आश्रा, स्त्री, (आ समन्तात् अयुते व्याप्नोतीति ।
आश् + अश् + पचाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्ष ।
आयता दृष्ट्या । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
“आश्रा नाम नदी मनोरथजला दृष्ट्यातरङ्गाकुला” ।
दिक् । इत्यमरः ।

वासवाश्रासुखे भाति इन्द्रसन्धनविन्दुवत्” ॥
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । स्वनामख्याता
दक्षप्रणामतिक्रिया । यथा, हरिवंशे,—

“श्रीर्ग्रीर्णतिलस्था कीर्तिराशा मेघा च सुव्रता” ॥

आश्रा, पुं, आषाढमासः । इतिनां पलाशदण्डः ।
इत्यमरटीका द्विरूपकोप्यम् ॥

आश्रा, स्त्री, पूर्वप्राधान्यम् । उत्तरप्राधान्यं च ॥
आश्रापुरसम्भवः, पुं, (आश्रापुरात् सम्भवो यस्य ।)
भूमिजगुण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आश्रायन्, पुं, (आश्राया वन्मः । षलीतत् ।) समा-
श्रयः । मेघदूते,—

“आश्रायन् कुसुमसदृशं प्रायशीलकुलानां ।
सद्यः प्राति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुण्डि” ॥
प्रत्याशा । मर्कटजालकं । माकडसार जाल इति
भाषा । इति मेदिनी ॥

आश्रितं, चि, (आश् + अश् + क्तः ।) अश्रितं । भुक्तं
इति जटाधरः ॥

आश्रितश्रीवर्णं, चि, (आश्रिता भोजिता गावो यच्च

अश्रितश्रीवर्णं खः । निपातनात्
पूर्वस्य सुम् ।) अश्रिताश्रीवर्णं । गावो यश्चाश्रिताः
पुरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाये ४र्थ सर्गे ।
“हित्वाश्रीवर्णानि फलैर्यश्चाश्रितम्भवम्” ।)
पूर्व्ये ये स्थाने गरु चरियाह्वे इति भाषा ।

आश्रितम्भवं, स्त्री, (आश्रित + भू + खच् + सुमा-
गमः ।) अन्नादि । तमौ पुं । इति मेदिनी ॥ (यावता
अन्नेन अतिथ्यादिः भोजितः तमोभवति तावत्
अन्नादिकम् । यथा, भट्टिकाये ४र्थ सर्गे,—
“हित्वाश्रिताश्रीवर्णानि फलैर्यश्चाश्रितम्भवम्” ।)
आश्रिता [च] चि, (आ अश्रितातीति । आ + अश् +
टच् ।) वज्रभोजनश्रीलः । अतिशयभोक्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

आश्रितः, पुं, (आ + अश् + किरच् ।) राक्षसः ।
अभिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
(सूर्यः ।) -

आश्री, [च] स्त्री, (आश् + शास् + क्तिप् + उप-
धाया इत्वम्) आश्रीर्वाहः । सर्पदन्तः । इत्यमरः ॥
वृद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हित-
प्राशनं, अभिष्टवृद्धिप्रार्थनं । यदुक्तं,—
“वात्सल्यात् यच्च मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
इष्टावधारकं वाक्यमाश्रीः सा परिकीर्तिता” ॥
यथा, कुमारं ७।४७ ।
“तस्मै जयाश्रीः सहजे पुरस्तात्” ।)

आश्री, स्त्री, (आश् + अश् + अच् + डीप् ।) हित-
प्रशनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ [इति विषविद्या ॥

“आश्री तालुगता दंष्ट्रा तथा दष्टो न जीवति” ।
आश्रीर्वाहः, पुं, (आश्रितो वाहः षलीतत् ।) आश्रीव-
चनं । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनुः । २।३३ ।
“मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाश्रीर्वाहामिधानवत्” ।)
आश्रीविषः, पुं, (आश्रिषि दंष्ट्रायां विषमस्य सः
एवोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥
रघुवंशे,—३।५७ ।

“गरुडदाश्रीविषभीमदर्शनैः” ।
आश्रुः, पुं, स्त्री, (अश्रू + उण् ।) प्रादुर्गतसमुद्भव-
धान्यं । आउश इति भाषा । तत्पर्यायः । व्रीहिः
२ पाटलः ३ । यस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके
अस्त्वत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

आश्रु, स्त्री, (अश्रुते इति । अश्रूश्च व्याप्तौ उण् ।)
श्रीघ्नम् । द्रुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
“तदाश्रु द्रुतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्” ।)

सत्त्वगासि चेत् चि । इत्यमरः ॥
आश्रुगः, पुं, (आश्रु श्रीघ्नं गच्छतीति । आश्रु + गम्
+ ड ।) वायुः । वाणः । (रघुवंशे, १२।६१ ।
“रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाश्रुगः” ।)
श्रीघ्नगामिनि, चि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।
“विनीतेक्षु वनेद्रव्यमाश्रुगैर्लक्षणावितैः” ।)

आश्रुपत्रो, स्त्री, शल्लकीलता । इति रत्नमाला ॥
आश्रुव्रीहिः, पुं, (आश्रुः व्रीहिः ।) आश्रुधान्यं । इत्य-
मरटीकायां भरतमुकुटौ ॥

आश्व

आश्वसुद्धिः, पुं, (आ समन्तात् शोभुमिच्छति ।
आङ् + शुप् + सन् + चिन् ।) अग्निः । इत्यमरः ॥
(यथा कादम्ब्यां,—“मन्त्रपूतानि हवीषि प्रति-
गृह्णाति एतस्मिन्ना आश्वसुद्धिः” ।) वायुः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥
आश्वकुटी, [न] पुं, पर्वतः । इति शब्दमाला ॥
आश्वर्य्य, स्त्री, (आङ् + चर् + णत् + सुट् निपा-
तनात् ।) अपूर्व्यं । तत्पर्यायः । विस्मयः २ अद्भुतं
३ चित्रं ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ १६।८७ ।
“गन्धोदयं गदनु वक्ष्युः पुष्पमाश्वर्य्यमेघाः” ।)
आश्वसनः, पुं, (आश्वन् + चन् ।) श्वरः । सूर्य-
सारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्वनि प्रत्तरे
भवमित्यर्थं आश्वन् + चन् ।) शिलाभववस्तुनि
त्रि । यथा मट्टौ ४ । २६ ।
“यथापमाश्वनप्रथं सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वहम्” ।)
आश्वनः, पुं, स्त्री, (आङ् + अम + घञ् ।) शास्त्रोक्त-
धर्मविशेषः । आश्वान्यन्ति स्वं सं तपस्वरत्न्यव ।
स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्य्यं १ गार्हपत्यं २ वानप्रस्थं
३ व्रज्रासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृही ।
वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ सुनीनां वास-
स्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे
तु ब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुका-
श्रमावेव, यदुक्तं । महानिर्व्व्याणतन्त्रे ।
“गार्हपत्यो भिक्षुकश्चैव आश्वनौ द्वौ कलौ युगे” ।
रघुवंशे, १।४८ ।
“स दुष्प्रापयशः प्रापदाश्वमं आन्तवाहनः” ।)
आश्वमिकः, वि, (आश्वम + ठक् ।) आश्वमयुक्ताः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आश्वयः, पुं, (आङ् + श्वि + च् ।) राज्ञां सन्धा-
दिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यप-
देशः । (यथा, मनुः २।१२ ।
“योऽवमन्यते ते मूले हेतुशस्त्राश्वयाद्विजः” ।
सामीप्यः । आधारः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
शान्तिशतके ४।६ । “वासे वल्कलमाश्वयो गिरि-
गुहा शय्या लतावल्लरी” ।)
गृहं । इति जेमचन्द्रः ॥ संश्रयणं । अवलम्बनं ।
(यथा, मनुः ७।७२ ।
“त्रीण्याद्यान्याश्रितान्तेषां नृगगर्त्ताश्वयाभराः” ।)
राज्ञां तन्निर्णयो यथा,—
“अस्थितौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेत् बलवत्तरं ।
विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्भुवा ॥
इदत् बलं वा कोपं वा भूमिं वा भृतिसम्भवां ।
आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रयगुणान्वितं ॥
वीतव्यसमश्चान्तं मघोऽस्माहं महामतिं ।
प्रविशन्ति महाराजमपां पतिमिवापगाः ॥
अथवसायिनमजसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनं ।
प्रमदेव दृढपतिं नेच्छन्तुगपगृह्णितुं कमला ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महदयशः ।
तस्मात् सर्वोपधागृह्णमुत्साहं नित्यमाचरेत् ॥
अमर्षं चैव शीरोऽथ शीघ्रकारित्वमेव च ।

आश्व

तत्तन्मणि प्रवीणत्वमित्युत्साहगुणा मताः ॥
यसनस्यागमहारमनुत्साहो मघोपतेः ।
सामदानदण्डभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।
सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विपश्चितः ॥
खवन्निवाभृतं वाचा सामोपायं समाचरेत् ।
तुल्यं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेदं कुर्व्वीत यत्नेन मल्लामावपुरोधसां ॥
यथावलं प्रकुर्व्वीत दुष्टदण्डनिपातनं ॥
इति युक्तिकल्पतरौ १ अध्यायः ॥
आश्वयाशः, पुं, (आश्वयमाधारमपि अत्राति यः
आश्वय + अश + कर्मणि उपपदे अण् ।) अग्निः ।
(यथा, हितोपदेशे । २ ।
“दुर्व्वृत्तः क्रियते धूर्त्तः श्रीमानात्मविद्वद्भ्ये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुण्ठते नाश्रयाशयत्” ।)
चित्रकच्छः । इत्यमरः ॥
आश्वयाशः, वि, (आश्वयं स्नात्मनस्यानमपि अत्राति
यः । आश्वय + अश + चण् ।) आश्वयनाशकः ।
आश्वयध्वंसी । इति मेदिनी ॥
आश्ववं, वि, (आ सम्यक् इहगोति वाक्यं यः । आङ्
+ श्व + पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥
कथार वाथ इति भाषा ।
(“दृष्टदोषमपि तत्र सोऽव्यक्तं
सङ्गवन्तं मिथ्यामनाश्रवः” ।)
इति रघुवंशम् । १६।४६ ।)
आश्ववः, पुं, (आङ् + श्व + घञ् ।) अश्वीकारः ।
कोशः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥
आश्विः, स्त्री, (अश्विरेव । अश्वि + इच् ।) अश्विः ।
कोणः ॥
आश्वितः, वि, (आङ् + श्वि + क्तः ।) आश्वयप्रातः ।
शरणागतः । न्यायमते परमागवाकाशदिनित्य-
व्यभिन्नसर्व्वद्रयाणां आश्वितत्वं साधर्म्यं ॥ (अव-
लम्बितः, अनुकृतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्त्तो ।)
आश्वतः, वि, (आङ् + श्व + क्तः ।) अश्वीकृतः । स्त्री-
कृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥
आश्वेयः, पुं, (आङ् + श्वि + घञ् ।) आलिङ्गनं ।
इति हर्णायुधः । (मेघदूते, पूर्व्वमेव ३ ।
“कण्ठाश्वेयप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे” ।)
एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याक-
रणं । (अश्वेया एव । अश्वेया + चण् । स्त्रियां
टाप् ।) अश्वेया । अश्वेयान्ताश्चसम्बन्धिनि, वि ।
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायां । ४।४।१०।१ ।
“अश्वेयान्ताश्च सर्पा देवताः” ।)
आश्वं, स्त्री, (अश्वानां समूहः । अश्व + अण् ।) अश्व-
द्वन्द्वं । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्वस्य भावः
कर्म वा ।)
आश्वत्यं, स्त्री, (अश्वत्यस्य इदम् । अश्वत्य + अण् ।)
अश्वत्यवृत्तफलं । इत्यमरः ॥
आश्वपालिकः, पुं, (अश्वपालस्यापत्यम् । अश्वपाल +
ठक् ।) अश्वपालस्य पुत्रः । इति व्याकरणं ॥
आश्वयुजः, पुं, (आश्वयुजी पूर्णिमा विद्यतेऽस्य । आश्व-
युजी + अण् ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ आ-
श्विनसम्बन्धिनि वि ॥ (मनुः, ६।१५ ।

आषा

“त्वजेऽश्वयुजे मासि मुन्यग्रं पूर्व्वमक्षितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि प्राकमूलफलानि च” ॥)
आश्वयुजी, स्त्री, (अश्वयुजा युक्ता पौर्णमासी । अश्व-
युज् + अण् + डीप् ।) आश्विनी पूर्णिमा । इति
शब्दरत्नावली ॥
आश्वान्तः, पुं, (आङ् + श्व + घञ् ।) निर्दतिः ।
आश्वान्तिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आश्व-
प्रदानं ॥ (आश्वयदानं, भोतस्य भयनिवारणार्थं
सान्त्वनं । उत्तरचरिते, षष्ठाद्रे ।
“आश्वान्तमेव भक्षीनामेकमाश्वनं महत्” ।)
आश्विनः, पुं, (अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र
मासे सः । अश्विनी + अण् ।) वैशाखादिद्वादश-
मासान्तर्गतवर्षमासः । रवेः वन्याराशिस्थिति-
कालः । तत्पर्यायः । इमः २ आश्वयुजः ३ । इत्य-
मरः ॥ श्रावः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र
जातफलं ।
“राज्ञां प्रियः काव्यकलाविदग्धः
न्यादर्भगर्भाप्रसूतोऽक्षयवुद्धिः ।
सुखी वदान्यो वज्रमानशाली
भक्षो भवेदाश्विनमासजन्मा” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
आश्विनेयौ, पुं, (अश्विन्या अपत्ये । अश्विनी + ठक् ।)
अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्री नकुल-
सहदेवनामानौ, अश्विनीकुमारजातत्वात् तयो-
स्तथात्वम् ।)
आश्वीनं, वि, (अश्विनेनाहेनातिक्रम्यते । अश्वस्यैका-
द्वयम इति खण् ।) यद्वर्त्म एकेनाश्वेन एकेन
दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोड़ाय एक
दिने यावार पथ इति भाषा ।
आषाढः, पुं, (आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा
यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्ताः काशः इति
अण् ।) पक्षाशदण्डपक्षे आषाढः प्रयोजनमस्य
इति विशाखायादादण् मध्यदण्डयोरित्यण् ।)
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतवर्षमासः । रवे-
र्मिथुनराशिस्थितिकालः । पूर्व्वोत्तराषाढान्यतर-
नक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । तत्पर्यायः ।
शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।
“अनल्पजन्पी प्रमदाभिलाषी
प्रमादशीलो गुरुवत्फलश्च ।
वज्रययो मन्दज्जटाशनः स्था-
दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ व्रतिनां पक्षाशदण्डः ।
“अथाश्विनाषाढधरः प्रभक्तभवाक्
ज्वलन्निव व्रत्तमयेन तेजसा” ।
इति कुमारः । ५।३० ।)
मलयपर्व्वतः । इति मेदिनी ॥
आषाढकः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + स्थाप-
क ।) आषाढमासः ॥
आषाढमवः, पुं, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गल-
यहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते वि ॥
आषाढा, स्त्री, पूर्व्वोपादानक्षत्र । उत्तराषाढा-
क्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आस

आपादाभूः, षं, (आपादा + भू + क्तिप्) मङ्गलग्रहः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आपादा, स्त्री, (आपाद + क्त) । आपाद + क्त +
 ङीप् । आपादमासस्य पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥
 आपाद, स्त्री, (अनुते याप्रोतीति अश् + प्रन् + क्त) ।
 आकाशः । इत्युणादिकोषः ॥
 आस, जि छ ल उपदेशेन । (अदा०-आत्म० अक०-
 सेट्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ विद्यमानतायां ।
 इति तट्टीका ॥
 (“आसने भगवान्मातां सहेभिर्मुनिपुङ्गवैः” ।
 इति रामायणे १ काण्डे) जि आसितोऽस्ति । ल ड
 आसते सिंहासने ऋषः । विद्यमानतायासप्ययं ।
 आकाशमासते । इति दुर्गादासः ॥ (सम् + अधि)
 सन्ध्यापवेशने । आसौ । यथा रघुवंशे, १३।५२ ।
 “वीरासनैर्ध्यानकुवाटधीणा-
 ममी समधासितवेदिसन्धाः” ।
 (अनु) पश्चादुपवेशने । यथा रघौ, २।२४ ।
 “वामन्तिकन्यस्तवलिप्रदोषा-
 रन्वास्य गोप्ता गृह्णीतसहायः” । इति ।
 उपासनायां । यथा रामायणे,—
 “ततस्त्रीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वाग्य पश्चिमात्” ।
 इति ।
 (अभि) अभ्यासे । (उत्) उपेक्षायां । यथा भाषे ।
 २।४२ ।
 “विधाय वैरं सामर्थ्यं नरोऽरौ य उदासते” ।
 इति ।
 (उप) समीपोपवेशने । यथा मनुः, ४।१५४ ।
 “क्षताञ्जलिपमासीत गच्छतः पृथतोऽन्विधात्” ।
 इति ।
 बद्धाञ्जलिश्च गुणसमीपमासीत इति तट्टीका ॥
 उपासनायां । यथा,—
 “मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते” ।
 इति गीतायां १२।२ । सेवने । यथा,—
 “उपासते ये गृहस्थाः परमाकमबुद्धयः” ।
 इति मनुः ३।१०४ । परमाकमुपासते सेवन्ते इति
 तट्टीका । (निर्) निरासे । अपसारणे । (प्रति
 + सम्) प्रतिदन्तितयावस्थाने । “कोऽन्यः प्रति-
 समासेत कालान्तकयमादृते” । इति भारतम् ।
 इत्यादि ।)
 आसः, षं, (अस्यन्ते शरा अनेनेति । अश् + करणे
 घञ्) । धनुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आसक्तः, पि, (आङ् + सक्त + क्त) । आसक्तिवि-
 शिष्टः । तत्पर्यायः । तत्परः २ प्रसिद्धः ३ । इत्य-
 मरः ॥ (विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टः ।
 यथा, किराते ११।१४ ।
 “असक्तास्त्रास्त्री सुजा वामशीला हि जन्तवः” ।)
 आसक्तः, स्त्री, (आङ् + सक्त + क्त) । निर्व्यं । सततं ।
 अविरतं । इति जटाधरः ॥
 आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सक्त + क्तिन्) । आनुरक्तिः ।
 आसङ्गः ॥
 आसङ्गः, स्त्री, (आङ् + सक्त + णच्) । अनवरतं ।
 निरतं । यततं । तद्युक्ते जि । इति जटाधरः ॥

आस

(यथा, कुमारः ५।६ ।
 “न घटपद्मेभिरेव पङ्कजं
 सञ्जैवलासङ्गमपि प्रकाशते” ।) ।
 तुवरी । सौराष्ट्रमत्तिका इति यावत् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ आसक्तिः ॥ (यथा, गीतायां ४।२० ।
 “यत्ना कर्मफलसङ्गभित्तिरतो निराश्रयः” ।)
 आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + ङीप्) । चक-
 वातः । वातभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धू-
 णिया वातास इति भाषा ।
 आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सक्त + क्तिन्) । सङ्गमः ।
 लाभः । इति मेदिनी ॥ (अविच्छेदः । निरन्तरं ।
 यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।
 “वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तिः पदोन्वयः” ।
 आसक्तिर्बुद्धविच्छेदः” इति तट्टीका ।)
 न्यायमते पदसन्निधानकारणं । यत्पदार्थस्य यत्प-
 दार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तथोरवधानेनोपस्थिति-
 कारणं । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 आसनं, स्त्री, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् +
 अधिकरणे + ल्युट्) । पीठ । पिंडि चौकि इत्यादि
 भाषा । हस्तिस्तम्भदेशः । यत्र महामात्रो निव-
 सति । विजिगोषोर्दुर्गादीनवर्द्धयतः स्थितिः । इत्य-
 मरः ॥ याचानिवर्तनं । इति मेदिनी ॥ अष्टाङ्ग-
 योगस्य ततोययोगाङ्गं । तत्तु पञ्चप्रकारकरचर-
 यादिसंस्थानविशेषः । यथा,—
 “पद्मासनं स्तुतिकार्यं मद्रं वचासनं तथा ।
 वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्” ॥
 तेषां क्रमः ।
 “ऊर्ध्वोरुपरि विन्यस्य सन्ध्या पादतले उभे ।
 अङ्गुष्ठौ च निवधीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्तथा ॥
 पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ १ ॥
 जानूर्ध्वोरन्तरे सन्ध्या पादतले उभे ।
 ऋजुकायो विशेन्मन्त्री स्तुतिकं तत् प्रचक्षते ॥ २ ॥
 सीमन्थाः पार्श्वयोर्न्यसेद्गुणफलयुग्मं सुनिखलम् ।
 त्र्यग्याधः पादपार्श्वं पाणिभ्यां परिवन्धयेत् ॥
 भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकल्पितम् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वोः भादौ क्रमाद्वाश्वेत् हला प्रत्यङ्गुलाङ्गुलो ।
 करौ निदध्यादाख्यातं वचासनमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 एकपादमधः हला विन्यस्योरौ तथेतरम् ।
 ऋजुकायो विशेन्मन्त्री वीरासनमितीरितम् ॥ ५ ॥
 इति तन्त्रसारः ॥ अन्वयः ।
 “आसनानि कुलेशानि यावन्तो जीवजन्तवः ।
 चतुरशीतिनक्षत्राणि चैकैकं समुदाहृतम् ॥
 आसनेभ्यः समन्तेभ्यः साग्यतं द्यमुच्यते ।
 यत् सिद्धासनं नाम द्वितीयं फलदासनम्” ॥
 इति निरुक्ततन्त्रम् ॥
 ऋजुरासनानि दन्धशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
 उपवेशनाधारः । पीठादि । यथा ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “उपचारान् प्रवक्ष्यामि शृणु योद्धुश्च मेरुव ।
 यैः सन्ध्यां तुष्यते देवी देवोऽप्यन्यो हि भक्तिवः ॥
 आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दाहजमेव वा ।
 वास्वं वा चार्म्यं कौशं मण्डलस्योत्तरे दृजेत् ॥

आस

यौप्यासनं यद्विहितं यस्य तद्यदि गर्भकम् ॥
 निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं दारि चोत्सृजेत् ।
 पौष्पं पुष्पोत्तरचितं कुशसूत्रादिचयुतं ॥
 अतिप्रोतिकरं देवा ममाप्यन्यस्य मेरुव ।
 यच्चदारुसमुद्भूतमासनं मण्डणं शुभम् ॥
 नेच्छायं नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् ॥
 अन्यदारुद्रव्यापि दद्यादासनमुत्तमम् ॥
 सकण्टकं क्षीरयुक्तं दाहसारविवर्जितम् ।
 चैवभ्रमशानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् ॥
 वास्वकं कौषकं फालं वस्त्रमेतत्तयं मतम् ।
 रोमजं कम्बलक्षैव तदनेन चतुष्टयम् ॥
 अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये ।
 सिंहाद्याग्रतरङ्गां छागस्य महिषस्य च ॥
 गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्मणः ।
 हंसस्याथ रामस्य मृगाणां नवमेदिनाम् ॥
 चर्मभिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् ।
 वास्वेषु कम्बलं शस्तमासनं देवतुल्ये ॥
 राज्ञं चार्म्यं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् ।
 यचासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् ॥
 सर्वेषामपि देवानामृषीणाञ्च यतात्मनाम् ।
 योगपीठस्य सदृशमासनं स्थानमुच्यते ॥
 आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं सुक्तिमाप्नुयात् ।
 हंसरो रोहितो न्यङ्गुः सन्ध्या वस्त्राणि सः ॥
 शृणुहृदिस्थास्येति मृगा नवविधा मताः ।
 हरिश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽयं मेरुव ॥
 ऋष्यः खड्गो वरक्षैव पृथक्च मृगस्तथा ।
 श्वेते वलिप्रदानेषु चर्मदाने च कीर्तितः ॥
 सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते ।
 आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव वा ॥
 शिलाभयं मणिभयं तथा रत्नमयं मतम् ।
 आसनं देवताभ्यस्तु भुवि सुभवे भसुत्सृजेत् ॥ * ॥
 अत्रैव साधकानाञ्च आसनं द्रष्टुं मेरुव ।
 यत्रासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 येनश्च चार्म्यं वास्वं तैजसञ्च चतुष्टयम् ।
 आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् ॥
 पूर्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्तितम् ।
 तत्सर्वमासनं शस्तं पूजाकर्मणि साधके ।
 न यथेष्टासने भूयात् पूजाकर्मणि साधकः ।
 काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेव सदा बुधः ॥ * ॥
 चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् ।
 योद्धुणाङ्गुलवर्तीर्यमुत्सेधचतुरङ्गुलम् ॥
 यद्धुङ्गुलं वा कुर्यात् नोच्छितं चापि कारयेत् ।
 पूर्वोक्तं वर्जयेद्दण्ड्यमासनं पूजनेष्वपि ॥
 दास्वं सिद्धेन्नाज्ञो दीर्घं चाङ्गुलान् विस्मृतम् ।
 न यद्धुलास्योच्छ्रायं पूजाकर्मणि संशयेत् ॥
 यथेष्टं चार्म्यं कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् ॥
 यद्धुलाधिपं कुर्यान्नोच्छ्रितन्तु कदाचन ।
 वास्वं वा चार्म्यं चैवं महामायापूजने ॥
 प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामारस्यायास्यैव च ॥
 त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशलासनम् ॥
 बद्धदीर्घं यद्धुलायं तथैव बद्धवित्तकम् ।
 दाहस्यमासनं प्रोक्तमपि सर्वकर्मणि ॥

एथक् एथक् कल्पयेथ भोभनं तादृशासनम् ।
न पञ्चमासनं कुर्व्यात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राण्यङ्गसमुद्भूतमस्थिजं दिरदादृते ।
मातङ्गदन्तसङ्घातमासनं कामिके चरेत् ॥
चर्मपूर्वोदितं याज्ञं तथा गन्धगुणस्य च ॥
सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् ॥
तत्राप्यासनमासीने नेत्यितस्तु समाचरेत् ।
तोये शिलाभयं कुर्यादासनं कौशमेव वा ॥
दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् ।
आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यथासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुत्र पूज्यपूजकसङ्गतम् ॥
आसनं पादसधुना भूय वेताममैरव" ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, ङ, (अस्य क्षेपने + ल्युः + प्रज्ञाद्यण् ।) जीव-
कथयः । इति मेदिनी । (जीववृक्षशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः) ॥

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + ण्यसञ्चय्यो
युच् ।) स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिकरणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) विपणिः । (आस + भावे +
ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्दः, ङ, (आसं ददातीति । आस + ड ।) वासु-
देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्यां । आस + अन्दादय-
श्चेति साधुः ।) क्षुद्रखट्वा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे ५।४।४। "तस्मादस्मा आसन्दी-
माहुरन्ति सैषा खादिरो विट्पणा भवति येयं
वधूयुता भरतानाम्" ।)

आसन्नः, त्रि, (आङ् + सद् + क्तः ।) निकटः । इत्य-
मरः ॥ (समीपवर्त्तो, कुमारसम्भवे, ३।४४॥ "आ-
सीनमासन्नशरीरपातः" । अन्ताभिमुखः सूर्यः ।)

आसवः, ङ, (आङ् + सञ् + अप् ।) मद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । मैरेयं २ श्रीधुः ३ । इत्यमरः ॥

"श्रीधुरिक्षुरसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातकौष्ठगुडधानास्रसंघितम्" ॥

इति माधवेन भेदः क्षवस्तथापि सूक्ष्मनाटुये
दमुक्तम् । इति भरतः ॥ मद्यमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः ११।६५ ।

"यक्षरक्षःपिशपाध्रं मयं मांसं सुरासवं ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तयं देवानामन्नता हरिः" ।)

("यदपक्षौषध्याभ्यां सिद्धं मयं स आसवः" ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।

"आसवस्य गुणा श्रेया वीजद्रव्यगुणैः समाः" ।)
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥

"क्षेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेघपीनसकासजित्" ।
"शार्ङ्गः सुरभिः खादुर्यो नातिमदो जघुः" ।

इति च वाभटः ॥
"सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुद ।
गरवीयः परिणतो हृद्यो वर्णश्च शार्ङ्गः" ॥

"रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसंहितः ।
क्षेष्टस्यैवाविकारघ्नो वर्णः पक्करसो मतः" ॥
"मृद्यो भिन्नशृङ्खलातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
क्षेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः" ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥
"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रजः कफवातनुत् ।
सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
लघुर्मध्वासवश्क्षेदी मेघकुलविषापहः ॥
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः खादुरवातहृत् ।
तीक्ष्णः कषायो मदक्षुर्गामकफगुल्महृत् ॥
क्षमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ।
यस्यः पित्तहरो वर्णो मृदोक्तेक्षुरासवः" ॥
आसवद्भुः, ङ, (आसवस्य ङुः) ताण्डलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, त्रि, (आङ् + सद् + णिच् + क्तः ।)
प्राप्तः । जन्मः । इत्यमरः ॥ (वन्निधापितः, आ-
योजितः, सम्पादितः) ॥

आसारः, ङ, (आङ् + स + घञ्) धारासपातः ।
वेगवृष्टिः । (मेघदूते, "त्वामासारप्रशमितवनोप-
प्लवं साधु मूर्द्धा" । प्रसरणम् । सैन्यानां सर्वतो
व्याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४६।
"तस्मात् दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतं" ।)
सुहृद्गणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२६।
"अज्ञातवीवधासारतोयशस्यो ब्रजेक्षु यः" ।)

आसीनः, त्रि, (आस + शानच्) उपविष्टः । इति
जटाधरः ॥ वसा लोके इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचणायितं, स्त्री, (आसीनेन उपविष्टेन प्र-
चणवदाचरितम्) उपविष्ट निद्रावशेन दोलनम् ।
इति राजवल्लभः ॥ ङोणा इति भाषा ।

आसुतिः, ङ, (आसुयते + आङ् + सञ् + क्तिन्) ।
मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोयान
इति भाषा ।

आसुतीवलः, ङ, (आसुतिरस्यास्ति रजःक्षयासुति-
परिषदौ वलच् । वलेति दीर्घः) । यज्वा । श्रौ-
तिकाः । इति हेमचन्द्रः ॥ (क्षान्तापालः, श्रूद्रजाति-
विशेषः) ॥

आसुरः, ङ, (असुर + प्रज्ञाद्यण्) असुरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥

"त्रास्यायवधाविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
"आसुरो द्रविणादानात्" ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।

"जातिभ्यो द्रवियं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते" ॥

इति मनुः ३।३१ ।
आसुरं, स्त्री, विड्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

असुरस्य भावः । (यथा गीतायां ७।१५ ।
"न मां दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः" ।)

असुरसम्बन्धीये त्रि । इति आकरणम् ॥
आसुरं, त्रि, (असुरस्येदम् । असुर + अण्) असुर-
सम्बन्धि । यथा —

"यस्मिन् नवे एराखे च विज्ञे देवा न जेमिरे ।
आसुरं तद्भवेत् आर्द्धं वृषणं मन्त्रवर्जितम्" ॥

इति आर्द्धतत्त्वे ऋग्वेदीयगृह्यपरिशिष्टम् ॥
अपि च ।

"स्नानं दानं तपः आर्द्धमनन्तं राजदर्शने ।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ॥

इति आर्द्धतत्त्वधृतयमवचनम् ॥ आसुरस्वर्गो
यथा ।

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे श्रुयु ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।
न श्रौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥

गतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्तुप्रयकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहात् गृहीता सद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिप्रताः ॥

चिन्तामपरिमेयाश्च प्रलयान्तामपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईदन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥

इदमद्य मया जन्ममिदं प्राप्ते मनोरथम् ।
इदमक्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥

यसौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥

आहोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति गरकेऽसुधौ ॥

आत्मसम्भावितान्त्वा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥

अहङ्कारं धर्मं कामं क्रोधश्च संश्रिताः ।
सामात्मपरदेहेषु प्रद्वियन्तोऽभ्यसूयकाः ॥

तानहं दिषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजन्ममशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

आसुरीं योनिमाश्रया मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मासप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्धधमां गतिम्" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥
आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयं । असुर + तस्येदमित्यण्
ततः ङीप्) । राजिका । राह सर्षा इति भाषा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचिकित्सान्तर्गत-
चिकित्साविशेषः । सा च क्षेदभेदाद्यात्मिका ।

इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥
आसेचनः, त्रि, (न सिध्यते मनोऽत्र । नङ् + सिच्
+ अधिकरणे ल्युट् । ततः स्वार्थे अण्) । यस्य
दर्शने तत्तेरन्तो न जायते सः । तत्पर्यायः ।

अष्टभिद्वात् २ । इति शारावली ॥ (आ + सिच् +
करणे + ल्युट्) । आसेचनपात्रम् । यथा, ऋग्वेदे
१।१६।१३ । "या पात्रं पूष आसेचयानि" ।)

आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायाम् यन्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥ (यथा, भाट्टव्यदर्पण १० म परिच्छेदे ।

"नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्पापम्" ।)

आस्था

आस्कन्दनं, त्रि, (आङ् + स्कन्द + भावे ल्युट् ।)
तिरस्कारः । रणः । शोषणं । इति मेदिनी ॥
(यथा, किराते ६।२५ । “चरणास्कन्दननामिता-
चलेन्द्रः” ।)

आस्कन्दितं, स्त्री, (आङ् + स्कन्द + भावे + क्त ।) अन्ध-
गतिविशेषः । स च सम्पत्तिः । इत्यमरः ॥
आस्कन्दितकं, स्त्री, (आस्कन्दितमेव स्वार्थे कन् ।)
आस्कन्दितं । अन्धानां पञ्चमगतिः । तत्पर्यायः ।
उत्तेरितं २ उपकण्ठं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
“उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाक्लिः पदैः” ।
हेमचन्द्रः ॥

आस्तरः, पुं, (आस्तीर्यतेऽसौ । आङ् + स्तृ + अच् ।)
करिकम्बलं । इति हेमचन्द्रः ॥ वस्त्राद्यास्तरणं ॥
(यथा शान्तिशतके, २।१६ । “वासो वल्कल-
मास्तरः किशलयोक्तस्तृणां तलम्” ॥)

आस्तरणं, स्त्री, (आस्तीर्यते यत् येन वा आङ् +
स्तृ + कर्मणि करणे वा ल्युट् ।) हस्तिप्रकृषित-
चित्रकम्बलं । भुल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रवेणी २ वर्णः ३ परिस्तोमः ४ कुया ५ कुयः ६ ।
इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिष्टोमः ८ कुयं ९ ।
इत्यमरटीका ॥ (ग्रथा, कुशासनं । यथा रामा-
यणे, ३ काण्डे ।

“राष्ट्रवास्तरे पूर्वमयोध्यामिवासने” ।
महाभारते, आदिपर्वणि ।

“दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयात् धृतराष्ट्रजः” ॥
आस्तिकः, पुं, (अस्तीत्यस्य । अस्ति + ठक् ।) मुनि-
विशेषः । स तु जरत्कारमुनिपुत्रः । तत्पिता
गर्भस्थं तं ज्ञात्वास्तीत्युक्त्वा गत इत्यस्मादास्तिकः ।
(यथा,—

“अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तिकेति विवृतम्” ॥
इति महाभारतम् ॥

“आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेत्यथा” ।
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ।)

आस्तिकः, त्रि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य ।
अस्ति + ठक् ।) नास्तिकभिन्नः । ईश्वरोऽस्तीति-
वादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्यायः । अज्ञानः २
आडः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

“सत्यधर्मधृतात् पुंसः क्रुद्धादाश्रीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि ॥

आस्तिकार्चदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्पसत्रात्
नित्यस्तिरूपप्रयोजनं ददाति यः । जनमेजयो राजा
प्रास्तिकमुनिवधनात् सर्पयज्ञात् विरराम इति
पौराणिको कथा ।) जनमेजयो राजा । इति
शब्दरत्नावली ॥

आस्तीकाः, पुं, आस्तिकमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आस्तीकजननी, स्त्री, (आस्तीकस्य जननी माता,
पत्नीतत्पर्यायः ।) आस्तिकमाता । मनसा देवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आस्त्रा, स्त्री, (आङ् + स्त्रा + अङ् + टाप् ।) यन्त्रः ।

आस्फो

आलम्बनं । आस्थानं । अपेक्षा । इति मेदिनी-
कारहेमचन्द्रौ ॥ (अज्ञा । आदरः । प्रतिष्ठा ।
यथा, रघौ १०।१३ ।

“दैवात् स्वर्गादवध्यत्वं मर्त्येऽप्यस्थानपराङ्मुखः” ।
“विनश्यते विद्यायास्थां यशः पालय मित्र मे” ।
इति हितोपदेशः ॥)

आस्थानं, स्त्री, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति । आङ् +
स्था + ल्युट् ।) सभा । इत्यमरः । (यथा, किराते
१ । १६ । “अनेकराज्यरथाश्वसंयुक्तं
तदीयमास्थाननिकेतनागिरम्” ॥)

यन्त्रः । इत्यमरः ॥ (आश्रयः । स्थानम् ।)

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + डीप् ।) सभा । इत्य-
मरः ॥ (“आस्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने
सम्पत्तन्” । इति रत्नावली ।)

आस्पदं, स्त्री, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्पदं प्रति-
ष्ठापयामि निपातनात् सुट् ।) प्रतिष्ठा । कर्म ।
इत्यमरः ॥ प्रभुत्वं । इति धरणी । स्थानं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“रागस्यास्पदमित्येवमि न हि मे
अंसीति न प्रत्ययः” । इति नागानन्दे । तथा च
रघौ ३।३६ ।

“नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं ।
तदास्पदं श्रीधुरराजसंज्ञितम्” ॥)

आस्पन्दनं, स्त्री, (आङ् + स्पन्द + ल्युट् ।) स्पन्दनं ।
कम्पनम् ॥

आस्फालः, पुं, (आङ् + स्फुल् + घञ् ।) हस्ति-
कर्णास्फालनं । हातिर काय नाडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भलज्झला । इति हारावली-त्रि-
काण्डशेषौ ॥ (आस्फालनं । सस्फालनं ।)

आस्फालनं, स्त्री, (आङ् + स्फुल् + णिच् + ल्युट् ।)
आटोपः । प्रागल्भ्यम् ॥ (यथा रघौ ६।७३ ।

“ऐरावतास्फालनविज्ञयं यः
सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन” ॥)

आस्फुजित्, पुं, (आस्फु + जि + क्तिप् ।) श्रुकाचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आस्फोटः, पुं, (आङ् + स्फुट् + अच् ।) आस्फोट-
रत्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ आकन्द इति भाषा ।
श्रूरादेर्नादशब्दः । इति श्रीभागवतम् ॥
“कक्षैः कक्ष्यां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतः” ।
इति महाभारते सभापर्वणि ॥

आस्फोटकः, पुं, (आङ् + स्फुट् + क्त्वल् ।) पर्वत-
जपीलुत्तः । इति शब्दमाला ॥ आकरोट इति
भाषा ।

आस्फोटनं, स्त्री, (आङ् + स्फुट् + ल्युट् ।) विकाशः ।
मुद्रणं । इति भरणी ॥ बाह्यादिशब्दः । ताल
ठीका इत्यादि भाषा ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“आस्फोटननिनादांश्च वालानां तत्र खेलताम्” ॥
धान्यादेस्तृणविशेषकरणम् ।)

आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुज्यतेऽनया । स्फुट् + कश्ये-
ल्युट् + डीप् ।) वैद्यनिका । इत्यमरः ॥ तुरपन
भ्रमर इत्यादि भाषा ।

आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति । आङ् + स्फुट्
+ अच् + टाप् ।) नवमस्फो । वनमस्फो । इति शब्द-

आह

रत्नावली ॥ (नवमस्फोऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)
आस्फोटः, पुं, (आस्फोटयतीति । आङ् + स्फुट् +
अच् + एषोदरादित्वात् साधुः ।) अर्कवृक्षः ।
कोविदारकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ भूपलाशवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, वाभटे ।

“भूलं सप्ताङ्गात्तत्कृशरीषाश्वमारा-
दकान्मालत्याश्चित्रकास्फोटनिम्बात् ।
वीजं कारजं सार्धं प्राप्नुनाटं
श्रेष्ठा जन्तुघ्नं कृष्यं दे हरिद्रे” ॥)

आस्फोटकः, पुं, (आस्फोट एव स्वार्थे कन् ।) अक्-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आस्फोता, स्त्री, (आस्फोट + टाप् ।) अपराजिता ।
वनमल्लिका । इति मेदिनी ॥ सारिवाहकः । इति
राजनिर्घण्टः । वृक्षविशेषः । ह्यपरमाणीति
ख्याता । अस्या गुणौ । कुष्ठविषयोरुगनाशित्वं ।
इति राजवल्लभः ॥

आस्यं, स्त्री, (अस्यते ग्रासोऽस्मिन् इति अस्य क्षेपणे
कृत्यल्युट् इति ण्यत् । यदा आस्यन्दते अस्त्रादिना
प्रखर्वति इति स्यन्द प्रखवणे + ड ।) मुखं । मुख-
मध्यम् । (यथा, मनुः १।६५ ।)

“यस्यास्येन सदाश्रन्ति हृद्यानि त्रिदिवौकसः” ॥
(आस्ये भवमास्यं ।) मुखभवे चि । इति मेदिनी ॥

आस्यपत्रं, स्त्री, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत् ।) पत्रं ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गलः, पुं, (आस्यं लाङ्गलं भूविशारकयन्त्र-
मिव यस्य ।) श्रृङ्गारः । इति हेमचन्द्रः ॥

आस्यलोम, [न्] स्त्री, (आस्यस्य लोमः ।) शशुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आस्या, स्त्री, (आस् + ण्यत् ।) स्थितिः । इत्यमरो
मेदिनी च ॥ (आसनं, इति वैद्यनाध्वकररोग-
विनिश्चयसंग्रहे । यथा,—

“आस्यासुखं संप्रसुखं दधीनि”
सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा,

“आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यकरो सुखा” ॥)

आस्यासवः, पुं, (आस्यस्य मुखस्य आसव इव ।)
बाला । इति हेमचन्द्रः ॥ युतु लाल इत्यादि भाषा ।
आसपः, पुं, (आसं पिवतीति । आस + पा + क ।)
मूलानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (राक्षसः ।)

आसवः, पुं, (आङ् + खु + अच् ।) क्षेपः । कष्टं ।
इत्यमरः ॥

आह, य, (उवाच इत्यर्थे कालमात्रे निपातोऽयं ।)
क्षेपः । नियोगः । इति मेदिनी ॥ दृष्टसम्भावनं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आहकज्वरः, पुं, (आहको नासारोग एव ज्वरः ।)
नासारोगविशेषः । नासाज्वर इति ख्यातः ।
तस्य लक्षणम् ।

“तनुना रक्तशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे ।
गात्रशून्यज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकः स्मृतः” ॥
इति वैद्यकम् ॥ (आहव इति कश्चिदैवके पाठः ।
तद्यथा, आहवज्वरस्य लक्षणम् ।

“शोथः सरक्तो नासायां यथासावौ ज्वरस्तथा ।
वातश्लेष्माश्चगुह्यश्च आहवास्थं विनिर्दिशेत्” ॥

आह्रा

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्साख्ये ॥
“दूर्वाचयं रसं मायकुल्यौ वंशपत्रिका ।
जलस्यमवौ कर्पमोरटाखरनम्ररी ॥
दरडोत्पलस्य सूतानि क्वाय्याट्टगुटेऽम्भवि ।
तत्पादशेषिते तैलं तुलां कृत्वा विपाचयेत् ।
तत्तैलं प्रतिमर्षय आह्रावाग्यं चरं जयेत्” ॥

[११ दूर्वाचयं तैलं ॥११]

आहृतं, स्त्री, (आ + हृन् + क्त ।) पुरातनवस्त्रं । नूतन-
वस्त्रं । इति मेदिनी । म्भार्यकवाक्यं । इत्यमरः ॥
आहृतः, वि, (आ + हृन् + क्तः ।) गुणितः । ता-
डितः । इति मेदिनी । (“प्रति दिवसं याति सयं
वचन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः” । इति पञ्चतन्त्रम् ।
ज्ञातः । निर्योक्तः । इत्यजयः । निहतः । “द्युना वि-
श्रितिराहतालोहिगीनाम्” । इति महाभारतम् ।)
आहृतः, पुं, (आहृत्यते यः + आङ् + हृन् + कर्मणि
+ क्तः ।) चानकः । उक्ता । इति मेदिनी ॥
आहृतलक्षणा, वि, (आहृतं अभ्यस्तं लक्षणं यस्य ।)
गुणैः प्रतीतः । गुणेन ख्यातः । तत्पर्यायः । ज्ञत-
लक्षणः २ । इत्यमरः ॥

आहुरः, पुं, (आङ् + हृ + अच् ।) उक्तासः ।
जन्तुखन्दासः । इति हेमचन्द्रः । (आहुरण-
शीले वाचनिकं यव । यथा, रघौ १।४६ ।
“वनान्तराद्रुपादृतैः समित्कुशपलाहरैः” ।)
आहुरणं, स्त्री, (आङ् + हृ + भावे ल्यट् ।) द्रव्या-
द्यानयनं । आसादनम् । यथा । देवीपुराणं ।
“मृदाहुरणसंघट्टप्रतिष्ठापानमेव च ।
स्वपनं पूजनञ्चैव विस्मयनमतःपरं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

आह्वः, पुं, (आह्वयते अरिर्वहति । आङ् + क्ते +
अप् ।) युद्धं ।

(“यदाशौचं भोग्यमयन्तमूरम्
हृतं पार्येनाहवेवप्रवृत्तम्” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि १।१८२ ।
आह्वयते आह्वयदिकं यत्र । आङ् + ऊ + अय ।)
यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥

आह्वनीयः, पुं, (आह्वयते आह्वयदिरस्ति । आङ्
+ ऊ + अनीयट् ।) यज्ञाभिषिषेयः । इत्यमरः ।
साह्यं यादुक्त्य शोभायं यः संस्क्रियते सः । इति
भरतः ॥ (यथा, तनौ २।२३१ ।

“गुरुराह्वनीयस्तु सार्धमेता गरीयसी” ।)

आहारः, पुं, (आङ् + हृ + घञ् ।) द्रव्यग्रासः-
कारणं । तत्पर्यायः । जग्धिः २ भोजनं ३ जेननं ४
लेपः ५ निषेधः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः ॥ जमनं ८
विषयः ९ इति तट्टीका । प्रत्यवसानं १० मद्यं
११ पशुनं १२ ॥ इति राजमाला । अथवाहारः
१३ स्वदनं १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ।
अस्य गुणाः । सद्यन्तुतिजनकत्वं । बलकारित्वं ।
देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“तमुवाच भगवानात्रेयः । हितहारोपयोग एक-
स्य पुरुषस्याभिष्टिकरो भवति । अहिताहारो-
पयोगः पुनर्याधिनितिमिति” ।

“तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमभि-

आह्रा

वेश ! समाचैव शरीरधातुन् प्रकृतौ स्थापयति,
विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि त्वहितं
विपरीतं इत्येतद्धिताहितसंज्ञनपवादम्भवति
एवं वादिनश्च भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच ।
भगवन्नन्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्याः सर्वभियजो
विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां
विदितमाहारतत्त्वमभिवेश ! गुणतो द्रव्यतः
कर्मेतः सर्वविषयतो मात्रादयो भावास्तत्र तदेव-
मुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् यथा तु खल्वेतदुप-
दिष्टं भूयिष्ठकल्याः सर्वभियजो विज्ञास्यन्ति
तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त-
न्तेषां हि वज्रविषयिकत्वा भवन्ति । आहारविधि-
विशेषांस्तु खलु लक्ष्यतश्चावयवतश्चानुव्याख्या-
स्यामः । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्था-
भेदात् । स पुनर्द्विषोनिः स्यावरजसमात्मकत्वात् ।
द्विविधः प्रभावो हितान्हितोदकविशेषात् । चतु-
र्विधोपयोगः पानाशनमन्त्रलेहोपयोगात् । यडा-
स्तादौ रसभेदेतः षड्विधत्वात्” । इति चरकः ॥
“यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदित्यते ।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यत्र विरोधि च” ॥
इति च चरकः ॥

“प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णोऽज्ञाच्च षट्सु
रसेवायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याभ्याम्” ॥
“स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्षिप्तो भिन्नसङ्घातः
सुखकरश्च भवति” ॥

“आहारः प्रीत्यनः सद्यो बलहृद्देहधारकः ।
आयुस्तेजःसमुत्पाहस्तुत्योऽग्निरिविवर्जनाः” ॥
इति सुश्रुतः ॥ स त्रिविधः । सात्विकः १ राज-
सिकः २ तामसिकः ३ । सात्विकाहारो यथा,—
८ श्लोकः ।

“आयुःसत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्जनाः ।
रस्याःखिन्नाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक-
प्रिया” । राजसिकारो यथा, ६ श्लोकः ।

“कदम्बश्वखाद्युष्णतोष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्त्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः” ॥
तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
“दातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहुरणं ।
इति मेदिनी ॥

(“स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छ्या” ।
इति महाभारतम् । आदिपर्वणि ७६ । सम्भव-
पर्वणि ७६।३५ ।)

आहारसम्भवः, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य ।)
शरीरस्यरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहार्यः, वि, (आङ् + हृ + ण्वत् ।) आगन्तुकं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“आहार्यैर्नयमानं हि क्षणं दुःखेन ह्यद्यताम्”
इति कामन्दकः ।) आहुरणीयं । (यथा, मनुः
८.२०२ । “अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशो-
धितः” ।) (शस्त्रकर्मभेदः । यथा सुश्रुते “तच्च
शस्त्रकर्मैवविधं, तद्यथा,—हेयं भेद्यं, रेखं

आह्रा

वेद्यं ययम् । आहार्यं, विनायकं, जीयमिति” ।
“आहार्यशर्करास्त्रिंशो दण्डकर्मलासुरी” ।)

आहार्यः, पुं, नायकोक्तौ यज्ञकविशेषः । स तु भूषा-
दिना रक्षितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सा-
हित्यदर्पणे । यथाह ।

“भवेदभिनयोऽवस्थानुकाः स चतुर्विधः ।

आह्रिको वाचिकश्चैवनाहार्यः सान्त्विकस्तथा” ।)

आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यात् या शोभा ।)
हविमशोभा । चित्रभूषादिना हतयुतिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मद्रिकाख्ये २४ सर्गे,—

“आहार्यशोभारहितैरमायैः

ऐक्षिष्ट पुंसिः प्रचितान् स गोष्ठान्” ।)

आहार्यः, पुं, (आङ् + क्ते + अय् । निपातनात् ङङिः ।)
कूपसमीपे पन्थादिजनपानार्थकृतसत्यजनाश्रयः ।
इत्यमरः ॥ चौवाहा इति भाषा । (आह्वयतेऽरि-
रत्र इति व्युत्पत्त्याः) दुर्द्ध । आह्वानं । इति धरणिः ॥
(आह्वयतेऽत्र इति आ + ऊ + अघिकारणे घञ् ।)
अग्निः ।)

आह्रिकः, पुं, (अहिरिव आह्रतिर्यस्य । अहि +
ठक् ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतु-
ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहितः, वि, (आहृ + धा + क्तः ।) न्यस्तः ।
अर्पितः । स्थापितः । इति हलायुधः ॥

(यथा, किराते ।

“आवर्तनैरहिपतेर्यमाहिताङ्गः” ।)

आहितलक्षणः, वि, (आहितं लक्षणं यस्य ।) आह-
तलक्षणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ गुणादि-
हारा ख्यातः ।

आहिताग्निः, पुं, (आहितः स्थापितोऽग्निर्देव ।)
साग्निः । अग्निहोत्रो इति स्मृतिः ॥
“न दर्शनं विना आहुताहिताग्नेर्हिजन्मनः” ।

इति सनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २४४ ॥

“गुरोरपिदं धनमाहिताग्नेः” ।)

आहितुष्टिकः, पुं, (अहितुष्टेन दीयति । अहितुष्ट
+ ठक् ।) आलयाही । साण्डिया इति भाषा ।
इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
“वैद्यसां वत्सराचार्याः स्वपक्षेऽधिकृताचराः ।
यथाहितुष्टिकोऽन्तः सत्त्वं ज्ञानान्ति शत्रुम्” ।)
आजतं, स्त्री, (आङ् + ऊ + क्तः ।) गृहस्थानां पञ्च-
महायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु न्ययज्ञः । इति
जटाधरः ॥

आजतिः, स्त्री, (आ + ऊ + क्तः ।) देवोद्देशे मन्तो-
चारखपूर्वकोऽग्नौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।
देवयज्ञः २ होमः ३ होत्रं ४ वषट्कारः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।१३ ।

“पुनानं पवनेऽद्भुतैर्मैराजतिगन्धिनिः” ।

धर्मात् मरुद्व्यां जातः स्वनामस्थानो मरुद्देवः ।
यथा हरिवंशे,—

“मरुद्वती मरुदन्तो देवानजनयत् सुतान् ।

नड्यं चाजतिं चैव चारिर्षं ब्रह्मपन्नगम्” ।)

आजत्यं, स्त्री, (आङ् + ऊ + क्तः ।) क्षुपविशेषः
तरवट इति काम्प्रीरादौ ख्यातं । तत्पर्यायः ।

आह्नि

एतराखं २ तगरं ३ तरवटं ४ शिखीफलं ५ सुपुष्पं ६ पीतपुष्पं ७ काष्ठपुष्पं ८ चपमा-
फल्यं ९ शरत्पुष्पं १० । तस्य गुणाः । तिक्तत्वं ।
शीतलत्वं । चक्षुर्हितत्वम् । पित्तदाहमुखरोग-
कुष्ठकण्डूतिग्नुशूलव्रणशूलशिवत्वं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्राङ्गतं, स्त्री, (प्रा + ङे + क्त।) प्रलयपर्यन्तं यथा,—
“कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी” ॥
“आहृतानि प्राभूतानि प्रलयपर्यन्तानि यथा-
वत्” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्राङ्गतः, त्रि, (प्राङ् + ङे + क्त।) कृताङ्गानः ।
यथा,—

“प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आहृत इव ने शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । ३४ ॥

प्राङ्गतिः, स्त्री, (प्राङ् + ङे + क्तिन्।) आङ्गानं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्राङ्गेयं, त्रि, (प्राङ्गे सवं । अहि + ङञ्।) अहि-
सम्बन्धि । तद्विषयमादि । इत्यमरः ॥

प्राङ्गे, थ, (प्रा ङन्तीति । आङ् + ङन् + ङो।)
विकल्पः । इत्यमरः ॥ प्रप्रः । (यथा प्राकुन्तले
प्रसमाङ्गे ।

“हारायागी भवाग्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुकाः” ॥
विचारः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
“आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः” ॥
इति प्राकुन्तले प्रथमाङ्गे ॥

प्राहोपुषयिका, स्त्री, (आहो अहमेव पुषयः । मयू-
र्यंस्कादित्वात् समासः । अहोपुषयस्य भावः ।
अहोपुषय + वृञ् + स्त्रीत्वात् टाप्।) दर्पात्
यात्सर्गि सम्भावना सा । इत्यमरः ॥ अधिकाथ-
वचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणं । आत्मविषय-
कार्यसिद्धिजननशक्त्याविष्करणं । इति भरतः ॥
(यथा, मट्टी ५२७।

“आहोपुषयिकां पश्य मम सद्गतान्तिभिः” ॥

प्राहोस्वित्, थ, (प्राहो च स्वित्।) प्राहो । वि-
कल्पः । इत्यमटीका ॥

प्राङ्गः, पुं, (प्राङ्गं सन्धुः।) दिनसमूहः । इति
याकारणम् ॥

प्राङ्गिकं, त्रि, (प्राङ्गं निर्दत्तं । अहन् + ठञ्।)
दिननिर्वन्धे । दिनसाध्यं । इति मेदिनी ॥ दिन-
सम्बन्धी ॥

प्राङ्गिकं, स्त्री, (प्राङ्गं निर्दत्तं । अहन् + ठञ्।)
भोजनं । प्रकरयसमूहः । यज्ञभागः ।

नित्यक्रिया । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अथ ७ रुधिरदग्धमट्टाचार्यकृताश्रिताचारतन्त्रोक्त-
कर्माणि संक्षेपेण लिख्यन्ते ॥

तत्र प्रथमयामार्जङ्गत्यम् ।

“प्राप्ते मुहूर्ते आगरित्वा ब्रह्मविष्णुशिवनवग्रहान्
गृत्वा गुरुप्रणामं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाष्य
तद्विषयसार्थव्यपेक्षकर्मार्थं चिन्तयेत् ॥

ततः शयनादुत्थाय रात्रिवासस्यक्ता पृथिवीं

आह्नि

नमस्कृत्य दक्षिणचरणं भूमौ विन्यस्य कर्कोट-
कनागदमयन्तीनलत्रतुपर्यराजकार्त्तवीर्याङ्गुणान्
सृत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य हिराचामेत् ॥

ततः नेत्रद्वयं दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषात्-
सर्गं जलमृत्तिकाप्रीचक्ष कृत्वा हिराचम्य हरिं
सृत्वा दिवा सूर्ये रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदसम्भवे
षभिं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठाभावे निषिद्धदिने
च द्वादशगण्डूवज्रैः पत्रैर्वा मुखं शोधयित्वा
हिराचामेत् ।

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातृणाञ्च कृत्वा
सूर्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ खानाशक्तौ
आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्जनं मन्त्रं नञ्च कृत्वा
सन्ध्यापासनं कुर्यात् ॥

तत आदर्शदिदर्शनं दधिदूर्वादिमङ्गलद्रव्यस्पर्श-
नञ्च कुर्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामार्जङ्गत्यम् ॥

वेदविद्याध्ययनः । समित्युप्याद्याहरणञ्च ॥ * ॥

अथ तृतीययामार्जङ्गत्यम् ।

गुरुदेवधार्मिकोपासनं । कुटुम्बभरणार्थमीश्वरो-
पासनादि च ॥ * ॥

अथ चतुर्थयामार्जङ्गत्यम् ।

मध्याह्नस्नानं । तत्र परस्तातोदके चैत् तदा सप्त
पञ्च त्रीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्वा नाभि-
मात्रोदके कुण्डस्तः सप्तिरखमज्जनं कृत्वा हिरा-
चम्य सङ्कल्प्य यथाविधि चिन्मिञ्चेत् ॥

ततः खानवस्त्रपाण्डित्यतिरेकेण गात्रमार्जनं तिलकं
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

ततः अष्टममुहूर्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं
विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथा-
शाले उपयुञ्जेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमयामार्जङ्गत्यम् ॥

बलिवैश्वदेवकर्मणो कान्धवलिकर्म वामदेवगानं
गानाशक्तौ तस्य त्रिः पाठः पार्वणश्राद्धानन्तरं
बलिवश्वदेवकर्मणो कर्त्तव्ये ॥

वलिकर्मगान्तरमतिथिलाभार्थं मुहूर्तं गोदोहन-
कालं वा अभोजनेन प्रतीक्षेत् । तस्मिन् भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत् । तदानीमतिथ्यलाभे नि-
त्यश्राद्धान्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये

भिक्षां दद्यात् । अतिथ्यलाभे श्राद्धायाय दानं
तदसम्भवे अमौ जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्धं । वामदेवगानं तदशक्तौ ऋक्-
त्रय पठेत् । नित्यश्राद्धकरणासामर्थ्ये बलितर्प-
णाभ्यां पितृयज्ञसिद्धिः ॥ ततो गोयासदानं गो-
नमस्कारञ्च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं ।

विष्णुपादोदकादिकं पूर्वमगृहीतञ्चेत् इदानीं
गृहीयात् ॥ ततः स्नानान्तरं न गत्वा मृद्धिर्घर्मणै-
र्मुखहस्तौ शोधयित्वा तृणादिना दन्तलघ्नसद्रव्य-
सम्पनीय जलमण्डूयैर्मुखाभ्यन्तरं संशोध्य पाणिपादौ
प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्य एवं भूमौ पादौ संस्थाप्य हिरा-
चम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादा-

आह्नि

ङ्गुले दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ॥

ततो महोमार्जनाभावेऽशुचित्वादविषममेव भो-
जनपात्रमुद्धृत्य उच्छिष्टमपनीय तत् स्थानं गोमयो-
दकाभ्यां सिञ्चेत् ॥

ततः सस्य आसने उपविश्य इष्टदेवतागाम सृत्वा
अन्नग्रीष्ठाथं मन्त्रपाठपूर्वकवामहस्तेनोदरं परि-
मृज्य पादशतत्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन विक्षिप्तं
काणं श्रयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम्
इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामार्जङ्गत्यम् ।

इति ह्रासपुराणादिश्रवणम् ॥

अथाष्टमयामार्जङ्गत्यम् ॥

लौकिकचिन्ताकरणम् । सायंसन्ध्यापासनम् ।
इष्टदेवतास्मरणादिकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिर्जङ्गत्यम् ।

सन्धानन्तरमिष्टदेवतामन्त्रपञ्चिकाव्याख्यस्तव-
नारायणस्मरणानि कुर्यात् ॥

ततोऽन्नादिपाके जाते पूर्ववद्वलिवैश्वदेवकर्मणो
कृत्वा अतिथिलाभेऽन्नादिकं तस्मै दत्त्वा अवश्य-
भरणीयैः सह सार्द्धप्रहराभ्यन्तरेऽनतिष्ठतं भु-
ञ्जीत । अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकां भोक्तव्यम् ॥

प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्यात् ॥ ततः
शयनं । शुचिदेशे खड्गोपरि शय्यां कृत्वा शिरो-
देशे पूर्वकुम्भं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्षालि-
तपाणिपादौ हिराचान्तः पूर्वशिरा दक्षिण-
शिरा वा पद्मनाभं सृत्वा यामदयाभ्यन्तरे
शयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ।

ऋतौ निषिद्धेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां
दक्षिणपार्श्वेन स्वापयेत् ॥

ततः अविलम्बेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जनाभ्यां
लिङ्गं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य हिराचम्य स्थायात् ॥
ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाचमनद्वयमात्रञ्च
कुर्यात् । स्त्रियास्तु ऋतावन्तावपि लेपादिष्वा-
सनानन्तरमाचमनमात्रं न स्नानं ॥ क्षालनादेः
पूर्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गौ न कुर्यात् । सम्भोगानन्तरं
तस्यां रात्रौ एकशय्यायां न शयीयात् । अन्तता-
वपि गर्भवत्त्वेऽपि कासुकीमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गलश्रादानं कुर्यात् ॥

ऋतुगमनं पुलोत्पत्तिपर्यन्तमावश्यकम् ॥ इत्या-
ङ्गिकाचारतन्त्रोक्तकर्म समाप्तं ॥ * ॥

आक्रादः, पुं, (आङ् + क्रुद् + ङञ्।) आगन्दः ।
हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥

“नन्दत्वात्मज उत्पन्ने जाताक्रादो महानमः ।

आह्वय विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलङ्कृतान्” ॥

आक्रादितः, त्रि, आगन्दितः । हृष्टः । जाताक्रादः ।
इतोऽस्य जाते इत्यनेन आक्रादशब्दात् इतप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

आक्रयः, पुं, (आङ् + ङे + ऋच्।) यदा आक्रैर्यायते
प्राप्यते इति । आक्र + या + ऋर्धेकः । नाम ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे, वासकाखे ४ । ७ ॥

इ

इल

इक्षु

“कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः काव्यं रामायणाङ्गयम्”)।
अथादशव्यवहारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः।
यथाह मनुः अद्यमे। ४।५।१०। “विद्यामाद्यमृणा-
दानं” इत्युपक्रमः। “स्त्रीपुंभर्मा विभागश्च द्यूत-
माङ्गय एव च”)।

आज्ञा, स्त्री, (आज्ञानमिति। आङ् + ज्ञे + अङ्।)
नाम। संज्ञा। इत्यमरः ॥

आज्ञानं, स्त्री, (आङ् + ज्ञे + भावे ल्युट्।) आवा-
हनं। डाका इति भाषा। तत्पर्यायः। ह्रतिः २
आकारणं ३। इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६।१२६।
“जन्मज्येष्ठेन चाज्ञानं खन्नाक्षणाखपि स्मृतम्”)।
(आज्ञयतेऽनेन। करणे ल्युट्।) नाम। इति शब्द-
रत्नावली ॥

इ

इ, इकारः। तृतीयस्वरवर्गः। अस्योच्चारणस्थानं
तालु। स च ऋसो दीर्घः। नृत्तश्च भवति।
(अथ च उदात्तानुदात्तसरिदभेदात् त्रिविधः।
अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः
एतेन षड्विध एव।)

“इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम्।
हरित्रिभुवनं वर्णं सदा सद्रयतं प्रिये ॥
सदा शक्तिमयं देवि गुरुव्रक्षमयं तथा।
सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥
हरित्रिभुवनं वर्णं गुरुव्रक्षसमन्वितम्।
इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां।)

तस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्ध्वाधः कुजिता मध्ये रेखा तत्सङ्गता भवेत्।
लक्ष्मीर्वायी तथेन्द्राणी क्रमात्तालेव सवसेत् ॥
श्रीर्ध्वाधःकुजिता रेखा दक्षोर्ध्वा कामरूपिणी।
मात्राशक्तिः कोणभुजा ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥* (यद्यपि सिद्धान्त-
कौमुद्यां “इत्युपशानाम् तालु” इति सामान्यतः
उक्तं तथापि ऽन्वेष्टुश्रेष्ठरादिस्य विस्तरतो
विरतिरुक्ता। यथा,— “गुल्यास्य प्रयत्नमिति
सूत्रेण प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
हि दिधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेयेव पाठः।
एतेषां आभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाषितत्वात्।
तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो
नाम वायुः ऊर्ध्वमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्था-
नान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा-
त्पत्तिस्तत्रोत्पत्तेः। प्राक्जिह्वायोपाग्रमध्यमूलानि
वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादि यदा सम्यक् स्फूर्तिरिति
तदा स्पृष्टता ईषत्स्पर्श ईषत्स्पृष्टता समी-
पावस्थाने संरुतता दूरावस्थाने विरुतता अतएव
इत्युपशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्ग उच्चा-
रयितव्ये जिह्वायादीनां तालस्थानेन सम्यक् स्पर्शः
यकारे ईषत् स्पर्शः प्रकारकारयोः समीपदू-
रावस्थानं। स्पृष्टं प्रयत्नमिति यतेनैपुंसके भावे
ल्युट्। प्रयत्नमित्यपपाठः नङन्तस्य एतत्त्वात्।

“शेषाः स्पृष्टा हलप्रोक्ताः” इत्यादि। यथा,
शिन्नायां शब्देन्दुसारः। तथाहि “अचोऽस्पृष्टाः
यणस्त्रीषत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः। “शेषाः
स्पृष्टाः हलप्रोक्ताः” इत्यादि। अत्र अचः
अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविरुतत्ववन्तः यणस्त्रीषत्
अस्पृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विरुता
इत्यर्थः। नेम इत्यर्द्धे तेन शलः ईषत् विरुताः
यणमपेक्ष्याधिकविरुतत्ववन्त इत्यर्थः। अपि च—
“अभिमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। हो-
तारं रत्नधातमम्”। ईले इत्येतत् समस्तमपि-
पदमनुदात्तम् “तिङ्ङतिङ्” इति सूत्रेण अति-
छन्तादभिप्रशब्दात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य
निघातविधानात् अभिमील इति पदयोः सं-
हिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्
“उदात्तानुदात्तस्वरितः” इति सूत्रेण उदात्तात्
परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थेनेनानु-
दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य
ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्
संहितायाम् पूर्वस्येकारस्य नितरां उदात्तत्वम्।
अपरश्च तात्पादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्न इति सूच्य-
ते। अत्र मूलम् प्राथिनोयशित्वाग्रये। यथा,—
“कण्ठावह्ना विषयशस्त्रालया ओष्ठजातुम्”।
“खराणासुग्रणाश्चैव विरुतं करणं मतम्”)।

तस्य नामानि यथा,—
“इः सूक्ष्मा शास्त्रज्ञी विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः।
सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पथः ॥
भूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रश्च नासिका।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः ॥
नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्षिप्ता च पावका”।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणचक्षुषि स्थानम्। यथा, मातृकान्यास-
धृतमन्त्रः “इं नमो दक्षिणचक्षुषि इंं नमो
वामचक्षुषि” इति।)

इ, गतौ। (आदि-इलपक्षे अदा-परं-सकं-अनिट्।)
इल, अयति। ल यति। पृथक्पाठसामर्थ्यात् पूर्वो
न लिट्। शेषस्तु इल गताविति प्रसिद्धः। यिनो-
ऽथ्यावित्यादिषु ग्रहणमस्यैव। इति दुर्गादासः ॥
(उत्।) उदये। समुन्नतौ। यथा,—
“उदयति यदि भातुः पश्चिमे दिग्विभागे” इति।
(अभि + उत्।) अभ्युदये। समुन्नतौ। सर्वोऽगद्यथा
ज्ञानार्थाः प्राप्त्यार्थाश्च इत्यनेन प्राप्त्यर्थेऽप्यस्य वङ्गलः
प्रयोगः। यथा,—मनुः।

“ब्राह्मणः श्रेष्ठतमेति प्रत्यवायेन शृङ्गताम्”।
“अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः”।
इति साहित्यदर्पणम्। (अति) अतिक्रमे। परा-
भवे। यथा, हितोपदेशे। १।

“अतीत्य हि गुणान् सर्वान् खभावो मूर्द्धि वर्त्तते”।
“ततः परं जनस्थानं क्रोधश्चयमतीत्य वै”।

इति रामायणे। (अनु) अनुकरणम्।

“धातुरादेशमन्वेति तद्यथा हि तदर्पणः।
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कश्चन” ॥
इति महाभारते। (अप) अपगमने। पलायने।

“प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते”। इति शाकुन्तले।
(सम् + आ) सम्मिलने। “देवाश्चैतान् समन्यो-
चून्त्यायं वः शिशुरक्षतवान्”। इति मनुः। २।
१५२। इत्यादयो ज्ञेयाः।)

इ, ल, स्मृतां। (अदा-परं-सकं-अनिट्।) अधि-
पूर्वोऽयं। अधिग्रहणं अन्यपूर्वस्य किंवत्तस्य च
प्रयोगनिरासार्थं। एवं सर्वत्र। ल अध्येति तव
लक्षणः। इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं। इन्व-
दिक इत्यत्रास्यैव ग्रहणम्। इति दुर्गादासः ॥

इ, उ ल अध्येने। (अदा-आ-सक-अनिट्।)
अधिपूर्वोऽयं। अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो
ग्रहणं। उ ल वेदमधीते विप्रः। इति दुर्गादासः ॥
“यः स्वाध्यायमधीतेऽयं विधिना नियतः शुचिः”
इति मनुः। २। १३७।)

इ, व्य, भेदः। क्रोधोक्तिः। अपाकरणं। अनुकम्पा।
इति मेदिनी ॥ खेदः। इति हेमचन्द्रः ॥

इरेजः, पुं, लण्डदेशजातस्तेज्जातिविशेषः। यथा,—
“अधिप्रा मण्डलानाञ्च संग्रामेयपराजिताः।
इरेजा नव षट् पञ्च लण्डजाश्चापि भाविनः” ॥
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

इ, [स्] व्य, कोपः। सन्तापः। दुःखभावना। इति
शब्दरत्नावली ॥

इ, पुं, (अस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्यापत्यम् पुमान्।
अ + इच्।) कामदेवः। इति पुराणोक्तमहला-
यधौ ॥ यथा, आग्नेये एकाक्षराभिधानम्।
“इः कामे रतिरक्ष्मणोरी उः शिवे ब्रह्मकाय ऊः”।

इकटः, पुं, लण्विशेषः। तत्पर्यायः। वज्रमूलः २।
इति त्रिकाण्डशेषः। कोशाङ्कः ३ इकटः ४। इति
हारावली ॥ (इकटशब्देऽस्य विशेषो द्रव्यः ॥)

इक्षुः, पुं, (इत्यतेऽभिलष्यतेऽसौ इति। इम् + क्सु।)
खनामख्यातदण्डं। आक् इति भाषा। तत्पर्यायः।
रसालः २। इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४
कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ अधिपत्रः ७ मधुदण्डः ८
वृक्षः ९ गुडदण्डः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥
मृत्पुष्पः ११ महारसः १२ अक्षिपत्रः १३ को-
शकारः १४ इक्षुवः १५। इति शब्दरत्नावली ॥

पयोधरः १६। इति जटाधरः ॥*। तस्य भेदाः।
वंशकः १ कान्तारः २ भोरुः ३ पौण्ड्रः ४। इति
रत्नमाला ॥ सामान्येक्षुगुणाः। रक्तपित्तनाशित्वं।
बलशुक्रकफकारित्वं। पाके मधुरत्वं। स्निग्धत्वं।
गुरुत्वं। शीतलत्वं। मूत्रशुद्धिकारित्वम्। तस्य
मूले अतिमधुरत्वं। मध्ये मधुरत्वं। यशित्वज-
ग्रमागेष खण्डरसत्वम्। इति राजवल्लभः ॥

मूलादूर्ध्वं मधुरत्वं। मध्ये अतिमधुरत्वं। अय
क्रमाक्षवणत्वं गौरसत्वम्। अमुक्ते इक्षुमक्षुगुणाः।
पित्तदाहत्वं। शुक्ते वातप्रकोपणत्वं। शुक्तिमध्ये
गुरुतरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-
डितेक्षुरसगुणाः। हिमत्वं। शुक्रकारित्वं। तृति-
जनकत्वम्। जीवनहितकारित्वम्। वायुरक्तपित्त-
नाशित्वं। स्वादुत्वं। स्निग्धत्वं। प्रीतिदाहत्वं। रक्त-
वर्द्धकत्वं। मुखप्रकादकारित्वं। धातुवर्द्धकत्वम्।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च। रक्तदोषभ्रमशमन-

इक्षु

कारित्वं। अल्पश्लेष्मदाढत्वं। हृद्यत्वं। रचिजनकत्वं।
मूत्रशुद्धिकारित्वं। देहस्य कान्तिदाढत्वं। वल-
कारित्वं। पीयूषोपमत्वं। त्रिदोषशमनत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः।
रक्तमूत्रकारित्वं। शीतलत्वं। सारकत्वं। रचि-
करत्वं। दाहजनकत्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ अ-
पि च। दन्तनिष्पीडितरसगुणवद्गुणत्वं। किञ्चित्
पित्तवायुनाशित्वं। अकोमणत्वं। अस्वादुत्वं।
क्षीरविद्युन्मदाहकारित्वञ्च। पर्युषितवद्रसगुणाः।
वान्तिहरत्वं। वातजनकत्वं। जाड्यप्रतिश्रयायरोग-
दाढत्वं। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तत्पक्षरसगुणाः। गुरुत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफवात-
नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ खिग्धत्वं। अति-
श्रयगुरुत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। पित्तास्रदोष-
कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य विकाराः॥

“लसीकाफाणितगुडखण्डमत्स्यगुडकासिताः।
निर्मला जवयो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम्”॥
इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः। तत्रेक्षुर्नामानि
गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घश्चन्द्रः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
गुडमूणोऽसिपत्रञ्च तथा मधुद्वयः स्मृतः॥
इक्षुवो रक्तपित्तज्ञा वल्या दृष्ट्याः कफप्रदाः।
खादुपाकरसाः खिग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः”॥*॥
अथेक्षुभेदाः।

“पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि”॥*॥

अथ पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः।

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः।
सुशीतो दृढगो दृढः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा”॥*॥

अथ कोशकारगुणाः।

“कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयामहः”॥*॥
अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

“कान्तारेक्षुर्गुरुर्दृढः श्लेष्मलो दृढगः सरः”॥*॥
अथ दीर्घपोरवंशकयोर्गुणाः।

“दीर्घपोरः सुकठिणः सत्तारो वंशकः स्मृतः”॥*॥
अथ शतपोरकगुणाः।

“शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विश्रेयात् किञ्चिदुष्णस्य सत्तारः पवनामहः”॥*॥

अथ मनोगुप्तागुणाः।

“मनोगुप्ता वातहरी दृष्ट्यामयविनाशिनी।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी”॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

“तापसक्षुर्भवेत् मृदी मधुरा श्लेष्मकोपना।
तपेया रचिज्जवापि दृष्ट्या च बलकारिणी”॥*॥

अथ गालयवृक्षेक्षुगुणाः।

“गाल इक्षुः कफं कुप्याभेदोभेदकरश्च सः।
युवा तु वातहृत् खादुरीयक्षीदृश्च पित्तनुत्॥
रक्तपित्तहरी दृढः क्षतघ्नः बलवीर्यकृत्”॥*॥

अथाङ्गभेदेभ्यः भेदाः।

इक्षु

“मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अग्रे ग्रन्थिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुरसो जनेः”॥*॥
अथ दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः॥
“दन्तनिष्पीडितस्येक्षोः रसः पित्तास्रनाशनः।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः”॥*॥
अथ यन्त्रपीडितस्येक्षुरसस्य गुणाः।
“मूलाग्रजन्तु ग्रन्थादिपीडनान्मजसंकरात्।
किञ्चित् कालं विष्टया च विहतिं याति यान्त्रिकः॥
तस्मादिदाही विष्टम्भो गुरुः स्यादयान्त्रिको रसः”॥
अथ पर्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः।
“रसः पर्युषितो नेत्रो हृन्मो वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषी भेदनखातिमूत्रकः”॥*॥
अथ पक्षसेक्षुरसस्य गुणाः।
“पक्षो रसो गुरुः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्॥
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तहरः स्मृतः”॥*॥
अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।
“इक्षोर्विकारास्तुड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः।
गुरवो मधुरा वल्याः खिग्धा वातहराः सराः॥
दृष्ट्या मोहहराः शीता दृढया विषहारिणः”॥
इति भावप्रकाशः॥
(अथ श्वेतक्षुगुणाः।
“रसाग्रतोत्तमो बल्यो रोगवारणमुत्तमः।
खिग्धश्च तर्पणो दृष्ट्यो दृढगश्च सजीवनः॥
खादुगुणामिवज्जत्वादातपित्तप्रशान्तिहृत्।
दृष्ट्योऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफक्षन्मतः”॥
अथ कृष्णेक्षुगुणाः।
“तद्वत् सुक्ष्णो भवनं गुणानां
दृष्ट्यो भवेत्तर्पणदृढगश्च।
सजीवनं स्यान्मधुरो रसेन
शोषामहर्त्ता त्रयशोककारी”॥*॥
अथ यन्त्रोद्धवरसगुणाः।
“श्वेत्येक्षु पीडितरसः कथितो गुरुश्च
दृष्ट्यः कफश्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च।
पाके विदाहिवलक्षश्च सुशीभनश्च
संसेवितो रुधिरपित्तजनं निहन्ति”॥*॥
अथ दन्तपीडितरसगुणाः।
“दन्तेन पीडितरसो रचिज्जद्रुश्च
सन्तर्पणो यलकारः कफक्षकमग्नः।
विष्टम्भकोऽपि रुधिरश्च तथैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च”॥*॥
अथ पक्षरसगुणाः॥
“पक्षो गुरतरः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा।
पित्तज्ञोऽपि विशेषेण गुल्मातिसारकासनुत्”॥*॥
इति शारीतः। तथा च वामटः शार्ङ्गधरश्च।
“इक्षोः रसो गुरुः खिग्धो दृढगः कफमूत्रकृत्।
दृष्ट्यः शीतोऽसिपित्तज्ञः खादुपाकरसः सरः।
सोऽप्ये सलवयो दन्तपीडितः शर्करासमः॥
मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मजसंकरात्।
किञ्चित्कालं विष्टया च विहतिं याति यान्त्रिकः॥
विदाही गुरुविष्टम्भो तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः।
श्रेयससादमाधुर्यैर्वैरस्तमगुवांशिकः॥
शतपर्वाकान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात्।

इक्षु

सत्ताराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः”॥
“दृष्ट्यः शीतः स्थिरः खिग्धो दृढगो मधुरो रसः।
श्लेष्मणो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते॥
श्रेयात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकादंशको वरः”॥
इति चरकः॥ तथा च सुश्रुते॥
“इक्षुवो मधुरा विपाका गुरवः शीताः खिग्ध-
बल्या दृष्ट्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकप-
कराश्चेति ते चानेकविधाः। तद्वयथा,—
“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयः स्यौल्यादुगुणान् वक्ष्याम्यतः परम्॥
सुशीतो मधुरः खिग्धो दृढगः श्लेष्मणः सरः।
अविदाही गुरुर्दृष्ट्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सत्तारोवंशको मतः।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा॥
कान्तारतापसाविक्षुः वंशकानुगुणौ मतौ।
एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपयः॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातजाः कफपित्तज्ञाः सकषाया विदाहिनः॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयामहः।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु॥
अथेक्षुक्षिप्तु विज्ञेय इक्षुणां जवयो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः॥
वक्त्रप्रकादनो दृष्ट्यो दन्तनिष्पीडितो रसः।
गुरुर्विदाही विष्टम्भो यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः॥
पक्षो गुरुः सरः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्”॥
कोकिलाक्षदृष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥
इक्षुकाण्डः, पुं, (इक्षुदृष्टस्य काण्ड इव काण्डो यस्य।)
सुज्जकः। शरसुज्ज इति ख्यातः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे २।६१।१५।
“अपरारोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्”।)
काण्डदृष्टम्। इति राजनिर्घण्टः॥
इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुदृष्टस्य गन्ध इव गन्धो यस्य।)
काण्डदृष्टम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रगोक्षुरक-
दृष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥
इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्)। गोक्षुरकदृष्टः।
गोखुरी इति भाषा। शुक्ताभूमिकुष्माण्डः। को-
किलाक्षदृष्टः। कुण्डिया खारा इति भाषा।
काण्डदृष्टम्। इत्यमरो भेदिनी च॥ काशिया
इति भाषा।
इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्)। भूमि-
कुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ (भूमिकुष्माण्ड-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः)।
इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षुतुल्या)। दृष्टविशेषः। आ-
नासु इति ख्यातः। तत्पर्यायः। इक्षुशिक्रा २
अनिक्षुः ३ इक्षुनालिका ४। इति रत्नमाणा॥
इक्षुर्दमा, स्त्री, (इक्षुदृष्टस्य दर्भो नन्द इव दर्भो-
यस्याः)। दृष्टविशेषः। तत्पर्यायः। सुदर्भो २
पत्राक्षः ३ दृष्टपत्रिका ४। अस्या गुणाः। समधु-
रत्वं। खिग्धत्वं। ईमत्काषायत्वं। कफपित्तहरत्वं।
रचिजनकत्वं। कषुत्वं। परमदृष्टिकारित्वञ्च।

इक्षु

इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुनेत्रं, स्त्री, (इक्षोर्नेत्रं ।) इक्षुमूलं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 इक्षुपत्रं, पुं, (इक्षोः पत्रमिव तोक्ष्यं पत्रं यस्य ।)
 यावनाजनामधान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जोयार इति भाषा ।
 इक्षुप्रः, पुं, (इक्षुरिव पृथ्यते । इक्षु + पृ + क ।)
 शरदणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरदणशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
 इक्षुवाणिका, स्त्री, (इक्षोर्वाणिकेव तदाकृतित्वात् ।)
 इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ चनाखु इति
 ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया
 इति भाषा ।
 इक्षुमूलं, स्त्री, (इक्षोः मूलमिव मूलं यस्य ।) वृक्षवि-
 शेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटं ३ वंश-
 नेत्रं ४ वंशमूलं ५ मोरटं ६ वंशपूरकं ७ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (अतीव मधुरो मूलः इति सुश्रुतः ।)
 इक्षुयोनिः, पुं, (इक्षोर्योनिस्तत्कारणं ।) पुण्डक-
 इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौण्डकः । शैत्य-
 प्रसादमाधुर्यैर्वरः, इति वामटः । पौण्डकशब्दे
 चास्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं राति ददातीति ।
 इक्षु + रा + क ।) कोकिलाक्षरः । इति रत्न-
 माला ॥ कुनिया खारा इति भाषा । इक्षुः ।
 गोक्षुरकश्चः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुरकः, पुं, (इक्षुर + सार्धे + क ।) कोकिलाक्ष-
 रः । खलशरः । काशदणं । इति राजनिर्घण्टः ।
 (‘‘स्यद्रुतेक्षुरकयोः फलचूर्यं सशर्करम् ।
 धारोक्ष्यं नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्’’ ।
 इति सुश्रुतः ॥)
 इक्षुरसः, पुं, (इक्षोरिव रसो यस्य ।) काशदणं ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुरक्षस्य रसः अस्य गुणाः
 क्रमेण यथा ; दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवन-
 हितकारित्वं, हिमत्वं, शुककारित्वं, तमिजनकत्वं,
 वायुरक्षपित्तनाशित्वं, सादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातु-
 वर्द्धकत्वञ्च यथा भावप्रकाशः ।
 ‘‘दन्तनिष्पीडितस्थेक्षो रसः पित्तासनाशनः ।
 शर्करासमवीर्यः स्यादविवादी कफप्रदः’’ ॥
 शन्तनिष्पीडितरसगुणाः, रक्तशुक्रकारित्वम्, शी-
 तलत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, क्षिप्तित् पित्त-
 वायुनाशित्वं, क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च यथा,
 भावप्रकाशे,—
 ‘‘मूलायजन्तुयस्यादिपीडनात् मलसकरात् ।
 किञ्चित्कालं विष्टयाय विक्षतिं याति यान्त्रिकः ॥
 तस्मात् विदाही विष्टमी गुरुः स्यात् यान्त्रिको
 रसः । पर्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्वं, वातज-
 नकत्वं, जायप्रतिश्लायरोगदाहत्वं, कफवायुकारि-
 त्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
 ‘‘रसः पर्युषितो नेष्टो हृत्को वातापहो गुरुः ।
 कफपित्तकरः शोथो भेदरसातिमूत्रजनः’’ ॥ ७ ॥
 पक्षेक्षुरगुणाः । गुरुत्वं । सुतीक्ष्णत्वं । कफ-

इक्ष्वा

वातनाशित्वं । स्निग्धत्वं । अतिपाके विदाहत्वं ।
 पित्तासन्तोषशोथकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
 ‘‘पक्षो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
 गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः स्मृतः’’ ॥ १ ॥
 इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।
 ‘‘इक्षोर्विकारात्तृहृदाहमूर्च्छापित्तासनाशनाः ।
 गुरवो मधुरा वल्याः स्निग्धाः वातहराः सराः ।
 लघ्या मोहहराः शोता रंजना विषहारिणः’’ ॥
 इक्षुरसकायः, पुं, (इक्षुरसस्य कायः ।) गुडः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्दे ऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ।)
 इक्षुरसोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य
 उदभावः ।) इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः ।
 इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली ।) क्षीर-
 विदारी । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली जता ।)
 क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 पुण्डि च्याक् इति भाषा ।
 इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव ।) पुण्डकः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 इक्षुवेष्टनः, पुं (इक्षोरिव वेष्टनं यस्य ।) भद्रमुष्टनः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुशकटं, स्त्री, (इक्षोः क्षेवं । इक्षुशब्दात् क्षेवे
 शकटशक्तिनौ इति शकटप्रत्ययः ।) इक्षुक्षेत्रम् ।
 इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर भूमि इति भाषा ।
 इक्षुशक्तिनं, स्त्री, (इक्षोर्भवनं क्षेत्रं वा । इक्षु +
 शक्तिन ।) इक्षुक्षेत्रं । इति व्याकरणम् ॥
 इक्षुसारः, पुं, (इक्षोः सारः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुआकुः, पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु + आङ् + कृ
 + मितद्धादित्वात् लुः । यद्वा इक्षु इति शब्दं
 चकरोतीति व्यकं गतो बाङ्लकादुष् ।) वैवस्वतमनु-
 पुत्रः । स तु सत्ययुगे अयोध्यायां सूर्यवंशोयादि-
 राजः । इति पुराणम् ॥ (गीतायाम् ॥ ४ । १ ।
 ‘‘विवस्वान् मनवे प्राह मनुर्निष्ठाकवेऽब्रवीत्’’ ।
 इक्षुआकोर्गते जाताः इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गाः ।
 इक्षुआकुवंशोद्भवाः । यथा रघुः ॥ १ । ७२ ।
 ‘‘इक्षुआकुं दुरापेऽयं लब्धधीना हि सिद्धयः’’ ॥
 इक्षुआकुः, स्त्री, (इक्षु + आङ् + कृ + कृ ।) कटु-
 कुम्भी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ तितलाउ इति
 भाषा । (‘‘इक्षुआकुसमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण
 काशश्वासच्छर्दिक्फरोगेष्पयोगः’’ इति सुश्रुते ।
 ‘‘सिद्धं वक्ष्याम्येक्षुआकुसं येषां प्रशस्यते’’ ।
 अस्याः पर्यायो यथा ।
 ‘‘लम्बायुध कटुकालावतुम्भी पिण्डफला तथा ।
 इक्षुआकौ फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना’’ ॥
 अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।
 ‘‘काशश्वासविषच्छर्दिक्फरार्त्ते कफकर्षिते ।
 प्रतान्ति नरे चैव वसनार्थं तदियते’’ ॥
 अथस्याभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।
 ‘‘अप्यप्यस्य प्रवाहानां मुष्टिं प्रदिशश्मिताम् ।
 क्षीरप्रसे प्रतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफचरे ।
 पुष्यादिषु च चतारः क्षीरे जीमूतके यथा ।

इक्षि

योगाद्विपरिणामः । सुरामण्येन पञ्चमः ॥
 पञ्चस्य रसभागश्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
 उरःस्थिते कफे दद्यात् सरभेदे सपीनसे ॥
 दृढमध्ये फलेक्षीरे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 ज्ञातं स्यात् कफजे कासे खासे वन्धाश्च तत्पिबेत् ॥
 मन्तना वा फलान्मध्यं प्रागुक्तविषाजितः ।
 तेन तर्कं विषहं वा सक्षीरलवणं पिबेत् ॥
 अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च ।
 विषगुणोदरप्रत्यग्गण्डेषु क्षीपदेषु च ॥
 तुम्बाः फलरसैः गुल्फैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 हृदयेन्माल्यमात्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥
 मज्जेयम्फलमध्यं वा गुडेन पक्वलेन च ।
 इक्षुआकुफलैर्वा सिद्धं वा पूर्ववद्धृतम् ॥
 पञ्चाङ्गशब्दज्ञानि फणादीनां ययोजनम् ।
 पिवेद्विन्द्य बीजानि कषायेष्वासुतं पृथक् ॥
 यक्ष्माङ्गकोविदाराद्यैर्मृष्टिमन्तनं पिबेत् ॥
 कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत् स्मृताः ।
 गुल्मनेत्रे प्रसेके च कल्पां मांसरसैः पिबेत् ॥
 नरः साधु वमयेवं न च दौर्बल्यमनुते ॥
 ‘‘इक्षुआकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचं ।
 जुष्टं किण्वायिकौ चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्ववत्’’ ॥
 इति चरकः ॥
 इक्षुआरिः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य अरिः ।) काशदणं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-
 तव्याः ।)
 इक्षुआलिका, पुं, (इक्षुरिव अलति व्याप्नोतीति ।)
 काशदणं । इति भावप्रकाशः ॥
 इक्षुआलिका, स्त्री, (इक्षुआलिका + टाप् ।) इक्षुतुल्या ।
 इति रत्नमाला ॥ चनाखु इति भाषा । खागड़ा
 इति केचित् ॥
 इक्षु, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । एखति । इति
 दुर्गादासः ॥
 इक्षु, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षते । इति
 दुर्गादासः ॥
 इक्षु, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षति
 इक्षितं । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते ।
 ‘‘त्वया दृष्टमिदं विश्वं यचेद् यच्च नैक्षति’’ ।
 इक्षुं, चि, (इगि + क ।) अङ्कितं । अङ्कमं । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते ।
 ‘‘त्वया दृष्टमिदं विश्वं यचेद् यच्च नैक्षति’’ ॥)
 इक्षुः, पुं, (इक्षु + घञ् ।) इक्षितं । ज्ञान । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 इक्षितं, स्त्री, (इगि + क्त्वा ।) अग्निप्रायानुरूपचेष्टा-
 विष्करणं । ठार सङ्केत इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । आकारः २ इक्षु ३ । इत्यमरः ॥ गमनं ।
 चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (‘‘आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाष्येन च ।
 नेत्रवद्भाषिकारैश्च लघ्यतेऽन्तर्गतं मनः’’ ।
 इति पदेषु सप्तद्वेदः । (तथाच रघुः १ । २० ।)

इच्छुः

“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेक्षितस्य च” ।)

इच्छुदः, पुं (इच्छुं द्यति अवखण्डयतीति । इच्छु + दो + क । अस् उक् ।) इच्छुदीदृक्षः । इत्यमर-भरती ।

“इच्छुदन्तिक्तमधुरं खिग्धोषं कफवातजित्” ।

इति चरकः ॥०॥ विशेषोऽन्यच्छेदीशब्दे ज्ञेयः ॥)

इच्छुदी, स्त्री, (इच्छुद + डीप् ।) दृष्टविशेषः । इच्छौट इति भाषा । जीयापुत्रा इति तु वङ्गदेशीयाः प्रमाटेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्यायः । तापसतरुः २ । इत्यमरः ॥ हिङ्गुपत्रः ३ विषकण्टः ४ अनिलान्तकः ५ गौरत्वक् ६ तनुपत्रः ७ मूलारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकण्टः १० तैलफलः ११ पृतिगन्धः १२ विगन्धकः १३ क्रोष्टफलः १४ । (यथा रघुः १४।८१ ।

“ता इच्छुदीसेहकृतप्रदीप-
मास्तीर्णमेध्याजिततल्पमन्तः” ॥)

अस्या गुणाः । मदगन्धित्वं । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । केनितत्वम् । भृष्टत्वम् । रसायनत्वम् । जन्तु-
वातामयकफप्रणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायपूर्वकं गुणानाह ।

“इच्छुदीङ्कारदृक्ष तित्तकन्तापसद्रुमः ।

इच्छुदः कुष्ठभूतादिग्रहप्रणवियकिमीन् ॥

हन्त्युष्णान्त्रिचमूलप्रतिक्तकः कटुपाकवान्” ।

इति भावप्रकाशः ॥) ज्योतिष्मतीदृक्षः । इति
रत्नमाला ॥ नयापटुकी इति भाषा ।

इच्छुलः, पुं, स्त्री, इच्छुदीदृक्षः । इति भरती द्विरूप-
कोपस्य ॥

इच्छा, स्त्री, (इच्छां इच्छा । इष् + श + टाप् ।) मनोधर्मविशेषः । तत्पर्यायः । आकाङ्क्षा २ वाञ्छा ३ दोहदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ दृष्ट ७ लिप्सा ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११ तर्षः १२ । इत्यमरः ॥ इक् १३ इया १४ अद्या १५ दृष्टा १६ रक्षिः १७ सतिः १८ दोहलं १९ कन्दः २० इट् २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा-मनो ५।४५ “योऽहंस्कानि भूतानि हिनन्त्यात्मसुखेच्छया” ॥) न्यायमते अस्याः कारणम् । (यथा, भाषापरि-
च्छेदे । १४८, १४९ ।)

“निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।

इच्छा तु तद्रूपायैत्यादित्योपायत्वधीर्यदि ॥

चिकीर्षाक्षतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।

तद्धेतुः क्षतिसाध्येयसाधनत्वमतिर्भवेत्” ॥

अस्याः प्रतिषन्धः । “बलवद्विद्यहेतुत्वमतिः स्यात्
प्रतिषन्धिका” । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा +
मत्तुम् । मस्य वः ।) धनादीच्छायुक्ता स्त्री । तत्-
पर्यायः । दानुका २ । इत्यमरः ॥

इच्छावसः, पुं, (इच्छ्याभिजायमानेणव वसु धनं
यस्य ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

इच्छा, चि, (इच्छतीति ।) इषधातोनिपातनात्
सिद्धम् । इच्छाविशिष्टः । आकाङ्क्षायुक्तः । इति
प्राकरणम् । (यथा, रामायणे । ४।४।८ ।

इडा

(“शरणाः शरणेच्छूनां पितुरादेशपालकः” ।)

इच्छकः, पुं, (इच्छु + कन् ।) दृष्टविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ टावालेवु इति ख्यातः ।

इञ्जलः, पुं, (इतीति । इ + क्षिप् + तुक्; इत् जल-
मस्य ।) हिञ्जलदृक्षः । हिजल गाक्ष इति भाषा ।

तत्पर्यायः । निचुलः २ अम्बुजः ३ । इत्यमरः ॥

(सपर्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“इञ्जलो हिञ्जलस्यापि निचुलस्याम्बुजस्तथा ।

ञ्जलवेतसवद्देश्यो हिञ्जलोऽयं विषापहः” ॥)

इज्यः, पुं, (इज्या विद्यते यस्य । इज्या अर्श आद्यच् ।)

दृहस्पतिः । इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च ॥

(“जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ॥)

इज्यः, चि, (इज्या पूजास्थस्य । अर्श आद्यच् ।)

गुरुः । पूजनीयः । इति मेदिनी ॥

इज्या, स्त्री, (यजनं इति । यज + भावे क्यप् + टाप् ।)

दानं । यज्ञः । (यथा, रघुः । १ । ६८ ।)

(“सोहमिज्याविमुञ्चताम् प्रजालोपनिमीलितः”)

पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्मणि क्यप् ।)

गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

इज्याशीलः, पुं, (इज्यां यज्ञं शीलयति पुनःपुनरा-
चरतीति । इज्या + शील + ण ।) पुनःपुनर्यज्ञ-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । यायजूकः २ । इत्यमरः ॥

इच्चाकः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इच्चा मोचाचिच्छुडि इति भाषा । (चिच्छुटशब्दे-
ऽस्य गुणादथो ज्ञातव्याः ॥)

इट गत्यां । (आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ इटति । इति दुर्गादासः ॥

इट्, [घ] स्त्री, (इष् + क्षिप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥

इटचरः, पुं, (एषणमिति इट् । इष् + क्षिप् ।) तेन
चरति इति । इष् + चर् + अच् । घण्टः । इत्य-
मरः ॥ षांड इति भाषा ।

इडा, स्त्री, (इल् + क + टाप् ।) बुधयहभार्या । सा
इत्साकुराजकन्या । (यथा हरिवंशे,—

“तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।

दिव्यसंहरणा चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः” ॥)

गौः । (यथा, भारते,—

“इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षाविशारदैः” ॥)

वचनं । (देवोभेदः । यथा, हरिवंशे,—

“श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा” ॥)

एव्यो । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते,

घोषयात्रापूर्वणि २३।१० ।

“पतत्रिसद्वैः स जघन्यरात्रे

प्रभोध्यते नूनमिडातलस्य” ॥) स्वर्गः ।

शरीरस्य वामभागस्या नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥

(तथा च षट्चक्रभेदेर श्लोके ।

“मेरोवांछाप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सयदक्षे

निषण्णे, मध्ये नाडी सुषुम्ना त्रितयगुणमयो चन्द्र-
सूर्याभिरूपा” ।

“मेरोमैरदण्डस्य बाह्याप्रदेशे वह्निर्भागे सयदक्षे

वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्या-
त्मिके नाडौ इडापिङ्गलानाडीद्वयमिति फलि-

इत

तार्थः । निषण्णे वसते” । ज्ञानसङ्गलनीतन्त्रे । ८ ।

“इडा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गला स्मृता ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती ॥

एतासां सङ्गमो यत्र विवेकी सा प्रकीर्त्तिता ।

तत्र स्नातः सदा योगी सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

इयन्तु सकामकम्मानुष्ठापिजीवानां पुनरावर्त्ति-

कारिणी धूममार्गा पितृयानरूपिणी ।

अनयोऽरिडापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुम्नैव ब्रह्म-

नाडी यस्यां नाद्यां इदं सर्वं विश्वं प्रतिष्ठितम् ।

यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ।

“इडा च वामनिःश्वासः सोममण्डलगोचरा ।

पितृयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥२२॥

गुदस्य एष्टभागेऽस्मिन् वीणादण्डेन देहभृत् ।

दीर्घास्थि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदण्डेति कथ्यते ॥२३॥

तस्यान्ते सुषिरं स्थानं ब्रह्मनाडीति स्मरिभिः ॥२४॥

इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना स्मरूपिणी ॥

सर्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्वगं सर्वतोमुखम्” ॥२५॥

परं आसामिडादीनां नाडीनां शोधनमकुर्वन्

योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नार्हति तथा च

भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे ।

“ईशितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि ।

प्राणायामं ततो गार्गि जितासनगतोऽभ्यसेत् ॥

मृदासने कुशान् सन्यक् आस्तीर्यामृतमेव च ।

लम्बोदरश्च सम्पूज्य फलमोदकभक्षणैः ॥

तदासने सुखासीनः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।

समग्रीवशिराः सन्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥

अतिभुक्तमभुक्तश्च वर्ज्यविला प्रयत्नतः ।

नाडीसंशोधनं कुर्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः ॥

यथा क्लेशो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्वन्तः ।

नासाग्रे शशभृद्वीजं चन्द्रातपवितागितम् ॥

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् ।

विश्वमध्यस्थमात्मोक्तं नासाग्रे चक्षुषी उभे ॥

इडया पूरयेद्वायुं वाह्यं दादशमाचकैः ।

ततोऽग्निं पूर्ववदध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावलीयुतम् ।

रूपं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम् ॥

ध्यायेद्द्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः ।

पुनः पिङ्गलयापूर्य्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥

तद्वद्विरेचयेद् वायुमिडया तु शूनैः शूनैः ।

त्रिचतुर्वर्त्तसरश्चापि त्रिचतुर्मासमेव च ।

गुणयोक्तप्रकारेण रहस्येव समभ्यसेत्” ॥)

इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति । इडा + अच् ।

गुल् । टाप् + अत इत्वम् ।) वरटा । वोल्ता इति

भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडिका, स्त्री, (इडा + सार्धे क, इत्वम् ।) एव्यी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

इडिकः, पुं, (इडिक् + कै + ड ।) वनच्छगलः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

इष्टुरः, पुं, (इट् + व + अच् ।) इष्टचरः । इषः ।

इत्यमरटीकायां सामी ॥

इत, इ भवे । (इदित्-दिवां-धातुं-सकं-सेट् ।)

इ इत्यते । इति दुर्गादासः ॥

इति

इतः, चि, (इ + कृ।) गतः। स्मृतः। इति मेदिनी।
 (प्रातः। प्रातः, स्त्री।)
 इतः, [न] व्य, (अस्मादिति निपातनात् सिद्धम्।)
 निदमः। पञ्चमर्थः। (यथा कुमारे २। २८।
 “तद्व्रतं वत्साः किमितः प्रार्थयन् समगताः”)।
 विभागः। इति विन्धः।
 इतरः, चि, (इता कालेन तर्ततेति। इ + तृ + अच्।
 यदा इतेन ज्ञानेन क्षीयते इति बाहुल्यकात् अरः।)
 अन्धः। (‘‘वाजेतरन्तस्य करः प्रहर्तुः’’) इति
 रघुः। २। ११।) नीचः। इत्यमरः।
 इतरविशेषः, पुं, (इतरस्मात् विशेषः।) अन्धप्रभेदः।
 इतरेतरं, चि, अन्धोऽन्धं। परस्परं। इति हेम-
 चन्द्रः। यथा, रघुः। ०। ५४।)
 (‘‘युष्मावभौ तावितरेतरस्मात्
 भङ्गं जयश्चापतुरयवस्थम्’’)।
 इतरेद्युः, [स] व्य, (इतर + रद्युस्।) इतरस्मिन्-
 दृशि। अन्यदिने। इत्यमरः।
 इतस्ततः, व्य, अथ तत्र। रखाने सेखाने इति भाषा।
 यथा,—
 “हे सद्यसे रघाणां स गजानामयुतं रथे।
 इतस्ततो धावमानः सुरयो रयिनां वरः”।
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २०
 अध्यायः। अथि च।
 “ताडितास्तेन वीरेण पगोन्द्रान्नासमागताः।
 इतस्ततस्ते तन्मृक्ता गताः पातालमुज्जवाः”।
 इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः।
 इति, व्य, (इत् + क्तिच्।) हेतुः। (यथा, रघुः। २। २२।
 “वत्सोत्सुकामि स्तिमिता सपर्यां,
 प्रत्यग्रहीत्वेति ननन्दतुल्यौ”)।
 प्रकरयम्। (यथा, मनुः। २। १५५।
 “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युक्षिते तथा।
 सर्वथा वर्तते यत्र इतीयं वैदिकी श्रुतिः”)।
 प्रकाशः। (यथा, रघुः। १। १२२।
 “दिलीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव”)।
 आदिः। समाप्तिः। इत्यमरः। निदर्शनम्।
 (‘‘आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखनवः’’)।
 इति मनुः। १। १०।) प्रकारः। अनुकुर्यः। पर-
 कृतिः। इति मेदिनी। (विवक्षानियमः। प्रत्यक्षं।
 अवधारणं। परामर्शः। मानम्। इत्यमरः।
 एवार्थः। “गुणानित्येव तान् विद्धि”। इति
 रामायणे। १ म काण्डे।)
 इतिकथं, चि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यस्य।)
 अत्रज्ञेयं। गद्यं। इति मेदिनी।
 इतिकथा, स्त्री, अर्थग्रन्थवाक्यं। इति मेदिनी।
 इतिह, व्य, (इति एवं च ह किञ्च च।) पारम्पर्यो-
 पदेशः। तत्पर्यायः। ऐतिह्यं २। इत्यमरः।
 इतिपाठः, पुं, (इतिह आलेऽस्मिन्। इतिह +
 आस + घञ्।) पूर्ववृत्तान्तः। प्राचीनकथा।
 तत्पर्यायः। पुरावृत्तः २। इत्यमरः।
 (यथा, मनुः। ३। २३२।
 “आरदातानोविशसांश्च पुराणानि विष्णानि च”)।
 आसादिप्रयोगभारतादिग्रन्थः। इति भरतः।

इह

इहटः, पुं, (इतं समीपम् जगं कटति आच्छादयति
 पलेन इति। इत् + कट् + अच्।) लक्षविशेषः।
 थोकडा इति भाषा। तत्पर्यायः। वज्रमूलः २
 वाटीदीर्घः ३ खरच्छदः ४। इति रत्नमाला।
 (‘‘वीर्यशालिष्यष्टिकेक्षुवालिवादभुक्शङ्काशृगुन्ने-
 त्कटकटमूलानेति दृश्यमानि कान्यजनानि
 भवन्ति’’) इति चरकः।)
 इत्किता, स्त्री, रोचदाख्यगन्धद्रव्यम्। इति शब्द-
 चन्द्रिका।
 इत्थं, व्य, (इदम् + यस्।) एतेतौरथोरिति इदा-
 देशः। इदंप्रकारं। इति वोपदेवः। यइ प्रकार
 इतिभाषा। (यथा रघौ। २। २५।
 “इत्थं व्रत धारयतः प्रजायं
 समं महिष्या महनीयकीर्त्तः”)।
 इत्थः, चि, (इ + कृप्।) गन्तः। इति व्याकरणम्।
 इतरः, चि, (एतीति + इ + कृप्।) क्रूरकर्म।
 पथिकः। दुर्विधः। नीचः। इति हेमचन्द्रः।
 इतरो, स्त्री, (यति परपुरुषं प्राप्नोतीति। इ +
 कृप् + डोष्।) अस्ती। इत्यमरो मेदिनी च।
 अभिसारिका। इति हेमचन्द्रः।
 इद, इ, परमैश्वर्ये। (इदित् आदि-परं-सकं-सेट्।)
 इति कविकल्पद्रुमः। इ इन्दते इन्दति इन्द्रः।
 इति दुर्गादासः।
 इदं, [म] चि, (यति, इह गतौ, इहो दमुगिदि दश-
 पादीलृप्तिः। यदा इन्दति, इदि परमैश्वर्ये, इन्देः
 कर्मिर्गोपस्वेति दीक्षितः।) पुरोवर्तिवाचकसर्व-
 नाम। इति व्याकरणम्। यइ इति भाषा।
 इदंकायां, स्त्री, (इदम् कायं यस्याः।) दुरालभा-
 लृप्तिः। इति शब्दचन्द्रिका।
 इदा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततीयवत्सरः।
 इति मलमासतत्त्वं। अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे
 द्रष्टव्यम्।
 इदानीं, [न] व्य, (इदम् + दानीं, इदम् इह्।) अस्मिन्
 काले। सम्प्रति। इत्यमरः।
 (‘‘हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः’’)।
 इति रघुः। १। ८०।) वाक्यभूषणम्। इति
 शब्दरत्नावली।
 इदानीन्तनं, चि, (इदानीं + भवार्थे क्युः।) इदानी-
 न्मवं। सम्प्रतिजातं। आधुनिकं। इति व्याकरणम्।
 “वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः”।
 इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे। २६।)
 इदावत्सरः, पुं, (इदा इति वत्सरः।) संवत्सरादि-
 पञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः। अस्मिन् वत्सरे अन्न-
 वस्त्रदानं महाफलम्। इति विष्णुधर्मोत्तरम्।
 (‘‘संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽमीशवत्सरोऽसीदत्-
 सरोऽसि’’) इति वाजसनेयोसंहिता। २७११५।
 इजं, स्त्री, (इन्द + क्तः।) आतपः। दीप्तिः। इति
 मेदिनी। आश्रयः। इति जटाधरः।
 इजः, चि, निर्मलः। इति शब्दरत्नावली।
 इदत्सरः, पुं, इदावत्सरः। यथा,—
 “संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः।
 इदत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तनुवत्सरः।

इन्दुः

पञ्चमो वत्सरस्तेषां तदेभिः पञ्चमियुगं।
 तेषु संवत्सरो धूमिः सूर्यस्तु परिवत्सरः।
 सोम इदत्सरस्तेषां वायुर्देवानुवत्सरः।
 रुद्रस्तु वत्सरो ज्येष्ठः पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः”।
 इति देवीपुराणे कालख्यवस्त्राणामध्यायः।
 इध्मं, स्त्री, (इन्ध + मक्।) अग्निमन्दीपनकाष्ठम्।
 इध्मरः। जालानि काठ इति भाषा।
 (‘‘तत्रेध्मानयने शुक्रो निवृत्तः काष्ठपेन ह’’)।
 इति भारते।)
 इन्धं, पुं, (एतीति। इ + गक्।) सूर्यः। प्रभुः। (‘‘वसु
 न इन्धस्यति’’) ऋग्वेदे। ४१। २।) ऋषभेदः।
 इन्ध्यादिकोषः।
 इनागी, स्त्री, वटपत्रीलृप्तिः। इति राजनिर्घण्टः।
 इन्दम्बरं, स्त्री, (इन्दं मण्डार्हम् अम्बरं नीलवस्त्रात्मकं।)
 इन्दीवरं। नीलोत्पलं। इति शब्दमाला।
 इन्दिरिन्दिरः, पुं, धमरः। इति हेमचन्द्रः।
 इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + किरि + टाप्।) लक्ष्मीः।
 इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषश्च। (‘‘मन्दं मन्दं
 मन्दिरादिन्दिरैव’’) इति मामिनीविलासे।)
 शोभा। कान्तिः। यथा, “निशि शिःसरदिन्दिरं
 कथं तुल्यमः कलयापि पद्मजम्”। इति मामि-
 नीविलासे।)
 इन्दिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्दिरायाः मन्दिरं वासस्थान-
 मिव।) विष्णुः। इति राजवल्लभः।
 इन्दिराण्यं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आलयः।)
 पद्मं। इति शब्दरत्नावली। स्त्रीवत्तमभिधानात्।
 इन्दिरावरं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः वरं प्रियं।)
 नीलोत्पलं। इति शब्दरत्नावली।
 इन्दिवरं, स्त्री, (इन्द्वतीति। इदि परमैश्वर्ये, इगुप-
 धात् किदिति इन्। इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं।)
 नीलोत्पलं। इति शब्दमाला।
 इन्दीवरं, स्त्री, (इन्दी लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं।) नील-
 पद्मं। तत्पर्यायः। नीलाम्बुजम् २। इत्यमरः।
 कुवलयं ३ नीलाब्जं ४ नीलोत्पलं ५। इति रत्न-
 माला। (‘‘इन्दीवरेण नयनं सुखमनुजेन’’) इति
 कालिदासः। “इन्दीवरश्यामतनुर्दपोऽसौ”। इति
 रघुः। ६। ६५।) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः।)
 इन्दीवरिणी, स्त्री, (इन्दीवर + इनि डोष्।) उत्प-
 सिनी। इति राजनिर्घण्टः। (नीलोत्पलसमूहः।)
 इन्दीवरी, स्त्री, (इन्दीवरमस्यस्याः। अर्धं आद्यच्च
 गौरादित्वात् डोष्।) शतमूलो इति मेदिनी-
 राजनिर्घण्टे।
 (‘‘वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी’’)।
 इति परिभाषायां।)
 इन्दीवारं, स्त्री, (इन्दा लक्ष्म्या वारो वर्यं यस्मिन्।)
 इन्दीवरं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।
 इन्दुः, पुं, (उनक्ति अमृतधारया सुवं क्षिप्रं करोति
 इति। उन्द + उ + आदेशिश्च।) चन्द्रः।
 (‘‘दिलीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव’’)।
 इति रघुः। १। १२३।) कर्पूरः। इत्यमरः।
 (चन्द्रसमसंख्यः यकसंख्यायुक्तः। मृगशिरानक्षत्रम्।
 “दिवाकंकिर्यैर्जुष्टं स्पृष्टमिन्दुकरेर्निशि”।

इन्दु

इति वैयकद्रव्यगुणः ॥)

इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव शुक्लत्वात् । इन्दु + कन् ।)
अयन्तकटुत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥इन्दुकमलं, स्त्री, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभ्रं कमलं ।) सितो-
त्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः ।)
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)इन्दुकान्तः, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य । चन्द्रोदये-
ऽयं निव्यन्दतीतिभावः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः ।) रात्रिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥इन्दुजम्बकः, पुं, (इन्दोर्जम्बकः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदि-
पर्वणि अष्टादशाध्याये द्रष्टव्या । यथा, —
“ततः शतसहस्रान्मुमथ्यमानात्तु सागरात्,
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः श्रोतांश्चरुञ्जलः” ॥ ३॥)इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या । इन्दु + जन् + ङ ।)
नर्मदा नदी । इति हेमचन्द्रः । नर्मदा इति
ख्याता । (इयं च प्रतीक्षामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्
स्रोतोवद्वा च । यथा, —“अवन्तिषु प्रतीक्षां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि ।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥
प्रियङ्गवाम्बवगोपेता वानीरफलाशालिनी ।
प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत” ॥
इति भारते आदिपर्वणि ८६ अध्यायः ॥)इन्दुपुत्रः, पुं, (इन्दोः पुत्रः ।) बुधग्रहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पं यस्याः ।)
कलिकारोदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषला-
ङ्गना इति भाषा ।इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं विभर्तीति । इन्दु + भृ + क्तिप् ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पर्येन्दुर्विद्यते यस्याः । इन्दु +
मत् ।) पूर्णिमा इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दुमती
पूर्णिमेव आनन्ददायिका स्नानमाख्याता विदर्भ-
राजमणिनी, अजरारजपत्नी । यथा, — रघुः ।“अप्येवरेण क्रयकैषिकानां
स्वयंवरायं स्वसुरिन्दुमत्याः” ॥ ५॥३६॥
“वसुधामपि हस्तगामिनी-
मकरोदिन्दुमतीमिवापरां” ॥ ८॥१॥)इन्दुरत्नं, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम् ।) सुक्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव ।) अमृता ।
सोमलता । शृङ्गिका । इति मेदिनी । यमा-
निका इति शब्दमाला ॥इन्दुलोहकं, स्त्री, (इन्दुलोह + कन् ।) रौप्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली जता ।) सोमलता । इति
जटाधरः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणदयो व्या-
ख्येयाः ।)

इन्द्र

इन्द्रव्रतं, स्त्री, (इन्दवे इन्द्रलोकार्थे वा व्रतं ।) चान्द्राय-
णव्रतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥
“इन्द्रव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम् ।
पिवेत् यथापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ”)
इन्दूरः, पुं, मूषिकः । इति जटाधरः । इंदुर इति
भाषा ॥ (गणेशवाहनं । इति पुराणम् ।)इन्द्रः, पुं, (इन्दतीति । इदि परमैश्वर्ये तस्मात् इन्
प्रत्ययः ।) देवराजः । स तु अदितिपुत्रः । पूर्व-
दिक्पतिश्च । तस्य भार्या शची । पुत्राः जयन्तः १
ऋषभः २ मीढांश्च ३ । अश्वं वचं । वाहनं ऐरा-
वतः । पुरी अमरावती । वनं नन्दनं । तत्पर्यायः ।
मरुत्वान् २ मधवा ३ विडोजाः ४ पाकशासनः ५
वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरुहूतः ८ पुरन्दरः ९
जिष्णुः १० लेखर्यमः ११ शक्रः १२ शतमन्युः १३
दिवस्पतिः १४ सुजामा १५ गोत्रभिर्त् १६ वची १७
वांसवः १८ वज्रहा १९ वृषा २० वास्तोस्पतिः २१
सुरपतिः २२ वलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भ-
मेदी २५ हरिहयः २६ खाराट् २७ नमुचि-
सृदनः २८ सक्कन्दनः २९ दुश्चवणः ३० तुरापाट्
३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डलः ३३ सहस्राक्षः ३४
ऋभुक्षा ३५ । इत्यमरः । महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७
पूतक्रतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरदंश
४१ शतघृतिः ४२ घृतावाङ् ४३ अहिहिषः
४४ । इति जटाधरः ॥ वक्षपाणिः ४५ देवराजः
४६ पर्वतारिः ४७ पर्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९
नाकनाथः ५० पूर्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२
अर्हः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तप्तः ५५ । इति
शब्दरत्नावली । तस्य चतुर्दश नाम भेदा यथा ।
“इन्द्रश्च विश्वभृग् ज्ञेयो विपश्चित्पुत्रम् ।
विभुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः ।
तेजस्वी साम्प्रतस्त्विन्द्रो बलिर्भाव्यस्त्वनन्तरम् ॥
अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्रिज उच्यते ।
सुशान्तिश्च सुवीर्त्तिश्च ऋतधाता दिवस्पतिः ।
इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयास्तुर्दश” ॥
इति देवोपराणे कालव्यवस्थाध्यायः ।
विष्णुभाद्रिपदाविंशतियोगान्तर्गतपञ्चविंशयोगः ।
तत्र जातफलम् ।“प्रतापश्रीलो बलवान् गुणशः
स्नेह्याधिकः श्रोकमन्त्राभ्यपेतः ।
किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
महेन्द्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः” ॥इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्य-
विशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे ।
“तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह” ॥)कुटजवृक्षः । रात्रिः । इति धरणी । उपदीप-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥ परमेश्वरः । इति
वेदान्तः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”
इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं श्रेष्ठः । प्रथमः । यथा,
नरेन्द्रो राजा । पक्षीन्द्रो गरुडः । इत्यादिः ।)इन्द्रपङ्क्तिः, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कं सुखं यस्मिन्)।
समाहृष्टम् । तत्पर्यायः । अस्यानगृहं २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

इन्द्र

इन्द्रकीलः, पुं, (इन्द्रस्य कील इव ।) मन्दरपर्वतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २।८०।१८ ।

“तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोषिवरशोभिताः ।)

इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः ।) ऐरावतहस्ती ।
इति जटाधरः ॥इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोषः ।)
मन्त्रः । खडा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तमङ्गकः ।
इति हेमचन्द्रः । घोभला गौजला इत्यादिख्यातः ।
निर्युहोऽपि । यथा, महेश्वरः ।

“निर्युहः श्रेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके” ॥

इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य ।) रक्तवर्ण-
कीटविशेषः । मखमली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अभिरजः २ वैराटः ३ तितितभः ४ अश्रिक्तः ५ इति
हेमचन्द्रः । शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रक्तवर्णः ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अभिरक्षवितरेवहीन्द्र-
गोपैः” । इति किराते । १।६।३ ।)इन्द्रचन्दनं, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं वृक्षविशेषः ।)
हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रचिर्मिटी, स्त्री, लताविशेषः । तत्पर्यायः । इन्दी-
वरा २ युग्मफला ३ दीर्घवृन्ता ४ उत्तमारणी ५
पुष्पमञ्जरिका ६ द्रोणी ७ करम्भा ८ नलिका ९ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तश्लेष्मकास-
दोषत्रणक्षमिणाशित्वं । चक्षुर्हितकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रच्छन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुष्पेन छाद्यते
इति । इन्द्र + छन्द + अस् । निपातनात् सिद्धं)
सहस्रगुच्छहारः । इति हेमचन्द्रः ॥इन्द्रजालं, स्त्री, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं आव-
रकम् । यदा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य, जालं माया
इव ।) मायाकर्म । भोजवाजि, भेल्वि इत्यादि
भाषा । तत्पर्यायः । कुहकं २ जालं ३ कुहतिः ४ ।
तद्विवरणयस्यो यथा, —

“अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम् ।

व्याधिरिन्द्रहरणं जगन्मृत्युविनाशनम् ॥

इन्द्रस्य यो न जानाति जालेशं यद्रमायितम् ।

नियन्तानुग्रहे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि ॥

न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे ज्ञेये गृहेऽपि वा ।

इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्ततः ॥

कौतुहलं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने ।

संसारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवाः ।

रुद्रकर्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे समुपागता ।

तथा सर्वाणि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च ॥

तप्तानाश्च यथा भानुः शीतलानां यथा शशो ।

गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जालेन्द्रश्च तथा प्रिये ॥

तथा किं बज्रनोक्तेन वर्णनेन पुनः पुनः ।

जालेन्द्रस्य समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति” ॥

“अथातः संप्रवक्ष्यामि श्लोघधीनां विधिं वरे ।

येन विज्ञानमात्रेण सर्वसिद्धिर्भवति ॥

महाकालस्य वीजानि प्रत्यमेकं समाहरेत् ॥

इन्द्र

इन्द्र

इन्द्र

धात्रीरसेन देवेशि ! सप्त वारान् विभावयेत्" ।
 गुटिका कर्त्तव्या तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
 पारावतो भवति ॥ १ ॥ "अथातः संप्रवक्ष्यामि
 इन्द्र त्वं मम वक्ष्यसे । कामस्य शीर्षं संगृह्य कृष्ण-
 मृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुत्तुरवीजानि वापयेत् काले
 तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षि-
 पेत् स दागो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय
 कृष्णचतुर्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शङ्खवीजानि वाप-
 येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शङ्ख-
 वीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
 कृष्णचतुर्दश्यां मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां
 पूरयेत् क्षापासवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
 पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संगृह्य समस्तं पेययित्वा
 चक्षुः विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
 तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ कृष्ण-काक-शीर्षमादाय
 काकमाघवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
 पुष्पिता भवन्ति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य
 काको भवति काक इव गच्छति मद्या उद्गीर्णे
 मोक्षः ॥ ५ ॥ पारावतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां
 पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिद्ध-
 नीयं यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य
 अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा
 तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्व्वं
 ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संगृह्य नेत्राङ्गनेन
 सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् ।
 सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
 अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां
 का कथा । उद्गीर्णेन पुरुषो भवति । जीवेद्वर्ष्वशतं
 स्त्रियः सर्व्वे जनाश्च वश्यो भवन्ति ॥ ८ ॥ गृध्रशिरः
 समादाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिकां निक्षेपेत्
 लङ्घनवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
 पुष्पयन्त्रे पुष्पं गृहीत्वा अङ्गनेन सह कपिला-
 दुग्धेन कृष्णं पातयेत् चक्षुरङ्गीयं तावत् योग-
 शतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति
 लाभगस्य । किञ्चित् कर्त्तुमिच्छति तत् करोति
 न संशयः ॥ ९ ॥ अथ च सर्व्वे जीवाः एवं उष्ट्र-
 गर्भभरिण्यादिष्वुष्ट्रज्जीवाः । यत् यत् बीजं
 मस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो
 भवति तदा यस्य बीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
 धीमो भवति नात्र संदेहः ॥ १० ॥ * ॥ अथ
 सर्व्वेषां धारणमन्त्रः । ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ऐं लं लं ॐ
 भौ स्वाहा । एकादशक्षरं मनुष्यस्य पुरुषस्य
 लक्ष्मणः । दशाक्षरं होमः हृतेन तर्पणं मार्जनं
 ब्राह्मणमोजगादिर्लक्षणं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ * ॥
 अथ वक्ष्यामि कारः ।
 "मातुलुङ्गस्य मूलान्तु धुत्तुरवीजनेन च ।
 पञ्चाक्षरमादाय सप्ताचूर्णन्तु कारयेत् ॥
 योऽस्य गन्धं समाध्नाति स च क्षेत्रेण पश्यति ।
 दुन्दुभिं पट्टांश्चैव शङ्खांश्चैव तु लेपयेत् ॥
 एव भूतोपलक्षणां कुमारीयां स्थेयं च ।
 भूपतेः क्षेत्रमागतां तथापत्तापजीविनां ।
 न चाभिर्दृष्टे वेष्ट यथैव सोऽगदो भवेत्" ।

अथ मन्त्रः ।

ॐ "रक्तचानुगे ष्यमुकं मे वक्षमानय ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं षट् । अयन्तं अयन्तम् । ॐ नमोऽस्तु आदिद्याय
 किलि किलि चिलि चिलि धूमं लिङ्गि यत्तिङ्गि
 मोदते हि शक्तिनि यनिदुद्गुलपाणि स्वाहा ॥
 वर्णाः ४० शिलाहस्तिके मन्त्रे । ॐ नमो गुहा-
 वासिन्यै गुह्यपति गुह्यते मनोजवो ॐ ऐं ॐ
 विज्वे नमः । शिलायाः छतिः करलिखिता खदि-
 रानलसन्तमलिङ्गा यतो नवयोयितोऽपि आक-
 र्णनं । वर्णाः २६ । ॐ नमः कपालरुद्राय सर्व्व-
 लोकवशङ्कराय अनाथायाप्रतिष्ठतवलवीर्यपरा-
 क्रमप्रभवाय हा हा हे हे पच पच मारय मारय
 कपट कपट काट सर्प कर्मकरि अमुकं मे वक्ष-
 मानय स्वाहा । ७७ । वर्णाः अयुतजपादशी-
 करोति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
 "पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
 कृष्णं रोचनयुतं वनितावश्रुत् परम्" ॥
 तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महारिणि नमो देव्यै
 स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धि-
 र्भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
 "कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च ।
 कर्पूरं मधुसंयुक्तं निष्टप्य तिलकेन च ॥
 नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यशः ।
 एव कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम्" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः । पुरुषार्थः ।
 "कर्पूरं बालुकं छात्वा रजसा क्षप्तमावितं ।
 रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "नरजिह्वां ममुद्भूय खल्लचूर्णन्तु कारयेत् ।
 जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
 पाने फले च पुष्पे च मले भोज्ये च दापयेत् ।
 प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरन्ध्रती ॥
 साभिस्तु प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "कनकचाप्यपामार्गं सुरसा गौरसर्षपाः ।
 तिलतैलेन पिष्ट्वापि योनिलेपः प्रशस्यते" ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नम श्रय्यायै दरि विदरि या-
 मिनि अमुकं मे वक्षमानय स्वाहा ॥ * ॥ अन्य-
 प्रकारः । हरितालं शशने कृष्णचतुर्दश्यां क्षिप्त्वा
 कुलविमिश्रं ग्राह्यं एवश्यं वशी भवेत् स गरः ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः । षट्पुनवलोचनतालाललाटास्थि-
 यादुसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रलजनावशङ्करं
 मकरानये पुष्टे । नरतैलं प्रेतामरवर्त्तिकं कृत्वा
 मात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कलक्ष्मणे कृष्णं कृत्वा
 चक्षुषी अभ्यजयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "दायदन्तमलं लाला खदेहाक्षिमलवयम् ।
 नासिकोद्भवस्तु चूर्णमेतद्वलायुतम् ॥
 एतत् सर्व्वं समुद्भूय गुटिकां कारयेद्दुधः ।
 पानमोजनके देया वशीकरयमुत्तमम्" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 दाकजिह्वा वषा कुष्ठं आत्मनो रक्षिरं स्त्रियः ।

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपाः ।
 शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
 भोज्ये पानेऽथवा देयाः स्त्रीकान्तु वशकारकाः ॥
 नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः । कृष्णसर्पमयङ्गुलप्रमाणं शिर-
 ष्ठित्वास्यास्यं सर्व्वपादिभिः पूरयित्वा छायाशुक्लं
 शोधयेत् । परतः रुधिरान् ग्राहयित्वा तानि
 यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
 पृगीफलं निर्गलित्वापानमार्गं निर्गतं गृह्य धुत्तुर-
 रचान्तरितं कृत्वा सप्तिदिनानि पूजयेत् ॥ पुनः
 कुङ्कुमचन्दनैरभिभाष्य यस्मै दीयते स वश्यो
 भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
 "दुर्दुर्युगं गृहीत्वा तद्गुणेन दाहयेत् ।
 तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो मतः" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "अथगन्धस्य पञ्चाणि तत्रा कुटेन भावयेत् ।
 शतशानभस्मसंयुक्तं चूर्णक्षेत्रिषु दुर्लभम् ॥
 एतेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् त्रिच पादपम्
 पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं दृष्ट्वाविलम्बयेत् ।
 तत्क्षणात् फलते दृष्टो नरनारीषु का कथा ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
 दाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात्" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "शोपितं सैन्धवञ्चैव दृष्टीफलमेव च ।
 लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम्" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "बाणामूलं चूर्णयित्वा रक्तरेतःसमन्वितः ।
 दद्यात् पानेन प्रमदां क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
 पुच्छादिश्च धनं व्यक्ता दासोवत् भवति तु सा ।
 यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विह्वला" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः । वस्त्रोपनिषत्तिकायाः प्रतिष्ठाति कृत्वा
 क्षीरेण स्नाप्य व्याघ्रेण वा अभ्यक्ष्य तस्य लवणाङ्गति-
 मेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति
 सप्तरात्रेणाथवा । देवीश्च गान्धारीं यजिष्णीं शक्र-
 स्थापि पत्नीं वक्षमानयति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
 "उद्गातुः पक्षिणो मलमात्मनो रक्षिरान्वितम् ।
 स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरयमुत्तमम्" ॥
 अथ मन्त्रः । त्रिशूलिने त्रिनेत्राय ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तजनेन सिद्धिः ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "कृष्णपक्षचतुर्दश्यां मृतमस्य तु ग्राहयेत् ।
 स्त्रीणाश्च मूर्द्ध्नि दातव्यं विद्यया परिजप्या ॥
 दद्यात् मुह्यते नारी पथ्यते मृष्यतेऽपि च ।
 अङ्गानि चैव मध्यन्ते यदि तं न समाविशेत्" ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नमस्तुभ्यं शशानवासिनि
 स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तरात्रेण प्रेरकः ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।
 "श्वेतार्कं रोचनायुक्तं धातुमूत्रेण पेययेत् ।
 शकटं तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् ।
 दृष्टमात्रेण तेनैव सर्व्वो भवति किङ्करः" ॥ * ॥
 अन्यप्रकारः ।

इन्द्र

“श्वेताङ्गं चन्दनेनैव रमयेत् सद्य लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिद्वापि पञ्चादासी भविष्यति ॥ * ॥
अथ पतिवशीकरणम् ।
“मधुकं सद्य तैलेन सार्पयेत् तु पेययेत् ।
एतेन पाणिमभ्यन्य मर्चा सा सहिता स्वपेत् ॥
संयत्ते मैयुनीभावे पतिदासी भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“मनःशिलाकुङ्कुमसर्षपाश्च
तथा च कुङ्कुं सद्यदेवदारु ।
रक्तश्च रक्तं पलितेन सार्द्धम्
प्रपेषयेत् सद्यस्मत्तं महान्तम् ॥
प्रस्नातपूर्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
संस्मृत्य लक्ष्मीचरकेण पूज्य ।
ततः प्रकुर्यात् तिलकं ललाटे
वामाच्च हस्ताच्चतुरङ्गुलीभिः ॥
पुष्ट्यमात्रेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चित्रम्” ॥ * ॥

अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

“वृद्धतीक्ष्णमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥
निःशेषस्त्रीजगत्कर्षं नाम्ना स्त्रीहृदयाङ्गुलिम् ।
मोहनं शस्त्रमेतद्धि मदनस्य स्मृतं बुधैः” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“कुष्ठश्च धातकीपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिष्य कृत्वां ग्रामां वशं नयेत् ॥
तासाञ्चित्तहरोऽप्येव मृतमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्वं प्रयच्छति” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“पञ्चरक्तानि संगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्वानि समभागानि प्रियङ्गुश्चापि तत्समम् ॥
नागरं दशभागेन लेपः कान्तावशङ्करः” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“देवदारु वचा कुङ्कुं चतुर्थं वैश्वमेधजं ।
आम्बुवीजरसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“हरिद्रा वृद्धतीक्ष्णं भद्रमुक्तं तथोत्पलम् ।
विडङ्गं हृष्यं वैरश्च समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येव रक्तवल्लीवशङ्करः” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“हरिद्रा पिप्पलीमूलं पद्मं मधुकमेव च ।
एतानि समभागानि नवनीतेन पेययेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येव गौरीश्रीताय शङ्करः” ॥ * ॥
“कौशिकश्रोणितलेपात् सेचनगदापुष्टं भवेत्लिङ्गं ।
तद्वशन्तेजस्तमभयं कीलकसदृशं भवेच्च ॥
कौशिकं रुधिरं गृह्य गोमूत्रेण च पेययेत् ।
वीथ्यं हि स्तम्भयेन्निर्यं प्रहराजं न संशयः” ॥ * ॥
सर्वसाधारणो मन्त्रः । ॐ ह्रीं श्रीं श्रीं श्रीं
पट स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानभिमान्ता
मिजिः” । इति श्रीपार्वतीपुत्रश्रीनित्यनाथविर-
चिते मिडगण्डे तन्त्रमार्गे कौतूहलविद्यानाम
इन्द्रजालतन्त्रम् ॥ * ॥ पुस्तकत्रयमालोच्य यथासाध्यं
शोधितमेतत् ॥ * ॥ * ॥ अपि च । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजालं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्तं महामन्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम्” ॥
“स्यो नमो नारायणाय विश्वभराय इन्द्रजाल-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा”
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ रक्षामन्तः ।
“स्यो नमः परब्रह्मपरात्मने नमः शरीरे पाहि
पाहि कुरु कुरु” ॥
“उल्लुक्ख कपालेन हृतेनाहतकज्जलं ।
तेन नेत्राञ्जनं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्गोलवोजनिक्षिप्ते गुरुवारे मुखे गजे ।
मन्त्रेण सिद्धयेन्निर्यं यावद्दीजफलं ह वै ॥
त्रिलोहवेष्टितं कृत्वा एकवीजं मुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः ॥
दशहेमदिघटताम्रं षोडशं रूप्यभागकम् ।
एवं संख्या त्रिलोही च ज्ञातव्या सर्वकर्मणि ॥ २ ॥
यानि कानि च वीजानि जङ्गमं स्थलमेव च ।
अङ्गोलवोजनिक्षिप्ते मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तद्दीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्वेष्टितं कुरु ।
तद्रूपो हि भवेन्मर्त्यो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च वीजानि अङ्गोलतैलमेणनात् ।
सफलं जायते रक्षः सिद्धियोगमुदाहृतम् ॥ ४ ॥
श्वमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥
शिश्रुवीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।
रभित्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥
उल्लुक्खिकां गृहीत्वा तु ररगुडतैलपेषणात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कण्ठस्थिककण्टकम् ।
ककलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेत्सूत्रं सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥
सिन्दुरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।
तल्लिप्तवस्त्रं शिरसि अग्रिवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं दुग्धरसम्भवम् ।
गृहीत्वा पात्रके लिप्ते जलपूर्णं करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्गोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः ।
पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजाद्याः ॥ ११ ॥
अङ्गोलस्य तु तैलेन दीपं प्रव्वालयेन्नरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधे वा शनिवारे वा कृकलां परिगृह्य च ।
शुचिर्मुखयते यत्र कृकलां तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनेदुर्भूमिमध्ये उद्धृते च पुनः सुखी ।
नृपसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालश्च गोमूत्रश्च विषं तथा ।
सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदङ्गं विनिःक्षिपेत् ॥
विष्ठाः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः ॥ १४ ॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयमन्त्रादे इन्द्र-
जालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * ॥ * ॥
अन्यथा ।
“वश्याकर्षणकर्मणि वसन्ते योत्रयेत् प्रिये ।

इन्द्र

श्रीश्रे विद्वेषणं कुर्यात् प्रादयि स्तम्भनं तथा ॥
शिशिरे मारणश्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥
हेमन्ते पौर्यमास्याश्च ऋतुकर्मविशारदः ।
वसन्तश्चैव पूर्वाङ्गे श्रीश्री मध्याङ्गे उच्यते ॥
वर्षां क्षेयापराङ्गे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम्” ॥ * ॥
अथ पक्षादिनिर्णयः ।
“क्षुण्णपक्षे मारणादि शुक्लपक्षे च वर्जनम् ॥
द्वादश्यां मारणं कर्म एकादश्यां तथैव च ।
द्वितीयां नवमीश्चैव वश्याकर्षणं कारयेत् ।
स्तम्भनश्च चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां प्रतिपद्यपि ॥
द्वितीयां षष्ठीमष्ट्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।
अश्विनीमृगशूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥
वश्याकर्षणं कर्त्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ।
ज्येष्ठा च उत्तराषाढा ज्येष्ठा च रोहिणी ॥
कारयेन्मारणं शान्तिं स्तम्भनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्” ॥ * ॥
अथ वशीकरणम् ।
“सिन्दूरमाक्षिककपोतमलानि पिष्ट्वा
लिङ्गं तिलिप्य रमते तस्यो नवोपां ।
शान्तिं न याति पुरुषो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्तिः ॥
पुष्ट्यै रजजटामूलं सुखस्य कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥
तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलेन तु वश्यकृत् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च तगरं पद्मकेशरम् ॥
जटामांसी समं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
सार्द्धं धूपयते तैव भजते कामवत् स्त्रियः” ॥
ॐ मूली मूली महामूली सर्वे संचोभमयेभ्यः
उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्तः ॥
“पानीयस्याञ्जलीन् सप्त दत्त्वा विद्यामिमां जपेत् ।
साक्षिणारां नवां कन्यां लभते मासमात्रतः ॥
ॐ विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिः सुरूपां
साक्षिणारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा ।
“कन्यागृहे शालकाष्ठं क्षिपेदेकादशाङ्गुलम् ।
ऋद्धे च पूर्वैकशृङ्गा यस्तां कन्यां प्रयच्छति” ॥ * ॥
अथ सर्वजनवशीकरणम् ।
“शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।
दृष्टमात्रे वशं याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
खर्गेण वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत्” ॥
ॐ ह्रीं ह्रीं ये ह्रीं भोगप्रदा भैरवी मातङ्गी
त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । औघधोपरि सहस्रजपं
कुर्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत्
शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति कालनाथविर-
चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * ॥
अथाकर्षणं । ॐ ह्रीं चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल
प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण निर्यं दृष्टा जपं
कुर्यात् तत्क्षणात् पृष्ठतः समागच्छति । पुन-
मेवायतजपेन सिद्धिः ॥
“अश्रेयायां समादाय अर्जुनस्य च ब्रह्मकम् ।
अजमूत्रेण संपिष्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

इन्द्र

रतेषां कर्षकैर्भगिर्हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसं क्षीरं हृतस्येदं चतुर्गुणम् ॥
 संपिचयेन्नित्यं नारी नित्यं स्त्रीषु च प्रसूते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेघाद्यान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्थातुं या नारी जनयेत् मृतम् ।
 अल्पायुश्च जगयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्त्रावे च प्रसूयते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥
 गान्मा फलहृतं ह्येतदायुष्यं परिकीर्तितम् ।
 नोक्तञ्च लक्ष्म्यामूलं वदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
 जीववत्सा शुक्लवर्णा हृतमत्र तु दीयते ॥
 अरण्यगोमयेनात्र वज्रैर्नृणां प्रदीयते ॥
 अथ प्रयस्या क्षीरयुक्तं भूमिकुप्याङ्गम् । उत्पलं ।
 नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भस्त्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरैः पेषयेत्तस्य पद्मेक्षरचन्दनम् ।
 पतने तं पिवेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
 अथवा मधुकं दारुं शृङ्खलस्य वीजकम् ।
 संपिच्य क्षीरकाकोलीं पिवेत् क्षीरैश्च गोभवेः ॥२॥
 नीलोत्पलं मृणालञ्च घटी कर्कटश्चङ्गिका ।
 गोक्षीरञ्च हितोये च पीत्वा शान्तिं वेदना ॥२॥
 श्रीखण्डं तगरं कुण्डं मृणालं पद्मेक्षरम् ।
 पिवेत् शीतोदकैः पिष्ट्वा हृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोलीवलानन्ताः प्रथः पिवेत् ॥३॥
 शीतोत्पलं मृणालानि गोक्षीरक-केशरकम् ।
 तुर्यमासे गवां क्षीरं पिवेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुकं रासा श्यामा श्राक्लण्ययिका ।
 अगन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिवेत् ॥४॥
 पुनर्यथा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
 गोक्षीरं पद्मे मासि गर्भक्षेक्षरं भवेत् ॥
 अथवा दृष्टीयुग्मं यक्षाङ्गं कटुफलं त्वचः ।
 गोहृतं क्षीरसंयुक्तं पिवेत् पिष्ट्वा च पद्मे ॥ ५ ॥
 सिता जाशालुमन्वा च शीततोयेन पेषयेत् ।
 पठे मासि गवां क्षीरैः पिवेत् क्षेपं निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षीरं शिशुं मधुकं मुनिप्रणिकाम् ।
 बलायुक्तां पिवेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः घट्टमायकं ॥६॥
 काष्ठकं पौष्करं मूलं शृङ्गाटं नीलमुत्पलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्रशान्तिं ॥
 अथवा मकरद्राक्षां शृङ्गाटञ्च सक्षेक्षरम् ।
 मृणालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेषयन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
 यष्टी यक्षाक्षीरं केशरं गजपिप्पली ।
 नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिवेदष्टममासके ॥
 अथवा विन्धमूलञ्च कपित्थं दृहती शमी ।
 इक्षुपाटलयोर्मूलं यमिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भे शान्तिं वेदना ॥८॥
 विशालावीजककोलं सधुना सद्यः लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
 अथवा मधुकं श्यामा अगन्ता क्षीरकाकोली ।
 यमिः सिद्धं पिवेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
 शर्करा गोक्षीरं द्राक्षा सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
 भाषयेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा सुदलसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिवेत् ।

इन्द्र

अथवा मधुकं दारुं शृङ्खलीरेण संपिचयेत् ॥२॥
 क्षीरं दृष्यं चन्दनसिन्धुजातं
 महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
 गर्भं क्षरन्तं प्रतिहन्ति शीघ्रं
 योगो विमुञ्चन् किल मूलदैवैः ॥

इति इन्द्रजाले गर्भस्त्रावचिकित्सा ॥ * ॥

अथ गर्भशुष्कम् ।

“गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भशुष्कप्रशान्तये ।
 पिवेद्वा मधुकं चूर्णं गान्मात्रीफलचूर्णकम् ॥
 समांसं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥१॥

अथ सुखप्रसवयोगः ।

“श्वेतं पुनर्गवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
 तत्क्षणात् प्रसूते नारी गर्भे सति प्रपौडिते ॥
 वासकस्य तु मूलन्तु चोत्तरस्थं समुदरेत् ।
 कन्यां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
 सहदेव्याञ्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अपामार्गस्य मूलन्तु ग्राहयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
 द्वारि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते” ॥२॥

अथ सप्तवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।

“तैलं वचादाडिमकल्कसिद्धं
 सिद्धार्थजं लेपनतो नितान्तम् ।
 नारीकुक्षौ चारुतरौ मुपीनौ
 कुर्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
 श्रीपर्णिकाया रसवल्कसिद्धं
 तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
 तुलेन वक्षोजगुगे प्रदेयं
 प्रयाति दृढं पतितोऽपि नार्याः ॥
 प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं
 सनिधमममरास्यं तण्डुलाभो युवत्याः ।
 कुचयुगलमुपीनं क्षापि नो याति पातं
 कथित इति पुरैव चक्रदत्तेन योगः” ॥३॥

अथ योनिस्कारः ।

“प्रक्षालयेद्विम्बकषायनीरैः
 स्निग्धान्ध्रुवगुणगुणानां ।
 धूपेन योनिं निशि धूपयित्वा
 नारी प्रसोदं विदधातु भर्तुः” ॥४॥

अथ लोमश्रातनम् ।

“मलाश्रमस्नान्विततालचूर्णैः
 रम्भामुमिश्रैः परिलिप्य भूयः ।
 कन्दर्पगेहे मृगलोचनां
 रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥

इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः । युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रजालिकः, त्रि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन
 दीयतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी ।
 इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।

इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि +
 क्तिप् ।) रावणपुत्रः । तत्पर्यायः । मेघनादः २
 मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥

(अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।२ । सर्गे,
 “श्वसुक्तक्षदा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः ।
 महर्षेस्तनयं क्षाला मया दानवपुङ्गवः ॥

इन्द्र

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ १६ ॥
 करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
 प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७ ॥
 इयं समात्मजा राजन् हेमयाभरसा धृता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यायं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥
 वाढमिवैव तं राम ! दशरथीवोऽयमभावतः ।
 प्रज्वाल्य तत्र चैवाभिमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम् ॥ १९ ॥
 “ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
 स एष इन्द्रजिन्नाय युष्माभिरभिधीयते ॥ २० ॥
 जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
 रुदता समहान् सुक्तो नादे जलधरोपमः ॥ २१ ॥
 जडीक्षता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! ।
 पिता तस्याकरोत् नाममेघनाद इति स्वयम् ॥ २२ ॥
 अस्य यथा इन्द्रजिदित्यभिधानं जातं तदपि उक्तं
 तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्तात् ययुर्गुणं सुरास्तदा ॥ १ ॥
 तत्र रावणमासाय पुत्रभावाभिराद्यतम् ।
 अत्रवीर्यं गगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥
 वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
 अहोऽस्य विक्रमोदार्थं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥
 जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं खेन तेजसा ।
 कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥ ४ ॥
 अयञ्च पुत्रोऽतिबलन्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
 बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
 यं समाश्रित्य ते राजन् स्यापितास्त्रिदशवशे ॥ ६ ॥
 महावीरो लज्जगस्तु विभीषणेन वानरादिभिश्च-
 सह निकुम्भिनां गत्वा तत्रस्यमेनमिन्द्रजितं
 व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ५ सर्गे-
 मारुध ७ सर्गेऽपि उक्तम् ॥
 खनामख्यातो दानवः । यथा हर्षिंश्चे ॥ ३ । ८१ ।
 “इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनामस्तथैव च ।
 महानामश्च विक्रान्तः बालनामस्तथैव च” ॥
 इन्द्रजिद्विजयी, [न] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य ।
 विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + क्तिप् ।)
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणन्तु
 रामायणे । ६ । ६९ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्ता बाणमाकर्णं विक्रुध्य तमजिह्वागम् ।
 लक्ष्मणः ससरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
 येन्द्राल्लेखं समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् ।
 प्रमथेन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले” ॥ ६३ ॥
 इन्द्रवृणं, स्त्री, (इन्द्रस्य वृणं । आकाशे उड्डियमानं-
 त्यात् ।) आकाशपतितसूत्रम् । आकाशवृद्धिर
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । दृढसूत्रकम् २
 श्रीधरासम् ३ वंशकयम् ४ वातवृणम् ५ मरु-
 द्जम् ६ । इति हारावली ॥
 इन्द्रवृणं, स्त्री, (इन्द्रवृणमेव । इन्द्रवृण + सार्थकम् ।)
 इन्द्रवृणं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रदारुः, पुं, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुश्च । इति
 भावप्रकाशः । (अस्य पर्यायः ।

इन्द्र

“शिवार स्मृतं दारमन्त्रं दारमन्त्रार च :
नमदासुक्तिनिर्दिष्टं हविर्मे सुमरुतः” ॥
इन्द्रः, ई. (इन्द्र इन्द्रः)। अक्षरवृत्तः। इन्द्र-
मन्त्रः। कुटुम्बवृत्तः। इति राजनिर्णयः।
इन्द्रमन्त्रः, ई. (इन्द्रमन्त्रो वृत्तः)। अक्षरवृत्तः।
इति शब्दरत्नावली।
इन्द्रनीलः, ई. (इन्द्रवत् नीलः)। नरकवन्तः।
इति हेमचन्द्रः। पादा इति भाषा। (अथ
परीक्षा यथा, चित्तामणिद्वयवचनम्।
“क्षीरमध्ये क्षिपेत् शीरं क्षीरक्षेत् नीलवां इवेत्।
इन्द्रनीलमितिख्यातं तदाहि रत्नकोविदैः”।
“हृत्त्वं प्रमालेपिमिरिन्द्रनीलै-
मुत्तममयी यद्विरिवावुविडा”।
इति रघुवंशे। १३।५३। यथा, नावप्रकाशः।
अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि।
“नीलकयेन्द्रनीलश्च गोमेदः पीतरत्नकम्” ॥
इन्द्रनीलः, ई. (इन्द्रनील + लार्थे क्व)। नरकव-
न्तः। इति शब्दरत्नावली।
इन्द्रपुष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्पं यस्याः)। लाङ्-
लिकीवृत्तः। इति रत्नमाता। विषयाङ्गला इति
ख्याता। (लाङ्गलिकीवृत्त्युत्था विवररं हेतुं)।
इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पैव)। कलिकानी।
इति राजनिर्णयः। विषयाङ्गला इति भाषा।
इन्द्रप्रभं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवीरस्य प्रभम् इव)।
राजपुष्पिष्ठिरगिर्निर्वनगरम्। अथवा दिङ्गी
इति ख्यातम्। (यथा, नष्टाभारते १।२०८।२०।
“ततः पुष्टे हि वै देहे शान्तिं कृत्वा महारथाः।
गगारं यमयामासुर्देवायपुरोगताः।
वागप्रविष्टयानिः परित्वाभिरुद्धवत्”।
“वसिष्ठपुत्रस्यैव इन्द्रप्रभं यथोक्तम्।
नेष्टुन्दनिवाकां विदं विष्टुत्मावतम्” ॥)
इन्द्रप्रहरणं, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रहरणम्)। इन्द्रस्याहम्।
वचनम्। इति हज्जायधः।
इन्द्रभेषजं, स्त्री, (इन्द्रं महत् भेषजम्)। गुण्ठी।
इति शब्दरत्नावली।
इन्द्रमहकानुकः, ई. (इन्द्रमहं कामयते इति।
इन्द्रमह + काम + उक्त्व)। कुङ्कुमः। इति त्रि-
कारणशेषः।
इन्द्रयवः, ई. स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवृत्तस्य यवः यवाकार-
वीजत्वात् यवावतम्)। यवामन्त्रावतिष्ठतीति विशेषः।
तत्पर्यायः। कलिङ्गम् २ नम्रयवम् ३। इन्द्रमन्त्रः।
इन्द्राष्टः ४ इन्द्रवीजम् ५ वत्तकः ६ वत्तकवीजम् ७
नम्रयवः ८ कुटुम्बः ९ कुटुम्बवीजम् १० कलिङ्गवीजम्
११। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतत्वम्।
अपवातवृद्धिपित्तहरत्वं। दाहाविहारश्मरत्वं।
ज्वरदोषघ्नसूत्राक्षित्वम्। इति राजनिर्णयः।
कुङ्कुमं विचि इति भाषा। यथा,—
“उहं कुटुम्बवीजन्तु यवमिन्द्रयवं यथा।
कलिङ्गहृदि कादिहं यथा नम्रयवं स्मृतम्”।
इति स्तौत्रे अमरः प्राह।
“हृत्पिन्द्रस्य नामैव मवेत्तरमिषादकम्।
यलादीन्द्रयवास्य यथा नम्रयवा अपि”।

इन्द्र

इति धन्वन्तरिः प्राह

“येनैव चन्द्रोपमं संगृह्य कटु शीतवत्।
ज्वरतोषारमन्त्राः हृन्निर्विषकृत्यन्तु।
दीपनं गुदकीलासवानासहृन्निर्विषम्”।
इति नावप्रकाशः। (यथा, वैदिकप्रयोगः।
“वहीजं ज्वरनिर्हन् रक्षापित्तविनाशित्” ॥)
इन्द्रनुतं, स्त्री, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवन्निद्राणां नुतं
नीलो यन्मात्)। केशरोगविशेषः। ठाक इति
भाषा। अथ लक्षणम्।
“रोमकृपातुर्गं पित्तं वातेर सृष्टं मूर्च्छितम्।
प्रकाशयति रोमाणि ततः श्रेष्ठा मूर्च्छितः।
रपडि रोमकृपातुं ततोऽप्युषानमस्तवः।
वदन्नुतं खालयं रन्तेति च विमायते”।
इति निदानम्। खालयं रन्तेति च तस्य पर्याय-
वचनम्। तथाच मोक्षः।
“तदिन्द्रनुतमिषाङ्गः खलीं रक्षाश्च केचन”।
कार्तिकेयः। “इन्द्रनुतं मयुर्गि मवति खालयं
शिरोरन्तेवेव रक्षा सवेदन्तेति अयमस्तव नास्ति”।
इति तट्टिका। अयेन्द्रनुतस्य चिकित्सा।
“विहृपटोनीपमरुमेष्टु इमं याति।
चिरवातशपि रक्षा निवर्तं दिवसप्रदेति।
गोक्षरन्तिरुष्याति तुल्यश्च मधुसर्पिः।
शिरः प्रदेयितं वेद केचनः समुपवीर्यते।
हृन्निद्रान्तमर्चो हृन्ना छासीदुग्धरसाङ्गः।
रोमान्तेदेन शयने लेपात् पण्डितलेकपि।
यष्टीन्दीवरन्दीकितेनाम्यर्चयेत्केचनैः।
इन्द्रनुतं इमं याति केचनः सुखं क्वा वृष्टाः।
शवीकङ्कवर्तकवरीराभिषाविवत्।
वेतममङ्गादन्ति इन्द्रनुतं न मङ्गाः।
सुहीपयः यथोक्तं लाङ्गलीमाकं विषम्।
अथानुतं सगोमूत्रं रक्षित्वा केन्द्रवारटी।
निर्द्वारकनीज्जगत्वा समरेमिर्विपाचितम्।
तैलं नवति निम्नात् खालिद्यथाधिराश्रमः।
सुहीदुग्धादितैलम्”। इति नावप्रकाशः।
“किंमिन्द्र चिकित्सात्तु इष्टं हारीतः। कालवत्।
रुद्धं स्यादगुणं वावात् पिताद्वहं सदाहकम्।
वयान्तिव नवेत् क्षिपं रक्षात्पाकं त्रयन्ति वत्।
सन्निपातेन सदृशं जायते सर्वकञ्जकम्”।
अस्य चिकित्सा यथा ॥ ३॥
“गुडेन सुरवा गुण्ठी मातुङ्गुरमेन तु।
केचनैव वातसन्तु वेधवन्तः प्रसृत्यते ॥ १॥
विषयाश्च वर्षां सुगन्धिं गुडैरापि प्रपेयितम्।
धावनं कयसन्तु वेधवन्तः प्रसृत्यते ॥ २॥
पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्वितम्।
तिवाशिवायनं यष्टी पैत्तिके धावनं मवम् ॥ ३॥
मङ्गराजसं ग्राह्यं इन्द्रवैरसन्तया।
सौवीरकरमेनापि तिलात् पिष्टा प्रलेपयम्।
पञ्चात् कायं पृथक् चारुमुषेन वारिषा।
धवाकुन्दकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम्।
हाथमेयां शिरोद्वन्द्वं शम्भेदिन्द्रनुतम्।
कुरुवदस्य पुष्पैः अयायाः कुटुमेन च।
इन्द्रस्य चन्द्रनुतस्य धवमेव निवारयम्।

इन्द्र

पैत्तिके च निद्रादि कृता दुग्धे धावनम्।
शितकानि प्रदेयानि पैत्तिके विधीयते” ॥
“धुम्रपुष्पाणि च मन्त्राणां
विद्या विद्यानां च धुम्रपुष्पम्
इतेन दुग्धं वेधेन पिष्टं
शिरःप्रदेये जववारं म्यात्।
पिने कृते दोषयुते च भोजे
मटोलमकं पिबुमदं वा।
तयामन्त्रा मन्त्रेव पिष्टा
इतेन सतिर इमेन्द्रः।
विद्यायै सन्तु क्वं चन्द्र
शिरोरन्तेवार् विनिर्हन्ति चैतव्।
गन्धद्रव्यस्य सर्वो गृहीत्वा
इमेन्द्रं वा रवरीतकेन।
तिनामन्त्रावकङ्कवन्नाम-
कास्य नैपो तवरीतकेन।
नर्पस्य कारुण्यं तथा प्रयोगः
रक्षादके निश्चयं करोति” ॥
इति हारीतः।
“तेजोविद्यायैः सहकेन्द्रमिन्द्र
यन्त्राय कृत्वा खलित्तरत्नम्” ॥ ३॥
चिकित्सा यथा चरके।
“खालये पचिते यन्त्रां कुर्यात्तु च शोधितम्।
रन्तेतैः शिरोरन्तेवेव रक्षाया नाचरेत्।
विहं विद्यानां म्यादौ र्द्विनीवेरथापि च।
रन्तं म्यादुत्तैर् वा खालयन्निपादयन्” ॥
इन्द्रनुतं, ई. (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केचनानां नुतं
नालो यन्मात्)। केशरोगः। तत्पर्यायः।
इन्द्रनुतः २ केचनः ३ इति राजनिर्णयः।
इन्द्रनुतं, स्त्री, (इन्द्रनुत + लार्थे क्व)। इन्द्रनुत-
रोगः। इति मुरिप्रयोगो यथावरहेनचन्द्रौ च।
इन्द्रवारटीका, स्त्री, (इन्द्रवारटी + क्व + टाप्)।
इन्द्रवारटीका। इति शब्दचन्द्रिका।
इन्द्रवारटी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति। इन्द्र + व +
रिच् + उट्)। कुम्भं वारयिषः। राखान सवा
इति भाषा। तत्पर्यायः। विद्याया २। इन्द्रमन्त्रः।
येन्द्रो ३ चित्रा ४ गदाजी ५ नजर्चिन्टा ६
मन्त्रार्थ ७ विद्वद्गीतो ८ म्यादनी ९। इति
रत्नमाता। इन्द्रा १० चरका ११ गदाजी १२
कुद्रवहा १३ इन्द्रचिन्टी १४ हृत्वा १५ विपद्नी
१६ गजर्चिका १७ अनरा १८ म्याता १९ सवर्दी
२० सुपला २१ वारका २२ यमजाजी २३ पीत-
पुष्पा २४ इन्द्रवहरी २५ हेमरुयी २६ कुद्रवहा
२७ वारटी २८ वारवहिया २९ रक्षेवार्सः ३०
विषवली ३१ इन्द्रवहरी ३२ विषावहा ३३ यमवा
३४ विषवली ३५। चित्रवहा ३६। इति यटा-
धरा। अपि च।
“येन्द्रवारटी चित्रा गदाजी च गदादनी।
वारटी च गदायुक्ता वा विद्याया महायुक्ता।
नेवपुष्पा म्यादौ च मन्त्रेवागमनादनी।
गदादनीद्वयं विहं पित्तं कटुरसं सृष्टं।
वीर्योर्वा अमर्यापित्तकवरीदोदयपश्चम्।

इन्द्रा

आसकाशापहं कुलकुलमग्रिप्रप्रयुत् ॥
प्रमेष्टमूलागर्भमगुह्यमयविषापहम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । तित्त्वम् । कटु-
त्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुह्यपित्तीदरश्लेष्म-
हामिकुल्वरः । पचत्वम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रवज्रा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वज्रा ।
यदा इन्द्रः श्रेष्ठोऽपि वज्रः कथो भवति यस्याः ।)
प्रथमोऽपि विशेषः । तस्य चक्षुषम् ।

“पद्मकर्णिकवन्मये पिङ्गकाभिः समाचिताम् ।
इन्द्रवज्रान्त तां विद्यादातपित्तोत्थितां भिषक् ॥
इति निदानम् ॥ तस्यास्त्वित्त्वा ।

वित्तान्द्रवज्राच्च गर्हभीं जातगर्हभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
पार्श्वे तु शोथयेदान्यपक्षैर्मधुरभेषजैः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(“यथा पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
वाविज्जा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्हभी” ॥)
इन्द्रवज्रः, पुं, (इन्द्रस्य वज्रः ।) देवदारु । इति
जटाधरः ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणद्वयो ज्ञातव्यः ॥)

इन्द्रसावर्णिः, पुं, चतुर्दशमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
लहङ्गारवतारः । शुचिरिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषा-
दयो देवाः । अग्निवाङ्मनुष्यशुद्धमागधायाः सप्त-
र्षयः । उदगम्भीरप्रभाया मनुष्यत्वा भविष्यन्ति ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि सौम्यनाम्ना च-
क्षाख्यातः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।

“सौम्यस्तुर्दशचाच मैत्रेय भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः स्रगणास्तत्र पञ्च शृङ्गश्च तान् ॥ ४० ॥
याक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भाजिरस्तथा ।
वयोवज्राश्च वै देवाः सप्तर्षीर्नमि मे शृङ्ग ॥ ४१ ॥
अग्निनाडः शुचिः शुक्रो मागधोऽभीध्र एव च ।
युक्तस्थाजितस्त्रान्यो मनुष्यत्वातः शृङ्ग ॥ ४२ ॥
उदगम्भीरप्रभाया मनोस्तस्य सुता नृपाः ॥ ४३ ॥
मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तस्यैव
वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशति-
तमं यमं ।)

इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) वाशिनामवानरराजः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अर्जुनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ जयन्तः । अर्जुनः ॥

इन्द्रसरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रवृक्ष इव सरसः सुपथ-
रसः ।) सिन्दुवारवृक्षः । इत्यमरः ॥ निसिन्दा
इति ख्यातः । (सिन्दुवारशब्दे निगुणोऽशब्दे च
अस्य गुणद्वयो ज्ञेयाः ॥)

इन्द्रसरिसः, पुं, वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । इन्द्राणी २ निगुणो ३ सरसा ४ ।
इति राजमाला ॥ इन्द्रसरसः ५ सिन्दुवारः ६
इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः ॥ विसन्धकः ८ सिन्धकं
९ सरसः १० सिन्धुवारित ११ इन्द्रालिका १२
सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्राणी-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

इन्द्रा, स्त्री, (इति + रन् ।) पद्मिष्माकवृक्षः । इति
मेदिनी ॥ कौटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।
प्रथो । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रि

इन्द्राभिधूमः, पुं, (इन्द्राग्नेर्मधवज्जैधूम इव ।) हिमं ।
इति हारावली ॥

इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसरिस-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः सुरराजस्य
वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवरुणेति ङीष् आनुक् च ।)
दुर्गा । यथा,—

“ऐश्वर्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः ।
इदि परमैश्वर्यं च इन्द्राणी तेन सा शिवा” ॥

इति देवोपुराणे ४५ अध्यायः ॥ इन्द्रमार्था ।
तत्पर्यायः । पुनोमगा २ शची ३ । इत्यमरः ॥

पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ पूतक्रावायी ५ ।
इति जटाधरः ॥ माहेन्द्रो ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्रो
८ शतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा” ।
इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्र-
शक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इहेन्द्राणी
सुमङ्गये वरुणानी” । “इन्द्राणी इन्द्रस्य सूर्यस्य
वायोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दसरस्वतीव्रत-
माध्यम् ।) इन्द्रसरिसवृक्षः । स्त्रीणां करणं ।
इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवृक्षः । स्यूलेला ।
स्यूलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमाष्टकान्त-
र्गतमाष्टकाविशेषः ॥ इति स्मृतिः ॥

इन्द्रानुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः क-
नितः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपत् अदितौ
वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (विदितिर्षामनशब्दे वृष्ट्या ।)

इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।)
इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक गङ्गी इत्यादि
भाषा ।

(“स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्” ।
इति रघुवंशे १२ । ७६ । तथा, मनुः । ४ । ५६ ।
“न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दृश्येद्बुधः” ॥)

इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः ।
इत्यमरः ॥

इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वासनरूपेण
अनुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥

इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनः खाद्यमयम् ।) संविदा-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ सिद्धि इति भाषा ।
गुह्या । इति हारावली ॥ कुच इति भाषा ।
(“इन्द्राणिकेन्द्राशनकश्च” ।
“तथाचेन्द्राशनोक्तैः” ।

“ग्रीष्मासुन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च” ॥
इति वैद्यकसंज्ञसारसंग्रहः ॥)

इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकम् । इन्द्रेण
ईश्वरेण वृष्टं । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्र-
मिव्यादि क्रमेण ज्ञातं । इन्द्रेण बुद्धं वा इत्याद्यर्थेषु
इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकर्म्म-
साधनम् । तत्पर्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ ।
इत्यमरः ॥ अलम् ४ करणम् ५ यद्वयम् ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा ।
कर्णः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५

इभः

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणिः २ पादः
३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि ।
मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ । मनस्तावदि-
न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः चतुर्दशे-
न्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् ।

त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः । रसनायाः प्रचेताः
ब्राह्मणाग्निर्गौ । वाचो वक्त्रिः । हस्तस्य इन्द्रः ।
पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः ।
मनसश्चन्द्रः । बुद्धेस्तुर्मुखः । अहङ्कारस्य शङ्करः ।
चित्तस्याशुतः । इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ।

एधिव्या इन्द्रियं द्वायं । जलस्य जिह्वा । तेजस-
श्चक्षुः । वायोस्त्वक् । आकाशस्य कर्णः ।
(अथ बुद्धेर्त्रिधा । अहङ्कारश्चेत्यरः । मनसश्चन्द्रमाः ।
दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः ।
रसनस्यापः । एधिवी ब्राह्मस्य । वचसोऽग्निः ।
हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रः ।
प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति समुत्तः ॥) (यथा,
मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विचरतां विषये-
ष्वपहारिषु”

विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । ११ । २ ।
“यथा क्षयाम सर्ववीरया विशातन्तः शर्द्धाय
धासथास्त्रिन्द्रियम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” इति
दयानन्दमाध्यम् । शुक्रम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥

इन्द्रियस्त्रायः, पुं, (इन्द्रियस्य स्त्रायः सम्यक् निरोधः ।)
प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयातनमाश्रय-
स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियजन्यज्ञान-
विषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः ।
स्पर्शः । तत्पर्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।

“इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः” ।
“अपि सदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
यशोधनानां हि यशो गरीयः” ।
इति रघुः १ । ४ । ३५ ।)

इन्द्रेण्यः, पुं, (इन्द्रस्य इण्यः ।) लहस्पतिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

इन्द्र ई ध छ जि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधां-आत्वं-व्यक्तं-सेट् ।) ऋणादिः । ई जि इन्वो-
ऽस्ति । छ ध इन्वे । इति दुर्गादासः ॥

इन्धनं, स्त्री, (इन्धे दीप्यतेऽग्निरनेन । इन्ध + करणं
+ ल्युट् ।) अग्निसन्दीपनवृक्षकाष्ठादि । जानानी
काठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इध्रम् २ रधः ३
समित् ४ रधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।

“अन्नपानेन्यनादीनि यामिकस्तान्यवाग्न्यात्” ।
इन्धकाः, स्त्री, इन्धलाः । मृगशिशोर्नक्षत्रोपरि-
स्थितपञ्चताराः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

इभः, पुं, स्त्री, (एति गच्छतीति । इय भन् । औ-
णादिकोऽर्थः प्रत्ययः ।) हस्ती ।
(“खराश्वोऽम्भगेभानामाविकवधन्तथा” ।
इति मनुः । १ । १६८ । यथा, उत्तरचरिते ।

“इमदन्तविकीर्णग्रन्थिनिध्दगन्धः” ।)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । इत्यमरः ॥

इमकणा, स्त्री, (इमो हस्तीव कणा ।) गजपिप्पली ।
इति रत्नमाला ॥ (“कर्मुरं जातिकोषं सजल-
मिमकणा तेजपत्रं लवङ्गम्” । इति वैद्यकरसे-
नसारसंग्रहः ।)

इमदन्ता, स्त्री (इमस्य दन्त इव । इमदन्त + टाप् ।)
नागदन्तोदन्तः । इति रत्नमाला ॥ (नागदन्ती-
शब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इमनिमीलिका, स्त्री, (इमस्य हस्तिन इव निमी-
लिका ।) वैदग्ध्यो । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इमपालकः, पुं, (इमानं पालकः ।) हस्तिपकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ माज्ज्व इति भाषा ।

इममाचलः, पुं, (इममाचलयति । इम + आच् +
चल + णिच् + वाङ्मन्कात् ख ।) सिंहः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

इमवा, स्त्री, (इम + वा + क + टाप् ।) खर्णक्षीरीरुद्रः ।
इति रत्नमाला ॥

इमाख्या, पुं, (इमस्य आख्या यस्मिन् ।) नागकेशर-
रुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इमोषणा, स्त्री, इमकणा । गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (गजपिप्पलीशब्दे ऽस्या विवरणम् ज्ञेयम् ।)

इभ्यः, त्रि, (इभमर्हतीति दण्डादित्वात् यत् ।) धन-
वान् । इत्यमरः ॥ (पुं, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा
ह्नादयोपनिषदि । १।१०। “उभस्तिर्ह चाक्रायण
इभ्यग्रामे प्रदायक उवाच । सहेभ्यम् कुष्मा-
धारुणादन्तं विमिक्षे” ।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी । शल्लकी । इति मेदिनी ॥

इयं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायां रूपं ।
एइ स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥

इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप्
वत्स यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इति व्याकरणम् ॥

एतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । १३।६७।
“इयन्ति वर्षाणि तया सहोय-
मभ्यस्यतीव व्रतमाविधारम्” ।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत् + तल् ।) इयतो भावः । सीमा ।
परिमाणम् । सङ्ख्या । इत्यादि ॥

(“अमेय तदश्रुता वा न गुणानामियत्तया” ।
इति रघुवंशे । १०।३२ ।)

इरयं, त्रि, ईरयं । शून्यं । ऊषरभूमिः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥

इरम्भदः, पुं, (इरया उदकेन साधति दीप्यते अवि-
न्धत्वा इति उरगम्येदम्भदेत्यादिना खड्गप्रत्ययो
सुभागमश्च निपातितः ।) वचाग्निः । तत्पर्यायः ।
मेघव्योतिः २ । इत्यमरः ॥ मेघाग्निः ३ । इति
षटाधरः । बान्योन्यसङ्गुनेन मेघाग्निः स्रष्टव्यञ्ज्यो-
तिर्वृक्षादौ पतति सः । मेघेषुपलक्ष्यं वात-
जागिरपि । इति भरतः ॥

इरा, स्त्री, (इं कामं राति ददाति इति । इ + रा
+ क ।) यदा एतीति इ + रन् + टाप् निपातनात्
गुणाभावः ।) भूमिः । वाक्यम् । मयम् । जलम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आश्वलायनश्रुत्युक्ते । २।८ ।

“इरां वदन्तो द्रुतमुत्तमाणा

मित्रेण साकं सह संविशन्तु” ।)

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्नम् ।)

कश्यपपत्नीविशेषः ।

यथा, गारुडे ई चध्यायः ॥

“धर्मपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।

अदितिर्दितिर्दनुः काला अमायुः सिंहिका मुनिः ।

कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा” ।

तस्याः स्मृतिर्यथा ।

“इरा दृष्टता वल्ली दृष्टजातिश्च सर्वशः ।

खशा च यत्तरक्षांसि मुनिरभ्युरसत्तथा” ।

(दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३।५२ ।

“मरीचिर्मधवांश्चैव इरा शङ्खशिरा रुका” ।)

इराचरं, स्त्री, (इरायां चरतीति । इरा + चर् +
ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रुचिर
श्रील इति भाषा । जलचरे भूचरे च त्रि ॥

इराजः, पुं, (इरया मध्येन जायते इति । इरा + जन्
+ ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यते ऽस्या इति । इरा +
मत्तुप् ।) वटपत्रोदन्तः । पाषाणभेदीविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

“विपासा च शतद्रव्यं चन्द्रभागा सरस्वती ।

इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा” ॥

इरियं, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापययोः,
किदिच्छेति इन्नन् ।) शून्यम् । ऊषरभूमिः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ३।१४२ ।)

“यद्येदियो वीजमुद्रा न वस्त्रा लभते फलम्” ।)

इरिमेदः, पुं, (इरियो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।)
अरिमेदः । विट्छदिरः । इति शब्दरत्नावली
राजनिर्घण्टश्च ॥

(“इरिमेदो विट्छदिरः कालस्त्रान्यो ऽरिमेदकः” ।
इति पर्यायः । अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।

“अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदासजित् ।

हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकमिक्तुलविषग्रान्” ॥)

इरिवेल्लिका, स्त्री, नसकोद्भवव्रणजन्यपीडाविशेषः ।
तस्य लक्षणम् ।

“पिड्कानुत्तमाङ्गुल्यां रुक्तामुग्ररुजाञ्ज्वराम् ।
सर्वात्मिकां सर्वाल्लिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्” ॥

इति निदानम् ॥ चिकित्सा यथा ।

“पैक्तिकस्य विसर्पस्य वा चिकित्सा प्रकीर्तिता ।
तथैव मिश्रगताश्च चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च वामटः ।

“त्रिलिङ्गा पिटिका रुक्ता जवर्द्धमिरिवेल्लिका” ।
“इरिवेल्लिकां गन्धनामां जयेत्येत्तविसर्पवत्” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ।)

इरेशः, पुं, (इरायाः ईशः ।) विश्वः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राजा । वागीशः । वरुणः ॥

इर्वाहः, पुं, स्त्री, (उर्व + आह ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः ॥ कौकुड इति
भाषा । अस्य गुणाः । खादुत्वम् । गुरुत्वं । अजीर्ण-

कारित्वम् । शीतलत्वञ्च । तत्पक्ष्णगुणाः । दाह-
च्छर्दिहृष्याक्षान्तिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(कर्कटीशब्दे ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

इर्वाहशुक्तिका, स्त्री, (इर्वाहः शुक्तिरिव सर्वं स्को-
टनात् ।) इर्वाहविशेषः । इति हारावली ॥
फुटी इति भाषा ।

इर्वाहः, पुं, (इर्व + आह ।) रलयोरैक्यात् । इर्वाहः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

इल, श्र श्रये, गतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-श्रयने, अकं-सेट् ।) श्र इति ।

श्रयः श्रयनं । इति दुर्गादासः ॥

इल, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिः । क एत्यति । इति दुर्गा-
दासः ॥

इलविला, स्त्री, कुवेरमाता । सा च विभ्रवःपत्नी ।
इति पुराणम् ॥

इला, स्त्री, (इलति विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्नोति इति ।
इल + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकनः । सा च

विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्य सद्युन्नान्ना ख्याता । पञ्चात्
शङ्करश्मन्कुमारवर्णं प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता ।

बुधक्षां भार्यात्वेन स्त्रीत्वात् पुंस्वरवत् जनयामास ।
ततस्तस्याः पुरोहितो बलिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै

मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं दत्तवान् इति श्रीभाग-
वतं ॥ कर्हमप्रजापतिपुत्र इलः कार्तिकेयजन्मदेशं

प्रविश्य स्त्री भूत्वा इलानान्ना ख्यातः ततः पार्वती-
माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं प्राप्तवान् ।

इति रामायणं ॥ पृथिवी । गौः । वाक्यं । इति
मेदिनी ॥

इलाहत्वं, स्त्री, (इरया आहत्वं ।) जम्बुद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तच्च सुमेरुपर्वतं संवेद्यास्ते । तस्य सीमा उत्तरे
नीलपर्वतः । दक्षिणे निषधः । पश्चिमे माल्य-

वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥
अग्नीव्रस्य खनामख्यातः पुत्रः स तु पितुः

सकाशात् इलाहत्वं नाम वर्षमलभत । यदुक्तं
विष्णुपुराणे । २।१।१६, १७, १८ ।

“जम्बुद्वीपेऽहो यत्तु अग्नीव्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥

नाभिः किम्बुस्यश्चैव हरिवर्षं इलाहतः ।
रम्यो हिरण्यान् षष्ठश्च कुरुर्मन्त्राश्च एव च ॥

केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो ऋषोऽभवत्” ॥)

इलिजा, स्त्री, (इला एव इला + स्तार्थे कन् +
टाप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥

इली, स्त्री, (इल गतौ क्षेपये च इति, छदिकारा-
दिति वा खीष् ।) ईणी । करपालिका । इत्य-

मरटीकायां रायमुकुटः ॥ शतछुरि इति भाषा ।
इलीशः, पुं, (इलन्ति अस्मद्भुतं गच्छन्ति इति इला

भुतगामिनो मत्स्याः । इल + क ।) तेषां ईशः ।)
खनामख्यातमस्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“इलीशो जितपीपुषो वाचा वाचामगोघरा ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोऽग्रियः” ॥
इत्युद्धटः ।

“इलीशो मधुरः क्षिप्रः पितृश्रेष्ठाभिमानश्चतुर्” ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

इत्थलः, पुं, पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इत्थिणः, पुं, इलीशमत्स्यः । तत्पर्यायः । वारि-
कर्पूरः २ गाङ्गेयः ३ शफराधिपः ४ जलतापः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इलीशः ६ राजशफरः ७
इत्थीशः ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । पित्तक्षेपाम्बुद्विकारित्वम् । मधु-
रत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टो ॥
“इत्थिणो मधुरः स्निग्धो रोचनो वक्रिवर्द्धनः ।
पित्तघ्नकफघ्नकृच्छित् लघुर्दृष्टोऽग्निलापहः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

इत्थलाः, स्त्री, इत्थलाः । नित्यवज्जवचनान्तशब्दो-
ऽयं । इति भरतो द्विरूपकोषे ॥

इत्थलः, पुं, (इत् + वल्च् । निपातनात् गुणाभावः ।)
दैत्यविशेषः । स च वातापेर्भाता । (स च सिंहि-
कासुतः । यथा, हरिवंशे । इय अथाये ।
“सैहिकेया इति स्वातास्त्रयोदश महावलाः ॥८८॥
ऐशः वल्यश्च वलिनौ नभश्चैव तथावलाः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इत्थलः खलुमस्तथा” ॥८९॥
तस्य विवर्तित्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वाणि
पद्मस्थोपाख्याने ८६ अध्यायः ।

लोमश उवाच ।

“इत्थलो नाम दैतेय आसीत्कौरववन्दनः ॥
मग्निसत्वां एरि एरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥४॥
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
एतं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् एतं वासवसन्मितम् ।
क्षुक्रोध सोऽमुस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥६॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इत्थलो ब्रह्महासरः ।
मनुमान् भातरं ह्मां मायावो ह्यक्रोरोत्ततः ॥७॥
मेघरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।
संख्युत च भोजयति ततो विघ्नं जिघांसति ॥८॥
स आह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्दहमाश्रय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ततो वातापिसुरं ह्मां हला सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥१०॥
तामिन्वलेन महता खरेण वाचमीरितम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥११॥
तस्य पार्श्वं विनिर्मितं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन् राजन् निष्काम विश्राम्यते ॥१२॥
एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इत्थलो दुष्टचेतनः ॥१३॥
अगस्त्यस्यापि भगवानेतस्मिन् काले एव तु ।
पितृन् उदृष्टं गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥
ततः ८६ अध्याये इत्थलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ॥
यथा,— लोमश उवाच ।

“इत्थलमनान् विदित्वा तु महर्षिसंहितान् नृपान् ।
उपस्थितान् सहरामात्यो विप्रयान्ते ह्यपूजयत् ॥१॥
तेषां ततोऽसुरत्रयेष्ठस्तान्तिष्ठमकरोत् तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरव्य आघातातापिना तदा ॥२॥
ततो राजर्षयः सर्वे विप्रगणा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभृतं महासुरम् ॥३॥
अघातवीर्यमयतान् राजर्षीन्धिषसत्तमः ।

विषादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्षे महासुरं ॥४॥
धूर्वासनमथाकाद्य निषघाद महादृषिः ।
तं पर्यवेष्टयद्वैलेन्द्रः इत्थलः प्रहसन्निव ॥५॥
अगस्त्य एव हस्तन्तु वातापिं वृक्षजे ततः ।
भुक्तवत्यसुराङ्गानमकरोत्तस्य चेल्लवः ॥६॥
ततो वायुः प्रादुरभूत् अघस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥७॥
वातापे निष्क्रमसेति पुनः पुनरुवाच ह ॥८॥
तं प्रहस्याजवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्यस्तु सोऽसुरः ॥९॥
इत्थलस्तु विषमोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्यं महासुरम् ।
प्राह्मणस्य सहरामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥१०॥
मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

इत्थलाः, स्त्री, (इत् + वल्च् ।) मृगशिरोनक्षत्र-
शिरो देशस्थिताः पञ्चताराः । इत्यमरः ॥ (नित्य-
वज्जवचनान्तोऽयम् ॥)

इव, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भार्दि-परं-सकं-सेट् ।)
प्रीयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । इ
इन्वाते । इत्यवकारपरत्वाद्वातुखारः । प्रीयन्
कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

इव, य, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघौ । १ । १ ।

“वागर्धाविच संदृष्टौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
अगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेष्ठिनौ” ॥
(उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“मुखमेयोदृष्टो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।)
ईषत् । वाक्पालाङ्कारः । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“किमिव हि मधुराणां मण्डनं वाहतीवाम्” ।
एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । ३ । “अत्रिये
एषन्निमुक्ततेव देवाः” “इवशब्द एवार्थे” इति
भाष्यम् । अवधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे
अध्वनेव तु ईश्वरा” “इवशब्दोऽवधारणार्थः इति
भाष्यम् ।)

इशीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । य इष्यति । सर्पणं
गतिः । इति दुर्गादासः ॥

इष उ श बाष्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-अकं-सेट् । उ एषित्वा इष्टा । वेमसह-
नुभेत्यादिस्त्र्येषैषसिद्धेऽप्यस्योदनुवन्धस्तत्सूत्रे इ
यगामीक्ष्णे इष्य सर्पणे इत्येतयोर्प्राप्तये विशेष-
वर्णार्थः । न च पिवादियद्यवत्तच्च इच्छ इति
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्यायत्वात् । श इच्छती इच्छन्ती । यस्यैव
इच्छादेशः । इच्छति घनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
इष य आभीक्ष्णे । यौगःपुन्येन करणे । इति, कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (अशादि-परं-अकं-सेट् ।) य इष्याति
पण्डितः । पुण्यं पुनःपुनः कर्मोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

इषः, पुं, (इष्यते गच्छतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति ।
इष + क ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ (यथा,

शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । “यच्छरदूर्गस चोषधयः
पचन्ते ते ने चैताविषसोर्मश्च” । इषर्गो शरत्” ।
इति सुश्रुतः ॥)

इषिका, स्त्री, (इष् + कृजादिभ्यो वुन् ।) इषीका ।
गजचक्षुर्गोलकः । तुलिका । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति । इष + किरच् ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (गमनशीले, चि, यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ४ । “शं न इषिरो अग्नि-
रातः” । “इषिरः गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इष्यते इति । ईषेः कित् ऋ-
श्वेतिकन् ऋसश्च ।) गजाक्षिकूटकः । इत्युच्यते-
गोलकः । इत्यमरः ॥ तुलिका । इति रायमुकुटः ॥
काश्टक्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पताङ्गानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता” ।
“इषीकाश्च यथा मुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः” ।
इति च महाभारते ।

“तस्मिन्नाख्यदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” ।
इति रघुः १२ । २३ । इषीकास्त्रं काश्टास्त्रं “इषीका
काश्टमुच्यते” इति हज्जायुधः । इति तट्टीका ।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।)
बाणः । इत्यमरः ॥ (“उत्कर्षः स च धन्विनां
यदिषवः सिध्यन्ति बाण्ये चक्रे” । इति शाकुन्तले
२ अङ्के ।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्तेऽस्मिन् । इष् + धा
क्ति ।) तूष्णीः । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गाण्डोवमादाय
तथाक्षये महेषुधी” । इति महाभारते ३ । ६८ ।)

इषुपुष्पा, स्त्री, शरपुष्पादृक्षाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इष्टं, स्त्री, (इच्यते इष्यते वा यज इष वा + भावे
क्ता ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्यदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥)
यधेप्सितं । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति
मेदिनी ॥

इष्टं, चि, (इष्यते इच्यते वा यत् तत् । इय यज वा
+ कर्मणि क्ता ।) आशंसितम् । वाञ्छितम् ।
पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते ।

“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपावानश्वकोविदः” ।
मनुः ॥ ४ । २२८ ।

“तिलप्रदः प्रजामिथां दीपदक्षचक्षुस्तमम्” ॥)
इष्टः, पुं, (इच्यते यः । यज् + क्ता ।) यजः । इति
मेदिनी ॥ शरद्वत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(शमोशब्देऽस्य गुणादिकं बोध्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष् + तकन् + टाप् ।) गृहादि-
इष्टिका, निम्माणार्थदर्शयन्ति काखण्डः । इति
चित्तिव्यवहारे लीलावती । इट इति भाषा ।
तद्वत्तद्वत्तः ।

“कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम् ।
श्रीतकानि भवेद्युष्मण्यकाले च श्रीतलम्” ॥
इति चाणक्यम् ॥ * तद्वचितस्थाने पिटकर्मणि-

येधो यथा । प्रकृतिलिखितौ । नेत्यकारचित्ते पिबन्
सक्तपथेत् । इति आहततत्त्वम् ॥ देवादिशक्त्य-
कामयत्तद्वयानपत्तं यथा । सठादिप्रतिष्ठातत्वे ॥
“नृगम्यात् कोटिगुणितं पत्तं स्यात् दारुभिः कृते ।
कोटिकोटिगुणं पुण्यपत्तं स्यादियत्कामये ॥
द्विपराङ्गगुणं पुण्यं शैलेन तु विदुर्बुधाः ।
नृच्छिक्तयोः समं ज्ञेयं पत्तमाह्वयद्वयोः” ॥
इत्युक्तापयं, स्त्री, (इत्थं कपयं यस्य अधोवायुकर-
त्वात् ।) वीरयमूलम् । इत्यमरः ॥ (इत्युक्तामि-
निर्मितः पश्याः ।) इत्युक्तानिर्मितपथे, पुं ॥
इत्युगन्धं, स्त्री, (इत्यो गन्धो यस्येति ।) बानुका । इति
मेदिनी ॥
इत्युगन्धः, चि, (इत्यो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् ।
इत्यमरः ॥ (इत्युक्तासौ गन्धचेति वाक्ये । सौरमन् ।)
इत्या, स्त्री, (इत्यतेऽनया । यज + क्त टाप् ।) इमी-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इद्यापूर्तं, स्त्री, (इद्यच्च पूर्तं द्वयोः समाहारः ।)
यज्ञखातादिकर्म । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इत्यमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते” ॥
इति मलमासतत्त्वचतुष्टयादुक्त्यः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे १८ । ६ ।
“इद्यापूर्तविनाशाय तद्वाञ्छौर्ध्वनिर्गणः” ॥
तथा च महाभारते । ३ । ३२ । ३० ।
“इद्यापूर्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्” ।)
इद्यार्थोद्युक्तः, चि, (इत्योऽर्थन्तस्मिन् उद्युक्तः ।)
उत्सुकः । उत्साहयुक्तः । इत्यमरः ॥
इयिः, स्त्री, (इष् + यज् वा + क्तिन् ।) अमिलाषः ।
(इति भाष्यकारेण्युता गतार्थत्वात् । इति
पाणिनिः ।) यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १० । ४ ।
“आरेभिरे जितात्मानः पुष्टियामिष्टिम्भविजः” ।
“प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदृच्छिणं” ।
इति मनुः । ६ । ३८) श्लोकं ग्रहः । इति मेदिनी ॥
इत्युक्तापयिकं, स्त्री, कामव्यक्तगन् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
इत्युपचः, पुं, (इत्यिं यज्ञं पचतीति । यद्वा, इत्यये
स्तेऽर्थे पचति यः । इत्यि + पच + अच् ।)
शुभजः । असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
इत्युत्त, [य्] पुं, (इत्यिं यानं मुष्णाति । इत्यि +
मुष् + क्षिप् ।) दैवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इयुः, स्त्री, (इष् + तु ।) इच्छा । इत्युणादिकोषः ॥
इयाः, पुं, (इच्छतीति इषियुधीति मक् ।) कामदेवः ।
वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुखादि-
वृत्तिः ॥ [कालः । इति हेमचन्द्रः ॥
इयः, पुं, (इयतेऽनेन इति । इष् + कप् ।) वसन्त-
इयः, पुं, (इयतेऽसौ । इष् + वन् । निपातनात्
गुणभावः ।) उपदेष्टा । इत्युणादिकोषः ॥
इय्वातं, चि, (इयून् वायान् व्यस्यतीति । इष् + व्यच्
+ घञ् ।) इषुक्षेपकम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज
इति ख्यातम् ।

इय्वासः, पुं, (इषवो वाया व्यस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन ।
इष् + व्यच् + कश्चि घञ् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
“महोरखो महैव्वासो गृहजत्रुरिन्दमः” ।
इति रामायणे । १ । १ । २० । गीतायां १ । ४ ।
“यत्र नूरा महैव्वासा भीमाज्जुनसमा युधि” ।)
इह, य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि
वा इत्याद्यर्थे निपातनात् चिङ् ।) अस्मिन् ।
इह देशे इह काले इत्यादि भाषा । इति व्या-
करणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८९ ।
“यत्तु वायिजके दत्तं नेह नानुच तद्भवेत्” ।
“मद् दोषाः पुरुषेणेह हानत्या भूतिमिच्छता” ।
इति द्वितीयदेशे ।)
इहानुचफलमोगविरागः, पुं, (इह अस्मिन् लोके
सक्चन्दनादिजनितोऽनुचासुस्मिन् लोके अन्तः-
दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलमोगस्तस्मात् वि-
रागो नितरां विरतिः ।) ऐहिकपारत्रिकविषय-
मोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई दीर्घ ईकारः । चतुर्थस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्यानं
तात्तु । (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रय-
त्वात् ध्रुतश्च भवति ।) (विस्तृतिस्तु ऋस्वईकारे
द्रव्यत्वात् ।)
“ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं भीतविद्युल्लाहतिम् ।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषायां ।) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।
“ऊर्द्धाङ्गः कुञ्चिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः ।
अधोगता कोणशीर्षा कुञ्चिता दक्षतः शुभा ॥
शीर्षाङ्गो कोणयुता कुञ्चितोर्द्धगता पुनः ।
चन्द्रसूर्याभिरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्तिता” ॥
इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥ अस्य नामानि यथा,—
“ई स्त्रीमूर्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
गोविन्दः शेषरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नचञ्चकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लासश्च वाग्विभुश्च परापरः ।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा लुष्टिश्चतुर्थी विष्णुमालिनी ।
वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कीर्त्तिर्माहनी कालकारिका ।
कुचद्वन्द्वं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
वामचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यासवृत्त-
मन्त्रे । “ईं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वाम-
चक्षुषि ।)
ई, ल, कान्तौ । गतौ । व्यामौ । क्षेपे । प्रजने ।
खादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-
ष्यकं च-व्यनिट् ।) कान्तिरिच्छा । प्रजनो गर्भ
ग्रहणं इत्यर्थः । ल यति गौः गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः ।
“न हि तरङ्गिरुदीते दिक् पराधीनवृत्तिः” ।

इति गण्यता गत्यत्वादात्मनेपदं । धातुरयं कै-
चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
ई, ड य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-व्यात्मं-
सकं-व्यनिट् ।) ड य ईयते । इति दुर्गादासः ॥
ई, य विषादः । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ क्रोधः ।
दुःखमावनं । प्रत्यक्षं । सन्निधिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)
ईः, पुं, कान्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ईः, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी ।) डीप् । लक्ष्मीः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥
ईख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादिं-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । इ ईङ्गते । इति
दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ । ईङ्गते इति केचित् ।)
ईङ्ग ड दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-व्यात्मं-
सकं-सेट् ।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं प्रविधानञ्च ।
ड ईङ्गते सन्तं लोकः । “न कामवृत्तिर्वचनीय-
मीक्षते” । इति कालिदासः ॥ “निरीक्षित्यामि
यान्मुनीन् इति गण्यता गत्यत्वात्” इति रमानाथः ॥
“वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पञ्चादित्वाद् न ततो
निरीक्ष इवाचरतीति कौ साध्यं” इति दुर्गादासः ॥
ईङ्गणं, स्त्री, (ईङ्ग + भावे, ल्युट् ।) दर्शनम् ।
“हृतान्वा धनलोमान्वाः नोपकारेक्ष्यक्षमाः” ।
इति कथासरित्सागरे । (ईङ्गतेऽनेनति करणे
ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ (“अभिमुखे मयि
संवृतमीक्षयम्” । इति शकुन्तले । २ अङ्के ।
“आसक्तानेक्षया दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत्” ।
इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । १५ । निरूपणम् । पर्य-
वेक्षयम् । यथा, मनुः ७ । १४२ ।
“स्यापयेदास्ते तस्मिन् खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम्” ।)
ईक्षयिका, स्त्री, (ईक्षणेन हस्तरेखाद्यवलोकनेन
शुभाशुभं जायति या । ईक्षय + ठन् + टाप् ।)
देवज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभमिह रूपिणी । इत्य-
मरः ॥ (पुं, दैवज्ञः । यथा, मनुः । ६ । १५८ ।
“मङ्गलादेशश्चतुश्च भद्राक्षेक्षयिकैः सह” ।)
ईज, इ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादिं-व्यात्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ ईङ्गते ।
कुत्सः कैचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
ईज, ड, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादिं-व्यात्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ड
ईङ्गते इङ्गते । कुत्सः कैचिन्न मन्यते । इति
दुर्गादासः ॥
ईङ्ग, क, स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूरां-परं-
सकं-सेट् ।) क ईङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥
ईङ्ग, ड ल, स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
व्यात्मं-सकं-सेट् ।) ल ड ईङ्गे । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । ३ य काण्डे ।
“गन्धर्वाः सुरसंघाच्च बहवश्च महर्षयः ।
अन्तरीक्षगतं देवं गोमिरग्र्यामिरीडिरे” ।)
ईङ्गा, स्त्री, (ईङ्ग + क + टाप् ।) स्तुतिः । इति हला-
युधः ॥ (प्रशंसा ।)
ईङ्गितः, चि, (ईङ्गते स्म । ईङ्ग + क्त ।) स्तुतः । कृत-
स्तवः । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

ईत, इ वन्धे । इ ईन्यते । इति दुर्गादासः ॥ (भवादि-
परं-सकं-सेट् । तेन इन्ततीति केचित् ।)
ईतिः, स्त्री, (ईयतेऽनया । ई + क्तिन् ।) डिम्बः ।
प्रवासः । इत्यमरो नेदिनी च ॥ छयेः घटप्रका-
रोपद्रवविशेषः । यथा,—
“अतिहृष्टिरगाहृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाय राजानः घडेता इतयः स्मृताः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (कलङ्भेदः । नृपतिरहितयुद्धम् ।
“इतयो व्याधयजन्ना दोषा क्रोधादयस्तथा ।
उपद्रवाच्च वर्तन्ते व्याधयः क्षुद्रमयं तथा” ॥
इति महाभारते धनुर्मन्त्रमन्त्रवादि ॥ ३।१८।३८॥
ईदृक्, [श्] चि, (इदम् + दृश् + क्तिप् ।) अयमिव
दृश्यते । इति व्याकरणम् ॥ इहार न्याय एह-
प्रकार इत्यादि भाषा ।
((“रत्नानीदृशि भूयांसि न भवन्त्येव भूतले” ।
इति कथासरित्सागरे । २५।१७६ ॥ तथा च
किरति । २।२८ ॥
“इदमीदृगनीदृगाश्रयः प्रसन्नं वस्तुमुपक्रमेत कः” ।
ईदृक्षः, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसाविद्याद्यर्थे) इदम्
+ दृश् + क्त्वं दृष्टे चेति ईश् । ईदृशः । इति
व्याकरणम् ॥
((“ईदृक्षराजकर्माणि भवेयुस्तदिदं वयम्” ।
इति कथासरित्सागरे ।)
ईदृशः, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम् + दृश् +
क्त्वं ।) ईदृक् । एतत्सदृशः । इति व्याकरणम् ॥
((“ईदृशाणां विपाथोऽपि जायते परमाद्भुतः” ।
इति उत्तररामचरिते ।)
ईर, कि गतौ । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा,
सुरां-परं-सकं-सेट् ।) लुटि । कि ईरयति ईरति ।
नुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
ईर, छ ल, कस्मे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-आत्मं-सकं क्त्वाथे, अकं-सेट् ।) दीर्घादिः ।
छ ल ईरते जाता वायुना । इति दुर्गादासः ॥
ईरिका, स्त्री, दृक्षविशेषः । यथा । ईरिकावणम् ।
इति यावत्प्रकरणे दुर्गादासः ॥
ईरिगं, चि, (ऋ + इरन् ।) शून्यं । ऊपरभूमिः ।
इति नेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३।१८२ ॥
“यथेरिखे वीजमुसा न वप्ता लभते फलम् ॥
तथागते हविर्दत्ता न दाता लभते फलम्” ॥
“ततस्तदीरिणं जातं समुद्रसावसर्पितम्” ।
इति महाभारते अयुशासनपर्वणि । चलनं ।)
ईरितं, चि, (ईर + क्त ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ॥ प्रेरि-
तम् । क्षिप्तम् । गतम् । कथितम् ॥ ((“इतीरिते
वचसि वचस्विनामुना” । इति माघे । १७।१ ।
“तस्य वर्म विभिद्यन्तु स बाणो मत्सुतेरितः” ।
इति, महाभारते ।)
ईर्ष्य, ईर्ष्ये । (भवादि-परं-अकं-सेट् ।) पराभ्युदयासहि-
युतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्ष्या परादोषासहि-
युत्वमिति केचित् । ईर्ष्यति खलः साधवे ।
यद्वयान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
ईर्ष्य, स्त्री, (ईर + वाङ्लकात् नक् ।) प्रणः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।
“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा” ।)
ईर्ष्या, स्त्री, (ईर + ण्यत् ।) भिक्षुव्रतम् । इति जटा-
धरः ॥
ईर्ष्याङ्, पुं, स्त्री, (ईरं दृणोतीति । ईर + दृ-वाङ्
लकात् उण् ।) स्फुटिः । इति शब्दरत्नावली ॥
फटी इति भाषा ।
ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यङ् । ईर्ष्य + घञ् ।) हसालोप इति
यकारलोपः ।) अक्षमा । इति शब्दमाला ॥
((“कथमीर्ष्या न कुण्ठे सुयीवस्य समीपतः” ।)
इति रामायणे ॥ ४ । २४ । ३७ ।)
ईर्ष्यालुः, चि, (ईर्ष्या + आलुच् ।) ईर्ष्याविशिष्टः ।
इति हज्जायुधः ॥
ईर्ष्य, ईर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भवादि-परं-अकं-
सेट् ।) दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्ष्व इति ईर्ष्यस्य
घञि हसालोप इति यलोपे सिद्धम् । ईर्ष्या परा-
भ्युदयासहिष्णुत्वम् । परदोषासहिष्णुत्वमिति के-
चित् । ईर्ष्यति खलः साधवे । यद्वयान्तः इत्येके ।
इति दुर्गादासः ॥
ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यङ् । ईर्ष्य + अच् + टाप् ।) परोत्-
कर्मासहिष्णुता । रीघ इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४८ ॥
((“पैशुन्यं साहसं क्रोह ईर्ष्यासुषार्षदूषणम् ।
वाग्दण्डजघ्न पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणायकः” ।
स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मान-
भेदः । यथा, शृङ्गारशतके ॥
“वचोमिरीर्थ्याकलहेन लीलया
समस्तभातेः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।)
ईर्ष्यालुः, चि, (ईर्ष्यां लाति । ईर्ष्या + ला + डु ।)
ईर्ष्याविशिष्टः । अक्षान्तियुक्तः । तत्पर्यायः ।
कुह्नः २ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिवसे सन्निधानेन पेशुनप्रेरणा यदि ।
ईर्ष्यालुना खैरिणोव रक्षितुं यदि पार्थिवे” ।)
ईर्षि, स्त्री, (ईर्ष्यते इति । ईर + इन् रस्य लः ।)
ऋखगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
इति ख्याता । करच्छुरीति ख्याते एकधारा इति
ख्याते यवगाले वा । इति वारसुन्दरी ॥
ईर्षिका, स्त्री, (ईर्षिरेव । ईर्षि + स्वार्थे कन् टाप् ।)
ऋखगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
इति ख्याता । एकधारेलीति ख्याती । तत्पर्यायः ।
ईर्षिः २ ईर्षी ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ कर-
पालिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
ईर्षितः, चि, (ईर्ष + क्त ।) इत्य लः ।) स्तुतः । इत्य-
मरः ॥
ईर्षी, स्त्री, (ईर + क ।) छदिकारादिति पाक्षिको
डीष् ।) ऋखगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः ।
करपालिका २ । इत्यमरः ॥
ईश, छ ल, ऐश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्मं अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ऐश्वर्य्यमीश्वरीभावो-
ऽधीनीकरणश्च । छ ल ईशे घनी । मायानामी-
श्रियेय च । अत्र कर्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥
ईशं, चि, (ईशे इति । ईश् + क ।) ईश्वरं । (यथा

कुमारे २।६ “जगदीशो निरीश्वरः” ।) प्रभुः ।
इति नेदिनीकरहेमचन्द्रो ॥ (यथा, कुमारे ।
३।३४ “कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः” ।)
ईशः, पुं, (ईशे इति । ईश + क ।) महादेवः ।
((“प्रज्ञैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्गबन्धं निविडं विभेद” ।
इति कुमारे ३।५६ ।) ईशानकोणाधिपतिः ।
इत्यमरः ॥
ईशसखः, पुं, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसखिभ्यः
टच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥
इशा, स्त्री, (ईश + अच् + टाप् ।) जाङ्गलदण्डः । इत्य-
मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते
वनपर्वणि घोषयात्रापर्वणि २४० । २० ।
“ईशामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।)
(ईशस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा ॥ ईशस्य प्रभोः
पत्नी इति व्युत्पत्त्या साम्प्रति । प्रभुस्त्री यथा,
अथर्ववेदे ११।८।१७ “ईशा वशस्य वा जाया” ।)
ईशादण्डः, पुं, (ईशायाः जाङ्गलस्य दण्डः ।) अक्ष-
युगयोः सन्धारणार्थो दण्डः । यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईशादण्डस्तथैवास्य दिगुणो मुनिसत्तम” ॥
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ । २ ॥
ईशादन्तः, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य ।) दृढदन्तहस्ती ।
तत्पर्यायः । महादन्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हस्तिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
ईशानं, स्त्री, (ईश + आनश्च) ज्योतिः । इति नेदिनी ।
(तद्विशिष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे । १।१७।४ ।
“मुषाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशान ओजसा” ।)
ईशानः, पुं, (ईशे । ईश् + ताच्छिष्यवयोवचनशक्तिषु
चानश्च ।) महादेवः । इत्यमरः ॥
((“तस्मिन् मुहूर्त्ते परसन्दरीणा-
मीशानसंदर्शनलालसानाम्” ॥
इति कुमारे ७।५६ ।
“तन्नेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः” ।
इति भारते ।) एकादशरुद्रान्तर्गतशुद्धविशेषः ।
इति पुराणं ॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे । ४।६ ।
“हराय नृडाय श्रव्याय शिवाय भवाय महादेवाय
उधाय भीमाय पशुपतये वनाय शङ्करायेशानाय
खाहा” इति । दूतमूर्त्तिधरः शिवः । स च धूम्र-
जटिलः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ॥
“सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता ।
दूतवं गच्छ भगवन् पार्श्वं शुभमनिशुम्भयोः” ।)
शिवाद्यमूर्त्त्यन्तर्गतसूर्य्यमूर्त्तिः । इति सृतिराग-
मश्च ॥ (परमेश्वरः । यथा, कृष्णयजुर्वेदे ।
“सर्व्वेन्द्रियगुणावासां सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शर्य्यं दृहत्” ।
तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।
“आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहन्तं पुरुषुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तायत्तं सगतनम्” ॥
साध्यापुत्रो देवताभेदः । यथा,—
“धर्मास्तथापुत्रः कामः साध्या साध्यान् व्यजायत ।
प्रसवं धवनक्षैव ईशानं सुरभिं तथा” ॥

इति भारते ।) शमीरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रः ।
शमीरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।
ईशिता, स्त्री, (ईशितो भावः । ईशित् + क्त ।) ईशित्वं ।
अदिमाद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ।

ईशिता, [इ] चि, (ईये इति । ईश् + क्त ।)
ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः । (यथा
माघे । २ । ८५ ।

"तदीशितारं चेदीशं भवोन्तमवशंत मा" ।)
ईशित्वं, स्त्री, (ईशितो भावः । ईशित् + क्त ।) ईशिता ।
देवानामष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति जैमि-
न्यः । (यदुक्तं ।

"अदिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकानं गरिमा तथा ।
ईशित्यश्च वक्रित्यश्च तथा कामावशायिता" ।)
प्रभुत्वम् । येन स्यावरादिसर्वभूतानि व्याप्रा-
कारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसूत्रे ।

ईश्वरं, चि, (ईश् + वरच् ।) व्याप्तं ।
("दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेत्स्वरे धरम्" ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) नामि । इति वि-
श्वमेदिन्यौ । (यथा महाभारते ।

"अथ चैव हि यथान्यममस्ति वत्त किंचन ।
तत्सर्वं तव विराज्यं कुरु प्रलयमीश्वर" ।
गियन्ता । प्रभुः ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोपस्य गुणये" ।
इति मनुः । १ । ८६ ।

ईश्वरः, पुं, (ईये इति । ईश् + वरच् । यथा, अष्टोत्ते
याप्रोतीति अष्टधातोर्वरच् उपधाया ईत्वं च ।)
शिवः । (यथा, कुमारः । ७ । २१ ।

"तदौरवात्ममङ्गलमण्डनयोः
सा परपुष्टं केवलमीश्वरेण" ।
"अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिर्नविभुम्" ।

"वाग्निः स्थितः सुवन् यावच्छ्रये मावे शिवः स्थितः ।
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताङ्गलिः ।
क्रोधाभिषक्तवान् देवमहं किं कर्वायि ते" ।

"तमुवाचेश्वरः क्रोधं क्षरो ओके भविष्यसि" ।
इति चरके धिक्कित्वास्त्रानि इतीयाध्यायः ।
"ततः शृङ्गा प्रजाः श्रेयं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विनाशकान् स भूतेषु स्यावरेषु चरेषु च" ।

इति सुश्रुते कल्पस्थाने इतीयाध्यायः ।
कन्दर्पः । इति मेदिनी ।
"विश्वरूपप्रधानाशानोपचितपैतन्यम्" ।

इति वेदान्तः । न्यायमते ईश्वरगुणः । संज्ञादि-
पञ्च भुविः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरसत्त्वं अज्ञाशब्दे
प्रत्यक्षम् । ऐश्वर्यशाली । तत्पर्यायः । राट्टी १
अर्धे २ नियुक्तम् ३ इन्द्रः ४ । इति वेदनि-
र्घण्टौ २ अध्यायः । श्रीहरिः । यथा ।

रत्नउवाच ।

"हरे कथय देवदेव ईश्वर ।
यो ध्येयः कथं नै पूज्यः कैर्दत्तेषुते परः" ।
इत्यादि । श्रीहरिरुवाच ।

"इत्यु रत्न प्रवक्ष्यामि प्रथमा च सूरः सह ।
अहं हि देवो देवाणां सर्वलोकेश्वरेश्वरः ।
अहं येनैव पृथक् स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सूरैः ।
अहं प्रपूजितो रत्न ददामि परमां गतिम्" ।
इत्यादि च गोरुके २ अध्यायः ।

(मन्त्रामस्यातो उपतिभेदः । यथा, महाभारते ।
"मतिमांसं मनुष्येन्द्रः ईश्वरसेनि नियुतः" ।)
ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् ।) संयोगविवक्षामावात्
न स्त्री ।) दुर्गा ।

("निष्काममङ्गलमहौषधिमीश्वराद्याः
सन्तोऽस्यप्रतिस्वरेण करेण पाणिः" ।
इति किराते । "ईश्वरगया गौर्याः, श्रेष्ठमासे-
न्यादिना वरश्च । संयोगविवक्षामावात् न स्त्री" ।

इति तट्टीका ।) लक्ष्मीः । समन्यादिशक्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ।

ईश्वरी, स्त्री, (ईये इति + ईश् + वरिच् । वयो-
चेति छोम् ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ।
("त्वमीश्वरी देवि । चराचराणाम्" । इति मार्क-
ण्डेयपुराणं । ६१ । २ ।) लिङ्गिनीलजः । वन्द्या-
कर्कटकीलजः । रमजटाणता । नाकुलीकन्दः ।

इति राजनिर्घण्टः ।
ईय उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-
सेट् ।) उक्त उद्भूतशस्त्रशेषापरहरणं । ईयति
धान्यं दीनः । इति दुर्गादासः ।

ईय स दाने । (भादिं-प्यात्म-सकं-सेट् ।) ईय ।
हिसने । सपणे । इति कविकल्पद्रुमः । दीर्घादिः ।
उ ईयते । ईलो दशनं । इति दुर्गादासः ।

ईयः, पुं, (ईय् + क ।) इयः । व्याखिनसामः । इत्य-
मरटीकायां मयूरानाथः । (सनामस्यातः उत्तम-
मनोदंष्ट्रपुत्रमध्ये एकः पुत्रः । यथा,—
'द्यौतमेयान् महाराज । दष्टपुत्रान् मनोरमान्' । १८
"ईय ऊर्ध्वकर्णैश्च मधुमाधव एव च" । १६
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ।)

ईयत् य, (ईयदिति । ईय् + क्त ।) अत्यम् ।
किञ्चित् । मगाक् । इत्यमरः ।
("तं वृद्धा कुपितं पुत्रमीयत्कुरिताधरं" ।
इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । २२ ।

"ईयत् सदासममत्तं परिपूर्णचन्द्र-
विम्बानुकारि यमकोत्तमकान्तिकान्तं" ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, शक्रादिमाहात्म्यम् ।
"एदि तिलति यच्छुद्धं रत्नमीयत् सपोतकम्" ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ।)

ईयत्वरः, पुं, (ईयत् + क्त + लृप् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ गन्धः ४ कनुबन्धः ५ ।
इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईयत्वाण्डः, पुं, (ईयत् पाठः ।) धुस्वरवर्तः । इत्यमरः ।
ईयदुष्कं, चि, (ईयत् तदुष्कंसेति ।) अत्यन्तः । तत्प-
र्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ गन्धः ४ कनुबन्धः ५ ।
इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईयद्वयः, पुं, (ईयत् + क्त + लृप् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ गन्धः ४ कनुबन्धः ५ ।
इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईयद्वयः, पुं, (ईयत् + क्त + लृप् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ गन्धः ४ कनुबन्धः ५ ।
इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईयद्वयः, पुं, (ईयत् + क्त + लृप् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ गन्धः ४ कनुबन्धः ५ ।
इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईयद्वयः, पुं, (ईयत् + क्त + लृप् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ गन्धः ४ कनुबन्धः ५ ।
इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईयद्वयः, पुं, (ईयत् + क्त + लृप् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ गन्धः ४ कनुबन्धः ५ ।
इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

ईयद्वयः, पुं, (ईयत् + क्त + लृप् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । श्रेष्ठः २ उपपदं ३ गन्धः ४ कनुबन्धः ५ ।
इति चित्रागडश्रयः । ईयतिक्रयमात्रं वस्तु । इति
व्याकरणम् ।

नत्पर्यायः । अद्यात्तामः २ अद्यतः ३ । इत्यमरः ।
ईशा, स्त्री, (ईय + क्त + टाप् ।) आङ्गादमः । इत्य-
मरः । आङ्ग्रेय ईय इति माया । (अङ्ग्रेयः ।
"हिरण्ययो वा रमिरीया अयो" ।

रघुन्यावयवभेदः । यथा, अङ्ग्रेयः । १० । १२५ ।
३ । "ईयः रघुः" ।
"ईयामन्ये इयान्ये उतमन्ये न्यपातयन्" ।

इति महाभारते । वनपर्वणि २४० । १० । ईयति
वचित् पाठः ।)

ईयादन्तः, पुं, (ईयेन दन्तो दन्त ।) दीर्घदन्तशाली ।
तत्पर्यायः । उदयदन्तः २ । इति जैमघ्नः ।
("ईयादन्तान् ऐमकतान् पञ्चवर्णान् कुषावतान्" ।
ईयादन्ता महाकायाः सर्वे पाण्डुरेव" ।

इति च भारते ।)
ईयिका, स्त्री, (ईय + किकृन् ।) इतिचन्द्रगोष्पकः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । वृत्तिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" ।

इति रामायणम् ।
ईयिरः, पुं, (ईय + किरच् ।) अग्निः । इति चित्रागड-
श्रयः ।

ईयीका, स्त्री, (ईय + ईयन् ।) यौटादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्ययीकादित्यात् साधुः ।) गुलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" ।

इति रामायणम् ।
ईयिरः, पुं, (ईय + किरच् ।) अग्निः । इति चित्रागड-
श्रयः ।

ईयीका, स्त्री, (ईय + ईयन् ।) यौटादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्ययीकादित्यात् साधुः ।) गुलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" ।

इति रामायणम् ।
ईयिरः, पुं, (ईय + किरच् ।) अग्निः । इति चित्रागड-
श्रयः ।

ईयीका, स्त्री, (ईय + ईयन् ।) यौटादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्ययीकादित्यात् साधुः ।) गुलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" ।

इति रामायणम् ।
ईयिरः, पुं, (ईय + किरच् ।) अग्निः । इति चित्रागड-
श्रयः ।

ईयीका, स्त्री, (ईय + ईयन् ।) यौटादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्ययीकादित्यात् साधुः ।) गुलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" ।

इति रामायणम् ।
ईयिरः, पुं, (ईय + किरच् ।) अग्निः । इति चित्रागड-
श्रयः ।

ईयीका, स्त्री, (ईय + ईयन् ।) यौटादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्ययीकादित्यात् साधुः ।) गुलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" ।

इति रामायणम् ।
ईयिरः, पुं, (ईय + किरच् ।) अग्निः । इति चित्रागड-
श्रयः ।

ईयीका, स्त्री, (ईय + ईयन् ।) यौटादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्ययीकादित्यात् साधुः ।) गुलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" ।

इति रामायणम् ।
ईयिरः, पुं, (ईय + किरच् ।) अग्निः । इति चित्रागड-
श्रयः ।

ईयीका, स्त्री, (ईय + ईयन् ।) यौटादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्ययीकादित्यात् साधुः ।) गुलिका । इत्य-
मरः । अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमतया शरेयीकामीयिकाश्वेय वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय सखेन पुरययम्" ।

(“एकहस्य सता राजन् शनभाच्च प्रकीर्त्तिताः ।
सिंहाः किम्यस्या व्याघ्रा यक्षा इहान्द्रास्तथा” ॥
इति महाभारते । आदिपर्वणि ॥) (नायको मृग-
वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छितश्च इति ।)
नाटकप्रकमेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
(तत्तत्तयं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
“ईहान्द्रागो मियत्तत्तत्तुरङ्गः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वर्द्धनं तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्भवावन्यो गूढभावादयुक्ताश्च ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छत ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्या अपि दशोद्भवाः ।
युद्धमानीय संरब्धं परं व्याशान्नवर्त्तयेत् ॥
महात्मागो वभ्रप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्गो देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः वदित्तीतरे” ॥
“मियं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता
दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते
वाञ्छतीति ईहान्द्राः । यथा—कृतुमशेखर-
विजयादि” ॥)

ईहालका, पुं, (ईहाप्रधानो लकाः ।) ईहान्द्राः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अत्योच्चारणं ओष्ठः ।
(यथा, शिक्षाप्रभे ।
“कण्ठा वहाविचुयशास्त्रालया ओष्ठजावपू” ।
तथा च मुग्धबोधे ।
“उचयं पद्मममवा ध्यो औष्ठाः” ।)
स च ऋसो दीर्घः वृत्तश्च भवति । (एवं त्रिधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवमसंज्ञकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् व्यष्टा-
दशविध एव भवति । अस्व ध्यानमाह ।)
“उकारं परमेशानि अथानुगृह्णीनी स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्काशं पद्मदेवमयं सदा ॥
पद्मप्राणमयं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषायां) अस्व
लेखनप्रकारोयथा,—

“उद्धाधो मध्यतः कुक्षा रेखा वामगता शुभा ।
तिष्ठन्ति वायव्येन्द्राः शक्तिमन्त्रा परा सृता” ॥
इति वयोद्धारतन्त्रम् । अस्व नामान्तराणि यथा,—
“उः शूद्रो वर्तुलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
धमरेशो दक्षकणः यद्वत्तो मोहनः शिवः ॥
उयः प्रभुर्धतिविष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।
शृङ्गपटिका गुह्यः पद्मो वज्रिवाहिनी ।
कामघ्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्मही ।
उदृष्टः कुटिला श्रोत्रं पारदोपो दपो हरः” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णविभागम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
रक्षितकर्म स्थानम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे

“उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वामकर्णे” ॥)

उ, उ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-व्याकं
चकं-चनिट् ।) उ अक्षते गौः । इति दुर्गादासः ॥
उ, य, (उ शब्दे + क्षिप् + तुक् न ।) सम्बोधनम् ।
रीषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदप्रख्यं ।
मादपूरणं । इति मेदिनी ॥ प्रयः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उउ इति ख्यातं ॥

(“उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्यां समुखी जगाम” ॥

इति कुमारः । १ । २६ ॥)

उ, पुं, (अतति विश्रमयत्वात् सर्वं व्याप्नोतीति ।
अत् + ड ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“अकारो विष्णुर्द्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः” ॥
इति पुराणे । ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
उकनाहः, पुं, पीतरक्तवर्णाश्वः । स एव कश्चित्
ह्यणरक्तश्चविः । इति हेमचन्द्रः ॥

उक्त, लो, (वच् + क्त ।) एकाक्षरकृन्दः । इति
मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥

उक्तः, चि, (उच्यते यः । वच् + कर्म्मणि क्त ।) कथितः ।
तत्पर्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ चमिहितः ६ लपितः ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ गिगदितः ९ ईरितः १० उदोरितः ११
मणितः १२ लङितः १३ रपितः १४ रठितः १५
मटितः १६ रटितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
“इत्युक्ता सोमधावत्तमसुरो धूम्रलोचनः” ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।

“इत्युक्ता सा तदा देवी गन्भीरान्तःस्मिता जगौ” ॥)

उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्-
पर्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचनं
५ वचः ६ । इत्यमरः ॥ (“अतिसंक्षिप्तचिरन्तगो-
क्तिमिः” । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
“एकयोक्त्या इत्यवन्तो दिवाकरनिशाकरौ” ॥)

उक्यं, लो, (वच् + यक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।

“विप्रा उक्वेमिः कवयो गृणन्ति” ॥

स्तोत्रम् । यथा,

“अथ योसावन्तरक्षिणि पृथ्वी दृश्यते सैवर्क
तत्साम तद्वज्रः तत् उक्यं तद्वज्रम्” । इति
छान्दोग्ये उपनिषदि ।)

उक्थशाः [स्] पुं, (उक्थैरुक्त्यानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवधोक्थशसूरोडासोऽश्विनित्यत्र श्वेत-
वहादीनां ढस् पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं
भावि तत्र ढस् । अन्यत्र णिः ॥) यजमानः ।
इति व्याकरणं ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
“नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था” ॥)

उक्था, स्त्री, (वच् + घक् + टाप् ।) कृन्दोविशेषः ।
एकाक्षररत्नमुक्था । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व-
गुरुः । यथा श्रीस्ते साक्षां । इति कृन्दोमञ्जरी ।
उः २ सर्वलघुः । यथा । उरवतु । इति कृन्दो-
र्णवः ॥

उक्त लषि । (भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उच्यति उच्यं मेघः । उट सेकः । इति
दुर्गादासः ॥ (“उच्चाभ्यक्षरंनगरस्य मार्गान्”
इति भट्टिकाये । ३ । ५ ॥)

उच्चः चि, (उच्च + अच् ।) सिक्तः । धौतः ॥

उच्चतरः, पुं, (उच्चन् + तरप् ।) महालयः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उच्चा, [न्] पुं, (उच्च + कनिन् ।) लषः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७१ । ६ । “उच्चा मिमाति प्रति-
यन्ति धेनवः” । तथा च कुमारः ७ । ७० ।

“तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः

शरद्वनाद्दीधितिमागिबोद्धुः” ॥)

ऋषभौषधिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

उख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ओखति । इति दुर्गादासः ॥

उख, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उक्नुति । इति
दुर्गादासः ॥

उखर्वकः, पुं, हणविशेषः । तत्पर्यायः । उखलः २
भूरिपत्रः ३ सुलणः ४ हणोत्तमः ५ अस्व गुणाः ।
बलदाढत्व । रुचिकारित्वं । पशूनां सर्वदा हित-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उखा, स्त्री, (उख + क + टाप् ।) स्याली । इत्य-
मरः ॥ छाँड़ि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।

“इहः स्तेजसा वक्रिखगगतमिवोदकम्” ॥)

उख्यं, चि, (उखायां संस्कृतं । उखा + यत् ।) स्याली-
पक्षमांसादि । तत्पर्यायः । पैठरं ३ । इत्यमरः ॥

(“श्रुत्यमुख्यं होमवान्” । इति भट्टिः ४ । ६ ।

उखायां भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । ४ । १४ । २ ।

“उखान् (अग्नीन्) हत्तेषु विभ्रतः” ॥)

उयं, चि, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते । उच समवाये
+ ऋदेन्नेत्यादिना रक्, गञान्तादेशः ।) रौद्रं ।

उकटं । इत्यमरो मेदिनी च ॥

(“लोकेषु प्रथितं चोयं तपस्तस्य भविष्यति” ॥)

इति रामायणे ॥

“तामिखादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्” ॥

इति मनुः । १२ । ७५ । यष्ट्यादिधारी । दारुणकर्त्ता ।
यथा मनुः ४ । २१२ ।

“उयान्नं सूतिकाक्षं पर्यायान्तमनिर्दृशम्” ॥)

उयं, लो, वत्सनामनामविधं । इति राजनिर्घण्टः ॥

उयः, पुं, (उच + रक् । गञान्तादेशः ।) महादेवः ।
वायुमूर्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,

महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ६ ।

“उयो वंशकरोवंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः” ॥

उपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ४७ ।

उत्तिथात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ॥

आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० । ६ ।

“उत्तिथात् शूद्रकन्यायां कूराचारविधिरावान् ।

उत्तशूद्रवपुर्जन्तुरयो नाम प्रजायते” ॥)

अस्य कर्म विलवासिगोधादिवधवन्धनम्” ।

तथाच मनुः । १० । ४६ ।

“उत्तयोपकृष्टान्तु विनीकोमधवन्धनम्” ॥

उग्र

मल्लप्रगल्बिशेषः । स च पूर्वपद्मगुनीपूर्वाभाजा-
पूर्वभाद्रपदमधामरण्यात्मकः । इति ज्योतिषं
श्रीभाष्यनष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरल-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (इदं । उग्रोदेवः ।
स्वनामख्यातो दानवविशेषः । यथा हरिवंशे ।
“विगवान् केतुमानुग्रः सोयग्रयो महासुरः” ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु एकः । यथा, धृतराष्ट्रपुत्र-
नामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारते ।
“उग्रमीमरयो वीरो वीरवाडरलोनुपः” ॥
नरेन्द्रादित्याख्यस्य काम्पलीराजस्य स्वनामख्यातो
गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिश्यानुग्रहनागुग्रमिधो यस्य गुरुर्धृवात्” ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४६ । ५६ ।
स्त्री, योगिनीमिदः । यथा, कालिकापुराणे । ६० अध्यायः ।
“महाकाल्यय रक्षाणी उग्रा मीमा तथैव च” १)
उग्रकाण्डः, पुं, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः । करेला इति भाषा । कापवेष्ट-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।)
उग्रगन्धः, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) द्विष्टु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
उग्रगन्धः, पुं, (उग्रन्तीव्रः गन्धो यस्मिन् ।) लसुनः ।
कटफलः । अर्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटगन्धयुक्ते
त्रि । (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्यायः ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्षावितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत्यात्तथा तथा” ॥)
उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा ।
वचा । छिन्निकौषधी । इति मेदिनी ॥ अज-
गन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“वचा,
यवानी च” । इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ॥)
उग्रयष्टा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी-
भेदः । यथा नहिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति या मूर्तिर्नद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यथा मूर्त्यां त्वां हनिये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एवास मूर्तिपुं सदा पादस्रग्मो दृशां भवान् ।
पूज्यो भविष्यति त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिष्ट्यौ उग्रचण्डामूर्त्यां त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयष्ट्यौ तु भवान् मद्रकाल्या मया हृतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनियामि संहानुगम्” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्तिरष्टादशमुखाऽभवत् ।
सा नवम्बा पुरा ह्यष्टपक्षे कन्यां गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिमिः सह” ॥ * ॥
अनया मूर्त्यां दत्तयज्ञमङ्गः दत्तः । यथा,—
“याथाष्टस्य तु पूर्वायां सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
दत्तः कर्त्तुं समारम्भे वृताः सर्वे दिवौकसः ॥
ततोऽहं न वृत्तनेन दक्षेण सुमहात्मना ।
कपातीति सती अपि तज्जायेति च नो वृता ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्रागांस्तदाज सा सती ।
वह्नेदेहा सती चापि चण्डमूर्तिस्तदानवत् ॥

उग्र

ततः प्रवृत्ते यष्टे तु वस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्बां ह्यष्टपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्तिर्हृत् ॥
योगिनिद्रा महाभागा योगिनीकोटिमिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य वज्रमङ्गमयाकरोत् ॥
शङ्करस्य गतेः सर्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं वभञ्ज सा देवी महासत्रं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवौकसः ।
पूजयाश्चक्रुरनुलां देवीं पूर्वोदितेन वै ।
पूर्वोदितदिधानेन पञ्चामस्या दिवौकसः ।
ह्येतैव परमाभासुर्नर्दति दःखद्वन्द्वे ॥
श्वमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजयन् ।
विभूतिमनुलां प्राप्नुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
यो मोहादयवाहस्यादेवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा देयाद्वाप्यय मेरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ।
परञ्च च महाभावावलिभृत्वा च जायते ॥
अष्टम्यां रश्मिरेमोसैर्नहमानिः सुगन्धिमिः ।
पूजयेद्भुज्ज्जातैर्विर्जलिभोजनैः शिवां” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
“मद्रकालीसुग्रचण्डां महाभागां महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्वासां पूजने परिकीर्तितम् ।
तन्मं यथोयचण्डायाः एयक्त्वं शृणु मेरव ॥
आद्यहयं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपात्मन्तरे ।
वज्रिनान्तस्त्रेण्डुविन्दुभ्यां तन्मौयकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायौ ॥
उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भगवत् महान् जाति
तारयति वा या । उग्र + तृ + णिच् + अच् +
टाप् । यथा, निरुक्ता ।
“उग्रादपि भगवत् जाति यस्यात् महान् सदा-
निका” ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि
यथा,—
“सर्वेयामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं मुम्भो निमुम्भश्च दिक्पालत्वं तथा गतौ ॥
सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभागां प्रतुष्टुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करः ।
मातङ्गवर्णितामूर्तिर्भूत्वा देवानष्टवृत्त ॥
युष्माभिरमरैश्च कृत्यते का च माविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कावकोयतः ।
समुद्रुताब्रवीदेवो मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
युम्भो निमुम्भो ह्यसुरां वाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्वेधायाहं स्तूयेऽय सन्नैः सुरैः ॥
विनिःश्रुताया देव्यास्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
भिन्नाङ्गननिमा ह्यस्या साभृद्दौरी जगदादि ॥
कालिकास्याभवत् चापि हिमाचलवृत्तायया ।
तामुग्रताराम्यथो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उग्रादपि भगवन्नाति यस्याद् महान् सदाभिक
यतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्मनेव च” ॥ * ॥
“यष्टवैकजटास्यातिर्यस्तात्तस्या जटाधिका ।
शृणु त्वं चिन्तनं चान्याः सन्धक् देतात्तमैरवौ ॥
यथा ध्याता महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

उग्र

चतुर्भुजां ह्यष्टवर्णां मुग्धमालाविभूयिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विन्तान्देवरं तथः ।
कर्त्रेणैव खर्परश्चैव प्रमादामिन विभतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां विभतीं शिरसा स्तथम् ।
मुग्धमालां धरां शीर्षे ग्रीवाशमपि सर्वदा ॥
वज्रसा नागहारन्तु विभतीं रक्तलोचनाम् ।
ह्यष्टवस्त्रधरां कष्टां व्याघ्राग्निनसमन्विताम् ।
वामपादं श्वहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विनश्य सिंहपृष्ठे तु नेलिहाना श्वं स्तथम् ॥
सादृष्टासमहाधोरा रावदह्नातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः” ॥ * ॥
“यतस्याः संप्रवक्ष्यामि या यष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यय रक्षाणी उग्रा मीमा तथैव च ।
धोगा च आनरी वैव महारात्रिश्च सतनी ॥
मैरवी चायनी प्रोक्ता योगिनीक्ताः प्रपूजयत्” ॥
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
“ब्रह्मशैलस्य पूर्वस्थां भूमिपीठे व्यवस्थिता ।
“चावनिमं शुभावर्त्तं कामाख्यानामिमगडजम् ॥
यन्त्रोयतारारूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितव्या शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु वीजं पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं शृणु नरत्रेष्ठ येन ध्येया सदाशिवी ॥
ह्यस्या तन्मोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा ह्यष्टाङ्गी तु दक्षे कर्त्तृकाखर्पटी ॥
खड्गं चन्दोवरं वामे शीर्षे ल्लेकणटां पुनः ।
वामपादं श्वस्योर्वेर्निधायेत्याद्य दक्षिणम् ॥
श्वस्य हृदये न्यस्य सादृष्टासं प्रकुर्वन्ती ।
नागहारशिरोमाकाभूयिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मण्डलं चास्या ऊकारमध्यवीजकम् ।
हारे नानायोगिनीनां नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्ङ्गान् तत्प्रोक्तं बान्धुगोचरे” ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ५१
अध्यायः ॥ * ॥ सा च वशिष्ठश्रमात् वामा
भूता । यथा,—
श्रीर्व उवाच ।
“शतद्विषोर्वचः श्रुत्वा विश्विना खचितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तदचः साध्यसाधने ॥
विन्द्य तान् ब्रह्मविद्युयमान् दयमवाहनः ।
आदाय सगङ्गान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गणांश्च प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि तज्जाप्यत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणाः कामरूपादेवीचाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सार्यमाने लोके तु चतुर्वर्गेर्द्विजातिभिः ।
सन्धाचलो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीश्वरा ।
गतेः सह दत्तः प्राहं शप्यं कुर्वन् मुदाशुम् ॥
यस्मादहं द्रुतं वामे तयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्त्वं बान्धवावेन पूज्या भव सनत्तिका ।
भर्यन्ति चेष्टवत् यस्माद्गङ्गां मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्नेहान्मनाद् भवत्या कामरूपके ॥

उचि

महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोवलं मुनिं दान्तं स्नेच्छवदेदपारगम् ॥
तस्मात् स्नेच्छप्रियो भूयात् शङ्करश्चास्थिमसष्टकः ।
यतस्तु कामरूपाख्यं स्नेच्छैर्गुप्तं भवद्गुणं ॥
स्वयं विद्युर्न चायाति यावत् कालमिदं पुनः ।
विरलाश्चागमाः सन्तु यत्र तत्प्रतिपादकाः ॥
विरलं यस्तु जानाति कामरूपागमं बुधः ।
स एव प्राप्तकालेऽपि पूर्वं फलमवाप्स्यति ॥
यवमुक्ता वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
ते गणाः स्नेच्छतां याताः कामरूपे सुरालये ॥
वामाभूदुद्यतारापि शम्भुर्लक्ष्मणोऽभवत् ॥
इति च कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥

उद्यत्, स्त्री, (उद्यस्य भावः । उद्य + त्व ।) उद्यता ।
उत्कटता । तत्पर्ययः । चण्डिता २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उद्यधन्वा, [न] पुं, (उद्यं धनुर्वस्य । धनुषश्चेत्यनङ्)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“स इषुहृत्तेः स निष-
ण्णिभिर्वशी संखट्टासायुध इन्द्रो गणैना संखट्टजित्
नीमपा वाज्रशङ्खुयधन्वा पतिहिताभिरस्ता” ।
इति ऋग्वेदे । १०।१०३।३ ॥ शिवः । उद्यधनु-
र्विशिष्टे, त्रि॥)

उद्यनासिका, त्रि, (उद्या दीर्घा नासिका यस्य ।)
दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्यशेखरा, स्त्री, (उद्यस्य महादेवस्य शेखरं मस्तकं
वासस्यागन्तेन यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्यसेनः, पुं, (उद्या सेना यस्य ।) मथुरादेशस्य राज-
विशेषः । स च व्याजकपुत्रः । कंसराजपिता च ।
परीक्षितपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा
महाभारतेऽपि “जनमेजयः पारिक्षितः सह-
भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातर-
स्त्वयः श्रुतसेन उद्यसेनो भीमसेनश्च” इति । तथा
च तत्रैव १।६।५।४२ ।
“भीमसेनोद्यसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा” ॥)

उद्यसेनजः, पुं, (उद्यसेनात् जायते इति । उद्यसेन
+ जन + ड ।) कंसनामासुरराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

उद्या, स्त्री, (उद्यति क्रुधा सम्बध्यते या । उच सम-
वाये + ऋक्षेयादिना रक् गञ्जान्तादेशः । तत-
स्याप् ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
“दन्तघाले हितं श्रेष्ठं तिष्ठोद्याचर्वणं सदा” ।
इति वैयकचक्रपाणिशंयष्टे सुखरोगाधिकारे ।)
क्षिप्तिकौयधी । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्यजातिस्त्री ।
(यथा मनुः १० । १६ ।
“क्षुत्तुर्जातस्तथोद्यायां श्रपाक इति कीर्यते” ॥)
धन्याकम् । इति रत्नमाला ॥ प्रखरा नारी ॥

उद्युगः, पुं, उत्कण्ठः । इति शब्दमाला ॥ उद्युन् इति
भाषा ।

उद्य, इ र य सम्वाये । मिश्रणे । इति कवि-
कल्पमुसः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इत्यादिः । इ र
कौषत् कौषित् । अस्मात् पुण्यादित्वात् नित्यं ङ
इत्यन्ये । य उद्यते केशः खानात् । इति दुर्गादासः ॥
उद्यितं, त्रि, (वच + “रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्”

उच्च

इति कितच् प्रत्ययः ।) विदितम् । न्यस्तम् । परि-
मितम् । वृक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्राह्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

उच्चं, त्रि, (उच्चिनोतीति । चित्रं चित्रां अन्येभ्योऽपि
इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति अत्र वा । अर्थे आद्यच्,
अव्ययानामिति टिलोपः ।) उपरि । उच्चु इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रांश्च २ उन्नतम् ३ उदयम् ४
उच्चितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उच्चुङ्गं ७ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ३।१३ ।

“ग्रहैस्ततः पञ्चभिश्चसंश्रयैः,
असूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्” ॥)
(ज्योतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा,
“अत्ररुचमष्टगाङ्गानाकुलीराः
भूषवर्णिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशश्लिखिमनुयुक्तिपीडिण्यांश्चै-
स्त्रिणवकविंशतिभिश्च तेऽप्यनीचाः” ॥

सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघवृषभादयो राशयः
ज्योक्तोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि खलतुङ्गा-
पेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि
दशमादयो राशिचिंशाः यथाक्रमं उच्चेषु पर-
मोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)

उच्चकैः, [स्] व्य, (उच्चैस् + अव्ययसर्वनाम्नां इति
प्राग्वीयेषु चार्थेषु टेः प्रागकच् ।) उच्चैः । अति-
शयोचम् । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा विष्णु-
पुराणम् ।

“वशिष्ठाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः” ।
उन्नतम् । यथा माघे १।१२ ।

“गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-
र्ज्वेन पीठादुदतिष्ठदद्युतः” ॥)

उच्चटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुग्गा ।
भून्नामलकी ।

(“उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
शतावर्ष्युच्चटामूलं पेयमेवं वनार्थिना” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ ।)
नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तः । चर्था ।

लघुनप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ दण्डविशेषः ।
निर्विषी इति ख्याता । चैत्र्या इति केचित् ।

इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । चूडाणा २
चक्रला ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५
शुक्रला ६ उत्तानकः ७ । इति रत्नमाला ॥

उच्चङ्गः, त्रि, (उत् चङ्गतीति । चङ्गि कोपे + अच् ।)
त्वरान्वितः । अविशम्भितः । इत्यमरः ॥

उच्चतरः, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरः ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

उच्चतलं, स्त्री, (उच्चः मत्ततया प्रचण्डतलानो यत्र ।)
पाणयोषां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्वदेवमधत्वात् श्रेष्ठः देवः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चङ्गः, पुं, (उत् स्वल्पं अवशिष्टश्चन्द्रो यस्मिन् ।)
रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उच्चयः, पुं, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रयन्त्रिः ।

उच्चै

तत्पर्यायः ॥ नीची २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्पा-
दीनामुत्तोलनम् । यथा, रघुः १०।४४ ।

“करिथामि शूरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम्” ।
“पुष्पोच्चयं नाटयति” इति शाकुन्तले १ माङ्गे ॥

राशिः । समष्टिः । यथा,—
“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” । रघुः २।५१ ।

“वाक्यं स्थाद्योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्तः पदोच्चयः” ।
इति साहित्यदर्पणे । २ । १॥)

उच्चलं, स्त्री, (उच्चलतीति । उत् + चल् + अच् ।)
मनः । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चमुन्नतं ललाटं यस्याः ।) उन्नत-
ललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चाटनं, स्त्री, (उत् + चट् + णिच् + ल्यट् ।) उत्-
खातम् । उच्चाटन इति भाषा । षट्कर्म्मन्तर्गता-

भिचारकर्म्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथिः
कृष्णा चतुर्दशी अष्टमी च । वारः शनिः । जप-

माणा साध्यस्य केशसूत्रयथिततुरङ्गदशनोद्भवा ।
फलम् । उच्चाटनं स्वदेशादेर्भक्षणं परकीर्तितम् ॥

इति शारदातन्त्रम् ॥

उच्चारः, पुं, (उच्चार्यते परित्यज्यते इति । उत् + चर
+ णिच् + घञ् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥

(“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः” ।
इति मनुः । ४।५० ।)

“यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताभेर्जघ्नुकोऽस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।)
उच्चारणम् ॥

उच्चारणं, स्त्री, (उत् + चर + णिच् + ल्यट् ।) कथ-
नम् । वाङ्मन्यक्तिकरणम् । यथा । “हृसे चकार-

उच्चारणार्थः” । इति मुग्धबोधव्याकरणे, सन्धि-
संज्ञा २ । अपिच ।

“कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुबन्धतः” ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥

उच्चावचः, त्रि, (उदक् च अवाक् च । सूर्यव्यंसका-
दित्वात् साधुः ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्यायः ।

नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।४८ ।
“उत्कामिर्घातकेतुंश्च व्योतींश्चुत्तावचानि च” ।

“उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं आप्य तिलतः” ।
इति च मनुः ६ । ७३ ॥)

उच्चिङ्कटः, पुं, दण्डगड्मत्स्यः । कोपनपुरुषः । इति
मेदिनी ॥

उच्चूलः, पुं, (उच्चता चूडा यस्य । अस्य जलम् ।)
ध्वजोर्ध्वमुखकूर्चः । इति हेमचन्द्रः ॥ निशानेर पाग

इति भाषा । अस्य पटुका अवचूलः ॥

उच्चैः, [स्] व्य, (उच्चोयते इति । उत् + चि + ङैस् ।)
उच्चम् । महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमार २।४७ ।

“उच्चैः श्वैः श्वस्तेन हयैरतमहारि च” ।
“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” ।

इति रघुः २।५१ । यथा, माघः २ । ५१ ।
“अकृता जेतया पादमूर्ध्वैर्भुजैः विदिषाम्” ॥)
उच्चैः श्रवाः [स्] पुं, (उच्चैः श्रवो यशो यस्य । यद्वा
उच्चैः श्रवसो यस्य । यद्वा उच्चैः श्रवोतीति उच्चैः

उञ्ज

इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परि-
च्छेदः । “अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे
गैवेयकं नोज्ज्वलं” ।

“विनिष्क्रोज्ज्वलवेष्टा तु वलनूपुरनिखना” ॥)

उञ्जलं, स्त्री, (उत् + ज्वत् + यच् ।) खरुम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

उञ्जल, पुं, (उत् + ज्वत् + यच् ।) शृङ्गाररसः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।

“स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः” ॥)

उज्ज्वल इत्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरां-परं-
सकं-सेट् ।) जोषध इत्येके । उज्जिभ्रमिषति ।
प्रौज्जिभ्रत । श उज्जभती उज्जभन्ती । इति
दुर्गादासः ॥ अन्यत् उज्जभधातौ द्रष्टव्यम् ॥

उज्जम्, पुं, (उज्जभतीति । उज्ज + यच् ।) त्यागः ।
विसर्जनम् ॥ (यथा, मनुः ११ । ५६ ।

“वक्षोऽज्जभता वेदनिन्दा कौटसाह्यं सुहृद्बन्धः” ॥)

उज्जभत, चि, (उज्ज + क्त ।) उत्तरयम् । त्यक्तम् ।
वर्जितं । इति हलायुधः ॥ (यथा किराते । ५ । ६ ।

“अविरताज्जभितवारिविपायुभिः” ।

“उज्जभितायान्वया नाथ ! तदैव मरणं वरम्” ॥

इति रामायणे २ । ३० । २० ॥)

उज्ज, स्त्री, (उज्जि + घञ् ।) पक्षिचञ्चादानवत् शस्य-

ग्रहणं । यथा । उपात्तशस्यात् क्षेत्त्रात् शेषावच-

यने । उज्जेन पक्षिचञ्चादानवदग्रहणेन शिल्यते

सञ्जीयते उज्जशिलं उज्जिउज्जे शिल उज्जे

ह्रदोरित्युक्तेः क्वाटजेति इजुडत्वात् कः उज्जशि-

लम् । संघातं विगृहीतं विपर्यस्तश्च नाम । “शक्या

न चेदुज्जशिलेन वृत्तिः । फलेन मूलेन च वारिण्या

च” इति । समाहारद्वन्द्वे उज्जं शिलञ्च । उज्जं

भैक्षश्च यथान्यत्वात् परिग्रहयन्तु ऋतम् । इति

निगमाभिधाने स्त्रीवम् । एमानुषङ्गवृत्तशिलं इति

वोपासिते पुंस्तुक्कः । भवभूतिवृत्तशिलोक्ते इति

गोवर्द्धनः । केचिदुज्जशिलयोर्भेदमाहुः । “प्रति-

यद्यात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युज्जः प्रशस्यते” । इति

तत्र शास्त्रादेर्निपातितपरित्यक्तमञ्जरीयां व्यादानं

शिलं । शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रहः । इति खामी

च । शकैकशः कपोतवद्धान्यकणोद्ग्रहणस्तुक्कः ।

तदुक्तं उज्जो धान्यकणोच्चय इति । शिलं ताल-

व्यादि दन्त्यादि च । धर्मात्वात् सत्यमिति ऋतम् ।

इति उज्जशिलशब्दटीकायां भरतः ॥

उज्ज, पुं, (उज्जि उज्जे + घञ् ।) उज्जशिलम् ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३८ ।

“मयि जातो दशरथात् कथमुज्जेन यत्तयेत्” ॥)

उज्जनं, स्त्री, (उज्जि + ल्युट् ।) व्यापणादिपतितक-

योपादानम् । इति श्रीभागवतम् ॥ उज्जं सुंष्टिया

लघोः चुष्टिया लघोः कुडाइया लघोः इत्यादि

भाषा ॥

उज्जशिलं, स्त्री, (उज्जश्च शीलश्चैकवद्भावः ।)

उज्जवृत्ति । सा तु गृहीतशस्यक्षेत्रात् शेषा-

वसयनम् । तत्पर्यायः । ऋतं २ । इत्यमरः ॥

इज्जसिलं ३ उज्जः ४ उज्जं ५ शिलं ६ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । १५ ।

उड

“ऋतमुज्जशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयचितम्” ॥)

उज्जशीलः, चि, (उज्जः शीलं वृत्तं यस्य ।) उज्ज-

शीवी । उज्जतशस्यस्य शेषाहरणकर्त्ता । इति

पुराणम् ॥ क्विचेर इति भाषा ॥

उटः, पुं, टण्पण्यादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उटज, पु, स्त्री, (उटास्तृणपर्णादयस्तेभ्यो जायते इति ।

उट + जन + ङ ।) सुनीनां पञ्चरचितगृहम् ।

तत्पर्यायः । पर्णाशाला २ । इत्यमरः ॥ पर्णाटजः ३ ।

इति शब्दरत्नावली यथा रघुः ।

(“आकीर्णमधिपत्नीनामुटजद्वारोधिभिः” । १ । ५० ।

“मृगैर्वर्त्तितरोमशुमुटजङ्गनभूमिषु” । १ । ५२ ।)

गृहमात्रम् । इत्यमरभाषा ॥

उठ उपघाते । (भादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । ओठति खलः साधुम् ।

इति दुर्गादासः ॥

उड संहतौ । (परं-चकं-सेट् ।) सौत्रघातुरयम् । इति

कविकल्पद्रुमः ॥ उडुपः । इति दुर्गादासः ॥

उडु, स्त्री स्त्री, (उ रोधोक्तिपूर्वकं डयते इति । उ

+ डी + डु मितद्वादित्वात् डुः ।) नक्षत्रम् ।

इत्यमरः ॥ (“तदोदुराजः कुकुमः करैर्मुखम्” ।

इति भागवतं । १० । २६ । तथा रघुवंशे । १६ । ६५ ।

“इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः” ।)

जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुनेजलात् पाति रक्षतीति ।

उडु + पा + क ।) मेलकम् । भेला माड् इत्यादि

भाषा । तत्पर्यायः । भ्रवः २ कौलः ३ । इत्यमरः ॥

मेलकः ४ उडुपः ५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः

८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“तितीर्षुर्दुर्गारं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ॥

इति रघुवंशे । १ । २ ।) चन्द्रे पुं । इति मेदिनी ॥

(“अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्” ।

इति महाभारते । वनपर्वणि । चन्मौवनजपान-

पात्रं । यथा,—

“चन्मौवनजमुडुपं भ्रवः काष्ठं करण्डवत्” ॥

इति सञ्जनः ।)

उडुपतिः, पुं, (उडूनां पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराण-

व्योतिये ॥ (“अयचितोपस्थितमनु केवलं रसा-

त्सकस्योडुपतेषु रश्मयः” । इति कुमारः । ५ । २२ ।

“परिभ्रम्यतां बणिगिवोडुपतेः” । इति माघे ।)

उडुपधः, पुं, (उडूनां पत्याः ।) आकाशम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बरं, स्त्री, (उडुं वृणातीति । उडु + व + यच् ।)

ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ (“ताम्रं शुक्लमुडुम्बरम्” ।

इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थे यथा,—

“उडुम्बरश्च पर्यायैः कर्षयव निगद्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमाध्यायः ।)

कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

उडुम्बरः, पुं, (उडु + व + यच् ।) उडुम्बरवृक्षः ।

यज्ञहृमुर इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुफलः २

यज्ञाङ्गः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः ॥ वृक्षवृक्षः

५ । इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धी ६ यज्ञफलः ७

यज्ञोडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ सदाफलः

उत

६ क्षीरवृक्षः १० शुचक्षुः ११ श्वेतवल्कलः १२

इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमो

रुक्षो गुरुः पित्तकफासृगुत् । मधुरस्तुवरो वण्णो

त्रयशोधनरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“उडुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।

संलिङ्गन्मधुना सर्वमनुपानं सुखावहम्” ॥

इति वैद्यक रसेन्द्रसारसंग्रहे मूत्राघाताधिकारे ।)

अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहकी । गोव-

राटेर निचेर काठ इति भाषा । पण्डम् । नपुं-

सकमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ॥

उडुम्बरपर्णी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।)

दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपर्णी-

शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया ।)

उडुपः । भेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इति

द्विरूपकोषः ॥

उडुयनं, स्त्री, (उत् + डी + ल्युट् ।) नभोगतिः ।

ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ॥

“गतौ विद्यत्योडुयने निराश्रताम्” ॥

(“सोऽपि तमादाय सम्भातोडुयनेन प्रस्थितः” ।

इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उडुमरं, चि, (उल्लूयः डामरः ।) श्वेत् । तत्प-

र्यायः । उडुटं २ उत्तालम् ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)

उडुनीं, स्त्री, (उत् + डी + क्त ।) खगगतिप्रिया ।

पक्षिणां उज्जगमनम् । इत्यमरः ॥

(“अहं सम्भातादिकानयानुडुनीगतिविशेषान्

वेक्षि” । इति पञ्चतन्त्रे ॥)

जडुयमानः, चि, (उत् + डी + शानच् ।) उडुयन-

विश्लेषपद्यादिः । उडुन्त ओडुता इत्यादि भाषा ॥

उडुीशः, पुं, (उत् + डी + श । यदा उडुानां उत्तप-

गामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः महादेवस्य योगी-

श्वरत्वात् ।) आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति

मेदिनी ॥

उत्, अ, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं ।

सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उज्जम् । अ-

प्यर्थे ॥)

उत अ, (उ शब्दे + क्त ।) अत्यर्थम् । विकल्पः । अनु-

धयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति

मेदिनी ॥ (अप्यर्थे । एवार्थ । “विमेतदारण्यं

उत ग्रान्दम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमातप-

दोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्त्तते” ।

इति शाकुन्तले । “वीरो रसः किमयमित्युत दर्प-

ण्यः” । इति उत्तरचरिते ॥)

उतं, चि, (ये + क्त ।) यथादित्वात् सम्प्रसारणम् ।)

तन्तुसन्तानः । बोना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उतं २ सूतम् ३ । इत्यमरः ॥

उतथ, पुं, मुनिविशेषः । स च अङ्गिरःपुत्रः । इति

पुराणम् ॥

(“त्रयस्त्रिंशत्सः पुत्रा लोके सर्वत्र विद्युताः ।

रुह्यस्तिरुतघास्य संवत्सं हृतप्रतः” ॥

इति महाभारते आदिपर्वणि ॥)

उत्क

उत्तयानुजः, पुं, (उत्तयस्यानुजः ।) दृष्टयतिः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा मावे २।६६ ।

“तय्यामुतयानुभवत् जगादाये गदाययम्” ॥)

उत्तयानुजन्मा, [न] पुं, (उत्तयस्य अनुजन्मा अनुजः ।)

दृष्टयतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

उताहो, व्य, (उत च आहो च धनयोः समाहारः ।)

परिग्रहः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः ।

इत्यमरः ॥

“क्षमा स्वित्र श्रेयसी तात उताहो तेज
इत्युत” । यक्षी वा राज्ञसी वा त्वं उताहोऽसि
सुराङ्गना” ॥ इति च महाभारते ॥

उताहोस्वित्, व्य, उताहो । विकल्पः । इत्यमरः-

टीका ॥ (“अन्यदपि विदधातीह गर्भमुताहोस्वित्
स्वेन कायेन याति” । इति महाभारते ॥)

उत्कः, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।)

उन्मनाः । धन्यमनस्कः । इत्यमरः ॥

“तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोक्ताः” ।

इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारः । ६।६५ ।

“अगमयदद्रिसुतासमागमोक्तः” ॥)

उत्कटं, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरको वा

यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।

“चन्द्रांशुनिकराभासा हाराः कासाश्चिदुल्लटाः ।

स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डराः” ॥)

उत्कटं, स्त्री, गुडत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति

केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारचिनि । इति

ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यस्य पर्यायानाह

भावप्रकाशे पूर्वखण्डे,

“यत्कम्पचक्षु वरुणं स्याद् भृङ्गघोदन्तमुत्कटम्” ॥)

उत्कटा, पुं, (उद्गतमदहतेः उच्छब्दात् स्वार्थे स-

म्भोदधेति कटच् ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ॥

संज्ञातमदहली । इति हारावली ॥ शरः ।

रक्तेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैहजीलता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कण्डः, पुं, (उद्गतः कण्डो यस्य ।) शृङ्गारस्य

घोडशृङ्गान्तर्गतत्रयोदशबन्धः । आसन यस्य

प्रतिष्ठिः । तस्य लक्षणम् ।

“जारीपादौ च दृक्तेन धारयेद्भुजके पुनः ।

स्तनार्पितकरः कामी दन्धस्योत्कण्डसंज्ञकः” ॥

इति रतिमञ्जरी ॥

उत्कण्डा, स्त्री, (उत् + कठि + ष + टाप् ।) उत्क-

निका । इत्यणामे कालक्षेपासङ्घियुता । इत्यमरः ॥

कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वाङ्मलकेन

स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्केन दयितस्मरणम् ।

इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिलाषादुन्मग्नत्वं । इत्यमो ॥

“गात्रोत्कण्डां गुरुषु दिवसेष्वेपुगच्छत्सु बालाम्” ।

इति मेघदूते । २६ ।

“यास्यत्यय प्राकुन्तलेति हृदयं ससृष्टमुत्कण्डया” ।

इति प्राकुन्तले । ४ र्षं षड्गे ॥)

उत्कण्ठितं, त्रि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा +

इतच् ।) उत्कण्ठापुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्कं २

उत्क

उत्क ३ उन्मनः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

“सात्रेयासुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन” ।

इति मेघदूते । १०३ ॥)

उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्ज्ञातास्याः । उत्कण्ठा

+ इतच् + टाप् ।) स्त्रीयादिनाधिकाभेदः । अस्याः

लक्षणम् ।

“सद्वैतस्थानं प्रति भर्तुर्गना-

गमनकारणं चिन्तयति या” ।

अस्यास्येष्टाः धरति-सन्ताप-वृत्ताङ्गाहृष्टि-कम्प-

रदित-आसावस्याकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥

(इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे

तृतीयपरिच्छेदे ।

“आगन्तुं ह्यवचितोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः ।

तदागमनदुःखान्तां विरहोत्कण्ठिता तु सा” ॥

तत्रैव । १० परिच्छेदे अपक्रुतेरुदाहरणम् ।

यथा,—

“उत्कण्ठितासि तरले !

नहि नहि सखि ! पिच्छलः पश्याः” ॥)

उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गज-

पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः ।

उत्कण्डा ॥

उत्करः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + अप् ।)

धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ॥

“सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्” ।

इति रामायणे ॥)

उत्कर्षः, पुं, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्य-

मरः ॥ (प्राधान्यं । श्रेष्ठता । यथा, “उत्कर्षः

स च धन्विनां वदियवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले” ।

इति प्राकुन्तले २ य षड्गे ।

“निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधर्मास्त्यजेत्” ।

इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—

“पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षेण पुण्यगुणाः” ।

इति रघुः । ४।११ ।) अतिशययुक्ते चि ॥ स्वका-

लात् परकालकर्तव्यः । इति स्मृतिः ॥

उत्कणः, पुं, (उत् + कल + यच् ।) चोद्देशः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ उद्दिष्टा इति भाषा । व्याघ्रः ।

इति शब्दमाणा ॥ पाणिमारा इति भाषा ।

“उत्कणादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ” ।

इति रघुवंशे ४।१८ ॥ सुद्युन्नतनयः स्वनामख्यातो

राजा । यदुक्तं महाभारते ।

“सुद्युन्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।

उत्कलस्य गयस्यैव विनताश्वस्य भारत ! ॥

उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्वस्य पथिमा” ॥)

उत्कलं, त्रि, (उत् + कल + यच् ।) भारवाहकम् ।

इति शब्दमाणा । सुटे इति भाषा ॥

उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + वुन् + टाप् ।) उ-

त्कण्डा इत्यमरः ॥

“ततोऽन्येषु प्रतिपदं तत्तदुत्कलिकाभृता” ।

कथासरित्सागरे । २२।१०५ ।) कलिका । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (“उदामोत्कलिकां विपाण्डुर-

श्च प्रारब्धवृत्तां क्षणात्” । इति गतावली ।)

तरङ्गः । (“वनावलीरुत्कलिकाश्चस्यप्रतिघातो-

उत्क

त्कलितशैवलाभाः” । इति माघः । ३।७० ।)

हेला । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कलितः, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । वृद्धि-

मान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्ठितः ॥)

उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् +

टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥

उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + यच् + टाप् ।) प्रति-

वर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + घञ् ।)

धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-

मरः ॥ धान सारा इति भाषा । धान्यस्य राशौ-

करणं वा । इति भरतः ॥

उत्कूटं, स्त्री, (उत् + कूट् + क ।) उत्तानशयनम् ।

इति हारावली ॥ चित् हृदया शोभा इति भाषा ।

उत्कृणः, पुं, (उत् + कृण + क ।) केशकीटः । [उत्कृण्

इति भाषा । तत्पर्यायः । मत्कृणः २ कोणकुणः ३

उद्देशः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कूटः, पुं, (उन्नतं कूटमस्य ।) कूटम् । इति हारावली ॥

उत्कृष्टं, त्रि, (उत् + कृष् + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् ।

अतिशययुक्तम् । प्रकृतम् । प्रशस्तम् । यथा,—

“उत्कृष्टमध्यमनिष्ठहृदयनेषु मैत्री,

यदत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ।

वैरं क्रमादधममध्यमसङ्गनेय,

यदत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा” ॥

इत्युद्भटः ॥ (कर्षणवत्क्षेपादिः ॥)

उत्कृष्टभूमः, पुं, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।)

प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥

उत्कोचः, पुं स्त्री, (उत्कोचति अशुभं नाशयतीति ।)

उत् + कुच + क ।) घुस् इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

प्राभृतं २ टैकनं ३ गम्या ४ कोशलिकं ५ व्यामिषं

६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १०

याज्ञं ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उप-

दानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथप्रदानं

१४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्की

१ । ३ ॥ ३८ ।

“उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्” ॥)

उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + यच् ।) यतिक्रमः ।

विपरीतिः । तत्पर्यायः । व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्रोशः, पुं स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं

करोतीति । उत् + क्रुश् + यच् ।) क्रुररपक्षी ।

इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः, पुं, (उत् + क्षिप् + क्त ।) धुस्तूरफलम् ।

इति शब्दचन्द्रिका । उद्धृत्यते चि ॥

उत्क्षिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्तिन् + कन् +

टाप् ।) कर्गभूषणविशेषः । तत्पर्यायः । कर्णान्दुः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्षेपणं, स्त्री, (उत् + क्षिप् + ल्युट् ।) व्यजनम् ।

धान्यमर्द्दगवस्तु । इति मेदिनी ॥ उदक्षगम । उद्ध-

क्षेपणम् ।

“अतिमात्रलोहिततलो बाह्व घटोत्क्षेपयात्”

इति प्राकुन्तले प्रथमाङ्के ।) मोडशपयम् । इति

उत्त

हेमचन्द्रः॥ (न्यायमते पञ्चकर्मसम्यग्परिगणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।

“उत्तरेषां ततोऽवच्छेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणश्च गमनं कर्माख्येतानि पञ्च च” ॥ ६ ॥

उत्खला, स्त्री, (उत् + खल + षच् + टाप्)। सुरा-
नाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । तालपण्यं २ ताल-
पण्यं, ४ तालाख्या ४ खण्डा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(सुराशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

उत्खातं, त्रि, (उत् + खग + क्ता)। उन्मूलितम् ।
इति ञटाधरः ॥ उपडान इति भाषा ।

(“त्याजितैः फलमुत्खातैर्भक्षैश्च यज्जडा नृपैः” ।

इति रघुवंशे ॥ ४३३ ॥ विदारितः । यथा,—

“शैलादासु त्रिनयनद्योत्खातपद्ममिष्टतः” ।

इति मेघदूते ॥ ११६ ॥)

उत्तं, त्रि, (उत् + क्ति क्त्वा)। उन्दी क्लेशने षड्कर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्तः । नुदविदेति पक्षे नत्वाभावः ।) आर्द्र-
वस्तु । इत्यमरः ॥

उत्तंसः, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तसिः
सौत्रो भूषार्थः । पञ्चाद्यच् हलस्येति घञ् वां ।)
कर्णपूरः । कर्णाभरणम् । श्रेखरः । शिरोभूषणम् ।
इत्यमरः ॥ मतान्तरे क्लीबलिङ्गोऽपि ॥ (“नोत्तंसं
क्षिपति क्षितौ श्वव्यतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि” ।
इति साहित्यदर्पणे ॥ ३५ परिच्छेदे ॥)

उत्तमं, स्त्री, (उत् + तप् + क्तः ।) शुक्लमांसम् ।
इत्यमरः ॥

उत्तमः, त्रि, तप्तः । सन्तप्तः । परिश्रुतः । खातः ।
इति मेदिनी ॥

उत्तमितं, त्रि, उत्तमितम् । इति श्रीभागवतम् ॥

उत्तमः, त्रि, (अतिशयेन उत्कृष्टः । उत् + तमप् ।
द्रव्यप्रकर्षार्थेत्वात्ताम् । यद्वा उत्ताम्यति तमु अच्
उत्तम्यते वा घञ् । नोदात्तेति न ङङिः ।) भद्रः ।
उत्कृष्टः । तत्पर्यायः । प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः
४ अमुत्तमः ५ मुख्यः ६ वर्यः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्धः
९ अथनवराज्यः १० पराज्यः ११ अयः १२ प्रायश्चरः
१३ प्रायः १४ अयः १५ अयः १६ अयः
१७ । इत्यमरः ॥ मुखः १८ अयः १९ तट्टीका
(उत्तमस्यापि वर्णस्य गीर्घोऽपि मृष्टमागतः” ।
इति हितोपदेशः ।

“उत्तमादेवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुष्टमापदि” ॥

इति महाभारते ॥)

उत्तमः, पुं, वैशिकंगामनायकमेव । तस्य शक्त्यम् ।
“दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः” ।

इति रसमञ्जरी ॥ प्रियवतराजपुत्रः । स च
तृतीयमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यजिदिन्द्रः । सत्ययदश्रुतभद्रादयो देवाः । वशिष्ठ-
सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनरुद्रययश्च हो-
त्राद्या मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (उत्तान-
पादस्य राघः खनामख्यातः पुत्रभेदः । यथा,
पिण्डपुराणे ॥ १ । ११ । २ ॥

“तयोरुत्तानपादस्य सगुणभुक्तमः सुतः” ॥)

उत्तमफणिगो, स्त्री, (उत्तमफणं विद्यते यस्याः ।

उत्तमफण + निन् + ङीप्) । दुग्धिकावृक्षः । इति ।

उत्त

रत्नमाला । क्षीराइ इति भाषा ॥

उत्तमर्णः, पुं, (उत्तममृणमस्य । ऋणमाधमर्ण्ये इति
सूत्रे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते ।)

ऋणदाता । इत्यमरः ॥ महाजन इति भाषा ।

तत्पर्यायः । ऋणदः २ । इति ञटाधरः ॥

(“अधमर्ण्यार्थसिद्धार्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्” ॥

इति मनुः । ८ । ४७ ॥)

उत्तमसंयहः, पुं, (उत्तमः संयहो यस्मिन् ।) सन्धक्
संयहणम् । तत्तु निर्जने परमार्थया सह केशा-
केशिपरस्परालिङ्गनसहासनादिरूपमिधुनीभावः ।
इति मिताक्षरा ॥

उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्यस्मिन् ।)
दण्डविशेषः । स तु साशीतिपणसाहसः । यथा ।

साशीतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः” ।

इति याज्ञवल्क्यः ॥ सहस्रपणमितोऽपि । यथा,

“पणानां द्वे श्रुते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः” ॥

इति मनुः ॥

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा । उत् + तमप् +
टाप्) । उत्कृष्टा नारी । तत्पर्यायः । वरारोह्या २

मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्त-

काशिनी ५ । मत्तकाशिनी ६ । इति तट्टीका ॥

दुग्धिकावृक्षः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीयादिनायिका-
भेदः । अस्या लक्षणम् । अहितकारिण्यपि श्रिये
हितकारिणी । अस्याखेटा उत्तमा एव । इति
रसमञ्जरी ॥

उत्तमाङ्गः, स्त्री, (उत्तमं प्रशस्तमङ्गं) । मत्तकं । इत्य-
मरः ॥ (“कश्चित् द्विषत्खङ्गहृतोत्तमाङ्गः” ।

इति रघौ । ७ । ५१ । “वभौ पतद्गङ्गावोत्तमाङ्गे” ।

इति कुमारः ॥ ७ । ४१ । मुखम् । यथा, मानवे १ । ६३ ॥

“उत्तमाङ्गोद्भवाव्येष्टात् ब्राह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवाय सगस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” ॥

उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका ॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिर्घण्टः ।
(इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)

उत्तरं, स्त्री, (उत् + तृ + षप्) । प्रतिवाक्यम् । इत्य-
मरः ॥ जवाव इति यावती भाषा ।

(यथा, माघे २ । २२ ।

“वचसक्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्” ॥)

तस्य व्युत्पत्तिः ।

“उत्तीर्यते निस्तीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन” ।

तस्य स्वरूपम् ।

“पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तदिदो विदुः” ॥

तस्य भेदाः ।

“मिथ्या सम्यतिपत्तिश्च व्यत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्म्यायचोत्तराः प्रोक्तास्तत्वारः शास्त्रवेदिनिः” ॥

इति नारदः ॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे

वा हेतौ वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य-
वचनं यथा हेतुमधर्म्याणोविकाराः शीतकस्य

द्विषाद्येहेतुसाधर्म्यवचनं हिमशिश्निरवातसं-

उत्त

स्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्म्याणो
विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यं कोष-
प्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिश्निरवातसंस्पर्शा
इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)

उत्तरः, पुं, विराटराजपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
महाभारते ३ । गोहरणपर्वणि ३५३३ “तमुत्तरं
वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्” । तत्रैव ३४ “सहोत्तरे-
णास्तु तदद्य मङ्गलम्” ॥) । (खनामख्यातपर्वत-
भेदः । यथा, “दक्षिणस्थोत्तरो गिरिः” । इति
रामायणे ॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति
व्युत्पत्तेः । शिवः । हरिः ॥ भारते १३ । १४६ । ६६ ॥)

उत्तरः, त्रि, (उदतिशयेन उद्गतः । उत् + तरप्) ।
उर्ध्वः । उदीची । (यथा, रामायणे ।

“उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिखोच्चयम्” ॥)

उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः ।

यथा, रघुः १३ । ७ ।

“दृष्ट्वा इवोपप्लविनः परेभ्यो,

धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” ॥

“ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्ततुर्विजयात्सवान्” ।

इति महाभारतम् ॥) अनन्तरम् ।

(“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” ॥

इति मनुः । २ । १३६ ॥)

उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः ।) सविध्यकालः ।
गौणकालः । यथा, हरिहरपद्धतिः ।

“एवमागामिभागीयमुख्यकालादधस्तनः ।

खकाणादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः” ॥

उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः ।) अम्बुद्वीपस्य गव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्

कुरुनकुलं वसु वासावोपमः” ।

इति किरातार्जुनीये । १ । २५ ॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला ।)
अयोध्यानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्

ससधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः” ॥

इति रघुः ६ । १ ॥

“यदुपतेः क्व गता मधुरापुरी

रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला” ॥

इति उद्भटः ॥)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया ।) अन्ति-
मक्रिया । सांत्वत्तिक्रियाद्विपत्तिक्रिया । यथा,

“प्रेते पिबत्वमापन्ने सपिण्डोपरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्याः प्रोचन्ते ता नृपोत्तराः” ॥

इति विष्णुपुराणम् ॥

उत्तरङ्गः, स्त्री, (उत्तर + गम् + खण्ड्) । दारोर्ध्वक-
दार । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्गततरङ्गे त्रि ॥

“प्रत्ययद्यौत् पार्थिववादिनीं तां

भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः” ॥ इति रघुः ७ । ३६ ।

उत्तरङ्गः, स्त्री, (उत् + तृ + ङ्ङ्) । नद्यादिपारगम-
नम् । उत्तरण इति भाषा ॥

उत्त

उत्तरतः, [स्] व्य, (उत्तर + स् + चतसृच्) ।
उत्तरदिग्देशकानात् । इति रायमुकुटः ॥ उत्तर
वृत्ते इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ ।
अध्याये ।

“दक्षिणायामे दमेयं कृत्वा चोत्तरतः शिरः ।
तमेवानुमरिष्यन्तः सर्वे संविविस्मृन्ति” ॥

उत्तरतारं, स्त्री, (उत्तरमपरं तारं) । उत्तरतीरम् ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपक्षः, पुं, (उत्तरः पक्षः) । विचारसिद्धान्तः ।
समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः ३
ज्ञानान्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिद्धान्तानु-
कूलतर्कोपन्यासः । इति स्मृतिः ॥ यथा माघे ।
“प्रापयन् पवनव्याघेर्गिरसुत्तरपक्षतां” ॥ २।१५ ॥

उत्तरपादः, पुं, (उत्तरः पादः) । चतुष्पादव्यवहा-
रान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथा वृहस्पतिः ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः” ॥)

उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी) । अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशमक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । दक्षिणोत्तरनिमित्ततारकादयम् । इति
कालिदासः । पर्यङ्गरूपं तारकादयम् । इति दीपि-
काटीका ॥ अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्यमा ।
अस्या मिश्रगुणः । अस्यां जातफलम् ।

“दाता दयालुः खगने सुशीलो
विप्राक्षकीर्तिः सुमतिः प्रधानः ।
धीरो गरोऽथन्तमदुःखभाव-
खदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूतिः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी) । उत्तर-
फल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्यम-
देवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्तरभाद्रपदः, [स्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदः) । उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा) । अश्विन्या-
दिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशक्षत्रम् । तत्-
पर्यायः । प्रौष्ठपदा २ अधिर्भद्रदेवता ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्तिम्-
त्युत्तमाङ्गमिहिततारके ।
मीलघामरकचे न्युगमते
शोचनावलकलाः पलायिताः” ॥

इति कालिदासः । पर्यङ्गरूपमयतारात्मकम् । इति
दीपिकाटीका ॥ अस्यां जातफलम् ।

“धनी कुलीनः कुप्रज्ञः क्रियादौ
भूपाण्डमान्यो बलवान् महीशः ।
सत्कर्मकर्ता निजबन्धुमहो
यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥

उत्तरवादी, [न्] त्रि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर +
वद + णिन्) । उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
आसामी इति भाषा । यथा याज्ञवल्क्यः २ । १७ ।
“पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः” ॥

उत्त

उत्तरसाक्षी, [न्] त्रि, सपक्षसम्बन्धिसाक्षं परि-
भाषतां साक्षिणां यः स्वयं शृणोति अर्धिना
आच्यते वा सः । तथाच नारदः ।

“साक्षिणामपि यः साक्ष्यं सपक्षं परिभाषताम् ।
अवगात् आवाणादापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥

उत्तरसाधकः, त्रि, (उत्तरः साधकः) । साधक-
सहायः । सहकारी ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप्) । विराटराजकन्या ।
सामिमन्युपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा महा-
भारते ३ । गोहरणपर्वणि ३५ । २३ ।

“स तत्र नमैसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो वज्र ।

उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः” ॥)

उत्तरा दिक् । तत्पर्यायः । कौवेरी २ देवी ३
उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महा-
भारते २ । दिग्विजयपर्वणि २८ । १७ ।

“एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम्” ॥)

अस्याः दिशोऽधिपतिः कुबेरः कर्कटदक्षिणमीन-
राशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥

“मेघसिंहधनुः प्राच्यां दक्षिणस्यान्तु तत्परे ।
प्रतीच्यां तत्परे ज्ञेया उदीच्याश्च ततः परे” ॥

उत्तरात्, य, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरा-
दातिप्रत्ययः) । उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१६।६ ।

“आ ते शुष्मा वृक्ष एतु यथादोत्तरादधरादा-
धरस्तात्” ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तरं पूर्वस्वामिकस्त्व-
नाशानन्तरं अधिकरोति पूर्वस्वामिकधने स्वा-
म्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + छ + णिन्) ।
प्रथमाधिकारिणः पञ्चादधिकारी । दायदः ।
ओशारिस् इति यावन्ती भाषा ॥ (मृतधनोत्तरा-
धिकारियो दायभागश्चैव द्रष्टव्याः) ॥

उत्तरामासः, पुं, (सदुत्तरम् इव आमासते । आह +
मास + अच्) । दुष्टोत्तरम् । तथा य कात्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसन्मन्मन्त्यमतिभूरि च ।
पक्षौकदेश्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायणं, स्त्री, (उत्तरा उत्तरस्यां व्ययं सूर्यादि-
र्गमनम् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति ज्ञत्वम्) । सूर्यस्य
उत्तरदिगमनकालः । स तु माघादिषष्ठासा-
त्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा वृहस्पतिः ३ ।

“भानोर्मकरसंक्रान्तेः षष्ठासा उत्तरायणम् ।
कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षष्ठासा दक्षिणायनम्” ॥

“माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादितः ।
उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्यादक्षिणायनम्” ॥)

देवानां दिनम् । इति स्मृतिः ॥ (मकरसंक्रान्तिः ।
“वानप्रस्थान्त्रिमिर्विष्टैः करणीयो यागभेदः” ।

यदुक्तं मनुना ६।१० ।

“ऋक्षेष्ट्याययणश्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणश्च क्रमशो दाक्षिणायनमेव च” ॥

“शिशिरश्च वसन्तोऽपि शीघ्रः स्यादुत्तरायणे” ।
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्ता

“शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानश्च तदा दत्ते नृणां प्रतिदिनं वदम् ॥
तस्मिन् ह्यथर्वतीक्ष्णोऽप्यरुक्षामार्गसंभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् सुवः ॥
तिक्तः कषायः कटुको वलिनोऽन रसाः क्रमात् ।
तस्मादादानमाप्नेयम्” ॥ इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽ-
ध्याये वामदेगेक्तम् ॥

“तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-
विभागकरत्वादयने हे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च” ।
“उत्तरश्च शिशिरवसन्तशीघ्रास्तेषु भगवानाप्या-
च्यतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भव-
न्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलमपहृयते” ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सप्तमिगेक्तेम् ॥)

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा) । उत्तराषा-
ढानक्षत्रम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्तराशापतिः, पुं, (उत्तराशायाः उत्तरदिशः अधि-
पतिः अधिष्ठाता) । कुबेरः । इति ह्यध्यायः ॥

उत्तराषाढा, स्त्री, (उत्तरा आषाढा) । अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । रूपाङ्कितताराचतुष्टयात्मकम् । अस्या
अधिदेवता विश्वः । इति कालिदासः ॥ गणदन्त-
वन्द्यतारामयम् । इति दीपिकाटीका ॥

तत्र जातफलम् । यथा कौलीप्रदीपे ।

“दाता दयावान् विजयी विनीतः

सत्कर्मचेता विभवेः समेतः ।

कान्तासुतावाप्तसुखो नितान्तं

वैश्वे सुवेशः पुरुषो मनीषी” ॥)

उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते । उत्तर
+ आ + सङ्ग + घञ्) । उत्तरीयवस्त्रं । इत्यमरः ॥

“कृताभिधेकां ऊतजातवेदसं

त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीविनीतम्” ॥

इति कुमारः ५।१६ । तथा, रामायणे २।५०।४८ ।

“तत्तच्छीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमात्” ॥)

उत्तरीयं, स्त्री, (उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वदेहभागे भवम् ।
उत्तर + ङ) । उत्तरीयवस्त्रम् । दोहोद् दोला

इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा-
सङ्गः ३ वृहत्तिका ४ संन्यानम् ५ । इत्यमरः ॥

कक्षा ६ । इति जटाधरः ।

“अथास्य रत्नप्रयितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुलनलनिहारम्” ॥

इति रघुः १६।४६ । यथा रामायणे २।८८।१० ।

“उत्तरीयमिवासक्तं सुवर्तं सीतया तदा” ॥)

उत्तरेय, य, (उत्तर + एनप्) । उत्तरदिग्देशकालः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा मेघदूते १६।७५ ।

“किञ्चित्पश्चात् ब्रज नद्युगतिर्भूय एवोत्तरेय” ॥

“तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्” ॥)

उत्तरेयुः, [स्] व्य, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यः-
परदिति उत्तरशब्दादेयुस् प्रत्ययो निपातितः) ।

उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्द-
रत्नावली ॥

उत्तानं, त्रि, (उज्ज्वलानो विस्तारो यस्मात्) । अग-
भीरम् । ऊर्ध्वमुखप्रयितम् । इति मेदिनी ॥ चिन्

उत्ता

इति भाषा । (उर्द्धतलम् । यथा,
 “उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये” ।
 इति कुमारः ३।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “पिष्टपात्रं ददुत्तानं कृत्वा विप्रान् विस्कर्षयेत्” ।
 “उत्तानं लेपगाभ्यङ्गपरिषेकादगाहनैः ।
 विरेकास्यापनैः खेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्” ।
 इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशोऽध्याये वामदेगोक्तं ॥
 “उत्तानस्य प्रसप्तस्य कांस्यं वा ताम्रभाजनम् ।
 नामौ निधाय धाराम् प्रीतदाहनिवारणम्” ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उत्तानकः, ण, (उत् + तन् + कृत् ।) उच्चटाढयम् ।
 इति रत्नमाला ॥ (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः ॥)
 उत्तानप्रचक्रः, ण, (उत्तानं उर्द्धमुखं पत्रं यस्य ।
 पञ्चद्वीद्वयं कृत् ।) रत्नैरुद्वहः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 उत्तानपादः, ण, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य ।)
 राजविशेषः । स तु स्थायम्भुवनमुत्पन्नः इति
 पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्थायम्भुवस्य तु ।
 सौ प्रप्लौ सुमहावीर्यौ धर्माश्चौ कथितौ तव” ॥)
 उत्तानपादकः, ण, (उत्तानपादात् जायते यः । उत्तान-
 पाद + कृत् + ङ ।) उत्तानपादराजपुत्रः । तत्प-
 र्यायः । ज्योतीरथः २ ग्रहाधारः ३ ब्रुवः ४ । इति
 शारावली ॥ (उत्तमः । यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “तयोरुत्तानपादस्य सुखामुत्तमः सुतः ।
 पभीष्टायामभूद्वन्नक्षत्रं । पितुरत्यन्तवस्त्रमः ॥२॥
 सुगीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषो द्विजः ।
 स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याभूद्वन्नृपः सुतः ॥३॥)
 उत्तानप्रयः, चि, (उत्तानः प्रेते । शीघ्रं पयने पार्था-
 दिषूपसंस्थानमिति अच् ।) अत्यन्तशिशुः । तत्प-
 र्यायः । हिम्सा २ स्तनपा ३ स्तनन्वयी ४ । इत्य-
 मरः ॥ उत्तानसुतः ॥
 उत्तापः, ण, (उत् + तप् + घञ् ।) तेजः । उष्मा ।
 सन्तापः ॥ (यथा, शितोपदेशः ।
 “प्रत्यष्टः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किञ्च” ॥)
 उत्तारः, चि, (उत् + तृ + घञ् ।) मृद्धान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्यः २ उद्भूतः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति
 णटाधरः ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “संसारसागरोत्तारतरणिः” ।) वमनम् । इति
 प्रायश्चित्तविवेकादयः ॥
 उत्तारी, [न] चि, (उत् + तृ + णिन् ।) चपलः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 उत्ताणः, चि, (उत् + तण् + घञ् ।) उत्कटः । श्रेष्ठः ।
 विकाराणः । श्वश्रूयः । इति मेदिनी ॥
 (“ससदुत्ताणयेतालताणवायं विवेश तत् ।
 मश्रानं हृण्णरजनीनिवासभवनीपमम्” ॥
 इति कायासरित्सागरे २५। १३६ ॥
 “अन्योन्यप्रतिघातसदृशपलकक्षोणयोणाहलैः
 उत्ताणास्तद्वेगभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः” ।
 इति उत्तरचरिते । २७ ब्रह्मे ॥ त्वरितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्था

उत्तीर्णः, चि, (उत् + तृ + क्त ।) मुक्तम् । पारगतम् ॥
 (“तुकोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषवतमसो
 रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १६ ॥)
 उत्तुङ्गः, चि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः ।) उबः । इति
 णटाधरः ॥
 (“उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपागां
 काकः क्षणोऽपि फलमात्मनते सपक्षः” ।
 इति उद्भटः । उन्नतः । “पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
 सुमुखाम्भोजेति संभाविति” । इति भट्टहटिः
 १ । ७२ ॥)
 उत्तुषः, ण, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात् ।)
 मृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खाजिकः २ जाजाः ३ ।
 इति हारावली । खड्ग इति भाषा ॥
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच् ।) प्रे-
 रणा । व्ययकरणम् । (तीक्ष्णोत्तेजनम् । यथा,
 “व्याघटनोत्तेजनया मणीनाम्” । इति भाषे ।)
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + क्त ।) अश्व-
 चतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रेरिते
 चि ॥
 उत्तेरितं, स्त्री, (उत् + तृ + इतच् ।) अश्वपञ्चमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकारणं २ आखन्दितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तथा चोक्तं,—
 “उत्तेरितोऽतिवेगान्धो न श्रूयतेति न पश्यति” ॥)
 उत्तोषणं, स्त्री, (उत् + तुष् + ल्युट् ।) उर्द्धनयनम् ।
 तोषा । इति भाषा ॥
 उत्थक्तः, चि, (उत् + ल्यक् + क्त ।) परित्यक्तः । उर्द्ध-
 क्षितः । विरक्तः ॥
 उत्थासः, ण, (उत् + तस् + घञ् ।) भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उत्थानं, स्त्री, (उत् + स्था + ल्युट् ।) सैन्यम् । युद्धम् ।
 पौषधम् । पुलकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंज्ञितम्” ।)
 उद्धमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवंशे । ६।११ ।
 “निदर्शयामास विशेषदृश्य-
 भिन्दुं नवोत्थानमभिवेन्दुमयै” ॥)
 हर्षः । वाक्चलः । अङ्गनम् । चैत्यः । (धनार्जन-
 निमित्ता चेष्टा । यथा मनुः ६ । २१५ ॥
 “भ्रातृणामभिमहानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न पुत्रमागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन” ॥)
 मलोत्सर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ तन्त्रम् । तत्तु ख-
 मण्डलम् । तैत्तिर्यपिन्ता च । समिविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमरसरतौ ॥ गात्रोत्थोत्थनम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २ य अङ्गे । “मेदच्छेद-
 छाशेदरं लघुभवत्युत्थानयोग्यं वपुः” ।) यथा च,
 “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि दादश्यामेव कारयेत्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (पुनर्जीवनम् । मरणा-
 न्तरं पुनर्जीवननामः । यथा महाभारते ।
 “स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः” ॥)
 उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

उत्थ

या एकादशी । अस्यां भगवान् क्षीरोदप्रयानो
 नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति ।) का-
 र्तिकशुक्लैकादशी ॥ अथ विष्णूत्थानम् । तत्र
 दिवसे रेवत्यन्तयुक्तायां द्वादश्याम् । रात्रौ रेव-
 त्यन्तपादयोगे तु दिवाऽतृतीयभागे रेवतीयुक्त-
 दादश्याम् । द्वादश्यामृच्छामावे एकादशीप्रभृति-
 पौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ रेवत्यन्तपादयोगे । तद-
 भावे केवलायां द्वादश्यां सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य ।
 ॐ “महेन्द्रवद्भैरमिनूयमानो
 भवान्धर्मिर्वन्दितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदास्था
 जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मल एव चन्द्रः
 शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
 अर्घं ददानीति च पुण्यहेतो-
 र्जागृह्य जाम्बव च लोकनाथ” ॥
 ततश्च ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्” ॥
 इति पठेत् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥
 उत्थापनं, स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट् ।) उत्तो-
 लनम् । उपस्थितिकरणम् ॥
 (“किमु मे सुहृत् भूयात् भर्तुंयत्थापनं न वा” ।
 इति महाभारते १ । आत्मीयकपर्ष्वणि । ४६।१७।)
 उत्थितं, चि, (उत् + स्था + क्त ।) उद्धमत् । प्रोद्यतं ।
 उत्पन्नम् । इत्यमरमेदिनीकरी ॥ (छतोत्थानम् ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थिताया” ।
 इति कुमारः, ७।६१ । रघुवंशे च ७।१० ।
 “श्रामान्तो मे भुजगप्रयनादुत्थिते शार्ङ्गपायौ” ।
 इति मेघदूते । १।२२ । “न यावदेतानुदपश्य-
 दुत्थितौ” । इति भाषे । १।१५ ॥)
 उत्थिताङ्गुलिः, ण, (उत्थिता अङ्गुलयो यच् ।) चपेटः ।
 विस्तृताङ्गुलिकरतलम् । इति शब्दचन्द्रिका । धा-
 पङ् इति भाषा ॥
 उत्थतः, ण, (उत् उर्द्धं पतति गच्छति । उत् + पत् +
 अच् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उत्थतनं, स्त्री, (उ + पत् + ल्युट् ।) उत्पत्तिः । उर्द्ध-
 गमनम् । इति मेदिनी ॥
 (“अथोत्थतनमन्त्रं सा पठित्वा ससखीजना” ।
 इति कथासरित्सागरे ।) विंशतरङ्गे ॥
 उत्थतिता, [कट] चि, (उत् + पत् + कट् ।) उर्द्ध-
 गमनश्रीलः । उपरिगमनकर्ता इत्यमरः ॥
 उत्थतिष्णुः, चि, (उत् + पत् + इष्णुच् ।) उर्द्धगमन-
 श्रोतः । तत्पर्यायः । उत्पत्तिता २ । इत्यमरः ॥
 (“ससञ्चरश्चक्षुस्त्वानामेकानामुत्पत्तिष्णवः” ।
 इति रघुः । ४ । ४७ । तथा पञ्चतन्त्रे । ६ । ४१ ।
 “मृगपतिरपि कोपात् सङ्घपत्युत्पत्तिष्णुः” ॥)
 उत्पत्तिः, स्त्री, (उत् + पत् + क्त ।) उत्पत्तनम् ।
 तत्पर्यायः । जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५
 उद्भवः ६ । इत्यमरः ॥ संसारः ७ भवः ८
 जातिः ९ । इति णटाधरः ॥ प्रभवः १० भावः ११
 सम्भवः १२ जगूः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्प

(यथा मनुः । २।६८ ।
“उत्पत्तिर्यज्ञः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत” ।)
(साह्यादिमते व्याविर्भावः । यथा, मृत्विगे विद्य-
मानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव
कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां व्याविर्भाव
एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ॥)

उत्पन्नः, चि, (उत् + पद् + क्त ।) उत्पत्तिविशेषः ।
जातः । उद्भूतः ॥

उत्पन्नं, स्त्री, (उत्पन्नतीति । पल गतौ पचाद्यच् ।)
नीलकमलम् । कुष्ठौषधिः । इति विश्वः ॥ पुष्पम् ।
इति मेदिनी ॥ जलजपुष्पमात्रम् । कुंज पद्मकुमु-
दादि । तत्पर्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः । कुव-
लयम् ३ । इति जटाधरः । कुयेत्यम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । “नवावतारं
कमलादिवोत्पन्नम्” ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ जलपुष्पविशेषः । कौञ्ज इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अमुष्पम् २ रात्रि
पुष्पम् ३ जलाकृतम् ४ हिमालयम् ५ निष्पापुष्पम्
६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । खादुत्वम् । पित्त-
रक्तान्तिदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्तिह-
मिज्वरहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“उत्पन्नानि कयायाणि पित्तरक्तहराणि च” ।

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेशोक्तम् ॥

“तस्मादह्यान्तरगुणे विद्यालुक्त्वयोत्यक्ते” ।

इति सन्नुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥)

उत्पन्नः, चि, (उद्भूतं पलं मांसं यस्मात् सः ।) मांस-
शून्यः । इति विश्वः । हेमचन्द्रः ॥

उत्पन्नगन्धिकं, स्त्री, (उत्पन्नस्य गन्धइव गन्धो यस्य । स-
मासे इत् संज्ञायां कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः ।
छाण्टात्मम् २ गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ॥

उत्पन्नपत्रं, स्त्री, (उत्पन्नस्य पत्रम् । गलत्तपत्रे पत्र-
मिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६ ।

ततः समुत्तिष्ठ्य धरां खदंष्ट्रया

महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।

रसातलादुत्पन्नपत्रसन्निभः

समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥)

स्त्रीनखक्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् । इति
धरणी ।

उत्पन्नशारिवा, स्त्री, (उत्पन्नमस्त्यस्याः उत्पन्नाकार-
पुष्पत्वात् । अर्श आद्यच् । यद्वा उद्यतं पलमनया ।
ततः उत्पन्ना चासौ शारिवा चेति ।) श्यामलता ।
इत्यमरः । (श्यामलताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उत्पन्निनी, स्त्री, (उत्पन्नानि सन्ति अस्यां तेषां
समूहो वा । उत्पन्न + इनि + डीप् ।) पद्म-
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्पविशेषः ।
छोटी कौञ्ज इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
कैरविणी २ कुमुदती ३ कुमुदिनी ४ चन्द्रिका ५
कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ नीलोत्पन्निनी ८ ।
(यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्यणि ३।६६।२५ ।
“वदधे सा महाराज विभती रूपमुत्तमम् ।
अस्तिवोत्पन्निनी श्रीमन्मनेरिव शिखा शुभा” ॥)

उत्पा

पस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तासग-
पित्तनाशित्वम् । वातकफकासटण्णाश्रमवमिश्रम-
ताकारित्वम् । तस्या वीजगुणाः । खादुत्वम् । रुच-
त्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुंसेर
चाण्डा इति भाषा ॥

उत्पवनं, स्त्री, (उत् + पृ + ल्युट् ।) कुशखड्कायां पवि-
त्रमध्येन जलादेरुत्क्षेपणम् । तत्र क्रमः । “पवित्र-
द्वयमग्रे वामहस्तानामिकाकुष्ठाभ्यां मूले दक्षिण-
हस्तानामिकाकुष्ठाभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां मृष्टीत्वा
प्याज्ये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाग्रावाज्योत्क्षेपणम्” ।
इति कालेसिः ॥ “पवित्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्ता-
नामिकाकुष्ठाभ्यां मूले वामहस्तानामिकाकुष्ठाभ्यां
मृष्टीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो व्य-
क्तपाणिः पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चि-
दुत्तोलनम्” । इति घन्युपतिः ॥ “पशुपत्युक्तकमेण
सामगानां मन्त्रोच्चारणपूर्वकं पवित्रद्वयमध्येनाग्रा
वाज्योत्क्षेपणं” । इति भवदेवभट्टः ॥

उत्पश्यः, चि, (उद्दृष्टं पश्यतीति + उत् + दृश् + श् ।)

उन्मुखः । ऊर्ध्वदृष्टिविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पाटनं, स्त्री, (उत् + पट् + णिच् + ल्युट् ।) उल-
नम् । मूल उपडान इति भाषा ॥ (यथा सन्नुते ।

“निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा” ॥)

उत्पाटितं, चि, (उत् + पट् + णिच् + क्त ।) कृतोत्-
पाटनं । तत्पर्यायः । उन्मूलितम् २ उत्खातम् ३ ।

इति जटाधरः ॥ आवर्हितम् ४ उद्धृतम् ५ । इति

हेमचन्द्रः ॥

उत्पातः, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पत्तिर्यथा अक-
सादायाति यः । प्राणिनां शुभाशुभसूचकमहा-
भूतविकारभूकम्पादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तत्पर्यायः । अजन्मम् २ उपसर्गः ३ । इत्यमरः ॥

स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा अपर्यव्यं चन्द्रादित्य-
ग्रासादि । आन्तरिक्षः २ यथा, उल्कापात-

निर्घातादिः । भौमः ३ यथा भूकम्पादिः । इति

दीपिकाचण्डीटीके ॥ (उत्पातानां लक्षणादिकं

ऋतौ सभावप्रभावात् अदोषत्वज्ञोक्तं दृष्टव्यं हि-

तायां ४६ अध्याये । यथा,—

“नरपतिदेशविनाशे केतोर्दयेऽथवा ग्रहेऽर्कोद्दो-
उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवस्याप्यदोषाय ॥ २२ ॥

येच न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तादृशसुखावहतां

ऋषिपुत्रकृतेः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तेः ॥ २३ ॥

वशाशनिमहीकम्पसम्वागिर्घातनिःस्वनाः ।

परिवेशरजोधूमरक्ताकारान्तमनोदयाः ॥ २४ ॥

क्रमेभ्योऽन्नरससहृदवस्तुपुष्पफलोद्गमाः ।

गोपक्षिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ २५ ॥

तारोल्कापातकलुषं कपिलावर्न्दुमखड्गम् ।

अग्निस्रज्जलनस्कोटधूमवेगवनिनाहतम् ॥ २६ ॥

रक्तपद्माख्यं सान्ध्यं नमः क्षुब्धार्णवोपमम् ।

सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ २७ ॥

शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छ्वाविरोधणम् ।

कम्पोदत्तनवैद्यैः रसनं दरणं क्षितेः ॥ २८ ॥

सरोजद्युदपानानां दृष्ट्वा रत्नरञ्जनाः ।

उत्पि

सरसं चाद्रिगेहानां वर्षासु न मयावष्टम् ॥ २९ ॥

दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमाणादनुतदर्शनम् ।

ग्रहगच्छताराणां दर्शनं च दिदाम्वरे ॥ ३० ॥

गीतवादित्रनिर्घोषा वगपर्यन्तसारुपु ।

शृण्वद्विरपां हानिरपापाः शरदि स्रुताः ॥ ३१ ॥

शीतानिलतुषारत्वं नर्दन् भृगपक्षिणाम् ।

रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ३२ ॥

दिशो धूम्रान्धकाराश्च सगर्भोवगपर्यन्ताः ।

उच्चैः सूर्यादयस्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्रुताः ॥ ३३ ॥

हिमपातानि नोत्पातविरूपादनुतदर्शनम् ।

छायाञ्जननिभाकाशं तारोल्कापातोपपन्नम् ॥ ३४ ॥

चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु ।

पत्राङ्कुरगताणाञ्च विकाराः शिग्रहे शुभाः ॥ ३५ ॥

ऋतुसभावज्ञा ह्येते दृष्टाः स्वप्ता शुभप्रदाः ।

ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृगुदायणाः ॥ ३६ ॥

उन्मत्तानाश्च या गाथाः शिशूनां भापितश्च यत् ।

स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति यतिक्रमः ॥ ३७ ॥

पूर्वं चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।

नचोदिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ ३८ ॥

उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा

विख्यातो भवति नरेन्द्रवत्सभश्च ।

एतत्तन्मृगिवचनं रक्षस्यसुतां

यज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी” ॥ ३९ ॥

उत्पतनं । उल्लम्बाः । यथा, रामायणे ५।६८।२३ ।

“एकोत्पातेन ते लङ्घानेष्ट्यन्ति हरिपुङ्गवाः” ।

उन्नतिः । वृद्धिः । यथा, हितोपदेशे ।

“करगिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां” ।

उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्वणि ।

“बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्मैपिणी भवेत्” ॥)

उत्पादकं, पुं, (उत् + पद् + णिच् + क्तुल् ।) पशु-

विशेषः । तत्पर्यायः । शरभः २ कुङ्गरारातिः ३

अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादकं, चि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + णिच्

+ क्तुल् ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।

“उत्पादकमृगदाचोर्गदीयान् ब्रह्मदः पिता” ।

२ । १४६ ॥

उत्पादनं, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ल्युट् ।) जननम् ।

उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् । (यथा मनुः ॥ ६।२७ ।)

“उत्पादनसपत्यस्य जातस्य परिपालनम्” ।

उत्पादशयनं, पुं स्त्री, (उत्पाद ऊर्ध्वपादः सन् श्येते

यः सः । उत्पाद + शी + ल्यु ।) टिट्ठिमपक्षी । इति

हेमचन्द्रः ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + क्तुल् +

टाप् ।) देहिक्तानामकीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूतिका ।

इति भरतो द्विरूपकोपश्च ॥

उत्पात्नी, स्त्री, (उत् + पद् + घञ् + डीप् ।) ध्या-

रोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिञ्जलं, चि, (उदतिशयः पिञ्जलो व्ययः ।) भृश-

माकुलः । अतिशययत्नाकुलः । तत्पर्यायः । समु-

त्पिञ्जः २ पिञ्जलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्सेक्षा, स्त्री, (उत्सेक्षते इति उत् + प्र + ईक्ष + ण्य + टाप् ।) अगवधानम् । इति मेदिनी ॥ कात्या-
शङ्कारविशेषः । नस्य लक्षणम् ।

“सम्भावनमथोत्सेक्षा प्रकृतस्य संभवेन यत्” ।

“अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य संभवेन उपमानेन
यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्” । इति कात्या-
शङ्कारः ॥ (अस्या भेदा वद्वः । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥

“भवेत् सम्भावनोत्सेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुणः क्रिया इत्यं यदुत्सेक्षं द्वयोरपि ॥

तदुत्सेक्षापि प्रत्येकं भावाभावभिन्नानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वात्रिंशद्विधतां गच्छन्ति तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।

विना इत्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥

उत्पन्नगुणोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥

उत्पन्नगुणोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

अस्वरूपान्तरीत्या सा वैचित्रमधिकं वहेत् ॥

मन्ये शब्दे भुवं प्रायो नृगमित्येवमादयः” ॥

विस्तृतिस्तु अस्वरूपशब्दे द्रष्टव्या ॥

उत्पन्नवर्ण, स्त्री, (उत् + ण् + ल्युट् ।) उत्पन्नानम् ।

काफान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५।११५ ॥

“द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धिस्त्वत्पन्नं स्मृतम्” ॥)

उत्पन्ना, स्त्री, (उत् + ण् + ऋच् + टाप् ।) गौका ।

इति शब्दरत्नावली ॥

उत्पानः, पुं, (उत् + पण् + घञ् ।) लम्पः ॥

(“तत्त्वज्ञं च क्षतोत्पानः शक्तिदेवोऽथ साध्वसात्” ।

इति कथासरित्सागरे । १६ तरङ्गे ॥)

उत्पुल्लः, त्रि, (उत्पल्लोति । उत् + पल्ल् + क्त ।

आदितस्तेतीडभावः उत्पुल्लसंफुल्लयोरपसंस्थान-
मिति गिह्यातस्य लः ।) प्रफुल्लः । विकसितः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।

“उत्पुल्लकमलपरागजन्ता-

ल्लूतः सरसिजसम्भवः परागः” ।

स्पीतः । वर्द्धितः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१३ ॥

“हृषोत्पुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता” ।

पानन्दादिना विस्तारितः । यथा, रामायणे ॥

“अवस्थितैः समीपस्यैस्त्रासादुत्पुल्ललोचनैः” ।)

स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥

उत्पः, पुं, (उत्पत्तिं जलेन । उन्द् + उत्पिगुधुकिषिभ्य-

स्येति सः । किदित्यनुष्ठेनं लोपः ।) प्रखणम् ।

इत्यमरः ॥ उगद इति भाषा । यत्र स्थाने खुला

जलं गच्छति तत्र । इति भरतः ॥ साम्यादयस्तु

अविच्छेदेन सवज्जं यत्र स्थाने पतति निपत्य च

दण्डोभभवति चनेत्याहुः ॥ तथा साक्षोऽप्याह ।

“गिरेरुपरि निर्भरादिप्रभवजलसङ्घातः” ।

“पञ्चसं मन्दयेगेन सवज्जले । इति क्रोष्टा” ॥

उत्पङ्कः, पुं, (उत्पङ्कते मिक्षति यप । उत् + पङ्क

+ घञ् ।) क्रोडम् । इति जटाधरः ॥

“उत्पङ्के वा मज्जिनवचने सौम्य निक्षिप्य वीक्षाम्” ॥

इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणम् । १।११।५ ॥

“प्रणयेनागतं पुल्लम् उत्पङ्कारोहणोत्सुकम्” ॥

पर्वतादीनां शिखरदेशः । सानुः । यथा, रघुः ।

“शिलाविभङ्गैर्मृगराजशिव-

स्तुङ्गं नगोत्पङ्कमिवारोह” ॥ ६ । ३ ॥

सौधादीनामुपरिभागः । काद इति भाषा ॥

“सौधोत्पङ्कप्रणयविमुखो मास भूरुज्ययिन्याः” ।

इति मेघदूते । २६ । अन्त्यन्तरभागः ।

“वनेचराणां वनितासखानां

दरीयहोत्पङ्कनिषत्तामासः” ।

इति कुमारः । १ । १० । ऊर्ध्वतलः । वहिर्भागः ।

“हृवदो वासितोत्पङ्का निषसृग्गनाभिभिः” ।

इति रघुवंशे । ४ । ७४ । सङ्गमः ॥ आलिङ्गनम् ।

विवाहः ॥ ब्रह्माधोभागः । शोष इति भाषा ॥

यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।

“अन्त्यन्तरमुत्पङ्कं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति” ।

गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षितजन्मनि । १४ ।

६८ । १८ । १६ ॥

“आसीन्मम मतिः कृष्ण ! पूर्णोत्पङ्का जनार्दन” ॥)

उत्सर्गः, पुं, (उत् + सृज् + घञ् ।) त्यागः । दानम् ।

वर्ज्यम् । (यथा, कुमारः । ७ । ३५ ॥

“श्लोक्षोत्सर्गोत्सर्गविनीतवेशः” ।

“तयोत्सर्गद्रुततरगतिकृत्परं वर्त्म तीर्थाः” ।

इति मेघदूते । २० ॥ यथा, मनुः । ११ । १६३ ।

“तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च” ।)

सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कुमारः ।

२ । २७ ।

“अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः” ।)

आधिक्यक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अथ वैधोत्सर्गविधिः । स्नानसन्ध्याचमनानि कृत्वा

नारायणनवग्रहगुरुन् संपूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन

हृत्वा दक्षिणहस्तेन चिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधि-

पतिदेवतां सम्यदानश्च अर्चयित्वा संकल्प्य कुश-

तिलजलत्यागपूर्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥

(अर्पणवायोर्थापारः । मज्जमूत्रादिवर्ज्यम् ॥

उत्सर्ज्यते विष्णुव्रतनेनेति व्युत्पत्त्या पाश्चिन्नियम् ।

यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२१ ।

“मनसोऽन्त्रं दिशः श्रोत्रे स्नाने विष्णं बले हरम् ।

वाचमिं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्” ॥)

उत्सर्जनं, स्त्री, (उत् + सृज् + ल्युट् ।) उत्सर्गः ।

तत्पर्यायः । त्यागः १ विद्यापितं ३ दानं ४ विस-

र्जनं ५ विस्त्राणनं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रति-

पादनं ९ प्रादेशनं १० निर्व्वपणं ११ अपवर्जनं १२

चण्डतिः १३ । इत्यमरः ॥ (आधिक्यकर्तव्यक्रिया-

विशेषः । (यथा, मनुः । ४ । ६६ ।

“पुण्यं तु हृन्दसां कुर्व्यात् वहिरुत्सर्जनं दिशः ।

साधुशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्वारहे प्रथमेऽहनि” ॥)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + सर्प् + णिनि + ङीष् । उत्-

सर्पतीति वाक्ये वाच्यणिङ् एव ।) जिह्वायां

कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥

“कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।

सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥

अवसर्पिण्यां षड्वा उत्सर्पिण्यां तस्य विपरीताः ।

एवं द्वादशमिरहैर्विवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥

(उद्गमनशीला । यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के ।

“उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना” । इति ॥)

उत्सर्प्या, स्त्री, (उत् + सर् + ण्युट् ।) प्रजनकालप्राप्ता

गौः । इति जटाधरः ॥ पाल जखोनेर उपयुक्ता

गाइ इति भाषा ।

उत्सवः, पुं, (उत् + सू + ऋच् ।) नियताज्ञादजनक-

व्यापारः । तत्पर्यायः । क्षणः २ उद्भवः ३ उद्भवः

४ मद्यः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । ३।५६ ।

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च” ॥)

उत्सेकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥

(उन्नतिः । अभ्युदयः ।

“उत्सवे व्यसने चैव दुर्मित्ते राष्ट्रविक्षेपे” ॥

इति हितोपदेशः । १ । १६४ ॥)

उत्सादनं, स्त्री, (उत् + सद् + णिच् + ल्युट् ।) समु-

ल्लेखः । उद्गाहनम् । उद्बर्तनम् । इति मेदिनी ॥

(“उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिद्यभोजने” ।

इति मनुः । २ । २०६ ॥ विनाशः । उन्मूलनम् ॥

“पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतवधः ।

क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खलस्य चिकीर्षितम्” ॥

इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधलेपना

दिना ब्रह्मस्य संशोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।

“अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्धना ।

उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गयः” ॥

“उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमदुः ।

प्रहर्षसौभाग्यमृगालाघवादिगुणान्वितम्” ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उत्सादितं, त्रि, (उत् + सद् + णिच् + क्त ।) कृतोत्-

सादनम् । उद्बर्तितम् । निर्मलीकृतशरीरम् ॥

(यथा, महाभारते ७।८० । १० । प्रतिष्ठापयन्ति ।

“उत्सादितः कषायेण वज्रवद्भिः सुशिक्षितैः ।

आसुतः साधिवामेन जलेन सुसुगन्धिना” ॥)

उत्सारकः, पुं, (उत्सार्यन्ते प्रमुद्गरतोऽनेन इति ।

उत् + सद् + णिच् + वुण् ।) हारपाणः । इति

हेमचन्द्रः ॥ उत्सारणकर्त्ता ॥

उत्सारणं, स्त्री, (उत् + सद् + णिच् + ल्युट् ।) दूरी-

करणम् । चालनम् । स्थानान्तरप्रापणम् ॥

उत्साहः, पुं, (उत् + सह् + घञ् ।) उद्यमः । तत्-

पर्यायः । अथर्वसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।

“रतिर्हसिश्च श्लोकश्च श्लोकोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमरौ प्रोक्ताः शमोऽपि च” ॥)

भुवकविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“उत्साहः स्यात् रसे हास्ये तास्ते केन्दुकसंज्ञके ।

वंशरुद्धिकरः पादैश्चयोदशमिताक्षरः” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

उत्साहवर्द्धनं, स्त्री, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह

+ वर्द्ध + ल्युट् ।) उद्यमरुद्धिः । वीररक्षा । इत्य-

मरः ॥

उद्

उत्तिष्ठः, चि, (उत् + चिच् + क्त।) उद्धतः। इति
त्रिकालशेषः। गर्वितः। वर्द्धितः। उद्धितः।
इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः ८। ७१।
“बाह्वृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतां नृणां।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्तिष्ठन्मनसां तथा”।
“वीर्योत्तिष्ठो हि तौ प्रापौ कालपाशवशङ्कतौ”।
इति रामायणे २म काण्डे ॥)

उत्तिष्ठमानः, चि, (उत् + चिच् + शानच्।) उत्तिष्ठ-
मानः। उद्धिमान्। इति श्रीभागवतम् ॥

उत्सुकः, चि, (उत् उद्योगं सुवति सौति सुनोति वा।
सु प्रसवेत्यर्थः। विचिञ्जामूर्च्छकत्वात् गुणा-
भावः। क्षिपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो
वा। ततः संज्ञायां कन् ॥ यद्वा उत् सुवति।
ध्रुवरेखे। मित्वादिवात् डु। सत्विति क्षिप्
वा। कनिकेय इति ऋचः ॥ उत् + च + क्षिप् +
कन्।) वाञ्छितकर्माद्यतः। तत्पर्यायः। इष्टा-
र्थोद्युक्तः २। इत्यमरः ॥ उत्सुषितः। इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे।
“प्रेषयिष्यति राजा तु कुशलायं तवानघे।
ब्राह्मणान् नित्यशः पुलि मोत्सुका भूः कदाचन”॥
“वत्सोत्सुकापि क्षिप्रिता संप्रथाम्”।
इति रघुवंशे २। २२ ॥)

उत्सुरः, ड, (सुरं सूर्यमतिक्रान्तः।) दिनावसानम्।
इति हेमचन्द्रः ॥

उत्सृष्टः, चि, (उत् + सृज् + क्त।) कृतोत्सर्गः। तत्-
पर्यायः। त्यक्तः २। ह्येनः ३। विधृतः ४। समुज्-
झितः ५। धृतः ६। इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः।
“महोत्सोत्सृष्टपशवः सूक्तिकागन्तुकादयः” ॥)
ल्लेचनं, स्त्री, (उत् + चिच् + लृट्।) ऊर्द्धसेकः।
उत्थलन उपचन इत्यादि भाषा।

उत्सेधः, ड, (उत् + सिच् + घञ्।) पर्वतच्छादीनां
दैर्घ्यम्।

“क्षूर्मस्त्रियोऽनोत्सेधो दृश्योऽनमदलः” ॥
इति महाभारते गजकूर्मयुद्धे। २६। ३१।

उत्सृष्टः। (यथा, कुमारः ५। ८॥
“पयोधरोत्सेधविशीर्यवंहति” ॥

उपरिभागः। यथा, कुमारः ५। २४।
“पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णितः” ॥)

शरीरम्। इत्यमरः ॥ संहननम्। इति हेमचन्द्रः ॥
“सोत्सेधमुष्णार्धशिरातनुत्वम्”।

इति भावप्रकाशे शोधाधिकारे ॥
“उत्सेधं संघतं शोषं तमाहुर्निघ्नयादतः”।

इति निदानस्थाने त्रयोदशाध्याये वामदेवोक्तम् ॥
उद् य, (उ + क्षिप् + तुङ्।) उद्योदरादित्वात् साधुः।

विंशत्युपसर्गान्तर्गत उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः।
ऊर्द्धम्। उत्कर्षम्। प्राकट्यम्। नैकाद्यम्। इति

दुर्गादासः ॥ प्रकाशः। विभागः। प्राबल्यम्।
अस्वास्थ्यम्। शक्तिः। प्राधान्यम्। बन्धनम्।

भावः। मोक्षः। सामः। ऊर्द्धकर्म। इति
मेदिनी ॥

उद्, स्त्री, (उद् + घञ्।) जलम्। इति शब्दरत्नावली।
“जगत्पान्तीदधिसंज्ञवोदे

उद्

नारायणस्योदरनामिनासात्”।
इति श्रीभागवते। तथा च गीतायाम् ॥ २। १८६।
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संभुतोदके” ॥)

उदक्, [घ] य, (उद् + चञ् + अस्मातिः।) उत्तर-
दिग्देशकालाः। इति मेदिनी ॥

उदकं, स्त्री, (उनन्तीति। उन्दो कोदने + कन्। उद-
कमिति २। ३६। उणादिसूत्रेण साधु।) जलम्।

इत्यमरः ॥
“अनीता पद्मतां धूलिमुदकं नावतिष्ठति”।

इति माघः २। ३८॥ तथा श्रीभगवद्गीता ॥ २। १८६।
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संभुतोदके” ॥

“उदकस्योदः एकहलादौ। पाणिनिः। ६। ३। ५६।
इति विकल्पः। उदकुम्भः। उदककुम्भः। यथा,

मट्टिः। २। २०। “तपःकृशाः श्रान्त्युदकुम्भ-
हृत्ताः” ॥ उदशब्दोऽप्युदकपर्याय इति माय-
टीका। उदकस्योदः संज्ञायामिति रक्षितः।

यथा, कुमारः ५। २६। “सहस्ररात्रीवदवाच-
तत्परा” ॥ इति उज्ज्वलदत्तः।

वारिशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥
उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा।)

दिव्यविशेषः। यथा। अयोदकपरीक्षा।
पितामहः।

“तयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मां सनातनम्।
मण्डलं पुण्यधूमाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैश्ववच्च धनुस्तथा”।
तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत्। यथा नारदः।

“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरहृतादिभिः।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः” ॥

ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्तकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्तं कर्म कुर्यात्।

कात्यायनः।
“शरांस्वनायसायांस्तु प्रकुर्वीत विमुञ्चये।

वेत्तुकाकुमयांश्चैव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्” ॥
पितामहः।

“क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यक्षेत्र्यन्तर्वाक्ष्योऽथवा ॥
अक्षुरहृदयः श्रान्तः सोषवासस्तथा शुचिः ॥

इयन्नं प्रक्षिपेद्भोमान् भास्वते वाति वा नृशम्।
विषमे भूपदेशे च दत्तस्याणुसमाकुले” ॥*

नारदः।
“क्षुरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मजम्।

मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः” ॥
अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं

तत् सप्तशतम्। एवं षट्शतादिकम् ॥ * ॥
पितामहः।

“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम्।
हस्तानान्तु शते सार्द्धे लक्षं क्षत्वा विपक्षजः ॥

तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शस्त्रदर्शनात्।
मध्यमस्तु शरो याह्याः पुरुषेण वलीयसा ॥

शराणां पतनं याह्यं सर्पणं परिवर्जयेत्।
सर्पणं सर्पणं शरो याति दूरादूरतरं यतः” ॥

पतनं याह्यमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छेदि-
त्यर्थः। तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

उद्

ग्रहणं ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शरः
पानेत्यर्थः ॥ * ॥ नारदः।

“नदीषु नातिवेगास्तु तङ्गिण्यु सरस्तु य।
ऋदेषु स्थिरतोयेषु क्षुर्यात् एषां निमज्जनम्” ॥

नातिवेगास्तु स्थितिविरोधिवेगान्मुनास ॥ * ॥
विष्णुः। पञ्चशैवालदुष्टग्राहमत्स्यश्लोकादिवर्जिते

तस्य नामिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुष-
स्यान्यस्योक्तं महीत्वा अभिमन्त्रितात्मः प्रविशेत्।

तत्त्वमदाक्षश्च नातिभूरभूदुना धनुषा पुरुषो-
ऽपरः शरमोक्षं क्षुर्यादिति तस्य शोध्यस्येत्यर्थः।

अन्यथा तस्येति यथ स्यात् ॥ * ॥
अन्यपुरुषस्य क्षमधारणमाह स्मृतिः।

“उदके प्राङ्मुखक्षिपेद्दन्मस्युषां प्रत्यक्ष च” ॥०॥
प्राङ्निवाककट्टकजकामिमन्त्रणमाह पितामहः।

तय त्वं प्राणिनां प्राणः कष्टेराद्यन्तु निमित्तम्।
मुञ्चेच्च कारणं प्रोक्तं त्रयाणां देहिनां तथा ॥

एतत्त्वं दर्शयामासं भुभानुभपरोक्षे” ॥ * ॥
शोध्यकर्तुं कामिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः।

“सथेन माभिरक्षच्च वरुणेत्यभिप्राय दाम्।
नामिमात्रोदस्यस्य महीत्वोक्तं जलं विशेत्” ॥

मा मां। अभिप्राय शपथं दारयित्वा। धं
जलम्। विशेत् निमज्जेत् ॥ * ॥ तोरयश्च निम-

ज्जनवमीपे समे स्थाने शोध्यवर्षप्रमाणोद्भूतं
कार्यम्। यथा नारदः।

“शत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरयमुद्भितम्।
कुर्वीत कार्यमात्रन्तु भूमिभागे समे मुधौ” ॥ * ॥

शरमोक्षे विशेषमाह तुर्नारददृश्यते।
“शरप्रक्षेपणस्थानादयुवा जवसमन्वितः।

गच्छेत् परमया शक्त्या यथासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः।

प्रत्यागच्छेत्त वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले।

अन्तर्जलगतं सन्त्यक् तदा मुञ्चिं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा न विमुञ्चः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥

स्थानाहान्यत्र गमनादयस्त्रिन् पूर्व निवेशयेत्” ॥५॥
अविनो विशेषयति नारदः।

“पद्माशतो धावतानां यौ स्यातामधिकौ जये।
तौ च तत्र नियोक्त्यौ शरानयनक्षमौ” ॥

एकाङ्गस्य दर्शनादिति कार्याद्यभिप्रायेण।
“शिरोमात्रन्तु दृश्येत न क्षौर्वो नापि नासिके।

एषु प्रवेशने यस्य मुञ्चं तमपि निर्दिशेत्” ॥ * ॥
इति विशेषाभिधानात्। कात्यायनः।

“निमज्जोत्प्लवते यत्न दृष्ट्वेत् प्राणिना नरः।
पुनस्तत्र निमज्जेत दंष्ट्रिश्चिन्विमवितः” ॥

जलान्तर्गतमत्स्यश्लोकादिना दष्टः समुत्प्लवते यदि
तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥ * ॥

पितामहः।
“गन्तुं चापि च क्षुत्तुं समं गमनमज्जनम्।

गच्छेत् तोरयमूलात् शरस्थानं जवी नरः ॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शायकम्।

गच्छेत्तोरयमूलात् यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले।

उद

उद

उद

अन्तर्जगत्तं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिष्टम् ॥
 यत्र मज्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
 समकालं गमनं शूलपाण्डुक्तमदुक्तम् । मज्जनसम-
 कालक्षिप्तं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमा-
 न्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेग-
 वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
 तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
 तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां कर-
 तात्मिकायां प्राङ्निवाकदत्तायां शोधो निम-
 ज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुत-
 तरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च
 तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जग-
 तं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं
 कार्यः ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजला-
 शयनिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं
 कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य जला-
 शये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च
 देवान् हवनान्तमिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोधस्य
 शिष्टं प्रतिज्ञापन्नं वज्रा प्राङ्निवाको जलमभि-
 मन्त्रयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्रेण ।

ॐ “ताय त्वं प्राणिनां प्राणः कृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
 श्रेष्ठं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
 अतस्तं दर्शयतामानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥ इति ॥
 शोधान्तु ॐ “सत्येन मामिरक्षस्व वरुण” इत्यनेन
 जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्युखस्य शोधनाभिमाचोद-
 कावस्थितस्य वलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं
 जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
 शरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जलनिकसिन्
 पुरुषे स्थिते अन्यसिंश्च तोरणमूलस्थिते प्राङ्निवा-
 केन तालत्रये दत्ते शोधो गृहीतस्युखप्राङ्मुख-
 षस्योऽरु गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तो-
 रणमूलस्योऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
 ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं
 प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
 कर्णायुष्मं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
 मज्जनस्थानादभ्यगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
 दिकं दद्यात् ॥ इति दिव्यतत्त्वम् ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन जलेन कीर्णः व्याप्तः ।) मद्या-
 करणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन कीर्णः ।) करणविशेषः ।
 इति रत्नमाला ॥ डालकरमुष्ठा उहरकरञ्ज
 इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पर्यायो भावप्रकाशे ।
 “उदकीर्णस्तृतीयोऽन्यः यद्व्यग्रा हरिवाख्यो ।
 मर्षटी वायसी चापि फरङ्गी करभञ्जिका” ॥
 गुणा अस्य फरङ्गीशब्दे ज्ञान्याः ।)

उदगता, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिज्ञानार्थमर्हतीति ।
 उदक + तन्त्रायामिति यत् ।) रजस्वला । ऋतु-
 मती । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।

“नोदक्यामिमाभयेत यच्च गच्छेद्गच्छतः” ॥)

उदगभिः, पुं, (उदगुचरे योऽभिः ।) हिमालयपर्वतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

उदगपतं, स्त्री, (उदक् उत्तरस्यामपतं गमनम् ।)

उत्तरायणम् ॥ इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः । ११।६७ ।
 “देवे रायहनी वर्षं प्रविभागतयोः पुनः ।
 अहस्तचोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्” ॥
 “तदादिद्यस्योदगयनमादानञ्च चीवतून् शिशि-
 रादीन् ग्रीष्मान्तान् चयमेव” ॥ इति सूत्रस्थाने
 षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् । विस्तरस्यास्योत्त-
 रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदगमः, पुं, (उदगुत्तरदिगवत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र ।
 समासे + अच् ।) सङ्गमः । उल्कृष्टस्थानम् । इति
 जटाधरः ॥

उदग्रं, त्रि, (उदग्रतमयं यस्य ।) उच्चितम् । उच्चम् ।
 इत्यमरः ॥ (विशालम् । महत् । दीर्घम् । भीमम् ।
 “नयन् मधुलिङ्गः श्वेत्यमुदग्रदर्शनांशुभिः” ॥
 इति माघः । २।२१ । तथा, रघुः । २।५३ ।
 “क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्तस्य शब्दो भुव-
 नेषु ह्रुः” । “अवन्तिनाथोऽयमुदग्रवाजः” ॥ इति
 च रघुः । ६।३२ ॥)

उदग्रदन्तः, [त्] पुं, (उदग्रो दन्तौ यस्य । अग्रान्तः उद-
 ग्रदन्तवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दन्तः ॥) उच्चदन्त-
 हस्ती । उदग्रदन्तयुक्ते, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

उदजः, पुं, (उत् + अज् + समुदोरजःपशुत्विति
 अच् । अघनपोरिति पर्युदासात् वीभावो न ।)
 पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥

उदचनं, स्त्री, (उत् + अच् + ल्युट् ।) पिधानपात्रम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ जाकुनि इति भाषा । (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । ४।३।५ । “प्रतिप्रस्थाता
 संखवावानयत्युज्जेता चमसेन वोदचनेन वा” ।)
 ऊर्ध्वक्षेपणम् ॥

उदक्षितं, त्रि, (उत् + अक्ष + क्त ।) ऊर्ध्वक्षिप्तम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (“उदक्षितात्तोऽक्षितदक्षि-
 णोरुः” ॥ इति मट्टिः ।) (पूजितम् ॥)

उदग्रपालः, पुं, (उदग्रस्य उद्विग्रागस्य पालो गमनं
 पलायनं यत्र । मत्स्यसर्पविशेषाणामग्रं उद्विग्नं
 सत्वलायते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
 भेदः । इति मेदिनी ॥

उदधिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
 उद + वा उदक + धा + क्ति ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः ॥ (“उदधेरिव निग्रागशतैश्चभवन्नास्य विमा-
 नना क्षचित्” ॥ इति रघुः ८।८ ॥ मेघः । घटः ॥)

उदधिकाः, पुं, (उदधि + क्रम + क्ति ।) समुद्रा-
 क्रमणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उदधिमलः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मल इव ॥) समुद्र-
 फेनः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् ।
 अतिवान्तिकारित्वञ्च । इति राशवज्जम् ॥

उदधिमेलना, स्त्री, (उदधिमेलनेव यस्याः ॥) पृथिवी ।
 इति महाभारतम् ॥ (“धतुरुदधिमेलनामेख-
 लाया सुवो भक्ता” ॥ इति कादम्बरीकधामुखे ।)

उदन्तः, पुं, (उदगतो निर्दिष्टः अन्तो यस्य ।) वार्त्ता ।
 (“कान्तादन्तः सुष्टुदुपगतः सङ्गमात्किञ्चिदन्तः” ॥
 इति मेघदूते” १०१ । तथा, रघुः । १२ । ६६ ।
 “श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः”
 साधुः । इति मेदिनी ॥ उत्तियाजनम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, त्रि । यथा,
 शतपथब्राह्मणे । “शतमसदिति तदाऽऽर्यर्ह्युदन्तं
 तर्हि जुहुयात् तद्देवोदन्तं कुर्यादुप ह दधेत्
 यद्यदन्तं कुर्यादप्रजप्ति वै रेत उपदग्धं तस्मान्नो-
 दन्तं कुर्यात्” ॥)

उदन्तकः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन् ।) वृत्तान्तः । वार्त्ता ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + णिच् + णुप् +
 टाप् ।) दम्भिः । इति हारावली ॥

उदन्या, स्त्री, (उदन्यति उदकस्येष्टा वा । सुपः
 ध्यात्मनः क्यच् । अशनायोदन्येति द्रव्याभावः ययि
 उदकस्योदन्भावोऽपि निपात्यते । अत्रत्ययादित्यः ।)
 पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि ।
 ६।८।५ । “अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम
 तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः
 पुरुषनायः इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति” ॥)

उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यत्र । उदक +
 मतुप् । उदन्वानुदधौ चेत्युदकस्य उदन्भावो
 निपातितः मतुपि ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुः ४।५२ ॥

“असह्यविक्रमः सङ्घं दूरान्मुक्तमुदन्वता” ।
 ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८।२।३४ ॥)

उदप आघाते । सौधधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरदिः । उदधः ।
 इति दुर्गादासः ॥ पानुवन्ध उदधातुरयं भस्म-
 वशात् उदपेति लिखितः ॥

उदपानं, स्त्री, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक +
 पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः ।) कूपः ।
 इत्यमरः ॥

(“तङ्गागानुदपानानि वायः प्रखवणानि च” ।
 इति मनुः २।४८ । तथा, रामायणे २।८०।१२ ।
 “निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरत्तमान् ।
 उदपानान् बह्विधान् वेदिकापरिमण्डितान्” ॥
 भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा गीतायाम् । २।४६
 “यावानर्थं उदपाने सञ्जतः संजुतोदके” ॥)

उदयः, पुं, (उदयन्ति यथा यस्मात् । उच् + इ +
 ण्यच् ।) पूर्वपर्वतः । उदयाचलः । (भावे + अच् ।)
 समुन्नतिः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिः । मण्डलम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथायामुद्गमः । तत्र
 सूर्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अर्धे ८
 अध्यायः ॥ * ॥

“उदयास्तमने चैव सर्वकालान्तु संमुखे ।
 दिशासशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥१३॥
 येयं च दृश्यते भास्वान् स तेयामुदयः स्मृतः ।
 तिरोभावश्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रयेः ॥१४॥
 नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्यस्त सतः ।

उदयान्तमनाख्यश्च दर्शनादर्शनं रवेः ॥१५॥
 शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशयेय पुरत्रयम् ।
 विकर्षो द्वौ विकर्षस्यर्क्षीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥१६॥
 उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन् रविः ।
 ततः परं ऋसन्तीभिर्गोभिरक्षं गिरच्छति ॥१७॥
 उदयास्तमनाभ्याश्च स्मृते पूर्वपरे दिशौ ।

तस्मात्मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां
दिनेऽपि नित्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रद-
क्षितीकुर्वन्तं हृत्य ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां
प्राची । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां
सर्वदा मेरुरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
लोकपथः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः ।
दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यद्वा ।
भारतादिवर्षस्यानां सन्मुखे सूर्यमूच्यन्तं पश्यता-
मुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति” ॥ इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

"तत्र वातोदरे श्लेष्मः पाण्डिपान्नाभिकुक्षिय ।

गुणविप्रयुक्तं गुणविप्रयुक्तं तत् । उदरं शीततादिमु
 कुष्यति, दृधीविषयस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयो-
 गात् । प्रसक्तं निरन्तरं सतदेव सन्निपातोदरम् ।
 तन्नान्तरे दृष्योदरं फीतिंतम् । यद्यवा यस्परं
 दृश्यन्तीति दोषा एव दृष्याः तैः क्षतमुदरं दृष्यो

उद

दरम् । ॥ श्रीहोदरमाह ।

“वर्जते श्रीहृदया यद्विद्यात् श्रीहोदरं हि तत् ।
तप्ताने वर्जते पार्श्वे निमित्तं तस्य तत्र यत् ॥
प्रवृत्तौ घटिक्कानि यान्युक्तानि निषग्वरैः ।
श्रीहोदरेऽपि दृश्यन्ते तानि सर्वाणि देहिनाम्” ॥
श्रीहोदरस्यैव भेदो यद्विद्यात्तुदरं न पुनरधिदा-
मिताह । “सत्यान्यपार्श्वे यद्वति प्रवृत्ते ज्ञेयं यदा-
ह्युदरं तदेव” । यदाह्यति दोषैर्भेदयतीति
यदाह्युदरं तदेव उदरमेव ॥ ॥ यद्वगुदमाह ।

“यस्यान्नमस्रैरपलेपिभिर्वा,
दाक्षाभिर्वा पिहितं यथावत् ।
खक्षीयते यस्य मलः सदोयः,
पन्नैः पन्नैः शङ्करवध नाथाम् ॥
नित्यथे यस्य गुदे पुरीषं
निरेति हृद्भादपि चाल्यसत्पम् ।
एन्नाभिमध्ये परिहृद्धिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति” ॥

उपलेपिभिः पिच्छैरुजैः शकशालकादिभिः ।
पापाश्रमिः पापुकाभिः दाक्षैरुजैः बालैः केशैः
प्यध्रमिः पापुगैर्वा । यथावत् यस्य यत् सम्भवति ।
मलः पुरीषम् । शङ्करवत् संमार्जनीक्षिप्रव-
धुल्यादिवत् । “शङ्करोऽवकारः पुमान्” इत्यमरः ।
शङ्करो घृण इति लोके । नाद्यां अन्तनाथाम् ।
एन्नाभिमध्ये हृद्भाभोर्मध्ये ॥ ॥ क्षतोदरमाह ।

“अस्य यथात्रोपहतं यदन्नं
भुक्तं भिनत्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् क्षतोऽन्नात् बलिप्रकाशः
खावः खवेदै गुदतस्तु भूयः ॥
नामेरधक्षोदरमेति वृद्धिं
निगुह्यते दाह्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिखायुदरं प्रदिष्टं
हृदोदरं कीर्तयतो निबोध” ॥

अस्य कर्कोरदि । अन्नोपहतं अन्ननिहितम् । भुक्तं
यदन्नं भिनन्ति । तथा अन्यथा आगतं भोजनं
विना प्यागतं शरादि । तदपि यदन्नं भिनन्ति
एतदुपलक्षणम् । षट्मयमद्यन्नं वा यदन्नं
भिनन्ति । यत उक्तं चरके ।

“शर्करादण्डकाष्ठास्त्रिषण्णैरन्नसंयुतः ।
मिथेनान्नं यदा भुक्तं षट्मयात्यशनेन वा” इति ।
तस्मात् भिन्नादन्नात् । गुदतस्तु भूयः अन्नात्
संयुतं पुनर्गुदतः खवेदित्यर्थः । दाह्यति विदी-
र्यत इव । मदसिद्धिरार्यत्वात् । एतत् क्षतोदरं
रन्तान्तरे परिखायुदरं प्रदिष्टम् ॥ ॥
उदकोदरमाह ।

“यत् खेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमात्रं तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वह्निः ॥
खेहोपनिष्यथवापि तेषू-
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
खिगं महत्तत् परिहृत्तनाभि
यमातयं पूर्वमिवाभ्युगं च” ॥

उद

यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
श्रव्यायते चापि दकोदरं तत्” ॥

खेहपीतः पीतइत्यत्राध्यवसितादित्यात् कर्त्तरि
क्ताः पश्चात् खेहं पीतः खेहपीत इति तत्पुरुषः ।
तेन खेहं पीतवानित्यर्थः । अनुवासितो वा गृही-
तानुवासनवस्तिः । वान्तः अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरि
क्ताः तेन वान्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
वान् । तथा निरुद्धः गृहीतनिरुद्धवस्तिः । च
चेदासु शीतलं जलं पिबेत् । तस्य तद्वह्निः जल-
वहाणि स्रोतांसि दुष्यन्ति स्वकर्मदुष्टानि भवन्ति
जलवहेषु स्रोतःसु दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपखे-
हत्यायेन वह्निर्भूते दकोदरमायाति । अथवा
तेषु उदकवहेषु स्रोतःसु खेहोपनिष्येषु पूर्ववत्
यथापूर्वम् । अन्नरसे उपखेहत्यायेन वह्निर्भूते
दकोदरमायाति । तथा जलेऽपि वह्निर्भूते
दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिहृत्तनाभि
गम्भीरनाभि । समातयं स्तब्धम् । यथा दृतिः
चर्ममयं जलाहरणपात्रम् । क्षुभ्यति अन्तर्जल-
दोलनेन सक्षलति कम्पते वह्निः श्रव्यायते कम्प-
मानं सत् शब्दं करोति ॥ ॥

साध्यासाध्यलक्षणमाह ।

“जन्मनोवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
यत्निस्तदजाताम् यत्नसाध्यं नवोत्थितम्” ॥
यत्निः अजाताम् नवोत्थितम् यत्नसाध्यमित्यन्वयः ।
“पश्चाद्भृङ्गगुदं पूर्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय किंनान्नश्च दकोदरम्” ॥
किंनान्नं शरादिना किंनान्नं यस्य तदुदरं अभा-
वाय भवति ॥ ॥

जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
“प्रयःपूर्णा दृतिरिव क्षोभे शब्दकरं मृदु ।
एप्रयत्नाशिरःशूलं नितान्तमुदरं महत् ॥
प्यालस्यमात्यवैरसं मूत्रं बद्धं सक्कच्छतः ।
जातोदकस्य लिङ्गं स्यान्मन्दोऽपि पाण्डुतापि च ॥

शूलाक्षं कुटिलोपस्थमुपलिन्नतनुत्वचम् ।
यत्नोत्थितमांसाधिपरिच्छीयश्च वर्जयेत्” ॥
शूलाक्षस्याने शूलाक्षमिति च पाठः । कुटिलोपस्थं
वक्रमेहनम् । उपलिन्नतनुत्वचं । उपरि आर्द्रा तन्वो
त्यग्यस्य । तं उदरिणम् ।

“पार्श्वभङ्गाविवेद्यशोषातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत्” ॥
विरिक्तमपि पूर्यमाणं पूर्यमाणोदरं उदरिणं
विवर्जयेत् ॥ ॥

अथोदरस्य चिकित्सा ।

“एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं
गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलान्
काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥

कुष्ठं दन्ती यक्ष्माः पाठा त्रिलवणं वध्वा ।
शुण्ठी चोष्णाम्बुना पीता वातोदररुजापहा” ॥
कुष्ठादिचूर्णम् ॥ ॥

“कण्ठस्य तुलामेकां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला दन्ती हिङ्ग सैन्धवचित्रकम् ॥

उद

देवदारु वचा कुष्ठं मधु शिथुः पुनर्नवा ।
सौवर्चलं विडङ्गानि दीप्यको गजपिप्पली ॥
एतेषां पत्रिकान् भागान् त्रितः षट्पणानि च ।
पिष्ट्वा कषाययेत्तेन तैलं मृद्वग्निना पचेत् ॥
तत्पिबेत् प्रातस्तथाय यथाशिवलमात्रया ।
निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विशेषतः ॥
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तमन्मृद्विगुदकमोन् ।
पार्श्वकुक्षिभवं शूलमामशूलमरोचकम् ॥
यदादलीलिकागाहान् शीघ्रान् चाङ्गवेदनाम् ।
मासमात्रेण नश्यन्ति अश्लीतिर्वीतना गदाः” ॥
इति रसोन्तैणम् ॥ ॥

“पित्तोदरेषु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलं हनुवाप्यादौ शोधयेत् सौरवस्तिना ।
संजातमलकायाभिं पुनः खिगं विरेचयेत् ॥
प्रयसा च त्रितकृष्णैरवूकस्य शृतेन च ॥
पिप्पल्यादिगणैर्नाभ्यं पाचितं पाययेद्भ्रिषक् ।
नरं पथ्यमुजं नित्यं कफोदरनिहतये” ॥ ॥
“नागरत्रिफलाकल्पादेभ्यश्चुपरिपेषितैः ।
पाचितं तैलमात्रेण पिबेत् सर्वोदरापहम्” ॥
इति नागरादितैलं हृतम् ॥ ॥

“शालियष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरुहो रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥
अनुपमोदनं मांसं शार्कं पिष्टकृतं तिषाः ।
व्यायामश्च दिवास्त्रपानपानानि वर्जयेत् ॥
तथोयववयोव्यानि विदाहीनि मुख्या च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानश्च वर्जयेत् ॥
उदराणां मलाज्जलाद्वज्रश्च शोधनं हितम् ।
क्षीरेणैरखतैलं वा पिबेन्मूत्रेण वासहत्” ॥ ॥

“वातोदरी पिबेत्तत्रं पिप्पलीजलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यवानीहृष्याजागीयोषयुक्तं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुचारसैन्धवैः ॥

यशानी हृष्या धान्यं त्रिफला चोषदुक्षिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
शतांशु जीरको व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्रकम् ।
क्षौ चारौ पौष्करं मूत्रं कुष्ठं जवणपक्षकम् ॥
विडङ्गश्च समांसाणि दन्ध्या भागत्रयं भवेत् ।
चिद्विज्ञाने द्विगुणे सातला स्यात्तुर्गुणा ॥

एष गारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रयोदरभिः येयो गुच्छिभिर्वादराभ्युग ।
अनज्जवाते सुरया वातरोगे प्रसमया ॥

दधिमण्डेन विडुवन्धे दाडिमाभुमिरशसे ।
परिकर्त्तुं वृक्षाक्षैरय्याम्भुमिरजीर्णके ॥
मगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गजग्रहे ।
हृद्रोगे यक्ष्मीरोगे कुले मन्देऽनसे ज्वरे ॥
हृद्राविये मूलविषे घगरे कृत्त्रिमे विषे ।
यथाहं खिगंक्रोणेन पेयमेतद्विरेचनम्” ॥

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याष्टं पुन-
रुक्ते । स्वर्णक्षीरी चोक्ष इति लोके । विशाला
हृद्रावरी । सातला शीङ्गभेदः सातलेभेद

उद

वडगुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था,
“पद्मवालिः सहस्रेण भुक्तिर्विद्याने गुदे ।
उदावर्त्तकथाश्रीभिरान्तसमूर्च्छनेन वा ।
यपानो मार्गसंरोधाद्वात्यं कुपितोऽनिषः ।
वर्चःपित्तकफान् स्रग्धा जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दृष्ट्या-दाह-ज्वर-मुख-तानु-शोथोदसाद-कास-
श्वास-दौर्बल्यारोचकाविपाक-वर्धामूत्र-सङ्का-
भान-च्छर्दि-क्षवथु-शिरोहृन्नाभि-गुदयूलान्यपि
चोदरं मूत्रातं स्थिरमरणं नीलराजशिरावर्णं
सराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनि-
वर्त्तत इत्येतद् वडगुदोदरं विद्यात्” ॥

क्षिप्रोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था,
“शर्करा-दण्डकाष्ठास्थि-जठरकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्तं यदा मुक्तेर्ज्वरमथवा शनेन वा ।
इयात् भाकरसक्तोभ्यश्चिद्रेभ्यः प्रखवद्वर्धः ।
पूरयन् गुदमन्त्रश्च जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“इति तदधोनाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदको-
दरस्य च यथावन्नक्ष दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
पि चातुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कुणप-
गन्धामवर्ध उपवेशते द्विक्का-श्वास-कास-दृष्ट्या-
प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतश्च भवत्येतत्
क्षिप्रोदरं विद्यात्” ॥

जलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था,—
“क्षेपपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिक्षयस्य वा ।
अत्यमुपागान्नद्येऽग्नौ माततः क्षोभि संस्थितः ॥
स्रोतःसु रजसमार्गेषु कफस्योदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाभ्यु स्रग्धानादुदराय तौ” ॥

अस्य रूपाणि ।

“तस्य रूपाण्यनन्नकाङ्गापिपासा-गुदखाव-शूल-
श्वास-कास-दौर्बल्याण्यपि चोदरं नानावर्णराजि-
भिरासन्ततमुदकपूर्णवृत्तिक्षोभसंस्पृशं भवत्येत-
दुदकोदरं विद्यात्” ॥

यथा साध्यत्वासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,—

“तत्राचिरोत्पन्नमनुपद्रवमुदकप्राप्तमुदरं त्वर-
मायश्चिक्षेदुपेक्षितानां क्षोभां दोषाः स्रग्धान-
दपहता अपरिपाकादग्निभूताः सन्धीन् स्रोतांसि
धोपक्षोदयन् सेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहत-
गतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति” ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुदस्थिमितमा-
कोचितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं
गाम्भां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः शिरान्तर्धा-
नगमनमुदकपूर्णवृत्तिसमक्षोभसंश्लेषश्च ।

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति क्षुद्रतीसार-तमक-
दृष्ट्या-श्वास-कास-द्विक्का-दौर्बल्य-पार्श्वयूलान्यचि-
खरभेद-मूत्रसङ्कादधक्षपाविधमचिक्षिप्तं विद्या-
दिति ॥ भवति चात्र,—

“वातात् पिप्तात् कफात् शीघ्रः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परस्परं हृष्टतरमुदरं भिषगादिष्वेतु ॥
पक्षाद्भुजगन्तुं स्रग्धा जतोदकान्तथा ।

उद

प्रायो भवत्यभावाय द्विदान्तचोदरं नृणाम्” ॥
“अथयुः सर्वमर्म्मेत्यः श्वासोऽक्षिकारचिः स्रष्टु ।
मूर्च्छाच्छर्दितीसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम्” ॥
जललक्षणमाह ।

“अशोषमरुणाभासं सशब्दं नातिमारिकम् ।
सदा गुडगुडायान्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विरुध्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥
हृन्नाभिवंक्ष्यकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
कर्कशं स्रजतो वातं नातिमन्दं च पावके ॥
मूत्रेऽत्येवं संहते दोषे लालया विरसे मुखे ।
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः” ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
“उपक्रामेद्विधगुदोषवलकालविशेषवित् ।
वातोदरे वलवतः पूर्वं सेहेरुपाचरेत् ॥
स्निग्धाय सेदिताङ्गाय दद्यात् सेहविरचनम् ॥
हृते दोषे परिस्नानं वेद्येद्वासोदरम् ॥
तथास्थानवकाशत्वादायुर्नाम्नापयेत् पुनः ।

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां सन्नरोधनात् ॥
सम्भवत्युदराख्येवं अतो नित्यं विप्रोधयेत् ।
सुद्धं संहृत्य च क्षीरं वलायं पाययेत्तु तम् ॥
प्रागुक्तेशान्नवर्त्तश्च बले लब्धे क्रामात् प्रयः ।
युषैरसर्वा मन्दास्त्रलवणैः रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्यापयेन्नरम् ।

स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वेष्टजिकास्थिषु ।
दीप्ताभिवडविज्ञातं रूक्षतमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरुद्धो दाशमूलिकः ।
वातप्लास्त्रशृतेरुडतिलतेजानुवासनः ॥
अविरचेन्तु यं विद्यादुर्बलं स्थविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं बाधोत्पन्नानिलम् ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्दोषमांसरसौदनैः ।

वस्थमङ्गानुवासश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥

पित्तोदरे तु वलिनं पूर्वंमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलन्तनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥
सङ्घातवलकाणां पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सञ्चितलज्जोक्तवूकप्रतेन वा ॥
शतलाजायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।

सकषे वा समूत्रेण सदाते तिलसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगश्च वक्तिकर्मविरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तं पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्निग्धं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरत्रैः कफापहैः ॥
गोमूत्रारिष्टपानेनैव चूर्णायस्कृतिमिक्तथा ।

सक्षारैस्तेलपानैश्च समयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवन्तु निर्दत्तं पत्याख्येयं विजानता ॥
उदावर्त्तगानाहैर्दाहमोहद्वयाज्वरैः ।
गौरवाश्चिकाठिन्यैश्चानिनादीन् यथाक्रमम् ॥
णिङ्गः शीघ्रोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि सलक्षणेः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथावलम् ॥
सेधं सेधं विरेकश्च निरुद्धमनुवासनम् ।

समीक्ष्य कारयेद्वाह्यौ वामे वा व्यधयेत्सिराम् ॥
घटपलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।

उद

सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणान्तथा ॥
रोहितकलतानान्तु काष्ठिका साभया जले ।
मूत्रे वा प्रतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिवेत् ॥
कामलागुल्ममेहार्शःक्षीहसर्वोदरक्रिमोन् ।
तद्व्याज्जालरसैर्जोगि स्याच्चान्न भोजनम् ॥
अभिकर्म च कुर्वीत भिषगवातकफोत्पत्तेः ।
प्रेत्तिके जीवनीयानि सर्पोऽपि क्षीरवत्तयः ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानश्च शस्यते ।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥
लघून्मन्त्रानि संहृत्य भजेत् शीघ्रोदरी नरः ॥
स्निग्धाय वडोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैलजवणं दद्यान्निरुद्धं सानुवासनम् ॥
परिस्तीर्णं चामानि तीक्ष्णश्चैव विरेचनम् ।
उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ॥
क्षिप्रोदरमृते सेदात् क्षीप्रोदरवदाचरेत् ॥
जातं जातं जलं साध्यसेवं तत्पातयेद्विषक्” ॥

अरिष्टलक्षणं यथा ।

“दृष्ट्याकासज्वरार्तन्तु क्षीणमांसामिभोजनम् ।
वर्जयेत् श्वासिनं तदत् शूलिनं दुर्बलेन्द्रियम्” ॥
“द्रव्येभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतम् ।
तस्मात्त्रिदोषशमनौ क्रियां सव्यकु कारयेत्” ॥

यथानियमो यथा ।

“दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वर्जिमन्दत्वमृच्छति ।
तस्माद्भोग्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
रक्तशालीन् यवान् सुडान् जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुशीघ्रंस्तथा सुराम् ॥
यवागूदोदनं वापि युषैरद्याद्रसैरपि ।
मन्दास्त्रलवणैश्च कटुभिर्बलं मूलोपसाधितैः” ॥

अपस्थानि यथा ।

“अ्योदकानुपजं मांसं शार्कं पिष्टुक्तं तिलान् ।
व्यायामार्धदिवास्त्रं यानयानश्च वर्जयेत् ॥
तथोष्णजवणांश्चानि विदाहीनि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नाणि जठरी तोयपानश्च वर्जयेत्” ॥

वातजादिभेदेन तत्क्रमाननियमो यथा ।

“वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीशवणान्वितम् ।
शर्करामधुकोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यमानोसन्धवागजीयोषयुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताक्षं नातिपेक्षवम् ॥
मधुतैलवचासुखीशताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।
युक्तं शीघ्रोदराघातं सथोषन्तु दकोदरी ॥
वडोदरी तु हृष्टपायवान्मृगजीसैन्धवैः ।
पिबेच्छिप्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षीरसंयुतम् ॥
“देवदासपलाशार्कहृत्तिपिप्पलीशिशुकोः ।
साम्बग्न्यैः सगोमूत्रैः प्रदिद्यादुदरं समैः ॥
पलाशं कत्तुगं रास्त्रा तद्वत्पलावसेचयेत् ।
मूत्राण्यष्टावदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥
रूक्षाणां वडवातानां तथा संप्रोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पोऽपि जठरप्लानि वध्यते ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचयपित्रकनागरैः ।
सक्षारैरुदपलिकैर्हिप्रं सपिधः पचेत् ॥
पक्षैर्दिपक्षमूलस्य तुलाजस्य रसेन च ॥

उद

दधिमरुतकोपेत् तत्तपि चंटरापद्यम् ।
यद्यु वातविरुद्धं गुन्माशानि च नाशयेत् ॥
इति पञ्चसौलहतम् । ५ ॥

“चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पदे ।
कल्के सिद्धं हृतप्रस्यं यत्तारं जठरो पिबेत्” ॥

इति चित्रकहतम् ॥

“पटोलमृगरजनीविडङ्गविफलात्वचम् ।
काम्पित्यको नीलिनी च त्रिलता चेति चूर्तयेत् ।
यडाद्यान् कार्पिकानन्यास्त्रीन् दिविचतुर्गुणान् ।
छत्वा चूर्तमतोमुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
विरिक्तो मृदु मुद्गीत भोजनं जाह्नवे रसैः ।
मरुं पेयाच्च पीत्वा च सव्योषं वडहं पयः ॥
इदं पिबेत्तद्वर्गं पिबेदेव पुनः पुनः ।
इति सर्वोदराक्षेतद्वर्गं ज्ञातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगश्च द्रव्यद्वयपकर्षति” ॥

इति पटोलाद्यं चूर्तम् ॥ ६ ॥

“नीलिनीं निष्ठुलं व्योषं द्वौ चारौ सवयानि च ।
चित्रकश्च पिबेद्यं सर्पिषोदरगुल्मनुत्” ॥

इति नीलिन्याद्यं चूर्तम् ॥ ७ ॥

“मावितानां गवां मूत्रे यष्टिज्ञानान्तु तद्वर्गैः ।
यवागं पयसा सिद्धं प्रकानं भोजयेद्भगम् ।
पिबेदित्तरसञ्चालु जठराणां निवृत्तये ।
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिहाः ।
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशान्तिः ।

ज्ञातौ च ससृष्टो दारान् ब्राह्म्यान् नृपवीन् गुरुन् ।
अनुज्ञाय मिषक् कर्मा विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।

अक्रियायां ध्रुवो नृत्यः क्रियायां संशयो भवेत् ॥

एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।

पानभोजनसंयुक्तं विषमसै प्रदापयेत् ॥

यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विरुजेडि फले विषम् ।

तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो धीनो विमार्गः ॥

विषेयासु प्रमाथित्वादासुभिन्नः प्रवर्तते ।

विषेय हृतदोषन्तं शीतानुपरिप्रेषितम् ॥

पाययेत् मिषदुग्धं यवागं वा यथावत् ॥

त्रिष्टम्भकृपण्यांश्च शार्कं सयववास्तुकम् ।

मज्जयेत्काशशार्कं वा खरसोदकसाधितम् ॥

निरञ्जलवयस्वेष्टं सिन्नास्त्रिमग्नमुक् ।

मासनेकं ततश्चैव दधितः खरसं पिबेत्” ॥

“इदन्तु शल्यहर्त्तृणां कर्म स्यादयुक्तकर्मणां ।

मात्रायुक्तेषु शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् मिषक् ॥

विपाद्यान्तन्तः पञ्चादौ च बद्धतान्त्रयोः ।

सर्पिषाभ्यज्य केशापीदवन्त्य विमोक्षयेत् ॥

मूर्च्छात् यद्यं संमूर्च्छन्तं यद्यं विमोक्षयेत् ।

क्षिप्रान्नस्य तु स्युर्लैर्देष्टवित्वा पिपीलिकैः ॥

बद्धशः संगृहीतानि मत्वा हित्वा पिपीलिकान् ।

प्रतियोगैः प्रवेष्टान् वहिः सीयेद्भगन्तः ।

तथा ज्ञातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषक् ॥

वामपार्श्वे त्वधो दामेर्गार्धे दत्त्वा च गालयेत् ।

निःसाय्य च दिग्भ्योऽप्येष्टेयसासोदरम् ॥

तथा दन्तिधिरिकाद्यैर्ज्ञानं सर्वं च वेष्टयेत् ।

निःशते नृहितः पेयाम्बुहसवदां पिबेत् ॥

अथः परस पद्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेद्भरः ।

उद

धीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षीरं च भोजयेत् ॥
श्रानादुदोदरं वा क्षीरेण सवभोजनः ।
नरः संवत्सरेष्वेव जयेत् प्राप्तं असोदरम् ॥
प्रयोगाद्या सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
दोषानुबन्धराद्यां बलस्यैषांयमेव च ॥
प्रयोगापचित्ताङ्गानां हितं क्षुद्ररिषां पयः ।
सर्वेषानुक्षीरानां देवानाममृतं यथा” ॥

इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

“अन्वन्तरिर्धम्मन्तां वरिष्ठो

राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।

द्रक्ष्यपिपुषं विनयोपपन्नं

श्रियं शुभं सुश्रुतमन्वशात् ॥

पृथक्त्वमन्तैरपि चैह दोषैः

क्षीरोदरं बद्धगुदं तथैव ।

आगन्तुं सतममष्टमद्व

दकोदरश्चेति वदन्ति तानि ।

सुदुष्कृतापेरहिताशनस्य

संयुक्तपृथक्प्रतिषेवणाद्वा ।

खेहादिमिष्याचरणाश्च जन्तो-

रुद्धिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥

गुल्माद्विषयश्चित्तलक्ष्यानि

कुर्वन्ति घोरानुदराणि दोषाः ।

‘कोष्ठादुपस्तेहवदन्नसारो

निःश्वस्य दुष्टोऽनुसिक्वेगनुन्नः ॥

त्वचः सनुन्नश्च शनैः समन्ता-

द्विवर्द्धमानो जठरं करोति” ॥ १ ॥

अस्य पूर्वरूपं यथा,—

“तत्पूर्वरूपं बलवर्द्धकाद्वा-

बलीविनाशो जठरे हि राव्यः ।

जीर्णपरिज्ञानविदाहवत्यो

वक्तो रुजः पादगतश्च श्लोकः” ॥

वातजादिभेदेन लक्ष्यानि यथा,—

“संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभौ-

यद्वर्द्धते क्षणशिरावण्डम् ।

सन्तुलनागाहवदुग्रशब्दम्

सतोदमेदं पवनात्मकन्तु” ॥ १ ॥

दक्षोषद्व्यान्वरदाहयुक्तं

पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः ।

पीताक्षिविषमूधनखानस्य

पित्तोत्तरं तत्त्वचिरामिदं ॥ २ ॥

दक्षीतलं युक्तशिरावण्डं

अह्णं स्थिरं सुहृन्खानस्य ।

खिगं महच्छोषयुतं ससादं

कषोदरं तच्च चिरामिदं ॥ ३ ॥

विदाहमिष्यन्दिरतस्य जन्तोः

प्रदुष्टमत्यर्थमष्टकपच ।

क्षीरामिदं सततं करोति

क्षीरोदरन्तु प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

वामे च पार्श्वे परिदृष्टिमेति

विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।

मन्दज्वराभिः कफपित्तलिङ्गे-

रुपद्रुवः क्षीरबन्धोऽतिपायुः ॥

उद

सव्येतरमिन् वदति प्रदुष्टे

इयं वदन्त्यालुदरं तदेव” ॥ ४ ॥

दूयुदरं बद्धगुदोदरं परिखायुदरं यकोदरश्चेति
चतुरोमुदराणां सञ्चयीयं मच्छादिकं यत् भाव-
प्रकाशे संगृहीतं तत्रावधानविधम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अथावदराणि पूर्णमुदिराणि तेषसाध्यं यद्गुदं
परिखावि चावशिष्टाणि कृष्टसाध्यानि सर्वाण्येव
च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेषाद्यस्यगुर्वर्गो मेघज-
साध्यः । कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव अस्त्रसाध्यानि
वर्जितयानि वा ॥

उदरो तु गुर्वमिष्यन्दिरुक्ताविदाहिविषयपिशित-
परिषेकावगाहान् परिहरेत् । शान्तिपिष्टकयव-
गोधूमनीवारान्निधमन्नीयात् ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा
खेष्टयित्वा तित्त्वकविपक्षेणानुलोम्य चित्रापलतैल-
प्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेयास्यापयेदनुवासयेच्च
शान्तयेन चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदा-
रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाह्नवरसेन चामीक्ष्णं
खेदयेत् ॥ १ ॥

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्षेण सर्पिषा खेष्ट-
यित्वा श्रानात्रिफलात्रिद्विपक्षेणानुलोम्य शर्करा-
रानधुतप्रगाढेन चयोधादिकषायेयास्यापये-
दनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं
विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ २ ॥ क्षेपोदरिणं
पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्तेह्यं क्षुशीक्षी-
रविपक्षेणानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन
सुष्कादिकषायेयास्यापयेदनुवासयेच्च श्यातसी-
घातकीकिण्वसर्पपूतकवीजकण्ठोपनाहयेदु-
दरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्पयुषेण
पायसेन वा खेदयेच्चामीक्ष्णम् ॥ ३ ॥

दूयोदरिणन्तु प्रत्याख्याय सन्नाशस्त्रिनीसरस-
सिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धं मासं वा
महादक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्तु
मथेनान्वमारकगुग्गाकाकादगीमूलककण्ठं पाययेत् ।
इक्षुकाण्डानि वा कृष्णवर्षेण दंशयित्वा मज्जयेत् ।
वल्लीफलानि वा मूलजं कन्दर्जं वा विषमासेवयेत्
तेनागदो भवत्यन्धं वा भावमापद्यते ॥ ४ ॥

भवति चात्र,—

“कूपितानिलसमूहत्वात् रुचयित्वाभ्रस्य च ।

सर्वोदरेषु शंसन्ति बद्धश्रुतुलोमनम्” ॥

ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण खर्जिकादिभूमिधं
पिबेत् । गुडद्वितीयां वा हरीतशीं मज्जयेत् ।
क्षुशीक्षीरमावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं का-
लेन पथ्याकृष्णाचूर्णं वा क्षुशीमावितानुत्कारिकां
पक्षां दापयेत्” ॥

“क्षीरोदरिणः खिगंस्त्रिद्वयं दध्ना मुह्वतो वाम-
बाहौ कुर्यादभ्यन्तरतः शिरां विधेदिमर्दयेत्
पाणिना क्षीरानं रुधिरस्यन्तार्धं ततः मनुददेष्टं
समुद्रशुक्लिकातारं पयसा पाययेत् क्षिद्रुक्षौबर्हि-
काक्षरीयं सुतेन पक्षाक्षारिणं वा यवचारम् ।
पारिजातकेन्द्रकापामार्गं चामं वा तैलसंश्लिष्टम् ॥

उद

शोभाह्वनकथायं वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तम् ।
पूतिकरञ्जद्वार वास्तुतुलं विङ्गलवख-पिप्पली-
प्रगाढम् ॥ * ॥

पिप्पलीपिप्पलीसूलचित्रकश्चक्षुषेरयवत्तारसैन्ध-
वानां पालिकाभागा दृढप्रस्यं तत्तुल्यं क्षीरं
सदैकध्वं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः
श्रीहामिषगुल्मोदरोदावर्त-श्वयथु-पाण्डुरोग-
वास-श्वस-प्रतिश्यायोर्द्धवातविषमज्वरानपहन्ति
मन्दाग्निर्वा हिङ्गवादिनां चूर्णमुपयुज्यते यद्वा-
ल्येऽप्येष श्व क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिण-
भाक्षौ शिरावधः ॥

“मन्निवधं सङ्गन्नाम्य वामाङ्गुलसमीरितम् ।
दहेत्सिरां शरेणासु शोको वैद्यः प्रशान्तये” ॥ * ॥
वज्रगुदे परिखाविधिं च खिग्धस्त्रिस्तस्याभ्यक्त-
स्याधो नाभेर्वामतस्तुरङ्गमपहाय रोमराज्या
उदरं पाटवित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि नि-
ष्कृत्य गिरीक्ष्य वज्रगुदस्थान्तप्रतिरोधकरमज्ञानं
वार्यं वा प्रोक्ष्य मलगतं वा ततो मधुसर्पिर्न्या-
मभ्यन्त्रान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यप्रण-
सुदरस्य सीयेत् । परिखाविष्ययेवमेव शल्य-
सुङ्गुत्पाग्नवानान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय
कावपिपीलिकाभिर्दग्धयेत् दृष्टे च तासां काया-
नपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्ववत् सीयेत्
सन्नागश्च यथोक्तं कारयेत् यद्येवमधुमिश्रया
च क्षण्यस्तदावलिष्य वन्मेगोपचरेत्ततो निवातमा-
गारं प्रवेश्याचारिकमुपदिष्टेदासयेध्वं तैलद्रोण्यां
सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोदत्तिमिति ॥ * ॥ उदकोदरि-
णस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्त्रिस्तस्य स्थित-
स्याग्निः सर्परिण्टहीतस्याकक्षात् परिवेष्टितस्याधो-
नाभेर्वामतस्तुरङ्गमपहाय रोमराज्या श्रीहि-
मुखेगाङ्गुलोदरप्रमाणमवगाढं विधीत् । तत्र तदा-
दीनामन्यतमस्य नाडीद्विहारां पक्ष्माङ्गीं वा संयो-
ज्यादोयोदकमवसिञ्चेत्ततो नाडोमपहृत्य तैल-
नवयोगेनाभ्यध्य प्रणवन्धेनोपचरेत्तच्चैकस्मिन्नेव दिवसे
सर्वं दोषोदकमपहरेत् सद्यसा ह्यपहृते तृष्णा-
ज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन् ध्या-
युर्यते वा भृशतरमुदरमसङ्गातप्राणस्य तस्मा-
त्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठमदशमद्वादशषोडशरा-
त्राणामन्यतममन्तरीक्ष्य दोषोदकमन्पात्यमव-
सिञ्चेत् । निःस्रुते निःस्रुते च दोषे गाढतरमावि-
यकाश्रेयधर्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा
नाभायति वायुः घण्टासंश्रयं पयसा भोजये-
ज्जाङ्गलरसेन वा तत्र चीन् मासान् चर्द्धादिकेन
पयसा फलाग्नेन जाङ्गलरसेन वावशिष्टं मासत्रय-
मज्ञं लघुदितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदो भवति ॥

भवति चान्न,

ध्याप्यपने धेव विरेचने च
पात्रे तथाचारविधिप्रियासु ।

सर्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोक्तव्यं

क्षीरं दृढतं जाङ्गलजो रसो वा” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदराधिकारः ॥

श्लेषध्यानाद् ॥

उद

“शुद्धतुलं द्विधा गन्धं मृताकार्यः शिलाजतु ।
रससाग्रेण दातव्यं रसस्य दिगुणं विषम् ॥
त्रिकटुचित्रकाकोनोनिर्गुलीमूषलीरजः ।
अजमोदाविधांशेन प्रत्येकस्य प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्चाङ्गुलकाथैर्भावनास्यैकविंशतिम् ।
भृङ्गराज्रसैः सप्त दत्त्वा क्षौद्रेण लेहयेत् ॥
वदरास्थिप्रमाणेन वटिकां तां दिवा निशि ।
श्लेष्मोत्तरं निहन्त्यासु नाभ्रा वैश्वानरीवटी ॥
देवदारुवङ्गिमूलकल्लं क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेघदुग्धेन कौलोत्थेन रसेन च” ॥
इति वैश्वानरी वटी ॥ * ॥

“पिप्पली मरिचं ताम्र-काञ्चीचूर्णसंयुतम् ।
क्षुहीक्षीरे दिनं मर्द्यं तुल्यं जैपालवीजकम् ॥
निष्कं खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाक्ष सर्वेषां दध्यन्नं सन्मने हितम् ।
दिनान्ते च प्रदातव्यमन्यद्वा सुदुग्धकम्” ॥
इति जलोदरीरसः ॥ * ॥

“पारदं शुक्तितुल्यं जैपालं पिप्पलीसमम् ।
श्वारम्बधफलान्मज्जां वचीदुग्धेन मर्दयेत् ।
माषमात्रं वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्ति जलोदरम् ॥
चिञ्चाफलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥
इति उदरारिरसः ॥ * ॥

“द्विकर्षं लौहचूर्णस्य चाभ्यञ्जापि पलाङ्कम् ।
कथं शुद्धं मृतं ताम्रं लिम्बाकाङ्क्षित्वा पलम् ॥
मृगाजिनपलं मस्य सर्वमेकत्र कारयेत् ।
नवगुल्माप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ॥
यक्षत्क्षीरोदरहरं कामलाक्ष हलीमकम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हन्याद्गुलवर्णाभिकारकम् ।
यक्ष्मदरि त्विदं लौहं वातगुल्माविनाशनम्” ॥
इति यक्ष्मदरिलौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयोजे ॥

पथ्यानि यथा,—

“विरेचनं लघुनमव्यसम्भवाः
कुलत्थमुद्गाख्यशालयो यवाः ।
मृगद्विजाजाङ्गलसंज्ञयान्विताः
पेयाः सुरामातृत्तिकासीधुमाधवाः ॥
तक्ररसो गुरुत्वैलमात्रकम्
शालिष्य शकं कुलकं कठिलकम् ।
पुनर्नवा शिग्रफलं हरीतकी
ताम्बूलभेलायवशृकमायसम् ॥
अज्जा-गवोद्री-महिषी-पयोजलं
लघुनि तिक्तानि च दीपनान्यपि ।
वस्त्रेण संवेष्टनमेकिकर्म्मता
विषप्रयोगोऽनुयुतो यथायथम्” ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“सखेह्नं धूमपानं जलपानं शिरावधः ।
कर्द्धिर्दानं दिवानिद्रा व्यायामः पिष्टनैकतम् ॥
शौदकानूपमांसानि पचणफांस्तिलानपि ।
उष्णानि च विदार्हीनि लवणान्यशनानि च ।
श्लेष्मीधान्यं विरज्जामं दुग्धीरं गुग्गुलि च ।
महेन्द्रगिञ्जातानां सरितां नशिलानि च ॥

उद

विष्टन्मीनि विशेषान्तु खेदं क्षिप्रसमुद्भवे ।
वर्जयेद्दरव्याधौ वैद्यो रक्तनिजं यथाः” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥ * ॥

उदरामयः, पुं, (उदरस्य आमयः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । अन्नगन्धिः २ अतिसारः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्योपशमलक्षणं चिकित्सास्थाने
नवमाध्याये वामटेनोक्तम् । यथा,
“अस्योचारादिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दौष्टाभेर्लघुकोष्ठस्य गान्तस्तस्योदरामयः” ॥)
उदरावर्तः, पुं, (उदरे आवर्त इव ।) नाभिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + डीप् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाक्ये ।) रुद्धुदरयुक्ता ।
“लम्बलनीमुदरिणीं विदीर्क्षान्मुक्तपादकाम् ।
धान्ना वैरुणनिर्माजवैदग्ध्यो दर्शितामिव” ॥
इति कथासरित्सागरे विंशतरङ्गे ॥

उदरिणः, त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्दादिभ्यः इलच्चेति इलच् ।) रुद्धुदरयुक्ता ।
भुङ्धिषा इति भाषा । तत्पर्यायः पिचिगिहः २
रुद्धकुक्षिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिक् ५ तुन्दिनः ६
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [नृ] त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
इनि ।) उदरिणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोग-
ग्रस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्याये ।
“उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरुक्षविदारिचिगिर्भापि-
शितपरिमेकावगाहान् परिहरेत् । शालिष्य-
कयवगोधूमनीवारान्नित्यमन्नीयात्” ॥)

उदरकः, पुं, (उत् + ऋप् + णप् ।) उत्तरकाणोद्भव-
फलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्कालः । इति धरणी ॥
“परित्यजेदर्यकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मश्चाप्यसुखोदकं शोकविश्रुत्येव यः” ॥

इति मनुः ३ । १७६ ॥

“उदरकस्तव कल्याणि । तुष्टो देवगगन्धरः” ॥

इति मेघाभारते भागवतोक्तम् । १ । १२३ । २६ ॥
सदनकष्टकम् । इति मेदिनी । मयना गाछेर
काँटा इति भाषा ॥

उदरिः, [स] त्रि, (उदरं अरिः प्रभा यन्नात् ।)
उत्तमः । इति मेदिनी । (यथा रघो १५।७६ ।
“ऋचेवोदरिधं सुखं रामं सुगिरपस्थितः” ॥

“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् हाशानो-
रुदरिधस्तन्मिथुनं चकाशे” ।

इति रघुवंशे ७।२४ । तथा, कुमारः ३ । ७१ ।

“स्फुरद्दरिः सद्यसा दतीया-
दक्षः क्षणानु क्षिण सम्पपात” ॥

उदरिः, [स], पुं, (उदरं गतं अरिर्नश्यत् ।) अग्निः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिधं कक्षे शेरते तेऽभिमायतम्” ॥

इति माघे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । गन्धर्पः ।

इति श्रृङ्गदत्तावली ॥

उदरिः, पुं, (उदरं पीडयतीति । उत् + ऋप् + णप् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ६

उदा

उदा

उदा

“वरटौदृष्टसंस्थानः शोधः संजायते वहिः ।
 सकण्डूतोदवज्जलः कृद्दिज्वरविदाहवान् ॥
 उददमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
 वाताधिकं शीतपित्तमुददं कफाधिकम्” ॥
 (अस्य चिकित्सा यथा,
 “अभ्यङ्गः कटुतेलेन सेकच्छोष्णान्मुभिस्ततः ।
 उददं वमनं कार्यं पटोलारिखवारिणा” ॥
 “सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्गन्तः ।
 तस्य नश्यति सप्ताहोददः सर्वदेहजः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)
 उदलावणिकः, त्रि, (उदलवणेन लवणाम्भसा सिद्धः ।
 उदलवण + ठक् ।) लवणोदकसंनिद्धयुक्तनादिः ।
 इति हलायुधः ॥
 उदवसितं, क्ली, (उदृक्षमवसीयते स्म । यो अन्त-
 कर्मणि षिन् वन्धने वा । क्तः । यतिस्यतीतोत्वम् ।)
 गृहम् । इत्यमरः ॥
 उदन्वित्, क्ली, (उदकेन न्वयति वर्द्धते इति । उद +
 न्वि + क्तिप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोलम् । इत्य-
 मरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् ।
 दाहहृणाः मुखशोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 “अर्द्धोदकमुदन्वित्यात्” ॥
 “उदन्विक्लृप्तं वस्यं अमघ्नं परमं मतम्” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)
 उदात्तं, त्रि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्यागादि-
 सम्पन्नम् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाढ । महत् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे रय काण्डे ।)
 “उदात्तदन्तानाम् कुङ्गराणाम्” ।
 नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
 “अविकल्पितः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
 स्येयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” ॥)
 उदात्तः, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा +
 क्त ।) खरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैःखरः । इत्य-
 मरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 काव्यालङ्कारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-
 दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।
 “लोकान्तिप्रयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
 यदापि प्रकृतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” ॥)
 उदानः, पुं, (उदृक्षेन ध्यानिन्येन । उत् + आङ् +
 धन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य
 कर्म ऊर्द्धनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
 (यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।
 “उदानः पादयोरारोहे हस्तयोरङ्गसन्निधौ ।
 कर्मास्य देहाग्नयनोत्पन्नमग्निं प्रकीर्तितम्” ॥)
 “ऊर्द्धगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्कमगवायुः” ।
 इति वेदान्तः ॥ (तथा चोक्तम् ।
 “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
 उदानः कण्ठदेशे स्यात् ध्यानः सर्वशरीरगः” ॥
 “उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः” ।
 इति महाभारते वनपर्वणि ॥
 प्रकुपितोदानस्य लक्षणं यथा ।
 “हिला श्वासः परिश्वासः कासः शोषार्त्तिघण्टिका

हिलासो हृदि शूलश्च यदादातादिका वमिः ।
 क्षवधूर्ध्वमग्नश्चैव तथा वैखर्यपोनसौ ॥
 अरुचिश्च प्रतिप्रणय एते प्रोक्ता उदानतः ।
 उदानः श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति” ॥
 इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीते-
 नोक्तम् ॥ * ॥
 “उदानः क्षवधूर्ध्वारुच्छिर्निद्रावधारणैः ।
 गुरुभारानिरुदितहास्याद्यैर्विह्वलो गदान् ॥
 कण्ठशोषमनोभंशच्छर्द्दारोचकपीनसान् ।
 कुर्थाच्च गलगण्डादीन्तांस्तान् जत्रूर्द्धसंश्रयान्” ।
 इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥ * ॥
 अस्य स्थानं कार्यं यथा ॥
 “उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युःकण्ठ एव च ।
 वाक्प्रवृत्तिः प्रयतोर्जो वलवर्णादि कर्म च” ॥
 इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेनोक्तम् ॥
 “उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ॥
 तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
 ऊर्द्धज्वगतान् रोगान् करोति च विशेषतः” ॥
 दोषान्तरगतस्यास्य लक्षणं यथा ॥
 “उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहश्चमत्तमाः ।
 असेदहर्षो मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफावृते” ॥
 इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 उदरावर्त्तः । नाभिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥
 पक्ष्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 उदारः, त्रि, (उल्लूयमासमन्तात् राति । रा + आत-
 स्वेति कः । उदर्थते, ऋगतिप्रापणयोः कर्मणि प्रव
 वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७।१८ ॥
 “उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वास्मैव मे मतम्” ॥
 “उदारा महान्तः मौक्तभाज एव इत्यर्थः” ॥
 इति श्रीधरस्वामी ।) ऋज्वाश्रयः । तत्पर्यायः ।
 दक्षिणः २ सरलः ३ । इत्यमरः ॥
 (“क उदारः समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे” ।
 इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सारवान् ।
 रम्यः । न्यायः ।
 “इत्यर्थपात्रानुमितव्ययस्य
 रघोरुदारामपि गां निश्चय” ॥
 इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । सरलाश्रयः ।
 शिष्टः ।
 “स तद्येति विनेतुरुदारमतेः
 प्रतिगृह्यवचो विसर्जं मुनिम्” ॥ इति रघुः ५।८१ ॥)
 उदावत्सरः, पुं, संवत्सरादिप्रधान्तर्गतवत्सरविशेषः ।
 अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-
 धर्मोत्तरम् ॥
 उदावर्त्तः, पुं, (उत् + आङ् + वृत् + घञ् ।) रोग-
 विशेषः । तत्पर्यायः । गुदग्रहः २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ मलमूत्रवायुरोषकरोरोगः । तस्य निदानं
 संप्राप्तिश्च । यथा निदाने ।
 “वातविष्णुमूत्रम्लान्धुक्षतवोद्गारवर्मात्रियम् ।
 क्षुत्तृणोच्छ्वासनिद्राणां धृत्वोदावर्त्तसम्भवः” ॥
 (अपरश्चास्य सनिदानसंप्राप्तिं लक्षणं यथा—
 “कथायतिक्तोषणरुक्षतोभ्यैः
 सन्धारणामोजनमैषुनैश्च ।

पक्षाशये कुप्यति चेदपानः
 खोतांस्यधोगानि वली स रुद्धा ॥
 करोति विष्णुमूत्रसमीरसङ्गं
 क्रमादुदावर्त्तमतः सुधोरम् ।
 खवस्तिहृत्कक्षुदरेध्वभीक्ष्णं
 स एलुपाश्व्यतिदारुणा स्यात् ॥
 ध्यान्धानहृत्तासविकर्त्तिकाश्च
 नोदोऽविपाकश्च सवत्तिशोधः ।
 वृक्षोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-
 न्यूर्द्धश्च वायुर्विह्वलो गुदे स्यात् ॥
 कृच्छ्रेण शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्तिः
 स्याद्वा तनुः स्यात् खररुक्षशीता ।
 ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
 प्रवाहिकाहृदग्रहणीप्रदोषाः ॥
 तन्मन्य-वाधिर्य-शिरोऽभिताप-
 वातोदराक्षौलमनोविकाराः ।
 हृष्णास्त्रिपिण्डाश्चिगुल्मकास-
 श्वासप्रतिश्याद्विपाश्वरोगाः ।
 अन्ये च रोगा बहवोऽनिकोत्या
 भवन्त्युदावर्त्तकृताः सुधोराः” ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,—
 “तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तैः,
 खेदैर्यथोक्तैः प्रविकीनदोषम् ।
 उपाचरेद्वर्त्तिर्निरुहवृत्ति-
 खेदैर्विरेकैरनुकोमनाग्निः ॥ * ॥
 श्यामाजिह्वनागधिकाग्निचूर्णं
 गोमूत्रपिष्टं दशभागमायम् ।
 सनीलिकां हर्षवर्णां गुडेन
 वर्त्तिं कराङ्गुलिनां विदध्यात् ॥
 पिण्याकसौवर्षाहृद्भिर्वा
 ससर्वपच्युषयावश्यकैः ।
 किमिन्नकम्पिलकशङ्किनीभिः
 सुधाकज्ज्वरगुडैर्युताभिः ।
 स्यात् पिप्पलीसर्पणराठवेष-
 धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ * ॥
 श्यामाफलेन सपिप्पलीकं
 नाद्याथवा तत् प्रथमेन चूर्णम्
 रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकाणा-
 चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ॥ * ॥
 खिम्भे गुदे तान्यनुलोमयन्ति
 गरस्य वर्चोऽनिकमूत्रसङ्गम् ।
 तेषां विधाते तु भिषग्विदध्यात्
 स्वभक्तसुखिन्नतनोर्निरुहम् ॥
 ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
 चारास्त्र-वातघ्नयुक्तं सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥
 वातेऽधिकेऽर्द्धं लवणं सतैलं
 क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
 समूत्रवर्चोऽनिकसङ्गमास्य
 गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ * ॥
 चिह्नसुधापचान्तिनादिशक्तं
 यास्यौदग्रनूपरसेयवान्नम् ।
 अन्येषु दृष्टानिगमूत्रविह्वलि-

उदा

रचात् प्रसन्नागुडसोधमायी ॥ १ ॥
 भूयोऽनुवन्दे तु भवेद्विरेथो
 मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः ॥ २ ॥
 द्विरुत्तरं हिङ्गुवचाभिकुलं
 सवर्द्धिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
 सखाम्बुनानाहविस्त्रचिकित्ति-
 छद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणम् ॥ ३ ॥
 वचामयाचित्रकयावशूकान्
 सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाम्बुनानाहविस्त्रुत्वातान्
 पीत्वा जयेदासु रसोदनाशी ॥ ४ ॥

इति चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये चरकयोक्तम् ॥
 सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्मा-
 मिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्वयथा ।
 “अधस्योर्द्धं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
 न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥
 वातविष्णुमूत्रकृमिश्रज्वोद्गारवमनीन्द्रियैः ।
 व्याहृत्यमानैरुदितैरुदावर्तौ निरुच्यते ॥
 क्षुत्क्षुष्टा-श्वास-निद्राणामुदावर्तौ विधारयान् ।
 तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणं च चिकित्सितम् ॥
 त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न इत्येते कारणैः ।
 अपथ्यभोजनाद्यापि वक्ष्यते च यथापरः ॥

आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं
 शिरोरुजं श्वासमतीवहिकाम् ।
 कास-प्रतिश्याय-गणयद्वांश्च
 वलासपित्तप्रसरश्च घोरम् ॥
 कुर्थादपानाभिहतः स्वमार्गं
 हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिणेद्वा ॥ १ ॥
 आटोपशूलौ परिकर्तनञ्च
 सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातः
 पुरीषमास्यादधवा निरेति
 पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ २ ॥
 मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्य
 कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
 मेढ्रे गुटे वङ्गमुष्णयोश्च
 नाभिप्रदेशेऽधवापि मूर्द्ध्नि ॥
 प्यानञ्जवन्तिश्च भवन्ति तीव्राः
 शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तः ॥ ३ ॥
 मन्यागलस्तम्भशिरोगिकारा
 षट्भ्योपघातात् पवनान्मकाः स्युः ।
 ओन्नाननप्राणविलोचनोत्था
 भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
 प्यानन्दजं शोकासमुद्भवं वा
 नेत्रोरदं प्राप्तमसुक्ष्मतो हि ।
 शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
 भवन्ति तीव्राः सद्यः पीनमेन ॥ ५ ॥
 भवन्ति गाढं क्षवयोर्विघाता-
 क्षिणोऽस्तिनामाश्रयणेऽपि रोगाः ।
 कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
 कृजश्च वायोऽथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
 उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
 अनागोर्विकाराः मयनप्रसूताः ॥ ७ ॥

उदा

कृद्देर्विघातेन मवेच कुलं
 येनैव दीपेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
 मूत्राशये वा गुदनुष्कयोश्च
 शोफो रजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
 शुक्राशरी तत्स्ववर्णं भवेद्वा
 ते ते विकारा विहते तु शुक्ले ॥ ९ ॥
 तन्नाङ्गमर्दावर्चसिः अमश्च
 क्षुधोऽभिघातात् क्षणता च दृष्टेः ॥ १० ॥
 कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
 कृष्णाभिघाताद्गदये यथा च ॥ ११ ॥
 आन्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
 छद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गुशिरोऽस्तिजाघं
 निद्राभिघातादधवापि तन्ना ॥ १३ ॥

अरिष्टलक्षणं यथा,
 “दृष्ट्यार्दितं परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
 शृङ्गदन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,
 “सर्व्वेऽधेत्यु विधिवदुदावर्त्तेषु कृतस्त्रशः ।
 वायोः क्रिया विधातया स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
 सामान्यतः पृथक्तेन स्त्रियां भूयो निवाध मे ।
 आस्थापनं मारुतजे स्त्रिण्डे स्त्रिण्डे विशिष्यते ॥ १ ॥
 पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरागाहिको भवेत् ॥ २ ॥
 सौवर्चलाणां मदिरां मूत्रेऽवभिहते पिवेत् ।
 रजामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिवेन्नरः ॥ ३ ॥
 “क्षेहस्येदेरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः स्त्रिण्डस्त्रिण्डस्य देहिनः ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णाङ्गनागपोडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिंहनैः ।
 वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
 तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ॥ ६ ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं स्त्रिण्डं धूममाचरेत् ।
 सुरां सौवर्चलवर्त्तौ वीजपूर्णरसान्विताम् ॥ ७ ॥
 कर्द्याघातं यथा देवं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
 सत्तारलवणोपेतमभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ॥ ८ ॥
 वल्लिशुद्धिकरावापश्चतुर्गुणजलमयः ।
 व्यावारिनाशात् क्षयितं पीतवर्णं प्रकामतः ।
 रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ९ ॥
 क्षुद्दिघाते हितं स्त्रिण्डमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ १० ॥
 दृष्ट्याघाते पिवेन्मद्यं यवागूं वापि शीतलां ॥ ११ ॥
 भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥ १२ ॥
 निद्राघाते पिवेत् क्षीरं खण्डाच्छेद्यकारतः ॥ १३ ॥
 अपरञ्च सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा च ॥
 “वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं परेति हि ॥
 वातमूत्रपुरीषाहृक्कफमेदावहानि व ।
 खोलांशुदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥
 ततोऽहदन्तिशूलार्त्तौ गौरवारुचिपीडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायद्वामोहवमिचरान् ।
 दृष्ट्याहिकाराशिरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
 समते च बहूनन्यान् विकाराण् वातकोपजान् ।
 तत्तैलसवयाभ्यक्तं स्त्रिण्डं स्त्रिण्डं निरुहयेत् ॥

उदा

देवतो भिन्नवर्चस्कं सुक्तं चाप्यनुवासयेत् ।
 नचेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः ॥
 अथैनं वज्रशः स्त्रिण्डं युष्मात् स्नेहविरेचनैः ।
 पाययेत् त्रिलोलीयवागीरक्षपानकैः ॥
 “देवदार्वत्रिक कुलं वचाम्मथ्यां पल्लवाम् ।
 पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ॥
 पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं यथोदितं ॥

इत यथा ।

“मूलकं शृङ्गमात्रं च वर्धामः पञ्चमूलकम् ॥
 आरेवतफलक्षाम्पुस पक्ता तेन हृतम्पचेत् ।
 तत्पीयमानं श्रमयेत् उदावर्त्तमश्रेषतः ॥ १ ॥
 “चूर्णं निकुम्भकम्पिष्टशानेत्वाकाभिकोद्भवम् ।
 क्षनवेधनमागथो लवनाद्याश्च साधयेत् ॥
 गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत् गुदागुगाः ॥ २ ॥
 वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्गहे रश्मिकित्सितं तद्यथा ॥
 “त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं दिगुणं ।
 धानकुलीनां खरसैर्गुडिका कार्याश्चरोल्यास्तु ॥
 प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपाण्डामयनाशिनी ।
 प्रोक्ता तिमिराणिपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तहरी ॥
 किमिकोष्ठगाचकण्डूपिडकाश्च निहन्ति शूलचयं ।
 शुद्धगुडिका कथिता सुवने श्रीवैद्यनाथाख्या ॥
 इति वैद्यनाथवटिका ॥ ३ ॥

अथ अपथ्यानि यथा ।

“वमनं वेगरोधञ्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
 नालीतशकं शालूकं जाम्बवं कर्कटीफलम् ॥
 पिण्याकामाणकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ।
 विष्टम्भीनि विरुद्धानि कषायाणि गुरुणि च ॥
 उदावर्त्तं प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)
 उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + घञ् ।)
 उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्ययुक्तैः, त्रि ॥
 उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + घानच्
 + ईदास् इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ॥
 विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहितः व्यव-
 हितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवलमूर्द्ध-
 मासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५५।
 “मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः” ॥
 मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८।
 “अनन्तरमरिं विशादरिसेविनमेव च ।
 अदेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्” ॥
 उपेक्षकः । यथा, —
 “उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु” । इति
 गोतायाम् ॥ ८ । ८ ॥)

उदास्थितः, पुं, (उत् + आह् + स्था + क्त ।) चरः ।
 द्वारपाजः । आध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रप्रण्या-
 वसितः । गृहसन्नासः । इति मेदिनी ॥
 उदाहरणं, स्त्री, (उत् + आह् + ह् + लृट् ।)
 दृष्टान्तः । तत्प्रमाणः । उपोद्घातः २ उदाहारः ३
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे १।३३।
 “प्रध्वंसितान्धतमसस्तप्तोदाहरणं रविः” ।
 कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारे १८।६५ ॥

उदी

उदु

उद्गा

“अथाङ्गिरसमग्रसुदाहरणवस्तुषु” ॥
 पञ्चन्यायवयवान्तर्गतमिदम् ॥ (नाथशास्त्रे मोल-
 र्धवचनोपन्यासरूपो गर्भाङ्गभेदः । यदुक्तं साहि-
 त्यदर्पणे इह परिच्छेदे ।
 “उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते” ।
 यथा, वेणीसंहारे अश्वत्थामाङ्गे ॥
 “यो यः शस्त्रं विभक्तिं खभुजगुरुमदात्पाण्डवीनां
 चमूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे प्रिश्नरधिकवया
 गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति
 मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य
 तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥
 घटत्रिंशत्पटकचक्षुषान्तर्गतलक्षणभेदः । यथा,
 साहित्यदर्पणे इह परिच्छेदे ।
 “यच्च तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम्” ॥
 उदाहारः, ङ, (उत् + या + ह + घञ् ।) उदा-
 हरणम् । इत्यमरः ॥ प्रवृत्तौपपादकदृष्टान्तादिः ।
 इति भरतः ॥ युक्तिप्राप्त्यर्थनिर्दर्शनं इति साङ्गः ॥
 प्रवृत्तसिद्धार्थां चिन्ता । इति रायमुक्तः ॥
 उदितः, चि, (वद् + क्त ।) यदा । उत् + इय + क्त ।)
 उद्गातः । (यथा, किराते । १ । २८ ।
 “मवादृशेषु प्रमदाजगोदितं
 भवत्यधिचोपद्भवानुशासनम्” ॥)
 वङ् । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
 “उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिण्डसमप्रभम्” ॥
 “उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा” ।
 इति मनुः । २ । १५ ॥ तथा, किराते । ५ । ५ ।
 “दधतमुज्ज्वलान्तरगोपुराः
 पुर इवोदितपुष्पवना भुवः” ॥)
 उदितोदितः, चि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः
 व्यभिहितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥
 (“पुरोहितश्च कुर्वीत देवज्ञमुदितोदितम् ।
 दण्डनीत्याश्च कुशलमथर्व्वीङ्गिरसे तथा” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥)
 उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरं अक्षयकं । उत्क्रान्तं
 दृष्टिमथं अक्षति सूर्यं वा । उद् ईदित्यक्षरत
 ईकारः । ऋत्विगादिना क्षिन् । उमितच्चेति
 ङीप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥
 (“यदीदीयां गतिर्मानोस्तदा सूर्यवलाधिकम्” ॥
 इति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 उदीचीनं, चि, (उदीची + ख ।) उदीच्यां भवं । उत्तर-
 दिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । “उदीचीनप्रवणे करोत्यु-
 दीची वै मनुष्याणां दिक्” ॥)
 उदीचां, स्त्री, (उदीचां भवम् । उदीची + यत् ।)
 बालनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥ बाला इति ख्यातम् ।
 (बालकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 उदीचाः, ङ, (उदीचां भवः । उदीची + यत् ।)
 शरावतिनद्याः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥
 (तद्देशवासिनि चि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।
 “शरैरुर्वैरिवोदोचाणुज्जरिच्यन् रसानिव” ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ॥
 “हता उदीचा निहताः प्रतीच्याः
 प्राच्या निरस्ता दक्षिणाया विशस्ताः” ॥)
 उदीरणां, स्त्री, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।
 (“उद्गातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिर्दोषैरुत्तरम्” ॥
 प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
 “ब्रह्मास्त्रोदीरणात् प्रचोर्देवदानवकिन्नराः” ।
 इति महाभारते ॥)
 उदीर्याः, चि, (उत् + ऋ + क्त ।) उदारः । महान् ।
 इति जटाधरः ॥
 (“न हि राज्ञामुदीर्यानामेवमूतैर्नरैः कश्चित् ।
 सख्यं भवति मन्दात्मन् । श्रिया हीनैर्धनधृतेः” ॥
 इति महाभारते ॥ उत्तेजितः । उद्दीपितः ।
 उद्गतः । यथा, कुमारः २ । ३२ ।
 “भवत्सख्यवरोदीर्योक्तारकाख्यो महासुरः” ।
 “ब्रह्म क्षत्रेण संख्यं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्योऽनृतः श्चक्षून् वनानीवाग्निमाखतौ” ॥
 इति महाभारते । ङ, विष्णुः । यथा, महा-
 भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १६६ । ८० ।
 “उदीर्याः सर्वतश्चक्षुरीशः श्राव्यतः स्थिरः” ॥)
 उदुम्बरः, स्त्री, (उं शुभं वृणोतीति उम्बरम् । उ + वृ +
 संज्ञायां खच् । अरुर्द्धिघदिति सुम् । उत् + कृ +
 ण्वर्त्तम् ।) ताम्रम् । इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्दे ऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 उदुम्बरः, ङ, उदुम्बरवृक्षः । यज्ञदुमुर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४
 कालकान्तः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञीयः ७ सुप्रति-
 स्थितः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पश्रृङ्गाः
 ११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ अस्य
 पक्ष्मफलगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षमि-
 कारित्वम् । रक्तपित्तद्वेषामूर्च्छादाहनाशित्वम् ।
 अस्य सुपक्ष्मफलगुणाः । अतिशयशीतत्वम् । मधु-
 रत्वम् । पित्तश्रमशोथहारित्वम् । अस्यामफल-
 गुणाः । कषायत्वम् । अमिदीपनत्वम् । रक्त-
 विकारित्वम् । अस्य लघुगुणाः । शीतत्वम् ।
 कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षक-
 त्वम् । स्तनदुग्धदातृत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायगुणौ यथा ।
 “उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
 उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफाखण्डित् ।
 मधुरस्तुवरो वर्त्तमानश्चोषणरोयणः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १८ म आगे वटादिवर्गे ॥
 अस्य फलगुणांश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशे-
 ऽध्याये यथा,—
 “अश्वत्थोदुम्बरश्चक्षुष्योधानां फलानि च ।
 कषायमधुरास्त्राणि वातलानि गुरुणि च ॥ ० ॥)
 कुष्ठविशेषः । देहली । गोवराटेर नीचेर काठ्
 इति भाषा । पण्डकः । गण्डकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उदुम्बरदणा, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः ।)
 दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो
 दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।)
 उदुम्बरपर्णी । दन्तिकावृक्षः । इत्यमरः ॥ (अस्याः
 पर्ण्यावाचरकेण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः ।
 यथा,—
 “दन्तुदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः” ॥)
 उदुखलं, स्त्री, (उदुर्द्ध्वं तत् खलम् । तत् नाति ।
 आतोतुपेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 गुगुलुः । इति मेदिनी ॥ तण्डुलकण्डनार्थकाष्ठनि-
 र्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 उलूखलं २ । इत्यमरः ॥ (“संयुतोऽलूखले विद्वान्”
 इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ द्रव्यः ॥)
 उदुङ्गः, चि, (उत् + वङ् + क्तः ।) ऊङ्गः । स्थूलः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मांसे । १ । ३६ ।)
 “उदुङ्गलोकाजितयेग साम्रतम्
 गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां लया” ॥)
 उद्गतं, चि, (उत् + गम् + क्तः ।) उद्गन्तम् । कर्दित-
 वस्तु । इत्यमरः ॥ ऊर्द्धगतम् । उदितम् ॥
 उद्गमः, ङ, (उत् + गम् + घप् ।) ऊर्द्धगमनम् ।
 उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारः । ७ । ७७ ॥
 “रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
 सिन्धुजातिः पुङ्गवकैरुवाचीत्” ॥
 “फलेन सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजाः” ॥
 इति रघुवंशे । ४ । ६ ॥ प्रस्थानं वह्निर्गमनम् ।
 “तनयानां क्षुधात्तानां पश्यन् प्राणोद्गमस्यथाम्” ।
 इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)
 उद्गमनीयं, स्त्री, (उत् + गम् + अनीयम् ।) धौत-
 वस्त्रद्वयं । इत्यमरः ॥ धोया योड इति भाषा ।
 (“सा मङ्गलखानविशुद्धाञ्जी
 गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा” ॥
 इति कुमारः । ७ । ११ ॥)
 उद्गातः, स्त्री, (उत् + गाह + क्तः ।) अतिशयः । तद्-
 युक्ते चि । इत्यमरः ॥ (“प्रेमाङ्गीः प्रणवसूत्रः
 परिषयादुद्गातारगोदयाः” ॥ इति साहित्य-
 दर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)
 उद्गाता, [ऋ] ङ, (उद्गायति साम यः । उत् +
 गै + णच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्वान्नामः
 इत्यमरः ॥
 (“ब्रह्माणं परमं वक्त्रादुद्गातारश्च सामगम् ।
 होतारमथ चाध्वर्युं बाह्व्यामसृज्यत्पुः” ॥
 इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०६ ।
 “होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाध्वनःक्रये” ॥
 “उद्गातहोतब्रह्मणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे” ॥
 इति स्रुते हव्यस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)
 उद्गारः, ङ, (उत् + गृ + घञ् ।) उद्गमनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।
 “आमाति बालातपरक्तसातुः
 सनिर्भरोद्गाह इवाद्रिराजः” ॥)
 शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।
 “तस्य काङ्गूलनिनदं पर्वतः स गृहामुखैः
 उद्गारमिव गौर्नद्वत्ससर्ज समन्ततः” ॥)
 कण्ठगर्जनं । इति जटाधरः ॥ छेकुर इति भाषा ।
 तनु नागवायुकर्म । इति त्रीधरस्वामी ॥ (खवः ।

क्षरम् । यथा, रघो । ४ । ५३ ।

“अर्जुनीन्धनगङ्गां मयोद्वारमुगन्धिषु ।

मृदु कर्मणां पेतुः पुत्राग्नेभ्यः शिलीमुखः” ।

“अथः प्रतिष्ठतो वायुः झञ्झणा मारुतेन च” ।

“करोत्युद्गारवाङ्मयम्” इति भावप्रकाशे मध्य-

रगणे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिकं वमन-

शब्दे दृष्टव्यम् । यथा, शारदातिलकटीकायां,—

“उद्गारे नागद्वयको नीलजीमूतसन्निभः” ॥)

उद्गीतं, चि, (उद् + गै + क्त ।) उद्गैर्गतिम् ।

उद्गैर्गतिम् । इति देवीमाहात्म्यम् । (यथा,—

मार्कण्डेय ८४ । ६ ।

“शब्दात्मिकासुविमलार्णवेषां निधान-

मुद्गीतरन्ध्रपदपाठवताश्च सामान्” ।)

उद्गीतः, पुं, (उद् + गै + क्त ।) कामवेदभेदः ।

प्रत्ययः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(“अस्मिन्नग्न्यप्रमुखाः प्रदेशे

भूयान् उद्गीयविदो वसन्ति” ॥

इति उत्तररामचरिते । रघुः” ।)

सामवेदध्वनिः । इत्यमरः ॥ सामगानम् । इति

नारसुन्दरी । साम्नां द्वितीयोऽध्यायः । इति भगी-

रघः ॥ (भवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ।)

उद्गृह्यं, चि, (उद् + गृह् + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-

मरः ॥ उत्तोल्युद्यतवक्त्रादि । इति भरतः ॥

उद्ग्राहः, पुं, (उद् + ग्रह् + क्त ।) उद्ग्रहणम् ।

उद्ग्राह्य कस्यचित् ग्रहणम् । इत्यमरः । विद्या-

विचारः । इति भरतः ॥

उद्ग्राहितः, चि, (उद् + ग्रह् + क्त ।)

उद्गीतः । वङ्गः । ग्राहितः । इति मेदिनी । उप-

न्यक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गः, पुं, (उद्गन्ते इति । उद् + हन् + कर्मणि

अप् । टिणीपात् घर्त्तं च निपातनात् । यद्वा

उद्गन्ति नीचताम् । उद् + हन् + ड ।) प्रशस्तः ।

प्रकाशः । इत्यमरः ॥ (हन्तपुटम् । अग्निः ।

शरीरस्थो वायुः ।)

उद्गः, पुं, (उद्गं हन्ते अस्मिन् । उद् + हन् +

अप् । निपातनात् हस्य घः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं

निधाय तपते तत् । इत्यमरः ॥ पर्याप्त इति

भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७ । ६२ ।

“तस्मिन्नन्तर्धने पश्यन् प्रधाने सौधस्तम्भः ।

सौधोद्गुह्यघनगन्ध्या सलिलामयनां स्त्रियम्” ॥)

उद्गर्भः, स्त्री, (उद् + ह्य + क्त ।) गात्रादिष्वर्भः ।

इत्यफया उद्गर्भगुणाः । काण्डकोठनाशिलम् ।

त्वगतमित्येवमन्तम् । शिरासुखकारकत्वञ्च । इति

राजवाहनः ॥

(“उद्गर्भदन्तु विज्ञेयं करुकोठानिलापहम्” ।

इति भिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सञ्चुते-

गोक्तम् । समासकथनं । उद्देशः । यथा । शल्य-

मिति । इति सञ्चुते उत्तरवन्ते ६५ अध्याये ।)

उद्गर्भः, स्त्री, (उद् + ह्य + क्त । घसादेशः ।)

मांसम् । इति शारदाणी ।

उद्गाटः, पुं, (उद् + घट् + क्त ।) गृहभेदः । इति

चिकित्सकशेषः । यौदिर धर याग इत्यादि भाषा ।

(उद्गाटनम् ।)

उद्गाटकं, स्त्री, (उद् + घट् + क्त + क्तुम् ।) कूपा-

ज्जलोत्तोलनार्थं रज्जुचक्षितघटः । तत्पर्यायः । घटी-

यन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गाटनं, स्त्री, (उद् + घट् + क्त + क्तुम् ।) कूपात्

ज्जलोत्तोलनार्थं रज्जुचक्षितघटः । तत्पर्यायः ।

घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति

भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रप्राप्तौ ॥

“धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गाग्लोद-

घाटनम्” ।)

उद्गाटितः, चि, (उद् + घट् + क्त + क्त ।) हतो-

द्गाटनम् । खोला इति भाषा ॥

(“मृहेऽनुद्गाटितहारि नाहृतः प्रविशेन्नरः ।

वारितार्थप्रवक्तापि पश्चाद्ममणं त्यजेत्” ॥

इति सूरतिः ॥ तन्त्रशास्त्रम् ।)

उद्गाटितज्ञः, चि, (जानाति इति ज्ञः । उद्गाटितस्य

ज्ञः । उद्गाटित + ज्ञा + क्त ।) प्राज्ञः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गातः, पुं, (उद् + हन् + क्त ।) चारभः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, कुमारे २ । १२ ।

“उद्गातः प्रणवो यासां न्यायस्त्रिभिर्हरीणाम्” ।

“आकुमारकथोद्गातं शालिगोष्ठी जुगुंशः” ।

इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) इत्यमरः । ग्रन्थपरि-

च्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादमवलनम् ।

(“यथावतुद्गातसुखेन मार्गम्” । इति रघुः । २ । ७२ ।

“रघेनानुद्गातस्त्रिभिर्गतिना” । इति शाकुन्तले ।

६ अङ्के ॥ समुपक्रमः । यवनाभ्यासयोगाय कुम्भ-

कादित्रयम् । उक्तम् । (यथा, रामायणे ४ काण्डे

“एवमुद्गृह्णितोद्गातः” । इति ॥) सुद्वरम् ।

इति मेदिनी ॥

उद्गम्, श्रुत्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-

सूक्तं-सेट् ।) ऋखादिर्दन्त्यवर्गवर्तीयोपधः । क्षिपि

सेमुत्सुमुद्व्याम् । स्यादौ नवद्र इति उल्लिख्यति

पौल्लिङ्गः । श्र उञ्भन्ती उञ्भन्ती । इति

दुर्गादातः ॥

उद्गंशः, पुं, (उद् + दन्श + क्त ।) कीटविशेषः ।

तत्पर्यायः । मत्स्यः २ कोणकुण्डः ३ किटिभिः ४

उत्सुः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गटपातः, पुं, (उद्गट इव पाल्यते इति । उद्गट

+ पात + क्त ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति

मेदिनी ॥

उद्गन्तुरः, चि, (उद् + गतिशयेन दन्तुरः ।) उत्तकः ।

करालः । उल्लटदन्तः । इति मेदिनी ॥

उद्गानं, स्त्री, (उद् + दो + क्तुम् ।) बन्धनम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महामारते । शान्तिपर्वणि ।

“उद्गाने क्रियामाद्ये तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः” ।)

उद्गः । चुल्ली । वाङ्वाग्निः मध्यः । त्रयः । इति

विश्वः ॥

उद्गानः, चि, (दासः उद्गतः ।) बन्धनरहितः ।

सूतनः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १ । ७८ ॥

“नदद्यावाग्नमग्नायाः स्रोतस्युद्गामदिग्गजे” ।

“अथानुद्गमिवोद्गमं गच्छं नदन्तुः उद्गमम्” ।

इति रामायणे ॥ महान् । यथा । “उद्गामदन्तुर-

विधुन्तुददन्तघातः” । इति प्रवच्या ॥

(“उद्गामानि प्रथयति शिलावेगमभिर्घावनानि” ।

इति मेघदूते । २० ॥ गन्धरीः । यथा भागवते

१ मन्त्रे ॥ “उद्गामभावपितृनामलवद्व्याप्त” ॥)

उद्गानः, पुं, (उद्गीतं दाम पाशो यस्य । समासे च्च् ।)

वरुणः । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदश्चन्दोविशेषः ।

यथा, उत्तरलाकरे ।

“यदि नद्युगलं ततः तत्ररेफा-

स्तदा दण्डद्विप्रयातो भवेद्गडकः ।

प्रतिचरणविलङ्घरेफाः स्युरणार्णव-

व्यालजीमूतलीलकरोद्गमशङ्कादयः” ॥)

उद्गालः, पुं, (उद् + दल + क्त ।) वज्रवारकलः ।

इत्यमरः ॥ वगकोद्रवः । इति रत्नमाला ॥

उद्गालकः, पुं, (उद्गाल एव । स्तार्थे कन् ।) वज्रवा-

रकलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेदः ।

स तु व्यायोदधौन्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्ति-

यक्ता महामारते १ । जैय्योपाख्याने ३ अध्याये ।

“एतस्मिन्नन्तरे कस्मिंश्चिदधौन्यो नामायोदस्तस्य

शिष्यास्तथो बभूवुः उपमन्युराखिर्वेदश्चेति । २३ ॥

स एकं शिष्यमारुणिं पाश्चात्त्यं प्रेषयामास गच्छ

केदारखण्डं वधानेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन

संदिष्ट व्याख्यिः पश्चात्त्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं

बन्धुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्रिश्णमागोऽपश्य-

दुपायं भवत्वेवं कश्चिद्व्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र

संविशेत् केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिन्नुद-

रकं तस्यौ ॥ २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्यायः

व्यायोदो धौन्यः शिष्यान् एच्छत् क्व व्याख्यिः पा-

श्चाख्यो गत इति ॥ २८ ॥ ते तं प्रोचुः भगवंन्त्येव

प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं वधानेति । स एवमुक्ता-

स्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे

गच्छामः यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा

तस्याङ्गनाय शब्दं चकार भो व्याख्य पाश्चात्त्य

क्राप्ति वत्स एहीति ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वाख्यि-

रुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सङ्गो-

त्याय तनुपाध्यायं उपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच

चैनमुपाध्यायं अयनस्तत्र केदारखण्डे निःसर-

माक्षसुदकमवारणीयं संरोजुं संविष्टो भगवत्-

शब्दं श्रुत्वेव सङ्गता विदार्य केदारखण्डं भगवन्त-

मुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिरादये भगवन्तमाप्तापयतु

भवान् किमर्थं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्ता-

उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं

विदार्य उल्लिख्यतस्मात् उद्गालक इव भाषा भवि-

ष्यतीत्युपाध्यायेनानुवृत्तीति” ॥ ३४ ॥

अपरः स्वनामख्यात प्रथिभेदः । स तु जेतकेतु-

पिता । यथा तत्रव दुन्तीपुस्तोत्पत्त्युद्गाने १२२ ॥

“बभूवोद्गालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।

जेतकेतुरिति ख्यातः एतन्मस्यामदन् मुनिः” ॥ १८ ॥

उद्गिनः, चि, (उद् + दो + क्त ।) वङ्गः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

उद्गीपकः, चि, (उद् + दीप् + क्तुम् ।) उद्गीपकः ।

उद्गीपनं, स्त्री, (उद् + दीप् + क्तुम् ।) प्रकाशदम् ॥

उड

विभावविशेषः । यथा,—

“आत्मनोदीपनाख्यौ तस्य भेदावमौ सृजौ ।
उदीपनविभावान्ते रसमुदीपयन्ति ये” ॥ ते च ।
“आत्मनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा” ॥
चेष्टादीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि-
इत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापमर-
भङ्गारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
च्छेदः ॥

उदीप्तः, चि, (उत् + दीप् + क्त) प्रकाशितः ॥

उदीप्तं, स्त्री, (उत् + दीप् + क्त) गुग्गुलुः । इत्य-
मरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥

उद्देशः, पुं, (उत् + दिश् + घञ्) अनुसन्धात्म-
क्यन्वेषणम् ॥ न्यायमते नाम्ना निर्देशः । अमि-
धानं यथा,—“पदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।
यथा,—“समासकथनमुद्देशः” । यथा, प्रत्ययमिति” ॥
पर्वतस्य गण्डकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।
“इत्येव ते यद्दोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः” ।
इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
“सपर्वतवर्गोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भवा” ।
इति महाभारते ॥

उद्देशकः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देशकर्त्ता ।
उदाहरणम् । इति कौशावती ॥

उद्देश्यः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देश्यः ।
उद्देशनीयः । प्रयोजनम् । (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
प्रवृत्तिः भवति तत् । अनुवाचम् ॥)

उद्देशिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः) कीटविशेषः ।
तत्पर्यायः । उपश्लिष्टिका २ उत्पादिका ३ वटिः
४ दिवी ५ । इति हारावली ॥

उद्भावः, पुं, (उद्भवणम्) दु + उद् + अयति योति पृष्ठ-
इति घञ् । प्रकाशनम् । इत्यमरः ॥

उद्गतः, पुं, (उत् + घञ् + क्त) राजमल्लः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गतं, चि, (उत् + घञ् + क्त) अविगीतम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते पृष्ठाद्वे ।

“धीरोद्गता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्” ।

“मदमागसमुद्गतं नृपं न विद्युक्ते नियमेन मूर्ध्ना” ।

इति किराते । २ । ४६ । उत्थितः । उत्क्षिप्तः ।

आहतः । आणितः । यथा,—“आकुन्तते १ म अङ्गे ॥

“आत्मोद्गतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः” ।

निविडः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “तुषार-
वर्षोद्गतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतम्” ॥

उद्गतमनस्कत्वं, स्त्री, (उद्गतं गर्वितं मनो यस्य तस्य
भावः) । गर्वः । अमिमानः । इति शब्दरत्नावली ।

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + घञ् + क्त) उद्धारः । वान्ता-
मम् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली । (काण्टकादीनां जड्यादेर्वा शो-
धनम् । निराकरणम् । उत्थानम् । यथा,—

“यलवागपि तु श्रीमास्तारूणोद्धारोद्धारः” ।

इति महाभारते ।

“कण्टकोद्धारोर्निर्मयमातिष्ठेत् यलमुत्तमम्” ॥

इति मनुः ॥ ६ । २५२ । शरुनादिभ्यो विमोचनम् ।

“अपि अतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

उड्

दिनानि दीनोद्धारोचितस्य” ॥

इति रुघुः । २ । २५ ॥

उद्धारः, पुं, (उद्गतो हर्षो यस्मिन्) उत्सवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।

“अशक्तोऽस्मि रणोद्धार्ये तपस्विशरणं गृहम्” ॥)

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + घञ् + क्त) रोमाशः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (चि, आनन्दकरम् । रोमाशकरम्) ।

(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥

“ततः परिपदं सर्वमात्मन्ना वसुधाधिपः ।

हितमुद्धार्यं चैवमुवाच प्रथितं वचः” ॥)

उद्भवः, पुं, (उद्भवति दुःखमिति । उत् + भू + क्त) ।
उत्सवः । इत्यमरः ॥ यज्ञाभिः । यादवविशेषः ।

इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥

“वृष्णीनां सम्मतो मन्त्रो ज्ञास्य दयितः सखा ।

श्रियो वृहस्पतिः साक्षाद्भुवो बुद्धिसत्तमः” ॥

उद्धानं, स्त्री, (उद्दीयतेऽस्मिन्) उत् + घा + क्त) ।
सुखी । इत्यमरः ॥

उद्धानः, चि, (उत् + घा + क्त) उद्गतः । वमितः ।
इति मेदिनी ॥

उद्धान्तः, पुं, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + क्त +
क्त) निर्मदहृत् । इत्यमरः ॥ उद्धान्तः । इति
रमानाथः ॥

उद्धारः, पुं, (उत् + घञ् + क्त) कण्ठम् । इत्यमरः ॥
उद्भूतिः । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य पुनरुद्धार-
यत्तुर्लभः” । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । ३ । ४ । २ ।

“अथस्य वयमुद्धारमुद्धारमचै” । मोक्षः । निर्वा-
णम् ॥ * उद्भियते साधारणधनात् इत्युद्धारः ।

यद्वा, साधारणधनात् यत् गरिष्ठं तदुद्धारः ।

इति श्रीनाथः । उद्भियते साधारणधनात्

निष्कृत्य विशेषनिष्ठतया एव बोध्यते इत्युद्धारः ।

इति अच्युतानन्दः । साधारणत्वेन उद्भियते इति

उद्धार इति रुघुनन्दनः । उद्भियते साधारणधनात्

वर्धमान्यते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथाह

मनुः ६ । ११२ ॥

“व्येष्टस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्तु यवीयसः” ॥

व्येष्टस्य विंश उद्धारः उद्भियते इत्युद्धारः व्येष्टस्या-

विमलसाधारणधनात् उद्भूत्य विंशतितमो भाग-

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * जयानन्तरं श-

त्रुभ्यो सर्वं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७ । ६७ ।

“राशश्च दद्युरद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

राश्या च सर्वयोगेभ्यो दातव्यमप्ययम् जितम्” ॥

“उद्धारं योद्धारः राशे दद्युः । उद्भियते इत्युद्धारः

जितधनाद्युत्तुल्यधनं सुवर्णरजतभूसादि राशे

समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥

उद्धारः, स्त्री, (उत् + घञ् + क्त) उद्धानम् । इत्यम-
रटीकायां स्वामी ॥ उन्नत् आका इत्यादि भावः ।

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + घञ् + क्त + क्त) उद्धार-
करणम् । उत्थानम् ॥

उद्धारः, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उद्भूतं, स्त्री, (उत् + भू + क्त + क्त) एक-

उडि

त्रितैलानवङ्गदूर्ककस्तूरीमरिचतचमूर्धम् । इति
पाकराजेश्वरः ॥

उद्भूषणं, स्त्री, (उत् + धूष + क्त) रोमाशः । इति
हलायुधः ॥

उद्भूतः, चि, (उत् + घञ् + क्त) उद्गतोद्धारम् । तोला
इति भाषा । तत्पर्यायः । समुदातः २ । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः । परिभुक्तोऽभिमतः । इति मेदिनी ॥

(“उद्भूतमेष्टु प्रथमोद्भूतारिः” । इति रुघुः ।

२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६६ ।

“इतीव वाहेर्निजवैशदपितैः

पयोधिरोधतममुद्भूतं रजः” ॥)

उद्भूतं, स्त्री, (उत् + धूयते अमिरच । भ्रा शब्दाभि-
संयोगयोः उत्पूर्वात् तस्मात् क्त) सुखी । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

उद्भाः, पुं, (उत् + क्त) कूलमिति । उज्झ + क्त) निपा-
तनात् सिद्धम् । नदः । इति व्याकरणम् ॥

(“तोयदागमइवोद्भाभिर्योः” । इति रुघुः ११ । ८ ।

“कूलं मिद्योद्भासन्निभौ” । इति भट्टिः । ५ । २२ ॥)

उद्भुजः, चि, (उत् + बुध + क्त) विपक्षितः । इति

हलायुधः ॥ (प्रबुजः । यथा तिथितत्वे,—

“उद्बुजां च जगद्भार्तृ पूजयेत् दीपमालया” ॥

यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।

“उद्बुजं कारयैः सैः सैर्वर्धमानं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः फात्यनाथयोः” ॥)

उद्भोषः, पुं, (उत् + बुध + क्त) क्षिप्तिवृत्तानम् ॥

(यथा साहित्यदर्पणे वृत्तीयपरिच्छेदे ४१ ।

“उत्साहादिसमुद्भोषः साधारण्यमिमानतः ।

न्यामपि समुद्रादिगङ्गादी ग द्रव्यति” ॥)

उद्भटः, पुं, (उत् + भट् + क्त) कच्छपः । सूर्यः ।

इति मेदिनी ॥ (सूर्य इति केचित् ॥)

उद्भटः, चि, (उत् + भट् + क्त) प्रवरः । (“पदे

पदे सन्ति भटा रणोद्भटाः” । इति नैषधः ॥

श्रेष्ठाश्वः । तत्पर्यायः । महेश्वरः २ उदारः

३ उदात्तः ४ उदीर्यः ५ महाशयः ६ महाभानः

७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्भवः, पुं, (उद्भवनं उद्भवत्यस्मादिति वा । उत् + भू

+ क्त) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“दिलीप-

स्त्रुर्मथिराकरोद्भवः” । इति रुघुः । ३ । १८ । “वि-

शुपादोद्भवा गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णुः ।

प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उद्भिजः, चि, उद्भिजः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उद्भिज्जः, चि, (उद्भेदनमिति उद्भित् सम्प्रदादित्वात्

क्विप् । तस्मात् जायते यत् । उद्भित् + जन् + क्त) ।

उद्भिज्जातमात्रम् । तथ तदुत्पत्त्यादि । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । ४६ । “उद्भिज्जाः स्यावराः सर्वे

वीजकाश्च प्ररोहिण्यः” । “इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतयः

उद्भिज्जाः” । इति सूक्त्याने प्रथमेऽध्याये, सुसुते-

नोक्तम् ॥)

उद्भित्, [इ] चि, (उद्भिज्जति भूमिमिति । उत् +

भिद् + क्विप्) उद्भिज्जम् । इत्यमरः ॥ तथ प-

क्षधा । वृत्तः १ गुल्मः २ लता ३ वही ४ दण्डम् ५ ॥

(यथा, महाभारते आदिपर्वणि । “संसेदना

प्राज्ञा उद्भिदश्च" । उद्भिद्यते पशुफलमनेन इति
निरुक्तेः दागनेदः ॥

उद्भिदं, चि, (उद्भिन्तीति । उद् + भिद् + इरुप
धेति कः ।) तत्पुत्रादि । तत्पर्यायः । उद्भिद २
उद्भिज्जम् ३ । इत्यमरः ॥ उद्भिज्जम् ४ । इति
रत्नादायः ॥ (यथा महाभारते १४ पर्वणि ।

"जरायुजास्तृणातानि खेदजानुद्भिदानि च" ॥)

उद्भिदं, स्त्री, (उद्भिन्तीति । उद् + भिद् + ञ ।)
पांशुलवणम् । इति रत्ननागाः ॥ पांडालुग इति
भाषा । ("उद्भिदानि पन्थलेक्षुकीयवेषुद्विती
जानि" । इति सन्धुगे सूत्रस्थाने षट्पत्तारिं-
शत्तमेऽध्याये ॥)

उद्भूतः, चि, (उद्भवति स्म । उद् + भू + क्त ।) उत्पन्नः ।
जातः । यथा । ईशानसंघितायाम् ।

"भावे ह्यप्यनुद्भूत्यामादिदेवो महाविशि ।

प्रिवचिन्नतयोद्भूतः कोटिस्त्यसमप्रभः" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।

"उद्भूतस्पर्शवद्भूतं गोचरः सोऽपि च त्वचः" ॥)

उद्भूतरूपं, स्त्री, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्यं रूपम् ।) गयन-
गोचररूपम् । यथा, — भाषापरिच्छेदे ॥

"उद्भूतरूपं गयनस्य गोचरं

द्रव्याणि तदन्ति पृथक्स्थले ।

विभागसंयोगपरापरत्व-

हेतुवत्त्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाभाती योग्यवृत्ती समवायश्च तादृशम् ।

गृह्णाति यद्वाः सत्त्वान्मादाणोकोद्भूतरूपयोः" ॥ ५५ ॥

उद्भमः, पुं, (उद्भममिति । उद् + भम + घञ् ।

गोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः ।) उद्भेगः । इत्यमरः ॥

उद्भान्तः, स्त्री, (उद् + भम + क्त ।) बाहुमुद्यन्त मण्ड-

काकारखट्वभामरां । इति महाभारतम् ॥ (परि-

भाक्ते, चि । यथा, रघौ ४ । ४६ ॥

"मारीचोद्भान्तहारीता मन्वायैरेष्यत्यका" ॥

विकले । विश्वे । यथा, रामायणे, —

"उद्भान्तद्वयस्यापि विवर्णवदनेऽभवत्" ॥)

उद्यः, पुं, नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उद्यते यत् । वद +

कप् । कथनीये, चि । यथा, गृध्रीयम् वाक्यम् ।)

उद्यतं, चि, (उद् + यम + क्त ।) उच्चोत्थतवस्त्रादि ।

उद्यतश्चादि । तत्पर्यायः । उद्गुणैः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुवंशे । ४ । १६ ।

"प्रनार्थसाधने ली हि पर्यायोद्यतकाम्नी" ॥)

उद्यतः, पुं, (उद् + यम + क्त ।) यत्रपरिच्छेदः । इति
जटाधरः ॥

उद्यमा, पुं, (उद् + यम + घञ् । संभ्रापूर्वकावात्

व्यभावाः ।) उद्योगः । तत्पर्यायः । गुरुरम् २ ।

इत्यमरः ॥ गुरुरम् २ गुरुरम् ४ । इति तट्टीका ॥

उत्साहः ५ पृथ्व्यसायः ६ उद्योगः ७ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, कुमारि ५ । २ ।

"निश्चयं चेनां तपसे एतौद्यमा" ।

"शशाङ्क मेना न नियन्तुसुद्यमात्" ।

इति च कुमारि ५ । ५ ।)

उद्यानं, स्त्री, (उद्याति प्रीडार्थमस्मिन् । उद् + या
+ ल्युट् ।) राक्षः साधारणं वनम् । तत्पर्यायः ।

प्राप्तीदः २ ।

("वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्मा" ।

इति सेवदूते ७ ।) निःसरणम् । प्रयोजनम् । इत्य-

मरः ॥

उद्यानपालः, चि, (उद्यानं पालयतीति । उद्यान +

पालि + घञ् ।) उद्यानरक्षकः । माषी इति भाषा ॥

("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तुपाकते" ॥

इति कुमारि २ । ३६ ॥)

उद्युक्ताः, चि, (उद् + युज् + क्त ।) उद्यमयुक्ताः ।

उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां मरतः ॥ (यथा,

च्यमरकोषः । "इत्यर्थोद्युक्ताउत्सुकाः" ॥)

उद्योगः, पुं, (उद् + युज् + घञ् ।) यत्नः । चेष्टा ।

तत्पर्यायः । उत्साहः २ चध्यवसायः ३ उद्यमः ४ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८२ ।

"उद्योगः सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह" ।

"उद्योगादग्निरुत्तम सुसहायस्य धीमतः" ।

ह्येवानुगता तस्य निवृत्तिः श्रीः सद्यचारिणी" ॥

इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्व । यथा, महाभारते

१ । १ । ६३ ।

"उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च" ॥)

उद्योगी, [न] चि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग +

इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति क्षणी-

दैवेन देयमिति कापुयथा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मश्रया

यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽच दोषः" ॥

इति नीतिसारे १३ ॥

उद्योतः, पुं, (उद् + धुत + घञ्) आलोकः । ज्योतिः ।

इति ह्येवायुधः ॥

उद्यः, पुं, (उद्यतीति । उद् + रक् ।) जलजन्तुविशेषः ।

इत्यमरः ॥ उद्यविडाल इति भाषा ।

उद्भङ्गः, पुं, पुरविशेषः । "यौमचारि पुरं शौभमुद्भङ्गः

प्रतिमार्गकः" । इति जटाधरः ॥

उद्भङ्गः, पुं, यौमचारि पुरम् । तत्पर्यायः । खपुरं २

ऊर्ध्वं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ शौभं ५ प्रतिमा-

र्गकः ६ चक्रा ७ चक्रः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्भयः, पुं, (उद्भतो रथो धृत्वात् ।) रथकीलम् ।

ताम्रचूडपक्षी । इति मेदिनी ॥

उद्भिक्तं, चि, (उद्भिद्यते स्म । उद् + रिच् + क्त ।)

स्फुटम् । स्पष्टम् । इति जटाधरः ॥

उद्भेगः, पुं, (उद् + रिच् + घञ् ।) उपग्रहः । वृद्धिः ॥

"यधुनेव जुरङ्गाक्षि जहार जगतां मनः ।

त जाने दौवगोदेके जीवनस्यापि का गतिः" ॥

इत्युद्भटः ॥

"हरिते साष्टां कमलवर्णिर्माभाय पदयो-

र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेवकमलम् ।

गतो भगवद्भेकः परिणतिमसौ चक्रपुष्पा

चयायां रचायै चिपुष्टर जागर्त्ति जगताम्" ॥

इति नदिमन्तोऽम् ॥

("तमःप्रवेशः क्रूरमो दोषोदेकहृतसूतेः" ।

इति वैद्यक्यविनिश्चयेऽपस्माराधिकारे ॥)

उद्देका, स्त्री, (उद्देक + टाप् ।) महागिम्बः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उद्दत्तरः, पुं, (उत्क्रान्तो वत्सरः ।) वत्सरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उद्दन्धनं, स्त्री, (उद् + वन्ध + ल्युट्) ऊर्ध्वन्धनम् ।
इति स्मृतिः ॥ गलाय दडि देशेन फौसी देशेन

टाङ्गान इत्यादि भाषा ॥

उद्दमनं, स्त्री, (उद् + वम + ल्युट् ।) उद्गीरणम् ।

तुलिया फेसन वेति करण इत्यादि भाषा ।

उद्दत्तः, चि, (उद् + दत् + घञ् ।) क्षतिरिक्तः ।

उवरण बाडा इत्यादि भाषा । यथा । "उद्दत्तो

हि ग्रन्थः समधिकफलमाप्नुते" । इति व्याकरण-

टीका ॥

उद्दत्तं, स्त्री, (उद् + दत् + णिच् + मावे कारणे वा

ल्युट् ।) उत्पन्नम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।

मोषीकान्तुं चटुलशफरोदत्तं ग्रेक्षितानि" ।)

विलेपनम् । ध्वजम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, मनुः ४ । १३२ ।

"उद्दत्तमपह्णानं विष्णवे रक्षमेव च ।

स्नेहनिष्कृतवान्तामि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" ॥)

शरीरगिम्बेलीकरणगन्धद्रव्यादि । तत्पर्यायः ।

उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हरिद्रा सेवन आवटन

इत्यादि भाषा । सोमान्योद्दत्तंगुणाः । कफवा-

युमेदोवातरोगनाशित्वम् । अङ्गस्यैव्य-धर्मनिर्मल-

कारित्वम् ॥ हरिद्राद्युद्दत्तंगुणाः । कटूवैवर्ण्य-

रुद्धताघारित्वम् ॥ तिलोद्दत्तंगुणाः । कण्डूरुद्ध-

तात्वगुदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("उद्दत्तं वातहरं कफमेदोविनाशनम् ।

स्थिरीकरणमङ्गाणां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥

शिरासुखविचिह्नत्वं त्वक्स्थस्यामेक्ष तेजसम् ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये सन्धुते-

गोक्तम् ॥)

उद्दङ्गं, स्त्री, (उद् + दङ् + ल्युट् ।) च्यन्तर्हासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्दहितः, चि, (उद् + वर्ध + क्त ।) उद्भूतः । इति

भूरिप्रयोगः ॥ उद्दहितो वा इति पाठः ॥

उद्दहः, पुं, (उद्दृष्टं वदति प्रापयतीति । उद् + वह

+ णच् ।) पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, —

रघुः । ६ । ६ ।

("उद्यमस्तमयश्च रघूदहात्" ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । सत्तु प्रवहवायोर्ध्व-

स्थितः । इति विद्वान्तशिरोमणिः ॥

("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परविहः संवहश्च उदहश्च महावनः ॥

तथा परिवहः श्रीमानुत्पातमयशंसिनः ।

इत्येते क्षमिताः सप्त मायता गगनेचराः" ॥

इति हरिवंशे । २३६ पद्याये । विवाहः ॥)

उद्दहा, स्त्री, (उद्दह + टाप् ।) कन्या । पुत्री ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उद्दानः, चि, (उद् + वग + घञ् ।) उद्दमितः ।

उद्दान्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उद्दान्तं, चि, (उद् + वग् + क्त ।) वमितयक्त । तत्-

पर्यायः । उद्भूतं २ । इत्यमरः ।
 उद्धान्तः, पुं, (उद्भूतं वान्तं मदो यस्मात् ।) निर्मदहन्ती ।
 इति मेदिनीकरजटाधरी ।
 उदासनं, स्त्री, (उत् + वस् + णिच् + ल्युट् ।)
 मारयम् । वधः । इत्यमरः । (संस्कारभेदः ।
 यथा, कात्यायने ६ । १ । २ ।
 “यप उपस्पृष्टं प्राणाद्वार्यं परित्स्तरणपात्रसं-
 सादनप्रोक्षणाद्यनिर्वपणाधिश्चयसुकुसंमार्जनो-
 दासगायेच्छानि छत्वाभीष्ट उत्पूय पश्चात् प्या-
 ष्यग्रहणम्” ।)
 उद्वाहः, पुं, (उत् + वह + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः ।
 तस्य शब्दायं भार्यात्वसम्पादकग्रहणम् । तस्य स्त्री-
 काररूपशामविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात्
 वरकन्ययोर्विवाहकृत्यत्वकर्म्मत्वे । स तु ष्य-
 विधः । वरमाह्वय यथाशक्त्यलङ्घ्यता कन्या यत्र
 दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यज्ञस्यायत्विजे कन्या-
 दानं स दैवः २ । यत्र वरात् गोद्वयं गृहीत्वा
 तेनैव स ह कन्यादानं स धार्यः ३ । यत्र धनया
 सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानं
 स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स
 प्यासुरः ५ । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात्
 त्वं मे भार्या त्वं मे प्रतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः
 ६ । यत्र बलाकारेण कन्याहरणं स द्राक्षसः
 ७ । यत्र सप्तायां सप्तायां प्रमत्तायां वा कन्यायां
 निर्जने गमनं स प्रैशाचः ८ । तस्य निर्णयः ।
 सगोत्रासगवरवयस्तां समानप्रवरां पित्रपेक्ष-
 योर्द्धनपस्यां पुत्रपाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्प-
 रया प्रत्येकसप्तमीपर्यन्तां अथस्तने तदपेक्षया
 सप्तमीपर्यन्तां पित्रवन्धपेक्षयोर्द्धनपस्यां प्रत्येका-
 पेक्षया सप्तमीपर्यन्तां अथस्तने तदपेक्षया सप्तमी
 पर्यन्तां मातामहसमानोदकां मातामहापेक्ष-
 योर्द्धनचतुर्णां पुत्रपाणां पुत्रकन्यासन्तति-
 परम्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अथस्तने
 तदपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां मातृवन्धपेक्षयोर्द्धन-
 चतुर्णां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अथस्तने त-
 दपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां कन्यां परित्यज्य उद्वाहः
 कर्त्तव्यः । पित्रवन्धुमातृवन्धुविरहेऽपि तयोर्योग्य-
 तामवस्थां सप्तमीपर्यन्तायाः पञ्चमीपर्यन्तायाश्च
 कन्यायाः परिहारः । वर्जनीयानां कन्यानां
 मध्येऽपि या त्रिगोत्रान्तरिता सा विवाह्या । अथ
 सप्तमगणनप्रतियोगिपितृपितृवन्धुपञ्चमगणनप्र-
 तियोगिमातामहमातृवन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-
 गणनम् । श्रमस्य सगोत्राविवाहे दोषाभावः ।
 मातृसप्तमीमातृकन्यां तदौहिर्वा पृथ्वापिपितृ-
 कन्यां शिष्यकन्यां ब्रह्मदशरकन्याश्च परित्यज्य
 विवाहः कर्त्तव्यः । अथ कन्यादानाधिकारिकः ।
 एतादौ पिता । तदभाये पितामहः । तदभाये माता ।
 तदभाये पिताश्रितः । तदभाये मातामहः । तद-
 भाये मातुलः । तदभाये माता । तदभाये माता-
 नृणातिः । स्तेपामप्यभावे कन्या स्वयं वरं
 कुर्यात् । अथ विवाहपूर्वकर्त्तव्यकर्म्म । अथ-
 भावि शुभाशुभग्रहादिदोषशान्त्यर्थं होमो हि-

रणगोवस्त्रदानम् । ततो गान्दीयाडम् । सम-
 समये वरे उपस्थिते सन्तिवाचनादिकं विधाय
 वरम् । न्याचारोदि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति
 धनदानञ्च । ततः सत्यहोक्तविधानां संस्थाप्य
 कुशलिकां समाप्य पाणिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च
 कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ ज्येष्ठेऽक्षतविवाहे विवाहकर्त्ता
 कनियः परिवेदनदोषविशेषो भवति । ज्येष्ठः
 परिविन्नः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता
 परिदायी । तत्परोक्षितः परिकर्त्ता । ते सर्वे
 पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थस्त्रीवैकाग्र्यवैमात्रेय-
 पेशासक्तश्रुतुल्यातिरोगिण्डमूकान्धवधिरकु-
 लवामनकुलान्तिदृष्टनैष्ठिकप्रज्ञाचारिवानप्रस्थभि-
 क्षुद्राधिसक्तपुत्रसक्तधनवृद्धिप्रसक्तकामकारिदत्त-
 कोन्मत्तचौरैश्च ज्येष्ठेऽनूद्येऽपि कनियविवाहे न
 दोषः । एवं विहतरूपानूना ज्येष्ठा कनिययाः
 सोदराया ऊहायाः परिवेदनाय न भवति । इत्यु-
 दाहवत्तम् ॥
 उद्वाहनं, स्त्री, (उत् + वह + णिच् + ल्युट् ।) वि-
 वाहः । तत्पर्यायः । रणरणं २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । द्विसौत्तम् । द्विवारलक्ष्येऽत्रम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + डीप् ।) वराटकाः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कङ्ठि इति भाषा ॥
 उद्वाहिका, त्रि, (उद्वाहस्यायम् । उद्वाह + ठक् ।)
 उद्वाहसम्बन्धी । (यथा, मनुः । ६ । ६४ ।)
 “नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं कर्त्तव्यम्” ॥
 उद्वाहितः, त्रि, (उत् + वह + णिच् + ल्युट् ।) उद्-
 धृतः । विवाहितः । यथा । राजमातृष्टे
 देवतः ।
 “वाले दृष्टे तथैवाप्ते कुरते दैत्यमन्यिणि ।
 उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकगणनम्” ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कशिकाले आगमोष्ठा-
 न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,—
 “उद्वाहितापि या नारी जानीयात् सातु गर्हिता”
 इत्यागमसिद्धान्तः ॥)
 उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वाहित उद्भूतीति । उत् + वह
 + णिच् + डीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥
 उद्वाहः, त्रि, (उद्वाहं वाङ्मयं) ऊर्द्धवाङ्मः । उद्देग-
 शब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखितः । (यथा, रघु । १ । ३ ।
 “प्रांशुलभ्ये फले कोभादुद्वाहखिव वामनः” ॥)
 उद्वाहकं, स्त्री, ऊर्द्धोक्षतवाङ्मः । उद्देगशब्दार्थे
 मेदिनीकरेण लिखितम् ॥
 उद्दिमः, त्रि, (उत् + विज् + क्त ।) शोदितस्येति तस्य
 नः । शोदित इति नेट् । उद्देगयुक्तः । यथा,—
 “तैर्लक्ष्यप्रसङ्गमुपलभ्युभिन्नविपन्नकैः ।
 निमग्नोद्दिमसङ्गीर्णैः पत्रे दोनेच मेदिनी”
 इति भट्टिकाव्ये ४ । ४२ ॥ (तथा च भारते,—
 “नोद्दिमश्चरते धर्मं नोद्दिमश्चरते क्रियाम्” ।)
 उद्दिवर्धनं, स्त्री, (उत् + वि + वृध् + ल्युट् ।) उद्वा-
 रकरयम् । यथा,—
 “कः अश्वधीतान्यतमस्तव प्रभो
 रसाङ्गताया भव उद्दिवर्धनम्” ।

इति श्रीभागवते १३ । १३ । उद्दिवर्धनं उद्भूतम् ।
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
 उद्भूतः, त्रि, (उत् + वृध् + क्त ।) कृत्तापरिचाय
 उत्पन्नो वा । उत्तोषितः । उत्पिष्टः । परि-
 भुक्तोऽङ्गितः । उद्धान्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी
 च ॥ दुर्लभः ॥ (यथा, महाभारते,—
 “उद्भूतान् सततं शोकात् राजा धर्ममग्राप्तिवै” ॥)
 उद्देगं, स्त्री, (उद्दिव्यतेऽनेन इति । उत् + विज् +
 घञ् ।) गुवाक्षकम् । इत्यमरः ॥
 उद्देगः, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ् ।) उद्देगनम् ।
 तत्पर्यायः । उद्भूतः २ । इत्यमरः । पञ्चतारः ।
 इति भरतः ॥ विरहजन्यदुःखम् । इति रत्नमञ्जरी ।
 भयं । इति हेमचन्द्रः । उद्वाहकम् । उद्भूतम् ।
 इति मेदिनी ॥
 (“नृत्यारम्भे चर पशुपतेरार्धनागाग्निनेष्टाम् ।
 श्रान्तोद्देगस्तिमितगनयं दृष्टमस्तिर्भवान्या” ॥
 इति मेघदूते पूर्वमेघे ३७ श्लोकः ॥
 “सदृशं वृक्षजं महाभुजः
 सहस्रोद्देगमिवं प्रवेदिति” ।
 रघुः ८ । ७ ।
 “संक्षोभेऽथनुद्देगो साधुर्यं परिकीर्तितम्” ।
 इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परिच्छेदः ॥)
 उद्देगः, त्रि, (उद्भूतो वेगो यस्मात् ।) स्त्रिमितः ।
 श्रीप्रगामी । ऊर्द्धवाङ्मः । इति त्रिकाण्ड-
 उद्देगः, स्त्री, (उत् + विज् + ल्युट् ।) उद्देगः ॥
 (“परदारभिनर्षेण प्रवृत्तामृन्महोपतिः ।
 उद्देगकरैर्दणैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्” ॥
 इति मनुः ॥ ८ । ३५२ ॥)
 उद्भः, [त्] स्त्री, (वहति उगति वा । वृध् ड्रापणे
 उन्द् श्लोदने वा + ण्यञ् ।) उद्भः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥ गपर पालान् इति भाषा ॥
 उद्भस ग उज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रादि-परं-
 सकं-सेट् ।) एतस्यादौ पञ्चमस्यः । मध्ये केवल-
 धकारस्याधो रेणः । क्रादावुद्भस उज्जे इत्यय-
 मुद्दिचौरादिकः पठ्यते तस्य भ्रासयतीति रूपं
 अपरं भ्रूयति । येषां प्रसेः उत्पूर्वस्य गण्यतेऽपि
 पठनं तेषां गते आविधावुग्रपाति निगद्यते शिचि
 क्षतेऽप्युभ्रासयव्यन्तः । अथ उत्पूर्वस्येति तु उत्
 उकारः गृह्यसर्गः । य उग्रताति शस्यं दीनः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उद्भस वा उत्क्षेपे । उज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) वा उग्रस्यति घृणिं वायुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उन्द्, ई ध श्लोद । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तथां-परं-
 सकं-सेट् ।) श्रुतादिः । श्लोद चार्द्रभावाः । ध
 उन्नति वस्त्रं पयसा । ई उन्नः उन्नः । उन्दिद्विपति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 उन्दुरः, पुं, उन्दुरः इति तिरुपुत्रोक्तः ॥
 उन्दुरः, पुं, (उन्द् + उर ।) मृषिकः । इति भरतो
 द्विरुपवीयसः । इदं इति भाषा ॥
 उन्दुरः, पुं, (उन्द् + उर ।) जन्तुविशेषः । इदं इति
 भाषा । तत्पर्यायः । मृषिकः २ । पाशुः ३ । घृष्ट

चेत् । निरिका ४ वानमूषिका ५ । नेष्टे इदं
इति भाषा । इत्यमरः । मूषकः ६ नृपः ७ मूषीकः
८ उज्जः ९ उज्जः १० वज्रः ११ वज्रः १२ प्या-
मनिकः १३ वज्रः १४ दीना १५ सुमीका १६ ।
मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति
चन्द्रशेखरी । वित्तेश्वरः २० सुपिरः २१
मन्दूरः २२ । इति जटाधरः । चन्द्रस्य तस्य पर्यायः ।
चित्तः २३ वेष्टनकुलः २४ चित्ता २५ । इति च
चन्द्रशेखरी । शालाह्वता २६ अन्ननिका २७ ।
इति जटाधरः ।

उज्जः, उं, (उज्ज + वाङ्मलात् उहः ।) मूषिकः ।
इति हेमचन्द्रः ।
("उज्जस्यन्तरिक्षं तेन वातप्रकल्कवत्" ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।)
उज्जगणो, स्त्री, (उज्जः मूषिकस्य कर्ण इव पर्य-
मखाः । उज्जकर्ण + डीप् ।) प्यामनिकता ।
इति राजनिघण्टुः ।

उज्जः, चि, (उज्ज + क्त ।) नृदिवेदिति पक्षे नत्वम् ।
इति । रथापरः । इति हेमचन्द्रः ।

उज्जतः, चि, (उज्ज + त + क्त ।) वर्द्धितः । तत्पर्यायः
उज्जः २ प्रायः ३ उज्जः ४ उज्जितः ५ उज्जः ६ ।
इत्यमरः । उज्जैः ७ । इति चन्द्रशेखरी । तुङ्गः ८ ।
इति जटाधरः । (यथा, रघुः । १ । १५ । "स्थितः
सर्वोन्नतेनोन्नी कान्वा मेरुविवात्मना" । स्त्री,
दिगपरिमाणाज्ञानसाधनं उपायः । यथा सिद्धा-
न्तशिरोमणौ । "दिवसस्य यद्गतं यच्च श्रेयं तयोर्ध-
न्यं तदुन्नतसंघं ज्ञेयम्" । (उं, चाक्षुषमन्वन्तरे
वृद्धिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ७६ । ५४ ।
"सुमेधा विरगाश्चैव श्रविष्माणुव्रतो मधः ।
पतिनामा सधिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः" ।)

उज्जतगमिः, चि, (उज्जतो गमिः यस्य ।) उज्जगमि-
युक्तः । तत्पर्यायः । तुन्दिः २ । इति हज्जायुधः ।
उज्जतगतः, चि, (उज्जतश्च तत् प्यागतश्चेति ।) उज्ज-
नीचस्थानादि । तत्पर्यायः । वन्धुरम् २ । इत्यमरः ।
उज्जतिः, स्त्री, (उज्ज + गम + क्त ।) गरुडभार्या ।
मन्दः । ("वच्चोऽगौ करिकुम्भविभक्तकरीमलु-
मिति गच्छतः" । इति साहित्यदर्पणे । इय
परिच्छेदे ।) उदयः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
चिदान्तशिरोमणौ ।

"भासान्तपादे प्रथमेऽथवेन्दोः

प्रज्ञोऽनिर्यद्विषयेऽवगम्या ।

तदोदयसो निश्चि वा प्रसाध्यः

प्रज्ञविधोः 'सोदितनाडिकायैः" ।)

उज्जतीशः, उं, (उज्जताम्नदाखया प्रसिद्धाया गरुड-
पतायाः इशः स्वामी ।) गरुडमघी । इति चि-
कायशेषः ।

उज्जमितः, चि, (उज्ज + गम + क्त + क्त ।) उज्जो-
मितः । उज्जितः । इति श्रीधरस्वामी ।

("एष प्रयोजनमितानमन्तै-

रुते कथयितुं दक्षिणां गतैरधः" ।

इति माघे । १ । १४ ।)

उज्जयः, उं, (उज्जयम् । उज्ज + नी + क्त + क्त + क्त ।)

विषयेऽप्युक्तोऽभिनिविष्टे इति एरच् ।) उज्ज-
नयनम् । इत्यमरः ।

उज्जयनं, स्त्री, (उज्ज + नी + क्त + क्त ।) वित्तकः । इति
हेमचन्द्रः । उज्जप्रपणम् । उज्जोलनम् । तोलन
उठान इत्यादि भाषा ।

(यथा, काव्याचने । २२ । १० । ५ ।

"तेष्वेवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः" ।

उज्जैः नयनं यस्येति वाक्ये वाच्यलिङ्गः" ।)

उज्जयः, उं, (उज्जयनं इति । उज्ज + नी + क्त + क्त ।)

उज्जयनम् । इत्यमरः । (यथा भट्टिः । ७ । ३७ ।

"उज्जयानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधाभ्यताम्" ।)

उज्जहं, स्त्री, (उज्ज + नह + क्त + क्त ।) काङ्क्षिकम् ।

इति हेमचन्द्रः ।

उज्जिहः, चि, (उज्जिता निद्रा खप्रो दुःखादिकं वा

यस्मात् ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ।

("उज्जिहप्यचनचम्यकपुष्पभासाः" ।

इति माघः । प्रवृद्धः । शयनादुत्थितः ।

"तामुज्जिहमवनिशयनां सौधवातायनस्यः" ।

इति मेघतूते । ८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के ।

"शय्याप्रान्तविवर्त्तनेर्विगमयतु निद्रयव क्षपाः" ।)

उज्ज प श पूतौ । (तुदां + परं + सक्तं + सेट् ।)

क्रुखादिः । प श उभति कुम्भं जलेन कोकः ।

उज्जामास । इति दुर्गादासः ।

उज्जतः, चि, (उज्ज + मद् + क्त ।) उज्जादयुक्तः ।

वायुहृतचित्तविभ्रमविशिष्टः । पागल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । उज्जादवान् २ । इत्यमरः । तस्यौ-

वधुः, यथा, — गारुडे १६६ अध्यायः । ३॥

"कूर्ममत्स्याखुमर्दिमगोवृद्गालाच्च वानराः ।

विडालवर्हिक्काकाश्च वराहोलूककुक्षुटाः ।

हंस एषाश्च विष्णुर्मांसं वा रोमशोऽणितम् ।

धूमं दद्याज्ज्वराक्षस्य उज्जतेश्वरश्च श्रान्तये ।

यतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ।

निहन्ति प्वरमुन्मादं वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा" ।

("तमात्मनो हतमुज्जन्तो देवादयः कुर्वन्त्यु-

न्मत्तम्" । इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

"देवर्षिपिष्टगन्धर्वैरन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।

वर्जयेदक्षनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ।

सर्पिण्यानादि तस्मै हृदयेऽप्यन्मत्तमाचरेत्" ।

इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकैषोक्तम् ।

अन्यद्विरखमस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ।)

तदाद्यप्रमाथं यथा, — मत्तमास्तत्त्वे ।

"उज्जतागाक्ष या गाथा शिश्रुणां चैष्टितं च यत् ।

स्त्रियो यस्य प्रमाथन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः ।

यादौ गच्छति देवेयु पथात् गच्छति मातुमान् ।

नदिप्रिता वागवदति सत्वा ह्येषा सरस्वती" ।

उज्जतः, उं, (उज्जतयति । उज्जत + तत्करोतीति

णिच् + पचाद्यच् ।) धुजूरः । यथा, —

("श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिग्मूलसिद्धस्य पायसः ।

गुडायुष्युतो हन्ति सर्वोन्मादांश्च दोषजान्" ।

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंघे उज्जादाधिकारे ।)

मुषुकुन्दवज्रः । इति मेदिनी ।

उज्जदः, चि, (उज्जतो मतो यस्य ।) उज्जाद-

युक्तः । उज्जतमदः । तत्पर्यायः । उज्जदिग्गुः २ ।
इत्यमरः । ("उदीरयामासुरिवोन्नदानाम्" ।
इति रघुः । २ । ६ । तथा, माघे ६ । २६ ।

"सधुकराङ्गनया मुञ्जवन्मद-

ध्वनिभ्यता निभताच्छरमुज्जगे" ।)

उज्जदिग्गुः, चि, (उज्ज + मद् + इष्णुप् ।) उज्जदः ।

उज्जादशीलः । इत्यमरः ।

उज्जनाः, [स्] चि, (उज्जगतं उत्कण्ठितं मनो यस्य ।)

उत्कण्ठितचित्तः । तत्पर्यायः । उत्कः २ । इत्यमरः ।

("उज्जनाः प्रथमजन्मचेष्टिता-

न्यस्तरमपि बभूव राघवः" ।

इति रघुः । १२ । २२ । "प्रयोधरेखोरवि काचि-

दुज्जनाः" । इति किराते । ८ । १६ ।)

उज्जयः, उं, (उज्ज + मधि + क्त + क्त ।) मारयम् ।

वधः । इति हेमचन्द्रः ।

उज्जायः, उं, (उज्जयतेऽनेनेति । उज्ज + मध + क्त + क्त ।)

मारयादियच्छे शवे क्त + क्त ।) कूटयनम् । मृग-

वधोपयुक्तयन्त्रम् । प्यामिधं दत्त्वा मृगपक्षिभ्य-

नार्थं यत् सन्धानयन्तं निवेश्यते सः । इत्यमरः ।

मारयश्च । घातकः । इति मेदिनी ।

(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।

"प्रभो महायानां क इव भुवनोन्माद्यविधिषु" ।)

उज्जादः, उं, (उज्ज + मद् + क्त + क्त ।) उज्जादेवः ।

यथा महाभारते । महीदेवसहस्रनामं कथने १६

१७ । ६६ । "उज्जादो मदनः कामो ह्यन्त्योऽर्ण-

करो यश्च" ।) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः । मतिभ्रंशः ३ उज्जनाः

४ । इति राजनिघण्टुः । (चित्तविभ्रमः ५२ । २६४ ।

इति हेमचन्द्रः ।) मागसरोगविशेषः ।

तस्यौषधं यथा, —

"वधा त्रिकटुकश्चैव करत्रं देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ।

प्रियङ्गुनिगन्धिषट् गोमूत्रेणावधर्पितम् ।

नस्यमालेपनश्चैव खानमुदक्तं तथा ।

धूपसारविद्योन्मादशोषाणक्षीज्वरापहम् ।

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शाखगम्" ।

इति गारुडे १६६ अध्यायः । ३॥ एष उज्जादा-

धिकारः । तत्र उज्जादस्य निरुक्तिमाह ।

"मदयन्तुज्जादा दोषा यस्मादुज्जागमास्थिताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः" ।

अथमर्थः । यस्माज्जितोऽरुताः प्रवृद्धा दोषाः

उज्जागमास्थिताः मदयन्ति चित्तं विक्षिपन्त्य-

स्तिन् । अतोऽयमुज्जाद इति कीर्तितः । यः

उज्जदः मानसो व्याधिः मनोवैकल्याकरणात् ॥

तस्यैवावस्थामेदेन गामान्तरमाह । यथाप्रवृ-

त्तस्यो मदसंज्ञां विभर्त्ति य । य उज्जादकृत्यो

नवीनः ॥ ३॥ उज्जादस्य विप्रवृत्तिनिदानमाह ।

"विप्रवृत्तुदुष्टाद्यभिभोजनानि

प्रधर्षयं देवगुरुजिज्ञासाम् ।

उज्जादश्चेतुर्भयहर्षपूर्वो

मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ।"

दुष्टं घृतरवोजादिरहितम् । अशुचि रजसाधादि-

सप्तमोऽवधिः । संरम्भा आरम्भटी पादम्बर-

पथो हसति रोदिति चातिमूढ़ः” ।

यो चक्षय्यपरिपोडितो मनुष्यः" । * ।

उन्मा

पित्राविष्टमाह ।

“प्रेतानां च दिशति संतरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि धापयत्यवस्त्रः ।
मांसेक्षुतिसगुणपायसामिकान-
स्तद्भक्तौ भवति पित्राविष्टमाह ॥”

प्रेतानां मृतानां पितॄणां दिशति ददाति ।
पपस्यवस्त्रः दक्षिणस्तन्यष्टतोत्तरीयः ॥ २ ॥

नागाविष्टमाह ।

“यस्तुर्वा प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
एकस्थौ सुष्ठरपि जिह्वावलेष्टि ।
क्रोधानुर्धतमधुदुग्धपायसेषु-
विशेषः स खलु मुजङ्गमेव जुष्टः”

प्रसरति सर्पवत् उरसा चणति । एकस्थौ प्लोष्ठ-
प्रान्तौ ॥ ३ ॥

राक्षसाविष्टमाह ।

“मांसारगुर्विविधसुराविकारसि-
र्गिल्लो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधानुर्विपुलबलो निशाविचारी
शौचद्विष्ट भवति स राक्षसैर्गृहीतः”

पतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ॥ ४ ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।

“देवविप्रगुरुद्वेषो वेदवेदाङ्गविच्छुचिः ।
प्यात्मपीडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः”

अहिंसः अहिंसाशीलः ॥ ५ ॥

पिशचाविष्टमाह ।

“उदस्रः क्षणपरयो विरज्जमाधो
दुर्गन्धो भृशमनुचिन्तयति लोणः ।
ब्रह्माशी विजगवगान्तरोपसेवो
प्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः”

उदस्रः नमः । दिगम्बर इति विदेष्टव्यमाह ।
क्षयो निर्मासः । मरुतो रुद्धः । पतितोणः सर्व-
स्मिन् पत्रपाने लोणुपः । प्याचेष्टन् विरज्जमाचे-
ष्टन् । यथा हिंसा प्रोडा पूजार्थं गृह्णति । पत-
यथास्तम् ।

“अनुचिं भिन्नमर्यादं जतं वा यदि वाजतम् ।
हिंस्युहिंसाविचारार्थं सत्कारार्थमपि वा”

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य सक्त्यमाह ।

“स्यूनाक्षो हुतमतनः सफेनवामी
निष्त्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।
यथाभिहितदनगादिविष्णुतः स्यात्
सोऽसाथो भवति तथा प्रयोदशेऽब्दे”

यथादीत्यादि यः पर्यतादिपतितः सन् यदेष्टव्य-
इत्यर्थः । प्यादिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते ।
प्रयोदशेऽब्दे सार्धं यव देवादिगृहीतोऽसाथः ॥ ६ ॥

देवादीनामावेषसमयमाह ।

“देवशय्याः पौर्णमास्यामसुराः सन्धयोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां युक्ताश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः शष्पपक्षे च मन्थामासि चोरगाः ।
रक्षापिशाचा रात्रौ च चतुर्दशीं विशन्ति हि”

एकपक्षे एवमाह । प्रायशः पदादन्वयापि ।
तिष्ठमिधानप्रयोजनं नतगार्थं तत्र तिष्ठो यत्ति-
दानार्थं ॥ ७ ॥ ननु यदि देवादेः दिशन्ति तदा

उन्मा

विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।

“दर्पणादीन् यथा क्राया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
समयं मास्तरार्थिश्च यथा देहस्य देहदृक् ।
विशन्ति न च दृश्यन्ते यथास्तदच्छरीरिणाम्” ।
दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदपि निम्नैरुद्भवद्वयं गृ-
ह्यते । क्राया प्रतिविम्बम् । समयं सूर्यमयिम् ।
देहदृक् जीवात्मा ॥ ८ ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

“वातिके स्नेहपानं प्राग् विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कार्यं परो वस्त्रादिकक्रमः
यद्योपदेक्षते किञ्चिदपसारं चिकित्सितम् ।
उन्मादे तत्र कर्त्तव्यं सामान्यादोषदूषयोः ।
जलादिद्रुमश्लैभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रुद्धेदुन्मादिनं यत्नात् सदाः प्राणहरा हि ते”

ते जलादयः ॥ ९ ॥

‘ब्राह्मीकुष्माण्डीफलमङ्गुल्याः शङ्खपुष्पिकाखरसाः ।
दृष्टा उन्मादहतः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः”

अथ ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीखरसपरम् । कुष्माण्डी-
फलं तद्दीजपरम् । वङ्गुल्ये तु यथाश्रुतार्थमेव ।
तेनायमर्थः । वरभीकरसतोरा ४ कूटकचूर्ण-
मासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ॥
कोहण्डके बीजकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २
मधुना संगीयावलेष्टम् । द्वितीयो योगः । महा-
भरीवचकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २ मधु-
नावलेष्टम् । तृतीयो योगः ॥ शङ्खपुष्पिकाखरस-
तोरा ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः ।
चतुर्थयोगः ॥ १० ॥

“सिद्धार्थको हिंशु वचाकरजौ देवदारु च ।
मल्लिका त्रिफला श्वेता कटभीलक् कटत्रिकम् ।
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तून्नेत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
नस्यमालेपनस्यैव स्वागमुदत्तं तथा ।
अपसारविधोन्मादहत्यालक्ष्मीञ्चरापहम् ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तथार्थकम्”

सिद्धार्थकादि ॥ ११ ॥

“त्रयादिष्टविनाशश्च दर्शयेदमुतानि च ।
वज्रं चर्चपतेलाक्षं रुद्धेदुत्तानमातपे ॥
कपिकच्छायावा तत्रैर्लोहतेजलजलेः स्पृशेत् ।
कक्षाभिस्ताडयेत्तं वा सुवज्रं विजने गृहे ॥
सर्पेणोद्धतदत्तेन दंष्ट्रैः सिद्धैर्गजैश्च तं ।
प्रासयेच्छस्त्रहस्तेषु शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वह्निर्लोका सुसंयतम् ।
प्रासयेद्युर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥

देहदुःखमयेभ्यो हि यतः प्राणमयं महत् ।
ततन्मस्य श्मं याति सर्वतो विभुतं मनः ॥
इत्यव्यविनाशेन मनो यस्याभिहन्त्यते ।
तस्य तत्सदृशप्रायाः सान्त्वान्धमैः श्मं नयेत् ॥ १२ ॥
स्युपगं हिंशु नवगं वचा कटुकारोहिणी ।
शिरीषस्य करजस्य तीक्ष्णं गौरास्य मर्यामाः ॥
गोमूत्रपिष्टेदेभिस्तु वर्त्तिर्नृपाक्षने हिता ।
अन्युन्मादस्यपसारं तथा चातुर्यं वरम्”

उन्मा

सुषणाद्यञ्जनम् ॥ १३ ॥

“कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोदे
दे जीरके श्रीयि कटूनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्वैः समानाश्च वचां विचूर्ण्य ॥
ब्राह्मीरसेनाखिण्णैव भाव्यं
वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना हृतेन
लिह्यान्नरः सप्त दिनानि यावत् ॥
सारसतमिदं चूर्णं मधुना निर्मितं पुरा ।
हिताय सर्वलोकानां दुर्मन्धानां विचेतसाम् ॥
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्मेधा धृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धेतोत्तरोत्तरम्” ॥
मङ्गल्यपुष्पी शङ्खदूषी इति लोके । सारसतं
चूर्णम् ॥ १४ ॥

“विश्वामित्रोऽरजनीद्वयसैन्यवोद्या-
मथ्याङ्गकुलमगधोद्भवशीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रमातसमये शिष्टतः ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वल्ले” ॥
विश्वार्चं चूर्णम् ॥ १५ ॥

“क्वाथे विचूर्णिते क्षिप्वा तत्थोऽङ्गुलिगुणं जलम् ।
पादश्रेयं प्रकर्त्तव्यमेव क्वाथविधिः स्मृतः ॥
दशमूली तथा राक्ष वातारिस्त्रिहता वषा ।
मूर्ध्वा श्रतावरी चेति क्वाथैस्तु कुड्मैः पृथक् ॥
हृते क्वाथे हृतं प्रस्यद्वयं मृदभिना पचेत् ।
कष्कीहृतेर्वक्ष्यमाणद्वयैः मन्थक पुनः पचेत् ॥
विशालः त्रिफला यौन्ती देवदार्वैतवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजनी दे प्रियङ्गुः सारिवादयम् ॥
नीलोत्पलैकामल्लिकादन्तीदाहिमकेशरम् ।
विडङ्गं ह्यमिपत्री च कुष्ठं चन्दनपद्मके ॥
तालीसपत्रं वृहती माणवीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कलकैरैतैः कर्षमितैः पृथक् ॥
चतुर्गुणं जणं दत्त्वा पिष्टैस्तदिपचेद्वृहत्म् ।
महाचैतसगमेदं सर्वचेतोविदारहृत् ॥
अपसारं महोन्मादे मन्देऽपौ वरकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्राये शोषे काशे तृतीयके ॥
मूत्रक्षये कटीशूले विसर्पामिहतेषु च ।
पाण्ड्यामये तथा कण्ठ्यां विधे मेहे गदेऽपि च ॥
देवादिहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ।
शक्तं स्त्रीणाञ्च बन्धानां धन्यमायुर्वलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधास्मृतिमतिप्रदम्” ॥
अप्रिपती अग्रिवतीति लोके अग्रिया इति च ।
महाचैतसं हृत् ॥ १६ ॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा ।
“पूजावत्युपहारेऽष्टहोममन्त्राणादिभिः ।
अयेदानान्तुसुमार्दं यथाविधि शुचिर्भिक्षम् ॥
क्षणाभिरिचसिन्धुत्यमधुगोरोपगाह्यतम् ।
अङ्गनं सर्वदेवादिहृतोन्मादहरं परम्” ॥
क्षणाद्यञ्जनम् ॥ १७ ॥
“नृत्तजम्बुकलोमानि शङ्खकी जस्रं तथा ।
दिङ्मुखं वस्तस्य धूपनस्य प्रयोजयेत् ॥

उन्मा

“तत्र शौचाचारं तपःसाध्यायकोविदं नरं
प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदशरात्र देवाः, प्राग्गृहि-
विहितानेविणं धर्मेप्राश्न्यन्तिपायकुशलं प्रायः
ब्रह्मोपनिषत्तन्त्रयः, माह-पितृ-गुरु-वृद्ध-विवाहा-
र्योपसेविनं प्रायो दशभ्याममावस्यादाश्च पि-
तरः, गन्धर्व्यास्तु स्तुतिगीतवादिचरतिं परदार-
गन्ध-माख्य-प्रिय-शौचाचारं दादशरात्रतद्व्याच,

उन्मा

सत्त्व-रस-त-द-गन्ध-शौच-युक्तं मान्यानुष्ठेयं चा-
भ्यप्रियमतिवाङ्मनः प्रायः सुखेऽप्यदृशं सप्त-
भ्यां यथाः साध्याय-तपोनिद्रासौषधान्प्रतय-
देव-यति-गुरु-पूजारति-भयशौचं प्राप्नोति सप्त-
वा मन्त्रादिनां नृणां गतिं देवतागार-सन्नि-
धौ नृणां प्रायः सुखपक्ष्मां प्रत्येकं नृणां च
मन्त्राद्यामाः, रक्षाः पिशाचाणां हीनसत्त्व-पिशुन-
क्षेत्र-सुखं प्रायो दितोयायतीयायमीषु पुण्यं हि-
ममेवेषाभिधर्मयन्तीत्यपरिचयिष्यातां यथागा-
माविस्तृतमा ध्यायेत् व्याख्याताः ॥

यस्य ये असाध्यान्तेषां नृणां यथा ।

“सर्वेष्वपि तु सर्वेषु यो ह्यनुवृत्त्य रोष-सं-
रम्भो निःसंशयमेवामि वा पातयेत् सत्त्वसाध्यो
प्रेयस्तथा साधुनेवो मेदुप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः
प्रभुत्वनासिकान्द्रिद्यमानमममा प्रतिहन्त्यमागपाहिः
सततं विकृन्तु दुर्वर्गस्तृपार्तः पूतिगन्धियं हिं-
सार्थी उन्मत्तो ज्ञेयः परिवर्जयेत् । रत्यर्चना-
कामोन्मादिनो तु भियगभिप्रायाधाराभ्यां बुद्धा
तदङ्गोपहारकतिशयेन मन्त्रभैषज्यविधिगोप
क्रमेत् ॥

यस्य चिकित्सा यथा ।

“तदुनानां शतं विंशदभयायुधमात्मनम् ।
गवां चर्ममसौ प्रस्यो ह्याङ्गं क्षीरमूत्रयोः ।
पुराणसर्पियः प्रस्यमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिन्दुचूर्णं पत्रं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ।
तद्योगान्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमश्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्यात् पानाभ्यङ्गनगवैः” ॥
यस्यार्थं हृतम् ॥ १ ॥

“विशेषतः पुराणश्च हृतं तं पाययेद्विषम् ।
पिदीयघ्नं पवित्रत्वाद्विशेषादयस्मोक्षणम् ॥
गुणकर्ममाधिकं स्थागदास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उयगन्धं पुराणं स्यादश्वत्थं स्थितं हृतम् ।
पाक्षारसनिभं शीतं तज्जि सर्व्यरुपापहम् ।
मेघं विरेचयेद्यो प्रप्रारुणमतः परम् ।
गाथायं नाम तस्यान्ति यत्स्यात् वर्षशतं स्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाप्रातं तज्जि सर्व्यरुपापहम् ॥
अपस्मारयस्मोमादयतां शक्तं विशेषतः” ॥
“श्तैरौषधपौर्णो विधेयं स गच्छति ।
पञ्चगोमादगलेपाद्वावनादींश्च योजयेत् ॥
श्रीरीयो मधुकं हिन्दु यत्नं तगरं वधाम् ।
कण्ठ्य वल्लभं च पितं स्याद्वावनाङ्गनम्” ॥

इति नस्याङ्गनम् ॥ १ ॥

“प्रसेके योगसे गन्धैर्ममवर्त्ति हताग्निवेत् ।
वैरेयगिकधूमोतोः श्वेतारौर्वागहिन्दुभिः” ॥
इति धूमपानम् ॥ १ ॥ [शिराम् ।

“शङ्खे शान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो भियक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मारश्च च” ॥
“कान्तशोकमयसोऽप्यर्थ्यालोभमन्त्रवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वेभिरैव शमं नयेत्” ॥
“देवर्षिपुत्रगन्धर्वैरुमस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्णयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि शूरकर्म च ।
सर्पिणादि तन्त्रेण नृदुर्भेद्यमाचरेत् ॥

उन्मा

पूजां बल्यपहारांश्च मन्त्राङ्गनविधौ नृणां ।
शान्तिवर्त्तनैश्च शौचं च अपस्मययनानि च ।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रावृत्तितानि चाचरेत् ॥
भूतनासधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो गिर्यं जयन्त्यादजं भयम् ।
रुद्रस्य प्रमद्या नाम गद्या लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाश्च कुर्व्यान् उन्मादेभ्यो विमुक्तये” ॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

यस्य विशिष्टपञ्चरूपं यथा ।

“मोक्षोद्देशो सगः श्रोत्रे गात्राणां मपकर्षणम् ।
अथुत्ताहोऽरुचिश्चात्रे सप्रे कानुपनोजनम् ॥
वायुनेगमयनश्चापि भ्रमस्य क्रमस्तथा ।
यस्य स्यादधरेऽयमुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥

वातजादिभेदेन रूपाणि यथा ।

“रुक्षत्वविःप्रायवाक् धमगीततो वा
न्वासानुरः क्षुब्धतनुः स्फुरिताङ्गसन्निः ।
घान्क्तोऽयन् पठति गायति नृयश्रीको
विश्रोति भ्रमति चाप्यनिशप्रकोपात् ॥ १ ॥
हृत्सेददाहवज्जलो वज्जभुविनिद्र-
प्रायाहिमनिलज्जलान्तविहारासेव ।

तीक्ष्णो हिमाम्बुनिघयेऽपि स वज्जिह्वी
पित्ताद्दिवा नमसि पश्यति तारकाश्च ॥ २ ॥
हृद्यप्रसादसदनारुचिकासयुक्तो
योषिद्विह्वारतिरत्यमतिप्रकारः ।
निद्रापरोऽत्यक्तयगोऽत्यभुगुणसेवो
रात्रौ भृशं भवति चापि अफप्रकोपात् ॥ ३ ॥

सर्वात्मके विभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पूर्णज्जलमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरयोर्लज्जानि प्रथमतोऽस्योक्तानि ।

यस्य चिकित्सा यथा ।

“क्षिपं क्षिप्रान् मनुजानुन्मादां विप्रोद्येत् ।
तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसश्च विरेचनः ॥
विविधैरवर्षादैश्च सर्पपत्रैश्च संयतेः ।
योजयित्वा च तद्धूर्णं द्राये गन्तुं योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चैव श्वगोमांसैः सुपूतिभिः ।
सर्पपाशाश्च तैलेन गस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दशयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
मीमाकारैर्नरैर्नागैर्नान्यैर्वाप्यैश्च निर्वियैः ॥
भीषयेत् सततं पाशैः कक्षाभिर्वा च ताडयेत् ।
यन्त्रयित्वा सुघ्नं वा चासयेत् दग्धाग्निना ॥
प्रतुर्देहारेयेच्चैव मन्मांसात् विवर्जयेत् ।
सापिधाने जरत्पत्रे सततं वा दिवासयेत्” ॥

“वर्षिककुलमसिद्धाकटुकैर्नानिशारैः ।
तेनैव विफलहिन्दुवाजिगन्धामरुम्भैः ॥
दघाजमोदाकाकोलीनेदामधुकपकैः ।
सर्पार्कं हितं सर्पिः पशून् क्षीरघृतगुणम् ॥
बालानां ग्रहकुशानां पुंसां दुष्टान्त्रमेधसाम् ।
स्यात्तं पचयत् स्त्रीणां बन्धानां चान्द्रमर्भदम्” ॥

इति धूमपानम् ॥ १ ॥

“उत्तोऽप्राङ्गदशेटुं शिरायास्य विमोक्षयेत् ।

उन्मा

अपस्मारजिघासापि ग्रहोद्विष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तोद्योगं विप्रोद्येत् चैव विप्रोद्येत् ॥
शोफकृतं व्यपनयेदुन्मादे पचमे भियम् ।
उन्माटेपु च सर्वेषु दुर्गोचितप्रकारैः ॥
नृदुपूजं नदेऽप्येवं भियां विद्यान् प्रयोजयेत् ।
वियजे नृदुपूजं विद्यन्तौ कारयेत् प्रियम्” ॥
इति सद्युते उत्तरतन्त्रे दिपायितमोऽध्यायः ॥ १ ॥

“तपांसि तीक्ष्णानि तपैव दानं

व्रतानि धर्मा नियमस्य सत्यम् ।

गुणान्ध्यायावपि तेषु निव्याः

यज्ञाः समन्ताश्च दद्यात्प्रभावम् ॥

न ते मनुयैः सह संविशन्ति

न वा मनुयान् क्षिप्रदाविशन्ति ।

ये वा विशन्तीति वदन्ति मोक्षत्

ते भूतविद्याविषयादप्योक्ताः ॥

तेषां ग्रहाणां परिचारका ये

कोटोचधरायुतपद्मसङ्घाः ।

अथर्वसामांसभुजः सुमीमाः

निशाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥

“निशाधराणां तेषां हि ये देवगणसंघताः ।

ते तु तत्तत्संस्मरन्निजेषाम् तदङ्गनाः ॥

देवयथा इति पुनः प्रोचन्ते शुचयश्च ये ।

देववच नमस्यन्ते प्रत्ययन्ते च देववत् ॥

स्नानशीलक्रियाधाराः क्रमश्च सुरादिषु ।

नैर्हतेत्या दुश्चिन्तायां स प्रचवः स्मृतः ॥

सत्यत्वादप्येतेषु कृतिन्तेषां गयैः कृताः ।

हिंसाविहारा ये केपिद्वियं भावमुपाश्रिताः ॥

भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवक्तृभिः ।

ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यन्माहेतव्यया भियम् ॥

विद्यया भूतविद्यात्यमतएव निरुप्यते ।

तेषां शान्त्यर्थमन्विष्यन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥

जपैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितम् ।

रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पियात् ॥

मध्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।

वस्त्राणि मयमांसानि क्षीराणि रधिगानि च ॥

यानि तेषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।

हिनस्ति मनुजान् येयु प्रायशो दिवसेषु च ॥

दिनेषु तेषु देयानि वदभूतदिनित्ये ।

देवयजे देवगृहेऽल्पाणि प्राधयेद्द्विगुणम् ॥

कुशस्तन्त्रिजपपूजाव्यप्यप्यप्यसम्भृतम् ।

असुराय यथाकारं विदध्यात्तत्तदादिषु ॥

चतुष्पद्ये राक्षसस्य भोमेषु गृह्णेषु वा ।

नृत्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाचरेत् ॥

पूर्वमाचरितेभ्योभूतविद्यादिदशितैः ।

न श्रव्या बलिभिर्जितुं योगैस्तान् समुपाचरेत्” ॥

“नक्तमासपत्नं व्योषं मूत्रं श्लेष्माकविमयोः ।

हरिद्रि च हतावर्त्तिः पूर्ववद्वयनाङ्गनम्” ॥

“न चादत्तं प्रदुहीत प्रयोगं देवतायने ।

अते पिशाचादनेषु प्रतिदूतं न चाचरेत् ॥

वैद्यानुरो निहन्तुसे पुवं जुह्वा मरौऽशः ।

हिताहितविधानश्च नित्यमेव समाचरेत् ॥

ततः प्राप्नुयति यिद्विच दशस्य दिवसं भियम्” ॥

इति च सन्नुते उत्तरतन्त्रे पथितमोऽध्यायः ॥
 “रुतायस्तरसम्पन्नं सुतां घापि मनं समम् ।
 रुतायोत्तमं वपं तातं गन्धं मन्मथिना ॥
 गुत्यं रसाङ्गं दृष्टमन्त्रिणं शिवाङ्गम् ।
 पञ्चानां सत्त्वानां प्रतिभां वसोन्मितम् ।
 नृपराजविजयपीदुग्धेनापि विमर्देयम् ।
 दिग्गते पिरितं हत्वा रुद्रा गजपटे पचेत् ॥
 भूताद्भुतो रसो नाम निर्यं गुह्याद्यं लिङ्गम् ।
 पामरस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ।
 पिप्ल्यातां पिप्ल्यातु दशमूलाययम् ।
 सेदयेत् कटुतुङ्गा च लोत्तुमुष्णञ्च वज्रयेत् ॥
 माहियञ्च द्रुतं क्षीरं गुर्वन्नमपि भक्षयेत् ।
 अम्बुञ्च कटुतेजो हितो भूताद्भुतो रसः” ॥
 इति भूताद्भुतो रसः ॥ उन्मादभङ्गिनी वटीयथा ।
 “युञ्जं सगः शिवाद्युपै जैन्धवं कटुरोहिणी ।
 वधा शिरीषवीजञ्च क्षिप्रञ्च जेतसर्पपम् ॥
 शरद्वीजं त्रिबलं पारावतस्य च ।
 एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिषां क्षुब्धम् ॥
 गिरिमाहीवीजसमां क्षायाभुक्ताञ्च कारयेत् ।
 प्रातःसन्धानिप्रातः चतुर्धोरङ्गं हितम् ॥
 मधुना दिवसे पाच्यं रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकैषा समारथता गान्धा चोन्मादभङ्गिनी ।
 पातुर्यकापस्कारा सख्योन्मादविनाशिनी” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रारसंज्ञे उन्मादाधिकारे ॥

पञ्च पथ्यानि यथा ।

“येष्टे विरेको वमनञ्च पूर्वम् ।
 प्राग्मन्मसत्पित्तकफोद्भवेभ्यु ।
 ततः परं वक्षिर्विधाय नखम् ।
 सन्तर्जनं ताडनमङ्गनञ्च ॥ १ ॥
 व्यान्नासगन्धसगन्धनानि
 गन्धानि दानानि च हर्षणानि ।
 धूमो दमो विस्मरणं प्रदेहः
 शिरान्यधः संशमनञ्च सेकः ॥ २ ॥
 प्राच्यकर्मणि च धूमपानं
 धीर्धैर्यसत्त्वानिनिवेदनानि ।
 यभङ्गं चापनमासगञ्च
 गिह्याद्युत्तान्यनुत्पन्नानि ॥ ३ ॥
 गोधूमगुग्गुलुशालयञ्च
 घातोदुग्धं प्रतघ्नौतसर्पिः ।
 द्रुतं गवीनञ्च पुरातनञ्च
 कुर्मामिधं धन्यरसा रसानम् ॥ ४ ॥
 पुराणकुशाद्रुषणं पटोलं
 मृत्पीदणं वास्तुशतयुक्तीयम् ।
 सारङ्गमूर्धं गगनाग्न्युपधा
 सुवयं चूर्णानि च नारिकेलम् ॥ ५ ॥
 माछादपित्तं पनसञ्च वैद्यै-
 र्विधेयमुन्मादगदेष्टव्यम्” ॥ ६ ॥

“पूज्यलुप्यारश्चानिविधो जेमिष्टिमन्त्रिणाः
 दानं सत्यदणं दानानि निदमः सद्यः प्रमो मङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानमङ्गद्वितीरत्नौपधौधार्यं
 भूताग्निसुपमिष्टपर्यं गौरीपतेरधनम् ॥ ७ ॥
 ये च सन्नुवि रुद्राश्च प्रमपाणं समाराधनं

देववाह्यपूजनञ्च शमयेदुन्मादमागन्तुकम्” ॥ ८ ॥

अपथ्यानि यथा ।

“मद्यं विषदाह्नसुष्णभोजनं
 निद्राक्षुधाट्टकृतवैगधारणम् ।
 व्यायमाषाढकृतं कठिनकं
 शाकानि पत्रप्रभवाणि सर्वशः ॥
 विह्वानि विम्वी च मिषक् समादिशे-
 दुन्मादरोगोपहृतेषु गृहीतम्” ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥ १ ॥
 धौत्सुत्यसन्तापादिकारितमनोविपर्ययाससुत्य-
 प्रियाञ्जितवृथापारः । इति रसमङ्गरी ॥
 (यमिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ । १३६ ।

“औत्सुय्योन्मादशङ्काः स्मृतिमत्तिसहिता व्या-
 धिसंज्ञासंज्ञाः” । इति ॥ अथ सद्यं सौदा-
 हरसमाह तत्रैव ३ । १५५ ।

“चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकमयादिभिः ।
 पस्यानशासुरदितगीतप्रलपनादिभ्यः” ॥

उदःहरणम् ।

“भातद्विरेण । भवता भ्रमता समन्तात्
 प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षित्वा किम् ?

भृङ्गभङ्गारमनुभूय सानन्दम्—

“ब्रूये किमिति सखे ! कथयासु तन्मे
 किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्” ॥

उन्मादः, चि, (उत् + मद् + घञ् ।) उन्मादरोग-
 युक्तः । चित्तः । उन्मत्तः । इत्यभरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥

उन्मादगः, घु, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 खिच + ल्यु ।) कामदेवस्य पञ्चनायान्तर्गतवायवि-
 शेषः । इति चिकाण्डशेषः ॥

उन्मादवान्, चि, (उन्मादो विद्यते अथ । उन्माद
 + मनुप् । मस्य वः ।) उन्मादरोगविशिष्टः ।
 उन्मत्तः । इत्यभरः ॥

उन्मानः, घु, (उत् + मा + ल्युट् ।) दोषपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“उन्मागञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः” ।

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शाश्वरधरेणोक्तम् ॥

“स एव कलशः ख्यातो घटलूनमानमेव च” ॥

इति कल्पस्थाने दादशेऽध्याये धरकेणोक्तम् ॥

उन्मिषितः, चि, (उत् + मिष + क्त ।) प्रकुलः ।
 विकथितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारः ॥

“यक्षोक्तयन्त्रमिषितैस्तडिभयै-
 र्महातपःसाध्यैश्च स्थिताः क्षपाः” । ५ । २५ ॥

उन्मीलनं, शी, (उत् + मील + ल्युट् ।) उन्मेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ घञ्चुमेला इति भाषा । विकाशः ॥

“अप्रापतिमिरास्यस्य शोकात् तु विषेयतः ।
 क्षाणाङ्गज्जाकाभिर्नैधौलीनकारकाः” ।

इति सशमारते । १ । १ । ८० ॥

उन्मीलितः, चि, (उत् + मील + क्त ।) विकथितः ।
 प्रकुलितः । इति हयायुधः ॥ (“उन्मीलितं
 दृष्टिर्नयेव चित्रम्” । इति कुमारः । १ । ६२ ॥

“ते चोन्मीलितनालीसुरमयः प्रोक्षाः कदम्बा-

निजाः” । इति साहित्यदर्पणे १ न परिच्छेदे ॥
 उन्मुखः, चि, (उद्भूयं मुखं यस्य ।) उद्भूयं मुखः । तत्-
 पर्यायः । उत्पन्नः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

“मनोभिरामाः प्रष्टवन्तौ रथनेमिसनोमुखैः” ।
 इति रघुः । १ । ३६ । उत्तुङ्कः । यथा कुमारः । ६ । ३४ ॥

“तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणवोन्मुखे” ।
 “पतिः प्रवीतः प्रसवोन्मुखो प्रियम्” । इति

रघुः । ३ । १२ ॥

“यद्रेः प्रष्टुं हरति पवनः किं खिदित्युन्मुखीभिः” ।
 इति मेघदूते । पूर्वमेधे १४ ।

“इत्याख्याते पवनतण्डं मैथिणीवोन्मुखी सा” ।
 इति च मेघदूते उत्तरमेधे १६ श्लोकः ॥

उन्मुद्रः, चि, (उद्भूता मुद्रा यस्मात् ।) प्रकुलः ।
 विकथितः । इति त्रिपाण्डुशेषः ॥

उन्मूलितं, चि, (उत् + मूल + क्त ।) उत्पाटितम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५ । ६ ।

“जङ्घासुन्मूलितां हत्वा कदा दृश्यति मां पतिः” ॥)

उन्मेषं, शी, (उत् + मिष् + घञ् ।) घञ्चुस्मीलनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ घञ्चु मेला इति भाषा ।

“खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुग्मेष्टयिम्” ।
 इति मेघदूते उत्तरमेधे २० । स्फुरणम् ॥ यथा,

“सकिरणपरिवेशोन्मेषशून्याः प्रदीपाः” ॥
 इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकाशः २ । प्रस्फोटनम् ।

यथा,—

“दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते” ।
 इति कुमारः । २ । ३३ ॥

उप य प्रादिविशाल्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः ।
 अथार्थः । अनुगतिः । पश्चाद्भावः । अनुकम्पा ।

व्याधिक्यम् । (यथा पाणिनिः २ । ३ । ६ । “उप परार्द्धे
 हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः ।) हीनः । (यथा

मुग्धबोधे कारके ७ । “विष्णुमन्यते भर्गः शक्रा-
 दय उपायुतम्” ।) सामीप्यम् । (यथा, मुग्धबोधे

समासप्रकरणे ६० । “उपसमिधं उपसमिव् ।
 उपनदं । उपनदि” ॥) प्राथम्यम् । इति दुर्गा-

दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । आश्रयः ।
 भूषणम् । दीर्घाख्यानम् । निदर्शनम् । आश्रय-

करणम् । दानम् । नारणम् । यातिः । निष्ठा ।
 उपायमभनम् । पूजा । उद्योगः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

उपकण्ठं, शी, (उपगतः कण्ठः । फलादय इति
 समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमासेति वा ।)

यामान्तम् । तत्पर्यायः । उपशब्दम् २ । इति नि-
 काण्डशेषः ॥ आसन्नितम् । अन्वपसमगतिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे ।
 “प्रेमोपशब्दं मुञ्जश्च माधो-

रत्नावलीरम्भुधिरावकथ” ॥)

उपकण्ठः, चि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमासेति वा ।)
 निरुद्धः । इत्यभरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ५१ ॥

“तस्योपकण्ठे घटनीनकाण्डः
 पुनृहृष्टादुन्मुलपीरहृष्टः” ॥)

उपकर्यं, शी, (उप + कृ + ल्युट् ।) प्रधानाङ्गी-
 भूतोपकारकम् । नृपादीनां ब्रह्मणरादि ।

तत्पर्यायः । परिच्छेदः २ परिवर्तः ३ तन्त्रम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा ।
“तस्मादन्नं प्रधानं पूषादिकन्तु उपकारणत्वेन
प्रज्ञानामावश्यकम्” । इति आहुतत्तम् ॥ पूषादौ
नैवेद्यादि । मृगवन्दनादौ जालादि ॥

उपकारः, ण, (उप + कृ + घञ् ।) उपकृतिः ।
“उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ।
इति भाषः । २।३७ । “होतृपकारेव रतिर्वभूव” ।
इति कुमारः । ३।७३ । विकीर्णपुष्पादिः । इति
हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ +
ण्वल् + टाप् + इत् ।) उपकारकर्त्री । पिष्ट-
भेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥
कुशूलः । मरावि इति भाषा । इति केचिदाहु-
रिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच्
+ अण् + डीष् ।) राजगृहम् । इति भरतघट-
दिरूपकोषः ॥

उपकारी, [नृ] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ +
णिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । “उप-
कारिणि विश्रब्धेऽश्वमतौ यः समाचरति पापम्”
इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥

तत्र दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद-
व्यदानमस्त्यर्थं यच्च दत्त्वा परित्यजेत तर्ह्यदान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे व्यस-
नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे ।
दीनानायविशिष्टेभ्यो दत्तान्तु सफलं भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिश्चरते ।
समदृष्टिर्भवास्तु त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥

इति जैमिनीये व्याख्येयधिके पर्वणि ११ अध्यायः ॥
उपकार्यः, चि, (उप + कृ + ण्वल् ।) उपकारोचितः ।
इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ +
ण्वल् + टाप् ।) राजगृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-
मवगम् । यथा, रघुः ५। ४१ ।

“तस्योपकार्यारचितोपचारा
वनेतरा ज्ञानपदोपदाभिः” ॥

“शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यकार्यः,
साकेतोपवनमुदारमथुवास” । इति च १३। ७६ ।
कुशूलः । मरावि इति भाषा । इति केचिदाहु-
रिति भरतः ॥

उपकुक्षिः, स्त्री, (उप + कुक्ष + क्ति ।) सुषुप्तकृष्णजी-
रकाः । इति रत्नमाला ॥ (हृण्यजीरकशब्देऽस्य
गुणादयो बोध्याः ॥)

उपकुक्षिका, स्त्री, (उप + कुक्ष + ण्वल् + टाप् ।)
हृण्यजीरकः । सुषुप्तः । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी तद्विज्ञेया सोपकुक्षिका ।
मध्यव्यङ्गमोक्षेषु विविधेष्ववचारिता” ॥
इति रुच्यस्थाने ४६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उपकुम्भः, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे ।) कुम्भसमीपम् ।

इति व्याकरणम् ॥

उपकुम्भाङ्गः, ण, (उप + कृ + शानच् ।) द्रक्ष्यचर्या-
नन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥
(होतृपकारः । यथा हितोपदेशे सुहृद्भेदे,—
“यतोऽनुपकुम्भाङ्गो न कस्यापि उपायनं गृह्णीयात्” ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकरोति । कुल संस्थाने बन्धुषु
च । अघ्न्यादिः ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ पिप्पुल
इति भाषा । “हृण्योपकुल्या मगधी” इति वैद्यक-
रत्नमाला ॥ “उपकुल्योषणा शौखी” इति नाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य
पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ (उपगता कुल्यामिति
वाक्ये वाचलिङ्गः । हृन्मिसरः समीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, ण, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-
शयः ।) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धप्रशुपानार्थ-
ज्ञातकूपोद्धृतान्स्थानम् । इत्यमरः ॥

उपक्रान्ता, [ऋ] चि, (उप + क्रम + ळच् ।) उप-
क्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, ण, (उप + क्रम + घञ् ।) गौदात्तोपदेशस्य
इति न रुद्धिः ।) ज्ञातारम्भः । अयमस्योपायः
अनेनैतत् स्थित्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपधा ।
राज्ञा धर्मकामार्थमयैः अमात्यादेर्यत् परीक्षणं

भावतत्त्वरूपम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः ।
इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥
मलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,—

“सामादिभिरुपक्रमैः” । इति मनुः । ७। १०७ ।
आरम्भः । यथा,—“रामोपक्रममाचखौ रक्तः-
परिवर्तनवम्” ॥ १२। ४२ । इति रघुः । “उप-
क्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् । रामस्य कर्तृरुप-
क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः ।
उपचोपक्रमं तदाचिरासायामिति लौक्यम्” ।
इति तट्टीका ॥

उपक्रोशः, ण, (उप + क्रुश् + घञ् ।) निन्दा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । २। ५३ ।

“रान्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा” ॥)

उपक्रोशः, [ऋ] ण, (उप + क्रुश् + ळच् ।)
गर्हभः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रणः, ण, (उप + कृण् + घञ् ।) प्रक्रणः । वीणा-
शब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपधर्माः, ण, (उपक्षेपधर्मो धर्मः ।) शृङ्ग-
खामिकाग्नस्य याकार्यं ब्राह्मणग्रहे समर्पणम् ।
इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगतः, चि, (उप + गम् + क्त ।) अङ्गीकृतः । स्त्री-
कृतः ॥ इत्यमरः ॥ (यथा रघुः ६। १५ ।

“उपगतोऽपि च मण्डनान्मिता-
मनुदितान्यसितातपवारणः” ।) कृतमैयुनः ॥

उपगमः, ण, (उप + गम् + घञ् ।) अङ्गीकारः ।
निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६। ६६ ।

“तं प्राप्य सर्वावयवानवयं
यावर्त्तवान्योपगमात् कुमारौ” ।)

उपगृह्णन्, स्त्री, (उप + गृह् + ल्युट् ।) आलिङ्गनम् ।
इत्यमरः ॥ (“सरन्मुकुन्दाङ्घ्र्यपगृह्णन् पुनः” ॥

इति भागवते १। ५। १६ ॥ तथा च चाहित्य
दपरे ६ परिच्छेदे ।

“हृतिः प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगृह्णन्” ॥)

उपग्रहः, ण, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह + णप् ।)
वन्दे । इत्यमरः ॥ वैदुष्यान् इति भाषा । उप-

योगः । अतुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहचन्द्रो
ज्योतिःपदार्थभेदः । यथा मङ्गलमारते ३ । खान्द-
श्वरुमागने २२६ । २ ॥

“ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋतवयो मातरस्तथा ।
ज्ञातशत्रुसुखाश्चैव दीप्ताः परिमदां गन्ताः” ॥)

उपग्रह्यन्, स्त्री, (उप + ग्रह + ल्युट् ।) उपाकरणम् ।
संस्कारपूर्वकनुतिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां

रायमुकुटः ॥ (स्त्रीकारः । यथा, रामायणे १। ४। ४।
“वेदोपग्रहणार्थां तावग्राह्यत प्रभुः” ।

वेदोपग्रहणार्थाय इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्राह्यः, ण, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह +
ण्वल् ।) उपगृह्णनम् । इत्यमरः ॥ मेढी ढाणि
इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, ण, (उपघन्यते एनेन । उप + घन +
करणे घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे
घञ् । विनाशः । यथा,—

“तथावत्त्रेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । व्यपकारः ।

“स्त्रीणाञ्च प्रेक्षयात्मसुपघातं परस्य च” ॥
इति मनुः । २। १७६ ॥)

उपघ्नः, ण, (उप + घ्न + क्त ।) निकटान्वयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । १५। १ ।

“हेदादिवोपघ्नतरोर्नतवौ” ॥)

उपचक्रः, ण, (चक्रोय चक्राज्ञा तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुप्राकृतम् । वनाग्निदृष्टिका-

रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“चक्रोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः” ॥

इति महाभारते ३ भीमस्याजगरग्रहणे १७८। ७४ ।)

उपचक्षुः, [स्] स्त्री, (उपगतं चक्षुषोर्दर्शनार्थम् ।)
दिव्यचक्षुः । चक्ष्मा इति पारस्यभाषा । इति
लोकप्रसिद्धम् ॥

उपचयः, ण, (उप + चि + घञ् ।) रुद्धिः । उन्नतिः ।
“स्रक्षत्तुपचये केचित् परस्य ऋसने परे” ।

इति भाषः । २। ५७ । “तं तेषामस्तुत्वायां
ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्” । इति हितोप-

देशे कथामुखम् ।) लघात् द्वितीयषष्ठदशसंका-
दशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपचरितं, चि, (उपचर्यते स्म । उप + चर + क्त ।)
उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपचर्या, स्त्री, (उप + चर + कण् + टाप् ।) चि-
कित्सा । इति हज्जायुधः ॥

उपचायः, ण, (उपचर्यतेऽग्निरस्तिन् इति । “अग्नौ
परिचाय्योपचाय्यसमूहाः” ३। १। ३१ । इति ण्य-

दायादेशे निपात्येते । उप + चि + ण्वल् ।) यज्ञा-
ग्निः । इत्यमरः ॥

उपचारः, ण, (उप + चर + घञ् ।) रोगप्रतिकारः ।

उप

तत्त्वार्थः । उपध्यायः २ चिकित्सा ३ नृप्रति-
दिया ४ निग्रहः ५ वेदनागिष्टा ६ क्रिया ७ उप-
जन्मः ८ जन्मः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवा ।
("स मे विरायान्गणितोपचाराम्" । इति रघौ,
५। २०।) व्यवहारः । ("प्रदुक्तपाणिग्रहणो-
पचारैः" । इति कुमारः ७। ८६।) उत्क्रोचः । इति
हेमचन्द्रः । परस्य रक्षणार्थं यस्य सत्यभायम् । यथा,
कुम्भारः १। ६ । "उपचारपदं नचेदिदं त्वमनङ्गः
कथमक्षता रतिः" ॥ "उपचारप्रता दाक्ष्यं" इति
परमेष्ठिः ।

उपचार्यः, पुं, (उप + चर + ण्यत् ।) चिकित्सा । इति
हेमचन्द्रः ।

उपधितः, त्रि, (उपधायते स्म । उप + धि + क्त ।)
दिग्गः । सन्तुष्टः । इति विश्वमेदिन्यौ । (यथा रघौ
६ म-खगे, । "मृगवयोऽगवयोपधितं वनम्" ।)
नृगाहितः । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च । निदिग्धः ।
नेपादिना वर्द्धितः । इत्यमरः ॥ ("यथाह
राशितः ।

"प्रयततावोपधितमनुभवं नाशयतीति" ॥)

उपविधा, स्त्री, (उपगता चित्रम् ।) मूयिकपणी ।
इत्यमरः । ईदृशानि इति भाषा । स्त्रीलक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । (दन्त्यर्थे यथा,—
"चित्रा दन्ती गिकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकुलकः" ।
इति वैयकरलमाणा ।)

उपजापः, पुं, (उप + जप् + घञ् ।) भेदः । विच्छेदः ।
इत्यमरः ।

("तेषु तेषु बाह्यतेषु प्राप्तान् परोपजापः" ।

इति दशकुमारः विष्णुचरिते । तथा च माघे
२। ६६ ।

"उपजापः क्षतस्तेन तागाकोपवत्स्ववि" ॥)

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपगता जिज्ञा यस्याः ।) कीट-
विशेषः । तत्पर्यायः । उपदेष्टिका २ यन्त्रो ३
उदरीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्यालजिज्ञा इति
स्याता च । ("उपजिज्ञा स्त्रिषौ बाह्वः" ।
इति दाक्षवल्क्यः ।

"तादृगेवोपजिज्ञा तु जिज्ञाया उपरि स्थिता" ॥

इति वागटोत्तरग्रन्थे एकविंशेऽध्याये उक्तम् ।
चिकित्सा यथा ।

"उपजिज्ञां परिचाय्य व्यवहारेण धर्मयेत्" ।

इति च वागटोत्तरग्रन्थे द्वाविंशेऽध्याये उक्तम् ।

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपजिज्ञा + सार्थं कन् ।) घ-
ण्टिका । पानाशिव इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रतिजिज्ञा २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्त्येदे
४। ६१। २१ । "यदनुपजिज्ञा यद्वनो धति-
रपति" ।) कीटभेदः । तत्पर्यायः । उत्पादिका २
वटिः ३ उदरीका ४ दिवी ५ । इति शारदकः ।

("यस्य ज्ञेया प्रकुपितो जिज्ञासूलेऽवतिष्ठते ।

पाशु गजजयेत् शीघ्रं जयतेऽन्योपजिज्ञा" ॥

इति परमेष्ठिः स्वयंभवे १८ अध्यायः ।

"जिज्ञासुरपः शयसुर्जिज्ञा-

सुप्तः पाशः कपस्तपोनिः ।

पमेष्ठिः परिराहता

उप

प्रकथ्यतेऽसावुपजिज्ञासुरिति" ॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये मनुस्मृतौ उक्तम् ।

यस्य चिकित्सा यथा ।

"उपजिज्ञान्तु संलग्न्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।

शिराविदेकगण्डधूमैश्चैनमुपाचरेत् ।

जिज्ञागतानां कर्मास्तं तालयानां प्रवच्यते" ॥

इति मनुस्मृतौ चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः ।

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया । उप + जीव
+ गुरोऽर्थः । संज्ञायाम् कन् क्तु वा ।) उप-
जीव्यम् । जीवनीयायः ॥

उपजीवम्, व्य, (उपजीवणम् । उप + जुष + ण्यम् ।)

आनन्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १ ।

"यथोपजीवं सर्वस्य जनश्चिन्नीड भारत" ।

सुखं । यथा, रामायणे २ । ८६ । २२ ।

"आन्वासयित्वा च चमूं महात्मा

निवेशयित्वा च यथोपायोयम्" ॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते । ज्ञा यवबोधने । व्यात-
स्योपसर्गे इति कर्मणि षड् ।) व्यायज्ञानम् ।

इत्यमरः ॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम् । यथा

वाल्मीकिः श्लोकनिर्माणे ज्ञानम् ॥
("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमित्ततः" ॥

इति रघुः १५ । ६३ ॥ "लोकेऽभूदयदुपज्ञमेव

विदुषां सौजन्यजन्यं यज्ञः" इति मल्लिनाथटीका-

मुखम् ॥)

उपलोकनं, स्त्री, (उप + लोका + ल्युट् ।) पारितो-

यिकद्वयम् । भेट् डाला इत्यादि भाषा । तत्त-

र्यायः । प्राप्ततम् १ प्रवेशनम् २ उपायनम् ३ उप-

याज्ञः ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥

उपतप्ता, [कृ] पुं, (उप + तप् + षच् ।) उपतापक-

मात्रम् । तत्पर्यायः । स्पृशः २ स्पृष्टा ३ । इत्य-

मरः ॥ स्पृशः ४ स्पृष्टा ५ । इति तट्टीका ॥ रोग-

इत्यने । इति भरतः ॥

उपतापः, पुं, (उप + तप् + घञ् ।) तपः । उत्तापः ।

रोगः । इति मेदिनी । अशुभम् । पीडा । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ।

"विवर्त्तितं ह्यनुक्तं उपतापं जनयति" ।

पीडादायके वाचलिकः । यथा, कौशिकसूत्रे ।

१३५ । "यो वनस्पतीनामुपतापो बभूव" ॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे व्यासना भूमिः । उप +

"उपाधिभ्यां त्यकनासन्नारूपयोः" । ५ । २३४ ।

इति त्यक्त् । "त्यकनस्य निषेधः" इति इत्या-

भावः ।) पर्वतनिकटभूमिः । इत्यमरः ॥ (यथा,

रघुः । ४ । ४६ ।

"मातोऽप्युदभान्तारोता नगयादङ्गपत्यकाः" ॥)

उपदंशः, पुं, (उपदंश्यते इति । उप + दंश + कर्मणि

घञ् ।) मद्यपाणरोचकमद्यद्वयम् । तत्पर्यायः ।

प्यवदंशः २ चक्षुषम् ३ मद्यपासुनम् ४ । इति

हेमचन्द्रः । (यथा दशकुमारः विष्णुचरिते—

"दिज्ञान् उपदंशान् उपपायः" ।

"तदग्नस्य शालोदनस्य दर्शोदथं दत्त्वा मयि-

र्माणां सृष्टम् उपदंशं च उपहारः" । इति च ।)

मेढ्रगोविन्दः । वायो इति भाषा । अथोपदं-

उप

शाधिकारः । तत्रोपदंशस्य विप्रक्षयं निदान-
माह ।

"हस्ताविधातान्नखदन्तघाता-

दधारणादद्युपसेवनादा ।

योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शिघ्रे

पक्षोपदंशा विविधापचारैः" ॥

हस्ताविधातात् हस्तेन मैथुनात् । नखदन्तघातात्

नखदन्तघातस्थानत्वेनानुक्षेपि मेहने नखदन्त-

घातो बलवदनुरागोदयात् । उक्तञ्च कामशास्त्रे ।

"शास्त्रस्य विषयस्तावदावन्मन्दरौ रसः ।

रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः" ॥

कलहे दुष्टस्त्रीघातो वा मेहने नखदन्तघातः ।

उत्तलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति । तामिन्वा

मेहने नखदन्तघातः । योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कश-

योनिजोमयोगात् । योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वादा ।

वातादिघातादा योनिदोषात् । विविधापचारैः ।

दुष्टजलप्रक्षालनव्रक्षचारिणीगमनादिभिः पक्षो-

पदंशाः । वातिकः पौत्तिकः क्षैप्रिकः सान्निपातिकः

आगन्तुजयेति * ॥ तत्र वातिकपौत्तिकस्य पौप-

दंशस्य लक्षणमाह ।

"सतोदभेदस्फुरन्त्यैस्तु क्षौभैः

स्फोटैर्व्यवस्थेन्मरुतोपदंशम् ।

पीतैर्व्यङ्ग्यैर्दुष्टैः सददितैः

पित्तैश्च रक्तैः पिशित्वावमासैः" ॥

यवस्येत् जानीयात् । पीतैः रक्तैर्व्येति विदालः ॥

क्षैप्रिकं सान्निपातिकञ्चाह ।

"सकण्ठैः शोफयुतैर्महद्भिः

मुक्षैर्धनैः खावयुतैः कण्ठेन ।

नानाविधसावर्ण्योपपन्न-

मसाध्यामाउक्तिमणोपदंशम्" ॥ ॥

असाध्यमाह ।

"विशीर्णमांसं क्षमिभिः प्रजग्धं

मुक्त्वावशेषं परिवर्ज्येत्तम्" ।

विशीर्णमांसं गणितमांसम् । प्रजग्धं खादितम् ।

मुक्त्वावशेषं विशीर्णमांसमेहनमांसत्वेनावशिष्ट-

फलकोधमात्रम् ॥ * ॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सायाः

अकरणे दोषमाह ।

"सन्नातमात्रेण करोति मूद्रः

क्रियां नरो यो विषये प्रयत्नः ।

कालेन शोफमिदाहपाकैः

प्रशीर्णमिदो म्रियते स तेन" ॥

विषये प्रयत्नः अतिस्रोतः ॥ * ॥ जिह्वाग्रमाह ।

"अन्तरेदिव संजतेऽप्युपरि संस्थितैः ।

प्रमेह जायते वर्त्तिकान्धुल्लिखितोपमा ।

कोपस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्निगतापि च ।

सवेदना पिच्छिका च दुष्टादित्या विरोधजा ।

जिह्ववर्त्तिरिति स्याता जिह्वाग्रं इति पापरे" ।

जिह्ववर्त्तः स्यात्तमाह । कोपाम्भन्तरे पदकोपा-

भ्यन्तरे । सन्धौ जिह्वरन्ध्रसन्धौ । पर्वसन्निगता

मन्निपदंशोः सन्निगता ॥ * ॥

अथोपदंशस्य चिकित्सा ।

"उपदंशेषु र्ध्वं धृतिं निहत्य रेहिनः ।

उप

मेढ्रमध्ये शिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्मशोधावुपशान्तः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिप्रदायकरः स यत् ॥

वटप्ररोहाज्जुनजम्बुकोश-
पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
अथां तथा शोथमपाकरोति
सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षेयु ग्रन्थप्रक्षालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण मृदुराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सकुमुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एषां चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
बन्धूकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।
गुण्डनं तद्व्रणे कुर्यात्क्षिपं पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाहे त्रिफलां तन्मयी मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य ग्रन्थं सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
क्षाथं पिबेद्वा खदिरासनान्धाम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ * ॥
“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
कारङ्गधात्रीखदिरासनानाम् ।
कषायकफैः हतमाशु चान्यं
सर्वोपदंशापहरं प्रदिश्यम्” ॥

भूनिम्बादिहृतम् ॥ * ॥
“हृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीत्रये त्रये ।
उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यङ्गनभोजने ॥
क्षारसूत्रेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्तिमशेषतः ।
दहेत् तां ततस्ताभ्यां चिकित्सां ब्रणवच्चरेत्” ॥
इत्युपदंशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीक्षाथमाविशेत् ।
सगुग्गुलुं सखदिरसुपदंशो विनश्यति” ॥
ग्रन्थान्तरे प्रथमादौ “पटोलनिम्बगुडूचीमरिच-
क्षाथमापित्रेत्” । इति च पाठः ॥

“दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मयी मधुसंयुता ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते ब्रणम्” ॥ * ॥
“त्रिफलानिम्बभूनिम्बकरङ्गखदिरादिभिः ।
कल्कैः क्षायैर्हतं पक्षमुपदंशहरं परम्” ॥
इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

(अन्यथास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणमाह । यथा,
“स्त्रीयवायनिवृत्तस्य सहसा मजतोऽथवा ।
दोषाध्यमितसंकीर्णमलिनानुरजःपथाम् ॥
अन्ययोनिसनिच्छन्तीमग्न्यां नवसूतिकां ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेऽपि नैव वा ॥
विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
सुष्टिदन्तखोत्सीङ्गाविषवच्छूक्रपातनैः ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविषदृष्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामथान् ॥
जगन्तुपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पक्षधः ।
एयम्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र माखताम् ॥
मेढ्रशोषे रुजश्चित्राः कृत्तमत्वक् परिपोटनम् ॥२॥
पक्षोदुम्बरसंकाशः पित्तेन श्वयधुर्ज्वरः ॥ २ ॥

उप

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ॥३॥
शोथितेनासितस्फोटसम्भवोऽसुचुतिर्ज्वरः ॥ ४ ॥
सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वं श्वयधुमुष्कयोरपि” ॥ ५ ॥

असाध्यलक्षणं यथा ।

“तीव्रा रुगाशुपचनं दरुणं क्रिमिसम्भवः ।
वायो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।

अस्य चिकित्सा च यथा ॥

“मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।
शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥
तिलकल्काहृतक्षौद्रैर्लेपः पक्षे तु पाटिते ।
जम्बूवामसुमनोनीपश्चेत्काम्बोजिकाङ्गुरान् ॥
शूलकीबदरीविल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणाश्च त्रिफलाश्च जले पचेत् ॥
सक्षाथः क्षालनं तेन पक्षैस्तैश्च रोपणम् ।
तुल्यगैरिकलोत्रैलामनोङ्गालसाङ्गनैः ॥
हरेणुपुष्पकाशीसचौराष्ट्रोलावणोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशग्रन्थापहः ॥
कपाले त्रिफला दग्धा सद्यता रोपणं परम् ।
सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥
न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा मृशम् ।
पक्षैः स्वायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने ३४ अध्यायः ॥

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचा-
रिणो चिरोत्पद्यं रजस्वानां दीर्घरोमां कर्कशरो-
मां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पदारां महादा-
रामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनि-
मक्षालितयोनिं योनिरोगोपपद्यं स्वभावतो वा
दुष्टयोनिं वियोनिं वा गारीमत्वर्थमुपसेवमानस्य
तथा करज-दशन-विष-शृकनिपातनादद्दनाद्वृत्ता-
भिधावाच्चतुष्पदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनाद-
वपीडनाच्छूक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्र-
क्षालनादिभिर्मैदृमागन्ध प्रकुपिता दोषाः क्षते-
ऽक्षते वा श्वयधुमुपजनयन्ति तमुपदंशमिवा-
चक्षते ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः एयक् समस्तैरुद्वजा
चैकः ॥

तत्र वातिके पारुष्यं तक्परिपुटनं क्षब्धमेदु-
ता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥

पैक्तिके ज्वरः श्वयधुः पक्षोदुम्बरसङ्काशस्तीव्र-
दाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥

श्लेष्मिके श्वयधुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्म-
वेदनाश्च ॥ ३ ॥

रक्तज्ञे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमदृक्प्रवृत्तिः
पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहो शोषश्च याप्यश्चैव
कदाचित् ॥ ४ ॥

सर्वज्ञे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शोफसः क्रिमि-
प्रादुर्भावो मरणश्चेति ॥ ५ ॥

इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्यायः ॥

चिकित्साविशेषो यथा ।

“यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा ग्रामं विरेचनम् ॥
निरुहेण हरेत् तस्य दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् !

उप

प्रपौखरीकयष्टाङ्गवर्षाभु-कुष्ठदारुभिः ॥
नरलागुरास्त्राभिर्वातजं संप्रलेपयेत् ।
निचुलैरखवीजानि यवगोधूमशक्तवः ॥
एतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखीषैः संप्रलेपयेत् ।
प्रपौखरीकपूर्वैश्च द्रवैः सेकः प्रशस्यते ॥
गैरिकाङ्गनयष्टाङ्गसारिवोशीरपद्मकैः ।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैक्तिकं संप्रलेपयेत् ॥
पद्मोत्पलनयष्टाङ्गैश्च ससर्ज्जान्जुनवेतसैः ।
सर्पिःस्निग्धैः समधुक्तैः पैक्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥
सेचयेच्च हृतक्षीरशर्करैस्तुमधूदकैः ।
अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥
शालान्धक्याजकार्यधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
सुराभिष्टाभिरुष्णामिः सतलामिः प्रलेपयेत् ॥
रजन्यतिविषामुत्सरलासुरदारुभिः ।
सपचपाठापत्तुरैरथ वा सम्प्रलेपयेत् ॥
करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोत्तथा ।
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यैरपि ॥
गोजिविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
एतत् सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥
सर्ज्जिकातुल्यकाशीसं श्लेयश्च रसाङ्गनम् ।
मनःशिलासमैश्चूर्णं ब्रणवीसर्पनाशनम् ॥
गुन्नादग्धा क्षतं मस्र हरितालं मनःशिला ।
उपदंशविषसर्पाणामेवच्छान्तिकरं परम् ॥
भाकैर्वस्त्रिफलादन्तीताम्रचूर्णमयो रजः ।
उपदंशं निहन्त्येव हृत्तमिन्नाशनिर्दया ॥
उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्वाख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषवलावलम् ॥
उपदंशे विशेषेण शृणु भूयस्त्रिदोषजे ।
दुष्टब्रणविधिं कुर्यात् कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥
जाम्बोष्ठेनाभिवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्भ्रिक् ।
सन्ध्यादग्धश्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
शुद्धे च रोपणं दद्यात् कल्कं तैलं हितञ्च यत्” ॥
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥
“लवङ्गं मरिचं शुण्ठी विडङ्गश्च वचान्तथा ।
गन्धकं श्वेतखदिरं जातीकोषफले तथा ।
समभागक्षतं सर्वं मधुना कारयेद्वटीम् ॥
शाणमाजान्तु मतिमान् योजयेदविकल्पितः ।
अनुपातं दुग्धसारं ततस्तामूलमक्षयम्” ॥
इति उपदंशरी रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उपदंशाधिकारः ॥*

अत्र पथ्यानि यथा ॥

हृदिर्विरेको ध्वजमध्यानाडी-
वेधो जलौकः पन्निपातनश्च ।
सेकः प्रलेपो यवशालयश्च
धन्वाभिर्धं गुडरक्तो हृतानि ॥ १ ॥

कठिलकं शिग्रुफलं पटोलं
शालिश्चशकं नवमूलकश्च ।

तिक्तं कषायं मधुकूपवारि
तेलश्च हन्यादुपदंशरोगम् ॥ २ ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“दिवानिद्रां मूत्रवेगं गुर्वन्नं मैथुनं गुडम् ।
आयासमस्रं तक्रश्च वज्रं येदुपदंशान् ॥ २ ॥

उप

इति तैय्यजपद्यापद्यविधिः ।) समष्टिलक्षः ।
शिशुलक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।)
दशमम् ।

उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + क्तिच्
+ मनु ।) तारपाणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
(दर्शयितरि, चि ।)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + यात-
सोपसर्ग इत्यङ् ।) उपपत्तिकम् । इत्यमरः ।
("उपदा विविधः शब्दो नोत्पत्तेः कोशलेख्यम्" ।
इति रघुः । ४ । १० ।)

"प्रत्ययं यजामुपदाच्छलेन" । इति रघुः । ७ । ३० ।)
उपदायकं, स्त्री, (उपदान + साधे कन् ।) उत्कोचः ।
इति विक्रागशेषः ।

उपदिय, चि, (उप + दिश् + क्त ।) उपदेशप्राप्तः ।
यथा । "ननु श्रद्धासि सगोत्रा कथं न निषिध्यते
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न
त्वतिदिष्टातिदिष्टगोत्रादेरिति" । इत्युदाह-
तत्वम् ।

उपदी, स्त्री, (उपेय दीयते क्तिचते इति उप + दी
+ क + डीप् ।) वन्दावः । इति राजनिर्घण्टः ।
भरगाद्या इति भाषा ।

उपदेयता, स्त्री, (उपगता मादृशेन देवताम् ।) यत्न-
भूतादिः । (उपदेवताश्च दश । यथा च यमरः ।
"विद्याधरोऽप्यरो यत्तो रत्नो गन्धर्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गुह्यकः मित्रो भूतोऽमी देवयोगिनः" ।)
उपदेशः, पुं, (उप + दिश् + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।

"चन्द्रहर्षयज्ञे तीर्थे सिद्धिद्वे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ।
इति रामार्चनचन्द्रिका । कलावत्यादिदीक्षाया-
मन्त्रमार्गे संक्षेपो यथा ।

"तत्राप्यज्ञः कश्चिदेदलमभ्यर्था साजतम् ।
तदभ्यासमिषियाद्यवारं मूलैकं केकरम् ।
निधायालो जपेत् कण उपदेशे त्वयं विधिः" ।
इति विश्वनाथस्तनम् । हितकथनम् ।
(यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम् ।

"उपदेशो हि मूर्खानां प्रकोपाय न प्रान्तये" ।)
शिक्षकम् । (यथा, मनुः ८ । २७२ ।
"धर्मोपदेशं दर्पेण विप्रागामस्य कुर्वतः" ।

"यवमिह उपदेशः । यथा । तथा न जाग्रयान्
रात्रौ दिवाग्रप्रस्र वज्रयेदनेन कारुणेनेत्युपदेशः ।
प्यपोपदिश्यते सधुरेण श्रेष्ठाभिवर्जित इति" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ।)

उपदेशो, [न] चि, (उपदिशति यः । उप + दिश्
+ क्तिच् ।) उपदेष्टा । (यथा हितोपदेशे मित्र-
गमि ।

"नतानुगतिर्नो भोक्तुः कुट्टगीनुपदेशिनीम् ।
प्रतान्दति नो धर्मो यथा गोपमपि दिशम्" ।)

उपदेष्टा, [न] चि, (उपदिशति यः । उप + दिश् +
कृप् ।) उपदेष्टव्यः । यथा ।

"तद्योपदेष्टारमपि पृथगेवं ततो गुणम् ।
न पृथगे गुणरूपं नरेणैव वापि विद्या" ।

उप

इति तिथ्यादितत्त्वम् । दृष्टव्यः ।
"उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यकौ स्मृतौ" ।
इत्याश्रिततत्त्वम् ।

उपदेष्टिका, स्त्री, (उपदेष्टो विद्यते यस्याः । उप-
देष्ट + कृत् ।) कीटविशेषः । तत्पर्यायः । उप-
दिष्टा २ वस्त्री ३ उपदीक्षा ४ । इति हेमचन्द्रः ।

उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + घप् ।) उत्पातः । इति
हलायुधः । रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो वि-
कारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—

"यो व्याधितस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ।

"व्याधिरूपं यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ।

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
जातो व्याधिरूपरुजति स तन्मूलवोपद्रव-
संज्ञः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ।)

उपद्रवा, [न] चि, (उप + दृश् + बाङलकात् कृत् ।)
उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
दर्शः । इति गीताटीका ।

("उपद्रवानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेष्ट्वरः" ।
इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा,

"ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्मथापतेषु तत्स-
मीपस्योऽन्यः स्वयमयापतो यजविद्याकुशलत्वात्
ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तद्वत्-
कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमयापतो विलक्षणत्वेयां
कार्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्यो द्रष्टा
उपद्रवा साक्षी पुरुषः" ।)

उपधर्मः, पुं, (उपधीनो धर्मः ।) पापण्डः । इति
श्रीभागवतम् । (यथा मनुः २ । २४७ ।

"एव धर्मः परः साक्षात् उपधर्मोऽन्य उच्यते" ।)
उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा

+ यातसोपसर्ग इत्यङ् + टाप् ।) राश्यां धर्म-
कामार्थमयैरमाद्यादेर्यत् परीक्ष्यम् । इत्यमरः ।
धर्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।

"धर्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधते ।
उपेय धीयते यस्यादुपधा परिकीर्तिता ।

अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः पुलांस्तु शोधयेत् ।
धर्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्वानिः सचिदान् पुनः" ।

इति कानिकापुराणे ८५ अध्यायः । ("भूयोभूय-
सोपधाभिर्विशोधय तं मे मतिः सदायमकरवम्" ।

इति दशकुमारचरिते विद्युतचरिते ।) पदानामु-
पान्यवर्णः । इति व्याकरणम् ।

उपधातुः, पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।)
प्रादप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।

मात्तिकम् १ तुल्यकम् २ यमम् ३ नीलाज्जनम्
४ मन्त्रशिक्षा ५ हरितालम् ६ रसाज्जनम् ७ ।

शरीरस्य धातुभविष्यधातुः सप्तधा यथा । रसात्
नक्तदुग्धम् १ रसात् स्तनरजः २ मांसात् वसा

३ मेदोऽगो धर्मः ४ पशुतो दन्तः ५ मज्जाजः केशः
६ शुक्रात् प्योजः ७ । इति वैद्यकम् ।

("तन्मं रजस्य दारीणां कानि भवन्ति गच्छन्ति ।

उप

शुद्धमांसमवखेष्टः सा दसा परिकीर्तिता ।

खेदो दन्तान्तथा केशाक्षधैवोजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा खेया एते सप्तोपधातवः" ।

इति शाङ्गधरेण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ।
"सप्तोपधातवः स्वयमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।

तुल्यं कांस्यं च रीतिस्य सिन्दूरस्य शिलाजतु" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)

उपधानं, स्त्री, (उपधीयते प्यारोप्यते मस्तकमत्र ।
उप + धा + अधिकारणे ल्युट् ।) शिरोधानम् ।

वाणिश्च इति भाषा । तत्पर्यायः । उपवर्णः २ ।
इत्यमरः । गण्डः ३ । इति णट्टाधरः ।

("सोपधानं धियं धीराः स्वेपसौ खट्वयन्ति ये" ।
इति माघः २ । ७७ । "पट्टोपधानाध्याधितशिरो-

भागेन" । इति कादम्बरी ।) वियम् । प्रणयः ।
इति मेदिनी । प्रतम् । इति हेमचन्द्रः ।

उपधानीयं, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा +
अनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ।

उपधिः, पुं, (उपधीयते प्यारोप्यतेऽनेन । उप + धा
+ किः ।) कपटः । इत्यमरः । (यथा, मनुः ८ । १६५ ।

"योगाधमनविकीर्तं योगदानप्रतियक्षम् ।
यत्र वायुपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्" ।

"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशः
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" ।

इति किराते १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
उपधूपितः, चि, (उप + धूप् + क्त ।) आसन्नगरणः ।

परिधूपितः । इति मेदिनी ।
उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति

हेमचन्द्रः ।
उपनतः, चि, (उप + नम् + क्त ।) उपस्थितः । इति

हेमचन्द्रः । ("अचिरोपनतां स मेदिनी" । इति
रघुः ८ । ७० । नमः । यथा, माघे । १२ । ३३ ।

"शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनमसूचिर्निमः" ।)

उपनदं, स्त्री, नद्याः समीपम् । इति मुग्धबोध-
उपनदि, व्याकरणम् । (तथा पाणिनीये ।

"नदीपौर्यमास्यायद्यायगीभ्यः" । ५ । ४ । ११० ।
इत्यनेन सिद्धम् ।)

उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्मणा । उप
+ नी + घप् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ।

("शृङ्गोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
वालो वेदाय तद्योगात् वासस्योपनयं विदुः" ।

इति श्रुतिः । माये + घप् । प्रापयम् । यथा,
महाभारते ३ । २ । २४ ।

"मानसस्य प्रियाख्यामैः समीपोगनयैर्गणान्" ।
न्यायनते यो यो धूगवान् स सवश्चिमान् पयनपि

तथेयादिरूपः न्यायावयवनेदः ।)
उपनयनं, स्त्री, (प्राथम्यार्थं प्राधान्यम् उप समीपं

नीयते येन कर्मणा इति । उप + नी + कृट् ।)
प्राथम्यवर्त्तयैर्गणानां यद्यद्युपधारणादिरूपप-

धाननन्तरः । अध्यापनार्थमाचार्यगमनीयं नीयते
येन कर्मणा तदुपनयनम् । यथा श्रुतिः ।

"शृङ्गोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

उप

“दास्यते जेयय तदयोगाद्वात्मनोपनयं विदुः” ॥
 तदयोगः । वट्टशरत्तम् २ । इति धियागच्छेयः ।
 उपनयः २ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेम-
 चन्द्रः । तस्य आनः ।
 “गर्भाद्यनेष्टमे वाद्ये आद्यान्योपनायनम् ।
 नाद्यामेकादशे सौमे विशामेके यदाकुलम् ।
 ब्रह्मवर्त्मकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥
 प्राप्ताण्य गमवधिगोडशवर्षपर्यन्तम् ॥ तत्र-
 गर्भाद्यनवर्षो मुरयः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
 पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुरयः । वैश्यस्य चतु-
 र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुरयः ।
 इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राष्टौ प्रायश्चित्तं
 श्रुत्या तदुत्तरे कार्यम् ।
 “गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं गीयते गुरोः ।
 बाणो वेदाय तदयोगाद्वात्मनोपनयं विदुः ॥
 रत्नरावे तथा शस्त्रक्षते पाठनियेधनात् ।
 उपनयनं न तत्र न्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥
 हायचिन्तामयो ।

“अभ्योदये जन्मसु तारकासु
 मासेष्वपि जन्मनि जन्मने वा ।
 व्रतेन विप्रो न यज्जन्तोऽपि
 विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
 अक्षतं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
 ऋक्षोऽपि वा पापयुतेऽप्युक्ते ।
 व्रतोपवीतो दिवसे प्रणाशं
 प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
 उदये श्वे । व्रतेन उपनयनेन । मुजवलीमहात्म-
 यचिन्तामयोः ।
 “स्वातीश्रद्धावनाश्विमित्रकारमे पौष्णेव्यचित्राहरि-
 क्षिन्दौ तोयपती भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे ।
 केन्द्रेषु भृगुजेश्रिःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
 कर्त्तव्यं व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्कव्यकाः” ॥
 तोयपतिः श्रुतमिषा । अदितिसुतउत्तरकृष्णगुनी ।
 सागरः पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् ।
 जीवाकेन्दुशुद्धौ हरिशयनवर्धिमस्कारे चोत्तरस्त्रे,
 राधायते पेदपगतिधिमहन्मदे क्षौरिमेनादितौ च ।
 कुशाब्जवर्णसुते रविनदगतिथिं प्रोक्ता यथाष्टमेन्दुं,
 नी जीवाभान्तिधारेऽर्क्षितगुरुदिने फालशुद्धौ
 व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथिं शमर्मी पयोदशीम् ॥ ३ ॥
 एकचिन्तामयो ।
 “माघे द्विविंशतीषासुः पाशुने च दृष्टव्रतः ।
 पौषे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
 ज्येष्ठे गहननीतिश्च आषाढे क्रतुमागमः ।
 श्रेयस्तेषु रात्रिः स्याद्विषिद्धं निमिषं व्रतम्” ॥
 राजमासंते ।

“पुनर्वसौ एतौ विप्रः पुनः संस्कारमर्थति” ॥
 एतदर्थम् ।
 “सुतिदुर्लभगन्ध्यादात् सप्तमी च ययोदशीम् ।
 पञ्चमीपमासस्य द्वितीयां पस्विर्वायेत्” ॥
 पौषपराशरीया आशाढ्युदशमी नवन्तरा-
 दिनेन निषिद्धा वैशाखगुह्यतीया दुर्गादिवेन

उप

निषिद्धेति । षष्ठामशुचिरमार्यो रिक्तासु वज्र-
 दोषभाक् । शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्तान्य-
 नायनवचनात् ॥ ३ ॥ सामगाणां कुशवारेऽप्युप-
 नयनं श्रीपतिरत्नमाणास्त्यधिन्तामखितवात्स्य-
 वचनात् । यथा ।
 “शाखाधिपे यनिगि केन्द्रगतेऽयं वास्मिन्
 वारेऽस्य चोपनयनं कथितं दिज्ञानाम् ।
 गीचस्थितेऽरिगृह्येऽयं पराधिते वा
 जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्म्महीनः” ॥
 अस्य शाखाधिपस्य । दीपिकायां ।
 “श्रुवेदाधिपतिर्जोवा यनुर्वेदाधिपः सितः ।
 सामवेदाधिपो भौमः शशिशोऽयव्वेदेराट्” ॥
 वेदाधिपकथनम् ॥ ३ ॥
 “प्राप्तगो मुकुवागोशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
 चन्द्रो वैश्ये बुधः शूरे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” ॥
 वर्णाधिपकथनम् ॥ ३ ॥ पराजयसक्षयं वक्ष्ये
 यात्रायाम् ।
 अत्रापि विवाहवदशयोगभङ्गवर्ज्यम् ।
 विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “योऽंशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः
 विंशतिः सचतुर्थो च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
 सावित्री नातिवर्त्तते यत ऊर्ध्वं निवर्त्तते” ॥
 अत्र योऽंशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते ॥
 “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
 प्रायश्चित्तं भवेदेष्टां प्रोवाच वदतां वरः” ॥
 इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते । अथयोगार्भ-
 जन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथाच मा-
 ण्डव्यः । “व्रतवन्विवाहे च वत्सरपरिकल्पन-
 नाडराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रवृत्तिपूर्व्यं
 सदानी तु” ॥ ३ ॥ यत्तु दिज्ञानुपकस्य पैठिगसि
 वचनं द्वादशयोऽंशविंशतिस्वेदतीता अथरुद्र
 काणां भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणा-
 दीनां महायादृतिहेमप्रायश्चित्तार्थम् । योऽ-
 शोपरि तु ब्राह्मणमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
 इत्युपनयनम् । इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।

तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतदक्षिणाङ्गः पिता
 कृतदक्षिणाङ्गेन पित्रान्यथाचार्योऽथ कृतद-
 सम्भवे माणवककृते वा समुद्रवनामानमग्निं स-
 स्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशफिकां समाप्य
 माणवकं प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा
 शिखया सह मुण्डितं खादितं कुशलाचलवृत्तं
 क्षौमवस्त्रावृतं तदसम्भवे शुक्लावकापांसेक-
 वस्त्रावृतं माणवकं दक्षिणे पूर्व्याभिमुखं निधाय
 प्रहृतकर्मरामे प्रादेशप्रमाणां वृतात्तां समिधं
 वृष्योमधौ ऊत्वा तत्तन्मन्त्रैर्यजमानसमसायाह-
 तिधोमं कुर्व्यात् । तत आचार्यः पश्चिमिर्नन्तः
 पञ्चाङ्गतोऽर्चय्यात् । तत आचार्यः उदग्येषु
 कुशेषु वृताङ्गिभिः प्राङ्मुख ऊर्ध्वनिष्ठेत् । अग्न्या-
 चार्य्योर्मध्ये माणवकोऽपि वृताङ्गनिराचार्य्यो-
 भिसुख उदग्येषु कुशेषु ऊर्ध्वनिष्ठेत् । माणव-

उप

कस्य दक्षिणतः स्थिता मन्त्रवान् ब्राह्मणो माण-
 वकस्य अङ्गलिमुदकेन पूरयति परात् प्याः
 चार्य्यस्यापि । ततो गृहीतशलाङ्गनिराचार्य्यो
 गृहीतशलाङ्गिं माणवकं पश्यन् मननं
 जपति । तत आचार्य्यो माणवकं मननं पाठ-
 यति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवता-
 त्रयं नक्षत्रात्रयं गोत्रात्रयं वा माणवकगाम
 कल्पयित्वा आचार्य्यो माणवके कथयति । तत-
 आचार्य्यो माणवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति ।
 माणवकः पूर्व्याचार्य्यकल्पितं नाम मन्त्रेण कथ-
 वति । तत आचार्य्यमाणवको पूर्व्यगृहीतशला-
 ङ्गनी त्वजेतान् । आचार्य्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
 माणवकस्य साङ्गुलं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति ।
 ततो गृहीतमाणवककृत्तो मननं जपत्याचार्य्यः ।
 ततो माणवकमाचार्य्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भाम-
 यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिण-
 स्कन्धं स्पृष्ट्वा पृथ्वीर्गेन दक्षिणपाणिना अथव-
 हितं नाभिदेशं आचार्य्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो
 माणवकस्य नामेष्टपरिदेशं मन्त्रेण आचार्य्यः
 स्पृशति । ततो माणवकादुदगदेशं मन्त्रेणाचार्य्यः
 स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्य्यो
 माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मननं जपति ।
 ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्धं
 स्पृशन्नाचार्य्यो मननं जपति । अथाचार्य्यो माण-
 वकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माण-
 वकं आचार्य्यो मन्त्रेण प्रेमयति । ब्रह्मचारी तु
 सर्वत्र वाङ्मति ब्रूयात् । ततोऽप्रेरुत्तरभागे
 गत्वा आचार्य्य उदग्येषु कुशेषु प्राङ्मुख उप-
 विशति । तत आचार्य्योभिसुखो माणवकः पाति-
 तदक्षिणजानुः उदग्येषु कुशेषु उपविशति ।
 ततः प्रवरसंख्याया पञ्च वा त्रयो वा मेलना-
 यक्षोपवीतकृष्यस्यः कर्त्तव्याः । अथैनं माण-
 वकनाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं कारयित्वा विष्टतां
 मुञ्चनेखणां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
 ततो यक्षोपवीतं ह्यस्यसाराभिराग्नितं आचार्य्यो
 माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक-
 आचार्य्यस्य उपसंगो भवति । ततस्तमुपसंगमाण-
 वकं आचार्य्यः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्धमर्धं ततः
 कृतक्षां सावित्रीं अथापयेत् । तत आचार्य्यो
 माणवकं महायाहतीः पृथक् पृथक् कृत्वा
 प्रणवपूर्विका अथापयेत् । ततो वैष्णवं पाणाशं
 वा माणवकपरिमाणदण्डं माणवकाय प्रदच्छन्
 आचार्य्यो माणवकं मननं वाचयति । अथ गृहीत-
 दण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं सातरं भिक्षां प्रार्थयति ।
 ततो माणवकं ततः पितरं ततः पित्रवन्धून्
 ततोऽन्यां च प्रार्थयेत् । ततः सर्व्यं कर्मभेजं आचा-
 र्य्यं निवेदयेत् । ततः पूर्व्यवेदाचार्य्यो अथसमस्त-
 महायाहतिधोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां वृतात्तां
 समिधं वृष्योमधौ ऊत्वा प्रहृतं कर्म समाप्य
 उदीथं श्राद्धाभ्युदोमादिवानदेव्यगानानां कर्म
 निर्व्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितृवापार्य्यकदा कर्म-
 कारयित्वाप्राप्तय दक्षिणं दद्यात् । आचार्य्य-

यथाचार्यो वृतः तदा येन वृतः स तस्मै दक्षिणां
यच्छात् । ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिगन्तं यावत्
वायवतस्तित्तेत् । ततः प्राप्तायां सन्यायां सन्या-
मुपाग्य कुशलिङ्गकोक्तविधानेन समुद्रवनामान-
मग्निं संन्याप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं जानुं भूमौ
निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलि-
सेकमभिपर्युज्ज्वल्य शला समिद्धोमं कुर्यात् ।
ततः प्रादेशप्रमाणवृत्ताक्तसमिधयं गृहीत्वा आद्य-
न्तयोक्त्यां मध्ये समन्वयं यमौ जुहुयात् । ततः
वन्मंशयोक्तविधिना पुनरपि अभिपर्युज्ज्वलोप-
क्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेकं
कुर्यात् । ततः ब्रह्मचारी अभिममिवाद्य मन्त्रे-
णाग्निं विरुल्य पत्नीतायां सन्यायां मित्रालम्ब-
मग्नं क्षारजलवयवर्जितं सद्यतमुदकेनाभ्युक्ष्य मज्जन-
प्रकरणोक्तविधिना मुञ्जीव । एतथाप्रिकर्म
समावर्तनपर्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्तव्यम् ॥
इत्युपनयनकर्म समाप्तम् ॥ इति भवदेवमष्टः ॥
(प्राप्त्यन्त-क्षत्रिय-वैश्यानामन्यतममन्यय-वयःश्रील-
श्रीर्यै-श्रीचाचार-विगय-शक्ति-ब्रज-मेधा-धृति-
स्मृति-मति-प्रतिपत्तिमुक्तं तनुजिज्ञोषदन्तायन्द-
शुवद्वाक्तिगात्तं प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं लोभसहस्र
भियक् शिष्यमुपगयेत् । पत्तो विपरीतगुणं
गोपयेत् ।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरण-
मुद्घर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्त्यायां दिशि शुचौ समे देशे
चतुर्दशं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपनिष्य गोमयेन
दर्भैः संस्तीर्यं पुष्पैर्गन्धमैः रत्नैश्च देवताः पूज-
यित्वा विप्रान् भियज्य तत्रोत्तिष्ठत्याभ्युक्ष्य च
दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाभिमुखसमाधाय
खदिर-पलाश-देवदारु-विन्यानां समिद्धिसुगंधां
या क्षीरहस्तायां न्यपोधोदुम्बराख्यमधूकानां
दधि-मधु-धृताह्ताभिर्दार्ढ्यैर्हौमिकेन विधिना
तुषेष्वाज्याहुतीर्जुह्यात् । सप्रणवाभिर्मेधाया-
धृतिमिततः प्रतिदेवतमर्थोच साष्टाकारस्य
कुर्यात् मिथ्यनपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्वशाणां
वर्णानामुपनयनं कर्तुमर्हति राजन्यो दयस्य वैश्यो
नैश्वस्येति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्दवर्णं
मनुष्यगीतमध्यापयेदित्येके ॥ ततोऽग्निं त्रिः परि-
चीयाप्तिसाक्षिषां शिष्यं भूयात् । काम-क्रोध-लोभ-
मोह-मानाह्वारैर्यापाय्य-पेशुन्यायसावस्थाय-
शल्यानि हित्वा गीघ-जल-रोच्चा शुचिना कषाय-
वाखसा सख्यप्रतप्राप्याभिवादनतत्परैणावश्यं
भवितव्यं मदनुमतस्यान-गमन-श्रयणासन-भोज-
नाध्ययन-परिण भूत्वा मत्त्रियहितेषु वर्तितव्य-
मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मे । भवत्यशना च
विद्या न च प्राकाशं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि
रम्भवर्त्तमाने ययन्यथादर्शं स्यामेनोमान् भवेय-
मक्षणविचार । दिङ्-गुरु-दरिद्र-मित्र-पशुजितो-
पनत-पाध्वनापाधुपगतानां चात्मबान्धवानागिव
नाभेयैः प्रतिकर्षणमेवं छाद्य भवति । आधराजु-
निक-रहित-पापकारिणां च प्रतिकर्षणमेवं वि-
द्या प्रकाशमे मिथ्यको धर्मायंरामांश्च प्राप्नोति ।

“कृष्णोऽष्टमी तद्विधनेहनी दे
ह्येतरेऽप्येवमहर्दिसन्ध्यम् ।
अकालविद्युत्-स्ननयिन्तुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपयथासु ॥
श्रमशानयागाद्यतनाह्वेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
नाध्येमन्येषु च येषु विप्रा-
नाधीयते गान्धविना च निव्यम्” ॥

इति सृष्टुते स्रष्ट्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥

उपनायः, पुं, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप
+ नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनायकः, पुं, (उपमितो नायकेन ।) नायकगुणो-
त्कर्षकथकः । यथा,—

“नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” ।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ उपपत्तिश्च ॥ (उप-
नयतीति । उप + नी + लृक् । प्रापके, चि ।)

उपनाहः, पुं, (उपनह्यते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ् ।)
वीणादितन्त्रवन्मग्नस्थानम् । तत्पर्यायः । निवन्धनम्

२ । इत्यपरः ॥ ब्रह्मालेपपिण्डः । इति मेदिनी ॥
प्रलेप इति भाषा । (यथाह सृष्टुतः ।

“आदौ विन्तापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्” ॥)

उपनिधिः, पुं, (उपनिधीयते इति । उप + नि +
धा + क्ति ।) उपन्यस्तवस्तु । स्थाप्यद्रव्यम् । तत्प-
र्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥

(“वासनस्यमगास्याय हन्ते न्यस्य यदर्पितम् ।

द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्ताः स्मृतियु स्मृतिवेदिभिः” ॥
वास्तुदेवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उपनिषत्, [इ] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-
विद्या अगया इति । उप + नि + सद् + क्तिप् ।)

धर्मेः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति
मेदिनी ॥ (येदश्रितोभागः । तत्र चतुर्णां वेदानां

अशीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्यका उपनि-
षदः । तथाहि । ऋष एकविंशतिः । यजुषो

गवाधिकाशतम् । साम्नः सहस्रम् । पञ्चाशदुप-
निषदोऽप्यवश्यम् । ब्रह्मविद्या ।) समीपसदनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकायां
मरतः ॥ (द्विजातिकर्त्तव्यो व्रतमेदः । यथा, ध्या-
नलायनगृहकारिका ।

“प्रथमं स्यात् महानात्री द्वितीयश्च महाप्रतम् ।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानश्च ततः परम्” ॥)

(मुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्देवाः
प्रदर्शिताः । यथा,—

“ईश-केन-कट-प्रत्र-मुण्ड-भाग्य-तित्तिरिः ॥०॥
रेतरेयश्च हान्योयं वृहदारण्यकं तथा ॥१०॥

ब्रह्म कवत्य-जावाण-वेताद्या हंस आरुतिः ॥१६॥
गर्भो नाशयगो हंसो विन्दुर्नाद-शिरः शिखा ॥२३॥

मन्त्रादनी कैपितकी वृहज्जावाण-तापनी ॥२०॥
कायाभिहन्-मैत्रेयी सुबाह-हृदि-मनिरकाः ॥२२॥

सर्वसारं निरालम्बं रहस्यं वक्ष्यमधिकम् ॥ ३६ ॥

तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्वात्म बोधकम् ॥ ३२ ॥

परिषाट्-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्वाण-मण्डपम् ॥ ३८ ॥

दक्षिणाश्वरभं स्कन्दं महानारायणाऽप्यम् ॥ ५३ ॥

रहस्यं रामतपनं वासुदेवश्च मुद्रणम् ॥ ५० ॥

शाखिल्यं पौङ्गलं मित्रं महत्प्रासीरकं शिखा ॥ ६३ ॥

तुरीयातीत-संन्यास-परिषाट्पञ्चमाङ्गिका ॥ ६७ ॥

अथैकाक्षरं पूर्णं सूर्याक्षध्यात्म-कुण्डिका ॥ ७४ ॥
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥ ७६ ॥

त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कठ-भगवता ॥ ८४ ॥

हृदयं कुण्डली भस्म तद्वाक्ष्यगण-दर्शनम् ॥ ८० ॥

तारसार-महावाक्य-पञ्चमप्राप्तिशेषकम् ॥ ८४ ॥
गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥ ८८ ॥

श्राव्यायनी हयग्रीवं दक्षात्रेयं च गारुडम् ॥ ९० ॥

कलि-जावालि-सौभाग्य-रहस्य-प्रथम-मुक्तिका ॥ ९८ ॥

अथ स्थितानामेकदेशवाचिशिष्याणां विवृतिः ।
१ हंसः परमहंसः । २ विन्दुरमृतविन्दुः ।

३ नादोऽमृतनादः । ४ शिरोऽर्ध्वशिखरः । ५ शिखा-
ध्वजशिखा । ६ तापनी नृसिंहतापनी । ७ रहस्यं

शुकररहस्यम् । ८ तेजः तेजोविन्दुः । ९ नादो नाद-
विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या ब्रह्म-
विद्या । १२ परिषाट् नारदपरिषाट् । १३ त्रिशि-
खी त्रिशिखीप्राङ्गणः । १४ चूडा योगचूडानगिः ।

१५ मण्डपं मण्डलप्राङ्गणः । १६ दक्षिणा दक्षिणा-
मूर्त्तिः । १७ अहं तारकः । १८ रहस्यं राम-
रहस्यम् । १९ महत् महोपनिषत् । २० शिखा

योगशिखा । २१ परिषाट् परमहंसपरिषाट् । २२ पूर्णाऽन्नपूर्णा । २३ कटः कटवदः । २४ कु-
ण्डली योगकुण्डली । २५ भस्मः भस्मजावालि । २६

गणः गणपतिः । २७ दर्शनं जावाणदर्शनम् । २८
अभिषेकं प्राण्याभिषेकम् । २९ कलिः कलि-
सन्तरामम् । ३० रहस्यं खरसतीररहस्यम् ॥

आसां मध्ये या यदेदान्तर्गतास्तथापि तत्रैव
प्रदर्शिताः । यथा,—

सामवेदान्तर्गता योऽश्वरसंख्यका उपनिषदः ।
अथैकम् २ आरुतिः २ कुण्डिका ६ किरः ४

कान्दयोगम् ५ (या)जावाणदर्शनम् ६ जावाली ७
महत् ८ मैत्रेयी ९ मैत्रेयी १० योगचूडानगिः

११ तद्वाक्ष्यम् १२ वक्ष्यमधिकम् १३ वासुदेवम्
१४ संन्यासम् १५ सावित्री १६ ॥ ॥

मुद्रयजुर्वेदाभागांता अत्रिंशतिखण्डकाः
उपनिषदः यथा,—

अतीताध्यात्मम् १ ईशवाक्यम् २ (या)यागम् ३

उप

तारसारः ४ तुरीयम् ५ त्रिशिखी ६ निरालम्बम् ७ परमहंसः ८ पैङ्गलम् ९ ब्राह्मणमण्डलम् १० ब्राह्मणद्वयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६ शाष्ट्यायणी १७ सुवालः १८ हंसः १९ ॥

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता दान्तिशत-संख्याः

उपनिषदः यथा,—

अक्षि १ अमृतनादः २ अमृतविन्दुः ३ अवधूतम् ४ एकाक्षरा ५ कठरुद्रः ६ कठवल्ली ७ कलिस्नानम् ८ कालाग्निरुद्रः ९ कैवल्यम् १० कुरिका ११ गर्भः १२ तेजोविन्दुः १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्तिः १५ ध्यानविन्दुः १६ नारायणः १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणामिहोत्रम् १९ ब्रह्म २० ब्रह्मविद्यार २१ योगकुण्डलिनी २२ योगतत्त्वम् २३ योगसिखार २४ वराहः २५ शरीरकम् २६ शृकरहस्यम् २७ श्रोतान्तरः २८ सर्वसारः २९ खान्दः ३० खरखतीरहस्यम् ३१ हृदयम् ३२ ॥*

ऋग्वेदान्तर्गता दशसंख्या उपनिषदः यथा,—
अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ऐतरेयः ३ कौषीतकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्वाणम् ७ मुद्रणा ८ बह्वृषः ९ सौभाग्यम् १० ॥ *

अथर्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्या उपनिषदः,
अथर्वशिखा १ अथर्वशिरः २ कृष्णः ३ गणपतिः ४ गाङ्गुरम् ५ गोपालतापनम् ६ जाबालम् ७ त्रिपुरातपनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नारदपरिब्राजकः ११ ऋषिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परिब्राजकान्नपूर्णा १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६ प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २० महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुण्डकम् २३ रामतापनी २४ रामरहस्यम् २५ बृहज्जाबालम् २६ शरभम् २७ शाण्डिल्यम् २८ सीतार २९ सूर्यात्मः ३० हयग्रीवम् ३१ ॥*

उपनिष्कारं, स्त्री, (उपनिष्कारन्ति सैन्यान्वयः। उप + निस् + कृ + घ। ऋदोरप् तु न। अपोवाध-कस्य ल्यटोऽपि घस्यापवादत्वात्। यदा उप निष्क्रीयते सैन्यैर्हन्ते इति। कृ + कर्मणि अप्। इदु-दुपधस्येति घः।) पुरपथः। इत्यमरः। राजपथः। इति हेमचन्द्रः॥

उपनिष्क्रमणं स्त्री, (उपनिष्क्रम्यतेऽनेन उप + निर- + क्रम + ल्यट्।) राजपथः। इति हेमचन्द्रः॥
निष्क्रमणनामसंस्कारः॥

उपनीतः, पुं, (उप + नी + क्त।) कृतोपनयनः। इति स्मृतिः॥ (“अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितः”। इति रघुः। ३। २६।) निकटप्राप्ते त्रि॥

उपन्यासः, पुं, (उप + नि + अस् + क्तृ + घञ्।) वाक्योपक्रमः। तत्पर्यायः। वाङ्मुखम् २। इत्यमरः॥ (“तस्मात् ब्रह्मज्ञिज्ञासोपन्यासमुखेन”। इति शारीरकभाष्ये॥ ६४।७। विचारः। यथा, मनुः ६।३१।

“विश्वजन्ममिमे पुण्यमुपन्यासं निबोधत”॥

“वक्ष्यमाणं सर्वजगद्धितं विचारं शृणुत”।

इति तट्टीका।

उप

धनादीनामपणम्। गच्छित इति भाषा॥
उपपत्तिः, पुं, (उपमितः पत्या। अवादयः कृष्टार्थे तृतीयया इति समासः।) शारः। इत्यमरः॥ नां इति भाषा। तस्य लक्षणम्। आचारहानिहेतुः पतिः। स चतुर्विधः। सार्वकालिकपराङ्मना-पराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः १। सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः २। भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः ३। कामिनी-विषयकपटपटुः शूठः ४। इति रसमञ्जरी॥ (यथा, मनुः ३।१५५।

“पौनर्भवस्य काण्डस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे”॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पद् + क्तिन्।) सङ्गतिः। निर्हतिः। समाधानम्। सिद्धान्तः। प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः। इति वेदान्तसारः॥ (“उपपत्तिमदूर्जितश्रयम्”। इति भारविः। २।११॥) हेतुः। यथा,—
“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः”। इत्यत्र उपपत्तिर्भवेदभिहेतुभिरिति पक्षता-ग्रहणमाधुरी॥ सङ्गतिः। यथा,—

“लक्षणा प्रकृतसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः”।

इति भाष्यपरिच्छेदः॥ १८॥ (उपायः। यथा माघे। “अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः”। सिद्धिः। प्राप्तिः। “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः”। इति रघुः॥ ५।१२॥)

उपपदं, स्त्री, (उपोच्चारितं पदम्।) शेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ समीपोच्चारणीयपदम्। (यथा, रघौ १६।४०। “तस्याः स राजोपपदं निशान्तम्”॥) यथा वा नामोत्तरे शम्भेवर्मादि। समन्विताहृतस्वार्थपोषकपदम्। यथा प्रहारादौ प्रादि। इति व्याकरणम्॥

उपपातकं, स्त्री, (उपपातयति नरके यत्। उप + पत् + णिच् + कृत्। यदा उपमितं पातकेन।) पापविशेषः। तत्तु ऊनपक्षाश-दिधंयथा। गोबधः १ अयाव्ययाजनम् २ परदारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्यागः ५ मातृत्यागः ६ पितामहः ७ एषां शुश्रूषाद्यकरणं त्यागः। स्वाध्यायत्यागः ८ स तु सर्वदा ब्रह्मयज-त्यागः। अधीतवेदविसरणञ्च। अभित्यागः ९ स तु स्मार्त्ताभिहोत्रत्यागः। सुतत्यागः १० स तु तस्य संस्कारभरणायकरणम्। परिवर्तिता ११ सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य। परिवेदनं १२ तत्तु अकृतदारज्येष्ठसत्वे कनिष्ठस्य। तयोः कन्यादानं १३ तयोर्याजनं १४ तत्तु तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम्। कन्याया दूषणं १५ तत्तु मैथुनवर्जमङ्गलोपक्षेपादिना रुधिरम्। अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत्। वार्द्ध्यं १६ तत्तु निषिद्धवृद्धिजीवनम्। व्रतलोपः १७ स तु ब्रह्मचारिणो मैथुनम्। तडागविक्रयः १८ आराम-विक्रयः १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१ ब्राह्मता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम्। बान्ध-वत्यागः २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियत-

उप

वेतनग्रहणपूर्वमध्यापनम्। भृताध्यापनम् २५ तत्तु वेतनप्रदानपूर्वकाध्ययनम्। अपण्यानां विक्रयः २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां ब्राह्म-णेन विक्रयः। सर्वकारेखधीकारः २७ स तु सु-वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अधिकारः। महा-यन्त्रप्रवर्त्तनं २८ तत्तु मङ्गला उदकप्रवाहप्रतिबन्ध-हेतूनां सेतुवन्धादीनाञ्च प्रवर्त्तनं यथवा तैलादि-यन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च। ओषधिर्हंसनं २९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नाशः। स्वा-जीवः ३० स तु भार्यादिस्त्रीणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनम्। अभिचारकर्म ३१ तत्तु श्रेया-दिना यज्ञेन अनपराद्धस्य मारणम्। मूलकर्म ३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम्। इत्यनार्थ-मशुष्कद्रुमाणां हृदयं ३३ आत्मार्थं क्रियारम्भः ३४ स तु अनातुरस्य देवपितृाद्युद्देशमन्तरेण पाका-द्यनुष्ठानम्। निन्दितानस्य भक्षणम् ३५ तत्तु शशु-नादिः सज्जननिच्छया अथवा गणकदेवततस्कारा-द्यन्नभक्षणम्। अनाहितामिता ३६ सा तु सम-र्थस्य श्रौतस्मार्त्ताग्रपरिग्रहः। स्तेयं ३७ तत्तु सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम्। देवर्षिपितृणां ऋणाशोधनं ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धाश्चर्याश्चिन्तयन् पाषण्डशास्त्रा-भ्यासो वा। कौशील्यक्रिया ४० सा तु तौर्त्य-चिक्रस्य सततानुष्ठानम्। धान्यस्तेयं ४१ पशुस्तेयम् ४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्तीनिषेवनम् ४४ स्त्रीबधः ४५ शूद्रबधः ४६ वैश्यबधः ४७ क्षत्रियबधः ४८ नास्तिक्यम् ४९ तत्तु अदृष्टार्थकम्भाभावबुद्धिः। नास्ति परलोको इति वा। इति मनुः शूलपाणिञ्च॥ (अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

उपपापं, स्त्री, (उपमितं पापेन।) उपपातकम्। इति स्मृतिः॥

उपपुरं, स्त्री, (उप समीपे पुरम्।) शाखानगरम्। इति हेमचन्द्रः॥

उपपुराणं, स्त्री, (उपमितं पुराणम्।) व्यासकृता-ष्टादशपुराणसदृशानामुन्यादिप्रणीताष्टादशपुरा-णम्। यथा,—
“अन्यानुपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम्॥
तृतीयं वायवीयञ्च ३ कुमारं च भाषितम्।
चतुर्थं शिवधर्मम् ४ साक्षाद्भगवत्प्रदम्॥
दुर्वाससोक्तमाख्यं ५ नारदीयमतः परम् ६।
नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोशनसेरितम् ८॥

कामिलं ९ वारुणं १० श्रामं ११ कालिकाङ्गयमेव च १२।
माहेश्वरं १३ तथा कल्की १४ देवं १५ सर्वार्थसिद्धिदम्॥
पराशरोक्तमपरम् १६ भारीचम् १७ भास्कराङ्गयम् १८।
अत्र देवं देवीपुराणम्। इति मलमासतत्त्वधृ-
तकूर्मपुराणम्॥ (एषां विस्तृतिस्तु तत्तच्छब्दे
द्रष्टव्या॥)

उपपत्तिका, स्त्री, (उपगता उपपत्तिविकाश-
तम्। ऋम्भणसमये मुखयादागता तथात्वम्।)
ऋम्भा। हारु इति भाषा। तत्पर्यायः। ह्य-
प्तिका २। इति हारावली॥

उप

उप

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्प्रेषणम् ।
इति ऐमचन्द्रः । वृत्त इति भाषा । (यथा कथा-
सरितामरे २४ तरेण ।)

“उपप्रदानं विप्रसृज्यमानं ध्यायन्त्यौपमन्” ।

उपप्रवः, पुं, (उप + प्र + वृत् ।) राट्टयः । वि-
प्रवः । उत्पत्तः । इति मेदिनी ।

“उपप्रवाय लोकाणां धूमकेतुरिवोत्पत्तः” ।

इति कुमारः । २ । ३२ ।) ग्रहणम् । यथा “उप-
प्रवे चन्द्रमयो रवेच” । इति स्मृतिः । (उत्पात-
रूचकोऽनिनादिः । यथा, “कश्चित् वाय्वादिरूप-
प्रवो वः” । इति रघुः । ५ । ६ । भीतिः । “उपा-
द्वयोपप्रविनः परेभ्यः” । इति रघुः । १३ । ७ ।

“उपप्रविनो मयवन्तः” । इति मज्झिमाघः ।

उपभूषणं, स्त्री, (उपमितं भूषणेन ।)

वृष्टाधामरादि । यथा,—

“वृष्टाधामरकुम्भादिपात्रोपकटादिकम् ।

तदभूषणान्तरे दद्याद्यस्तान्तदुपभूषणम्” । इति ।

“प्राचारः पानपात्रद गेहलुको नष्टमेव च ।

पर्यङ्गादि यदन्यथ सर्वं तदुपभूषणम्” ।

इति च दार्णिकापुराणे ६८ अध्यायः ।

उपभृत्, स्त्री, (उप + भृ + क्तिप् ।) चक्राकारवृष्ट-
पार्श्व । इत्यमरः । (यथा, औपसृचे । १ । १० । ६॥

“पाणिभ्यां वृष्टं परिगृह्योपभृत्पाधानम्” ।

उपभोगः, पुं, (उप + भुज + घञ् ।) भोगनाति-
रिक्तभोगः । तत्पर्यायः । निर्वेशः २ । इत्यमरः ।

“प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्” ।

इति रघुः । १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।

“आगनेनोपभोगेन गच्छेत् भायन्तोऽन्यथा” ।

“न आतु कामः कामानामुपभोगेन शान्ति” ।

इति मनुः । २ । ६४ ।)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + णङ्
+ टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ।

“कुटोपमं भूतिवितेगं शम्भुना” । इति भाषे । १ । ४ ।

“अपि लक्षितमध्वानं वृद्धे न वृद्धोपमः” ।

इति रघुः । १ । ४० ।) तस्य वैदिकपर्यायः ।

इदमिव १ इदं यथा २ अतिरूपे ३ चतुरस्रिद-
माणात् ४ द्राक्षाणाव्रतचारिकः ५ उत्तमस्तुते-

पुररुतवयाः ६ आख्याभगं ७ नेमोभूतोऽभियज्ञपः

८ तद्रूपः ९ तदर्थः १० तदत् ११ तथा १२ ।

इति सादृशोपमाः । इति वेदनिर्देशो ३ अ-
ध्यायः । (पर्यायद्वाराभेदः । वितृतिस्तु उपमा-

नद्वारशब्दे द्रष्टव्याः ।)

उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता माता ।) धात्री ।
इति शट्ठाधरः । मातुः सदृशी । सा यद्विधा

यथाह स्मृतिः ।

“मातुःसमा मातुःसमीपि पितृसमीपि पितृसमा ।

यद्यः पूर्वजपत्नी च मातुःसमाः प्रकीर्तितः” ।

उपमानकर्तारि चि ।

उपमानं, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा +
कृट् ।) उपमा । इत्यमरः । (यथा, कुमारः । ४ । ५ ।

“उपमानमभूद्विनामिनां

दृष्टं यत्तव कान्तिमया” ।

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गव्य-
स्तथेतिवाक्ये । “प्रसिद्धसाधन्मात् साध्यसाधन-
मुपमानम्” । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य

पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधन्मात् सादृश्यात् तज्-
ज्ञानात् साध्यस्य गव्यादिपदवाच्यस्य साधनं

सिद्धिपमानमुपमितिर्यत इत्यथाहारेण च

करत्तलक्ष्यम् । अथ च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते

टीकाहृतः । यथा च अतिदीर्घयोवत्वादियन्त्र-

न्तरवैधर्म्याच्च नत् । उपे कारभपदवाच्यतायः ।

एवमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्यं । तथा

मुद्रपक्षीसदृशी घोषधी विषं हन्तीत्यतिदेश-

वाक्यार्थे शान्ते मुद्रपक्षीसादृश्यज्ञाने जाते इय-

मोषधी विषहरणीत्युपमिण्या विषयौक्रियते

इत्यादि ।)

उपमानद्वारः, पुं, (उपमैव अलङ्कारः ।) सान्या-
लङ्कारः । यथा । उपमानाह ।

“सानं वाचमवैधर्म्यं वाक्येणे उपमा द्वयोः” ।

तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्ल-

क्ष्यम् । यथा,

“सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मं यौपम्यवाचि च” ।

इयं पुनः औप्यार्थी च । तल्लक्ष्यन्तु ।

“औती दधेववागन्ता इवार्थो वा वतिर्यदि ।

यार्थो तुल्यसमानायास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः” ।

दे त्रिधा । तद्धिते समासोऽयं वाक्ये । उदाहरणम् ।

“सौरभनमोऽहवन्मुखस्य कुम्भाविव तनौ पीनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले” ।

अथ क्रमेण त्रिविधा औती ।

“सधुरः सुधावदधरः

पल्लवतुल्योऽतिपेखः पाणिः ।

चकितनृगलोचनाभ्यां

सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ।

अथ क्रमेण त्रिविधा चार्थी । पूर्णा यदेव तत् ।

“लुप्ता सामान्यधर्मादिकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने औप्यार्थी सापि पूर्ववत्” ।

इत्यत्र तद्धिते औप्या व्यसम्भवात् पूर्वोक्तरीत्या

पञ्चप्रकाराः । उदाहरणम् ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवौष्ठते विमलतुल्यो मनोऽग्रवत्” ।

“सा लुप्ता पञ्चधा पुनः ।

साधारण्यविहिते द्विविधे च कचि कचि ।

कर्मकर्तार्यमुनि च स्वादेवं पञ्चधा पुनः” ।

उदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयमि रणेयु सुतीयचि तं

पौरं जनं तव सदा रमनीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरनृत्यतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारमत्र भुवि सरसि क्षितीश” ।

तदेवं दृष्टप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्य-

गता समासगता च । यथा ।

“उपमानानुपादाने रिधा वाक्यसमासयोः” ।

औप्यार्थोत्पेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीन-

रीत्या द्विप्रकारत्वमेवास्ति । पुनर्द्विधा ।

“सौम्यवाचिनो गोपे समासे किति च द्विधा”

उदाहरणम् ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमगोहरम्” ।

“गर्हमिति अतिपर्ययं दत्तं गिरदन्महात्मनां पुरतः”

पुनर्धर्मोपमानयोर्गोपे द्विधा । तद्यथा ।

“द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः” ।

उदाहरणम् ।

“तस्यां मुखेन सदृशं रम्यं नास्तेन वा गयनतुल्यम्” ।

पुनर्द्विधा ।

“क्षिप्रमासगता देधा धर्मो वादिविज्ञोपने” ।

उदाहरणम् । विधवति मुखाजसस्या इत्यादि ।

“उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये कचि” ।

उदाहरणम् ।

“अरातिविक्रमालोकविक्रमरविलोचनः ।

रुपागोदयदोर्दण्डः स सहस्रायुधीर्यति” ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । “यश्चि

प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे” ।

त्रिलोपे च समासगा । यथा । राजते मृगलोच-

नेत्यादि ।

“तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः” ।

पूर्णा यद्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति मि-

लित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा” । इति साहित्य-

दर्पणस्य १० परिच्छेदात् संसृतेतः ।

उपमितिः, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा । इति

शब्दरत्नावली । न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् ।

यथा “गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारशक्ति-

ज्ञानम् । अस्य कारणं गवादिसादृश्यवत् पिष्टप्र-

त्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थस्मर-

णम्” । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषा-

परिच्छेदे । ७६-८० ।

“ग्रामीणस्य प्रपन्नतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोपमितिः स्मृतः ।

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिव्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाप्रणम् ।

पदज्ञानान्तु कारणं शक्तिधीरुपमाप्रणम्” ।

उपमेतः, पुं, (उपमां इतः प्राप्तः ।) शाकट्याः ।

इति शब्दचन्द्रिका । (शाकट्यो हि सर्वोपमतत्वात्

उपमागानुपमास्यानम् । इत्यर्थः ।)

उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप + यम् + णङ् ।) पतिः ।

इति शट्ठाधरः । “अयोपयन्तारमनं समा-

धिना” । इति कुमारः । ५ । ४५ । “अयोपयन्ता

सदृशेन युक्ताम्” । इति रघुः । ७० । १ ।)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + णङ् ।) विज्ञाहः ।

इत्यमरः ।

उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उप +

याच + गृप् ।) समीपे याचन्नाकर्ता ।

उपयाचितं, त्रि, (उप + याच् + क्त ।) सेष्टविद्भवे

देवाय देवं वस्तु । तत्पर्यायः । दिव्यदोहदम् २ ।

इति त्रिशङ्कशेषः । (प्रायितम् । यथा, कथा-

सरितामरे १३ तरेण ।

“तस्योपयाचितान्येव तपसाः कुर्वन्ते जनाः ।

तत्तद्व्याप्तिवर्गसिद्धिरेतौर्गतेरुपायः” ।)

उपयाचितं, त्रि, (उपयाचित + क्त ।) उपयाचि-

उप

तम् । खेयलब्धये 'देवदेवम्' । इति जटाधरः ।
(यथा, कादम्बरी । "सिद्धाघतनानि कृतविविध-
देवतोपयाचितकानि" ॥)

उपयामः, पुं, (उप + यम् + घञ् ।) विवाहः । इत्य-
मरः । (यज्ञाङ्गपात्रविशेषः । यथा यजुर्वेदे ७।४।
११ । "उपयामयद्दीतोऽपि" । उपयाम्यतेऽनेन ।
उप + यम् + णिच् + ण्यच् । इति व्युत्पत्त्या सि-
द्धम् ॥)

उपयुक्तः, त्रि, (उप + युज् + क्त ।) योग्यः । उचितः ॥
उपयोगः, पुं, (उपयुज्यते इति । उप + युज् + घञ् ।)
आचरणम् । इति विजयरत्नितः । इष्टसिद्धार्थ-
व्यापारः । इति विष्णुमिश्रः ॥ ("अनङ्गुलेखक्रिय-
योगयोगम्" । इति कुमारः । १ । ७ । भोजनम् ।
"द्यौषधामविष्टाराणानुपयोगं सुखावहम्" । इति
निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये बभट्टेनोक्तम् ॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन् + तल् ।) उपयोगिनो
भावः । कलसाधनता । प्रयोजनम् । आनुकूल्यम् ॥
उपयोगी, [न्] त्रि, (उपयोगोऽभ्यास्तीति । उप-
योग + इनि ।) उपयुक्तद्रव्यादिः । क्रियासाधनम् ।
अनुकूलः ॥ ("तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रा-
दीनि" । इति वेदान्तसारे । २ । उपभोगद्रव्यम् ।
यथा कथासरित्सागरे । १५ तरङ्गे ।

"यस्ति कन्यारत्नं मे गच्छतामुपयोगि चेत्" ।)
उपयोयं, य, उपजोषम् । आनन्दः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

उपरक्तः, पुं, (उप + रज्ज् + क्त ।) राजग्रस्तः सूर्य-
चन्द्रश्च । इत्यमरः ॥ राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपरक्तः, त्रि, (उप + रज्ज् + क्त ।) व्यसनार्तः । देव-
मातृभान्यतरपीडायुक्तः । इत्यमरः ॥

उपरक्षयं, स्त्री (उपगतं रक्षयं यत्र ।) रक्षयार्थं सैन्य-
स्थापनम् । चौकी इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
सज्जनम् २ । इत्यमरः ॥

उपरतः, त्रि, (उप + रम् + क्त ।) मृतः । इति
सूतिः ॥ (यथाए नारदः ।

"पितृयुपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः" ॥)
विरतः ॥

उपरतस्पृष्टः, त्रि, (उपरतानया स्पृष्टा धनाद्याकाङ्क्षा
यस्य ।) तत्पि सत्त्वे सगतधनेच्छारहितः । स्वस-
मानाधिकरणस्वत्वसमानकाङ्क्षीनेच्छा प्रागभावा-
समानकाङ्क्षीनेच्छासंभवान् । इति दायतत्त्वम् ॥
इच्छारहितः ॥ ("पितृयुपरतस्पृष्टे" । इति
वाचस्पत्यः ॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप + रम् + क्तिन् ।) विरतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६१ । ८ ।
"विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि ! नमोऽस्तु ते" ॥)
"निगृहीतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमणम् ।
अथवा विहितकर्मणां विधिना परित्यागः" ।
इति वेदान्तः ॥

उपरमः, पुं, (उप + रम् + घञ् ।) निपातनात् न
लङिः । उपरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("पिनोपरमे
कण्ठद्रव्यं गिद्योजयेत्" । इति वैद्यके ॥)

उपरम्भः, पुं, (उपरम्भं रम्भे ।) उपधातुः । तत्पण ।

उप

खेपरम् । अङ्गनम् । कङ्कटम् । गन्धारी । नैरिकम् ।
क्षितिनागः । शैलेयं । इति राजनिर्घण्टः ॥
"गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽङ्गनरट-
ङ्गम्, राजवत्सकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः खटो
गैरिकम् । कासीसं रसकटुपर्दसिकता बोलाश्च
कङ्कटकम्, सौराष्ट्री च मताः यमी उपरसा सूतस्य
क्षिचिद्गन्धेः" ॥ इति भावप्रकाशस्य पञ्चलङ्के
प्रथमभागे ॥)

उपरागः, पुं, (उप + रज्ज् + घञ् ।) राजग्रस्तचन्द्रः ।
सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ ("उपरागान्ते शशिनः ससु-
पगता रोहिणीयोगम्" । इति शार्दूलनले । निकट-
स्थितित्वात् निजगुरादेरन्यत्रागोपणम् । यथा
स्फटिकान्तमे रक्तपुष्पाणां रक्तिमागोपः ।) राजः ।
विगानम् । परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्नयः ।
ग्रहकलोलः । व्यसनम् । इति मेदिनी । (यथा
रघौ १६ । ७ । "विभर्षि चाकाररमनिर्द्वितागं
मृणालिनी हेममिवोपरागम्" ॥)

उपरामः, पुं, (उप + रम् + घञ् ।) निवृत्तिः । तत्प-
र्यायः । चारतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य-
मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

उपरि, य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः ऊर्ध्वं
ऊर्ध्वं वा वसत्यागतो रमणीयं वा । "उपर्युपरि-
यात्" । ५।३।१ । इति ऊर्ध्वोपादेशो गिन्
प्रत्ययश्च) ऊर्ध्वम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर
इति भाषा ।

("त्वयासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाद्याः ।
मीनक्षोभाच्चक्षुर्वलयश्रीतुलामेक्ष्यतीति" ।
इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।

"अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता" ।

इति रघुः । २।६० ॥)

उपरिष्ठात्, य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः
ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं वा वसति आगतो रमणीयं वा ।
"उपरि उपरिष्ठात्" । ५।३।१ । इत्यूर्ध्वस्य
उपादेशो रिष्ठातिन् प्रत्ययश्च) उपरि । ऊर्ध्वम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
"नाघन्ताङ्गोपरिष्ठाच्च गतिर्नाप्नुन चामरे" ॥)

उपरीतकः, पुं, शृङ्गारवन्धविशेषः । आसन बाधन
इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।

"एकपादसुरो हत्वा द्वितीयं स्नानसंस्थितम् ।
नारो कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः" ॥

इति रतिमञ्जरी । अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥

उपरूपकं, स्त्री, (उपरमितं रूपकेण ।) नाटकविशेषः ।
स तु व्यष्टादशविधः । यथा ।

"नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासदासम् ।
प्रश्यागोल्लापकाद्यानि प्रेक्ष्यं रासकन्तपा ॥
संलापकं आगदितं शिल्पकस्य विद्यासिद्धा ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भागिकेति च ॥
थष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनोपयः ।
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" ॥
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदेः ॥

उप

उपरोधः, पुं, (उप + रुध् + घञ् ।) पशुरोधः ॥
(प्रतिबन्धः । "अन्धेपामपि मैत्रोपजीविनां रुध्प-
रोधं करोमि" । इति महाभारते आदिपर्वणि ।
३।४५ । "तपोधननिवासिगानुपरोधो मामृतम्" ।
इति शार्दूलनले प्रथमादौ ॥)

उपरोधकं, स्त्री, (उप + रुध् + ण्युल् ।) गर्भागारम् ।
वासगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपर्युपरि, य, ऊर्ध्वार्ध्वं । उपर उपरि इति भाषा ।
सामीप्यम् । यथा "उपर्युपरि ग्रामम्" । इति
व्याकरणम् ॥

उपगतः, पुं, (उपगतिः । उप + ग् + क्त ।) यद्वा, उं
शब्दं पठति यः । उ + पठ् + ञ्यच् । पाषाणः ।
(यथा,—

"देवां ब्रह्मस्युपलविष्ये विश्वपादेः वशीर्णम्" ।
इति मेघदूते पूर्वमेघे १६ श्लोकः ।) रत्नम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ११।१६७ ।

"मथिनुक्ताप्रयाणां तालस्य रजतस्य च ।
अथःकांस्योपलानाश्च दादृष्टाहं कणाग्रता" ॥
वाल्मीकि । यथा, "भियगुपलाप्रक्षिपी नना" । इति
भट्टवेदे । ६।११२।१ । "उपक्षेयु वाल्मीकासु"
इति भाष्यम् ॥)

उपलक्षणं, स्त्री, (उप + लक्ष् + ल्युट् ।) अत्रष्टत्-
सार्वलक्षणम् ।

("स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं सत्तमर्पणम् ।
उपादानं लक्ष्यश्चेत्युक्ता शृङ्खला सा दिष्टा ॥

यथा जुन्ताः प्रविशन्ति । इत्युपादानम् । गङ्गायां
घोषः । इत्युपलक्षणम्" । इति काव्यप्रकाशः ॥)

एकपदेन तदर्थान्यपदाद्यर्थक्यनम् । यथा, युद्धितत्त्वम् ।
"देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकादयम् ।

निधायोरसि संसृष्टा प्रविशन्तातपेदसम्" ॥
अथ पादुकादयमित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरमपि ।

उपलक्ष्यः, पुं, (उप + लक्ष् + ण्यत् ।) आश्रयः । अव-
लम्बनम् ॥

उपलधिप्रियः, पुं, (उपलधिः प्रियो यस्य ।) चमर-
नानवनधनुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपलब्धार्थः, स्त्री, (उपलब्धः अर्थो यस्य ।) आरसा-
यिका । इत्यमरः ॥ श्रितोपदेशादिकथा ॥

उपलब्धिः, स्त्री, (उप + लभ् + क्तिन् ।) मतिः ।
प्राप्तिः । (यथा, रघुः ५।५६ । "यथा हि मे स्यात्
स्वपदोपलब्धिः" ।) शान्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा
महाभारते १४ । अशुभोऽपर्वणि । २२ । २६ ।

"कामन्तु नः लेपु गुणेषु सङ्गः
कामस्य नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।

अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धि-
स्तावद्वृत्ते त्वं न भजेत् प्रहर्षः" ॥)

उपलभेदी, पुं, (उपलभं भिनवीति । उपलभ् + भिद् +
ङिनि ।) पाषाणभेदी रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यश्चमेदहृदयेऽस्य गुणवयो प्राप्तयाः ॥)
उपलम्भः, पुं, (उप + लभ् + घञ् ।) उपसर्गात् लक्ष-
ण्योरिति दुर्गम् । अनुभवः । इत्यमरः ॥

(यथा रघुः १४।२ ।

"विशयमसाम्प्रतया न दृष्टौ

उप

आतो सुतसार्शसखोपममात्"॥)
उपलम्भाः, चि, (उप + लभ + लृट् । "उपात् प्रश-
नायाम्" । ७।१।६६ । इत्यनेन सिद्धम् ।) लभ्यः ।
सर्वोपलम्भाः । यथा उपलम्भाः साधुः । इति मुग्ध-
बोध्याकरणम् ।

उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप् ।) शर्करा ।
इति मेदिनी । ("सितोपला तु गोक्षीरी" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते यन्माधिकारे ॥)

उपलिङ्गं, स्त्री, (उपमितं लिङ्गे ।) उपद्रवः । अरि-
यम् । इति हेमचन्द्रः । ("केनचित् उपलिङ्गानि
गायता" । इति हर्षचरिते पञ्चमोऽध्याये ।)

उपनेपनं, स्त्री, (उप + निप् + ल्युट् ।) गोमयादि-
लेपनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा पञ्चतन्त्रे ।
"तथैव देवायतने संमार्जणोपलेपनमण्डनादिकं
कार्त्तं समाशापयति" ॥)

उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन ।) प्रियालवटः । इति
राजनिर्घण्टः । (प्रियालवटोऽस्य गुणादयो व्या-
ख्येयाः ।)

उपवर्ग, स्त्री, (उपमितं वर्गेन ।) क्षत्रिमवनम् । वा-
गान इति भाषा । तत्पर्यायः । आरामः २ । इत्य-
मरः । (यथा, मेघदूते पृथ्वीमेघे २४ श्लोकः ।
"पाशुपत्यायोपवनवतयः केतकैः क्षुभिभिर्नैः" ।
"सा केतुमात्रोपवना वृष्टि-
विहारशैलानुगतैव गगैः" ।

इति रघुः । १६ । २६ ॥)

उपवर्तनं, स्त्री, (उपगत्य वर्तन्ते अत्र । उप + वृत्
+ ल्युट् ।) जगप्रदः । जगप्रदसमुदायः । जगप्रदैक-
देशः । सजगन्निर्गणस्थानमात्रम् । इति भरतः ।
तत्पर्यायः । देशः २ धिपयः ३ । इत्यमरः । (यथा
वाग्वीर्यये ।

"तस्योपवर्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित् क्षचित्"॥)

उपवर्षः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । हस्तमतिः २
क्षतकोटिः ३ अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उपवर्णः, पुं, (उप + वर्ण + घञ् ।) उपधानम् ।
इत्यमरः । बालिश इति भाषा ।

उपवर्णिता, स्त्री, अन्तस्त्रवाणता । इति राजनि-
र्घण्टः ।

उपवसथः, पुं, (उपगत्य वसन्ति अत्र । उप + वस् +
उपसर्गे वसेः इति अथप्रत्ययः ।)

यामः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,—शतपथ
ब्राह्मणे । ११ । १ । ७ । "तेऽस्य विन्धे देवा गृहाना-
गच्छन्ति तेऽस्य मृतेषूपवसन्ति स उपवसथः" ।
यामपूर्वदिनम् ॥)

उपवर्त्ता, स्त्री, (उप + वर्त्त + क्त ।) उपवासः । इत्य-
मरः ।

उपवासः, पुं, (उप + वस + घञ् ।) अग्न्याधानम् ।
इति मलमासतत्त्वम् । अहोरात्रभोजनाभावः ।
तत्पर्यायः । उपवासम् २ । इत्यमरः । उपोषितम् ।
उपोषणम् ४ उपोषणम् ५ । इति तट्टीका ।
अस्य प्रमादम् ।

"उपाहृतस्य पापेभ्यो यस्तु वामो गदैः सह ।

उपवासः स विदधेः सर्वभोगविवर्जितः" ॥

उप

अस्यार्थः । उपाहृतस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पाप-
कर्मभ्यः । गुणाः । सर्वभूतेषु दया क्षान्तिः अर-
सूया शौचं अनायासः मङ्गलं शकार्पणं अस्पृहा
च । सर्वभोगविवर्जितः शास्त्राननुमतनृत्यगो-
तादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टय-
निवृत्तिमाह महामारते ।

"सायमाद्यन्तयोः श्रोत्रोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं प्रेम्णोर्वर्णं भक्ष्यचतुष्टयम्" ॥

उपवासदिने वर्जनीयानि । अन्नम् । रोचनम् ।
गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । दन्तधाव-
नम् । गात्राभ्यङ्गः । शिरोभ्यङ्गः । ताम्बूलम् । यज्ञा-
न्यात् वनरागस्तु । दिवास्नापः । अक्षक्रीडा ।

मैथुनम् । स्त्रीणां सरागसम्प्रेक्षणस्य शौ । व्रतादियु
पुस्तोत्पत्तिपर्यन्तं ऋतौ सहात् स्त्रीगमने न दोषः ॥

तत्पूर्वापरदिने वर्जनीयानि । कांस्यपात्रे भोज-
नम् । मांसभोजनम् । सुरापानम् । मद्युपानम् ।

शोभः । वितथभाषणम् । व्यायामः । शवायः
दिवास्नापः । अन्नम् । शिलापिष्टभक्षणम् । म-
सूरभक्षणम् । पुनर्भोजनम् । अध्वगमनम् । यानम् ।

ध्यायसः । द्युतक्रीडा । अभ्यङ्गः । पराव्रतम् । तैलम् ।
चणकम् । कौरदूयकम् । शाकम् । अधिकष्टम् ।

अध्वगमनम् । इति शकादश्रितत्त्वम् ॥ उपवासा-
सामर्थ्यं प्रतिनिधिः । खन्दपुराणम् ॥

"पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं आतरं तथा ।
ययामभाव एवान्यं त्राक्ष्यं विनियोजयेत्" ॥ इति ।

"भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये हयोक्ताभ्यां प्रतमङ्गो न जायते" ॥

इति गरुडपुराणम् । तदनुकल्पः ।
"गतां हविष्याममनोदनञ्च
मं । तिनाः क्षीरमध्याम् चान्यम् ।
यत्पक्षगन्धं यदि वाद्य वायुः
प्रशस्तमधोत्तरमुत्तरम्" ॥

इति वायुपुराणम् ।
"उपवाससमर्थस्येदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
वावडनानि वा दद्यादयद्रक्षादिगुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवां जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥

इति अन्नवैवर्तपुराणम् ।
"अष्टौ तान्यव्रतज्ञानि व्यापो भूजं फलं पयः ।
एविर्वाक्ष्यकात्याय च गुरोर्वचनमौषधम्" ॥

इति बौधायनः ॥

उपवासी, [न] चि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इति ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ।

("विसाने दैवसंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः" ।
इति महामारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापञ्चमि
दानकथने । १८८ । ५१ ॥

"दिवोपवासी तु निशाभियाशौ
जटाधारः सन् कुण्डाभिरासी ।
अयं कथायारवत्पाददण्डः ।
जटाधारीः सर्पतिः विश्वभरः" ॥

इति द्वाव्याख्यः ॥

उपवासा, पुं, (उत्पद्यते वाक् ।) राजवाहकहस्ती ।
तत्पर्यायः । राजवाहाः २ । इति हेमचन्द्रः ।
(गजारोहणादिसम्मानयोगः । यथा, रामायणे ।
२ । ४५ । १६ ।

"धर्मेतः स विश्वदाता वीरः शुभदृष्टतः ।
उपवासास्तु वो भर्ता नामवाहाः पुरादनम्" ॥)

उपविषं, स्त्री, (उपमितं विषे ॥) क्षत्रिमविषम् ।
तत्पर्यायः । चारं २ । गरः ३ । इति हेमचन्द्रः ।
(पुं, पारिभाषिकविषः । यथा,—
"अर्कक्षीरं सुक्षीक्षीरं तथैव कणिहारिका ।
करवीरोऽप्य धुक्कूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः" ॥
केषाश्चिन्ते सप्त उपविषाः । यथा,—
"अर्कसेज्जडधुक्कूरा लाङ्गुली करवीरकः ।
गुह्याक्षिफेगमित्यतः सप्तोपविषजातयः" ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये ॥)

उपविषा, स्त्री, (विषमुपगता ।) अतिविषा । इत्य-
मरः । आतैष इति भाषा । (अतिविषाशब्देऽस्या
गुणादयोऽवगन्तव्याः ।)

उपविष्टः, चि, (उप + विश + क्त ।) आधीनः । इति
हेमचन्द्रः । वसा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये
देवीमाहात्म्ये । २१ । २८ । "उपविष्टौ कथाः
काश्चित् चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ" ॥)

उपवीतं, स्त्री, (उप + वि + इ + क्त ।) वामस्तम्भा-
र्पितं यज्ञसूत्रम् । यज्ञसूत्रमात्रम् । इत्यमरः ।
पैता इति भाषा । (यदुक्तमुपनिषदि ।
"ऊर्ध्वं न्तु त्रिहृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोऽहृतम् ।
त्रिहृतचोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरित्यते" ॥
देवगन्धर्वः ।
"यज्ञोपवीतकं कुर्यात् सूत्राणि नवतन्त्राः" ।
तद्वयमेव सर्वदा धारणीयं उत्तरीयवस्त्राभावे तु
तन्त्रितयं धारणीयम् । यदुक्तम् ।
"यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्माणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राणामेतिदिशते" ॥
तत्सूत्रभेदश्च मनुना नवर्गभेदेन उक्तः । १२ । ४४ । यथा,
"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ध्वतं त्रिहृतं ।
श्रावसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्" ॥
यथा, माघे । १ । ७ ।
"क्षतोपवीतं हिमशृङ्गमुच्यते" ।
"मुक्तायश्चोपवीतानि पिबन्तो हैमवस्त्रकाः" ।
इति कुमारः । ८ । ६ ॥)

उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन ।) प्रधानवेदातिरिक्त-
वेदः । न चतुर्विधः । आयुर्वेदः १ धनुर्वेदः २
गान्धर्ववेदः ३ स्यापत्यवेदः ४, इति श्रीभागवतम् ।
उपवेशनं, स्त्री, (उप + विश + ल्युट् ।) द्युतिः ।
वैभवं इति भाषा । अस्य गुणाः । मेयोदीप्तिप्रेष-
सौकुमार्यसुखकारित्वम् । इति राजवल्लभः ।
उपस्थापः, पुं, (उपमितो व्याप्तेः ।) पित्रतः । इति
राजनिर्घण्टः । पितावाच इति भाषा । (स्त्री,
व्याप्त्रस्य मनोपे इति । शाट्वेकसमीपम् ।)

उपसर्गः, पुं, (उप + सर्ग + घञ् ।) शमता । तत्प-
र्यायः । शमः २ शान्तिः ३ शमपः ४ इत्यास्तयः
५ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महामारते १ ।

उप

उप

उप

पौषोपात्यने । ३ । १२० । “न हि मे मनुष्यापि
उपसर्जनं गच्छति” । तथा प्रबोधचन्द्रोदये । ५ ।
१५ । “तदायमपि हतकृत्यः संप्रति परमा-
नुपसर्जनिकां प्राप्तः” ।

उपशयः, पुं, (उप + शी + षष् ।) निदानपक्षकान्त-
गतरोमघानजनकः । तस्य मन्त्रः ।
“हेतुव्याधिविपर्यन्तविपर्यन्तार्थकारिणम् ।
यौषधाद्विहारानुपयोगं सुखावहम् ।
विद्यादुपशयं याधेः स हि साध्यमिति स्मृतः” ।
इति निदानम् । (“अस्मिन्नेव उपशयः पुनर्हेतु-
व्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणश्चौषधा-
हारविहारानां उपयोगः सुखानुबन्धः” । इति
चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।)

उपशलं, स्त्री, (उपगतं शलम् ।) ग्रामप्रान्तभागः ।
तत्पर्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ।
(यथा रघौ १५ । ६० ।
“उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ” ।
“भूमं च विशाकोपशले कमप्याक्रीडमासाद्य” ।
इति दशकुमारे ।)

उपशायः, पुं, (उप + शी + षष् ।) पर्यायशयनार्थकः ।
प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्यायः । वि-
शायः २ । इत्यमरः ।

उपश्रुतं, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गी-
कृतम् । इत्यमरः ।

उपश्रुतिः, स्त्री, (उपश्रुते । उप + श्रु + क्तिन् ।)
देवप्रश्नः । यथाह हारावली ।

“गङ्गां निर्गत्य यत् किञ्चिच्छुभानुमकरं वचः ।
श्रूयते तद्विदुर्धारा देवप्रश्नुमुपश्रुतिम्” ।
(उप समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् ।
उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात्
तथात्वम् ।)

उपश्लक्षकः, पुं, (उप + श्लक्ष् + क्तुन् ।) आधि-
क्षम् । यथा । उषैःश्रवादीन् तेजोनागोपश्लक्ष-
कतया प्रत्यक्षयोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारचि-
न्तामणिः ।

उपसंग्रहः, पुं, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् +
ग्रह् + षष् ।) पादस्पर्शपूर्वकनमस्कारः । तत्प-
र्यायः । पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति
हेमचन्द्रः । (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्वणि । १६ । १५ ।

“उपातिरुक्महावाङ्मः पर्यङ्गे सौपसंग्रहे” ।
उपसंग्राह्यं, त्रि, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् +
ग्रह् + षष् ।) उपसंग्रहणीयम् । अभिवाद्यम् ।
पादे गृहीतव्यम् । इति हलायुधः ।
(यथा मनुः । २ । १३२ ।

“भातुर्भाष्योपसंग्राह्या स्वर्णांश्च हन्यन्मपि” ।
उपसंग्रहणं, स्त्री, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् +
ग्रह् + षष् । इति ल्युट् ।) परिधानवस्त्रम् ।
इत्यमरः । (यथा मुग्धबोधे शब्दसंज्ञायाम् ।
“वर्हिषीणोपसंग्रहणे” ।)

उपसंहारः, पुं, (उपसंहारम् । उप + सम् + ह +
ष् ।) ध्वजाः । ज्ञेयः । यथा ।

“उपसर्जनोपसंहारयोः शुक्लवर्णीकनाथः” ।
इति सप्तमीप्रकरणे तिळ्याटितत्तनिबन्धम् ।
(यक्षत्रीकरणम् । मन्त्रगाहरणम् ।)

उपसन्तिः, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमावम् ।
प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ।

उपसद्, पुं, (उप + सद् + क्तिप् ।) अग्निविशेषः ।
यथा । वज्रपुराणे गगनमेदनामाध्यायः ।
“गार्हपत्यो दक्षिणायाम्निर्वाहवनीयकः ।
एतेऽप्यस्रयो मुग्धा षोषाद्योपसदस्रयः” ।
(स्त्री, यक्षभेदः । आन्वलायने १८ । १ “यथोपसद्भिः
प्रचरति” । इति । समीपस्थिते व्याचक्षिणः ।)

उपसदनं, स्त्री, (उपसद् सद्भव्यं समीपे । यथा, उप
+ सद् + ल्युट् ।) गृहसमीपम् । (यथा रामायणे
१ । ५० । १६ ।

“धन्योऽस्मानुपसद्हीतोऽग्निं यन्त्र मे मुनिपुङ्गवः ।
यक्षीपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽपि मुनिभिः सह” ।
उपसेवनम् । प्रातिः । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।
“तत्रोपसदनं चक्रे द्रौण्येवैवन्नरकर्मणि” ।)

उपसन्नः, त्रि, (उप + सद् + क्त ।) उपनतः । उप-
स्थितः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते १२ ।
मोक्षधर्मपर्वणि । २८० । १२ ।

“ब्रवीतु भगवान्त्तन्मे उपसन्नोऽस्माधीहि भोः” ।)
उपसन्मन्त्रः, त्रि, (उप + सन् + मन् + क्त ।) यज्ञार्थ-
हतमन्त्रः । तत्पर्यायः । प्रमीतः २ प्रोजितः ३ ।
पाकेन रूपरसादिस्पर्शयज्ञादिः । तत्पर्यायः ।
प्रणीतः २ । इत्यमरः । पर्यायः । संकृतः । प्राप्तः ।
नृतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनुः । ५ । ८९ ।
“ओत्रिये वृषसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ।)

उपसरः, पुं, (उप + सद् + षष् ।) स्त्रीगत्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रधानगर्भाधानाय नैयुनानियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः । (यथा, पाणिनिः
३ । ३ । ७१ । “प्रजननं प्रधानगर्भग्रहणं गवानुप-
सरः” । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । “वी-
नामुपसरं दृष्ट्वा” । अथ जयमङ्गलम् । “वीनां
उपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनम्” ।)

उपसर्गः, पुं, (उप + सद् + षष् ।) रोगभेदः । (यथा,
सुश्रुते । “क्षीणं हन्युद्योपसर्गः प्रभूताः” ।) उप-
श्रवः । इति मेदिनी । (यथा, मार्कण्डेये ६२ । ७ ।
“उपसर्गान्शेषान्तं महाभारतीयमुद्भवान्” ।)
घातोः पूर्ववर्तिर्विश्रुतिसंख्यकप्राप्त्ययम् । यथा ।
प्र । परा । अप । सम् । नि । अद् । अनु । निर् ।
दुर् । वि । अषि । सु । उव् । परि । प्रति ।
अभि । पति । अषि । उप । आह । अस्त
प्रमादम् ।

“निपाताद्यादयो ज्ञेयाः उपसर्गास्तु प्रादयः ।
गौतमत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे” ।
- त्रिधा । “धातयै बाधते कश्चित्” । यथा
पादके । “कश्चित्तनुवर्तते” । यथा प्रवृत्ते ।
“तमेव विशिनष्ट्यन्त्यः” । यथा प्रथमति । “उप-
सर्गान्तिन्निष्ठा” । अपि च ।
“उपसर्गेण घातघो बलादन्यत्र दीयते ।
नीहाराधारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्” ।

इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादावः ।

उपसर्जनं, स्त्री, (उप + सद् + ल्युट् ।) प्रधाननिद्रम् ।
तत्पर्यायः । अग्रप्रधानम् २ अग्रप्रधानम् ३ । इत्यमरः ।
(यथा, मनुः ६ । २१२ ।

“उपसर्जनं प्रधानमथ धर्मतो नोपपद्यते” ।
(विशेषणम् । त्यागः । उपश्रवः । यथा अन्वयाय-
प्रकरणे मनुः,—
“निर्वृते भूनिधत्तने व्योतियामुपसर्जने” ।)

उपसर्पकः, त्रि, (उप + सर्प् + क्तुन् ।) उपसर्प-
कर्ता । उपासकः ।

उपसर्था, स्त्री, (उप + सद् + उपसर्था काल्या प्रजने
इति साधः ।) प्राप्तगर्भग्रहणाय गौः । ऋतु-
मती गौः । तत्पर्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ।
कालप्राप्ता ३ खरवा ४ । इति शब्दरत्नावली ।

उपसार्यः, त्रि, (उप + सद् + षष् ।) समीपगमनीयः ।
(यथा, पाणिनिः ३ । १ । ०४ । “प्रजने काल्येति किन्
उपासार्या काल्योपास्यया इत्यर्थः” ।)

उपसर्त्यकं, स्त्री, सूर्यमुपगतं उपसर्त्य सार्यं कन् ।
चन्द्रपक्षे उपसर्त्यमिव उपसर्त्यकं इवार्थं कन् ।
चन्द्रसूर्यतत्त्वम् । इत्यमरः ।

उपसर्त्यं, स्त्री, (उपसर्ज्यते सा इति । उप + सद् +
क्त ।) मैथुनम् । इति त्रिकालशेषः । उपसर्गयस्ते
त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“तेनोपसर्त्यो समते न राज्यं राजनन्दनः” ।
(यक्षीपयज्ञचन्द्रादिः । यथा मनुः,
“नेष्टेनोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसर्त्यं न वारिचं न मर्थं नमसोगतम्” ।
व्याप्तम् । यथा, रघुः “रोगोपसर्त्यतनुदुर्वसति
सुमुक्तु” ।)

उपसर्गः, पुं, (उप + सद् + षष् समवाये चेति सट् ।)
यज्ञनादिवन्द्यार्यधन्याकसर्गपयिषादिः । वेवार-
वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । वेस्वारः २ ।
इत्यमरः । (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयानुपसर्गरान् ।
उपादिन्युत्तया पुण्याः कुमारविज्जलाः स्त्रियः” ।)
गृहवाचोपकरणम् । तच्च दृषदुपलक्षणादि ।
कनककुण्डलहारादि । इति श्रीछायातर्काम्भारः ।
तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“गृहोपकरणवाद्यानां दोह्याभरणकर्मिणां ।
मूल्यं लब्धुं यत्किञ्चित् शुष्कं तत्परिशीलितम्” ।
(तथा च मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्चदशान्यहस्यस्य चतुर्ष्वप्युपसर्गः” ।
“सर्वोपसर्गमेवजः” । इति सुश्रुते रूपस्थाने
धनुस्त्रिणोऽध्यायः ।)

उपस्त्री, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपमती । ऐनिनी
इति भाषा ।

उपस्रः, पुं, (उप + स्रा + क्त ।) निद्रम् । नृगः ।
कोडः । इति मेदिनी । (“रघोपस्र उपाविशत्” ।
इति गीतायां १ । ४६ ।) गुह्यहारम् । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, मनुः । ८ । २२५ ।

“उपस्रमुदरं पिशा हस्तौ पादौ च पञ्चस्रः” ।)
निद्रटे त्रि । इति शब्दरत्नावली ।

उपस्थाता, [अ] चि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + क्त ।) गत्यः । “प्रेयो भव्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः” । इति शब्दमाणा । (अ-त्यग्नेदे, ६ ।

“मिषगन्ध्याख्यपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गृह्यवत् कारकं चैयं विकारस्योपशान्तये” ॥ इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ।

उपस्थितः, चि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्यायः । उपनतः २ उपसन्नः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७। “उपस्थितेयं कल्याणी गाम्नि कीर्तित एव यत्” । “शैयद्रवीनमादाय घोषट्टानुपस्थितान्” । इति च रघुः १ । ४५ ।) न्ययः । शोधितः । इति णट्टाधरः ॥ (यथा, पाणिनिः । ६।१।२६। “अनुतवदुपस्थिते” अथ सिद्धान्तकौमुदी । उप-स्थितोऽनार्यः” । इति ॥)

उपस्पर्शः, घं, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । खानम् । पाचनम् । इति मेदिनी ॥ उपस्पर्शः, स्त्री, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति घट्टाधरः ॥ (यथा रामायणे २।२५।२४ । “उपस्पर्शकाले तु त्वां रक्षन्तु रघून्तम्” ॥)

उपसृतं, स्त्री, (उपगतं स्रवम् ।) उत्पन्नम् । जन्मम् । सत्वास्पदीभूतभूम्यादिगन्धनादि ॥

उपसृतः, चि, (उप + सृन् + क्त ।) नयः । उत्पा-तयतः । अयुज्ययम् ॥ (“करत्यवधोपसृतं एयक-जनम्” । इति किंराते । “किमेमिराशोपसृता-त्सत्तिभिः” । इति कुमारः । ५।७६ ॥)

उपसृतितः, स्त्री, (उप + सृन् + क्त ।) हास्यमेदः इति । णट्टाधरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ३५-परिच्छेदे २२८। “ज्येष्ठानां स्मृतहसिते मध्यानां विहसिताव-हसिते च । नोधानामपसृतितं तथातिहसितं च यदुभेदाः ॥ मधुरसरं विहसितं सांख्यशिरःकम्प-नवहसितं । अपहसितं साखाद्यं विहसितं भवद्यातहसितम्” ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥

उपहारः, घं, (उप + ह + घञ् ।) उपहौकनयम् । तत्पर्यायः । प्राप्तम् २ प्रदेष्टनम् ३ उपायनम् ४ उपयागः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,— रघौ ४।८४।

“रत्नपुष्पोपहारैश्च श्यामामपक्षे पादयोः” । “बन्धुप्रोत्था भवनश्रितिमिदंस्तत्तुपोपहारः” । इति मेघदूते पुन्यमेघे ३३ श्लोकः । यथा,— कुमारः । ६।४२।

“ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” ॥ उपगतो हारः इति वाक्ये शारङ्गिकट्टाधरः । नया,— नैयधे । १।४८ ॥

“उपोभुवा कम्भयुगेन पृथग्भितं नवोपहारैश्च सगन्धैर्न किम्” ॥)

उपहारकः, घं, कृत्कर्तृदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपहारः, घं, (उप + ह + घञ् ।) परीक्षाः ।

निन्दार्थवाक्यादिः । निन्द्य ठाट्टा इत्यादि भाषा ।

“उपहाराय हि न म्यात कसत्तुः सतीपिदाम्” ।

इति मलमासतत्त्वम् ॥ (तथा, रघुः । १२ । ३७। “फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्” ॥)

उपहरं, स्त्री, (उपहरन्त्यत्र । उप + हृ + घ ।) नि-र्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८।६।२८। “उपहरे गिरीणाम्” ।) निकटम् इत्यमरः ॥

(“उर्मोप्रवाहैर्जाह्न्याः समानीतमुपहरम्” ।

इति महाभारते । कुण्डलाक्षरखण्डे ३०८ ॥

“सर्वानाह्वय उपहरं वैद्यान्” । इति हर्षचरिते पञ्चमोऽध्याये ॥)

उपहरः, घं, (उप + हृ + घ ।) रघुः । इत्युगादि-कोयः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १।८७।२ । “उपहरेयु यदधिष्णं ययिं वय इव मरुतः केन-चित्पथा” ॥)

उपांशः, घं, (उपगतं अंशवो यत्र ।) जपमेदः । इति मेदिनी ॥

“जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिदेवतागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशः स जपः स्मृतः” ॥

इत्यागमः ॥ (निगूढे वाच्यनिर्गः । यथा, महा-भारते । १।३।१६ । “अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कश्चिदर्थं पमियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम्” ॥)

उपांशः, य, विजनम् । रघुः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघुः ८।१८। “परिचेतुमुपांशु धारणां कुश-पूतं प्रवयानु विहरम्” ॥)

उपाकरणं, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + क्त ।) संस्कारपूर्वकश्रुतिप्रणयम् । इत्यमरः ॥ पशूनां संस्कारपूर्वकघननम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, चात्राण्यने १-१४ । “उपाकरणकालेऽश्व-मानीय” ॥)

उपाकर्म्म, [नृ] (स्त्री, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + क्त + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा मनुः । ४।११६ ।

“उपाकर्म्मणि चोत्तमं त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्” ॥)

उपाकृतं, चि, (उप + आ + क्त + क्त ।) उपश्रुतम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृतः, घं, (उ + आ + क्त + क्त ।) यद्ये अमि-मन्त्रा एतः पशुः । इत्यमरः ॥

(“अथुप्राकृतमांसानि देवाग्रानि हवींषि च” ।

इति मनुः ।) उपहवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपाख्यानं, स्त्री, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व-रुत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेष-कथनम् । यथा,—

“सर्वान्ख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीवपरमादुमुतम् ।

बधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

“इह्यु नारद वक्ष्यामि सधोपाख्यानमुत्तमम्” ।

इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ॥

(“यदुविश्रितिसाहस्यं चक्रे भारतसंश्रिताम्

उपाख्यानवर्णिना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः” ॥

इति महाभारते १।१।१०१ ॥)

उपागमः, घं, (उप + आ + गम् + घञ् ।) लोकारः ।

निकटगमनम् । इत्यमरः ॥

उपाग्रहणं, स्त्री, (उप + आ + ग्रह् + ल्युट् ।) उपा-करणम् । संस्कारपूर्वकवेदग्रहणम् । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥

उपाङ्गः, घं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिष्ठकम् । तत्-पर्यायः । पञ्चावली २ पञ्चलेखा ३ पञ्चाङ्गुलिः ४ पुण्डः ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ । इति णट्टा-धरः ॥ (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ॥)

उपाचं, चि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,—

“क्षयं केचिदुपाचस्य दुरितस्य प्रपद्यते ।

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्त्यते ॥

नित्यक्रियां तथा चान्ये क्षानुयङ्गुषणां श्रुतिम्” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वोपजावामविश्वपुराणवचनम् ॥

उपात्तः, घं, (उप समीपे स्थाताः ।) निर्मदक्षणी । इति हज्यायुधः ॥

उपात्ययः, घं, (उप + अति + इ + यच् ।) उपगतस्य अत्ययः अतिक्रम्य गमनं वा ।) शास्त्रतो षोड-शवहाराद्य अतिक्रमः । पतिक्रमः । क्रमोक्षु-नम् । द्वयोः पर्यायः । पर्यायः २ पतिपातः ३ ।

इत्यमरः ॥ (यथा पाणिनिः ३।३।३८ । “परा-वनुपात्यय इव” ॥)

उपादानं, स्त्री, (उप + आ + दा + ल्युट् ।) सस-विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः ॥ (यश्चनम् । “स्यादात्मनोऽपुमादा-नात् यपोपादानकक्षाणा” । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः । न्याय-मते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकाश्रयः ॥

उपादेयः, चि, (उप + आ + दा + यत् ।) दाताः । उत्तमः । उत्कृष्टः । इति वेदान्तः ॥

(“मये सौख्यं हित्वा श्रमसुखमुपादेयगमनम्” ।

इति शान्तिशतके । १।२१ ।) विधेयवार्त्तः । इति

तिथितत्त्वम् ॥

उपाधिः, घं, (उप + आ + धा + क्त ।) धर्मचिन्ता । कुटुम्बव्यापृतः । इत्यमरः ॥ कृणम् । (यथा रामा-यणे २।१११।२६ ।

“उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे लुगुक्षितः” ।)

विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ (“पदार्थविभाजको-पाधिमकम्” । इति सुक्तावली । ८ ।) नामपित्रम् ।

इति शब्दरत्नावली । न्यायमते साध्यव्यापकाधे सति जेतोरव्यापकः । यथा धूमवान् दक्षिणित्यत्र

आर्द्रतायां उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । अमि-चारस्तानुमानम् । अणुवारमते जातिगुणक्रिया-

यदृष्टास्वरूपः ॥

उपाध्यायः, घं, (उपेत्य अधीयतेऽध्यात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वैदिक-देशाध्यापकः । यथा,—

“एकदेष्टान्तु वेदस्य वेदाध्यायपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति त्वग्यनुपाध्यायः अ उच्यते” ॥

इति मत्तिये ९ अध्यायः । मानवे २ । १४५

श्लोके च ॥

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्य अधीयतेऽध्यात् ।) इष्टलेति-रूपे अध्यापके शिक्षामुपदर्शयार्त्तं तद्व्यापकं वा

उपा

श्रीरिति च। टाप्। उपाधिका। विद्योप-
देशिनी। इत्यमरः।

उपाध्यायनी, स्त्री, (उपाध्याय्य मयी। "मातुलोपा-
ध्याय्योवाच" इत्याहुः।) उपाध्याय्यनी।

इत्यमरः। (यथा महाभारते १. ३. ८६। "स ख-
भा उपाध्यायेनोपाध्यायनीमपृच्छत्"।)

उपाध्यायी, स्त्री, (उपाध्याय्य मयी। आनुमन्त्र-
मये निजम्।) उपाध्याय्यमयी। इत्यमरः।

उपाध्याय, [छ] स्त्री, (उपाध्यायेते पादावमया। उप +
यध + ह्यप्। "नक्षत्रित्युपधिति"। ०. ३. १. १६।

मर्मपदस्य दोषः।) चम्पादिनिर्मितपाददोषः।
यथा इति भाषा। तत्पर्यायः। पादुका २ पादु-

३। इत्यमरः। पादयतिरेकेणातोपाध्याय्य-
नियेषो यथा,—

"तस्मै श्रीदेव कदापि न गच्छेत् नोपाध्याय्ये वरेत्।
अथ यो न मुञ्चति न पादयति न चामने"।

इति मानवे ३। ०४। "नहं विना कदापि नमि
परिहादेनामि नाद्यादिभिः शोभेत्। स्वमि-

तन्निधानात् आत्मोपाध्याय्ये पादयतिरिति
हस्तादिना देशान्तरं न गच्छेत्। श्रव्यावस्थितस्य

न मुञ्चति इति च प्रभूतमहं कृत्वा श्लेषं न
गच्छेत्। आचने भोजनपार्श्वं निधाय न मुञ्चति।

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः। (यथा नैषधे १। १२३।
"कृतावशोरस्य हयादुपाध्यायौ"।

"यनादोग्यमनायुष्यं यथायोरुपधातयत्।
पादाध्यामनुपाध्यायौ यदा चंद्रमसं दृष्टवम्"।

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः।)

उपाया, वि, (उपायतोऽन्तात्।) निष्ठाटम्। इति
ऐसचन्द्रः। ("दिशामुपायैषु नमस्ते दृष्टिम्"।

इति कुमारः १। ८८। "उपायानादीरुपधादि
दृष्टा"। इति रुद्रः १। २१। "श्रव्योपायानि वि-
रुद्धिमुपधा"। इति आश्विनदण्डे ३५ परि-

श्रुतिः।)

उपायः, छ, (उपायतेऽनेन। उप + यध + घञ्।)
राजादीनां अनुगच्छीरुपधातेषु गृह्यन्। यथा।

नाम १. २। ३। २। ३। इत्यमरः। उप-
नयः। इति नेद्विनी। सार्धसम्पादकः। साध-

यम्। यथा,—
"उपगतः समारम्भः सर्वे सिद्धान्तपुस्तकाः।

उपायं परमं देन तं धारयेद्यः प्रजां यय"।
इति ब्रह्मपुराणे उपमागन्धर्वनाम्नाध्यायः।

("उपायेन हि यत्कृतं न तत्कृतं पराक्रमैः"।
इति शिवोपदेशः। यथा, भाषा २। ४४।

"अनुप्रायस्यते तु निजो मानसमपि विना"।
"समीपायैषां कुप्यात् शीतिः उपविपतिः"।

इति मनुः ०। १००। श्रेष्ठा। ययः।
"द्विद्वेष्टावैर्ये सं प्राप्नुयादुक्तमर्थितः"।

इति मनुः ०। ४०।
"जातकमध्यायनं तद्विद्यासम्पादयेत्तथा"।

"उपायः पुनः कारणादीनां मौल्यमभिधानं च
मध्यम्। नायंकारणवशात्पुनश्चकारणां कार्या-

उपा

ऽनित न च विद्यते" तदाति कृताशौचरक्षां पत्नं
मगदायुक्त्य इति ज्ञातं दृष्टविधम्"।

इति चरके विमानस्थाने ८ अध्यायः।)

उपायनं स्त्री, (उपायते उपायते वा। उप + ह्य वा
यध + लुट्।) उपहारः। उपमौक्त्यद्वयम्। इत्य-

मरः। (यथा, कुमारः २। ३०।
"तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सखितौ पतिः"।)

इत्यादिप्रतिष्ठा। इति स्मृतिः। समीपगमनम्।
(यथा अष्टवेदे २। २०। २।

"उपायन उपसां गोमतीनाम्"।)
उपायनं, स्त्री, (उप + यध + लुट्।) यज्जगन्।

यनायाहरम्। (यथा, रामायणे ५। ५। ५।
"शस्त्राणां सरयानां च क्षात्रा सचमुपायनम्"।)

"सत्तरेभ्युभयत्वापारः"। इति स्मृतिः।
उपायनः, छ, (उप + यध + लुट् + घञ्। "उपसर्गात्

यज्जगन्" इति तुम्।) दुर्वाव्यम्। इति हला-
युधः। स च गुणाविक्रयणेन स्तुतिपूर्वकः। यथा,

महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितमिति। निन्दा-
पूर्वकः। यथा बन्धकीसूतस्य भवतस्तद्विदुचित-

मिति भागुरिः। इत्यमरटीकाधारसुन्दरी।
("उपायनो नाम जेतोऽर्थवचनं यथापूर्वमहे-

तयो जेत्यामासा व्याख्याताः"। इति चरके वि-
मानस्थाने ८ अध्यायः।)

उपायता, वि, (उप + यध + लुट् + क्त।) अमशा-
न्यधेः पुनःपुनर्भूतौ लुठिताश्च। इत्यमरः। नि-

रुताः। तथाचैकादशोत्तरे।
"उपायतस्य पापेभ्यो यन्त वाचो गमैः सह।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः"।
उपासकः, छ, स्त्री, (उपासते सेवते यः। उप +

यास् + कृत्।) विज्ञातिसेवकत्वादस्य तथात्वम्।)
नृदः। इति राजनिर्घण्टः।

उपासकः, वि, (उपासते इति। उप + यास् +
कृत्।) उपासनाकर्त्ता। (यथा, वेदान्ते।

"चिन्मयस्यादितोयस्य गिष्वाकस्याश्वरीयः।
उपासकानां सिद्धयं ब्रह्मसो रूपकल्पना"।)

स च पञ्चविधः। वैष्णवः १ शक्तः २ शैवः ३
सौरः ४ शक्तपथः ५। विविधस्य यथा। दिव्यः १

वीरः २ पशुः ३। इत्यादिमः। अपि च।
सात्त्विकः १ राजसिकः २ तामसिकश्च ३।

उपासकः, छ, (उपासयन्ते शरा यय। उप + यास्
सञ्च + घञ्।) नृदीरः। इत्यमरः। (यथा,

महाभारते ३। उपरस्य अस्त्रदण्डे ३०। ६।
"इमे च कस्य माराणां सहस्रं क्षोभवादिनः।

समन्तात् कण्ठ्योवाया उपासन्ते शिरःप्रदे"।)
उपासकं, स्त्री, (उपासयन्ते क्षिपन्ते शरा यय। उप

+ यास् चोपे + यधिकरणे लुट्।) श्रुत्यादिपदे
याम भावे + लुट्।) इन्द्राभासाः। (यथा

रामायणे २। ६०। २१।
"श्रुते तदर्थनिर्वाप इत्यत्रानुपासकः"।)

श्रुत्या। इत्यमरः। ("निरुद्धेनितिकप्रादिस्यो-
पासनेन"। "उपासनां हि ज्ञातित्वविद्यादीनि"।

उपा

आसतम्। इति नेद्विनी।
("मद्रूपोपासनं ज्ञातं यजिष्ठं यज्जगपदम्"।

इति चरपादिहस्तद्वयगुणे गुण्यानां श्रियाभि-
धानादिवर्गे।)

उपायना, स्त्री, (उपासयन्मिति। उप + यास् +
कृत् + टाप्।) सेवा। तत्पर्यायः। दखिन्मया २

श्रुत्या ३ परिधिया ४ उपासनम् ५। इत्यमरः।
("न विष्णुपासना श्रिया वेदेनोक्ता तु कुर्याच्चित्।

न विष्णुदीक्षा नित्याग्नि शिवस्यापि तर्धैव च।
गायत्र्युपासना नित्या सर्ववैदेः समीरिता।

यथा श्रिया तथःपातो प्राप्ताजस्याति सर्वथा।
तावता कृतकृत्यं नान्यपेक्षा दिशस्य हि।

गायत्रीमाधनिकातो श्रियो मौल्यमवाप्रयात्।
कुर्यादन्वयं वा कुर्यात् इति प्राप्ते मनुः सयम्।

विद्यां तान्ता गायत्रीं विष्णुपासनाप्रसायः।
श्रिवोपासितरतो विप्रो गरकां याति सर्वथा।

तस्मादाद्युने राजन् गायत्रीपतत्पराः।
देवोपादायुजराता आसन् सर्व दिशोऽन्ता"।)

इति श्रीदेवीभागवतम्।
सद्यपि ईश्वरे न हि तस्य सर्वैश्वर्यवत्त्वात्

सर्वतः पूर्णकामत्वात् उपासयनात्ममिति वाच्यम्।
यतः सर्वपामपि भूतजातानामविदितात्मवत्त्वा-

नामपि सस्रोतत्वादिकारणे यज्जिज्ञातेनापि
प्रीतिरिति नैसर्गिकी दृष्टिरेव। परं यदि च

रजस्तमोऽभ्यासोभूतानां सुतरामात्मनात्मविवेक-
विहीनानामप्रमनुष्यानामविद्याकामकर्मकण्ठ्यो-

द्यते चित्ते नित्यमुक्तसुखदुःखसमावः प्रशान्तविमल-
व्योतिःसुखः स सर्वभूतान्तरात्मा न सम्यक्

प्रतिभाति। तथा च आत्मसङ्गमशान्दपि
सर्वोऽपि जनः स्वभावगतैव परमप्रीत्यात्मानं

भजते शोचत् दयनात्मज्ञानविमुक्तोऽपि एतेनैव
मे श्रेयो मविता यस्मिन् द्यतेऽहं सुखी मयेयम्

इत्याकारेण सर्वथा आत्मसुखोत्पादनाय प्रयतते?
तस्य सर्वान्तरात्मात्मा सर्वैरपि शीघ्रैः सह

नित्यसन्मन्ववत्त्वात्। यद्यपि तस्मिन् नित्यागन्-
तुरुपे भगवति परमेश्वरे श्रान्तप्रीतिददयमेव

तदुपासनं तथापि सर्वलोकोन्मोहप्रदायिनां प्रा-
नावरणकारिण्यामविद्यायां मया दुतः सा सर्व-

सुखप्रदा तापत्रयघ्नेषु परमा प्रीतिरनुभवनीया।
यतस्तस्या आत्मज्ञानविकोपिन्या सतिनसद-

गुण्याया रजस्तमःप्रधानाया अविद्यायाः प्रयास-
नार्थमेवावशमुपासना करणीयेति सर्वेपामपि

श्रान्तायां सारमनमिति बोध्यम्। परन्तु खल-
दुर्बलाद्यधिराश्रितेन उपासनाया अपि प्रभेद-

उपदिष्टस्तदर्थमिति। यदि च मनुष्याणां शि-
श्रेयसायं बहवः पश्यान्तः समतायुगारेण हा-

म्रद्विद्विदपदिष्टात्मनापि आत्मज्ञानवैवाविद्या-
नाशनायात्ममिति पश्यान्त-भगवद्वाता-पातद्वेष-

माद्यादिज्ञानज्ञानोपदेष्टां प्रशस्तममितिरेव
दृष्टते। वस्तुतः तज्ज्ञानमेव मुक्तिः साक्षा-

त्यारम्भिकस्य नैव केषांचिदपि संशयसमरः।
चिन्तु नैव योगाध्यासादने प्रायेण तत्तत्प्रा-

उपा

स्योत्पत्तिः । विशेषतः शोकानोद्गमिन्मायाजुनाय
स्य भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम् । यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।

“प्रयत्नाद्यतमानम् योगी संतुष्टकिन्त्वियः ।
अनेकजन्मसन्निवृत्ततो याति पदं गतिम् ॥
तपसिभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवाज्जुनः ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना ।
अज्ञावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥
तथा च श्रीमद्भागवते । ३ । २५ । १३ ।
“समातरं देवभूतिं प्रति कपिनोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुनां मतो निःश्रेयसाय मे ।
अथान्तोपरतिर्यञ्च दुःखस्य च सुखस्य च” ॥

योगाद्यपि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन वज्रधा-
सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रेषु-
नाप्यविदुषा संसारामक्तमगसा समाचरणीयः ॥
ननु “ज्ञानादृते मुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वाति-
त्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” । “विद्य-
यादृतमनुते” । इत्यादौ सति कथं क्रियायोग-
एवारम्भणीय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सत्यम् ।
किन्तु लोके हि अज्ञाभक्तिपन्थादियु सात्त्विक-
राजस तामसादिप्रवृत्तिभेदात् तेषामविद्याविमो-
हिताणां स्वसृष्ट्यानुसारिणीं प्रवृत्तिं विचार्य
श्रोतृश्रान्तान् प्रत्यनुकम्पाविद्योत्याभिमानमोहरा-
गदेयादिपरिहरणेन शनैः शनैः सत्त्वशोधनार्थं
गद्यात्मभिः शास्त्रहाद्विरादौ क्रियायोगस्यैव वि-
हितः । कीदृशकृतेषां गुणानुसारिणः प्रवृत्तय-
नादृशीभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितानां कार्यं वा
किमिति चेत् श्वधार्म्यताम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । ३-१३ ॥

“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत ! ।
अज्ञामयोऽयं पुरुषो यो यष्टुः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यत्नरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भुजगव्यासान् यजन्ते तामसा जनाः ॥
अज्ञास्त्रविहितं धोरं तप्यन्ते ये तपो जगाः ।
दम्भाश्चरन्त्युक्ताः कामरागवर्णान्विताः ॥
कर्षयन्तः शरीरस्य भुजगानमचेतसः ।
मासैवान्तःशरीरस्य तान् विज्ञासरनिचयान् ॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य विविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदनिमं शृणु ॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखम्रीतिविवर्जनाः । [प्रियाः
रस्याः किम्पाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
कद्रव्यलवकायुज्यतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितस्य यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अपक्वाकाहुभिर्यज्ञो विविदिद्यो य इव्यते ।
यष्ट्यभेगेति सगः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु यज्ञं दम्भार्थमपि यैव यत् ।
इष्टये भरतयेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसन् ॥
विधिहीनमष्टाभं मज्जशीरमदक्षिणम् ।
शराविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

उपा

“कद्रव्यलवकायुज्यतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः” ।
इत्यत्र “अतिशब्दः कद्रादियु सप्तसपि सम्बध्यते ।
तेन अतिकटुर्निम्बादिः अत्यमोऽतिषवणोऽत्यु-
ष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः
कद्रुकोद्रवादिः अतिविदाही सधर्पादिः” ॥ इति
स्वामी । अमेध्यम् अपवित्रम् ॥ यष्ट्यं यजनीय-
मर्षणीयमिति यावत् ॥ फलमभिसन्धाय उद्दिष्ट
इव्यते यज्ञः क्रियते इत्यर्थः । ब्राह्मणादिभ्यो न
यष्टं दत्तमन्नं यदा न निष्पादितमन्नं भक्ष्यभोज्या-
दिकं यस्मिन् यज्ञे तम् । विधिहीनं शास्त्रोक्तवि-
धिभूयम् । अदक्षिणं दक्षिणाविरहितमिति ॥
गन्धेवं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविदुषानुष्ठेयः
क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासायां
ब्रूमः ॥ यथा, पातञ्जले ।
“तपःसाध्यायेश्वरप्रविधानानि क्रियायोगः” ॥
तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, सा-
ध्यायः प्रथमपूर्वणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रवि-
धानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपे-
क्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग उच्यते ।
इति राजमार्त्तगुरुः ।

यद्यप्यत्र चान्द्रायणादीति तपसोऽर्थो व्याख्यातः
किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तत्र
काधिकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । १४-१६ ।
“देवदिग्गुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥
अनुदवेगकरं वाक्वं सत्यं प्रियदितश्च यत् ।
साध्याभ्यासनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रवृत्त्यादिभेदेन
तपःकर्मण्यपि त्रिविधानि परिकीर्तितानि ।
तत्रैव । १७ । १७-१८ ॥

“अज्ञया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अपक्वाकाहुभिर्युक्तेः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्कारमानमृजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चणमधुवम् ॥
मूढग्राहेयात्मनो यत् धीदुया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
अपि च अश्रेयसः कर्मणां त्यागः कर्त्तव्यः नित्या-
दिकं कर्त्तव्यं वेति आतसंशयमज्जुनं प्रति भगवत-
उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३-१० ॥
“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राङ्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
नित्यं यष्टु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागे हि पुरुषस्याग्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषियाम् ॥
यस्यापि तु कर्माणि कृता यत्ता फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुक्तमम् ॥
नियतस्य तु सद्गताः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तमसः परिकीर्तितः ॥

उपा

दुःखमित्येव यत्कर्म कायश्लेशमयात्तयेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽज्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलस्यैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न देष्टुं कुशलं कर्म कुशले नानुयच्छते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी क्षिप्रसंश्रयः” ॥
कार्यमिति । कार्यं कर्त्तव्यं नियतं नित्यमित्यर्थः ।
फलतः न हि देष्टुं शक्यमश्रेयसः कर्मण्यत्यागः
सम्भवेत् यथा, तत्रैव । १८ । ११ ॥
“न हि देष्टुं शक्यं यत्कर्म कर्माण्यश्रेयसः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥
परं अनिष्टादिकफलमत्यागिनामिव न हि सद्गता-
सिनां कदाचित् फलसम्पत्तिः । तत्रैव । १८ । १२ ॥
“अनिष्टमिदं मिथश्च त्रिविधं कर्मण्यः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेय न तु सद्गतासिनां कश्चित्” ॥
अतः काम्यानां कर्मणां परित्यागस्तथा सर्वतः
फलाभिसन्धानत्यागपूर्वस्य ईश्वरार्पणपरस्य वा
नित्यादेः कर्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रश-
स्यते । यतः सर्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव संसार-
बन्धनच्छेत्तुं राजसतामसयोऽक्त भेदज्ञानत्वात्
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धनोपकारित्वमेव दृश्यते
यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ॥
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययीकृत्यते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
एष कृत्स्नं तु यज्ज्ञानं नागाभावान् एष विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत् तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सत्तामसैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदन्यच्च तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
सुतरां तेषां गुणभेदेन कर्माण्यपि एष कृत्स्नो-
क्तानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ॥
“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेषुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥
यत्तु कामेष्णुना कर्म मादृशादेयं वा पुनः ।
क्रियते वज्रलायासं तद्ग्राजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं दायं हिंसामनपेक्षं च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः । तत्रैव । १८ । २६-२८ ॥
“मुक्तसङ्गोऽनर्हवादी धृत्वाहसमन्यतः ।
विश्वसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागी कर्मफलप्रेषुर्भुङ्क्षो हिंसात्मकोऽपुष्टिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥
अयत्तः प्राकृतस्तमः शठो नेष्टृत्तिकोऽन्यतः ।
विषादी दीर्घरुद्धो च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥
एवं सति सर्वत्र हि विशुद्धगुणस्यैव सद्गता-
सिद्धये कारणात् बोध्यते । विशुद्धात्तामस्यो
साधको हि शनैः शनैः भावात्मकस्य क्रियात्म-
कादेर्वा योगादेर्निरन्तराभ्यासमत्वात् आदिपदे-
नात्र केवलं विद्यापक्षाद वेति सृजते । निष्कानः
सन् सत्त्वोदिकेकान्तःकरणस्यानि सर्वाणि पापानि
कन्दका तत्त्वज्ञानं प्राप्नुयात् । ततस्तज्ज्ञानेनात्म-
साक्षात्कारं कृत्वा जीवन्मुक्तो भवेत् । ततः पौरो-
प्राप्य निष्कारणमयो भवेत् ।

अतएव सर्वमङ्गलोपायीभूतस्य सत्त्वगुणस्यो-
द्रेकाय दुर्बलाधिकारिभिः प्रथमं निष्कामेष्टान्तः-
करणेन क्रियायोगादिरूपेणोपासना कार्येति
मध्यते न हि सत्त्वभावेन परमेश्वरोपासनामते
रजस्तमोभावाः केनापि विलापयितुं शक्तेरन् ।
तदभावे नितरां विमुक्तसत्त्वगुणोद्रेकायां सुदृ-
पराहृतेव । प्रवसरजस्तमोभानन्याभिभूतत्वात् ।
यवं सति सर्वतः सात्त्विकाहारः सात्त्विकानुष्ठानं
सात्त्विकाचरणमित्यादिसत्त्वभावावयवेण क्रमशः
रजस्तमोभावं विनापयन् केवलत्याकाङ्क्षी परमात्म-
साक्षात्काराभिलाषी वा साधकः कालेन परम-
सिद्धिं भुवनाभ्यादेव । परन्तु दुर्बलाधिकारिण
प्रथमतश्चित्तस्य स्थिरत्वापादनाय काचित् स्वा-
भीष्टां भागवतीं मूर्त्तिमात्मैवोपासना कर्त्तव्या
अन्यथा तेषां सर्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्वि-
कारे निरङ्घने गुणातीतेषु वाङ्मनसगोचरे पर-
ब्रह्मणि चित्तधारणाविडम्बनैव । परन्त्वियं न
हि ईश्वरोपासनामुपलक्ष्य कथं पौत्तलिका-
ङ्गमरं प्रतिपादयितुं प्रयत्ने इति वाच्यम्
महात्मनिर्ब्रह्मविद्भिः पूर्वाचार्यैर्हि कलुषित-
चित्तानां दुर्बलाधिकारिणान् चित्तसुद्धौ प्रथ-
मतश्चित्तस्थैर्यसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्बन-
रूपायां प्रतिमायामुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-
त्वात् । अयमर्थः यावत् न सत्त्वोद्रेकेण चित्तसुद्धि-
र्भवेत् यावन्न स्वहृदये निर्गुणपरमात्मधारणया
समाधिश्चित्तमिवैव यावन्न तत्कथादिषु दृष्टा भक्तिः
रतिश्च भवेत् तावदर्चादौ आदिपदेनात्र हृदये
वज्रो जले अभीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-
त्यर्थः । परमेवं मा मन्यन् यत् केवलं नृच्छिन्नादि-
निर्मितप्रतिमूर्त्तिमान्त्रित्वैव यावन्जीवं स्थूलो-
पासना कर्त्तव्येति । “आसत्त्वशोधनात् क्रमेण
स्वहृदये दृष्टतरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-
समाधानाच्च” । इति कालनिर्देशात् । फलतः
आदौ नित्याद्यवश्यकर्म करणीयमेव । पुरा कर्म-
यैव हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-
गीतायाम् । ३ । १६-२० ॥
“तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्मण्येवं हि संसिद्धिमाप्स्यता जनकादयः” ॥
यदा तु रजस्तमोभावानां निवृत्तौ सत्यां वज्र-
जन्मार्जितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव ऐकान्तिकी
रतिरुपपद्यते तादृशस्यात्मरतेरात्मलभस्य यो-
गिनः न तदा किञ्चिदपि कर्मणा प्रयोजनमस्ति
यथा तत्रैव । ३ । १०-१२ ॥
“यस्मात्परतिरेव स्यादात्मलभश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य ह्यतेनार्थो नाह्यतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्याप्तरयः” ॥
एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्म्मचरेव
चेत् तत्तु केवलं लोकशिक्षार्थमेव न तु तस्य स्वा-
भीष्टसिद्धये अविद्याकामकर्मभावात् सुखदु-
खादिद्वन्द्वनिर्मुक्तत्वाच्च ।

यथा तत्रैव ३ । २१, २५ श्लोके ।
“यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमायं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
सक्ताः कर्म्मण्यविदांसो यदा कुर्वन्ति मारतः ।।
कुर्याद् विदांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंयहम्” ॥
किन्तु यावदस्मिन् विधानुक्ते शोणितशुक्रप-
रिणामपिष्टे शरीरे कर्त्तव्याद्यभिमानवान् तावत्
“ब्रह्मज्ञोऽस्मि अहं मे कर्म्मणः” इत्येवं मौष्यात्
संसारसक्तोऽतत्त्वशुद्धयः कर्त्तव्यं कर्म परि-
त्यजति चेत् उभयतो भ्रष्टत एव । तथाहि योग-
वाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४ । ४१ ।
“संसारविषयासक्तो ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनः ।
कर्म्मब्रह्मोभयभ्रष्टस्तं त्यजेदन्त्यजं यथा” ॥
अतएव कर्म्मयोगे प्रायशो दोषएव न तु
क्वचित् विधिर्लक्ष्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी
विधिनिषेधात्पेक्षो भवितुं नार्हति सर्ववासना-
कामकर्म्ममयविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां
सह विदुषः कोऽपि सुमन्वः । किन्तु अदूरद-
र्शिनो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मनुष्ठानाद्
बुद्धिभेदो न कर्त्तव्य इत्यादिश्रुतिभगवान् वासुदेवः ।
यथा भगवद्गीतायां ३ । २६, २८ ॥
“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्वकर्म्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ।
“प्रकृतेर्गुणसंज्ञाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्वविदो मन्दान् कृत्वविदं विचाकयेत्” ॥
भवतु अर्जुन वज्रना वाग्जालेन । योऽस्य विश्वस्य
आकाशवत् सर्वदा सर्वत्र श्रोतप्रोत्तररूपेण अन्त-
र्बहिर्विराजते तस्य सर्वव्यापिनः सर्वान्तर्यामिनः
परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य स्वहृ-
दये धारणाध्यानादिभिः स्तैर्यमापद्यते तावद-
र्चादेवोपासना कार्या दुर्बलाधिकारिणेत्येव
निष्कर्षः ॥ तथा हि कुलार्थवतन्ते ६ उल्लासे ।
“चिन्मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः ।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
स्वरूपं रूपिणं कृत्वा कर्म्मकाण्डरता नराः ।
ब्रह्मज्ञानान्मतानन्दपराः सुकृतिनो नराः” ॥
किञ्च तत्रैव ६ उल्लासे ।
“निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्त्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकल्पन्ते सविशेषनिरूपणैः” ॥
अधिकारिभेदेनानन्वनीयोपास्यदेवस्यापि भेदः
प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव ६ म उल्लासे ।
“अप्रौ तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्त्वयुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम्” ॥
अपि च कति दिनानि यावत् कर्म्मणि कर्त्त-
व्यानि अर्चाद्यधिक्षानेऽर्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवि-
क्तायां मूढान् प्रत्यनुकम्प्य तदप्युपदिदिशुः पूर्वा-
चार्याः । यथा भागवते ११ । २० । ६ ॥
“तावत्कर्म्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्तथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥
तथा, तत्रैव ३ । २६ । २५ ॥
“अर्चादावर्धयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्मकृत् ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्” ॥

ननु निःश्रेयसार्थिनां साधकानां यदि प्रथमतः
क्रियायोगएव कर्त्तव्यः तर्हि खलं प्रमाणशत-
विक्तारेण तत्र परमेश्वरकर्त्तव्यमेव विधीयतानिति
चेत् अथर्वेहि यत्तथावलम्बनेन सत्त्वे शोधिते
सति दुर्बलाधिकार्यपि सत्वरं सत्त्वाधिकारित्वं
याति । यथा, भागवते ३ । २८ । १-५ ।
श्रीभगवानुवाच । (कपिलदेवः ।)
“योगस्य लक्षणं वत्से सवीजस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्प्रथम् ॥
स्वधर्म्मचरणं श्रद्धा विधर्म्माच्च निवर्त्तनम् ।
देवास्तन्मेन सन्तोष आत्मविचरणाचनम् ॥
ग्रान्धर्म्मनिवृत्तश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा ।
मितमेध्यादनं शब्दं विविक्तं मेनसेवनम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदधपरिग्रहः ।
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुण्यवर्चनम् ॥
मौनं सदासनजयः स्तैर्यं प्राणजयः शनैः ।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि” ॥
सवीजस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः ॥ विधर्म्मा-
ल्लोकानिष्टकारित्वादिविबुधधर्म्मात् ॥ देवास्तन्मेन
प्रारब्धत्वेन ॥ आत्मविदिति । आत्मतत्त्वज्ञानिनां
चरणसेवनम् ॥ ग्रान्धर्म्मेति मोक्षपथं विहाय
धर्म्मार्यकामादयः ग्रान्धर्म्मत्वेनोच्यन्ते अतएव
ग्रान्धर्म्मस्त्रैवर्गिकधर्म्मलक्ष्माद्विद्वत्तिः ॥ मित-
मिति मितं स्वल्पं मेध्यादनं पवित्रद्रव्यभोजनम्
विविक्ते निर्जने क्षेमस्य मङ्गलस्य सेवनम् ॥ अस्ते-
मचौर्यम् ॥ यावदर्थपरिग्रह इति । यावतार्थेन
जीवेत तावन्मात्रस्य परिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं योषित्व-
सङ्गराहित्यम् ॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपा-
ध्ययनादिः ॥ पुण्यवर्चनं परमपुरुषस्य उपासनम् ॥
मौनमिति मौनं मुनेर्भक्ताचरणं मननशीलत्वं वाचां
संयमत्वं वा ॥ आसनानां स्वस्विकादीनां विजयः ॥
स्तैर्यं दीर्घकालमवस्थातुं शक्तिः ॥ प्राणजयः प्राणा-
यामैः प्राणनिरोधकरणसामर्थ्यम् ॥ प्रत्याहारेति ॥
मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात्
हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥
तत्रैव । ३ । २८ । ६-८ ॥
“साधिकाणामेकदेशे मनसा प्राणधारयम् ।
वैकुण्ठजीलामिधानं समाधानं तथालम्बनम् ॥
एतैरन्येषु पथिभिर्ननो दुष्टमसत्प्रथम् ।
बुद्ध्या युक्तीत शनैर्कर्त्तव्यं प्राणो ह्यतन्द्रितः ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
तस्मिन् स्वस्तिस्मादीनः ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥
प्राणस्य शोषयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्” ॥
साधिकाणामिति । मूलाधारदिचक्राणामे-
कस्मिन् स्थाने मनसा सह प्राणानां धारणम् ॥
वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्याकुण्ठितस्य सुखदुःखादि-
भिरपरामृष्टस्य परमपुरुषस्य लीलाभिधानं
स्वध्यादिव्यापारसमालोचनम् ॥ आत्मनो मनसः
समाधानमैकाग्रसाधनम् ॥ जितप्राणो निरञ्ज-
प्राणवृत्तिः । अतन्द्रितः निरदसः ॥ विजितासनः
वशीकृतकरचरणादिमनस्यविशेषः ॥ प्राणस्येति ।

उपा

प्रतिक्रमेण विपर्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचक्षुषं चाक्षर्यरहितं स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः । तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३।२।१०॥

“मनोऽपिधात् स्याद्विरजं जित्वासस्य योगिनः । वाय्वभिधौ यथा लोहं धातं त्यजति वै मनम्” । निरुद्धप्राणवृत्तेर्योगिनः मनोऽपिधात् वञ्जिता-पित्तो हवत् अविद्याकामकर्मजनितमलं विषय-सङ्गजनितपापनिचयमित्यर्थः विद्याय विरजं निर्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना केन कार्येण किं फलं स्यात् तत्सर्वं क्रमेण सुच्यते बोधयति । तत्रैव ३।२८।११-१२॥

“प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् । प्रत्याहारैश्च संसर्गान् ध्यानेनागीश्वरान् गुणान् । यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् । काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासायावकोकम्” ॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धार-यया पापानि प्रत्याहारैश्च इन्द्रियाकर्षणेन विषय-संसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभि-मानदम्भक्रोधमात्सर्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः । अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा यु-ज्जानो योगी प्रथमे धारणात्मनस्वरूपां भगवतः काश्चित् स्वाभीष्टां मूर्तिं ध्यायेदित्युपदिष्ट भग-वान् कपिलदेवः । इदानीं ध्येयमूर्तिं विवृणोति । यथा, तत्रैव ३।२८।१३-१६॥

“प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भाच्छ्लेष्मणम् । गीतोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ लसत्पद्मजकिष्कणपीतकौशेयवाससम् । श्रीवत्सुपचसं भाजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥ मत्तद्विदेककलश परीतं वनमालया । परार्थहारबलवकिरीटाङ्गदन्तुरम् ॥ काञ्चीगुण्डोत्सङ्गश्रीं हृदयाम्भोजविष्टरम् । दर्शनीयतमं शान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ॥ अपीयदर्शनं शश्वत् गर्वलोकात्मकमस्कृतम् । सन्तं वयसि केसोरे भयानुरूपकान्तरम् ॥ कीर्तन्यतीर्थयज्ञसं पुण्यश्लोकयशस्करम् । ध्यायेद्देवं समग्राह्यं यावन्न श्वते मनः ॥ स्थितं प्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् । प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ॥

ध्येयमूर्तिः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तर्ग-न याति तावज्जायेदिति भावः । गुहाशयं बुद्धितत्त्वे विराजमानं एवं निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः शनैः सौन्दर्यकराय मूर्तिं शपयित्वा भगवत्स-रसारविन्दोदीर्घकैलासानि ततः साभरान्य-स्यासि ततो विनामहासादीनि च क्रमेण यथा-विधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः । ततः किमि-त्याह । एवं चित्तं ध्यात्वा योगी बड्जप्रमार्जित-सौभाग्यवशात् यदि धरो प्राप्तभावे भगवा इव-जृम्भ्य आनन्दानन्दे रासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थले भगवद्रूपे वडिशवत् संलभं चित्तं शिरोमण्य-परमवस्तुः सुरुपभाषं तस्मादङ्गादिस्मृत्तं पाद-

उपा

विद्योव्य निरालम्बनं निर्विषयं कृत्वा उपरत-गुणप्रवाहः सन् धाष्ट्र्योपादिज्ञानाभावात् सर्वो-पाधिपरिवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येवा-यथा तत्रैव ३।२८।३३-३५॥

“एवं हरौ भगवति प्रतिबल्यभावो भवत्य इवजृम्भ्य उत्पुलकः प्रमोदात् । औत्कण्ठ्यावाप्यकलया मुञ्जर्यमान-स्तथापि चित्तवडिशं शनैर्विमुह्ये । मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं निर्व्यामृच्छति मनः सहसा यथार्चिः आत्मानमत्र पुरुषोऽप्यवधानमेक-मन्यीक्यते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः” ॥

ननु सुचिरं साधनेन कथं ऽप्यात्मनि किमायातं । किन्तु अत्र एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधन-वलात् यदाऽखण्डमात्मानं ईक्षते स योगी सुख-दुःखादिषु सर्वमहङ्गारनिष्ठं पश्यति तदा देहा-द्युपाधिनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् । यथा तत्रैव ३।२८।३६-३७॥

“सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन् महिम्नावसितः सुखदुःखवाह्ये । हेतुत्वमसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकायः ॥ देहश्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विप्रश्नयति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । देवादुपेतमथ देववशादपेतं वासो यथा परिहृतं मदिरामदान्यः” ॥ जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निवृत्तौ तत्र मनः-संयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्त्तनमिति शङ्कयन् स्वारम्भकं प्रारब्धवोजमेवेत्यर्थः देहादेः स्थिति-कारणमित्याह । तत्रैव ३।२८।३८॥

“देहोऽपि देववशः खलु कर्म यावत् सारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः । तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः” ॥

ननु यदि परब्रह्मणाभावात्साक्षात्कारात्तमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव सुगमोपायः श्रूयते तस्मिन् सति कथं लया कर्माङ्गस्ये प्रवर्त्तयसे इति चेत् न कर्मविचयोरधिकारिभेदात् आदा-वीश्वरार्पितकर्मणा निष्कामकर्मणा वा चित्त-शुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्युपाधि-कारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्मणोः पृथक् प्रदर्शयामि तत्त्वज्ञानमुपदिशन्तं भगवन्तं वासुदेवं पृष्ठवान् जातसंशयोऽङ्गुनः । यथा गीतायां ३।१-२ । “व्यायसो चेत् कर्मण्ये मता बुद्धिर्जगद्गर्ह । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव । व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चिथ येन श्रेयोऽदमाप्नुयाम्” ॥

ऐ जगद्गर्ह ! चेदयदि ते कर्मणः सकाशात् बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् व्यायसो गरीयसी मता तर्हि कथं मां घोरे कर्मणि नियोजयसी-त्यन्वयः । व्यामिश्रेण ज्ञानकर्मणोर्मिश्रीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

उपा

त्सोरङ्गुनस्य संशयं निराकुर्वन्नाह भगवान् वासु-देवः । तत्रैव ३।३-४॥

“लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नमः । ज्ञानयोगेन साङ्गानां कर्मयोगेन योगिनाम् । न कर्मणामगारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽप्युते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” ॥

“अतः सत्यवृत्तियुक्तं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्याश्रमाचितानि कर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्धाभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणा-मिति । कर्मणां अगारम्भात् धननुष्ठानात् नै-ष्कर्म्यं ज्ञानं नाप्युते न प्राप्नोति । ननु “चेतमेव प्रवृत्तिगो लोकमिच्छन्तः प्रवृत्तिः” इति श्रुत्या संन्यासस्य मोक्षाश्रयं तर्हि संन्यासादेव मोक्षो भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्कोतां न चेति । न च चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात् सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तद्वी-काकृत् पृथग्पादश्रीधरस्वामी ।

अनु कामं ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मणा चित्त-शुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं लब्ध्वा मोक्षमाप्नुयात् किन्तु भक्तिवलेनापि सत्त्वं संशोधाधिरादेवा-विद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि बड्जपु शास्त्रेषु दृश्यते । सर्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधियं प्रद-र्शितं महात्मभिरतो बड्जप्रयाससाध्यं कर्माङ्गस्य विद्याय भक्तिपथाश्रयस्य गरीयाश्रयेयसार्थ-मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्था-दावर्शनादिक्रियायोगसाध्यत्वात् । किञ्च पुरुषाणां निययसाय शास्त्रविहितमार्गत्रयं मुक्ता नान्यपरः पश्याः कापि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भा-गवते ११।२०।६-८ । तत्त्वजिज्ञासुमुद्यं प्रति-यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्वया । ज्ञानं कर्म च भक्तियुगोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् । निर्विखानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेन निर्विखिण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु याभिनाम् । यदृच्छया मत्कयादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विखो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः” ॥ यदृच्छया देवगत्या । न निर्विखो न प्राप्नोतिर्विदः ।

अतः सर्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष ज्ञान-कर्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११।२० अध्याये २६॥

“स्नेहोऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तितः । कर्मणां जात्यशुजानां अनेन नियमः कृतः” ॥

यथा तत्त्वज्ञानार्थो निष्ठालगात्त्विककर्त्ता प्रथ-मतः केवलं अविद्याकर्मनिर्हारादीनुद्दिष्टा निष्काम-कर्मणामुत्थानमाचरति न आगुदित्तविशुद्धययो-ऽधिकरूपयोगो योगीय सदसा भेदशुद्धादिकं परि-हातुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगाश्रयिणी-ऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानिगुण-महा इव भगवत्प्रतिमाद्युक्तानादिक्रियायोगं परि-त्याज्य समर्था भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुणभक्ति-योगावगमिना दृढताधिकारिणा भगवदतिमा-युजादिकर्मयोगस्य कर्त्तव्यः इत्येतद्विहितं

उपा

शास्त्रकृद्भिः ।

अथ यथाशास्त्रं निष्कृष्टसात्त्विककर्तुर्भेदवृद्धिं प्रदर्श्य दुर्बलाधिकारिणो भक्तियोगावलम्बिनः कर्तव्यमपि प्रदर्शयामः । यथा भागवते ३।२६।१० ।

“कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् ।
यजेद्यद्ययमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः” ॥

दुर्बलभक्तियोगाधिकारिकर्तव्यता च तत्रैव ।
११।११। ३४-३२ ।

“भक्तिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शानार्चनम् ।
परिचर्यां स्तुतिः प्रशङ्गुणकर्मार्तुकीर्तनम् ॥

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुधानमुद्धव ।
सर्वलोभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥

मज्जनमकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् ।
गीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीभिर्मददृष्टोत्सवः ॥

यात्रा बलिर्विधानश्च सर्ववार्धिकपर्वसु ।
वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥

ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहृत्य चोद्यमः ।
उद्यानोपवनाकोडपुरमन्दिरकर्मणि ॥

संमार्जनोपलेपाभ्यां शेषमण्डलवर्तनैः ।
गृहशुश्रूषणं मङ्गं दास्यददमायया ॥

अमानिलमदम्भित्वं हतस्यापरिकीर्तनम् ।
अपि दीपावलोकं मे गोपयुष्यान्निवेदितम् ॥

यद्ययदित्तमं शोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदितं मङ्गं तदानन्त्याय कल्पते ॥

सूर्योऽभिर्वाङ्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।
भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि च” ॥

हे भद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना
कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रव ११।११।
३३-३५ ।

“सूर्ये तु विद्याया त्रय्या हविषामौ यजेत माम् ।
व्यातिथ्येन तु विप्राये गोवृक्ष यवसादिना ॥

वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।
वायौ मुख्यधिया तोये त्रयैकोयप्ररुक्तेः ॥

स्थण्डिले मन्त्रहृदयेर्भोगैरात्मानमात्मनि ।
क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्” ॥

हृदि खे हृदयाकाशे । मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या ॥
जले जलाजलिप्रदानरूपतर्पणपूर्वकैर्द्रव्यैः ॥ स्थ-

ण्डिले भूमौ मन्त्रन्यासैः ॥ भोगैरिति । देहे भोगै-
रात्मानं एतैरज्ञादिभिर्देहस्थपरमात्मानं यजेऽहं

नत्वविद्याकर्मजनितं देहं विभर्मीति चिन्तयेत् ॥
क्षेत्रज्ञमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं

घूटस्थवृक्षचैतन्यस्वरूपं मां समत्वेन यजेत ॥ ॥
एतेषु स्थानेषु तव कीदृशं ध्येयमित्यपेक्षयाह

तत्रैव ११।११। ३६-३७ ।
“धिषोष्णस्त्रिभिः मद्रूपं शङ्खचक्रगदानुजैः ।

शक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चेत् समाहितः ॥
इष्टापूर्त्तनं मामेवं यो यजेत समाहितः ।

लभते मयि सङ्गतिं मत्सृष्टिः साधुसेवया” ॥
यदा “भक्तिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शानार्चनम्” इत्या-

रभ्य “लभते मयि सङ्गतिम्” इत्यन्तैरित्यनुदर्श-
सोकेर्धारणाध्यानायनभूतप्रतिमाद्याश्रयिणा भक्ति-

योगोपयोगिक्रिययैव सङ्गतिजायते प्रदर्शयामास

उपा

स्वयं भगवान् । सुतरां तदा दुर्बलाधिकारिणा
भक्तियोगाश्रयिणापि प्रथमे क्रियायोगएव कर्तव्यः
इति बोध्यतेऽन्यथाचित्तशुद्धभावात् ज्ञानं न लभेत
इति तात्पर्यार्थः ॥

ननु मा भूतत्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रिया-
योगाश्रयया भक्त्या क्रमेण निर्गुणाया भक्त्युदयेनैव
चरितार्थतेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियो-
गयोरन्येनैकदर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्का-
ररूपचरमफलत्वेनोक्तात्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते
३।२६।११-१२ ।

“मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाश्रये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाभसोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य हृदाहृतम् ।
अहेतुकव्यवहितं या भक्तिः पुरुषोत्तमे” ॥

ईदृग्भक्तियदि वज्रजन्माजितसुखतितवशात् कस्या-
पि क्वचिदुत्पद्येत तर्हि सालोकादिमुक्तिं साध-
कान्तैः प्रार्थनीयां भगवता स्वयं दीयमानामपि

तादृग्भक्तो नेच्छतीति तन्निस्पृहतां दर्शयन्नाह ।
तत्रैव ३।२६। १३ ।

“सालोकासायिसामोप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः
श्रद्धतएव भेदः न तु लक्षणतः यत उभावैव

लक्षणादिना सर्वत्र एकाचारौ एकनिष्ठावैक-
भावाप्रज्ञौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११।११।

२६-३३ । भगवद्भक्ततमस्य लक्षणमुपदिष्टवानुद्धवं
प्रति भगवान् ।

“हृषानुरक्ततद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहृतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितमुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितघङ्गुणः ।
अमानी मानदः कल्पो मेघः कारुणिकः कविः” ॥

कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
“आज्ञायेवं गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान् ।

धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥
ज्ञात्वा ज्ञात्वाय ये वै मां यावान् यथास्मि यादृशः ।

भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः” ॥
तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणं प्रदर्शयामास । यथा,

तत्रैव ११।११। १२-१७ ।
“न तथा बध्यते विद्वान्मत्त तत्रादयन् गुणान् ।

प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविताऽनिलः ॥
वैशारद्येक्ष्याऽसंगमिताया किन्नसंशयः ।

प्रतिबुद्ध इव खप्रान् नानात्वाद् विनिवर्तते” ॥
यस्य सुर्वीतसङ्कल्पाः प्राणोन्द्रियमनोधियाम् ।

दन्त्यः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः ॥
यस्यात्मा हिंस्यते हिंसैर्वेन किञ्चिद् यदृच्छया ।

अर्थात् वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥
न स्तुवीत न निन्देत कुर्वन्तः साध्वसाधु वा ।

वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः ॥
न कुर्व्यान्न वदेत् किञ्चिन्न ध्यायेत् साध्वसाधु वा ।

आत्मारामोऽनया दन्त्या विधरेज्जडवन्मुनिः” ॥

उपा

ननु भक्तियोगाश्रयमफलैकतेपि भक्तो समधिक-
प्रसंशददर्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्ति-
वत् ज्ञानस्यापि प्रसंशददर्शनात् आत्मसाक्षात्-
कतौ साक्षात्कारगत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते
११।१६। १-५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवानानुमानिकः ।
मायाभात्रभिर्दं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि सन्त्यसेत् ॥

ज्ञानिनस्तस्मैवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।
सर्वस्वैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो भटते प्रियः ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ।
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्ति माम् ॥

तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्रानीतराणि च ।
नार्हं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः” ॥

किञ्च भगवद्गीतायां ४। ३३-३६ ।
“अथानु द्रव्यमवाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रथेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।

येन भूतान्युपशेय्य ब्रह्मस्यात्मन्यथो मयि ॥
अपिचेदसि सर्वेभ्यः पापिभ्यः पापह्यतमः ।

सर्वं ज्ञानज्ञेनैव ब्रजिन् सन्तिरिष्यसि ॥
यद्येषांसि समिद्धोऽग्निर्ममसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति” ॥
अतएव निर्गुणभक्तियोगाश्रयं कियदप्यन्तरं

मन्यन्ते तत्त्वदृशः स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् अत-
त्त्वदर्शनोऽज्ञा एवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृशं

भवन्ति ॥ वरं भक्तियोगमुपदिशन्नुपसंहारे ज्ञान-
विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मलब्धये सत्यक् हित-

साधनीति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान् ॥ यथा
भागवते ११।१८। ४५-४६ ।

“भक्त्योऽवधानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सर्वोत्पत्त्यर्थं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥

इति स्वधर्मेनिर्णयित्तसत्त्वे निश्चातमदृतिः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् समुपैति मां” ॥

निष्कामेनानुष्ठितभक्तिरेव शूनैः शूनैः सान्द्रत्वेन
निर्गुणतां गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण

परिणमते सुतरां तदा स्वयं सान्द्रानन्दमयं तज्-
ज्ञानं प्रकाशते । तयोर्हितत्वरूपत्वात् न क्वापि

निर्गुणभक्तियोगाश्रयोभेदः श्रूयते । यथा छा-
न्दोग्ये “सद्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दरूपममृतं

यद् विभाति शान्तं शिवमद्वैतम्” ॥ इति ज्ञाना-
नन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएव क्वचित् केनापि न

पूर्वानन्दत्वेन परिणयया निर्गुणस्वरूपाया भक्ते-
ज्ञानेन सह कियानपि भेदो दर्शयितुं शक्यते

उपा

खलपवत्तदोरेकात्मत्वात् । परन्तु तत्त्वज्ञानो-
त्पादवज्जना भक्तिरेवावृष्टेया न तु संसारवन्धन-
कारिणी गन्धर्वलक्ष्मणी चन्मभक्तिवत् सकामा
भक्तिरेवानुमोदनीया तत्त्वदर्शिनिरिति बोध्यम् ।
उपा भागवते १ । २ । ७ ।

“वास्तुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
अन्यथाह वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकम्” ।
विशेषतः प्रह्लादब्रह्मयोरिव दिव्यानिव्यवस्त्ववाप्ति-
दर्शनात् । असुरकुलजातोऽपि प्रह्लादः निष्काम-
भक्तियोगेनाधरन् तत्त्वभावेन श्वश्रुः पिबप्रयुक्तां
नाशान्तिक्रान्तिप्रसादलब्धं विमलानन्दस्वरूपं
जीवन्मुक्तं ततो दिव्यात्मप्राप्तवान् । भुवः
उचः खादन्भुवनमुवंशजातोऽपि विमलवचना-
दीर्घापरवशः सन् परमतवत्त्वादेवविदारदाद्यु-
पदेशं दत्त्वा अन्तःकामबोधं परिपुष्णन् कठोर-
तपस्यापि सकामभक्तियोगननुकाय कल्पस्यायिनं
ज्जगत्सप्तलोकं लब्धवान् ततः सहस्रप्रागमनकाते
सत्या शान्तिकर्तुः आत्मप्रकारेण मुञ्चन्त्वशो-
चम् । इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राज-
पुत्रयोः सकान्तनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननिष्ठा-
नित्यवत् ।

यथा, श्रीमद्भागवते ॥ १६ । २७-३५ ॥
“तोऽपि सङ्कल्पं विधायोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्व्याप्तं नातिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम् ।

विदुर उवाच ।

सदुर्लभं यः परमं पदं हरेः
सादाविनक्तश्चरत्तार्क्ष्यं नाश्रितम् ।
लब्ध्वाऽप्यविद्वान्निवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानमनन्यतार्थवित् ।

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वागवापैर्हृदि विद्धन् तान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तामनुपेयिवान् ।
ब्रह्म उवाच ।

वनाधिना नैकमवेन यत् पदं
विदः सन्दाहय ऊर्द्धरेतसः ।
नातैरहं बहुमिरनुद्य पादयो-
श्चायासुपेत्यापगतः दृष्टव्यमिति ॥

अहोवत् नमनागत्य मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
नवच्छिदः पादमूलं गत्वा यात्रे यदन्तवत् ।
नतिर्विदुषिता देवैः पतङ्गिरसहिष्णुभिः ।
यो गौरदवचस्त्रयं नायाहीषमसंभ्रमः ।
देवो नायाह्मपात्रित्व प्रसन्नश्च निमृदक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति आढ्यादयच्छुभ्रजा ।
मथैतत् प्रापितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुधि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्पसादनम् ॥
नवच्छिदमस्यचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ।
स्वाराज्यं यच्छतो मौष्यात्मानो मे भिक्षितो वत ।
ईश्वरात् क्षीयपुण्येण फलीकारमनिवाधनम्” ।
भगवता दर्शितदेवेन प्रलोभमानोऽपि प्रह्लादः
निष्कामभक्तियोगप्रभावेन किमपि नैच्छदिति
धर्मनन्दनजातशत्रुं युधिष्ठिरं आवायानास दे-
वधिर्गौरः । उपा, भागवते । ७ । ६ । ५१-५५ ।

उपा

“एतावद्वर्तिवगुणो मत्था मत्तेन निर्गुणः ।
प्रह्लादं प्रहृतं प्रीतो यतमनुरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद मद्र मद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वरं लब्ध्वाभिमनं कामपूरोऽस्यहं नृणाम् ॥
मामप्रीयत आरुण्यं दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तमुनर्हति ॥
प्रीयन्ति ह्यद्य मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।
अदस्तामा महाभागाः सर्वसाक्षात्पश्यन्ति ॥
एवं प्रलोभमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोकनैः ।
न कान्तिताश्च भगवति नैच्छन्तानुरोचतम्” ॥
तत्रैव ७ । १० । १-५ ।

नारद उवाच ॥

“भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्थकः ।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥
मा नां प्रलोभयौतस्या सक्तं कामेषु तैर्वरेः ।
तत्संगमीतो निर्विष्यो सुसुक्ष्मासुपाश्रितः ॥
मृत्युलक्ष्मिजिज्ञासुर्लोकं कामेष्वचोदयत् ।
मत्तवन् संसारबोजेषु हृदययशिशु प्रभो ॥
नान्यथा तेऽखिलगुरो ! घटेन कुर्यात्तनः ।
दन्तु आश्लिष आश्लेष्टे न च मृत्युः स वै बन्धुक् ।
आश्लासतो न वै मृत्युः स्वानिन्याश्लिष आत्मनः ॥
अहं त्वकामस्तद्वृत्तं च स्वान्नपान्त्रयः ।
नान्यथैवावयोरर्थो राजसेवकयोरिव” ॥
अन्तु तस्य निस्पृहतादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासी-
दिति चेत् न यतः उपरिष्ठादेव तत्त्वज्ञानमूलाया
निर्गुणया भक्तेर्लक्ष्यं प्रदर्शितं । यथा, भागवते
७ । ५ । १३ । हिरण्यकशिपुं प्रति प्रह्लादोक्तिः ।

“त एव आत्मा सपरैव बुद्धि-
र्दुरत्ययानुक्रमयो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यदर्थं नि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येव भिनन्ति ने नतिम्” ॥
किञ्च तत्रैव ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराग्रया ये वहिरर्थमानिनः ।
अन्ता यद्यन्मैरपनोयमाना
वागीशतन्यामुत्ताद्वि बद्धाः” ॥
स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् स्वार्थो येषां ते स्वा-
र्थास्त्वज्ञानिनोक्तयो गतिर्ज्ञानस्वरूपत्वं । वहि-
रर्थमानिनः इति । वहिर्वाह्यवस्तुषु अर्थो येषां
तान् गुरुन् इति मन्यन्ते ये इति । ननु क्वचि
दहोर्निन्दापि लक्ष्यते यदा तदा तदुपासनं
निष्फलमिति चेन्न । यतः सर्वतः साधुसङ्कलाम
स्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्वभ्य
उपासान्धः हृद्देशे आत्मस्थानमेव गरीय इत्येवोप-
दिदिशुः नष्टान्तः शास्त्रज्ञतः । अन्यथा “मदर्थी-
स्यापने अन्ता” “अर्थायामर्थयेतावत्” “यावन्न
ने कथारतिः” इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं
स्यात् । दर्शितञ्च यथासम्भवमुपासनायां दुर्लभा-
धिकारिणां यत् यत् कर्तव्यं इदानीं स्वभावि-
कारिणां करणीयं यत्कृतमर्थं तदेव दर्शयामः
समासेनेति । यथा, लहरीरत्नकञ्जौ ॥

उपा

“आत्मा वा करे मय्यथः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यश्च” । अर्थात् आत्मैव साक्षात् कर्तव्यः
साक्षात्कारे उपायमाह श्रवणं मननं निदिध्या-
सनञ्च किन्तु श्रवणादि इति जिज्ञासायां ब्रूमः ।
यथा । “श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्ता-
नामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्यावधारणम् । लिङ्गानि
तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यासाऽपूर्वताफलार्थवा-
दोपपत्त्याख्यानि । तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य
तदाद्यन्तयोरुपादानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा,
हान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्विती-
यवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ “एतदात्म्यमिदं
सर्वम्” । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन
प्रतिपादनं अभ्यासः । यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तु-
नो मध्ये “तत्त्वतसीति” गवस्तवः प्रतिपादनम् ॥
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्तरेणा-
विषयीकरणं अपूर्वत्वम् । यथा तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनः तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिना
उपनिषद्भावेनैवतत्त्वप्रतिपादनात् । मानान्तरा-
विषयीकरणं फलन्तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्म-
ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयो-
जनं यथा तत्रैव “आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सन्त्यस्ये” ।
इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्रातिप्रयोजनं श्रूयते ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः ।
यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तु
प्रशंसनम् ।

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा
युक्तिः उपपत्तिः । यथा, तत्र “सौम्यैकेन नृ-
पिण्डेन सर्वं नृप्ययं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भय-
विकारो नामधेयं नृत्तिकेयेव सत्यम्” । इत्यादा-
वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भयमात्रत्वे
युक्तिः श्रूयते” । मननन्तु । “श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो
वेदान्तार्थासुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्दनम्” ।
“विज्ञातोयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तुवजा-
तोदप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्” । इति वेदा-
न्तशास्त्रेषु ॥

समाधिसु द्विविधः । सविकल्पको निर्विकल्पक-
श्चेति । तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादि-
विकल्पलयापेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तलक्षणेवस्थानम् । तदा नृप्यय-
गजादिमानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतमानेऽप्यद्वैतं वस्तु
भासते ॥

निर्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षयाऽद्वि-
तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिलक्षणेति-
तरामेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु जलाकारा-
कारितलवयानवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभा-
सते ॥ इति वेदान्ते उपदिष्टं पूर्वार्थमिति ॥

अतो ज्ञानलक्षणाणि भगवद्गीतायां १३ । ७-११ ॥
“अमानित्वमदमित्वमहिंसा क्षान्तिरागवम् ।
आचार्योपासनं शौचं सौम्यमात्मविनिग्रहः ॥

उपा

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमः हृदयैव च ।
 जन्म मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःख-दोषानुदर्शनम् ॥
 असक्तिरनभिषङ्गः पुच्छदारादृहादिषु ।
 निवृत्तं समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशसेवित्वमस्ति जन्मसंसदि ॥
 अध्यात्मज्ञाननिरासं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥
 अतो ज्ञेयं वस्तु तत्रैवाध्याये ॥ १२-१७ ॥
 “ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽन्यतमश्रुते ।
 अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तद्वाच्यदुच्यते ॥
 सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमाख्यं तिलुति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
 बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 स्रग्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
 अविभक्तं भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभट्टं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥
 तथा च श्वेताश्वतरश्रुतो आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
 रिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
 “सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं ब्रह्म” ॥
 “आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
 रणोरणीयान् महतो महोयान् ।
 तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादान्महिमागमोऽग्रम्” ॥
 महानिष्कान्तत्वे च ॥ ५॥ ११ ॥
 “परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरनम् ।
 तालवृत्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते” ॥
 ननु किमिदानीं वाग्भङ्गाद्वैतवादं संस्थाप-
 यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
 तथा च श्रीविष्णुधर्मे,—
 “परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
 ज्ञेये तस्यात्मपरयोर्विभागाभाव एव हि ॥
 आत्मा क्षेत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
 तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
 अनादिसम्बन्धव्या क्षेत्रज्ञोऽहमविद्यया ।
 युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मत्वात्मनि संस्थितम्” ॥
 तथाहि श्वेताश्वतरश्रुतिमाध्याष्टतवशिष्टवचनं
 प्रत्यपूर्वकं दर्शितम् । यथा,—
 “यथात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
 संवृतिः कस्य तात! स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ।
 क्षेत्रज्ञाशे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
 यथावत् सर्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥
 तस्यैव निवृत्तशुद्धस्य सदानन्दमयात्मनः ।
 अवच्छिन्नस्य जीवस्य संवृतिः कीर्त्यते बुधैः ॥
 एक एव हि भूतात्मा भूते भूते अवस्थितः ।
 एकधा ब्रह्म चायं दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
 आन्यारूपः स एवात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत्” ॥

उपा

तथा च शुकश्रियो गौडपादाचार्यः ॥
 “यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
 न सर्वे सम्यग्युज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः” ॥
 तस्माद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवश्चरयो-
 र्जीवानाश्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वाच्च
 विशुद्धसत्वोपाधेरौश्वरस्याविशुद्धोपाधिजीवगताः
 सुखदुःखमोहाज्ञानादयः ॥ तथा च भगवान्
 पराशरः ।
 ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-
 रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
 किं वा जगत्पुंस्ति समस्तपुंसा-
 मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य” ॥
 कथं तर्ह्युपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-
 धिकानां तेषां वा सोपाधिकैश्वरस्य वा स्वरूप-
 स्येति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ॥
 “एकस्मिन् सूर्यो ब्रह्मा जलाधारेषु दृश्यते ।
 आमाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः” ॥
 “ब्रह्म सर्वशरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आकाशमिव भूतेषु ब्रह्मात्मा न चान्यथा” ॥
 एवं सति यथा ब्रह्मा देहोऽहमिति मन्यते ।
 ‘अनात्मन्यात्मता आत्म्या सा स्वात्मसारवन्निनी’ ॥
 सर्वैर्लोकल्यैर्हान्तस्ते शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
 प्रज्ञानतो व्योमवद्यापी चैतन्यात्मा सङ्गतप्रभुः ॥
 धूमाभधूलिभिर्वीमं यथा न मलिनीयते ।
 प्राकृतैरपरान्द्रो विकारैः पुरुषन्तथा ॥
 यथैकस्मिन् घटाकाशे जलेर्धूमादिभिर्युते ।
 नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥
 यथा हृद्देशेनैकस्मिन् जीवे च मलिनीकृते ।
 एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित्” ॥
 परं ननु केवलं प्रकृतेः पृथग्रूपचैतन्यज्ञान-
 मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके
 पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
 किन्तु नैव श्रुतय एवं परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
 तरोपनिषदि “ज्ञात्वा दावजावीशानीशावजा
 ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता अनन्तश्चात्मा विश्व-
 रूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” ॥
 अतएव ब्रह्मज्ञानसोर्धोगिनः श्रव्यपदिष्टब्रह्म-
 तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा श्रम एव ॥
 यथा, तत्रैव “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
 क्षरात्मानावीशते देव एकः । तस्याभिधानात्
 योजनात् तत्त्वभावात् भूयस्त्वान्ते विश्वमाया-
 निवृत्तिः ॥ ज्ञात्वा देव सर्वोपाशापह्ना निःक्षीः
 क्षेत्रज्ञैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिधानात्तृतीयं देह-
 भेदे विश्वेश्वर्य केवल आप्नोक्तम्” ॥ परं योगा-
 भ्यासादृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानास्योत्पत्ति-
 रिति श्रुतिस्मृत्यादीनां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-
 णामुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रकरणेषु पुराण-
 प्रभृतिविहितयोगादिमतं प्रदर्शितं तत्रापि तत्-
 त्रङ्गीकरणाय वैदिकमतमिदानीं प्रदर्शयामः । यथा
 यजुर्वेदोक्तश्वेताश्वतरीययोगप्रकरणम् ॥ ३॥ “युष्मा-
 नः प्रथमम् मनस्तत्त्वाय सविता धियः ॥ अग्निं
 ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अथाभरत्” ॥ १ ॥

उपा

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे स्वर्गोपाय
 प्रपत्ति ॥ २ ॥
 यज्ञाय मनसा देवान् सुवर्त्यतो धिया दिवं ।
 दृष्टव्योतिः करिष्यतः सविता प्रसवति तान् ॥ ३ ॥
 युज्जते मन उत युज्जते धियो
 विप्रा विप्रस्य दृष्टतो विपश्चितः ॥
 विद्वोऽना दधे वयुना विदेक इन् ।
 महो देवस्य सवितुः परिरुतिः ॥ ४ ॥
 युजे वां ब्रह्म पूर्ये नमोभिः
 विद्वोका यन्ति पथेव हराः” ॥ ५ ॥
 परन्तु आत्मज्ञादविशदीकरणाय दत्तसंहितैव
 श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
 रामः । यथा,
 “ऊरुस्योत्तानचरणः सये नस्येतरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुन्नान्यं मुखं विवृणु चोरसा ॥
 निमोलिताक्षः सत्त्वस्यो दन्तेर्दन्तानसंस्पृशन् ।
 तालुस्याचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
 संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोक्षितासनः ।
 दिगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्” ॥
 किन्तु एवं मा मन्यन्तं यत् गृह्णाद्भिः स्वयं चरण्या-
 सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
 इत्यत्र यथाह दत्तः सप्तमाध्याये ।
 “लोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
 इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रव्रवीम्यहं ॥
 प्राणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
 तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
 नारण्यसेवनाद्योगो नानेकप्रत्यक्षचिन्तनात् ।
 त्रैलोक्यैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
 न च पथाश्रनात् योगो न नासायनिरीक्षणात् ।
 न च शास्त्रातिरिक्तेन श्रौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
 न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतं सत्तथा ।
 लोकयात्राविद्युत्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
 अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
 पुनः पुनश्च निर्विदाद् योगः सिध्यति नान्यथा” ॥
 अतएव निर्विनादृते केवलं तपःसाध्यायादिभिर्न
 योगसिद्धिः आसन्नहृद्भिरनुमोदनीया । किन्तु
 आदरनैरन्तर्येण आत्मचिन्तादय एव ब्रह्मण्यो
 सद्गुणा इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
 “आत्मचिन्ताविनोदेन श्रौचक्रोडनकेन च ।
 सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
 यज्ञात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडित्तथैव च ।
 आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव समावृतः ॥
 रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
 आत्मन्येव सुष्ठोऽसौ योगस्तस्य प्रसिध्यति ॥
 सुष्ठोऽपि योगयुक्तः स्याज्जायस्वापि विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्तुतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्” ॥
 परन्तु विषयासक्तिवर्जनं विना क्वापि कस्य-
 चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
 “य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
 ब्रह्मीभूय स एव हि दत्तपक्ष उदाहृतः ॥
 विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मातुं न विन्दति ।
 यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्जयेत्” ॥

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगैः सिद्धिर्भवेत्
इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव,
“विषयेन्द्रियसंयोगैः केचित् योगं वदन्ति हि ।
अधर्म्मो धर्म्मरूपेण गृह्यते तत्त्वैरपि तैः” ॥ इति ।
यदि चाद्वैततत्त्वज्ञानमेव सर्वतो नित्येयसकरं
जीवानामित्यशेषतः प्रदर्शितम् किन्तु दर्जनसम-
वायधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियाभक्तिज्ञान-
योगादयः सन्निवेशिता इत्यलमतिपक्षवितेन ॥०॥
उपासितः, चि, (उप + आस् + क्त ।) कृतोपासनः ।
तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवस्थितः ३ उप-
चरितः ४ । इत्यमरः ॥
उपातिः, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन् ।) सेवा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुगन्धवोधे कारकप्रकरणे ७ ।
“सुक्लित्तैः प्युतोपातिं भूतं भूतमभि प्रभुः” ॥)
उपाहितः, पुं, (उप आसन्नं आहितं फलं यस्य)।
अग्न्युत्पातः । स तु उत्कापातादिः । इत्यमरः ॥
उपाहितः, चि, (उप + आ + धा + क्त ।) संयो-
गितः । इत्यमरः ॥ आरूपितः । इति मेदिनी ।
उपेक्ष्यं, स्त्री, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट् ।) वर्जनम्
त्यजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनूमद्भीमस-
वादे १५० । ४२ ।
“साम्रा दानेन भेदेन दग्नेनोपेक्षणेन च ।
साधनोयानि कर्म्मणि समासव्यासयोगतः” ॥)
उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + अ + टाप् ।) अस्ती-
कारः । त्यागः । (बौदासीन्यम् । यथा, रघुः
१४ । ६५ । “कुप्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्” ॥)
युद्धविषये तु क्षुभोपायः । “मायोपेक्षेन्द्रजालानि
क्षुभोपाया इमे त्रयः” । इति हेमचन्द्रः ॥
उपेन्द्रः, पुं, (इन्द्रमुपगतः । कश्यपादयः अदितौ
वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम् ।)
विष्णुः । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरं व्युत्पत्तिमाह
हरिवंशे ७५ । ४६ ।
“ममोपरि यचेन्द्रश्च स्यापितो गोभिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृण्वन् ता गास्यन्ति दिवि देवताः” ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
“कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतमवाय च ।
लोकानां लोकापाणानामकरोत् वामनं पतिम् ।
वेदानां सर्वदेवानां धर्म्मस्य यशसः श्रियः ।
मङ्गलानां प्रतानां च कल्पं सर्गापवर्गयोः ॥
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वान्पि भूतानि भृशं सुसुदिरे नृप !” ॥)
उपोद्गः, चि, (उप समीपे उज्जते स्म । उप + वृ +
क्त ।) निकटः । (यथा, किमति १३ । २३ “तदुपोद्गैश्च
नभस्यः एतत्” ॥) विवाहितः । इति मेदिनी ।
(धृतः । विहितः । यथा शाकुन्तले ७ म पद्ये,—
“उपोद्गन्दा न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्धमानं न च दृश्यते रजः” ॥)
उपोद्गः, पुं, (उप + वृ + क्त ।) यूधः । इति धरणी ।
उपोती, स्त्री, (उपते स्म या । उप + वे + क्त + डीप् ।
पश्चादियं वयनमादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पूतिका ।
इति शब्दरत्नावली । (“दादृश्यामुपोती त्यक्त्वा
पारसं कुर्यात्” । इति स्मृतिः)।

उपा

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) पूतिका । पूंइशाक इति
भाषा । तत्पर्यायः । कलम्बो २ पिच्छिषा ३ पि-
च्छिलच्छदा ४ मोहनी ५ मदश्राकः ६ विशाला
७ बलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्रालस्यवधि-
विलम्बश्लेष्मकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
एकादशीतत्त्वे दादृशीनियमे कूर्मपुराणवृत्त-
वचनम् ।
“दादृशां पारसं कुर्यात् वर्जयित्वाप्युपोदकीम्” ॥)
उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उत्तर-
पदस्य चेत्युत्तरपदस्योदादेशः । कप् । टाप् ।)
पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् ।
सिग्धत्वम् । वलश्लेष्मकारित्वम् । हिमत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
“तथुत्तैरानतव्याजैर्हसत्येषा उपोदिका” ।
“मदग्नौ चाप्युपोदिका” ।
इति सूत्रस्याने ६ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“उपोदिकादधिधान्तु सिद्धा मदविनाशिनी” ।
इति चरके सूत्रस्याने २ अध्याये ॥
“सादुपाकरसा वृथा वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सग्रा सिग्धा वलया श्लेष्मकरी हिमा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्याने ४६ अध्यायः ॥)
उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरतः हिरूप-
कोषम् ॥
उपोद्गतः, पुं, (उप समीपे उज्जनम् । उप + उत् +
ङ् + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आ-
रम्भः । इति भरतः । सङ्कतिविशेषः । यथा,—
“सप्रसङ्ग उपोद्गतो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्वाहकैककार्यत्वे योद्गा सङ्कतिरिच्यते” ॥
तल्लक्षणं यथा,—
“चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्गतं विदुर्बुधाः” ।
इत्यनुमिति जगदीशतर्काङ्कारः ॥
उपोषणं, स्त्री, (उप + उष् + दाह + ल्युट् ।) उपवासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
“उपोषणं नवम्याश्च दृश्याश्चैव पारणम्” ।
विष्णुतिस्तु उपवासशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
उपोषितं, स्त्री, (उप + वस् + भावे क्त ।) उपवासः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ ।
“नान्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्” ॥)
उपोषितः, चि, (उपोष्यते स्म । उप + वस् + कर्त्तरि
+ क्त ।) कृतोपवासः । यथा,—
“उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि पूजयेत् पुनरेव ताम्” ।
इति दुर्गात्मवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा रघौ २ । १६ ।
“पयौ निमेषालसपण्यपि-
रूपोमिताभ्यामिव लोचनभ्याम्” ॥)
उप्तः, चि, (उप्यते नृ यः क्षेपादिषु । वप् + क्त ।)
कृतवपनः । वोना इति भाषा । यथा,—
“तदै धनुस्त इषवः स रथो ह्वाते
सोदृशं रथो नृपतयो यत ज्ञानमन्ति ।
सर्वं क्षयेन तदभूदसदीशरितं

उभ

भस्मन् उतं कुहकरादभिवोत्सूयाम्” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥
श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुः नान्य इत्याह तदै इति
यतो येभ्य ईशेन रिक्तं शून्यं असत् कार्याक्षमं
सम्पन्नविधानैरपि भस्मनि उतमिव भस्ममिति
नुप्रसप्तम्यन्तं पदम् । अतिप्रोतादपि कुहकात्मा-
याविनः सकाशाद्वाङ्मन्त्रं यथा । सग्यकर्मणा-
दिनापि उधरभूमौ उतं वीजमिव” । इति तट्टो-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ ॥ कृतमुखनम् । यथा—
“सशिखं वपनं कार्यमाज्ञानाद्भूषणारिणा” ।
इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । तदे-
कश्रुतिमूलकत्वात् । तद्वृत्तपारस्कराये । पर्युप्त-
शिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवाद्यः तद्वाच्यकृता
हरिश्चम्पेयापि परि सर्वतोभावेनोत्पत्तिरसं
मुखितशिरसमिति व्याख्यातम्” । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥
उत्तकटं, चि, (आदौ उतं पश्चात् कटम् । पूर्व-
कान्तेति समासः ।) वीजवपनानन्तरकर्मितक्षेत्रम् ।
तत्पर्यायः । वीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥
उत्त, प्र षाञ्चिषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
षकं-सेट् ।) ऋसादिः । श्लोचवपारोपधः ।
तेन र्थान्क्षतधीति दीर्घो न स्यात् । स्यादौ नवम
इति उज्जिजिषति । उज्जौर्जौर्दीर्घपाठसामर्थ्यात्
सरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवकारत्वात्
उज्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येकः । प्र उज्जती उज्जन्ती ।
षाञ्चवमवकीभावः । उज्जति साधुरवक्रः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५
२ । १ । “उज्जन्तु तं सभः पर्वतासो निहियता
मतिथाजस्य यत्” ॥)
उभ, प्र पूतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) ऋसादिः । प्र उभति कुम्भे जलेन
लोकः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥
उभयः, चि, (उभौ षवयवौ षस्य । उभ + तयप् ।
उभादुदात्तो गित्यमिति । ५ । २ । ४४ । तयपो-
ऽयजादेशः । कथमुभये देवमनुष्या इति यतो
बह्वानुभावयवौ न घटतः । नैष दोषः । ष्वच् हि
द्वौ राशौ समुदायस्यावयवौ । एको देवानां अपरो
मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो गित्यमिति गित्य-
यश्चक्षेदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो
माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति । युगकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । दुह इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ५५ ॥
“पूजितं घृशनं गित्यं वणमूर्जश्च यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्भक्तमुभयं नाशयेद्विदम्” ॥)
उभयतः, [स] य (उभयस्मात् । उभय + तसिन् ।)
पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । ११५ ।
“शक्तिश्चोभयतस्तीक्ष्णामायनं दग्धमेव वा” ॥)
उभययुः, [स] य, (उभयोरश्वोः । ययौभया-
दस्य इति साधुः ।) उभयदिनम् । दिनद्वयम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १ । २५ । ४ ।
“योऽयेयुदमययुरभ्येत” ॥)

उम

उमदेगुः [म्] क (उमयोरङोः । सप्तमरुदिति उमयोरङुम् विधानात् ।) उमरुदितम् । इय-
मरः । (यथा, वेदवेदशास्त्रे ५ । २६ ।

“अपिप्रोपमभवेत्तुम्भयम्” ।)

उम्, क्, (उम् जन्ते + क्म् ।) रोयः । कश्चिद्वारः ।
प्रयः । इति मेदिनी । योधवर्जितः । इति शब्द-
रत्नावली ।

उमा, स्त्री, (उभौ मा तपस्यां कृत्विमि । यथा,
“उमेति माया तपसा निषिद्धा यथाऽदमायां
सुमती जनाम्” । इति कुमारोक्तेः । यदा योर्ह-
रण्य मा लक्ष्मीरिव । उं इति माति निमीते वा ।
यातोऽनुपममेति कः । कदादित्वात् टाप् । अयति
उग्रते वा उम् जन्ते “विभाषा तिलमायो मेति” ।
५ । २ । ८ । निपातनात् मञ् ।) दुर्गा । (यथा,
कुमारः । ३ । ६० ।

“उमानुखे विष्णुपदाधरोष्ठे
यापारदामाम विनोषदामि” ।)

अतसी । कीर्तिः । हृदिता । कान्तिः । इति
मेदिनी । ज्ञान्तिः । इति शब्दरत्नावली । तद्वाम-
युत्पत्तिर्यथा ।

“यतो हि तपसे पति वनम् गन्तुश्च मेनका ।
उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” ।
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ।

उमाकटा, पुं, (उमाया रजः । उमा “कदाचित्-
लोमामङ्गभ्यो रजस्युपमङ्गलानम्” इति कटघ् ।)
उमाधूनिः । इति व्याकरणम् । नखिनार धूना
इति माया ।

उमागुरुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दत्त-
यष्टे शिवविन्द्यायवद्यात् योगविमुक्तदेष्टा हिमा-
लयात्मेनकागर्भे समूहेति पौराणिकी कथाप्रानु-
सन्ध्या ।) हिमालयमन्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उमाधनुर्धो, स्त्री, (उमायाधनुर्धो । उमाश्रमतिवि-
त्तादस्याः तयात् ।) श्वेतैरुधुधधनुर्धो । यथा,
“श्वेतैरुधुधधनुर्धो जाता यस्मैमा सती ।
तज्जात् सा तज्ज गङ्गया स्त्रीभिः सौभाग्यवत्ये” ।
इति संवत्सरकौमुदीधृतमहापुराणवचनम् ।

उमापतिः, पुं, (उमायाः पतिः ।) शिवः । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते १८ । संवत्सरकौमुदीये ८ । १ ।
“तप्यते यत्र भगवान् तपो निष्कसुमापतिः” ।)

उमापत्, स्त्री, (उमायाः प्रीत्ये वनमिव ।) पुर-
विशेषः । तत्पर्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् २
मातुर् ४ कोटितपसं ५ । इति जेमपद्मः ।

उमासुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः ।) कार्तिकेयः ।
इति जेमपद्मः ।

उमेष्ट, पुं, (उमाया उष्टः पतिः ।) महादेवः । इति
जेमपद्मः ।

उमरा, पुं, (उम् इत्युदाहृत्य एवातीति । उम्
+ द + क्म् ।) दारोक्षकाक्षम् । तत्पर्यायः ।
महाभारते २ देहनी ३ अध्यायः । उद्वरः ५ ।
इति जेमपद्मः । (तत्पर्यायविशेषः । यथा, हृदि-
रक्षे वागिशाह्वरः । १२६ । १८ ।

“उमरानुमरौ च मरुतौ य य इत्युदाहृत्य” ।)

उर

उम्नी, स्त्री, (उम् प्रोधवर्जितं समावं वाति प्राप्नो-
तीति । उम् + वा + क् । एषोऽरादित्वात् क्य कः ।)
अर्धपद्मनाभगर्भस्थवतीधूममङ्गरी । अस्या
गुणाः । कश्चिद्वनम् । वनवासितम् । अष्टतम् ।
पिशाचिनामपुत्रम् । इति भावप्रकाशः ।

उम्, प न पुंता इति कविकल्पद्रुमः । (तुर्ग-पर-
रक्ष-सेट् ।) उन्म इति च पाठः ।

उन्, स्त्री, (उमाया अतस्या हृदिता वा जेषम् ।
उमा + “विभाषा तिलमायोमामङ्गलान्” ।
५ । २ । ८ । इति दत् ।) यौमीनम् । अतमोक्षेत्रम् ।
हृदिताक्षेत्रम् । इति भरतो दिरुपकोपम् ।

उर, गतौ । सौप्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पर-सर्क-सेट् ।) पञ्चमनरादिः । उरसः । इति
दुर्गादासः ।

उरः, [म्] स्त्री, (इयति । ऋ गतौ । “यत्तेतथ”
। १८ । ६४ इति उदादिस्तुवेण यत्तु उरादेशः
किञ् ।) वलः । इत्यमरः ।
(यथा, रघुः १० । १६ ।

“कौमुभारुमपां चारं विभारं वृत्तोरसा” ।

तथा, माघे ३२२ ।

“उरसि सरसपादलोहा
प्रतिमतयानुययावमंशयानः” ।)

तत्पर्यायः । वलः २ वलम् ३ षोडश ४ दत् ५
सुशान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ।

उरः [म्] त्रि, (ऋ + यत्तु + उरादेशः किञ् ।)
उत्तमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ।

उरःसुत्रिका, स्त्री, (उरसः सूत्रमिव । इषे प्रति-
क्षाविति कन् ।) सुत्तारचितहारः । इत्यमरः ।
उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपस्येति
उप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः ।
(अङ्गुलीयोरगच्छताम् ।) इति रघुः १ । २८ ।
सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

उरगस्थानं, स्त्री, (उरगायां सर्पायां स्थानम् ।)
पातालम् । इति शब्दरत्नावली ।

उरगाशनः, पुं, (उरगान् सर्पान् अशतीति । उरग
+ अश् + क्त् ।) गरुडपत्नी । इति जटाधरः ।
(“स्वावासभागमुरागाशनकेतुयष्ट्या” ।
इति माघः । ५ । १३६ ।)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ङ ।
निपातनात् सिङ्गम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ।

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम्
+ ङप् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ।

उरटः, पुं स्त्री, (ऋ + “यत्तेतथ” । ५ । २८ ।
इति उदादिस्तुवेण ऋष् उरं उपरत्तम् ।) नेयः ।
इत्यमरः । (यथा, अथर्ववेदे २ । १८ । ८ । “दः
उरं जघाम वरपङ्कामं नवतिष्ठ पाष्टम्” ।
तथा हृदिर्गते २६ । २६ ।

“उत्तुष्टावगच्छी दृष्टा राजा मृष्टागतो मृष्टम्” ।
नेयः । इति उदादिर्गतेः ।

उरटाक्षः, पुं, (उरटस्य मेघन्यातीवाक्षि यस्य ।
तत्पर्यायस्यत्वात् तयात् । अथोदरादिष्वपि ।)

उरु

हृद्यविशेषः । उरुपि इति माया । पायुन्दा ।
केचित् । तत्पर्यायः । प्रपञ्चाः २ उरुगजः
उरुग ३ अश्मदंष्ट्रः ४ पञ्चाटः ६ । इत्यमरः । उर
मरगः ७ प्रपञ्चाः ८ प्रपञ्चाः ९ । इति तट्टीकाः ।
(अथ गुणादय उरुगजशब्दे प्रातःप्राः ।)

उरटाक्षः, पुं, (उरगात् + सायं कन् ।) उरगाक्ष-
रक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

उरगायः, पुं, (उरगास्य मेघन्या याग्या इव याग्या
यस्य ।) दम्भुवृक्षः । इत्यमरटीकायां मागी ।

उरगायकः, पुं, (उरगाय + सायं कन् ।) दम्भु-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

उरसः, पुं, स्त्री, (उर कठोरं भवति । भवु षण्णे ।
अन्तेभ्योऽपीति ङः । एषोऽरादित्वात् साधुः ।)
नेयः । इत्यमरः । (नेयशब्देऽप्यु गदादिर्गतेष्वपि ।)

उररी, य, (य + वाङ्मनात् उररीक् । सम्प्रसारयत्वा)
सोकारः । विस्तारः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-
दर्पणे २५ परिच्छेदे । “इति काव्यनिकं मेद
मुररीक्ष्य” ।)

उररीकारः, पुं, (उररीकरणम् । उररी + क् +
घञ् ।) अक्षरीकारः । इति जटाधरः ।

उररीक्षतः, त्रि, (उररी + क् + णा ।) अक्षरीक्षतः ।
विस्तृतः । इत्यमरः ।

उररुदः, पुं, (उरो वल स्यात् क्वाचतेऽनेनेति । उरस
+ रुद + घ ।) कवचः । इत्यमरः । (रामायणे
३ काण्डे । “काचुनोरुदराद्ये पिशाचवदेनाः
वराः ।)

उरसिजः, पुं, (उरसि वलः स्यात् ज्ञायते । उरस् +
जन् + ङ । सप्तम्या अन्तुक् ।) स्त्रीलङ्गः । इति
हलायुधः । (यथा, रामायणे ।)
“परिपस्पृग्निरे चैवं पीनेररसिजमुञ्जः” ।)

उरसिलः, त्रि, (प्रशक्तं यतिशयितं वा उरो वद्यो
यस्य । उरस् + इलप् ।) प्रशक्तवलीयुक्तः । इय
मरः ।

उरस्तः, पुं, (उरः कच्छतेऽनेन । उरस + षट् + क् ।)
बालवक्षोपवीतकम् । मुक्ताकाक्ष इति स्यात्तम् ।
पञ्चवटस्य तत्पर्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उरस्त्रां, स्त्री, (उरगस्त्राणं भवत्तस्मात् ।) वटा-
व्याघ्रवचम् । तत्पर्यायः । नामोदरम् २ । इति
हारावली ।

उरस्यः, त्रि, (उरसा विभितः । उरस् + यत् ।)
यौरमशतः । इत्यमरः ।

उरसान्, [त्] त्रि, (प्रशक्तमतिशयितं वा उरो
वलः स्यात् यस्य । उरस् + मनुप् + मस्य वः ।)
प्रशक्तवलीयुक्तः । तत्पर्यायः । उरविणः २ ।
इत्यमरः ।

उरी, य, (यत्तेरीक् वाङ्मनात् सम्प्रसारयत्वा ।)
सोकारः । विस्तारः । इत्यमरः ।
(यथा रघौ १५ । ०० ।

“उरीक्ष्याकरो देहं रावणमर्गं नयेदयत्” ।)
उरीक्षतः, त्रि, (उरी + क् + णा ।) अक्षरीक्षतः । वि-
स्तृतः । इत्यमरः ।

उरः, त्रि, (उमीति । उर + “नदति जमच”

४।१।३२। इति उणादिसूत्रेण कुः नुलोपो
ऋस्वः।) महान् वङ इति भाषा। तत्पर्यायः।
वङ्म २ विपुलम् ३ विशङ्कटम् ४ पृथु ५ दृष्टम् ६
विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः॥
विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः॥
(यथा, महाभारते १। सौपथ्ये। २१। १८।

“विस्तीर्णं दृष्टशतुस्वरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिसुरममसामनन्तम्”।

वङ्गलम्। यथा, ऋग्वेदे १। २६ “तुविजिता
उरुक्षयः”। “उरुक्षयो वङ्गनिवासौ” इति
भाष्यम्॥

उरुकालः, पुं, (उरुर्महान् कालः कृष्णवर्णः परिणामे
यस्य। पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते
अतस्तथात्वम्।) महाकाललता। इति रत्नमाला॥
माकाल फलैर गाक्ष इति भाषा। (अस्य पर्या-
यो यथा,—

“उरुकालो महाकालः किम्पाकः काकमर्दकः”।
इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महाकालशब्दे-
ज्ज्ञेयाः॥)

उरुकालकः, पुं, (उरुकाल + सार्थं कन्।) महाकाल-
लता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उरुगायः, पुं, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते यः। उरु + गै +
घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते २। १। २०।

“जिज्ञासती दाह्रिकेव सूत
न चोपगायत्युगगायमाथाः”।

विस्तीर्णा गतिः। यथा, काटोपनिषदि। २। ११।
“स्तीममहदुदगायं प्रतिष्ठान् वृष्टा धृत्वा धीरो
नधिक्तेतोऽत्यप्राचीः”। उरुगायं विस्तीर्णा गतिं।
इति भाष्यम्॥

उरुग्री, य, उरुग्री। इति भरतः द्विरूपकोषश्च॥

उरुवुकः, पुं, एरगदृष्टः। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः॥

उरुवुकः, पुं, (उरुं महान्तं वायतीति। उरु + वै +
उलुकादयश्चेति उकः।) एरगदृष्टः। इत्यमरः॥
रत्नैरगदः। इति राजनिर्घण्टः॥

(“लघु भिन्नशक्तिं लङ्गुल्युक्तकयोः”।

इति धरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥)

उरुयथाः, [म्] पुं, (उरुं महान्तं विचतीति।
इरु + यच् + यम्।) गच्छसः। इत्यणादिकोषः॥
(अतिव्यापके, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३। ५०। १ ओ-
मयचाः एणतामेभिरत्नः॥)

उरुजः, पुं, (उरुमि वज्रस्थले जायते। उरस्।
जन् + ड।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः॥

उर्जितं, त्रि, (उर्ज + क्त।) वर्जितम्। इति श्री-
भागवतम्॥ (प्रख्यातम्। यथा, रघुः ७। ९८।

“यानात्तरेव परस्परस्य

नामोर्जितं चापभृतः शशम्”।

उर्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका॥

उर्गनाभः, पुं, (उर्गेव सूत्रं नाभौ गर्भे यस्य। समामे
श्रमः।) मर्कटकः। इति शब्दरत्नावली॥ माक-
लसा इति भाषा॥

उर्णा, स्त्री, मेघादिषोम। भद्रयमध्यावर्त्त। इत्य-

मरटीकायां रमानाथः॥ (“ललाटपट्टे नवनलिन-
नालभङ्गतन्वीयमुर्णा परिसुरति”। इति का-
दम्बरी॥)

उर्द, ड परिमाणे। क्रीडायाम्। खादे। इति कविक-
ल्पद्रुमः॥ (भादि-आत्स-सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।)
ऋसादीरेफमध्यः। दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादि-
रिति कश्चित्। ड उर्दते कणकं वयिक्। इति
दुर्गादासः॥

उर्दः, पुं, (उर्द + र।) जलाशुः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ उद्दिङ्गल इति भाषा।

उर्व, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भादि-
परं-सकं-सेट्।) ऋसादिः। र्थनक्षतयीति दीर्घे
जर्ज्वति। क्षिपि राञ्चोर्लोप इति वलोपे ऊः उरौ
उरः। एवं सर्वत्र। ई ऊर्जः। इति दुर्गादासः॥

उर्वटः, पुं, (उर्वमहान् अटोऽटनं यस्य।) वत्सरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

उर्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाप्।
यद्वा उर्वते उर्व + घ। यद्वा उर्व राति। उर्व-
+ रा + क्तिप्।) सर्वशस्याद्या भूमिः। (यथा
अथर्ववेदे १०। ६। ३३। “यथा वीजमुर्वरायां
हृष्टे कालेन रोहति”।) भूमीमात्रम्। इति हेम-
चन्द्रः॥ (अपुरोमेदः। यथा काशीखण्डे।

“कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिनकोर्वरा”॥)

उर्वशी, स्त्री, (उरुम् महतोऽपि अश्रुते व्याप्नोति
वशीकरोतीति यावत्। यद्वा ऊर्षं नारायणस्य
महर्षेरुहप्रदेशं अश्रुते योनिर्वेन व्याप्नोतीति।
उरु + अश् + क। गौरादित्वात् ङीप्।) सुना-
मख्यातस्वर्गवेश्या। इत्यमरः॥ तस्या उत्पत्तिर्ह
रिवंशे। नारायणोऽयं निर्भयः सम्भूता वरवर्णिनी।
सनीषादित्वात् ऋसादिः॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११। ४। १६-१६।
यथा,—

“धर्मेभ्य दत्तदुहितर्यङ्गनिष्ठ मूर्च्छां
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।
नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म
योऽद्यापि चान्त ऋषिवर्यनिषेविताङ्घ्रिः॥

इन्द्रो विशङ्का नम धाम जिहृक्षतीति

कामं न्ययुङ्क्त सगणं स वदर्युपाख्यम्।

गत्वाभूरोगणवसन्तसमन्दवातैः

स्त्रीप्रेक्षणेभिरविध्यदतन्मतिज्ञः॥

विज्ञाय शक्रहृतमक्रममादिदेवः

प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।

मा भैय भो मदनमारुतदेववधो

गृहीत नो बलिमश्रुमिमं कुरुध्वम्॥

इत्यर्बुवत्यभयदे नरदेव ! देवाः

मग्रीडुनमशिरसः सष्टाणं तमुचुः।

नैतन् विभो त्वयि परे विद्यते विचित्रं

स्वागमधीरनिकरानतपादपद्मे॥

त्वं सेवतां मुहता बहवोऽन्तरायाः

स्त्रीको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते।

नान्यस्य वर्हिषि बलीन ददतः स्वभागान्।

धत्ते पदं त्वमविता यटि विप्रमुद्गं॥

तुल्लिङ्गिकालगुणमारुतजैकाग्रैश्चा-

नस्मानपारजलधीनतितीर्थ केचित्॥
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-

मन्वन्ति दुश्चरपथश्च दधोत्सृजन्ति।

इति प्रगल्भतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः।

दर्शयामास शृङ्गुषां खर्चिताः कुर्वतीर्विभुः॥

ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः।

गन्धेन मुमुञ्जतासां रूपौदार्यहृतश्रियः॥

तानह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव।

आसामेकतमां दृष्ट्वा सर्वणां स्वर्गभूषणाम्॥

ओमित्यादेशमादाय गत्वा तं सुरवन्दिनः।

उर्वशीमभ्युपगच्छां पुरस्कृत्य दिवं ययः॥

इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवीकसाम्।

ऊर्जुनारायणवक्त्रं शक्रान्तत्रास विस्मितः”॥

पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽयं नारायणो निजो-
रदेशं निर्भिद्य अपुरःश्रेष्ठामेनामुर्वशीं देवगणेभ्यो
ददौ इति दृश्यते॥

इयं हि चन्द्रवंशावतंसे बुधपुत्रे पुरुरवसि
राजनि बद्धप्रयथा बद्धकालं तेन सह रेने। एत-
त्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये॥ यथा,

जनमेजय उवाच।

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्॥

देवानुत्पद्यन् सम्पत्ता तन्मे ब्रूहि बद्धश्रुत॥

वशम्पायन उवाच।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत।

ऐलन्तु सा वरारोहा समयत्यमुपस्थिता॥

आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह।

अनमददर्शनस्यैव सकामायाश्च मैथुनम्॥

दौ मेघौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः।

घृतमात्रा तथाहारः कालमेकान्तु पार्थिव॥

यद्येष समयो राजन् यावत्कालश्च ते दृढः।

तावत्कालन्तु वत्स्यामि हतः समय एष नः॥

तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपाजयत्।

एवं सा वसते तत्र पुरुरवसि भाविनी॥

वर्षाण्येकोनवष्टिन्तु तद्भक्ता शापमोहिता।

उर्वशीं मानुषस्थायां गन्धर्वान्धितयान्विताः॥

गन्धर्वो ऊचुः।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।

समागच्छत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम्॥

ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः।

मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणाः श्रुतः पुरा॥

व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्षते यथा।

तदहं वेदाग्रशेषेण यथा मेत्यत्यसौ नृपः॥

ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये।

एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः॥

निशायामय चागम्य मेघमेकं जहृार सः।

माडवत् वर्त्तते सा तु मेघयोऽस्यारुहासिनी॥

गन्धर्वागमनं ज्ञात्वा शापान्तश्च यशस्विनी।

राजानमब्रवीच्च पुनो मे क्रियतेति सा॥

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य नमो नैधोदतिष्ठत।

नमं मां दृष्ट्यते देवी समयो वितथो भवेत्॥

ततो भूयस्तु गन्धर्वो द्वितीयं मेघमाददः।

५३

[illegible]

कथः सम्मसारयत् ॥) विष्णोर्नामः ॥ सा तु
 नवमीदाष्टाताम्यन्त्यादिः । तत्पर्यायः । वीरत्वं
 मुक्तिर्गती ॥ इत्यमरः । प्रताया ॥ इति ऋता-
 धरः । प्रतागिरीषु वीरभाट् वदत् ॥ इति इन्द्र-
 रत्नायाम् । मेदिनीमते स्त्रीवमपि । इत्यविशेषः ।
 इति विन्दमेदिनौ । अनुपङ्ग इति भाषा ।
 उन्दिः, ङ, (वल् + विन्दः सम्मसारयत् ॥) देव-
 विश्वः । इत्युदादिशेषः ।
 अनुप, ङ, मी, मुक्तिर्गती । जगतामप्यप्रचयदुतागता ।
 इत्यमरटीकाभाष्ये सुन्दरी काचिमैदिनी ॥
 अनुप, ङ, इत्यविशेषः । इति केचिद्विन्दमेदिनौ ।
 अनुपङ्ग इति भाषा ।
 उन्धी, [न] ङ, (अनुपङ्गादतिविशेषते यत् ।
 अनुप + इति ॥) शिष्टकः । इत्यमरः । तदाष्ट-
 तिगायः । इति इन्द्ररत्नावली ।
 उन्ध, मी, (वल् + “उन्ध. १. १. १” ॥ १०११ । इति
 उमादिह्रस्वेण निपातनात् उन्धः सम्मसारयत् ॥
 इत्यविशेषः । अनुपङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सूक्ष्मः २ सूक्ष्मः ३ दर्शः ४ जूगारयः ५ लरश्चदः ६
 उन्धः ७ अनुपः ८ । इति रत्नमाणादयः ।
 उन्धकः, ङ, (उचसीति, उच समवाये, उन्धकादय-
 इति साधु, यदा वक्षते, उन्धकादित्वात् वक्षेः सम्म-
 सारयन् उन्धकः ॥) पेशकपञ्जी । इत्यमरः । तत्-
 पर्यायः । तामसः २ धूकः ३ दिवान्धः ४ यौ-
 शिकः ५ कुशिकः ६ नातयः ७ निशाटः ८ पा-
 कारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ।
 (“त्यजति मुदमुन्धकः प्रीतिमांशकवाकः” ।
 इति भाषे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । १२१ ।
 “यगोर्धोन्धकाकांश्च शूद्रश्च्यवतश्चरेत्” ।
 इन्द्रः । (“उन्धकाविश्वपेशकौ” । इत्युमादिह्रस्विः ।
 १०११ ।) भाग्यदोषी । सच शकुनिपुत्रः । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते ।
 “बाह्ययोपकरे राजमुन्धकमिदमब्रवीत् ।
 उन्धक मण्ड कैतय । पाण्डवान् सधर्ममज्ञान्” ।
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, भारते १३ । १०५१ ।
 “उन्धकोऽथ मुद्गलश्च तथर्षिः सैन्यवाहनः” ॥
 उन्धकदेववाणिनि चि । यथा, महाभारते २ ।
 २० । ११ ।
 “उन्धकायुतरांश्चैव तांश्च गच्छः समानयत्” ॥)
 उन्धी, स्त्री, सामायाः सुता युक्ती तस्याः कन्या ।
 यथा,—विष्णुपुराणे १ पञ्च २१ । १२—१६ ।
 “यत् सुतान् महासत्त्वान्ताम्रायाः परिवर्तिताः ।
 युक्ती गेनी च भारी च सुधीवी-शुषि-वृध्रिणाः ।
 युक्ती युवायजनयत् उन्धी प्रमुन्धककान् ।
 गेनी गेनीकया भारी मातान् श्रमांश्च मध्यवि ।
 युक्तीकान् पथिमकान् सुधीवी यु कयायत ।
 यवान् उद्गान् गर्भमांश्च तामावधः प्रकीर्तितः ।
 “तामाया यश्माश्च वदिति त्रिभिः । सुताः कन्याः
 ता यवाश्च युक्तीति । सुधीवी च सुषिश्च वृध्रश्च य-
 ताः । उन्धः प्रमुन्धकान् सत्त्वितपत्तान् पात्रांश्च ।
 उन्धीति माटेऽपि उन्धी प्रमुन्धकांश्च सैव-
 जगदिदमर्थः न सुवदन्तीकया कन्या यति-

५५

दिष्टत्वात् । सुखी सुखादभ्यस्तम् उपायपदपूर्वक-
 कानिचि मात्मनोऽति । सुखीदवान् सुखिरेव सुखी
 सा खौदवान् भगवान् पतिगताम् कङ्कसा ।
 सुखीनी सुखादीन् कङ्कसा इत्यन्वयः । ता-
 म्नादा ईदः परिशीर्जितं द्रव्यमङ्गहारः । इति
 कङ्कसायां श्रीधरस्वामी ।
 उलूखणं, स्त्री, (उलूखणमुलूखम् । उपायमवित्तात्
 साधुः । उलूखं पति मृणातीति । णातोऽनुपेति
 यः ।) उलूखणम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः
 ४। ८८।
 “यनस्यतिभ्य इत्येवं मुगधानोरुणं हरेत्” ।
 (“इहते पयसि मृद्धीदादापोऽन्योऽन्ये ततः” ।
 इति धरके चित्तिज्ञान्याने दशमेऽध्याये ।) गुग्-
 गुलुः । इति भरतो धिरूपरोपयः ।
 उलूखणं, स्त्री, (उलूखण + कार्ये कः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः । (उलूखणं कायति शब्दयति यः इति
 कुत्तव्या बाधकिङ्काः । विद्वान् । यथा, अष्टादे
 १। २८। ५।
 “यविशि त्वं यदे मष्ट उलूखणकं दृश्यते” ।
 “हे उलूखणक हे विद्वन्” इति भाष्यम् ।)
 उलूखः, पुं, (उलति दित्ति यः । उल् + पाठप्रकात् ।
 उतच् ।) अजगरसर्पः । इति धिकाश्रुतः ।
 उलूषी, [नृ] पुं, (उ विज्जयजगत्वं रूपमस्यातीति ।
 इतिः । रणयोरैकम् ।) शिशुकः । इत्यमरः ।
 उपल इति रघातः पतिपक्षमात्यः । शिशु-
 माराद्यतिर्मात्यभेदः । इति कणिङ्गादयः । शोचु
 इति रघातः मात्यविशेषः । इत्यन्ये । भोगाग
 इति रघातः । इत्येके । शिशुमारण्य उपलते ।
 इति गण्यसम् । तथा च रत्नकोषादौ । “शुभुषी
 शिशुमारः स्यादुलूषी शिशुपुत्रतया” । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ।
 उलूषी, स्त्री, कौरव्यनामनाग-कन्या सा तु अर्जुन-
 पत्नी । तत्कथा महाभारते आदिपर्वणि । २१५
 अध्याये उक्ता । यथा,—
 उलूषुवाच ।
 “शेरावतपुत्रे धातः कौरव्यो नाम पद्मजः ।
 तन्यामि दहिता दातुम् उलूषी नाम पद्मनी ।
 साहं तामभिषेकार्यमवतीर्णा समुद्रगा ।
 दृष्ट्वैव पुत्रपथ्याप तन्दर्पेणाभिभू-
 त्वा तां मामगद्वलपितां तत्पुत्रे कृतमन्त्रे ॥
 कन्यां रुद्रयगाद्य प्रदत्तेशाक्तोऽनुजय” ॥
 अर्जुन उवाच ।
 ब्रह्मघर्षमिदं भवे ! मम दादृगवामिदम् ।
 धर्ममजितं चादिष्टं नाष्टमग्निं स्वयंवारः ।
 तव चापि प्रियं वस्तुमिष्टमिदं शतधादिदि ॥
 अयत्तं शौहृदम्यं मया विचरं वशिष्ठम् ।
 वचस्य मातुर्ग मे न्यात् तव परिप्रियं भवेत् ।
 न च कीदृशे न धर्मोऽथवा पुत्रो मुञ्चति ॥
 उलूषुवाच ।
 जगत्पदं शाल्येव ! यथा धरति मेदिनीम् ।
 यथा यत्तं ब्रह्मघर्षं इदमादिष्टात् मुदा ।
 द्रव्यं यथासादां दपराग्यातनां प्रति ।

उल्का

यो नोऽनुप्रविशेन्नोहात् स वै दादश्वार्थिकम् ॥
वने चरेत् ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ।
तदिदं त्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ॥
कृतवांस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ।
परित्राणञ्च कर्त्तव्यमार्त्ताणां पृथुलोचन ! ॥
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ।
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्यात् व्यतिक्रमः ॥
स च ते धर्मं एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् समार्जुन ! ॥
भक्ताश्च भज मां पार्थ ! सतामेतन्मत् प्रभो ! ॥
न करिष्यसि चेदेवं मृतां सामुपधारय ।
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्मननुत्तमम् ॥
शूरशब्दं प्रपन्नास्मि त्वामत्र पुरुषोत्तम ! ॥
दोनाननाथान् कौन्तेय ! परिरक्षसि निवृष्टः ॥
साहं शूरशब्दमभ्येति रोस्वीमि च दुःखिता ।
याचे त्वाञ्चभिकामाहं तस्मात्पुरु मम प्रियम् ॥
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु कौन्तेयः पद्मेनैव चकथय ।
कृतवांस्तत्राद्या सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारयम् ॥
स नागभवने रात्रिं तामुवित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरवस्य निवेशनात् ॥
आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥
दत्त्वा वरमज्येष्ठं जले सर्वत्र भारत ! ॥
साध्या जलचराः सर्वे भविव्यन्ति न संशयः ॥१॥
उल्का, स्त्री, (ओषतीति । उष द-हे "शुक्वल्कोल्का"
३।४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधुः ।)
तेजःपुङ्गवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अग्निशिखा ॥
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
"तुलारार्द्रिं गते भानौ अमादस्यां नराधिपः ।
स्वात्वा देवान् पितृन् भक्ष्या संपूज्याय प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पार्वत्यश्राद्धं दधिद्वीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराहसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेष्टुनाम्" ।
इति विधितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे ।) आकाशात्
पतिताभिः । इति रायसुकुटादयः ॥
("तच्छेदायौ सरति सरलस्तान्धसङ्घट्टनमा
वाधेतोल्काक्षपितचमरीवांलभारो देवाभिः" ।
इति मेघदूते पूर्वमेवे ५४ श्लोकः ।
"उल्कानिर्घातकैर्बुध्न्योतींश्चुत्वावचानि च"
इति मनुः । १ । ३८ ।) अस्या लक्षणम् ।
"दृष्ट्वा च सूक्ष्माया रक्षानीलशिखोञ्जवणा ।
पौरुषीयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता" ॥
इति काश्यपः ॥

(अस्याः कारणमाह गर्गसंहितायाम् ।

"व्यतिक्रमोदासत्यादा नास्ति क्वादाप्यधर्मतः ।
नरापचारात् नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपराधात् नियतमपवर्गन्ति देवताः ।
ताः रुजन्त्यद्भुतांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
तयव त्रिविधा लोके उत्पत्ता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः संवोधयन्ति च" ॥
अस्या लक्षणादिकाश्चोक्तं दृष्टव्यं हितायां ३३ अ-

उल्का

थ्याये । तद्वयथा,—
"दिविमुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानितान्युल्काः ।
धिष्णोल्काश्च निविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥ १ ॥
उल्का पक्षेण फलं तद्विद्विष्याश्च निस्त्रिभिः पक्षैः ।
विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्विष्या विषाचयति ॥ २ ॥
तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्णा ।
तिष्ठः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काश्च निश्चेति ॥ ३ ॥
अशनिः स्वनेन महान् गजान् श्वमेगाश्ववेष्टत रथं शुभम् ।
निपतति विदारयति धरातलां चक्रसंस्थानम् ॥ ४ ॥
विद्युत्सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वनां सहसा ।
कुटिलविशालानिपतति जीवेन्मनरा शिशुज्वलिता ॥
धिष्णा कृशाश्वपुच्छाधनं विदुः श्वमेष्टतः पुनराभ्यधिकम् ।
ज्वलिताङ्गारनिकाशा दौहस्तौ सा प्रमाणेन ॥ ५ ॥
तारा दृश्यं दीर्घां शुक्ला ताम्बाजतन्तुरूपा वा ।
तिर्यग्धक्षोर्द्धं वा याति वियत्युत्तमानेव ॥ ६ ॥
उल्काश्चिरसि विशालानिपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा ।
दीर्घा भवति च पुरुषं भेदा बहवो भवन्त्यस्याः ॥ ७ ॥
प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रालङ्गलम् गमाभाः ।
गोधादिधूमरूपाः पापा या चोभयश्चिरस्काः ॥ ८ ॥
ध्वजभक्षकगिरिकिमलेन्दुतुरगसन्तान्नरजतहंसा-
भाः । श्रीवत्सवक्षश्चक्रस्वस्तिकारूपाः शिवसुमिच्छाः ॥ ९ ॥

अम्बरमध्याद्गङ्गो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय ।
सम्भ्रमति गगनोपरिविभ्रममाख्याति लोकास्तु ॥ ११ ॥
संस्पृशती चन्द्राकौ तद्विद्यता वा सभूषकम्पा च ।
परचक्रागमनपवधदुर्मिच्छादृष्टिभयजननी ॥ १२ ॥
पौरैतरन्नमुल्कापस्यकारणं दिवाकराहं मान्धवीः ।
उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ १३ ॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का दिवादि वर्णान्नी ।
क्रमशस्वेतान् हन्युमूर्द्ध्वः पार्श्वपुच्छस्थाः ॥ १४ ॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा ।
ऋज्वी क्षिप्वा खण्डा नीचोपगता च तदृशौ ॥ १५ ॥
श्यामा वारुणीलादृग्दहना सितभस्मनिभारूक्षा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलिता च परागमभयाय ॥ १६ ॥
नक्षत्रग्रहाते तद्भक्तोनां क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये प्लुती रवीन्दु पौरैतरन्मृगवेस्ते वा ॥ १७ ॥
भाग्यादित्यधनिष्ठाभूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम् ।
विप्रक्षलिपीडा पुष्पानिलविष्णुदेवेषु ॥ १८ ॥
प्रवसौम्येषु नृपाणां उग्रेषु सदाशेषेषु चराणां ।
द्विषेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ १९ ॥
कुर्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् ।
शत्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ २० ॥
आश्रायहोपघाते तद्विशानां खले क्षविरत्तानाम् ।
चैत्यवरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का ॥ २१ ॥
हारिणस्य पुरक्षयमथेज्यकीले जगद्योऽभिहितः ।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्त्याद्भोमिनोगोष्ठे ॥ २२ ॥
खेडास्फोटितवादितागीतोत्क्रुद्यस्वना भवन्ति यदा ।
उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्तपस्य ॥ २३ ॥
यस्याश्चिरं तिष्ठति स्तेऽनुवक्ष्यो दण्डाकृतिः सा नृप-
तेर्भयाय । या चोद्यते तन्तुघृतेव खंस्था या वा
महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः ।

उल्लि

हन्त्यधोमुखो नृपान् भ्राक्षाननयोर्द्धगा ॥ २५ ॥
वर्हिषेष्कृत्पङ्गी लोकास्तंक्षयावहा ।
सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ २६ ॥
इन्ति मण्डलापुरं कृत्रवत्पुरोहितम् ।
वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २७ ॥
बालरुकारोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
खण्डशोऽथ वा गता सखना च पापदा ॥ २८ ॥
सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जल-
दान् हन्ति । पवनविचोमा कुटिलां याता न भवति
शस्ता विनिवृत्ता वा ॥ २९ ॥
अभिभवति यतः पुरं नलं वा भवति भयं तत-
एव पार्थिवस्य । निपतति च यया दिग्वा प्रदीप्ता-
जयति रिपूनचिरात् तथा प्रयातः ॥ ३० ॥

उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का अग्निशिखावत् तेजः
मुखे यस्याः ।) जन्तुविशेषः । खंकाश्चालि इति
भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गालिका २ लोमालिका ३
दीपजिह्वा ४ किष्किः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उल्मुकं, स्त्री, (ओषतीति । उष दाहे + उल्मुकद्वौति
निपातनात् धातोः घञ् कः मुकप्रत्ययश्च ।) अ-
ङ्गारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । २ । ७
"अन्वाहार्थं पचनादुल्मुकमादाय" ।) उल्लि वंशीय-
राजा । यथा, महाभारते २ । निमन्वितराजा-
गमने ३४ । १६ ।

"उल्मुको निशुठस्त्रैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ।
दृष्टयो निखिलाश्चाप्ये समाजगुर्महाराथाः" ॥)
उल्लङ्घनं, स्त्री, (उत् + लघि + ल्युट् ।) व्यतिक्रमणम् ।
इति पुराणम् ॥ डिङ्गान इति भाषा । (यथा,
कुमारे ३ सर्गे २५ श्लोकांस्तु टीकायां मल्लिनाथः ।
"समयोऽल्लङ्घनेन पराङ्गनासङ्गतिं प्रवृत्ते सति" ॥)
उल्लङ्घः, त्रि, (उत् + लङ् + अच् ।) बङ्गरोमयुक्तः ।
तत्पर्यायः । रोमशः २ । इति हारावली ॥
उल्लङ्घितः, त्रि, (उत् + लङ् + क्त ।) तरङ्गितः ।
आन्दोलितः । इति जटाधरः ॥
उल्लसनकं, स्त्री, (उल्लसन + स्वार्थ कन् ।) रोमाञ्चः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उल्लापः, त्रि, (उत् + लाप् + गत्यर्थेति क्त । निपात-
नात् सिङ्गम् ।) गदान्निर्गतः । नीरोगः । इत्यमरः ॥
शुचिः । दक्षः । कृष्णम् । मरीचमितियावत् ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ कृष्णमित्यत्र दृष्टमिति
कस्याश्चिन्मेदिन्यां पाठः ॥
उल्लापः, पुं, (उत् + लाप् + घञ् ।) श्लोकरोगादिना
ध्वनिकारः । तत्पर्यायः । काकुत्थाक् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथाह, भट्टहरिः । ३ । ६ ।
"खलोल्लापाः सोऽङ्गाः कथमग्निं तदाराधनपरैः" ॥)
उल्लासः, पुं, (उत् + लाप् + घञ् ।) ग्रन्थपरिच्छेदः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ यथा काव्यप्रकाशे प्रथम-
उल्लास इति प्रयोगः । उल्लिः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ आह्लादः । प्रकाशः ॥
("निपतन्ति कन्दलदलोल्लासाः पयोविन्दवः" ।
इति अमरशतके । ४८ ।)

उल्लिखितः, त्रि, (उत् + लिख + क्त ।) उल्लिखितः ।
तनुकृतः । इति मेदिनी ॥ चित्रितः । इति शब्द-

उषी

उषयं, स्त्री, (उष् + वाङ्मनात् क्युन् । ल्युट् वा ।)
मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उषणा, स्त्री, (उष्ण + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥
श्रृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चविकम् । इति
रत्नमाणा ॥ (“उपकुल्योषणा श्रौण्डी” इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पर्याय उक्तः ।)
उषती, स्त्री, (उष् + शब् ।) आगमशासनस्यानित्य-
त्वात् नमभावः ।) व्यकाल्याणवाक् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते १ । ७७ । ८ ।

“यथास्य वाचा पर उचिजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्षाम्” ॥)

उषपः, पुं, (ओषतीति । उष् + “उषिकुटिदलि-
कचिखजिभ्यः कपन्” । ३ । १४२ । इति कपन् ।)
सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

उषर्वुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते । उषस्
+ बुध् + क ।) चन्द्रः । इत्यमरः ॥

रक्तचिचकः । रंविता इति भाषा ॥

उषसो, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति ।
उष् + सो + क + डीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मे-
दिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) वाणराजसुता । सा
तु धनिरुद्धभार्या । (यथा, हरिवंशे १७४ ।
वाणयुद्धे १२ ।

“वाणस्य दुहिता कन्या तन्नोवा नाम भाविनी” ।
विश्रुतिस्तु वाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति
मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उषा । स्या-
तीति यावत् । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥
(रात्रिशेषः । यथा ज्योतिषे ।

“उषां गोधूलियोगं वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत्” ॥)

उषा, य, (ओषतीति । उष् + क + टाप् ।) रात्रि-
शेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ सा तु
नक्षत्रतेजःपरिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत्
भवति । यथा,—

“अर्द्धाक्षमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका या-
वत् । तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्” ॥
इति तिथितत्त्वे वराहवचनम् ॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य ।) कुक्कुटः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु
कामदेवपुत्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा वाणयुद्धशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति
हणायुधः ॥

उषितः, चि, (उष् वा वस + क्त ।) व्युषितः । दग्धः ।
इति मेदिनी ॥ त्यरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषितङ्गवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र ।)
याश्रितङ्गवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उषीरः, पुं स्त्री, (उष् + कीरच् ।) उशीरः । वीरख-
मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उष्ट

उषेशः, पुं, (उषायाः वाणकन्यायाः ईशः ।) अनिरुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उष्ट्रः, पुं, (उष् + “उषिखनिभ्यां कित्” । ४ । १६१ ।
इत्युणादिसूत्रेण घृन् किञ्च ।) वाह्यरथः । इति
धरणी ॥ पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्रमेणकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्य-
मरः ॥ दीर्घगतिः ५ वली ६ करमः ७ दासेरकः
८ धूसरः ९ लम्बोरुः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२
जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ षट्कुलकः १६
महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महा-
ध्वजः २० महापृष्ठः २१ वलिकः २२ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूमकः २५
शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेणः २७ कण्ट-
काशनः २८ भोलिः २९ वज्रकरः ३० अध्वजः ३१
मरुद्भिषः ३२ वज्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ दिककुत् ३८ दर्ग-
कङ्कनः ३९ भूतप्लवः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२
केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः
४ । १२० ।

“नाधीयिताश्चमारुह्यो न रथं न च हस्तिनम् ।

न नावं न खट्वं नैष्ट्रं नैरिणस्थो न यानगः” ॥

“उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः” ।

इति च मनुः । ११ । २६ ॥)

उष्ट्राण्डो, स्त्री, (उष्ट्र इव काण्डोऽस्य । जातित्वात्
डीप् ।) पुष्यजातिभेदः । उँटाटो इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४
लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्रो-
गहारित्वम् । अस्या वीजगुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । ग्रीवात्वम् । दृढत्वम् । सन्तपणत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्रधूसरपुच्छिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य धूसरः पुच्छ इव
पुच्छो मधुरी यस्याः ।) उच्चविशेषः । इति रत्न-
माणा ॥ विचिटी इति भाषा ॥

उष्ट्रपादिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य पाद इव पादो यस्याः ।)
उच्चविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्यायः ।
शातभीरः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति
रत्नमाणा ॥

उष्ट्रशिरोधरः, स्त्री, (उष्ट्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव स्वा-
क्षतिर्यस्य ।) भगन्दरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं

करोति रक्तां पिङ्गाङ्गदागताम् ।

तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी

भगन्दरन्तूप्रशिरोधरं वदेत्” ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्सास्रोतान्
वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर-
मुष्ट्रग्रीवः । यथा ।

“पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छिता ॥

रामिणी तमुष्ट्रग्रीवां प्यरधुमायनान्विता” ।

“उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः” ।

“अभिगा वा भिषक् साधुचारेणैवोष्ट्रकन्दरम्” ।

उष्ट्री

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु प्रकुपित-
मनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वी-
मुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिङ्गां जनयति । सांख्य
चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा
च पाकमुपैति ब्रणश्चाभिचाराभ्यामिव दह्यते
दुर्गन्धमुष्णमास्त्रावं खवत्युपेक्षितश्च वातमूत्र-
पुरीष-रेतांसि विहजति तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीव-
मित्याचक्षते” ॥ इति ।*॥ सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

“उष्ट्रग्रीवे क्रियां शृणु ।

अथोष्ट्रग्रीवमेधित्वा च्छित्त्वा क्षारं निपातयेत् ।

पूतिमांसव्योहार्यमधिरञ्ज न पूजितः ।

अथैनं घृतसंलष्टैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।

तृतीये दिवसे मुक्ता यथासं शोधयेद्विषक् ॥

ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमं ।

उत्तुङ्गत्वास्त्रावभागान्तु परिखाविणि बुद्धिमान् ॥

क्षारेण वा स्वावगतिं दहेद्भुतवहेन वा ।

सुखोष्णोष्णतैलेन सेचयेद्गुदमण्डलम् ॥

उपनाहं प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ।

वामनीयौषधैः कार्याः परिषेकाश्च माचर्या” ॥)

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवावयवो यस्याः । उष्ट्रस्य
स्त्री वा ॥) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ ।
“धूर्मङ्गविक्षेपविदारितोष्ट्रिका” ।) उष्ट्रभार्या ।
इति मेदिनी । उष्ट्रिकाणीलक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष् + घृन् + डीप् ।) मृत्तिकाभाण्डः ।
उष्ट्रस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षीरगुणाः ।
कुष्ठशोथपित्तार्शः कफाटोपानाहोदरखण्डान्तुगुल्म-
श्वासोक्तासनाशित्वम् । तदधिगुणाः । अर्शः कुष्ठ-
क्षमिश्रोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । खादु-
त्वम् । तम्रवनीतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् ।
लघुत्वम् । ब्रणक्षमिकफाण्डवातविषनाशित्वम् ।
तद्घृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कुष्ठक्षमिविषत्रातकफगुल्मोदरना-
शित्वम् । तन्मांसगुणाः ॥ शिशिरत्वम् । त्रिदोष-
शमनत्वम् । लघुत्वम् । बलप्रतिप्रदत्वम् । रुचि-
कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“ईषदूतोष्णशवणमौष्ट्रकं दीपनं क्षुद्र ।

शस्तं वातकफानाहृक्षिमिश्रोपोदरार्शसाम्” ॥

इति वैद्यकधरूपणिशततन्त्रगुण्ये पानीयवर्गः ।

“स्यौष्ट्रं दुग्धं क्षुद्रं खादुं शवणं दीपनतथा ।

क्षिमिकुष्ठकफानाहृक्षोपोदररश्चरम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“रूढं तथोष्णं शवणं कफस्य

निवारणं वातविकारहारि ।

क्षुद्रं प्रशस्तं कटुकं क्षमीयां

शोकाशिंगमौष्ट्रपयोऽमुकूकम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“रूढोष्णं क्षीरमुष्ट्रग्रीवामीयत् सशवणं क्षुद्र ।

उष्णा

शस्त्रं वातकफानाहनिमिश्रोयोदराशंसाम्" ।
 इति शरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
 "रूक्षोष्णं सवयं किञ्चिदौष्ठं स्नादुरसं लघु ।
 श्रोमगुल्फोदराशंसं क्षमि-कुष्ठ-विषापहम्" ।
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
 उष्णः, पुं, (उष् दाह + "इयधिसिद्धिदोष्यविभ्योनक्" ।
 १।२। इति उणादिसूत्रेण नक् ।) यीष्मकृतुः ।
 तत्पर्यायः । यीष्मः २ उष्मकः ३ निदाघः ४ उष्णो-
 गमः ५ उष्णागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ आ-
 तपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने २४ अध्याये ।
 "उष्णे हेमे वसन्ते च कामं यीष्मे तु शरीतलम्" ।
 क्षपित्वं स्त्रीवलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते ।
 यथा महाभारते संवत्समरुत्तीये । १४।८।६ ।
 "निष्णं न शिशिरक्षत्र न वायुर्न च भास्करः" ।
 अग्निः । सूर्यः । यथा, मनुः ११।११३ ।
 "उष्णे वर्धति शरीते व. मारुते वाति वा भृशम्" ।
 ("उष्णे आदित्ये मेघे च वर्धति" इति तट्टीकायां
 कुल्लुकभट्टः ।) पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उष्णवीर्यद्रव्यगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । लघु-
 त्वम् । वातक्षेपनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 उष्णः, त्रि, (उष् + नक् ।) निराकस्यवृत्तिः । तत्प-
 र्यायः । दक्षः २ चतुरः ३ येशलः ४ यदुः ५ सूत्यानः
 ६ । इत्यमरः । अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा
 मनुः । ३।२३७ ।
 "यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदन्नाति वाग्यतः" ।)
 उष्णकः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शरीतोष्णाभ्यां
 कारिणीति कन् ।) यीष्मकालः । चक्रमादिः ।
 इति धरणा ॥ (ज्वरः । इति पाणिनिः ५।
 २।२१ ।)
 उष्णकः, त्रि, (उष्णं कार्यमस्य । उष्ण + कन् ।)
 क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रगतः ।
 इति धरणा ॥ श्रोमोदीप्तः इति पाणिनिः
 ५।२।७२ ॥
 उष्णनदी, स्त्री, (उष्णा नदी ।) वैतरणी नदी ॥
 उष्णरश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्यः । अर्क-
 उल्लः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ३।२५ ।
 "कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
 गन्तुं प्रवृत्ते समयं विजह्य" ।)
 उष्णवारणः, पुं, स्त्री, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण +
 व + णिष् + ल्युट् ।) वृत्रम् । इति हारावली ॥
 (यथा, कुमारः ५।५२ ।
 "यदर्थमन्मोजनिवोष्णवारणं
 हतं तपःखाघनमेतया वपुः" ।)
 वृत्रशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।)
 उष्णवीर्यः, पुं, (उष्णमुयं वीर्यं यस्य ।) शिशुमारः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेजोयुक्तद्रव्यादिः । (प्रच-
 यदवीर्यगुणो, त्रि ।)
 उष्णा, स्त्री, (उष्णते बध्यते यथा । उष् + धे + नक् +
 टाप् ।) क्षय्याधिः । सन्तापः । पित्तम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥
 उष्णांसः, पुं, (उष्णा अंसवो यस्य ।) सूर्यः । इति

उष्णो

उष्णागमः, पुं, (उष्णस्यागमो यस्मिन् ।) यीष्मकालः ।
 इत्यमरः ॥
 उष्णामिगमः, पुं, (उष्णस्यातपस्यामिगमो यत्र ।)
 यीष्मकृतुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उष्णसहः, पुं, (उष्णं आतपं आसह्यते यत्र । उष्ण +
 आ + सह + ध्वच् ।) हेमन्तकृतुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (उष्णसह्यकारिणि, त्रि ॥)
 उष्णिक, [ह] स्त्री, (उत् + स्त्रिह् + क्तिन् । निपा-
 तनात् उपसर्गान्तलोपः यत्वं च ।) समाक्षर-
 चन्द्रः । (यथा हन्दोमञ्जर्या,—
 "उक्ताव्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।
 गायत्र्युष्णिगनद्युप् च दृहती पङ्क्तिरेव च" ॥
 उष्णिकु समाक्षरा रत्तिः । सा च त्रिधा मधुमतीः
 कुमारललिता-मन्दलेखामेदात् । उदाहरणपूर्वकं
 तल्लक्षणं यथा तत्रैव । "ननगि मधुमती" ।
 "रविदुहिहटते वनकुसुमनतिः ।
 आधित मधुमती मधुमधनमुदम्" ॥ १ ॥
 "कुमारललिता जसगाः" ।
 "सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।
 ब्रजेयनयनानां ततान मुदमुद्धेः" ॥ २ ॥
 "मसगौ स्यान्मन्दलेखा" ।) "रङ्गे बाह्विरुभ्रात्
 कुम्भीन्मन्मन्दलेखा । लभामभूमरश्चोः कस्तूरी-
 रसचर्चा" ॥
 उष्णिका, स्त्री, (खलपन्नमस्याम् । ब्राह्मणकोष्णिके
 संज्ञायामिति कन् । निपातनादन्नशब्दस्योष्णा-
 देशः ।) यवागुः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।
 उष्णीषः, पुं, स्त्री, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गति-
 हिंवादार्शनेषु । इगुपधेति कः । शकृन्धादिः ।)
 शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य
 गुणाः । केशचक्षुरायुर्वृद्धकत्वम् । धूलिश्रीतोष्ण-
 निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।
 "उष्णीषं कान्तिहृत् केशं रजोवातकफापहम् ।
 लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुरुष्विच्छादिरोगहृत्" ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते
 सौमवधोपाख्याने ३।२१।२४ ।
 "विश्रीर्यमलिनीष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः" ।
 रजोऽवश्यायसूर्य्याद्युद्दिमानिलनिवारणं ।
 प्रतिश्यायशिरःशूल-हरश्चोष्णीषधारणम् ।
 इति वैद्यकचक्रपाण्डित्यतन्त्रयगुणे गुणानां क्रिया-
 मिधानादिवर्गे ॥
 "बाणवारं मृजवर्णतेजोवर्णविवर्द्धनम् ।
 पवित्रं केशमुष्णीषं वातातपरजापहम्" ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥
 चिह्नान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णं तत् उदकञ्चेति ।) तप्तजलम् ।
 ह्यायमानपादावशेषाद्वावशेषपादहीनं जलम् ।
 तद्विधिर्यथा ।
 "अयमेनांशशेषेण चतुर्थेनाङ्गेन वा ।
 अथवा क्षयमेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्" ॥
 अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । कासज्वरविबन्ध-
 कफवाताममेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-
 शोधनत्वम् ।

उष्णो

"क्षेपामवातमेदोऽन्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
 कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि" ॥
 इति भावप्रकाशे ५५ मखण्डम् ॥ ३॥ अयोष्णो-
 दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 "ह्यायमानन्तु निर्वर्गे निष्फेनं निर्मलन्तथा ।
 अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
 ज्वर-कास-कफ-श्वास-वात-पित्ताम-मेदसाम् ।
 नाशनं वस्तिशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ३ ॥
 अयत्तुमेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,
 त्रिपादशेषं सलिलं यीष्मे शरीदि शस्यते ।
 "हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥
 अन्ये तु ।
 "निदाघे त्वर्द्धपादोऽन्नं पादहीनन्तु शरीरम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
 अयत्तुमांशवशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
 इति कैचिद्ब्रूवाः प्राज्ञैर्ज्जटागमदर्शनात्" ॥
 केचित्तु ।
 "वसुवृक्षेषु वायेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकभागावशेषं स्यादम् वर्षादियु क्रमात्" ॥
 अथ दोषाणां यथोत्पत्त्या हीनता वा तथा
 व्यवस्था कल्पनीया ॥
 "तत्पादहीनं पित्तप्लमर्द्धहीनन्तु वातानुत् ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मणं संयाह्यमिदं लघु" ॥ ३ ॥
 त्रिपादहीनस्य तत्त्वान्तरे आरोग्याभ्युसंज्ञा ।
 तस्य लक्षणगुणाः ।
 "पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याभ्यु तदुच्यते ।
 आरोग्याभ्यु सदा पथ्यं कास-श्वास-कफापहम् ॥
 सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
 आनाहपाण्डुगुलाशैगुल्फश्रोमोदरापहम्" ॥
 इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ राज्ञो उष्णो-
 दकपानगुणाः । श्लेष्मसङ्घातमन्दकत्वम् । मारुताप-
 कर्षित्वम् । आशु अजीर्णकारकत्वम् ।
 "तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तानुत् ।
 कफघ्नं पादशेषस्य पानोयं लघु दीपनम्" ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 ("शरीरे तथा यीष्मे क्वापे पादावशेषितम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च कुर्यादर्द्धावशेषितम्" ॥
 विपरीतन्तुं दृष्ट्वा प्रादुर्भवाङ्गभागिकम् ।
 ह्यायमानश्च निर्वर्गे निष्फेनं निर्मलश्च यत् ॥
 अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।
 तत्पादहीनं वातघ्नञ्चार्द्धं पित्तविकारजित् ॥
 कफघ्नं पादशेषन्तु पानोयं लघु पाचनम्" ॥
 "दिवसे क्षयितं तोयं राज्ञो तदगुरुतां व्रजेत् ।
 राज्ञो दृष्टन्तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति" ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 "दीपनं पाचनं कण्ठं लघूणां वस्तिशोधनम् ॥
 श्लेष्माभ्यानाशिलक्षेण सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
 कासामपीनसश्चाप्यार्श्वरक्तञ्च शस्यते" ॥
 "अनभिस्यन्दि लघु च तोयं क्षयितशरीतलम् ।
 पित्तगुह्ये हितं दोषे यस्मिन् तन्निशेषहृत् ॥
 इति यामटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ।
 "कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

उत्ता

श्वास-कास-ज्वर-हरे पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
यत् क्षायमानं निर्लेगं निःश्वेनं निर्मलं वापुः ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत् सृतम् ।
न च पर्युषितं देवं कदाचिद्द्वारि जानता ॥
अस्त्रीभूतं कफोत्क्षेपि न हितं तत् पिपासये ।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च प्रवृत्तशीतं प्रशस्यते” ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान-
देश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायो
भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वसनाप्रतर्पणानि श्रमनानि भवन्ति पाचनार्थं च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्वेषां पीतं वातमनुलोमयति
अग्निमुदर्यमुदीरयति । क्षिप्रं जरां गच्छति
क्षेप्राणश्च परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं दृष्ट्या-
प्रश्रमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थीत्-
सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभमप्रलापातिसारे वा
प्रदेयमुष्णेन हि दाह-भम-प्रलापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशान्तिरतीति” ।
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याये ॥
उष्णोपगमः, पुं, (उष्णः उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥
उष्णः, पुं, (उष् + मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः ।
इत्यणादिकोपः ॥ उष्णः । शोधः ॥
उष्णकः, पुं, (उष् + कन् ।) ग्रीष्मऋतुः । इत्यमरः ॥
उष्णः, [नं] पुं, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
उत्तापः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारे । ५ । २३ ॥
“तपात्यये वारिभिरक्षिता नवै-
भुवा सद्योश्वाणममुष्वद्वर्द्धगम्” ।
“उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविषाद्वानि त्वजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” ॥
इति वामटे चिकित्सास्थाने १२ अध्याये ॥
उष्मागमः, पुं, (योयतीति उष्मा । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्मा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥
उष्मः, पुं, (यस + “स्मायितश्चिबश्चिप्रकिक्षिपीति” ।
२ । १३ । उणादिसूत्रेण रक् ।) लयः । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्वग्नात्वागवौसः पि-
तेव” । “उष्मः लयः” । इति भाष्यम् ॥) रक्षितः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
“शमैरसैरिवोदीषाणुज्जरिष्यन् रसानिव” ।
ततभेदः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ।
“प्र मित्रासो न ददुस्वो यत्रे” । “वसति नभ-
सीत्युसः सूर्यः” । इति भाष्यम् । अग्निनीपुत्रौ ।
यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥
“अमय उगा जरन्ते प्रतिपस्तोरश्चिनी”) ।
उष्मा, स्त्री, (उष् + टाप् ।) पञ्चुनी । गाह इति
भाषा । उपचित्रा । इन्दुरकाशीति भाषा । इति
मेदिनी ॥ (सुरभी गौः । इत्युणादिकोपः ॥)

जह

उह इह चर्ह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिः । इह औहत् औहीत् ।
चर्ह इह वधः । इति दुर्गादासः ॥
उहानः, पुं, देशविशेषः । इति भरिप्रयोगः ॥

ज

ज, दीर्घोकारः । स च यल्लखरवर्णः । अस्य उच्चा-
रस्थानं ध्योः ॥ (“उपपूष्णानीयानामोष्ठौ” ।
स च (दिमात्रत्वात्) दीर्घः (चिमात्रत्वात्)
भुतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तसरित्भेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् यङ्-
विधोऽपि भवति ॥
“स्वराणामूष्णाश्चैव विवृतं करणं सृतम्” ।
इति शिन्नावचनात् अयोध्यायामेव विचार आन-
न्तरप्रयत्नः । विवृतं जिह्वाग्रादेः स्पर्शनाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव “अचोऽस्युद्यायल्लोषत् नेम-
स्युद्याः शलः सृताः” । इति ।)
“शृङ्गकुदसमाकारं ऊकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युत्तत्वा तथा ।
धर्मार्थकाममोक्षं सदा सुखप्रदायकम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् । तस्य (वङ्गीयभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—
“तद्रूपाधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।
तद्रूपा पूर्वोक्तोकाररूपा ।
“तिरुन्ति तासु रेखासु यमाभिवरुणाः क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनी मात्रा लक्ष्मीर्वाणी च सा सृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा,—
“जः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधो मधुसूदनः ।
कामराजः कुनेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्चोभो भैरवः सृष्टो दीर्घघोषा सरस्वती ।
विशासिनी विष्णुकर्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ॥
महाविद्येश्वरी यथा यगोभूः कान्यकुब्जकः” ।
इति तन्त्रम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य वामकर्णे
न्यस्यतया तदाख्ययापिधानम् । यथा, माटका-
न्यासमन्त्रे “उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वाम-
कर्णे” । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“जः क्षायेभूत् वेदकः । तेन सिद्धं शास्त्रे इत्यस्य
लुङि ह्यते असेधीत् असेहीत् इति स्यात् ॥)
ज, थ, (वेन् + क्षिप् ।) वाकारमभः । रक्षा । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥ (सम्योधनम् ॥)
ज, पुं, (अवति रक्षतीति । अय् + क्षिप् । ज्वरत्परे-
त्यट् । ६ । ४२० ।) महेश्वरः । इति पुराणोक्तम् ॥
जङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्तारि, जि) ॥
जङ्ग, चि, (उज्जते स । वह् + क्त ॥) विवाहितः ।
इति स्मृतिः ॥
“भार्योऽङ्गं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ” ।
इति मट्टिः । ४ । १५ ॥ ह्यतवहनः ॥
जङ्गकण्ठः, चि, (उज्जते सः कण्ठो येन ।) कवच-
धारी । तत्पर्यायः । सङ्गः २ वस्त्रितः ३ संज्ञः ४
दंशितः ५ । इत्यमरः ॥

जन्

जङ्ग, स्त्री, (वह् + क्त + टाप् ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या । यथा,—
“जङ्गानूष्णसमवायेऽनूष्णैव प्रथमं धनहारिणी” ।
इति स्मृतिः ॥)
जन्, चि, (वे + क्त ।) तन्तुचन्तम् । तत्पर्यायः ।
स्यूतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापङ्ग वीणा इति
भाषा ॥ (प्रथितम् । अय् + क्त । ज्वरत्परेत्यट् । ६ ।
४ । २० । रक्षितम् ॥)
जन्तिः, स्त्री, (अय् + क्तिन् । ज्वरत्परेत्यट् । ६ । ४ ।
२० ।) रक्ष्यम् । (वे + क्तिन् ।) स्यूतिः । इति
मेदिनी ॥ वीणा सेलाह इति भाषा । चारयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीकायां
खामी ॥ लीला । इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्त्तरि
क्तिचि । रक्षाकर्त्तौ । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । २ ॥
“उरुचन्तम् माधो दक्षा न जती” । कर्मणि
क्तिन् । पुराणस्य दशविधजन्ममध्ये कर्मवासना-
रूपो जन्मभेदः । यथा, भागवते । २ । १०—१४ ।
श्रीशुक उवाच ।
“अथ सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।
मन्वन्तरेणालुक्था निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विमुक्ष्यं नवानामिह जन्मम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन घ्राहसा ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैभवात् विवर्गः पौरुषः सृताः ॥
स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सङ्गमे जतयः कर्मवासनाः ॥
“कर्मवासना जतयः” । इति चूर्णिकाटीका ॥)
जन्धः, [स्] स्त्री, (उन्ध + णसन् ।) जन्धसो गदिति
निर्देशात् उज्जदेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥
गाह्य पाणान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । चैत्ररथपर्जन्ये । १ । १७६ । १३ ॥
“मण्डुकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्” ।
“यदैव स्त्रियै कनवाप्यायेते जन्धः पञ्चगाम्” ।
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)
जन्धस्य, स्त्री, (जन्धति भवम् । जन्धस् + यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
जन्, तु क परिहाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
भुरा-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । तथा
च । “जोममासु हृदयं न यदूर्गा रागलज्जिमकरोम
यदूर्नाम्” । इति माघयमकम् । परिहानं नूनक्रिया ।
जन्धयति वणिक् स्वयं प्रथमपरिमाणात् । परि-
माणमाधेऽयमिति केचित् । मा भवान् जन्धितम् ।
जन्धोर्ध्वः पृष्ठं द्विवे सख्यानमेव नास्ति पातो
नास्तीतिपत्यमिति सन्देहनिरासार्थमाह । ज्यो-
र्ध्वद्वयवधभाषणमणात् क्षित्यात् प्राक् प्राप्नो
ऋषो अग्नौपित्वात् स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
जन्, चि, (अवतीति । अय् + क्तिप् । ज्वरत्परे-
त्यट् । ६ । ४ । २० ।) उट् । सर्वस्य तु जन्-
यतेत्यमिति याधितम् ।) जोमम् । न्यूनम् ॥
“जन् न सत्येऽधिको दयाधे” । इति रघुः । २ ।
१४ ॥ तत्रैव । ११ । १२ ।

ऊरु

रुद्धाश्च गौरवाद्गुरु यावधोगैः शिरादिभिः ॥
पूरयन् सक्थिजङ्घोरदोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयं परिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥
महामरसि गम्भीरे पूर्णोऽभूत् स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभं तद्वदुत्तमः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहस्यसुप्तिकम्पनेः ।
मेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहत्यसूतम् ॥
गुरुः स्नेहासमेदको वातपित्तोऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्यश्रैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः” ॥
पूर्वरूपाणि यथा ॥

“प्रायूपं ध्याननिद्रातिस्तेमित्यानोचकज्वराः ।
रामहर्षश्च हृदिश्च जङ्घोर्वोः सदनन्तथा” ॥
अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ *

चिकित्सा-यथा ॥

“तस्य न खेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥
वृद्धये स्नेहणो नित्यं खेहनं वस्तिर्न च ।
तत्स्थस्योदरये चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
स्नेहस्थानगतः स्नेहा पित्तश्च वमनात्सुखम् ।
हृत्तुमामाश्रयस्यो च खंसनात्तावमावपि ॥
पक्षाश्रयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिर्निमूर्तनिर्जयात् ।
श्रवणा न त्वाममेदोभ्यां लब्धा जङ्घोरसंस्थिताः ॥
वातस्थाने हितं श्रैत्यात्तयोस्तम्भाश्च तदुगताः ।
न श्रवणाः सुखमुद्धर्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् ॥
तस्य वंशमनं कुर्यात् क्षणं शोधनन्तथा ।
आधिक्यादामकफयोर्धृत्पक्वः सदा भिषक् ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
प्राकोरलवणैर्दद्याज्जलेलोपधाधितैः ॥
सुनिपस्यकगिम्माकैर्वेचाराभ्यधपक्षवैः ।
वायसीवास्तुकीरन्यैस्तिष्ठैश्च कुलकादिभिः ॥
क्षारादिप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥
समङ्गा शास्त्रणी विल्ल मधुना सह नापिवेत् ।
तथा ग्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥
चन्दनं धातकीकुष्ठं तालोशं नलदन्तथा ।
मुखं हरीतकी कोशं पद्मकं तिलाराहिणी ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥
अथ चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
मह्लातकं समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
सक्षौद्रानर्द्धसोकांक्षान् कृष्णानुरूपपद्मान्” ॥
“मूर्ध्वात्मनिविभां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
पूर्ववद्वा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
खर्गक्षीरोमातविषां मुखं तेजोवतीं वषाम् ।
सुराङ्गं पिषकं कुष्ठं पाठां कटुकाराहिणीम् ।
केहयेमधुना चूर्णं कक्षौद्रं वा जलघृतम्” ॥
“अपतर्पणजश्च स्यादोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
युष्मा जाङ्गलजैर्मसैः पुराणैश्चैव शालभिः ॥
रूक्षणादातकोपस्थेभिर्जानाशार्तिपूर्वकः ।
खेहस्तेदकमस्तत्र कार्यं वाताभयापहः” ॥
“कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारुकेश्वरम् ।
पञ्चगव्याभ्यगव्या च तैलजैः सार्धं पचेत् ॥

ऊर्जः

सक्षौद्रं माचथा तच्चाप्यूरुस्तम्भादितः पिबेत्” ॥
इति कुष्ठाद्यं तैलम् ॥ *

“पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादयश्चक्रः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रसूत्रग्रहपहः” ॥
इति अथकटुरं तैलम् ॥ *

“इत्यभ्यन्तरमुदितमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
स्नेहणः क्षपणन्वन्यदाहं प्रदय चिकित्सितम् ॥
वल्मीकमृत्तिकाभूलं करञ्जात् सफलत्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं गृध्रम् ॥
मूलैर्वाप्यभगव्या मूलैरैकस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्” ॥
“श्लोनाकं खदिरं विल्वं वृहत्थौ सरजासनौ ।
अप्रिमश्याङ्कीशियुग्मदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥
तर्कारो नक्तमानश्च जलेनोत्प्लाथ्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेन शक्ये चोत्सृजेत् ।
स्थानान्याक्रामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
प्रतारयेत् प्रतिष्ठोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोदं पुनः पुनः ॥
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो जनेत् ।
स्नेहणः क्षपणं यत्स्यान्न च मारुतकोपनम् ॥
तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमग्निश्च कार्येषा रक्षता क्रिया” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ *

“निष्कचयं शुद्धसूतं निष्कदादशगन्धकम् ।
गुग्गुलीजश्च यस्मिन् निम्बवीजं जया तथा ॥
प्रत्येकं निष्कमात्रान्ति निष्कं जैषाजवीजकम् ।
जया जम्बीरधुतूरकाकमाचोदवैर्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कृत्वा दद्याद्गुग्गुचतुष्टयम् ।
गुग्गुभद्ररसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥
श्रमयत्यूर्ध्वं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारुणम्” ॥
इति गुग्गुभद्रो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ *

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव व्याकृतितर्यस्याः ।)
कदलीवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (कदलीशब्दे-
ऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

ऊर्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सुरा-परं-अकं-सेट्) दीर्घादिः । क ऊर्जयति
जगो जीवति बली स्यादेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ज, स्त्री, (उज्जयति जीयतेऽनेन । ऊर्ज + घञ्) ।
जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २४ । २८ ॥

“नम ऊर्ज इयं यस्याः पतये यज्ञरेतसे ।
हृत्तिदाय च जीतानां नमः सर्वैरसात्मने” ॥)

ऊर्जः, पुं, (ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषुन् इति ।
ऊर्ज + णिच् + षच् ।) कार्तिकमासः । उज्-
साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ ।
“वसिष्ठा हि मिहेध वस्त्राण्यूर्जां पते” । “ऊर्जां
बलपराक्रमादीनाम्” । इति मायम् ।) प्राणनम् ।
इति मेदिनी । (वीर्यम् । यथा, मनुः । २।५५ ।

ऊर्जा

“पूजितं ह्यग्रनं नित्यं बलमूर्जश्च यच्छति” ॥
“यस्मात् पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति” ॥
इति कुक्षुक्मट्टः ॥ कान्तिकनामसंवल्लरः ॥
(खारोचिषस्य मगोः पुत्रभेदः । यथा हरिवंशे
७।१४ ।

“प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ।
खारोचिषस्य पुत्रास्ते मगोस्तात महात्मनः” ॥
स्त्री, हिरण्यगर्भजन्या । यथा, हरिवंशे ७।१७ ।
“हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेनयः” ॥)

ऊर्जस्त्रलः, त्रि, (अतिश्रयितः ऊर्जो बलं अस्या-
स्तीति । ऊर्जस् + ल्योऽस्मात्तमिसेति वलच् ।)
अतिश्रयबलवान् । इत्यमरः ॥ (“ऊर्जस्त्रलं हस्ति-
तुरङ्गमेतत्” । इति मट्टिः । ३ । ५५ । “भोक्ता-
मूर्जस्त्रलमात्मदेहम्” । इति रघुः । २ । ५० ॥)

ऊर्जस्त्रि, [न्] स्त्री, (ऊर्जस् + त्रिणि ।) स्वलङ्कार-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । साधुद्वारवत्त्वभिधा-
नम् । तथा चोक्तम् । ऊर्जस्त्रि रूपाश्चकारम् ।
तस्योदाहरणं यथा । “प्रश्नपणमगुहं भरास-
हिष्णुं जनमसमानमूर्जितम् विवर्च्य । द्रुतवस-
तिमिवार्थोपकण्ठे स्थिरमनुलोमतिमूढतुङ्गमे-
घम्” ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्जस्त्री, [न्] त्रि, (अतिश्रयितं उर्जो बलमस्या-
स्तीति + ऊर्जस् + त्रिणि ।) अतिश्रयबलवान् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)

“अन्नमूर्जस्त्रलं लोके दत्तोर्जस्त्री भवेन्नरः” ॥)

ऊर्जनमः, पुं, (ऊर्जेव तन्तुर्नामौ यस्य । यदा मृदु-
त्वादूर्जेव नाभिर्यस्य । नाभेरपसङ्ख्यानमित्यच् ।
उयापोरिति ६।३।६३ । ऋक्सः ।) कीटविशेषः ।
माकड्सा इति भाषा । तत्पर्यायः । लूता २
तन्तुवायः ३ मर्कटकाः ४ । इत्यमरः ।
(यथाह उज्जलदत्तः । ५ । ४७ ।

“नाचारेण विना रुष्टिरूर्जनाभेरपीयते ।

नच निःसाधनः कर्ता कश्चित् रुजति क्लिप्तम्” ॥

अथ ऊर्जनाभिरिति चिन्त्यम् । (खनामख्याते
धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६७ ।

“ऊर्जनमः सुनामश्च तथा नन्दोपनन्दकौ” ।

खनामख्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १।५६ ।

“सुखाश्चैव निघ्नन्श्च ऊर्जनमो महागिरिः” ॥)

ऊर्जनाभिः, पुं, (ऊर्जावत् नामौ यस्य ।) मर्कटकाः ।
इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।

“आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्जनाभिरिवात्मनः” ॥)

ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जोति । ऊर्ज + “ऊर्जोते डः” । ५।४७ ।

इति उणादिसूत्रेण ङः । हित्वाव् टिलोपः ।)

मेयादिनोम । पञ्चम् इति भाषा । योरन्तरावर्त्तः ।

इत्यमरः ॥ स तु भूद्वयमध्ये मृदाणतन्तुसूत्रः

शुभायत एकः प्रशस्तावर्त्तो महापरायणलक्षणम्

चक्रवर्त्तादीनां महायोगिनाश्च भवति । इति

भरतः । (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ ।

१५।१२ । “चित्ररथादूर्जायां सन्नाहजनिष्ट” ॥)

ऊर्जायुः, पुं, (ऊर्जा अस्यास्तीति । ऊर्जा युस् ।)

मेघलोमकम्बलः । मेघः । इत्यमरः ॥ ऊर्जनामः ।

ऊर्द्धः

इति हेमचन्द्रः ॥ लघुभङ्गः । इति मेदिनी ।
(गन्धर्वविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
“ऊर्णयुच्चित्रसेनश्च हःहा ऊर्द्धश्च भारतः ॥)
ऊर्णः, ज ल आच्छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(यद्-उ-म-सक-मेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । रेफ-
योगान्मूर्द्धन्यः । तेन ऊर्णनाव इत्यादौ निमित्ता-
भावांमूलधातोर्लभाभावः । लज ऊर्णोति ऊर्णोति
ऊर्णते दिष्टं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मट्टिः १४ । १०३ ।
“ऊर्णनाव स शस्त्रौघैर्वानराणामनीकिनीम्” ॥)
ऊर्द्धः, पुं, (ऊर्जेन बलेन दृष्टाति विदारयति ।
ऊर्ज + द + “ऊर्जिदृष्टातेरलचौ पूर्वपदान्त्वलो-
पश्च” । ५ । ४० । उणादिसूत्रेण अल् अत् वा ।
स्वरभेदार्थं प्रत्ययद्वयम् ।) शूरः । राजसः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (कुसुलम् । धान्याद्याधारः ।
यथा, ऋग्वेदे । ३ । १४ । ११ । “ऊर्द्धं पृथता
यवेनेद्धम्” । “ऊर्द्धं कुसुलम्” इति माघ्यम् ॥)
ऊर्द्धः, त्रि, उपरि । उच्छ्रितः । तुङ्गः । इति अन्त्यस्य-
वकारान्तोर्द्धशब्दार्थे मेदिनी ॥
अत्र ऊर्द्धशब्दो निर्व्वकारः । तदुक्तं वर्णदेश-
नायां । उल्लिख्यते उद्धृच्छति उदो ह्राडो ह्रप्र-
त्ययः आदिवर्णस्य ऊरादेशः । इति मधुमाधवा-
दयः ॥ इति ऋद्धभेदोर्द्धकशब्दस्य टीकायां
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । सुदृढज्ञानप्राप्तौ ।
३ । २६० । २ ।
“ऊर्द्धगः सत्ययः शस्त्रदेवयानचरो मुने” ॥)
ऊर्द्धकः, पुं, (ऊर्द्धः सन् कायतीति । ऊर्द्ध + कै शब्दे
+ क ।) ऊर्द्धकः । ऋद्धकविशेषः । इत्यमरटीकायां
भरतमुकुटौ । (यथा शब्दार्थे ।
“ऊर्द्धको गोपुच्छवत् स चित्तानोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
धृतोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥
तथाच चिन्तामणौ ।
“हरीतक्याकृतिस्रज्जलपानिग्नौ यवाकृतिः ।
ऊर्द्धको दण्डतुल्यः स्यात् सुरजा भेदतो मताः” ॥)
ऊर्द्धः, पुं, दण्डवत्स्थितः । यथा,—
“आसीन ऊर्द्धः प्रज्ञो वा गियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रज्ञेन न तिष्ठता” ॥
इत्यादि कन्दोमपरिश्रियात् । आसीनः उपविष्टः ।
“ऊर्द्धो दण्डवत् स्थितः प्रज्ञोऽवनतपूर्वकायः” ।
इति आङ्गत्तत्त्वम् ॥
ऊर्द्धः, त्रि, (उत् + ह्रा + ड । आदिवर्णस्य ऊरा-
देशः ।) उच्छ्रितः । तुङ्गः । उपरिष्ठात् । इति
मेदिनी ॥ ऊर्द्धशब्दो दीर्घादिः सवकारो निर्व्व-
कारश्च । तथाच उपरि ध्वन्यते इति कृतनियक्ति-
रूर्द्धशब्दो वकारवागिति सुभूत्यादयः ॥
“ऊर्द्धतीरपल्लेषुर्द्धमुर्वनं गीचमूर्द्धजैः ।
तस्यां चलासीवान्वेति चिन्तानागचमूर्द्धजैः” ॥
इति कौषिकवधयमकम् ॥ (यथा, कुमार १ । १६ ।)
“पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्तूर्द्धमुखैर्मयूखैः” ॥
ऊर्द्ध शब्दो मकारान्तोऽप्ययो दीर्घादिर्वकारवान्
तथा अदन्तोऽन्ययोऽपीति जयादित्यादयः ॥

ऊर्द्ध

ऊर्द्धकः, पुं, (ऊर्द्धः सन् कायति शब्दायते इति ।
ऊर्द्ध + कै + क ।) ऋद्धकविशेषः । यथा,—
“ऊर्द्धको गोपुच्छवत् स चित्तानोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
धृतोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥
इति भरतवृत्तशब्दार्थः ॥ अपिच । “हरीतक्या-
कृतिस्रज्जलपानिग्नौ यवाकृतिः । ऊर्द्धको दण्ड-
तुल्यः स्यात्सुरजा भेदतो मताः” ॥ अन्यटीका-
यान्तु । “यवमध्यस्तथोर्द्धकः” । इत्यमरटीका-
सारसन्दरी ॥
ऊर्द्धकण्टी, स्त्री, (ऊर्द्धं कण्टः कण्टको यस्याः ।)
महाशतावरी । इति राजनिर्घटः ॥
“महाशतावरी चान्या शतमूल्यूर्द्धकण्टिका” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
ऊर्द्धजानुः, त्रि, (ऊर्द्धं स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरि-
भागे स्थूलजानुकः । तत्पर्यायः । ऊर्द्धजुः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यान्वयतसूत्रम् १ । ५ । ८
“उपविश्योर्द्धजानुः” । इति ॥)
ऊर्द्धजः, त्रि, (ऊर्द्धं जानुनी यस्य । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) ऊर्द्धजानुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
ऊर्द्धजुः, त्रि, (ऊर्द्धं जानुनी यस्य । “ऊर्द्धात् विभा-
या” । ५ । ४ । १३० । इति पक्षे जुः ।) ऊर्द्धजानुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यान्वयतसूत्रम् । “ऊर्द्ध-
जुरनवानं यजति” ॥
तथाच माघे ११ । २१ ।
“लघुमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धजुरेव” ॥)
ऊर्द्धदेवः, पुं, (ऊर्द्धः तुङ्गः ज्यैष्ठ्यो देवः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
ऊर्द्धन्दमः, त्रि, (ऊर्द्धम् + दम् + अच् ।) ऊर्द्धस्थः ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऊर्द्धङ्गम् इति युक्तिसिद्धि-
पाठः ॥
ऊर्द्धपादः, पुं, (ऊर्द्धाः पादा यस्य ।) शरभः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्धपदे, त्रि ॥)
ऊर्द्धपुण्ड्रः, पुं, (ऊर्द्धः पुण्ड्रः इव ।) तिलकविशेषः ।
स तु ब्राह्मणललाटे पुण्ड्रवत् चन्दनादिना
कृतोर्द्धरेखात्रयः । यथा । “ऊर्द्धपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं
स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्द्धपुण्ड्रकमिति” ।
“ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्वारिः ऋद्धसचन्दनैः” ।
इत्यादि च बहवः ॥
“ऊर्द्धपुण्ड्रं ऋद्धा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रस्तु वैश्यश्च वत्सुलं शूद्रयोनिजः” ॥
इति आङ्गिकृततत्त्वप्रज्ञाशङ्खपुराणम् ॥ (ऊर्द्ध
पुण्ड्रधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरेत् ।
शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रधरो मर्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित् ।
श्वपाकोऽपि विमानस्यो मम लोके महीयते” ॥
अस्य धारणे वैदिकाद्विजभिन्न एवाधिकारी यदुक्तं
देवीभागवते नारायणेन ॥
“ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिशूलं च वत्सुलं चतुरस्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥

ऊर्द्ध

अन्मना लब्धजातिस्तु वेदपश्यान्माश्रितः ।
पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटेनैव धारयेत् ॥
स्यात्तिलकान्यादिसिद्धार्थं चापि विष्णुगमादिषु ।
स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वैदिको नरः” ॥
आङ्गे ऊर्द्धपुण्ड्रादिविधिनिषेधव्यवस्था ।
यथा, निर्णयसिन्धौ हेमाद्रिः ।
“जपे ह्योमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥
तथा च नारदः ।
“यज्ञो दानं जपो ह्योमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
एषा भवति विप्रेन्द्राः ! ऊर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥
इत्यादिवचनात् येन कर्मणि ऊर्द्धपुण्ड्रधारणं
विहितम् । केचित्तु ।
“ऊर्द्धपुण्ड्रो द्विजातीनामभिहोत्रसमो विधिः ।
प्राङ्काले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्” ॥
तथा,—
“वामहस्ते च ये दर्भा गृहे रङ्गवर्जितथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः” ॥
इति संयज्ञोक्तवचनात् तथा,—
“ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
प्राङ्कर्त्ता न कुर्वीत यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्” ॥
इति विश्वप्रकाशवचनाच्च प्राङ्काले ऊर्द्धपुण्ड्रा-
दिकं न धार्यमित्याहुः । तन्न, यतः कुलाचारा-
देव व्यवस्था । यन्तु,—
“ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्वन्धे माल्यं तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषणीपतिम्” ॥
इति हेमाद्रिवृत्तवचनम् तत् गन्धत्रिपुण्ड्रक-
विषयम् । अतः प्राङ्काले गन्धत्रिपुण्ड्रकएव न
धार्यः । अन्यरूपस्तु धार्य एव । तथा च व्यासः ।
“वर्जयेत्तिलकं भाले प्राङ्काले च सर्वदा ।
ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः” ॥
ऊर्द्धरेताः, [स] पुं, (ऊर्द्धं रेतो यस्य न प्रतति वीर्यं
यस्यत्यर्थः ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गता महादेवस्य नाम-
भेदः । यथा महाभारते १३ । १० । ४५ ।
“ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नमस्कृतः” ॥)
भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितुः
काम्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्मं त्यक्तवान् अतस्तस्य
ऊर्द्धरेतत्वं ज्ञातम् । एतद्विवरणान्तु महाभारते १ ।
सत्यवतीनामोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
मुनिविशेषः । तदयथा । सनक-सनन्द-सनातन-
सनत्कुमारदयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्म-
समावर्त्तने । ११ । ४६ ॥
“अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्द्धरेतसाम्” ॥
त्रि, विषयासङ्करहितः । सन्न्यासी । यथा भा-
रते शकुन्तलोपाख्याने,—
“ऊर्द्धरेता महाभागो भगवान् लोकपूजितः ।
चलेऽपि वृत्ताधर्मोऽपि न चलेत् संशितव्रतः” ॥)
ऊर्द्धलिङ्गः, पुं, (ऊर्द्धं लिङ्गं यस्य ।) महादेवः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १३ । १० । ४५ ।
“ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नमस्कृतः” ॥)
ऊर्द्धलोकः, पुं, (ऊर्द्धः उपरिस्थो लोकः ।) स्वर्गः । इति

ऊञ्ज

हेमचन्द्रः । (यथा, मुग्धवोधे. कारकप्रकरणे ।
५ सूत्रम् ।

“रक्षांस्त्रयादयश्चानयदूर्द्ध्वलोक-
माप्रन्द्यत्वपिभिरायदान् रामः” ॥

ऊर्द्ध्वः, चि, (ऊर्द्ध्वं तिष्ठति यः । ऊर्द्ध + स्था + क ।)
उपरिस्थितः । तत्पर्यायः । ऊर्द्धन्दसः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

ऊर्द्धस्थितिः, स्त्री, (ऊर्द्धा स्थितिर्यत्र ।) ऊर्द्धावत्तः ।
त तु अयस्य पृष्ठस्थानम् । तत्पर्यायः । पुरुषकम्
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपरिस्थितिः । उपरि-
स्थानम् ॥

ऊर्द्धासितः, पुं, (ऊर्द्धं आसितः ।) कारवेष्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कारका इति भाषा ॥

ऊर्ध्वः, स्त्री, पुं, (ऋच्छतीति । ऋ गतौ । “अर्त्ते
रूच” ॥ ४ । ४४ । इति उणादिसूत्रेण निः । अर्त्ते-
रूरादेशश्च ॥) तरङ्गः । (यथा, रघुः । १२ । ८५ ।
“तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्निवायुभिः” ॥)

प्रकाशः । वेगः । भग्नः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । वे-
दना । पीडा । इति मेदिनी ॥ उत्कण्ठा । इति
हेमचन्द्रः ॥ “शोकमोक्षौ जराभ्युक्षुत्पिपासे
यदुन्मेषः” । इति श्रीभागवतटीका ॥

(बुधुच्चादयः मट्, यथा,—

“बुधुच्चा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोक्षौ शरीरस्य जराभ्युक्षु यदुन्मेषः” ॥
(अथश्रुतिभेदः । तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम् ।

“पङ्गीकृतानासन्वागां नमनोन्नमनाकृतिः ।

अतिवेगसमायुक्ता गतिरुन्मेषदाहृता” ॥

तथा च माघे ५ । ४ ।

“दूषेणं पयोधर इवोर्मिभिरापतन्तः” ॥

ऊर्ध्विका, स्त्री, (ऊर्ध्वमिव । इवे प्रतिष्ठाविति-
कन् । ऊर्ध्वं प्रकाशं कायतीति वा । आतोनु-
पेति कः ।) उत्कण्ठा । भङ्गनादः । वस्त्रभङ्गः ।
अङ्गुलीयकम् । वीषिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ऊर्ध्वमान्, [त्] चि, (ऊर्ध्वमस्मान्तीति । ऊर्ध्वं +
मत्तुम् ।) वक्रः । इत्यमरः ॥ टेउखेलागिया इति
भाषा । तरङ्गयुक्तः ॥ (यथा, महाभारते २ ।
शौपदीप्रश्ने ६३ । २८ ।

“दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु

अथाह केशेषु गरेन्द्रपत्नीम्” ॥

ऊर्ध्वमाली, [न्] पुं, (ऊर्ध्वं मां माला विद्यतेऽस्य ।
इति ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“चन्द्रं
प्रवृद्धोर्मिर्विवोर्मिमाली” । इति रघुः ५ । ६१ ।)
ऊर्ध्वरा, स्त्री, उर्ध्वग । सर्वजस्याष्टा भूमी । इति
शब्दरत्नावली । (युत्यत्तिस्तु ऋक्षादौ उर्ध्वराशब्दे
प्रयुज्या ।)

ऊर्ध्वशी, स्त्री, (उगमयुते स्वकारणत्वेन व्याप्नोति
या । उग + यश + यच् + ङीप् । नारायणो-
सम्भवत्वान् तथात्वम् ।) उर्ध्वशी । सर्ववैश्या-
विशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (विस्तृतिस्तु
ऋक्षादौ उर्ध्वशीशब्दे प्रयुज्या ।)

ऊर्ध्वसी, स्त्री, (ऊर्ध्वं उपलिता इति । एपोदरादित्वात्
साधुः ।) उर्ध्वशी । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

ऊषा

ऊर्ध्वः, स्त्री, (ऊर्ध्वः पृथिव्या अङ्गमिव ।) गोमयच्छ-
त्रिका । तत्पर्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्धुकम् ३
वशारोहम् ४ गोलासम् ५ । इति शारावली ॥

ऊषा, स्त्री, देवताङ्कलणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ऊलुपी, [न्] पुं, उलूपी । शिशुमारः । इत्यमरटीका-
सारमुन्दरी ॥ (अलजन्तुविशेषः ॥)

ऊलूकः, पुं, (उलू कश्चिदस्य व्युत्पत्तिर्द्रव्या ।) उलूकः
पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ७७ ।

“ऊलूकं नृपतिं हत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति” ॥)

ऊष रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वादं-परं सकं-
सेट् ।) दीर्घादिः । “ऊषति सन्तं खलः” । इति
दुर्गादासः ॥ [वली ॥

ऊषं, स्त्री, (ऊष् + क ।) प्रमातृम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

(यथा मनुः ५ । १२० ।

“कौषेयाविकयोर्लुचैः कुतपानामरिचकैः” ।

“ऊषेः क्षारमृत्तिकाभिः” इति कुल्लुभट्टः ।

ऊषंविषम् । चन्दनादिः ।)

ऊषकं, स्त्री, (ऊष + स्वार्थे कन् ।) प्रत्यूषम् । इति
शब्दरत्नावली ।

ऊषणं, स्त्री, (ऊष् + ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मरिचार्थे पर्यायो यथा,—

“मरिचं वेष्टनं क्षणमूषणं धर्मपत्तनम्” ॥

गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुण्ठी च । एत-
दर्थं पर्यायो यथा,—

“शुण्ठी विन्ना च विन्ना गागरं विन्नाभेषजम् ।

ऊषणं कटुमद्रश्च शृङ्गवेरं महौषधम्” ॥

गुणाश्च शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ पिप्पलीमूलश्च ।

एतदर्थं पर्यायो यथा,—

“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः” ।

अस्य गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषणा, स्त्री, उषणा । पिप्पली । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चविका । अस्याः पर्यायो यथा,—

“नवेचयन्तु चविका कथिता सा तथोयणा” ।

गुणाश्चास्याचविकाशब्दे बोद्धाः । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषरा, चि, (ऊष् + र ।) क्षारभूमी । जोषा जायमा
इति भाषा । तत्पर्यायः । ऊषवान् २ । इत्यमरः ॥
“तत्र विद्या न वपस्या शुभं वीजमिवोषरे” ।

इति मनुः । २ । ११२ । ऊषरा मृत्पित्तं कोपयेत् ।

प्रमाणं यथा । “पित्तमूषरा” इति वैद्यकसाधव-
हतरोगनिख्ये पाण्डुधिकारे ।)

ऊषरजं, स्त्री, (ऊषर + जन् + ङ ।) पांशुवलयम् ।
रौमफनामायस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऊषवान्, [त्] चि, (उषो विद्यतेऽस्य । उष् + मत्तुम् ।
मस्य वः ।) ऊषरभूमी । इत्यमरः ॥

ऊषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) ऊषा । अतिरुद्ध-
भाष्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (तल्लथा च भाग-
वते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४
अध्याये बाणयुद्धे प्रयुज्या ॥)

ऊह

ऊह ङ वितर्कः । सन्देहादिचारे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्रादि-धातु-सकं-सेट् ।) दीर्घादि ।

सन्देहादिचारस्तर्कः । ङ ऊहते धर्मं धीरः ।
यशः समूहमिव दिग्विकीर्णमिति गेष्वांस्योर्होटे
चेति परस्मैपदविधानाच्छ्रवणम् । “अनुक्तमण्यु-
हति पण्डितो जनः” । इति गणकृतानित्यत्वादिति

रमानाथः । वस्तुतस्तु पञ्चादत्वाद्वाते ऊह इवा-
चरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

अहः, चि, (ऊह् + घञ् ।) पूर्वाप्रामस्य उत्क्षेपणम् ।
तत्पर्यायः । अध्याहारः २ तर्कः ३ । इत्यमरः ॥

वितर्कः ४ । वृद्धः ५ व्यूहः ६ वितर्कणम् ७ अध्या-
हारणम् ८ ऊहनम् ९ प्रतर्कणम् १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणम् । इति जैमिनिः ॥

असमवेतार्थकपदयोगपूर्वकसमवेतार्थकपदस-
ममिव्याहारकरणम् । इति आदित्यट्टटीका ॥
साकाङ्क्षावकस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षापूरणम् ।

(ऊहनम् । आगेपः । यथा, महाभारते १३ ।
उमामहेश्वरसंवादे १४५ । ४३ ॥

“इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रज्ञावन्तोऽप्य कोविदाः” ॥
परौक्ष्णम् । सिद्धिभेदः ॥)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह् + ल्युट् + ङीप् ।) सम्मार्जनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ भाँटा इति भाषा ॥

ऊह

ऊह, ऋकारः । सप्तमस्वरवर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
मूर्द्धा । (ऋटुरवाणाम्मूर्द्धा । इत्युक्तेः ।) तथाच
शिच्चायां “स्युर्मूर्द्धेणा ऋटुरवाः” । तथा च

मुग्धवोधे । “ऋचयं टट्टहणरवा मूर्द्धेणा” ।
इति ।) स त् ऋसो दीर्घः ज्ञतय भवति ॥ (एवं

विधापि उदात्तानुदात्तसरितभेदात् नवविधस्ततः
प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदादष्टादशविध-
यम् ।)

“ऋकारं परमेशानि जुगुप्सो मूर्त्तिमान् सयम् ।
अथ ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ॥

सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ।

पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्जानमयं तथा ॥

रक्तविद्युत्तताकारं ऋकारं प्रथमागच्छम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारादि यथा ।

“ऊर्द्धाद्विद्युत्तता वक्रा त्रिकोणा वामतस्ततः ।

युनस्त्वधोदक्षगता माचा शक्तिः परा स्मृता ॥

माचासु ब्रह्मविष्टीशान्तिष्ठन्ति क्रमतः परा” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।

“ऋः पूर्वाधिसूखी क्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।

भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेघिका नाशिका धृतः ॥

यकपादशिरो माणा मण्डला शान्तिनी जगम् ।

कर्कः कामलता मेघो निवर्तिर्गणनायकः ॥

रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ।

इति तन्त्रम् ॥ (सातकान्यासेऽस्य दक्षिणप्राग्व-
स्थितित्वात्तदाख्यप्राप्यभिधानम् । यथा, माटका-

अष्टः

अष्टः

अष्टः

न्यासधृतमन्त्रे “अं नमो दक्षिणघ्राणे अं नमो वामघ्राणे” इति । अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमः । “उः क्वावेडन्तु वेडक अष्टः । चडा-अष्टः” । एतेन जैष्ठ्यं गत्यामित्यस्य लुङि अङ्गुलैकदिति सिद्धम् ।)

अष्ट, प्राप्ते । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भादि-परं-सकं-अनिट् ।) प्रापः प्राप्तिः । “अष्टति घनं कर्तु” इति दुर्गादासः ।

अष्ट, इर ल गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (अदां-परं-सकं-अनिट् ।)

अष्ट, र लि गत्याम् । (लुहो-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि इयति । शपो लुकरणादस्य शठ-प्रानयोरेव अष्टादिशः । इयच्छत् समियच्छानः । इति दुर्गादासः ।

अष्ट, र न हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः । (सां-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । न अणोति । रेफादि-स्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । इति दुर्गादासः ।

अष्ट, अ गह्वरम् । वाक्यम् । देवमातरि स्त्री । इति मेदिनी । (सम्बोधनम् ।) परिहासः । वाक्यविकारः । इति शब्दरत्नावली । (ँ, खर्गः)

अष्ट, [च] स्त्री, (अष्टन्ते स्तूयन्ते देवा अथवा । अष्ट+क्षिप् ।) वेदविशेषः । अष्टवेदः । इत्यमरः । अस्य एकविंशतिशाखाः । वेदमन्त्रविशेषः । तस्य लक्षणम् । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः । अस्यार्थः । यत्रार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुबुद्धादिपादस्थितिः । इति जैमिनिः । (अष्टग्यजुःसामाथर्ववेदामिहि-तैरपदैष्ट्याशीर्विधानैरुपाध्याया मिषगञ्ज सन्ध्ययोः रक्षां कुर्युः । इति सञ्च्यते सूत्रस्थाने ऊनविंशे-अध्याये ।)

अष्टव्यं, स्त्री, (अष्ट+स्तुतौ अष्ट+“पाठस्तुदिवचि-रिचिचिभ्यस्यक्” । २।७। इत्युणादिसूत्रेण थक् ।) धनम् । इत्यमरः । खर्गम् । इत्युणादिकोषः । (यदुक्तं शब्दार्थे । “हिरण्यं त्रिविधं युद्धं विक्रम-मर्कं धनं वसु” ।) पुत्रहीनस्य अष्टव्यम् । इति याज्ञवल्क्यः । “अष्टव्यमूर्धं हि कुटुम्बं” । इति दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम् ।

अष्ट, न र वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (सां-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न अणोति । इति दुर्गादासः ।

अष्टं, स्त्री, ँ, (अष्ट+स । “सुप्रसिद्धाव्यविभ्यः कित्” । ३ । ६६ । इत्युणादिसूत्रेण कित् ।) नक्षत्रम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । १२।६१ । “पूर्वां सन्ध्यां जर्गन्तिरेव सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमान्तु समासीनः सम्यक्स्थविमाव्रणात्” । तच्च अश्विन्यादिमेदेन सप्तविंशतिः ।) राशिः । इति ज्योतिषम् । (राशयश्च मेघरुधादिमेदेन द्वादश । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं यथा रघौ । १२ । १२५ । “प्रययावातिथेयेषु वसन्त्यङ्गिकुलेषु सः । दक्षिणां दिशश्चक्षुषु वार्षिकेखिव आस्तरः” । “अक्षेभु नक्षत्रेषु राशिषु वा आस्तर इव” । इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

अष्ट, ँ, (अष्ट+अच् ।) पर्वतविशेषः । (अयं हि

कुलाचलानामेकः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ । “माहेन्द्रशक्तिमलयर्कपारिपात्राः सद्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः” ।) मल्लकः । (यथा मनुः । १२ । ६७ । “इको न्गमं व्याघ्रोऽयं फलमूलन्तु मर्कटः । स्त्रीन्तुल्लोककोवाणि यानान्युष्टः पशूनजः” ।) शोणाकरजः । इति मेदिनी । शोनाकरप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः । (खनामख्यातोऽजमीषुपुत्रः । यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्तने । ३२ । ८७ । “धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमीषुः समेयिवान् । अक्षं स जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम्” । खनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ३२ । १०४ । “विदूरथस्य दायद अक्ष एव महारथः” । तथा खनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः । यथा, महा-भारते १ । पुरुवंशानुकीर्तने । ६५ । २४ । “अरिहः खत्वाङ्ग्रेयमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम्” । एतेन पुरुवंशे त्रयण्व अक्षनामानो राजानः सम्भूताः ।)

अक्षगन्धा, स्त्री, (अक्षसेव गन्धो यस्याः ।) रज-विशेषः । वीरताड इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कृगालान्ती २ आवेगी ३ रुद्धदारकः ४ लुङ्गः ५ । इत्यमरः । अक्षिजाङ्गल इति ख्यातो रजस्रः । तत्पर्यायः । अक्षगन्धा २ अक्षिजाङ्गलिको ३ इति रत्नमाला । क्षीरविदारीरजः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ । क्षीरिका ३ । अक्षगन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली । (रुद्धदारकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञेयाः ।)

अक्षगन्धिका, स्त्री, (अक्षगन्धा + स्वार्थे कन् ।) अत इत्वम् । कृष्णामृमिकुष्माण्डः । तत्पर्यायः । क्षीर-विदारी २ महाश्वेता ३ । इत्यमरः ।

अक्षरं, स्त्री, (अक्षो गतौ । अक्ष+“तनूविभ्यां कस्-रन्” । ३।७५ । इत्युणादिसूत्रेण कस्-रन् ।) वारि-धारा । इति मेदिनी ।

अक्षरः, ँ, (अक्ष+“तनूविभ्यां कस्-रन्” । ३ । ७५ । इत्युणादिसूत्रेण कस्-रन् ।) अक्षिक । इति मेदिनी ।

अक्षराजः, ँ, (अक्षराणां मल्लूकानां राजा । राजाहःसखिभ्यश्च ।) जाम्बवान् । इति रामा-यणम् । (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ । “लेभे जाम्बवतीं कन्यामक्षराजस्य सम्भताम्” ।)

अक्षेशः, ँ, (अक्षराणां नक्षत्राणामीशः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ।

अक्ष, श नुत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श अक्षति । आनर्षः । इति दुर्गादासः ।

अक्षीयं, स्त्री, (अक्षतीति । अक्ष+वाङ्लकात् की-यन् ।) पितृकभजनपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

अक्ष, श मूर्त्तौ । गमने । मोहे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं अकक्ष-सेट् ।) श अक्षती अक्षन्ती । मूर्त्तिः कठिनीभावः । “मूर्त्तिः काठिन्य-काययोरित्यमरात् । अक्षति घृवं कठिनं स्यादि-त्यर्थः । अक्षति रुद्धो गच्छति सुहृति वेत्यर्थः ।

मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राक्षः । अक्षति रुद्धस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थः । इति रमानाथः” । इति दुर्गादासः ।

अक्षरा, स्त्री, (अक्षति परपुरुषं प्राप्नोतीति । अक्ष+“अक्षेरः” । ३।१३१ । इत्युणादिसूत्रेण खरः । खरन् इति प्रसाद इति पारायणीयम् ।) वेश्या । इत्युणादिकोषः । (यथा, अथर्ववेदे १० । ६२० । “अक्षरा ये च ते श्रमाः” ।)

अक्ष, उ गत्याम् । स्तैर्ये । ऊर्जने । अर्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (भादि-आत्म-सकं-अकक्ष-सेट् ।) उ अर्जते । ऊर्जनं जीवनं बलवद्भावश्च । इति दुर्गादासः ।

अक्ष, इ उ भजि । इति कविकल्पद्रुमः । (इदित् भादि-आत्म-सकं-सेट् ।) अक्षति । भजि भजने । इ अक्षते । उ अक्षते मत्स्यं रूपकारः । इति दुर्गादासः ।

अक्षीयं, स्त्री, (अक्षते रघोऽस्मादिति । अक्ष+“अर्ज-कृजश्च” इत्युणादिसूत्रेण ईयन् ।) पितृपचनम् पितृकभजनपात्रम् । इति हेमचन्द्रामराः । नरक-विशेषः । अत्र पितृपचनप्रज्ञेयः । (यथा, मनुः ४।६० । “लोहशङ्खजघ्नीष्वक्ष पश्यान् शाल्मलीं नदीम्” । धनम् । सोमलताया उद्धतो रसः । यथा, अष्टवेदे ३ । ४३ । ५ । “कुविद्राजानं रुचवन्नृजीषिन्” । “अक्षीषिन् सोमवन्” । इति भाष्यम् ।)

अक्षु, वि, (अक्षयति गुणान् । अक्षं अर्जने । “अर्जि-दृष्टीति” । १ । २८ । उणादिसूत्रेण साधुः ।) अवक्रम् । सोजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अर्जि-क्षम् २ प्रगुम् ३ । इत्यमरः । प्राञ्जलः ४ सरलः ५ । इति जटाधरः । (“उमां स पश्यन् अक्षुवैव चक्षुषा” । इति कुमारः ५ । ३२ । यथा, मनुः । २ । ४७ । “अक्षवक्त्रे तु सर्वे सूरवणाः सौम्यदर्शनाः” । स्त्रियां खीष्पत्ते यथा, भाषे १२ । १८ । “अक्षीर्धानैरवतत्य कन्धरा-न्नावचूडाः कलधर्षदारवैः” । अनुकूलम् । यथा, अष्टवेदे ५ । ४१ । १५ । “अक्षुहन्त अक्षुवतिः” । “अक्षुहन्तदनुकूल-हस्तः” । इति भाष्यम् । शोभनम् । यथा अष्टवेदे ५ । ४४ । ५ । “आरवाङ्ग्रेयुगायः” । “अक्षु-गायः शोभनस्तुतिः” । इति भाष्यम् । वसुदेव-पुत्रभेदे ँ । यथा भागवते ६ । २४ । ५४ । “अक्षुं संमर्द्दन् मद्रं संकर्षणमहीश्वरम्” ।)

अक्षुकायः, ँ, (अक्षुः सरलः कायो यस्य ।) कश्यप-भूतिः । इति जटाधरः । अवक्रशरीरे वि । (“तस्मिन् खल्लिचमासीन अक्षुकायः समभ्यसेत्” । इति भागवते ३ । २८ । ८४ ।)

अक्षः, ँ, (अक्ष+“अक्षेत्रायवक्तेति” । २ । २८ ।) उणादिसूत्रेण निपातनान् रन् गुणभावश्च ।) नायकः । इत्युणादिकोषः । (चरुगामिनि, वि । यथा अष्टवेदे १ । ११७५ । १४ । “युवं मुच्यु-मर्दयो निः समुद्रादिभिः अक्षु अक्षेभिरक्षैः” ।

कृष्ण

कृष्णो

कृष्णो

“कृष्णेभिः कृत्तुगामिभिः” । इति भाष्यम् ॥

कृष्णासनः, पुं, (कृजि + “कृजिद्विषसिन्दसहिभ्यः कित्” । २ । ७७ । इत्युणादिचुत्रेण चसानच् । कित् । १) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ उणादि-
कोषश्च ॥)

कृष्ण, द उ च गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
उभं-सकं-सेट् ।) द च कृष्णोति चर्षोति कृष्णते
चर्षते । उ षर्णिवा कृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

कृष्ण, स्त्री, (कृ + क्त । कृष्णमाधमर्णे इति णत्वम् ।)
धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पर्युद्वे-
नन् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन स्त्री-
कृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य
विवरणं कृष्णादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कुसीदाख्यं कृष्णं यथा ।

“स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन दत्तः कुसीदिनाम्” ॥

इति नारदः ॥ अस्यार्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् ।
लाभो वृद्धिः । दानग्रहणपदे कर्मण्यनटा साध्ये
तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं
धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं
तथा दीह्यत् गृह्यमाणं यत्तद्वत् । इति रत्ना-
कारादयः ॥ कलाश्रये तु अवस्थापाकरणीयत्व-
रुपगुणयोगाद्गौणप्रयोगः । अतएव बाणिज्यार्थ-
प्रयुक्तस्य गण्यत्वं इति मिश्राः ॥ * ॥ अपि च ।

“कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशद्वैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाद्यगुणं कुसीदाख्यमणं ततः” ॥

इति वृहस्पतिः ॥ अस्यार्थः । कुत्सितात् सीदत-
श्चाधमर्णात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशद्वै-
रुत्तमर्णैः । चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन
हैगुणादिनामः ॥ * ॥ कृष्णत्रयविशेषो यथा ।

“देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः ।
कृष्णवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥
तत्परिशोधनमाह ।

“देवानामन्वयो जन्तुर्धर्मैर्भवति मानवः ।

अल्पवित्तस्य पूजाभिरुपवासत्रतेस्तथा ॥

आर्द्धेन प्रजया चैव पितॄणामन्वयो भवेत् ।

कृषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा
पुग्धवोधे १ । २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः ।

“दशार्णो देशः दशार्णो नदी उभयञ्च कृष्णशब्देन
जलदुर्गमभूमिरुच्यते” ॥ अङ्गश्रास्त्रोक्तः कुतश्चि-
दपि राश्यान्तरात् वियोज्य संख्यावान् पदार्थः ।

यथा वीजगणिते ।
“धनार्थसङ्कलने कारणसूत्रं वृत्ताद्धम् ।

योगे युतिः स्यात् क्षययोः खयोर्व्या

धनार्थयोरन्तरमेव योगः” ॥

कृष्णतीति । कृष्ण गतौ तस्मात्कः । इति श्रुत्यन्या
वाच्यलिङ्गः । गन्ता । गर्भनशीलः । यथा, कृष्णवेदे
६ । २२ । ५ । “सद्यो यः स्यन्दो विभितो यवीया-
न्वयो न तायुरतिधन्वा राट्” । “कृष्णः श्रीप्र-
गन्ता” इति भाष्यम् ॥)

कृष्णमत्कः, पुं, (कृष्णे मत्कृष्यत्वे ।) कर्मकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ जामिन इति भाषा ॥

कृष्णमार्गः, पुं, (कृष्णं मार्गयति यः सः । कृष्ण +
मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥

जामिन इति भाषा ॥

कृष्णमुक्तिः, स्त्री, (कृष्णस्य कृष्णात् वा मुक्ति-
र्माचनं भवत्यस्मात् ।) कृष्णपरिशोधनम् । तत्-
पर्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णमोक्षः, पुं, (कृष्णात् मोक्षः ।) कृष्णपरिशो-
धनम् । इति हारावली ॥

कृष्णादानं, स्त्री, (कृष्णस्य आदानम् ग्रहणम् ।) अधम-
र्णात् उत्तमर्णेन सलामधनग्रहणम् । तत्तु अद्या-
दशविवादेन्तर्गताद्यविवादः । (यदाह मनुः । ८४-

“तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः” ।

इत्यादि ।) तच्च सप्तविधं यथा । ईदृशमृणं देयम् १

ईदृशमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन्

समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्णे

पञ्चविधम् । उत्तमर्णे तु दानविधिः ६ आदान-
विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।

“कृष्णन्धेमदेयश्च येन यच्च यथा भवेत् ।

दानग्रहणधर्माश्च कृष्णादानमिति स्मृतम् ॥

अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासवान्धेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् ।

दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यदसु” ॥

तच्च विशेषमाह वृहस्पतिः ।

“परिपूर्णे गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुजगत्कम् ।

लेख्याकृत् साक्षिमदा कृष्णं दद्यात् धनी सदा” ॥

इति विवादावर्षसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं कृष्णोद्-
ग्राह्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कृष्णान्तकः, पुं, (कृष्णमन्तयति यः । कृष्ण + अन्ति

नामधातु + क्तुल् । मङ्गलग्रहाराधनेन कृष्णाप-
नयनात् तथात्वम् ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कृष्णापनोदनं, स्त्री, (कृष्ण + अप + नुद + ल्युट् । ततः

षष्ठीतत्पुरुषः ।) कृष्णापनयनम् । धारशोधनम् ॥

कृष्णी, [नृ] त्रि, (कृष्णमस्यास्तीति । कृष्ण + इति ।)

कृष्णयस्तः । धारी ॥

(“जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋतैर्ऋणी भवति”)

इति श्रुतिः । “कृष्णी न स्यात् यथा पिता” ।

इति दायभागे ॥)

कृष्णोद्ग्राहणं, स्त्री, (कृष्णस्य उद्ग्राहणं ।) अधमर्ण-
गृहीतर्णग्रहणं । यत्र कृष्णं प्रार्थनकाले प्रार्थितो-

ऽपि कृष्णो न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं

तदाह मनुः । ८४—८६ ।

“यैर्यैरुपायैरर्थं खं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तैस्तेरुपायैः संयच्छा साधयेदधमर्णिकम्” ॥

धर्मोऽयं व्यवहारेण क्लेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पक्षमेव वलेन च” ॥

अधमर्थः । पूर्वपूर्वधर्मार्थाभावे उत्तरोत्तरम्

संगृह्य वशीकृत्य । धर्मे वृहस्पतिराह ।

“सृष्टस्मन्विषन्दिष्टैः सामोक्तानुगमेन च ।

प्रायेण वा कृष्णी दाप्यो धर्मे यच्च उदाहृतः” ॥

अस्यार्थः । कृष्णिकस्य ये सृष्टस्मन्विषन्दिष्टे

सन्देशो यो यच्च सामंभचनं यच्चानुगमनं प्रायोप-
वेशनं वा धनिकस्य सधर्मं कृष्णोद्ग्राहणोपायः ॥
व्यवहारे कात्यायनः ।

“धार्म्योऽवरोद्ध कृष्णिकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यावन्न दद्यादेयश्च देशाचारस्थितिर्यथा” ॥

अस्यार्थः । यावद्दानं जनसंसदि कृष्णिकस्य धनि-
केन धारणं व्यवहारः ॥ कलाचरितवलात्कारेषु

वृहस्पतिः ।

“कृष्णा याचयित्वाधर्मान्नीय कृष्णिकादृशी ।

अन्नाहितादि बाह्य दाप्यते यत्र सोपधिः” ॥

अस्यार्थः । कृष्णिकस्य धनमन्नाहितादि वा कृष्णा
आहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनोपायः

सोपधिः सच्छेषमुच्यते ॥

“पुनरदारपशून् वृद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।

यच्चर्षा दाप्यतेऽर्थं खं तदाचरितमुच्यते ॥

वृद्धा स्वग्रहमानीय ताडुनाद्यैरुपक्रमैः ।

कृष्णिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते” ॥

अनयोरर्थः । पुनरदारपशूरोधो द्वारोपवेशनश्च

य उद्ग्राहणोपायस्तदाचरितमुच्यते । स्वग्रहमा-
नीय ताडुनादिजज्ञा उद्ग्राहणोपायो बला-

त्कार उच्यते ॥ * ॥ कोऽधमर्णः केनोपायेन

साध्यस्तदाह कात्यायनः ।

“राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रसाधयेत् ।

कृष्णिनं दुर्हदं वापि च्छलेनैव प्रसाधयेत्” ॥

कृष्णिनं दायदम् । तथा

“बणिजः कर्मकाञ्चिव शिल्पिनश्चाववीद् भृगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् संपीड्य दापयेत्” ॥ * ॥

यत्र धनं न लभ्यते तत्राह वृहस्पतिः ।

“निर्धनं कृष्णिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः” ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिच्छीयन्मरणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिच्छीयः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ आपार-

द्वारा न ब्राह्मणस्य कृष्णशोधनमाह कात्यायनः ।

“कर्मणा क्षत्तविद्विश्रान्तं समहीनांस्तु दापयेत्” ॥ * ॥

कृष्णशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुंरुत्तमर्णस्य

दण्डमाह कात्यायनः ।

“यदि ह्यादावनादियमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साक्षं पूर्वमृष्टान्मुच्यते चर्षिकः ॥ * ॥

यदि परमवृद्धिप्राप्तं धनमृष्णिको दातुं न शक्नोति

तदा चक्रवृद्धा क्षेच्छ्या धारयेत् । यथा वृहस्पतिः ।

“पूर्वावधौ श्रान्तजामभ्यगमुद्ग्राहयेदनी ।

कारयेद्वा धनी लेखं चक्रवृद्धिव्यवस्थया” ॥

तथा च वृहस्पतिः ।

“हिरण्ये दिग्गुणीभूते नृते नयेऽधमर्णिके ।

अयं तदीयं संयच्छा विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यन्तु दण्डाहं जनसंसदि ।

कृष्णानुरूपं परतो गृहीतान्यनु वर्जयेत् ॥

खधनश्च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलैर्नरेः ।

तद्वन्मुञ्चातिविदितं प्रवृत्तमापराधुयात्” ॥ * ॥

यथाविषयं धर्मादीन् धनसाधनोपायान् प्रयुज्जानो

कृतं

न राज्ञा निवर्त्तनीय इत्याह मनुः ।

“यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्गोऽधमर्गिकात् ।

स राजा नाभियोक्तव्यः स्वर्कं संसीधयन् धनम्” ॥ १० ॥
धनवता ऋणिकेनादत्ते ऋणे राजा स्वयं विंशति-
तमभागं गृहीत्वा उत्तमर्गाय दापयेत् इत्याह
नारदः ॥

“ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्यान् प्रयच्छति ।

राजा दापयितव्यः स्यात्तद्वहीत्वांशन्तु विंशकम्” ॥ ११ ॥

यदा अधमर्गिकः सकलमृगं दातुमसमर्थः शतपु-
नारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्
यथावदन्तं उत्तमर्गेण उपगतं प्राप्तमिति धनी
तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् इत्याह
याज्ञवल्क्यः ।

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।

धनी षोडशतं दद्यात् सहस्रपरिचिह्नितम्” ॥

इति विवादाख्यवसेतुः ॥

कृतं, गत्याम् । स्पृष्टे । स्मृत्यै । घृणायाम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-पर-ईयङ्पक्षे आत्म-
गत्यर्थे सकं, अन्त्यार्थे-अकं-सेट् ।) घृणा दया ।
ऋतीयते जनः स्पृष्टे ईश्वरो भवति । किञ्चि-
दयते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे
परस्मैपदमेव । आर्त्तित् आनर्त्त इत्यादि । इति
दुर्गादासः ॥

कृतं, स्त्री, (कृत + क्त ।) उच्छृण्वम् । (यथा, मनुः ।

४ । ४—५ ॥

“कृतान्मृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यान्मृताभ्यामपि वा न श्वरत्वा कदाचन ॥

कृतमुच्छृण्वन् ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्मणं स्मृतम्” ॥

जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । “तन्म

कृतं पातु शतशारदाय” । “कृतमुदकम्” । इति

भाष्यम् ॥) सत्यं इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।

८ । ८२ ।

“साक्षेऽमृतं वदन् पाक्षैर्बध्यते वारुणैर्मृगम् ।

“विवशः शतमाजातीकृत्वा साक्षं वदेदृतम्” ॥

कर्मफलं । यथा, “कृतं पिवन्तौ स्रुतस्य ऋके” ।

इति श्रुतिः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।

१ । २५६ ।

“भगवान् वासुदेवश्च कौर्त्तयेऽत्र सनातनः ।

स हि सत्यमृतश्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।

शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्” ॥

पुं, स्मृत्यै । यथा, शतपथब्राह्मणे । “ब्रह्म वा

कृतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म कृतं ब्रह्म एवायुः” ॥

परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । “कृतमेकाक्षरं ब्रह्म” ॥

सत्याचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।

“सुतो मित्राय वरुणाय प्रीतये चारुर्नृताय

प्रीतये” ॥ “कृताय सत्याचाराय” । इति दया-

नन्दभाष्यम् ॥ यद्गः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे

रुद्रोपस्थाने । “कृतमित्यस्य कालापी रुद्र ऋषि-

रुद्रपृष्ठेऽपी रुद्रो देवता रुद्रोपस्थाने विनि-

योगः” ॥ देवमेदः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २३ । ८ ।

“कृतस्य हि सुरुषः सन्ति पूर्वैर्कृतस्य धीति-

कृतुः

रजिनानि हन्ति” । “कृतस्य कृतदेवस्य” । इति
भाष्यम् ॥ यद्गः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।
“कृतचिद्धि सत्यम्” । “कृतस्य यज्ञस्य जलस्य
वा चित् ज्ञाता” । इति भाष्यम् ॥ अग्नेर्हवि-
भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । “कृतस्य
सत्यस्य” । इति ॥

कृतः, चि, (कृत + क्त ।) दीप्तः । पूजितः । इति
मेदिनी ॥

कृतजित्, पुं, (कृतं जयति कृत + जि + क्तिप् ।)

यच्चविशेषः । यथा,—

“त्वष्टा च जनदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।

ब्रह्मापेतोऽथ कृतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥

माघमासे वसन्त्येते सप्त भैवेय भास्करे ।

श्रूयतां चापरे सूर्ये फागुने निवसन्ति ये” ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । “त्वष्टा

सूर्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राजस्यः । कृत-

जिदयत्तः । धृतराष्ट्रो गन्धर्वः । इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी । (चि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ ।

८३ । “कृतजिचं सत्यजिचं सेनजिचं सुषेणश्च” ॥)

कृतधामा, [न्] पुं, (कृतं सत्यं धाम भवनं यस्य ।)

विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, यजुर्वेदे ५ । ३२ ।

“हव्यसूदन कृतधामासि सज्योतिः” ॥ इन्द्रभेदः ।

स तु रुद्रसावर्णिके मनो भविता । यथा,—

भागवते । ८ । १३ । २८ ।

“भविता रुद्रसावर्ण्यो राजन् ! दादशमो मनुः ।

कृतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः” ॥

यदुर्वशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।

“कद्रुश्च कर्णिकायां वै कृतधामाजयावपि” ॥

अविनश्यस्यानवति, चि । यथा यजुर्वेदे । १८ । ३८ ।

“कृतावाहुतधामाभिर्गन्धर्वस्तस्योयधयः” ॥)

कृतिः, स्त्री, (कृत + कर्त्तृ + क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्तम् ।

जुगुप्सा । स्पृष्टा । इति मेदिनी ॥ (भवे + क्तिन् ।)

गमनम् । अशुभम् । इति धरणी ॥ (पुरुषमेध-

यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।

“कृतये स्तेन हृदयम्” । श्रुचौ पुं, इति निरुक्तिः ॥)

कृतोया, स्त्री, (कृत + ईयङ् + टाप् ।) घृणार्थकः ।

जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्त्तनम् २ क्रियाया ३ ।

इत्यमरः ॥

कृतुः, पुं, (कृत + “अर्त्तञ्च तु” । इति उणादिसूत्रेण

१७२ । तुः चकारात् कित् च ।) कालविशेषः ।

स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-

फागुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३

ज्यैष्ठ्याषाढौ ग्रीष्मः ४ आश्विनमाद्रौ वर्षाः ५ आ-

श्विनकार्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधो-

ऽपि । कार्तिकाग्रहायणपौषमाघाः शीतः १

फागुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढ-आश्विन-

माद्राश्विनाः वर्षाः ३ । द्विविधोऽपि । कार्तिका-

दिषणमाघाः शीतः १ वैशाखादिषणमाघाः ग्रीष्मः

२ । इति स्मृतिः ॥ ॥

(यदुक्तम् ।

“मासद्वयात्मकः कालः कृतुः प्रोक्तो विचक्षयै” ।

यत्र तु “दादश मासाः पञ्चर्त्तवः” इति श्रुतं तत्र

कृतुः

हेमन्तशिशिरयोरेकत्र करणं विवक्षितम् ॥

“वयकोपसमा दस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।

कृतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिषु संक्रमात् ॥

ग्रीष्मो मेघवर्षो प्रोक्तः प्रादुर्भूयान्कर्कटो ।

सिंहकणे स्मृता वर्षा तुलादृष्टिकयोः शरत् ॥

धनुर्ग्रीष्मौ च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः” ।

मेघवर्षो रविणा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-

वित्यादि । अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ।

माघादिमासयुग्मेऽमृततवः षट् क्रमादमी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

“वर्षाः शरश्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।

ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते कृतवः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

एयक् एयक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः” ।

इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“नासैर्दिसृष्टीर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्धिमाः” ॥

इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥

“इह खलु संवत्सरं षडङ्गन्तुविभागेन विद्यात्” ।

इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

“तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्षते ।

हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रयः

कृतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारण-

लक्षणास्तय कृतवः प्रादुर्गृह्यरदसन्ता इति ।

प्रादुर्गृह्णितं प्रथमः प्रत्येः कालजलस्थानुबन्धो वर्षाः ।

यवमेवे संशोधनमधिक्षत्य यद् विभज्यन्ते

कृतवः” ।

इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ।

“तत्र माघादशो दादशमासा हिमातिक्रमन्तुं

क्षत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-

वर्षा-शरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।

मधुमाधवौ वसन्तः । सुचिसृष्टौ ग्रीष्मः । नमो-

नभस्यौ वर्षाः । इमर्जौ शरत् । सद्य-सद्यस्यौ

हेमन्त इति । तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्च-

न्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो-

दक्षिणमुत्तरश्च” ।

“इह तु वर्षा-शरद्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्रादुर्गः षडृ-

तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।

ते तु भाद्रपदाद्येन हिमासिकेन व्याख्याताः । तद्-

यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्तिकमार्गशीर्षौ

शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फागुन-चैत्रौ

वसन्तः । वैशाख-ज्यैष्ठ्यौ ग्रीष्मः । आषाढ-आश्विनौ

प्रादुर्गृह्णितौ” । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सन्तुते-

नोक्तम् ॥)

स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिन्यौ । तत्पर्यायः ।

रजः १ पुष्पम् २ आर्त्तव्यम् ३ । इत्यमरः ॥

यथाह मनुः । ३ । ४५-४६ ।

“कृतुकालाभिगामी स्यात् खदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्ष्णं व्रजेयैर्ना तद्व्रतो रतिकाम्यता ॥

कृतुः स्वामाविकः स्त्रीणां राजयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्निरितरैः सार्द्धमष्टौभिः सद्विगृहितैः ।

तासामाद्यास्तस्रस्तु निन्दितकादशो च य ।

ऋतु

चयोदशी च शेषान् प्रशन्ता दशरात्रयः ।
 युग्मास्त पञ्चा ज्ञायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रियु ।
 तस्मात् युग्मान् पञ्चार्थः संविशेदात्तत्वे स्त्रियम् ॥
 पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
 समेऽयुग्मान् युस्त्रियो वा स्त्रीणोऽन्ते च विपर्ययः ॥
 “२३ः सप्तदिनं यावत् ऋतुस्य भिषजां वरः” ।
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
 “ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टान्तवम् ॥”
 “नियतं दिवसेऽतीते सद्बुधश्चन्द्रं यथा ।
 ऋतौ व्यतीते नार्यान्तु योनिः संव्रियते तथा ॥
 मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तर्दातवम् ।
 ईप्सत् क्षणं विगन्धश्च वायुर्दोनिमुलं नयेत् ॥
 तदधीर्द्वादशाकाले वर्त्तमानमष्टकं पुनः ।
 जरापद्मशरीराणां याति पद्माशतः क्षयम्” ॥
 इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 “द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वं मापञ्चाशत् समाः स्त्रियः ।
 मासि मासि भगदारा प्रकृत्यैवार्त्तव सवेत् ॥
 प्यात्तवस्वावदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः ।
 गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः” ॥
 “सर्वसामेव चतुर्वर्गस्त्रीणां सर्ववादिसम्मतः ।
 पूर्वोक्तरामयः ग्रन्थान्तरेषु विषयः । तद्वया ।
 खानदिवसादूर्ध्वं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्याः । दश-
 रात्रावधि क्षत्रियायाः । अष्टरात्रावधितैश्चायाः ।
 यज्ञावधि शूद्रायाः गर्भधारणे शक्तिः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
 ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
 मासेनोपचितं गतं धमनीभ्यान्तौ पुनः ।
 ईप्सत्क्षणां विगन्धश्च वायुर्दोनिमुद्गुदेत्” ॥
 “ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वोक्तिसुख निन्दिताः” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
 शिवः । यथा महाभारते १२ । महादेवसहस्र-
 नामकधने १७ । १२६ ।
 “ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः” ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । विष्णुसहस्रनाम-
 कधने १४६ । ५८ ।
 “ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
 दीप्तिः । इति मेदिनी । मासः । सुवीरः । इति विन्नः ॥
 ऋतुप्राप्तः, चि, (ऋतुः प्राप्तोऽनेन ।) फलेग्रहिः ।
 अथन्यदृष्टादिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुगत्या अस्तीति । ऋतु + मत् +
 + डीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । राज-
 खला २ स्त्रीधर्मिणी ३ षष्ठी ४ प्यात्रेयी ५
 मणिनी ६ पुष्यवती ७ उदय्या ८ । इत्यमरः ।
 (यथा, महाभारते १२ । ८७ । “उपाध्यायानी
 ते ऋतुमती उपाध्यायस्य प्रोथितोऽस्या यथाय-
 म्नुबन्धो न भवति तथा क्रियताम्” ॥
 ऋतुमतीहृत्यमाह ।
 “वार्त्तवखानदिवसात् न्यहं सा ब्रह्मचारिणी
 शशीत दमश्रयायां पश्येदपि पतिं न च ॥
 करे शरावे पर्णे वा हविषां न्यहमाचरेत् ।
 अश्रुपातं नख्येदमभ्यङ्गमनुदेपनम् ॥

ऋतु

नेत्रयोरङ्गनं खानं दिवास्त्रप्रं प्रधानम् ।
 अथ्युच्यतेऽश्रवणं हसनं वज्रभाषणम् ॥
 प्यात्रां भूमिखननं प्रवातश्च विवर्जयेत् ।
 ततश्चतुर्थे दिवसे खाता सदसनादिभिः ।
 भूमिताः समनाः पश्येत् भर्तारं समलङ्कृतम् ॥
 पूर्वपश्येत् ऋतुखाता यादृशं नरमङ्गना ।
 तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्” ॥
 एतदकरणे प्रत्यवायमाह ।
 “अज्ञानात् वा प्रमोदादा लौल्यादा देवतश्च वा ।
 सा चेत् कुर्वात् निषिद्धानि गर्भदोषास्तदाप्नुयात् ॥
 एतस्या रोदनात् गर्भो भवेद्विहृतलोचनः ।
 नख्येदेन कुण्डी कुष्ठो त्वभ्यङ्गो भवेत् ॥
 अनुलेपात् तथा खानात् दुःखशीलोऽप्लनादटक् ।
 स्वापशीलो दिवास्वापात् चक्षुः स्यात् प्रधानात् ॥
 अथ्युच्यतेऽश्रवणात् वधोरः खलु जायते ।
 तालुदन्तोऽजिह्वासु श्यावो हनन्तो भवेत् ॥
 प्रलापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
 खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्” ॥
 इति ।
 “क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोणिपयोधराः ।
 खस्तात्किञ्चित् पुंस्त्वा मां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
 “गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्ध-
 खातां स्त्रियमथापन्नयोनिशोणितगर्भाशयान्तु-
 मतीमाचम्यते” ॥
 इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥
 “धीनप्रसन्नवदनां प्रसिन्नात्मसुखद्विजाम् ।
 गरकामां प्रियकथां खन्तकुक्ष्यत्सिर्जङ्गाम् ॥
 स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्युन्नयनस्किचम् ।
 हर्षोत्सुक्यपराक्षापि विद्यादृतुमतीमिति” ॥
 इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये,—
 “ततः शुद्धखातां चतुर्थेऽह्न्यहृतवासःसमलङ्कृतां
 क्षतमङ्गलखस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् । तत्-
 कस्य हेतोः ।
 पूर्वपश्येदृतुखाता यादृशं नरमङ्गना ।
 तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥
 ततो विधानं पुत्त्रोद्यमुपाध्यायः समाचरेत् ।
 कर्मान्ते च क्रमं क्षेणमारभेत विचक्षणः” ॥
 “तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमना-
 युष्यं पुंसां भवति । यस्य तत्राधीयते गर्भः स
 प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्तिकाग्रहे
 वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽप्यायुष्यां भवति ।
 चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । नच
 प्रवर्त्तमाने रक्ते वीर्यं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा
 नद्यां प्रतिखोतः ज्ञावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-
 र्त्तते नोर्द्ध गच्छति तददेव द्रव्यम् । तस्मान्नि-
 यमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् । अतः परं मासा-
 दुपेयात्” ॥ इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये
 सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 ऋतुराजः, पुं, (ऋतूनां राजा । “राजाहःसखिभ्य-
 एच्” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) वसन्तकालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋद्धिः

ऋतुद्धिः, पुं, (ऋतुषु द्युतिवर्त्तनं यस्य ।) वत्सरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ऋतुसन्धिः, पुं, (ऋत्वोः सन्धिर्भजनम् ।) ऋतुद्वयसन्धि-
 कालः । स च ऋत्वोरन्यादिसमाहृतौ । तपश्च
 वामटः ।
 “ऋत्वोरन्यादिसमाहृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वो विधिगत्यान्यः सेवनीयः परो विधिः” ॥
 ऋतुखानं, स्त्री, (ऋतौ खानम् ।) रजसखास्त्रियाः
 चतुर्थीहकार्तव्यखानम् । इति स्मृतिः । तत्खा-
 नानन्तरं भर्तवदनं द्रव्यं नान्यस्य भर्त्सन्निधाने
 भर्तारं मनसि ध्यात्वा सूर्यं विनोक्तयेत् । इति
 काशीखण्डम् ॥
 (“ततः पुष्पेक्षणादेव कन्यागन्धायिनी न्यहम् ।
 भृशालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
 क्षीरेयं यावत् क्षोभं कोष्ठप्रोधनकार्यम् ।
 पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।
 चतुर्थेऽङ्गि ततः खात्वा शुक्लमात्म्यम्वा मुचिः ।
 इच्छन्ती भर्तसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्” ॥
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥
 ऋते, व्य, (ऋत + के ।) विगा । वर्जनम् । इत्यमरः ।
 (“अवेहि मां प्रीतमते तुरङ्गमात्” ॥
 इति रघुवंशे । ३ । ६३ । तथा, कुमारः २ । ५७ ।
 “अथादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” ॥)
 ऋत्विक्, [ऋ] पुं, (ऋतौ यजतीति । ऋतु + यञ् +
 ऋत्विगादिना क्तिन्नतो निपातितः ।) पुरोहितः ।
 यथा,—
 “अन्याधेयं पाकयज्ञानमिष्टोमादिकान्मखान् ।
 यः करोति हतो यस्य स तस्यर्त्विगोच्यते” ॥
 इति मागवे २ । १४३ । तत्पर्यायः । याजकाः २ ।
 इत्यमरः ॥ भरताः ३ कुरवः ४ वाग्यतः ५ दक्षा-
 वहिषः ६ यतश्चुचः ७ भरतः ८ सधाधः ९ देव-
 यवः १० । इत्यष्टाद्विहृतानाम्नि । इति वेदनि-
 र्घण्टौ ३ अध्यायः ॥
 अयं हि नायकस्य धर्मसहायः । यदुक्तं सांहि-
 त्यदर्पणे । १ । ५१ । “ऋत्विक्पुरोमभः स्युर्ध्व-
 विदन्तापसास्तथा धर्मे” ॥)
 ऋद्धं, स्त्री, (ऋद्ध + क्त ।) सम्पन्नधान्यम् । इति मे-
 दिनी । परिपक्वमर्द्धधान्यम् । इत्यमरटीक्षायं
 भरतः ॥ वज्रजितधान्यम् । इति सुभूतिः ॥ तत्प-
 र्यायः । आवसितम् २ । इत्यमरः ॥ अवसितम् ३ ।
 इति तट्टीका । सिद्धान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनाम-
 कीर्त्तने १३ । १४६ । ४३ ।
 “ऋद्धः स्यराक्षरो सन्नखन्नायुर्मास्तरसुतिः” ॥)
 ऋद्धः, चि, (ऋद्ध + क्त ।) सम्पन्नः । सम्पन्नः । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, गीतायाम् । २ । ८ ।
 “अवाप्य भूमावसपदमृद्धं
 राज्यं सुरायामपि पाधिपत्यम्” ॥)
 ऋद्धिः, स्त्री, (ऋद्ध + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषध-
 विषेयः तत्पर्यायः । योग्यम् २ खिद्धिः ३ लघुः
 ४ । इत्यमरः ॥ प्रायप्रदा ५ द्रव्या ६ । इति रम-
 माणा । प्रायदा ७ जीवदात्री ८ सिद्धा ९ योग्या

वृष

वृष

वृषि

१०. वेतनीया ११. ग्याही १२. मङ्गला १३. मीय-
कान्ता १४. जीवयेका १५. वङ्ग्या १६. अस्याः
गुणाः। मधुरतम्। सुचिन्मन्। अतितित्तम्।
श्रीतपत्तम्। अचिमेधाकारितम्। अष्टकृष्णमि-
माशितम्। इति राजनिर्घण्टः। अस्याः रूपं यथा,—
“शृङ्गिरेन्द्रिय कन्दो ही भवतः कोशयामले।
श्वेतसोमान्वितः कन्दो यताशानः सरन्धकः।
स एव शृङ्गिरेन्द्रिय मेदमयेतयोर्वने।
गुणयन्त्रिभुजा शृङ्गिर्वासावर्तयता घृता।
रुद्रिन्नु दक्षिणावर्तयता प्रोक्ता महर्षिभिः”।
श्रीमध्वकरे शृङ्गिरुद्रियानि वाराहीकन्दः अ-
चवा वला देवा। इति परिभाषा ॥ ३॥ सन्दर्भः।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमादे २। ५८।
“परिच्छिन्नप्रमावर्द्धनं नया न च विष्णुना”।)
पार्थिवी। इति शब्दरत्नावली ॥ (अष्टमीः)।
वृष, उ य न इर वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः।
(दिवां, सां-परं-सकं-सेट् ।) य वृद्धति । उ
वृद्धिवा वृद्धा । न वृद्धोति । इर वार्धत् च्या-
र्धत् । वृद्धिचतुर्तो चायम् । सोऽहं प्रागवतैव
भूतजननीमृद्धोमीति भवभूतिः । अन्तर्भूतार्थ-
त्वादित् सिद्धमिति केचित् । इति दुर्गादासः ।
वृष, श दाने। द्वाघायाम्। हिंसायाम्। निन्दा-
याम्। यद्धे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-
सकं, सकं च-सेट् ।) श वृद्धति जनो ददाति
द्वाघते द्विगति निन्दति यद्धते देवार्थः। आनर्षः।
हिंसायानप्ययमित्यन्ते। इति दुर्गादासः ।
वृषुः, पुं, (ऋ खर्गे देवमातुरदितेर्वा भवति यः ।
वृ + भू + तु ।) देवता । इत्यमरः । (यथा, ऋग्-
वेदे । ८ । २१ । ६ ।
“वृषुर्ग रथ नवं दधतो केतुमादिषे” ।
देवानामपि देवः । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।
“वृषवो गाम तपान्ये देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे दान्यजन्तोऽष्ट देवताः” ।
धातुमन्वन्तरे देवगर्भेदः । यथा,—
“आद्याः प्रवृत्ता वृषवः पृथुवाप दिवौकसः” ।
इति अरिर्विश्वः । ७ । ३२ ।)
वृषुत्तः, पुं, (वृषो देवाः क्षिपन्ति वसन्ति यत्र ।
वृषु + क्षि + वृत् ।) नर्गः। वषम्। इन्द्रः। इति ।
राज्युत्तः । (देवमात्रे । यथा ऋग्वेदे । ४ ।
२० । १ । “उपगो राजा वधिरमृच्छाः” ।
“वृषुत्ताः वृषवः” । इति मायम् ।)
वृषुत्ताः, [वृ] पुं. (वृषुत्तः नर्गः वर्षं वा अस्या-
स्तीति इति । “मघिमयृषुत्तामावृ” । ७ । १ । ५५ ।
“वृत्तोत्तर्गनामस्याने” । ७ । १ । ५६ । इत्यादिना
सिद्धम् । यथा वृष्टति इति पञ्चमूर्तिनक्
प्रत्ययः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४० । ३ । “इन्द्रो विभां वृषुत्ता वागो
वर्षः” । इति ।)
वृष्टः, य वृ षे । (मुधाद-तुदां-परं-सकं-सेट् ।)
इति रिम्बधातोऽपीपायां दुर्गादासः ।
वृष्टः, गतिरुद्योः । सौवधानुवदम् । (परं-सकं-
सेट् ।) वृष्टः । इति दुर्गादासः ।

वृष्यः, पुं स्त्री, (वृष् + कृष् ।) मगविशेषः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १० ।
“वृष्यो न वृष्यद्रवणमागच्छि” ।)
वृष्य, ई ङ गतो । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) वृष्यादिः । ई वृष्टः । ङ वृष्टति ।
इति दुर्गादासः ।
वृष्यभः, पुं, (वृष् + “वृष्यवृष्यं कित्” । इति
उदादिनृजग ३ । २३ । अमच् । कित् ।) वृष्यः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । २८ । ८ । “उय वृष्यभस्य
रेतन्युनेन्द्र तव वीर्यं” ।) कर्मरन्ध्रम् । कुम्भीर-
पुच्छः । उत्तरपदे श्रेष्ठः । इति मेदिनी ।
(“युवतरपदे व्याघ्रपुच्छवर्ममकुम्भराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” ।
इत्यमरवाक्यात् । यथा पुरुषवर्मनः पुरुषश्रेष्ठः
इत्यर्थः । अस्मन्निष्पद्यं श्रेष्ठार्थवाचकः । यथा,
मागवते २ । ४ । २२ ।
“खल्लया प्रादुरभूत् किजान्यतः
स ने वृषीयान्वयमः प्रसीदताम्” ।
“वृषीयां ज्ञानप्रदानं वृषमः श्रेष्ठः” । इति
तट्टीका । गगविशेषः । व्याहृतिगगोऽयम् । यथा
पाणिनिः तत्पुरुषसमासप्रकरणे २ । १ । ५६ ।
“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” । व्या-
घ्रादिराहृतिगगः । “व्याघ्र-सिंह-वृक्ष-वृषम-
चन्दन-लक-वृष-वराह-हस्ति-तक्ष-कुम्भर-नर-पु-
यत्-पुण्डरीक-पलाश-कितवाः” । इत्येते व्याघ्रा-
दयः । पर्वतविशेषः । इति धरणी । वराहपुच्छः ।
व्याहृतिगगः । इति हेमचन्द्रः । भगवदवतारवि-
शेषः । (यथा, मागवते ५ । ६ । ७ । “तस्य ह वा एवं
मुक्तालिङ्गस्य भगवत वृषभस्य योगमायावासनया
देह इमां जगतीमभिनानामासेन वक्रममाह” ।)
स तु सत्ययुगे अग्नीध्रसुतनाभिराजपुत्रत्वेन जातः ।
तस्य पुत्रः वृषभरतः । इति श्रीभागवतं ।
(तथा, मार्कण्डेये ५३ । ३८ ।
“अग्नीध्रवृषभोर्गमेतु वृषभोऽभूत् सुतो द्विज ! ।
वृषभान्तरतो जज्ञे वीरः वृषभज्ञातारः” ।
खारोचिमे मन्वन्तरे वृषभेदः । यथा, मार्कण्डेये
६७ । ४ ।
“उज्ज्वलमस्तया प्राप्नो दत्तोक्तिर्गवमस्तथा” ।
वृषभसहस्रदक्षिण यकाश्निष्याद्यो यागमेदः ।
यथाह नर्गः “पूर्वं वृषभसंज्ञो राज्ञः” । खनाम-
स्यातः यज्ञतुरपुत्तो वृषभेदः । यथा, वृत्तपथ-
ब्राह्मणे १३ । ५ । ४ । १५ । “एकविंशस्तोमेन
वृषभो वाचतुर ईजे शिष्यानां राजा तदेतद्राच-
याऽभिगीतम्” ।) अष्टवर्गान्तर्गतौपथविशेषः ।
तत्पर्यायः । वृषः १ वृषभकः २ वीरः ३ । इति
रत्ननामा । गोपतिः ४ धीरः ५ विषाणो ६ दुर्जरः
७ ककुद्गान्ध पृष्ठवः ८ वोढा ९ वृद्धो १० धृष्टः
१२ भृष्टः १३ कामी १४ रुक्ताग्रिः १५ उवा
१६ लाङ्गुली १७ गौः १८ वन्दुरः १९ गोश्चः २०
वन्वासी २१ । अस्य गुणाः मधुरतम् । श्रीतलम् ।
राक्षसिषविरैकनाशितम् । अमृष्टेष्काशितम् ।
दाहलघ्वरहरतलम् । इति राजनिर्घण्टः । ३ ।

(“जीवकर्मको ज्यौ हिमादिशिरसोद्भवौ ।
रत्नानकन्दवत्कन्दौ दिःसारो वृषभपञ्चमौ” ।
“वृषभो वृषभो धीरो विषाणो माक्षइत्यपि” ।
अन्योऽपि यथा ।
“जीवकर्मको वल्यो श्रीतो शुक्रवृषप्रदौ ।
मधुरो पितृदाहासकाश्ववातक्षयपथौ” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंग्रहे प्रथमे भागे । सप्त-
मरान्तर्गतद्वितीयस्तरः । (अयं स्तरः त्रिभुक्तिः ।
अस्यः तिस्रः भुक्तयो यथा, (१) दयावती, (२)
रत्ननी, (३) रतिका । तिस्रश्च भुक्तिजातयो यथा,
(१) करगा, (२) नध्या, (३) मृदुः । अयस्य वृधि-
वर्णीयः, क्षत्रियजातिः, पित्रगर्भश्च । अन्यो
त्पत्तिः शाकदीपे । अस्य वृषिः देवता च वृक्षाः
कन्दो गादधी । यथा सङ्गीतरत्नाकारे,—
“वृषभस्यभुक्तिस्ततः ।
दयावती रत्ननी च रतिका वषमे स्थिता ।
दीप्तायता मृदुर्मध्या यद्धे स्थावृ वृषभे पुनः ।
संस्थिता करगा मध्या मृदुः ।
पञ्चमः पित्रवंशस्यो हि-धावृधिकुलोद्भवौ ।
वृषभो तु क्षत्रियो ज्यौ वैश्रजाती निर्गो मतौ” ।
रि धौ वृषभमधैवतौ इत्यर्थः । इत्यादि ।)
स तु गोक्षरतुल्यस्तरः । चातकसरतुल्यस्तर इति
केचित् । नारदमने गावः वृषभसरं वदन्ति
यथा,—
“यद्धं रौति मयूरो हि गावो गर्हन्ति चयमम्” ।
इति नारदसंहितायाम् । दर्पणरत्नाकारादिमते
तु चातकः वृषभं वदति । यथा सङ्गीतरत्नो-
“सरन्धर्मं चातको वृते” ।) अन्योत्पत्तिः ।
“नामिमूलादयदा वर्णं उत्पितः कुण्डे ध्वनिम् ।
वृषभस्यैव निर्गति हेतुना वृषभः स्मृतः” ।
इति सङ्गीतरत्नामोदरः ।
(“नामोः समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहृतः ।
वृषभस्येव नादं यत् तस्माद्वृषभइतिरितः” ।
इति च सङ्गीतसमयकारे । अस्योत्पत्तिः वृषवे-
दान् । यथा रत्नावल्यां,—
“वृषवेदात् यद्धं वृषभो यजुषो मध्यधैवतौ ।
सामवेदात् समूहभूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ” ।
इति ।)
वृषभध्वजः, पुं, (वृषभः ध्वजाचङ्कनस्य ध्वजेऽस्य वा)
शिवः । अष्टदिशेषः । इति मेदिनी ।
वृषभो, स्त्री. (वृषभ + जातो षीप् ।) नराकारस्त्री ।
शूकशिवी । शिराला । विधवा । इति मेदिनी ।
(शूकशिव्यर्थे व्यवहारो यथा ।
“वेन्दुयभ्यतिरभेवादिपु” ।
इति चरके सूत्रे चतुर्थोऽध्याये । अथ हि वृषभो
शूकशिवी इत्यस्य शिवदासीयटीका । ५ ।)
वृषिः, पुं, (वृषति प्राप्नोति सत्त्वां न मन्वान् अनेन
पश्यति संसारपारं वा इति । वृष् + “इगुप-
धात् कित्” ४ । १ । २६ । इति उदादिनृजग इत् ।
कित् ।) ज्ञानसंसारयोः पारगता । ज्ञास्तरदा-
चार्यः । (यथा, ऋग्वेदे १ । १ । २ । “अभि-

ऋषि

पूर्वेभिर्ऋषिभिरीक्षो नूतनैरत स देवा एह
वक्ष्यति" ॥ रिषिर्हसादिश्च । "विद्याविदग्धमतयो
रिषयः प्रसिद्धाः" ॥ इति प्रयोगात् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । सत्यवचाः २ शापास्त्रः ३ । स तु
सप्तविधः यथा । व्यासाद्या महर्षयः १ भेलाद्याः
परमर्षयः २ कण्वाद्यो देवर्षयः ३ वशिष्ठाद्या
ब्रह्मर्षयः ४ सुम्यताद्याः श्रुतर्षयः ५ ऋतपर्णादयो
राजर्षयः ६ जैमिन्याद्याः काण्डर्षयः । इति त्रि-
काण्डशेषः । तथा च रत्नकोषे ।
"सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षयः ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः ॥ ३ ॥
मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा ।

१ स्वायम्भुवनन्तरे मरीचिः । अत्रिः । अ-
ङ्गिराः । पुलस्त्यः । पुलहः । क्रतुः । वशिष्ठः ।
(यथा हरिवंशे । ७ । ८ ।

"मरीचिरत्रिभगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" ॥

२ । सारोचिषे उर्जस्तम्भादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ।

"उर्जस्तम्भस्तथा प्रणो दत्तो निर्ऋत्यभस्तथा ।
निश्चरन्तार्ववीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

३ । उत्तमे वशिष्ठसुताः प्रमदादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ७३ । १३ ।

"सुतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयस्यान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

४ । तामसे ज्योतिर्धामादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

"ज्योतिर्धामा एषः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वज्रकस्तथा ।
प्रीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

५ । रैवते हिरण्यरोमा वेदप्रिरा ऊर्ध्वबाहु-
रित्यादयः । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७३-७४ ।

"हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुश्चपापरः ।

वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ॥

वशिष्ठश्च महाभागो वेदभेदान्तपादरागः ।

एते सप्तर्षयस्त्वास्तु रैवतस्यान्तरे मनोः" ॥

६ । चालये हर्ष्यग्नद्वीकादयः ।

(मार्कण्डेयमतानुयायिन उच्यते तत्रैव । ७६ । ५४ ।

"सुमेधा विरनास्यैश्च हविषाऽनुव्रतो मधुः ।

अग्निनामा सविष्णुश्च सप्तासमिति चर्षयः" ॥

७ । वैवस्वताख्यवर्त्तमानमन्वन्तरे कश्यपः ।

अत्रिः । वशिष्ठः । विश्वामित्रः । गौतमः । जम-
दग्निः । भरद्वाजः । (यथा मार्कण्डेये ७६ । ६-१० ।

"अत्रिदैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥

तथैव पुण्यो भगवानृषीकस्य महात्मनः ।

जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे" ॥

८ । सावर्णिके गानवः । दीप्तिमान् । परशु-
रामः । अश्वत्थामा । ऊपः । ऋष्यशृङ्गः । व्यासः ।

(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

"रामो व्यासो गानवश्च दीप्तिमान् ऊपश्च च ।

ऋष्यशृङ्गस्तथा ऋषिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

रामः परशुरामः । अश्विश्चरन्त्यामा ॥

ऋषि

६ । दक्षसावर्णिके द्युतिमदाद्याः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । ८ ।

"मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथान्यो ह्यवाहनः" ॥

१० । ब्रह्मसावर्णिके हविष्मत्सुतसत्यजयमू-
र्त्याद्याः । (यथा मार्कण्डेये ८४ । १०, १३, १४ ।

"मनोस्तु दण्डमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तरं द्विज ! ॥

सप्तर्षीस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ।

व्यापो भूतिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्यएव च ।

नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः" ॥

११ । धर्मसावर्णिके अरुणादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । १६-२० ।

"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथाऽरुणिः ।

निश्चरन्तानघश्चैव विष्टिचान्यो महासुनिः ॥

सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः" ॥

१२ । रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्यादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । २५ ।

"द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्तिस्तपोनिधिः ।

तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः" ॥

१३ । देवसावर्णिके निर्मोहतत्त्वदर्श्याद्याः । (मार्क-
ण्डेयपुराणमते अयं त्रयोदशमनुः रौचाख्ययाभि-
हितः । यथा, तत्रैव ८४ । २७-३० ।

"त्रयोदशस्य पर्याये रौचाख्यस्य मनोः सुतान् ।

सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव गदतो मे निशामय ॥

सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणस्तथापरे ।

सुशर्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ! ॥

महाबलौ महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवसातिः ।

भविष्यान्तश्च सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥

द्युतिमानथ्यश्चैव तत्त्वदर्शी निरत्सुकः ।

निर्मोहः सुतपाश्चान्यो नियुक्कम्पश्च सप्तमः" ॥

१४ । रुद्रसावर्णिके अग्निर्वाङ्मयश्चिदुद्गमगदाद्याः ।

सप्तर्षयः । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौत्याख्यया-
भिहितः । यथा तत्रैव ८६ । १ ।

"ततः परन्तु भौत्याश्च समुत्पत्तिं निशामय ।

देवानृषींस्तथा पुत्तान्तथैव वसुधाधिपान्" ॥

ततः परं त्रयोदशमन्वन्तरानन्तरम् ॥ अस्मिन्

मन्वन्तरे सप्तर्षिनामानाह तत्रैव १०० । ३१ ।

"अग्नीध्रश्चाग्निवाङ्मयश्चिदुद्गमगदाधिवः ।

शुकोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः" ॥

पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नाम-

भेदोऽपि दृश्यते । हरिवंशे ७ अध्याये तथा

विष्णुपुराणे ३४ अंशे अथ विवरणादिकं द्रष्टव्यम् ॥

॥ ३॥ ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठपत्न्याऽन्यतोऽहित-

वर्त्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां प्रधानतश्च स्थितिः

तस्योदये तेषां द्यो भवति । काशोऽखण्डमते

शनिर्लोकादूर्ध्वं ध्रुवलोकात् अधः तेषां स्थितिः

॥ ३॥ यदः । किरणः । इति मेदिनी ॥ भगवादि-

महर्षिसन्तानः । यथा ।

"भृगुर्भगीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।

मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चैति ते दण्ड ॥

ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।

परस्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्मान्महर्षयः ॥

ऋषि

ईश्वराणां सुतास्तेषामप्यस्तान् निबोधत ।

काथो वृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चावगन्तया ।

उतथो वामदेवश्च अगस्त्यश्चौषिजस्तथा" ॥

चौषिजस्थाने कौशिक इति वा पाठः ।

"कर्दमो वालिखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्चसः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः" ॥

इति । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।

"ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतिः ।

एष सन्निचयो यस्मात् ब्राह्मणश्च ततः तृषिः ॥

विष्टितिसमकालान्तु बुद्ध्या यत्किम्विस्त्वभम् ।

ऋषन्ते परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥

गव्यर्धादृषतेर्धातोर्गामनिर्दतिकारणम् ।

यस्मादेव सयम्भुतस्तस्माच्च ऋषिता मता" ॥

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

ऋषिकाः, ष, (ऋषेः पुत्तः । ऋषि + कन् ।) काथा-

ऋषीकाः, दि-ऋषिपुत्तः । यथा ।

"ऋषिपुत्ता ऋषीकालु मैथुनाद्गर्भसम्भवात् ।

परस्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ॥

ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्तकाः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः ॥

तेषां पुत्तानृषीकास्तु गर्भोत्पन्ना निबोधत ।

वत्सरो नृजघश्चैव भारद्वाजश्च वीर्यवान् ।

ऋषिर्दीर्घतपाश्चैव वृहदुष्णः शरत्त्वतः ॥

वागिश्रवाः सुचित्तश्च श्यावोऽन्यश्च पराशरः ।

शृङ्गी च कश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा ॥

इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषिताङ्गताः" ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्रिमालया सरित्

इव ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

("ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।

देवान् पितॄन् चार्चयित्वा ऋषिकोर्कं प्रपद्यते" ॥

इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्वणि ३ । ८४ । ४६ ॥

ऋषिकुलाय हितम् । ऋषिकुल + यत् । ऋषि-

कुलहिते, त्रि । यथा, भागवते ३ । १६ । १३ ।

"अथ तस्योशतो देवोऽन्विषिकुल्यां सरस्वतीम् ।

नास्त्राद्य मनुदण्डानां तेषामात्माप्यहप्यत" ॥

ऋषिजाङ्गनिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गनिकी ।)

ऋक्षगन्धाह्वः । इति रत्नमाला ॥ ऋषिशाङ्गल-

इति ख्यातः । (ऋक्षदारकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता औपधार्यम् ।)

मायपर्णीरुद्धः । इति रत्नमाला ॥ (मायपर्णी-

शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

ऋषिः, स्त्री, (ऋष् हिंसायां + क्तिन् ।) रुद्रः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५७ । २ ।

"वाशीमन्त ऋषिमन्तो मनीषिणः ।

सुधन्वान् इममन्तो निषङ्गिणः" ॥

व्यायुधमात्रम् । यथा ऋग्वेदे १ । १६६ । ४ ।

"मयन्ते विश्वासुवनानि हर्मसा ।

चित्रो वो यामः प्रयतासृष्टिषु" ॥

"ऋषिषु युद्धस्यैतिषु" । इति भाष्यम् ।

तथा तत्रैव । ५ । ५२ । ६ ।

"या वक्त्रेरायधा नर ऋष्या ऋषीरसृजत" ॥

कथ

“ऋष्टोरायुधविशेषान्” इति भाष्यम् ।

तथा मनुः ३।१२३ ।

“यावतो ग्रसते यासान् ह्ययक्रयेष्वमन्ववित् ।

तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलैर्योगुडान्” ॥

“ज्वलितशूलैराख्यायुधलोहपिण्डान्” । इति तट्टीका । दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ३।५४।१९ ।

“विद्यद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो

दिवो मर्था ऋतजाता षयासः” ।

“ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः” । इति भाष्यम् ॥ गमना-

गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे २।६४।४ ॥ “यंसे-

खेयां निमिद्वृष्टयः साकं यज्ञिरे स्वधया

दिवो नरः” । “ऋष्टयः गमनागमनशीलाः” ।

इति दयानन्दभाष्यम् ॥ ५, धर्मेसावर्णिके मन्व-

न्तरे ऋष्टिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ६४।१६ ।

“हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्त्याख्यः” ।

ऋष्टः, ँ स्त्री, (ऋष्ट् + यत् । निपातनात् सिद्धम् ।)

ऋग्विशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा बहामारते ऋष्ट्य-

ष्टङ्गोऽस्याख्याने । ३।१२०।२० ।

“ऋष्ट्यष्टङ्गः कथं ऋग्यासुत्पन्नः काश्यपात्मजः” ।

ऋष्ट्यस्य ऋग्विशेषस्य ष्टङ्गमिव ष्टङ्गं यस्य स

ऋष्ट्यष्टङ्गः ।

“ऋष्ट्यो नीलाङ्गको लोके सरोज्य इति कीर्तितः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

खनामख्यातः कुरुवंशीयो देवातिथिपुत्रः । यथा,

भागवते । ६।२२।११ ।

“ततश्च क्रोधनन्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च ।

ऋष्ट्यस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः” ॥

ऋष्ट्यकेतुः, ँ, (ऋष्ट्यः केतौ यस्य ।) अतिरुद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य रूपान्तराणि । ऋष्ट्य

केतुः । ऋष्ट्यकेतनः । रिष्यकेतुः । विष्यकेतुः ॥

ऋष्ट्यगता, स्त्री, (ऋष्ट्येण ऋष्टिसमूहेन गता छाता ।)

ऋष्ट्यप्रोक्तादृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

ऋष्ट्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्ट्यस्य ऋग्विशेषस्य गन्ध इव

गन्धो यस्याः ।) दृष्टविशेषः । ऋष्टिजाङ्गल इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । ऋष्ट्यगन्धा २ ऋष्टिजाङ्गलिकी

३ । इति रत्नमाणा ॥

“महासहो-ऋष्टि-ऋष्ट्यगन्धाश्चगन्धेयादिषु” ॥

इति चरके विमानस्थाने व्यष्ट्येऽध्याये ॥

ऋष्ट्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्ट्येण ऋष्टिसमूहेन प्रोक्ता ।)

शतमूलो । शृङ्गशिखी । अतिबला । इति मेदिनी ॥

(अस्याः पर्यायो यथा ॥

“अतिबला महाशतावरी कपिककुक्ष” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

यवहारो यथा ॥

“मेन्द्रपभ्यतिरस्यप्रोक्तापयस्येयादिषु” ।

इति चरके सूत्रस्थाने घतुर्येऽध्याये ॥ अत्र तु

ऋष्ट्यप्रोक्ता मायपर्याय इति शिवदासीयटीका ॥ ॥

“कुक्कुटो सर्पगन्धा च तथा काणविपाणिके ।

ऋष्ट्यप्रोक्ता वयस्या च ष्टङ्गी मोहगवलिता” ॥

इति उत्तरतन्त्रे पण्डितमेऽध्याये सृष्ट्युत्पत्तेरुक्तम् ॥

ऋष्ट्यमूकः, ँ, (ऋष्ट्यो ऋगो मूको यत्र ।) पर्वत-

विशेषः । इति जटाधरः ॥ स तु दक्षिणदेशे

कथ

पद्मासरोवरकूले स्थितः । यत्र बालिभयात् सुग्री-
वादयः पञ्च वानराः स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥

(“तावद्यमूकस्य समीपवारी

चगन् ददर्शदृष्टतदर्शनोयौ” ।

इति रामायणे । ४।१।१२८ ॥)

ऋष्ट्यष्टङ्गः, ँ, (ऋष्ट्यस्य ऋगस्य ष्टङ्गमिव ष्टङ्ग-

मस्य ।) सुनिविशेषः । स तु विभाण्डकसूतः ।

तस्य भार्या लोमपादराजकन्या शान्ता । इति

रामायणम् ॥ (“मान्यो मुनिः स्वां पुरुष्यष्टङ्गः” ।

इति भट्टिः । १।१० ॥ अस्य जन्मनः प्रभृति

विवरणमुच्यते ।

आसीत्पुरा महातेजान्द्रपक्षिसत्तमः काश्यपो

विभाण्डको नाम ऋष्टिः । स च महाङ्गदं समा-

साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । एकदापुरस-

सुर्वर्षो दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः यक्षु प्रच-

खान्द । ततः काचित् ऋगी ढयिता तोयेन सह

तपोत्तमं गर्भिणी अभवत् । इयं हि ऋगी पुरा

काचित् देवकन्यासीत् शापवशात् ऋगरूप-

धारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अथामोघत्वात्

ब्रह्मरेतसस्तस्यां ऋग्यामेकः पुत्रः समनवत् । ऋ-

गीगर्भजातत्वादस्य शिरसि ष्टङ्गमजायत तेनास्य

ऋष्ट्यष्टङ्ग इति नाम समभवत् । अनेन हि

पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वन्तस्माद-

नन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्ये एवामवत् ।

एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुर्लोमपाद इति

ख्यातोऽङ्गानामाश्वरः समभवत् । तेन कामात्

ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम् । अस्मात् सर्वे ब्राह्मणास्तं

परित्यजुः । प्रणययज्ञस्यास्य राज्ये न ववर्ष शत-

क्रातुः । अतः क्षिप्रचित्तः स राजा ब्राह्मणान्

सन्तोषयित्वा कश्चिदुपायं पर्येषच्छत् । तेन पृथग्ले

ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्ट्यष्टङ्गमानेतुं उपदिदिशुः ।

अथ स राजा दुष्कारत्वादस्य कार्यस्य ऋष्ट्य-

ष्टङ्गमानेतुं शापाद्यभोताभिर्वाङ्गनामिर्दत्तनक-

रोत् । अथ रूपयौवनसम्पन्नाः काचित् वारा-

ङ्गना बहूनि उपायनद्रयाणि गृहीत्वा जलपथेन

तं तपोधनम् लोमयित्वानेतुं प्रवस्थिरे । अथ ताः

काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृत्वाश्रमां नावम-

दूरे निवध्य तत्रोत्तस्थुः । अथ कदाचित् तासां

काचित् कुण्डला ऋष्टेः सुतं तं दृष्ट्वा वामगङ्गा

मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च

दत्त्वा पेशानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीडु

प्रजहास च । एतादृशेन विविधोपायेन तं प्राप-

यित्वा कामवशतां अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च

स्वस्थानमाजगाम । गतायाश्च तस्यां मदनेन मत्तो

विचेतनश्चामवदृष्यष्टङ्गः । अथ विभाण्डकसूतपसः

प्रतिनिष्ठस्य सुसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।

प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा

ऋष्टिरुपधारिणी वेश्वा तं विभाण्डकसूतं प्रबोध्य

नात्याश्रममानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमायता ।

अथ स राजा त प्राप्य विभाण्डकसूतं प्रहृष्ट-

मना अन्तःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन्

तपोधने समस्तराज्यं प्रष्टुं जलेनापूर्यमाणमम-

कथ

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्णकामः तपोधनाग्र-

गण्यात् विभाण्डकात् प्रापमुक्तिमिच्छन् स्वमित्रस्य

दशरथस्य सुतां शान्तां ऋष्ट्यष्टङ्गाय प्रददौ ।

अथ विभाण्डको मुनिः तपसः प्रतिनिष्ठः सुत-

मनबलोक्य ध्यानधिया सर्वमवगम्य क्रुधा ज्वल-

न्निव लोमपादराज्यं व्याजगाम । व्यागते च

तस्मिन् विमोतेः सर्वैः ऋष्ट्यष्टङ्गस्य राज्यमिद-

मिति आचखे । पूजितस्य तेन राजविणा दिवि

इन्द्रमिव पुत्रं शचीमिव शान्तां क्षुपाश्वबलोक्य

यामांश्च वोषांश्च सुतस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः

स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्ट्यष्टङ्गः शान्तया

सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत् ॥

अथ गच्छति काले सूर्यवंशावतंसो राजा

दशरथः अगपत्यतया क्षिप्रमानहृदयो निजगुरुं

वशिष्ठदेवं पुत्रलाभोपायं प्रप्रच्छ । एवमुक्तस्तेन

ऋष्टिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्ट्यष्टङ्गं

तपोधनं समानीय पुत्रेष्टिं कर्तुं समादिशत् ।

अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरममुं

ऋष्ट्यष्टङ्गमानेतुं यत्नमकरोत् । तत आगतेन

तेन क्रियमाणे यज्ञे देवस्वर्गवर्जिमध्यादुदतिष्ठत् ।

एतच्चरमक्षणात् नारायणावतारस्वरूपा रामा-

दयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अयं

विभाण्डकसूतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति

प्रसिद्धः । एतत्कथा च महामारते । ३।११

अध्यायन्तथा रामायणे । १।६ अध्यायश्चरम्य

द्रष्टव्यः ॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋष्टिभेदः ।

यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृपएव च ।

ऋष्ट्यष्टङ्गस्तथा द्रोणिलक्ष सप्तर्वयोऽभवन्” ॥

कथ

ऋ दीर्घकृत्कारः । स तु अष्टमस्तरवर्णः । अस्यो-

च्चारणस्थानं मूर्द्धा । (यथा, सिद्धान्तकोमुद्यां

“ऋदुरवाद्यान्मूर्द्धा” । पाणिनीयशिक्षायांमपि ।

“स्युर्मूर्द्धाया ऋदुरवा दन्त्या लुतुलताः स्तृताः” ।)

स जुतश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ॥

(स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः

प्रत्येकमनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति यङ्-

विधः ।)

ऋकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलम् ।

पीतविलुप्तताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥

चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा ।

त्रिप्रकृतिसहितं वर्णं प्रणमामि सैदा प्रिये” ।

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गीयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“तद्रूपाधोगता दक्षा वामतः कुक्षितां लघः ।

पुनर्दक्षगता रेखा तासु वक्ष्येऽविष्यवः ॥

मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।

“ऋःक्रोधीऽतिथिप्रो वायो वामनो गोऽथ श्रीर्हृतिः ।

उर्ध्वमुखो निशानाथः पद्मनाभा विनयधीः ॥

शशिनी मोचिका त्रेखा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।

लृ

एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
 कोमलः श्यामला सेधो प्रतिष्ठा पतिरयमी ।
 ब्रह्मण्यमिव कीलाले पावको गन्धर्षिणी ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ वामनास्तिका । इति वीज-
 वर्णमभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य वामनास्तिकया
 न्यस्यतया तथात्वम् । यदुक्तं माटकान्यासमन्त्रे ।
 “ॐ नमो दक्षिणगण्डे ॐ नमो वामगण्डे” ॥
 इति ॥ अनुबन्धविशेषत्वेन अष्टाङ्गस्य वा स्यात् ।
 यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “अष्टाङ्गस्योऽथ ऋषीं लृ-
 रङ्गवानिर्वाय यः सिचि” ॥ (एतेन कण आर्त्तस्वरे
 लुङि कृते अचीकणत् अचकणत् इति स्यात् ॥)
 ऋ गि गत्वा । इति कविकल्पद्रुमः । (धादि-ब्र्यादि-
 पर-सक-सेट्) गि ऋणाति । ईर्णः ईर्षिः
 इति दुर्गादासः ॥
 ऋ, व्य, (ऋ + क्षिप्) वाक्यारम्भः । रक्षा । इति
 मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 ऋ, स्त्री, (ऋणातीति । ऋ + क्षिप्) वक्तुः । इति
 मेदिनी ॥
 ऋः, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (ऋ + भावे
 क्षिप्) सृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
 ऋः, पुं, (ऋणाति प्राप्नोति विश्वमिति । ऋ + क्षिप्) ।
 भैरवः । (यथा, “ऋणन्ददात्रि ! गमयेत्सङ्गः !”
 इत्युद्भटः ॥) दनुजः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ लृकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
 स्थानं दन्तः । (यदुक्तम् सिद्धान्तकौमुद्याम् “लृ-
 क्तानान्दन्ताः” । शिञ्जायामपि यथा,—
 “स्युर्लृङ्ग्या ऋदुरसा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः” ॥)
 स ऋसो दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥
 (अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
 प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति
 षड्विधश्च ॥)
 “लृकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली परदेवता
 अथ ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
 पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्जानमयं सदा ।
 पञ्चप्राणवृत्तं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
 विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युलता तथा” ।
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “रेखाधःकुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
 वङ्गीशवायवस्तासु निव्यं सन्ति च निव्यशः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
 “लृः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधाधून्नावको वियत् ।
 देवयोनिर्दक्षगण्डो महेष्टः कौन्तरुद्रकौ ॥
 विद्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेन्द्रो जाङ्गलिः परा ।
 चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥
 शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
 चित्ताकर्षिणी काशश्च ततोयजुलसुन्दरी” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (माटकान्यासे दक्षिणगण्डे
 न्यस्यतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा माट-

य

कान्यासमन्त्रे । “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
 वामगण्डे” । अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अष्ट-
 स्यात् । यदुक्तम् कविकल्पद्रुमे ।
 “अष्टाङ्गस्योऽथ ऋषीं लृरङ्गवानिर्वाय यः सिचि” ।
 एतेन गम् लृ स्यो गतौ इत्यस्य लुङि अगम-
 दिति स्यत् ॥
 लृ, व्य, देवमाता । इति मेदिनी एकाक्षरकोषश्च ॥
 भूमिः । कुम्भः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ दीर्घ लृकारः । स तु दशमस्वरवर्णः । अस्यो-
 च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । “लृत्रयं
 तयदधनलसाः वो दन्त्याः” ॥) स झुतश्च भवति ।
 इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
 त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-
 दात् षड्विधश्च ॥)
 “लृकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
 पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
 गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “तत्कोङ्कुलरूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता ।
 तासु वन्द्याः सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
 “लृकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
 स्रष्टा कान्तिर्ब्रह्मगण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ॥
 शान्तिदत्तः सक्तिका शक्रो मायावीजोलुपो वियत् ।
 कुशमी सुस्थिरो माता गोलपीतो गजाननः ॥
 कामिनी विश्वषा कालो नित्या शुद्धः शुचिः कृती ।
 सूर्यो धैर्योत्कर्मिणी च एकाकी दनुजप्रसू” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (माटकान्यासे वामगण्डे
 न्यस्यतया तन्नाम्नाप्यभिधानम् । माटकान्यास-
 मन्त्रो यथा ॥ “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
 वामगण्डे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च लृकारस्य
 दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
 तव्यं लृकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लृति लृवा”
 इति वार्त्तिकोक्तेः लृकार एव तत्र विधेयः । तेन
 होतृलृकार इत्यादौ लृकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-
 बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रदिमात्रचिमा-
 चापेक्षा “लृत्रयम्” इत्युक्तान्तेन न विरोधः ॥
 लृ, व्य, देवमारी । नार्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
 लृः, स्त्री, दैत्यस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः ॥ दनुजमाता ।
 कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
 लृः, पुं, सर्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

य एकारः । स तु एकादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
 स्थानं ताजुकण्डस्थ । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्

यकं

“एदैतोः कण्ठतालु” । तथाच शिञ्जायाम् ।
 “ए ए मु कण्ठतालव्यावो जौ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ” ॥
 स दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-
 त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-
 नुनासिकानुनासिकभेदात् षड्विधश्च ॥)
 “एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
 रक्षिणीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ॥
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेख-
 नप्रकारो यथा ।
 “कुक्षिता वामतो रेखा दक्षकोणायता त्वधः ।
 पुनर्वामगता सैव तासु वङ्गीशवायवः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “एकारो वाक्त्वः शक्तिर्भिरुदी सौष्ठो भगं मरुत् ।
 स्रष्टा भूतोऽर्जुनेश्वरो च न्योत्स्ना अद्वा प्रमर्द्दः ।
 भयं क्षानं क्षया धीरा जङ्गा सर्वसमुद्भवः ।
 वङ्गीर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी पशुः ॥
 योहिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
 सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्भिरुदी भगन्तथा ।
 मातृवीजश्च विजया ओष्ठ एकादशस्वरः” ॥
 इति वीजवर्णमभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
 ओष्ठस्थाने न्यस्यतया ओष्ठशब्देनाप्यभिधानम् ।
 माटकान्यासमन्त्रो यथा,—
 “एं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे” ॥ इति । अतु-
 बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि षट्ठिः स्यात् ।
 यथाच कविकल्पद्रुमे ॥
 “लृरङ्गवानिर्वाय यः सिचि ।
 अष्टिः ऐर्यजादिः स्यात्” ॥
 एतेन कटे वर्णवर्णयोरित्यस्य लुङि अकटीदिति
 स्यात् ॥
 य, व्य, सृतिः । अस्तूया । अनुकम्पा । आमन्त्रणम् ।
 आज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
 यः, पुं, (एति प्राप्नोति सर्वं विश्वमिति । इण् + अच्) ।
 “सर्वं विष्णुमयं जगत्” इति वाक्यादस्य तथा-
 त्वम् ॥ विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 यकं चि, (एतीति । इण गतौ । “इणभीकापा-
 शल्यतिमर्षिभ्यः कन्” ॥ ३ । ४३ । इत्युणादिसूत्रेण
 कन् । मुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्यमरः ॥
 (“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः” ।
 इति मनौ १ । ३ । “अजामेकां जोहिवशुक्तायाम्” ।
 इति श्रुतिः ॥ “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्” । इति
 रघुवंशे २ । ४७ । “ममात्र भावैकरसं मनः स्थिरम्”
 इति कुमारे ५ । २२ ॥) आदिसंख्या । इति मेदिनी ।
 अथैकाचकाणि । परमात्मा १ विष्णुः २ चित्तिः
 ३ गणेशदन्तः ४ शुक्रचक्षुः ५ । इति कविकल्प-
 लता ॥ अग्निः ६ सूर्यः ७ देवराजः ८ यमः ९ ।
 इति महाभारते वनपर्व ॥ (सर्वनामशब्दोऽयम् ।
 तथाच सिद्धान्तकौमुद्यां “सर्वादयश्च पञ्चविं-
 शत्” इत्युक्ता “त्यद-तद-यद एतद-इदम्-अदस्

एक

एक

एक

एक-दि-युद्ध-अन्त-भवत्-किम् इत्युक्तवान् ।
यथा प्राकृतने २ पदे । “विश्रान्ते भवता
ममाप्येकस्मिन् कर्मणि सद्यदेन भवितव्यम्” ।
पुं, स्वनामग्यात् ऐववंशीयो नृपतिभेदः ।

यथा, भागवते ६।१५।२।
‘युतायोर्वसमान् पुत्रः सद्योद्युतं युतं जयः ।
रयस्य सुतश्चक्रे जयस्य तनयोऽमितः’ ।
परमेस्वरः । विष्णुः । यथा विष्णुर्नृपतितायाम् ।
“एको नैकः सवः कः किम्” । “परमार्थतः सजा-
तीयविजातीयसगतभेदराष्ट्रिवादिकः” । इति
भाष्यम् । घटे घटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः ।
घटे घटात् भेदः विजातीयभेदः । घटे कपाला-
देर्भेदः सगतभेदः ॥

एककः त्रि, (“एकादाकिनिचासद्याये” । ५।३।
५२। इत्यत्र चकारात् पक्षे कन् ।) असद्यायः ।
एकता इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २
एकाकी ३ । इत्यमरः ॥
“महानप्येकको रजः सर्वतः सप्रतिष्ठितः ।
प्रसङ्गैव हि वातेन शक्यो धर्ययितुं यतः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ३।५२ । तथा नैषधे २।३६ ।
“विधिरैकवाचकचारिणम्
किमु निर्मित्वनति माम्भयं रथम्” ॥

एककुण्डलः पुं, (एकं कुण्डलं यस्य ।) बलरामः ।
कुवेरः । इति मेदिनी ॥
एकगुरुः, पुं, (एको गुरुर्यस्य ।) सतीर्थः । इत्यमरः ॥
एकगुरुर शिष्य इति भाषा ॥
एकचक्रं, स्त्री, (एकं चक्रं यस्य ।) पुरीविशेषः । तत्प-
र्यायः । हरिश्चन्द्रम् नृपपुरी ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सूर्यरथः । त्रि, असद्यायचारी । यथा,
ऋग्वेदे १।१६।२ ।

“सप्त युजन्ति रथमेकचक्र-
मेकोऽवो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभिचक्रमजरमनर्व-
यत्रेमा विश्वा भुवनाधितसुः” ॥
यत्र भाष्यज्ञता यथास्यात्तत्तदाह ।

“एकचक्रनेकारणोपेतम् । यद्यपि त्रीणि
चक्राणि तद्यपि तेषामेकत्वात्तद्वैकचक्रमित्युच्यते
रथं रंहरास्रमावं ः, रथस्य सम्बन्धिनं सप्तै-
तत्संज्ञका यथा युजन्ति अनुवर्षन्ति वहन्त्य-
होराश्रनिर्वाणाय । किं वक्तुः सप्त नेत्याह ।
एकोऽवः सप्तनामा । एक एव सप्तभिधानः
सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तसूर्य-
हत्वा वहतीत्यर्थः । वायव्यधीनत्वात्तन्त्रीचसंज्ञास्य
एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशन्तव्यत्वात् आह ।
त्रिनाभि बलवच्चक्रमनर्थक्यतनाभिस्थानीयच्छिद्र-
चक्रोपेतम् । अजरमनररथमीश्वरम् । अनर्त्त-
श्रियन् पुनस्तत्र विज्ञेयते । यत्र यस्मिंश्चक्रे
इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि
भूतजातास्तथि आश्रित्य तस्यमिच्छन्ति । यद्वा
एकचक्रमेकचारिणसमाहायेन सप्तसूर्य-
मादित्यं सप्त युजन्ति सूर्यसंज्ञायाः सप्तसूर्या-
वा १३३ः सप्तप्रकाराणां असाधारणाः पर-

स्परविभक्तयाः यदुक्तवः एकः साधारणः इत्येवं-
रूपा यद्वा मानद्वयात्मकाः यत् अथौऽधि-
मासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युजन्ति रथस्य
कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसद्यायोऽवो
स्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तसूर्याणां
सप्तमयितारो रथयो यस्य तादृशः । सप्तर्षि-
भिः नृपमानो वादित्यो वहति धारयति भस्-
तीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिनाभि चक्रम् । यदे-
नाभिस्थानीयाः सन्ध्यासम्बद्धा वा एव भूतवो
यस्य तत्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्माज्जिमन्ताभ्याः
यद्वा भूतमविद्यहर्त्तमानाख्यास्तयः कालाश्लिना-
भयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः
परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरजम् ।
न हि कदाचिदपि कालो निर्यते अनादिनिधनः
कालः इति स्मृतेः । अनर्त्तमप्रतिष्ठितम् । ईदृशं
संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयादित्यः
पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादवर्षाधीनानां तत्रै-
वान्तर्भावात् युगादीनां तदादितिसाध्यात् संवत्-
सरस्य चक्रत्वेन रूपम् । पुनः कीदृशं तत् । यच्च
यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि
भूतान्यधितसुः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधी-
नत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य का-
रणाभूतपरमेस्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञान-
मोक्षाद्व्यप्रशंसा च” ॥ उपादयविशिष्टम् । एक-
राजविशिष्टम् । यथा, भागवते १।१२।१०।

“इत्थं ब्रजन् भारतमेव वर्षं
कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।
तावच्छास क्षितिमेकचक्रा-
मेकातमचामजितेन पार्थ” ॥

पुं, असुरभेदः । यथा, हरिवंशे ३।८४ ।
“एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः” ।
अयं हि प्रतिविम्बा इति नाम्ना प्रसिद्धः । यथा ।
महाभारते १ । सम्भवपर्वच्छावतरणे ६७ । २२ ।
“एकचक्र इवि ख्यात आसीद्यन्मु महासुरः ।
प्रतिविम्ब इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ” ॥
स्त्री, स्वनामग्याता पुरी । अत्रस्यो भीमसेनो
महावर्णं वकनामानमसुरं हतवान् ॥ यथा,—
महाभारते १ । द्रुपदपर्वणि भारतसूत्रे ।
६१ । २६-२८ ।

“ते तत्र नियता कालम् कश्चिदुर्नरर्षभाः ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥
तत्रामसाद ज्ञातं पुरुषार्थं लकोटरः ।
भीमसेनो महाबाहुर्वर्कं नाम महाबलम् ॥
तत्रापि प्रययत्त्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः ।
निहत्य तस्मा वीरो नागरान् पर्वमान्वयत्” ॥

एकचक्रः, पुं, (एकचरति चः । चर + पचाद्यच् ।)
हिंस्रपशुविशेषः । गण्डार इति भाषा । तत्प-
र्यायः । बाहुर्जनसः २ गणोक्ताहः ३ गणकः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सर्पादिः । यथा, मनुः ५।१७ ।
“न भक्षयेद्वैकचक्रान्जातान् च नृगदिजान्” ।
“ये एवाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादवगन्तानि-
क-

चरान्” । इति तट्टीकायां कुमुदभट्टः ॥ (त्रि-
एकाकिचारी । वृषभयः । यथा, “अयमेकचरो-
ऽभिवर्त्तते नान्” । इति किराते १३।१ ।
“एकचरो वृषादपेतः” । इति तट्टीका ।)

एकचारी, [नृ] पुं, (एकः सन् चरतीति । चर +
गिदि ।) वृषसहचारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एकचारिणि, त्रि ।)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः ।

“एवैवैकजटा ख्याता यन्मातस्या जटाधिका” ।
इति अत्रकान् । यद्वा एता मुस्या जटा यस्याः ।
“खं लिखन्तीं जटामेकां विभर्तीं शिरसा सयम्” ।
इति च अत्रकान्तायाम् ।) उग्रतारा । तस्या
आविर्भादो यथा,—

“सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिसाचलम्
गङ्गावतारनिकटे सहासायां प्रतुष्टुः ॥
अनेकसंभूता देवी तदा सर्वासुरोत्तरीः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत् ॥
युष्माभिरमरेरत्र नृपते का च भाविनी ।
किमर्थमागता दृयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यान्तु कायकोयतः ।
समुद्रतान्नवोदेवी मां लुवन्ति सुरा इति ॥
युन्मो निग्रुम्भो ज्ञासुरो बधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोजं ध्यायार्त्तं नृपेऽयं सकलैः सुरैः ॥

विभिः सदायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
भिन्नाङ्गनिभः कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥
कालिकायाभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रतारान्धयो वदन्तीह मनीषियः ॥
उग्रादपि भयात् चाति यस्माद्भूतान् सदाभिका ।
रतस्याः प्रयमं वीजं क्षयितं तन्ममेव च ॥

एवैवैकजटा ख्याता यन्मातस्या जटाधिका ।
प्रणतं चिन्तनं चास्याः सम्यग् वेतासमैरवो ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।
चतुर्भुजां हृष्यवर्णां कुण्डलाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभर्तीन्दोवरं त्वधः ।
कर्चं च खर्परश्चैव त्रासाद्यमेन विभर्तीम् ॥

खं लिखन्तीं जटामेकां विभर्तीं शिरसा सयम् ।
भुगङ्गासाक्षाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ॥
वदन्ता नागपारान्तु विभर्तीं रत्नलोचनाम् ।
हृष्यवस्त्रधरां कथां व्याघ्रान्निभसमन्विताम् ।

वामपादं श्वेदहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विन्ध्यस्य सिंहपृष्ठे तु त्रिणिद्यावासवं सयम् ॥
सादृशासमहावीरा रावधृष्टातिभीषणा ।
चिन्त्योद्यतारा मततं भक्तिमद्भिः सुखेभुभिः ॥ • ॥
रतस्याः संप्रवृत्तामि गृ यथो योगिनीन्तु ताः ।
महाकल्याण रुद्राणी उग्रौ भीमा तथैव च ॥

घोरा च भामरी चैव महाराजिच सप्तमी ।
भैरवी चाल्मी प्रोक्ता योगिनीताः प्रपूजयेत्” ॥
इति काणिकापुराणे ६१ उवाच ॥

एकजम्बा, [नृ] पुं, (एकं सुरं जम्ब यस्य । दिक्-
पायांशममूलत्वादस्य तथात्वम् ।) राजा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकं न द्वितीयं जम्ब यस्य
इत्यर्थः ।) गृहः । तस्य अद्विजत्वात् तथात्वम् ।)

एक

एकतमः, चि, (एक + "एकाद्य प्राचाम्" । ५।३।
६४। इति उत्तमच् ।) वृद्धनां मध्ये एकः । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्वणि ।
"मन्त्राणि वा धरीरं वा ब्रह्मन्नेकतमं वृणु" ॥)
एकतरः, चि, (एक + "एकाद्य प्राचाम्" । ५।३।
६४। इति उत्तरच् ।) द्वयोर्मध्ये एकः । इति
व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यदाष्ट कात्यायनः ।
"यदि ह्येकसरो ह्येषां स्त्रीधनं मत्तयेदृशात्" ॥)
एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल् + टाप् ।)
एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, रामायणे ६६।१३ ।
"शरीरमि मतीर्गत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिर्याये ।
पुनर्देवैकतां प्राप्ताः न मन्त्रो नथ्यमः स्मृतः" ॥)
एकतानः, चि, (एकेन भावरसेन तन्वते विस्तीर्यते
इति । तन इज्ज विग्तारे । कर्मण्यण् ।) एकतायः ।
एकविमयास्तत्तचित्तः । इत्यमरः ॥ (यथा भाग-
वते ७।६।८ ।

"ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
मन्त्रैरताननतयो वचसां प्रवर्धैः ।
नाराधितुं प्रसृगुणैरधुनापि पिपुः
किं तां एवमर्हति स मे हरिश्चर्यजातेः" ॥
एकतागो विलुतिर्यस्येति ।) एकतात्ते णं । इत्य-
मरटीकायां स्तामी ॥

एकतामः, णं, (एकस्तुल्यस्तानो मानं यत्र ।) सम-
न्विततायः । नृद्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । सम-
ताम इति यस्यास्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीत-
शास्त्रे स्वनामरयतः तालभेदः । चि, एकताम-
ल्लसमन्वितः । यथा रघौ १५।२३ ।

"एकताम इवोत्तापवग्नयेरितो गिरिः" ॥
एकतीर्थः, [न्] णं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।)
सतीर्थः । गुरुमाइ इति भाषा ॥ ("एकतीर्थी
एकाश्रमी" इति मिताक्षरा ॥)

एकत्र, व्य, (एक + चल् ।) एकस्मिन् । इति व्याक-
रणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णीतः
शास्त्रार्थो बाधकं विगान्यत्रापि प्रयुज्यते" । इति
दुर्गादासः । यथा मनुः । ५।१३६ ।

"एषा लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातया नृदः शुद्धिमभीषता" ॥)

एकदंष्ट्रः, णं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेकैक-
दन्तस्य उत्पाटन्यत् तथात्वम् ।) गणेशः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यस्य परशुरामस्तदन्तोत्पाट-
नकथा एकदन्तशृङ्गे द्रष्टव्या ।)

एकदन्तः, णं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (परशुरामस्तदन्तोत्पाटनकथा
ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा रघुसि स्त्रिययोः शिवा-
शिवयोर्दोषप्राप्त्यमङ्गीकृतं गजागनेन । एतस्मिन्-
नारे परशुरामः शिवं नृपुमागतः । शिव-
दर्शनयाकुलस्यान्तर्निगमिषोर्दोषरूपे कृते गज-
पतिना सह तस्य मुमुक्षुं युद्धमभवत् । परशु-
रामक्षितेन परशुना च गजागनस्य एको दन्तः
भगः । तदा प्रभवेव एकदन्तोऽस्ती कथ्यते ॥)

एक

एकदा, व्य, (एक + "सर्वैकान्यकिञ्चतः काले
दा" । ५।३।१५। इति दा ।) एकस्मिन् काले ।
तत्पर्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥
(यथा भागवते ६।३।२६ ।

"जिज्ञा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति चचरणारविन्दम् ।
क्षणाय नो नमति यच्छिर एकदापि
तानां नयध्वमसतोऽस्तविष्णुक्षयात्" ॥)

एकदृक्, [श्] णं, (एकं सर्वमभिन्नं पश्यति यः ।
एकदृष्ट् + क्तिप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य ।
रामबाणमोक्षणेन नष्टे एकचक्षुषि काकस्य
तथात्वम् ।) काकः । काणे चि । इति हेमचन्द्रः ॥
(एकमेव सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति व्युत्पत्त्या
तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । एकमेव पक्षं पश्यतीत्यर्थे
एकपक्षाग्रयी ॥)

एकदेहः, णं, (एकः नृग्यो देहो यस्य । ग्रहेषु
सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (एको मेदरक्षादीनां साम्यात् तुल्यो
देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वंशः ।

यथा, हरिवंशे ४६ अध्याये ।
"बह्वनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
एकदेशानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" ॥
दम्पती । "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मौसानि त्वचा
त्वचमिति श्रुतेः" । तथा,—

"शरीरादं सृता जाया पुण्यापुण्यफले समा" ।
इति सृष्ट्युक्तेषु जायापत्योरेकदेहत्वम्" ॥)

एकध्वं, व्य, (एक + "एकाद्धोध्यमुज" । ४।२।४ ॥
इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा महाभारते अनुगोतापर्वणि १४।४२।६० ।
"सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बद्धधा चैव विकुर्व्यास्ततस्ततः" ॥)

एकधुरः, चि, (एका धूः । ऋक् पूरव्यूः पथामानक्षे" ।
५।४।७४। इति ध्यः समासान्तः ।) एकभार-
वाहकगवादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्प-
र्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, पाणिनिः । ४।४।७६ । "एकधुरावहः" ।)

एकधुरावहः, चि, (वहतीति वहः । वह् + अच् ।
एकधुरायाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥

एकधुरीणः, चि, (एकधुरां वहति यः । "एकधुरावहः
च" । ४।४।७६ । चकारेण स्वस्यानुकार्यसाम-
र्थ्यात् पक्षे अवयवम् ॥) एकधुरः । एकभारवोण ।
इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य षाड्भेदेर्वा धुरं वहति
यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

एकनटः, णं, (एको मुखो नटः ।) मुखनटः । तत्प-
र्यायः । कथकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कथा-
प्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

एकपक्षः, चि, (एकः पक्षो यस्य ।) शंहायः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे ।
आदितोयः पक्षः । यथा, रघौ १४।३४ ।

"इत्येकपक्षाग्रयविक्रवत्यात्
यासीत् स दोषापक्षचित्तः" ॥)

एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति

एक

विग्रहे "गिर्यं सपत्नादिषु" इति एकपतिशब्दस्य
नकारान्तादेशे "ऋन्नेभ्य" इति ङीप् ।) पति
व्रता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । १०९
"ताश्चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम्" ॥

एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । सपत्नी ।
यथा मनुः । ६।१८५ ।

"सर्वास्तामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्रवतीर्मुनः" ॥)

एकपत्निका, स्त्री, (एकं गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठं पत्रं यस्याः ।)
गन्धपत्रलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एकपदं, स्त्री, (एकं पदं पदमाचोच्चारणकालो यस्मिन् ।)
तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्यायः । तत्त्वणम् ।
इति विश्वः । यथा, रघुः ८ । ४८ । "कथमेकपदे
निरागसं जनमाभाव्यमिमं न मन्यसे" ॥ "एकपदे
तत्त्वणे । स्यात् तत्त्वणे एकपदमिति विश्वः" ।
इति तट्टीका ॥ एकं प्रशस्तं पदं स्थानम् । "पदं
व्यवसितेवायस्थानलक्षणाद्विबुधम्" इत्यमरोक्ते-
स्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । संप्रतिष्ठन्तृरूपपदम् ।
यथा माघे २।६५ ।

"निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः खरा निव" ॥
एकं श्रेष्ठं पदं कोटररूपपूजास्थानम् । वास्तुमण्डल-
स्थमेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुयागतत्त्वधृत-
देवीपुराणम् ।

"इन्द्रश्चेन्द्रात्मजसो भावेकैकपदसंस्थितौ" ॥
एकपदः, णं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) इन्द्रार-
वन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्थानं संस्थितम् । ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् पानी बन्धस्वैकपदः स्मृतः" ॥
इति रतिमङ्गरी ॥ (वास्तुयागमण्यैककोट्यपूज-
तीयो देवभेदः । यथा वास्तुयागतत्त्वधृतदेवी-
पुराणवचनम् । "भृगुसैकपदो ज्ञेयः" । इति ।
एकं पदं चरणं यस्य इति विग्रहे वाष्पनिष्ठाः ।
एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १।१६।२० ।

"पादैर्नूनां श्रोत्रसि मेकपाद-
मात्मानं वा लघुर्भोक्ष्यमाणम्" ॥

एकेन पदा चरन् लघुरूपधरो धर्मो गौरूपधरां
एष्वीं सदतीं दृष्टोवाच । हे भेदे । पादैर्नूनां एक-
पादं मां तथा शूद्रैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा श्रोत्रसि
किम् । इति तट्टीका ॥

एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्य ।) कुम्भपदीषु
चेति निपातः । यदा संख्यासु पूर्वस्येति पादस्या-
न्तलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् । स्नाप्या-
येति ङीष् वा । पादः पत् । यस्याः । इत्यमरः ॥
एकपङ्क्तिः, स्त्री, (एकपङ्क्तिः + कन् । तपःसाधनार्थं
पार्ष्वत्याः पत्रमात्रमक्षणात् तथात्वम् ।) दुर्गा ।
देवीपुराणे देवीगिरात्तं नाम ४५ पद्यायाः ॥
"धर्मपञ्चाशा निराहारा एकाशी एकपङ्क्तिः ।
पाटला पाटलाद्वारा देवी लोकेषु गीयते" ॥

एकपात्, [च्] णं, (एकः पादो यस्य । संख्यासु पूर्व-
स्येति ण्यन्त्यलोपः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(नटः । यथा, महाभारते सप्तमपर्वणि १ ।
१२३ । ६५ ।

रक्त

“यज्ञैकपादद्विप्रः पिनाकी च परन्तपः” ।

विष्णुः । यथा, विष्णुर्नृदितायाम् ।

“चतुराक्षा चतुर्भावंश्चतुर्वैदविदेकपात्” ।

रक्तः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ।

एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलनेत्रं नेत्रं यस्य ।)

कुबेरः । इत्यमरः । (कुबेरस्य पिङ्गलनेत्रकथा उक्ता काशीखण्डे । यथा, —

“प्रसार्य नयने पूर्वमुमाभेव यमोक्तयत् ।

शम्भोः समीपे का योपिदेया सर्वोक्तसुन्दरी ।

यनया किं तपस्तप्तं सनापि तपसोऽधिकम् ।

अद्यो रूपमद्यो प्रेम सौभाग्यश्रीरद्यो भृशम् ।

क्रूरदृग्धीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।

तावत् प्रकटितं नेत्रं वामं वामविकोकनात् ।

अथ देयव्रवीदेवं किमसौ दुष्टतापसः ।

असहृद्दक्षिणेनाक्षणा पुनर्माभेय पश्यति ।

असृष्टमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।

इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य माह तां प्रभुः ।

उमे ! तदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षया ।

संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ।

इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।

वरं ददामि ते वत्स ! तपसाग्नेन तोषितः ।

निधीनामधिनायस्त्वं गुह्यकाणां भवेन्दरः ।

यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राजाञ्च सुव्रत ! ।

पतिः पुण्यजनायाश्च सर्वेषां धनदो भव ।

मया सख्यश्च ते नित्यं वक्ष्यामि च तवान्तिके ।

अनकां निकषामि च । तव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।

आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम् ।

इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।

प्रसादं कुरु देवेशि ! तपस्विन्यद्भजे तव ।

देव्यवाच ।

वत्स ! ते निर्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा ।

भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥

देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।

कुबेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेय्या सुत” ॥)

एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं नेत्रं यस्य ।) कुबेरः ।

इत्यमरटीकायां भरतः । (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा

एकापिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ।)

एकभक्तव्रतः, स्त्री, (एकं भक्तं भोजनं यच्च तत् व्रतम् ।)

रात्रिभोजनाभावविशिष्टदिवामोजनम् । तथा च

कान्दपुराणे ।

“दिगार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन” ॥

(अस्य व्रतस्य नियमकलादिकश्चोक्तं विष्णुधर्मो-

त्तरे । तद्वया, —

“क्षेत्रं विष्णुपरे मासनेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुयन्तमग्निमुक्ताण्यं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् ।

अष्टिणः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

गमोऽस्तु वासुदेवायैव हृष्टाष्टव्रतं जपेत् ।

पतिराष्टस्य दृष्टस्य वतः फलमवाप्नुयात् ।

यस्तु संवत्सरं पूर्णनेकभक्तो भवेन्नरः ।

अष्टिणः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

गमोऽस्तु वासुदेवायैव हृष्टाष्टव्रतं जपेत् ॥

रक्त

पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

तच्छादिष्ट चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥

एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) ज्ञानपथी ।

अतसी । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य

इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, वि ॥)

एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) द्वारविशेषः ।

एकनरि द्वार इति भाषा । तत्पर्यायः । एका-

वली २ । इत्यमरः ॥

एकरजः, पुं, (रज्यते इति रजः । एको मुख्यो रजः ।

रक्षणद्रव्यम् ।) भृङ्गराजलजः । इति जटाधरः ॥

(भृङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

एकलः, वि, (एक + ल + क ।) एक की । इति

पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५,

७।१०। “तस्मिन् वाव किल स एकलः पुन-

द्याश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः

कन्दमूलफलपौष्पहारैश्च समीहमानो भगवत आ-

राधनं विविक्तोपरतविषयामिवाप उपभूतोप-

शमः परां गिर्यतिमाप” ॥)

एकलिङ्गं, स्त्री, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः ।

तथा च आगमे ।

“पञ्चकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।

तदेकलिङ्गमाख्यातं तच्च सिद्धिरनुत्तमा” ॥

एकलिङ्गः, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्नं यस्य

सः ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्र-

कथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकवर्षी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति वा । सूक्त +

वर्ण + चच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः ।

तत्पर्यायः । करताली २ कङ्कमाणा ३ कण्डूपा ४

इति शब्दरत्नावली ॥

एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षो यस्याः । कः । इत्यम् ।)

एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर

वक्त्रा इति भाषा ॥

एकवादः, पुं, (एकोऽभिन्नसरो वादः वाद्यम् ।

द्विष्टिम इति एकरूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम् ॥)

द्विष्टिमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एका-

धिकविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा ।

यथा । मनुः ५ । ३५ ।

“नियुक्तान् यथान्यायं यो मांसं नाचलोलुपः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥

एकवीरः, पुं, लज्जभेदः । तत्पर्यायः । महावीरः २

सह्यदीरः ३ सुवीरकः ४ । अस्य गुणः । मदका-

रित्वम् । अत्युत्थत्वं । कटुत्वम् । तोदवातनाशि-

त्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वि, एकः अक्षितोद्यो

वीरः । शीरवरः । प्रशस्तवीर्यश्रीणी ।

यथा भागवते ३।१।४० ।

“अद्यो दद्यापि ध्रियतेऽर्जुनार्जुनं

राज्यविर्यैर्यथा विनापि तेन ।

यत्स्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये

धनुर्द्वितीयः कङ्कुभचतसः” ॥)

रक्ता

रक्तलजः, पुं, (एको लजो यसिन् ।) स्थानभेदः ।

“चतुःकोशान्तरे यत्र न लज्जान्तरमीक्ष्यते ।

रक्तलजः स विज्ञेयः” । इति आगमः ॥ (एकोऽदि-

तीयो लजः इति विग्रहे एकस्मिन् लज्जे । यथा

सारमञ्जरी । “रक्तलजः पञ्चगौशा भवति” ।

एको लज्ज इति पाठान्तरम् ।)

एकशफः, पुं, (एकः शफः खरो यस्य । षडण्ड-

खुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।

“खरोऽबोऽन्वतगो गौरः शरमचमरी तथा ।

एते चैकशफाः क्षतः शृङ्ग पञ्चनखान् पश्यन्” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ ३।१०।२२ ॥ (अस्य दुग्ध-

दधि-मूत्र-मांसादिगुणा अन्यशब्दे ऐकशफशब्दे

च ज्ञातव्याः ॥)

एकशङ्खः, पुं, (एकं शङ्खं यस्य ।) विष्णुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (आयम्भवमन्त्रान्तरे अक्षालप्रलयात्

मत्स्यरूपधरस्यास्य शङ्खे मनोर्नैर्बद्धा । तत्तथा

यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।

“स्वायम्भुवन्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तदा ।

ततो जलानामुपरि सशङ्ख इव पर्यतः ॥

उदीमच्चैकशङ्खेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपकम् ।

आगतस्तत्र न चिरात् यवास्ते समनुर्हरिः” ॥

विस्तृतिस्तु आकालिकशब्द द्रष्टव्या ।) एकशङ्ख-

वृत्तपञ्चमात्रम् ॥ (पिष्टगणभेदः । यथा, महा-

भारते २।११।४१-४३ ।

“पितृणाञ्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ ! ।

मूर्तिमन्तो हि चत्वारस्त्रयचाप्यशरीरिणः ॥

वैराजाश्च महाभागा अमित्रहन्ताश्च भारत ।

गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविभ्रताः ॥

सोमपा एकशङ्खाश्च चतुर्वेदाः क्षात्रात्तथा ।

एते चतुर्षु वर्णेषु मूच्यन्ते पितरो नृप” ॥)

एकयष्टिः, स्त्री, (एकाधिका यष्टिः ।) संख्यासंख्येय-

विशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकयष्टि इति भाषा ।

(यथा भागवते ६।६।३० ।

“सुता दनोर्देवयष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु” ॥)

एकसर्गाः, वि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निश्चयो

यस्य ।) एकार्थः । इत्यमरः ॥

एकसूत्रः, पुं, (एकं सूत्रं यस्य ।) एकसूत्रेण वादनात्

तथात्वम् ।) इमयवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः ।) “दामहाय-

नान्ताश्च” । ४।१।२६ । इति ङीष् ।) एक-

वर्षीयगवो । एकवत्सरेर वाहुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । एकवत्स २ । इत्यमरः ॥ (एंसि प्रमार्गं

यथा, मनुः ११।१३६ ।

“वासो दद्यादयं हत्वा पञ्च नीलान् हयान् गजम् ।

पञ्चमेवावन् दद्यात् खरं हत्वा चत्वारिणम्” ॥

“अथ हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च

नीलान् हयमान् दद्यात् प्रत्येकं क्षात्रमेवौ हत्वा

हयमं दद्यात् गर्दभं हत्वा श्यवर्षं वत्सं दद्यात्”

इति कुल्लुकभट्टः ॥)

एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।

“एका गुणाद्यां चैकोके तन्नादिका स उच्यते” ।

एका

देवी सा परमार्थं वदन्ते भिन्नदर्शिनः ॥ इति ॥
 “एका सा तु एयकत्वेन विना सर्वत्र विद्युता ।
 यथा तु व्यव्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ॥
 तथा गुणवशादेवो नानाभावेण वर्णते” ॥
 इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
 (चक्षुतीया । यथा, मार्कण्डेये ६० । ७ ।
 “एकैवाहं जगत्त्रय द्वितीया का समापरा” ।
 “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां” । इति श्रुतिः ॥
 एकैव । स्त्री । यथा भट्टिः १ । १४ ।
 “प्राचोष्टु ब्रह्ममुदाहरयेत् ॥
 एका सुमित्रा सह सप्तमणेन” ॥
 एकाकी, [न] त्रि, (एक + “एकादाकिनिवास-
 दये” । आकिनिच् ।) सहायरहितः । व्यस-
 हायः । एकला इति भाषा तत्पर्यायः । एकः २
 एकक ३ । इत्यमरः ॥ एकलः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४ । २५८ ।
 “एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)
 एकाक्षः, पुं, (एकमक्षि यस्य । सक्थाद्वयोः साङ्गात्
 घच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेत्रत्वं जातम् । तत् पादौ भरतस्याधोऽध्यां
 प्रतिनिधत्तन्तरसुक्तम् । तद्वया, —
 “राघवश्चिकृष्टाद्रौ सानुजोऽरमत स्त्रिया ।
 कदाचिदद्दे वेदेष्टा निद्राग्रे रघुनन्दने ॥
 ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
 विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥
 तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जयाह पाणिना ।
 ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चित्ते धातुमारणे ॥
 तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।
 दृष्ट्वा काकः प्रदुग्धव निगदन् दारुणस्वनम् ॥
 वायसस्त्रिभु लोकेषु बभूवम मयपीडितः ।
 यत्र यत्र ययौ काकः शरणागच्छ च वायसः ॥
 तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।
 ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं मां शरणागच्छ जगाम सः ॥
 तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम ।
 न शक्ताः स्म वयं प्रातुं राघवास्त्राङ्गुलरात् ॥
 इत्यब्रूम मद्यादेवा धन्यथास्त्रं दहेष नः ।
 पुनश्चागात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥
 भो भो वनिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणां व्रज ।
 स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥
 इत्युक्तः सोऽय वनिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
 उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयानुरः ॥
 प्राणसंश्रयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
 प्राहिं प्राहीति भर्तारमुवाच दयितां विभुम् ॥
 तच्छिरः पादयोस्तस्य युगुजे प्राय जानकी ।
 तमुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषमागरः ।
 ररक्षामौ भिन्नास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
 वायसोऽपि मुञ्चन्त्वा सीतायै राघवाय च ।
 स्वर्णकं प्रददौ हृष्टो राघवेणाभिपानितः” ॥)
 एकनेत्रविशिष्टे काके त्रि ॥
 एकाक्षः, त्रि, (एकं एकस्मिन् वा अयं पुरोगतं ज्ञेय-
 मस्य ।) अथन्यचित्तः । तत्पर्यायः । एकतानः २

एका

अथन्यचित्तः ३ एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६
 एकायनगतः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।
 “मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” ।
 “एकाग्रं विषयान्तरायात्तिप्रचित्तम्” । इति
 कुल्लुकभट्टः । तथा भागवते ८ । १६ । ३ ।
 “मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्खिलात्मनि ।
 वासुदेवे समाधाय चचार ह परव्रतम्” ॥
 तथा गीतायाम् ६ । १२ ।
 “तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युष्माद्दशोगमात्मविशुद्धये” ॥
 “एकाग्रं चित्तेपरहितं मनः कृत्वा” । इति स्वामि-
 टीका ।) अनाकुलः । इति मेदिनी ॥
 एकाग्रः, त्रि, (एकं अयं अस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
 एकाङ्गः, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दर-
 मङ्गं भवत्यस्मादा ।) चन्दनम् । इति हारावली ॥
 (एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा,
 महाभारते १३ । दानधर्मकथने । ८२ । २१ ।
 “माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ।
 अप्येकाङ्गेऽप्यधोवन्तमिच्छामि च सुकुलिते” ॥
 एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विग्रहे मत्तकम् । अस्य
 पर्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)
 एकाङ्गः, पुं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य
 तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 एकादश, [न] त्रि, (एकाधिका दश ।) संख्या-
 विशेषः । ११ एगार इति भाषा । तदाचकौ ।
 तदः १ दुर्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६ ।
 “गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाश्च दादशे विशः” ॥)
 एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पूर्णा ।) एकादश +
 ङङन्तात् ङीप् । तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे
 सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डलस्य निर्गमरूपैकादश-
 कलाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्यमण्डले चन्द्रमण्ड-
 लस्य प्रवेशरूपैकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।
 हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “क्रोधोत्कटः क्रेशसहः सुभाषी
 यागादिकर्ता सन्नैकभर्ता ।
 महामतिर्देवगुणप्रियः स्वा-
 देकादशीजो मनुजोऽतिहृष्टः” ॥
 इति कोट्यीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः ।
 पारणदिने द्वादशीनामे सर्व्वेव पूर्णां त्यक्त्वा
 खण्डामुपवसेयुः । तदनामे गृही पूर्वां तनन्यः
 परां विधवापि उपवसेत् । पूर्णां तु ।
 “उदयात् प्राक् यदा विप्र मङ्गलार्चयन्मुता ।
 संपूर्णैकादशीं ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही” ॥
 इति गारुडोक्ता । यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-
 दिने द्वादश्या युक्तेकादशी तदा उत्तरामुपेय
 द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादशनिर्गमे
 त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमी-
 युक्तेकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा
 तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु सूर्योदय-
 प्राक्तालीनदशमीविजैकादशी परदिने च न निः-

एका

सरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विधा सती
 परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा
 तां विहाय खण्डामुपेय द्वादश्यां पारयेत् । यदा
 तृभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी
 तदा षष्टिदश्यात्मिकां विज्ञामुपेय परदिने
 द्वादश्याद्युपादमुत्तीर्य पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि
 भुक्तपक्षे परामुपेय त्रयोदश्यां पारयेत् । सर्व-
 स्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवाणां सप्तक्षाणां गृहस्या-
 नामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य विशेषतो
 नित्यः । वैष्णवेतरेषां तादृशानां हरिश्चयनमध्य-
 वर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः । अ-
 पुत्रवतां गृह्णिणान्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः ।
 काम्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः ।
 नित्योपवासे रविशुक्लादिदोषो नास्ति । अष्टाब्दा-
 दधिको मर्त्योऽपूर्णांशोतिवत्सरो नित्याधिकारो ।
 विधावानान्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः तत्र मत्त-
 मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-
 यवस्था ॥ * ॥
 अथ हरिमक्तिविलासोक्तेकादशीव्यवस्था लिख्यते ।
 तत्रादौ उपवासपूर्व्वदिनकृत्यम् ।
 “प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेशो धौतवस्त्रदाः ।
 व्रतं संकल्प्य कुर्व्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्” ॥
 इति कारिका ॥ संकल्पमन्त्रः ।
 “दशमीदिनमारभ्य कश्चिच्छेद् व्रतं तव ।
 चिदिनं देवदेवेश निर्व्विघ्नं कुरु केशव” ॥ * ॥
 तत्र रक्ताङ्गदराजवाक्यं नारदीये ।
 “प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिष्ठन् चैकभोजनाः ।
 अक्षरलवणाः सर्व्वे हविष्यान्ननिषेविनः ॥
 अवनोत्सपशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ।
 स्वरध्वं देवमीशानं पुराणं पुरयोत्तमम्” ॥ * ॥
 अथान्यनियमाः । स्कान्दे ।
 “कात्वं मांसं मसूरश्च क्षौद्रं चानृतभाषणम् ।
 पुनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्जयेत्” ॥
 पारणदिनोक्तनिषिद्धव्याख्यापि निषिद्धानि ॥ * ॥
 ततो व्रतस्य नित्यत्वमाह कण्वः ।
 “एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिप्रमेत्” ।
 आश्वेयश्च ।
 “उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः” ॥ * ॥
 भोजननिषेधो नारदीये पादोत्तरखण्डे च ।
 “रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे” ॥
 पक्षद्वयेऽपि नित्यत्वम् । विष्णुसंहस्यम् ।
 “शुभो वो यदि वा कृष्णो विष्णुपूजनतत्परः ।
 एकादश्यां न भुङ्गीत पक्षयोगमयोरपि” ॥ * ॥
 संक्रान्त्यादावपि नित्यत्वम् । कात्यायनः ।
 “संक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत् ।
 उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः” ॥ * ॥
 उपवासदिने आङ्गनिषेधः । पादोत्तरखण्डे ।
 “एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मतेऽहनि ।
 द्वादश्यां तत्पदातयं गोपवामदिने कचित्” ॥ * ॥
 अथ अधिकारियः । पादोत्तरखण्डे ।
 “वर्णानासायमाणाश्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि ।

एका

एकादशपदामस्तु कर्तव्यो नात्र संशयः ॥
 कात्यायनस्मृतौ च ।
 “अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ।
 एकादश्यामुपवसेत् पञ्चयोरुभयोरपि” ॥ १ ॥
 अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
 “उपवासो त्वष्टास्य षाष्टिताम्रेत्यापि वा ।
 पुत्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ।
 यथा विप्रसुरेभ्यो दानं दद्यात् सशक्तितः ।
 उपवासन्तु कुर्वाणः पुण्यं शतगुणं भवेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणे च ।
 “एकभक्तो नक्तेन वाचस्पतितुरः क्षिपेत् ।
 पयोमूलफलैर्वापि न निर्वाहशक्तो भवेत्” ॥ २ ॥
 अथ कल्याणवादः । गरुडपुराणे ।
 “मन्थने मदुत्याने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।
 फलमूलजलाहारी यदि शल्यं मनार्पयेत्” ॥ ३ ॥
 एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
 “एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
 सर्गलोचनप्रदा ह्येषा राज्यमुत्तमप्रदायिनी” ॥
 गारुडे च ।
 “एकादशीव्रतं मह्यं यः करोति नरः सदा ॥ १ ॥
 स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सख्यताम्” ॥
 उपवासदिननिर्णयः । नौरधर्म्मोत्तरे ।
 “एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः ॥ २ ॥
 विनित्यां वापि कुर्वीत न दश्या दृतां केचित्” ॥
 विद्वोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
 “दशमेकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
 अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न भवति” ॥ ३ ॥
 द्वादश्युपवासफलम् । स्कान्दे ।
 “उर्द्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
 द्वादश्यामुपवासीऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारयम् ॥
 एवं कुर्वन् नरो भग्न्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
 अन्यथा कुर्वते यस्तु स याति नरकं भुवम्” ॥ ४ ॥
 अपूर्णालक्षणेन विज्ञानलक्षणम् । भविष्यपुराणे ।
 “आदित्योदयपेलायाः प्राग्मुहूर्तद्वयान्विता ।
 एकादशी च संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्तिता” ॥ १ ॥
 अरुणोदयविज्ञापनविज्ञानमाह कण्वः ।
 “नक्षत्रोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि ।
 ततोपेया द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारयम्” ॥
 वैधनतुर्विचः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अरुणोदयवेसः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।
 अतिवेधो घटिकाः प्रभासन्दर्शनमात्रेः ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विह्वलो योगः सूर्योदये बुधैः” ॥ २ ॥
 अरुणोदयविज्ञापनवादोपः । पाप्मे ।
 “अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।
 महिं ये प्रकुर्वन्ति यावदाहृतनारकाः” ॥ ३ ॥
 शुद्धाविशेषपरित्यागः । गारुडे ।
 “समूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदशी घटिकापि दृश्यते ॥
 गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा” ॥ ४ ॥
 अष्टावर्षादश्यानां विशेषतो निरूपणम् ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

एका

“उन्मीलनी वल्लुनी च त्रिस्तुशा पक्षवर्द्धिनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
 द्वादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा हिज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापराक्ताः ।
 नक्षत्रयोगाच्च बलात् पापं प्रशमयन्ति ताः” ॥ १ ॥
 अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्ते ।
 “एकादशी च संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मीलनी च सा” ॥
 पद्मपुराणे ॥
 “सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिच्छिता नरैः ।
 प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ १ ॥
 अथ वल्लुनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “द्वादश्येव विवर्द्धते नचैकादशी यदा ।
 वल्लुनीति भ्युत्थेष्ट ! कथिता पापनाशिनी” ॥
 भागवतादितन्त्रे ।
 “संपूर्णैकादशी त्वाव्या परतो द्वादशी यदि ।
 उपाया द्वादशी शुद्धा द्वादश्यानेव पारयम्” ॥ २ ॥
 अथ त्रिस्तुशा । ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 “अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्तुशा सा हरिः प्रिया” ॥
 गारुदीये ।
 “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिस्तुशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्या व्यपोहति” ॥
 अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “दशस्य पौर्णमासी च संपूर्णा वर्द्धते यदि ।
 द्वितीयेऽङ्कि दित्रयेष्ट सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी” ॥ १ ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 “कुहुराके यदा दृडिं प्रशते पक्षवर्द्धिनी ।
 विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥ २ ॥
 अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “पुण्यश्रवणपुण्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ एवक् एवक्” ॥
 अथोपवासदिनलक्षणम् । देवलः ।
 “गृहीतोऽमुहूर्तं पात्रं वारिः पूर्यमुदङ्मुखः ।
 उपवासन्तु गृहीत्यादयदा संकल्पयेद्बुधः” ॥
 तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “एकादशीं निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोज्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥ १ ॥
 पुण्याङ्गलित्रयदानं मन्त्रपूतजनपानञ्चाह मार्क-
 ण्डेयः ।
 “अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।
 उपवासफलं प्रेषुः पवित्रोऽयं समाहितः ॥
 देवार्चनं ततः कृत्वा पुण्याङ्गलिमयापि वा ।
 संकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत्” ॥ २ ॥
 संकल्पदातो विशेषः । गारुदीये ।
 “पूर्वायाः सङ्करोषैकादश्याः खानपूजने ।
 वर्जयन्ति नराः पूर्वां यामांश्च चतुरो दिज ॥
 तदूर्द्धं खानपूजादि कर्तव्यं तदुपोषितैः ।
 न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
 दिनकार्थमशेषं कर्तव्यं शर्वरीसुखे” ॥ ३ ॥
 पूजाज्ञागरविधिः । ब्राह्मे ।
 “एकादश्यानुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

एका

स्वात्वा सम्यग्निधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
 संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धायातिस्मरान्वितः ।
 पुण्यैर्गन्तव्या धूपैर्दोषैर्नैवेद्यकैः परैः ॥
 उपहारैर्विष्णुविधेर्नमोऽभ्यर्चनैः ।
 स्तौत्रैर्नानाविधैर्द्वयगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
 एवं संपूज्य विधिवद्वाचौ कुर्यात् प्रजागरम्” ॥ १ ॥
 अथ आगरागलक्षणम् । स्कान्दे ।
 “शृणु नारद वक्ष्यामि आगरस्य तु लक्षणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥
 गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनन्तथा ।
 धूपं दीपं च नैवेद्यं पुण्यगन्धानुलेपनम् ॥
 फलमर्घ्यं च अर्घा च दानमिन्द्रियनियमः ।
 सत्वान्वितं विनिवृत्तं मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
 साक्षर्यं चैव सोत्साहं पापाण्युदिवर्जितम् ।
 प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारपुरस्सरम् ॥
 नीराजनसमायुक्तमग्निरिच्छेन चैतसा ।
 यामे यामे महाभारी कुर्यादाचारिकं हरिः ॥
 यत्तेर्गुणैः समायुक्तं कुर्यात्प्राणारण्यं हरिः” ॥ २ ॥
 अथ पारयदिनलक्षणम् । कात्यायनः ।
 “प्रातः स्वात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 पारयन्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्” ॥
 तत्र समर्पणमन्त्रः ।
 “अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
 प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥ १ ॥
 अथ पारये द्वादशीलक्षणे दोषः । स्कान्दे ।
 “पारयाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
 त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकी” ॥ २ ॥
 अथ द्वादश्यत्यल्लेखनमाधानम् । देवीदृष्टेः ।
 “अल्पा चेद्द्वादशी कुर्यात् नित्यकर्मायणोदये ।
 अत्यल्पा चेन्निशीथोऽर्द्धमाध्याह्निकमेव तत्” ॥ ३ ॥
 अथ सङ्कटे पारयसमाधानम् । कात्यायनः ।
 “मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
 यद्विस्तु पारयं कुर्यात् सङ्कटे विधमे सति” ॥ ४ ॥
 अथ हरिवासरकालपारयानिवेधः । विष्णुधर्म्मो-
 त्तरे ।
 “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
 तमतिक्रम्य कुर्यात् पारयं विष्णुतत्परः” ॥ १ ॥
 अथ द्वादशीदिने वर्जनीयानि । स्कान्दे ।
 “क्षौद्रं मांसं सुरां तैलं व्यायामं क्रोधमैश्वर्यम् ।
 पराङ्गं कांक्षतामूलं लोभं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
 द्वादशीं द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ॥
 अथ च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्त्रः ।
 अङ्गनम् । शिलापिष्टम् । मछरम् । द्यूतम् । हिंसा ।
 चण्डकम् । कोरुदृषकम् । आपधम् । यतानि
 पुराणान्तरोक्तान्यपि वर्जनीयानि ॥ २ ॥ इति
 श्रीहरिभक्तिविलासोक्तैकादशीयव्याससमाप्ता ॥ १ ॥
 अथ पश्चिमदिशप्रसिद्धानां पुराणोक्तवर्जितव्य-
 कादशीनामानि लिख्यन्ते । अथहायस्य ऋषीका-
 दशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । परैरस्य
 ऋषीकादशी सफला ३ शुक्ला पुनदा ४ । माघस्य
 ऋषीकादशी घटिका ५ शुक्ला जया ६ । फागु-
 नस्य ऋषीकादशी विजया ७ शुक्ला खानर्दकी ८ ।

एका

चैत्रस्य द्वादशैकादशी पापक्षयिणी ६ शुक्ला का-
मदा १०। वैशाखस्य द्वादशैकादशी वरुणिके ११
शुक्ला मोदनी १२। ज्येष्ठस्य द्वादशैकादशी खपरा
१३ शुक्ला निर्दग्धा १४। आषाढस्य द्वादशैकादशी
योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६। श्रावणस्य द्वादशै-
कादशी कामिका १७ शुक्ला पुन्यदा १८। भाद्रपदस्य
द्वादशैकादशी षष्ठा १९ शुक्ला वामना २०।
आश्विनस्य द्वादशैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापा-
द्भुता २२। कार्तिकस्य द्वादशैकादशी रमा २३
शुक्ला प्रयोधिनी २४। मघमासस्य द्वादशैकादशी
समदा २५ शुक्ला कामना २६। इत्येकादशी-
प्रकारं समाप्तम् ॥ (संख्याविशेषः)। एकार इति
भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१।

“एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाभूमः” ॥

एकादशविंशतिः, त्रि, (एकेन न विंशतिः। एकादि-
चैक्यं चादुक्” ॥ ६।३।७६। इत्यनेन सिद्धम् ॥

एकानविंशतिः १६। इति व्याकरणम् ॥

एकानंशा, स्त्री, (एको न षंशो यस्याः।) पार्वती।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इयं हि यशोदागर्भसम्भवा।
यदुक्तं हरिवंशे। ५६।१४ ४७।

“देवदत्तशगयत् विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम्”।

“विजि चैनामयोत्पन्नां षंशादेर्वी प्रजापतेः।

एकानंशां योगकणां रक्षार्थं केशवस्य तु” ॥

एकान्तं, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्य।) पत्य-
न्तम्। तत्पर्यायः। अतिशयः २भरः ३ अतिवेकम् ४
भ्रष्टम् ५ पत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८
निर्भरम् ९ क्षीणम् १० नितान्तम् ११ गाढम् १२
याढम् १३ दृढम् १४। (यथा माघे २। ८३।
“तेनः क्षमा वा नैकान्तं काराण्य महीपतेः” ॥
तदति, त्रि। यथा कुमारे १। ६६।

“गानेन्द्रक्षणावधि कर्कशत्वा-
देकाग्रशैल्यात् कदलीविशेषाः” ॥

तथा भागवते १। ४। ४।

तस्य पुत्रो महायोगी समदृष्टिर्विकल्पकः।

एकान्तमतिरमिमो गृहो मूर्ध्नि दृश्यते” ॥

भेद्यमामिनि त्रि। इत्यमरः ॥ (सर्व्वं यदवधारि-
तोषते स एकान्तः। यथा “लघुद्विरेचयति मद-
गणं वामयतीति” ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ पृथ्याये
सन्नुतेनोक्तम् ॥) निष्कर्षम् ॥ (यथा हितोपदेशे
पिराणे। १५। “अथ केनापि शस्त्ररक्षकेण धृतर-
कर्मणस्तत्तनुमयेन धनुःकाष्ठं सज्जीकृत्यावनत-
त्वादेन एकान्तं स्थितम्” ॥)

एकान्ती [न्] (एकान्तमन्वयः। एकान्त + इति ॥)

विष्णुमहाविष्णुः। यथा, भागवते ११। ५५।

“एकान्तैवतमो विष्णुर्गन्तारिणां परायणः।

तस्मादेकान्तः प्रोक्तः। तस्मादेकान्तः।

प्रियादामपि सर्व्वेषां देवदेवता स प्रियः।

आपत्यपि तदा यस्य भक्तिरत्यभिधामिनी” ॥

एकादश, त्रि, (एकां सप्तजगत्पदं यत्र यथा।) एक-
भाः। यथा। काशीमठे।

“उत्तरे गवाक्षमयीयादेवतामयवा पुनः।

एकपदं शूरदत्तं शूरशिरसीं च वन्दयेत्” ॥

एका

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ एकं अविभक्तमद्रं यस्य इति
व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः। अविभक्तः। यथा,
“एकपाकेन वसतां पितृदेवदिनार्चनम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यादुच्ये गृहे” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतदृष्टस्यतिवचनम् ॥

एकादशविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः। “एका-
दशैकस्य चादुक्” ॥ ६।३।७६। नको विंशत्या
समासे छते एकशब्देन सप्त द्वितीयेति योग-
विभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।)
एकानविंशतिः १६। इति व्याकरणम् ॥

एकाब्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा।) एकद्वयनी।
एकवत्परवयस्कगवी। इत्यमरः ॥

एकायनः, त्रि, (एकं अयनं विषयो यस्य।) एकायः।
एकविषयासङ्गचित्तः। इत्यमरः। (यथा क्कान्दोग्यो-
पनिषदि। ७। ४। २। तानि हृतानि संकल्पैका-
यनानि सङ्ख्यात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि”।
एकमयनं गतिर्यत्र। एकामात्रमयनयोग्यः। यदुक्तं
महाभारते ३। १४६। ६६।

“अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य्य सः।
प्राप्त एकायने मार्गे कदलीपण्डमखिते” ॥

एकायनगतः, त्रि, (एकायनं गतः प्राप्तः। एकस्मिन्-
यने गतं ज्ञानमख्येति वा।) एकायः। इत्यमरः ॥

एकावली, स्त्री, (एका श्रेष्ठा यावली माला।) एक-
यष्टिका। इत्यमरः ॥ एकनर हार इति भाषा।
(पञ्चद्वारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे। १०१। यथा,—
“पूर्व्वे पूर्वे प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।
स्याप्यतेऽप्योक्तं वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा” ॥
क्रमेणोदाहरणम्। तत्रैव।

“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं ससरोदयम्” ॥

“न तज्जलं यत्र शुचिरुपपन्नं
न पद्मजं तद्वदलीनमटपदम्।
न मटपदोऽसौ न जुगुप्सु यः कर्णं
न शुद्धितं तत्र गङ्गा यमनः” ॥

मट्टिः। २। १६। क्वचिद्विशेष्यमपि ययोत्तरं वि-
शेष्यतया स्थापितमप्योक्तं दृश्यते। यथा,—
“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यशयः करोति सङ्गीतमपि पदम्” ॥
एवमप्योक्तं ॥

एकाग्रितगुणः, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः।)
एकवृत्तिधर्मः। तद्वया। रूपम् १ रसः २
गन्धः ३ स्पर्शः ॥ एकत्वम् ५ एकवृत्तत्वम् ६
परिमाणम् ७ परत्वम् ८ परपरत्वम् ९ बुद्धिः १०
संज्ञा ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ हेयः १४ यतः
१५ शुद्धत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ खेदः १८ संस्कारः
१९ कटुत्वम् २० शब्दः २१। इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥ ६० ॥

एकाग्रिणी, पुं, (एकमग्र्यं प्राति।) आ + क।
सुधानादित्वात् कर्त्तृदीर्घत्वम्।) वक्रवृत्ताः। इति
कश्चिदमरः।

एकाग्रिणा, स्त्री, (एकाग्रि + टाप्।) वक्रवृत्ताः।

एको

इत्यमरः ॥ पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याघ्रादि
इति भाषा। (अस्याः पर्याया यथा ॥

“अम्बलाम्बली पाठा कुचेला पापचेलिका।
एकाग्रिणा वरा तिल्ला प्राचीनौका शिवावुका” ॥
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

एकाग्रः, पुं, (एकमग्रः। “उत्तमैकाग्रः” ॥ ५। ४।
६० इत्यनेन सिद्धम्।) एकादिनम्। इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, मनुः ५। ५६।

“अर्वाक्षं सञ्चयनादृष्टां व्यहमेकाग्रमेव च” ॥)

एकाग्रारः, पुं, (एकाः न द्वितीय आग्रारः।) एक-
दिनवृत्त्येकारभोजनम्। यथा।

“एकाग्रारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन।
पर्य्यङ्गशायिनी गरी विधवा पातयेत् पतिम्” ॥

इति नृक्षितचष्टतस्युतिः ॥

एकीयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति। एक + छ।)
एकपक्षः। सद्वायः सद्भावी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकोद्दिष्टं, स्त्री, (एकः प्रेत एव उद्दिष्टो यत्र।) प्रेतो-
द्देश्यकथादम्। यथा। गोमिनाः अर्धैकोद्दिष्ट-

मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो गावाह्नं गान्धो-
कारणं पात्रं विश्वे देवाः स्तुतमिति दत्तप्रश्नः

सुखदिवमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्युत्तर-
स्थाने अभिरन्धतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्तीति

प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति ॥ ॥ ॥ एतत् प्रेत-
श्राद्धमप्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिष्टं यदीयते

श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनं
यौगिकम्। अतएव प्रतिसांवत्सरिकस्य नैको

द्दिष्टत्वं किन्त्वैकोद्दिष्टविधिकत्वं अत्रार्थैवाहिद
कारणसङ्केतितपवित्रैकाग्रमौ अर्घ्यं पवित्रमिति

पुनरभिधानसार्थकत्वात् तदवयवैकाग्रत्वम् अत्र
गावाह्नं गान्धो कारणमिति नियेधयोः पौर्वा-

पर्यादसौ करणपूर्व्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि श्राद्ध-
सूत्रोद्दिष्टं श्राद्धार्थावाहनमेव भिषिष्यते न त-

प्रधानसम्बन्धि पिण्डयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डा-
र्थावाहनमिति। एतेन पिण्डार्थावाहननियेधो

नैषिकोक्तो हेयः। अत्रामौ करणनियेधेन उक्त-
शेषस्यालाभे उक्तशेषं दत्त्वा पात्रमात्राच्च अपति

अपिबीत्यादि स्थापना इत्यनुरूपोक्तप्राधान्यमन-
स्यापि बाधः। आनन्तर्याभावात् अस्तमिति

मन्वन्तिविरोधाच्च। स्तुतमिति दत्तप्रश्न इति
दत्ताः स्य इति दत्तप्रश्ने स्तुतमिति प्रश्नः।

कुशमयश्राद्धपक्षे तु प्रतिवचनामुपपत्त्या प्रश्न-
स्यापि निवृत्तिः। अत्रयशब्दस्याने उपतिष्ठता-

मिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेन अत्रादिक-
मित्यस्यन्ये अस्मिन्त्यस्य अन्ययानुपपत्त्या तस्या-

प्यप्रयोगः। अतएव पिण्डयितावामनादिकमुप-
तिष्ठतामिति लिखितम्। अभिरन्धतामिति बाधे

वाजे इति स्थाने अभिरन्धतामित्यनेन धिगर्थग-
मिति। अतदिति पूर्व्वोक्तैतिवक्तव्यताकथादमि-

त्यर्थः। प्रेतश्राद्धं प्रेतस्य श्राद्धं न तु पार्वत्यविवृति-
त्वेन प्राप्तपिण्डोपरपतिपुः श्राद्धं पण्डितमपि-

लीकरस्य तथापि पिण्डत्वाभावात्। अतएवै-
तस्यायमूलकमेवाश्रयणमप्युपरि लिखितेऽपि पिण्ड-

एको

शब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते इत्युक्तम् ।
 यतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राणां दत्ताह-
 योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राणामित्यनेन प्रेत-
 स्योक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रे
 प्राप्तपितृलोकोपाधिकत्वं पितृपदस्याने प्रेत-
 पदोहो न तु षमिसात्तात्पाधिके एवमभिलाष-
 वाप्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेः किन्तु प्रेतत्वेन
 षसम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतश्राद्धाधि-
 कारित्वात् । सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्विष्टविक्र-
 तीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे
 षमिनापि च सम्बन्धिनोऽधिकपितृत्वेनोक्तेः ।
 एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः
 पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोहो-
 ऽपि तथा मधु द्यौरस्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः
 पिता पितेव सर्वस्याधिगन्तत्वात् मध्वस्तु मधु-
 मयी भवत्विति भाव्याख्याने द्यौरिति पितेति
 पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीधते अत्र च द्युत्व-
 पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात्
 दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
 तुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकोपदेति ।
 तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः ।
 न वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः । एव-
 मामापेति मन्त्रे पितर इत्यत्र नोहः । एवं वृद्धि-
 श्राद्धेऽप्येत्यु गान्दीमुखविशेषणं न देशभेदेति ।
 अन्यत्र सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
 निषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । विष्णुः । एकवन्म-
 न्तानूहेत एकोद्विष्टे इति एकवत् एकवचनवत्
 यथा स्यात्तथोक्ते यथा पवित्र स्यो वैष्णव्यावित्यत्र
 पवित्रासि वैष्णवीति एवं विष्णोर्मनसा पूते स्य
 इत्यत्रापि पूतमसीति । अत्र पितरो मादयध्वं
 यथाभाग मा दयायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
 मादयस यथाभाग मा दयायस इत्युक्तम् । अमी
 मदन्तः पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति ।
 दयायिषत इत्यत्र दयायिष्टेति । एत पितर इति
 पितादयश्चाहमन्त्रे एहि प्रेत इति । सौम्यास
 इत्यत्र सौम्येति । दत्तास्त्रभूमित्यत्र दत्तास्त्रभू-
 मिति । नियच्छत इत्यत्र निश्चेति । नमो व
 इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-
 त्युक्तम् । एवं च इत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने
 येभ्य इत्यत्र यस्मै इति । तेषामित्यत्र तस्यैत्युक्तम् ।
 एतदः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विज्ञतावृद्धो
 न तु वज्रवचनस्य । एतदः पितरो वास इति
 जल्पन् एषक एषक इति वृक्षपरागेन प्रज्ञता-
 येव पार्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतदः पितर इति
 वज्रवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थत्वेन तदि-
 क्षतावेकोद्विष्टेऽप्यसमवेतार्थवज्रवचनस्यैव युक्त-
 त्वात् । ततश्च प्रज्ञतो समवेतार्थस्यैव विज्ञतावृद्धः ।
 सांवत्सरिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य
 तत्र प्राप्तपितृलोकोत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
 “प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं यज्ञे पर्युपितं यत् ।
 दम्पत्योर्भक्ष्येयं न युञ्जीत कदाचन” ।
 उपिष्टं पाकपात्रे षवश्रियम् । ग्रहे उपराने

एज

पर्युपितं स्थितम् । दम्पत्योराश्रमस्नामिनोर्भोजना-
 नन्तरं पाकस्थाल्यामवश्रियमिति श्राद्धचिन्ता-
 मणिः ॥ यत्तु देवत्ववचनम् ।
 “एकोद्विष्टस्य श्रेयन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
 पश्चात् स्वयञ्च युञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” ॥
 इति । तस्यैकोद्विष्टश्रेयं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न
 त्ववश्रेययेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतान्नं
 युञ्जीतेत्यन्वय इति ॥ * ॥ तत्तरणकालो यथा ।
 वृक्षपरागम् ।
 “पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैत्रिकम् ।
 एकोद्विष्टस्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विजनिमित्तकम्” ॥
 मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधवीये यासः ।
 “कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्टमुपक्रमेत् ।
 आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” ॥
 आवर्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्-
 गमनारम्भकालः । तत्समीपे कुतपश्रेष्ठदण्डे ।
 यदाह गौतमः ।
 “आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादरौहिणं बुधः ।
 विधिज्ञो विधिमास्याय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्” ।
 तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिणयोस्तत्तत्तिथीर्नाम
 परत्र कुतपमात्रनामे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 एकोद्विष्ट उभयप्राप्तानुरोधात् । पूर्वदिने कुत-
 पालाभे परत्र तक्षमे क्षणपक्षेऽपि परदिनेव
 समाप्तिकालादारम्भकालस्य बलवत्त्वात् । तथा च
 बौधायनः ।
 “यो यस्य विहितः कालः कर्मण्यस्तदुपक्रमे ।
 तिथिर्यामिमता सा तु कार्या नोपक्रमोऽज्जित” ॥
 उभयत्र कुतपमात्रालाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिणालाभे
 परत्र सप्तममुहूर्तनामे क्षणपक्षेऽपि परदिने
 मध्याह्नानुरोधात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
 एकोद्विष्टविधिकसांवत्सरिकश्राद्धम् । यथा,—
 “एकोद्विष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे श्रद्धु” ।
 प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं यासनं षय्य अमुक-
 गोत्रस्य मत्पितरमुकदेवशर्मणः प्रतिसांवत्-
 सरिकमेकोद्विष्टं श्राद्धं सिद्धाग्नेन युष्मासहं करिष्ये
 श्राद्धकरणानुज्ञापनम् । यासनं अर्घ्यः । गन्धादि-
 दानं नित्यश्राद्धम् । षष्ठसङ्कल्पनं जयं निवीती
 उत्तराभिमुखीभूयातिथिश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तृप्तिं
 ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट-
 समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ
 अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्मन् एतत्ते जल-
 मवने निक्षेप्ये चात्र त्वामनुयांस त्वमनु तस्मै ते
 स्वधा । इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारादान-
 नम् । इति गारुडे २२३ अध्यायः ॥
 एकोद्विष्टा, स्त्री, (एका मुख्या उद्विष्टा कमनीया ।)
 वृद्धविशेषः । इति रत्नमाला ॥ याज्ञादि इति भाषाया ।
 एज, ऋ ङ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रातृ-
 द्वाभ्याम्-यकं-सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । ङ
 एजते । इति दुर्गादासः ।
 एज, ऋ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रातृ-परं-सकं
 सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । एजति वायुना

एग

वृद्धा इति दुर्गादासः ॥
 एठ, ङ वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रातृ-द्व्याम्
 सकं-सेट् ।) वाधनं विहितः । ङ एठते वत्सरं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 एङ्, चि, (इति । इति स्त्रे । अच् । इनयो-
 रैकम् । यदा या सर्वतः ईयते । ईङ् स्तुतौ ।
 घञ् ।) वधिरः । इत्यमरः ॥
 (मेघः । यथाह कात्यायनः ।
 “श्वेद्वराज्ञेधूदधारा प्राचीदं विष्णुः” ॥)
 एङ्क, पुं, (एङ् + सार्थे कान् । यदा इति एतयति
 वा इति + एवल् ।) मेघः । इत्यमरः ॥ वनच्छगलः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 एङ्का, स्त्री, (एङ्कस्य स्त्री । अजादित्वात् टाप् ।
 क्षिपकादित्वात्त्वम् ।) मेघी । इत्यमरटीकायां,
 रायमुकुटः ॥
 एङ्गज, पुं, (एङ्गो मेघ एव गजो यस्य भङ्गकत्वात् ।)
 चक्रमर्दकः । इत्यमरः ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ।
 अस्य गुणाः । वायुकाफकुष्ठत्वदोषगुणोदर-
 रोगार्शनाश्रित्वम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (पर्यायाः यथा,—
 “चक्रमर्दः प्रप्लाटो दद्रुणो मेघलोचनः ।
 प्लाटः स्यादेङ्गजश्चक्री प्लाट इत्यपि” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 गुणाश्चास्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञेयाः ।
 व्यवहारो यथा,—
 “सलोमशः सैङ्गजः करजः” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 एङ्मूक, चि, (एङ्गो वधिरौ मूकश्च ।) वधिरः मूकश्च ।
 वस्तुं श्रोतुमशक्तितः । वाक्यश्रुतिवर्जितः । इत्य-
 मरः ॥ शठः । इति मेदिनी ॥
 एङ्कं, स्त्री, (ईङ् + उलूकादयश्चेति ४ । ४१ । उणा-
 दिसूत्रेण साधु । निपातनात् ङसम् ।) एङ्कम् ।
 इति भरतो द्विरूपकोप्यञ्च ॥
 एङ्कं, स्त्री, (ईयते इति । “उलूकादयश्च” ४ । ४१ ।
 उणादिसूत्रेण साधु ।) अन्तर्न्यक्तकीकसकुक्षम् ।
 इत्यमरः ॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुक्षम् छिटा-
 वेडा इति ख्यातमित्यन्ते । इति सारसन्दरी ॥
 कीकसमस्य एतत् काष्ठादिकठिणद्रव्योपलक्षणं
 कीकसमिव कीकसं क्लिज्जादीति मधुः ॥
 “मध्यसंस्थापितास्यादि कुक्षमेङ्कमुच्यते” ।
 इति माधवः ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
 “एङ्कचिह्ना एधिवी न देवदृष्टभूषिता” ॥
 अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते ३ ।
 १६० । ६३ । यथा,—
 “एङ्कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राः परिचरिष्यन्ति नृदिज्ञानं युगसंक्षये” ॥)
 एङ्कं, स्त्री, एङ्कम् । इति भरतद्विरूपकोप्यञ्च ॥
 एङ्, पुं स्त्री, (एति इति गच्छतीति । इ + वाङ्म-
 कात् ङः ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृग-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । कषा-
 यत्वम् । मधुरत्वम् पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम् ।
 संघाहित्वम् । रोचनत्वम् । दृढत्वम् । वनकादि-

वक्षः । इति राजवल्लभः ॥ (यथा मनुः ३। २६६।
“प्रष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण गवैव तु” ॥
अस्य मन्दरां यथा ॥ “रघुः कृष्णः प्रकीर्तितः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥)

रघुकाः, पुं, (रघु + क्तार्थे कन् ।) रघुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

रघुतिलकः, पुं, (रघो मृगस्ति लक्ष्मिश्च यस्य । चन्द्रस्य
मृगाङ्गत्वात्तयात्वम् ।) चन्द्रः । इति हारावली ॥

रघुभट्टः, पुं, (रघुं विभर्त्तति । रघु + भट् + क्तिप् ।)
भट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

रघुं, त्रि, (रघु + क्त ।) आगतम् । इति मेदिनी ॥
कर्त्तृत्ववर्णयत्तम् । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां एनी एता ।
पाणिनिः ४। २। ३६॥)

रघुः, पुं, (रघु सम्बन्धे इति गच्छतीति । रघु + क्त ।)
मृगः । इति शब्दरत्नावली । कर्त्तृत्ववर्णः ।
इति मेदिनी ॥

रघुश्च, त्रि, (रघु + “एतेत्तु च” इति उणादि-
सूत्रेण १। १३२। अतोऽदि स्यात्तस्य तुङागमः ।)
पुरोवर्त्तिवाचकसर्वनामशब्दः । इति व्याकरणम् ॥
रघु इति भाषा ।

(“एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्” ।
इति कुमारः ६। ६३॥ “एतान् महाराज विशेष-
धर्मान्” । इति शुद्धितत्त्वम् । उक्तस्य पश्चादुक्तौ
“द्वितीयादौक्तेः” २। ४। ३४। इति रघुदेशः
स्यात् । यथा “य एनामात्रमधर्मे निचक्षे” ।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥) [हेमचन्द्रः ॥

रघुगः, पुं, (रघु + इ + तन् ।) निष्ठासः । इति
रघुर्षि, व्य, (इदम् + “इदमोर्षिण्” । ५। ३। १६।
इति ऋिण् ततो “एतेतो रघोः” ५। ३। ४।
इति रघुदेशः ।) रघुस्तिन् कालः । सम्प्रति ।
इत्यमरः ॥ (यथा भागवते २। १७। ४२।

“स रघु रघुर्षिणात्त प्यासर्गं पार्थिवोचितम्” ॥)
रघुशः, पुं, (रघु + “रघुस्तशन्तशसुनौ” ३। १४६।
इति उणादिसूत्रेण तशन् ।) ब्राह्मणः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

रघुशः, [स्] पुं, (रघु + “रघुस्तशन्तशसुनौ”
३। १४६ इति उणादिसूत्रेण तशन् ।) ब्राह्मणः ।
इत्युणादिकोषः ॥

रघुवत्, त्रि, (रघु + “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” ।
५। २। ३६। इति परिमाणे वतुप् । (एतत्परि-
माणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रघुः २। ५१।
“रघुवदुक्ता विरते मृगेन्द्रे
प्रतिसनेनास्य गुहागतेन” ॥)

रघु, छ, उच्चैः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वादि-
पात्मन्-षण्-सेट् ।) उ रघुते । इति दुर्गादासः ॥
(यथा मनुः ४। १७०।

“हिंमारतस्य शे निर्य नेहासौ तुल्यमेधते” ॥)
रघुः, पुं, (रघुतेऽनेनाभिः । इन्ध + “रघुश्च” ३।
४। १२१। इति कुर्ये षच् । अथोदैधौशप्रत्यय-
हिमश्रया” इति घणि नलोपो गुणश्च निपा-
तितः ॥) इन्धनम् । इत्यमरः ॥ जालानि काठ
इति भाषा । (यथा रघौ ८। ८२

“रघुान् ऊताशनवतः स मुनिर्ययाचे” ॥)

रघुः, [स्] स्त्री, (रघु + अस्त् ।) इन्धनम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा गीतायाम् । ४। ३७।

“यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मात् कुपतेऽर्जुनः” ॥)

रघुतुः, त्रि, (रघु उच्चैः “रघुवह्नोश्चतुः” १। ७६
उणादिसूत्रेण चतुः ।) वर्द्धितम् । उच्चैर्गुह्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रघुतुः, पुं, (रघु + “रघुवह्नोश्चतुः” १। ७६।
उणादिः चतुः ।) पुरुषः । अग्निः । इति मेदिनी ॥

रघुतः, त्रि, (रघु उच्चैः + क्त ।) वर्द्धितः । उच्चि-
प्राप्तः । इत्यमरः ॥

रघुः, [स्] स्त्री, (एति गच्छति प्रायश्चित्तेन । इण्
आगसीत्यसुनुङागमश्च ।) पापम् । अपराधः ।
इति मेदिनी ॥ निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
(“एनानिष्टत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्
जगद भूयो जगदेकनाथः” ॥

इति रघुः । ५। २३॥)

रघुका, स्त्री, ढगविशेषः । तत्पर्यायः । गुन्द्रमूला २
शिवी ३ गुन्द्रा ४ शरी ५। यथा भागवते
१। ३। १८।

“चतुर्दश नारसिंहं विभक्तं दैत्येन्द्रमूर्जितम् ।

ददार करजैर्वक्षस्यैरकां कटछद् यथा” ॥)

अस्या गुणाः । हिमत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् ।
चक्षुर्जित्वम् । वातकोपनत्वम् । मूत्रक्षेत्राग्रमरी-
दाहपित्तशोणितनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा वैद्यके,

“रघुका शिशिरा वृथा चक्षुष्या वातकोपिनी ।
मूत्रक्षेत्राग्रमरीदाहपित्तशोणितनाशिनी” ॥

यथा यत्र व्यवहित्यते तद्वयथा,—

“निर्व्यापणः स्याज्जलमेरुका च” ।

इति चरके सूत्रस्थाने ढतीयेऽध्याये ॥ “रघुका
होगलः” । इति चरकस्य शिवदासीयटीका ॥)

रघुजः, पुं, (रघुति सम्बन्धे भवति यः । आ + ईर-
गतौ कम्पने + अङ्गच् ।) मत्स्यभेदः । रङ्गा इति
ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
विद्युम्भित्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

रघुजः, पुं, (रघुयति वायुम् । आ + ईर गतौ कम्पने
च + वाङ्लपात् अङ्गच् ।) रघुविशेषः । मेरेखा
इति भाषा । तत्पर्यायः । व्याघ्रपुच्छः २ गन्धर्व-
हस्तकः ३ उरुवृकः ४ खवृकः ५ चित्रकः ६ चक्षुः
७ पञ्चाङ्गुलः ८ मण्डः ९ वर्द्धमानः १० व्यङ्ग्यकः
११। इत्यमरः ॥ उरुवृकः १२ खवृकः १३ खवृकः
१४ खवृकः १५ वृकः १६ प्यमण्डः १७ प्यामण्डः
१८ व्यङ्ग्यनः १९। इति तट्टीकायां भरतः ॥

कान्तः २० तरुणः २१ शुक्रः २२ वातारिः २३
दीर्घपत्रकः २४। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
तिस्रस्य गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । अतिस्नेहा-
वर्द्धनत्वम् । वातरक्तगुल्महृद्भोगजीर्णज्वरनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । क्षमिदोष-
सकलाङ्गशूलकुलाशित्वम् । खादुलम् । रसाय-
नोत्तमत्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । अतिदीपनत्वम् ।

प्यामवातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
भेदकत्वगुणोऽप्यस्ति ॥ श्वेतैरङ्गुणाः । कदुलम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्तिज्वरवायुकासना-
शित्वम् । रसाहृतत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
मूलगुणाः । शूलवायुकफनाशित्वम् । श्रयाकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

(शुक्ररक्तैरङ्गयोः पर्यायगुणा यथा,—
“शुक्र ररङ्ग प्यामङ्गुश्चो गन्धर्वहस्तकः ।

पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डः ।
वातारिज्जलक्षामि खवृकश्च निगद्यते ॥

रक्तोऽपरो खवृकः स्यादुखवृको खवृत्तपा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुश्चानपत्रकः ॥

ररङ्गयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विगाशयेत् ।
शूलशोथकटीवृत्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥

ब्रध्नासकफानाघकासकुक्षाममासतान् ।
ररङ्गपत्रं वातजं कफक्षिमिवागशनम् ॥

मूत्रक्षक्षरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपनम् ।
वातार्थ्यदणं गुल्मं वृत्तिशूलहरं परम् ॥

कफवातक्षिमीन् हन्ति रृजिं सप्तविधानपि ।
ररङ्गफलमयुष्णं गुल्मशूलानिनापहम् ॥

यक्षुत्तुलीहोदराभोगं कदुकां दीपनं परम् ।
तद्व्यमज्जा च विङ्गमेदी वातस्त्रेणोदरापहः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“सतिक्तोयममेरुजैर्ण स्वादु सरं गुरु ।

ब्रध्नागुल्मानिकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
रुक्मशोफौ च कटीगुल्मकुष्ठपृष्ठाश्रयाङ्गयेत् ।

तोक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विषं रक्तैरङ्गोद्भवमिति” ॥
इति शार्ङ्गधरस्य पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये ॥

“ररङ्गजैर्ण मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कदुकाया-
यानुरसं सूक्ष्मं खोतोविशोधनं त्वयं वृथं मधुर-
विपाकं वयःस्थापनं योगिशूकविशोधनमारो-
ग्यमेधाकान्तिस्तृतिवज्रकरं वातकफहरमधोभाग-
दोषहरम्” ॥

इति सूत्रुते सूत्रस्थाने पञ्चषत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
ररङ्गकः, पुं, (ररङ्ग + क्तार्थे कन् ।) ररङ्गवृक्षः ।

इति भरतो द्दिरूपकोषम् ॥ (ररङ्गशब्देऽस्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)

ररङ्गजं, त्रि, (ररङ्गात् ररङ्गवृक्षात् जायते इति ।
ररङ्ग + जन् + ङ ।) ररङ्गवृक्षजातम् । तत्तैर्ण
स्नेहमध्ये श्लेष्मिरेचकम् । यथा ।

“पूर्यमध्ये त्रितृचूर्णं खोरशे कारयेत्तकम् ।
स्नेहेवेरङ्गजं तैर्ण फलेस्नेह चरीतकी” ॥

इति वामटः ॥
(“ररङ्गजं घनश्चापि खादुमेव नृदु सृतम् ।

हृदन्तिजङ्घाकक्षूरशूलानाहविवन्धनुत् ॥
घानाहाष्टीवज्रान्तामृक्पीडोदावर्त्तशूलिगाम् ।

वातपित्तविकाराणां विदध्याद्य प्रशान्तये ।
तोक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विषं रक्तैरङ्गसमुद्भवम्” ॥

इति प्रथमस्थाने चतुर्मेऽध्याये शारीरोगोक्तम् ॥
ररङ्गपमिका, स्त्री, (ररङ्गस्य पत्रमिमं पत्रमस्याम् ॥)

दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ररङ्गफला, स्त्री, (ररङ्गस्य फलमिदं फलमस्याम् ॥)

दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(खस्याः पर्याया यथा,—

“तमुदन्तो विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्यायः ।

तथैरुधुमना शीघ्रा स्नेनघटा घुघ्रप्रिया ।

वाराहोद्गी च कथिता निकुम्भ च मङ्गलकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एरण्डा, स्त्री, (आ + ईर् + बाङलकात् अण्डच् + टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

एर्वास्, पुं, (एरण्डमिति । आ + ईर् + सम्प्रदादि-त्वात् क्षिप् । एर् वृणोति वारयति वा । वृच् + बाङलकात् उण् ।) कर्कोटमेदः । तत्पर्यायः । व्यासपत्रा २ लोमशा ३ स्थूला ४ तोयफला ५ हृत्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्त-हरत्वं । सुश्रीतलत्वं । मधुरत्वं । मूत्रामय-ज्वलत्वं । रुचिप्रदत्वं । सन्तापमूर्च्छापहरत्वं । दमिदाढ्यत्वं । अतिसेवितच्चेत् वातप्रकोपका-रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एर्वास्त्वं खादु शीतं सत्तारं कफवातघ्नम् ।

नातिपित्तकरं रुचं दीपनं दाहनाशनम्” ॥

इति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतनाम्नम् ॥

“चण्डैर्वास्त्वं खादु गुरु विद्युम्नि शीतलम् ।

एर्वास्त्वं च सम्पन्नं दाहदृष्ट्याक्लमातिरुतम्” ॥

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

एलका, त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं क्षिप-तीति इल् + एल् ।) मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एलङ्गः, पुं, (एलङ्गः + रस्य लः ।) मत्स्यभेदः । रायकडा इति भाषा । रायकडा एलाङ्गा इत्यपि ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । दृढत्वं । संग्राहित्वम् । कफवातनाशित्वम् । मेघाभिपृष्टिकारित्वम् । शी-तलत्वं । गुरुत्वं । स्नेहप्रसादनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकचक्रपाणिहृतब्रह्मगुणे मांसवर्गाधिकारे ।

“एलङ्गः क्षिप्तो नधुरो गुरुविद्युम्निशीतलः” ॥

एलबालु, स्त्री, (एलतीति । इल प्रेरणे पचाद्यच् । टाप् । एलेव वलते । यल प्रायने । बाङलकात् उण् ।) खयापोरिति ज्ञः ।) एलबालुकम् । इति शब्दरत्नावली । (यत्र व्यवह्रियते तद्वया, रोव्रा-दिगणे ॥

“सैलबालु परिपेषवमोचाः” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

एलबालुकं, स्त्री, (एलबालु + स्वार्थे कन् ।) सुगन्धि-द्रव्यविशेषः । बालुका इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । ऐलेयम् २ सुगन्धि ३ हरिबालुकम् ४ बालुकम् ५ । इत्यमरः ॥ हरिबालुकम् ६ । इति तट्टीका । बालु-कम् ७ एलबालुकं ८ कपित्थलम् ९ गन्धलम् १० कुलुगन्धि ११ । अस्य गुणाः । च्युत्यत्वं । कषा-यत्वं । कफवातमूर्च्छातिज्वरदाहनाशित्वम् । परमरुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कक्कोषसदृशं कुलुगन्धि । अस्य पर्यायगुणाः ॥ “एलबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् । ऐलबालुकमेलायु कपित्थं पञ्चमीरितम् ॥ एलबालु कटुकं पाके कषायं शीतल लघु ।

हन्ति कण्डूप्रलम्बार्द्धिदृष्टकासारविह्वलजः ॥

वदासविषपित्तासुक्षुलमूत्रगदं क्रिमौ” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

एलविलः, पुं, ऐलविलः । कुवेरः । इत्यमरटीका ।

एला, स्त्री, (इल् + अच् + टाप् ।) फनरुचिविशेषः ।

एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रलग्ना २

ऐन्द्री ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बांला ६ वल-

वती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १०

गन्धालीगर्भः ११ ऐलीका १२ कायस्या १३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा लघ्ना । गुजराटी

एलाचि इति भाषा । स्थूला च । वडु एलाचि इति

भाषा । आद्यायाः पर्यायः । उपकुञ्चिका १ तुल्या

२ कोरङ्गी ३ विष्टा ४ त्रुटिः ५ । इत्यमरः ॥

वयस्या ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मेला ८ त्रिष्टी

९ । इति रत्नमाला । द्वितीयायाः पर्यायः ।

पृथ्वीका २ चन्द्रवाला ३ निष्कुटिः ४ वज्रका

५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताण्डका-

फलम् ८ । इति रत्नमाला । एलाद्वयगुणाः ।

शीतलम् । तिक्तम् । उष्णम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मना-

र्त्तिवान्तिप्लवज्वलम् । स्यविरस्य गुणाप्युतञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । मृत्कोष्ठवज्र-

दृष्ट्यार्द्धिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

सूक्ष्मेलाविशेषगुणाः । कण्ठवातकासारोन्मूत्र-

क्षन्नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एला स्थूला च वज्रला पृथ्वीका त्रिष्टीपि च” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

एलापत्रः, पुं, (एलापत्रमिवाकारोऽस्यस्य ।

अर्शकादेरच् ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते आत्मीके पर्वणि १ । ३५ । ६ ।

“नागस्तथा पिङ्गरक एलापत्रोऽथ वामनः” ।)

एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्णमस्याः । “पाक-

कर्णेति” । ४ । १ । ६४ । डोव् ।) वृक्षविशेषः ।

कांटा धामरली एलानी इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । सुवह्वा २ राखा ३ युक्तरवा ४ । इत्य-

मरः ॥

एलीका, स्त्री, (आ + इल् + ईकन् + टाप् ।) सूक्ष्मेला ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणा-

दयो ज्ञातव्याः ॥)

एव, अ, (अवनमिति । इल् + “इणशीर्ष्वा वन्” ।

१ । ५२ । उणादिः वन् ।) अवधारणम् । यथा ।

त्वमेव जानासि । तत्पर्यायः । एवम् २ तु ३ एनः

४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ई च ७ । इति सुभूतिः ॥

सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्पूरणम् ।

चारनिधोगः । विनियुहः । इति मेदिनी । (अग्नि-

योगः । यथा “अद्येव” इति मुग्धवाधव्याकरणम् ।

एवकारस्त्रिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेष्यध-

सङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यध-

तस्य एवकारस्य अन्वयोग्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ-

एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेष्ये धनुर्द्धरे पार्था-

न्वयोग्यवच्छेदोऽर्थः । धनुर्द्धरपदस्य उन्हाद्य-

धनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तात्पर्यात् ।

पार्थान्वयोग्यवच्छेदोऽर्थः । विशेष्यसङ्गतस्य एव-
कारस्य अन्वयोग्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर-
एव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोग-
व्यवच्छेदोऽर्थः । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य
आन्वयोग्यव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवामिप्रायके
नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्वयितावच्छेदक-
सरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलमवन-
कर्तृत्वात्तन्वयोग्यव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्प्रदायः ॥
गमनकर्त्तरि चि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा
ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । “ऋनुमतेषु ऋग्नि
च पञ्चमभिपद्ये सरो अयं एवान्” ॥ अथ पुं,
यथा, ऋग्वेदे १ । १२५ । ३ । “उप वामवः
भद्रगम् गमेय सरो नाम्ना पतयद्भिरेवः” ॥
“एवैरेवैः” इति भाष्यम् । गमने स्त्री । यथा,
ऋग्वेदे १ । १२६ । ३ । “एवेन सद्यः पर्येति
पार्थिवम्” । “एवेन गमनेन” । इति । भाष्यम् ॥)

एवं, अ, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेवं विप्रः ।
अग्निरिवेत्यर्थः । तत्पर्यायः । वत् २ वा ३
यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति
केचित् पठन्ति । अयं प्रकारः । (यथा, जुमारे ।
६ । ८४ ।

“एवंवादिनि देवर्षौ पार्थ्वे पितुरधोमुखौ” ॥)

तत्पर्यायः । इत्यम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥

यथा । एवमेतत् । अस्य पर्यायः एवशब्दे लि-

खितः । व्यङ्गीकारः । अर्थप्रश्नः । परस्मैति ।

एच्छा । इति मेदिनी ॥

एष ऋ ङ गतौ । इति क्विकल्पद्रुमः ॥ भ्रादि-
न्धात्वं-वर्क-स्टे ।) ऋ मा भवान् एषिपत् ।
ङ एषते । इति दुर्गादासः ।

(यथा, भागवते ३ । १४ । २५ ।

“स वै वत भ्रष्टमस्तिस्त्वैवते

यः कर्मणां पारमपारकर्मणाम्” ॥)

एषः, पुं, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतद्व्यवस्थस्य ऐलिङ्गे
- प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥

एषणः, पुं, (इष् + ल्युट् ।) कौहमयवायुः । इति
हलादुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ६ । ३६ ।

“कामातुरं हर्षशोकः यैवयान्तं

त-ले कथं तद पतिं ः श्यामि दीनः” ॥)

एषणिका, स्त्री, (इष्यते ऽनया । इष् गतौ + ल्युट् +
स्वार्थे कन् ततो टाप् इत्वञ्च ।) स्वर्णकारादीनां
तुला । निक्षिप्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । नाराची
२ । इत्यमरः ॥

एषणी, स्त्री, (इष्यते अनया, इष् + ल्युट् + डोव् ।)
ब्रह्ममार्गानुसारिणी । वैष्णवः इति भाषा ।
तुलाभेदः । इति मेदिनी । निक्षिप्ति इति भाषा ॥

एषा, स्त्री, (इष् श् वाञ्छे + टाप् ।) इच्छा । इति
जटाधरः ॥ एतद्व्यवस्थस्य ऐलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

ए ऐकारः । स तु दादशखरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं तालु कण्ठश्च । (“एदैतोः कण्ठतल्” इ-

युक्तः तदाच शिञ्ज्यायाम् । “यं ये तु कण्ट-
ताप्यमावेष्टौ ब्रह्मोद्युक्तं स्मृतौ” । स च
अन्तो र भवति । (दिमात्रत्वात् दीर्घस्त्रिमात्र-
त्वात् एतत् भवति । उदात्तानुदात्तसहितभेदे-
न्विन्विधौऽपि पुनः प्रत्येकमनुदात्तानुदात्तानिक-
भेदाभां यद्विध एव ।)

“चित्रां परमं दिवं महाकुलनिनी मयम् ।
कोटिचन्द्रप्रतीकां पद्मप्रणमयं सदा ।
ब्रह्मविष्णुमयं वने तथा गङ्गमयं प्रिये ।
महाशिवमयं वने विन्दुचक्रसमन्वितम्” ।
इति आनन्दधनुस्तम् । (वल्लीयभाषायां) तस्य
सम्बन्धप्रकारो मयः,—

“स्वामिन्प्रमथे तु किञ्चिदने तदोद्धतः ।
चक्षुःश्रवणस्पर्शमात्रा शक्तिः क्रमात् स्तुताः ।
विधा शक्तिमयी पूर्वा दर्शा वाली सरस्वती” ।
इति दर्शनाज्ञातम् । * तन्नामानि यथा,—
“चैत्रेया भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः ।
वज्रा दामोदरप्रणोऽधरो विज्ञातमुख्यपि ।

काशास्त्रो जगद्योनिः परः परनिबोधधनुः ।
शानाग्रता कर्षित्रीः पीठेशोऽग्निः समः शशः ।
विष्णो गोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः ।
सरोजरो धावणी च विमलय सगरुती ।
वामनोऽतो वागजानुरश्ममान् विजयो जटा” ।

इति तन्त्रशास्त्रम् । अन्तान्तः । योगिः । इति
नीजवर्णमिधानम् । (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कदिकल्पद्रुमः । “वेद्येवादिः स्यादोर्निष्ठातन
कार्णिक” । एतेन यथादिगच्छित्यात् “ये वसो
नितागे इत्यस्य लिटिप्रवृत्तियु सम्प्रसारणे कृते
उवास इत्यादयो भवेयुः” । माहकान्याने पधरे
न्यूनतया तदात्मन्यपि मिधानम् । माहकान्यास-
मन्त्रो यथा । “यं नम प्योळे ये नमोऽधरे” ।

इति ।)

रे, य, (एतोति । प्या + इच् + विष् ।) प्याङ्गानम् ।
स्मरणम् । आत्मन्यम् । इति मेदिनी ।

रे, ष, (एति प्राप्नोति सर्वम् । प्याङ् + इच् + विष् ।)
मङ्गलम् । इति एकाक्षरकोषः ।

रेकागणिकः, चि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ।
“रेकागणिकं चैने” ५ । १ । ११३ इति इकट्
रुद्रिया निपातनात् ।) चौरः । इत्यमरः । एका-
गारवागी ।

रेकादिष, चि, (एकादे भवम् । एकाध + ठक् ।)
एकादशविषयम् । एकदिनान्तरमभवम् । इति वैद्य-
कम् । (वैद्यकीयपाठस्यायमविभूयान्तकपाय-
संयोगे आग्यादिपाठेन यथा । “भूतोत्यं विषमं
विद्योपशब्दितसोकादिषं जाह्निकम्” ।

“काकज्या मया ज्ञामा श्रमदानी कृताञ्जलिः ।
प्रतिपत्तिं तपसासार्गमाया भद्ररात्रोऽष्टमः ।
एवामन्तनं मुहं पश्येन्नेतुय यत्नतः ।
रात्ररत्नं गेहेषु वसुमैकादिकं जयेत्” ।

इति वैद्यकपदानिर्गमं चन्द्राधिकारम् ।)
एकान्तम् । यथा,—
“रेकादिकं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पञ्चमं” ।

इत्यादि माहेन्द्रकवचम् ।

रेकाहिकज्वरः, पुं, (रेकाहिक एकाहभवो ज्वरः ।)

एकदिनान्तरगतज्वरः । तस्यौषधं यथा,—

“पीतं दृष्टिकमूषण्त्तु पर्युषितजलेन वै ।

साडे विनाशयेद्वाहं ज्वरश्च परमेस्वरः ।

शिखायाश्चैव तद्भुजं भवेदेकाहिकादिभुत् ।

एतत् सकाञ्चिकं पीतं रक्तकुलज्वरादिभुत् ।

वास्योदकेन पीतं तत् दृष्टदिषहर् भवेत्” ।

इति गारुडे १६३ अध्यायः ।

(“रेकाहिको द्याहिकश्च स्वर्गाहिकश्च तथापरः” ।

“मुस्तामृतमालवश्च नागरं कण्टकारिका ।

कणाचूर्णान्वितः कायन्तया मधुसमन्वितः ।

रेकाहिकं वा वेलारं ज्वरजातं व्यपोहति ।

वागरेन्द्रमुखं दिव्यं तरुणादित्यतेजसम् ।

ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्तृणपादेन नश्यति ।

वागराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः वृष्टु ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्घ्यैर्द्विघ्नां वरः” ।

मन्त्रो यथा,

ॐ हां ह्रीं श्रीं सूर्योवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततेजसे रेकाहिक-द्याहिक-
व्याहिक-पातुर्यिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-
शोकज्वर-क्रोधज्वर-वैराज्वर-प्रभृतिज्वराणां वन्ध
वन्ध ह्रीं ह्रीं ह्रीं फट् स्वाहा । इति हारीते वि-
कित्तास्याने । २ अध्याये ।)

रेव, को, (एक + भावे यञ् ।) एकस्य भावः ।
एकता । एकत्वम् । एक्रीभावः । यथा । शारदा-
याम् ।

“गुरोर्लब्ध्वा पुनर्लब्ध्यामष्टकृत्यो जपेत् सुधीः ।
गुरविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया ।

प्रणमेद्गुरुवृद्धौ गुरो तं देवतात्मकम्” ।

इति दीक्षातत्त्वम् ।

रेचवं, चि, (इच्छोर्विकारः । इच्छु + यञ् ।) इच्छु-
विकारः । इच्छुसम्बन्धिगुडादि । इति स्मृतिः ।

(अस्य गुणादय इच्छुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

रेचवं, स्त्री, (इच्छोर्भवेम् । इच्छु + यञ् ।) इच्छुभव-
गुडादि । यथा,—

“कदली खवली धात्री पणान्यगुडमैचवम् ।

पतैकपतं मुगयो हविष्यान्नं चिदुर्बुधाः” ।

इति तिघ्यादितत्त्वम् । इच्छुगुडादिगुणा इच्छुशब्दे
ज्ञातव्याः ।)

रेचुदं, स्त्री, (इच्छुया इदम् । “वृत्तादिभ्योऽङ्”
४ । २ । १६४ । विधानसामर्थ्याद्वाच्यो जुक् ।) इच्छु-
दीलस्य षणम् । इत्यमरः ।

(“शिवोक्तं निहामधुरं वातश्लेष्ममैकदम्” ।

इति रुद्रस्याने । ४६ प । मृधुतेजोक्तम् ।)

रेचुदं, स्त्री, (मृधुक् एव । स्मार्थं यञ् ।) एचुकम् ।

इति भरतो द्विपकोषम् ।

रेचं, चि, (एकस्य इदम् । एक + यञ् ।) एकस्य
धर्मोदि । इत्यमरः ।

रेलिक, चि, (एवं न्यगं हन्ताति । एग + ठक् ।)

एगहन्ता । इति व्याकरणम् ।

रेमेनं, चि, (एगया इदम् । एकी + ठक् ।) एग्या-

चर्मादि । इत्यमरः । स्त्रीयां रतिबन्धविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ।

रेतिहं, स्त्री, (इतिह उपदेशपारम्पर्यम् । तदेव ।
इतिह “अनन्तावसधेतिहमेवजाण् आः” । ५ ।

४ । २३ । इति स्मार्थे जाः ।) पारम्पर्योपदेशः ।

तत्पर्यायः । इतिह । इत्यमरः । (यथा रामायणे
। ५ । ८७ । २३ ।

“रेतिहमनुमानश्च प्रत्यक्षमपि चागमम् ।

ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामनुज्ञिता” ।

“रेतिहं नाम आतोपदेशो वेदादिः” ।

इति विमानस्याने । ८८ । चरकेजोक्तम् ।)

रेन्दवं, स्त्री, (इन्दुर्देवता यस्य । इन्दु + यञ् ।) नृग-
शिरोनक्षत्रम् । इति व्योतिधम् । यथा । मास्ये ।

“अश्विनी रेवती मृगशिरश्च मन्दवम् ।

स्वाती हस्तानुराधा च मृगशिरश्च प्रशस्यते” ।

रेन्दवं नृगशिरः । इति मठप्रतिष्ठातत्त्वम् ।

(इन्दोश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रसम्बन्धिनि, चि । यथा,

मनुः ११ । १२५ ।

“सङ्करापावक्यास मासं शोधनमैन्दवम् ।

मणिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावकैस्त्राहम्” ।)

रेन्दवी, स्त्री, (रेन्दव + स्त्रीप ।) सोमराशी । इति
वैयकम् ।

रेन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य । इन्द्र + यञ् ।) वृषेष्ठा-
नक्षत्रम् । इति जटाधरः । मूलविशेषः । वन

प्यादा इति भाषा । तत्पर्यायः । वनाम्रका २

वनजा ३ प्यरथ्यशार्मका ४ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । खल्वचम् । रुचिबलापिकास्त्वचः । इति

राजनिर्घण्टः । (इन्द्रस्य इदम् ।) इन्द्रसम्बन्धिनि

चि । (यथा मनुः ५ । ६३ ।

“न राक्षसघटोऽप्युति व्रतिनां न च सक्षियाम् ।

रेन्द्रं स्यान्मुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा” ।

“रेन्द्रस्यानं राक्षसमिषेकारणं व्याधिपत्यकारणम्”

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः । तथा रघुः २ । ५० ।

“महीतलस्यर्शनमात्रमिन्द्र-

मृदं हि राज्यं पदमैन्द्रमाजः” ।)

“रेन्द्रमन्मु सुपाश्र्वयमविपन्नं सदा पिनेत्” ।

इति वामटे सूत्रे । ५ प ।)

(इन्द्रस्यापत्यं पुमान् ।) वाणिवागरे (व्यर्जुने जयन्ते

च पुं ।) जलविशेषः ।)

रेन्द्रजानिकः, पुं, (इन्द्रजालेन दीयतीति । इन्द्रजाल
+ ठक् ।) इन्द्रजालकारकः । तत्पर्यायः । प्रती-

धारकः २ मायाकारकः ३ कौस्तिकः ४ नागानी

५ खंसकः ६ मायी ७ मायिकः ८ । इति जटा-

धरः ।

रेन्द्रनुक्तिकः, चि, किमप्रयोगविशेषः । टेको इति
भाषा । तत्पर्यायः । खलीटः २ खमतिः ३ । इति

भूरिप्रयोगः ।

रेन्दिः, पुं, (इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । इन्द्र + इष् ।)

अयन्तामा इन्द्रपुत्रः । काकः । इति मेदिनी ।

(“रेन्दिः चित्तवर्तन्याः विदवारः स्वयं दिशः” ।

इति मधुवंशे । १२ । २२ ।) वाणिज्यमवानगणः ।

इति चित्तावरोधः । व्यर्जुनः । इति रेगचन्द्रः ३

ऐन्द्रियकं, त्रि, (इन्द्रियेयानुभूयते । इन्द्रिय +
 युच् ।) प्रयत्नम् । इन्द्रियग्राह्यम् । इत्यमरः ।
 (व्याधिविशेषः । यथा,—
 “मिथ्यामिद्योगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।
 शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिर्ऐन्द्रियको बुधैः ।
 वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः ।
 सुखहेतुर्मेतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ।
 नेन्द्रियाणि न चैवायीः सुखदुःखस्य हेतवः ।
 हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टस्तुर्विधः ।
 सन्तोन्द्रियाणि सन्त्ययीः योगो न च न चान्तिरुक् ।
 न सुखं कारकं तस्मात् योगस्य चतुर्विधः ।
 नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म वा विना ।
 सुखं दुःखं यथा यच्च बोध्यं तत्तथोच्यते ।
 स्पृष्टनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।
 द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ।
 इच्छा देयात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्तते ।
 दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारकं पुनरुच्यते ।
 उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाभ्यसंज्ञकान् ।
 स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ।
 वेदनानामधिकृतं मनो दृष्ट्यैवेन्द्रियम् ।
 केवलमनखाद्यान्नमन्नद्रव्यगुणैर्विना ” ।
 इति चरके शारीरे १ अः ।)

ऐन्त्री, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रकृत्य इयम् । इन्द्र + “तस्ये-
 दम्” । ४।३। १२० । इत्यण् । टिड्ढेति । ४।१।
 १५ । ङीप् ।) प्राची । (यथा, मार्कण्डेये ८८ । २० ।
 “वज्रहन्ता तथैवैन्त्री गजराजोपरि स्थिता” ।
 इन्द्रस्य यौगैश्वर्यशालिनो महादेवस्य पत्नी ।)
 दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । अथर्ववेदः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ।
 राखान् प्रसा इति भाषा । पूर्वा दिक् । इत्य-
 मरटीकायां रमानाथः । एता । इति राज-
 निर्घण्टः । एतापि इति भाषा ।

“यथाङ्गमैन्त्री नलिनानि दूषां” ।

इति सूत्रे ३ अध्याये । चरकेयोक्तम् ।)

ऐभी, स्त्री, (इम इत्यास्यास्यसाः । इम + “प्रज्ञा-
 दिभ्यश्च” । ५।४। ३८ । इति अण् + ङीप् ।)
 हस्तिघोषा जता । इति राजनिर्घण्टः ।

ऐरावणः, पुं, (इराया जलेन वयति शब्दायते इति ।
 इरा + वय + घञाच् । तत इरावणस्य स्वार्थे
 प्रज्ञायत् ५ । ४ । ३८ । यदा इरा सुरा वनमु-
 दकं यस्मिन् । पूर्वपदादिति ८ । ४ । ३ । यत्नम् ।
 तत्र भवः । इरावण + अण् ।) ऐरावतहस्ती इत्य-
 मरः । यथा, महाभारते १ । १८ । ४१ ।
 “श्वेतैर्नैस्तुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् ।
 ऐरावणो महानागोऽभवच्चमत्ता घृतः” ।)

ऐरावतं, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन् । इरा +
 मतृप् । इरावान् मेघः । तत्र भवः । इत्यण् । जल-
 वति मेघे स्य्यकरोतनादस्योत्पत्तेस्तथात्वम् ।)
 इन्द्रस्य ऋजुदीर्घधनुः ।
 इति मेदिनी । रामधनुक् इति भाषा ।

ऐरावतः, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन् । मतृप् ।
 इरावान् समुद्रः । तत्र भवः इति । इरावत् + अण् ।

समुद्रमयनोत्पत्तित्वात्स्य तथात्वम् । यदा इरा-
 वत्या विद्युत् अयं तस्येदमित्यण् ४ । ३ । १२० ।)
 इन्द्रहन्त्री । स तु शुक्लवर्णः चतुर्दन्तः समुद्र-
 मयनोत्पत्तः पूर्वदिग्भाजः । तत्पर्यायः । अम्भ-
 मातङ्गः २ ऐरावणः ३ अम्भमुवल्लभः ४ । इत्य-
 मरः । श्वेतहन्ती ५ चतुर्दन्तः ६ मल्लनागः ७
 इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमल्लः ९ सदादानः १० । इति
 जटाधरः । सुदामा ११ श्वेतकुञ्जरः १२ गजाग्रयोः
 १३ नागमल्लः १४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 कुमारः । ३ । २२ । (“ऐरावतास्तालनकर्कशेन” ।
 “प्रावर्षेणं ययोवाहं विद्युदैरावताविव” ।
 इति रघौ । १ । ३६ ।)
 नागरङ्गः । लकुचरुद्धः । नागभेदः । इति मेदिनी ।
 (“ऐरावतं दन्तशठमन्त्रं शोणितपितृकृत्” । इति
 रुचे । ४६ अः । सन्नुतेनोक्तम् ।) (इरावत्या नद्याः
 सन्निहयो देशः । इरावती + अण् । यथा, महा-
 भारते ३ । १६२ । ३३ ।

“बभूव परं ज्ञानानामैरावतपथे यथा” ।)
 ऐरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान्
 मेघस्तस्य इयं । इरावत् + “तस्येदम्” । ४।३।
 १२० । इति अण् + ङीप् ।) विद्युत् । विद्युद्विशेषः
 इति मेदिनी । ऐरावतमार्था । इत्यमरटीकायां
 स्वामी । वटपत्रीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।
 पद्मालदेशीयनदीविशेषः । अयना रावी इति
 ख्याता । (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाभेदः
 यथा ।

“पृथ्वाश्लेषा तथादित्या वीधी चैरावती स्मृता” ।)
 ऐरियं, स्त्री, (इरिये उपरभूमौ भवम् । इरिण् +
 अण् ।) पांशुवलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पांशुलवणेऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ।)

ऐरेयं, स्त्री, (इरा + ङक् ।) मद्यम् । इरा एव ऐरेयं
 स्वार्थे ष्यप्रत्यये रुद्धिः । (यत्रास्य व्यवहार-
 स्तदयथा,—

“ऋतेऽप्युर्द्धमधश्चैवमैरेयास्तसुरासवैः” ।

इति नैषधकचक्रपाणिन्यहं विद्वद्भ्यधिकारि ।)

ऐला, पुं, (इलाया अपत्यं एमान् । इला + अण् ।)
 इलापुत्रः । स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरुरवाः ।
 इति हेमचन्द्रः ५ (यथा महाभारते । १।७५।१७ ।
 “पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ।
 सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्” ।

“यट् सुता जज्ञिरेऽप्यैलादायुर्द्धमानमावसः” । २४॥

ऐलबालुकं, स्त्री, (ऐलबालुकमेव । स्वार्थे अण् ।) ऐल-
 बालुकम् । इति शब्दरत्नावली ।

ऐलविलः, पुं, (ऐलविलाया अपत्यं एमान् । ऐल-
 विल + अण् ।) ऐलविलापुत्रः । स तु कुबेरः ।
 इत्यमरः । तस्य रूपान्तराणि । ऐडविडः । ऐड-
 विलः । ऐलविलः ।

ऐलेयं, स्त्री, ऐलबालुकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।
 (ऐलबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।) (पुं,
 इलाया अपत्यम् । इला + ङक् । मङ्गलः । भौमः ।
 पुरुरवाः ।)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम् । ईशान

+ “तस्येदम्” । ४।३। १२० । इति अण् +
 ङीप् ।) ईशानकोणः । इति जटाधरः । (“ऐ-
 शानीकमतो रेखा” इति स्मृतिः । “ऐशान्यां
 मरणं भुवं निगदितं दिग्मक्षयं खल्लने” । इति
 त्रियित्तम् ।)

ऐशिकः, त्रि, (ईशस्य अयम् । ईश + ईकण् ।)
 ईश्वरसम्बन्धी । ईश्वरे इति भाषा ।

ऐशी, त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम् ।
 ऐश्वरी, त्रि, (ईश + ईश्वर + अण् + ङीप् ।) ईश्वर-
 सम्बन्धी । ईश्वरे इति भाषा ।

ऐश्वर्यं, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः । ईश्वर + श्वण् ।)
 ईश्वरधर्मः । तत्पर्यायः । विभूतिः २ भूतिः ३ ।
 स चायविधो यथा । अणिमा १ लघिमा २
 प्राप्तिः ३ प्राकान्तम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६
 वशित्वम् ७ कामावशायिता ८ । इत्यमरः ।
 (“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः त्रयः ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यसां भग इतीकृता” ।
 इति पुराणम् । “ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः यतो-
 ऽणिमादिप्रादुर्भावः” । इति वाचस्पतिमिश्रः ।

सम्पत्तिः । प्रसुत्वम् । नियन्तृत्वम् ।
 यथा रघुवंशे । १२ । ६६ ।

“तस्मै निशाचरैश्चैव प्रतिशुश्राव राघवः” ।)
 इति ।)

ऐश्वर्यकर्मिणी, [न] पुं, (ऐश्वर्यं कर्म यस्य ।) ईश्वर-
 सम्बन्धिकर्मिणीयुक्तः । तत्पर्यायः । इत्ययं १ प-
 त्यते २ क्षयति ३ राजति ४ । इति चत्वार
 ऐश्वर्यकर्मिणीः । इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ।

ऐश्वर्यं, [स्] य, (अस्मिन् वत्सरे इति । “सद्यःपरा-
 त्वरायैवमः” ५ । ३ । २२ । इति इदम इष्टं सम-
 सन्प्रत्ययश्च संवत्सरे निपात्यते ।) वर्तमानवत्सरे ।
 इत्यमरः ।

ऐश्वर्यमस्तनः, त्रि, (ऐश्वर्यमस्तनः । “ऐश्वर्यमस्तनो-
 ऽन्यतरस्यां” । ४।३। १०५ । इति श्रैविकेयवर्धे पक्षे
 चुन् तुट् च ।) ऐश्वर्यमस्तनः । इति पाणिनिः । इति
 भाषा । इति पाणिनिः । ७ । २ । १०५ ।

ऐश्वर्यमस्तनः, त्रि, (ऐश्वर्यमस्तनः । ऐश्वर्यमस्तनो-
 ऽन्यतरस्यां पक्षे लप् ।) ऐश्वर्यमस्तनः इति पाणिनिः ।
 ऐश्वर्यं, त्रि, (इष्ट + ङङ् ।) इष्ट भवम् । इष्टकाले
 इति भाषा । इति व्याकरणम् । (यथा भागवते
 ५ । १४ । ३२ । “कचिद्द्रुमवद्वैदिकार्थम् रस्यन्
 यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यावद्यक्षः” ।)

ओ ओकारः । स तु त्रयोदशस्वरवर्गः । पश्यो-
 च्चारणस्थानं ओः कण्ठस्थः । (“ओदौतोः कण्ठो-
 यम्” इत्युक्तेः । तथा च शिञ्जायामुक्तम् ।

“य रे तु कण्ठतालयावोयौ कण्ठौकौ स्तौ” ।)
 स तु ऋषो न भवति । दौर्घः ऋतश्च भवति ।
 (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितमेवैन्द्रिविधोऽपि
 अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां षड्विधः । एतेन
 द्वादशविध एव निर्वातः ।)

“योकारः पञ्चमपाङ्क्तिः। पञ्चदेवमयं सदा ।
 रत्नविद्युत्ताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम् ॥
 पद्मपद्ममयं वर्णं गमामि देवमातरम् ।
 एतद्वर्णं मेनेत्राणि त्वयं परमदुर्लभम् ॥
 इति वामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्षीयभाषायां) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षामध्ये तु कुञ्चिता ।
 क्षिप्रिदक्षानता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वधः ॥
 मन्त्रोऽविद्युत्प्रकाशः मात्रा तु मन्त्ररूपिणी ।
 शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा,—
 “योकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः च्युतिः स्थिरा ।
 सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजुहः ।
 प्याप्यायनी चोद्धन्तो लक्ष्मीर्वागी सुखी दिजः ॥
 उद्देश्यदर्शकधीमः कैलाशो वसुधाक्षरः ।
 प्रमवांशो ब्रह्मचरमनेशः सर्वमङ्गला ॥
 चयोदशो दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरः ।
 सैलौषविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजदिकर्मिणी” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (पनुबन्धविशेषः। यथाए
 कविकल्पद्रुमे। “येर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातग्यौर-
 निट्” ॥ तेन यो दी छये इत्यसात् कृतायां
 निष्ठायां दीर्घं दीनवत् इति स्यात् ॥ मातृकान्यासे
 उद्धन्तपङ्क्तौ न्यग्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् ।
 मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
 “ॐ नम उद्धन्तपङ्क्तौ पौं नमऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥
 यो, य, सन्मोधनम् । प्याप्यानम् । स्मरणम् । यत्तु-
 कम्पा । इति मेदिनी ॥
 यो, य, योम् । प्रमवः । इति वेदागमौ ॥
 यो, पुं, प्रज्ञा । इत्येकाक्षरकोयः ॥
 योर्कं, मी, (उच्येतिगुपधवाद्यो के गुणः कृत्वश्च
 “योर्क उच्ये के” ॥ ७ । १ । ६ । ४ । इति निपा-
 तयेत् ॥ यक्षम् । आश्रयः । इत्यमरटीकायां भर-
 तादयः ॥ (पुं। पक्षी। लपलः ॥)
 योर्कः, [च] मी, (उच्येते समवैति षस्तिन् । उच +
 षसन् । गुणः । न्यदक्षादित्वात् गुणम् ॥) आश्रयः ।
 यक्षम् । इत्यमरः ॥ (“जलौका यय मल्लके” ।
 इति षमरकोयः । तथा विष्णुपुराणम् १ । ६ । ३० ।
 “सप्तर्षीयान्तु यत् स्थानं स्मृतं तदै वनौकसाम्” ॥)
 योर्कता, ऐ, केशकीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उक्तु इति भाषा ॥
 योर्कता, पुं, दूतः । इति शब्दरत्नावली ॥ उक्तु
 इति भाषा ॥
 योर्कता, पुं, (उच् + उक्तु । निपातनात् सिद्धम् ॥)
 मोधुमलतन्त्रमापणः । पञ्च गुणाः । गुणत्वम् ।
 लप्यतम् । मधुरत्वम् । मलकारित्वम् । रत्नपा-
 तापदनम् । विमलत्वम् । पुरातनम् । मरविद-
 ज्ञत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 योर्कदगी, स्त्री, (योर्कः मलकत्वायस्यम्यानमदनं
 भर्त्सयताः ॥) दूकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 योर्कयो, स्त्री, (योच् + यच् + यच् + यीच् ॥) यो-
 र्क । इति शब्दरत्नावली ॥ उक्तु इति भाषा ।
 योत्, यत्, गोपते । भूपते । शमर्त्तः । निवारणे ।

इति कविकल्पद्रुमः । (श्वादि-चक-सकं च परं-
 सेट् ॥) नृ मा भवान् योचिषत् । यत्र दित्वात्
 प्राक् प्राप्ते इत्थं ऋदित्वाच्च स्यात् । शेषः खेह-
 रक्षितोभावः । योचति पङ्क्त्या द्यातपात् । छप-
 मर्थो भूपणं सामर्थ्यं वारणश्च । इति दुर्गादासः ॥
 योचः, पुं, (उच् समवाये + घञ् । एयोदरादित्वात्
 साधुः ॥) हुतद्वयगीतवाद्यम् । समूहः । इत्यमरः ॥
 जगदेगः । (यथा कुमारे ४ । ४४ ।
 “रविधोतज्जला तपाव्यये पुनरोपेन हि रुच्यते
 नदी” ॥) परम्परा । उपदेशः । इति मेदिनी ।
 योद्धारः, पुं, (योम् + कारप्रत्ययः ।) प्रखवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथाह स्मृतिः ।
 “योद्धारः पूर्वमुच्चार्यन्ततो वेदमधीयते” ।
 “योद्धारश्चायशब्दश्च द्वायेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
 कण्ठं भित्त्वा विनिष्ठातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ” ॥
 इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः ।
 “प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत योद्धारमर्हति” ॥
 इति मनुः । २ । ७५ ॥ अत्राह व्यावर्तकः,
 “योद्धारः स्वर्गद्वारं तद्ब्रह्म अध्येयमाद्य एत-
 दापि प्रतिपद्येत विकृतां चान्यां कृत्वा यवं जौ-
 किषा वाचा व्यावर्तते” । लौकिषा वाचा व्याव-
 र्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ॥
 योद्धारः, स्त्री, बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकागदशेयः ॥
 योज ल्, यजे । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (यदन्तपुरां-परं-चक-सेट् ॥) मा भवान् योजि-
 णत् । इति दुर्गादासः ॥
 योजः, [य] स्त्री, (उज्जनेन । उज्ज आर्जवे
 उज्ज्वले “बलोपच” १ । ६१ । उणादिः षसन् ।
 बलोपच । गुणः ॥) दीप्तिः । यवयुग्मः । प्रकाशः ।
 वज्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।
 “तद्वौजसा तु प्रह्वं त्वयास्याम्” । यथा च ना-
 नये १ । १६ ।
 “तेषामिदन्तु सप्तमां एतयायां मधौजयाम्” ॥)
 प्रथमतोऽपि यज्ञमसप्तममवनेकादशराशयः । इति
 ज्योतिषम् ॥ गौडी रीतिः काव्यगुणः । तस्य
 गद्यम् । गद्यसमाससंयुक्तवर्णपदादम्बरः । यथा,
 “योजः प्रसादमाधुर्यगुणचितयभेदतः ।
 गौडवैदर्भपद्यानीरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥
 योजः समासभूयस्त्वं मांसलं पददम्बरम्” ।
 तस्योदाहरणम् यथा,—
 “गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटायनायककि-
 ण्णैर्जलप्लवृत्तिभीतिमभूतचमत्कारश्रुत्यभूमा ।
 पानन्दामृतवापिकां विदधती धिक्त्वं गिरीशप्रमो-
 द्धां पायातवसङ्गमे भगवती लज्जावती पार्वती” ॥
 इति काव्यचन्द्रिका ॥ ६ । रसादिराप्तधातुसार-
 भागजधातुविशेषः । तस्य गुणाः । सर्वगरीरसि-
 तत्वम् । विमलत्वम् । जीतलत्वम् । स्थिरत्वम् ।
 सुमय्यत्वम् । कषात्मकत्वम् । शरीरस्य बन्धुहि-
 कारित्वम् ॥
 “एदि तिष्ठति यच्छुद्धं रत्नमीयत् सपीतम् ॥
 योजः शरीरे संज्ञितं तन्नागप्राशस्त्यति ।
 भमरेः फण्डुयेभ्यो यथा संभियते मधु ।

तद्दोषः शरीरेभ्यो धातुः संभियते गन्धाम्” ॥
 इति वैचकम् ॥ योजोऽदन्तोऽपि । इति भरतः ॥
 “हृदयं चेतनास्थानमोजसस्यामयं मतम्” ।
 इति पूर्वखण्डे । ५५ । प्राङ्मधुर्योक्तम् ॥
 “तत्परस्योजसः स्थानं तत्र चेतन्यसंयतः” ॥
 “योजोवहाः शरीरे वा विधमन्ते समन्ततः ।
 येनोजसा वर्त्तयन्ति प्रीयिताः सर्वदेहिनः ।
 यदृते सर्वभूतानां जीवितं गावतिष्ठते ।
 यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाग्रसः ॥
 सर्वकर्त्तृमात्रं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।
 यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्दद्यान्नितम् ॥
 यच्छरीरवर्णं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
 तन्महा विविधा वाताः फलन्तीति महाप्रणाः ॥
 भ्रूणादमन्यः खवणात् योतांसि सख्यातिराः ॥
 तन्महत्ता महामूलागतधौजः परिरक्षता ।
 परिहर्त्या विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ॥
 हृदयं यत्स्याद्वयदौ शयं खोतसां यत्सादृशम् ।
 तत्तत्स्थेयं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च” ॥
 इति सूत्रस्थाने त्रिशोऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
 “गुह गीतं मृदु ज्ञानं गडगं मधुरं स्थिरम् ।
 प्रसन्नं पिच्छिलं क्षिप्तं योजो दशगुणं तथा” ॥
 मद्यखेवनतोऽस्य ये गुणा गच्छन्ति तद्यथा ॥
 “गुणत्वं जाघवाच्यैतं योऽयममन्त्रसम्भावतः ।
 माधुर्यं माह्वं वैष्णवात् प्रसादसाधुभाववात् ॥
 रौद्रात् खेदं यवायित्वात् स्थिरत्वं ज्ञानतामसि ।
 विकासिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यं सान्द्रतागता ॥
 सौप्तागम्यं विहङ्ग्येवमोजसः खगुणैर्गन्धान्” ॥
 “रसधात्यादिमार्गाणां मन्त्रवज्जोन्ध्रियात्मनाम् ।
 प्रधानस्योजसस्यैव हृदयस्थानमुच्यते” ॥
 “नैवं विघातं जनयेत्प्रसन्नं पैच्छिकमोजसः ।
 विदाश-रुद्ध-विशदा गुणास्तत्र हि गोप्यताः” ॥
 इति च चरके चिकित्सास्थाने । १२ पाः ॥
 “योजः सोमात्मकं क्षिप्तं शुद्धं प्रीतं स्थिरं सरम् ।
 विविक्तं मृदु नृत्तञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥
 देहस्यावयववत्तेन यतो भवति देहिनाम् ।
 तदभावाच्च शरीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥
 अभिधातात् क्षयालोपाच्छेकाद्यानाप्येतात् क्षुधः ।
 योजः मर्त्रीयते द्योभ्यो धातुयष्टगनिष्ठतम् ।
 तेजः समीरितं तस्मादिदं प्रयति देहिनाम्” ॥
 इति सूत्रस्थाने । १५ पाः । सन्धुतेनेताम् ॥
 योद्धवः, पुं, पञ्चसंयुक्तराजः । स तु ऋ-प-वर्जितः ।
 य-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा महाभारतम् । इति सं-
 गीतदामोदरः ॥ (यद्गुणं संगीतगदायारे मरा-
 ध्याये आतिप्रकरणे ।
 “वान्ति यान्मुद्गयोऽनेति योमोक्तमुद्धं तुधैः ।
 पदमं तत्र भूतेषु पञ्चसंयुक्ता वदन्तः ।
 योद्धवी यान्ति येषां साराण्योऽज्ञा यताः” ॥
 “योद्धवा नताः” इति क्षिप्तं पाठः । “उद्धवः
 नृत्तञ्च वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युद्धं योम,
 तत्र भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंयुक्ता पश्यन्ते ।
 योद्धवी यान्ति विदन्ते येषां साराणां ते योद्धवाः
 पञ्चसंयुक्ताः” इत्यादिभिर्भूषाणटीका ॥

श्राव

महासप्तमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्शोऽन्नः ॥ चित्रदण्डकः पू॥ इति रत्नमाला

हिमचन्द्रः॥ (कर्पूरं । चन्द्रसंज्ञत्वादस्य तथाविम् ।)

श्री

श्री

श्री

शेषधीशः, पुं, (शेषधीशमीशः) चन्द्रः । कर्पूरम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ४६ । ८ ।

“शेषधीशः क्रियायोनिरन्मोयोनिरनुष्णभाक्” ॥
शेषः, पुं, (उच्यते दहते उष्णाहारेणेति । उच दहि
+ “उचिकुपीति” ॥ २ । ४ । घन् ॥)

दन्ताच्छादकावयवः । उपर ठेंट इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रदनच्छदः २ दशनवासः ३ । इत्य-
मरः ॥ दन्तवासः ४ दन्तवस्त्रम् ५ रदच्छदः ६
इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य द्विवचने षोडशौ षोडश-
धराविति यावत् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३६ । ६ ।
“षोडशविध मध्याखे वदन्ता त्तनाविव पिप्यतं
जीवसे नः” । तथा मनुः । ८ । २२२ ।

“अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वारोऽष्टौ च्छेदयेन्नृपः” ॥

तथा, कुमारः ३ । ६० ।

“उमामुखे विम्बफलाधरोऽष्टौ

व्यापारयामास विलोचनानि” ॥)

श्लेषपुष्पः, पुं, (श्लेष इव पुष्पं यस्य ।) बन्धूकपुष्प-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्लेष्टरोगः, पुं, (श्लेष्टस्य रोगः ।) व्यास्यरोगान्त-
गतोऽयमवस्थाधिः । स च वातपित्तकफसन्निपात-
रक्तमांसमेदोऽभिघातजनविनायविधः । तेषां यथा-
क्रमं लक्षणानि यथा,—

“कर्कशौ पर्यायौ कृष्णौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।
दाह्येते परिपाद्येते षोडशौ मासतकोपतः ॥
धीयेते पिङ्गकाभिश्च सखनाभिः समन्ततः ।
सदाष्टपाकपिङ्गकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥
सवर्णाभिस्तु धीयेते पिङ्गकाभिरवेदनौ ।
भवतस्तु कफादोऽष्टौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥
सहस्रं ह्यण्यौ सहस्रं पीतौ सहस्रं श्वेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्गकाचितौ ॥
खर्जूरफलवर्णाभिः पिङ्गकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपल्लवौ रुधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥
गुरु स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरु ।
खर्चं स्फटिकसङ्गाशमाखावं खवतो भृशम् ॥
तयोर्गङ्गा न संगरोहेनृदुलक्ष न गच्छति ।
षोडशौ पर्यवदीर्यते प्राच्येते चाभिघाततः” ॥
इति निदानम् ॥

(“षोडशौ च स्फुटितौ यस्य वातिवाहेन वातिकात् ।
तस्य सर्पिर्मण्डश्च षोडशारणवारणे ॥
सदाष्टस्र भवेत्सौख्यं पैत्तिकं तं विनिर्दिशेत् ।
मधुना नवनीतेन श्लेष्टयोर्नक्षत्रं मतम् ।
लेपनश्चौष्ठरोगेषु शर्करासहितं दधि ।
सरक्तमोष्ठरोगश्च दृष्ट्वा रक्तवसेचनम् ॥
धवाब्जैकदम्बानां प्रलेपः स्यात् सुखावहः” ॥
इति हारीते चिकित्सिते । २५ अध्याये ॥

चिकित्सा यथा ॥

“तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तौ वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥
षोडशोपे तु पवनात् रुध्वावोष्ठौ महाखण्डौ ।
दाह्येते परिपाद्येते परुषासितकर्कशौ ॥
मिषात्तीक्ष्णाखण्डौ पीतौ सर्वपाक्षतिभिश्चितौ ।

पिटिकाभिर्महाक्षोदावाशुपाकौ कफात्पुनः ॥
शीतासहौ गुरु शूनौ सर्वखण्डिकाचितौ ।
सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धाखावपिच्छिलौ ॥
अकस्मात् स्नानसंग्रनखौ विषमपाकिनौ ।
रक्तोपल्लवौ रुधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥
खर्जूरसदृशश्चात्र क्षोणे रक्तोऽर्जुनं भवेत् ।
मांसपिण्डोपमौ मांसात्प्रातां मूर्च्छत्क्रमीक्रमात् ॥
तैलामश्वयथुक्तौ सकण्डौ मेदसा मृदु ।
क्षतजावदीर्यते प्राच्येते चासक्तपुनः ॥
यथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ।
जलबुद्बुदवहातकण्डादोऽष्टौ जलाब्जदम् ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने । २१ अध्याये ॥
“खण्डौष्ठस्य विलिख्यानौ स्थूला ब्रणवदाचरेत् ।
यष्टी-ज्योतिष्मती-रोध्र-आवर्णी-सारिवोत्पलैः ॥
पटोल्या काकमाथा च तैलमश्वज्जनं पचेत् ।
नस्यश्च तैलं वातघ्नमधुरस्त्वान्धसाधितम् ॥
महाक्षेत्रेण वातोऽष्टौ सिद्धे नाक्तः पिचर्हितः ।
देवधूपमधुच्छिद्यगुग्गुल्यमरदारुभिः ॥
यथाङ्गचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।
नाड्योऽष्टौ मेदयेद्गुग्गुसिद्धैरेरण्यपल्लवैः ॥
खण्डौष्ठविहितं नखं तस्य मूर्द्ध्नि च तर्पणम् ।
यित्ताभिघातजावोऽष्टौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥
रोध्रसर्जरसचौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।
गुडूची यष्टिपत्तकसिद्धमश्वज्जने घृतम् ॥
पित्तविद्रवधिवच्चत्र क्रियाशोणितजेऽपि च ।
इदमेव भवेत्कार्यं कर्मोऽष्टौ तु कफोत्तरे ॥
पाठाक्षारमधुयोषैर्हताखे प्रतिसारणम् ।
धूमनावनगण्डुषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥
खिन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमभिवा ।
प्रियङ्गुरोध्रनिफालामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥
सर्पिर्माषवर्णम् तीक्ष्णं भिन्नयुद्धे जलाब्जदे ।
अवगात्रेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽभिर्वा प्रतिक्रिया” ॥
इति च वामटे उत्तरस्थाने । २२ अध्याये ॥
चिकित्सादिविदितिलुमुखरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥
श्लेष्टः, स्त्री, (श्लेष्ट इवाचरति पक्षावस्थायाम् ।
श्लेष्ट + क्षिप् । ततोऽच् + ङीप् च ।) विम्बफलम् ।
इति रत्नमाला ॥ तैलाकुचा इति भाषा ॥
श्लेष्टोपमफला, स्त्री, (श्लेष्टोपमं श्लेष्टसदृशानि
फलानि यस्याः) विम्बिका । इति जटाधरः ॥
(तैलाकुचा इति भाषा ॥)

श्री

श्री, श्रीकारः । स तु चतुर्दशखरवर्णः । अस्थोच्चरण-
स्थानं श्लेष्टः कण्डुश्च । (श्लेष्टोऽतोः कण्डौष्ठम्” ।
इत्युक्तः । तथा च शिद्धायाम् ।
“एते तु कण्ड-तालयावोऽष्टौ कण्डौष्ठौ सृजतौ” ।
स दीर्घः भुतश्च भवति न ऋक्षः ॥ (प्रत्येकमुदा-
त्तानुराक्तसरितमेदात् त्रिविधोऽपि पुनरनु-
नासिकाननुनासिकमेदात् षड्विध एतेन द्वादश-
विध एव ।)
“रक्तविद्युत्तवाकारं श्रीकारं कुण्डली खयम् ।

सत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा ।

सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“श्रीकारमध्यदत्ते तु गता वृद्धगतायता ।

किञ्चित् सा वामतो वक्रा तासु ब्रह्मेशविष्णवः ॥

शक्तिमध्यगता रेखा ध्यानस्य प्रचक्षते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,

“श्रीकारः शक्तिको नादस्तेजसो वामजङ्गुकः ।

मनुरङ्गेशश्च शङ्कुकः सदाशिवः ॥

अधोदन्तश्च कण्डौष्ठो सङ्घर्षणः सरस्वती ।

आज्ञा चोर्द्धमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः पयः ॥

अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।

नेत्रमात्मकर्षिणो च ज्वालाभालिनिका भृशुः” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ शेषदशनः । सत्यान्तः ।

इति बीजवर्णानिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽधो-

दन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम् ।

मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—

चो नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ चो नमोऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥

अनुवन्धविशेषः । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “ओर्नि-

स्वातन और्निट्” । तेन दृशि रौ प्रेक्षणे इत्यस्य

लटि कृते द्रव्यति इति स्यात् ॥)

श्री, व्य, व्याङ्गानम् । सम्बोधनम् । इति मेदिनी ॥

विरोधः । निर्ययः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गण-

मेदः । स च चादिः । इति पाणिनिः । १ । ४ । ५७॥)

श्री, व्य, शृङ्गाणां प्रणवः । यथा,—

“चतुर्दशखरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः ।

स चानुसारनादाभ्यां शृङ्गाणां सेतुरच्यते” ॥

इति तन्त्रसारधृतकालिकापुराणम् ॥

श्रीः, पुं, अनन्तः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ निखनः । इति
मेदिनी ॥

श्रीः, स्त्री, विश्वम्भरा । इति मेदिनी ॥

श्रीचक्रं, स्त्री, उद्ग्रां समूहः । (“गोत्रोऽश्वो-

रभेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) दृषसमूहः । इत्य-

मरः ॥ एङे गणर पाल इति भाषा ॥

श्रीखं, त्रि, (उखायां निष्पन्नं, उखा + यत् + खार्थे

+ यञ् ।) स्यालीपक्षाद्वादि । उखायां निष्पन्नम्

इत्यर्थे णाप्रत्ययः ॥

श्रीचिली, स्त्री, (उचितस्य भावः । ब्राह्मणादित्यात्

यञ् + ङीप् । “हस्तसहितस्य” । ६ । ४ । १५० ।

इति यलोपः ॥) श्रीचित्यम् । इति लिङ्गादिसंयज्ञे

यमरः ॥

(“सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः” ।

इति साहित्यदर्पणम् ॥)

श्रीचित्यं स्त्री, (उचित + यञ् ।) उचितस्य भावः ।

उपयुक्तता । योग्यत्वम् । इत्यमरः ॥

(यथा साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।

“एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः” ॥)

श्रीडवः, पुं, (श्रीडवी संख्या विद्यते यस्य स श्रीडवः ।

यद्वा षोडश एव + स्वार्थे यञ् ।) श्रीडवस्वरः ।

स च रागस्य जातिविशेषः । पञ्चस्वरमिश्रित-

रागरागिण्य इति यवत् । यथा,—

“औडवः पञ्चमिः प्रोक्ताः स्वरैः षड्भिस्तु षाडवः । सम्पूर्णं सप्तमिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता” ॥ इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्पूर्णस्वराः ष षट् ग म प ध नि ॥ षाडवस्वराः निषादो-
क्ताः ष षट् ग म प ध नि ॥ षाडवस्वराः षट्-प-
वर्जिताः ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागाः सप्तमिः
स्वरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाडवरागाः षड्भिः
स्वरैर्यथा । सैरिन्धीप्रभृतयः । षोडवरागाः
पञ्चमिः स्वरैर्यथा सप्तारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये
जातिप्रकरणे । ५३—५४ ।

“वान्ति यान्युडवोऽत्रेति योमोक्तमुडवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्धवा ॥
षोडवी सास्ति येषाञ्च स्वरास्ते त्वोडवा मताः ।
ते संजाता यत्र गीते तदौडवितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौडवश्च पञ्चस्वरमिदं विदुः” ।

“क्रमोदत्प्राप्त्यन्तरते षाडवौडवकारिणोः” ॥

औडुम्बरं, स्त्री, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्य लक्षणम् ।

“रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिङ्गलम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्” ॥
इति निदानम् ॥ तृष्णम् । इति जडाधरः ॥
ताम्रपात्रादौ चि ॥ (उडुम्बरस्य विकारः । उडुम्बर
+ अण् । उडुम्बरपात्रम् । यच्चाङ्गुलविकारः ।
यथाह देवः

“मृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्गुलः” ॥

औडुम्बरः, पुं, चतुर्दशयमान्तर्गतयमविशेषः । इति
मेदिनी ॥ मुनिविशेषः । यथा,—

“वैखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्वं वज्रोदो हंसनिष्क्रियौ” ॥

इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । “औडुम्बराः
प्रातरुत्थाय शंदिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः
फलादिभिर्जीवन्तः” । इति तट्टीकायां सामी ॥

औत्कर्ष्यं, स्त्री, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष + यञ् ।)
उत्कर्षता ॥

औत्तानपादिः, पुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।
उत्तानपाद + इच् ।) भ्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
उत्तानपादराजपुत्रः । स्वायम्भुवमनुपौत्रः ।

(यथा भागवते । ४ । १० । ३० ।

“औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा

देवः क्षिप्रोत्थवनतात्तिहरो विपक्षान् ॥

उत्तानपादात् सुख्यां जात उत्तमः । इति महर-
भारतम् ॥ ग्रहाणामुपरिस्थितनिष्पन्नतारा च ॥

औत्सर्गिकः, जि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्तस्य भावः ।
उत्सर्ग + ठञ् ।) सामान्यत्वम् । इति सात्ताः ॥

औत्सुक्यं, स्त्री, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक + यञ् ।)
उत्सुकता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।

“औत्सुक्येण कृतस्वरा सङ्गुभवा व्यावर्तमाना
क्रिया” ॥ “रथधरणसमाङ्गस्त्वादौवसुकुमुद्रा” ।

इति माघे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्वमेघे ५ ॥
“इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकसं यथाचै” ।

यामिचारिभावभेदः ।

यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । “औत्सुक्योन्माद-
शङ्काः स्मृतिसमसिद्धिता व्याधिसन्नासलज्जाः” ॥
तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।

“इष्टानवाभेरोत्सुक्यं कालक्षेपासिद्धिगुता ।

चित्ताप्र-त्तरा-खेद-दोर्धनिश्चिततादिहृत्” ॥

उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरं स्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रोढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतयापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतकतले चेतः समुल्लखते” ॥

इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।

“औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टमाणाप्राप्तौ निवर्तते
इष्टमाणाञ्च स्वार्थ इष्टलक्षणत्वात् फलस्य” ॥

औदनिकः, जि, (औदनं शिल्पमस्य । औदन + ठञ् ।)
सूपकारः । इत्यमरः ॥

औदरिकः, जि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठञ् ।)
विजिगीषाविवर्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
इति भाषा । तत्पर्यायः । आद्युनः २ । इत्यमरः ॥

(यथा किराते । ११ । ५ श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः ॥ “अतएवाद्युन औदरिकः । आद्युनः
स्यादौदरिके विदिगीषाविवर्जिते । इत्यमरः” ॥)

“विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा आल-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः” । इति
भरतः ॥ “खोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्या-
गेच्छा विजिगीषा तथा रहितः” ॥

इति रमानाथः ॥

औदन्वितं, स्त्री, (उदन्वित् + “उदन्वितोऽन्यत्तर-
स्याम्” । ४ । २ । १६ । इति पक्षे अण् ।) अर्द्ध-
जलपुक्तघोलं । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदन्विच्छब्दे
इस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

औदन्वितकं, स्त्री, (उदन्वितं संस्कृतम् । “उदन्वितो-
ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १६ इति ठञ् । “इसुसुप्ता-
न्तात् कः” । ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः ।) अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

औदार्यं, स्त्री, (उदारस्य भावः । उदार + यञ् ।)
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागगुणभेदः । यथा
किराते १ । ३ ॥ “स सौष्ठवौदार्यविशेषशा-
स्त्रिनीम्” इति “औदार्ये अर्थसम्पत्तिः” इति
मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा
साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।

“शोभा विनासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यद्यौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः” ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।

“दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता” ॥
गायिकावृद्धारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।

“यौवने सत्त्वजास्तसामस्याविंशतिसंख्यकाः ।
खलङ्गारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः” ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्तजाः” ॥

तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । “औदार्यं विनयः
सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“न व्रूते परमां गिरं वितनुते न भूयुगं मङ्गुरं
नोत्तसंक्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताच्छा वधिः
सख्या वक्तुमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने” ॥

मनसो वृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशे । १५ । ३ ।

“शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।
वैराग्यं ज्ञान्तिरौदार्यमित्याद्या घोरावृत्तयः” ॥

औदास्यं, स्त्री, (उदास + यञ् ।) उदात्तस्य भावः ।
वैराग्यम् । अनुरागादिशून्यता । यथा ।

“औदास्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशोः पतिततामवलोक्य भैरवाः” ।

इत्यादि नैषधम् ॥ “क्षौणीविनिखणहेतोर्वैषमि
कुष्ठाः किमौदास्यम्” । इति पद्यावली ॥

औहालकं, स्त्री, (उदात्तेन कीटेन सञ्चितम् । उदात्त-
+ अण् + सञ्चायां कन् ।) वल्लीकाकारिकोट-
निर्मितमधु ।

तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(अथौहालकस्य ज्ञानं गुणाञ्च यथा ।

“प्रायो वल्लीकमध्यस्थाः कपिलाः खलपकोटकाः ।
कुर्वन्ति कपिलं खलं तत् स्यादौहालकं मधु ॥

औहालकं शक्विकरं खलं कुष्ठविषापहम् ।
कषायमुष्णमसृक्ष कटुपाकञ्च पित्तहृत्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।

“औहालकं महाराज तीर्थं सुनिगिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

औड्यं, स्त्री, (उडत् + यञ् ।) उडत्तस्य भावः ।
यथा । “असूयान्यगुणार्द्धानामौड्यादसिद्धिगुता ।
भूमङ्गदोषसंघोषरक्ताक्षिविह्वतादिहृत्” ॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

औड्विजं, स्त्री, (उड्विज् + जन् + ठ + स्वाये अण् ।)
पांश्वलवणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

औड्विदं, स्त्री, (उड्विद + स्वार्थे ण्य ।) चाम्भरि-
लवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सञ्ज्ञते । सूत्रस्याने
४६ चः ॥

“तद्यु तीक्ष्णोष्णमुत्सृक्षेदि स्रव्यं वातानुलोमनम् ।
सुतिक्तं कटुसंस्कारं विद्याल्लवणमौड्विदम्” ॥

तीक्ष्णत्वम् । उत्सृक्षेदकारित्वम् । क्षारयुक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठवज्जलानाहशूलगाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
यथा—

“औड्विदं पांश्वलवणं यज्जात भूमितः खर्यं ।
क्षारं गुरु कटु खिगं श्रितसं वातनाशनम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ॥
“सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्सृक्षेदि औड्विदम्” ।

इति वामटे सूत्रस्याने । ६ च ॥

उड्विदो जातं जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

(“औड्विदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिकृतवैद्यगुणे पायीयवर्गे ॥

यस्य व्याख्यायां शिवदासेनाहं यथा ।
 “औद्भिदं निम्नप्रदेशाद्धर्मसुत्तिष्ठन्मन्त्रम्” ॥
 उद्भिदो जातं प्रत्यादि । यथा ॥
 “तत् गच्छिविधं धेवं जातुलौद्भिदपार्थिवम्” ॥
 “भौममौपधमुद्भिदमौद्भिदन्तु घनुर्विधम् ।
 वनस्पतिर्वीरुधस्य वानस्पत्यस्तथौषधिः” ॥
 “मूलमक्षसारनिर्घासनादुसरसपल्लवाः ।
 क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं मसूतैलानि कण्टकाः ॥
 पत्राणि शुद्धाः कन्द्याश्च प्ररोहस्यौद्भिदो गणः” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने । १. ५. ॥
 औद्भिदिकं, स्त्री, (उद्भिदसमये कथ्यम् । उद्भिद +
 ठञ् ।) भार्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्याधनम् । इति
 दायभागः ॥ तत् श्राद्धभिरविभाज्यम् । यथा ।
 “पितृभ्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्चयेत् ।
 मैत्रमौद्भिदिकस्यैव दद्यादानां न तद्भवेत् ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥ (यथा च मनुः । ६ । २०६ ।
 “विद्याधनन्तु यदयस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
 मैत्रमौद्भिदिकस्यैव माधुपर्तिकमेव च” ॥)
 औपगवः, पुं, उपगोऽपत्यम् । इति भरतः ॥ उप
 गमीपे गौर्यस्य इति उपगमीपः । जज्ञयया
 तत्पुत्रोद्भिते उपगुशब्दः । यथा हारीतः ।
 “यं वयं याजयेद् यस्तु स तदर्थत्वमाप्नुयात्
 सद्योवर्षेण वर्षेष्टेवमेवावबोधभृगः” ॥* तद्यथा
 जज्ञयया ब्राह्मण उपगुपदवाचः । तस्यापत्य-
 मौपगवः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ।
 (उपगोऽदिमिति व्युत्पत्त्या उपगुसम्बन्धिनि, वि-
 उपगु + “तस्तेदम्” । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ॥)
 औपगवकं, स्त्री, (औपगवानां समूहः । “गोत्रोच्चो-
 द्वेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) औपगवसमूहः ।
 इत्यमरः ॥
 औपयत्तिकः, पुं, (उपयत्तं यासकानां भूतः । उप-
 यत्त + “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” । ५ । १ ।
 इति ठञ् ।) राजग्रन्थस्य सूर्यस्य । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 औपनिधिकं, स्त्री, (उपनिधि + सार्धं ठञ् ।)
 उपनिधिः । प्रीत्या भोगार्थमथितद्रव्यम् । इति
 सूरतिः ॥
 औपम्यं, स्त्री, (उपमैव । चतुर्वर्णादित्वात् सार्धं यञ् ।)
 सादृश्यम् । तत्पर्यायः । यनुक्तारः २ यनुहारः ३ ।
 साग्यम् ४ तुला ५ उपमा ६ कक्षः ७ उपमानम् ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥
 “प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आतनैपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः” ॥
 “औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य
 प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धानु-
 ष्कस्येव सिनारोग्यदस्येति” । इति विमानस्याज्ञे ।
 ८ पार्थाय ॥ चरकेणोक्तम् ॥)
 औपयिकः, वि, (उपायेन सज्जातः । उपाय + ठक्
 + क्त्वाच् ।) न्यायः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते विदुरासमनपर्वणि १ । २०५ । २२ ।
 “एतत्तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
 एतमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत” ॥

तथा रामायणे २ । ५४ । ३६ ।
 “वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल” ॥
 स्त्रियां तु ङीप् । यथा महाभारते वैवाहिक-
 पर्वणि १ । १६४ । ११ ।
 “न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
 न च द्विजानां कथयन्ति वीराः” ॥
 स्वार्थे विनयादिभ्यङ्कप्रत्यये कृते उपायस्य औप-
 यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।
 “शिवमौपयिकं गरीयसीम्” इति ॥
 औपरोधिकः, पुं, (उपरोधः प्रयोजनस्य । उपरोध
 + ठक् ।) भीतुदण्डः । तत्पर्यायः । पैलवः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधसम्बन्धिनि चि ॥
 औपवस्तं, स्त्री, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यण् ।) उपवासः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 औपसर्गिकः, पुं, (उपसर्ग + ठक् ।) सन्निपातरोग-
 विशेषः । तस्य जज्ञयम् । यथा,—
 “कपोऽनुगोमनातेन यदि पितानुगो भवेत् ।
 खेदश्रेत्यादिभिर्जुह्युक्तदा भवति मानवः ॥
 प्रतिशोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यामायाति तत्क्षणात् ।
 औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि चि ॥
 (“तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोक्तमन्त्राधिं जघन्यकाल-
 जातो व्याधिरुपपन्नगति स तन्मूलएवोपद्रव-
 संघः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥
 “प्रसङ्गात् गात्रस्य श्मश्रुश्चासात् सहभोजनात् ।
 सहशय्यासनाद्यापि वस्त्रमात्यानुषेपनात् ॥
 कुल ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिव्यन्द एव च ।
 औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम्” ॥
 इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥
 माधवसंघस्य व्याख्यायां कुलाधिकारे यथा ।
 “औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापयोग-
 दयो भूतोपसर्गगाः संक्रामन्ति आविशन्ति” ॥)
 औपस्थं, स्त्री, (उपस्थाद्भवम् । उपस्थ + यञ् ।) उप-
 स्थेन्द्रियसङ्गम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा
 तत्रैव ७ । ६ । २३ ।
 “औपस्थजैर्बलं बलं मन्यमानः
 कथं विरज्येत दुरन्तमोहः” ॥)
 औमीनं, वि, (उमाणां भवनं चैवं वा । “विभाषा-
 तिलमाषोमेति” । ५ । २ । ४ । पठे खञ् ।)
 उग्यम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मस्तिनारं चेत इति भाषा ॥
 औरगं, स्त्री, (उरगस्य इदम् । उरग + यञ् ।) षष्ठी-
 यानक्षत्रम् । इति जटाधरः । सूर्यसम्बन्धिनि चि ॥
 औरमः, पुं, (उरमस्य मेयस्य इदम् । उरम + यञ् ।)
 कम्बलः । तत्पर्यायः । उर्गायुः २ प्याविकः ३
 रत्नकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेषमां सगम् । यथा
 मनुः । ३ । २६८ ।
 “हो मासौ मत्स्यमांसेन चीनं मासान् हारिणेन तु ।
 औरम्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै” ॥
 मेषदुग्धम् । ५५,—
 “औरमं मधुरं रुक्षमुष्णं वातकफापहम् ।
 न शूलं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ॥
 धन्वन्तरिं प्रति प्रथकारकः ऋषिभेदः । यथा
 सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । “अथ खलु भगवन्तममर-
 वरमधिगणपरिवृतमाश्रमस्यं काशीराजं दिवो-
 दासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरण्यौरमपौष्कलावत-
 कारवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥)
 औरम्रकं, स्त्री, (उरभायां समूहः । उरम + “गो-
 चोच्चोद्गोरमेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) मेघ-
 समूहः । इत्यमरः ॥ भेदारं पात इति भाषा ॥
 औरसः, पुं स्त्री, (उरसा निमित्तः । उरस् + यञ् ।)
 सजातपुत्रः । तत्पर्यायः । औरस्यः २ । इत्य-
 मरः ॥ उरस्यः ३ । इति तट्टीका ॥ दादशविध-
 पुत्रान्तर्गतश्रेष्ठपुत्रोऽयम् । स तु सवर्णायां भा-
 र्यायां स्वयं जनितः । यथा । “सवर्णायां संख्यातायां
 स्वमुत्पादितमौरसं विद्यात्” । इति बौधायनः ॥
 (तथा मनुः । ६ । १६६ ।
 “स्त्रे क्षत्रे संख्यातायान्तु स्वमुत्पादयेद्वि यम् ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्” ॥)
 “औरसो धर्मेपत्नीजः” इत्यादि याज्ञवल्क्यः ॥
 २ । ३३९ ॥
 औरस्यः, पुं स्त्री, (उरसो भवः । उरस् + यत् ।
 ततः सार्धे ण् ।) औरसपुत्रः । इत्यमरः ॥ (स्त्री,
 उरसो वक्षस उत्पन्नम् । वक्षोभवम् । यथा शि-
 क्षायाम् । १६ ।
 “एकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थानिश्च संयुतम्” ।
 औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाङ्गरसंयुतम्” ॥)
 और्द्धदैधिकं, वि, (ऊर्द्धदैहाय भवम् । ऊर्द्धदैध +
 ठञ् ।) मृतार्थं तदहर्निम् । इत्यमरः ॥ यदङ्गि
 मृतस्तदहःप्रभृति सपिण्डीकरणात् पूर्वे प्रेत-
 त्वमिहेतुकं यत् पिण्डादिदानं तत् । इति भरतः ॥
 (पुत्रदाराद्यवश्यमर्त्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिक-
 धर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो
 मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवति ।
 यथा मनुः ११ । १० ।
 “इत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्धदैधिकम् ।
 तद्भवत्यस्योदकं जीवतस्य मृतस्य च” ॥
 तथा रामायणे २ । ७७ । ३ ।
 “दासीर्दासाश्च यानानि वेश्मानि समहान्ति च ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजस्तस्यौर्द्धदैधिकम्” ॥
 (और्द्धदैधिकम् इत्यपि स्यात् ॥)
 और्द्धयौतसिकः, वि, (ऊर्द्धयौतस् + ठञ् ।) शैवः ।
 इति ध्रुवाङ्गशेषः ॥ (और्द्धयौतसिकः । इत्यपि
 स्यात् ॥)
 और्वं, स्त्री, (उर्व्या भवम् । उर्वी + यञ् ।) पांश-
 वणवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 और्वं, पुं, (और्व्यात् भृगुवंशीयात् षट्प्रेर्जातः । और्व
 + यञ् । और्वं पित्रोऽधनतात्तात्पर्यम् ।) वाङ्-
 वानजः । इत्यमरः ॥ स तु भृगोऽस्य दक्षिण-
 सीमा । तत्र सर्व्यं गरकाः दैत्याश्च वसन्ति । इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ सनामख्यातो भृगुवंशीय-
 ऋषिभेदः । तज्जन्मादिकथा, महाभारते चैत्ररथ-
 पर्वणि १७६ अध्याये । उक्ता । यथा,—

“ततो महीतलं तात क्षत्रियेण दृष्टव्या ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्गुणेष्वपि ॥
तद्वित्तं दृष्टुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ।
एवमन्य ततः क्रोधाद्भृगुस्ताश्चरणागतान् ॥
निजघ्नः परमेष्वासाः सर्वास्तान्निश्चितैः शरैः ।
आगर्भादवहन्तन्तश्चैवः सर्वा वन्यसुराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥
तासामन्यतमा गर्भं भयादप्रे महीजसम् ।
ऊरुणेकेन वामोरुर्भक्तुः कुलविद्वदये ॥
तद्गर्भमुपलभ्यासु ब्राह्मणी या भयार्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपहरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
दृष्टुं ब्राह्मणीं तेषु दीपमानां स्वतेजसा ॥
“अथ गर्भः स भित्तोरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियानां मध्याह्नव भास्करः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु वभञ्जम् ॥”

अथमौर्वस्तु पितृवधमधेत् क्षत्रियवधे कृत-
प्रतिज्ञ उपे तपसि वर्तमानः पितृभिर्निवारितः ।
ततो दृष्टाप्रतिज्ञो नाहं भवितुस्तस्मै इति
जातशङ्कः अमोघत्वाच्च क्रोधवक्त्रेः पितृनुक्तवान् ।
यथा तत्रैव १८१ अध्याये ।

“यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुनिष्कृति ।
दहेद्देव च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥

भवताश्च विज्ञानानि सर्वलोकहितेषुताम् ।
तस्माद्विधध्वं यच्छ्रेया लोकानां मम चैश्वराः ॥

पितर उचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुनिष्कृति ।
अभूतं सुख भद्रन्ते लोका ह्यग्रे प्रतिष्ठिताः ॥
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादपसु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं हिजमन्तम् ॥
अयं निष्ठुते ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
मन्युजोऽग्निर्दृष्टन्नपो लोका ह्यपोमयाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
नचैवं समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

ततश्च क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्सर्ज्य स चैवाप उपयुक्ते महोदधौ ॥
महद्भयशिरो भूत्वा यत्तदेतविदो विदुः” ॥
(उर्वस्यापथम् ।) पक्षप्रवर्तान्तर्गतमुनिविशेषः ।
इति पुराणम् ॥

और्वश्रेयः, पुं, (उर्वश्याः अपत्यम् । उर्वशी + ङक ।)
अगम्यनुनिः । इति हेमचन्द्रः ।

(अन्य जन्मकथा पुराणेष्वाद्या दृष्टा.

“तयोऽग्नित्वयोः सत्रे दृष्टापरममूर्वशीम् ।

रेतश्चान्यत् तत् कुम्भे न्यतदाशतीवरे ।

तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्यवन्तौ तपसिभौ ।

अगम्यसु वशिष्ठश्च दाहधी संभूतुः” ॥

उर्वशीगर्भजाताः पुरुरवसः सप्त पुत्राः ।

तत्कथा इतिर्वं २५ अध्याये दृष्टव्या ॥

औलूकः, स्त्री, (उलूकानां समूहः । यच् ।) उलूक-
समूहः । इति जटाधरः । पेशार भाक् इति भाषा ॥

औलूकः, पुं, (उलूकस्य मुनेरपत्यं पुमान् । उलूक +
गर्गादित्वात् यच् ।) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शन-
वेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु वणाद-
इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)

औशीरं, स्त्री, (उशते । वष् + ईरन् । प्रजायन् ।
५ । ४ ३६ । यदा उशीरस्ते “तस्तेदम्” । ४ ।

३ । १२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमरः ॥
शयनं स्थापः शय्या वा आसनं पीठादि । शय-
नासनं समुदितमिति खामी । अथगिति सुभूतिः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते राज-
धर्मानुशासनपर्वणि १२ । ६० । ३१ ।

“कृत्वं वेष्टनमौशीरानुपानह्यजनानि च ।

यातयामानि देयानि यद्वाय पश्चिचारिणे” ॥)

उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

औशीरः, पुं, (उशीरस्याधम् । उशीर + ञण् ।)
चामरदण्डः । इत्यमरः ॥

औषणं, स्त्री, (उषण + भावार्थे ञण् ।) कटुरसः ।
उषणं मगीचं तस्य भावः ॥

औषधं, स्त्री, (औषधेरिदम् । औषधिरिव वा “औ-
षधेरजातौ” ५ । ४ ३७ । इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्यं ।

औषधिभवं भावार्थं व्याप्ययः । तत्पर्यायः । भेष-
जम् २ भेषज्यम् ३ अण्डः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥

जैत्रम् ६ आयुर्योगः ७ गदागतिः ८ अमृतम् ९
आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैयकम् ॥

(“शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।

शरीरज्ञानं दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥

वर्त्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।

धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम्परम्” ॥

इति बाभटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

“धन्वसाधारणे देशे समे सम्पत्तिके शुचौ ।

भक्षणचैत्यायतनश्चभ्रवल्मीकवर्जिते ॥

नदी प्रदक्षिणञ्चैव कुशरोहिषसंस्पृते ।

अपानहृद्येनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥

शस्यते भेषजं जातं युक्तवर्णरसादिभिः ।

जन्तवर्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥

भूतैश्चायातपान्माद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।

अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥

अथ कल्याणचरितः आढः सुचिरपोषितः ।

मृत्नीयादौषधं सुखं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥

रुक्षीरं तदसम्यक्तावनतिक्रान्तवत्तरम् ।

अतः गुडघृतक्षौद्रधान्यलघ्णविद्वक्तः” ॥

इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥

“यथाविधं यथाशस्त्रं यथाग्निरग्निर्विधा ।

तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥

त्रैपथं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्वितिः ।

विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥

योगादपि विधं तीक्ष्णसूतमं भेषजं भवेत् ।

भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सन्पद्यते विषम् ॥

तस्माद्भ भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।

धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षया ॥

कुर्वन्निपतितो नृद्धिं सश्रेवं वासवाशनिः ।

सश्रेयमातुरं कुर्वन्निपतितमौषधम् ॥

तदेव युक्तं भेषजं यदायोग्याय कल्पते ।
स एव भिषजां श्रेष्ठो रोगिभ्यो यः प्रमोचयेत्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

“करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्व्यदुपकार-
णाद्योपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्गृहीतौ
प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तैः तद्विविधं
व्यापाश्रयभेदात् । दैवव्यापाश्रयं युक्तियुक्तपाश्रयश्च ।
तत्र दैवव्यापाश्रयं मन्त्रौषधमग्निमङ्गलवल्गुप्रहार-
होमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्वयंथनप्रतिपातग-
मनादि । युक्तियुक्तपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च
दृष्टव्याः एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं ।
द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभि-
प्लवम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-क्षोभ-
ख-हर्षण-भर्त्सन-वध-वन्ध-खप्र-संवाहनादिरमूर्त्तौ
भावः यथोक्ताः सिद्धोपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं
तदमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवं
प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नुतौ एवं गृहीत-
मेवं निहितमेवमुपप्लवतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
कृतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्द्दोषमपकर्षयति
उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूद्या-
नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति” । इति च तत्रैव
विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्यायानाह चरकश्चिकित्सास्थाने । १२ः ।

“चिकित्सितं व्याधिहरं पथं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥

विद्याद्वेषजनानामपि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।

स्वस्थस्यौषधं किञ्चित्किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥

अभेषजञ्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम्” ।

तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—

“अतश्चार्कशरविषमवल्लोकशमनाद्यतनदे-
वतायतनसिकताभिरनुपहतमनूषरामभङ्गराम-
दूरादेकां क्षिप्रं प्रगेहवतीं नदीं स्थिरां समां
हृष्टां गौरीं लोहितां वा भूमिसौधधार्थं परी-
क्षेत तस्यां जातमपि हृमि-विष-शस्त्रातप-पवन-
दहन-तौयसन्वाध-मार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ-
वगाढसूलमुदीच्यां औषधमाददीतेत्यौषधभूमिप-
रीक्षाविशेषसामान्यं ॥

विशेषस्तु । तत्राश्रयतो गिर्याः गुर्वी श्यामा
कृष्णा वा स्थूलवृक्षस्यप्राया खगुणभूयिष्ठा ।
क्षिप्रं श्रोतका समोदका क्षिप्रशस्यदणकोमलह-
स्तप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वस्त-
वती प्रविरलाप्यपाङ्गुलप्ररीक्षाभिगुणभूयिष्ठा ।
रुक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरुज्जकोटराल्परसंरु-
प्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृदी समा श्वभवत्यक्त-
रसजला सर्वतोऽसाररुक्षा महापर्वतरुक्ष-
प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाजराचार्याः । प्रादुर्-वर्षा-शर-
द्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मे यथासंज्ञां मूल-पत्र-त्वक्-
क्षीरसार-फलान्याददीतेति तत्तु न संयुक्तं कस्मात्
सौम्यायेवत्वाजगतः । सौम्यान्यौषधाणि सौम्येयु-
जतुष आददीतामेयान्मासेदेवेवमप्यपगम्यन्ति

भवन्ति ॥ सौम्यान्वौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृही-
तानि सोमगुणभूयिष्ठायां, भूमौ जातान्यति-
मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन श्रेष्ठं व्या-
ख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि
विरेचनद्रव्याणां दीताभ्रकाशमारुतगुणभूयि-
ष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायां भूयतो
भागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संश्रमनान्येवं
नलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यत्र
मधु-घृत-गुड-पिप्पली-विडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्त-
संवत्सराख्याददीतेति ॥

गगारोगहरीषधादिर्यथा । रुद्र उवाच ।
“एवं धन्वन्तरिर्विष्णुः सञ्चुतादीनुवाच ह ।
हरिः पुनर्हरायाह गगारोगान् रुगर्दनान्”
हरिरुवाच ।

“सर्वज्वरेषु प्रथमं कार्यं शङ्कर ! लङ्घनम् ।
क्षयितोदकपानञ्च तथा निर्व्यातसेवनम् ॥
प्राक्षिष्वेदो ज्वरास्त्वेवं नाशमायान्ति ह्रींश्चर ! ।
वातज्वरहरः क्वाथो गुडूच्या मुक्तकेन च ॥
दुरालम्बयैव कृतं पित्तज्वरहरं प्रदणु ।
शुगठीपर्पटमुल्लैश्च वालकोशीरचन्दनैः ॥
साव्यः क्वाथः स्नेहजन्तु सशुण्डिः सदुरालम्बः ।
सपाणकः सर्वज्वरं सशुण्डिः सहपर्पटः ॥
क्षिरातित्तकैर्वापि गुडूचीशुण्डितित्तकैः ।
पित्तज्वरहरः स्याच्च प्रदण्वन्यं योगमुत्तमम् ॥
गालकोशीरपाठाभिः कण्टकारिकमुत्तकैः ।
ज्वरनुच क्षतक्लाथस्तथा वै सुरदारुणा ॥
धन्याकनिम्बमुस्तानां समधुः स च शङ्कर ! ।
पटोलपत्रयुक्तश्च गुडूचीत्रिफलायतः ॥
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाक्षदातनुत्विदम् ।
हरीतकीपिप्पलीनामामलीचित्रकोद्धवम् ॥
चूर्णं जलक्ष क्षयितं धन्याकोशीरपर्पटैः ।
सामलवधा गुडूच्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुत् स्याच्च सन्निपातहरं प्रदणु ।
हरिद्रानिम्बत्रिफलामुत्तकैर्देवदारुणा ॥
क्षमायं कटुरोहिण्या सपटोलं सपत्रकम् ।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु क्षयितं जलम् ॥
कण्टकारिनागरेण गुडूच्या पुष्करेण च ।
जग्ध्वा नागवलाचूर्णं श्रावकासादिनुद्धवेत् ॥
क्षपवातज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासिने ।
मण्डो वा सुद्वयूषं वा शाल्यन्नं वायु यूसवत् ॥
ज्वरार्तमानुषे देयं ज्वरहानिस्तदा भवेत् ।
विण्णपर्पटकोशीरघनचन्दनसाधितम् ॥
इत्यात् सश्रीतणं चारि हट्टर्कद्विज्वरदाहनुत् ।
विष्यादिपक्षमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिप्पलीमूलं गुडूचीविश्वभेषजम् ।
वातज्वरे त्वयं क्वाथो दत्तः शान्तिकरः परः ॥
पित्तज्वरनुत् समधुः क्वाथः पर्पटनिम्बयोः ।
विधने त्रियमाणेऽपि यस्य संज्ञा न जायते ॥
पादयोस्तु पलाटे वा दहेत्सोऽहशलाकया ।
तिक्ता पाठा पटोलस्य विप्राणा त्रिफला चिचट् ॥

सक्षीरो भेदनः क्वाथः सर्वज्वरविशोधनः” ॥

इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥ * ॥

भगवानुवाच ।

“सप्तरात्रात् प्रजायन्ते खल्वीटस्य कचाः शुभाः ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाङ्गनात् ॥
भृङ्गराजसेनैव चतुर्भागेण साधितम् ।
केशद्विकरं तैलं गुह्याचूर्णान्वितेन च ॥
एषा मांसी कुलसुरायुक्तमभ्यङ्गतः शिव ! ।
गुह्याफलं ममाप्यैव लेपनं चेन्नुत्तमनुत् ॥
आम्नास्थिचूर्णलेपाद्विकेशः सूक्ष्मा भवन्ति वै ।
वडमूला घना दीर्घाः स्निग्धाः स्युर्नोत्पतन्ति च ॥
विडङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम् ।
सचतुर्गुणगोमूत्रं समनःशिलमेव च ॥
शिरोऽभ्यङ्गाच्छिरोजन्मयूकालिख्याक्षयं नयेत् ।
नवदग्धशङ्खचूर्णघृष्टसीसकलेपिताः ॥
कचाः स्रज्ज्वा नहाक्षणा भवन्ति लघुप्रध्वज ! ।
भृङ्गराजं लोहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ॥
नीली च करवीरश्च गुडमेतैः समैः प्रुतम् ।
पलितानीह क्षणानि कुर्यात्लेपान्महौषधम् ॥
आम्नास्थिमज्जा त्रिफला नीली च भृङ्गराजकम् ॥
जीर्णं पक्षिलोहचूर्णं काञ्जिकं क्षणकेशकम् ॥
चक्रमर्दकबीजानि कुलमेरुमूलकम् ।
अत्युष्णकाञ्जिकं पिष्ट्वा लेपान्मस्तकरोगनुत् ॥
सैन्धवश्च वचा हिङ्गु कुष्ठं नागेश्वरं तथा ।
प्रतपुष्या देवदारु एभिस्तैलन्तु साधितम् ॥
गोपुरीवरसेनैव चतुर्भागेण संयुतम् ।
तत्कर्णभरणाद्भुज ! कर्णशूलं क्षयं नयेत् ॥
मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव ! ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कृमिखावादिकस्य च ॥
मालतीपुष्पदलयो रसेन भरणात् तथा ।
गोजलेनैव पूरेण कर्णखावो विनश्यति ॥
कुलमाधमरीचानि तगरं मधु पिप्पली ।
अपामार्गोऽश्वगन्धा च वृहती सितसर्वपाः ॥
यवात्तिलाः सैन्धवश्च पादिकोदन्तं शुभम् ।
लिङ्गवाङ्मस्तगनाश कर्णयोर्भट्टं विडङ्गवेत् ॥
कटुतैलं भस्मातकं वृहतीफलदाडिमम् ।
वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“शोभाङ्गनयचरसं मधुयुक्तं हि चक्षुषोः ।
भरणाद्गोहरणं भवेद्भ्रास्यञ्च संशयः ॥
अशीतितिलपुष्पाणि जात्याश्च कुसुमानि च ।
मया निम्बामला शुगठी पिप्पली तण्डुलीयकम् ॥
क्षयाशुष्कां वटिं कुर्यात् पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
मधुना सह सा चाक्षणोरङ्गनात्तिमिरादितुत् ॥
विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
निम्बपत्रमरीचानि क्षजामूत्रेण पेयेयेत् ॥
पुष्पं रात्र्यन्तं हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।
चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदङ्गेन मनःशिला ॥
सैन्धवश्च तदङ्गेन एतत् पिष्टोदकेन तु ।
कायाशुष्कान्तु वटिकां कृत्वा नयनमङ्गयेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पित्तकस्य महौषधम् ।

त्रिकटु त्रिफला चैव करझस्य फलानि च ॥
सैन्धवं रजनी द्वे च भृङ्गराजसेन द्वि ।
पिष्ट्वा तदङ्गनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥
अट्टरूपकमूलन्तु काञ्जिकापिष्टमेव च ।
तेनाक्षिभूरिलेपाच्च चक्षुःशूलं विनश्यति ॥
सतक्रं वदरीमूलं पीतमक्षिचयं हरेत् ।
सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ॥
क्षीरकाञ्जिकसंघट्टं ताम्रपात्रे च तेन च ।
अङ्गनात् पिष्टकस्यैव नाशो भवति शङ्कर ! ॥
विष्वनीलीकारमूलं पिष्टमश्वजलेन च ।
अनेनाङ्गितमात्रेण नश्यति तिमिराणि द्वि ॥
पिप्पलीकतकस्यैव हरिद्रामलकं वचा ।
खदिरपिष्टवर्त्तिश्च अङ्गनं नेत्ररोगनुत् ॥
नीरपूर्यमुखो धौति वृहद्वातेन योऽक्षिणी ।
प्रभाते नेत्ररोगैश्च नित्यं सर्वैः प्रमुच्यते ॥
शुक्लैरङ्गस्य मूलेन पत्रेणापि प्रसाधितम् ।
कागदुग्धं सेकयुक्तं चक्षुषोर्वारोगनुत् ॥
चन्दनं सैन्धवं वडपलाशश्च हरीतकी ।
पटोलकुसुमं नीली चक्षिका हरतेऽङ्गनात् ॥
गङ्गासूत्रं कागमूत्रघट्टं तिमिरनुच तत् ।
रौप्यतान्मसुवर्णानां हस्तघट्टं शलाकया ॥
घृतं तदमनं रुद्र ! कामलाद्याधिनाशनम् ।
घोषाफलमथात्रातं घृतं कामलनाशनम् ॥
दूर्वादाडिमपुष्पान्तु अक्षकृत्तकहरीतकी ।
नासाशिरारक्तान्तु स्यान्नस्याद्वै खरसेन द्वि ॥
सुपिष्टं जिङ्गिनीमूलं तद्रसेन लघुध्वज ! ।
नस्यदानादिनश्येत् नासाशो नीललोहित ! ॥
गन्धं घृतं सर्जरसं रुद्र ! धन्याकसैन्धवम् ।
धुस्तूरकं गैरिकश्च यतैः साधितसिक्थकम् ॥
सतैलं त्रयान्तु स्याच्च स्फुटितोऽस्फुटितोधरे ।
जातीपत्रश्च चर्वित्वा विघृतं मुखरोगनुत् ॥
मध्यात् केशरवीजस्य दन्ताः स्युश्चजिताः स्थिराः
मुत्तकं कुलमेला च यष्टीमधुकवालुकम् ॥
धन्याकमेतददनाम्बुखदुर्गन्धनुत् हर ! ।
कषायं कटुकं वापि तिक्तं वै तस्य भक्षणात् ॥
तैलयुक्तस्य नित्यं स्यात् मुखदुर्गन्धनाक्षयः ।
दन्तव्रणानि सर्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु ॥
काञ्जिकस्य सतैलस्य गण्डपक्षलास्थितिः ।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्याधिनुष्किव ! ॥
परित्यक्तः स्नेहगन्धः शुगठोऽर्चवणतो यथा ।
मातुलुङ्गदलान्तेला यष्टीमधु च पिप्पली ॥
जातीपत्रमथैषाश्च चूर्णं लीढं तथा कृतम् ।
श्रेफालिकाजटायाश्च चर्वणं गलगुहिरुनुत् ॥
नासाशिरारक्तकर्षाद्भवेत् शङ्कर ! जिङ्गिका ।
रसः शिरीषबीजानां हणदस्य चतुर्गुणः ॥
तेन पक्केन भूतेन ! नस्यं मस्तकरोगनुत् ।
गलरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तत्क्षणात् ॥
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुह्यामूलस्य चर्वणात् ॥
काकजङ्गा खुही नीली कषायास्वकमूलकम् ॥
दन्ताक्रान्तं दन्तजंश्च किमीद्राशयते शिव ! ।
घृतं कर्कटपादेन दुग्धोन्मिश्रेण साधितम् ॥
तेन चाभ्यक्षिता दन्ताः कुर्युः कटकाक्षहि ।

लिप्ताः कर्कटपादेन केवलेनाथ वा दिशाः ।
 त्रिसप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिष्मताः फलस्य हि ।
 मज्जाभया च शुक्रस्य लेपादङ्गकण्डनुत् ।
 लोभ्रकुडुममस्त्रिष्टा लोहकाण्यकानि च ।
 यवतण्डुलमेतस्य यथीमधुसमन्वितैः ।
 वारिपिष्टैर्वह्नीलेपः स्त्रीणां शोभनवह्नीहत् ।
 हिमागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्तन्तु साधितम् ।
 रक्तचन्दनमस्त्रिष्टालाक्षायां कर्षकेण वा ।
 यथीमधुकुडुमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिहत् ।
 सुगन्धी च पिप्पलीचूर्णं गुडूची कण्ठकारिका ।
 रमिष्य क्षयितं वारि पीतच्चाभिं करोति वै ।
 वातशूलक्षयश्चैव सुरयजमखेश्वर ! ।
 कर्णपर्वटोशीरं वृहती कटुरोहिणी ।
 गोक्षुरं क्षयितं त्वेभिर्वारि पीतं यमापहम् ।
 दाहपित्तज्वरं शोथं सूक्ष्मैश्चैव क्षयं नयेत् ।
 मध्वाण्यपिप्पलीचूर्णं क्षयितं क्षीरसंयुतम् ।
 पीतं हृद्रोगकासस्य विषमज्वरनुद्धवेत् ।
 क्वाथौषधीनां सर्वासां कर्षादं प्राद्यमेव च ।
 वयोऽपुरुषतो ज्ञेयो विशेषो द्यमध्वज ! ।
 दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीशरसेन च ।
 विषमज्वरनुत् स्याच्च काकजघ्नासक्तया ।
 ससुगन्धीक्षयितं क्षीरमजाया ज्वरनुद्धवेत् ।
 यथीमधु मुक्तकश्च सैन्धवं वृहतीफलम् ।
 एतैर्नस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुन्यस्य च ।
 मरीचमधुसुगन्धीनां नस्यान्निद्रा भवेच्छिव ! ।
 मूलन्तु काकजघ्नाया निद्राहृत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
 सिद्धं तैलं काङ्गिकेन तथा सर्ज्जरसेन च ।
 शीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्तापनाशनम् ।
 शोणितज्वरदाहभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ।
 शूकशैवालमस्यास्य सुगन्धीपाषाणमेदकम् ।
 शोभाञ्जनं गोक्षुरं वा वरुणच्छेदनेव च ।
 शोभाञ्जनस्य मूलश्च यतैः क्षयितवारि च ।
 दत्त्वा हिङ्गु यवचारं पीतं वातविनाशनम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भक्ष्वातकं शिव ! ।
 वायुतैः क्षयितं पीतं वरुणक्षपसारहत् ।
 अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्मीकमृत्तिका ।
 एतया मर्दनात् रुद्र ! उयस्तम्भः प्रशान्यति ।
 वृहतीकस्य वै मूलं संपिष्टमुदकेन च ।
 पीतं भिक्षुनिवातस्य विपाटनहृदेव च ।
 पीतं तक्रोय मूलं च आर्द्रस्य तगरस्य च ।
 हरेत् भिक्षुनिवातं वै वृत्तमिन्द्राश्रनिर्यथा ।
 अस्थिसंहारमेकेन भक्षेन सह खादितम् ।
 पीतं मांसरसेनापि वातनुच्चास्थिभङ्गहृत् ।
 हतलिप्तं शक्नुकश्च क्षागक्षीरेण संयुतम् ।
 तलेपात् पादयोर्ग्रेथेव सन्तापो नात्र संशयः ।
 मध्वाण्यं सैन्धवं सिक्कं गुडैरैरिगुण्युतैः ।
 ससर्जरसः स्फुटितः कोमलोऽङ्घ्रिघ्नश्च लेपनात् ।
 कटुतैलेन लिप्तो व विधुमाधौ प्रतापितः ।
 मृत्तिकाखादितः पादः समः स्याद्वषभध्वज ! ।
 सर्जरसः सिक्ककश्च जीरकश्च हरीतकी ।
 तत्साधितहृताभ्यङ्गो ह्यभिदग्धव्यापणुत् ।
 तिलतैलश्चाभिदग्धयवमससमन्वितम् ।

अभिदग्धं त्रयं नश्येद्वज्रशः क्षतलेपतः ।
 नवनीतं माहिषश्च दुग्धपिष्टितानि च ।
 भक्ष्वातकत्रयं नश्येत् पृच्छत्यं तस्य लेपतः ।
 शरपुष्पा लज्जालुका पाठा चैधान्तु मूलकम् ।
 जलपिष्टं तस्य लेपात् शस्त्राघातः प्रशान्यति ।
 मूलश्च काकजघ्नायास्त्रिष्टात्रेणैव श्रेयतः ।
 पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते त्रये ।
 सजलं तिक्तैलश्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
 तत्सेकदानान्नश्येत् प्रहारोद्भववेदना ।
 अभया सैन्धवं सुखिठरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
 भक्षयित्वा छाजोर्गस्य नाशो भवति शङ्कर ! ।
 कटिवह्नीं निम्बमूलमक्षिणूलहरेत् भवेत् ।
 शण्णमूलं सताम्बुलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ।
 अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
 वीजानि मङ्गलदिने रयामुदत्तनं समम् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण शुभदेहकरं भवेत् ।
 श्वेतापराजितापत्रं निम्बपत्ररसेन तु ।
 नस्यदानात् डाकिनीनां मातृणां वज्ररक्तसाम ।
 मोक्षः स्यान्मधुसारणे नस्याच्च द्यमध्वज ! ।
 मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुष्पार्त्तं तु समाहृतम् ।
 श्वेतापराजितार्कस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ।
 हत्वा तु वटिकां नारी तिलकेन वशी भवेत् ।
 पिप्पली लोहचूर्णन्तु सुखिष्ठान्तकानि च ।
 समानि रुद्र ! जानीयात् सैन्धवं मधु शर्करा ।
 उदुम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भक्ष्वात् समम् ।
 पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेद्वर्षशतद्वयम् ।
 ॐ ठ ठ ठ इति ।
 सर्ववश्यप्रयोगेषु प्रयुक्तः सर्वकामहृत् ।
 संयुक्तं वृत्तात् काकस्य तिलकं प्रदहेच्च तत् ।
 घिताम्रौ मस्य तच्छ्वेदोदत्तं शिरसि शङ्कर ! ।
 तमुच्चाटयते रुद्र ! इदं तु योगसूक्तम् ।
 निक्षिप्तश्च पुरीषं वै वनमूषिकचर्मणि ।
 कथां तन्तु निवहं वै कुर्वान्मलनिरोधनम् ।
 कृष्णकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रलिख्यते ।
 चूतदलेऽमेधमथे ततो निक्षिप्यते हर ! ।
 स खाद्यते काकवन्दैर्नारी पुरुष एव वा ।
 शर्करा मध्वजाक्षीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
 पाण्डुलं नाशयेद्भद्र ! आस्त्रादितमिदं हर ! ।
 उलूककृष्णकाकस्य चिक्षुस्याथ समिच्छतम् ।
 रुधिरं समाहृतं यथोर्नासा च हृतम् ।
 तयोर्द्वयोर्महवैरं भवेन्नास्त्रं संशयः ।
 भावितं ऋक्षदुग्धेन रोहितस्य शण्डस्य च ।
 मांसं तत्साधितं तैलं तदभ्यङ्गश्च रोगनुत् ।
 चन्दनोदकनस्यात्तु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ।
 हस्ते लाङ्गलिकाकान्दं गृहीतं तेन लेपितम् ।
 शरीरं येन स पुमान् बुद्धेर्दपि व्यपोहति ।
 पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुण्यस्य हि ।
 वर्त्तिष्यस्य पुरीषेण क्षतगर्भा तु भाविता ।
 मयूररुधिरैश्चैव जीवमाहरते शिव ! ।
 ज्वरिताणां मुञ्जङ्गाणां विलस्यानामपीश्वर ! ।
 देहक्षिताम्रौ दग्धं स्यस्यजगरस्य हि ।
 तद्भस्म सम्मले क्षिप्तं शत्रूणां भङ्गहृदभवेत् ।

मन्त्रेणानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
 ॐ ठ ठ ठ ठाही ठाही ठाही साहा ।
 ॐ उदरः पाही पही साहा ।
 सुदर्शनया मूलन्तु पुष्पार्त्तं तु समाहृतम् ।
 निःक्षिप्तं गृहमथ्ये तु मुञ्जङ्गा वर्जयन्ति तम् ।
 मार्जारपलनं विष्टा हरितालश्च भावितम् ।
 क्षागमृत्रेण तस्मिन् मूषिको मूषिकान् हरेत् ।
 गुह्यो हि मन्दिरे रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ।
 त्रिफलान्गुण्युपाणि भक्ष्वातकशिरीषकम् ।
 साक्षा सर्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुण्युतः ।
 एतैर्धूपो मन्त्रिकाणां मन्त्रिकाणां विनाशनः ।
 इति गारुडे १२ अध्यायः । ॥ ॥
 हरिश्वाच ।
 “वृक्षदण्डो वचा कुलं प्रियङ्गुर्नागकिंशरम् ।
 दद्यात्ताम्रमूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम् ॥
 ॐ नारायणायैति साहा ।
 ताम्रमूलं यस्य दीयते न वशी स्यात् समन्वितः ।
 ॐ हरि हरि साहा ।
 गोदन्तहरितालश्च संयुक्तं काकजिह्वा ।
 चूर्णं हत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ।
 श्वेतसर्षपनिर्माल्यं यद्वह्नीं तद्विचालहृत् ।
 वैभोतकं शाखोटकं मूलं पत्रञ्च संयुतम् ।
 स्याप्यते यद्वह्नीद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ।
 खड्गरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेययेत् ।
 ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामिथात् ।
 अगुण्य गुण्युश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
 गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारेऽप्रियो भवेत् ।
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
 यं पश्येत्तिलकेनैव वशी कुर्याद्भूमानये ।
 काकजिह्वा वचा कुलं निम्बपत्रं सङ्कुडुमम् ।
 आत्मरक्तं समावेयं वशी भवति मानवः ।
 चारुण्यस्य विडालस्य गृहीत्वा रुधिरं शुभम् ।
 करक्षतैले तद्वायु रक्षाप्रेः कण्ठ्वलं ततः ।
 पातयेत् पद्मसूत्रेण अदृश्यः स्यात् तद्वह्नीनात् ।
 ॐ नमः खड्गवक्षपाणये महायज्ञसेनापतये ।
 साहा । ॐ वक्रं क्रौं क्रौं वरसंयुक्ता त्वगिता ।
 विद्या ॐ मातृशौरं स्तम्भय साहा ।
 सहस्रं परिजप्या तु विद्येयं चौरवारिणी ।
 महासुगन्धिकामूलं सुप्रं क्षमेत् कटौ स्थितम् ।
 ॐ नमः सर्वसत्त्वभ्यो नमः सिद्धिं कुलं कुलं ।
 साहा ।
 सप्तामिमन्वितं हत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
 स्त्रीणामग्रे भ्रमयेच्च क्षणादे सा वशी भवेत् ।
 व्रजदग्नी वचा पत्रं मेषुना सह पेययेत् ।
 अङ्गुलेपाद्यं वनिता नभ्यं भर्तारमिच्छति ।
 पुनःपुनरीश्रिषा वक्त्रे क्षिप्ता शुक्रस्य स्तम्भनम् ।
 मूलं जयन्त्या वल्गस्यं व्यवहारे जयप्रदम् ।
 अथपराजिताशिर्षा दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
 ताम्रलेन प्रदानाच्च वशीकरयनुत्तमम् ।
 रोचनानागपुष्पाणि विन्ध्यपुष्पं प्रियङ्गवः ।
 कुडुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्वशेत् ।
 ॐ क्रौं यौगि देवि सौमार्ग्यं पञ्चवश्यादि देहि मे ।

कुलीं लप्सि! देहि मौभागं सर्व्वैलोकमोहनम् ।

दृगन्भा वचा कुलं कुङ्कुमश्च शतावरी ।

तिमतेनेन मन्दुक्तं योनिनिपादशो नमः ।

निर्मिकायस्य धृयेन धृपयित्वा भगं म्विधाः ।

मुमगा स्यात् सा च रुद्रः । पतिर्दानो भविष्यति ।

माहिषं नवनीतश्च कुलश्च मधुयष्टिका ।

सौभाग्यं भगनेपाश पतिर्दानो भवेत्तदा ।

मधुयष्टिश्च तैर्दद्याद्भोक्षीं कण्टकारिका ।

यत्तानि सद्यभागानि पिबेद्व्येन वाग्निना ।

चतुर्भावावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम् ।

मातुलुङ्गस्य बीजानि क्षीरेण सह भावयेत् ।

तत्पीत्वा कभते गर्भं नात्र कार्या विचारणा ।

मातुलुङ्गस्य बीजानि मृत्वाचरेणकव्य च ।

एतेन सह संयोज्य पाययेत् पुल्लकाक्षिणीम् ।

अश्वगन्धाद्यैर्दुग्धं क्षयितं पुल्लकाक्षकम् ।

पलाशस्य तु बीजानि क्षौद्रेण सह पेययेत् ।

रजसला तु पीत्वा स्यात् पुष्पगर्भविवर्जिता ।

इति गारुडे १८२ अध्यायः । ॥

हरिश्वाच ।

“हरितानं यवक्षारं पत्राङ्गं गन्धचन्दनम् ।

जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेययेत् ।

हरीतकीकषायेन छद्वा दन्तान् घलेपयेत् ।

दन्ताः स्युर्लोहितः पुंसः श्वेता रुद्रः न संशयः ।

मूलकं स्वेदमसौ तु रसं तस्य प्रपेययेत् ।

कर्णयोः पूरणात्तेन कर्णवायो विनश्यति ।

अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दासौ तापयेच्छनैः ।

निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ।

प्रियङ्गुमधुकायस्य धातुवृत्त्यलपक्वभिः ।

मञ्जिष्ठाशोधनाक्षभिः कपित्थस्य रसेन च ।

पचेत्तैर् तथा शुष्कक्षारो हिङ्गु मधौषधम् ।

शतपुष्पा वचा कुलं दारु शिग्रु रसायनम् ।

सौवर्चलं यवक्षारं तथा मर्ज्जिकर्णैश्च ।

भुजग्रस्थि विडं मुक्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसतद्वत् कटुन्यास्य रसो हि तैः ।

पक्वतैर् हरिदासु सावारीन् न संशयः ।

कर्णयोः क्षमिनाशः स्यात् कटुतेजस्य पूरणात् ।

हरिद्रा गन्धपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।

विडङ्गं भद्रमुत्तमं समं विजम्बेयजम् ।

गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव क्षत्वा च वटिकां हर ।

अश्वीतहृद्द्वेषैका द्यं विष्टम्भिकापहम् ।

पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथाल्बुदम् ।

एषा च शङ्खरी वार्तिः सर्व्वेनेत्रामशपहा ।

इति गारुडे १८३ अध्यायः । ॥

हरिश्वाच ।

“वषा मांसी च विषश्च तगरं पञ्चकेशरम् ।

नागपुष्पं पिप्पलुश्च गन्धभागानि चूर्णयेत् ।

अनेन धृपितो मर्षः कामवद्विचरैर्मधुम् ।

कर्णं देवदारुश्च मधुना सह धोजयेत् ।

लिङ्गनेपाश तैर्नैव वशीकुर्व्यात् स्थिरं किम् ।

मैद्युनं दुरयो गच्छेत् स्थनीयात् स्वकामिन्धुम् ।

वामहन्तं वामश्च शन्तं यस्याः श्लिषा क्षिपेत् ।

आग्निहा स्त्री वत् याति नान्यं दुरवधिष्यति ।

यो मृगस्तथा मृगे अमुकं मे वशमानय वशमानय
श्रीं श्रीं शः फट् ।

इमं यथायुतं मन्त्रं तिलकेन च शङ्खर ! ।

गोश्चरनासंयुतेन नृक्तेन वशीभवेत् ।

सैन्यवं कृष्णवर्णं नौवीरं मत्स्यपित्तकम् ।

मधु सर्पिः मितायुक्तं स्त्रीणां तट्टः लेपनम् ।

यः पुमान् मैद्युनं गच्छेत् नान्यां नार्गे गमिष्यति ।

शङ्खपुष्पी वचा मांसी सोमगञ्जी च फल्गुकम् ।

माहिषं नवनीतश्च गाढीकरगमुत्तमम् ।

सनानानि च पद्मानि क्षीरेणाव्येन पेययेत् ।

गुटिकां शोधितां क्षत्वा नारी यो न्यां प्रवेशयेत् ।

दृष्ट्वाग्ं प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति ।

सर्षपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च ।

मार्जारविष्ठाभुतूरः स्त्रीकेशेन समन्वितः ।

चातुर्यकहरो धृपो डाकिनौश्चरणाशनः ।

अर्जुनस्य तु पुष्पाणि भस्मातकविडङ्गके ।

क्षीरेण संसर्ज्य सौवीरं सर्षपास्तथा ।

सर्षपकामक्षिकाणां धृपो मशकनाशनः ।

भूमतायाश्च चूर्णेन स्तम्भः स्यात् योनिपूरणात् ।

तेन लेपयतो योनौ भगन्मन्त्रश्च जायते ।

इति गारुडे १८४ अध्यायः । ॥

हरिश्वाच ।

“साधनश्च दृढं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने ।

दृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ।

हरितकी वचा कुलं पिप्पल्यो मरिचानि च ।

विभोतकस्य बीजानि हरितालं मनःशिला ।

सर्वाक्षिरोगाग्रशेषदृष्टाक्षीरसमन्विताः ।

तत्क्षत्वा तु पुष्पनाशः स्यात् मालतीकुसुमाञ्जनात् ।

विडङ्गं सैन्यवं कुलं योषं हिङ्गु मनःशिला ।

कामे श्वसे च दृक्कायां लिङ्गात् क्षौद्रं दृढमुत्तमम् ।

पिप्पलीविकनाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।

नश्यते पीनमः कामः श्वामश्च बलवत्तरः ।

समूलचित्रकं भस्म पिप्पलीचूर्णकं हरेत् ।

कामं श्वामश्च दृक्कात् मधुभिर्न रपध्वजः ।

नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।

तट्टोदकसंमिश्रं प्रशमेद्वक्त्रिकिञ्चलम् ।

शुण्ठी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण संयुता ।

कोकिलस्तरश्च स्यात् गुलिकोभक्षमात्रनः ।

हरितालं शङ्खचूर्णं कटुपीडनभस्मना ।

यत्तद्व्येन चोदयं सोमशतनमुत्तमम् ।

लवणं हरितालश्च तट्टन्याश्च फलानि च ।

लाक्षाश्चसमायुक्तं लोमशतनमुत्तमम् ।

सुधा च हरितालश्च शङ्खचैव मनःशिला ।

सैन्यवेन सक्षेकश्च काऽसूत्रेण पेययेत् ।

तट्टाक्षोदकनादेव लोमशतनमुत्तमम् ।

शङ्खसामलकीपत्रं धातव्याः कुसमानि च ।

पिष्टा तत् पयसा माद्रे सभाहं धारयेच्छुले ।

क्षिप्याः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ।

इति गारुडे १८५ अध्यायः । ॥

हरिश्वाच ।

“शरद्वयोपवसनोपु प्रायशो दधि गार्हितम् ।

हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि प्रसृते ।

मुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन दुडिहत् ।

गुडस्य तु परागस्य पलमेकान्तु मक्षयेत् ।

प्रत्यहं वर्षमेकान्तु निगन्तरमथो हर ।

स्त्रीसहस्रश्च गच्छेत् पमान् वलयतो हर ।

कुलं सुचूर्णितं क्षत्वा दृढमाक्षिप्यमंयुतम् ।

भक्षणात् स्वप्नेषायां बलीपानितगाश्रमम् ।

यत्तसोमाधगोधूमं चूर्णं क्षत्वा च पिप्पलीम् ।

एतेन लेपयेद्भावमेभिः सार्द्धं विचक्षणः ।

कन्दर्पसदृशो मर्षो भवते नित्यभक्षणात् ।

यवास्तिला अश्वगन्धा सुधला शरशा गुडम् ।

शमिश्च वटिकां जम्घ्या तरुणो बलवान् भवेत् ।

हिङ्गु सौवर्चलं शुण्ठी पीत्वा तु कथितोदकैः ।

परिणामाग्यशूलश्च अजीर्णश्चैव नश्यति ।

धातकीं सोमगञ्जीश्च मधुना सह पेययेत् ।

दुर्वलश्च भवेत् स्थूलो नात्र कार्या विचारणा ।

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं बली लिङ्गेत् ।

क्षीराशी च क्षुधो पृष्टिमेवाव्येगुत्तुलां लभेत् ।

कुनीरचूर्णं मत्तीरं पीतश्च क्षयरोमुत्तुत् ।

भस्मातकं विडङ्गश्च यवक्षारश्च सैन्यवम् ।

मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च ।

सोमानि श्रातयत्येव नात्र कार्या विचारणा ।

मालुरस्य रसं गृह्य जलोकां तत्र पेययेत् ।

हस्तौ तु लेपयेत्तेन श्वस्त्रिस्तम्भनमुत्तमम् ।

शाल्मलीरसमादाय खरभूत्रे निधाय तम् ।

अग्रागारे क्षिपेत्तेन श्वस्त्रिस्तम्भनमुत्तमम् ।

वायसी-उदङ् गृह्य मण्डूकवक्ष्या सह ।

गुटिकां काम्येत्तेन ततोऽसौ प्रतिपेक्ष्यती ।

श्वमेतत् प्रयोगेण श्वस्त्रिस्तम्भनमुत्तमम् ।

मुण्डोतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।

चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं निक्षेत् ।

गोश्चरनाभट्टराजं चूर्णोक्ष्य दृढं समम् ।

दिव्याम्भस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ।

ॐ ह्यं श्वस्त्रिस्तम्भं कुरु । ॐ नमो भगवते जलं

स्तम्भय स्तम्भय संस संस केक केक चर चर ।

जलस्तम्भनमन्तोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ।

दृष्ट्वाश्च च गवास्थि च दृढनिर्माल्यमेव च ।

श्वरेयो निखनेत् द्वारे पक्षत्वमुपयाति सः ।

ब्रह्मदग्नी तु पुष्पेण खाने पाने वशीकरा ।

यद्यीमधुपल्लकेन पक्षमुष्णोदकं पिबेत् ।

विष्टम्भिकाश्च दृक्कां हरत्येव मर्षेयम् ।

ॐ शः जः ।

मन्तोऽयं हरते रुद्रः सर्पदृष्टिकर्त्रं विधम् ।

पिप्पली नवनीतश्च दृढवेगश्च सैन्यवम् ।

मरीचं दधि कुलश्च नम्ये पाने विधं हरेत् ।

विकणाईककुलश्च चन्दनं दृढमंयुतम् ।

यत्तत्पानाद्य लेपाद्य विषनाशो भवेच्छिव ।

पागवनस्य चाक्षीणि हरितानं मनःशिला ।

एष योगो विधं दृष्टिं वैजतेय इवोरगान् ।

सैन्यवं व्युषां चूर्णं दधिभक्ष्यामंयुतम् ।

दृष्टिकस्य विधं दृष्टिं लेपोऽयं दृढमध्यम् ।

ब्रह्मदग्नीविनायु पादय चूर्णं विष्टदृक् पिबेत् ।

लाजयेद्गुह । मुन्मथानि निरोधं रातमेव च ।

पीत्वा क्षीरं क्षौद्रयुतं नाशयेद्दृष्टदृष्टमूलम् ॥
 छटस्थकमूलं नमं नाभिश्च लेपयेत् ।
 सुतं प्रकथ्यते नाभीं नात्र कार्या विचारणा ।
 शर्करा मधुसंयुक्ता पीत्वा तद्वद्वारिणा ।
 गन्तातिमाश्रमं भवतीति लघ्वध्वजः ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ ३॥

हरिश्वाच ।

“मरीचं शृङ्गवेरश्च कृटन्तवधमेव च ।
 पादाश्च यष्टी गच्छेत् शृङ्गाद्वहतेष्वेव ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरीचं वगरं वचाम् ।
 देवदारुसं पाठां क्षीरेण सह पेषयेत् ॥
 अनेनैव प्रयोगेण अतीसारो विनश्यति ॥
 मरीचतिलपुष्पाभ्यामश्वत्थं कामलापहम् ।
 हरीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
 विरेचनकरी रुद्र ! भवतीति न संशयः ॥
 विफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी
 उत्तममधुरो ह्येव उत्तमन्तु पिनेचनम् ॥
 हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
 द्वापयेच्छामदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 शङ्खायुलमूलकं सप्ररात्रेण नाशयेत् ॥”

नाटाश्च शृङ्गवेरश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 गुग्गुलुं गुडतुल्यश्च गुणिकासुपयुज्य तु ।
 वायुं स्यायुगतश्चैव अग्निमधुश्च नाशयेत् ॥
 शङ्खपुष्पीं तु पुष्येण मनुज्य सपत्रिकाम् ।
 समूर्णीं कामदुग्धेन अपसारद्वरां पिबेत् ॥
 अश्वगन्धामये चैव उदकेन समं पिबेत् ।
 रक्तपित्तं विनश्यते नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरीतकीकुक्षचूर्णं कृत्वा व्यायश्च पूरयेत् ।
 शीतं पीत्वाय पानीयं सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥
 गुडुची पद्मकारिष्ठं धन्याकं रक्तचन्दनम् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिहाद्यष्टणामममिक्तम् ॥
 ॐ शू नम इति ।

श्रीवे शङ्खा शङ्खपुष्पीं ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
 ॐ नमनि स्तननि विमोक्ष सर्वव्याधीन् मे
 वधेण ठ ठ मन्त्रव्याधीन् मे वधेण फट् । इति ॥
 पुष्पसहस्रं जप्त्वा हृते दत्त्वाय न स्पृशेत् ।
 चागुप्यं ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
 अमृकं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कक्षकम् ।
 सततं उपरागं धूपोऽयं हर ! चागुर्धकस्य च ॥
 लवंगं शृङ्गपत्रं कवचं कुलककण्टम् ।
 पतुर्गुणेन नूत्रेण पचेत्तैलं हरेय तत् ॥
 पाठां निचर्षिकां कुष्ठमभ्यङ्गादि त्रिगानि वै ॥

पिप्पलीमधुपानाथ तथा मधुरभोजनात् ॥
 शीघ्रा विनश्यते रुद्र ! तथा शूरमेवनात् ॥
 पिप्पलीश्च हरिद्राश्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
 प्रक्षिपेत् शुद्धानि अर्घ्याणि विनिवारयेत् ।
 पञ्चाद्व्यामार्कस्य पीतं शीघ्रापहं भवेत् ॥
 सैन्धवश्च विद्रुणां नोमराशी तु सर्पपाः ।
 रजनी च विषाक्षैश्च गोमूत्रेण च पेषयेत् ॥
 कुष्ठनाशश्च तन्त्रेणान्त्रिपञ्चादगात्तथा ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ ४ ॥

हरिश्वाच ।

“गुनीकदलीकारलेपः सिद्धविनाशनः ।

कुष्ठस्य भागनेफन्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥
 उष्णोदकेन संपीत्वा कटिस्थविनाशनम् ।
 अमया नवनीतश्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥
 पानादशोर्ध्वं स्याथ नात्र कार्या विचारणा ।
 छटस्थकपत्रेण हृतं मृद्वग्निना पचेत् ॥
 चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्शोरोगहरः परः ।
 गुग्गुलुं विफलादुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥
 पञ्चाशीं शृङ्गवेरश्च दधिमग्नेन पाययेत् ।
 लवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छविनाशनम् ॥
 यवक्षारः शर्करा च मूत्रकृच्छविनाशनम् ॥

चित्ताग्निः खड्गरीटस्य विष्ठा फेनो ह्यस्य च ।
 शोभाजनं चासनेन नर एतन्तु धूपितः ।
 अदृष्टश्चिदृष्टः सत्त्वैः किं पुनर्मानवैः शिव ! ॥
 तिलतैलं यवान्द्रव्या ससिं कृत्वा तु लेपयेत् ।
 तेनैव सह तैलेन अग्निदग्धः सुखी भवेत् ॥
 लज्जानुः शरपुंखा च लेपः साज्यो हृराभिहा ।
 पञ्चाङ्गं कनकं गृह्य अक्षयचूर्णन्तु कारयेत् ॥
 दुग्धं धूपं तत्र दत्त्वा तत्क्षणात् पतते भ्रुवम् ।
 ॐ नमो भगवते हिन्द हिन्द ज्वरस्य शिरः
 प्रज्वलितपरशुपाणिपुरुषाय फट् ।

करे बद्धा तु निर्गुण्डा मूलं ज्वरहरं ततः ।
 मूलश्च श्वेतगुग्गायाः कृत्वा तत् समखण्डकम् ॥
 हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्शोऽस्येव न संशयः ॥

विष्णुकान्ताजमूत्रेण चौरयाप्रादिरक्षयम् ।
 ब्रह्मदण्डान्तु मूलेन सर्वकर्मणि कारयेत् ॥
 विफलायान्तु चूर्णन्तु साज्यं कुष्ठं विनाशयेत् ॥
 व्याज्यं पुनर्गवाविल्वैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।
 हरेत् छिक्काव्यासकासं पीतं स्त्रीणाञ्च गर्भहृत् ॥
 भक्षयेच्चैवमादीनि प्रयसाज्येन पाधितम् ।
 हृतशर्करया युक्तं शुकं स्यादक्षयं ततः ॥

विडुङ्गं मधुकं पाठां मांसीं सर्वरसन्तथा ।
 हरिद्रां विफलाश्चैव अपामार्गं मगरिशिलाम् ॥
 उडुम्बरं धातकीपुष्पं तिलतैलेन पेषयेत् ।
 योनिं लिङ्गञ्च मृद्वेत स्त्रीपुंसोः स्यात् प्रियं मिथः ॥

पुनर्गवाविल्वता दूर्वा कनकं चैन्मवाख्यो ।
 वीजेनैषां जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
 कृत्वा धमेच्च मूयाथा रसमारणनीरितम् ॥
 मध्वाज्यसहितं दुग्धं वलीपलितनाशनम् ॥

मध्वाज्यं गुडवान्त्रश्च करेणामाक्षिकं रसम् ।
 धमनाश्च भवेद्रोषं सुवर्णकरं शृङ्ग ॥
 पीतं धुतूरपुष्पञ्च सीसकस्य पलं मतम् ।
 पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्त्तनाद्भवेत् ॥
 तैलं धुतूरवृक्षस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।
 समाधावुपविशन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥
 रात्रौ च सार्धं तैलं वरं खद्योतसम्भवम् ।
 तद्दीपः प्रज्वलेत् सन्ध्या अग्निज्वालाकलापवत् ॥
 कुङ्गरस्य मदाक्षस्य स्वयं नेत्रे शिवाग्रयेत् ॥
 संग्रामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥

दन्तं दुग्धमर्षस्य मुखे संश्लिष्य वै क्षिपेत् ।
 तिष्ठते जलमध्ये तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥
 कुम्भीरनेत्रद्वाराणि साक्षीणि रुधिरं तथा ।

वशातिलसमायुक्तमेकत्र तन्निरोजयेत् ॥
 व्यात्मानं सक्तयेत्तेन पत्ने तिष्ठेद्दिनत्रयम् ।
 कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
 मूषकस्य वशास्थीणि शिन्धुमारवशा तथा ।
 यतान्येव संस्थानि जले तिष्ठेत् यथा गृहे ॥
 लोहचूर्णं तक्रपीतं पागुरोगहरं भवेत् ।
 तखुलीयकगोक्षरमूलं पीतं पयोऽन्यितम् ॥
 कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ।
 जातीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलान्तु जीर्णकृत् ॥
 सतककाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
 काञ्चिकेन च वाकुच्या मूलं वै दन्तरोगनुत् ॥
 अथेन्द्रवारणीमूलं वारिपीतं विषादिहृत् ।
 बला चातिबला यष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥
 बन्धागभकरं पीतं नात्र कार्या विचारणा ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीयुष्टिसंयुतम् ।
 परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ।
 शिरोरोगहरं लेपात् गुग्गामूलं सकाञ्चिकम् ॥
 निर्गुण्डिकाशिफां पीत्वा गण्डमानाविनाशनम् ।
 केतकीपत्रञ्च चारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥
 तक्रेण शरपुंजां वा पीत्वा क्षीघ्रां विनाशयेत् ॥
 मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।
 वातपित्तज्वरानि हन्ति वै पानयोगतः ।
 सुगन्धं सौवर्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत् ॥
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ ५ ॥

हरिश्वाच ।

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।
 “अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ।
 इममष्टसहस्रं जप्त्वा बद्धा शिखान्ततः ॥
 व्यवहारे जयः स्यात् शतं जाप्यान्नामं प्रियः ।
 तिलानान्तु हृतात्तानां छण्डानां रुद्र ! होमयेत् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वज्रस्त्रिभिर्दिनैः ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दशामुपोष्याभ्यर्च्य विघ्नराट् ॥
 तिलाक्षतानां जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 अपराजितः स्याद्गुडे च व्यथ चेदुद्यमे शिव ! ॥
 जप्त्वा घ्रायसहस्रन्तु तत्साष्टमतेन ह ।
 शिखां बद्धा राजकुले व्यवहारे जयो भवेत् ॥
 ज्ञीकारं सविसर्गेश्च घ्रातः सूर्यससद्युतिम् ।
 स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयते भ्रुवम् ॥
 तथैव नासामुरसि ध्यातव्यैवोपकारकृत् ।
 सुसमाहितचित्तेन गैस्तन्तु प्रनदालये ॥
 सकामां कामिनीं कुर्यात् मन्त्रमदजलाकुलाम् ।
 यस्तु जुहुयादयुतं सुचिः प्रयतमानसः ॥
 दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमार्येति योषितः ॥
 मगरिशला पत्रकश्च सप्तोरोधनकुङ्कुमम् ॥
 रभिः कृते च तिलकं मदा स्त्री वशातामियात् ॥
 सहदेवो शृङ्गराजः कृतापराजिता वचा ।
 तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वशतां नयेत् ।
 गोरौचना भीरुपित्तमाभ्याश्च क्षतवर्त्तिकाम् ॥
 यः पुनांस्तिलकं कुर्यादात्महन्तकनिष्ठया ।
 स करोति वशं सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
 गोरौचना महादेव ! शृङ्गुजोमितभाविता ।
 ततो या क्षततिलका सा गारी यं गिरीक्षते ॥

तस्य शर्व! वशं कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
 नागेश्वरश्च शैलेयं त्वकपत्रं च हरीतकी ॥
 चन्दनं कुष्ठस्त्रिंशत् रक्तशालिसमन्विता ।
 एते धूपो वशकरः स्मरवाण इवैश्वर! ॥
 रतिकाले महादेव । पार्वतीप्रिय! शङ्कर! ।
 निजमुक्तं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ॥
 कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रिय! ॥
 सैन्यवच्च महादेव । पारावतमणं मधु ॥
 रभिर्निभन्तु क्षिप्तं वै कामिनीवशच्छब्देव ।
 पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तण्डुलश्च प्रियङ्गुश्च पेययेदकयोगतः ।
 घनेन लिप्पलिङ्गस्य कामिनीवशतामियात् ॥
 हयकाला च मल्लिका मालतीकुसुमानि च ।
 श्वेतसर्पपाण्येतैश्च लिप्पलिङ्गः स्त्रियाः प्रियः ॥
 मूलन्तु काकजङ्घया दुग्धपीतन्तु शोषणुत् ।
 पञ्चगव्यानामवलागुडमांसनिषेविणाम् ॥
 रूपं भवेत् यथा तद्वनयौवनचारिणाम् ॥
 लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
 मधुना खादितं रुद्र! परिणामाख्यमृणुत् ॥
 क्षयितोदकपाणन्तु शम्बुकाक्षारजं तथा ।
 मृगशृङ्गं क्षामिदग्धं गव्याव्येन समन्वितम् ।
 पीतं हृत्पुष्पशूलानां भवेन्नाशकरं शिव! ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं रुद्र! लघ्वज्ज! मधौघम् ।
 रभिस्तु क्षयितं वारि पीतं वै सर्वशूलनुत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं सानुद्रलवणान्वितम् ।
 प्यास्वादितमशीरस्य शूलस्य स्याद्विमर्दकम् ॥
 वटोद्यादुरो रुद्र! तण्डुलोदकधृतः ।
 पीतः सतप्तोऽतीसारं क्षयं नयति शङ्कर! ॥
 प्यष्टोमूलं कर्षादं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 सर्वार्थसारप्रदं पीतं हरति भूतप! ॥
 मरीचसुखिकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
 क्रमात्तद्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥
 श्वेतापराजितामूलं हरिद्रासिक्वतण्डुलम् ।
 प्यामार्गत्रिकटुकमेयान्तु वटिकां शिव! ॥
 विस्त्रिफामाद्यायाधिं हरत्येवं न संशयः ॥
 त्रिफणा त्रिकटुश्च शिलाजतु हरीतकी ।
 एकैकमेधां चूर्णन्तु मधुना च विमिश्रितम् ।
 पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्कर! ॥
 पार्श्वक्षीरं प्रस्थमेकं तिलतिलं तथैव च ।
 मगःशिला मरीचानां सिन्दूरस्य पलं पलम् ॥
 चूर्णं कृत्वा ताम्रपात्रे त्वातपे शोषयेत्ततः ।
 पीतं सुहृद्यतं दुग्धं सैन्यवं शूलनुद्भवेत् ॥
 त्रिकटुत्रिफलायुक्तं पलाशाद्यकसैन्यम् ।
 मगःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्पमजापयः ॥
 तन्मूत्रं शूलनाभिश्च चन्दनं धर्मयेत्ततः ।
 रभिस्य वटिकां कृत्वा पञ्चिणी चाञ्जयेत्ततः ॥
 नश्यद्दे पटलं याचं पुष्पश्च तिमिरादिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं समधु स्वासनाशनम् ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्यवसंयुतम् ।
 सर्वरोगज्वरस्वाशशोषपीनसहृद्भवेत् ॥
 देवदारोच्य वै चूर्णं पञ्चाम्रवेण भावयेत् ।
 शर्कराविंशति वै वारमद्विषो तेन चाञ्जयेत् ॥

राज्यन्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ।
 पिप्पली केतकं रुद्र! हरिद्रामलकं वचा ॥
 सर्वाक्षिरोगा नश्येयुः सक्षीरादञ्जनात्ततः ॥
 काकजङ्घाशिशुमूलं सुखेन विष्टे शिव! ।
 चर्वित्वा दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्भर" ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“पीत सार गुडूचाश्च मधुना च प्रमेहनुत् ।
 पीतं गोहालियामूलं तिलदधान्यसंयुतम् ॥
 निरुद्धमूत्रं क्षयितं प्रवर्त्तयति शङ्कर! ।
 तथा द्विक्वां हरेत् पीता सौवर्चलसुता मुरा ॥
 गोरक्षकंकटोमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥
 पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
 साधितं कागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥
 द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 गण्डमाणां हरेत्क्षेपात् कुरुण्डगलण्डकम् ॥
 रसाञ्जनहरीतकाचूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
 नश्येद्दे पुरुषयाधं नात्र कार्या विचारणा ॥
 करवीरमूलक्षेपात् लेपात् पूगफलस्य च ।
 पुंस्याधिर्नश्यते रुद्र! योगमन्यं वदान्यहम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात् ।
 मगन्दरविनाशः स्यादन्ययोगं वदान्यहम् ॥
 जलौकाजम्बरकान्तु मगन्दरमुमापते! ॥
 त्रिफलाजलघृष्टश्च मार्जारास्थिविलेपितम् ।
 ततो न प्रसवेत् रुद्र! नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरिद्रा त्वेकवारन्तु सक्षीक्षीरेण भाविता ।
 भट्टितशो निपतति तल्लेपात् लघ्वज्ज! ॥
 घोषाफलं सैन्यवच्च तल्लिप्ताशः पतेत्तथा ।
 गव्याव्यं साधितं पीतं पलाशक्षारवारिणा ॥
 त्रिगुणेन त्रिकटुकमर्षासि क्षययेच्छिव! ।
 विन्वस्य च फलं दग्धं रक्ताशंसो विनाशनम् ॥
 जग्ध्वा कृष्णतिलान्येव नवनीतयुतानि च ।
 यवक्षारं शुण्डिचूर्णं युक्तं तुल्यहृतान्वितम् ॥
 लोप्पमिं करोत्येव प्रत्ये लघ्वज्ज! ॥
 शुण्डा च क्षयितं वारि पीतश्चाभिं करोति वै ॥
 हरीतकी सैन्यवच्च चित्रकं रुद्र! पिप्पली ।
 चूर्णमुष्णोदकेनैषां पीतश्चातिक्षुधाकरम् ॥
 साव्यं शूकरमांसं वै पीतं चातिक्षुधाकरम्” ॥
 इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भर! ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव! ॥
 सक्षीरं भक्षितं कुर्यात् समाहेन लघ्वज्ज! ।
 नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिर्विक्रमम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा ।
 षोडशाब्दास्तति रुद्र! सततं दुग्धभोजनम् ॥
 मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुस्करं भवेत् ।
 तज्जग्धं मधुना सार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम् ॥
 कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभम् ।
 दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वषट्कारं शिव! ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् ।
 तच्च काष्ठीकसंयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥
 शतशर्षं दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ।
 जग्धं त्रिफलाया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ॥
 खन्धः पश्येत् चूर्णस्य साव्यस्यैव तु भक्षणात् ।
 महिषक्षीरसंयुक्तं तल्लेपः कृष्णकेशस्तत् ॥
 खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति लघ्वज्ज! ॥
 तैलयुक्तेन चूर्णेन बलीपलितवर्जितम् ॥
 तदुद्धर्तनमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 सच्छागक्षीरचूर्णेन दृष्टिः षण्मासतोऽञ्जनात् ॥
 पलाशस्य तु बीजानि श्रावणे वितुषाणि च ।
 गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णन्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षादमेव कुल्लाषं नत्वा नित्यं हरिं प्रसुम् ।
 यष्टिं पुराणधान्यं स्यादम्बुवर्जं लघ्वज्ज! ॥
 जीवेद्वर्षसहस्राणि बलीपलितवर्जितः ॥
 भङ्गराजस्य वै चूर्णं पुष्ट्यर्त्ते तु समाहृतम् ।
 विडालपदमात्रन्तु ससौवीरश्च भक्षयेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण बलीपलितवर्जितः ॥
 शतानि पञ्च जीवेच्च नवनागबलो भवेत् ।
 भवेत् श्रुतिधरो रुद्र! पुष्ट्यर्त्ते चैव भक्षयेत्” ॥
 इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“निर्ग्रहः स्यात् पूंगुहीनः प्रहारो हृतपूरितः ।
 अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्दयेत् ॥
 तद्रसेन प्रहारस्य रक्तखावो न पूरयात् ।
 रुद्र! लाङ्गलिकामूलं द्विज्जलस्य तथैव च ॥
 तेन त्रयमुखं लिप्तं शल्यो निःसरति त्रयात् ।
 चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेश शङ्कर! ॥
 दध्ना माद्विषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तकम् ।
 कङ्कुमूलस्य वै चूर्णं दत्तं नाडीत्रयापहम् ॥
 ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
 तेन हृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥
 यवभस्म विडङ्गश्च गन्धपाषाणमेव च ।
 शुण्डिरेषाश्चैव चूर्णं भावितं रुधिरैव वै ।
 कृकलाशस्य तल्लिप्तं सव्येदं विद्रवेच्छिव! ॥
 शोभाञ्जनस्य बीजानि क्षतसीमसिना सह ।
 गोरसन्तु प्रपिष्टान्यत् ग्रथिकं नाशयेद्दि वै ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 तेन नस्यप्रदानात् स्यादभूतलन्दस्य विद्रवः ॥
 अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचस्य भूतहृत् ॥
 सुजङ्गवर्म्म वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
 गौरसर्षप रभिः स्याल्लेपो भूतहरः क्षतः ॥
 गौरौचगा मरीचानि पिप्पली सैन्यवं मधु ।
 अञ्जनं क्षतमेभिः स्यात् ग्रहभूतहरं शिव! ॥
 गुग्गुलूकपुष्पाभ्यां धूपो ग्रहहरः क्षतः ।
 चातुर्यकज्वरैर्मुक्तः कृष्णवस्त्रावशुण्डितः” ॥
 इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“श्वेतापराजितापुष्परसेनाङ्गोश्च पूरये ।
 पटलं नाशमायाति क्षेतदुत्तममौषधम् ॥
 मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्वित्वा नीललोहित! ।
 दन्तकीटव्यां नश्येदन्धासुरविमर्दन! ॥

प्रसूतिवेदनाश्चैव तरुणीनां व्यथां हरेत् ॥
 भूमिकुशाग्रमूलं वै शालितखण्डवारिणा ।
 सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां वज्रपयस्करम् ॥
 रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
 नश्येत् घृतविपक्षा च कार्यावश्यं तु पालिका ।
 मक्षिका सा महेष्टान् योनिशूलं विनाशयेत् ॥
 प्रलेपिता कारवेक्षमूलैर्नैव विनिर्गता ।
 योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥
 नीलीपटोलमूलानि सान्यानि तिलवारिणा ॥
 पिष्टान्येषां प्रलेपो वै ज्वालागर्दभरोगतुत् ॥
 पाठामूलं रुद्र ! पीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तर्धैव च ॥
 वायोदकश्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
 पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ! ॥
 कदलीनेकुचं पीतं पिष्टा तण्डुलवारिणा ।
 स्त्रीणाश्चैव महादेव ! रक्तखावं हि वारयेत् ॥
 घृततुल्या रुद्र ! लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
 प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥
 हिजयटीचिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ॥
 तिलकाद्येन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥
 कुसुमस्य निवज्जच्च तरुणीनां महेष्टर ! ॥
 रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
 पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
 रक्तखावस्य गात्रः स्यात् श्रीतोदकनिषेवनात् ॥
 पीतन्तु काष्ठिकां रुद्र ! क्षयितं शरपुंखया ।
 द्विजुसैन्यवसंयुक्तं श्रीघ्नं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
 मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिवज्रं प्रसूतिहृत् ।
 अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थश्च प्रसूतिहृत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यान्तु नामतः ।
 उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
 अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
 गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
 कर्पूरमदनफलमधुकेः पूरितः शिव ! ॥
 योनिः शुभा स्याद्दृष्ट्या युवत्याः किं पुनर्हर ! ॥
 यस्य बालस्य तिलकः हतो गौरोचनाख्यया ।
 शर्कराकुष्ठपानश्च दत्तं स स्याच्च निर्भयः ॥
 विषभृतयद्वादिभ्यो व्याधिभ्यो बालकः शिव ! ॥
 शङ्खनाभिवचाकुष्ठलोहानां धारणं सदा ॥
 बाणानामूपसर्गेभ्यो रुद्र ! रक्षाकरं भवेत् ।
 पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ॥
 सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्यान्महामतिम् ।
 मासैकेन महादेव ! जराभरणवर्जितम् ॥
 पलाशबीजं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥
 रुद्रमलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
 जग्ध्वा मांसं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
 शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
 बलानि कुर्यान्नासायाः प्रलुपे भक्षितं शिव ! ॥
 कुष्ठचूर्णं साक्षमधु प्रातर्जग्ध्वा भवेन्नरः ।
 साक्षात् सरभिदेहो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥
 मायस्य विदलान्येव वितुषाणि महेष्टर ! ॥
 घृतभाविशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥

शर्कराव्यपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
 स्त्रीणां शतं महादेव ! तत्क्षणात्तत्र संशयः ॥
 रसश्चैरुदितैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
 त्रिफलोदकसंघट्टो बलकृद्भक्ष्याद्भवेत् ॥
 दुग्धं वितुषमार्षश्च शिम्बीवीजैश्च साधितम् ।
 अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामहृत् ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“या गौर्देष्टि स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पयः ।
 लवणेन समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
 शुनोऽस्थि कण्ठवज्रं हि महिषीणां गवान्तथा ।
 क्षमिजालं पातयति सकलं नात्र संशयः ॥
 गोजङ्गलाभिपातः स्यात् गुञ्जामूलस्य भक्षणात् ।
 वरुणफलस्य रसं करेण मथितं शिव ! ॥
 चतुष्पादद्विपदयोः क्षमिजालं निपातयेत् ।
 व्रणश्च शमयेद्भुज ! यवानां पूरणात्तथा ॥
 गजमूत्रस्य वै पानं गोमहिषपसर्गेषु ।
 समसूतं शालिवीजं पीतं तक्रेण धर्षितम् ॥
 क्षीरं गोमहिषस्यैव गोः पुंसश्च हितं भवेत् ।
 पत्रश्च शरपुंखया दत्तं सलवणं शिव ! ॥
 वारिस्कोटं ह्यथानाश्च वेशराणां विनाशयेत् ।
 अन्धाश्च सुन्दरच्छाया भवन्ति च न संशयः ॥
 गृहकुमारीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर ! ॥
 तुरङ्गमवेशराणां कण्डुबुत् स्यादश्वशतः ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“चित्रकस्याष्टभागानि शूरगस्य च षोडश ।
 शुष्क्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
 अष्टौ मुखलीभागश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
 दिगुणेन गुडेनैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
 तद्भक्ष्यमशीर्षं हि पाण्डुरोगश्च कामलान् ॥
 अतिश्रोणि च मन्दाग्निं शीघ्राद्यश्च निवारयेत् ।
 विक्वाभिमथ्यश्लोनाकपाटलापारिभद्रकम् ॥
 प्रसारण्यश्वगन्धा च दृहती कण्टकारिका ।
 बला चातिबला रास्त्रा श्वदंष्ट्रा च पुनर्गवा ॥
 शरद्विशारिवा पर्णी गुडूची कपिकक्षरा ।
 रघां दशपलान् भागान् क्षाययेत् सलिलेऽमले ॥
 तेन पादावशेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ।
 आजं वा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
 द्रव्याणि यानि पेथ्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
 शतपुष्पा देवदारु बला पर्णी वचागुरु ।
 कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्गवा ॥
 पाने नश्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥
 अपस्मारं वातरक्तमायुषांश्च एमान् भवेत् ।
 गर्भमन्वतरी विन्ध्यात् किं पुनर्नुषी शिव ! ॥
 अश्वानां वातभ्रमनां कुल्लराणां नृणां तथा ।
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
 द्विजु तुल्यं शुष्क्या च साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।
 एतद्भि पूर्य श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥

शुष्कमूलकशुष्कीनां क्षारो द्विजुलनागरम् ।
 शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 वाधिर्यं कर्णशूलश्च पूयस्वावश्च कर्णयोः ।
 कमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
 शुष्कमूलकशुष्कीनां क्षारो द्विजुलनागरम् ।
 शतपुष्पी वचा कुष्ठं दास्य शुग्नु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
 भुजयंश्चि विडं सुस्तं मधु शुक्लं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
 व्याधिर्यः कर्णनादश्च पूयस्वावश्च दास्यः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कहतश्रेखर ! ॥
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥
 चन्दनं कुडुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
 जातीकक्षौलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
 अगुरुश्रीरकालुयः कुष्ठं तगरुनालिका ।
 गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोली दमनकं नखम् ॥
 सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
 कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
 प्रसेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहर परम् ।
 एमान् युवा स्यात् शुक्लाः स्त्रीणां चात्यन्तदुर्लभाः ॥
 स्त्रीशतं गच्छते रुद्र ! वन्ध्यापि लभते सुतम् ॥
 यस्मान्नी चित्रकं धान्यं शुभ्रं जीरकं तथा ।
 सौवर्चलं विडं वचं पिप्पलीमूलराजिकम् ॥
 एभिः पचेत् घृतप्रस्थं जलप्रस्थाष्टसंयुतम् ॥
 मर्माग्निं गृह्णात्ययुं हन्ति वज्रं करोति वै ॥
 मरीचं चिहृतं कुष्ठं हरितानं मनःशिला ।
 देवदारुहरिद्रि हे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
 विशाला करवीरश्च अर्कक्षीरं शङ्खदंसम् ॥
 रघाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ।
 प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
 मत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्द्विभिना पचेत् ।
 पामा विचर्षिका चैव दद्रुविष्कोटकानि च ॥
 अश्वमेदेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वश्च जायते ।
 प्रसूतान्यपि श्वित्राणि तैलनानेन सज्जयेत् ॥
 चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ।
 पटोलपत्रं कटुका मञ्जिष्ठा शारिवा निशा ॥
 जाती शमी निम्बपत्रं मधुकं क्षयितं घृतम् ।
 एभिर्लेपात् स्युरक्षो व्रणा वै स्वाविणः शिव ! ॥
 शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्षणा ।
 अमथा च गुडूची च अष्टरूपकवाकुक्षी ॥
 एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कण्टकायां रसं प्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
 एतद्ब्रह्मोदृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
 अग्निजिह्वा वचा वासा पिप्पली मधु सैन्धवम् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
 अपामार्गो गुडूची च कुष्ठं शतावरी वचा ।
 शङ्खपुष्पाभया साज्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ।
 त्रिभिर्दिनैर्नरं कुर्यादयश्चाष्टशतधारिणम् ॥
 अद्विवां पयसान्येन मासमेकान्तु सेविता ।
 वचा कुर्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

यन्मृत्पृथग्दे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
 वचायास्तत्तत्तुं कुर्यात् महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥
 भूमिन्मन्त्रिपक्षापटैश्च उदितं जलम् ।
 पटोलीमुक्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
 विष्कोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्या विचारणा ।
 कतकस्य फलं शुद्धं सैन्धवं व्युष्यं वचा ॥
 पेनो रसाग्नं चौरं विदुःशानि मनःशिला ।
 रयां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥
 प्रस्ये द्वे गण्डमानानां क्षायेद्द्रोणमम्भसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 काष्ठीकस्यापक्वं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
 पुनर्गवा गोक्षुरां सैन्धवं व्युष्यं वचा ॥
 सरलं सुरदारुस्य मस्त्रिष्ठा कण्डकारिका ।
 नस्यपानाद्भरत्येव कर्णग्रूलं हनुग्रहम् ॥
 वाधिर्यं सर्वरोगांश्च ध्वंशकाश्च महेश्वरः ॥
 पलद्वयं सैन्धवश्च शुण्ठी धित्रकपक्षकम् ।
 पक्षप्रस्यं त्वारनालं तैलप्रस्यं पचेत्ततः ।
 यद्गृह्यस्वरुद्भीष्टसर्ववातविकारनुत् ॥
 उदुम्बरं वटपत्रं जम्बूद्वयमथार्जुनम् ।
 पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोभ्रतिन्दुकम् ॥
 मधुकमाम्भसजंश्च वदरं पद्मजेश्वरम् ।
 शिरीषवीजं कतकमेतत्कायेन साधितम् ।
 तैलं हन्ति ग्रन्थिपाधिरकालभवानपि ॥
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्चन्द्राच ।

“पाठा द्वे रजनो कुलमन्त्रगन्धजमोदकम् ।
 वचा चिकटुकश्चैव लवणं चूर्णमुत्तमम् ॥
 प्राक्षीरसे भावितश्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
 सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्मदैश्वर्यं मतिं पराम् ॥
 सिद्धार्थकवचाधिक्कुरंश्च देवदारु च ।
 मस्त्रिष्ठा चिफला ज्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुलिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणैवधर्षितम् ।
 नस्यमालेपनश्चैव स्नागमुदत्तनं तथा ॥
 अप्ससारविधोन्मादशोथालम्पीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शासनम् ॥
 निम्बकुले हरिद्रे द्वे शिग्रु सधपजस्ततः ।
 देवदारु पटोलेश्च धान्यं तक्रेण धर्षितम् ॥
 वैद्यं तन्नाशनाशं वै ध्येनोदत्तयेत्ततः ।
 पामाः कुष्ठानि नश्येयुः कण्डुं पिटकसकथिकीम् ॥
 सामुद्रं सैन्धवं चारो राजिका लवणं विडम् ।
 कटुलोहरजः कीटं त्रिवत् शूरयकं समम् ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
 रतन्नामिषलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
 जीर्णं जीर्णं च सुष्नीत मासादिहृतभोजनम् ।
 शमिश्रुणं मूत्रशूलं गुल्मघ्नीहभवश्च यत् ।
 सर्वशूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम् ।
 परिणामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥
 धर्मयामलकं प्राक्षा पिप्पली कण्डकारिका ।
 शृङ्गं पुनर्गवा शुण्ठी जम्भा काशं निहन्ति वै ।
 धर्मयामलकं प्राक्षा पाठा चैव विनीतकम् ।
 शर्करा च समश्चैव अग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥
 त्रिफला वदरं प्राक्षा पिप्पली च विरेषकत् ।

हरीतकी सोष्णीरा सदृश विरेषकत् ।
 भूमिमत्स्यास्तुमहियगोद्गालाश्च वानराः ।
 विडालवर्धिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥
 हंस एषाश्च विष्मूत्रं भांसं वा रोमशोऽङ्गितम् ।
 धूपं दद्यात् ज्वरार्त्तभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
 अपक्वाराभिभूतेभ्यो यशार्त्तभ्यश्च शान्तये ।
 रतान्नौषधजातानि कथितानि महेश्वरः ॥
 निहन्ति यानि रोगाणि वृक्षमिन्द्राग्निर्यथा ।
 श्यौषधे भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्भवः ॥
 ध्यातोऽर्चितः क्षुतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति गारुडे १६९ अध्यायः ॥
 (विष्णुः । यथा महाभारते।विष्णोः सहस्रनाम-
 कीर्त्तने । १३ । १४६ । ४४ ।
 “धर्मतांशुद्रो मानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
 श्यौषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः” ॥)
 श्यौषधं, स्त्री, (उपरि भवं । उपर + चण् ।) पांशव-
 लवणम् । व्ययस्कान्तेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पांशवलवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
 श्यौषधं, स्त्री, (श्यौषध + श्चार्थे क्त्वा ।) मृत्तिका-
 लवणम् । खारी लूण इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सार्वगुणम् २ सर्वसंसर्गलवणम् ३ उषरकम् ४
 साम्बरम् ५ वज्रलवणम् ६ मेलकलवणम् ७
 मिश्रम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । चारुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । वातकफनाशित्वम् । विदारित्वम् ।
 पित्तमलवन्धमूत्रसंशोषकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 श्यौषकं, स्त्री, (उद्गायां समूहः । उद्गस्य विकारः
 अथवा वा । उद्ग + “शौत्रोद्गोद्गोरश्चेति” ।
 ४ । २ । ३६ । वृज् ।) उद्गसमूहः । इत्यमरः ॥
 उटेर पाल इति भाषा । (उद्गुद्गार्थे यथा ॥
 वामटे सूत्रस्थाने । ५ प ॥
 “इयद्गुल्लोष्णलवणमौषक दीपनं लघु ।
 शान्तं वातकफानाहकिमिशोफोदरार्शसाम्” ॥)
 श्यौषां, स्त्री, (उद्गन् + ध्यञ् ।) उद्गणो भावः ।
 उद्गता ॥ (यथा रघुः । १७ । ३३ ।
 “पूर्वराजवियोगौघां हृत्स्वस्य जगतो हृतम्” ॥)

अं अकारः । स तु अनुसारः । तन्मते पञ्चदश-
 सरवर्णः । (स तु पाणिन्यादिमते अयोगवाह एव
 “अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः” ।
 इत्युक्तेः । नन्ति योगः अक्षरसमाश्रयसूत्रेषु येषां
 ते अयोगान्त्यापि वाहयन्ति यत्पथलकार्यं नि-
 र्वाह्यन्तीति वाह्याः अयोगाश्च ते वाह्याश्चेति
 अयोगवाहा अनुसारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्या-
 नीया इत्यर्थः ।)
 विन्दुमात्रानुग्राहिकवर्णोऽयं अकार उच्चारणार्थः ।
 वोपदेवेनास्य निरिति संज्ञा कृता । स तु नकार-
 मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
 “नुवीपूर्वेण संवदौ मूत्रौ तु परगामिनौ ।
 चत्वारोऽयोगवाहास्तु यत्कर्मस्थो नराः” ॥
 इति दुर्गादासः ॥ * ॥

“अकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्समप्रभम् ।
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादिदेवतामयम् ॥
 सर्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्षीयभाषायाम् ।) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “अकाररूपशरीरे तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्रमशस्तप्तु तिष्ठति ॥
 या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अकारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुच्छकः ।
 प्रद्युम्नः श्रीमुखी प्रीतिर्विजयोनिर्दयध्वजः ॥
 परं शशी प्रमाटीशः सोमविन्दुः कलानिधिः ।
 अक्षरश्चेतना नादपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
 शिवः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।
 पूर्व्यिमा देवती शुद्धः कन्याचरवियद्विः ॥
 अमृताकर्षिणी मूत्रं विचित्रा व्योमरूपिणी ।
 केदारो रात्रिनाशश्च कुल्लिका चैव सुदुः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 अं, स्त्री, परं ब्रह्म । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (महेश्वरः ।
 यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुर्विसर्गः समुद्रः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)

अः अकारः स च विसर्गः । द्विविन्दुमात्रकगुणवर्णो-
 ऽयं अकार उच्चारणार्थः । तन्मते स च षोडश-
 सरवर्णः । (पाणिन्यादिमते अयं अयोगवाह एव ।
 अयोगवाहस्य व्युत्पत्तिस्तु अनुसारशब्दे द्रष्टव्या ।)
 वोपदेवेनास्य निरिति संज्ञा कृता । स तु नकार-
 रकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
 “अकारं परमेशानि ! विसर्गसहितं सदा ।
 अकारं परमेशानि । रक्तविद्युत्सममयम् ॥
 पञ्चदेवमयो वर्णः पञ्चप्राणमयः सदा ।
 सर्वज्ञानमयो वर्णः आत्मादितत्त्वसंयुतः ॥
 विन्दुत्रयमयो वर्णः शक्तित्रयमयः सदा ।
 किशोरवयसः सर्वे गीतवाद्यादितत्पराः ॥
 शिवस्य युवती यताः सयं कुण्डली मूर्तिमान्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्षीयभाषायां) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “अकाररूपदक्षे तु द्विविन्दुरथ उद्भूतः ।
 ब्रह्मेशविष्णवस्तासु मात्रा शक्तिः समीरिता ॥
 विन्दुद्वयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अः कण्ठको महासेनः कालापूर्णांमृता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यामुखी सुखम् ॥
 द्विविन्दुरसना सोमोऽग्निगङ्गा दुःखक्षकः ।
 दिगिहः कुण्डलं वल्लं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
 सुन्दरी सुयशान्ता गणनाथो महेश्वरः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 अं, अं, महेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः । (यदुक्तम्,—
 महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुर्विसर्गः समुद्रः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)